

‘सेंट्रल कौंसिल फॉर इंडिजिनस मेडिसिन’ ने ‘कायचिकित्सा’
या विषयासाठी तयार केलेल्या
पदवी व पदव्युत्तर अभ्यासक्रमास अनुसरून लिहिलेले पुस्तक.

कायचिकित्सा

प्रा. वैद्य यशवंत गोविंद जोशी

जी. एफ्. ए. एम. एच. पी. ए.

माजी प्राचार्य आणि प्राध्यापक कायचिकित्सा विभाग

आयुर्वेद महाविद्यालय, हडपसर

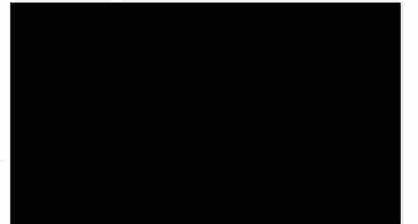
टिळक आयुर्वेद महाविद्यालय, पुणे

मानद चिकित्सक

साने गुरुजी रुग्णालय, हडपसर

शेठ ताराचंद रामनाथ, रुग्णालय, पुणे

नवी सुधारित आवृत्ती : डिसेंबर २०१७

प्रकाशक

सौ. संपदा श्याम कोपडेंकर
पुणे साहित्य वितरण
२७३, शनिवार पेठ,
पुणे ४११०३०

☎ : +९१ (२०) २४४५८५९८

email : punesahityavitaran@gmail.com

© वैद्य य. गो. जोशी
'आशीर्वच', प्लॉट नं. ५
वर्षानंद सोसायटी, आनंदनगर
सिंहगड रोड, पुणे ४११०५१

मुद्रणस्थळ

श्री गणेश मुद्रणालय
३५७, शनिवार पेठ, पुणे ४११०३०

मूल्य ₹ ४५०/-

‘तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते।
सचैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥’

च. सू. १/१३२

परिचय

वैद्य. य. गो. जोशी यांचा जन्म निपाणी येथे झाला. शालेय शिक्षण निपाणी येथे, पुढे वैद्यकीय शिक्षण पुण्यातील टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयात झाले. G.F.A.M पदव्युत्तर शिक्षण H.P.A जामनगर येथे झाले.

य. गो. जोशी यांचे वडील 'गो. रा. जोशी पंचनदीकर' नामांकित वैद्य होते. आयुष्यभर आयुर्वेदाचाच ध्यास घेतलेल्या वडिलांकडून औषधी निर्माणाचा वारसा मिळाला व आयुर्वेदाची आवड निर्माण झाली. पुढे वैद्यराज 'मामा' तथा 'भा. वि. गोखले' हे गुरू म्हणून लाभले. त्यांच्याच मार्गदर्शनाखाली जामनगर येथे H.P.A हा पदव्युत्तर अभ्यासक्रम पूर्ण केला. वैद्यराज मामा गोखले यांचे रोगाचे अचूक निदान, रूढ औषधांच्या वापराची नवीन पद्धती, आयुर्वेदाच्या सिद्धान्तांचा नवीन दृष्टिकोनातून विचार, या बरोबरच आयुर्वेदशास्त्राचा प्रत्यक्ष उपयोग करण्याची हातोटी या सर्व गोष्टींचे संस्कार लेखकावर घडले.

पुढे पुणे हीच कर्मभूमी ठरली. आयुर्वेदाचे मूलभूत सिद्धान्त समाविष्ट असलेला शारीरक्रिया हा विषय अथवा रुग्ण परीक्षा, कायचिकित्सा सारख्या रुग्णांशी व चिकित्सेशी संबंधित विषय सारख्याच निपुणतेने सुलभसाध्य पद्धतीने शिकवण्याची लेखकाची हातोटी आहे. केवळ विद्यार्थ्यांनाच नाही तर सर्वसामान्य व्यक्तींना देखील आयुर्वेदाची माहिती देणे, आयुर्वेदाबद्दल गैरसमज दूर करून आयुर्वेदाबद्दल विद्यार्थ्यांमध्ये, सर्वसामान्य माणसांमध्ये तसेच इतर वैद्यकीय शाखेतील तज्ज्ञांमध्ये आदर भावना निर्माण करणे यासाठी लेखकाने सतत प्रयत्न केले. त्यासाठी अनेक व्याख्याने, चर्चासत्रे, चिकित्सा शिबिरांचे आयोजन यामध्ये पुढाकार घेऊन सहभागी झाले.

१९६१ पासून शिक्षक व चिकित्सक या दोन्ही नात्याने टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयात कामाला सुरुवात केली. इतर बरीच जबाबदारीची कामेही पुढे कुशलतेने सांभाळली. आयुर्वेदिक प्रॅक्टीस हॉस्पिटलमध्ये तसेच खाजगीरीत्याही चालूच आहे.

आजपर्यंत लेखकाने सांभाळलेली विविध जबाबदारीची पदे, विविध कार्यक्रमांतील सहभाग पुढीलप्रमाणे-

❖ प्राचार्य -

टिळक आयुर्वेद महाविद्यालय, पुणे.

आयुर्वेद महाविद्यालय, हडपसर.

❖ प्राध्यापक व विभागप्रमुख -

कायचिकित्सा विभाग, शारीरक्रिया विभाग, संस्कृत संहिता सिद्धांत विभाग- टिळक आयुर्वेद विद्यालय, पुणे.

कायचिकित्सा विभाग - आयुर्वेद महाविद्यालय, हडपसर.

❖ मानद चिकित्सक -

शे. ताराचंद रामनाथ रुग्णालय, पुणे.

सानेगुरुजी रुग्णालय, हडपसर.

वैद्य पुरुषोत्तम शास्त्री नानल रुग्णालय, पुणे.

पुणे विद्यापीठ आरोग्य केंद्र, पुणे.

ब्लाईंड रिलीफ अॅसोसिएशन, नेत्र रुग्णालय, वसई, जिल्हा- ठाणे.

❖ अध्यक्ष - आयुर्वेद शास्त्रज्ञ परिषद, महाराष्ट्र राज्य शाखा.

❖ उपाध्यक्ष - असोसिएशन ऑफ इंटीग्रेटेड मेडिकल स्पेशालिस्ट.

लैसवकाचे मनीगत

कायचिकित्सा या माझ्या पुस्तकाची नवीन सुधारित आवृत्ती आपल्यापुढे सादर करताना मला खूप आनंद होत आहे. या पुस्तकाची प्रथमावृत्ती प्रसिद्ध होऊन २० वर्षांहूनही अधिक काळ लोटला आहे.

टिळक आयुर्वेद महाविद्यालयात कायचिकित्सा या विषयाचे अध्यापन करित असतानाच विद्यालयाशी संलग्न रुग्णालयात तसेच खाजगी व्यवसायातही अनेक प्रकारचे रुग्ण पहावयास मिळाले. या दोनही ठिकाणी रुग्णचिकित्सा करत असताना ग्रंथोक्त चिकित्सेबरोबरच माझे वडिल वैद्य गो. रा. जोशी, पंचनदीकर यांच्या संग्रहातील अनुभूत औषधांचा प्रयोग करून पाहता आला. या चिकित्सेतील वैविध्याबरोबरच निदानातील विशेषता आणि तदनुषंगाने वेगवेगळ्या उपचार-पद्धतींचा अंगीकार करून, त्यांचा पडताळा घेता आला. ही सारी प्रयोगशीलता गुरुवर्य मामासाहेब गोखले यांच्या प्रेरणेतून जन्माला आली. आयुर्वेदाच्या मुलभूत सिद्धांताना धरून त्याचे उपबृंहण कशाप्रकारे करावे याविषयीच्या विचारांना चालना मिळाली.

आयुर्वेदीय पंचकर्मविज्ञान, रोगावस्था, गुटीवटी, चूर्णे, आसव-अरिष्ट-काढे, भस्म-पिष्टी-रसायनकल्प, घृत-तैल-अवलेह-मलम या माझ्या पूर्वीच प्रकाशित झालेल्या पुस्तकांमध्ये कायचिकित्सा हा विषय आला होता. पण या विषयाचा उर्वरित भाग विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचावा या दृष्टीनेच या पुस्तकाची रचना केली गेली. यासाठीच सुरुवातीस चिकित्सातत्त्व निरूपण, स्रोतोदुष्टी- निदान व चिकित्सा, रसायन, वाजीकरण या प्रकरणांचा समावेश करून त्यानंतरच प्रत्येक रोगाचे निदानपंचक, साध्यासाध्यत्व, चिकित्सा, पथ्यापथ्य, यांचे विवेचन केलेले आहे. या पुस्तकातील रोगांचा अनुक्रम ठरवताना सर्वसामान्यपणे एकाच प्रकारचे समान लक्षणांनी युक्त असे रोग सलगपणे घेतलेले आहेत.

या सर्व व्याधींचे विवेचन करताना विद्यार्थ्यांच्या सोयीसाठी व काही ठिकाणी विद्यापीठाने मान्य केलेल्या अभ्यासक्रमाच्या पूर्ततेसाठी त्या त्या रोगांचे अर्वाचिन दृष्टिकोनाचे विवेचन थोडक्यात केलेले आहे.

विद्यार्थ्यांना रोगाचे व्यवच्छेदक निदान सुलभतेने समजावे, विषयाचे आकलन चांगले व्हावे यासाठी प्रमुख लक्षणे कोणकोणत्या व्याधीत असतात यांचे कोष्टकही यानंतरच्या प्रकरणात मांडले आहे. व्याधी व्यवच्छेद करताना अनेक प्रसंगी दोन वेगवेगळ्या व्याधींमध्ये साम्य-भेद लक्षात घ्यावे लागतात. याशिवाय व्याधी विनिश्चय करणे दुष्कर होते. साहजिकच चिकित्सा करणेही शक्य होत नाही. यासाठीच विविध रोगातील अवस्थांमधील साम्यभेद स्पष्ट करणारे एक प्रकरणही या पुस्तकात समाविष्ट केलेले आहे.

चिकित्सेचे रोगानुरूप विवेचन करताना ज्या कल्पांचा उल्लेख केलेला आहे त्या सर्व कल्पांतील घटकद्रव्ये, त्यांचे प्रमाण, मात्रा व रोगघ्नता शेवटच्या प्रकरणात सांगितली आहे. सर्व कल्प अकारानुक्रमे लिहिलेले आहेत.

पुस्तक लिहिताना वैद्य आठवले, जोशी, राजवाडे लिखित 'व्याधिविनिश्चय' व वैद्य मामा गोखले लिखित, 'चिकित्सा प्रदीप' या पुस्तकांचा संदर्भासाठी बहुमोल उपयोग झाला आहे.

सुरुवातीच्या आवृत्तीत नसलेली रोग संप्राप्तीची संकल्पना नवीन पद्धतीने मांडून ती संप्राप्ती आलेखरूपाने मांडली आहे. प्रत्येक रोगाच्या संप्राप्तीमध्ये एका मागून एक घटना, त्यांचा क्रम या गोष्टी आलेखाद्वारे अधिक स्पष्ट होतील. रोगसंप्राप्ती लक्षात ठेवण्याच्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना याचा चांगला उपयोग होतो असे आढळून आले आहे.

यानंतर निघालेल्या अनेक आवृत्तींमध्ये अध्यापक, विद्यार्थी व चिकित्सकांकडून आलेल्या सूचनांचा विचार करून आवश्यक ते बदल व विषयांची मांडणी केली आहे. रोग चिकित्सेचा उहापोह करताना देखील अनेक कल्पांचा विस्तार केलेला आहे.

आज जी आवृत्ती प्रसिद्ध होत आहे त्या आवृत्तीत खूपच बदल केलेले आहेत. मुख्यतः विद्यार्थ्यांचा विचार करून त्यांना हे पुस्तक वापरणे सोयीचे व्हावे यासाठी पुस्तकाचा आकारही बदलला आहे. त्यामुळे पृष्ठसंख्या कमी करून ते अधिक आकर्षक बनविले आहे.

आयुर्वेदीय ग्रंथातून न वगळिलेल्या पण ज्यांची चिकित्सा वैद्याला करावयाला लागते अशा अनेक रोगांची संख्या आज दिससेदिस वाढतच आहे. अर्वाचिन वैद्यकशास्त्रानुसार व्याधीविनिश्चय झालेले पण त्या शास्त्रात फारशी चिकित्सा उपलब्ध नसल्याने अनेक रोगी मोठ्या आशेने वैद्याकडे येत असतात. अशा रुग्णांची चिकित्सा करत असताना ती नेमक्या कोणत्या पद्धतीने करावी, या रोगांची संप्राप्ति कशी निश्चित करावी आणि व्याधिनिवारणासाठी आवश्यक चिकित्सा निश्चित कशी करावी हे ठरविणे ही आज काळाची गरज आहे. अर्वाचिन वैद्यकशास्त्रात त्या रोगांची जी माहिती उपलब्ध आहे त्याच्या आधारेच वैद्यास संप्राप्ति निश्चित करावी लागणार आहे.

“एकं शास्त्रं अधीयानो न् विद्यात् शास्त्रनिश्चयः”

या सुश्रुत वचनाचा आधार घेऊनच आपणास आयुर्वेदाचे उपबृंहण करावयाचे आहे.

या आवृत्तीत याविषयीचे एक स्वतंत्र प्रकरण समाविष्ट केले आहे. प्रकरणाच्या सुरुवातीस अशा अनुक्त व्याधींचा विचार करताना कोणते धोरण असावे याचे स्पष्टीकरण करून उदाहरणादाखल खूप मोठ्या प्रमाणात आढळणाऱ्या अशा काही व्याधींची संप्राप्ति व तदनुसार करावी लागणारी चिकित्सा यांचा उहापोह विस्ताराने मांडला गेला आहे. रुग्णालयामध्ये व खाजगी व्यवसायातही मी जे अनेक रुग्ण पाहिले, ज्यांची यशस्वी चिकित्सा केली, त्या अनुभवांच्या आधारेच मी हे विवेचन केले आहे.

आयुर्वेदास अनुक्त अशा सर्व रोगांचे विवेचन करणे अशक्यप्राय आहे पण ज्या काही थोड्या रोगांचे विवेचन केले आहे ते सर्वांसाठी निश्चितच मार्गदर्शक ठरेल याची खात्री आहे.

पुस्तकातील हे सर्व बदल करताना आयुर्वेदातील अन्य चिकित्सकांवरोबर, अध्यापकांवरोबर चर्चा केली. विशेषतः वैद्य नरेंद्र पेंडसे, वैद्य वृंदा काकनुरकर, वैद्य जयश्री टोणगावकर, वैद्य मेधा काशीकर यांची खूपच मदत झाली. या सर्वांचा मी आभारी आहे.

पुस्तकाची नवीन सुधारीत आवृत्ती काढताना प्रकाशक श्री. कोपर्डेकर यांनी नेहमीप्रमाणेच उत्साहाने पुढाकार घेऊन लवकरात लवकर व सुबकपणे हे काम कसे होईल याची जबाबदारी पार पाडली आहे.

या सुधारीत आवृत्तीचाही विद्यार्थी, अध्यापक व चिकित्सक यांना लाभ होईल, सर्वांचा भरघोस प्रतिसाद पूर्वीप्रमाणेच मिळेल याची खात्री वाटते.

या सर्वांना चिकित्सा करणे सुलभ होऊन, रुग्णांना रोगमुक्ती प्राप्त होऊन निरामय आयुष्य लाभो एवढीच धन्वन्तरी चरणी प्रार्थना.

सर्वत्र सुखिनः सन्तु, सर्वे सन्तु निरामयः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु, मा कश्चित् दुःखमाप्नुयात् ॥

वैद्य य. गो. जोशी

अनुक्रमणिका

प्रकरण १ विषयानुप्रवेश

१ ते २५

चिकित्सा व्याख्या १. चिकित्सा पर्याय १. काय पदाची निरुक्ती २. चिकित्सापाद ४, भिषग् ४, औषध ५, परिचारक ६, रोगी ६, चिकित्साप्रकार ६, द्विविधोपक्रम ७, षड्विधोपक्रम ७, बृंहण कोणास द्यावे ८, बृंहण कसे करावे ९, लंघन कोणास द्यावे ९, शोधन १०, शमन १०, दीपन १०, पाचन १०, शोधनचिकित्सेचे महत्त्व ११, दैवव्यपाश्रयादी त्रिविध औषध ११, अंतःपरिमार्जनादी त्रिविध औषध १२, द्रव्यरूप-अद्रव्यरूप चिकित्सा १२, हेतुप्रत्यनिकादी त्रिविध चिकित्सा १२, सुश्रुतोक्त चिकित्सा प्रकार १२, चिकित्सा तत्त्व निरूपण १३. दूष्य - देशादि अवस्थांचा विचार १५. दोषगती १७. सान्निपातिक दोष चिकित्सासूत्र १८. आगंतु विकारांची चिकित्सा १९. औषधी कल्पना २०. औषधी मात्रा २१. अनुपान २२. औषधसेवनकाल २३. पथ्यापथ्य २५.

प्रकरण २ स्रोतोदुष्टी -निदान आणि चिकित्सा

२६ ते ३६

प्राणवह स्रोतस	दुष्टी कारणे २६.	दुष्टी लक्षणे २७.	चिकित्सा २७.
उदकवह स्रोतस	दुष्टी कारणे २७.	दुष्टी लक्षणे २८.	चिकित्सा २८.
अन्नवह स्रोतस	दुष्टी कारणे २८.	दुष्टी लक्षणे २८.	चिकित्सा २९.
रसवह स्रोतस	दुष्टी कारणे २९.	दुष्टी लक्षणे २९.	चिकित्सा ३०.
रक्तवह स्रोतस	दुष्टी कारणे ३०.	दुष्टी लक्षणे ३०.	चिकित्सा ३०.
मांसवह स्रोतस	दुष्टी कारणे ३१.	दुष्टी लक्षणे ३१.	चिकित्सा ३१.
मेदोवह स्रोतस	दुष्टी कारणे ३१.	दुष्टी लक्षणे ३२.	चिकित्सा ३२.
अस्थिवह स्रोतस	दुष्टी कारणे ३२.	दुष्टी लक्षणे ३३.	चिकित्सा ३३.
मज्जावह स्रोतस	दुष्टी कारणे ३३.	दुष्टी लक्षणे ३३.	चिकित्सा ३४.
शुक्रवह स्रोतस	दुष्टी कारणे ३४.	दुष्टी लक्षणे ३४.	चिकित्सा ३४.
पुरीषवह स्रोतस	दुष्टी कारणे ३४.	दुष्टी लक्षणे ३५.	चिकित्सा ३५.
मूत्रवह स्रोतस	दुष्टी कारणे ३५.	दुष्टी लक्षणे ३५.	चिकित्सा ३५.
स्वेदवह स्रोतस	दुष्टी कारणे ३६.	दुष्टी लक्षणे ३६.	चिकित्सा ३६.

प्रकरण ३ रसायन चिकित्सा

३७ ते ५४

रसायन व्याख्या ३७. रसायनाचे कार्य कसे घडते ३९. रसायन कोणास द्यावे व कोणास देऊ नये? ४१. रसायनाचे प्रकार ४१. कुटिप्रावेशिक रसायन ४३. ग्रंथोक्त विविध रसायन कल्प ४५. प्रथम ब्राह्म रसायन ४५. द्वितीय ब्राह्म रसायन ४६. च्यवनप्राश ४६. चतुर्थमलक रसायन ४७. हरितक्यादि रसायन ४७. भल्लातकाचे दहा रसायन प्रयोग ४९. ऐंद्र रसायन ५०. पिप्पली रसायन ५१. वर्धमान पिंपळी रसायन ५१. त्रिफळा रसायन ५१. शिलाजतु रसायन ५२. इंद्रोक्त रसायन ५२. आचार रसायन ५३. सुश्रुतोक्त रसायन योग ५४. वाग्भटोक्त रसायन कल्प ५४.

प्रकरण ४ वाजीकरण

५५ ते ६३

व्याख्या ५५. वाजीकरण कोणास द्यावे? ५६. वाजीकरण आणि कुटुंबनियोजन ५७. वाजीकरण उपक्रमातील स्त्रीचे महत्त्व ५७. वाजीकर आहार विहार ५७. वाजीकर औषधांचे प्रकार ५८. शुक्रप्रवृत्तीची आठ कारणे ५९. काही ग्रंथोक्त वाजीकरण योग ५९.

प्रकरण ५ ज्वर

६४ ते ११५

ज्वराचे प्राधान्यत्व ६४. ज्वरोत्पत्तीची कथा ६५. ज्वर शब्दाची व्युत्पत्ति ६६. ज्वर पर्याय ६७. ज्वर प्रकृति ६७.

ज्वराची प्रवृत्ति ६७. ज्वरप्रभाव ६७. ज्वराचे मूर्तस्वरूपी वर्णन ६७. ज्वर प्रकार ६८. ज्वराची संख्यासंप्राप्ति ६८. ज्वर हेतू ६९. सामान्य संप्राप्ति ६९. पूर्वरूपे ७१. सामान्य लक्षणे ७२. वातज ज्वर ७३. पित्तज ज्वर ७३. कफज ज्वर ७४. द्वंद्वज ज्वर ७५. सान्निपातिक ज्वर ७६ सन्निपाताचे प्रकार ७७. आगंतु ज्वर ७९. अभिघातज ज्वर ८०. अभिषंगज ज्वर ८०. कामज्वर ८१. शोकज्वर ८१. भयज्वर ८१. क्रोधज्वर ८१. विषज ज्वर ८१. भूताभिषंगज ज्वर ८२. अभिचारज ज्वर ८२. शारीर-मानस ज्वर ८२. सौम्य व आग्नेय ज्वर ८२. अंतर्वेगी-बहिर्वेगी ज्वर ८३. प्राकृत व वैकृत ज्वर ८३. विषम ज्वर ८४. विषमज्वर संप्राप्ति ८५. सतत ज्वर ८८. अन्येद्युःज्वर ८९. तृतीयक ज्वर ८९. चतुर्थक ज्वर ८९. चतुर्थक विपर्यय ८९. संतत ज्वर ८९. विषमज्वराचे अन्य प्रकार ९०. प्रलेपक ज्वर ९१. वातबलासक ज्वर ९१. धातुगत ज्वर ९१. ज्वराच्या साम-निरामादि अवस्था ९३. जीर्ण ज्वर ९५. ज्वरमोक्ष ९६. ज्वर मुक्तीची लक्षण ९७. ज्वरातील उपद्रव ९७. साध्यासाध्यत्व ९७. ज्वर चिकित्सा ९९. सामज्वर चिकित्सा ९९. लंघन १००. स्वेदन १०२. कालचिकित्सा १०३. पेया १०३. तिक्ततरस १०३. पच्यमान व निरामज्वर चिकित्सा १०४. सान्निपातिक ज्वर चिकित्सा १०५. आगंतु ज्वर चिकित्सा १०७. विषम ज्वर चिकित्सा १०७. जीर्णज्वर चिकित्सा १०९. धातुगत ज्वर चिकित्सा ११०. ज्वरातील पथ्यापथ्य १११. आत्ययिक चिकित्सा ११२. कालज्वर (Kalazar) ११३. ग्रंथिक ज्वर (Plague) ११४. मन्थरक ज्वर (Typhoid Fever) ११४.

प्रकरण ६

पांडुरोग

११६ ते १२६

व्याख्या ११६. प्रकार ११६. हेतू ११६. संप्राप्ति ११७. पूर्वरूपे ११९. सामान्य लक्षणे ११९. वातज पांडु १२०. पित्तज पांडु १२१. कफज पांडु १२१. सान्निपातिक पांडु १२१. मृद्भक्षणज पांडु १२१. उपद्रव १२२. साध्यासाध्यत्व १२२. चिकित्सा १२२. विशेष चिकित्सा १२४. पथ्यापथ्य १२५. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार पांडु - Anaemia १२५.

प्रकरण ७

कामला, कुंभकामला, पानकी, हलीमक

१२७ ते १३३

कामला १२७. प्रकार १२७. बहुपित्तकामला १२७. रुद्धपथ कामला १२८. उपद्रव १३०. साध्यासाध्यत्व १३०. चिकित्सा १३०. बहुपित्तकामला चिकित्सा १३०. रुद्धपथकामला चिकित्सा १३१. पथ्यापथ्य १३१. कुंभकामला १३१. पानकी १३२. हलीमक १३२. चिकित्सा १३२. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार कामला (Jaundice) १३३.

प्रकरण ८

प्लीहारोग

१३४ ते १३५

व्याख्या १३४. विशेष लक्षणे १३४. उपद्रव १३४. साध्यासाध्यत्व १३४. चिकित्सा १३४.

प्रकरण ९

दाह

१३६ ते १३९

व्याख्या १३६. प्रकार १३६. हेतू १३६. संप्राप्ति १३६. सामान्य लक्षणे १३७. विशेष लक्षणे १३७. साध्यासाध्यत्व १३९. चिकित्सा १३९. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार दाह १३९.

प्रकरण १०

धमनी प्रतिचय

१४०

व्याख्या १४०. चिकित्सा १४०.

प्रकरण ११

शीतपित्त-उदरद-कोठ-उत्कोठ

१४१ ते १४४

व्याख्या १४१. संप्राप्ति १४१. पूर्वरूपे १४१. रूपे १४१. कोठ-उत्कोठ १४२. चिकित्सा १४३. सद्यःफलदायी चिकित्सा १४४. पथ्यापथ्य १४४. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार शीतपित्त-उदरद-कोठ (Urticaria) १४४.

प्रकरण १२

रक्तपित्त

१४५ ते १५२

व्याख्या १४५. हेतू १४५. संप्राप्ति १४६. पूर्वरूपे १४७. सामान्य लक्षणे १४८. प्रकार १४८. गतिभेदाने प्रकार १४८. उपद्रव १४८. साध्यासाध्यत्व १४९. चिकित्सा १५०. पथ्यापथ्य १५२. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार रक्तपित्त (Haemorrhagic diseases) १५२.

प्रकरण १३**कुष्ठ**

१५३ ते १६६

व्याख्या १५३. संक्रामकत्व १५३. प्रकार १५३. महाकुष्ठ १५४. क्षुद्रकुष्ठ १५४. हेतू १५५. संप्राप्ति १५५. पूर्वरूपे १५६. सामान्य लक्षणो १५६. कापालकुष्ठ १५७. औदुंबर कुष्ठ १५७. मण्डलकुष्ठ १५७. ऋष्यजिह्व १५७. पुण्डरिक १५८. सिध्म कुष्ठ १५८. काकण कुष्ठ १५८. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार कुष्ठ (Leprosy) १५८. ग्रंथीकुष्ठ १५९. नाडीकुष्ठ १५९. मिश्रप्रकार १५९. क्षुद्रकुष्ठ १५९. एककुष्ठ १५९. चर्मकुष्ठ १५९. किटिभ १५९. वैपादिक-विपादिका १६०. अलसक १६०. दद्रु १६०. चर्मदल १६०. पामा १६०. कच्छु १६०. विस्फोट १६१. शतारू १६१. विचर्चिका १६१. दोषभेदाने कुष्ठ लक्षणो १६१. धातुगतावस्था १६२. उपद्रव १६३. उदर्क १६३. साध्यासाध्यत्व १६३. चिकित्सा १६४. महाकुष्ठचिकित्सा १६५. सिध्म चिकित्सा १६६. किटिभ कुष्ठ चिकित्सा १६६. दद्रु चिकित्सा १६६. पामा चिकित्सा १६६. विचर्चिका चिकित्सा १६६. विपादिका चिकित्सा १६६. पथ्यापथ्य १६६.

प्रकरण १४**श्वित्र-किलास-वारुण-दारुण**

१६७ ते १६९

हेतू १६७. संप्राप्ति १६७. प्रकार १६७. साध्यासाध्यत्व १६८. चिकित्सा १६८. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार श्वित्र (Leucoderma or Vitiligo) १६९.

प्रकरण १५**विसर्प**

१७० ते १७६

व्याख्या १७०. प्रकार १७०. हेतू १७०. संप्राप्ति १७१. पूर्वरूपे १७१. सामान्य लक्षणो १७१. वातज विसर्प १७२. पित्तज विसर्प १७२. कफज विसर्प १७२. सान्निपातिक विसर्प १७२. आग्नेय विसर्प १७२. ग्रंथी विसर्प १७३. कर्दम विसर्प १७३. क्षतज विसर्प १७३. उपद्रव १७४. साध्यासाध्यत्व १७४. अरिष्ट लक्षणो १७४. चिकित्सा १७४. पथ्यापथ्य १७६. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार विसर्प (Erysipelas) १७६.

प्रकरण १६**गलगंड-गंडमाला-अपचि-ग्रंथी-अर्बुद**

१७७ ते १८८

गलगंड व्याख्या १७७. प्रकार १७७. संप्राप्ति १७७. सामान्य लक्षणो १७८. विशेष लक्षणो १७८. साध्यासाध्यत्व १७८. सामान्य चिकित्सा १७८. विशेष चिकित्सा १७९. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार गलगंड (Goitre) १७९. गंडमाला व्याख्या १७९. संप्राप्ति १८०. अपची १८०. साध्यासाध्यत्व १८१. चिकित्सा १८१. पथ्यापथ्य १८२. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार गंडमाला (Tubercular Lymphadenitis) १८२. ग्रंथी व्याख्या १८२. हेतू १८२. संप्राप्ति १८२. प्रकार १८३. लक्षणो १८३. साध्यासाध्यत्व १८५. चिकित्सा १८५. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार ग्रंथी (Cyst) १८५. अर्बुद संप्राप्ति १८५. प्रकार १८६. लक्षणो १८६. साध्यासाध्यत्व १८७. चिकित्सा १८७. पथ्यापथ्य १८७. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार अर्बुद (Tumour) १८८. सौम्य व दुष्टार्बुद यांतील फरक १८८.

प्रकरण १७**श्लीपद**

१८९ ते १९२

व्याख्या १८९. प्रकार १८९. हेतू १८९. संप्राप्ति १८९. लक्षणो १९०. साध्यासाध्यत्व १९१. सामान्य चिकित्सा १९१. विशेष चिकित्सा १९१. पथ्यापथ्य १९२. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार श्लीपद (Filariasis) १९२.

प्रकरण १८**क्षुद्ररोग**

१९३ ते २०१

क्षुद्ररोग व्याख्या १९३. अजगल्लिका १९४. यवप्रख्या १९४. अंधालजी १९४. विवृता १९४. कच्छपिका १९५. वल्मिक १९५. माषाणगर्दभ १९५. कक्षा १९५. अग्निरोहिणी १९६. पाददारी १९६. अलसक १९६. इंद्रलुप्त-खालित्य १९७. दारुणक १९८. अरुषिका १९८. पलित १९८. युवान पिडका १९८. पद्मिनीकटक १९९. जतुमणि १९९. मषक १९९. तिलकालक २००. न्यच्छ २००. व्यंग २००. नीलिका २००. अहिपूतन २००. वृषणकच्छु २०१. गुदभ्रंश-२०१. वराहदंष्ट्रा २०१.

प्रकरण १९**मसूरिका - शीतला - रोमान्तिका**

२०२ ते २०९

मसूरिका व्याख्या २०२. हेतू २०२. संप्राप्ति २०३. पूर्वरूपे २०३. रूपे २०३. प्रकार २०३. विशेष लक्षणो २०३.

धातुगतावस्था २०४. उदर्क २०५. साध्यासाध्यत्व २०६. चिकित्सा २०६. विशेष चिकित्सा २०६. पथ्यापथ्य २०६. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार मसूरिका (Small Pox) २०७. शीतला २०७. प्रकार २०७. साध्यासाध्यत्व २०८. चिकित्सा २०८. रोमान्तिका २०८. उपद्रव २०८. चिकित्सा २०९. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार रोमान्तिका (Measles) २०९.

प्रकरण २० स्नायुक २१० ते २११

सामान्य लक्षणे २१०. प्रकार २१०. चिकित्सा २१०.

प्रकरण २१ मेदोरोग २१२ ते २१६

व्याख्या २१२. हेतू २१२. संप्राप्ति २१२. पूर्वरूपे २१३. सामान्य लक्षणे २१४. उपद्रव २१४. साध्यासाध्यत्व २१५. चिकित्सा २१५. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार मेदोरोग (Obesity) २१६.

प्रकरण २२ कार्श्य २१७ ते २१८

हेतू २१७. संप्राप्ति २१७. सामान्य लक्षणे २१७. चिकित्सा २१८.

प्रकरण २३ आलस्य २१९

निदान २१९. चिकित्सा २१९.

प्रकरण २४ फक्क २२० ते २२१

प्रकार २२०. लक्षणे २२१. चिकित्सा २२१.

प्रकरण २५ आमवात २२२ ते २२८

हेतू २२२. संप्राप्ति २२२. पूर्वरूपे २२४. सामान्य लक्षणे २२४. प्रकार २२५. उपद्रव २२५. उदर्क २२५. साध्यासाध्यत्व २२५. चिकित्सा २२६. आत्ययिक चिकित्सा २२७. पथ्यापथ्य २२८. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार आमवात (Rheumatic Arthritis) २२८.

प्रकरण २६ वातरक्त २२९ ते २३६

पर्याय २२९. प्रकार २२९. हेतू २२९. संप्राप्ति २३०. पूर्वरूपे २३१. सामान्य लक्षणे २३२. दोषानुसार लक्षणे २३२. उपद्रव २३३. उदर्क २३४. साध्यासाध्यत्व २३४. चिकित्सा २३४. वातरक्तात वस्तिप्रयोग २३४. वातरक्तात रक्तमोक्षण २३४. पथ्यापथ्य २३६. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार वातरक्त (Gout) २३६.

प्रकरण २७ वातव्याधि २३७ ते २७२

व्याधीचे २ प्रकार सामान्यज व्याधि २३७. नानात्मज व्याधि २३७. प्राकृतवायु २३८. हेतू २३९. संप्राप्ति २३९. पूर्वरूपे आणि सामान्य लक्षणे २४०. वातव्याधीची लक्षणे २४१. वातव्याधीची सामान्य चिकित्सा २४२. धातुक्षयजन्य वातव्याधीची चिकित्सा २४२. पथ्यापथ्य २४४. मार्गावरोधजन्य वातव्याधीची चिकित्सा २४४. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार वातव्याधि २४६. कोष्ठगत वात २४६. आमाशयगत वात २४६. पक्वाशयगतवात २४६. गुदगत वात २४७. त्वक्गत वात २४७. रक्तगत वात २४७. मांसमेदोगत वात २४७. अस्थिमज्जागत वात २४८. शुक्रगत वात २४८. सिरागत वात २४९. स्नायुगत वात २४९. संधिगत वात २४९. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार संधिगत वात २५१. आक्षेपक २५१. अपतंत्रक २५२. अपतानक २५२. दण्डापतनक २५२. धनुस्तंभ २५२. अभ्यंतरायाम २५३. बहिरायाम २५४. व्रणायाम २५४. चिकित्सा २५५. पथ्यापथ्य २५५. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार आक्षेपक (Convulsion) २५५. धनुर्वात (Tetanus) २५६. अर्दित २५६. संप्राप्ति व सामान्य लक्षणे २५६. प्रकार २५७. साध्यासाध्यत्व २५७. चिकित्सा २५८. पथ्यापथ्य २५८. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार अर्दित (Facial Paralysis) २५८. पक्षाघात २५८. प्रकार २५९. साध्यासाध्यत्व २५९. चिकित्सा २६०. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार पक्षाघात (Hemiplegia) २६०. एकांगवात (Monoplegia) २६१. अर्धांगवात (Hemiplegia) २६१. सर्वांगघात (Diplegia) २६१. अधरांगवात (Paraplegia) २६१. हनुग्रह २६१. मन्यास्तंभ २६२. जिह्वास्तंभ २६२. मूक, मिन्मिन, गद्गद २६२. सिराग्रह २६३.

गृध्रसी २६३. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार गृध्रसी (Sciatica) २६४. विश्वाची २६४. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार विश्वाची (Brachial Neuritis) २६४. क्रोद्युकर्शीर्ष २६४. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार क्रोद्युकर्शीर्ष - (Tubercular Knee Joint.) २६५. खंज-पांगुल्य २६५. कलायरखंज २६५. वातकंटक २६६. पाददाह २६७. पादहर्ष २६७. अंसशोष २६७. अवबाहुक २६७. खल्ली २६८. तूनी २६८. प्रतितूनी २६८. आध्मान प्रत्याध्मान २६८. कंपवात २६९. ऊर्ध्ववात २६९. आवृत वात २७०. आवृतवायुची चिकित्सा २७२. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार पित्तावृत वायु-पित्तावृत प्राणवायु (Hypertension) २७२.

प्रकरण २८ उरुस्तंभ

२७३ ते २७६

व्याख्या २७३. हेतू २७३. संप्राप्ति २७३. पूर्वरूपे २७५. रूपे २७५. उपद्रव २७५. साध्यासाध्यत्व २७५. चिकित्सा २७५. पथ्यापथ्य २७६.

प्रकरण २९ क्लैब्य

२७७ ते २८२

व्याख्या २७७. सामान्य लक्षणो २७७. प्रकार २७७. चरकोक्त क्लैब्य प्रकार २७८. बीजोपघातज क्लैब्य २७८. ध्वजभंग कारणो २७८. जरासंभवज क्लैब्य २८०. शुक्रक्षयज क्लैब्य २८०. भावप्रकाश वर्णित क्लैब्याचे प्रकार २८०. मानसिक क्लैब्य २८०. दोषज क्लैब्य २८०. शुक्रक्षयज क्लैब्य २८१. व्याधिज क्लैब्य २८१. आघातज वा आर्गंतु क्लैब्य २८१. सुश्रुतोक्त सहज क्लैब्याचे प्रकार २८१. आसेक्य २८१. सौगंधिक २८१. कुंभिक २८१. ईर्षक २८१. षंड २८१. साध्यासाध्यत्व २८२. उपद्रव २८२. चिकित्सा २८२. पथ्यापथ्य २८२.

प्रकरण ३० शूक दोष

२८३ ते २८६

सर्षपिका २८२. अष्टीलिका २८३. ग्रथित २८४. कुम्भिक २८४. अलजी २८४. मृदित २८४. संमूढपिडका २८४. अवमंथ २८४. पुष्करिका २८५. स्पर्शहानि २८५. उत्तमा २८५. शतपोनक २८५. त्वक्पाक २८५. शोणित्तार्बुद २८६. मांसार्वुद २८६. मांसपाक २८६. विद्रधि २८६. तिलकालक २८६. शूकदोषांची सामान्य चिकित्सा २८६. साध्यासाध्यत्व २८६.

प्रकरण ३१ फिरंग - उपदंश

२८७ ते २९३

फिरंग - व्याख्या २८७. संप्राप्ति २८७. प्रकार २८८. लक्षणो २८८. उपद्रव २८८. साध्यासाध्यत्व २८८. चिकित्सा २८९. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार फिरंग (Syphilis) २८९. उपदंश- व्याख्या २९०. हेतू २९०. संप्राप्ति २९०. पूर्वरूपे २९१. सामान्य लक्षणो २९१. प्रकार २९१. साध्यासाध्यत्व २९१. उदर्क २९२. चिकित्सा २९२. फिरंग-उपदंश साम्यभेद २९२. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार उपदंश (Soft Chancre) २९२. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार पूयमेह (Gonorrhoea) २९३.

प्रकरण ३२ हिक्का

२९४ ते ३०१

व्याख्या २९४. प्रकार २९४. हेतू २९४. संप्राप्ति २९५. पूर्वरूपे २९६. सामान्य लक्षणो २९६. अन्नजा हिक्का २९६. यमला हिक्का २९७. व्यपेता हिक्का २९७. क्षुद्र हिक्का २९७. गंभीरा हिक्का २९८. महती हिक्का २९८. उपद्रव २९९. साध्यासाध्यत्व २९९. रिष्ट लक्षणो २९९. चिकित्सा २९९. सद्यःफलदायी चिकित्सा ३००. पथ्यापथ्य ३०१. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार हिक्का (Hiccough) ३०१.

प्रकरण ३३ श्वास

३०२ ते ३१४

व्याख्या ३०२. सामान्य हेतू ३०२. संप्राप्ति ३०४. पूर्वरूपे ३०५. सामान्य लक्षणो ३०५. महाश्वास ३०५. ऊर्ध्व श्वास ३०६. छिन्नश्वास ३०६. तमकश्वास ३०७. प्रतमक आणि संतमकश्वास ३०९. क्षुद्रश्वास ३१०. उपद्रव ३१०. साध्यासाध्यत्व ३१०. चिकित्सा ३१०. तमकश्वास चिकित्सा ३१०. वेगकालीन चिकित्सा ३११. अवेगकालीन चिकित्सा ३१२. अपुनर्भव चिकित्सा ३१३. पथ्यापथ्य ३१४. प्रतमक व संतमक श्वास चिकित्सा ३१४. महाऊर्ध्व-छिन्न श्वास

चिकित्सा ३१४. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार श्वास (Dysponca) ३१४.

प्रकरण ३४

कास

३१५ ते ३२४

व्याख्या ३१५. प्रकार ३१५. हेतू ३१५. संप्राप्ति ३१६. पूर्वरूपे ३१८. सामान्य लक्षणे ३१८. विशेष लक्षणे ३१८. उपद्रव ३२१. साध्यासाध्यत्व ३२१. चिकित्सा ३२१. पथ्यापथ्य ३२४. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार कास (Cough) ३२४.

प्रकरण ३५

राजयक्ष्मा

३२५ ते ३३८

व्याख्या ३२५. उत्पत्तीची कथा ३२५. एक संक्रामक व्याधि ३२६. प्रकार ३२६. हेतू ३२६. संप्राप्ति ३२७. अनुलोम व प्रतिलोम राजयक्ष्मा ३२८. पूर्वरूपे ३२९. सामान्य लक्षणे ३३०. त्रिरूप राजयक्ष्मा ३३१. षड्रूप राजयक्ष्मा ३३१. एकादशरूप राजयक्ष्मा ३३२. विषमाशनजन्य राजयक्ष्मा ३३२. वेगावरोधज राजयक्ष्मा ३३२. साहसज राजयक्ष्मा ३३२. क्षयज राजयक्ष्मा ३३२. उपद्रव ३३३. साध्यासाध्यत्व ३३३. चिकित्सा ३३४. कासचिकित्सा ३३७. स्वताण्वन चिकित्सा ३३७. अतिसारचिकित्सा ३३७. रसायन चिकित्सा ३३७. पथ्यापथ्य ३३८. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार राजयक्ष्मा (Pulmonary Tuberculosis) ३३८.

प्रकरण ३६

उरःक्षत-क्षतक्षीण

३३९ ते ३४०

संप्राप्ति व लक्षणे ३३९. साध्यासाध्यत्व ३३९. चिकित्सा ३४०. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार उरःक्षत (Bronchiectasis) ३४०.

प्रकरण ३७

शोष

३४१ ते ३४४

व्याख्या ३४१. प्रकार ३४१. व्यवायशोष ३४१. शोकशोष ३४२. जराशोष ३४२. व्यायामशोष ३४३. अध्वशोष ३४३. व्रणशोष ३४३. उपवासशोष ३४४.

प्रकरण ३८

हृद्रोग

३४५ ते ३५४

व्याख्या ३४५. हेतू ३४५. प्रकार ३४५. संप्राप्ति ३४६. सामान्य लक्षणे ३४६. विशेष लक्षणे ३४७. हृद्रोगातील धातुगतावस्था ३४९. उपद्रव ३४९. उदर्क ३४९. साध्यासाध्यत्व ३४९. चिकित्सा ३४९. वातज हृद्रोग चिकित्सा ३५०. पित्तज हृद्रोग चिकित्सा ३५१. कफज हृद्रोग चिकित्सा ३५१. सान्निपातिक हृद्रोग चिकित्सा ३५१. कृमिज हृद्रोग चिकित्सा ३५१. लाक्षणिक चिकित्सा ३५२. हृत्शूल ३५२. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार हृत्शूल (Angina Pectoris) ३५२. हृद्द्रवता ३५३. हृद्घ्वनिकृति ३५३. हृदयाभिघात ३५४. हृद्विद्रधि ३५४. पथ्यापथ्य ३५४.

प्रकरण ३९

पार्श्वशूल

३५५ ते ३५८

व्याख्या ३५५. प्रकार ३५५. संप्राप्ति ३५५. पूर्वरूप ३५६. लक्षणे ३५६. उपद्रव ३५७. साध्यासाध्यत्व ३५७. रिष्ट लक्षणे ३५७. चिकित्सा ३५७. पथ्यापथ्य ३५८. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार पार्श्वशूल (Pleurisy) ३५८.

प्रकरण ४०

प्रतिश्याय

३५९ ते ३६६

व्याख्या ३५९. हेतू ३५९. संप्राप्ति ३६०. प्रकार ३६०. पूर्वरूपे ३६०. सामान्य लक्षणे ३६१. विशेष लक्षणे ३६१. दुष्ट प्रतिश्याय ३६२. प्रतिश्यायातील आम-पक्वावस्था ३६३. अस्थिगत प्रतिश्याय उपद्रव ३६३. साध्यासाध्यत्व ३६३. पीनस ३६३. चिकित्सा ३६४. विशेष चिकित्सा ३६५. दुष्टप्रतिश्याय व पीनस चिकित्सा ३६६. पथ्यापथ्य ३६६.

प्रकरण ४१

स्वरभेद

३६७ ते ३७०

व्याख्या ३६७. प्रकार ३६७. हेतू-संप्राप्ति ३६७. पूर्वरूप ३६८. सामान्य लक्षणे ३६८. विशेष लक्षणे ३६८. साध्यासाध्यत्व ३६९. चिकित्सा ३६९. विशेष चिकित्सा ३७०. पथ्यापथ्य ३७०.

प्रकरण ४२**शिरःशूल-सूर्यावर्त-अनंतवात-अर्धावभेदक-शंखक****३७१ ते ३८०**

शिरःशूल प्रकार ३७१. हेतू ३७१. संप्राप्ति ३७२. सामान्य लक्षणे ३७२. विशेष लक्षणे ३७२. सूर्यावर्त ३७६. अनंतवात ३७७. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार अनंतवात (Trigeminal Neuralgia) ३७८. अर्धावभेदक ३७८. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार अर्धावभेदक (Migrain) ३७९. शंखक ३८०.

प्रकरण ४३**कर्णशूल-कर्णनाद-कर्णक्ष्वेड-कर्णबाधिर्य-कर्णस्त्राव****३८१ ते ३८४**

कर्णशूल प्रकार ३८१. चिकित्सा ३८१. विशेष चिकित्सा ३८२. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार कर्णशूल (Earache) ३८२. कर्णनाद-कर्णक्ष्वेड ३८२. कर्णक्ष्वेड- कर्णनाद साम्यभेद ३८३. चिकित्सा ३८३. कर्णबाधिर्य ३८३. चिकित्सा ३८४. कर्णस्त्राव ३८४. चिकित्सा ३८४.

प्रकरण ४४**उदर****३८५ ते ४००**

हेतू ३८५. संप्राप्ति ३८६. उदरातील अवस्था ३८७. पूर्वरूपे ३८८. सामान्य लक्षणे ३८८. संख्यासंप्राप्ति ३८९. वातोदर ३८९. पित्तोदर ३८९. कफोदर ३९०. दूष्योदर ३९०. प्लीहोदर-यकृतोदर ३९०. बद्धोदर-छिद्रोदर ३९१. दकोदर-जलोदर ३९२. उपद्रव ३९२. साध्यासाध्यत्व ३९२. उदर चिकित्सा ३९३. शोधन चिकित्सा ३९३. शमन चिकित्सा ३९४. औषधी कल्प ३९५. वातोदर चिकित्सा ३९५. पित्तोदर चिकित्सा ३९६. कफोदर चिकित्सा ३९७. दूष्योदर चिकित्सा ३९७. प्लीहोदर-यकृद्दाल्युदर चिकित्सा ३९७. दकोदर चिकित्सा ३९८. छिद्रोदर-बद्धोदर चिकित्सा ३९८. उदरामध्ये जलविस्त्रावण ३९८. पथ्यापथ्य ३९९. अपुनर्भव चिकित्सा ३९९. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार उदर (Ascitis) ४००.

प्रकरण ४५**शोथ****४०१ ते ४०९**

व्याख्या ४०१. प्रकार ४०१. हेतू ४०१. संप्राप्ति ४०२. पूर्वरूपे ४०३. सामान्य लक्षणे ४०३. विशेष लक्षण ४०३. उपद्रव ४०५. चिकित्सा ४०५. एकांगशोथ चिकित्सा ४०६. आगंतुशोथ चिकित्सा ४०६. विशेष चिकित्सा ४०६. वातज शोथ चिकित्सा ४०६. पित्तज शोथ चिकित्सा ४०७. कफज शोथ चिकित्सा ४०७. पथ्यापथ्य ४०८. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार शोथ (Generalised Oedema or General Anasaraca) ४०८.

प्रकरण ४६**तृष्णा****४१० ते ४१५**

व्याख्या ४१०. प्रकार ४१०. हेतू ४१०. संप्राप्ति ४११. पूर्वरूपे ४११. सामान्य लक्षणे ४१२. विशेष लक्षणे ४१२. उपद्रव ४१४. साध्यासाध्यत्व ४१४. सामान्य चिकित्सा ४१४. विशेष चिकित्सा ४१५. पथ्यापथ्य ४१५.

प्रकरण ४७**अजीर्ण****४१६ ते ४१९**

व्याख्या ४१६. हेतू ४१६. सामान्य लक्षणे ४१७. प्रकार ४१७. आमाजीर्ण ४१७. विदग्धाजीर्ण ४१७. विष्टब्धाजीर्ण ४१८. रसशोषाजीर्ण ४१८. दिनपाकी अजीर्ण ४१८. प्राकृत अजीर्ण ४१८. उपद्रव ४१८. चिकित्सा ४१९. पथ्यापथ्य ४१९.

प्रकरण ४८**अग्निमांघ****४२० ते ४२३**

व्याख्या ४२०. अग्निमांघाचे प्रकार ४२१. कारणे ४२१. संप्राप्ति ४२१. लक्षणे ४२२. उपद्रव ४२२. साध्यासाध्यत्व ४२२. चिकित्सा ४२२. पथ्यापथ्य ४२३.

प्रकरण ४९**अरोचक****४२४ ते ४२७**

व्याख्या ४२४. प्रकार ४२४. हेतू ४२४. संप्राप्ति ४२४. पूर्वरूपे ४२५. लक्षणे ४२५. साध्यासाध्यत्व ४२६.

चिकित्सा ४२६. पथ्यापथ्य ४२७. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार अरोचक (Anorexia) ४२७.

प्रकरण ५०

अतिसार

५२८ ते ४४०

व्याख्या ४२८. प्रकार ४२८. हेतू ४२८. संप्राप्ति ४२९. पूर्वरूपे ४३०. सामान्य लक्षणे ४३०. विशेष लक्षणे ४३०. आमातिसार ४३३. शोकातिसार ४३३. भयातिसार ४३४. अतिसारातील आम-पक्वावस्था ४३४. उपद्रव ४३५. साध्यासाध्यत्व ४३५. सामान्य चिकित्सा ४३५. आमावस्था चिकित्सा ४३६. पक्वावस्था चिकित्सा ४३६. विशेष चिकित्सा ४३६. रसक्षय चिकित्सा ४३८. गुदभ्रंश चिकित्सा ४३९. गुदपाक चिकित्सा ४३९. मूत्राघात चिकित्सा ४३९. पथ्यापथ्य ४३९. अपुनर्भव चिकित्सा ४४०. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार अतिसार (Diarrihoea) ४४०.

प्रकरण ५१

प्रवाहिका

४४१ ते ४४४

व्याख्या ४४१. हेतू ४४१. संप्राप्ति ४४१. सामान्य लक्षणे ४४१. संख्या संप्राप्ति ४४२. उपद्रव ४४३. उर्दक ४४३. साध्यासाध्यत्व ४४३. चिकित्सा ४४३. पथ्यापथ्य ४४४. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार प्रवाहिका (Dysentery) ४४४.

प्रकरण ५२

ग्रहणी

४४५ ते ४५४

ग्रहणी ४४५. हेतू ४४६. संप्राप्ति ४४६. पूर्वरूपे ४४७. सामान्य लक्षणे ४४७. प्रकार ४४८. संग्रहणी ४५०. घटीयंत्र ग्रहणी ४५०. साध्यासाध्यत्व ४५१. उपद्रव ४५१. सामान्य चिकित्सा ४५१. ग्रहणीत तक्रप्रयोग ४५२. तक्रारिष्ट ४५३. विशेष चिकित्सा ४५३. पथ्यापथ्य ४५४. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार ग्रहणी ४५४.

प्रकरण ५३

विसूचिका

४५५ ते ४५७

व्याख्या ४५५. हेतू ४५५. संख्यासंप्राप्ति ४५५. सामान्य लक्षणे ४५६. उपद्रव ४५६. साध्यासाध्यत्व ४५६. चिकित्सा ४५६. पथ्यापथ्य ४५७. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार विसूचिका (Cholera) ४५७.

प्रकरण ५४

अलसक— विलंबिका

४५८ ते ४६०

अलसक ४५८. हेतू ४५८. प्रकार ४५८. विलंबिका ४५९. साध्यासाध्यत्व ४६०. चिकित्सा ४६०. पथ्यापथ्य ४६०.

प्रकरण ५५

मलावहंभ

४६१ ते ४६२

हेतू ४६१. पूर्वरूपे ४६१. सामान्य लक्षणे ४६१. उपद्रव ४६१. साध्यासाध्यत्व ४६१. चिकित्सा ४६१.

प्रकरण ५६

उत्क्लेश

४६३

व्याख्या ४६३. चिकित्सा ४६३.

प्रकरण ५७

छर्दि

४६४ ते ४६९

व्याख्या ४६४. प्रकार ४६४. हेतू ४६४. संप्राप्ति ४६५. पूर्वरूपे ४६५. सामान्य लक्षणे ४६६. विशेष लक्षणे ४६६. आर्गंतु छर्दि ४६७. साध्यासाध्यत्व ४६७. उपद्रव ४६७. चिकित्सा ४६७. विशेष चिकित्सा ४६८. पथ्यापथ्य ४६९. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार छर्दि (Vomiting) ४६९.

प्रकरण ५८

शूल

४७० ते ४७५

व्याख्या ४७०. प्रकार ४७०. हेतू ४७०. संप्राप्ति ४७१. पूर्वरूपे ४७२. सामान्य लक्षणे ४७२. विशेष लक्षणे ४७२. उपद्रव ४७३. साध्यासाध्यत्व ४७४. चिकित्सा ४७४. पथ्यापथ्य ४७५. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार उदरशूल (Abdominal Pain) ४७५.

प्रकरण ५९

परिणामशूल

४७६ ते ४७८

व्याख्या ४७६. हेतू ४७६. संप्राप्ति ४७६. सामान्य लक्षणे ४७७. विशेष लक्षणे ४७७. साध्यासाध्यत्व ४७८. अन्नद्रवशूल ४७८. चिकित्सा ४७८.

प्रकरण ६०**अम्लपित्त**

४७९ ते ४८४

व्याख्या ४७९. प्रकार ४७९. हेतू ४७९. संप्राप्ति ४८०. पूर्वरूपे ४८१. सामान्य लक्षणं ४८१. विशेष लक्षणं ४८१. उर्ध्वग अम्लपित्त ४८१. अधोग अम्लपित्त ४८१. दोषसंसर्गानुसार लक्षणं ४८२. उपद्रव ४८२. साध्यासाध्यत्व ४८२. सामान्य चिकित्सा ४८३. पथ्यापथ्य ४८४. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार अम्लपित्त (Hyperacidity) ४८४.

प्रकरण ६१**उदावर्त**

४८५ ते ४८९

व्याख्या ४८५. हेतू ४८५. वात निरोधज उदावर्त ४८५. पुरीषज उदावर्त ४८६. मूत्रोदावर्त ४८६. जुम्भा निरोधज उदावर्त ४८७. अश्रुजोदावर्त ४८७. क्षवथु निरोधज उदावर्त ४८७. उद्गार निरोधज उदावर्त ४८७. छर्दि निरोधज उदावर्त ४८८. शुक्र निरोधज उदावर्त ४८८. क्षुधा निरोधज उदावर्त ४८८. तृष्णा निरोधज उदावर्त ४८९. श्वास निरोधज उदावर्त ४८९. निद्रा निरोधज उदावर्त ४८९. कास निरोधज उदावर्त ४८९.

प्रकरण ६२**कृमिरोग**

४९० ते ४९६

प्रकार ४९०. बाह्यकृमि ४९०. अभ्यंतरकृमि ४९१. संप्राप्ति ४९१. सामान्य लक्षणं ४९२. कफज कृमि ४९२. सूचीमुख कृमि ४९३. धान्यांकुर कृमि ४९३. रक्तज कृमि ४९३. पुरीषज कृमि ४९३. साध्यासाध्यत्व ४९४. चिकित्सा ४९४. बाह्यकृमि चिकित्सा ४९४. कफज व पुरीषज कृमि चिकित्सा ४९५. रक्तज कृमि चिकित्सा ४९५. पथ्यापथ्य ४९५. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार कृमि (Worms) ४९५.

प्रकरण ६३**गुल्म**

४९७ ते ५०२

निरुक्ति ४९७. स्वरूप ४९७. प्रकार ४९७. संप्राप्ति ४९७. पूर्वरूपे ४९८. सामान्य लक्षणं ४९९. विशेष लक्षणं ४९९. रक्तजगुल्म ५००. गुल्मातील आम-पच्यमान-पक्वावस्था ५००. उपद्रव ५०१. साध्यासाध्यत्व ५०१. गुल्म आणि विद्रधि यातील व्यवच्छेद ५०१. चिकित्सा ५०२.

प्रकरण ६४**मुखपाक - सर्वसर**

५०३ ते ५०४

व्याख्या ५०३. प्रकार ५०३. लक्षणं ५०३. विशेष लक्षणं ५०३. सामान्य चिकित्सा ५०४. विशेष चिकित्सा ५०४.

प्रकरण ६५**अर्श**

५०५ ते ५१३

व्याख्या ५०५. हेतू ५०५. प्रकार ५०६. संप्राप्ति ५०६. पूर्वरूपे ५०८. सामान्य लक्षणं ५०८. विशेष लक्षणं ५०८. सहज अर्श ५१०. रक्तार्श ५१०. उपद्रव ५१०. साध्यासाध्यत्व ५१०. चिकित्सा ५११. पथ्यापथ्य ५१३. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार अर्श (Piles or Haemorrhoids) ५१३.

प्रकरण ६६**प्रमेह**

५१४ ते ५२७

व्याख्या ५१४. हेतू ५१४. संप्राप्ति ५१४. प्रमेह प्रकार ५१७. कफज प्रमेह ५१७. पित्तज प्रमेह ५१८. वातज प्रमेह ५१८. पूर्वरूपे ५१८. सामान्य लक्षणं ५१८. विशेष लक्षणं ५१८. स्त्रियांना प्रमेह होतो किंवा नाही? ५२०. प्रमेह निवृत्ति लक्षणं ५२१. उपद्रव ५२१. साध्यासाध्यत्व ५२१. चिकित्सा ५२२. विशेष चिकित्सा ५२३. पथ्यापथ्य ५२५. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार प्रमेह ५२५.

प्रकरण ६७**प्रमेह पिडका**

५२८ ते ५३१

संप्राप्ति ५२८. स्थान ५२८. प्रकार ५२८. लक्षणं ५२९. पूर्वरूपे ५३०. उपद्रव ५३०. साध्यासाध्यत्व ५३०. चिकित्सा ५३०.

प्रकरण ६८**मूत्रकृच्छ्र**

५३२ ते ५३७

व्याख्या ५३२. प्रकार ५३२. हेतू ५३२. संप्राप्ति ५३२. पूर्वरूपे ५३३. सामान्य लक्षणं ५३३. विशेष लक्षणं

५३३. सामान्य चिकित्सा ५३५. विशेष चिकित्सा ५३५. पथ्यापथ्य ५३६. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार मूत्रकृच्छ्र (Dysurea) ५३६.

प्रकरण ६९

मूत्राघात

५३७ ते ५४३

व्याख्या ५३७. प्रकार ५३७. हेतू ५३७. वातकुंडलिका ५३७. अष्ठिला ५३८. वातबस्ति ५३८. मूत्रातीत ५३८. मूत्रजठर ५३९. मूत्रोत्संग ५३९. मूत्रक्षय ५३९. मूत्रग्रंथी ५४०. मूत्रशुक्र ५४०. उष्णवात ५४०. मूत्रसाद ५४१. विड्विघात ५४१. बस्तिकुंडल ५४२. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार मूत्राघात (Obstructed Micturation) ५४२.

प्रकरण ७०

मूत्राश्मरी

५४४ ते ५४८

व्याख्या ५४४. प्रकार ५४४. हेतू ५४४. संप्राप्ति ५४४. पूर्वरूपे ५४५. सामान्य लक्षणे ५४५. विशेष लक्षणे ५४६. मूत्रशर्करा ५४७. साध्यासाध्यत्व ५४७. चिकित्सा ५४७. पथ्यापथ्य ५४८. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार मूत्राश्मरी (Urinary calculus) ५४८.

प्रकरण ७१

भ्रम-तन्द्रा-निद्रा

५४९ ते ५५३

भ्रम ५४९. चिकित्सा ५४९. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार भ्रम (Vertigo) ५५०. तन्द्रा ५५०. चिकित्सा ५५०. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार तन्द्रा ५५०. निद्रा ५५०. प्रकार ५५१. स्वाभाविकी निद्रा ५५१. दिवास्वप ५५२. निद्रानाश ५५२. चिकित्सा ५५२. अतिनिद्रा ५५३.

प्रकरण ७२

मद-मूर्च्छा-संन्यास

५५४ ते ५६३

मद ५५४. हेतू ५५४. संप्राप्ति ५५४. पूर्वरूपे ५५५. सामान्य लक्षणे ५५५. विशेष लक्षणे ५५५. उपद्रव ५५५. साध्यासाध्यत्व ५५५. चिकित्सा ५५५. मूर्च्छा ५५५. हेतू व संप्राप्ति ५५६. प्रकार ५५७. पूर्वरूपे ५५७. सामान्य लक्षणे ५५८. विशेष लक्षणे ५५८. रक्तज मूर्च्छा ५५९. विषज व मद्यज मूर्च्छा ५५९. साध्यासाध्यत्व ५६०. चिकित्सा ५६०. वेगकालीन चिकित्सा ५६०. अवेगकालीन चिकित्सा ५६०. पथ्यापथ्य ५६१. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार मूर्च्छा (Unconsciousness) ५६१. संन्यास ५६१. व्याख्या ५६१. चिकित्सा ५६२. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार संन्यास (Coma) ५६३.

प्रकरण ७३

मदात्यय-परमद-पानाजीर्ण-पानविभ्रम-ध्वंसक-विक्षय

५६४ ते ५७२

मद्य ५६४. मद्याचे गुण ५६४. मद ५६४. प्रथम मद लक्षणे ५६५. द्वितीय मद लक्षणे ५६५. तृतीय मद लक्षणे ५६५. चतुर्थ मद लक्षणे ५६५. मदात्यय ५६६. मदात्ययाचे हेतू ५६६. संप्राप्ति ५६६. सामान्य लक्षणे ५६७. विशेष लक्षणे ५६७. परमद ५६८. पानाजीर्ण ५६८. पानविभ्रम ५६९. ध्वंसक आणि विक्षय ५६९. उपद्रव ५६९. साध्यासाध्यत्व ५६९. चिकित्सा ५६९. विशेष चिकित्सा ५७०. पथ्यापथ्य ५७१. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार मदात्यय (Alcoholism) ५७१.

प्रकरण ७४

उन्माद

५७३ ते ५८२

व्याख्या ५७३. प्रकार ५७४. हेतू ५७४. संप्राप्ति ५७४. पूर्वरूपे ५७५. सामान्य लक्षणे ५७५. विशेष लक्षणे ५७६. मानसोन्माद ५७७. विषज उन्माद ५७७. आगंतु उन्माद ५७७. भूतोन्माद ५७८. भूतोन्मादाची सामान्य लक्षणे ५७८. विशेष लक्षणे ५७८. साध्यासाध्यत्व ५८०. चिकित्सा ५८०. उन्माद बरा झाल्याची लक्षणे ५८२. पथ्यापथ्य ५८२.

प्रकरण ७५

अपस्मार-अतत्त्वाभिनवेश-गदोद्वेग-अपदार्थगद

५८३ ते ५९०

अपस्मार ५८३. व्याख्या ५८३. प्रकार ५८३. हेतू ५८३. संप्राप्ति ५८४. पूर्वरूपे ५८४. सामान्य लक्षणे ५८५. विशेष लक्षणे ५८६. साध्यासाध्यत्व ५८६. चिकित्सा ५८७. अवेगकालीन चिकित्सा ५८७. पथ्यापथ्य ५८८. अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार अपस्मार (Epilepsy) ५८८. अतत्त्वाभिनवेश ५८९. हेतू ५८९. संप्राप्ति व लक्षणे ५८९. चिकित्सा ५९०. पथ्यापथ्य ५९०. गदोद्वेग-अपदार्थगद ५९०. चिकित्सा ५९०.

प्रकरण ७६**अनुक्त व्याधि चिकित्सा**

५९१ ते ६१७

मलेरिया (Malaria) ५९४. प्रतिबंधात्मक उपाय ५९५. डेंग्यू ज्वर (Dengue Fever) ५९६. हेतू ५९६. पूर्वरूपे ५९६. रूप ५९६. प्रयोगशाळेतील परीक्षणे ५९६. आयुर्वेदिय दृष्टिकोनातून डेंग्यू ५९७. चिकित्सा ५९७. पथ्यापथ्य ५९८. आहार ५९८. चिकुनगुनिया (Chickunguniya) ५९८. रूपे ५९८. प्रयोगशाळेतील परीक्षण ५९९. पथ्यापथ्य ५९९. Sickle Cell Anaemia ६००. Diamond Blakfan Anaemia ६०२. आयुर्वेदाच्या दृष्टिकोनातून विचार ६०२. संक्षेपाने पाहता ६०२. Scleroderma ६०४. Multiple Sclerosis ६०५. Optic Atrophy ६०७. Hepatitis 'B' ६०९. Chronic renal failure (C.R.F.) ६१०. Menopausal Syndrom ६१२. Psoriasis ६१३. AIDS - HIV ६१५.

प्रकरण ७७**साम्य-भेद विवेचन**

६१८ ते ६२७

रक्तार्श-रक्तातिसार ६१८. रक्तार्श-अधोगरक्तपित्त ६१८. अत्यार्तव- अधोगरक्तपित्त ६१८. शोकातिसार-रक्तातिसार ६१९. उन्माद-अपस्मार ६१९. अपस्मार-मूर्च्छा ६१९. अपस्मार- व्योषापस्मार ६१९. अतत्वाभिनिवेश-गदोद्रेग ६२०. अंतर्वेगी ज्वर-ज्वर पच्यमानावस्था ५२०. आध्यान-प्रत्याध्यान ६२०. अजीर्ण-अग्निमांद्य ६२०. रुद्धपथकामला-वहुपित्ता कामला ६२१. जलोदर-उदर जातोदकावस्था ६२१. रक्तगतवात-वातरक्त ६२१. विश्वाचि-अवबाहूक ६२२. खंज-पांगुल्य ६२२. कर्णनाद-कर्णक्षेड ६२२. मूक-मिन्मिन-गद्गद ६२२. अपतंत्रक- अपतानक ६२२. अर्दित-पक्षाघात ६२३. तूनी-प्रतीतूनी ६२३. मसूरिका-शीतला ६२३. कुष्ठ-श्वित्र वा किलास ६२३. कुष्ठ-विसर्प ६२४. शीतपित्त- उर्दद- कोठ- उत्कोठ ६२४. गंडमाला- अपचि ६२४. क्लैब्य-बंध्यत्व ६२४. दुष्टप्रतिश्याय-पीनस ६२५. क्षतजकास-उरःक्षत ६२५. शोष-राजयक्ष्मा ६२५. मद-मूर्च्छा-संन्यास ६२५. अरुचि-आस्यवैरस्य ६२६. मूत्रामरी-मूत्रशर्करा ६२६. फिरंग-उपदंश ६२६. मूत्रकृच्छ्र-मूत्राघात ६२६. रसायन-वाजीकरण ६२७. कुटीप्रावेशिक रसायन-वातातपिक रसायन ६२७. कामला-कुंभकामला- हलीमक ६२७. सामवायु-आमवात ६२७.

प्रकरण ७८**व्यवच्छेदक निदान**

६२८ ते ६३७

संधिशूल व संधिशोथ ६२३. रक्तपीवन ६२९. कास ६२९. ज्वर ६३०. छर्दि ६३०. द्रवमलप्रवृत्ति ६३१. उदरशूल ६३१. उरःशूल ६३२. शिरःशूल ६३२. शोथ ६३३. उरोविदाह ६३३. हस्तपाददाह ६३४. उदरवृद्धि ६३४. यकृतवृद्धि ६३५. प्लोहावृद्धि ६३५. तृष्णा ६३६. श्वास ६३७.

प्रकरण ७९**कल्प**

६३८ ते ६७२

□□□

संदर्भ ग्रंथ सूची

- अष्टांग संग्रह - इंदु टीकेसह
- अष्टांग हृदय - हेमाद्रि तथा अरुणदत्त टीकेसह
- काश्यप संहिता.
- चरक संहिता - चक्रपाणी तथा गंगाधर टीकेसह.
- चिकित्सा प्रदीप - वै. मामा गोखले.
- भावप्रकाश.
- माधव निदान - मधुकोष टीकेसह.
- योगरत्नाकर.
- व्याधि विनिश्चय - आठवले, जोशी, राजवाडे.
- शाड्गर्धर संहिता.
- सुश्रुत संहिता - डल्हण टीकेसह.

या पुस्तकात वापरलेल्या संक्षेप शब्दांचे स्पष्टीकरण

- अ.ह. - अष्टांग हृदय
- अ. सं. - अष्टांग संग्रह
- उ. खं. - उत्तर खंड
- क. - कल्पस्थान
- का. - काश्यपसंहिता
- च. - चरकसंहिता.
- चि. - चिकित्सास्थान
- नि. - निदानस्थान
- पू. खं. - पूर्व खंड
- प्र. खं. - प्रथम खंड
- भा. प्र. - भावप्रकाश
- म. खं. - मध्यम खंड
- मा. नि. - माधवनिदान.
- यो. र. - योगरत्नाकर
- वा. - वाग्भट
- शा. सं. - शाड्गर्धर संहिता.
- सि. - सिद्धि स्थान.
- सु. - सुश्रुत संहिता.
- सू. - सूत्रस्थान.

विषयानुप्रवेश

आयुर्वेद या प्राचीनतम पण आजच्या युगातही अत्यंत उपयुक्त अशा चिकित्सापद्धतीचा, त्यातील शाश्वत अशा सिद्धांतावर आधारित अशा भारतीय शास्त्रातील कायचिकित्सा या विशेष उपांगाचा अभ्यास या ग्रंथाद्वारे आपणास करावयाचा आहे.

आयुष्याचा वेद म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या शास्त्राचे वर्णन करताना तो 'अष्टांग आयुर्वेद' आहे असे म्हटले जाते. 'कायबालग्रहोर्ध्वगिशल्यदंष्ट्राजरावृषान्' अशा आठ उपांगांनी युक्त अशा या आयुर्वेद शास्त्रातील कायचिकित्सा हे एक प्रथम व प्रधान अंग आहे. या कायचिकित्सेचा विशेष अभ्यास करण्यापूर्वी या शब्दाने नेमका कोणता अर्थ अपेक्षित आहे हे पाहणे युक्त ठरेल.

कायचिकित्सा निरुक्ती : कायचिकित्सा या शब्दामध्ये काय व चिकित्सा हे दोन शब्द समाविष्ट झालेले आहेत. या दोहोंचा स्वतंत्रपणे व त्यानंतर एकत्रितपणे कोणता अर्थ घ्यावा याचे विवेचन यापुढे केलेले आहे.

चिकित्सेची व्याख्या

चिकित्सा म्हणजे रोगनिवारणार्थ केले जाणारे उपचार. ज्या ज्या उपक्रमांनी, उपचारांनी रोगनिवारण होते, त्या सर्वांस चिकित्सा असे म्हटले जाते.

'या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते'। - वैद्यकशब्दसिंधु.

चिकित्सा या पदामध्ये 'कित्' हा मूळ धातू आहे व 'या'चा अर्थ रोगापनयन किंवा रोग दूर करणे असा आहे. यावरूनही रोग दूर करणारे उपक्रम म्हणजे चिकित्सा अशी चिकित्सेची सर्वसामान्य व्याख्या करता येते.

शरीरातील दोष-धातु-मल यामधील साम्यावस्था नष्ट होऊन वैषम्य उत्पन्न होणे म्हणजेच रोग होय. रोगोत्पत्तीला अग्निमांदही आवश्यक अशीच घटना आहे. या सर्व रोगोत्पत्तीला कारणीभूत असणाऱ्या घटना दूर करून, पुन्हा धातुसाम्य उत्पन्न करणे म्हणजेच रोग प्रशमन करणे होय. यासाठीच चिकित्सेची व्याख्या करतांना-

'याभि क्रियाभिः जायन्ते शरीरे धातवः समाः।

सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद् भिषजां स्मृतम्।।' - च. सू. १६/३४

असे चरकाचार्यांनी म्हटलेले आहे.

'या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते।

दोषधातुमलानां या साम्यकृत् स एव रोगहत्।।'

असेही वरील विवेचन स्पष्ट करणारे सूत्र उपलब्ध आहे. (चिकित्सेच्या अन्य व्याख्या व त्यांचे स्पष्टीकरणात्मक विवेचन 'आयुर्वेदीय पंचकर्मविज्ञान' या माझ्या पुस्तकात विस्ताराने पहावयास मिळेल. या ठिकाणी केवळ विषय समाजावा या अपेक्षेने संक्षेपाने चिकित्सेची व्याख्या स्पष्ट केली आहे.)

चिकित्सा पर्याय :

१. 'चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम्।

प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम्।।' - च. चि. १/३.

२. 'चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्विगतम्।

भेषजं शमनं शास्तं पर्यायैरुक्तमौषधम्।।' -

चिकित्सा, चिकित्सित, व्याधिहर, पथ्य, साधन, औषध, प्रायश्चित्त, प्रशमन, प्रकृतिस्थापन, हित, भिषग्विजत, भेषज, शास्त असे चिकित्सेचे अनेक पर्याय सांगितले जातात. चिकित्सेच्या विविध व्याख्येमध्ये आलेले रुक् प्रतिक्रिया, रोगापनयन, उपचार, उपचर्या, रोगनिग्रह आदि शब्दही चिकित्सेस पर्यायवाची शब्द म्हणून वापरलेले दिसतात.

‘रोगनिवारणार्थं केले जाणारे उपक्रम म्हणजे चिकित्सा’ या चिकित्सेच्या व्याख्येशी सुसंगत असेच हे सर्व पर्यायी शब्द आहेत, हे त्या शब्दांच्या अर्थावरून स्पष्ट होते. उदा..

१. चिकित्सित म्हणजे रोगापनयन करणारे उपक्रम.
२. व्याधिहर- व्याधि म्हणजेच रोग दूर करणारे उपचार.
३. पथ्य- पथ्य म्हणजे मार्ग. मार्गात अडथळा न आणणारे ते पथ्य. उपक्रम सुलभतेने करण्यास सहाय्यभूत ठरणारे, मदत करणारे ते पथ्य होय.
४. साधन- रोग बरा करणारे साधन.
५. औषध- व्याधिमध्ये हितकर.
६. प्रायश्चित्त- पूर्वजन्मकृत पाप हे रोगाला कारणीभूत असते असा एक समज आहे. या दृष्टीने प्रायश्चित्त हा चिकित्सेला पर्यायी शब्द आलेला आहे किंवा रोगोत्पत्तीला कारणीभूत झालेले जे अपथ्य त्याचे निराकरण करणे म्हणजे प्रायश्चित्त होय.
७. प्रशमन- व्याधिचे शमन करणारे उपचार.
८. प्रकृतिस्थापन- धातुवैषम्य दूर करून पुन्हा धातुसाम्य म्हणजे प्रकृति-प्राकृत अवस्था उत्पन्न करणारे उपचार.
९. हित- शरीराला हितकर, पथ्यकर.
१०. भिषग्विजत, भेषज- वैद्याने केलेले उपचार.
११. रुक्प्रतिक्रिया- ‘रुजा कर्तृत्वं रोगत्वं’ अशी रोगाची व्याख्या केली जाते. ही रुजा उत्पन्न करणाऱ्या रोगांच्या प्रतिकारासाठी केले जाणारे उपचार.

काय पदाची निरुक्ती :

१. ‘चीयते प्रशास्तदोषधातुमलैरिति कायः।’- अ.ह. १/५ टीका
२. ‘कायस्य नाम अन्तरग्नेः...।’- च.सू. ३०/२८ चक्रदत्तटीका
३. ‘कायः चित्तप्रकृतिः।’- सु.शा. ४/८८
४. ‘कायो जाठराग्नि अंगुलिपिहिते कर्णयुगुले धुक् इति शब्दश्रवणात् तात्स्थ्याद् च कायशब्देन अग्निरुच्यते।’ च.सू. ३०/२५. शिवदाससेन टीका
५. ‘जाठरः प्राणिनामग्निः काय इत्यभिधीयते।
यस्तं चिकित्समत्सीदन्तं...।।’ भोज

काय या शब्दाने विविध अर्थ शास्त्रकारांना अपेक्षित आहेत. प्रशास्त अशा दोष, धातु, मलांचे संचय किंवा आश्रयस्थान म्हणजेच देह हा अर्थ अरुणदत्ताना अपेक्षित आहे. काया म्हणजे शरीर हा शब्द अन्यत्रही अनेक ठिकाणी आलेला आहेच. शरीरातील अंतरग्नि म्हणजे काय असा अर्थ चरकानी केलेला दिसतो. भोजानी याच अर्थाने ‘प्राणिनां अग्निः’ असा शब्द प्रयोग केलेला आहे. सुश्रुतानी शरीर स्थानात काय शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करताना मानसप्रकृति असाही एक अर्थ दिलेला आहे.

संक्षेपाने पाहता देह, शरीरांतर्गत अग्नि व मानसप्रकृती या तीन अर्थानी काय हा शब्द ग्रंथातून योजण्यात आलेला दिसतो.

शिवदाससेन या चरक टीकाकारानी हाच अर्थ पण वेगळ्याप्रकारे स्पष्ट केलेला आहे. ते म्हणतात- कानात बोट घातल्यानंतर ‘धुक्’ असा विशिष्ट आवाज येतो. ‘काय’ या शब्दाने हा विशिष्ट आवाज उत्पन्न करणे अपेक्षित आहे. असा

आवाज हा केवळ जीवित व्यक्तींमध्येच ऐकू येणे शक्य असते. जीवन हे जाठराग्निवर अवलंबून आहे व म्हणूनच येथे काय शब्दाने जाठराग्नि हा अर्थ गृहीत धरावा.

काय व चिकित्सा यांचे अर्थ स्पष्ट झाल्यानंतर कायचिकित्सा म्हणजे काय हेही सहजतेने स्पष्ट होते. अग्निवर परिणाम होऊन, रोग दूर करणारे, शरीराला व मनाला स्वास्थ्य मिळवून देणारे उपक्रम हे कायचिकित्सा या शब्दात समाविष्ट होतात, असे म्हणता येईल. याच अर्थाने सुश्रुतानी-

'कायचिकित्सानाम सर्वागसंश्रितानां व्याधिनाम्

.....उपशमनार्थम्।' - सु.सू. १-७/३

असे स्पष्टीकरण केलेले दिसते. साहजिकच शस्त्रकर्म, क्षारकर्म, अग्निकर्म (दहनकर्म) आदि जे उपचार सांगितले जातात त्यांचा कायचिकित्सेत समावेश होत नाही. शरीरात प्रवेश करून, अग्निवर कार्यकारी होऊन शरीरस्थ दोषधातुमलावर कार्यकारी उपक्रम, औषधे यांचा समावेश कायचिकित्सेत करता येतो, असे संक्षेपाने म्हणता येईल.

'कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति।

समानां चानुबंधस्य इत्यर्थं क्रियते क्रिया।।

त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात्।

विषमानानुबंधाति जायंते धातवः समाः।।' - च. सू. १६/३५, ३६

उत्पन्न झालेले धातुवैषम्य दूर करणे एवढेच चिकित्सेचे कार्य नव्हे, तर पुनः पुन्हा धातुवैषम्य न होण्यासाठी, धातुसाम्य टिकविण्यासाठीही काही क्रिया करावी लागते. ही धातुसाम्यता प्राप्त होण्याचा अगदी मूलमंत्र चरकाचार्यांनी सांगितलेला आहे. विषम हेतूंचा त्याग करणे व समान गुणांचा वापर करणे यामुळे वैषम्य दूर होऊन धातुसाम्य उत्पन्न होते असे चरकाचार्य म्हणतात.

धातुवैषम्य दूर करणे एवढेच चिकित्सकाचे काम नाही तर निर्माण झालेले धातुसाम्य टिकून राहून पुन्हा धातुवैषम्य निर्माण होणार नाही हेही वैद्याने पाहिले पाहिजे. एक रोग बरा करताना दुसराच एखादा रोग निर्माण झाला अशी स्थितीही उत्पन्न होता कामा नये. जर असे घडले तर ती खरी शुद्ध चिकित्साच नव्हे आणि हीच गोष्ट चरक व वाग्भटानी अगदी स्पष्टपणे मांडलेली आहे. ते म्हणतात-

'प्रयोग शमयेद् व्याधिं योऽन्यमन्यमुदीरयेत्।

नाऽसौ विशुद्धः, शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत्।।'

-च. नि. ८/२५, वा. सू. १६/६

ज्या उपक्रमाने एक व्याधी बरा होत असताना वा एका दोषाचे शमन करीत असतानाच दुसरा वेगळाच रोग वा दोषप्रकोप निर्माण होत असेल त्या उपक्रमास अशुद्ध चिकित्सा म्हणावे. शुद्ध चिकित्सेमध्ये एका रोगाची वा दोषाची चिकित्सा करीत असताना अन्य कोणत्याही रोगाची वा दोषाची विकृती संभवत नाही. अतिसाराच्या रुग्णामध्ये आमावस्थेत स्तंभन चिकित्सा दिल्याने अतिसार बरा होतो हे जरी खरे असले तरी त्यामुळे ज्वरादी उपद्रव निर्माण होऊ शकतात व म्हणूनच ही शुद्धी चिकित्सा नव्हे. याउलट अतिसाराच्या आमावस्थेत स्तंभन चिकित्सेऐवजी ग्राही उपचार केले गेले तर मात्र अतिसार बरा होऊनही त्यापासून अन्य काहीही व्यापद् निर्माण होत नाहीतसे दिसते व म्हणूनच या उपक्रमास शुद्ध चिकित्सा म्हणता येते.

चिकित्सेची व्याख्या सांगताना आणखी एके ठिकाणी चरकाचार्य म्हणतात,

'चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते

प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्याभिधीयते।' - च. सू. ९/५

वैद्य, परिचारक, औषधी द्रव्य आणि रोगी यांना चिकित्सेचे पाद संबोधिले जाते. चतुष्पादांची धातुसाम्याकरता प्रवृत्ति म्हणजेच चिकित्सा होय, असे या सूत्रात चरकाचार्यांनी स्पष्ट केलेले आहे.

कमी करून तात्पुरते का होईना, पण रोग्यास लक्षणमुक्त करून सुख मिळवून देणे हे वैद्याचे कर्तव्य ठरते.

चिकित्सा ही वैद्याला नेहमीच फलदायी ठरते. पैसाअडका, धनदौलत एखादवेळ रुग्णाकडून मिळणार नाही, पण इतर लाभ मात्र निश्चितच मिळतात.

'क्वचिदर्थः क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्मः क्वचिद्यशः।

कर्माभ्यासः क्वचिश्रेति चिकित्सा नास्ति निष्फला।।'

चिकित्सेमुळे वैद्यास काही वेळ अर्थलाभ होईल. काहींशी मैत्री घडेल, काही प्रसंगी धर्म घडेल तर काही वेळ यशप्राप्ती होईल. या सर्वांबरोबर नवनवीन रुग्ण पाहिल्याने अभ्यासही घडेल. असे असल्यानेच चिकित्सा ही कधीही निष्फल असत नाही असे म्हटले जाते.

वैद्य, द्रव्य, परिचारक व रोगी या चार चिकित्सापादांपैकी वैद्याचे महत्त्व हे अनन्यसाधारण असे आहे. इतर चिकित्सापादांच्या ठिकाणी प्रशस्त गुण असूनही जर वैद्य चांगला नसेल तर कशाचाही उपयोग होत नाही. वैद्य हा औषधाचा विज्ञाता, परिचारकांचा शासिता आणि रोग्याचा योक्ता असतो व म्हणूनच तो प्रधान आहे.

'विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु।' -च. सू. १/१०

स्वयंपाक चांगला होण्यासाठी केवळ चांगली साधनसामग्री, भांडीकुंडी किंवा पेटलेला अग्नि असून चालत नाही, तर स्वैपाकी चांगला हवा किंवा मडके तयार करण्यासाठी केवळ माती, दंडा, चक्र असून भागणार नाही तर ते मडके घडविणारा कुंभार चांगला हवा, तसेच येथेही आहे. इतर तीन चिकित्सापादांबरोबर वैद्य चांगला असेल तर व्याधी त्वरेने बरा होऊ शकतो. याउलट वैद्य जर अज्ञ असेल तर व्याधी वाढण्याचीच शक्यता अधिक असते. अशा अज्ञ वैद्याकडून उपचार करून घेण्यापेक्षा आत्महत्या करणे अधिक परवडेल असे उद्गार चरकाचार्यांनी काढलेले आहेत. ते म्हणतात-

'वरमात्माहुतोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रवर्तिता।' -च. सू. १/१५

जगातील अशी कोणतीही वस्तू नाही की जिचा औषधासाठी उपयोग करता येणार नाही. प्रत्येक गोष्ट ही कोठे तरी कशासाठी तरी वापरता येते हे निश्चित;

'जगत्येवमनौषधम्। न किंचिद्विद्यते द्रव्यं वशान्नानार्थ योगयोः।'

असे याबाबत म्हटले जाते. अर्थात ज्या पदार्थाचा उपयोग केला जाईल, तो पदार्थ ज्याने वापरला त्याच्यावरच सर्व काही अवलंबून आहे. दोष प्रशमन करणारी म्हणजेच औषधी द्रव्ये, धातुप्रदूषण करणारी विषद्रव्ये आणि स्वस्थवृत्तिकर म्हणजेच आहार द्रव्ये अशा ३ गटांमध्ये द्रव्यांचे विभजन करता येते. हे जरी सामान्यतः खरे असले तरी विषसुद्धा औषधात वापरता येते, याउलट औषधही अयोग्य स्थानी वापरले गेले तर विषवत् होण्याची शक्यता असते. अर्थातच योजना कशी करावी हे पाहणे वैद्याचे काम आहे व म्हणूनही वैद्य हा इतर सर्वांपेक्षा श्रेष्ठ आहे. चरकाचार्य म्हणूनच म्हणतात-

'तदैव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते।

च चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत्।।' -च. सू. १/१३२

सर्व प्रशस्त गुणांनी युक्त अशा वैद्यास प्राणाभिसर ही संज्ञा आपोआपच प्राप्त होते.

२. औषध

'बहुकल्पं बहुगुणं संपन्नं योग्यमौषधम्।' -अ. ह. सू. १/२८

'प्रशस्त देशे संजातं, प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम्।

अल्पमात्रं बहुगुणं गंधवर्णरसान्वितम्।।

दोषघ्नं अग्लानिकरं अधिकं न विकारि यत्।

समीक्ष काले दत्तं च भेषजं स्याद् गुणावहम्।।'

ज्याचे अनेक कल्प तयार करता येतात, जे अनेक गुणांनी युक्त असते, जे संपन्न म्हणजेच कृमि, कीटक, जल यांमुळे खराब झालेले नसते व जे त्या त्या व्याधीवर योग्य प्रकारे कार्य करणारे असते ते औषध श्रेष्ठ होय.

३. परिचारक

'अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः।' -अ. ह. सू. १/२८

'स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधित रक्षणे।

वैद्यवाक्यकृद् अश्रान्तो युज्यते परिचारकः।' -

परिचारक हा अनुरक्त असावा म्हणजेच रुग्णाशी प्रेमाने वागणारा हवा. त्याच्या ठिकाणी शुचिता असावी. तो दक्ष तसेच बुद्धिमान असावा.

४. रोगी

'आढ्यो रोगी भिषग्वश्यौ ज्ञापकः सत्ववान् अपि।' -अ. ह. सू. १/२८

'आयुष्मान् सत्यवान् साध्यो द्रव्यवान् मित्रवान् अपि।'

चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यवाक्यकृदास्तिकः।।' -

रुग्ण हा आढ्य म्हणजेच श्रीमंत असावा. जर तो धनवान असेल तरच त्यास सांगितलेले सर्व चिकित्सोपक्रम तो योग्य तऱ्हेने पूर्ण करू शकतो. वैद्य जे सांगेल त्यावर विश्वास ठेवणारा, तसेच ज्ञापक म्हणजेच सर्व गोष्टी जाणून व्यवस्थितपणे सांगणारा असा रुग्ण हवा. तो प्रवरसत्व व सहनशील असल्यास उपचार करणे सुलभ जाते.

भावप्रकाशकारानी चिकित्सापादांचे वर्णन करताना ४ ऐवजी एकूण ७ चिकित्सापाद सांगितलेले आहेत. चरकादी ग्रंथांतून वर्णिलेल्या ४ पादांच्या जोडीला येथे दूत, दीर्घमायु व द्रव्य हे अधिक पाद सांगितलेले आहेत.

'रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुर्द्रव्यं सुसेवकः।

सदौषधं चिकित्साया इत्यंगानि बुधा जगुः।।' - भा. प्र.

वास्तविक पाहता यांपैकी दीर्घमायु व द्रव्य हे रोग्याचेच प्रशस्त असे गुण आहेत. म्हणजेच फक्त दूतविचार येथे अधिक सांगितलेला दिसतो.

दूताच्या प्रशस्त गुणांचे वर्णन करताना दूत हा चांगल्या कुळातील, अव्यंग, स्वच्छ कपडे परिधान केलेला, शुभ्रपुष्पे परिधान केलेला व रोग्याची माहिती योग्य त्या वेळी वैद्याकडे पोचविणारा असावा असे म्हटलेले आहे.

चिकित्सा प्रकार

चिकित्सा म्हणजे काय हे पाहून चिकित्सा ज्यावर अवलंबून असते त्या चिकित्सापादांचा ऊहापोह केल्यानंतर आता चिकित्सा प्रकारांचा विचार करावयाचा आहे.

(क) चरकाचार्यानी चिकित्साध्यायामध्ये दोन प्रकारची चिकित्सा सांगितलेली आहे.

'स्वस्थस्योर्जस्करं किंचित् किंचिदार्तस्य रोगनुत्।' -च. चि. १/४

'ऊर्जः- प्रशस्तं भावं आदधाति इति।'

-च. चि. १/४ चक्रपाणि टीका.

ज्याच्या सेवनामुळे स्वस्थ पुरुषाच्या शरीरामध्ये प्रशस्त भाव अधिक वाढीस लागतात ती चिकित्सा म्हणजे स्वस्थस्योर्जस्कर चिकित्सा होय.

ऊर्जस्कर औषधांचेही पुन्हा दोन भेद केले जातात.

'स्वस्थस्योर्जस्करं यत्तु तद् वृष्यं तद्रसायनम्।

प्रायः, प्रायेण रोगाणां द्वितीये प्रशमं मतम्।।' -च. चि. १/५

रसायन आणि वृष्य असे हे दोन प्रकार ऊर्जस्कर द्रव्यांचे आहेत. वाजीकर हा वृष्यचिकित्सेला पर्यायी शब्द आहे. दुसरा चिकित्सा प्रकार 'किंचित् आर्तस्य रोगनुत्' हा आहे. म्हणजेच उत्पन्न झालेल्या रोगाच्या प्रशमनासाठी जे उपक्रम

केले जातात त्या सर्वांचा समावेश या प्रकारात होतो.

ऊर्जस्कर द्रव्ये ही सामान्यतः रोगप्रशमनासाठी उपयुक्त नसतात. अर्थात यालाही काही अपवाद आहेतच. उदा.

पिप्पली हे द्रव्य रसायनासाठी, त्याचप्रमाणे रोगघ्न म्हणूनही वापरले जाते. याचसाठी वरील सूत्रामध्ये प्रायः हा शब्दप्रयोग केलेला आहे.

(ख) वाग्भटाचार्यांनी चिकित्सेचे दोन प्रकार केलेले दिसतात. यालाच 'द्विविधोपक्रम' असे नाव दिले जाते.

'उपक्रमस्य हि द्वित्वाद्विधैवोपक्रमो मतः।

एकः संतर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः।

बृंहणो लंघनश्चेति तत्पर्यायौ उदाहृतौ।।' -अ. ह. सू. १४/१२

संतर्पण आणि अपतर्पण हे चिकित्सेचे दोन प्रकार असून बृंहण आणि लंघन हे अनुक्रमे संतर्पण आणि अपतर्पणाचे पर्यायी शब्द आहेत असे येथे वाग्भटानी सांगितलेले आहे. चरकाचार्यांनी मात्र बृंहण आणि संतर्पण यांत वेगळेपणा वर्णिलेला असून लंघनबृंहणीयाध्याय व संतर्पण अपतर्पणीयाध्याय निरनिराळे सांगितलेले आहेत.

बृंहण करणाऱ्या द्रव्यांमुळे बृहत्त्व येते. म्हणजेच आकारमानात वृद्धी होते, शरीरभावांची पुष्टी होते. संतर्पण द्रव्यांमुळे अशी पुष्टी अपेक्षित नसून केवळ तुष्टी म्हणजेच संतोष प्राप्त होणे हे कार्य घडत असते. उदा. लाजा (साळीच्या लाह्या) हे उत्कृष्ट संतर्पण करणारे द्रव्य आहे. याच्या सेवनाने पोट भरते. तुष्टी मिळते म्हणजेच संतोष प्राप्त होतो व मनःप्रीणनही होते, परंतु लाह्यांमुळे पुष्टी मात्र फारशी होत नाही.

संतर्पण आणि बृंहण यांमध्ये याप्रकारे थोडासा भेद असला तरी सर्वसामान्यपणे पाहता काही अपवाद सोडले तर बृंहण द्रव्ये ही बृंहणाबरोबर संतर्पणाचेही कार्य करतात व त्याचप्रमाणे संतर्पण द्रव्ये ही बृंहण म्हणून कार्यकारी होतात व याचसाठी वाग्भटानी 'पर्यायौ तौ उदाहृतौ' असे म्हटलेले आहे.

'बृंहणं यद् बृहत्त्वाय लंघनं लाघवाय यत्।

देहस्य भवतः प्रायो भौमापमितरश्च ते।।'

बृंहण किंवा संतर्पण करणारी द्रव्ये ही सामान्यतः पृथ्वी व जल या महाभूतांचे आधिक्य असलेली आढळतात. याउलट अपतर्पण किंवा लंघन करणारी द्रव्ये ही इतर तीन म्हणजेच अग्नि, वायु आणि आकाश या महाभूतांचे आधिक्य असलेली असतात. अर्थात याही ठिकाणी प्रायशः या शब्दाला महत्त्व आहेच. कारण यामध्येही अनेक अपवाद आढळतात. उदा. यव, मसूर वगैरे धान्यप्रकार पार्थिव असूनही प्रत्यक्षतः अपतर्पण करित असतात, तर याउलट शुंठी, पिप्पली द्रव्ये आग्नेय असूनही वृष्य म्हणजेच संतर्पण करणारी असतात.

(ग) षड्विधोपक्रम

'लंघनं बृंहणं काले रुक्षणं स्नेहनं तथा।

स्वेदनं स्तंभनं चैव जानीते यः स वै भिषक्।।' -च. सू. २२/४

लंघन, बृंहण, रुक्षण, स्नेहन, स्वेदन आणि स्तंभन या ६ उपक्रमांना षड्विधोपक्रम म्हटले जाते. या ६ उपक्रमांपैकी स्नेहन व स्तंभनाचा समावेश बृंहणामध्ये करता येतो. याचप्रमाणे रुक्षण व स्वेदनाचा समावेश लंघनामध्ये केला जातो. सौम्य आणि आग्नेय असे महाभूतांचे गुणधर्मानुरूप जे दोन भेद असतात त्यावरूनच बृंहण व लंघन हे दोन प्रकार मानावेत असे मत मांडले जाते.

बृंहण- बृंहण
स्नेहन
स्तंभन

पृथ्वी व आप महाभूतांचे आधिक्य असणारी द्रव्ये
(सौम्य)

लंघन- लंघन
रुक्षण
स्वेदन

अग्नि, वायु व आकाश महाभूतांचे आधिक्य असणारी द्रव्ये (आग्नेय)

१. बृंहण

'बृहत्त्वं यद् शरीरस्य जनयेत्तच्च बृंहणम्।' -च. सू. २२/१०

ज्याच्या सेवनानंतर शरीराची पुष्टी होऊन शरीराचा आकार वाढतो असा उपक्रम म्हणजे बृंहण होय. बृंहण करणारी द्रव्ये सामान्यतः गुरू, शीत, मृदु, स्निग्ध, बहल, पिच्छिल, मंद, स्थिर, श्लक्ष्ण गुणांनी युक्त असतात.

२. लंघन

'यत् किञ्चिल्लाघवकरं देहे तल्लंघनं स्मृतम्।' -च. सू. २२/९

ज्याच्या सेवनानंतर शरीरामध्ये लघुता प्राप्त होते असा उपक्रम म्हणजे लंघन होय. लंघन करणारी द्रव्ये ही सामान्यतः लघु, उष्ण, तीक्ष्ण, विशद, रुक्ष, सूक्ष्म, खर, सर, कठीण या गुणांनी युक्त असतात.

३. स्नेहन

'स्नेहनं स्नेहविष्यंदमार्दवक्लेदकारकम्।' -च. सू. २२/११

ज्याच्या सेवनानंतर शरीरातील स्निग्धता, विष्यंदता, मार्दवता तसेच क्लेद अधिक वाढतो असा उपक्रम म्हणजे स्नेहन होय. स्नेहन करणारी द्रव्ये ही सामान्यतः सूक्ष्म, सर, स्निग्ध, पिच्छिल, गुरू, शीत, मंद, मृदु या गुणांनी युक्त असतात.

४. रुक्षण

'रौक्ष्यं खरत्वं वैशद्यं यत्कुर्यात्तद्वि रुक्षणम्।' -च. सू. २२/१०

ज्याच्या सेवनानंतर शरीरातील रूक्षता, खरता, विशदता वाढते असा उपक्रम म्हणजे रुक्षण होय. रुक्षण करणारी द्रव्ये सामान्यतः रुक्ष, लघु, खर, तीक्ष्ण, उष्ण, स्थिर, पिच्छिल, कठीण गुणांनी युक्त असतात.

५. स्तंभन

'स्तंभनं स्तंभयति यद्गतमंतं चलं ध्रुवं।' -च. सू. २२/१२

ज्याच्या सेवनानंतर शरीरातील हालचाली कमी होऊन स्तंभन होते तो उपक्रम स्तंभन होय. स्तंभन करणारी द्रव्ये सामान्यतः शीत, मंद, मृदु, श्लक्ष्ण, रुक्ष, द्रव, स्थिर, लघु या गुणांनी युक्त असतात.

६. स्वेदन

'स्तंभगौरवशीतघ्नं स्वेदनं स्वेदकारकम्।' -च. सू. २२/११

ज्याच्या सेवनानंतर शरीरातील गौरव व शैत्य कमी होते, लाघव प्राप्त होते व स्वेदप्रवृत्ती वाढते असा उपक्रम म्हणजे स्वेदन होय. स्वेदन करणारी द्रव्ये सामान्यतः उष्ण, तीक्ष्ण, सर, स्निग्ध किंवा रुक्ष, सूक्ष्म, द्रव किंवा स्थिर, गुरू या गुणांनी युक्त असतात.

या षड्विधोपक्रमांचा समावेश अखेर लंघन व बृंहण या दोन उपक्रमांत करता येतो हे प्रथमतःच पाहिलेले आहे. यांपैकी लंघन व बृंहणाची अधिक माहिती घेणे युक्त ठरेल.

बृंहण कोणास द्यावे?

'बृंहयेद् व्याधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोककशितान्।

भाराधरोः क्षतक्षीणरुक्षदुर्बलवातलान्।।

गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि।।' -अ. ह. सू. १४/८, ९

ज्या ज्या वेळी शरीरात कार्य आलेले असते, त्या त्या वेळी बृंहण चिकित्सा आवश्यक आहे. व्याधितावस्थेमध्ये येणारे दौर्बल्य, अतिमद्यपान, स्त्रीसेवा, शोक यांनी पीडित व्यक्तीमध्ये त्याचप्रमाणे क्षतक्षीण, रुक्ष, दुर्बल, वातप्रकृती व्यक्तीमध्येही बृंहण करावे. गर्भिणी व सूतिकावस्थेमध्ये बृंहण हे विशेषत्वाने आवश्यक आहे. बालांमध्ये धातू वर्धमान असतात म्हणून, तर वार्धक्यामध्ये धातुक्षयजन्य वातप्रकोप टाळण्यासाठी बृंहण करावे लागते. ग्रीष्म ऋतूमध्ये आदान

काळ असल्याने सर्वच प्राणिमात्रांचे बल कमी झालेले असते व म्हणून या काळात सर्वांनाच बृंहण करणे क्रमप्राप्त ठरते.

बृंहण कसे द्यावे?

'मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धबस्तिभिः।

स्वप्नशय्यासुखाऽभ्यंगस्नाननिवृत्ति हर्षणैः।।' —अ. ह. सू. १४/९

'निवृत्ति-चित्तस्य अनाकुलत्वं'— अरुणदत्त.

'अचिंतया हर्षणेन धृवं संतर्पणेन च।

नित्यं स्वप्नप्रसंगाच्च कृशो वराह इव पुष्यति।।' —अ. ह. सू. १४/३४

बृंहणासाठी मधुर, स्निग्ध, गुरू, शीत आदी द्रव्यांचा उपयोग करावा लागतो. विशेषतः मांसाशन, दुग्धपान, शर्करा, घृत आदी द्रव्यांचा अधिक उपयोग होतो. विहारामध्ये सुखनिद्रा, अभ्यंग स्नान आदी उपक्रम महत्त्वाचे आहेत. मानसिक स्वास्थ्य जर असेल तरच बृंहण होऊ शकते व म्हणूनच चिंतामुक्त अशा मनुष्याने जर बृंहण करणारा आहारविहार घेतला तर तो 'वराहाप्रमाणे' पुष्ट होतो.

लंघन कोणास द्यावे?

'मेहामदोषाऽतिस्निग्धज्वरोरुस्तंभकुष्ठिनः।

विसर्पिविद्रधिप्लीहशिरःकंठाक्षिरोगिणः।।

स्थूलांश्च लंघयेन्नित्यं शिशिरेत्वपरानपि।।' —अ. ह. सू. १४/१०, ११

'तत्र संशोधनैः स्थौल्यबलपित्तकफाधिकान्।

आमदोषज्वरच्छर्दिरतिसारहृदामयैः

विबंधगौरवोद्गारहल्लासादिभिरातुरान्।

मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः।।

एभिरेवामयैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान्।

क्षुत्पृष्णानिग्रहैर्दौषैस्त्वार्तान्मध्यबलैर्दृढान्।।' —अ. ह. सू. १४/१२ ते १४

शरीरात ज्या वेळी आमाचे प्राबल्य असते, कफ दोषामुळे व्याधी उत्पन्न झालेला असतो त्या वेळी लंघनाची जरूरी असते. विशेषतः प्रमेह, शिरोरोग, कंठरोग, नेत्ररोग, विसर्प, विद्रधि, प्लीहदोष, ज्वर, उरुस्तंभ, कुष्ठ या रोगांमध्ये लंघनोपक्रम हितकर ठरतो. मेदोरोगामध्येही आवश्यक असा हा उपक्रम आहे. शिशिरऋतूमध्ये विसर्गकालाचा परमोच्च असतो व म्हणूनच या ऋतूमध्ये सर्वांनाच लंघन करणे इष्ट असते.

लंघन कसे द्यावे हे ठरविताना रुग्णबलाचा विचार हा प्रामुख्याने करावा लागतो. जेव्हा रुग्ण बलवान असतो व पित्तकफप्रधान व्याधी असतो, आम अधिक प्रमाणात निर्माण झालेला असतो, तेव्हा सामान्यतः शोधन उपक्रमाद्वारे लंघन केले जाते. रुग्णबल मध्यम असेल तर प्रायशः दीपनपाचन चिकित्सा करावी लागते. याउलट जेव्हा बल कमी असेल, रुग्ण कृश असेल अशा वेळी क्षुत्निग्रह, तृट्निग्रह, व्यायामसेवा, आतपसेवा, मारुतसेवा या उपक्रमांचा उपयोग करता येतो.

लंघन व बृंहण कोणास व कसे द्यावे याविषयी आणखीही एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. ज्यांना लंघन द्यावयाचे आहे त्यांस बृंहण देऊ नये किंवा ज्यांना बृंहण द्यावयाचे आहे त्यांना लंघन देऊ नये हे खरे; परंतु ज्या रुग्णांमध्ये लंघन करावे वा बृंहण द्यावे याविषयी संभ्रम उत्पन्न होईल त्या वेळी मात्र—

'न बृंहयेत् लंघनीयान्, बृंह्यास्तु मृदुलंघयेत्।' —अ. ह. सू. १४/१५

हे सूत्र लक्षात ठेवावे लागेल. लंघन योग्य मात्रेत झाल्यास इंद्रिये विमल होतात. मलमूत्रप्रवृत्ति सम्यक् होऊ लागते, शरीरलाघव प्राप्त होते, क्षुत्-तृष्णा-रुचि योग्य प्रमाणात प्राप्त होते, व्याधी कमी होते, तंद्रा नष्ट होऊन उत्साह प्राप्त होतो.

(घ) द्विविधोपक्रमातील लंघन व बृंहण या चिकित्सा प्रकारांचा या प्रकारे विचार करित असताना या लंघन-बृंहणाच्या भेदांचा (प्रकारांचा) ही विचार आवश्यक ठरतो.

लंघन हे शोधन व शमन या दोन प्रकारचे असते. बृंहणाचे मात्र असे भेद होत नाहीत, बृंहण हे नेहमी शमन करणारेच असते.

'शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्राऽपि लंघनम्।' —अ. ह. सू. १४/४

१. शोधन

'यदीरयेद्वहिर्दोषान्पंचधा शोधनं च तत्।

निरुहो वमनं कायशिरारेकोऽस्रविस्तुतिः।।' —अ. ह. सू. १४/५

ज्या उपक्रमांमुळे दोषांना शरीराच्या बाहेर काढून टाकले जाते त्या सर्व उपक्रमांना शोधन म्हटले जाते. हे उपक्रम ५ असल्याने, त्यांना पंचकर्म चिकित्सा असाही शब्दप्रयोग केला जातो.

बस्ति, वमन, विरेचन, नस्य आणि रक्तमोक्ष हे पाच शोधनोपचार आहेत. चरकाचार्यांनी यांपैकी रक्तमोक्ष हा प्रकार सांगितलेला नाही. त्यांनी बस्तीचे दोन प्रकार सांगितलेले आहेत. निरुह बस्ति आणि अनुवासन बस्ति. या दोन्ही प्रकारांचा समावेश करून चरकानी ५ कर्मे वर्णिलेली आहेत. यातील अनुवासन बस्ति हा शोधनोपक्रम नसून शमन करणारा उपक्रम आहे. म्हणजेच चरकानी चारच शोधनोपक्रम सांगितलेले आहेत, पाच नव्हे.

या शोधनोपक्रमांपैकी बस्ति हा वातप्रधान किंवा वातानुबंधी रोगांसाठी वापरला जातो. वमन व विरेचन हे अनुक्रमे कफ आणि पित्त यांसाठी उत्तम शोधनोपक्रम आहेत. ज्या वेळेस ऊर्ध्वजत्रुगत रोग असेल तेव्हा शिरोविरेचन किंवा नस्याचा प्रयोग केला जातो. रक्तदुष्टी असताना रक्तमोक्षण हा उपयुक्त उपक्रम आहे. हे सर्व उपक्रम कोणांमध्ये, कोणत्या अवस्थेत व कसे करावेत याविषयीचा विचार याच प्रकरणात पुढे केलेला आहे.

२. शमन

'न शोधयति यद्दोषान् समानोदीरयत्यपि।

समी करोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा।।

पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्यायामातपमारुताः।।' —अ. ह. सू. १४/६७

ज्या उपक्रमाने प्रकुपित झालेल्या दोषांना शरीराबाहेर न काढता शरीरामध्येच साम्यावस्था प्राप्त होते, त्या सर्व उपक्रमांना शमनोपक्रम असे म्हटले जाते. शमन ७ प्रकारचे असते. पाचन, दीपन, क्षुत्निरोध, तृड्निरोध, व्यायाम, आतप-सेवा, मारुतसेवा हे ते ७ शमनोपचार होत.

दीपन

'पचेन्नामं वह्निकृत् यद्दीपनं तद् यथा मिसिः।'

ज्या उपक्रमामुळे अग्नि प्रदीप्त होतो ते द्रव्य दीपन होय. दीपन द्रव्यांमुळे पाचन म्हणजेच आमाचे पचन होईलच असे नाही. उदा. घृत हे उत्तम अग्निवर्धक आहे, पण त्यामुळे आमाचे पाचन मात्र होत नाही.

पाचन

'पचत्यामं न वह्निं च कुर्याद्यत्तद्धि पाचनम्।

नागकेशरवत्।'

ज्या उपक्रमामुळे आमाचे पाचन होते, पण अग्निवृद्धी होतेच असे नाही, तो उपक्रम म्हणजे पाचन होय. उदा. नागकेशराने अग्निवृद्धी होत नाही, पण आमाचे पाचन मात्र घडते.

दीपन व पाचन असे दोन वेगवेगळे उपक्रम सांगितले जात असले तरी सामान्यतः दीपन करणाऱ्या द्रव्यामुळे पाचन होत असते व पाचन करणाऱ्या द्रव्यामुळे दीपन. यास काही अपवाद आढळतात व म्हणूनच चरकाचार्यांनी या दोन

प्रकारांचे वर्णन न करता केवळ पाचन हा एकच उपक्रम सांगितलेला आहे.

क्षुत् व तृड् म्हणजेच क्षुधा व तृष्णा यांची धारणा करणे होय. क्षुत्निग्रह म्हणजे अनशानरूपीच लंघन होय. याप्रकारच्या लंघनाने वाढलेले दोष कमी होतात. अग्नीचे संशुक्षण होते, शरीराला लाघव प्राप्त होते, क्षुधावृद्धी होते. ज्वरादी व्याधीमध्ये या उपक्रमाचा उपयोग केला जातो.

तृड्निग्रह हा उपक्रमही अनेक व्याधींमध्ये महत्त्वाचा आहे. उदरी व शोथी रुग्णांमध्ये या उपक्रमाचा विशेषत्वाने उपयोग होतो.

व्यायामसेवेचा उपयोग अनेकविध प्रकारे होतो. आहाराप्रमाणेच विहार कसा असावा याचा विचार प्रत्येक व्याधीत अत्यावश्यक असाच आहे. प्रमेह, मेदोरोग आदी व्याधीत तर याचा विशेष विचार केला गेला आहे.

आतपसेवा हा वातव्याधी वा कुष्ठासारख्या रोगांमधील एक महत्त्वाचा उपक्रम आहे.

मारुतसेवा विशेषतः तमकक्षासारख्या प्राणवह स्रोतसांच्या व्याधीत या उपक्रमाचा अवलंब करावा लागतो.

शमन व शोधन या लंघनाच्या प्रकारांचा ऊहापोह करताना चरकानी एकंदर दहा उपक्रम सांगितलेले आहेत.

‘चतुश्चकारा संशुद्धिः पिपासामारुतातपौ।

पाचानान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लंघनम्॥’ –च. सू. २२/१८

लंघन हे ४ प्रकारच्या शोधनामुळे व ६ प्रकारच्या शमनामुळे होते, असे येथे वर्णिले आहे. रक्तमोक्षण सोडून इतर पंचकर्मोपचार व दीपन सोडून इतर ६ शमनोपचारांचा या ठिकाणी समावेश केलेला आहे.

शोधन चिकित्सेचे महत्त्व

शोधन व शमन या चिकित्साप्रकारांपैकी शोधन चिकित्सा ही श्रेष्ठ आहे हेच चरकादी ग्रंथांतून स्पष्ट केलेले आहे.

‘दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लंघनपाचनैः।

ये तु संशोधनैर्सिद्धा न तेषां पुनरुद्भवः॥’ –च. सू. १६/२७– अ. ह. सू. ४/२७

शमनामुळे दोषांना साम्यावस्था प्राप्त होते हे खरे, पण थोडेसे जरी कारण मिळाले तरी दोष हे पुन्हा प्रकुपित होण्याची शक्यता असते. याउलट जेव्हा शोधनोपचार केले जातात तेव्हा दोष शरीराबाहेर काढून टाकले जात असल्याने पुनःपुन्हा दोषप्रकोप होऊ शकत नाही व म्हणूनच शोधनोपचार हे शमनोपचारापेक्षा श्रेष्ठ आहेत.

चिकित्साप्रकारांमध्ये लंघन-बुंहण हा भेद महत्त्वाचा असल्यानेच त्यांचे विवेचन प्रथम केले. यापुढे इतर चिकित्साप्रकारांचा विचार करू.

(च) त्रिविध औषधं

‘त्रिविधं औषधं-दैवव्यपाश्रयं, युक्तिव्यपाश्रयं, सत्त्वावजयश्च।’

–च. सू. ११/५४

‘प्रशाम्यतोषधैः पूर्वो दैवयुक्तिव्यपाश्रयैः।

मानसो ज्ञानविज्ञान धैर्यस्मृतिसमाधिभिः॥’ –च. सू. ११/५७.

दैवव्यपाश्रय चिकित्सा म्हणजे जी चिकित्सा करून देवदेवतांना संतुष्ट केले जाते अशी चिकित्सा. आदिबलप्रवृत्त व्याधीमध्ये या प्रकारची दैवव्यपाश्रय चिकित्सा करावी लागते. मंत्र, मणि, मंगल, बली, उपहार, होम, नियम, प्रायश्चित्त, उपवास, स्वस्ति, अयन, प्रणिपात आदींच्या साहाय्याने ही चिकित्सा केली जाते.

युक्तिव्यपाश्रय चिकित्सा म्हणजे व्यवहारात नेहमी केली जाणारी चिकित्सा. आहार-विहारावर नियंत्रण म्हणजेच पथ्यापथ्य व औषधी द्रव्यांची योजना यांच्या साहाय्याने ही चिकित्सा करता येते.

सत्त्वावजय चिकित्सा म्हणजे मनावर केली जाणारी चिकित्सा. प्रज्ञापराध हा अनेक रोगांचे उत्पत्तीस कारणीभूत असतो. हा प्रज्ञापराध टाळणे म्हणजे सत्त्वावजय चिकित्सा होय. अहितकर मनोरथांच्या बाबत मनोनिग्रह करूनच हे साध्य होते.

(छ) त्रिविधं औषधं

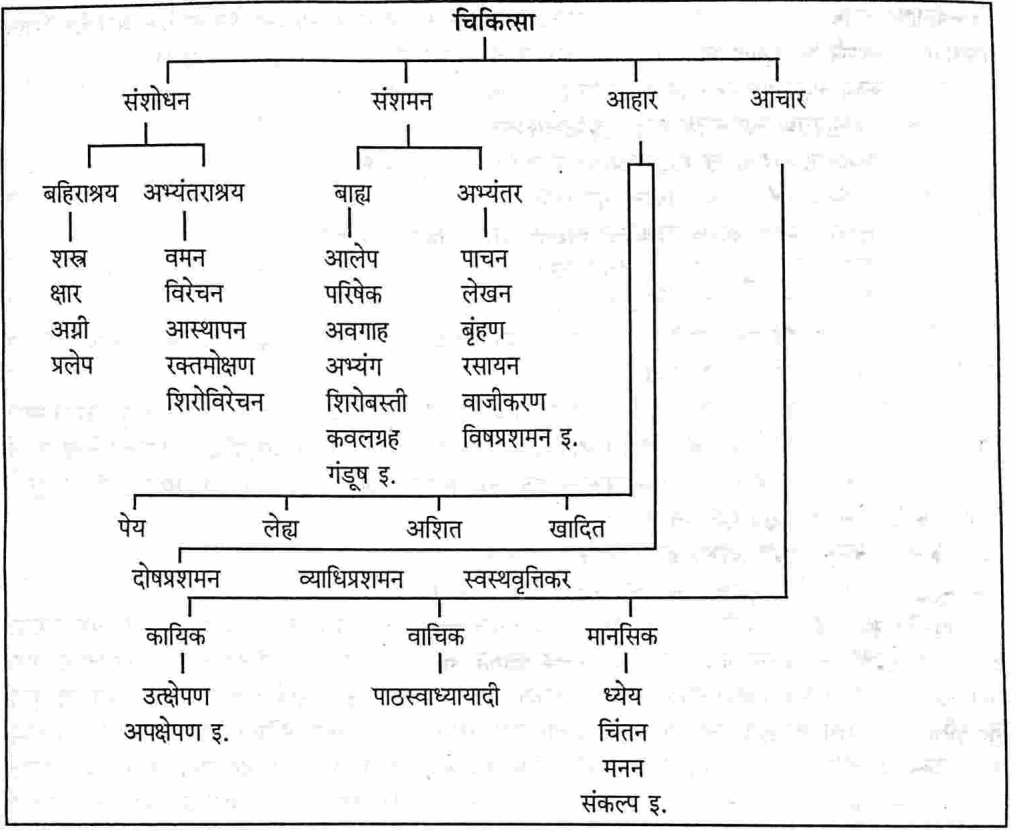
'शरीरदोषप्रकोपे खलु-शरीरमेवाश्रित्य प्रायशः त्रिविधं औषधं इच्छति अंतःपरिमार्जनं, बहिःपरिमार्जनं, शस्त्रप्रणिधानं चेति।' -च. सू. १/५५

एका वेगळ्याच दृष्टिकोनातून केलेले हे चिकित्सा प्रकार आहेत. अंतःपरिमार्जन म्हणजे शरीरात प्रवेश करून कार्य करणारी औषधे. बहिःपरिमार्जन म्हणजे शरीरात साक्षात प्रवेश न करता परिणाम घडवून आणणारे उपक्रम, उदा. अभ्यंग, स्येद, प्रदेह, परिषेक, उन्मर्दन इ. शस्त्रप्रणिधान म्हणजे ज्यामध्ये शस्त्राचा उपयोग करावा लागतो असे उपक्रम. उदा. छेदन, भेदन, व्यधन, दारण, लेखन, उत्पाटन, प्रच्छान, सोयन, एषण, क्षार, जलौका इ.

(ज) द्रव्यरूप चिकित्सा-अद्रव्यरूप चिकित्सा

द्रव्यरूप चिकित्सा म्हणजे अर्घ्यंतर वा बाह्यप्रयोगासाठी वापरली जाणारी औषधे, आहार यांचा उपयोग करून केले जाणारी चिकित्सा. अद्रव्यरूप चिकित्सेमध्ये विहार, उपवास, मनाला संतोष प्राप्त करून देणारे आश्वासनादी उपक्रम या सर्वांचा समावेश होतो.

(झ) हेतुप्रत्यनिक-व्याधिप्रत्यनिक-उभयप्रत्यनिक

चिकित्सा तत्त्व निरूपण

आयुर्वेदीय चिकित्सेची इतर चिकित्सा पद्धतीपेक्षा काही आगळी अशी वैशिष्ट्ये आहेत. आयुर्वेदीय चिकित्सा करीत असताना म्हणूनच ही चिकित्सा कोणत्या तत्त्वांच्या आधारे केली जाते याचा विचार हा निश्चितच आवश्यक असा आहे. आयुर्वेदीय चिकित्सेचे मूलतत्त्व सांगताना चरकाचार्यानी-

‘सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम्।

हासहेतुर्विशेषश्च प्रवृत्तिरुभयस्य तु।।’ - च.सू. १/४३

असे सूत्र सांगितलेले आहे. समानाने समानाची वृद्धि होते व विशेषाने न्हास होतो हे या ठिकाणी मूलभूत सिद्धांत या स्वरूपात स्पष्ट केलेले आहे. अर्थात सामान्य आणि विशेष यांची प्रवृत्ति म्हणजेच शरीराशी संबंध येणे आवश्यक आहे. मांसाने मांसवृद्धी होते असे म्हणताना केवळ मांस समोर ठेवल्याने किंवा त्याचे लेपन केले असता मांसवृद्धी होते असे नसून विशिष्ट प्रकारे अन्नस्वरूपामध्ये मांसाशन करणे अपेक्षित आहे.

केवळ मांसाशनाने शरीरातील मांसधातू वाढतो हे लक्षात घेतले पाहिजे व म्हणूनच ‘प्रवृत्तिरुभयस्य तु’ असे म्हटलेले आहे.

वाग्भटानीही याच अर्थाचे

‘वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः।’ - अ.ह.सू. १/१३

असे सूत्र दिलेले आहे.

सामान्य व विशेष हे तीन प्रकारचे असते. द्रव्यसामान्य, गुणसामान्य व कर्मसामान्य हे सामान्याचे तीन भेद आहेत. त्याचप्रमाणे द्रव्यविशेष, गुणविशेष व कर्मविशेष असे विशेषाचे भेद होतात.

याच अर्थाची अनेकविध सूत्रे अन्यत्रही वेगवेगळ्या संदर्भात मिळतात. उदा..

'समानगुणाभ्यासो हि धातूनां वृद्धिकारणम्।

प्रकोपनविपर्ययो हि धातूनां प्रशामकारणम्।' - च.सू. १२/५

'देशानामामयानां च विपरीत गुणं गुणैः।

सात्म्यमिच्छंति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च।' - च.सू. ६/४९

'त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात्।

विषमानानुबंधांति जायन्ते धातवः समाः।'

जी व्यक्ती धातुसाम्य उत्पन्न करू इच्छिते ती व्यक्ती व्याधि ज्या गुणांनी उत्पन्न झाला असेल त्याच्या विपरीत गुणांचे सेवन करते असे येथे म्हटले आहे.

हे सात्म्य उत्पन्न करताना अनेक गोष्टी विचारात घ्याव्या लागतात. शरीरात उत्पन्न झालेले वैषम्य दूर करून साम्य उत्पन्न करताना क्रमाक्रमाने हे सर्व केले पाहिजे. दोषांचा नाश जर एकदम केला किंवा धातुवृद्धि जर एकदम केली तर ती तात्पुरती राहते. बदल कायम स्वरूपाचा होण्यासाठी सर्व क्रिया हळूहळू, क्रमाक्रमाने करणे आवश्यक ठरते. या दृष्टीने चरकाचार्यांनी सांगितलेले सूत्र महत्त्वाचे आहे.

'क्रमेणोपचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः।

संतो यांति अपुनर्भवमप्रकम्या भवंति च।' - च.सू. ७/३८

प्रकुपित वातामुळे शरीरांतर्गत रूक्ष गुण वाढला तर स्नेहन, स्नेहपान करणे आवश्यक असते हे खरे, पण शरीरात हा स्नेहभाव टिकण्यासाठी स्नेहनाची मात्रा क्रमाक्रमानेच वाढवावी लागते. उदरामध्ये जलसंचिती झालेली असताना त्यावर जलनिर्हरण करणे हा एक चिकित्सेप्रक्रम करावा लागतो. यावेळीही जर एकदम सर्व जलाचे निर्हरण केले तर पुनश्च जलसंचिती होते. तेच जर क्रमाक्रमाने थोडे थोडे जलनिर्हरण केले तर जलसंचयाची प्रक्रिया निश्चितच मंदावते. दोषांच्या वा मलांच्या अपहरणाबद्दल हा नियम आहे असे नसून धातुवृद्धीसाठीही हाच क्रम आवश्यक ठरतो. उदा. दुर्बल मनुष्यामध्ये मांसाहाराचे सहाय्याने त्याचे बल वाढवावयाचे असल्यास त्या मांसाशनाची मात्राही क्रमाक्रमानेच वाढविली पाहिजे. तरच मांसवृद्धी उत्तम प्रकारे होऊन टिकावू स्वरूपाचे बल प्राप्त होते. एकदम हे प्रयोग केले तर फायदा होणे तर दूरच राहिल पण नवीनच असात्म्यज असा दुसराच एखादा व्याधि निर्माण होईल. 'असात्म्यजाः हि रोगाः स्युः सहासा त्यागशीलनात्।' असे म्हणूनच शास्त्रकारांनी म्हटलेले आहे.

चिकित्सेचा विचार करताना आणखीही काही विचार आवश्यक ठरतात. चरकाचार्यांनी व्याधि कसा बरा होतो हे सांगताना म्हटले आहे की हेतुवैषम्यामुळे शरीर धातूंचे टिकाणी विषमता प्राप्त होते व रोग उत्पन्न होतो. या उलट हेतुसाम्य निर्माण झाले की व्याधि आपोआपच बरा होतो.

'जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवाः।

हेतुसाम्यात्समास्तेषां स्वभावो परमः सदा।।' - च.सू. १६/२७

'स्वभावो परमः सदा' हे यातील महत्त्वाचे सूत्र. म्हणजेच ज्या कारणामुळे व्याधि उत्पन्न झाला, ती कारणे दूर केली की चिकित्सा पूर्ण झाली, अन्य कोणताही उपाय करण्याची जरूरी नाही, असा याचा अर्थ होतो. 'संक्षेपतः क्रियायोगो निदान परिवर्जनम्।' हे सूत्रही याच अर्थाचे आहे. परंतु केवळ निदान परिवर्जन करणे म्हणजे पूर्ण चिकित्सा करणे होय असे मानणे चुकीचेच आहे; कारण जर असे मानले तर लगेच कोणीही शंका विचारिल की मग वैद्याची जरूरीच काय? फक्त निदान (हेतु) ओळखणे एवढेच वैद्याचे कर्तव्य आहे काय? चरकामध्येही अशीच शंका उपस्थित केली आहे.

'स्वभावोपरमे कर्म चिकित्साप्राभृतस्य किम्।

धेषजैर्विषमान् धातून् कान् समीकुरुते भिषक्।।' - च.सू. १६/२९

ही शंका उपस्थित करून त्या शंकेचे उत्तर चरकाचार्यानीच दिलेले आहे. ते म्हणतात की, निदानपरिवर्जन हे निश्चितच चिकित्सेचे एक प्रमुख अंग आहे. निदानपरिवर्जन होणे हे आवश्यकच आहे, पण ही संपूर्ण चिकित्सा मात्र होऊ शकत नाही. कारण

'न नाशकारणाभावाद्भावानां नाशकारणं।

ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्याव्ययकारणम्।।' - च.सू. १६/३२

कारणाचा नाश झाला असता त्यामुळे उत्पन्न झालेले भाव नष्ट होतीलच असे नाही. समवायि व असमवायि कारणे नष्ट झाली तर कार्याचा नाश होईल पण निमित्त कारण नाहीसे झाले तर त्याने पूर्वीच निर्मिलेले कार्य हे नष्ट होण्याचे काहीच कारण नाही. हेतूंचे सेवनामुळे व्याधि उत्पन्न होते, त्या वेळेस अनेक घटना घडलेल्या असतात, रोगाची संप्राप्ति ही अनेक घटनांनी पूर्ण झालेली असते. हेतूंचा नाश झाल्याने संपूर्ण संप्राप्ति नष्ट होत नाही तर व्याधीची प्रगती थांबते. रोगाच्या निर्मितीसाठी दोष व दूष्य यांची दुष्टी होणे हे समवायि कारण होय, दोषदूष्य संमूर्च्छना हे असमवायि कारण आहे. या दोहोंचा नाश झाल्याशिवाय रोग नाहिसा होणे शक्यच नाही.

हेतू समजल्याने तो दूर करण्याचे दृष्टीने रुग्णास पथ्यापथ्य सांगता येते. व्याधि पूर्ण बरा करण्याच्या दृष्टीने म्हणजेच संप्राप्तिचा पूर्ण भंग व्हावा यासाठी पथ्यापथ्याचे जोडीला इतर अनेक उपाय योजावे लागतात व म्हणूनच निष्णात वैद्याची जरूरी निश्चितच असते.

चिकित्सा करीत असताना अनेक उपक्रम योजावे लागतात हे खरे पण कोणता उपक्रम कोणास व कधी करावयाचा, चिकित्सा कशा प्रकारे करावयाची हे अनेक बाबींचा एकत्रितपणे विचार करून ठरविता येते. वाग्भटाचार्यांनी याचे एकत्रित वर्णन केलेले आहे.

'दूर्ध्यं देशं बलं कालं अनलं प्रकृतिं वयः।

सत्त्वं सात्त्यं तथाऽहारमवस्थाश्च पृथग्विधाः।।

सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्षैषां दोषौषधनिरूपणे।

यो वर्तते चिकित्सायां न स स्वलति जातुचित्।।'-अ.ह.सू. १२/६६, ६७.

दूष्य, देश, बल, काल, अग्नि, प्रकृति, वय, सत्त्व, सात्त्य, आहार यांच्या अवस्थांचा सूक्ष्म सूक्ष्मतर असा विचार करून जो वैद्य चिकित्सा करतो त्याची चिकित्सा कधीही निष्फळ ठरत नाही, तो नेहमीच यशस्वी होतो, असे या टिकाणां म्हटलेले आहे. या सर्व घटकांच्या अवस्थांचा विचार म्हणूनच आवश्यक ठरतो.

दूष्य : दूष्य म्हणजे दोषांमुळे जे दूषित होतात ते सर्व शरीरस्थ भावपदार्थ. धातू, उपधातू, मल आदि सर्वांचा समावेश या दूष्यामध्ये होतो. यांच्या क्षय, वृद्धि व साम्यावस्था यांचा विचार चिकित्सकाला करावाच लागतो. ज्या भावपदार्थांची दुष्टी असेल त्यानुरूप चिकित्सेत फरक पडत असतो. उदा. रस हे दूष्य असताना लंघन तर रक्त दूष्य असताना रक्तमोक्षण हा प्रमुख उपक्रम उपयुक्त ठरतो.

देश : आनुप, जांगल व साधारण असे देशाचे तीन भेद. ज्या देशात व्याधि उत्पन्न झाला असेल तदनुरूप चिकित्सा बदलत जाते. औषधी द्रव्यांची मात्राही देशानुरूप बदलते. उदा. समीरपन्नग हे औषध पुण्यात ज्या मात्रेने कार्यकारी होते त्यापेक्षा दृपटीने अधिक प्रमाणात त्याचा मात्रा मुंबईसारख्या आनुप प्रदेशात वाढवावी लागते.

बल : प्रवर, अवर व मध्यम बल असे बलाचे जे तीन प्रकार आहेत, त्यांचा विचार उपक्रम कोणता करावा हे ठरविण्यासाठी आवश्यक ठरतो. उदा. दुर्बल व्यक्तीमध्ये शोधनोपचार करता येत नाहीत. केवळ शमनोपचारच करावे लागतात. याउलट प्रवर बल असताना रोग बरा व्हावा यासाठी अनेक तीक्ष्णोपचार करता येतात.

काल : कालाचा विचार म्हणजेच ऋतूंचा विचार. वेगवेगळ्या ऋतूंमध्ये असणाऱ्या दोषांच्या चयप्रकोपादि वेगवेगळ्या अवस्थांचा अभ्यास केल्याशिवाय चिकित्सा करणेच शक्य होणार नाही.

अग्नि : शारीरिक बलाइतकेच अग्निबलही महत्त्वाचे आहे. मंद, तीक्ष्ण, सम आणि विषम या अग्नीच्या चार अवस्थांचा विचार करूनच चिकित्सा सुचवावी लागते. (काय चिकित्सा = कायो नाम अग्निः तस्य चिकित्सा-काय

चिकित्सा). या चिकित्सेच्या व्याख्येवरून अग्निपरीक्षा चिकित्सेच्या दृष्टिकोनातून किती महत्त्वाची आहे हे सहज लक्षात येईल.

प्रकृति : बलाप्रमाणेच प्रकृति विचाराचाही चिकित्सेवर परिणाम होतो. शरीरप्रकृति प्रमाणेच मानस प्रकृतीचाही ऊहापोह करणे जरूरीचे असते.

वय : बाल, तरुण, वृद्ध या अवस्था. तरुणांमध्ये बाल किंवा वृद्ध यापेक्षा अधिक तीव्र स्वरूपाची औषधे वापरता येणे शक्य असते.

सत्त्व : व्याधीची गंभीरता जाणून घेण्यासाठी जसे प्रवर, अवर व मध्यसत्त्व यांचे ज्ञान आवश्यक ठरते तसेच ते चिकित्सेलाही उपयुक्त ठरते. अल्पसत्त्व रुग्णांपेक्षा प्रवर सत्त्व रुग्णांमध्ये चिकित्सा करणे सुलभ होते.

सात्म्य : सात्म्य जाणणे महत्त्वाचे आहे. काही द्रव्ये काही रुग्णांत असात्म्य असतात. उदा. भल्लासक. मद्यर्पा रुग्णांमध्ये मद्यसात्म्य असल्याने आसव आरिष्टांचा फारसा उपयोग नसतो.

आहार : चिकित्सा करण्यापूर्वी रुग्णाच्या अभ्यवहरण तथा जरणशक्तीचा विचार आवश्यक ठरतो.

याप्रमाणे या दृष्यादींच्या अवस्थांचा विचार करून चिकित्सा करावी हे खरे. परंतु या सर्वांपेक्षा महत्त्वाचा विचार जो करावा लागतो तो दोषांच्या संबंधीचा.

दोष विचार

दोषांचा विचार करताना सुश्रुतोक्त सहा अवस्था प्रथमतः लक्षात घेतल्या पाहिजेत. संचयादि या सहा अवस्थांना क्रियाकाल अशीच संज्ञा दिली जाते. क्रियाकाल म्हणजेच चिकित्सा काल. यापैकी दोषांच्या चयावस्थेतच त्यांची चिकित्सा करणे सोपे जाते.

'चय एव जयेत् दोषं कुपितं त्वविरोधयन्।

सर्व कोपे बलीयासं शेषदोषनिरोधतः।।'

असे म्हणण्याचे कारण, जसजशी दोषांची पुढची अवस्था प्राप्त होईल तसतसा व्याधि अधिक गंभीर होतो व त्यामुळेच तो अधिकाधिक कष्टसाध्य होत जातो. या सारखेच आणखीही एक सूत्र आहे.

'अणुर्हिप्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद्विवर्धते।

स जातमूलोमूष्णाति बलमायुश्च दुर्मते।।' - च.सू. ११/५८

संक्षेपाने सांगावयाचे म्हणजे व्याधि ज्यावेळेस अल्प असतो. प्रथमावस्थेत असतो त्यावेळेस त्याची चिकित्सा केल्यास तो व्याधि सुखसाध्य बनतो.

दोषांच्या अवस्थेनुसार चिकित्सा कशी बदलते याचा विचार करताना आणखीही एक अवस्था लक्षात घेतली पाहिजे आणि ती म्हणजे दोषांची सामावस्था व निरामावस्था ही होय. या दोन्ही अवस्थेत केली जाणारी चिकित्सा ही भिन्न असते.

शोधन व शमन हे जे चिकित्सेचे दोन प्रकार. त्यापैकी शोधन हे श्रेष्ठ होय हे खरे. परंतु आमावस्थेत याप्रकारचे शोधनोपक्रम निषिद्ध असतात याची जाणीव ठेवावयास हवी.

'सर्वदेहप्रविसृतान् सामान् दोषान्निहरित्।

लीनान् धातुष्वनुत्क्लिष्टान् फलादामाद्रसान्निव।।

आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निहरत्वतः।।' - अ.ह.सू. १३/२८.

आमावस्थेमध्ये आमाच्या पिच्छल, स्थान गुणांमुळे दोष हे शरीरधातूशी लीन झालेले असतात. अशा वेळी जर शोधनोपचार केले गेले तर दोष हे शरीराच्या बाहेर काढून टाकणे शक्य होत नाही. इतकेच नव्हे तर यामुळे शरीरधातूंचा म्हणजेच पर्यायाने शरीराचा नाश होण्याची शक्यता असते. कच्च्या फळातून रस काढावयाचा प्रयत्न केल्यास रस तर निघत नाहीच पण फळाचाही नाश होतो, तद्वतच या टिकाणी घडते. अशावेळी (आमावस्थेत) प्रथमतः पाचन, दीपन औषधे देऊन, स्नेहस्वेद करून, दोषांची आमावस्था दूर करून दोषांची शरीरधातूंच्या टिकाणी असणारी लीनावस्था दूर

करावी लागते व अशा रीतीने दोष उत्किलष्ट झाल्यानंतर शोधन चिकित्सा करता येते.

'पाचनैदीपनैः स्नेहैस्तान् स्वेदैश्च परिष्कृतान्।

शोधयेत् शोधनैः काले यथासनं यथाबलम्।।' - अ.ह.सू. १३/२९.

दोष सर्व शरीरात पसरलेले नसून जर ते केवळ कोष्ठामध्ये असतील तर आमावस्थेमध्ये देखील शोधन करता येते. दोष कोष्ठातच असल्याने ते धातूशी लीन झालेले नसल्यानेच असे शोधन करता येते व त्यामुळे लगेच लाभही होताना आढळतो. यासाठीच अतिसाराच्या आमावस्थेत दोष केवळ कोष्ठातच असल्याने अनुलोमक द्रव्यांचा उपयोग केला जातो.

दोष अनुत्किलष्ट असतील तेव्हा शोधन देऊ नये हे जितके खरे, तितकेच उत्किलष्ट दोष असताना शोधनोपक्रम न करता स्तंभन करणे हेही अहितकर असते. दोषोत्क्लेश असताना जर स्तंभन केले तर त्यामुळे अनेक प्रकारचे उपद्रव होण्याची शक्यता असते.

'उत्क्लीष्टानघ ऊर्ध्वं वा न चामान्वहतः स्वयम्।

धारयेदौषधैर्दोषान् विधृतास्ते हि रोगदाः।।' - अ.ह.सू. १३/२८.

दोषांच्या या साम-निराम अवस्थेप्रमाणेच दोषांच्या गतीचाही विचार हा चिकित्सकाला आवश्यक ठरतो. दोषगती सांगताना-

दोषगती

'क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषानां त्रिविधा गतिः।

ऊर्ध्वं चाधश्चतिर्यक्च विज्ञेया त्रिविधा परा।

त्रिविधाचापरा कोष्ठशाखामर्मास्थिसंधिषु।।'-अ.ह.सू. १७/११०, १११

अशा तीन प्रकारच्या गतींचे विवरण मिळते.

दोषांच्या क्षय, स्थान आणि वृद्धि यावरून चिकित्सा ठरवावी लागते. याविषयी सुश्रुताचार्य म्हणतात-

'क्षीणाः वर्धयितव्याः, समाः पालयितव्याः, वृद्धाः न्हासयितव्याः।'

म्हणजेच क्षीण झालेले दोष वाढवावेत, वाढलेले दोष कमी करावेत व हे सर्व करत असताना समस्थितीतील दोष तसेच राहतील हे पहावे.

ऊर्ध्व, अधः, तीर्यक् या दोषगतीचाही विचार आवश्यक असाच आहे. दोषोत्क्लेश असताना त्या दोषांना जवळच्या मार्गाने बाहेर काढावे असे म्हटले जाते. अर्थात् हल्लासासारखी लक्षणे असतील तर ऊर्ध्वगती जाणून वमन देणे आवश्यक ठरते.

रक्तपित्तामध्येही गतीचाच विचार प्रामुख्याने करावा लागतो. रक्तासारखा महत्त्वाचा धातू शरीराबाहेर जात असणारा हा एक रोग आहे. या रोगात जीवस्वरूप असे बाहेर पडणारे रक्त थांबविण्यासाठी प्रतिमार्गाने शोधनोपक्रम करावा लागतो. 'प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते' (च. नि. २/७) असे यासाठीच सांगितलेले आहे.

दोषगतीपैकी तिसरी गती म्हणजे दोष शाखागत, कोष्ठगत वा मर्मास्थिसंधिगत असणे ही होय. याचेच निराळ्या शब्दांत वर्णन करताना दोष हे बाह्य, अभ्यंतर वा मध्यम मार्गातील आहेत असे केले जाते. या प्रकारची गती समजल्याने साध्यासाध्यत्व समजते. अभ्यंतर वा बाह्यमार्गातील व्याधि हे सुखसाध्य असतात तर मध्यम मार्गातील व्याधि हे कष्टसाध्य असतात. पण केवळ साध्यासाध्यत्व जाणून घेण्यासाठीच नव्हे तर चिकित्सेसाठीही या गती जाणून घ्याव्या लागतात. दोष जेव्हा कोष्ठगत असतात म्हणजेच अभ्यंतर मार्गात असतात तेव्हा त्यांना शोधनक्रियेद्वारे शरीराबाहेर काढून टाकता येते. या उलट दोष जेव्हा मध्यम मार्गात वा बाह्यमार्गात असतात, त्यावेळी शमनोपचार इष्ट ठरतात. अशावेळी शोधन देणे आवश्यक वाटत असेल तर त्यासाठी प्रथमतः दोषांना शाखेतून कोष्ठात आणावे लागते.

दोष हे शाखेतून कोष्ठामध्ये आणण्यासाठी जे उपाय सांगितलेले आहेत त्यामध्ये स्रोतोमुखविशोधन, दोषवृद्धि, दोषपाक, अग्निव्यंदि पदार्थांचे सेवन व वायूला अनुलोम गति प्राप्त करून देणे हे उपाय सांगितले जातात.

दोषः शान्ति तथा तेषाः स्वतोमुखाविशोधनात्।

कृष्णभिक्षेदनात् पाक्वात् कोष्ठं वायोश्च निग्रहात्॥' अ.ह.सू. १३/१८

दोषांच्या निरवयवच्या अवस्थानुरूप चिकित्सेमध्ये जो बदल करावा लागतो त्याचा उदापोह केल्यानंतर आणखीही काही वेगळ्या दृष्टिकोनातून दोषांच्या अवस्थांचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते.

दोषांची अशांच कल्पना पाहून, दोष कोणत्या गुणांनी वाढलेला आहे हे ठरवून मगच त्या गुणांच्या विरोधी चिकित्सा करणे हे सामान्य चिकित्सा तत्व झाले. परंतु काही वेळा, विशेषतः सान्निपातिक अवस्थेमध्ये मात्र चिकित्सा करताना सादेसा शोडासा वेगळ्या विचार आवश्यक ठरतो.

जे वाताला पथ्यकर असले ते कफाला अपथ्यकर असू शकते. जसे स्नेहन, गुरुपदार्थांचे सेवन, मधुर-अम्ल-लवण रसांचा उपयोग हे सर्व वातघ्न असले तरी कफवर्धक आहेत. मधुर रस हा वातपित्तघ्न असला तरी कफकर आहे. तिक्त-कषय रस हे कफपित्तघ्न पण वातवृद्धि करणारे रस आहेत. कटुरस हा कफघ्न पण वातपित्तकर आहे. म्हणजेच सर्व दोषांवर कार्य करणारी द्रव्ये जवळजवळ नसतातच असे सामान्यतः म्हणता येईल. जी द्रव्ये त्रिदोषघ्न म्हणून ओळखली जातात, तीतुद्धा सर्वत्र वापरणे शक्य नसते. उदा. आमलकीसारखे द्रव्य त्रिदोषघ्न असले तरी ज्वरामध्ये व्याधिप्रत्यनिक म्हणून या द्रव्याचा उपयोग करणे शक्य होत नाही.

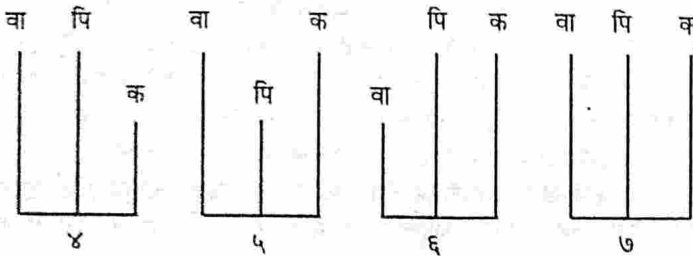
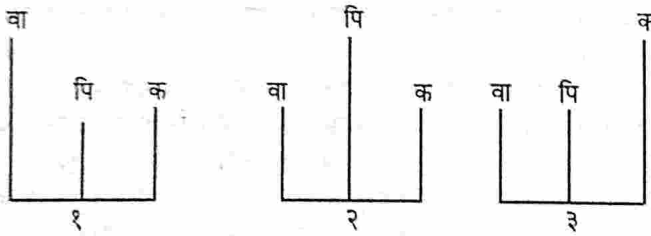
अशावेळी सान्निपातिक अवस्थेमध्ये चिकित्सा कशी करावी याचे विवेचन चरकामध्ये सान्निपातिक ज्वर चिकित्सा विवरण करताना केलेले आहे. हेच सूत्र सर्व व्याधीच्या सान्निपातिक अवस्थेतील सामान्य सूत्र समजण्यास प्रत्यवाय नाही. सूत्र असे आहे-

'वधनेनैक दोषस्य क्षणोन्नोच्छ्रितस्य च।

कफस्थानानूपूर्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत्॥' - च. चि. ३/२८२

हे सूत्र समजावून घेण्यापूर्वी कोणत्याही व्याधीत सन्निपात किती प्रकारे होऊ शकतो हे पाहणे इष्ट ठरेल.

सान्निपातिक अवस्थेमध्ये अनेक प्रकारे समास व्यास होत असतात. काही वेळा एक दोष अधिक वाढलेला असून दुसरे दोन दोष त्यामानाने कमी प्रमाणात प्रकुपित झालेले असतात (क्र. १, २, ३), काही वेळा दोन दोष अधिक प्रमाणात वाढून त्यामानाने तिसरा दोष हा कमी वाढलेला असतो (क्र. ४, ५, ६) तर काही वेळा तीनही दोष हे सारख्याच प्रमाणात वाढलेले असतात. (क्र. ७)

यापैकी जेव्हा एक वा दोन दोष अधिक प्रमाणात वाढलेले म्हणजेच उच्छ्रित असे असतात, तेव्हा बरगल चिकित्सा सूत्रानुसार या वाढलेल्या दोषांचे क्षपण करणे आवश्यक असते. 'क्षपणेनोच्छ्रितस्य च' असे करताना त्यामुळे जो कमी प्रमाणात वाढलेला दोष असेल त्याची थोडीशी वाढ होण्याची शक्यता दृष्टीआड करता येत नाही व म्हणूनच 'क्षपणेनोच्छ्रितस्य च' चे जोडीला 'वर्धनेनैकदोषस्य' असे म्हटलेले आहे. 'वर्धनेन एक दोषस्य' म्हणजे कमी असलेला दोष वाढवून असे मात्र येथे अपेक्षित नाही तर, 'वर्धनेन एक दोषस्य अपि' असा अर्थ या प्रसंगी करणे क्रमप्राप्त आहे. एक दोष वाढला तरी चालेल, त्याकडे काही काळ दुर्लक्ष करून मूलतः वृद्धि पावलेल्या दोषांची चिकित्सा प्रथमतः करावी असा या सूत्राचा अर्थ आहे.

ज्या वेळेस तीनही दोष सारख्याच प्रमाणात वाढलेले असतील, तेव्हा काय करावे हा प्रश्न यावरून अनुत्तरितच राहतो. यासाठी ज्वरप्रकरणी वर्णन करताना या अवस्थेत 'कफस्थानानुपूर्व्या वा' अशी चिकित्सा करावी असे सुचविलेले आहे. ज्वर व्याधीमध्ये आमाशय हे एक कफस्थान रोगाचे उद्भवस्थान म्हणून सांगितलेले आहे व त्यामुळेच कफस्थानाची म्हणजेच आमाशयाची चिकित्सा प्रथम करावी. दोषांचा विचार करताना आमाशयातील दोष कफ व पित्त यांची चिकित्सा प्रथम करून मग वाताची चिकित्सा करावी.

ज्वर प्रकरणी जरी याप्रकारे कफ, पित्त, वात या क्रमाने चिकित्सा केली जात असली तरी अन्य रोगांमध्ये मात्र सान्निपातिक अवस्थेमध्ये जेव्हा दोष सारख्याच प्रमाणात वाढलेले असतील त्यावेळी सामान्यतः 'वातस्यानुजयेत् पित्तं पित्तस्यानुजयेत् कफम्।' असे या दोषांविषयी सूत्र मिळते व म्हणूनच या क्रमाने दोष चिकित्सा केली जाते. वात हा अनेक तऱ्हेने पीडा देणारा दोष आहे.

'पित्तं पंगुः कफः पंगुः पंगवो मलधातवः।

वायुना यत्र नीयंते तत्र वर्धन्ति मेघवत्।।'

असे या दोषांविषयी म्हटले जाते आणि म्हणूनच या दोषांची चिकित्सा प्रथमतः केली जाते. पित्त आणि कफ यापैकी पित्तदोष हा त्यामानाने जिंकण्यास सुलभ. कफाच्या स्थिर गुणामुळे कफाचे प्रशमन लवकर होत नाही व म्हणूनच वातानंतर पित्ताची व त्यानंतर कफाची चिकित्सा असा क्रम ठेवावा लागतो.

सान्निपातिक अवस्थेमध्ये करावयाच्या चिकित्सेसंबंधी आणखीही एक सूत्र उपलब्ध आहे.

'चय एव जयेत् दोषं कुपितं त्वविरोधतः।

सर्वं कोपे बलीयांसं शेषादोषाविरोधतः।।'

सर्व दोषांचा प्रकोप असताना प्रमाणतः सर्वांत अधिक वाढलेला जो दोष त्याची चिकित्सा आधी करावी व यावेळी अन्य दोष फारसे वाढणार नाहीत याची काळजी घ्यावी हेही या ठिकाणी सुश्रुताचार्यांनी स्पष्ट केलेले आहे.

सान्निपातिक अवस्थेमध्ये एक दोष वाढला तरी चालेल पण अधिक वाढलेल्या दोषांची प्रथमतः चिकित्सा करावी असे एकंदर विवेचनावरून स्पष्ट होते. परंतु या ठिकाणी कोणीही अशी शंका घेईल की हे सूत्र शुद्ध चिकित्सा ज्यास म्हटले जाते, त्यास बाधक आहे. सान्निपातिक अवस्थेत एक दोष कमी करण्याच्या प्रयत्नात दुसरा वाढतो व त्यामुळे काही लक्षणे उत्पन्न होतात. ही खरी शुद्ध चिकित्सा नव्हे हे खरे परंतु अन्य दुसरा काहीही मार्ग नसल्याने अल्पदोष-बहुगुण अशी स्थिती असल्याने म्हणजेच तोट्यापेक्षा फायदाच अधिक असल्याने या अशाप्रकारची चिकित्सा करावी लागते.

आगंतु विकारांची चिकित्सा

आतापर्यंत निज व्याधीच्या प्रतिकारासंबंधीचा ऊहापोह केला. आगंतु हा जो दुसरा व्याधिप्रकार त्याच्या प्रतिकारासंबंधी थोडेसे विवेचन करणे क्रमप्राप्त आहे.

'त्यागः प्रज्ञापराधानां इंद्रियोपशम स्मृतिः।

देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्तनम्।

आगंतुनां अनुत्पत्तौ एष मार्ग निदर्शितः।।' - च.सू. ७/५३, ५४

आगंतु व्याधि निर्माण होऊ नयेत यासाठी वरील प्रकारचे काही उपक्रम सांगितले जातात. परंतु केवळ व्याधि उत्पन्न होऊ नयेत यासाठीच नव्हे तर उत्पन्न झालेले व्याधि बरे करण्यासाठीही याच प्रकारच्या उपक्रमांची जरूरी लागते. वाग्भटाचार्यानी या संदर्भात सांगितलेल्या सूत्रावरूनही हेच स्पष्ट होते. वाग्भटाचार्य म्हणतात-

'अनुत्पत्तौ समासेन विधिरेष प्रदर्शितः।

निजागंतुविकाराणां उत्पन्नानां च शान्तये।।'- अ.ह.सू. ४/३४

प्रज्ञापराधाचा त्याग करणे, इंद्रियोपशम, स्मृतिज्ञान, देशविज्ञान, कालविज्ञान तथा आत्मविज्ञान असणे, सद्वृत्ताचे पालन करणे हे उपक्रम आगंतु व्याधिंमध्ये प्रामुख्याने करावे लागतात.

सर्व प्रकारच्या आगंतु व्याधींमध्ये प्रज्ञापराध हा प्रमुख हेतु असल्यानेच आगंतु व्याधिंचे प्रतिकारसूत्र सांगताना 'त्यागः प्रज्ञापराधानां' असे सांगितलेले आहे. इंद्रियोपशम म्हणजे इंद्रियावर नियंत्रण ठेवणे. 'इंद्रियाणां स्वविषयेऽलंपटत्वं' असे याचे वर्णन केलेले आहे. इंद्रिये ही स्वतःच्या अधीन असावीत. त्यांचे फार लाड करू नयेत, तसेच इंद्रियांना त्रास होईल असे उपक्रमही करू नयेत.

'न पीडयेद्द्विद्याणि न चैतानि अति लालयेत्।'- अ.ह.सू. २/२९

स्मृतिविज्ञान- पुत्रादींच्या विनश्वर स्वभावाचे स्मरण करून देणे म्हणजेच स्मृतिविज्ञान होय. काही विशिष्ट प्रदेशांमध्ये (उदा. एकांत प्रदेश, स्मशान इ.) आगंतु रोगांचा प्रादुर्भाव होण्याची शक्यता लक्षात घेऊनच देशविज्ञानाची माहिती करून घेतली पाहिजे. पौर्णिमा, अमावस्या वगैरे तिथींचा व आगंतुव्याधींचा संबंध लक्षात घेऊनच कालविज्ञान जाणून घेणे महत्त्वाचे ठरते. आगंतु व्याधि टाळण्याचा सर्वांत चांगला-उत्तम मार्ग म्हणजे सद्वृत्ताचे पालन करणे हे होय. सदाचरणी व्यक्तींमध्ये आगंतु व्याधींचा प्रादुर्भाव क्वचितच होत असतो.

'आप्तोपदेशविज्ञानं प्रतिपत्तिश्च कारणम्।

विकाराणां अनुत्पत्तौ उत्पन्नानां च शान्तये।।'- च.सू. ७/५५

व्याधि निज असो वा आगंतु, त्याची चिकित्सा जी केली जाते ती आप्तोपदेशाच्या सहाय्यानेच. व्याधीची रात्यक् चिकित्सा होण्यासाठी प्रसंगावधानही चांगले हवे (प्रतिपत्ति= प्रसंगावधान) तरच चिकित्सा योग्य प्रकारे करता येते.

कायचिकित्सेचा विचार करताना, चिकित्सा अधिक लाभदायी व्हावी यासाठी योग्य अशा औषधी द्रव्यांची निवड करणे आवश्यक असते. रोगाला कारणीभूत ठरणारे हेतु व त्यामुळे शरीरात बिघडलेले दोष, दूष्य, स्रोतोदुष्टी, आम, अग्निमांद्र, स्थानवैगुण्य, रोगाचे उद्भवस्थान, अधिष्ठान व व्यक्तीस्थान इत्यादि अनेक बाबींचा बारकाईने अभ्यास केल्याशिवाय म्हणजेच रोगसंप्राप्तीचा विचार केल्याशिवाय ही द्रव्यांची निवड करणे शक्य होणार नाही. (वरील सर्व दोष-दूष्यादींचा रोगविनिश्चयासाठी होणारा उपयोग व या सर्व घटकांचे विस्तारपूर्वक विवेचन 'रोगावस्था' या माझ्या पुस्तकात पहावयास मिळेल.) सुयोग्य अशा रस-वीर्य-विपाक-प्रभावाने युक्त द्रव्याची निवड केल्यानंतरही या द्रव्यांचा अधिक चांगला व लवकर परिणाम व्हावा या दृष्टीने औषधी द्रव्ये वापरण्याची पद्धति म्हणजेच त्या द्रव्यांपासून बनणारे चूर्ण, गुटीका आदि विविध कल्प, त्यांची मात्रा व अनुपान यांचाही विचार करणे आवश्यक ठरते. रोग व त्याला कारणीभूत होणारे दोष व शरीरातील अन्य स्थिती या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन विशिष्ट अशा वेळी औषधांचे सेवन करणे हेही महत्त्वाचे ठरते. यालाच 'औषधसेवनकाल' असा शब्द प्रयोग शास्त्रकारांनी केलेला दिसतो.

या सर्व गोष्टींचे विवेचन करणे क्रमप्राप्तच आहे.

औषधी कल्पना

औषधां द्रव्ये एकरी व अन्य द्रव्यांबरोबर मिसळून त्यांचा प्रयोग केला जातो. वनस्पतीजन्य, प्राणीज, खनिज अशा सर्व द्रव्यांचा उपयोग चिकित्सेमध्ये केला जातो. वनस्पतीज द्रव्यांचा स्वरस, चूर्णे, काढे, आसवारिष्टे, सिद्ध घृत व तैले इत्यादींचा वापर केला जातो. प्राणीज औषधांपैकी घृत, दुग्ध, मूत्र, वसा, मज्जा, मांसरस, अस्थि, पित्त किंवा या प्रकारच्या अनेक घटक द्रव्यांचा वापर औषधात होतो. खनिज पदार्थांची पिष्टी, भस्मे, पारदगंधकांच्या योगापासून बनविली जाणारी

कज्जली, पर्पटी, पोटटली वा सिंदूर कल्प इत्यादिंचाही वापर चिकित्सेमध्ये केला जातो.

वनस्पती द्रव्यांचा स्वरस वापरणे हे उत्कृष्ट गुणकारी ठरते. पण व्यवहारात ही औषधी संकल्पना वापरणे अनेक वेळा कठीण बनते. ताजी ओली वनस्पती प्रत्येक वेळी हाताशी असणे अशक्यप्राय असते. यासाठीच वाळलेल्या वनस्पतीची चूर्णे, काढे वापरण्याची पद्धती रूढ झाली. चूर्णे व काढे ठराविक दिवसच टिकतात. या कालावधीनंतर ती द्रव्ये निर्वीर्य होतात. यासाठीच वनस्पती द्रव्यांपासून संधानक्रियेद्वारा बनविलेली आसवारिष्टे हीही वापरली जातात. आसवारिष्टे अनेक दिवसांपर्यंत कार्यकारी राहू शकतात. खनिज द्रव्यांचा वापर करीत असताना या द्रव्यांचे शरीराशी सात्व्य योग्य प्रकारे व्हावे व त्यांचे शरीरावर कोणतेही दुष्परिणाम होऊ नयेत यासाठी शोधन व मारण (भस्म) करणे आवश्यक ठरते.

वरील द्रव्यांचा एकेरी वा अनेकवेळा अन्य औषधांबरोबर संयुक्तपणे प्रयोग केला जातो. औषधी कल्प बनवित असताना अनेक गोष्टींचा साकल्याने विचार करावा लागतो. कल्पांतील प्रमुख घटक द्रव्य ज्या गुणकर्माचे असेल, त्या गुणधर्माची वाढ व्हावी या दृष्टीने समान गुणकर्माच्या औषधांची जोड प्रमुख द्रव्यास दिली जाते. याउलट काही वेळा प्रधान द्रव्यातील तीक्ष्ण-उष्णादि नको असलेले, त्रासदायक गुण कमी व्हावेत यासाठी विरोधी गुणकर्माची औषधेही मिसळवावी लागतात. विविध द्रव्यांच्या भावनाही याच दृष्टीकोनातून दिल्या जातात. यासंबंधी चरकाचार्य म्हणतात-

'भूयश्चैषां बलाधानं कार्यं स्वरसभावनैः।

सुभावितं हि अल्पमपि द्रव्यं त्याद् बहुकर्मकृत्।

स्वरसैस्तुल्यवीर्यैर्व तस्माद् द्रव्याणि भावयेत्।।' - च. क. १२/४३, ४४

कल्प तयार करताना संयोग, वियोग, काल, संस्कार व युक्ति या पाच विशिष्ट घटनांचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. या संदर्भात चरकाचार्य म्हणतात-

'अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम्।

कुर्यात् संयोगविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः।।' - च. क. १२/४८

या पाच घटनांचा यथायोग्य विचार करून वापर केल्याने अल्पगुणाचे व अल्पमात्रेतील द्रव्यही पुष्कळ कार्य करू शकते, असे या ठिकाणी चरकाचार्यांनी स्पष्ट केलेले आहे.

औषधी मात्रा

औषधांचा अधिक चांगला उपयोग व्हावा, यासाठी औषधांची मात्राही निश्चित करता आली पाहिजे. मात्रा कमी झाल्यास अपेक्षित लाभ होणार नाही, याउलट मात्रा अधिक झाल्यास औषधांचे दुष्परिणाम शरीरावर दिसू शकतील. यासाठीच मात्रा विनिश्चय करणे फार महत्त्वाचे आहे.

औषधांची मात्रा ही कोणते द्रव्य वापरावयाचे यावर प्रामुख्याने अवलंबून असते. वत्सनाभ, कारस्कर, ताम्रभस्म यांसारखी विषद्रव्ये वा तीक्ष्ण द्रव्ये वापरताना त्यांची मात्रा अगदी अल्प वापरावी लागते. अश्वगंधा, शतावरी यासारखी द्रव्ये वापरताना त्यांची अधिक मात्रा वापरावी लागते. अर्थात या बरोबर अन्य अनेक बाबींचा विचार हाही औषधांची मात्रा ठरवताना करावा लागतो. विशेषतः व्याधिस्वरूप, रुग्णांचे व व्याधीचे बलाबलत्व, कोष्ठ, काल, देश, वय व औषधी कल्पना या सर्वांचा साकल्याने विचार करून मात्रा ठरवावी लागते. उदा. त्रिफळा गुग्गुळ उपस्तंभित वातव्याधीत वेदनाप्रशमनासाठी वापरताना ५०० मि.ग्रॅ. इतक्या मात्रेत पुरेसा होतो, तर तोच मेदोरोगात स्थौल्य कमी करण्यास वापरावयाचा असल्यास त्याची मात्रा १ ग्रॅम किंवा त्याहूनही अधिक ठेवावी लागते. रुग्णांच्या कोष्ठावरून अनेक औषधांची मात्रा बदलते. क्रूरकोष्ठी रुग्णात विरेचन द्रव्यांची मात्रा अधिक असावी लागते तर मृदुकोष्ठी रुग्णात अगदी अल्पमात्रेत तेच द्रव्य कार्यकारी ठरते. रुग्णांच्या बलाबलावरूनही अनेक वेळा मात्राविनिश्चय केला जातो. बलवान रुग्णांमध्ये तीव्र व अधिक मात्रेत औषधांचा प्रयोग करून शोधनोपक्रम पूर्ण करता येतो तर रुग्ण दुर्बल असेल तर अल्पमात्रेत व अल्पकार्यकारी असे शमन द्रव्य वापरावे लागते. तरुण व्यक्तींमध्ये अधिक मात्रेत औषधांचा उपयोग करणे शक्य असते, तर बाल व वृद्ध यांना या मात्रेत औषधे सहन करणे शक्य होत नाही, शरीरबलही कमी असते व म्हणून अल्पमात्रेतच औषधांचा प्रयोग करावा लागतो.

औषधांची मात्रा ही देशानुरूपही अनेक वेळा बदलावी लागते. कफानुबंधी वातव्याधीमध्ये किंवा विविध प्रकारच्या प्राणवह स्रोतसांच्या व्याधीत उपयुक्त ठरणारे 'समीरपन्नग' हे याचे उत्तम उदाहरण म्हणून सांगता येईल. पुण्यासारख्या साधारण प्रदेशात समीरपन्नगाची मात्रा ३० ते ६० मि.ग्रॅ. एवढी पुरेशी होते, परंतु मुंबईसारख्या दमट आनुप प्रदेशांत इष्ट लाभ मिळविण्यासाठी समीरपन्नगाची मात्रा १२५ ते १५० मि.ग्रॅ. इतकी वाढवावी लागते. असाच विचार ऋतुपरत्वेही करणे आवश्यक असते. शरद ऋतूत पित्तप्रकोपाचा काल असल्याने भल्लातक, पिप्पली, ताम्र यांसारखी उष्णतीक्ष्ण द्रव्ये वापरताना ती अल्प प्रमाणातच द्यावी लागतात. याउलट शीत ऋतूमध्ये हीच द्रव्ये वापरताना अधिक प्रमाणात वापरणे जरूरीचे ठरते.

औषधी द्रव्य कोणत्या प्रकारे वापरले गेले, त्या विशिष्ट औषधी कल्पनेवरही द्रव्याची मात्रा अवलंबून असते. वनस्पतींचा स्वरस १० ते २० मि.लि., चूर्ण १ ते ३ ग्रॅम, ववाथ ३० ते ४० मि.लि., आसवारिष्टे २० ते ३० मि.लि. अशी सर्वसामान्य औषधांची मात्रा सांगता येते. कज्जली, पर्पटी, सिंदूर, पोटटली यासारख्या पारदगंधकापासून बनणाऱ्या कल्पांची जोड वनस्पतीज द्रव्यांना दिल्यास, या द्रव्यांच्या योगवाहीगुणामुळे वनस्पतीज द्रव्यांची मात्रा खूपच कमी करता येते. हीच गोष्ट औषधांच्या वापराचे वेळी दिलेल्या अनुपानावरही अवलंबून आहे. सुयोग्य असे अनुपान वापरले गेल्यास अपेक्षित लाभ अल्पमात्रेतही मिळू शकतो, हे लक्षात घ्यावयास हवे. त्रिभुवनकीर्ति सारखी कफघ्न द्रव्ये तुलसीस्वरस, गरम पाणी वा मधाबरोबर दिल्यास अल्पमात्रेतही अधिक कार्यकारी होताना दिसतात.

औषध सेवन कालावरही मात्रा अवलंबून असते. दीपन-पाचन करणारी औषधी द्रव्ये सत्रास व त्रासान्तर घेतल्यास अल्पमात्रेत अधिक कार्यकारी होताना दिसतात.

अनुपान

'अनु - सह पश्चात् वा दीयते इति अनुपानम्!'

औषधी द्रव्य सेवन करताना ते ज्या द्रव्याबरोबर दिले जाते, त्याला अनुपान ही संज्ञा वापरली जाते.

अनुपान ठरविताना अनेक गोष्टींचा विचार करावा लागतो. औषधी द्रव्य सेवन करणे सोयीचे व्हावे, औषधांचे गुणधर्म वाढावेत, औषधामुळे शरीरावर होणारे दुष्परिणाम टाळता यावेत या विविध कारणांसाठी अनुपानाचा वापर केला जातो.

कडू औषधे साखर, मध वा अवलेहाबरोबर देणे, किंवा पाण्याच्या घोटाबरोबर चूर्णासारखी औषधे घेण्यास सांगणे ही उदाहरणे औषध घेणे सोयीचे व्हावे हे अनुपानाचे कार्य दर्शविणारी आहेत.

मध हा उत्कृष्ट योगवाही आहे असे म्हटले जाते. औषधांचे गुणधर्म अधिक वाढावेत व ती अधिक कार्यकारी व्हावीत यासाठी या योगवाही द्रव्यांचा वापर अनुपान म्हणून केला जातो. ग्रहणीसारख्या रोगांमध्ये पर्पटी कल्पांचा वापर करताना पर्पटी कल्पांचे अग्निसंधुक्षणाचे कार्य अधिक चांगले व्हावे या करिता घृत हे अनुपानासाठी वापरले जाते. पांडू रोगामध्ये रक्तक्षय झालेला असतो. रक्तवर्धनासाठी शरीरास लोहकल्पांची आवश्यकता असते. अशावेळी या लोह कल्पांचे शरीरात चांगल्या प्रकारे शोषण व्हावे व त्यांचे शरीरधातूत सुयोग्य असे परिणाम घडून यावे यासाठीही घृत हे अनुपान वापरणे इष्ट ठरते. त्रिभुवनकीर्ति सारखी कफघ्न द्रव्ये वापरताना ती गरम पाण्याबरोबर, आर्द्रक स्वरसाबरोबर वा मधाबरोबर दिल्याने या द्रव्यांचे गुण वाढतात. शतावरी, अश्वगंधा यासारखी बल्य द्रव्ये दुधाबरोबर देण्याने अधिक कार्यकारी ठरतात.

अनुपान वापरण्यामागचे तिसरे व महत्त्वाचे कारण म्हणजे द्यावयाच्या औषधी द्रव्यांचा शरीरास लाभ तर व्हावा, पण त्यापासून होणारे दुष्परिणाम टाळले जावेत हे आहे. उदा. कारस्कर हे मांसधातूवर कार्यकारी, मांसधातुला संहनन प्राप्त करून देणारे एक उत्कृष्ट द्रव्य आहे. परंतु हे विषद्रव्य असल्याने ते आवश्यक तितक्या मात्रेत वापरणे कठीण होते. या कारस्कराचे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी कारस्कर कल्पांचा प्रयोग नेहमी घृताबरोबर करावा लागतो. अनुलोम वा विरेचन करणारी एरंड तैल, त्रिफळा चूर्ण, सुखसारक चूर्ण यासारखी द्रव्ये विरेचनाचे कार्य करीत असली तरी त्यामुळे पोटात मुरडा धरतो व उदरशूलही उत्पन्न होण्याची शक्यता असते. हे टाळण्यासाठी ही द्रव्ये नेहमी वातानुलोमनासाठी प्रसिद्ध असणाऱ्या गरम पाण्याबरोबर वापरली जातात. गरम पाण्याने पोटात मुरडा धरणे टळते व विरेचन द्रव्ये अधिक कार्यकारी बनतात.

औषध सेवन काल

औषध कितीही चांगले असले, त्याची निवड अगदी योग्यप्रकारे केलेली असली व अनुषानही योग्य असे वापरले गेले असले तरी औषध कधी, कोणत्या वेळी वापरले यावरही त्याचे कार्यकारित्व अवलंबून असते. यासाठीच औषध सेवन कालाला फार महत्त्व आहे.

औषध सेवन काल हा अनेक गोष्टींचा साकल्याने विचार करून ठरवावा लागतो. व्याधीची संप्रति, त्यास कारणीभूत ठरणाऱ्या दोष-दूष्यांचे बलाबलत्व, रोग्याचे शारीरिक व मानसिक बल, व्याधि अवस्थेचा विचार, दिवस-रात्र व ऋतुमानानुसार बाह्य वातावरणातील व शरीरातील दोषांच्या चयप्रकोपादि अवस्था या सारख्या अनेक गोष्टींचा साकल्याने विचार औषध सेवनकाल विनिश्चयासाठी करावा लागतो. शरीरदोषांच्या चयप्रकोपादि अवस्था यांचा भोजनाशी निवटचा संबंध असल्याने औषध सेवन कालही बरेचसे भोजनकालाशी संबंधित असेच आहेत. या विषयी वाग्भटाचार्य म्हणतात-

'युज्यादनमन्नादौ मध्येऽन्ते कवलान्तरे।

ग्रासे ग्रासे मुहुः सान्नं सामुद्गं निशि चौषधम्॥

कफोद्रेके गदेऽनन्तं बलिनो रोगरोगिणोः।

अन्नादौ विगुणेऽपाने समाने मध्य इष्यते॥

व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य सायमाशस्य तूतरे।

ग्रासग्रासान्तयोः प्राणे प्रदुष्टेमातनिज्ञरश्वनि॥' - अ.ह.सू. १३/१८

अनन्नकाल, प्राग्भुक्त, अधोभुक्त, मध्येभुक्त, अंतराभुक्त, सभुक्त, सामुद्ग, सग्रास, ग्रासांतर, मुहुर्मुहु, निशिकाल असे अकरा औषध सेवनकाल वाग्भटानी सांगितलेले आहेत. त्या कालांचे थोडेसे अधिक विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) अनन्नकाल : यालाच अभुक्त किंवा निरन्नकाल असेही पर्यायी शब्द वापरले जातात. आहाराचे पूर्ण पचन झालेले असल्याने आमाशयात अन्न असत नाही अशी अवस्था म्हणजे अनन्नकाल होय. या वेळी अग्नीला आहाराचे आवरण असत नाही व त्यामुळे घेतलेल्या औषधाचे पचन उत्तम प्रकारे होते. यावेळी तीक्ष्ण-उष्ण औषधांचा प्रयोग केल्यास रुग्णास अपाय होण्याची शक्यता लक्षात घ्यावयास हवी. कोणतेही पित्तकर औषध या कालात देऊ नये. रुग्ण बलवान असेल व व्याधि कफप्रधान असेल तर अनन्नकालात औषधे देणे अधिक उपयुक्त ठरते. जेव्हा रसायन कर्माची आवश्यकता असेल तेव्हाही अनन्नकालांत औषधांचा प्रयोग करावा. याप्रमाणेच जेव्हा लेखन कर्माची आवश्यकता असेल तेव्हाही अनन्नकालातच पण युक्तीने या लेखन द्रव्यांचा वापर करावा.

औषध सेवनानंतर लगेच आहार घ्यावयाचा नसतो व म्हणूनच तिक्तरसाची, अत्यंत कडू, चवीला वाईट वा दुर्गंध युक्त औषधे हीसुद्धा या कालात वापरणे शक्य होते.

२) प्राग्भुक्त : या कालालाच अन्नाद असेही म्हणतात. जेवणापूर्वी लगेचचा काल म्हणजे प्राग्भुक्त काल होय. औषध सेवन केल्यावर लगेच आहार घ्यावा असा याचा अर्थ आहे. अपानवायुच्या विकृतीसाठी किंवा अपानाच्या क्षेत्रातील रोगांसाठी औषधी योजना करताना ती प्राग्भुक्त कालात केल्यास अधिक कार्यकारी ठरते. अग्निदीपनासाठी धावयाची द्रव्येही याच कालात देणे फायद्याचे असते.

३) अधोभुक्त : अधोभुक्त म्हणजे जेवणानंतर लगेच औषध देणे. उदान व व्यान वायुच्या विकृतीसाठी या कालात औषध देणे चांगले. उदान वायुसाठी रात्रीच्या जेवणानंतर व व्यान वायुच्या दुष्टीसाठी दुपारच्या जेवणानंतर औषधे वापरणे हितावह ठरते. हा काल कफवर्धक असल्याने कफघ्न औषधेही याच कालात वापरावीत. आसवारिष्टांसारख्या उष्ण-तीक्ष्ण औषधांचा प्रयोगही जेवल्यानंतरच करावा.

यावेळी आहार नुकताच घेतलेला असल्याने अरुच्य, तिक्तरसाची वा दुर्गंधित औषधे मात्र या कालात कधीच देऊ नयेत. अन्यथा हल्लास व छर्दि उत्पन्न होण्याची शक्यता असते.

४) मध्येभुक्त : जेवण चालू असतानाच निम्मा आहार घेऊन झाल्यावर औषध देऊन पुन्हा उरलेला आहार

घेतल्यास त्यास मध्येभुक्त म्हणतात. समान वायुच्या विकृतीमध्ये या काली औषध घेणे युक्त ठरते. अग्निमांड्यजनिव व्याधि-विशेषतः ग्रहणी, अजीर्ण, आध्मान, आंत्रकूजन इत्यादिमध्ये या मध्येभुक्त कालात औषधे देणे आवश्यक असते. पित्तप्रधान रोगांमध्ये याच कालात औषधोपचार केले जातात.

५) अंतराभुक्त : दोन भोजनांच्या मध्यकाली औषध घेणे- आहाराचे पचन झाले असताना म्हणजेच सूक्ष्म पचनाची सुरुवात झाली असताना दिलेले औषध व्यान वायुवर उत्तम कार्यकारी ठरते. अशावेळी दिलेले औषध सर्व शरीरात चटकन पसरून आपले कार्य अधिक प्रभावीपणे करू शकते.

६) सभुक्त : औषध जे घावयाचे ते स्वतंत्रपणे न देता आहारात मिसळून त्याचा वापर करणे किंवा आहार द्रव्ये तयार करतानाच त्यात औषधे मिसळून वापरणे म्हणजेच सभुक्त होय. उदराच्या रुग्णात स्नुही सिद्ध भाकरी, आमवातात एरंडस्नेह मिसळलेली पोळी, आमपाचनासाठी आहारात सुंठी वा आर्द्रकाचा वापर, संधिगतवातामध्ये जेवणामध्ये कुलत्थयूपाचा वापर इत्यादि अनेक उदाहरणे याबाबतीत देता येतील. रुग्णाच्या नकळत एखादे औषध घावयाचे असेल तर ते सभुक्त वापरणे शुक्य ठरते.

७) सामुद्ग : जेवणाआधी व नंतर लगेच या दोन्ही वेळा औषधे दिल्यास त्यास सामुद्ग असे म्हटले जाते. दीपन-पाचन करणारी, अग्निसंधुक्षण करणारी द्रव्ये या काळी दिली जातात. अपरिहार्य कारणांनी अपथ्य घडले असेल तर ते अधिक बाधाकर होऊ नये यासाठीही सामुद्गकाली औषधे देणे चांगले.

८) सग्रास : आहाराच्या प्रत्येक घासाबरोबर औषधे देणे म्हणजे सग्रास औषधे देणे होय. दीपनपाचन करणारी औषधे सामुद्गाप्रमाणेच सग्रास वापरूनही लाभदायी ठरतात.

९) ग्रासांतर : आहाराचा एक घास- नंतर औषध- पुन्हा एक घास आणि औषध असा क्रम यामध्ये ठेवावा लागतो. ज्याची रुची व स्वाद उत्तम आहे अशीच औषधे या प्रकारे वापरता येतात.

१०) मुहुर्मुहु : या औषध कालाचा आहाराशी संबंध नाही. थोड्या थोड्या प्रमाणात, पण वारंवार औषधे देणे यालाच मुहुर्मुहु असे म्हटले जाते. प्राणवह स्रोतसाच्या हिक्का, श्वास आदि व्याधीमध्ये याप्रकारे वारंवार औषधे घावी लागतात. मर्माश्रित व्याधि व आशुकारी रोग यामध्येही औषधी द्रव्ये अधिक कार्यकारी होण्यासाठी मुहुर्मुहु म्हणजेच वारंवार घावी लागतात. हेमगर्भ, सुवर्णसूतशेखर, समीरपन्नग यासारख्या मात्रा उगाळून तयार केलेली चाटणे वरचेवर थोड्या थोड्या प्रमाणात देणेच युक्त ठरते. तमकश्वासाच्या रुग्णांमध्ये नारायणतेलही याचप्रमाणे १-१ चमचा वारंवार गरम पाण्याबरोबर देण्याने श्वासवेग कमी होताना दिसतो.

११) स्वप्नकाल : अनेक औषधे रात्री झोपण्यापूर्वी घावयाची पद्धती आहे. मृदुविरेचक वा अनुलोमक द्रव्ये रात्री झोपण्यापूर्वीच घेतली जातात. निद्राजनक औषधे, मनोवह स्रोतसांवर कार्यकारी जटामांसी, सर्पगंधा, धमासा यासारखी औषधे वापरण्यासाठीही हाच काल उपयुक्त असतो. ऊर्ध्वजत्रुगत रोगांसाठी सुद्धा याच कालात औषधीप्रयोग करणे लाभदायी ठरते.

वाग्भटोक्त ११ कालांचे या प्रकारे विवेचन केले. या सर्वांबरोबरच अन्य दृष्टीकोनातूनही औषध सेवनकाल ठरवावा लागतो. व्याधीला अनेक दोष कारणीभूत असतात हे खरे, पण विशेष विचार करावा लागतो तो वातप्रकोपाचा. कोणत्या वायुचा प्रकोप झाला आहे यावरूनही औषधसेवन काल ठरत असतो. यांना म्हणूनच समानकाल, व्यानकाल, प्राणकाल, उदानकाल वा अपानकाल असेच म्हटले जाते.

१) समानकाल - मध्येभुक्त, सग्रास या कालाना समान काल म्हणता येते.

२) व्यानकाल - व्यान वायुच्या दुष्टीसाठी दुपारच्या जेवणानंतर अधोभुक्तकाली औषध घावे.

३) प्राणकाल - प्राणासाठी सग्रास, ग्रासांतर वा मुहुर्मुहु औषधे वापरावीत.

४) उदानकाल - सायंकाली भोजनांतर अधोभुक्त काली औषधे देणे हा उदानकाल म्हटला जातो.

५) अपानकाल - आहाराचे पूर्ण पचन झाल्यानंतर औषधे देणे हा अपान काल होय.

पथ्यापथ्य

रोग आटोव्यात रहावा, अधिक वाढू नये, चिकित्सेला सहाय्य व्हावे यासाठी आहारविहारावर नियंत्रण ठेवावे लागते. यालाच पथ्यापथ्याचे पालन करणे असे ही म्हणता येते.

'पथ्यं पथोऽनपेतं यत्' अशी पथ्याची व्याख्या करता केली जाते. चिकित्सेच्या मार्गात अडथळा न आणणारे ते पथ्य असे पथ्याचे स्पष्टीकरण केले जाते. पथ्य म्हणजे रोगामध्ये हितकर तर अपथ्य म्हणजे रोगासाठी अहितकर असा आहार व विहार होय.

रोगानुरूप पथ्यापथ्य हे बदलत असते. उदा. ज्वराच्या रुग्णास पूर्ण विश्रांती आवश्यक असते. तर मधुमेही रुग्णात भरपूर चालण्याचा व व्यायामाचा सल्ला दिला जातो. ज्वरासारख्या आमप्रधान रोगात पूर्ण लंघन जरूरीचे असते. तर याउलट धातुक्षयजन्य वातव्याधीत गुरु, बल्य असा आहार देणे क्रमप्राप्त ठरते. उदरासारख्या रोग्यात दुग्धपान पथ्यकर असते, पण जलपान मात्र निषिद्ध ठरते.

पथ्यापथ्य सांगताना रोगहेतूंचा विचार करणे क्रमप्राप्तच असते. 'संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनं' या सूत्रानुसार निदानपरिवर्जनाने चिकित्सा घडते हे खरे, पण ही संपूर्ण चिकित्सा नव्हे. या प्रकारच्या निदानपरिवर्जनाने रोगाच्या वाढीला आळा बसतो हे निश्चित. हेच पथ्य होय. जी संप्राप्ति घडली असेल त्याचा भंग करण्यासाठी, म्हणजेच रोगाच्या समवायि वा असमवायि कारणांचा नाश करण्यासाठी या निदानपरिवर्जनाखेरीज म्हणजेच पथ्याखेरीज अन्य चिकित्सा करावीच लागते. पथ्यापथ्याने निमित्त कारण दूर होते. समवायि वा असमवायि कारण नव्हे.

पथ्यापथ्याचा विचार केल्याखेरीज औषधांचा यथायोग्य उपयोग करताच येणार नाही हे लक्षात घ्यावयास हवे.

□□□

स्रोतोदुष्टी - निदान आणि चिकित्सा

दोष, दूष्य, आम, अग्निमांद्य आणि स्रोतोविकृति या पाच घटकांना व्याधिघटक असे म्हटले जाते. या व्याधिघटकांचा विचार करताना स्रोतोविकृतिस फार मोठे महत्त्व आहे, हे जाणवते. स्रोतो विकृति या शब्दाने स्रोतोवैगुण्य आणि स्रोतोदुष्टी या दोन्ही घटना अपेक्षित आहेत. स्रोतोवैगुण्य आणि स्रोतोदुष्टी यामध्ये फार मोठा भेद आहे. या विषयाचे विस्ताराने विवेचन व स्पष्टीकरण 'रोगावस्था' या पुस्तकात पहावयास मिळेल. येथे फक्त संक्षेपाने त्याचा पुनर्विचार मांडला आहे. स्रोतोवैगुण्य हे व्याधि निर्माण होण्यापूर्वी शरीरात उपस्थित असते, तर स्रोतोदुष्टी ही व्याधि निर्माण होतानाची म्हणजेच संप्राप्तीतील एक मोठी घटना आहे. प्रकृति झालेले दोष स्रोतोवैगुण्याचे ठिकाणी संग पावतात आणि व्याधीला सुरुवात होते, असे सांगितले आहे ('यत्र संगः खवैगुण्यात् व्याधिः तत्रोपजायते')

स्रोतोवैगुण्य ही व्याधि निर्मितीतील एक अवस्था आहे. यामध्ये साक्षात् विकृतीची अनेकविध लक्षणे स्रोतसांचे ठिकाणी आढळतात, प्रत्यक्षतः दाखविता येतात.

स्रोतोदुष्टीची सामान्य लक्षणे सांगताना चरकाचार्य म्हणतात-

'अतिप्रवृत्तिः संगो वा सिराणां ग्रंथयोऽपि वा।

विमार्गगमनं चापि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम्।।' - च. वि. ५/३१

स्रोतसांतून वाहणाऱ्या भावपदार्थांचे अतिवहन होणे, या भावपदार्थांचा संग होणे, स्रोतस ज्याने घटित आहे त्या सिरांच्या ठिकाणी ग्रंथींची उत्पत्ति होणे आणि या सर्वांबरोबर भावपदार्थांचे विमार्गगमन होणे ही स्रोतसांच्या दुष्टीची सामान्य लक्षणे आहेत.

या प्रकारची स्रोतोदुष्टी होण्याची सामान्य कारणेही ग्रंथातून वर्णन केलेली आहेत.

'आहारश्च विहारश्च यः स्याद्दोषगुणैः समः।

धातुभिर्विगुणश्चापि स्रोतसां स प्रदूषकः।।' - च. वि. ५/३१

दोष समान गुणांचा व धातूंच्या विरुद्ध गुणांचा आहार आणि विहार हा स्रोतोदुष्टीला कारणीभूत ठरत असतो. प्रत्येक रोगामध्ये कोणत्या ना कोणत्या प्रकारची स्रोतोदुष्टी ही असतेच. एका रोगामध्ये एकाच स्रोतसाची दुष्टी प्रत्येक वेळी असलेली नसणे नाही. यासाठीच व्याधीमध्ये नेमकी कोणत्या स्रोतसांची दुष्टी आहे, याचे निश्चित निदान सुरुवातीस होणे आवश्यक आहे. या स्रोतोदुष्टीचा विनिश्चय करता आला, तर त्याप्रमाणे चिकित्साप्रक्रमातही योग्य तो बदल करता येतो. यासाठीच या प्रकारणामध्ये प्रत्येक स्रोतसाची दुष्टीकारणे, तद्जनित लक्षणे व त्यावरील उपाय योजना म्हणजेच चिकित्सा यांचा उहापोह केला आहे.

१) प्राणवह स्रोतस

दुष्टीकारणे :

'क्षयात्संधारणाद्रौक्षाद्व्यायामात् क्षुधितस्य च।

प्राणवाहिनि दुष्यन्ति स्रोतांस्यन्यैःश्च दारुणैः।।' - च. वि ५/१८

धातुक्षय, वेगविधारण, अत्यंत रुक्षता, व्यायाम किंवा अतिलंघन यामुळे प्राणवह स्रोतसाची दुष्टी होते. धातुक्षय या शब्दाने येथे प्राणवह स्रोतसाशी संबंधित अशा रस, रक्त, मांस या धातूंची दुष्टी अधिक अपेक्षित आहे. श्वसनावट अंवर पीयूष म्हणजेच बाह्य वातावरणातील प्राणवायु हा शरीरात प्रवेश करून, रक्ताशी मिसळून, रक्ताबरोबर सर्व शरीरात

संचार करतो. यामुळेच रक्ताचे कार्य घडत असते. रस, रक्तादींचा क्षय झाल्यास प्राणवह स्रोतसाचे प्राकृत कार्य साहजिकच बिघडते. बाह्य प्राणवायुचे शरीरभावात परिणमन व त्याचे शरीरात सर्वत्र वहन योग्य प्रकारे होऊ शकत नाही व त्यामुळेच 'श्वास' हे लक्षण उत्पन्न होते. श्वसन वेग वाढतो आणि प्राणवह स्रोतसात समाविष्ट होणाऱ्या फुफ्फुसादि अवयवांची अधिकाधिक विकृति होत राहते.

वेग विधारण या शब्दानेही येथे प्राणवह स्रोतसांशी संबंधित वेगांचे विधारण हे अधिक अपेक्षित आहे. जृंभा, छर्दि, श्रमश्वास इत्यादि वेगांचे विधारण करणे किंवा या वेगांचे अकारण उदीरण करणे यासाठी जोर करावा लागतो. प्राणवह स्रोतसावर अधिक भार पडतो व स्रोतसावर पडणारा हा ताण स्रोतसाची दुष्टी उत्पन्न करतो.

रुक्ष आहारविहाराने कफभूयिष्ठ अशा फुफ्फुसादि श्वसनमार्गातील अवयवांची दुष्टी साहजिकच अधिक प्रमाणात होत असते. अतिव्यवाय, अतिव्यायाम, लंघन आदि कारणांनी वातप्रकोप होतो, रुक्षता वाढते. व्यायामामुळे शरीरास अधिक प्राणवायुची जरूरी भासते, त्यामुळे श्वासवेग वाढतो; हृदयाची स्पंदनेही वाढतात व त्यामुळे अधिकच स्रोतोदुष्टी होते.

अन्य स्रोतसांच्या दुष्टीच्या परिणामस्वरूप ही प्राणवह स्रोतसाची दुष्टी होते असे चरकाचार्य म्हणतात. विशेषतः रस, रक्त, मांस या स्रोतसांची दुष्टी होऊन धातुक्षय झाल्यास, मेदोवृद्धि झाल्यास किंवा क्रोध, शोक आदि कारणांनी मनोवह स्रोतसाची दुष्टी झाल्यास त्याच्या परिणामस्वरूप प्राणवह स्रोतसाचीही दुष्टी होत असते.

श्वास हा प्राणवह स्रोतसाचा एक प्रमुख व्याधि. या श्वास रोगाची जी कारणे सांगितली जातात. ती प्राणवह स्रोतसाची दुष्टी कारणे समजण्यास काहीच प्रत्यवाय नाही. यापैकी धूमोपघात, रज, धूली ही महत्त्वाची दुष्टी कारणे आहेत.

दुष्टी लक्षणे :

'अतिसृष्टमतिबद्धं कुपितमल्पामभीक्षणं वा सशब्दशुलमुच्छ्वसनं दृष्ट्वा, प्राणवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानि इति विद्यात्।' - च.वि. ५/९

श्वास वेग अधिक वाढणे म्हणजेच श्वासाची प्रति मिनिट गती वाढणे, श्वास गती कमी होणे, अर्धवट श्वास सोडला जाणे, श्वास अडखळत घेणे, श्वास व उच्छ्वास यातील प्राकृत कालानुबंध बदलला जाऊन दीर्घ उच्छ्वास हे लक्षण उत्पन्न होणे, सशूल श्वास आणि सशब्द श्वास ही प्राणवह स्रोतसाच्या दुष्टीची प्रधान लक्षणे आहेत.

हिकका, श्वास या प्राणवह स्रोतोदुष्टी प्रधान असणाऱ्या व्याधीची लक्षणे हीही प्राणवह स्रोतोदुष्टी लक्षणात समाविष्ट करणे योग्य ठरते.

चिकित्सा :

'प्राणवहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया।' - च.वि. ५/३३

प्राणवह स्रोतसाची दुष्टी असताना 'श्वास' रोगप्रमाणे चिकित्सा करावी असे चरकाचार्यांनी सुचविलेले आहे.

विशेषतः श्वासवेग वाढला असताना, म्हणजेच श्वासाची अतिप्रवृत्ति असताना श्वास व्याधीची चिकित्सा करणे आवश्यक ठरते. या चिकित्सेचा विस्तार श्वासव्याधि प्रकरणात पहावयास सापडेल. संक्षेपाने सांगावयाचे तर उरोभागी वाह्यतः स्नेहन, स्वेदन आणि अभ्यंतर प्रयोगात वमन व सर्वप्रकारचे वातकफघ्न असे उष्ण - वातानुलोमक उपचार अपेक्षित असतात.

प्राणवह स्रोतसांसाठी रसायन म्हणून पिंपळी, भल्लातक, आमलकी, कस्तुरी ही द्रव्ये किंवा त्यांचे विविध कल्प हे प्रामुख्याने वापरले जातात.

२) उदकवह स्रोतस

दुष्टीकारणे :

'औष्ण्यादामाद्भयात् पानादतिशुष्कान्सेवनात्।

अंबुवाहिनि दुष्यन्ति तृष्णायाश्चातिपीडनात्।।' - च.वि. ५/१९

अतिउष्णता, आमोत्पत्ति, भय उत्पन्न होणे, मद्यपान, अतिशुष्क - विदाही अशा अन्नपानाचा अतियोग आणि तृष्णा-वेग विधारण ही उदकवह स्रोतसाच्या दुष्टीची प्रमुख कारणे आहेत.

तृष्णा, शोथ, उदर हे उदकवह स्रोतसाच्या दुष्टीचे प्रमुख व्याधि असून या रोगांच्या कारणांचा समावेशही उदकवह स्रोतोदुष्टी कारणात करणे आवश्यक आहे.

दुष्टी लक्षणे :

‘प्रदुष्टानां तु खल्वेषामिदं विज्ञानं भवति। जिह्वाताल्वोष्ठकण्ठक्लोमशोषं पिपासां च अतिप्रवृद्धां दृष्ट्वा भिषगुदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्।’ - च.वि. ५/१०

जिह्वा, तालु, ओष्ठ, कंठ, क्लोम या ठिकाणी शुष्कता-कोरडेपणा जाणवणे, अतिप्रमाणात तृष्णा हे लक्षण उत्पन्न होणे ही उदकवह स्रोतसाच्या दुष्टीची लक्षणे आहेत.

चिकित्सा :

उदकवह स्रोतस दुष्ट झाल्यास ‘तृष्णा’ रोगावरील चिकित्सा करावी असे चरकाचार्यांनी म्हटलेले आहे. विशेषतः उदकाचा क्षय झाल्यास रस-रक्तादि द्रव धातूंचाही क्षय होतो. आणि त्यांच्या प्रीणन-जीवनादि कार्यात अडथळा निर्माण होतो. खरे पाहता शरीरातील सर्वच धातूंचे कार्य सुविहित होण्यासाठी अप्धातुची आवश्यकता असते. शरीरधातूंचे हे आप्यायन उदकवह स्रोतसाच्या दुष्टीने कमी झाल्यास केवळ रसरक्तादि द्रव धातूच नव्हे तर, तर सर्वच शरीरधातूंचे कार्य उणावते, असे म्हणता येईल. अशा सर्व अवस्थेत विविध प्रकारचे मण्ड किंवा सिद्ध अशा जलांचा पानासाठी उपयोग करणे आवश्यक असते.

३) अन्नवह स्रोतस

दुष्टीकारणे :

‘अतिमात्रस्य चाकाले चाहितस्य च भोजनात्।

अन्नवाहिनि दुष्यन्ति वैगुण्यात् पावकस्य च।।’ - च.वि. ५/२०

अतिमात्रेमध्ये, अकाली आणि अहितकर असे भोजन यामुळे निर्माण झालेल्या अग्निमांद्याने अन्नवह स्रोतसाची दुष्टी होते.

आयुर्वेदाने ‘आहार-विधि-विशेषायतने’ वर्णिलेली आहेत. घ्यावयाचा आहार हा किती, कसा घ्यावा याचे फार सुरेख विवेचन ग्रंथकारांनी केलेले आहे. या आहारविधि विशेषायतनांचे पालन न केल्यास अग्निमांद्य निर्माण होते आणि अन्नवह स्रोतसाची दुष्टी उत्पन्न होते. आहारात पोषणांश योग्य प्रकारे नसणे, अन्न योग्य प्रकारे संस्कारित नसणे, असात्म्य आहार, अतिमात्रेत किंवा अत्यल्प मात्रेत आहार घेणे, क्षुब्धोद नसतानाही जिह्वालौल्यामुळे आहाराचे सेवन करणे किंवा प्रज्ञापराधामुळे गुरु, विदाही अशा पदार्थांचे सेवन करणे ही अन्नवह स्रोतसाच्या दुष्टीची प्रमुख कारणे आहेत.

अग्निमांद्य, अजीर्ण या व्याधींची सर्व कारणे हीसुद्धा अन्नवहाच्या दुष्टीची कारणे समजता येतील.

दुष्टीलक्षणे :

‘अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ छर्दिं च दृष्ट्वाऽन्नवहानि स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्।’

- च.वि. ५/११

अन्नावरील इच्छा नष्ट होणे, तोंडाला चव नसणे, खाल्लेल्या अन्नाचे पचन न होणे, छर्दी ही अन्नवह स्रोतसाच्या दुष्टीची प्रमुख लक्षणे आहेत. याखेरीज उदरशूल, उदरदाह, द्रवमलप्रवृत्ति, आध्मान, आटोप या लक्षणांचा समावेशही अन्नवह स्रोतोदुष्टीमध्ये करता येतो.

जिह्वा साम वा लिप्त असणे किंवा जिह्वापाक हेही अन्नवहाच्या दुष्टीचे द्योतक असे प्रमुख लक्षण आहे.

चिकित्सा :

अन्नवह स्रोतसाची दुष्टी असताना प्राधान्याने चिकित्सा केली जाते ती आमाची चिकित्सा होय. सर्व प्रकारचे उष्ण, तीक्ष्ण, आमपाचक असे उपचार यासाठी आवश्यक ठरतात.

'आमं जयेत् लंघनकोष्णापेया लघ्वन्नरुक्षौदनतिक्तयूषैः।

निरुहणैः स्वेदनपाचनैश्च संशोधनैरूर्ध्वमधस्तथा च।।' - यो. रत्नाकर.

आमपाचनासाठी सुरुवातीस पूर्ण म्हणजेच अनशन रूपी लंघन द्यावे. परंतु लंघनाने धातुक्षय व त्याने वातप्रकोप होणार नाही, याची मात्र फार काळजी घ्यावयास हवी. 'बलाधिष्ठानमारोग्यं तदर्थाऽयं क्रिया क्रमः।' हे चरकसूत्र या संदर्भात लक्षात घेऊन लंघनाची मात्रा ठरविणे भाग पडते. लंघनाने प्राणाला अपाय होणार नाही याची खबरदारी घेतली पाहिजे.

गरम पाणी, पेया, विलेपी, यूस आदि लघु अन्नाचे तदनंतर सेवन करावे. ही द्रव्ये कटु-तिक्त रसांनी सिद्ध करून देणे अधिक हितावह ठरते. हिंगु, कारस्कर यांसारखी द्रव्ये आमपाचनाकरिता श्रेष्ठ समजली जातात. उदरभागी मृदु असा तापस्वेद हाही एक चांगला उपक्रम समजला जातो.

वरील सर्व उपक्रमांबरोबरच अग्निवर्धन व वातानुलोमन उत्तम प्रकारे व्हावे यासाठी मृदुविरचन ही उपयुक्त ठरते.

४) रसवह स्रोतस

दुष्टीकारणे :

'गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रं समश्रताम्।

रसवाहिनि दुष्यन्ति चिंत्यानां चातिचिंतनात्।।' - च. वि. ५/११

गुरू, शीत, अतिस्निग्ध असा आहार अतिमात्रेमध्ये सेवन करणे हे रसवह स्रोतसाच्या दुष्टीचे प्रमुख कारण आहे. रस धातुची उत्पत्ति ही साक्षात् आहार रसापासून होत असल्याने अन्नवह स्रोतसाच्या दुष्टी हेतुमुळे रसवह स्रोतसाची दुष्टीही होऊ शकते.

अन्नवह स्रोतसाची दुष्टी-विकृत, साम आहार रसाची उत्पत्ति- रसवहस्रोतसाची दुष्टी असा हा क्रम असतो.

दुष्टी लक्षणणे :

'अश्रद्धा चाऽरुचिश्चास्यवैरस्यमरसज्ञता।

हल्लासो गौरवं तन्द्रा सांगमदो ज्वरस्तमः।।

पाण्डुत्वं स्रोतसां रोधः क्लैब्यं सादः कृशांगता।

नाशोऽग्नेरयथाकालं वलयः पलितानि च।।

रसप्रदोषजा रोगा-----।।' - च.सू. २८/७, ८

धातु प्रदोषज व्याधि म्हणून जे रोग वर्णिले जातात तीच त्या त्या धातूंच्या स्रोतसांची दुष्टी लक्षणणे समजावीत असे चरकाचार्यानी स्पष्ट केले आहे.

अश्रद्धा (अन्नावर वासना नसणे), अरुचि (तोंडाला चव कमी असणे), आस्यवैरस्य (तोंडात वेगळीच चव सतत भासमान होणे -उदा. तिक्तास्यता, मधुरास्यता), अरसज्ञता (कोणतीच चव न कळणे), मळमळणे, अंग जड होणे, अंग दुखणे, ज्वर, डोळ्यासमोर अंधेरी येणे, पांडुता, स्रोतरोध (शोध), क्लैब्य (नपुंसकता), अंग गळून जाणे, काश्र्य, अग्निमांघ आणि अकाली केस पिकणे, गळणे, त्वचेवर सुरकुत्या लवकर पडणे हे रसप्रदोषज व्याधि असून तीच रसवह स्रोतसाच्या दुष्टीची लक्षणणे आहेत.

सुश्रुतानी वरील चरकोक्त लक्षणांबरोबरच 'हृद्रोग' हे विशेष लक्षण सांगितलेले आहे.

वरील सर्व लक्षणांकडे पाहिले असता अन्नवहाच्या दुष्टीलक्षणांचा समावेशही रसवहाच्या दुष्टीलक्षणांत झालेला दिसतो. याखेरीज रसाचे प्रीणनाचे कार्य बिघडल्याने उत्पन्न होणारी अंगसाद, तंद्रा यांसारखी लक्षणणे यात समाविष्ट आहेत.

हृत्लास, अंगगौरव, स्रोतोरोध, अंगमर्द, अग्निमांघ ही सर्व आमजनित लक्षणे आहेत तर कार्य, पांडुता, अकाली वली व पलित यांची उत्पत्ति होणे ही लक्षणे शरीरगतील सर्वच धातूंची पोषण क्रिया मंदावल्याची लक्षणे आहेत. रसाचीच उत्पत्ति योग्य प्रकारे न झाल्याने पुढील सर्वच धातूंची उत्पत्ति खंडित होते हे स्पष्टच आहे.

चिकित्सा :

'रसजानां विकाराणां सर्वं लंघनमौषधम्।' - च. सू. २८/२२

रसवह स्रोतसाची दुष्टी ही बहुधा अग्निमांघ व आमजनित असल्याने लंघन व पाचन हे प्रमुख उपक्रम वर्णिले आहेत. रसवह स्रोतसातील आमाचे पाचन करण्यासाठी त्रिभुवनक्रीर्ति, सूतशेखर, वातविध्वंस यासारखे वत्सनाभाचे विविध कल्प उपयुक्त ठरतात. यांच्या प्रयोगाने ज्वर, अंगमर्द, तंद्रा, अंगसाद इत्यादि लक्षणे त्वरेने कमी होतात.

५) रक्तवह स्रोतस

दुष्टीकारणे :

'विदाहीन्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्रवाणि च।

रक्तवाहिनि दुष्यन्ति भजतां चातपानलौ।' - च.वि. ५/२२

विदाही असे अन्नपान, स्निग्ध - उष्ण - अतिद्रव भोजन किंवा अतिप्रमाणात अग्नि वा वायु यांचा शरीराशी साक्षात् संपर्क येणे ही रक्तवह स्रोतसाच्या दुष्टीची प्रमुख कारणे आहेत.

चरकानी विधिशीणिताध्यायात रक्तदुष्टीचे अन्य अनेक हेतू वर्णिलेले आहेत. दूषित, अधिक मात्रेत, अति तीक्ष्ण-उष्ण आहार, मद्यपान, विष द्रव्यांचे सेवन, लवण-अम्ल-कटु-क्षारयुक्त पदार्थांचे सेवन, विशेषतः कुलत्थ, उडीद, वाटाणे, तिलतैल, तिल-कल्क, अळू, मुळा यासारख्या पालेभाज्या, मत्स्य किंवा अन्य जलचर प्राण्यांचे मांस, दही, अम्लकांजी, दधिमस्तु हे पदार्थ विशेष रक्तदुष्टीकर समजले जातात. विरुद्ध भोजन, दिवास्वाप, अतिक्रोध, वमनवेगविधारण, श्रम, आघात, शरीर व मनाचा शोष आणि शरद ऋतुमध्ये स्वभावतःच रक्ताची व रक्तवह स्रोतसाची दुष्टी होते. पित्तप्रकोपक सर्व आहार विहार रक्तदुष्टीलाही कारणांभूत ठरतो.

कुष्ठ व विसर्प हे रक्तवह स्रोतसाच्या दुष्टीने होणारे प्रमुख व्याधि. या रोगांच्या कारणांचा समावेशही रक्तवह दुष्टी कारणांमध्ये करणे सयुक्तिक ठरते.

लक्षणे :

'कुष्ठवीसर्पपिडका रक्तपित्तमसृग्दरः।

गुदमेढ्रास्यपाकश्च प्लीहा गुल्मोऽथविद्रधी।।

नीलिका कामला व्यंगं पिप्लवस्तिलकालकाः।

दद्रुश्चर्मदलं श्वित्रं पामा कोठास्रमण्डलम्।।

रक्तप्रदोषाज्जायन्ते - - - - -।।' - च. सू. २८/९, १०

कुष्ठ, विसर्प, पिडका, रक्तपित्त, रक्तप्रदर, गुदपाक, मेढ्रपाक, मुखपाक, प्लीहादोष, प्लीहावृद्धी, गुल्म, विद्रधि, नीलिका (त्वचेवर निळसर डाग), कामला, व्यंग, पिप्लव व तिलकालक (त्वचेवरील पिंपळपान व तीळ), दद्रु (नायटा), चर्मदल, श्वित्र (पांढरे कोड), पामा (खरुज), कोठ (अंगावर गांधी उठणे) ही रक्तवह स्रोतसाच्या दुष्टीची प्रधान लक्षणे आहेत.

चिकित्सा :

१) **'विधिशीणितकेऽध्याये रक्तजानां भिषग्जितम्।' - च.सू. २८/२२**

२) **'कुर्यात् शोणितरोगेषु रक्तपित्तहरी क्रियाम्।**

विरेकमुपवासं च स्नावणं शोणितस्य च।।' - च.सू. २४/१८

रक्तवह स्रोतसावर सर्व प्रकारचे रक्तपित्तघ्न उपचार करावेत. विरेचन, लंघन व रक्तमोक्षण हे महत्त्वाचे उपक्रम आहेत. रक्त व पित्त यांचा आश्रयाश्रयी भाव लक्षात घेता, विरेचन - विशेषतः मृदुविरेचन हे रक्तवह दुष्टीवर आवश्यक ठरते. आमलकी, द्राक्षा, निशोत्तर, बाहवा या सारखी मृदुविरेचन करणारी द्रव्ये ही पित्तघ्न, रक्तदुष्टी दूर करणारी व रक्तस्तंभक असतात. तिक्त द्रव्यांपैकी कडुनिंब, करंज, सारिवा, मंजिष्ठा, खदिर, गुडूची ही द्रव्ये प्रामुख्याने वापरली जातात.

रक्तवह स्रोतसाची दुष्टी असताना ही दुष्टी कोणत्या दोषाने झाली आहे हे पाहून त्यानुसार तसेच कोणत्या शरीरावयवांची दुष्टी आहे हे पाहून जलौका, अलाबू, शृंग वा सिराव्यध या द्वारे रक्तमोक्षण केले जाते.

रक्तवह स्रोतसाची दुष्टी होऊन रक्ताचे विमार्गगमन होत असेल तर कषाय रसाची व रक्तस्तंभनासाठी प्रसिद्ध द्रव्ये वापरली जातात. उर्ध्वमार्गाने रक्ताचे विमार्गगमन असेल तर वासा, लाक्षा, गोदंति इ. द्रव्ये उपयुक्त ठरतात तर अधोमार्गाने रक्त जात असेल तर नागकेशर, रक्तबोले ही द्रव्ये उपयुक्त ठरतात. मौक्तिक, कामदुहा, प्रवाळ, गोदंति किंवा पद्मकादि तैलासारखी द्रव्ये कोणत्याही मार्गाने रक्तस्त्राव असताना उत्तम कार्यकारी ठरतात.

६) मांसवह स्रोतस

दुष्टीकारणे :

'अभिष्यंदीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरुणि च।

मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतां दिवा।।' - च.वि. ५/२३

अभिष्यंदी पदार्थांचे सेवन, गुरु - स्थूल अशा पदार्थांचे अतिमात्रेमध्ये व सतत सेवन करणे, दिवसा जेवल्यानंतर लगेच झोपणे या कारणांनी मांसवह स्रोतसाची दुष्टी होते.

लक्षणे :

'अधिमांसार्बुदं कीलगलशालूकशुण्डिकाः।

पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः।।' - च.सू. २८/११

अधिमांस (मांसावर मांसाची वृद्धी होणे), अर्बुद, गल शालूक (गिलायुवृद्धी), गलशुण्डिकावृद्धि, पूतिमांस (मांस कुजणे), अलजी, गलगण्ड, गण्डमाला, उपजिह्विका ही मांसवह स्रोतसाच्या दुष्टीची सामान्य लक्षणे आहेत.

चिकित्सा :

'मांसजानां तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म च।' - च.सू. २८/२३.

मांसवहाची दुष्टी असताना शोधन, शस्त्रकर्म, क्षारकर्म आणि अग्निकर्म या प्रकारची चिकित्सा करावी लागते. अर्शामध्येही शस्त्र, क्षार व अग्निकर्म चिकित्सा सांगितली जाते, कारण अर्श हे मांसकीलकच असतात. रुग्ण बलवान असेल, व्याधि अनेक दिवसांचा जुना असेल तर शस्त्रकर्माचा अवलंब करावा. कील, अर्बुद, अलजी, गंडमाला इत्यादि अल्प प्रमाणात असतील तर अग्निकर्म म्हणजेच दहनकर्म करावे. अपुनर्भव या दुष्टीनेही क्षार व अग्निकर्म उपयुक्त ठरते. मांसवहात जेव्हा संग - वृद्धि ही लक्षणे असतील तेव्हा अनेक वेळा लेखन कर्म करावे लागते. स्थानिक लेखनाबरोबरच गुग्गुळु, त्रिकटु, शिलाजतु अशी लेखन गुणाची द्रव्ये वा त्याचे विविध कल्प वापरणे हितावह ठरते. याउलट जेव्हा क्षयाची लक्षणे दिसतात तेव्हा बृंहण चिकित्सा महत्त्वाची ठरते. सुवर्णाचे कल्प यादृष्टीने उत्तम कार्यकारी ठरतात. मांसधातूला संहनन प्राप्त व्हावे यासाठी कारस्कराचे कल्प हेही अत्यंत उपयुक्त ठरतात.

७) मेदोवह स्रोतस

दुष्टीकारणे :

'अव्यायामाहिवास्वप्नान्मेधानां चातिभक्षणात्।

मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुण्याश्चातिसेवनात्।।' च.वि. ५/२४

अव्यायाम (बैठे काम), दिवास्वाप (दिवसा झोपणे), स्निग्ध - गुरु - शीत व मेद वाढविणाऱ्या पदार्थांचे अतिप्रमाणात सेवन, अति मद्यपान यामुळे मेदोवह स्रोतसाची दुष्टी होते. सर्व प्रकारचा कफकर आहार आणि बीजदोष यांचाही दुष्टी कारणात समावेश करणे आवश्यक ठरते.

लक्षणे :

'मांसप्रदोषजां विद्यात् रोगान् मेदःप्रदोषजान्।

निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च।।' - च.सू. २८/१२

मांसप्रदोषज म्हणून वर्णिलेले सर्व अधिमांसादि व्याधि हेच मेदःप्रदोषज म्हणूनही उत्पन्न होतात, हे या ठिकाणी लक्षात घ्यावयास हवे. या ठिकाणी मांसार्बुद ऐवजी मेदोर्बुद असा शब्दप्रयोग करावयास हवा. अष्टौनिदितां पैकी अति स्थूल व अति कृश हेही मेदोवह स्रोतस दुष्टीच्या लक्षणांपैकीच आहेत.

मेदोवह स्रोतस दुष्टीप्रधान अशा प्रमेह व्याधीची पूर्वरूपे ही स्रोतोदुष्टीची लक्षणे समजण्यास कोणताच प्रत्यवाय नाही. दंतादींच्या ठिकाणी मलसंचय अधिक होणे, हस्तपादतलदाह, सर्वांगात चिक्कणता, मृदुता, स्निग्धता उत्पन्न होणे ही प्रमेहाची पूर्वरूपे स्रोतोदुष्टीची लक्षणे समजली जातात.

याखेरीज मेदोग्रंथी, मेदोज ओष्ठप्रकोप, अतिस्थौल्य, अतिस्वेद, मधुमेह असे अनेक व्याधि मेदःप्रदोषज व्याधि म्हणून सुश्रुतानी सांगितलेले आहेत.

चिकित्सा :

'अष्टौनिन्दितिकेऽध्याये मेदोजानां चिकित्सितम्।।' - च.सू. २८/२४

मेदोवह स्रोतसाची दुष्टी असताना अतिस्थौल्याची म्हणजेच मेदोरोगाची चिकित्सा करावी असे चरकाचार्य म्हणतात. यामध्ये सर्व प्रकारचे रुक्ष, उष्ण व लेखन उपचार आवश्यक ठरतात. आहार हा गुरु पण कफघ्न असावा. यासाठी विशेषतः क्षुद्रधान्यांचा उपयोग केला जातो. सातू, यव, नाचणी यांचा तसेच विविध द्विदल धान्यांपासून बनविल्या जाणाऱ्या यूषांचा यासाठी उपयोग होतो. व्यायाम, जागरण, मैथुन या सर्व क्रिया क्रमाक्रमाने वाढवत गेल्या पाहिजेत. शिलाजतु, गुग्गुळु, कुंभात्वक्, त्रिफळा, त्रिकटु, निंब, आमलकी यांसारखी औषधी द्रव्ये लेखनासाठी उपयुक्त ठरतात. उष्णोदकाचा सातत्याने वापर केल्यानेही मेदोवह स्रोतसाची दुष्टी कमी होण्यास सहाय्य होते.

मेदाची अतिप्रवृत्ति असताना वरील उपचार लाभदायी ठरतील हे खरे, पण धात्वग्निमांघ व तद्जनित मेदःक्षय असल्यास मात्र मेदोवृद्धिकर म्हणजेच स्निग्ध, शीत, मधुर अशा द्रव्यांनी उपचार करणे आवश्यक ठरते.

८) अस्थिवह स्रोतस

दुष्टीकारणे :

'व्यायामादतिसंक्षोभादस्थामतिविघटनात्।

अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातळानां च सेवनात्।।' - च.वि. ५/२५

अतिव्यायाम, अस्थींचा क्षोभ होणे, आघात होणे, पडणे यामुळे किंवा वातकर आहार-विहार यामुळे अस्थिवह स्रोतसाची दुष्टी होते. वरील कारणांपैकी आघात, पतन इत्यादि कारणांनी होणारी दुष्टी ही अत्यंत आशुकारी असते, तर वातकर आहार-विहाराने होणारी दुष्टी ही चिरकारी असून यामुळे उत्पन्न होणारी लक्षणेही हळूहळू व्यक्त होत असतात.

अस्थि आणि वात यामध्ये आश्रयाश्रयी भाव असल्याने वातप्रकोप झाल्यास अस्थिवह स्रोतसाची ही दुष्टी घडते. वृद्धावस्थेत शरीरात नैसर्गिकरित्या होणाऱ्या वातप्रकोपाने अस्थिवह स्रोतसाची दुष्टी झालेली अनेक रुग्णांमध्ये प्रत्यक्षतः पहावयास सापडते.

लक्षणे :

‘अध्यस्थिदन्तौ दन्तास्थिभेदशूलं विवर्णता।

केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्चास्थिप्रदोषजाः।।’ - च.सू. २८/१३

अस्थीवर पुन्हा अधिक स्वरूपात अस्थीची उत्पत्ति होणे, अधिदंत म्हणजे दातांवर दात येणे, दंतभेद, अस्थिभेद, दंतशूल, अस्थिशूल, वैवर्ण्य, केश - लोम - नख - श्मश्रु यांची अधिक निर्मिती होणे व ही निर्मिती विकृत स्वरूपाची असणे ही सर्व अस्थिवह स्रोतसाच्या दुष्टीची लक्षणे आहेत.

कुनख, अस्थितोद, अस्थिशूल ही लक्षणे सुश्रुतानी सांगितलेली आहेत.

दंत हा अस्थीचा उपधातु आहे तर केश, लोम, नख, श्मश्रु हे याचेच मूल आहेत. साहजिकच अस्थिवह स्रोतसांची दुष्टी असताना या उपधातु व मलांचीही विकृती होत असते.

चिकित्सा :

‘अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पंचकर्माणि भेषजम्।

बस्तयः क्षीरसर्पीषि तिक्तकोपहितानि च।।’ - च.सू. २८/२५

अस्थि व वायु यांचा आश्रयाश्रयी भाव लक्षात घेता या ठिकाणी वातचिकित्सा प्रामुख्याने करावी लागते. म्हणूनच बस्तिचिकित्सा ही प्रधान चिकित्सा आहे असे सांगितले जाते.

‘या एव पुरीषधरा, सा एव अस्थिधरा कला।’

या सूत्राने अस्थिवह स्रोतसासाठी बस्तिचिकित्सेचे महत्त्व स्पष्ट होते. बस्तिसाठी दूध, तूप मांसरस ही व याप्रकारची अन्य स्निग्ध द्रव्ये दीपन द्रव्यांनी सिद्ध करून वापरली जातात.

तिक्त रसे हा सूक्ष्म स्रोतोगामी असल्याने या रसाने सिद्ध अशा घृतांचा वापरही अस्थिवह स्रोतोदुष्टीमध्ये केला जातो. गुडूची व कटुका ही दोन द्रव्ये यादुष्टीने महत्त्वाची आहेत. अस्थि व वायु या दोन्हीची दुष्टी असताना निरूह व अनुवासन यांचा व्यत्यासात प्रयोग करणे लाभदायी ठरते.

९) मज्जावह स्रोतस

दुष्टीकारणे :

‘उत्पेषादत्याभिष्यन्दादभिघातात् प्रपीडनात्।

मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानां च सेवनात्।।’ - च.वि. ५/२६

अवयव चिरडले जाणे, अभिघात, प्रपीडन, अति अभिष्यंदी पदार्थांचे सेवन, विरुद्धाशन या कारणांनी मज्जावह स्रोतस दुष्ट होतो. आघात, प्रपीडन, उत्पेषा आदि कारणांनी प्रथमतः अस्थिभंग होऊन मज्जेची दुष्टी होते, तर अन्य कारणांनी मज्जेचे पोषण विकृत होऊन स्रोतोदुष्टी निर्माण होत असते.

लक्षणे :

‘रुक् पर्वणां भ्रमो मूर्च्छा दर्शनं तमसस्तथा।

अरुपां स्थूलमूलानां पर्वजानां च दर्शनम्।।’ - च.सू. २८/१४

मज्जावह स्रोतसाचे मूलस्थान अस्थि व संधि हे आहेत. साहजिकच मज्जवहस्रोतोदुष्टी असताना संधिशूल, पर्वशूल, अस्थिशूल यांसारखी लक्षणे उत्पन्न होत असतात. मज्जा हा अस्थीच्या अभ्यंतर पोकळीत राहणारा धातु आहे. मज्जावह स्रोतसाची दुष्टी असताना, यामुळेच अस्थीच्या आश्रयाने राहणाऱ्या वायुचा प्रकोपही होत असतो. व यामुळेही वातप्रकोपजन्य अनेक लक्षणे निर्माण होतात. शूल, भ्रम, मूर्च्छा, तमःप्रवेश ही यातील काही महत्त्वाची लक्षणे आहेत. पर्व प्रदेशी व्रणोत्पत्ति, संधिप्रदेशी शोथ व पर्वसंधी उदून दिसणे अशी लक्षणेही यात आढळतात.

चिकित्सा :

'मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम्।

अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया।।' - च. सू. २८/२६

मज्जावह स्रोतसाची दुष्टी असताना मधुर व तिक्त रसांचा उपयोग प्रामुख्याने केला जातो. दोषांचे यथायोग्य शोधन - विशेषतः बस्तिप्रयोग करणे आवश्यक असते.

मज्जावह स्रोतसांचे व्याधि चिरकारी व बरेच वेळा असाध्य असतात. यासाठीच रोग उत्पन्न झाल्यानंतर चिकित्सा करण्यापेक्षा रोग उत्पन्न होऊच नये यासाठी प्रयत्न करावे लागतात.

औषधी द्रव्यांमध्ये रौप्यभस्म, अश्वगंधा, ब्राह्मी, जटामांसी ही विशेष कार्यकारी द्रव्ये आहेत.

बिल्वफळ मगजाचाही यामध्ये उत्तम लाभ होताना दिसतो.

१०) शुक्रवह स्रोतस

दुष्टीकारणे :

'अकालयोनिगमनान्निग्रहादतिमैथुनात्।

शुक्रवाहीनि दुष्यन्ति शस्त्रक्षाराग्निभिस्तथा।।' - च.वि. ५/२७

अकाली योनिगमन, शुक्रवेग विधारण, अतिमैथुन, शस्त्र - क्षार - अग्नि - कृमि यामुळे आघात होणे ही शुक्रवह स्रोतसाच्या दुष्टीची प्रमुख कारणे आहेत. शुक्रदोषानेही या स्रोतसाची दुष्टी होते. फिरंग, उपदंश यासारखे मैथुनजन्य व्याधि, किंवा योनिदोष असणाऱ्या स्त्रीशी संभोग यांनीही शुक्रवह स्रोतसाची दुष्टी होते.

लक्षणो :

'शुक्रस्य दोषात् क्लैब्यमहर्षणम्।

रोगी वा क्लीबमल्पायुर्विरुपं वा प्रजायते।।

न चास्य जायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि।

शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम्।।' - च. सू. २८/१५, १६

शुक्रवहाच्या दुष्टीमुळे होणारी दुष्टी लक्षणे त्या रुग्णामध्ये आढळतातच, पण त्याबरोबरच त्या रुग्णाची पत्नी व त्याला होणारी संतती यातही विकृति होताना दिसते. क्लैब्य, मैथुनेच्छा कमी होणे, जन्माला येणारे अपत्य नपुंसक, अल्पायु वा कुरूप असणे, गर्भसंभवच न होणे किंवा गर्भपात, गर्भस्त्राव होणे यांसारखी लक्षणे शुक्रवह स्रोतसाच्या दुष्टीची लक्षणे आहेत. शुक्रमेह, शुक्राश्मरी यासारखे विविध व्याधीही अशा रुग्णात आढळतात.

चिकित्सा :

मज्जावह स्रोतसाप्रमाणेच शुक्रवह स्रोतसाचे व्याधीही चिरकारी व प्रायः असाध्य असे असतात. यासाठीच व्याधि निर्माण झाल्यानंतर चिकित्सा करण्यापेक्षा व्याधि निर्माण होऊच नये यासाठीची चिकित्सा ही अधिक महत्त्वाची ठरते. योग्यप्रकारे, योग्यमात्रे व व्यवाय व व्यायाम यांचे सेवन करणे यासाठी महत्त्वाचे ठरते. सर्व प्रकारचे शोधनोपचार विशेषतः बस्ति, उत्तर बस्ति व मृदुविरेचन यांचाही चांगला उपयोग होतो. अश्वगंधा, शतावरी, कवचबीज, दूध, इंद्रगोप, वंगभस्म ही शुक्रवह स्रोतसाची दुष्टी दूर करणारी काही महत्त्वाची औषधी द्रव्ये आहेत.

११) पुरीषवह स्रोतस

दुष्टीकारणे :

'विधारणादत्यशनादजीर्णाध्यशनात्तथा।

वर्चोवाहीनि दुष्यन्ति दुर्बलाग्नेः कृशस्य च।।' - च.वि. ५/२८

मलवेगविधारण, अतिप्रमाणात भोजन करणे, अजीर्णाशन, अध्यशन, अग्निमांद्य आणि अतिकृशता यामुळे पुरीषवह स्रोतसाची दुष्टी होते.

लक्षणे :

'कृच्छ्रेणाल्पाल्पं सशब्दशूलमतिद्रवमतिग्रथितमतिबहु चोपविशन्तं दृष्ट्वा पुरीषवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्।' - च.वि. ५/१३

सकष्ट, सशूल, अल्प वा बहू, द्रवमल किंवा ग्रथित अशी मलप्रवृत्ति होणे, मलप्रवृत्ति नंतरही समाधान न मिळणे, मलप्रवृत्तीस अधिक वेळ लागणे ही पुरीषवह स्रोतसाच्या दुष्टीची लक्षणे आहेत.

चिकित्सा :

१) 'स्वेदाभ्यंगावगाहश्च वर्तयोः बस्तिकर्म च।

हितं प्रतिहते वर्चस्यान्नपानं प्रमाथि च।।' - च. सू. ७/९

२) न वेगान्धारणीयोऽध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः।

मलजानां विकाराणां - - - - -।' - च.सू. २८/२७

पुरीषवह स्रोतोदुष्टीत सामान्यतः अतिसाराप्रमाणेच चिकित्सा करावी लागते. आमावस्थेत पाचन व ग्राही तर निरामावस्थेत स्तंभन औषधे वापरावी लागतात.

संग हे लक्षण असेल तर मान अनुलोमन, स्नंसन वा विरेचन द्रव्यांचा प्रयोग केला जातो. पुरीषवेग विधारणाने उत्पन्न होणाऱ्या उदावर्तजन्य लक्षणांसाठी उदरभागी स्वेदन, बस्ति, गुदवर्ति आणि प्रमाथि अशा अन्नाचे सेवन (विशेषतः शाक वर्गातील आहार द्रव्यांचे सेवन) करणे उपयुक्त ठरते.

१२) मूत्रवह स्रोतस

दुष्टीकारणे :

'मूत्रितोदकभक्ष्यस्त्रीसेवनान्मूत्रनिग्रहात्।

मूत्रवाहीनि दुष्यंति क्षीणस्याभिक्षतस्य च।।' - च.वि. ५/२८

मूत्रवेगविधारण करणे, मूत्रवेग आला असताना अन्नपान, जलपान वा मैथुन करणे, बस्ति-उपस्थ आदि प्रदेशी आघात होणे किंवा अन्य कारणाने व्रणोत्पत्ति होणे यामुळे मूत्रवह स्रोतसाची दुष्टी होते. कृमि दोषानेही मूत्रवह स्रोतसाची दुष्टी होताना दिसते.

लक्षणे :

'अतिसृष्टमतिबद्धं प्रकुपितमल्पाल्पमभीक्षणं वा बहलं सशूलं मूत्रयन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्।' - च.वि. ५/१४

बहुमूत्रता वा अल्पमूत्रता असणे, मूत्रप्रवृत्ति वारंवार किंवा अडखळत होणे, सतत परंतु थोडी थोडी मूत्रप्रवृत्ति असणे, सरूल-सदाह मूत्रप्रवृत्ति होणे किंवा मूत्राचा वर्ण-गंध-स्वरूप यात विकृति होणे ही मूत्रवह स्रोतोदुष्टीची महत्त्वाची लक्षणे आहेत.

चिकित्सा :

'स्वेदावगाहनाभ्यंगान् सर्पिषश्चावपीडकम्।

मूत्रे प्रतिहते कुर्यात् त्रिविधं बस्तिकर्म च।।' - च.स. ७/७

मूत्रवह स्रोतसाची दुष्टी लक्षणे संग सूचित करीत असतील तर मूत्रकृच्छ्राप्रमाणे चिकित्सा करावी. यामध्ये वृक्क व बस्तिप्रदेशी स्नेहन, स्वेदन-तापस्वेद वा अवगाहस्वेद, बस्ति-निरूह, अनुवासन वा उत्तरबस्ति यांचा प्रयोग केला जातो.

औषधात गोक्षुर, पलाशपुष्प, पाषाणभेद, दगडीबोर, पुनर्नवा ही द्रव्ये विशेष उपयुक्त ठरतात.

जेव्हा अतिप्रवृत्तिची लक्षणे दिसतात, त्यावेळी प्रमेहाप्रमाणे चिकित्सा करावी. सर्व कषाय व तिक्त रसांची द्रव्ये वापरणे युक्त ठरते. शुद्ध शिलाजतु किंवा त्याचे चंद्रप्रभा सारखे कल्प या अवस्थेत महत्वाचे आहेत.

१३) स्वेदवह स्रोतस

दुष्टीकारणे :

'व्यायामादतिसंतापात् शीतोष्णक्रमसेवनात्।

स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा।।' - च.वि. ५/३०

अतिव्यायाम, उन्हात अधिक फिरणे, अग्निसेवा, उष्ण व शीत असा व्यत्यासात आहार व विहार यांचे सेवन करणे, क्रोध-शोक-भय इत्यादि मानसिक कारणांनी क्षोभ उत्पन्न झाल्यास स्वेदोवह स्रोतसाची दुष्टी होते.

लक्षणे :

'अस्वेदनमतिस्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्षणातामंगस्य परिदाहं लोमहर्षं च दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात्।' - च.वि. ५/१६

घाम बिलकूल न येणे किंवा अतिप्रमाणात येणे, त्वचा रूक्ष किंवा अतिश्लक्ष्ण बनणे, दाह, लोमहर्ष ही स्वेदवह स्रोतसाच्या दुष्टीची प्रधान लक्षणे आहेत. दुष्टीलक्षणे प्रामुख्याने त्वचेच्या ठिकाणीच व्यक्त होत असल्याने कुष्ठाची पूर्वरूपावस्थेतील लक्षणे व स्वेदोवह स्रोतोदुष्टी लक्षणे यात फार मोठे साधर्म्य आहे.

चिकित्सा :

स्वेदवहात संग असेल तर कुष्ठाप्रमाणे चिकित्सा करावी. विशेषतः सर्व प्रकारच्या तिक्त रसात्मक द्रव्यांचा वापर करावा.

स्वेदाची अतिप्रवृत्ति असेल तर चंदन, कर्पूर, वचा आदि चूर्णांनी उद्वर्तन, उद्धूलन करावे. वंगभस्म या अवस्थेत अत्यंत उपयुक्त असे औषध आहे. वचा तैलाने स्नेहन आणि अवगाह स्वेद यांचाही स्रोतोदुष्टी दूर करण्यासाठी चांगला उपयोग होतो.

उष्णतेच्या अतिरेकाने पित्तप्रकोप होऊन त्यामुळे स्वेदातिप्रवृत्ति हे लक्षण निर्माण झाले असेल, तर प्रवाळ, मौक्तिक, कामदुहा, चंद्रकला या औषधींचा विशेष लाभ होताना दिसतो.

□□□

'स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणं आतुरस्य व्याधि परिमोक्षः।'

असे आयुर्वेदाचे प्रयोजन सांगितले जाते. त्यास अनुसरूनच चिकित्सेचेही दोन प्रकार सांगितले जातात. १. स्वस्थ मनुष्याचे स्वास्थ्य रक्षण करण्यासाठी किंवा त्यास अधिक ऊर्जा किंवा बल प्राप्त व्हावे म्हणून केली जाणारी चिकित्सा व २. रोगी अवस्थेमध्ये रोग दूर करण्याकरिता केली जाणारी चिकित्सा. याच दृष्टीने चरकाचार्यांनी चिकित्सेचे प्रकार सांगताना

'स्वस्थस्योर्जस्करं किंचित् किंचिदार्तस्य रोगनुत्।' - च.चि. १/१/४.

असे म्हटले आहे.

यापैकी स्वस्थ मनुष्यामध्ये उर्जस्कर चिकित्सा म्हणून जी सांगितली जाते, तीही दोन प्रकारची असते.

१ रसायन व २. वाजीकरण

यापैकी रसायनचिकित्सेचा विचार या प्रकरणात करावयाचा आहे.

रसायन व्याख्या

१. 'लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम्।' - च.चि. १/१/८

२. 'रसायनं तु तज्ज्ञेयं यत् जराव्याधिनाशनम्।' - शार्ङ्गधर संहिता.

३. 'रसायनतंत्रं नाम वयःस्थापनं आयुर्मेधाबलकरं रोगहरणसमर्थं च।' - सु.सू. १

रसायन हा शब्द रस व अयन या दोन घटक शब्दांपासून बनलेला आहे. या ठिकाणी रस या शब्दाने केवळ रसधातु अपेक्षित न धरता रसरक्तादि सर्वच धातू गृहीत धरणे आवश्यक आहे. अयन या शब्दाने आप्यायन म्हणजेच वर्धन हा अर्थ स्पष्ट होतो. या दृष्टीने पाहता रसादि सप्तधातूंचे वर्धनासाठी ज्या उपक्रमांचा उपयोग केला जातो, त्यांना रसायन असे म्हणता येते. रसायनाने प्रशस्त अशा धातूंची निर्मिती होत असल्याने साहजिकच वयःस्थापन घडते व अकाली येणारे वार्धक्य टाळता येते. बुद्धिवर्धन, बलवर्धन व रोगनाशन यांचे सामर्थ्य रसायनाने प्राप्त होते असे म्हणता येईल. व्याधिक्षमत्व हे शारीरिक बल आणि मनोबल यावर अवलंबून असते. रसायनाने शरीरधातूंची सुयोग्य निर्मिती व बलवर्धन होत असल्यानेच शरीरातील व्याधिक्षमत्व - व्याधिप्रतिकारशक्ति वाढते व त्यामुळे रोगनाशन घडते.

रसायनाने रोगनाशन होते असे म्हटल्याने चिकित्सा प्रकार वर्णिताना 'किंचित् आर्तस्य रोगनुत्' या सूत्राने सांगितलेली चिकित्सा व रसायन यात अंतरच राहणार नाही. मग हे दोन प्रकार कसे संभवतात असा प्रश्न उपस्थित होतो. यासाठीच रसायनाने रोगनाशन घडते असे म्हणण्याऐवजी रोग-टाळता येतात, रोग उत्पन्न होण्यापूर्वीच त्यांचा प्रतिबंध करता येतो असे म्हणणे अधिक संयुक्तिक आहे. व्याधिप्रतिबंधासाठी जी चिकित्सा करावयाची ती नेहमी सप्तधातुवर्धक अशीच असली पाहिजे, असे मात्र नाही. शरीरात जो धातु विगुण असेल, जो अवयव वा स्रोतस विकृत वा विगुण असेल त्या धातुची, अवयवाची वा स्रोतसाची विगुणता दूर करणारी चिकित्सा म्हणजे रसायनचिकित्सा होय. जरानाशन चिकित्सेच्या संदर्भातही हीच गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. रसायनाने जरानाशन घडते असे सांगितलेले असले तरी वार्धक्य प्राप्त झाल्यानंतर करावयाची ही चिकित्सा नसून वार्धक्य येऊ नये, तारुण्य अधिक काळ टिकावे म्हणून करावयाची ही चिकित्सा आहे. जरानाशन रसायन हे मात्र सप्तधातुवर्धक असेच हवे.

रसायन चिकित्सा ही या प्रकारे प्रतिबंधक चिकित्सा आहे. रोगावस्थेत केली जाणारी चिकित्सा नव्हे आणि म्हणूनच 'या क्रिया व्याधिहारिणी सा चिकित्सा निगद्यते' किंवा 'याभिः क्रियाभिः जायन्ते शरीरे धातवः समाः। सा चिकित्सा विकारणां, कर्म तद् भिषजा स्मृतम्।' या सारखी चिकित्सेची व्याख्या सांगणारी सूत्रे रसायन चिकित्सेला लागू पडत नाहीत.

रसायन चिकित्सेने सर्वच शरीरधातू प्रशस्त असे उत्पन्न होत असल्याने, साहजिकच शरीराच्या सर्वच प्राकृत कर्मांमध्येही प्रशस्तभाव उत्पन्न होत असतात. चरकानी रसायनाचे विवेचन करताना -

'दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः।

प्रभावर्णस्वरोदार्यं देहेन्द्रियबलं परम्॥

वाक्सिद्धिं प्रणतिं कान्तिं लभते ना रसायनात्।

लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम्॥' - च.चि. १/१/७-८

असे म्हटले आहे.

दीर्घायुष्य, स्मृति-मेधा यांची वाढ होणे, आरोग्य प्राप्त होणे, तारुण्य अधिक काळ टिकणे, शरीराची कांती-वर्ण-स्वर यामध्ये प्रशस्तभाव उत्पन्न होणे, प्रबल-इंद्रियबल व मनोबल वाढणे या गोष्टी रसायनामुळे घडतात. व्यक्ति तेजस्वी, बलवान बनते व त्यामुळेच जनमानसावर त्यांचा प्रभाव पडतो, त्याला वाक्सिद्धि प्राप्त होते अशाही प्रकारचे विवेचन येथे केलेले आहे. वाग्भटानी रसायनाच्या प्रयोगाने वृषता प्राप्त होते, असे म्हटले आहे. रसायनाने सप्तधातुवर्धन होते म्हणजे शुक्राची वृद्धि आलीच. या शुक्रवृद्धिमुळेच मैथुनक्षमता अधिक वाढते हे ओघाने आलेच. रसायन व वाजीकरण यामध्ये रसायन हे महाफलदायी आहे असे विवेचन चरक टीकाकार चक्रपाणिदत्ताने केलेले आहे, त्याचे स्वरूपही या विवेचनाने स्पष्ट होईल.

रोग निर्माण झाल्यानंतर तो बरा करण्यासाठी उपचार करणे जरूरीचे असते हे खरे, पण रोग होऊच नयेत या दृष्टीने प्रयत्न करणे हे अधिक महत्त्वाचे ठरते. याही दृष्टीकोनातून पाहता रसायनचिकित्सा ही अन्य चिकित्सेपेक्षा तुलनेने महाफलदायी आहे, असे आपणास म्हणता येईल.

रोगनाशन चिकित्सा करित असताना जी औषधी द्रव्ये वापरावी लागतात, त्या द्रव्यांचे व्याधिनाशनाचे म्हणजेच धातुवैषम्य दूर करण्याचे कार्य त्वरेने घडून यावे लागते. म्हणूनच अशावेळी सामान्यतः जी औषधे वापरावयाची ती तीक्ष्ण, उष्ण, सूक्ष्म स्रोतोगामी अशा प्रकारची वापरावी लागतात. क्वचित् प्रसंगी विषद्रव्यांचाही वापर करावा लागतो. या अशा प्रकारच्या औषधी द्रव्यामुळे रोगनाशन घडत असले, तरी काही थोड्या प्रमाणात का होईना पण शरीरधातुंची दुष्टी होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. रसायन चिकित्सेमध्ये मात्र जी रसायन द्रव्ये वापरली जातात ती सामान्यतः सौम्य व आहारद्रव्ये अशा स्वरूपाची असतात. सुवर्ण, रौप्य, लोह यांसारखे धातु किंवा भल्लातक, शिलाजतु या सारखी द्रव्ये रसायन प्रयोगासाठी वापरत असताना ती सौम्य, धातुवर्धक अशा घृत, दुग्ध वा अशा प्रकारच्या अन्य सिग्ध अशा आहार द्रव्यांबरोबरच दिली जातात. रसायनाने जो परिणाम घडतो, तो स्थायी स्वरूपाचा असतो. या सर्व बाबींचा विचार केला असता रसायनाचे अन्य चिकित्सेच्या तुलनेत असणारे महाफलदायित्व अधिकच स्पष्ट होते.

या अशा एका उत्कृष्ट महाफलदायी चिकित्सा प्रकाराचा आयुर्वेदशास्त्रामध्ये समावेश कसा झाला याची कथा चरकाचार्यांनी सांगितलेली आहे. (च. चि. १/४/१ ते ६) प्राचीन काळी वानप्रस्थाश्रमामध्ये लोक विविध ऋषींच्या आश्रमात जाऊन तप, ध्यान, चिंतन वर्गैरेचे आचरण करित असत. गृहत्याग करून अरण्यवासी झालेल्या या ऋषींचे त्याकाळी दोन प्रकार होते.

१. शालीन व २. यायावर. यापैकी शालीन ऋषी हे एखाद्या नदीतटाकी आश्रम स्थापून त्या ठिकाणी रहात असत व आपली तपःसाधना पूर्ण करित असत. यायावर ऋषी मात्र एकाच ठिकाणी स्थायिक न होता, नेहमी एका ठिकाणाहून दुसरीकडे मार्गक्रमण करित संचार करित असत.

असा संचार करित असताना काही ग्रामवासियांच्या संपर्कात म्हणजेच जनसामान्यात त्यांचे वास्तव्य होत असे. ग्रामवासामुळे त्यांचेकडून ग्रामवासियांचा आहार इत्यादींचे सेवन घडत असे. विविध ठिकाणची हवा, पाणी, वातावरण व आहार या सर्वांच्या परिणामस्वरूपी हे ऋषी हळूहळू मेदस्वी, सुखलोलुप असे बनू लागले. भृगू, अंगिरा, अत्रि, वसिष्ठ, कश्यप, अगस्त्य, पुलस्त्य, वामदेव, असित, गौतम इत्यादि ऋषीकुलांमध्ये या प्रकारची विकृति आल्याने त्यांना त्यांची जपजाप्यादि नित्यकर्मही योग्य प्रकारे करता येईनाशी झाली. अशा वेळी या ऋषीमुनींनी या परिस्थितीचा विचार करून मार्ग

काढण्यासाठी हिमालयाच्या पायथ्याशी जाऊन तपःसाधना करण्याचा निश्चय केला.

हिमालयाच्या पायथ्याशी परमदयाळु, प्रजाहित दक्ष अशा इंद्राने या सर्वांचे स्वागत केले आणि त्यांना ग्राम्यवासांमुळे उत्पन्न झालेल्या या मनोग्लानि, वैस्वर्य, वैवर्ण्य आदि अवस्थेपासून दूर करणाऱ्या, जराव्याधिप्रशमन करणाऱ्या उर्जस्कर अशा अमृतमय रसायन चिकित्सेचा उपदेश केला. ऐन्द्री, ब्राह्मी, पयस्या (क्षीरकाकोली), क्षीरपुष्पी, जीवन्ती, शतावरी, विदारी, पुनर्नवा, नागबला, स्थिरा, वचा, मेदा, महामेदा अशा प्रकारच्या अन्य जीवनीय गणातील द्रव्यांचा दुधाबरोबर वापर करावा असा हा उपदेश असून या रसायनाने सहा महिन्यात आयु, वय, तारुण्य, आरोग्य, स्वरवर्णसंपदा, उपचय, मेधा, स्मृति व उत्तम आणि इष्ट अशा अन्य शरीरभावांची उत्पत्ति होते, असे या इंद्रोक्त रसायनात म्हटले आहे.

चरकानी रसायनाचा समावेश आयुर्वेदामध्ये कसा झाला याची सांगितलेली वरील कथा ही एकमेव आहे, असा मात्र याचा अर्थ नव्हे. चरकानीच अन्यत्र (चि. १/५४) वैखानस, बालखिल्य तथा अन्य तपोधन अशा ऋषींनी रसायनाचा प्रयोग करून दीर्घकाळ आयुष्य प्राप्त करून घेतले होते असा स्पष्ट उल्लेख बाह्यरसायनाचे वर्णन करताना केला आहे. रसायन कल्पांमध्ये ज्या कल्पांचा आज अधिक बोलबाला आहे, त्या च्यवनप्राश कल्पाचा प्रथम उपयोग ज्यांच्यावर केला गेला त्या च्यवनऋषींची कथा 'शतपथ ब्राह्मण' या ग्रंथात आलेली आहे. वेद वा वेदकालानंतर निर्माण झालेले स्मृति व पुराण ग्रंथ यामध्ये रसायन प्रयोग करून दीर्घ आयु प्राप्त करून घेतलेल्या ऋषींच्या अनेक कथा पहावयास मिळतात.

रसायनाचे कार्य कसे घडते?

रसायनाने सप्तधातुवर्धन घडते असे आपण पाहिले. हे रसायनाचे कार्य नेमके घडते कसे याचाही थोडासा विचार सुरुवातीसच करणे जरूरीचे वाटते.

कोणत्याही शरीरभावाची उत्पत्ति योग्य प्रकारे होण्यासाठी किमान चार गोष्टींची आवश्यकता असते.

१. ज्यापासून भावपदार्थ उत्पन्न होतो अशा पोषक भावांचा शरीरास सुयोग्य पुरवठा होणे.
२. ज्याठिकाणी भावपदार्थाची उत्पत्ति होते ते शरीरातील स्रोतस प्राकृत असणे.
३. वायुकडून पोषकांश योग्य प्रकारे, नियमितपणे त्या स्रोतसापर्यंत पोहोचवला जाणे.
४. या पोषक भावापासून भावपदार्थाची उत्पत्ति स्रोतसामध्ये होण्यासाठी, म्हणेजच परिणमनासाठी आवश्यक असणारा अग्नि प्राकृत अवस्थेत उपस्थित असणे.

या चारही घटकांच्या उपस्थितीशिवाय भावपदार्थाची सुयोग्य उत्पत्ति होऊच शकणार नाही. रसायनाने या सर्वच गोष्टी साधतात व म्हणूनच रसायन द्रव्ये कार्यकारी होऊ शकतात असे म्हणता येईल.

अर्थात् एकच द्रव्य ही चारही प्रकारची कार्ये प्रत्येक वेळी करू शकेल असे मात्र नव्हे. काही वेळा या चारही कर्मांची पूर्तता करावी लागते असेही नाही. एखाद्या व्यक्तियामध्ये या चारपैकी एकाची वा अनेक बाबींची विगुणता असू शकेल. अशासाठी वेगवेगळी द्रव्ये वापरणे क्रमप्राप्तच ठरते. रसायनाचा विचार करताना यासाठीच धात्वग्निवर्धन करणारी द्रव्ये, स्रोतसाना बल देणारी द्रव्ये, वायुला अनुलोम गति प्राप्त करून देणारी द्रव्ये यांचा वेगळा विचार करावा लागतो. कांही विशिष्ट द्रव्ये मात्र ही सर्वच कार्ये करू शकतात आणि म्हणूनच अशाच द्रव्यांना अन्य द्रव्यांपेक्षा रसायनाचे दृष्टीने अधिक महत्त्व प्राप्त होत असते. मुख्यतः अशीच द्रव्ये ही रसायन द्रव्ये म्हणून ओळखली जातात. आमलकी हे अशा द्रव्यांचे एक उदाहरण म्हणून सांगता येईल.

रसायनाचे कार्य चांगल्या प्रकारे व्हावे यासाठी तद् तद् धातूंच्या पोषक भावांची शरीराला आवश्यकता असते. सप्तधातुवर्धनाच्या दृष्टीने विचार करावयाचा झाल्यास दूध व अंडी हे दोन आहार पदार्थ उत्कृष्ट समजता येतील. हे दोन्ही पदार्थ सप्तधातुवर्धनासाठी अग्रगण्य असेच आहेत, हे स्पष्ट आहे. मातेच्या दूधावर राहून बालकाची सर्वांगीण वाढ होत असते, हे आपण प्रत्यक्षतः पाहतोच. अंड्यातूनही एक संपूर्ण पक्षी-बालक जन्माला येत असते. आयुर्वेद हे कार्यकारणभाव मानणारे शास्त्र आहे. जे कार्यात उतरते ते कारणामध्ये असलेच पाहीजे असे शास्त्र मानते. या दृष्टीने पाहता बालकाचे सर्वांगीण पोषण करणाऱ्या दुधात व पक्षी बालकाची ज्यापासून उत्पत्ति होते, त्या अंड्यामध्ये सप्तधातुवर्धक असे पोषकांश

असणारच. रसायन द्रव्ये देताना ती दुधाबरोबर घ्यावीत असे जे अनेक वेळा सांगितले जाते ते यासाठीच होय. ग्रंथोक्त आमलकी रसायन, ब्राह्मरसायन किंवा शतावरी, अश्वगंधा, बला, मेदा, महामेदा यासारखी जीवनीय गणातील द्रव्ये ही सप्तधातुवर्धन करणारी आहेत, असे म्हणता येईल.

विशिष्ट धातूसाठी पोषक द्रव्ये म्हणून विचार करावयाचा झाल्यास पुढील द्रव्ये अधिक उपयुक्त ठरतात असे दिसते.

१. रसधातु - रसधातुकरता खरे पाहता फारशा रसायन द्रव्यांची जरूरी भासत नाही. केवळ विविध प्रकारचे मण्ड, मंथ व आप्य पदार्थ यासाठी पुरेसे होतात. खर्जूरमंथ, लाजमण्ड यांचा अधिक उपयोग होताना दिसतो.
२. रक्तधातु - लोह, ताम्र, अभ्रक व रौप्य या धातूंची भस्मे.
३. मांसधातु - मांसरस, मांस, सुवर्णभस्म, कुष्माण्ड, भूकुष्माण्ड, बला, नागबला, शतावरी.
४. मेद धातु - सर्वच स्निग्ध पदार्थ विशेषत : वसा व मेद.
५. अस्थिधातु - चुन्याचे क्षार (Calcium) प्रवाळ किंवा समुद्रपंचक, अजास्थिभस्म, कुक्कुटाण्डत्वक्भस्म, आभा (बाभळीचा डिंक)
६. मज्जा धातु - वसा व मज्जा, घृत, रौप्यभस्म.
७. शुक्रधातु - दूध, इंद्रगोप किडे, कपिकच्छुबीज, ब्राह्मी, मंडूकपर्णी, बस्ताण्ड.

स्रोतसांवर कार्यकारी रसायन द्रव्यांचा विचार करताना पुढील द्रव्ये अधिक उपयुक्त ठरतात असे म्हणता येईल.

१. प्राणवह स्रोतस - पिंपळी, भल्लातक, आमलकी, मरिच, कस्तुरी.
२. उदकवह स्रोतस - सर्व जलीय पदार्थ.
३. अन्नवह स्रोतस - पंचकोल विशेषत: मरिच, कपर्दिक, शंखभस्म, पर्पटीकल्प, हिंग, नागकेशर इ.
४. रसवह स्रोतस - खर्जूरमंथ, लाजमंड, गुडूची.
५. रक्तवह स्रोतस - लोहभस्म, घृत, गोरोचन, गुडूची, भृंगराज आणि मंजिष्ठादि कुष्ठधन द्रव्ये, बिल्वफळ मगज.
६. मांसवह स्रोतस - सुवर्ण भस्म, शुद्ध कारस्कर.
७. मेदोवह स्रोतस - गुग्गुलु, शिलाजतु, कुंभां.
८. अस्थिवह स्रोतस - आभा (बाभळीचा डिंक)
९. मज्जावह स्रोतस - रौप्यभस्म, वचा, भृंगराज
१०. शुक्रवह स्रोतस - दूध, वंगभस्म, इंद्रगोप
११. मूत्रवह स्रोतस - शिलाजतु, गोक्षुर, पुनर्नवा
१२. पुरीषवह स्रोतस - कुटज, बिल्व, हरितकी.
१३. स्वेदवह स्रोतस - वंगभस्म

रसायनाचे कार्य घडून येण्यासाठी पोषकांश उपलब्ध आहेत, स्रोतसही प्राकृत आहे, पण पोषकांश त्या स्रोतसापर्यंत पोहचत नाहीत अशी स्थिती असेल तर त्यामुळेही धातूंची उत्पत्ति योग्य प्रकारे होण्यात अडथळे निर्माण होतील. पोषकांशाचे त्या त्या स्रोतसापर्यंत योग्य प्रकारे वहन होण्यासाठी वाताच्या सर्व क्रिया प्राकृत असणे आवश्यक आहे. यासाठी मार्ग रिकामे असले पाहिजेत, म्हणजेच शरीरात आमाची उपस्थिती उपयोगी नाही. दोषप्रकोप व आमावस्था यामुळे वायुच्या मार्गात अवरोध उत्पन्न होत असतो. हा विचार करूनच रसायनचिकित्सेपूर्वी आमपाचन व यथायोग्य प्रकारे पंचकर्माद्वारे शरीर शोधन हे आवश्यक ठरते. पंचकर्माविना केली जाणारी रसायन चिकित्सा ही व्यर्थ ठरते. विशेषत: जरानाशन रसायन सुरू करण्यापूर्वी सर्वच पंचकर्मांचा अवलंब केला गेला पाहिजे. रोगनाशन किंवा रोगप्रतिबंधक रसायन कल्पांचा प्रयोग करताना रुग्णबल, व्याधीचे स्वरूप, व्याधीचे अधिष्ठान व त्या व्याधीला कारणीभूत असणारे दोष यांचा साकल्याने विचार करून पंचकर्मांपैकी कोणते उपचार करावेत. हे ठरवावे लागते. कफप्रधान व्याधीसाठी वमन वा विरेचन, पित्तप्रधान व्याधीसाठी विरेचन व रक्तमोक्षण तर वातप्रधान व्याधीसाठी बस्ती व मृदु अनुलोमन यांचा सामान्यतः उपयोग केला जातो.

स्रोतःशोधन घडून वातानुलोमन होण्याच्या दृष्टीने भल्लातक, मरिच, पिप्पली ही रसायन द्रव्ये विशेष कार्यकारी ठरतात. पंचकर्मांद्वारे दोष शोधन करून नंतर या द्रव्यांचा प्रयोग करणे युक्त ठरते.

धात्वग्निवर्धन ही सुद्धा रसायन चिकित्सेतील एक आवश्यक अशी घटना आहे, धात्वग्निवर्धनासाठी सर्वसामान्यपणे वसंत कल्पांचा वापर प्रामुख्याने केला जातो. खर्पर व मरिच ही वसंत कल्पातील दोन घटक द्रव्ये धात्वग्निमांघ दूर करण्यासाठी प्रसिद्ध आहेत. विविध प्रकारची आसवारिष्टे ही सुद्धा जाठराग्नि प्रदीप्त करण्याबरोबरच धात्वग्निवर्धनाचेही कार्य करीत असतात. त्या त्या स्रोतसावर कार्य करणारी म्हणून जी द्रव्ये वर वर्णन केलेली आहेत, त्याच द्रव्यांपासून बनविलेली आसवारिष्टे याकरिता वापरली जातात.

संक्षेपाने पाहता धातु, स्रोतस, धात्वग्नि आणि या सर्वांच्या क्रिया प्राकृत करणारा वायु यांचा एकत्रित विचार करूनच आपणास कोणते द्रव्य, किती प्रमाणात व कशा प्रकारे वापरावे म्हणजे त्याचा रसायन म्हणून अधिक लाभ होईल हे ठरवावे लागते.

रसायन कोणास द्यावे व कोणास देऊ नये?

'यथास्थूलमनिर्वाह्यदोषान् शारीरमानसान्।

रसायनगुणैर्जन्युर्युज्यते न कदाचन।।

योगा ह्यायुः प्रकर्षार्थं जरारोगनिबर्हणाः।

मनः शरीरशुद्धानां सिध्यन्ति प्रयतात्मनाम्।।

तदेतन्न भवेद्वाच्यं सर्वमेव हतात्मसु।

अरुजेभ्योऽद्विजातिभ्यः शुश्रूषा येषु नास्ति च।।'-च.चि. १/४/३५ते३७

रसायनाचा प्रयोग करण्यापूर्वी ती व्यक्ती रसायनार्ह आहे की नाही हा विचार महत्त्वाचा आहे. रसायन कर्म हे व्याधितावस्था आल्यानंतर किंवा वार्धक्य आल्यानंतर करावयाचे नसून व्याधि किंवा वार्धक्य टाळण्यासाठी प्रतिबंधात्मक म्हणून करावयाचे कर्म आहे, हे आपण सुरुवातीसच पाहिले आहे. वयाच्या १६ वर्षांपासून ७० वर्षांपर्यंतच्या काळात रसायन प्रयोग करता येतात. वार्धक्याची लक्षणे दिसू लागताच जरानाशन रसायनकर्म करणे आवश्यक ठरते.

ज्याचे मन सात्त्विक आहे, म्हणजेच ज्या व्यक्तित्मध्ये रज व तम गुणांचा प्रादुर्भाव नाही अशाच व्यक्तित्मध्ये रसायन कर्म करावे. शारीरिक दोषांचे दुष्टीने पाहता ज्यामध्ये शोधन उपक्रम पूर्ण केलेले आहेत अशांमध्येच रसायन कर्मांचे फल मिळते. शरीर व मनाची शुद्धी न करता रसायन दिल्यास ते पूर्णपणे निष्फळ ठरते आणि म्हणूनच ज्याचे मन हे पापवासना किंवा अन्य राजस व तामस भाव यांनी युक्त आहे अशांना रसायनकर्म करू नये असे चरकाचार्य म्हणतात.

सुश्रुतानी अनात्मवान, आळशी, दरिद्री, प्रमादी, व्यसनी, अधार्मिक व औषधांवर विश्वास नसलेल्या व्यक्तीमध्ये रसायन करू नये असे म्हटले आहे. यापैकी अनात्मवान हा अज्ञानी असल्याने तो रसायन योग्यप्रकारे करीत नाही, हाच दोष आळशी व्यक्तीमध्ये ही येतो. दरिद्री व्यक्ति रसायनासाठी आवश्यक तेवढा वेळ व पैसा खर्च करू शकत नाही. प्रमादी हा अस्थिर चित्त असल्याने नेहमी चुका करीत राहतो व योग्य प्रकारे रसायन कर्म करू शकत नाही. व्यसनी हा रसायन चालू असतानाही संयम पाळू शकत नाही. अधार्मिक व्यक्ति पापाचरण करते तर ज्याचा औषधांवर विश्वास नाही त्यास कोणत्याच उपचाराचा लाभ होऊ शकत नाही. यासाठीच वरील सर्व प्रकारच्या व्यक्ति या रसायनासाठी निषिद्ध मानलेल्या आहेत.

रसायनाचे प्रकार

१) जरानाशन रसायन व व्याधिनाशन रसायन : या रसायन प्रकारांचे विवेचन पूर्वीच केलेले आहे.

२) शारीर रसायन व मानस रसायन : यापैकी शारीर रसायन म्हणजे शरीर धातूंची वृद्धि करणारे, स्रोतसांमधील विगुणता दूर करणारे वा शरीरव्यवांना बल प्राप्त करून देणारे रसायन होय. याचे विवेचनही यापूर्वी केलेले आहेच.

रसायनाने केवळ शरीरबल वाढावे एवढीच अपेक्षा नसून, त्याबरोबरच मनोबल वाढावे अशीही अपेक्षा असते.

शरीरसंवर्धनासाठी, शरीरांतर्गत अग्नीची स्थिती प्राकृत राहण्यासाठी मनाची स्थितीही विचारात घ्यावी लागते. व्याधि-प्रतिकारशक्ती ही मनोबलावरही अवलंबून असते. वाग्मटांनी अग्र संग्रहात 'विपादो रोगवर्धनानां अग्रं' असे सांगितले आहे. रोगवर्धन होऊ नये यासाठीच नव्हे तर रोग उत्पन्न होऊच नये यासाठीही विपाद किंवा दुःख टाळले पाहिजे. ज्ञान व्यक्ती धैर्यवान् असेल, त्याचे मनोबल चांगले असेल तर त्याची व्याधि-प्रतिकार शक्ती म्हणजेच व्याधिक्षमत्व वाढते व त्यास रोग होण्याचेही टळते. आयुर्वेदीय शास्त्रकारांनी यासाठीच रसायन चिकित्सेमध्ये 'आचार रसायन' हा एक महत्त्वाचा उपक्रम वर्णिलेला आहे. हे एक मानस रसायन आहे. धी, धृति, स्मृति, मेधा आदि बुद्धिच्या सर्व प्रकारांचे चांगल्या तऱ्हेने संवर्धन व्हावे, यासाठी मनावर कार्यकारी अशा 'मेध्य' रसायनांचेही वर्णन ग्रंथातून पहावयास मिळते. वचा, जटामांसी, शंखपुष्पी, ब्राह्मी, घृत आदि अनेक द्रव्यांचा समावेश मेध्य रसायनामध्ये केला जातो. सुवर्ण हेही एक उत्कृष्ट मेध्य रसायन समजले जाते.

३) **काम्य रसायन, नैमित्तिक रसायन आणि आज्ञिक रसायन** : सुश्रुत टीकाकार डल्हणाने रसायनाचे विवेचन करित असताना या ३ प्रकारांचा उल्लेख केलेला आहे.

काम्य रसायन : एखादी विशिष्ट कामना, हेतू मनामध्ये धरून केली जाणारी रसायन चिकित्सा म्हणजे काम्य रसायन होय. विशिष्ट धातु, स्रोतस किंवा शरीरातील एखादा विशिष्ट भावपदार्थ वाढावा, स्थिर व्हावा यासाठी केली जाणारी चिकित्सा ही काम्य रसायन होय. उदा. रक्तधातुवर्धनाकरिता लोहकल्पांचा वापर करणे, बुद्धिवर्धनासाठी मेध्य रसायन वापरणे इत्यादि.

नैमित्तिक रसायन : काही विशिष्ट कालावधीसाठी जो रसायनविधी केला जातो त्याचा समावेश नैमित्तिक रसायनात केला जातो. एखादा व्याधि बरा झाल्यानंतर त्या व्याधिमुळे आलेली स्रोतोविगुणता दूर करण्यासाठी काही ठराविक काळपर्यंत रसायन उपचार करावे लागतात. उदा. ज्वरोत्तर काळामध्ये गुडूचीचा वा सुवर्णकल्पांचा वापर करणे.

आज्ञिक रसायन : हे रसायन नित्य सेवन करावयाचे असते. धातुवर्धनासाठी घृत वा अन्य बल्य पदार्थांचा नित्य वापर, दुग्धपान, नियमित आहार, व्यायाम या सर्वांचा समावेश आज्ञिक रसायनात केला जातो.

४) **वर्धमान रसायन** : यालाच उत्कर्ष रसायन असेही म्हटले जाते. एखादे द्रव्य वापरत असताना, ते क्रमशः वर्धमान मात्रेमध्ये वापरणे यालाच वर्धमान रसायन असे म्हणतात. विशेषतः पिंपळी, भल्लातक यांसारखी उष्ण, तीक्ष्ण द्रव्ये वापरताना वर्धमान पद्धतीने वापरणे आवश्यक ठरते. या द्रव्यांचा अपेक्षित परिणाम व्हावा व तो स्थिर रहावा यासाठी ही योजना करावी लागते. 'क्रमेण उपचिता दोषाः क्रमेण उपचिता गुणाः। सन्तो यांति अपुनर्भावं अप्रकम्प्या भवन्ति च।' या सूत्रात स्पष्ट केल्याप्रमाणे ही क्रमवृद्धि अपेक्षित असते. अचानक अधिक मात्रेत अशा उष्ण, तीक्ष्ण द्रव्यांचा प्रयोग केला तर अपेक्षित लाभ होण्याऐवजी शरीराला अपाय घडण्याचीच अधिक शक्यता असते हे लक्षात घ्यावयास हवे.

या क्रमवृद्ध रसायन प्रयोगात औषधसेवनाची सुरुवात करताना अल्पमात्रेत करावी. दररोज क्रमाने अधिकाधिक मात्रेत ती द्रव्ये देणे अपेक्षित असते. औषधांचा इष्ट परिणाम होऊन लाभ मिळाल्यानंतरही ही औषधी द्रव्ये एकदम बंद करता येत नाहीत. पुन्हा क्रमाने मात्रा कमी करत कालान्तराने ही औषधे बंद करता येतात. 'असात्मजा हि रोगाःस्युः सहसा त्यागशीलनात्।' हे सूत्र या संदर्भात लक्षात घेणे जरूरीचे आहे.

५) **द्रव्यरूप रसायन व अद्रव्यरूप रसायन** : रसायन चिकित्सा करताना विविध द्रव्यांचा वापर करून चिकित्सा करणे हा एक प्रकार ठरतो. पण त्याबरोबरच अद्रव्यरूप अशीही चिकित्सा अनेक वेळा केली जाते. आचार रसायन हे अद्रव्यरूप रसायनाचे एक उदाहरण आहे.

६) **वातातपिक रसायन आणि कुटिप्रावेशिक रसायन** : रसायनाचे हे दोन प्रकार जरानाशन रसायनाचे आहेत, व्याधिनाशन रसायनाचे नाहीत, ही गोष्ट प्रथमतःच लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

कुटी प्रावेशिक रसायनामध्ये, विशिष्ट अशा कुटीमध्ये प्रवेश करून, त्याच ठिकाणी एकांतात राहून हा विधी पूर्ण करावा लागतो. यामध्ये अनेक प्रकारची पथ्ये सांभाळावी लागतात. या उपक्रमामध्ये कोणताही विभ्रम निर्माण झाल्यास रसायनाचा लाभ होण्याऐवजी त्यापासून अनेक गंभीर असे दुष्परिणामही संभवतात. अनेक दिवसपर्यंत ही सर्व पथ्ये

पाळावयाची असल्याने सर्वसामान्यांना उपयुक्त न ठरणारा किंबहुना अशक्य प्रकारचा हा रसायन प्रकार आहे. मात्र जर का या प्रकारच्या रसायनाचे यथायोग्य सेवन केले गेले, तर त्यापासून मिळणारे फल हे मात्र उत्कृष्ट स्वरूपाचे असते.

वातातपिक रसायन हे त्यामानाने कमी प्रतीचे असले तरी व्यक्ति आपले नित्याचे सर्व कामकाज, आहार-विहार सांभाळून या रसायनाचे सेवन करू शकते. सर्व सामान्यांना सहजपणे आचरता येणारा असा हा रसायनाचा प्रकार आहे, असे म्हणता येईल.

वातातपिक व कुटीप्रावेशिक या रसायनांपैकी कुटीप्रावेशिक रसायनाचा वेगळा अभ्यास करावयास हवा. कारण वातातपिक हे हिंडत फिरत, आपला व्यवसाय करित घेण्याचे असल्याने, त्यात केवळ औषधांचा विचार राहिल. कुटीप्रावेशिकामध्ये मात्र कुटी कशी असावी, यापासून ते रसायन द्रव्यांचे सेवन कसे करावे यापर्यंत विविध बाबींचा विचार करणे आवश्यक ठरेल.

कुटीप्रावेशिक रसायन

कुटीप्रावेशिक रसायन सध्या केले जात नाही. पं. मदनमोहन मालवीय यांनी कुटीप्रावेशिक रसायन यशस्वीपणे केले होते असा इतिहास मिळतो. काही वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रातही मुंबईजवळ वज्रेश्वरी येथे हा प्रयोग केला गेला होता, पण तो प्रयोग फारसा सफल झाला नाही. या प्रयोगाच्या अयशस्वितेची अनेक कारणे सांगितली गेली. प्रत्यक्षात याप्रकारे हा रसायन विधी पहावयास मिळत नसल्याने त्याचे ग्रंथोक्त विवेचन करणे एवढेच शक्य आहे.

कुटीप्रावेशिक रसायनाचे ग्रंथोक्त विवेचन पुढीलप्रमाणे आहे - या विधिसाठी, अनेक प्रकारची उपकरणे- साधने व विशिष्ट अशा कुटीची आवश्यकता असते. हा प्रयोग करण्यासाठी फार मोठ्या धनाची जरूरी लागते. अशा प्रकारचा खर्च करण्याची ऐपत असणारी व्यक्तीच हा उपक्रम करू शकते. शरीर व मनाने स्थिर, निरोगी, मन-बुद्धि व इंद्रिय यावर संयम असणारी, बराच काळ कुटीत रहावे लागत असल्याने हा दीर्घकाळ मोकळा ठेवू शकणारी (व्यवसायातून), घर-परिवार आदि उत्तम स्थिती असणारी अशीच व्यक्ति कुटीप्रावेशिक रसायनास योग्य समजता येते. अन्य सर्वांनी वातातपिक रसायनाचे सेवन करावे, असे चरकाचार्यांनी स्पष्ट केलेले आहे.

कुटी : कुटीप्रावेशिक रसायनासाठी आवश्यक असणारी कुटी कोठे असावी, तिची रचना कशी असावी व त्या कुटीमध्ये कोणकोणत्या साधनांची आवश्यकता असते, याविषयीचे विस्ताराने विवेचन चरकाचार्यांनी केलेले आहे. कुटी ही नगराच्या पूर्व वा उत्तर दिशेच्या भूमीवर स्थापन करावी. विशेषतः ज्या ठिकाणी पूर्वी राजे, वैद्य, ब्राह्मण, ऋषीमुनी वा साधुसंत यांचे वास्तव्य झाले आहे, अशा पवित्र ठिकाणी ही कुटी असावी. ज्या ठिकाणी चोर-चिलाटांचे भय असणार नाही, गोंगाट वा अन्य प्रकारचा त्रास होणार नाही, असे हे स्थान असावे.

कुटी याचा अर्थ झोपडी असा आहे. पण ही झोपडी कशीही असावी असा मात्र याचा अर्थ नव्हे. या ठिकाणी कुटी या शब्दाने आगार किंवा निवासस्थान एवढाच अर्थ अपेक्षित दिसतो. कारण ही कुटी चांगली ठराविक पद्धतीने बांधलेली अशी असते. ऊन वारा यापासून संरक्षण व्हावे किंबहुना बाह्य वातावरणाचा संपर्क आतील व्यक्तीच्या शरीराशी येऊच नये अशा प्रकारची रचना या कुटीमध्ये केलेली असते. ऊन व वारा यांनी शरीराचे होणारे अपतर्पण टळावे व रसायन कर्म अधिक सुकरतेने व्हावे, यासाठी कुटीची विशिष्ट रचना अपेक्षित असते. कुटी ही त्रिगर्भा असावी असे वर्णन आहे. म्हणजे एकात एक तीन दालने वा खोल्या यात असतात. या खोल्यांच्या भिंतीही रुंद असतात. त्यामुळे कुटीच्या अंतर्भागातील तपमान कायम राहते. मात्र यात वायुवीजन चांगल्या तऱ्हेने व्हावे यासाठी भिंतीना लहान-लहान झरोके असतात. या झरोक्यांची रचना करताना, हे झरोके एकमेकांसमोर येणार नाहीत, याची काळजी घेतलेली असते. या अशा रचनेमुळे वायुवीजन तर घडतेच, पण बाह्य वायुचा शरीराशी साक्षात संपर्क येत नाही. कुटीच्या भिंती जाड असल्याने बाह्य वातावरणातील कोणतेही ध्वनी आतील व्यक्तीच्या कानापर्यंत पोहोचू शकत नाहीत व त्या व्यक्तीस शांतपणे, एकांतात आपला काळ व्यतित करणे शक्य होते.

रुग्णाला बराच काळ कुटीत रहावयाचे असते. त्यास या काळात संयमाने व व्रतस्थ रहावे लागते. काम, क्रोध

इत्यादिंची बाधा या काळात होऊ नये, याची काळजी घ्यावी लागते. या दृष्टीनेच कुटीमध्ये स्त्री सेवकांची उपस्थिती असू नये असेही वर्णन मिळते. मात्र तज्ज्ञ वैद्य व अन्य साधनसंभार यांचा यथायोग्य वापर करणारे सेवक यांची उपस्थिती मात्र कुटीमध्ये असावीच लागते. या तज्ज्ञ वैद्याकडून दररोज रुग्णाची तपासणी होणे हेही जरूरीचे असते.

पूर्वकर्म : कुटीप्रवेशापूर्वी शौर कर्म करावे असे चरकाचार्यानी म्हटले आहे. वाग्भटानी मात्र याचा उल्लेख केलेला नाही. एकदा कुटीमध्ये प्रवेश केला की केशकर्तनादि क्रिया करणे अशक्य असल्याने हा उपक्रम वर्णिलेला असावा. उत्तरायण, शुक्लपक्ष, सुयोग्य अशी तिथी व वार पाहून ब्राह्मण, गुरुजन व देवता यांना वंदन करून रुग्णाने कुटीप्रवेश करावा. कुटीप्रवेश करण्यापूर्वी मनात कोणत्याही विवंचना वा व्यवहारातील गोष्टींची आसक्ती न बाळगता प्रसन्न मनाने व सर्व प्राणीमात्रांच्या कल्याणाची इच्छा धरून कुटीप्रवेश करावा. रज आणि तम या मानस दोषांचे निराकरण झाले आहे, याची खात्री करणे आवश्यक आहे. सात्विक आहार, विहार व ध्यानधारणा यांच्या सहाय्याने रज व तमाचा नाश होत असतो. मानस दोषांप्रमाणेच शरीर दोषांचे निर्हरणही सर्व पंचकर्मांद्वारा करून घेणे जरूरीचे असते. वमन, विरेचन, बस्ति, नस्य, रक्तमोक्षण या सर्वच उपक्रमांचा अवलंब पूर्वकर्मात केला गेला पाहिजे.

अशा प्रकारे पूर्वकर्म पूर्ण करून कुटीत प्रवेश केल्यानंतर पुन्हा शोधन घ्यावे. मात्र येथे शोधन देताना पंचकर्मात वर्णिलेले शोधन अपेक्षित नसून चरकोक्त हरितक्यादि शोधन वापरणे असे चरक टीकाकार चक्रपाणिदत्त यांचे मत आहे. यासाठी स्नेहन-स्वेदन करून मग हे हरितक्यादि शोधन घ्यावे. हिरडा, सैंधव, आवळा, गुळ, वेखंड, वावडिंग, हळद, पिंपळी, सुंठ यांचे चूर्ण समभाग घेऊन एकत्र करून १० ग्रॅम या प्रमाणात हे सेवन करावे. ३,५ किंवा ७ दिवसापर्यंत हा प्रयोग केला जातो. त्यानंतर यथायोग्य संसर्जन क्रमही पूर्ण करावा व त्यानंतरच रसायनविधीला सुरुवात करावी.

प्रधान कर्म : कुटीमध्ये स्वस्थवृत्तोक्त दिनचर्येचे आचरण करावे. मानसिक प्रक्षोभ होणार नाही याचीही काळजी या काळात घेतली पाहिजे. सर्व आचरण हे या दृष्टीनेच ठेवले पाहिजे. स्नानसंध्यादि दैनंदिन चर्या आटोपल्यावर ध्यानधारणा, जप, आत्मचिंतन व आध्यात्मिक ग्रंथांचे वाचन असा दिनक्रम घालविला पाहिजे. सामान्यतः ६० ते ९० दिवसापर्यंत व्यक्तीस कुटीमध्ये रहावे लागते. या संपूर्ण काळामध्ये त्यास लघु व मित आहाराचा अवलंब करावा लागतो.

रसायन प्रयोग : कुटीप्रावेशिक रसायनासाठी आमलकी रसायनाचा विशेषतः चरकाचार्यानी सांगितलेल्या चतुर्थांमलक रसायनाचा उपयोग केला जातो. चतुर्थांमलक रसायनामध्ये (१) आवळा व हिरडा, (२) आवळा व बेहडा, (३) हिरडा व बेहडा व (४) आवळा, हिरडा व बेहडा यापैकी कोणताही एक योग निवडून पलाशवृक्षाच्या ढोलीत ठेवून अग्निसंस्कार करून, त्यांचा वापर केला जातो. (याचे विस्तारपूर्वक वर्णन पुढे केलेले आहेच.)

हा योग मध, तूप, दूध यांचे बरोबर वापरला जातो. यापैकी एक योग सकाळी भरपेट खावयास द्यावा व नंतर जरूरीप्रमाणे मध, घृत, दुग्ध यांचा वापर करावा असेही वर्णन मिळते.

एक महिनाभर असे हे रसायन सेवन करावे. या काळात सर्व प्रकारचे शारीरिक व मानसिक क्षोभ टाळावेत. गार पाण्याला स्पर्शही करू नये.

या प्रकारच्या रसायन सेवनामुळे जुने केस, नख व दंत गळून पडतात व पुन्हा नवीन दात, केस, नखे येऊ लागतात. व्यक्ति सुस्वरूप व वीर्यवान बनते. मेधा, बल, बुद्धि, सत्त्व ही वर्धमान होतात व अशी व्यक्ति निरामय अवस्थेत एक सहस्रवर्ष जगते असे वर्णन केले जाते.

रसायन द्रव्यांची मात्रा ही अग्निबलावर अवलंबून असते. सुरुवातीस अग्निबल कमी असताना हे रसायन अल्प मात्रेत पुरते पण हळूहळू धातुबल, अग्निबल वाढत जाते तशी रसायनाची मात्राही वाढवावी लागते.

पश्चात कर्म : रसायन सेवन विधि संपल्यानंतर, त्या व्यक्तीने एकदम कुटीच्या बाहेर येणे घातक ठरते. रुग्ण एकांतात, बाह्य वातावरणापासून अलिप्त, अंधाच्या खोलीत अनेक दिवस राहिलेला असल्याने, तो एकदम बाहेर आल्यास त्यास असात्म्यज असे रोग होतील. हे टाळण्यासाठी त्यास प्रथमतः आतील खोलीतून मधल्या खोलीत त्यानंतर बाहेरील खोलीत काही दिवस रहाण्यास सांगावे. कालांतराने बाह्य वातावरणात प्रवेश करून हळूहळू दैनंदिन जीवनक्रम सुरू करावा. आहाराबाबतही संसर्जन तत्त्वांचा अवलंब करून क्रमाने सामान्य आहाराकडे यावे.

ग्रंथोक्त विविध रसायन कल्प

रसायन कल्पामध्ये हरीतकी व आमलकी या दोन द्रव्यांचे अनेक कल्प वर्णिलेले आहेत. यासाठीच सुरुवातीस हरीतकी व आमलकी यांचे गुणकर्मांचा थोडक्यात विचार करणे आवश्यक आहे.

हरीतकी ही लवणरस सोडून अन्य पाच रसांनी युक्त असते. उष्णवीर्य, दोषांचे अनुलोमन करणारी, लघु, दीपन, पाचन असून हरीतकीचे निरंतर सेवन केल्याने मनुष्याचे सर्व आयुष्य सुखपूर्वक व्यतीत होते. तो रोग - भयरहित म्हणजेच स्वास्थ्य संपन्न होतो. हरीतकी ही उत्कृष्ट वयःस्थापन करणारी, अनुपान भेदाने सर्व रोगांचा नाश करणारी त्याचप्रमाणे सर्व इंद्रियांना व बुद्धिला बल देणारी आहे. विशेषतः कुष्ठ, गुल्म, उदावर्त, शोथ, हृद्रोग, शिरोरोग, अतिसार (आमावस्था), अरुचि, कास, प्रमेह, आनाह, प्लीहा वृद्धि, नवीनच उत्पन्न झालेला उदररोग, कफप्रसेक, स्वरभेद, वैवर्ण्य, कामला, कृमि, तमकश्वास, छर्दि, क्लैब्य, अंगसाद, अंगगौरव आदि अनेक व्याधींमध्ये हरीतकी रसायन म्हणून उपयुक्त ठरते. विविध प्रकारचे स्रोतोरोध दूर करणे हे हरीतकीचे प्रधान कर्म आहे. 'स्रोतोविबंधान् विविधान् हन्ति' असे हरीतकीचे वर्णन चरकाचार्यांनी केलेले आहे. स्मृति वाढविणारी, मोह दूर करणारी ही हरीतकी वरील सर्व गुणांमुळेच रसायन द्रव्यांमध्ये अग्रगण्य समजली जाते.

रसायनासाठी हरीतकीप्रमाणेच आमलकी हेही एक प्रधान द्रव्य आहे. आमलकी वयःस्थापनासाठी श्रेष्ठ आहे. परंतु रोगनाशन रसायनासाठी मात्र आमलकीचा उपयोग हरीतकीइतक्या प्रमाणात होत नाही. यासाठीच प्रथम हरीतकी व नंतर आमलकी असा क्रम ग्रंथकारांनी लावलेला दिसतो. आमलकी ही शीतवीर्य असते, बाकी सर्व गुणकर्म हे हरीतकीप्रमाणेच आहेत.

हरीतकी व आमलकी यांच्या बीजरहित फळांचा प्रयोग हा अमृतकल्पाप्रमाणे असतो असे याचसाठी वर्णन केले जाते. याबाबत चरकाचार्य म्हणतात -

'अतश्च अमृतकल्पानि विद्यात् कर्मभिः इदृशैः।

हरीतकीनां शस्यानि भिषक् आमलकस्य च।।'

रसायन प्रयोगातील हरीतकी व आमलकी या दोन श्रेष्ठ द्रव्यांचे गुणकर्मांचा अभ्यास केल्यानंतर आता ग्रंथोक्त रसायनांचे काही विधि आपण पाहणार आहोत.

१. प्रथम ब्रह्मरसायन : यामध्ये पंचपंचमूलांचा उपयोग केलेला आहे. ही पाच प्रकारची पंचमुळे पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ) लघुपंचमूळ - शालिपर्णी, पृश्निपर्णी, बृहती, रिंगणी, गोक्षुर.

आ) बृहत्पंचमूळ - बिल्व, श्योनाक, गंभारी, पाटला, अग्निमंथ.

इ) पुनर्नवादि पंचमूळ - पुनर्नवा, शूर्पपर्णी, मुद्गपर्णी, बला, एरंडमूळ.

ई) जीवनीय पंचमूळ - जीवक, ऋषभक, मेदा, जीवंती, शतावरी.

उ) तृणपंचमूळ - कुश, काश, शर, इक्षु, दर्भ.

पाचही पंचमुळे प्रत्येकी १० पल (म्हणजेच प्रत्येक द्रव्य २ पल) एकत्रित करून त्याच्या १० पट पाणी घालून त्यांचा क्वाथ तयार करावा. १/१० भाग शिल्लक राहिल्यावर त्या काढ्यात १००० हिरडे व ३००० आवळे शिजवावेत. शिजवलेले हिरडे व आवळे काढ्यातून काढून कापडावर फेसून त्यातील बिया व रेषा काढून टाकल्यात. अशा प्रकारे तयार होणारा कल्क व क्वाथ एकत्रित करून तो पुन्हा शिजवावा. यावेळी त्यामध्ये मंडूकपर्णी, पिंपळी, शंखपुष्पी, नागरमोथा, वावडिंग, रक्तचंदन, अगुरु, जेष्ठमध, हरिद्रा, वचा, नागकेशर, वेलची, दालचिनी यांचे चूर्ण प्रत्येकी ४ तोळे इतके मिसळावे. यामध्ये साखर १००० पल, तिलतैल २ आढक, गार्डेचे तूप ३ आढक मिसळून ताद्रपात्रामध्ये मंदाग्नीवर शिजवावे आणि अवलेह तयार करावा. अवलेह शीत झाल्यावर त्यात घृत व तैल प्रत्येकी ५ आढक व मध २ १/२ आढक मिसळावा. घृत भावित पात्रामध्ये हे सर्व मिश्रण ठेवून रसायनासाठी याचा प्रयोग करावा.

या द्रव्याची मात्रा ठरविताना त्या व्यक्तित्वाचा जठराग्निचा विचार प्रामुख्याने केला पाहिजे. अग्निमांद्य होणार नाही व आहारावरही फारसा परिणाम होणार नाही, इतकी मात्रा रसायन द्रव्याची असावी असे सांगितलेले आहे. औषध पचल्यानंतर,

जीर्णशालीषष्टिकापासून तयार केलेला भात, तूप व दुधाबरोबर खावा.

या ब्राह्मरसायनाचे सेवन करून वैखानस, वालखिल्य व अन्य अनेक तपस्वीजन अनंत काळापर्यंत निरोगी आयुष्य व्यतीत करू शकले. या रसायनाच्या प्रयोगाने दीर्घ आयु, तारुण्य आणि अन्य इच्छित कार्यसिद्धि प्राप्त होते असे विवेचन या रसायनाचे फल सांगताना केलेले आहे.

२. द्वितीय ब्राह्मरसायन : या रसायनामध्ये आमलकीचा प्रामुख्याने उपयोग केलेला आहे. १००० बिया काढून टाकलेले आवळे दुधात शिजवावेत. त्यानंतर हे आवळे सावलीत वाळवून त्यांचे चूर्ण करावे. अशा या चूर्णाला उत्तम अशा १००० आवळ्यांचा स्वरस काढून, त्या स्वरसाच्या भावना घ्याव्यात. शिथरा, पुनर्नवा, जीवंती, नागबला, बला, मुवचंला, मंडूकपर्णी, शतावरी, शंखपुष्पी, पिंपळी, वचा, विडंग, कवचबीज, रक्तचंदन, अगुरु, यष्टिमधु, मोहाची फुले, रक्तकमल, नीलकमल, मालतीपुष्प, जुईची फुले या सर्वांचे चूर्ण आवळ्या इतक्या प्रमाणात घेऊन ते आवळ्यांबरोबर एकत्रित करावे. या चूर्णाला पुन्हा १००० पल नागबला स्वरसाच्या भावना घ्याव्यात. असे तयार झालेले चूर्ण पुन्हा सावलीत वाळवावे. या चूर्णाचे दुप्पट मात्रेत गोघृत किंवा गोघृत व मध यांचे मिश्रण घेऊन ते या तयार झालेल्या चूर्णात मिसळवे.

हे सर्व मिश्रण घृत भावित अशा एका मातीच्या मडक्यात ठेवून, त्याचे तोंड बंद करावे. जमिनीत एक खड्डा करून, त्या खड्ड्यात हे मडके राखेत पुरून ठेवावे. ही राख मडक्याच्या चारी बाजूस, खाली व वर क्रिमान ८ अंगुले इतकी तग हवी. १५ दिवस असे ठेवून त्यानंतर ते मडके बाहेर काढावे. आतील द्रव्यांत सुवर्ण, रौप्य, ताम्र, प्रवाळ व लोह यांचा भस्मे मिसळवीत. मडक्यातील मिश्रणाच्या १/८ इतके हे भस्मांचे मिश्रण हवे.

या प्रकारे तयार होणारा हा रसायन योग कुटीप्रावेशिक रसायनासाठी प्रतिदिन प्रातःकाळी १ पल इतका सेवन करावा. अग्निबलाचा विचार करून क्रमाक्रमाने दररोज १-१ पल मात्रा वाढवत न्यावी.

या प्रकारच्या ब्राह्मरसायनाचे सेवनाने अनेक प्रकारचे लाभ होतात. व्यक्ति रोगरहित, महाबलवान, दीर्घायु बनते. सुंदर, कांतियुक्त, मनोकांमना पूर्ण करू शकणारी, सूर्य व चंद्राप्रमाणे तेजस्वी आणि रज-तम रहित सत्त्वगुणप्रधान अशी व्यक्ति या रसायनाने उत्पन्न होते. ही व्यक्ति पर्वताप्रमाणे दृढ, वायुसमान पराक्रमी होते आणि ज्ञात वा अज्ञात विषाचा कोणताही परिणाम त्या व्यक्तीवर होत नाही.

३. च्यवनप्राश : आमलकीचाच हा आणखी एक प्रमुख रसायनकल्प आहे. आज व्यवहारात अधिक प्रमाणात वापरला जाणारा असा हा एक कल्प आहे.

बिल्वत्वक्, नागबलात्वक्, पाठा, सालवण, पिठवण, वन्यमूग, वन्य-उडीद, पिंपळी, गोक्षुर, काकडशिंंगी, भुई आवळा, मनुका, जीवन्ती, पुष्करमूळ, बाळहिरडा, अगुरू, ऋद्धि, जीवक, ऋषभक, कपूरकाचरी, नागरमोथा, पुनर्नवा, मेदा, वेलची, रक्तचंदन, नीलकमळ, विदारीकंद, अडुळसा पत्र, काकोली, क्षीरकाकोली हे सर्व प्रत्येकी १-१ पल घेऊन १ द्रोण जलामध्ये याचा क्वाथ करावा. या क्वाथामध्ये ५ पल आवळे एका कापडाच्या पोट्टलीत बांधून शिजवावेत. शिजलेले आवळे कपड्यावर फेसून त्यातील बिया व शिरा काढून टाकाव्यात. तयार होणारा आमलकी कल्क, गोघृत व तिलतैल यासह चांगला भाजून घ्यावा. आवळ्यास चांगला रक्तवर्ण येईपर्यंत भाजावे. पूर्वी तयार केलेल्या क्वाथात हा भर्जित कल्क मिसळवा. त्यात ५० पल साखर मिसळून मंदाग्निवर शिजवावे व अवलेह तयार करावा.

अवलेह तयार झाल्यावर त्यात प्रक्षेप द्रव्य म्हणून ४ पल मध, ४ पल वंशलोचन, २ पल पिंपळी, वेलची, दालचिनी, नागकेशर, तमालपत्र हे सर्व मिळून १ पल यांचे चूर्ण (बारीक) यात मिळवावे. याप्रमाणे तयार होणाऱ्या कल्पासच च्यवनप्राश असे म्हटले जाते.

या रसायनाचे सेवनाने अत्यंत वृद्ध असे च्यवन ऋषी पुन्हा तरुण झाले अशी कथा सांगितली जाते व त्यावरूनच या कल्पाला च्यवनप्राश हे नाव दिले जाते. या रसायन कल्पाचे सेवन करणारी व्यक्ति धी, धृति, स्मृति यांनी युक्त होते. शरीरकांती, आरोग्य, आयुष्य, इंद्रियबल, मैथुनशक्ति व जाठराग्नि हे सर्व वर्धमान होतात, वायुचे अनुलोमन घडते. विशेषतः कुटी प्रावेशिक विधिमध्ये या रसायनाचे सेवन केल्यास पुरुष आपल्या वृद्धावस्थेचा त्याग करून पुन्हा तरुण होतो.

रोगनाशन रसायन या दृष्टीनेही च्यवनप्राश उपयुक्त ठरते. विशेषतः प्राणवह स्रोतसाला बल देण्यासाठी हे एक उत्कृष्ट रसायन आहे. कास, श्वास, क्षतक्षीण, हृद्रोग, वातरक्त, तृष्णा, मूत्राशय व शुक्रगत वात यासाठी च्यवनप्राश अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

४. चतुर्थामलक रसायन : यामध्ये चार रसायन प्रयोग सांगितलेले आहेत. त्रिफळातील कोणतीही २ द्रव्ये, म्हणजेच (१) आवळा व हिरडा. (२) आवळा व बेहडा, (३) हिरडा व बेहडा असे ३ कल्प आणि (४) हिरडा, बेहडा व आवळा यांचा एकत्रित कल्प अशा या ४ योगांपैकी कोणताही एक योग यामध्ये वापरला जातो.

पलाश वृक्षाची ओली साल आणून त्यामध्ये वरीलपैकी एक योग ठेवून त्याची पुरचुंडी केली जाते. या पुरचुंडीवर १ अंगुल जाडीचा ओल्या मातीचा लेप सर्व बाजूस केला जातो. नंतर ही पुरचुंडी सावलीत वाळवली जाते. या पुरचुंडीच्या चारी बाजूस गोवऱ्या लावून त्या पेटविल्या जातात. अग्नि संस्काराने पोटटलीच्या आतील द्रव्यांचे स्वेदन घडते. स्वन्न झालेला हा कल्प घेऊन त्यात दही, तूप, तिलकल्क, तिलतैल, साखर मिसळून तयार होणारे द्रव्य रसायनार्थ वापरले जाते. विशेषतः कुटीप्रावेशिक रसायनासाठी हा कल्प उपयुक्त ठरतो. कुटीप्रावेशिकामध्ये या कल्पाचे सेवन करताना, पोटभर याचेच सेवन करावे, अन्य आहार करू नये असे सांगितले आहे. फारच भूक लागली तर दूध प्यावे. या प्रकारे रसायन पूर्ण झाल्यावर संसर्जन क्रमानुसार पेया, विलेपी आदि क्रम ठेवून नंतर प्राकृत आहाराकडे यावे.

५. हरितव्यादि रसायन : हिरडा, आवळा, बेहडा, पाचही पंचमुळे यांच्या क्वाथात पिंपळी, यष्टिमधु, मोहाची फुले, काकोली, क्षीरकाकोली, कवचबीज, जीवक, ऋषभक यांचा कल्क, विदारी कंदाचा स्वरस व याच्या ८ पट गायीचे दूध आणि १ कुंभ (२ ट्रोणी) गो घृत हे सर्व एकत्रित करून घृत सिद्ध करावे. या घृताची मात्रा अग्निबलानुसार ठरवावी. नंतर दूध भात तूपाबरोबर खावा आणि नंतर गरम पाणी प्यावे.

या रसायनाचा प्रयोग केल्याने वार्धक्य, रोग, दुःख व अभिचार कर्माचे भय राहत नाही. शरीर, इंद्रिय, बुद्धि यांचे बल वाढते व व्यक्ति आपले काम पूर्ण करण्यास समर्थ बनते. आलस्य आदि कारणांनी कोणताही व्यत्यय न येता व्यक्ति आपले इच्छित कार्य पूर्ण करू शकते.

६. हरीतव्यादि योग : आवळ्याच्या चूर्णाला आवळ्याच्याच रसाच्या १०० भावना द्याव्यात. त्यात १/४ भाग शुद्ध लोहचूर्ण मिसळावे. हिरडा, बेहडा, आवळा, हळद, सालवण, वचा, विडंग, गुडूची, सुंठ, यष्टिमधु, पिंपळी, श्वेत खदिर यांचा कल्क दुधात शिजवून त्या दुधापासून मिळालेले तूप घ्यावे. हे तूप व मध आणि वरील आमलकी चूर्ण प्रतिदिन १ कर्ष या मात्रेत सेवन करावे. औषध पचल्यास सांयकाळी मुद्गयूष वा दूध व तूप याबरोबर भात खावा. ३ वर्षे याप्रमाणे सातत्याने प्रयोग केल्यावर पुरुष वृद्धावस्थेतून मुक्त होऊन १०० वर्षे पर्यंत सुखाने जगतो. तो स्मृतिमानू होतो. सर्व रोग त्याचेपासून दूर जातात. व ज्ञात किंवा अज्ञात विषांचा त्या व्यक्तीवर कोणताही परिणाम होत नाही. कोणताही प्राणी त्याचा पराभव करू शकत नाही, इतका तो बलवान होतो.

७. आमलकी घृत : उत्कृष्ट पोसलेले आवळे आणून त्यांचा स्वरस काढावा. या स्वरसात १/४ पुनर्नवा कल्क मिसळून यानी गोघृत सिद्ध करावे. याच तूपात नंतर विदारीकंदाचा रस व जीवन्ती कल्क मिसळून पुनः घृत सिद्ध करावे. याच तूपात ४ पट गाईचे दूध, बला व अतिबला यांचा क्वाथ व शतावरी कल्क मिसळून, सुवर्ण वा रौप्य पात्रांमध्ये या रसायन कल्पाचा संग्रह करावा.

कुटीप्रावेशिक रसायन प्रयोगामध्ये अग्निबलानुसार दररोज प्रातःकाळी या घृताचे सेवन करावे. सायंकाळपर्यंत या घृताचे पचन होईल इतकी याची मात्रा वापरावी. या रसायनाचे निरंतर ३ वर्षे सेवन केले असताना वृद्धावस्थारहित १०० वर्षे आयुष्य प्राप्त होते. कोणताही रोग त्यास होत नाही व अशी व्यक्ति अखेरपर्यंत मैथुन समर्थ अशी राहते.

८. आमलकावलेह : पूर्ण रस-वीर्य युवत १००० आवळे व १००० पिंपळी एकत्र करून पलाशक्षारजलात भिजत ठेवावेत. क्षारजलाचे आवळे व पिंपळी यामध्ये चांगले शोषण झाल्यानंतर आवळ्यातील बिया काढून टाकून अन्य द्रव्यांचे सावलीत वाळवून बारीक चूर्ण करून घ्यावे. या चूर्णाच्या १०० पट गोघृत, ४ पट मध व १/४ भाग इतकी साखर यात मिसळावी. एका घृतभावित अशा मातीच्या मडक्यात हे सर्व मिश्रण भरून, त्याचे तोंड बंद करावे व असे हे

मडके जमिनीत ६ महिने पुरून ठेवावे. ६ महिन्यांनंतर बाहेर काढून अग्निबलानुसार केवळ प्रातःकाळी याचे सेवन करावे. सायंकाळी अवलेहाचे पचन झाल्यानंतर सात्व्य असा आहार द्यावा.

या रसायनाचे फल ही उपरोक्त अन्य रसायन प्रयोगाप्रमाणेच मिळते.

९. आमलकी चूर्ण : एक आढक (२५६ तोळे) उत्तम आवळ्यांचे चूर्ण घेऊन त्यास १००० आवळ्यांच्या रसात २१ दिवस भावना घ्याव्यात. असे तयार होणारे मिश्रण सावलीत वाळवावे. या चूर्णात २ आढक मध, तेवढेच गोघृत व चूर्णाच्या १/८ भाग पिंपळी, १/४ भाग साखर असे सर्व मिसळून मातीच्या पात्रात भरून त्याचे तोंड बंद करावे. हे मातीचे पात्र राखेच्या ढिगाऱ्यात पुरून ठेवावे. ४ महिने असे ठेवून नंतर त्यातील तयार होणारे रसायन द्रव्य अग्निबलानुसार सेवन करावे. या रसायनाचे गुणही पूर्वोक्त रसायनाप्रमाणेच आहेत.

खरे पाहता हा एक अवलेह आहे असे दिसते. परंतु सुरुवातीपासून आवळकाठी चूर्णाचा वापर केलेला असल्याने यास आमकली चूर्ण असे नाव ग्रंथकारांनी दिलेले दिसते.

१०. विडंगवालेह : विडंगचूर्ण १ आढक, पिंपळीचूर्ण १ आढक, साखर १ १/२ आढक, गोघृत २ आढक, तिलतैल ३ आढक, मध २ आढक हे सर्व एकत्र करून मातीच्या पात्रात ठेवून, तोंड बंद करून जमिनीत पुरून ठेवावे. ४ महिन्यांनंतर काढून अग्निबलानुसार सेवन करावे.

पूर्वोक्त रसायनांप्रमाणेच याचेही गुणकर्म आहेत.

११. द्वितीय आमलकावलेह : उत्तम गुणयुक्त १००० आवळे घेऊन ते ओल्या पळसाच्या लाकडापासून बनवलेल्या लाकडी द्रोणीत ठेवावे. आणि त्यावर झाकण घालावे. द्रोणी गोवऱ्यांमध्ये ठेवून अग्निसंस्कार करावेत. आवळे चांगले स्विन्न झाले की बाहेर काढून त्यातील बिया काढून ते फेसावेत व शिरा बाजूला कराव्यात. हे आवळे व पिंपळी चूर्ण १ आढक, विडंग चूर्ण १ आढक, शर्करा १ १/२ आढक, तिलतैल २ आढक, मध २ आढक, गोघृत २ आढक हे सर्व एकत्र करून मातीच्या घड्यात बंद करून २१ दिवस ठेवून घ्यावे. २१ दिवसांनंतर अग्निबलानुसार यथायोग्य मात्रेत सेवन करावे.

पूर्वोक्त रसायनांप्रमाणेच याचेही गुणधर्म आहेत.

१२. नागबला रसायन : नागबला रसायनासाठी कोणती नागबला वापरावी याचे विस्तारपूर्वक वर्णन ग्रंथातून मिळते. जांगलप्रदेशांत ज्या ठिकाणी काळी वा पिवळी मधुरसप्रधान अशी माती असेल, ज्या भूमीत हिंस्र पशुपक्षी, अग्नि, जंतु, वायु, जल यांनी दोष उत्पन्न झालेला नसेल, ज्याच्या जवळपास घर वा स्मशान नसेल, अशा भूमीत उत्पन्न झालेली विकाररहित नागबला घ्यावी. नागबला फार कोवळी वा फार जून ही असू नये. जिची जुनी पाने झडून गेली आहेत व अजून नवीन पाने आलेली नाहीत अशाच अवस्थेत म्हणजेच माघ वा फाल्गुन महिन्यात या नागबलेचे मूळ गोळा करावे. असे मूळ स्वच्छ पाण्याने धुवून घेऊन त्याचे बारीक चूर्ण करावे. हे चूर्ण १ पल घेऊन दुधात मिसळून प्राशन करावे अथवा हे चूर्ण मध व तुपाबरोबर मिसळून खावे.

एक वर्षभर नागबला रसायनाचा प्रयोग केल्याने पूर्वोक्त रसायनाच्या गुणकर्मांप्रमाणेच गुण प्राप्त होतात.

१३. बलादि रसायन : बला, अतिबला, श्वेतचंदन, अगुरू, धव, तेंदू, खदिर, शिंशप, असन, अमृता, अभया, आमलकी, मुक्ता, श्वेता, जीवन्ति, अतिरसा, मंडूकपर्णी, स्थिरा, पुनर्नवा या द्रव्यांचा स्वरस दुधात मिसळून त्याचा रसायनासाठी प्रयोग करावा. जर स्वरस मिळाला नाही तर पाण्यात २४ तासपर्यंत ही द्रव्ये भिजत घालून नंतर हातानी चांगले कुस्करून, गाळून घ्यावे. या जलाचा स्वरसाप्रमाणेच उपयोग होतो.

नागबला रसायनाप्रमाणेच याही रसायनाचे गुणकर्म मिळतात.

१४. भल्लातक क्षीर : रोगरहित, अनुपहत किंवा अन्य कोणत्याही प्रकारे विकृत न झालेले, चांगले पोसलेले, पूर्ण रस वीर्य युक्त, पिकलेल्या जांभळाप्रमाणे काळे दिसणारे बिब्बे ज्येष्ठ वा आषाढ महिन्यात गोळा करावेत. हे बिब्बे उडीद वा जवाच्या किंवा अन्य धान्यांच्या राशीत ४ महिने ठेवून घ्यावेत. अश्विन किंवा पौष महिन्यात ते बाहेर काढून शीत, स्निग्ध व मधुर रसांनी संस्कारित करून त्यांचा रसायनार्थ प्रयोग करावा.

भल्लातक क्षीराचा प्रयोग करीत असताना सुरुवातीस १० बिब्बे घ्यावेत. त्यांच्या वजनाच्या ८ पट पाणी घालून

मंदाग्निवर शिजवावेत. १/८ जल उरल्यानंतर गाळून घेऊन त्यात दूध मिसळावे व या दुधाचे प्राशन करावे. या भल्लातक व्वाथ युक्त दुग्धाचे सेवन करण्यापूर्वी तोंडात घृताने कवलधारण करावे किंवा तोंडात घृताचा लेप/ प्रतिसारण करावे. यामुळे मुखपाक होणे टळते. पहिल्या दिवशी १० बिब्बे, नंतर रोज १-१ बिब्बा वाढवत ३० बिब्ब्यांपर्यंत ही मात्रा वाढवावी. त्यानंतर पुनः १-१ बिब्बा कमी करत करत १० बिब्ब्यांवर यावे. याप्रमाणे वृद्धि व न्हासपूर्वक भल्लातक क्षीराचे सेवन करावे. १००० बिब्बे पूर्ण होईपर्यंत हे सेवन करावेत. १००० बिब्ब्यांपेक्षा अधिक बिब्ब्यांचा प्रयोग करू नये.

औषध पचल्यानंतर दूध व तुपाबरोबर भात खावा. १००० बिब्ब्यांच्या सेवनाकरिता जितका कालावधी लागतो, त्याच्या दुप्पट दिवस आहारात केवळ दूधभातच हवा. या भल्लातक क्षीराचा प्रयोग केल्याने वृद्धावस्था रहित १०० वर्षांचे आयुष्य प्राप्त होते.

चरकोक्त विधानांप्रमाणे १० बिब्ब्यांनी सुरुवात करावी असे असले तरी सुश्रुतानी मात्र सुरुवातीस १ बिब्बा वापरण्यास सुचविले आहे. एका बिब्ब्याने सुरुवात करावी व ५ दिवसपर्यंत १-१ बिब्बा वाढवावा त्यानंतर ६ ते १८ व्या दिवसापर्यंत दररोज ५ बिब्बे वाढवावेत. म्हणजेच १८ व्या दिवशी ७० बिब्बे वापरावेत. त्याच क्रमाने यानंतर बिब्ब्यांची मात्रा कमी करत यावे असे सुश्रुतानी म्हटले आहे.

चरकाचार्यांनी भल्लातकाचे वर्णन करताना-

'कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन।

यं न भल्लातकं हन्याच्छीघ्रं मेधाग्निवर्धनम्।।' - च.चि. १/२/१९

असे म्हटले आहे.

भल्लातकाचा उपयोग वयःस्थापन रसायन म्हणून होतो, त्याचप्रमाणे रोगनाशन रसायन म्हणूनही याचा उपयोग होतो. या भल्लातकाचा विधिवत् प्रयोग केल्यानंतर नष्ट न होणारा कोणताही कफरोग नाही तसेच कोणताही विबंध नाही, असे चरकाचार्य म्हणतात. निराळ्या भाषेत हेच सांगावयाचे तर भल्लातकाच्या उपयोगाने सर्व प्रकारचे कफदोष व विबंध नष्ट होतात, असे म्हणता येईल.

भल्लातक रसायन हे उत्कृष्ट अग्निवर्धन कारणारे व मेध्य असते असेही या रसायनाचे गुणधर्म सांगितलेले आहेत.

१५. भल्लातक क्षौद्र : पूर्ण रसवीर्यसंपन्न बिब्ब्याचे छोटे छोटे तुकडे एका मातीच्या घटात भरावेत व पाताळयंत्राचे सहाय्याने त्याचे तेल काढावे. हे भल्लातक तैल १ भाग, ८ भाग मध व दुप्पट तूप मिसळून त्याचे सेवन करावे. याठिकाणी भल्लातक तैलाची मात्रा सांगितलेली नाही. परंतु वर्धमान भल्लातक विधीप्रमाणे येथेही प्रथमतः १० बिब्ब्यांचे तेल घेऊन त्यात क्रमवृद्धि करावी.

भल्लातक क्षौद्र नामक या रसायन कल्पाचे गुणधर्म पूर्वोक्त अन्य रसायन कल्पांप्रमाणेच आहेत.

१६. भल्लातक तैल : पाताळ यंत्राच्या सहाय्याने काढलेले बिब्ब्याचे तेल, गोदुग्ध व यष्टिमधु कल्क एकत्रित करून तैल सिद्ध करावे. पुनः पुन्हा दूध व यष्टिमधु कल्क घालून असे १०० वेळा तैल सिद्ध करावे. यास शतपाकी तैल असे म्हणता येईल.

याचे गुणकर्मही अन्य रसायन कल्पांप्रमाणेच आहेत.

१७. भल्लातकाचे १० रसायन प्रयोग : भल्लातक रसायनासाठी वापरताना तो १० प्रकारे उपयोगात आणला जातो असे चरकाचार्य म्हणतात.

१. भल्लातक घृत, २. भल्लातक क्षीर, ३. भल्लातक क्षौद्र, ४. गुड भल्लातक योग, ५. भल्लातक यूष, ६. भल्लातक तैल, ७. भल्लातक पलल, ८. भल्लातक सत्तु, ९. भल्लातक लवण व १०. भल्लातकतर्पण.

भल्लातकामुळे अनेकांना असात्न्य अशी लक्षणे उत्पन्न होताना दिसतात. या विषलक्षणांमध्ये कंडू, दाह, शोथ ही प्रधान लक्षणे आहेत. भल्लातकाचा प्रयोग करीत असताना यासाठीच अगदी अल्पमात्रेत याची सुरुवात करावी व सात्न्य असेल तरच विधिवत् प्रयोग करावा. विधिवत् भल्लातकाचा प्रयोग केल्यास अमृतासमान लाभ मिळतो. (च. वि. १)

'भवन्ति अमृत कल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ।' असे याबाबत चरकाचार्य म्हणतात.

जर असात्य अशी लक्षणे उद्भवलीच तर कोथिंबीरीचा रस, ओल्या नारळाचा स्वरस व तीळ, चिंचेचा कल्क किंवा चिंचापानक यांच्या उपयोगाने त्वरेने लाभ मिळतो.

१८. आमलकायस रसायन : माष किंवा फाल्गुन महिन्यामध्ये परिपूर्ण रसवीर्ययुक्त झालेले आवळे झाडावरून हाताने काढावेत. त्यांच्या बिया काढून ते सावलीत वाळवावेत. या आवळ्यांचे चूर्ण करून त्यांना आवळ्याच्या स्वरसाच्या २१ वेळा भावना घाव्यात. जीवनीय गण, बृंहणीय गण, स्तन्यजनन गण, शुक्रवर्धक गण व वयःस्थापन गण या पद्धिरेचनशताश्रितीय अध्यायात सांगितलेल्या द्रव्यांची चूर्णे व रक्तचंदन, कृष्ण अगुरू, धव, तिंदूक, खदिर, शिंशप, असन, त्रिफळा, वचा, चव्य, चित्रक, बावडिंग या सर्वांचे चूर्ण घेऊन त्यात १० पट पाणी घालून त्यांचा क्वाथ करावा. १/१० शिल्लक राहिल्यावर गाळून, पूर्वोक्त आमलकी चूर्णात हा काढा मिसळवा व मंदागिनवर पाक करावा. थोडासा द्रवांश शिल्लक असतानाच उतरवून लोह पात्रात पसरवून वाळवावा. याप्रकारे तयार होणारे चूर्ण १ भाग, ८ भाग लोहभस्म आणि घृत व मध मिसळून अग्निबलानुसार याचे सेवन करावे.

या रसायनाच्या सेवनाने प्राचीन काळी बसिष्ठ, कश्यप, अंगीरा, जमदग्नि, भरद्वाज, भृगु व अन्य ऋषी श्रम, रोग व वृद्धावस्थेच्या भयापासून मुक्त झाले व अत्यंत बलवान होऊन आपली तपःसाधना पूर्ण करू शकले. सहस्र वर्षे आयुष्य प्राप्त करून देणारे, जराव्याधि यांचा नाश करणारे, बुद्धि व इंद्रिय याना बल देणारे असे हे रसायन 'ब्रह्मा' याने सांगितले म्हणूनच यास 'ब्राह्म रसायन' असे म्हटले जाते.

१९. लोहादि रसायन : उत्तम पोलादाचे चार अंगुल लांबीचे व तीळाएवढ्या जाडीचे पत्रे विस्तवावर तापवून लाल करावेत. हे लाल झालेले पत्रे त्रिफळा क्वाथ, गोमूत्र, मालकांगोणीक्षार जल, इंगुदीक्षार जल व पलाशक्षार जलामध्ये क्रमशः विझवावेत. तापवून लाल करून या द्रवात विझवण्याचा हा क्रम पुनः पुन्हा करावा. या लोहाचे अंजनाप्रमाणे कृष्णवर्णांचे चूर्ण तयार होईपर्यंत हा क्रम चालू ठेवावा. याप्रकारे तयार झालेल्या लोह चूर्णात मध व आमलकी स्वरस तथा घृत मिसळून एका मातीच्या मडक्यात हे मिश्रण भरावे. मडक्याचे तोंड बंद करून हे मडके यवाच्या राशीत १ वर्षपर्यंत पुरून ठेवावे. दर महिन्यातून एकदा मडके बाहेर काढून तोंड उघडून त्यात मध व आवळ्यांचा रस हे घालत रहावे. एक वर्ष याप्रकारे पूर्ण झाल्यावर तयार होणारा कल्प हा रसायनविधीसाठी उपयोगी पडतो. अग्निबलानुसार या लोह रसायनाची मात्रा ठरवावी लागते. लोह रसायनाचे सेवन मधु व घृत या बरोबर करावे. औषध पचल्यानंतर सायंकाळी सातत्य असा आहार रूग्णास द्यावा.

या रसायनाचे सेवन केल्याने शरीरात कोणतेही रोग होणे, अकाली वार्धक्य व अकाल मृत्यू येणे यांचे भय रहात नाही. अभिघातादि कारणांनी त्वचेत विकृती येत नाही. या रसायनाचे सेवन करणारी व्यक्ति हत्तीप्रमाणे बलवान होते. इंद्रियेही बलवान होतात. पुरुष बुद्धिमान, वाक्सिद्ध, यशस्वी, श्रुतधारी (जे ऐकेल ते लगेच स्मरण करणारा - एकपाठी) बनतो. १ वर्षपर्यंत नियमाने सेवन केल्याने हे गुण प्राप्त होतात.

लोह रसायनाप्रमाणेच याच विधीने सुवर्ण व रौप्य या धातूंचीही अयस्कृति बनवून रसायनासाठी त्यांचा प्रयोग केला जातो.

२०. ऐंद्र रसायन : ऐंद्री (इंद्रायण मूळ), ब्राह्मी, वचा, ब्रह्मसुवर्चला, पिंपळी, सैंधव, सुवर्णभस्म, शंखपुष्पी, शु.बचनाग, गोघृत या द्रव्यांपासून ऐंद्री रसायन बनविले जाते. सुवर्ण, घृत व बचनाग सोडून बाकी सर्व द्रव्ये प्रत्येकी ३ यव प्रमाण, सुवर्ण २ यवमाग, वत्सनाभ १ तिल भाग, घृत १ पल या मात्रेमध्ये वरील सर्व द्रव्यांचे मिश्रण करून ठेवावे व त्याचे सेवन करावे. अग्निबलानुसार याचे सेवन करावे. औषध पचल्यानंतर जुन्या तांदळाचा भात पुष्कळ प्रमाणात तूप व मध घालून खावा.

हे ऐंद्र रसायन ओज वाढविण्यासाठी श्रेष्ठ आहे. त्याच्या सेवनाने अकाली वृद्धावस्था येत नाही, रोगनाशन घडते, धी-धृति-स्मृति उत्तम बनतात. आयुष्याला हितकर, पुष्टीकर आणि स्वर व रूप वाढविणारे असे रसायन आहे. या रसायनाचे सेवनाने कृत्या (अभिचार कर्म जारण-मारण इ.), अलक्ष्मी (अशोभा-दारिद्र्य) आणि विषाचा प्रभाव त्या व्यक्तीवर पडत नाही. त्यास कोणत्याही प्रकारची शारीरिक व मानसिक वेदना होत नाही.

जरानाशन रसायनाप्रमाणेच व्याधिनाशन रसायन म्हणूनही या रसायनाचा उपयोग होतो. विशेषतः श्वित्र, कुष्ठ, उदर,

गुल्म, प्लीहावृद्धि, जीर्णज्वर, विषमज्वर, मूर्च्छा, अपस्मार-उन्माद यासारखे मानस विकार, विविध प्रकारचे वातव्याधि या सर्वांचा नाश ऐंद्र रसायनाने घडतो.

२१. चार मेध्य रसायने : १. मंडूकपर्णी स्वरस, २. यष्टिमधु चूर्णांचा दुधाबरोबर प्रयोग, ३. गुडूची स्वरस, ४. मूळ व फळासहित शंखपुष्पी कल्क हे ४ रसायन कल्प आयुष्य वाढविणारे, रोगनाशन करणारे, अग्नि-बल-वर्ण आणि स्वर वाढविणारे आणि विशेषतः मेध्य म्हणून उपयुक्त ठरतात.

यातही विशेषरूपाने मेध्य म्हणून शंखपुष्पी अधिक कार्यकारी ठरते.

ही चारही रसायने मेध्य म्हणूनच प्रसिद्ध आहेत. यासाठी यांचा सकाळ संध्याकाळ दोन्हीवेळा प्रयोग केला पाहिजे. मंडूकपर्णी स्वरस मधाबरोबर, यष्टीमधु चूर्ण दुधाबरोबर, गुडूची चूर्ण मधाबरोबर तर शंखपुष्पी कल्क हा दुधाबरोबर घेणे अत्यंत लाभदायी ठरते.

२२. पिंपळी रसायन : पिंपळी हेही एक उत्कृष्ट रसायन द्रव्य आहे. विशेषतः रोगनाशन रसायन म्हणून याचा अधिक उपयोग होतो. कास, क्षय, शोष, श्वास, हिवका, गलविकार, अर्श, ग्रहणी, पांडु, विषमज्वर, स्वरभेद, पीनस, शोथ, गुल्म, वातबलासक ज्वर इत्यादि रोगांवर पिंपळी ही रसायन म्हणून उत्कृष्ट कार्यकारी ठरते. रूग्णांच्या अग्निबलाचा विचार करून ५, ७, ८ किंवा १० पिंपळीचे वस्त्रगाळ चूर्ण मध व तूप याबरोबर खावे किंवा ३-३ पिंपळीचा प्रयोग प्रातःकाळी भोजनपूर्व व भोजनपश्चात् करावा.

पलाशक्षार जल भावित पिंपळी गायीच्या तूपात भाजून त्याचा मध व तूपाबरोबर पूर्वोक्त मात्रेत उपयोग करावा, असाही एक विधी सांगितला जातो.

पिंपळी विशेषतः कफनाशक आहे. आणि म्हणूनच कफाच्या प्रमाणावर पिंपळीची मात्रा अवलंबून ठेवावी. अल्प कफ असताना ५, मध्यकफासाठी ७ किंवा ८ आणि कफ प्रकोप अधिक असताना १० पिंपळीचा प्रयोग करावा.

चरकाचार्यांनी ज्या द्रव्यांचे अधिक प्रमाणात सेवन करू नये असे वर्णिलेले आहे (वि. १/१५) त्या द्रव्यांत पिंपळीचाही समावेश आहे. परंतु तेथे केवळ पिंपळी वापरणे हे निषिद्ध मानले आहे, हे लक्षात घ्यायचास हवे. पिंपळी ही घृत व मधु यांचे बरोबर दिल्यास अधिक मात्रेतही हानीकारक ठरत नाही.

२३. वर्धमान पिंपळी रसायन : यामध्ये पिंपळीचे प्रमाण क्रमाने दररोज वाढवावे लागत असल्यानेच या रसायन प्रयोगास वर्धमान पिंपळी असे म्हटले जाते.

पहिल्या दिवशी १० पिंपळी दुधाबरोबर सेवन कराव्यात. नंतर प्रतिदिन १० पिंपळी वाढवत जाव्यात, असे १० दिवस करावे. म्हणजेच १० व्या दिवशी १०० पिंपळ्यांचा प्रयोग अपेक्षित आहे. त्यानंतर पुन्हा याच क्रमाने पिंपळ्यांचे प्रमाण कमी करित यावे. उत्कर्ष आणि अपकर्ष याप्रमाणे पिंपळीची १९ दिवसांची मात्रा पाहता १००० पिंपळ्यांचा हा प्रयोग आहे असे दिसते. पिंपळीचे प्रमाण जसजसे वाढत जाईल, तसतसे दुधाचे प्रमाणही वाढवले पाहिजे.

बलवान पुरुषामध्ये या पिंपळीचा कल्क करून त्याचे सेवन करावे. मध्यम बल असणाऱ्या पुरुषामध्ये पिंपळीचा क्वाथ करून वापरावा तर हीन बल पुरुषामध्ये केवळ चूर्ण वापरावे.

वर्धमान पिंपळी प्रयोग सांगताना १० पिंपळ्यांनी सुरुवात करून दररोज १० पिंपळ्या वाढवणे हा उत्कृष्ट किंवा श्रेष्ठ प्रयोग आहे असे सांगितले जाते. दररोज ६ पिंपळ्या वाढवणे हा मध्यम प्रयोग असून ३ पिंपळ्यांनी सुरुवात करून दररोज ३ पिंपळ्याच वाढवणे हा हीन प्रयोग म्हणून वर्णिलेला आहे. एकूण १९ दिवसांत हा प्रयोग पूर्ण करावयाचा आहे.

पिंपळी ही बृंहण, स्वरभेदनाशक, प्लीहावृद्धिनाशक, उदररोगघ्न, वयस्थापन आणि मेध्य असते असे या रसायनाचे वर्णन चरकाचार्यांनी केलेले आहे.

२४. त्रिफळा रसायन : आहार चांगला पचल्यानंतर १ हिरड्याचे चूर्ण, जेवणापूर्वी २ बेहेड्यांचे चूर्ण आणि भोजनोत्तर ४ आवळ्यांचे चूर्ण मध व तूप याबरोबर १ वर्षापर्यंत घ्यावे.

या त्रिफळा रसायनाचे सेवन केल्याने मनुष्य रोग व वृद्धावस्था यांनी रहित १०० वर्षपर्यंत आयुष्य व्यतीत करतो.

२५. द्वितीय त्रिफळा रसायन : त्रिफळा कल्काचा नवीन लोहपात्राला लेप करून २४ तास ठेवावा. त्यानंतर लेप

द्रव्य काढून ते मध आणि जल मिसळून अवलेह करून प्रातःकाळी त्याचे सेवन करावे. १ वर्षपर्यंत याचा प्रयोग केल्याने रोगरहित १०० वर्षांपर्यंतचे आयुष्य प्राप्त होते.

२६. तृतीय त्रिफळा रसायन : यष्टिमधु, वंशलोचन, पिंपळी, मध, तूप आणि साखर यांचा त्रिफळा चूर्णावरोधक रसायन म्हणून १ वर्षपर्यंत प्रयोग करावा. अन्य त्रिफळा रसायनाप्रमाणेच याचेही गुणकर्म आहेत.

२७. चतुर्थ त्रिफळा रसायन : सुवर्ण भस्मासह अन्य सर्व धातूंची भस्मे, वचाचूर्ण, तूप, मध, विडंग, पिंपळी आणि सैंधव यांचे बरोबर त्रिफळाचे चूर्ण १ वर्षपर्यंत दररोज सेवन केल्यास मेधा, स्मृति व बल प्राप्त होते. हे रसायन आयुष्य वाढविणारे, अकाली येणारे वार्धक्य टाळणारे, रोगावस्था दूर करणारे आहे.

२८. शिलाजतु रसायन : शिलाजतु हा हिमालयातील काही विशिष्ट अशा दगडातून पाझरणारा एक विशेष रस आहे. तो इषत् अम्ल, कषाय रसाचा असून कटुविपाकी, नात्युष्णशीत (म्हणजेच समशीतोष्ण) असतो. शिलाजतु ५ प्रकारचे असते. सुवर्ण, रजत, ताम्र व लोह यापासून बनणारे शिलाजतु हे क्रमाने अधिकाधिक गुणवर्धक असते. या शिलाजतुचे विधिवत् सेवन केल्यामुळे ते रसायन, वाजीकरण आणि सर्व रोगांचा नाश करणारे ठरते.

शिलाजतु वात-पित्त-कफ दूर करणाऱ्या औषधी गणातील द्रव्यांनी बनविलेल्या क्वाथाने भावित केल्यास क्रमशः वात, पित्त, कफघ्न ठरते. अशाप्रकारे भावित शिलाजतुचे चूर्ण करून ते लोहादि धातूंच्या चूर्णात मिसळून दुधावरोधक प्याल्याने सुखपूर्वक दीर्घायुषी जीवनाची प्राप्ती होते. शिलाजतुच्या सेवनाने अकाली येणारी वृद्धावस्था नष्ट होते, रोग हानो होते, देह दृढ होतो, मेधा, स्मृति, बल यांची वृद्धि होते.

शिलाजतु प्रयोग करतेवेळी आहारात दुग्धाहार आवश्यक असतो. शिलाजतु रसायनाचा प्रयोग ३ प्रकारे केला जातो - उत्तम, मध्यम आणि अवर मात्रेमध्ये. ओळीने ७ आठवडे, ३ आठवडे व १ आठवडा प्रयोग करणे हे अनुक्रमे उत्तम, मध्यम आणि अवर मात्रेचे लक्षण होय. शिलाजतुची १ पल, अर्धा पल व १ कर्ष ही अनुक्रमे दररोजची उत्तम, मध्यम व अवर मात्रा समजली जाते.

सुवर्ण, रौप्य, ताम्र व लोह या ४ शिलाजतुपैकी लोह शिलाजतु हा रसायनार्थ श्रेष्ठ समजला जातो. सुवर्ण शिलाजतु हा वात-पित्त विकारासाठी, रौप्य शिलाजतु कफ व पित्त विकारासाठी, ताम्र शिलाजतु कफ विकारासाठी तर लोह शिलाजतु हा वात-पित्त-कफ विकारांसाठी अत्यंत लाभदायी ठरतो.

शिलाजतु सेवन करतेवेळी सर्व प्रकारचा विदाही व गुरू आहार वर्ज्य समजला पाहिजे. कुलत्थ हे या काळात कधीही सेवन करू नये.

अशा या शिलाजतु रसायनाचे महत्व सांगताना चरकाचार्य म्हणतात -

'न सोऽस्तिरोगो भुविसाध्यरूपः शिलाह्वयं यं न जयेत् प्रसह्य।

तत् कालयोगैर्विधिभिः प्रयुक्तं स्वस्थस्य चोर्जा विपुलां ददाति।।'

- च. वि. १/३/६५

पृथ्वीतलावर असा कोणातही असाध्य रोग नाही की जो योग्य वेळी, योग्य मात्रेमध्ये व विधिपूर्वक शिलाजतुच्या प्रयोगाने नष्ट होत नाही. निराळ्या भाषेत सांगावयाचे तर शिलाजतु प्रयोगाने सर्व प्रकारच्या रोगांचा नाश होतो. स्वस्थ मनुष्याने याचे विधिपूर्वक सेवन केले तर त्यास उत्तम बल प्राप्त होते.

२९. इंद्रोक्त रसायन : वानप्रस्थाश्रमामध्ये काही ऋषींचा ग्रामवासियांशी संपर्क आल्याने त्यांच्या आहार-विहारात बदल घडून येऊन, त्यांच्यामध्ये आलस्यादि दोष निर्माण झाले. हे ऋषीमुनी मेदस्वी बनले व आपली दैनंदिन तपःसाधना, ध्यानधारणा व अन्य कर्म करण्यामध्ये त्यांना अडचणी येऊ लागल्या. या परिस्थितीचा विचार करण्यासाठी, त्यातून मार्ग शोधण्यासाठी सर्व तपस्वी ऋषीमुनी हिमालयाच्या पायथ्याशी जमले व इंद्राला शरण गेले. इंद्राने या सर्वांचे स्वागत करून त्यांना मानसिक ग्लानी, तेजोहीनता, स्वरविकृति, वैवर्ण्य, जरा आणि व्याधि यांपासून मुक्तता करणाऱ्या रसायनाचा उपदेश केला, यामुळेच या रसायनाला इंद्रोक्त रसायन हे नाव पडले.

ऐन्द्री, ब्राह्मी, पयस्या, क्षीरपुष्पी, श्रावणी, महाश्रावणी, शतावरी, विदारीकंद, जीवन्ती, पुनर्नवा, नागबला, स्थिरा,

वचा, छत्रा, अतिछत्रा, मेदा, महामेदा व जीवनीय गणातील अन्य औषधी द्रव्ये यांचा दुधाबरोबर ६ महिने पर्यंत उपयोग केल्याने अमित असे आयु, तारुण्य, रोगरहित आयुष्य, उत्तम स्वर व वर्ण, शरीरोपचय, मेधा, स्मृति यांची व सर्व मनोनुकूल भावांची प्राप्ती होते असे इंद्राने या उपदेशात सुचविलेले आहे.

३०. द्रोणी प्रावेशिक रसायन : ब्रह्मसुवर्चला, आदित्यवर्णा, नारि, काष्ठगोधा, सर्पा, सोम, पद्मा, अजा, नीला यांप्रमाणे औषधी द्रव्ये येथे वर्णिलेली आहेत. पण विवेचन करताना मात्र चरकांनी वरील ८ औषधांचा रस घ्यावा असे सांगितलेले आहे. टीकाकारांचे मते सोम ही यातील महत्त्वाची वनस्पती असून सोम व अन्य ८ औषधे असे चरकाचार्यांना सुचवावयाचे आहे.

या वनस्पतीपैकी जेवढ्या वनस्पती मिळतील तेवढ्यांचा रस काढून तो स्वरस आकंठ प्यावा. व स्नेहभावित अशा ओल्या पळसापासून बनविलेल्या नौकेत विवस्त्र होऊन झोपावे. या नौकेचे वर झाकण घालावे. या नौकेत झोपल्याने मनुष्य मूर्च्छित होतो. ६ महिने ही मूर्च्छितावस्था टिकते. त्यानंतर तो सावध होतो. रुग्णाचे बल पुन्हा प्राप्त होण्यासाठी त्यास शेळीचे दूध प्यावयास द्यावे. पुढील ६ महिन्यांच्या कालावधीत त्यास वर्ण, स्वर, आकृति, बल व प्रभा ही देवतेसमान उत्तम अशी प्राप्त होतात. त्याचे नेत्र व श्रोत्र हे दिव्य होतात, म्हणजेच सामान्य माणसाच्या दृष्टीने अदृश्य वा अश्राव्य गोष्टीही तो पाहू व ऐकू शकतो. ४००० कोस चालण्याचे बल व सामर्थ्य त्यास प्राप्त होते. तसेच १००० वर्षांचे आयुष्यही त्यास लाभते.

३१. द्वितीय इंद्रोक्त रसायन : चरक सूत्रस्थानाच्या चवथ्या अध्यायात वर्णिलेल्या बल्य, जीवनीय, बृंहणीय व वयःस्थापन गणातील १०-१० औषधे म्हणजेच एकूण ४० औषधांचा प्रयोग याटिकाणी सांगितलेला आहे. ही ४० औषधे प्रत्येकी १ पल, पलाशत्वक् कल्क १ पल, गार्गचे दूध या सर्वांच्या ४ पट, २ आढक तिलतैल, २ आढक गोघृत हे सर्व घेऊन विधिवत् स्नेह सिद्ध करावा. तयार झालेल्या स्नेहात आवळ्याच्या रसाच्या १०० भावना दिलेले आवळ्याचेच चूर्ण १ आढक इतके मिसळावे. त्यात मध, साखर, वंशलोचन, पिंपळी चूर्ण प्रत्येकी १-१ आढक मिसळून हे सर्व मिश्रण एका मातीच्या मडक्यात भरून तोंड बंद करून १५ दिवस ठेवावे. त्यानंतर ते उघडून त्यात सुवर्ण, ताम्र, प्रवाळ, स्फटिक, मौक्तिक, वैडूर्य, शंख, रौप्य यांची भरमे प्रत्येकी १-१ पल मिसळावीत. चांगले घोटून घेऊन तयार होणारा रसायन कल्प वापरावा.

हे रसायन अग्निबलानुसार योग्य मात्रेत घ्यावे. औषध सेवन कालामध्ये परिश्रम, मैथुन यांचा संपूर्ण त्याग केला पाहिजे. औषधाचे पचन झाल्यानंतर दूध व तूपाबरोबर भात खावा.

हे रसायन सर्व रोग दूर करणारे, उत्तम वृष्य असे असते. मन, स्मरणशक्ती, शरीर, इंद्रिय, बुद्धि व अग्नि यांना बल प्राप्त करून देणारे असे हे रसायन आहे. याच्या सेवनाने वर्ण व स्वर उत्तम बनतो. शरीराची कांती वाढते आणि शरीरावर कोणत्याही विषाचा परिणाम होऊ शकत नाही.

३२. आचार रसायन : रसायनाचे शारीर व मानस असे दोन भेद केले जातात. आचार रसायन हे मानस रसायन आहे. ज्याचे मन व शरीर शुद्ध आहे, अशाच व्यक्तींमध्ये रसायन प्रयोगांचा लाभ होताना दिसतो. अशाच व्यक्तींमध्ये मनोरथ सिद्ध होतात, म्हणजेच रसायनाचे सर्व गुण प्राप्त होतात. याचसाठी वर वर्णिलेल्या रसायन कल्पांचा प्रयोग करताना जी व्यक्ती सदाचारी आहे, रोगरहित आहे, गुरू व साधुसंत यांची शुश्रूषा करण्यास तयार आहे, अशांनाच रसायनविधीचा प्रयोग करावा, असे चरकाचार्यांनी म्हटलेले आहे.

रसायन प्रयोगाचे वेळी अनेक दिवसपर्यंत पथ्याने रहावे लागते, संयम पाळावा लागतो. यासाठीच मनुष्य निग्रही व आत्मवान असणे आवश्यक असते. रसायनाचे सेवन करीत असताना वा अन्यवेळीही मनुष्याचे आचरण कसे असावे याविषयी काही नीतिनियम सांगितले जातात. यालाच आचार रसायन असे म्हटले जाते.

सत्यवादी, क्रोध न करणारा, मद्यसेवा वा मैथुन यापासून अलिप्त असणारा, अहिंसक, अतिश्रम न करणारा, शान्त, प्रियवादी, जप व पवित्रतेमध्ये तत्पर असणारा, धैर्यवान, दाननित्य, तपस्वी-देवता-गो-ब्राह्मण-आचार्य-विद्वत्जन यांची पूजा करण्यात तत्पर असणारा, क्रूरतेपासून दूर राहणारा, दयाळू, योग्य काळपर्यंत झोप घेणारा व उचित काळी जागृत

होणारा, नेहमी दूध-तूप खाणारा, देश-काल व मात्रा यांचा विचार करून युक्तिपूर्वक आहार सेवन करणारा, निरहंकारी, उत्तम आचार-विचार असणारा, अध्यात्माची गोडी असणारा, अस्तिक, जितात्मा व धर्मशास्त्राचा अभ्यास करणारा मनुष्य नेहमी रसायनाचे सेवन करीत असतो, असे समजण्यास प्रत्यवाय नाही. म्हणजेच या प्रकारे आचरण करणाऱ्या व्यक्तीने अन्य रसायन द्रव्यांचे सेवन केले नाही, तरीही रसायनाचे सर्व लाभ त्याला मिळतात. अर्थात अशा व्यक्तीने रसायनद्रव्यांचे सेवन केले तर त्यास अन्य व्यक्तीपेक्षा अधिकच लाभ मिळत राहतो व यासाठीच आचार रसायन हे श्रेष्ठ समजले जाते. आतापर्यंत आपण चरकोक्त रसायनांचा विचार केला. याप्रमाणेच सुश्रुत व वाग्भटानीही अनेक रसायन कल्प सांगितलेले आहेत.

सुश्रुतोक्त रसायन योग

१. श्वेत बाकुची रसायन : श्वेतबाकुचीच्या बिया घेऊन त्या गुळाबरोबर मिसळून मातीच्या मडक्यात तोंड बंद करून धान्याच्या राशीत ७ दिवस पर्यंत पुरून ठेवावे. अशाप्रकारे तयार होणारा रसायन कल्प अग्निबलानुसार सेवन करावा. ६ महिनेपर्यंत गरम पाण्यबरोबर हा कल्प घेतल्याने बल, वर्ण, स्मृति व दीर्घायुष्य यांची प्राप्ति होते. सूर्योदयापूर्वी दररोज हा रसायन कल्प घेणे आवश्यक असते. रोगनाशन म्हणूनही हा कल्प लाभदायी आहे. सूर्यास्तानंतर लगेच गोमूत्राबरोबर १ महिना सेवन केल्यास कुष्ठ व पांडुरोग नाहीसे होतात.
२. चित्रक व बाकुची रसायन : श्वेतबाकुची रसायनप्रमाणेच याचा सेवन विधि असून गुणकर्मही त्याचप्रमाणे आहेत.
३. मंडूकपर्णी स्वरस : मंडूकपर्णी स्वरस हा दूध किंवा तीळ याबरोबर ३ महिने घ्यावा. मेध्य रसायन म्हणून याचा उत्तम उपयोग होतो.
४. ब्राह्मी रसायन : ब्राह्मी स्वरस हा ही मेध्य रसायन म्हणून उपयुक्त आहे.

वाग्भटोक्त रसायन कल्प

१. मंडूकपर्ण्यादि योग : मंडूकपर्णी स्वरस, गुडूची स्वरस, यष्टिमधु चूर्ण आणि शंखपुष्पीचा पुष्प व मूळ यांसहित कल्क प्रत्येकी १ कर्ष ६ महिने घ्यावे. हा कल्प उत्तम मेध्य आहे.
२. पुनर्नवा रसायन : पुनर्नवा स्वरस दुधाबरोबर १५ दिवस, २ महिने, ६ महिने वा १ वर्ष घ्यावा. शोथ, उदर व मूत्रवह स्रोतसाचे अनेक विकार यावर रोगनाशन रसायन म्हणून हा कल्प उत्तम कार्यकारी आहे.
३. भृंगराज रसायन : भृंगराज स्वरस २ कर्ष दररोज प्रातःकाळी घ्यावा. एक महिनाभर हा उपक्रम चालू ठेवावा. या काळात केवळ दुधावर रहावे. विशेषत : केश्य म्हणून या रसायनाचा उपयोग होतो.
४. शतावरी रसायन : शतावरी चूर्ण १/२ कर्ष दूध, तूप, तेल किंवा गरम पाण्याबरोबर घ्यावे. याचे सेवनाने बलवृद्धि होते. सप्तधातुवर्धक असा हा कल्प आहे.
५. अश्वगंधा रसायन : शतावरी रसायनाप्रमाणेच याचेही गुणधर्म आहेत.
६. शिलाजतु रसायन : शोधनादि पूर्वकर्म करून नंतर ३ दिवस तिक्तक घृताने स्नेहन करावे. त्यानंतर त्रिफळा, जेष्ठमध यांच्या काढ्याबरोबर १-२ वा ४ कर्ष शिलाजतु ७-१९ वा ४९ दिवस पर्यंत घ्यावा. याखेरीज सुवर्णाचे व अन्य विविध धातूंची भस्मे असलेले रसायन कल्प नंतरच्या काळात वापरले जाऊ लागले. या रसकल्पांचीही रसायनार्थ उत्तम उपयोग होतो.

लक्ष्मीविलास, महालक्ष्मीविलास, सुवर्ण मालिनी वसंत, पूर्ण चंद्रोदय, बृहत्वातचिंतामणी, वसंत कुसुमाकर, हेमगर्भ हे यातील काही महत्त्वाचे सुवर्ण कल्प असून ते सर्वच रसायन म्हणून उत्तम कार्यकारी होतात.

□□□

वाजीकरण

व्याख्या

१. 'येन नारीषु सामर्थ्यं वाजीवल्लभते नरः।
ब्रजेच्याभ्यधिकं येन वाजीकरणमेव तत्॥' - च.चि. २/४/५०.
२. 'सेवमानौ यदौचित्यात् वाजीवात्यर्थवेगवान्।
नारीस्तरप्यते तेन वाजीकरणमुच्यते॥ - सू.चि. २६/३
३. 'वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतांऽग्ना।
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते॥
तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्जस्करं परम्॥' - अ.ह.उ. ४०/२३
४. 'अवाजी वाजवित्यर्थं मैथुने शक्तः क्रियते येन तद् वाजीकरणम्।
वाजः शुक्रः सोऽस्यास्तीतिवाजी, अवाजी वाजी क्रियते तद्
वाजीकरणम्। किंवा वाजो मैथुनम्।' - च.चि. २/१/३ टीका (चक्रदत्त)

वाजी म्हणजे घोडा. घोड्याप्रमाणे मैथुनसामर्थ्य प्राप्त होण्यासाठी ज्या आहार-विहार किंवा औषधांचे सेवन मनुष्य करतो व ज्यामुळे तो अधिक वेळा व अधिक कालपर्यंत मैथुन करू शकतो, त्या सर्व उपक्रमांना वाजीकरण असे म्हटले जाते. वाज या शब्दाचा अर्थ शुक्र असाही केला जातो. अवाजी म्हणजे ज्या पुरुषात शुक्रक्षय आहे असा पुरुष. अशा पुरुषात शुक्र उत्पन्न करणाऱ्या उपक्रमांना वाजीकरण म्हणावे, असा अर्थ चरक टीकाकार चक्रदत्ताने केला आहे.

वाज या शब्दाचा अर्थ मैथुन असाही आहे. वाजीकरण म्हणजे पुरुषास मैथुनक्षम बनविणे होय. उचित अशा द्रव्यांचे योग्य वेळी, योग्य प्रमाणात सेवन केले असता पुरुष घोड्याप्रमाणे अतिशय वेगवान होऊन स्त्रीच्या ठिकाणी तृप्ती उत्पन्न करतो, स्त्रीला संतुष्ट करतो, या उपक्रमांनाच वाजीकरण म्हणावे असे सुश्रुताचार्य म्हणतात. ज्या उपक्रमांचा अवलंब केला असता पुरुष हा घोड्याप्रमाणे बलवान होऊन, न थकता दीर्घकाळ संभोग करतो व त्यामुळे स्त्रियांना प्रिय होतो आणि याबरोबरच ज्या उपक्रमांमुळे शरीर धातुंची योग्य प्रकारे वृद्धि होऊन शरीराला बल आणि ऊर्जा प्राप्त होते त्यास वाजीकरण म्हणावे, अशी व्याख्या वाग्भटाचार्यांनी केलेली आहे.

रसायन आणि वाजीकरण हे दोन्ही चिकित्सोपक्रम स्वस्थ मनुष्यामध्ये ऊर्जा वाढावी यासाठी केले जाणारे उपक्रम आहेत. उर्जस्कर याचा अर्थ अधिक ऊर्जा वाढावी, अधिक बल प्राप्त व्हावे यासाठी हे उपक्रम आहेत. यापैकी रसायन चिकित्सेने शरीरांतर्गत सातही धातुंची सम्यक् वृद्धि होत असते, तर वाजीकरणाचा संबंध फक्त शुक्रधातुशीच प्रामुख्याने आहे. रसायन चिकित्सा ही स्त्री व पुरुष या दोहोंसाठी असते, परंतु वाजीकरण चिकित्सा मात्र केवळ पुरुषांसाठीच आहे. आत्मवान् म्हणजेच जितेंद्रिय अशा पुरुषाने रसायन सेवनानंतर नित्य वाजीकरण सेवन करावे. कारण धर्म-अर्थ-प्रीति आणि यश ही सर्व वाजीकरणाचे आधीन आहेत असे चरकाचार्यांनी सुचविलेले आहे. वाजीकरणाचे सेवन संतानप्राप्तीचे कारण आहे. धर्म, अर्थ, प्रीति व यश हे पुत्राचे आधीन असल्यानेच पुत्रप्राप्तीसाठी वाजीकरणाचा प्रयोग करावा, असेही ते पुढे म्हणतात.

'अपत्यसन्तानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणम् ।

वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतः स्त्रियः॥

भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते।
जीर्यतोऽप्यक्षयं शुक्रं फलवद्येन दृश्यते।
प्रभूतशाखः शाखीव येन चैत्यो यथा महान्।
भवत्यर्च्यो बहुमतः प्रजानां सुबहुप्रजाः।।
सन्तानमूलं येनेह प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते
यशः श्रियं बलं पुष्टिं वाजीकरणमेव तत्।।' - च.चि. १/१/९ ते १२

जे औषध अपत्यसंतानकर अर्थात पुत्र, पौत्र, प्रपौत्र आदि वंशविस्तार करणारे असते, जे शीघ्र मैथुन विषयक हर्ष उत्पन्न करते म्हणजेच या प्रकारच्या औषधाचे सेवन केले असता दीर्घकाळपर्यंत, अत्यंत वेगाने बलवान घोड्याप्रमाणे मैथुन करण्याचे सामर्थ्य येते, ज्यामुळे वार्ध्वक्याने शुक्रक्षय होत नाही किंवा शुक्रक्षयाची लक्षणे उत्पन्न होत नाहीत त्यास वाजीकरण असे म्हटले जाते.

वाजीकरण सेवन करणारा मनुष्य हा अनेक अर्थाने श्रेष्ठ असतो, तो बहुप्रजा - अनेक संतान युक्त असून त्यास यश, श्री (लक्ष्मी), बल आणि सर्व शरीरधातुंची पुष्टी या गोष्टी प्राप्त होतात.

संतानहीन व्यक्तिची निंदा

संतानहीन व्यक्ति ही छायारहित, जंगलात एकाकी वाढणारी, एकच फांदी असणारी, फलरहित व ज्यास दुर्गंध येतो अशा वनस्पतीसमान असते. म्हणजेच अशा व्यक्तीचा फायदा कोणासच होत नाही. ही व्यक्ति अन्य कोणालाही सहारा देऊ शकत नाही. धर्म, अर्थ, काम या सर्वच दृष्टीने त्याचे जीवन व्यर्थ असते. भिंतीवर लावलेले दिव्याचे सुंदर चित्र, दिसण्यात कितीही सुरेख असले तरी प्रकाश देण्यासाठी त्याचा उपयोग होत नाही किंवा शुष्क तलाव ज्याप्रमाणे कोणाचीच तहान भागवू शकत नाही, तसाच संतानहीन पुरुषही व्यर्थ असतो. पंचमहाभूतात्मक घटकांपासून त्याचे शरीर बनलेले असले तरी शुक्र धातुची कमतरता असल्याने तो अधातु म्हणूनच गणला जातो. शेतामध्ये पक्ष्यांना भीती दाखविण्यासाठी जसे बुजगावणे असते, त्या समान हा संतानहीन पुरुष असतो. ज्या मनुष्यास संतान नसते, त्यास समाजात प्रतिष्ठा मिळत नाही. तो केवळ एक इंद्रिययुक्त, म्हणजेच केवळ मुखाद्वारे आहार सेवन करणारा, पण धर्मार्थकामादि कर्मांमध्ये असमर्थ असतो, असे वर्णन चरकानी केलेले आहे.

या उलट ज्या पुरुषाला पुष्कळ संतती असते तो श्रेष्ठ असतो. तो सर्व प्रकारच्या प्रशंसेला पात्र, प्रतिष्ठित असतो असे म्हटले जाते. प्रीती, बल, सुख, वंशविस्तार, यशःप्राप्ती, जनसामान्यात प्रतिष्ठा, सुखमय व संतुष्ट असा भविष्यकाळ हे सर्व संततीवर अवलंबून असतात. यासाठीच संततीची इच्छा करणाऱ्या व्यक्तीने वाजीकरण औषधांचा नित्य वापर केला पाहिजे.

वाजीकरण कोणास द्यावे? वाजीकरणास योग्य पुरुष कोणता?

वाजीकरण करणारा पुरुष हा जितेंद्रिय असावा असे वर्णन आहे. व्यभिचारी, दुर्जन अशा मनुष्याने वाजीकरण प्रयोग केल्यास त्यामुळे जनस्वास्थ्य अधिकच बिघडण्याची शक्यता असते. वाजीकरण हे पुरुषात केले जाते. या ठिकाणी पुरुष याचा अर्थ 'युवक' असा अपेक्षित आहे. बाल व वृद्ध यांना मैथुनासाठी निषिद्ध मानलेले आहे. साहजिकच मैथुनसामर्थ्य वाढविणारा वाजीकरण प्रयोग हा बाल व वृद्ध यात वर्ज्य आहे. बालकामध्ये सर्व संपूर्ण धातू, विशेषतः शुक्र धातुची उत्पत्ति योग्य प्रकारे झालेली नसते, तर वृद्धामध्ये शुक्रधातु नष्ट झालेला असतो. चरकानी या संदर्भात बालक म्हणजे २० वर्षापेक्षा लहान व वृद्ध म्हणजे ८० वर्षापेक्षा अधिक वय असणारी व्यक्ति असे वर्णन केले आहे. सुश्रुतानी २५ वर्षानंतर तर वाग्भटांनी १६ वर्षानंतर स्त्री संभोग करावा असे म्हटले आहे.

वाजीकरण नित्य करावे असे सुचविले जाते. रसायन-विशेषतः कुटीप्रावेशिक रसायन- एकदा केले तरी पुरेसे होते, त्याने मिळणारे फल निरंतर टिकून राहताना दिसते. वाजीकरणाने मैथुनाची प्रवृत्ति होत असली तरी या मैथुनामुळे शुक्रक्षय हा घडतच असतो व म्हणूनच वाजीकरणाचे सामर्थ्य शरीरात संचित स्वरूपात राहू शकत नाही व यासाठीच वाजीकरण औषधे नित्य घेणे आवश्यक ठरते.

शरीरबल, मैथुनसामर्थ्य व संतानोत्पत्ति यांचा तसा फारसा परस्पर संबंध प्रत्यक्षात आढळत नाही. सर्व बलवान व्यक्ति मैथुनासाठी समर्थ असतात असे प्रत्यक्षात दिसत नाही. उलट कृश, अल्पबल असे अनेक पुरुष मैथुनास समर्थ असतात व त्यांना अनेक अपत्ये असतात, असेही आढळते. यासाठीच पुरुष बलवान असो वा दुर्बल त्याने वाजीकरण औषधांचे सेवन करणे हे लाभदायीच ठरते.

वाजीकरण आणि कुटुंबनियोजन

आयुर्वेदीय ग्रंथातून वाजीकरणाचे महत्व सांगताना निपुत्रिकाची निंदा व ज्यास पुष्कळ संतती आहे, त्याची मोठी स्तुती केलेली आहे. प्राचीन काळी बहुपत्नित्वाची चाल अस्तित्वात होती व पुरुषास अनेक मुले, मुली असणे हे श्रेष्ठत्वाचे लक्षण समजले जात होते. त्या काळी, ते योग्य असेलही. पण आजच्या युगात, सद्यःपरिस्थितीत बहुप्रजा असणे कसे योग्य मानता येईल हा प्रश्न उपस्थित होतो. बहुप्रजा असण्यासाठी आवश्यक असणारे वाजीकरण आजच्या काळात काय उपयोगाचे असाही सवाल विचारला जातो व म्हणूनच या प्रश्नाचा ऊहापोह या प्रकरणात करणे आवश्यक वाटते.

देशातील वाढती लोकसंख्या व त्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या अनेकविध समस्यांचा विचार करता ही लोकसंख्या नियंत्रित ठेवणे, ही काळाची गरज आहे, हे कोणीही विचारवंत मान्यच करेल. याबाबत दुमत असण्याचे काहीच कारण नाही. परंतु याकरिता वाजीकरण चिकित्साच करू नये असे म्हणणे मात्र चुकीचे ठरेल.

वाजीकरणाचा उद्देश केवळ बहुप्रजाजनन एवढेच नाही, तर सुप्रजाजनन हेही त्याचे महत्त्वाचे कार्य आहे. आपला वंश पुढे चालू रहावा, ही सर्वांचीच इच्छा असणे स्वाभाविक आहे. होणारी प्रजा ही एक वा दोन अशी मर्यादित असल्याने साहजिकच या प्रजेची (मुलांची) प्रकृति विचारत घेणे जरूरीच ठरते. वाजीकरणाच्या उपयोगाने होणारे अपत्य हे सुदृढ व व्याधिरहित असे असेल याविषयी खात्री देता येते. परिवार नियोजनाच्या या काळात हा विचार फार महत्त्वाचा ठरतो.

आज कुटुंब नियोजनासाठी केल्या जाणाऱ्या शस्त्रक्रियादि उपचारांमुळे अनेक पुरुषांमध्ये मैथुन असमर्थता येते, असे प्रत्यक्षात दिसते. या व्यक्तींमध्ये येणारी ही असमर्थता दूर करण्यासाठी ही वाजीकरण प्रयोग आवश्यकच ठरतात.

कौटुंबिक स्वास्थ्याच्या दृष्टीने जसे परिवार नियोजन महत्त्वाचे ठरते, तसेच वाजीकरण हेही आवश्यक ठरते व म्हणूनच बहुप्रजननासाठी नव्हे, तर सुप्रजननासाठी व मैथुन सामर्थ्य प्राप्त व्हावे, यासाठीही आजही पूर्वी इतकीच, नव्हे काही प्रमाणात अधिकच या वाजीकरण चिकित्सेची जरूरी आहे, हे लक्षात घ्यावयास हवे.

वाजीकरण उपक्रम

वाजीकरण उपक्रमांतील स्त्रीचे विशेष महत्व

वाजीकरणासाठी अनेक उपाय सुचविले जातात. पण या वाजीकरण उपचारांमध्ये 'स्त्री' हीच सर्वोत्कृष्ट वृष्य समजली जाते. व्यक्तीचे प्रेम विविध गोष्टींवर जरूर असते. पंचज्ञानेंद्रियाद्वारे तो त्यांचा स्वादही घेत असतो. पण स्त्रीमार्फत सर्वच इंद्रियांना एकाच वेळी तृप्ती मिळत असते. यासाठीच स्त्रीसमागम हे सुख सर्वश्रेष्ठ सुख मानले जाते.

संतानाची इच्छा करणारी, अतुल्य गोत्रातील स्त्री, जी वृष्य, प्रसन्न, रोगरहित व शुद्धस्नात आहे अशी स्त्री उत्कृष्ट वाजीकर समजली जाते. सौंदर्य, सुंदर वाणी, हावभाव याद्वारे जी स्त्री पुरुषास आवडते, तीच वृष्य म्हणून अधिक उपयुक्त ठरते. पुरुषाची ही आवड वेगवेगळी असू शकते हे या ठिकाणी लक्षात घ्यावयास हवे. पुरुषास वश राहणारी, पुरुष ज्या विषयामध्ये आसक्ती ठेवतो, त्याविषयी आस्था बाळगणारी अशी स्त्री या कामी उत्कृष्ट असते. अशा प्रकारची मनोनुकूल स्त्री पाहून शोक, भय, उद्वेग यापासून पुरुष मुक्त होतो, त्यास अत्यंत हर्ष होतो व तो मैथुन क्रिया अधिक चांगल्याप्रकारे करू शकतो व स्त्रीला तृप्त करू शकतो.

वाजीकर आहार-विहार

ग्रंथोक्त वृष्य द्रव्यांचा अभ्यास केला असता, असे संक्षेपाने म्हणता येईल की मधुर, स्निग्ध, जीवनीय, बृंहणीय, गुरु व मनाला संतोष प्राप्त करून देणारे द्रव्य या सर्वांमध्ये वृष्य हा गुण असतो.

चरकाचार्य वृष्य द्रव्यांचे गुण सांगताना म्हणतात-

'यत् किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं बृंहणं गुरु।

हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद् वृष्यमुच्यते।।'- च.चि. २/४/३६.

केवळ औषधी किंवा आहार द्रव्ये हीच वृष्य असतात असा मात्र याचा अर्थ नव्हे. वृष्यता प्राप्त होण्यासाठी, म्हणजेच संभोगशक्ती वाढविण्यासाठी अन्य अनेक गोष्टींची आवश्यकता असते. वाजीकरणासाठी प्रिय स्त्री, ही सर्वाधिक वृष्य किंवा वाजीकर असते या विषयीचे विवेचन पूर्वी केलेले आहेच. पण याखेरीज अन्य अनेक गोष्टीही वृष्य म्हणून उपयुक्त ठरतात.

निसर्गसुद्धा बरेच वेळा वाजीकरणास सहाय्य करतो. ज्या ठिकाणी भुंग्यांचा गुंजारव चालू आहे असा कमळयुक्त जलाशय, चमेलीची फुले, नीलकमल किंवा उत्तम सुगंधी द्रव्यांनी संस्कारित केलेले व शीतल असे गर्भगृह, ज्या प्रवाही नद्यांमध्ये तरंग उत्पन्न होतात, खळाळत्या पाण्याने फेस उत्पन्न होतो असा नदीकाठ, वृक्ष, वनस्पती इत्यादींमुळे हिरवीगार बनलेली पर्वतशिखरे, निळ्या ढगांनी आच्छादित आकाश, सुंदर चांदणी रात्र, कमळाप्रमाणे मृदु, गंधयुक्त, सुखकर असा स्पर्श, हळुवार पडणारा पाऊस इत्यादींमुळे रतिभोगयोग्य अशा रात्री, केशर, कुंकुम, अगरू यांचा लेप लावलेल्या प्रिय अशा कामिनी, सुंदर बागेतील कोकिलेचे कूजन यांसारख्या निसर्गातील घटना वाजीकरणास सहाय्यभूत ठरतात.

विशद अन्नपान, मनाला आवडेल असे गायन-वादन, शोक-चिंता-क्रोध आदि उपद्रवांनी विरहित मन, तरुण वय, नवीन व तरुण स्त्री ही कामदेवाची शस्त्रे आहेत असे म्हटले जाते.

ज्या काळात शरीरात मद-मस्ती उत्पन्न होते, असा वसंतादि काळ हा मनुष्यामध्ये हर्ष उत्पन्न करण्यास प्रमुख कारण ठरतो.

याबरोबर साखर व मध मिसळून बस्ति देणे लाभदायी ठरते. बस्तिचा उपयोग करणे चालू असताना दूध व मांसरस प्रधान आहार घेणे अधिक युक्त ठरते. सिद्धि स्थानात वर्णिलेल्या अनेक बल्य औषधांनी सिद्ध केलेले तैल व घृत यांचा वापरही वृष्य व वाजीकर म्हणून केला जातो.

वाजीकर औषधांचे प्रकार

मूळ ग्रंथामध्ये वाजीकर औषधांचे प्रकार सांगितलेले नाहीत. परंतु चरक टीकाकार चक्रदत्ताने मात्र वाजीकर द्रव्यांचे ३ प्रकार सांगितलेले आहेत. ते म्हणतात -

'शुक्रसुतिकरं किञ्चित् किञ्चीच्छुक्रविवर्धनम्।

सुतिवृद्धिकरं किञ्चित्, त्रिविधं वृष्यमुच्यते।।'- च.चि. २/४/५१ टीका.

वाजीकर औषधांचे ३ प्रकार असतात -

१. शुक्रसुतिकर २. शुक्रवर्धक ३. शुक्रसुतिवृद्धिकर.
शुक्रसुतिकर याचा अर्थ शुक्राचा स्त्राव करणारे औषध असा होतो. खरे पाहता शुक्राचा स्त्राव लवकर न करता अधिक काळ शुक्रस्तंभन करता आले तरच पुरुष अधिक मैथुनसमर्थ होतो. शुक्रस्तंभन असाच अर्थ म्हणूनच येथे अपेक्षित आहे, असे व्यावहारिक दृष्टिकोनांतून समजले जाते.

शुक्रसुतिकर म्हणजे वर म्हटल्याप्रमाणे शुक्राचा स्त्राव लवकर करणारे औषधी द्रव्य नसून शुक्राच्या स्त्रावाचे प्रमाण वाढविणारे द्रव्य असाही एक अर्थ सांगितला जातो. असा अर्थ केल्यास शुक्रसुतिकर म्हणजेच शुक्रवृद्धिकर आहे किंवा कसे अशी शंका येणे साहजिकच आहे. परंतु शुक्राच्या स्त्रावाचे प्रमाण वाढणे व शुक्रवृद्धि होणे या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत. शुक्रवृद्धिकर द्रव्यांनी शरीरात शुक्राची उत्पत्ती अधिक प्रमाणात होते, तर शुक्रसुतिकर द्रव्यांनी शरीरात पूर्वीच उत्पन्न झालेल्या शुक्राचे उदीरण अधिक प्रमाणात होते हा फरक लक्षात घेतला पाहिजे. शुक्राचे स्त्रवण अधिक प्रमाणात झाल्यानेही समागमाचे वेळी स्त्रीला अधिक तृप्तता मिळत असते, हे या संदर्भात लक्षात घ्यावयास हवे. याच दृष्टीने हे प्रकार चक्रदत्तानी सांगितलेले दिसतात.

शुक्रवृद्धिकर द्रव्यांनी शुक्रस्तंभनही आपोआपच घडत असते हे खरे, पण काही द्रव्ये केवळ शुक्रस्तंभनासाठीही

उपयुक्त ठरतात. उदा. जायफळ, अफू, कापूर या सारखी द्रव्ये शुक्रवृद्धिकर वा शुक्रस्रुतिकर नसून शुक्रस्तंभन करणारी म्हणूनच प्रसिद्ध आहेत. या द्रव्यांच्या सेवनाने व्यक्ती बराच काळपर्यंत शुक्रस्तंभन करून मैथून अधिक काळपर्यंत करू शकते. यासाठीच वाजीकरण द्रव्यांचाही वेगळा विचार करणे क्रमप्राप्तच ठरते.

शुक्रवृद्धिकर द्रव्यांमध्ये दूध व इंद्रगोप किडे; वनस्पतीज द्रव्यांपैकी कवचबीज आणि खनिज द्रव्यांपैकी वंगभस्म ही उत्कृष्ट समजली जातात.

शुक्र प्रवृत्तीची आठ कारणे

वरील सर्व द्रव्यांचा शुक्रवृद्धीसाठी उपयोग होतो हे खरे, पण यामुळे शुक्राची प्रवृत्ति कशी होते? वाजीकरण द्रव्ये कशी कार्यकारी होतात? असा प्रश्न अनेक वेळा उपस्थित केला जातो. शुक्रप्रवृत्तीची म्हणून आठ कारणे चरकाचार्यांनी सांगितलेली आहेत -

‘हर्षात्तर्षात् सरत्वाच्च पिच्छिल्यागदौरवादपि।

अणुप्रवणभावाच्च द्रुतत्वान्मारुतस्य च।।

अष्टाभ्य एभ्यो हेतुभ्यः शुक्रं देहात् प्रसिच्यते।

चरतो विश्वरूपस्य रूपद्रव्यं यदुच्यते।।’ - च.चि. २/४/४८/४९.

हर्ष, तर्ष, वीर्यांचे सरत्व - पिच्छिलता - गुरुता - अणुस्वभाव - प्रणवभाव आणि शुक्राला प्रेरणा देणाऱ्या वायुचे द्रुतत्व या आठ कारणांमुळे शुक्र शरीराबाहेर पडते. स्त्री समागमाचे वेळी शुक्राचे स्रवण शरीराबाहेर कसे घडते याचे हे वर्णन आहे. यापैकी -

१. हर्ष - म्हणजे संकल्पपूर्वक मैथुनाचे वेळी मेढ्राचे उत्थापन होणे.
२. तर्ष - म्हणजे स्त्री समागमाची इच्छा व तिचेकडून मिळणारा प्रतिसाद
३. सरत्व - शुक्राचे गतीत्व.
४. पिच्छिलता - शुक्राची पिच्छिलता.
५. गुरुता - वीर्याची गुरुता.
६. अणुभाव - शुक्राचे सूक्ष्मत्व, अणुस्वरूप.
७. प्रणवभाव - वीर्याची बाहेर पडण्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति.
८. द्रुतत्व - शुक्राला प्रेरणा देण्याऱ्या वायुचे द्रुतत्व.

या सर्वांच्या एकसमवच्छेदे होणाऱ्या प्रतिक्रियेमुळेच शुक्राचे स्रवण होत असते.

हे शुक्र अपत्य संजातकर असल्यानेच म्हणजेच यामुळे नवीन जीवाची उत्पत्ति होत असल्यानेच त्यास अनेक प्रकारच्या मनुष्य, पशु, पक्षी, कीटक, पतंग आदि योनीत भ्रमण करण्याऱ्या विश्वरूप आत्म्याचे रूपद्रव्य समजले जाते.

या आठ कारणांकडे पाहता असे दिसते की सरत्व, पिच्छिलता, गुरुता, अणुभाव व प्रणवभाव हे पाच गुण शुक्रात स्वाभाविकपणेच रहातात. शरीरात जेव्हा हर्ष व तर्ष होतो तेव्हा शीघ्रगामी वायु हा वरील गुणयुक्त शुक्राला शरीराबाहेर काढतो.

या उपरोक्त श्लोकात विश्वरूप आत्म्याचे रूपद्रव्य म्हणून शुक्राचे वर्णन केलेले आहे. विश्वरूप आत्मा हा निराकार, निर्गुण असा आहे. जेव्हा हा आत्मा देहधारी बनतो, रूपधारण करतो, तेव्हाच त्यास रूपद्रव्य म्हटले जाते. रूप म्हणजेच शरीरधारण करण्यासाठी शुक्र हेच प्रधान ठरते व म्हणूनच शुक्राला आत्म्याचे रूपद्रव्य मानले जाते.

काही ग्रंथोक्त वाजीकरण योग

वाजीकरणासाठी उपयुक्त असे अनेक प्रयोग सर्वच ग्रंथकारांनी वर्णिलेले आहेत. त्यापैकी चरकोक्त वाजीकरण योग पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. **बृंहणी गुटीका** : शरमूल, इक्षुमूल, काण्डेक्षुमूल, शतावरी, क्षीरकाकोली, विदारीकंद, कंटकारी, जीवन्ती,

ऋषभक, मेदा, काकोली, ऋद्धी, गोक्षुर, रास्ना, कवचबीज, पुनर्नवा यांचे चूर्ण प्रत्येकी ३-३ पल, नवीन उडीद १ आढक या सर्वांचा १ द्रोण जलामध्ये क्वाथ करावा. १/४ उरल्यानंतर गाळून त्यात यष्टिमधु, मनुका, अंजीर, पिंपळी, कवचबीज, मोहाची फुले, खजूर, शतावरी यांचा कल्क तसेच विदारीकंद, आवळा, ऊस यांचा स्वरस प्रत्येकी १-१ आढक, गोघृत १ आढक व गोदुग्ध १ द्रोण सर्व मिसळून घृत सिद्ध करावे. या घृतात साखर व वंशलोचन प्रत्येकी १ प्रस्थ, पिंपळी ४ पल, मिरे १पल, दालचिनी - वेलची - नागकेशर या सर्वांचे मिळून चूर्ण १/२ पल, मध ८ पल हे सर्व मिसळून त्यांच्या १-१ पल वजनाच्या गुटीका तयार कराव्यात. अशा प्रकारे तयार होणारी ही बृंहणी गुटिका वृष्य, बृंहण व बलवर्धक असते. या गुटीच्या सेवनाने पुरुष कामुक बनून स्त्री बरोबर दीर्घकाल मैथुन करू शकतो.

२. वाजीकरण घृत : माष, कवचबीज प्रत्येकी १ आढक, जीवक, ऋषभक, काकोली, मेदा, ऋद्धी, शतावरी, यष्टीमधु, अश्वगंधा प्रत्येकी ४ पल, या सर्वांच्या ४ पट पाणी घालून क्वाथ करावा. १/४ उरल्यानंतर गाळून घेऊन त्यात गोघृत, विदारीकंद स्वरस, ऊसाचा रस प्रत्येकी १ प्रस्थ, गोदुग्ध १० प्रस्थ, सर्व मिसळून मंदाग्निवर शिजवावे. घृत सिद्ध झाल्यावर त्यात साखर, वंशलोचन, मधु प्रत्येकी ४-४ पल व पिंपळी चूर्ण १ पल मिसळून त्यांचा संग्रह करावा.

ज्या व्यक्तीला अक्षय शुक्र प्राप्त व्हावे असे वाटते तसेच पचनेंद्रियांना बल प्राप्त व्हावे असे वाटते त्याने भोजनापूर्वी १ पल या मात्रेत घृताचे सेवन करावे. घृत घेतल्यानंतर लगेच भोजन करावे.

३. वाजीकरण पिण्डरस : साखर, मुगाच्या डाळीचे पीठ, वंशलोचन, गोदुग्ध, गोघृत, गव्हाची कणीक सर्व एकत्रित मिसळून तुपामध्ये तळून पूपलिका (पुरी) तयार कराव्यात. त्या फार लाल करू नयेत. या पुण्यांचे बारीक तुकडे करून त्यात वेलची इत्यादि द्रव्यांनी सुगंधित करून, मधुर रसयुक्त कोंबडीच्या मांसरसात घालाव्यात. याप्रकारे बनविलेल्या हा पिण्डरस वृष्य, पुष्टीकारक, बलवर्धक असतो.

याप्रमाणे बनविलेल्या पूपलिका मोर, तित्तिर व हंस यांच्या मांसरसात घालूनही पिण्डरस बनविता येतो. या सर्व पिण्डरसांच्या सेवनाने बल, वर्ण व शरीर धातुंची पुष्टी होते व पुरुष मैथुनास समर्थ होतो.

४. वृष्य माहिष रस : गोघृत, उडदाची डाळ आणि बस्तांड ही ३ द्रव्ये म्हशीच्या मांसरसात शिजवावीत. याप्रमाणे तयार होणारा मांसरस गाळून घेऊन तुपाबरोबर पुन्हा शिजवावा. त्यात अम्लरसात्मक काही द्रव्ये मिसळावीत. या माहिष रसाचा सैंधव, धने, मिरे व सुंठ मिसळून वापर करावा. हा माहिष रस उत्तम वृष्य, बलवर्धक, बृंहण असा असतो.

५. अन्य काही वृष्य रस : अ) चटक मांस तित्तिर मांसरसामध्ये शिजवावे. आ) तित्तिरमांस, कोंबडीच्या मांसरसामध्ये शिजवावे. इ) कोंबडीचे मांस मोराच्या मांसरसामध्ये व ई) मोराचे मांस हंसाच्या मांसरसामध्ये शिजवावे. चांगले शिजल्यावर मांसरस गाळून त्यात थोडास अम्ल रस, रूचीनुसार मधुर रस, सुगंधीद्रव्ये मिसळून प्रकृती साम्यानुसार सेवन करावे. हे सर्व मांसरस वृष्य व बल वृद्धीकर समजले जातात.

६. वृष्य व चटक मांस : चटक मांस भरपेट खाऊन तत्काळ गोदुग्ध पिणे हे अत्यंत वृष्य होते. याने शुक्रस्तंभन अत्यंत उत्कृष्ट प्रकारे होते व रात्रभर स्त्री संभोग करूनही पुरुषाचे वीर्यपतन होत नाही.

७. वृष्य माषयोग : भरपूर तुपाबरोबर जुन्या तांदळाचा भात व उडीदाचे कढण घेऊन त्यावर जी व्यक्ती दूध पिते, ती व्यक्ती अत्यंत वेग युक्त व रात्रभर मैथुनास समर्थ बनते.

८. वृष्य कुक्कुट मांस : मगरीच्या शुक्रामध्ये कोंबड्याचे मांस भाजून पोटभर खाल्याने, पूर्ण रात्रभर मैथुन करूनही अशा व्यक्तीचे लिंग शिथिल होत नाही.

९. वृष्य अंड रस : माशांची अंडी, हंसाची अंडी, मोराची अंडी व कोंबडीची अंडी यांचा बलक गोघृताबरोबर भाजून (आमलेट करून) भक्षण केल्यास तो वाजीकरण ठरतो.

१०. अपत्यकरी षष्टिकादि गुटिका : नवीन शालीषष्टिक दुधात भिजवावेत. त्यानंतर उखळात कुटून त्यात पुन्हा दूध मिसळून हातानेच कुस्करावे आणि गाळून घ्यावे. त्यामध्ये पुन्हा गोदुग्ध मिसळून, कवचबीज घालून शिजवावे. यात पुन्हा उडदाचा काढा मिसळून शिजवावे. या प्रकारेच बला, मुद्गपर्णी, माषपर्णी, जीवंती, जीवक, ऋषभक, ऋद्धी, काकोली, गोक्षुर, यष्टीमधु, शतावरी, विदारीकंद, मनुका, खजूर या प्रत्येकांचा वेगवेगळा काढा घेऊन, प्रत्येक वेळी त्यात

कवच बीज घालून शिजवावे. अशा प्रकारे तयार झालेल्या काढ्यात वंशलोचन, उडदाचे पीठ, तांदळाचे पीठ आणि गव्हाचे पीठ सर्व समभाग घेऊन ते हळूहळू मिसळावे व मिश्रण घट्ट करावे. त्यात मध व साखर मिसळून बोरा एवढी गोळी बनवावी. ही गोळी तुपावर भाजून घेऊन अग्निबलानुसार सेवन करावी. या गुटीकेचे सेवन करताना दूध व मांस रस यांचे आहारात अधिक प्रमाण असावे. अशा प्रकारे या गुटीकेचे सेवन केल्याने वृद्ध मनुष्यालाही संतान प्राप्ती होते आणि त्याच्या शुक्राचा नाश होत नाही.

११. वृष्य पूपलिकादि योग : चटक, हंस, कोंबडी, मोर, शिशुमार आणि मगर (नक्र) यांच्या अंड्यांचा बलक एकत्र करून त्यात गार्ईचे तूप, डुकराची चरबी व गार्ईची चरबी, तांदळाचे पीठ, गव्हाचे पीठ मिसळून पुरी तयार करावी. तुपात तळलेली ही पुरी धने, जिरे इत्यादि अनेक सुगंधी द्रव्ये मिसळून खावी. याचा प्रयोग केल्याने मनुष्य वीर्याने परिपूर्ण होऊन ध्वजहर्ष उत्तम प्रकारे होतो व तो मैथुनास प्रवृत्त होतो.

मूळ पाठात चटक आदि पक्षांचे वीर्य घ्यावे असे सुचविले आहे. पण यांचे वीर्य मिळणे असंभव असल्याने यासाठी समान धर्माची असणारी या प्राण्यांची अंडी वापरावीत असे टीकाकारांनी सुचविलेले आहे.

१२. अपत्यकर स्वरस : कवच बीज, उडीद डाळ, खजूर, शतावरी, तीळ, शिंगाडे, मनुका प्रत्येकी २ पल हे १ प्रस्थ गोदुग्ध व १ प्रस्थ पाण्यात शिजवावे. जलाचा अंश जाऊन केवळ दूध उरल्यावर अग्निवरून उतरवून गाळून घ्यावे. या सिद्ध केलेल्या दुधात साखर व वंशलोचन प्रत्येकी २ पल आणि थोडेसे घृत मिसळावे. थंड झाल्यावर त्यात मध मिसळावा आणि या दुधाचे प्राशन करावे.

या योगाचे सेवन केल्याने वृद्धावस्था प्राप्त झालेल्या दुर्बल व्यक्तीसही मैथुनसामर्थ्य प्राप्त होते व त्यास अपत्य प्राप्ति होते. विशेषतः ध्वजभंग, क्लैब्य, शुक्राल्पता यामुळे संतानप्राप्ति नसेल तर या कल्पाचा विशेष लाभ होताना दिसतो.

१३. वृष्यक्षीर : खजूर, उडीद डाळ, क्षीरकाकोली, शतावरी, जेष्ठमध, मनुका, कवच बीज प्रत्येकी १ पल, १ आढक जलात मिसळून काढा करावा. १/४ काढा उरल्यावर त्यात १ प्रस्थ दूध घालावे व दुग्ध सिद्ध करावे. तयार झालेल्या दुधात दुधाइतकेच घृत मिसळून साखरही घालावी. त्याप्रमाणे तयार होणारे दूध वृष्य असते. याचे सेवन चालू असताना केवळ दूधभातच घ्यावा.

१४. वृष्य घृत : जीवक, ऋषभक, मेदा, जीवन्ती, श्रावणी, बृहत्श्रावणी, खजूर, यष्टीमधु, मनुका, पिंपळी, सुंठ, शिंगाडे, विदारी कंद या सर्वांचा कल्क गोघृत व गोदुग्ध एकत्रित करून घृतसिद्ध करावे. या सिद्ध घृतात, घृताच्या १/४ साखर व त्याच्या १/४ मध मिसळावा व भाताबरोबर या घृताचे सेवन करावे. घृताची मात्रा ही रुग्ण बलानुसार ठरवावी. हे घृत वृष्य, बल वर्धक, कण्ठ्य आणि उत्तम बृंहण असते.

१५. वृष्य दधिसर : शरद ऋतूतील चंद्रमा जसा दोषरहित असतो, त्याचप्रमाणे दोषरहित दही घेऊन त्यातील पाणी काढून टाकावे. तयार होणाऱ्या चक्क्यात साखर, मध, मरिच, वंशलोचन यांचे सूक्ष्म चूर्ण युक्तीने मिसळावे. ही चूर्णे चांगली मिसळल्यावर त्यात वेलची चूर्ण मिसळावे व मातीच्या मडक्यामध्ये तोंडावर फडके बांधून हाताने पिसून गाळावे. याप्रकारे तयार होणारे श्रीखंड (?) पूर्ण शीतल झाल्यावर तूप भाताबरोबर मिसळून त्याचे सेवन करावे.

याच्या सेवनाने वर्ण, स्वर, बल यांची वृद्धि होते व पुरुष मैथुन करण्यास पूर्ण समर्थ होतो.

१६. वृष्य षष्टिकौदन : पांढऱ्या साळीचा भात, तूप, साखर व मध मिसळून दुधाबरोबर खावा. मैथुनशक्ति वाढीस लागते.

१७. वृष्य पूपलिका : कोंबडीचे किंवा मगरीच्या अंड्यातील बलक तुपावर परतावा (आमलेट) तांदळाच्या पिठात मिसळून तुपात तळून घ्यावे. याप्रमाणे तयार होणाऱ्या पूपलिका खाऊन वर वारुणीचे सेवन करावे म्हणजे वृष्यत्व प्राप्त होते.

१८. वृष्य गोदुग्ध : जी गाय उडदाची पाने, किंवा उडीद किंवा अर्जुनाची पाने खाऊन पुष्ट झाली आहे, जी प्रथमच व्याली आहे, जी पुष्ट असून जिचे वासरू जिवंत आहे, जी काढ्या वा लाल रंगाची असून जिची शिंगे लांब आहेत, जी अदारुण म्हणजेच धार काढण्यास कष्टकारक नाही, जिचे दूध सान्द्र घट्ट आहे, अशी गाय बुद्धिमान मनुष्याने पाळावी. अशा गार्ईचे धारोषण वा तापविलेले दूध साखर, मध किंवा तूप घालून पिणे उत्तम वृष्य समजले जाते.

१९. **वृष्य क्षीर** : ५ प्रकार - शुक्ल, जीवनीय, बृंहण, बलवर्धन व क्षीरसंजनन यापैकी कोणत्याही एका गणातील द्रव्ये घेऊन ती दुधाबरोबर शिजवावीत. त्यात गव्हाचे पीठ, गाईचे तूप व मध मिसळून पुन्हा शिजवावे. जी व्यक्ति शुक्राचा क्षय होऊ नये अशी इच्छा बाळगते, त्या व्यक्तिये या वृष्य क्षीराचा प्रयोग केला पाहिजे.

२०. **अपत्यजनन क्षीर योग** : उडदाची पाने, ऊस किंवा अर्जुनाची पाने यावर पुष्ट झालेल्या गाईचे दूध सुवर्ण पात्रात तापवावे यात तूप, मध घालून त्या दुधाचे पान केल्याने अपत्य प्राप्ती होते.

२१. **वृष्य पिप्पली योग** : ३० पिंपळीचे चूर्ण करून ते १ पल तिळ तेल व ४ पल गोघृत याबरोबर चांगले भाजून घ्यावे. त्यात १ पल साखर, १ पल मध मिसळून ते एका पात्रात घ्यावे. या पात्रात गाईची धार काढावी व हे धारोष्ण दूध अग्निबलानुसार प्राशन करावे. आहारात केवळ दूधभातच घ्यावा. त्याने वृषता प्राप्त होते. त्याचे मेढू अनेक वेळा स्त्री समागम करूनही शिथिल होत नाही.

२२. **वृष्य पायस** : गोक्षुर क्वाथ किंवा गोक्षुर स्वरसामध्ये विदारीकंदाचा क्वाथ किंवा स्वरस मिसळावा. या मिश्रणाच्या ४ पट दूध त्यात मिसळावे. या मध्ये उडीद- डाळ व तांदुळ १/८ इतक्या प्रमाणात मिसळून त्याची खीर तयार करावी. तयार खिरीच्या १/८ इतके गोघृत मिसळून या उत्कृष्ट वाजीकर अशा खिरीचे सेवन करावे.

२३. **वृष्य पूपलिका** : जीवक, ऋषभक आदि जीवनीय द्रव्ये, मनुका, मधुका आदि द्रव्यांची फळे व अन्य रुचकर अशा आम्र, आम्रातक आदिची फळे घेऊन त्यांचा रस काढावा. त्यात कवचबीज चूर्ण, उडदाच्या डाळीचे पीठ प्रत्येकी ४ पल, तीळ चूर्ण, मुगाचे पीठ प्रत्येकी १६ पल, गव्हाचे पीठ, तांदळाचे पीठ व गोघृत प्रत्येकी ८ पल मिसळावे. आवश्यक तितके दूध मिसळून पुऱ्या तयार कराव्यात.

ज्या पुरुषांना अनेक स्त्रिया असतात, त्यांनी या वृष्य अशा पूपालिकांचे सेवन करावे.

२४. **वृष्य शतावरी घृत** : गोघृत १ प्रस्थ, दूध १०० प्रस्थ, शतावरी कल्क ८ पल, सर्व एकत्रित करून घृत सिद्ध करावे. अग्निबलानुसार १ किंवा २ कर्ष घृत हे साखर, मध व पिंपळी चूर्ण या बरोबर खावे. हे घृत उत्तम वृष्य असते.

२५. **वृष्य मधुक योग** : यष्टिमधु, गोघृत, मध प्रत्येकी १ कर्ष एकत्रित मिसळून खावे व वर दूध प्यावे. याने पुरुष सदा मैथुन समर्थ राहते.

२६. **वृष्य मांस गुटिका** : डुकराचे मांस शिजवून घ्यावे. त्यात मरिच व सैंधव मिसळून बारीक वाटून बोराच्या आकाराच्या गुटिका तयार कराव्यात. या गुटिका तुपावर चांगल्या भाजून घ्याव्यात. चांगल्या खरपूस भाजल्यावर या गुटिका ज्यामध्ये भरपूर तेल, दही, केशर व डाळिंब स्वरस घातलेला आहे अशा कोंबड्याच्या मांसरसात सोडाव्यात. व पुन्हा तो मांसरस शिजवावा. चांगला पाक झाल्यानंतर या गुटिका व मांसरस यांचे सेवन करावे. याने अक्षय शुक्राची प्राप्ति होते.

२७. **वृष्य माहिष रस** : उडीद पाण्यात भिजवून त्यांना मोड आणावेत. त्यांचे साल काढून टाकून ते स्वच्छ करून घ्यावेत. याचप्रमाणे स्वच्छ केलेले कवचबीज त्यात मिसळावे. हे उडीद व कवचबीज, ज्यामध्ये भरपूर तूप, दही मिसळलेले आहे अशा मांसरसात शिजवावेत. शिजताना त्यात धने, जिरे, सुंठ यांचे चूर्ण घालावे. पूर्ण शिजल्यावर त्यातील उडीद व कवचबीज खाऊन तोच मांसरस प्यावा. याने शुक्राचे उत्तम प्रकारे वर्धन होते.

२८. **वृष्य घृतधृष्ट मत्स्य मांस** : अ) रोहु किंवा शफरी मासे गरम तुपावर भाजून सेवन केल्याने शुक्रवृद्धि पूर्णरूपाने होते. आ) रोहु मत्स्य तुपावर भाजून बकरीच्या मांसरसांत शिजवावे. शिजताना त्यात आमलकी स्वरस मिसळावा. उत्तम शिजलेले मासे खाऊन वर मांसरसाचे सेवन केल्याने संतान प्राप्ति होते.

२९. **वृष्य पूपलिका** : अ) रोहु मत्स्य साफ करून, त्याचे बारीक तुकडे करून, वाटून, त्यात हिंग, सैंधव व धने चूर्ण मिसळावे. यामध्ये गव्हाचे पीठ मिसळून आवश्यक तितके पाणी वापरून कणीक भिजवावी. याच्या पुऱ्या करून त्या तुपात तळाव्यात.

आ) गोघृत व सैंधव यांच्याबरोबर रोहु मत्स्य म्हशीच्या मांसरसात शिजवावा. चांगला शिजल्यावर मत्स्य बारीक वाटून त्यात मिरे, जिरे, धने, हिंग व तूप मिसळावे. गव्हाच्या पिठात हे सर्व मिसळून (कणीक भिजवून) पुऱ्या कराव्यात व तुपात तळून घ्याव्यात.

या दोन्ही पूपलिका बृंहण, बलवर्धक, हर्षदायक, सौभाग्यदायक, पुत्रदायक व उत्तम शुक्रवर्धक असतात.

३०. **वृष्य माषादि पूपालिका** : उडीद, कवचबीज, गहू, तांदूळ या सर्वांचे पीठ, साखर, विदारी कंद, तालीमखानाबीजचूर्ण हे गाईच्या दुधात मिसळून त्यांच्या गाईच्या तूपात तळून पुऱ्या कराव्यात.

३१. **अपत्यकर घृत** : शतावरी, विदारीकंद, उडीद, कवचबीज व गोक्षुर यांचा प्रत्येकी वेगवेगळा असा क्वाथ पाणी मिसळून करावा. नंतर हे सर्व काढे एकत्र करून त्यात गोघृत १ प्रस्थ, गोदुग्ध ८ प्रस्थ मिसळून घृत सिद्ध करावे. या घृताचे अग्नि व शरीरबलानुसार सेवन करावे. साखर व मध मिसळून यांचे सेवन केल्यास अपत्यप्राप्ति होते.

३२. **वृष्य गुटिका** : गोघृत १ आढक, १०० आढक विदारीकंद रस एकत्र करून घृत सिद्ध करावे. या घृतात पुन्हा ४ आढक गोदुग्ध मिसळून पुन्हा एकवार घृत सिद्ध करावे. अशा प्रकारे तयार होणाऱ्या घृतात साखर, वंशलोचन, मध, उसाचा रस, पिंपळीचूर्ण, कवचबीज चूर्ण हे सर्व तुपाच्या १/४ इतक्या प्रमाणात मिसळून उंबराच्या आकाराच्या गुटिका कराव्यात. ही गुटिका अत्यंत वृष्य असते.

३३. **वृष्य उत्कारिका** : साखर १०० पल, गोघृत ५० पल, मध २५ पल आणि जल एकत्रित करून शिजवावे. थोडे घट्ट झाल्यावर त्यात २५ पल गव्हाचे पीठ मिसळून तळहातावर घेऊन चांगले मळावे. त्याच्या गोलाकर उत्कारिका तयार करून त्या शिजवाव्यात.

या उत्कारिकांच्या सेवनाने मनुष्य अधिक शुक्रसाव करून स्त्रीला तृप्त करतो.

आतापर्यंत चरकोक्त वाजीकरण कल्प पाहिले गेले. अन्य ग्रंथकारांनीही याप्रकारचेच विविध कल्प वर्णिलेले आहेत. परंतु त्यात फारसे काही वेगळे नसल्याने त्यांचा उहापोह करणे विस्तारभयास्तव येथे टाळले आहे.

ग्रंथोक्त कल्पांपेक्षाही व्यवहारामध्ये अन्य अनेक कल्प अनुभूत या स्वरूपात वैद्यांकडून वापरले जातात व त्यांचा वाजीकरण म्हणून उत्तम उपयोग होतानाही दिसतो. वाजीकरण या प्रकरणामध्ये या प्रकारच्या कल्पांचा व द्रव्यांचा उल्लेख नसला तरी त्या त्या द्रव्यांचे गुणधर्म सांगताना मात्र त्यामधील वृष्य व वाजीकर गुण शास्त्रकारांनी स्पष्ट केलेले आहेत. असेच काही वृष्य व वाजीकर कल्प यापुढे मांडले आहेत.

१. **वृष्य कल्प** : कापूर, अत्रक, वसंतकुसुमाकर, अहिफेन व अश्वगंधा यांचे एकत्रित मिश्रण वृष्य म्हणून वापरले जाते. हा एक अनुभूत असा प्रयोग असून त्याचा व्यवहारात अनेक रुग्णांना लाभ होताना दिसतो. जुन्या वैद्यांकडे मिळणाऱ्या या पाटालून तयार होणाऱ्या कल्पाला म्हणूनच वृष्यकल्प असेच सार्थ नाव दिले जाते.

२. **वंगभस्म + इंद्रगोप किड्यांचे चूर्ण** : प्रत्येकी २५० मि. ग्रॅ. दिवसांतून ३ वेळा दुधाबरोबर देण्याने शुक्रजंतूंचे प्रमाण वाढते व त्यातील विकृति दूर होऊन ती व्यक्ती मैथुनक्षम बनते. क्लैब्य नाहीसे होऊन त्यास अपत्यप्राप्तीही होते. त्यामुळे संभोग शक्तीही वर्धमान होते.

३. **नारसिंह चूर्ण** : शतावरी, गोखरू, वाराहीकंद, भल्लातक, चित्रक, त्रिकटू, विदारी कंद ही यातील महत्त्वाची घटक द्रव्ये आहेत. हे चूर्णही उत्तम शुक्रल आहे.

४. **कामदेव घृत** : अश्वगंधा, गोक्षुर, शतावरी, विदारीकंद, बला, उडीद, वडाचे अंकुर, शालिपर्णी व कमलबीज यांचा क्वाथ करावा. या क्वाथात इक्षुरस व जीवनीय गणातील द्रव्ये व सारिवा, रक्तचंदन, पिंपळी, नागकेशर यांचे चूर्ण मिसळावे. यात तूप घालून घृत सिद्ध करावे.

हे घृत वीर्य वाढविणारे, इंद्रिय दौर्बल्य कमी करणारे व म्हणूनच वाजीकरण आहे. सर्व ऋतूंत सेवन करण्यायोग्य असा हा कल्प आहे.

५. **वृष्यवटी** : अश्वगंधा, वंगभस्म, कारस्कर यांना बस्तांडाच्या काढ्याच्या भावना देऊन बनविला जाणारा हा कल्प उत्कृष्ट शुक्रस्तंभक म्हणून ओळखिला जातो. यामध्येच बरेच वेळा कापूर, केशर, कवचबीज, आकारकरभ, एला, जायफळ यांसारख्या औषधांचीही जोड दिली जाते.

याखेरीज शाल्मली स्वरस, मुसली चूर्ण, शतावरी कल्प, अश्वगंधा वा शतावरी घृत, कारस्कर घृत असे अन्य कल्पही वापरले जातात.

□□□

ज्वर

हा एक फार महत्वाचा रोग आहे. तो सर्व रोगांमध्ये प्रमुख असून अत्यंत दारुण स्वभावाचा आहे. चरकादी शास्त्रकारांनी या व्याधीचे वर्णन सुरुवातीसच केलेले आहे. ज्वराचे जेवढे विस्ताराने विवेचन आचार्यांनी केलेले आहे तेवढा विस्तार अन्य रोगांविषयी केलेला दिसत नाही. अन्य व्याधींच्या अपेक्षेने सुरुवातीसच ज्वर वर्णिलेला असल्याने ज्वराचा विस्तार आहे. ज्वर प्रकरणांमध्ये अनेक संज्ञांचे, अनेक विषयांचे जे स्पष्टीकरण करण्यात आलेले आहे ते अन्य रोगांमध्येही तसेच असल्याने, सुरुवातीस सांगितलेल्या या रोगाचा साहजिकच अधिक विस्तार केला गेलेला आहे.

ज्वर हा व्याधि सर्व रोगांमध्ये प्रधान आहे, महत्वाचा आहे. याचे स्पष्टीकरण करताना चरकाचार्य म्हणतात -
'देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली।

ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तो भगवता पुरा।।

तस्य प्राणिसपत्नस्य ध्रुवस्य प्रलयोदये।।' - च.चि. ३/४-५

'ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः सर्वप्राणिनां प्राणहरः देहेन्द्रियमनस्तापकरः प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साहहासकरः श्रमक्लममोहाहारोपरोधसंजननो ज्वरयति शरीराणीति ज्वरः, नान्ये व्याधयस्तथा दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्साश्च यथाऽयमितिस सर्वरोगाधिपतिर्नानातिर्यग्योनिषु च बहुविधैः शब्दैः अभिधियते। सर्वप्राणभृतश्च सज्वरा एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते, स महामोहा तेनाभिभूता सदैहिकं देहिनः कर्म च किंचिदपि न स्मरन्ति सर्वप्राणभूता ज्वरएवान्ते प्राणानादत्ते।' - च.नि. १/३१

ज्वराचे प्राधान्यत्व वर्णन करताना जी अनेकविध कारणे दिली जातात त्यांचे एकत्रित विवेचन सार रूपाने पुढील प्रकारे करता येईल.

ज्वर हा रोग - १. देहेन्द्रियमनस्तापी.

२. सर्वरोगाग्रज.

३. बलवान.

४. जन्म व मृत्यु यासमयी आवश्यक असणारा.

५. प्रज्ञा, बल, वर्ण, हर्ष, उत्साह यांची हानी करणारा.

६. श्रम, क्लम, मोह, अग्निमांघ निर्माण करणारा.

७. दारुण.

८. अनेक प्रकारचे उपद्रव निर्माण करणारा.

९. दुश्चिकित्स्य.

१०. सर्व प्राणिमात्र तथा औद्भिद व जंगम सृष्टीस व्यापून असणारा.

११. सर्व प्राणिमात्रांचे प्राणहरण करणारा.

असा असल्यानेच सर्व रोगांमध्ये प्रधान गणला जातो.

देहेन्द्रियमनस्तापी : अर्बुदासारखे काही रोग हे केवळ शरीरास पीडा देणारे असतात तर अतत्वाभिनिवेशासारखे रोग हे मानस व्याधि म्हणून गणले जातात. तिमिरासारख्या व्याधीमध्ये प्राधान्याने इंद्रियदुष्टी आढळते. पण ज्वरामध्ये मात्र देह, इंद्रिय आणि मन या तीनही भावपदार्थांची विकृति असते व म्हणूनच याचे वर्णन करताना 'अयं तु त्रितयतापी' असे म्हटलेले आहे. खरे पाहता केवळ शारीरिक, केवळ मानसिक वा केवळ इंद्रियप्रदोषज असा कोणताच रोग असू शकत नाही. प्रत्येक

रोगामध्ये थोड्याफार प्रमाणात या सर्वांचीच दुष्टी होताना दिसते. परंतु ज्याची दुष्टी प्रथमतः होते व प्रामुख्याने तशीच टिकून राहते, त्यावेळी त्या व्याधीस व्यपदेशस्तु भूयसा या न्यायाने शारीरिक, मानसिक इत्यादि नावानी संबोधिले जाते. ज्वरामध्ये देह, इंद्रिय व मनस्ताप हा सुरुवातीपासून असणारा व कायम टिकणारा घटक आहे. त्यामध्ये तरतमभावाने व्यवच्छेद करणे शक्य नसते व म्हणूनच त्याचे विवेचन 'देहेन्द्रियमनस्तापी' असे केलेले आहे. या देह, इंद्रिय व मनस्तापाची लक्षणे पुढील विवेचनात स्पष्ट केलेली आहेत.

सर्वरोगाग्रज : रोगोत्पत्तीच्या दृष्टीने विचार करता शारीरिक व्याधींमध्ये प्रथमतः ज्वराची उत्पत्ति झाली असे म्हटले जाते. मानसरोग मात्र तत्पूर्वी म्हणजेच सत्ययुगापासून अस्तित्वात आहेत असे चरक टीकाकार चक्रपाणिदत्ताचे मत आहे.

बलवान : यामुळे अनेक विकार - लक्षणे उत्पन्न होतात म्हणून त्यास 'बली' ही संज्ञा दिलेली आहे.

जन्ममृत्युसमयी आवश्यक : सर्व प्राणिमात्रांचे जन्माचे वेळी व मृत्युसमयी ज्वर हा अवश्यभावी असतो असे म्हटले जाते. म्हणजेच ज्वराशिवाय जन्म वा मृत्यु नाही असे मत सर्व शास्त्रकारांनी मांडलेले आहे.

जन्म वा मृत्यूच्या वेळी आवश्यक समजला जाणारा हा ज्वर मोहमयी असून त्यामुळे जन्माला आलेल्या व्यक्तीस पूर्वजन्म व पुनर्जन्माविषयी विस्मृति घडते असेही विवेचन या प्रकरणी केलेले आहे.

दारुण, बहुपद्रवः, दुश्चिकित्स्य : ज्वराचा स्वभाव दारुण आहे. त्यामुळेच त्याला पाप्मा, मृत्यु, ओजोशन (ओज नष्ट करणारा), अंतक (आयुष्याचा अंत करणारा), क्रोध (मनःस्वास्थ्य नष्ट करणारा) अने अनेक पर्याय दिले जातात.

सर्व प्राणिमात्रांना व्यापून असणारा : ज्वर हा रोग केवळ मनुष्य प्राण्यासच होतो असे नसून सर्वच प्राणिमात्र (पशु, पक्ष, जलचर), वनस्पति एवढेच नव्हे तर भूमि, जल, आकाश इत्यादि भूतांमध्येही त्याचा आविष्कार दिसतो. म्हणूनच चरकाचार्य म्हणतात -

'ज्वरेणाविशताभूतं नहि किंचिन्न तप्यते।' - च.चि. ३

अर्थात या सर्व टिकाणी त्यास ज्वर ही संज्ञा न वापरता विविध अन्य संज्ञांचा वापर केलेला आढळतो. पालकाप्य कृत हस्त्यायुर्वेदामध्ये निरनिराळ्या प्राणिमात्रामध्ये होणाऱ्या ज्वरांना पुढील संज्ञा वापरलेल्या आहेत.

हत्ती - पालक	घोडा - अभिताप	गाय - ईश्वर
मानव - ज्वर	शेळी, मेंढी - प्रलाप	उंट - अलस
म्हैस - हारिद्र	मृग - मृगरोग	पक्षी - अभिघात
जलचर - इंद्रमद	कीटक - पक्षपात	सर्प - अक्षिक.

वाग्भट टीकाकार अरुणदत्तानेही अशाच काही संज्ञांचा उल्लेख केलेला आहे. त्यापैकी वरील संज्ञापेक्षा वेगळ्या संज्ञा पुढीलप्रमाणे आहेत.

हत्ती - पाकळ	घोडा - अभितापक	गाय - गोकर्णक
पक्षी - मकर	कुत्रा - अलर्क	वनस्पति- ज्योति
धान्य - चूर्णक	जल - नीलिका	भूमि - उषर

सर्व प्राण्यांचे प्राणहरण करणारा : ज्वर हा सर्वच प्राणिमात्रांना होणारा रोग. कोणत्याही प्राण्यामध्ये ज्वराची एकदा उत्पत्ति झाली की मृत्यु हा निश्चित ठरलेला. याला अपवाद एकाच प्राण्याचा व तो म्हणजे मनुष्य प्राण्याचा. मानव सोडून अन्य सर्व प्राणिमात्रांमध्ये मात्र ज्वरामुळे निश्चितच प्राणहरण होते.

ज्वरोत्पत्तिची कथा

आयुर्वेदीय संहिता ग्रंथामध्ये अनेक रोगांच्या उत्पत्तीच्या कथा वर्णिलेल्या आहेत. या सर्व कथा 'रूपक' या स्वरूपात असून त्यामध्ये फार मोठा गहन अर्थ भरलेला असतो. आपल्या ग्रंथांची रचना करताना संक्षेपाने, सूत्ररूपाने अनेक गोष्टी मांडलेल्या असतात. त्यांचे स्पष्टीकरण संदर्भानुसार करावे लागते. टीकाकारांनी हे काम फार उत्तम प्रकारे केलेले आहे. रोगोत्पत्तीच्या ज्या कथा सांगितलेल्या आहेत त्यामागे दडलेला मथितार्थही टीकाकारांनी स्पष्ट केलेला आहे. केवळ पुराणांतील कथा म्हणून त्या सोडून देऊन चालणार नाही, तर त्यांचा अभ्यास करून निश्चित असे निष्कर्ष त्या कथांतून

काढले पाहिजेत. याच दृष्टिकोनांतून ज्वरोत्पत्तीच्या कथेकडे सुद्धा पाहिले पाहिजे.

कथा :

'दक्षापमानसंकृद्धरुद्रनिश्वाससंभवः ।'

'रुद्रकोपाग्निसंभूतः'- सु.उ.तं. ३९

दक्षप्रजापतीच्या एका कन्येने - सतीने - भगवान शंकराशी विवाह केला होता. दक्षाची या विवाहास मान्यता नव्हती. परंतु पित्याच्या मनाविरुद्ध सतीने भगवान शंकरांना स्वयंवरात निवडलेले होते. यामुळेच दक्षाने आपल्या मुलीबरोबरचे संबंध तोडलेले होते.

एकदा दक्षाने एक यज्ञ आरंभिला. या यज्ञासाठी त्याने सर्वांना निमंत्रण केले, सर्व देवतांना आवाहन केले परंतु शंकरास मात्र बोलविले नाही. इतकेच नाही तर यज्ञयागातून सर्व शैव ऋचा ही काढून टाकल्या.

इकडे सतीला आपल्या वडिलांचे घरी यज्ञ आहे हे समजले. या यज्ञाचे वेळी सर्व गणगोत्र जमतील त्यावेळेस आपणही तेथे जावे असे तिला वाटले. शंकरांनी यास अनुज्ञा नाकारली परंतु सतीचा हट्ट पाहून त्यांनी सतीस जाण्याचा परवानगी दिली व बरोबर वीरभद्र आदि गणांनाही पाठविले.

जेव्हा सती माहेरी आली, त्यावेळेस तिचे स्वागत तर राहोच; पण तिचा अपमान करण्यात आला. अत्यंत अपमानित अवस्थेत सतीने यज्ञकुंडात उडी घेऊन आत्मार्पण केले. वीरभद्रास ही घटना कळताच त्याने दक्षाशी युद्ध आरंभिले. प्रत्यक्ष शंकरास जेव्हा ही गोष्ट समजली तेव्हा त्यास अत्यंत क्रोध आला. त्याने आपला तृतीय नेत्र उघडला - रुद्रावतार धारण केला. या क्रोधामध्ये तीनही लोक होरपळू लागले.

अशा वेळी सर्व देवदेवतांनी शंकराची प्रार्थना सुरू केली, त्याची स्तुती करणारी स्तोत्रे गाईली. कालांतराने शंकर प्रसन्न झाले, शांत झाले. यज्ञ संहारासाठी निर्मिलेल्या राक्षसाचे काय करावे असा प्रश्न जेव्हा निर्माण झाला त्यावेळेस प्रभु शंकरांनी यापुढे तू जगामध्ये 'ज्वर' म्हणून रहा असा त्यास आदेश दिला. त्याचवेळी या व्याधीची प्रथमतः उत्पत्ति झाली.

ज्वराचे 'रुद्रकोप' हे म्हणूनच विप्रकृष्ट कारण मानले जाते.

निष्कर्ष : या प्रकारची वा स्वरूपाची ही कथा थोड्या फार फरकाने सर्वांनी सांगितलेली आहे. या कथानकावरून हे लक्षात येईल की ज्वराची उत्पत्ति क्रोधातून आहे. क्रोधामुळे पित्तप्रकोप होतो व या उष्णतीक्ष्ण गुणयुक्त पित्तामुळेच ज्वरोत्पत्ति होते. यासाठीच :

'उष्मा पित्ताऽदृते नास्ति, ज्वरो नास्ति उष्णो विना।

तस्मात् पित्तविरुद्धानि त्यजेत पित्ताधिकेऽधिकं।।'- अ.ह.चि. १/१६

असे म्हटले जाते. ज्वरात पित्त हा एक अवश्यभावी असा घटक आहे हेच येथे स्पष्ट केलेले आहे. क्रोधामुळे मानसिक संतुलन बिघडते. हे मानसिक अस्वास्थ्य असणे हेही ज्वराचे एक प्रमुख लक्षण आहे, मनस्ताप होणे हे लक्षण ज्वरात असतेच असते.

चिकित्सेच्या दृष्टीनेही या कथासूत्रातून महत्त्वाचा धागा मिळतो. शिवाची स्तुती केल्यानंतर शिव-शंकर शांत झाले असे या कथानकात म्हटले आहे. शिव म्हणजे सौम्य, शीतल, मंगलकारक. सर्व सौम्य, शीत, मंगलकारक म्हणजेच पर्यायाने पित्तघ्न उपचार येथे करावे लागतात हेही येथे रूपकाने चपखलपणे वर्णिलेले आहे.

ज्वर शब्दाची व्युत्पत्ति :

'ज्या वयोहानौ इत्यस्य धातोः औणादिके वर प्रत्यये सति ज्वरः।'- वा. नि. १/१- अरुणदत्त टीका.

'ज्वरयति संतापयति शरीराणि इति ज्वरः।'- च.नि. १/४०

'संताप हेतुत्वात् ज्वरः।'- च.चि. ३/१३ जेज्जट टीका.

'ज्वर शब्देन देहमनःसंतापकरत्वम्।'- च.नि. १/५ चक्रदत्त टीका.

आयुष्याचा नाश होणे असा 'ज्या' या धातूचा अर्थ आहे. ज्या रोगामध्ये आयुष्याचा नाश होतो, न्हास होतो तो ज्वर

व्याधि. देह, इंद्रिय व मन यांचा संताप होणे हे या रोगातील महत्वाचे लक्षण. संताप होणे, तापणे या अर्थाने ज्वर हा शब्द रूढ झाला आहे.

ज्वर पर्याय

'ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातंक एव च।
एकोऽर्थो नाम पर्यायैर्विविधैरभिधीयते।।' - च.चि. ३/११
'ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोजोशनोऽन्तकः।
क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः।।
जन्मान्तयोर्मोहमयः संतापात्माऽपचारजः।
विविधैर्नामिभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्तते।।' - वा.नि. २/१, २.

ज्वर हा शब्द सामान्य रोगवाची या अर्थाने अनेक ठिकाणी वापरला गेला आहे. याउलट ज्वराला रोगपति, पाप्मा, मृत्यु, ओजोशन, अंतक, क्रोध, दक्षाध्वरध्वंसी, रुद्रोर्ध्वनयनोद्भव, संतापात्मा इत्यादि अनेक पर्याय योजलेले आढळतात.

ज्वर प्रकृति

'क्षयस्तमो ज्वरः पाप्मा मृत्युश्चोक्ता यमात्मकाः।
पंचत्वप्रत्ययान्नुणां क्लिश्यतां स्वेन कर्मणा।।
इत्यस्य प्रकृति प्रोक्ता.....।।' - च.चि. ३/१३

प्रकृति म्हणजेच स्वभाव - न बदलणारी स्थिती. ज्वराची प्रकृति सांगताना चरकाचार्यांनी क्षय, तम, ज्वर, पाप्मा, मृत्यु, यमात्मक असे पर्याय योजले आहेत. या रोगामध्ये देहदातूंचा क्षय होतो म्हणून यास क्षय म्हटले जाते. मोहकर्तृत्वामुळे यास तम असे संबोधिले जाते, पापामुळे उत्पत्ति असल्याने पाप्मा तर अरिष्टसूचक, मृत्युसूचक असल्याने यमात्मक किंवा साक्षात मृत्यु वा नावाने हा व्याधि ओळखला जातो. सर्व प्राणिमात्रांना पंचत्वाप्रत नेण्यास प्रवृत्त करणारा व्याधि या अर्थाने क्षयादि सर्व शब्दांनी ज्वराची प्रकृति म्हणजेच स्वभाव स्पष्ट होतो.

ज्वराची प्रवृत्ति

'प्रवृत्तिस्तु परिग्रहात्।' - च.चि. ३/१४

ज्वरोद्भव कसा होतो हेच ज्वरप्रवृत्तिमध्ये अपेक्षित आहे. ज्वरोद्भवाची कथा यापूर्वीच वर्णिलेली आहे. परिग्रहातून ज्वराची प्रवृत्ति होते असे म्हणता येईल.

ज्वरप्रभाव

'संतापः सारुचिस्तृष्णा सांगमर्दो हृदि व्यथा।

ज्वरप्रभावौ जन्मादौ निधने च महत्तमः।।' - च.चि. ३/२६

प्रभाव म्हणजे औपाधिक शक्ती. संताप, अरुचि, तृष्णा, अंगमर्द, हृद्व्यथा ही सर्व ज्वरप्रभावाने उत्पन्न होणारी लक्षणे आहेत. जन्म व मृत्यु या समयी महत्तम मोहरूपाने असणे हाही ज्वर प्रभावच आहे.

ज्वराचे मूर्तस्वरूपी वर्णन

पुराणांतरी ज्वराचे अति गंभीर, रौद्र स्वरूप स्पष्ट करण्यासाठी त्याची मूर्त अशी संकल्पना मांडली आहे, - आकृति वर्णिलेली आहे.

हरिवंशामध्ये -

'ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः।

भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तक यमोपमा।।' - मा.नि. ज्वरप्रकरण मधुकोष टीका.

असे या ज्वराचे अक्राळविक्राळ, भयानक स्वरूप वर्णिलेले आहे.

ज्वरप्रकार

कोणताही समान गुणधर्म लक्षात घेऊन त्यानुसार रोगाचे जे वर्गीकरण केले जाते त्यासच विधि संप्राप्ति असे म्हटले जाते. विविध दृष्टिकोनांतून याप्रकारे विचार करून म्हणजेच विधिसंप्राप्तिच्या सहाय्याने ज्वराचे अनेक प्रकारे वर्गीकरण करता येते.

‘द्विविधो विधिभेदेन ज्वरः शारीरमानसः।

पुनश्च द्विविधो दुष्टः सौम्यश्चाग्नेय एव वा।।

अंतर्वेगो बहिर्वेगो द्विविधः पुनरुच्यते।

प्राकृतो वैकृतश्चैव साध्यश्चासाध्य एव च।।

पुनः पंचविधो दृष्टो दोषकालबलाबलात्।

संततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ।।

पुनराश्रयभेदेन् धातूनां सप्तधा मतः

भिन्नः कारणभेदेन पुनरष्टविधो ज्वरः।।’- च.चि. ३/३१ ते ३५

चरकानी वरील सूत्रात अनेक प्रकारे ज्वर भेद वर्णिलेले आहेत. हे व याखेरीजही अन्य भेद सहजतेने करता येतात. हे प्रकार संक्षेपाने पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. अधिष्ठान भेदाने २ प्रकार - शारीर, मानस

२. स्वभाव भेदाने २ प्रकार - सौम्य, आग्नेय.

३. गतिभेदाने २ प्रकार - अंतर्वेगी, बहिर्वेगी.

४. कालभेदाने २ प्रकार - प्राकृत, वैकृत

५. साध्यासाध्य भेदाने २ प्रकार - साध्य, असाध्य.

६. दोषकालादिंच्या बलाबलावरून २ प्रकार - दोषबलप्रवृत्त, कालबलप्रवृत्त.

७. कालबलप्रवृत्ताचे ५ प्रकार - संतत, सतत, अन्येद्यु, तृतीयक, चतुर्थक.

८. आश्रयभेदाने ७ प्रकार - रसगत, रक्तगत, मांसगत, मेदोगत, अस्थिगत, मज्जागत, शुक्रगत.

९. अवस्थाभेदाने ३ प्रकार - साम, पच्यमान, निराम.

१०. कालभेदाने २ प्रकार - नव, जीर्ण.

११. कारणभेदाने २ प्रकार - निज, आगंतु.

१२. कारणभेदाने ८ प्रकार - वातज, पित्तज, कफज, वातपित्तज, वातकफज, कफपित्तज, सान्निपातिक, आगंतु. हे

व याप्रकारे आणखीही वेगवेगळ्या दृष्टिकोनांतून हे वर्गीकरण करता येईल.

या सर्व प्रकारांचे विशेष विस्ताराने विवेचन पुढे केले जाणार आहेच.

ज्वराची संख्या संप्राप्ति

‘ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वंद्वसंघातागंतुजः स्मृतः।’- मा. नि. १ ज्वर १

‘अथ अष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते मनुष्याणाम्, तद्यथा वातात्, पित्तात्, कफात्, वातपित्ताभ्याम्, वातश्लेष्मभ्याम्, पित्तश्लेष्मभ्याम्, वातपित्तश्लेष्मभ्यः, आगन्तोरष्टमात्कारणात्।’- च. नि. १/१४

‘दोषैः पृथक् समस्तैश्च द्वंद्वैरागन्तुरेव च।

अनेक कारणोत्पन्नः स्मृतस्वष्टविधो ज्वरः।।’- सु.उ.तं ३९/१४

ज्वराची संख्या संप्राप्ति सांगताना ज्वर हा ८ प्रकारचा असतो असे सांगितलेले आहे. वातज, पित्तज, कफज, वातपित्तज, वातकफज, पित्तकफज, वातपित्तकफज व आगंतु असे हे ८ प्रकार आहेत.

कोणत्याही व्याधीची संख्यासंप्राप्ति ही कारणानुरूप सांगितली जाते. एकदोषज ३, सान्निपातिक १ व आगंतु १ असे

ज्वराचे ८ प्रकार कारणानुरूपच सांगितलेले आहेत. 'अथ अष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते मनुष्याणाम्' या सूत्राने चरकाचार्यांनी हीच गोष्ट स्पष्ट केलेली आहे. वातज म्हणजे वातामुळे उत्पन्न होणारा, पित्तज म्हणजे पित्तामुळे उत्पन्न होणारा... इत्यादि. याप्रमाणेच आगंतु ज्वर म्हणजे आगंतु कारणांनी होणारा ज्वररोग.

अर्थात या वात, पित्त, कफादिंच्या प्रकोपालाही काही अन्य निमित्त कारणे असतातच व म्हणूनच सुश्रुतांनी या आठ ज्वरप्रकारांचे वर्णन करताना 'अनेक कारणोत्पन्नः' असे विधान केले आहे. ही निमित्त कारणे अनेक असली तरी त्यामुळे वातादिंचा प्रकोप होऊन त्यातूनच नंतर ज्वर उत्पन्न होणार आहे हे स्पष्ट आहे.

या दोषादि प्रकोपातून उत्पन्न होणाऱ्या ज्वरप्रकारांचा म्हणजेच संख्या संप्राप्तिनुरूप केल्या जाणाऱ्या प्रकारांचा अधिक विचार करण्यापूर्वी ज्वरोत्पत्तिला कारणीभूत ठरणाऱ्या सामान्य हेतू, संप्राप्ति, पूर्वरूप व ज्वराची सामान्य लक्षणे यांचा उहापोह करणे आवश्यक ठरेल. या सामान्य विचारानंतरच प्रकारानुरूप होणारे लक्षणांतील बदल लक्षात येऊ शकतील.

ज्वर हेतू

'दोषाः प्रकुपिताः स्वेषु कालेषु स्वैः प्रकोपणैः।

व्याप्य देहमशेषेण ज्वरमापादयन्ति हि।।' - सु.उ.तं ३९/१५

'मिथ्यातियुक्तैरपि च स्नेहाद्यैः कर्माभिवृण्णाम्।

विविधादभिधाताच्च रोगोत्थानात् प्रपाकतः।।

श्रमात् क्षयादजीर्णाश्च विषात्सात्व्यर्तुपर्ययात्।

ओषधीपुष्पगंधाच्च शोकानक्षत्रपीडया।

अभिचाराभिशापाभ्यां मनोभूताभिशंकया।

स्त्रीणामप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः।।

स्तन्यावतरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रवर्तते।।' - सु.उ.तं ३९/१९ ते २२.

स्वकारणांनी, मिथ्याहार विहारामुळे प्रकुपित झालेले दोष ज्वराची उत्पत्ती करतात असे ज्वराच्या सामान्य हेतुविषयी शास्त्रकारांनी सांगितलेले आहे. या सामान्य हेतूंच्या जोडीलाच काही विशिष्ट हेतूंचेही विवेचन यापुढे केलेले आढळते. ज्वराच्या मिथ्याहारविहारादि सामान्य कारणांबरोबरच ही विशिष्ट कारणेही लक्षात घेतली पाहिजेत.

स्नेहन, स्वेदन व वमनादि पंचकर्मांचा मिथ्यायोग, आघात, विद्रधि सारख्या रोगांचा प्रादुर्भाव होणे, शरीरात कोणत्याही स्थानी होणारी पूयोत्पत्ति, अतिश्रम, राजयक्ष्मा, विषबाधा, असात्म्य आहार-विहार, ऋतुविपर्यय, विषोषधांच्या फुलांचा तीक्ष्ण व उग्र गंध, शोक, नक्षत्रपीडा, ग्रहबाधा, अभिचार, अभिशाप, काम-क्रोध-भयादि मनोविकार, विषम प्रसूती, सूतिकेचे विषमोपचार, स्तन्य जनन काल ही ज्वरोत्पत्तीची महत्त्वाची कारणे होत.

सामान्य संप्राप्ति

'मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषाह्यामाशयाश्रयः।

बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदः स्यु रसानुगः।।' - मा. नि. ज्वर./२

'स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयपूष्मणः स्थानमूष्मणासह मिश्रीभूत आद्यआहारपरिणामधातुं रसनामानमन्वेत्य रसस्वेदेवहानि स्रोतांसि पिधायाग्निमुपहत्य पक्तिस्थानातदूष्माणं बहिर्निरस्य केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तथा ज्वरमभिनिर्वर्तयति।'

- च.नि. १/२४

'संसृष्टाः सन्निपतिताः पृथग्वा कुपिता मलाः।

रसारख्यं धातुमन्वेत्य पक्तिं स्थानान्निरस्य च।।

स्वेन तेनोष्मणा चैव कृत्वा देहोष्मणो बलम्।

स्रोतांसी रुध्वा संप्राप्ता केवलं देहमुल्बणाः।।

संतापमधिकं देहे जनयन्ति नरस्तदा।

भवत्यत्युष्णसर्वांगो ज्वरितस्तेन उच्यते।।'- च.चि. ३/१२७ ते १२९

'दुष्टाः स्वहेतुभिर्दोषाः प्राप्यामाशयमूष्मणा।

सहिता रसमागत्य रसस्वेदप्रवाहिणाम्।

स्रोतसां मार्गमावृत्य मंदीकृत्य हुताशनम्।

निरस्य बहिरुष्माणं पक्तिस्थानाच्च केवलम्।।

शरीरं समभिव्याप्य स्वकालेषु ज्वरागमम्।

जनयन्त्यथ वृद्धिं वा स्ववर्णं च त्वगादिषु ।।'- सु.उ.तं ३९/१६ ते १८

'तैर्वेगवद्भिर्बहुधा समुद्भ्रान्तैर्विमार्गगैः।

विक्षिप्यमाणोऽन्तराग्निर्भवत्याशु बहिश्चरः।।

रुणाद्धि आप्यपांधातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः।

भवत्यत्युष्णा गात्रश्च ज्वरितस्तेन चोच्यते।।'- सु.उ.तं. ३९/२३, २४

'वातादिपित्तकफशोणितसन्निधानात्।

स्वेच्छान्नपान निरताद्ऋतुवैपरीत्यात्।।

दोषा मलाशयगता जठराग्निबाह्या।

तं प्रेरयन्ति रुधिराश्रित वह्निपातम् ।।

तेषां ततोहि दधते ज्वरनाम सिद्धम्।।'- हारितसंहिता- ३।१-४१

'केवलं समनस्कं च ज्वराधिष्ठानमुच्यते।

शरीरं.....।।'- च.चि. ३/३०

ज्वर संप्राप्तिमधील पहिली घटना म्हणजे मिथ्याहारविहाराने होणारा दोषप्रकोप. प्रकुपित झालेले हे दोष आमाशयात येतात. तेथे त्यांचा स्थानसंचय होतो. यामुळे आमाशयामध्ये अग्निमांद्र - आमोत्पत्ति - स्रोतोरोध - त्यामुळे पुन्हा अधिक प्रमाणात दोषसंग - अग्निमांद्र हे विषचक्र सुरू होते. यामुळेच आमाशयाचे ठिकाणी असणाऱ्या पाचकपित्ताच्या मार्गात अडथळ येऊ लागतो, त्याचे स्रवण योग्य प्रकारे होईनासे होते. उष्ण, तीक्ष्ण गुणाचे हे पित्त रसानुग होते म्हणजेच रसावरोवर सर्व शरीरात संचार करू लागते. अग्निमांद्रामुळे रसधातुही साम बनलेला असतो. या सामतेमुळेच रसवह आणि स्वेदवह स्रोतसांचा अवरोध होतो.

रसावरोवर सर्व शरीरात संचार करणाऱ्या या पाचक पित्ताचा स्थानसंचय व्याधि अक्षम बनलेल्या सर्व देह, इंद्रिय व मन या ठिकाणी होतो. शरीरातील सर्वत्र असणाऱ्या स्थानिक पित्ताचे जोडीला या नवीन आलेल्या उष्ण गुणप्रधान पाचक पित्ताची भर पडते व त्यामुळे देह, इंद्रिय व मन यांचा संताप होतो. या अवस्थेसच ज्वर असे म्हटले जाते.

सूत्ररूपाने ज्वराची सामान्य संप्राप्ति सांगावयाची झाल्यास -

दोष - पाचक पित्त.

दूष्य - रसधातू.

स्रोतसविकृति - रसवह, स्वेदवह स्रोतस.

उद्भवस्थान - आमाशय

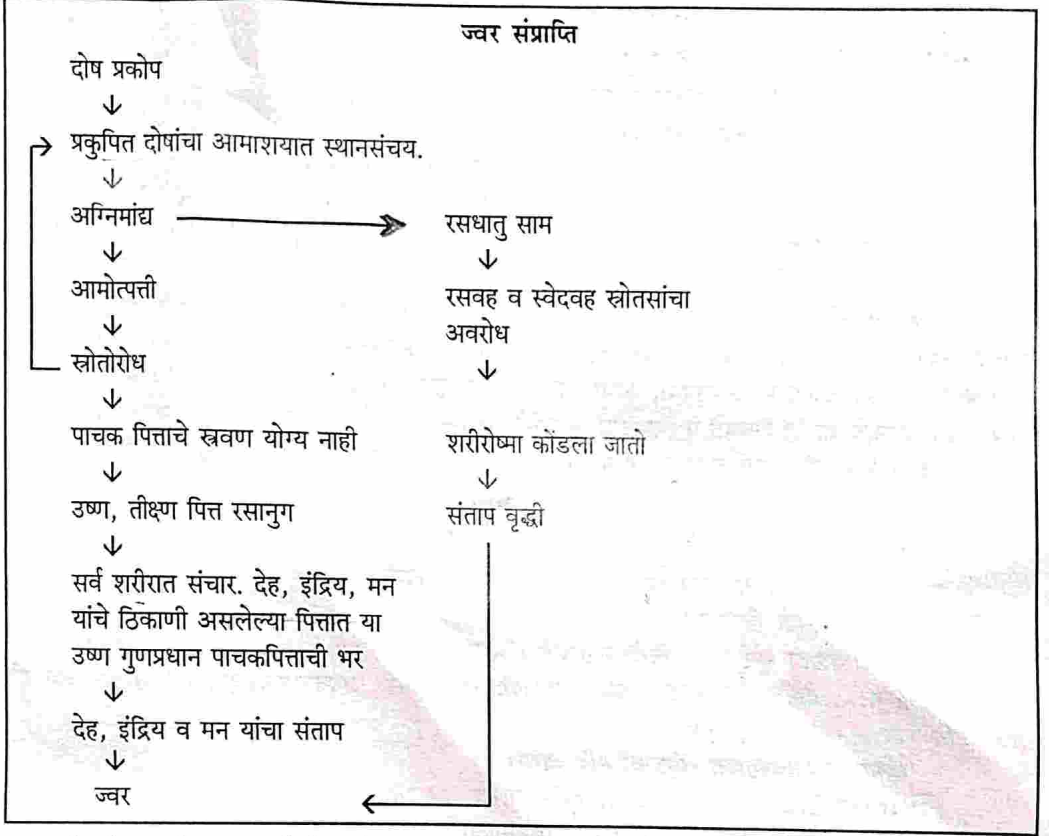
संचार - रसायनी.

अधिष्ठान - देह, इंद्रिय, मन.

व्यक्तिस्थान - प्रामुख्याने त्वचा.

आमाशय या शब्दाने येथे केवळ जठर वा उर्ध्व आमाशय अपेक्षित नसून अग्निचे प्रमुख स्थान असणारे जे, अधो आमाशय किंवा ग्रहणी हे स्थान अपेक्षित आहे. 'कोष्ठाग्निं बहिर्निरस्य' म्हणत असताना कोष्ठाग्नि शब्दाने अग्नि ज्याच्या आश्रयाने राहतो ते पाचक पित्तच अपेक्षित आहे.

रसवह व स्वेदवह स्रोतसांचा आमामुळे झालेला स्रोतारोध हा शरीरोष्मा कोंडून ठेवण्यास व पर्यायाने संताप वाढविण्यास सहाय्यभूत ठरतो.

हारिताने ज्वराची सामान्य संप्राप्ति सांगताना दूष्यामध्ये रक्ताचाही समावेश केलेला दिसतो. परंतु सर्वच ज्वर प्रकारात रक्त दूष्य मानावे का हा वादाचा विषय ठरेल. कारण सर्व प्रकारात या रक्त दुष्टीची लक्षणे आढळत नाहीत. केवळ आगंतु - त्यातही विशेषतः अभिघातज ज्वरामध्ये रक्तदुष्टीजन्य लक्षणे आढळतात.

पूर्वरूपे

'श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः।

इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु।।

जृंभाऽङ्गमदौ गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः।

अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पस्यति ज्वरे।।'- उ.तं. ३९/२५, २६.

'आलस्यं नयनेसास्त्रं जृंभणं गौरवं क्लमः।

ज्वलनातपवस्वम्बुभक्तिद्वेषावनिश्चितौ।।

अविपाकास्यवैरस्ये हानिश्च बलवर्णयोः।

शीलवैकृतमल्पं च ज्वरलक्षणमग्रजम्।।'- च.चि. ३/२८, २९.

'तस्य प्रागरूपमालस्यमरतिगात्रिगौरवम्।

आस्यवैरस्यमरुचिर्जुम्भा सास्त्राकुलाक्षिता।।

अंगमदोऽविपाकोऽल्पप्राणता बहुनिद्रता।

रोमहर्षो विनमनं पिंडिकोद्वेष्टनं क्लमः।।

हितोपदेशेष्वक्षान्तिः प्रीतिरम्लपटूषणे।

द्वेषः स्वादुषु भक्षेषु तथा बालेषु वृद् भृशम्।।

शब्दान्गिणीतवाताम्बुछायोष्णोष्णनिमित्ततः।।

इच्छा द्वेषश्च.....।।'- वा. नि. २/६ ते ९

श्रम, थकवा, अंगगौरव, जुंभाधिक्य, क्लम, निद्राधिक्य, अविपाक, आस्यवैरस्य (तोंडाला चव नसणे), नेत्र गढूळ असणे, नेत्रस्त्राव अधिक असणे, अंगमर्द, पिंडिकोद्वेष्टन, रोमहर्ष, मधुर रसाचा द्वेष होणे, आंबट, तिखट, खारट रसयुक्त पदार्थाची इच्छा होणे, अरति (बेचैनी), हितकर सल्लाही सहन न होणे, लहान मुलांचे बोलणे (जे सर्व सामान्यांना हवेहवेसे वाटते, सुखकर वाटते ते) नकोसे वाटणे, कोणत्याही कामात रेंगाळणे, शब्द-अग्नि-जल-छाया किंवा उष्णता या गोष्टी (कारणावाचून), मधूनच हव्याहव्याशा वा नकोशा वाटणे, स्वभावात थोडासा बदल होणे ही सर्व ज्वराची पूर्वरूपे आहेत.

यापैकी शारीरिक लक्षणे ही अग्निमांद्य, आमोत्पत्ति व रसदुष्टीमुळे उत्पन्न होतात. रसदुष्टीमुळे रसाचे शरीर व विशेषतः मनःप्रीणनाचे कार्यही बिघडते व त्यामुळेच वर वर्णिलेली मानस लक्षणे पूर्वरूपात बऱ्याच प्रमाणात आढळतात. अग्निमांद्य व आमोत्पत्ति यामुळेच मधुर रसाचा द्वेष तर आंबट, तिखट, खारट खाण्याची इच्छा उत्पन्न होत असते.

सामान्य लक्षणं

'स्वेदावरोधः संतापः सर्वांगग्रहणं तथा।

युगपद्यत्र रोगे च स ज्वरो व्यपदिश्यते।।'- मा. नि. ज्वर/३

'ज्वरप्रत्यात्मिकं लिंगं संतापो देहमानसः।

ज्वरेणाविशता भूतं न हि किंचिन्न तप्यते।।'- च. चि. ३/३१

'ज्वरस्तु खलु.....देहोद्द्रियमनस्तापकरः प्रज्ञाबलवर्णहर्षोत्साह-हासकरः, श्रमक्लममोहाहारोपरोधसंजननो ज्वरयति शरीराणीति ज्वरः।'- च.नि. १/३१

'संतापः सारुचिस्तृष्णा सांगमदो हृदि व्यथा।

ज्वरप्रभावौ.....।।'- च.चि. ३/२६.

'सोष्मा वेगवति नाडी.....।'- योग रत्नाकर

स्वेदावरोध, संताप व सर्वांगग्रहण ही तीनही लक्षणे एकत्रितपणे, एकाच वेळी उत्पन्न झाल्यास या लक्षण समुच्चयाला ज्वर असे म्हटले जाते. म्हणजेच ज्वराची ही तीन प्रत्यात्मक म्हणजेच आवश्यक अशी लक्षणे आहेत. ही सर्व लक्षणे युगपत् म्हणजेच एकत्रित असणे आवश्यक आहे.

स्वेदावरोध म्हणजेच घाम न येणे हे लक्षण स्वेदवह स्रोतसाच्या अवरोधामुळे उत्पन्न होणारे लक्षण आहे. हा स्वेदावरोध पित्त प्रकारात थोडा कमी असतो व म्हणूनच या प्रकारात थोडा घाम येतो.

शरीरात सर्वत्र पाचक पित्ताच्या संसर्गाने संताप उत्पन्न होतो. संताप या शब्दाने येथे देह, इंद्रिय व मन या तीनही भावांचा ताप अपेक्षित आहे. देह संताप म्हणजे देहोष्मा वाढणे. देहोष्मा किती प्रमाणात वाढला आहे यावरून ज्वराचे मंदवेगी (१००° फॅ. किंवा त्याहून कमी तपमान), मध्यमवेगी (१००° ते १०२° फॅ.) व तीक्ष्णवेगी (१०२° फॅ. पेक्षा अधिक देहोष्मा) असे प्रकार केले जातात.

वैचित्य, अरति व ग्लानि या तीन लक्षणांच्या आधारे मनःसंताप ओळखता येतो.

'वैचित्यमरतिग्लानिर्मनसस्तापलक्षणम्।'- च.चि. ३/३६

वैचित्य म्हणजे आहे त्या स्थितीपेक्षा वेगळे भासमान होणे, अरति म्हणजे बेचैनी आणि ग्लानि म्हणजे गळून गेल्यासारखे वाटणे, थकवा जाणवणे.

‘इंद्रियाणां च वैकृत्यं ज्ञेयं संतापलक्षणम्।’- च.चि. ३/३६

इंद्रिये आपले अर्थग्रहणाचे कार्य योग्य तऱ्हेने करू न शकणे, त्यांचे विषयग्रहण सामर्थ्य कमी होणे हाच इंद्रियसंताप या शब्दाचा अर्थ आहे.

संताप या एकाच शब्दाने देहेन्द्रियमन यांचा ताप अपेक्षित असल्यानेच या एका शब्दाने देहोष्मा वाढणे, वैचित्य, अरति, ग्लानि, इंद्रिय विकृति इतके अर्थ अपेक्षित होतात.

सर्वांगग्रहण म्हणजे सर्व अंग जखडल्याप्रमाणे वाटणे, सर्वांगमर्द असणे. आमामुळे उत्पन्न होणारे हे लक्षण आहे.

ज्वरामध्ये स्वेदावरोध, संताप, सर्वांगग्रहण या लक्षणांच्या जोडीला अग्निमांद्य असतेच ही गोष्ट सामान्य संप्राप्तिकरून सहज लक्षात येईल. कोष्ठाग्नि हा आपल्या प्राकृत स्थानातून विमार्गग होतो असे संप्राप्तित सांगितलेले आहे. यामुळेच अग्निमांद्य आलेले असते. ज्वराच्या सुरुवातीस आमावस्थेमध्ये ‘न दद्यात् तत्र भेषजं। भेषजं हि आमदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्।’ असे वर्णन आहे. यावरूनही अग्निमांद्याची तीव्रता लक्षात येईल.

या तीव्र स्वरूपाच्या अग्निमांद्यामुळेच अरुचि, आस्यवैरस्य, क्षुधामांद्य ही लक्षणेही ज्वरात उत्पन्न होतात.

आमामुळेच तृष्णाधिव्य येते, तर रसाच्या दुष्टीमुळे हृदिव्यथा उत्पन्न होते. अस्वस्थपणा वाटणे, छातीत धडधडणे, नाडी वेगवती असणे ही लक्षणेही आढळतात.

संक्षेपाने एकत्रितपणे ज्वराची सामान्य लक्षणे पुढीलप्रमाणे मांडता येतील.

१. स्वेदावरोध - घाम न येणे
२. देहोष्मा वाढणे.
३. वैचित्य.
४. अरति.
५. ग्लानि.
६. इंद्रियविकृति.
७. सर्वांगमर्द.
८. अग्निमांद्य.
९. अरुचि.
१०. आस्यवैरस्य.
११. क्षुधामांद्य.
१२. तृष्णाधिव्य.
१३. हृदिव्यथा.
१४. छातीत धडधडणे.
१५. वेगवति नाडी.

संख्यासंप्राप्तिसुसार वर्णिलेल्या वातजादि ज्वरप्रकारामध्ये वरील सामान्य लक्षणांच्या जोडीला तद् तद् दोषानुरूप अन्य लक्षणांचीही भर पडत असते. मिथ्याहारविहाराने प्रकुपित झालेले वातादि दोष हे आमाशयात जाऊन पाचक पित्ताची पुढील संप्राप्ति घडवून आणतात, हे तर खरेच, पण हे दोष सर्व शरीरात प्रकुपितावस्थेमध्ये संचार करीत असताना या दोषांमुळेही काही लक्षणे उत्पन्न होत असतात. व्याधीच्या सामान्य लक्षणांच्या बरोबर या प्रकारानुरूप येणाऱ्या विशेष लक्षणांचाही अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते.

वातज ज्वर

‘जुंभाऽत्यर्थं समीरणात्।’- सु.उ.तं ३९।-

‘वेपथुर्विषमो वेगः कंठौष्ठपरिशोषणम्।

निद्रानाशः क्षवस्तंभो गात्राणां रौक्षमेव च।।

शिरोहृद्वात्ररुग्बक्त्रवैरस्यं गाढविट्कता।

शूलाध्माने जृंभणं च भवंत्यनिलजे ज्वरे।।'- सु.उ.तं. ३९

वातज्वराच्या पूर्वरूपात अत्यधिक प्रमाणात [जांभया] येणे हे लक्षण आढळते.

शरीरकंप, ज्वराचा विषम वेग, कंठशुष्कता, ओष्ठशोष, निद्रानाश, शिंका न येणे, गात्ररुक्षता, शिरःशूल, हृत्शूल, अंगमर्द अधिक असणे, आस्यवैरस्य, ग्रथित मलप्रवृत्ति किंवा मलावष्टंभ, उदरशूल, आध्मान व अति जृंभा ही वातज्वराची लक्षणे होत.

सुश्रुतानी सांगितलेल्या या लक्षणांच्या जोडीला ज्वर वेग वातकाळी (सायंकाळी, पहाटे व अन्न जरणाचे शेवटी) येणे, नख - नेत्र - मुख - पुरीष - त्वचा रुक्ष होणे, नख व त्वचा स्फुटीत होणे, अनेक प्रकारच्या वेदना, कर्णक्षेड (कानात आवाज येणे), कषायास्यता (तोंड तुरट होणे), शुष्ककास, शुष्कछर्दी, प्रलाप, रोमहर्ष, गरम पदार्थांची इच्छा होणे व शीतद्वेष या प्रकारची लक्षणे अन्य ग्रंथकारांनी सांगितलेली आहेत.

पित्तज्वर

'पित्तान्नयनयोर्दाहः.....।' - सु.उ.तं. ३९.

'वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः।

कंठोष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते।।

प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा।

पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च।।' - सु.उ.तं. ३९.

पित्तज्वराच्या पूर्वरूपामध्ये [नेत्रदाह] हे लक्षण प्रामुख्याने आढळते.

तीक्ष्णवेगी ज्वर, द्रवमल प्रवृत्ति, निद्राल्पता, छर्दी, कंठ-ओष्ठ-मुख-नासा यांचा पाक होणे, घाम येणे, प्रलाप, कटुकास्यता, मूर्च्छा, दाह, मद, तृष्णाधिक्य, मल-मूत्र-नेत्र पीतता, भ्रम ही पित्तज्वराची विशेष लक्षणे आहेत.

सुश्रुतानी वर्णिलेल्या या पित्तज्वराच्या लक्षणांच्या जोडीला अन्य ग्रंथकारांनी सांगितलेली लक्षणे पुढीलप्रमाणे आहेत- ज्वर दुपारी, मध्यरात्री व अन्नाच्या परिणमन काली म्हणजेच पित्तकाली येतो - किंवा वाढतो, नख-नेत्र-मुख-त्वचा-मूत्र-पुरीष ही पीत किंवा हरित रंगाची होतात, अंगावर रक्तवर्ण कोठ (गांधी) उठतात, गार खावेसे वाटते व वक्चित् रक्तष्ठीवनही असते.

पित्तज्वराच्या या सर्व लक्षणांमध्ये 'घाम येणे' असेही एक लक्षण सांगितलेले आहे. ज्वराच्या सामान्य लक्षणांत वर्णिलेले स्वेदावरोध हे लक्षण या ज्वरप्रकारात नसते, असा मात्र याचा अर्थ नाही. या प्रकारातही स्वेदवह स्रोतसाचा अवरोध असतोच व त्यामुळे स्वेदावरोधही असतोच. फक्त पित्ताच्या तीक्ष्ण, उष्ण गुणाच्या अस्तित्वाने हा रोध पूर्णांशाने नसतो, अवरोध कमी असतो व म्हणूनच थोडासा घाम या ज्वरप्रकारात येऊ शकतो, इतकाच याचा अर्थ.

कफज्वर

'कफादन्नारुचिर्भवेत्' - सु.उ.तं. ३९.

'स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता।

शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तंभस्तृप्तिरथापि च।

गौरवं शीतमत्क्लेदो रोमहर्षाऽतिनिद्रता।

प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता।।' - सु. उ. ३९.

कफज्वराच्या पूर्वरूपामध्ये [अरुचि] हे लक्षण प्राधान्याने सांगितलेले आहे. स्तैमित्य (अंगास ओले फडके गुंडाळल्याप्रमाणे भासणे), मंदवेगी ज्वर, आलस्य, मधुरास्यता वा लवणास्यता, मूत्र-पुरीष श्वेतवर्णाचे, स्तंभ, तृप्ती (पोट भरल्याप्रमाणे वाटणे), छर्दी, अंगसाद, अविपाक, अंगगौरव, उत्क्लेश, प्रसेक, अतिनिद्रता, प्रतिश्याय, कास, अंगमर्दाचे प्रमाण कमी असणे ही कफज्वराची लक्षणे आहेत.

सुश्रुतानी सांगितलेल्या या लक्षणांपेक्षा अन्य ग्रंथकारांनी पुढील लक्षणे जास्तीची सांगितलेली आहेत -
ज्वरवेग कफकाली म्हणजेच सकाळी व रात्रीच्या पहिल्या प्रहारात येणे वा वाढणे, तंद्रा, श्वास, उदरद, स्रोतोरोध.
या लक्षणांपैकी स्रोतोरोध या लक्षणाचा अर्थ 'शोथ' असा केला जातो. मुखप्रदेशी अल्पप्रमाणात शोथ येणे हे लक्षण
कफज ज्वरात प्रत्यक्षातही आढळते.

द्वंद्वज प्रकार :

एक दोषज म्हणजेच वातज, पित्तज, कफज या ज्वर प्रकारांची माहिती करून घेतल्यानंतर आता द्वंद्वज, सान्निपातिक
या ज्वरप्रकारांचा उहापोह करावयाचा आहे. माधवनिदानावरील मधुकोष टीकेमध्ये टीकाकार विजयरक्षित यांनी जे भाष्य
केले आहे तेही या संदर्भात विचारात घेण्याजोगे आहे.

संसर्ग वा सान्निपात हे दोन प्रकारचे संभवतात -

अ) प्रकृतिसम समवाय आ) विकृतिविषम समवाय. द्वंद्वजात जेव्हा तद् तद् दोषांमुळे उत्पन्न होणाऱ्या एक दोषज
प्रकारांचेच एकत्रिकरण आढळते तेव्हा त्यास प्रकृतिसमसमवायजन्य द्वंद्वज समजले जाते. उदा. वातज ज्वर व पित्तज ज्वर
यांची एकत्रित लक्षणे मिळून वातपित्तज्वर होतो. म्हणूनच हा प्रकृतिसमसमवाय होय. याउलट कांही वेळा मात्र संबंधित दोन
दोषप्रकारांनी उत्पन्न होणाऱ्या लक्षणांपेक्षा वेगळी अशी लक्षणे द्वंद्वजात आढळतात. उदा. वातकफज्वरामध्ये वातज वा
कफज ज्वरप्रकारात न आढळणारे 'स्वेदप्रवृत्ति' म्हणजेच घाम येणे हे लक्षण आढळते. हे लक्षण वाताचे, कफाचे वा
ज्वराचे ही नव्हे, पण वातकफ ज्वरात मात्र ते दिसते. यासच विकृतविषमसमवायजन्य द्वंद्वज असे म्हणता येते.

विजयरक्षिताचे मते ज्यावेळी विकृतिविषमसमवायजन्य लक्षणे आढळतात तेव्हाच द्वंद्वज वा सान्निपातिक प्रकार
ग्रंथकारांनी सांगितलेले आहेत. प्रकृतिसमसमवायजन्य प्रकारांचे वर्णन ग्रंथातून नाही. याचा अर्थ त्या व्याधीत द्वंद्वज प्रकार
नसतात असे मात्र नाही.

विजयरक्षितानी जरी वरीलप्रमाणे विवेचन केलेले असले तरी ग्रंथातून प्रकृति समसमवायजन्य द्वंद्वज व सान्निपातिकांचेही
विवेचन अनेक व्याधींमध्ये केलेले दिसते ही गोष्ट मात्र येथे लक्षात घेतली पाहिजे.

वातपित्तज्वर :

'तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा।

कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः॥

पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः॥'- मा.नि./ज्वर।१४-१५

तृष्णा, मूर्च्छा, भ्रम, दाह, निद्रानाश, शिरःशूल, कंठ शोष, मुखशोष, छर्दि, रोमहर्ष, अरुचि, तमःप्रवेश, पर्वभेद
व जृम्भा ही वातपित्तज्वराची लक्षणे आहेत.

वातकफज्वर :

'स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च।

शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम्॥

संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः॥'- मा.नि./ज्वर १५-१६

'स्वेदाप्रवर्तनं - स्वेदस्य आसमन्तादकारणेन प्रवृत्तिः।' - मा.नि./ज्वर- १५-टीका

'शिरोग्रहः स्वेदभवश्च कासो ज्वरस्य लिंगं कफवातजस्य।' - हारित.

स्तैमित्य, पर्वभेद, निद्राधिक्य, अंगगौरव, शिरोग्रह, प्रतिश्याय, कास, मध्यवेगी ज्वर ही वातकफज्वराची लक्षणे
आहेत. या सर्व लक्षणांचे जोडीलाच 'स्वेदाप्रवर्तन' हेही लक्षण सांगितले आहे. 'स्वेदाप्रवर्तनम्' या शब्दाची फोड 'स्वेदस्य
आसमन्तात् प्रवर्तनम्' अशी करणे आवश्यक आहे असे मधुकोषकारांनी स्पष्ट केले आहे. 'सर्वांगातून घामाच्या धारा
वहाणे' असे लक्षण या प्रकारात असते. वातज वा कफज ज्वर प्रकारात न आढळणारे हे लक्षण वातकफ-ज्वरात मात्र
मिळते व म्हणूनच याचे स्पष्टीकरण करताना 'अकारणात्' असे म्हटलेले आहे.

हारीतानी वातकफज्वरामध्ये 'स्वेदभवश्च' म्हणजे घाम येतो असेच सांगितलेले आहे. स्वेदागम हे येथे विकृति विषमसमवायजन्य लक्षण आहे.

कफपित्तज्वर :

'लिप्ततिक्तास्यता तंद्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा।

मुहुर्दाहो मुहुः शीतं श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः।।'- मा.नि./ज्वर/१७.

कफपित्तज्वरामध्ये मुख कफाने लिप्त असणे, तिक्तास्याता, तंद्रा, मोह, कास, अरुचि, तृष्णा, वारंवार दाह व शीतय उत्पन्न होणे ही लक्षणे असतात.

सान्निपातिक ज्वर

सन्निपातिक ज्वराचे अनेक प्रकार ग्रंथातून वर्णिलेले आहेत. यापैकी प्रकृतिसमसमवायजन्य सन्निपातामध्ये तीनही दोषांची लक्षणे एकत्रितपणे आढळतात. पण विकृतिविषमसमवायजन्य सन्निपाताबाबत असे काहीच नियमाने सांगता येत नाही. 'विकृतौ नियमो नास्ति' या वचनाप्रमाणे ही विकृति अनेक तऱ्हेने संभवते. सर्वच ग्रंथकारांनी सन्निपाताचे १३ प्रकार सांगितलेले आहेत. १३ ही संख्या का व कोटून आली हे सांगणे कठीण आहे. कारण प्रत्येक ग्रंथकारांनी वेगवेगळ्या नावाचे व विविध लक्षणांनी युक्त असे सन्निपाताचे प्रकार वर्णिलेले आहेत. हे करताना काही विशिष्ट वर्गीकरणही दिसत नाही. एकाद्या विशेषत्वाने आढळणाऱ्या लक्षणांचा त्या प्रकारात उल्लेख असतो व बऱ्याच वेळा त्या लक्षणांनुसार त्या प्रकाराला विशेष नाव दिलेले दिसते. प्रत्येक ग्रंथकाराला त्याला व्यवहारात चिकित्सा करताना आढळलेल्या, तत्कालीन विशेषत्वाने आढळणाऱ्या सान्निपातिक ज्वरांचे संग्रहण त्यांनी केले असावे असे याबाबत म्हणता येईल.

सान्निपातिक ज्वराचे एकोल्बण, द्युल्बण व सम अशा भेदाने केलेले प्रकार वा दोषांच्या हीन, मध्य, अधिक भेदाने केलेले प्रकार स्पष्ट आहेत. योगरत्नाकर व भावप्रकाशकारांनी साधारणतः एकाच प्रकारची नावे वापरली आहेत, पण त्यांच्या लक्षणामध्ये मात्र बरेच ठिकाणी भिन्नता आहे. वंगसेनाने वर्णिलेल्या प्रकारांबाबतही असेच म्हणता येईल. टीकाकारांनी सर्वत्र उल्लेखिलेले भालुकीकृत सन्निपातही विविध नावे व लक्षणे यांसह उपलब्ध आहेत. या सर्वांचा एकत्रित विचार करताना त्यातील दुर्बोधता जाणवते. प्रत्येकाने वर्णिलेला ज्वरप्रकार, त्याची नावे व लक्षणांसह लक्षात ठेवणे अशक्यप्रायच आहे.

चिकित्सेच्या दृष्टिकोनातून पाहताही या विशिष्ट प्रकारे सन्निपाताचा अभ्यास निरर्थकच वाटतो. कारण या सर्व प्रकारामध्ये प्रकारानुरूप वेगळी चिकित्सा मात्र फारशी कोठे सांगितली नाही, विशिष्ट चिकित्सोपक्रम वर्णिलेले नाहीत.

यासाठीच सान्निपातिक ज्वरांचा अभ्यास चिकित्सकाने स्वानुभवाचे आधारेच केला पाहिजे असे वाटते. उत्पन्न होणारी प्रधान लक्षणे, स्रोतोदुष्टी, प्रकुपित दोषांची तरतमभावता, अवयव विकृति, रुग्णबल आदि अनेक गोष्टींचा अभ्यास करून चिकित्सकास तत्कालीन परिस्थिती पाहून चिकित्सोपक्रम ठरवावा लागेल. सध्याच्या काळात मिळणाऱ्या विविध सान्निपातिक ज्वरप्रकारांचा याप्रकारे अभ्यास करून त्यांचे संकलन केले पाहिजे.

यासाठीच ग्रंथातून वर्णिलेल्या सान्निपातिक ज्वरप्रकारांचा जास्त उहापोह न करता केवळ संग्रहासाठी म्हणूनच त्यांचा संक्षेपाने विचार या प्रकरणी करावयाचे ठरविले आहे.

प्रकृतिसमसमवायजन्य व तीनही दोष समप्रमाणात वाढलेल्या सन्निपाताचे वर्णन चरकाचार्यांनी केलेले आहे. ते म्हणतात-

'क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसंधिशिरोरुजा।

सास्त्रावे कलुषे रक्ते निर्धुग्ने चापि लोचने।।

सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कंठः शूकैरिवावृतः।

तंद्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः।।

परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्तांगता परम्।

छठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च।।
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा।
स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः।।
कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कंठकूजनम्।
कोठानां श्यावरक्तानां मंडलानां च दर्शनम्।।
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च
चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः।।' - च.चि. ३/१०१ ते १०६.

या प्रकारात तीनही दोषांची अनेक लक्षणे दिसतात. कधी दाह तर कधी शैत्य, अस्थिपीडा, संधीशूल, शिरःशूल, नेत्रस्त्राव, नेत्र गढूळ-रक्तवर्ण व संकुचित वा विस्फारित होणे, कर्णशूल, कर्णश्वेद (कानात आवाज येणे), गलग्रह, तंद्रा, मूर्च्छा, प्रलाप, कास, श्वास, अरुचि, भ्रम, जिह्वा खरस्पर्शी किंवा परिदग्धा, अंग शैथिल्य, पित्त वा रक्तमिश्रित कफछीवन, शिरःकंप, पिपासा, निद्रानाश, हृत्पीडा, स्वेदावरोध, मलमूत्रावरोध, कंठकूजन, शरीरावर स्निग्ध-श्याव-तथा रक्तवर्ण मंडलोत्पत्ति, अल्पवाक् वा मूकत्व, उदरगौरव आणि दोष पाक फार उशिरा होणे ही यातील प्रमुख लक्षणे आहेत. ही सर्वच लक्षणे एकाच वेळी असतात असे नव्हे पण ही व यासारखी अन्य तीनही दोषांची लक्षणे या प्रकारात निर्माण होत असतात.

चरकानी या समदोष प्रकारांप्रमाणेच दोषांच्या तरतमभावावरून (दोषोल्बणतेवरून) अन्य १२ प्रकारांचे वर्णन केलेले आहे. ते प्रकार पुढीलप्रमाणे -

अधिक दोष	मध्य दोष	मंद दोष	लक्षण
१. वात, पित्त	-	कफ	भ्रम, तृष्णा, दाह, गौरव, तीव्रशिरःशूल
२. वात, कफ	-	पित्त	थंडी वाजणे, कास, अरुचि, तंद्रा, तृष्णा, दाह, वेदना.
३. कफ, पित्त	-	वात	छर्दि, शैत्य वा दाह, तृष्णा, मोह, अस्थिवेदना
४. वात	-	कफ, पित्त	संधिशूल, अस्थिशूल, शिरःशूल, प्रलाप, गौरव, भ्रम, तृष्णा, मुख-कंठ शोष.
५. पित्त	-	वात, कफ	सरक्त मल मूत्र प्रवृत्ति, दाह, स्वेदागम, तृष्णा, बलहानी, मूर्च्छा.
६. कफ	-	वात, पित्त	आलस्य, अरुचि, हल्लास, तंद्रा, दाह, छर्दि, अस्वस्थता, तंद्रा, कास, भ्रम.
७. कफ	पित्त	वात	प्रतिश्याय, छर्दि, आलस्य, तंद्रा, अरुचि, अग्निमांघ
८. पित्त	कफ	वात	नेत्रपीतता, मूत्रपीतता, दाह, तृष्णा, भ्रम, अरुचि.
९. वात	कफ	पित्त	नेत्रशूल, कंप, श्वास, प्रलाप, छर्दि, अरोचक
१०. कफ	वात	पित्त	शैत्य, तंद्रा प्रलाप, अस्थिशूल.
११. वात	पित्त	कफ	श्वास, कास, प्रतिश्याय, मुखशोष, पार्श्वशूल.
१२. पित्त	वात	कफ	द्रवमल प्रवृत्ति, अग्निमांघ, तृष्णा, दाह, अरुचि, भ्रम.

माधव निदानाच्या मधुकोष टीकेमध्ये भालुकी तंत्रातील सन्निपाताचे जे प्रकार वर्णिलेले आहेत ते पुढीलप्रमाणे -

१. विभू : वातपित्ताधिक्यप्रकार - यामध्ये अंगमर्द, तृष्णा, तालुशोष, प्रमीलक (डोळे उघडता न येणे), आध्मान, तंद्रा, अरुचि, श्वास, कास, भ्रम, श्रम ही लक्षणे असतात.

२. फल्गु : पित्तकफाधिक्य प्रकार - यामध्ये अंतर्दाह, बाह्यत्वचा शीत, दक्षिण पार्श्वामध्ये वेदना, उरोग्रह, गलग्रह, शिरःशूल, श्वास, हिक्का, प्रमीलक ही लक्षणे आढळतात.

३. मकरी : कफवाताधिक्य प्रकार - शीतपूर्वक ज्वर, निद्रा, तृष्णा, पार्श्वग्रह, शिरोगौरव, आलस्य, मन्यास्तंभ, प्रमीलक, उदरदाह, कटीशूल, बस्तिशूल या लक्षणांनी युक्त असा हा प्रकार आहे.

४. विस्फुरक : वातप्रधान - तृष्णा, ग्लानी, पार्श्वशूल, दृष्टीमांद्य, पिंडिकोद्वेष्टन, दाह, उरुसाद, बलक्षय, सरक्तमलमूत्रप्रवृत्ति, शूल, निद्रानाश, गुदगाभी वेदना, वस्तिवेदना, हिक्का, मूर्च्छा, कंप, सर्व अंग ताणल्यासारखे - फुटल्यासारखे वाटणे ही लक्षणे असतात.

५. शीघ्रकारी : पित्तप्रधान - दाह, अंतर्वेगीज्वर तथा वाह्यतः ही देहोष्मा फार वाढते. (तीक्ष्ण वेगासाठी शीतोपचार केल्यास वात - कफांचा अधिक प्रकोप होऊन हिक्का, श्वास, प्रमीलक), विसूचिका, पर्वभेद, प्रलाप, गौरव, क्लम, नाभीशूल, पार्श्वशूल (शूलासाठी स्वेदन केले असता रक्तदुष्टी होऊन रक्तपित्त - शूल कमी होतच नाही उलट तृष्णा, दाह ही लक्षणे वाढतात.) रोगी २४ तासांपेक्षा जास्त काळ टिकत नाही. ही सर्व पित्तप्रधान अशा शीघ्रकारीची लक्षणे आहेत.

६. कफज किंवा फफ्फण : कफप्रधान - शीतपूर्वकज्वर, निद्रा, गौरव, आलस्य, तंद्रा, छर्दि, मूर्च्छा, तृष्णा, दाह, तृप्ती, अरुचि, हृद्ग्रह, कफष्ठीवन, मुखमाधुर्य, कर्णवाधिर्य, जिह्वाजाड्य, दृष्टीनिग्रह (कमी दिसणे) ही लक्षणे असतात.

कफाचे शमन करण्याचा प्रयत्न केल्यास पित्तप्रकोप वाढून उपद्रव उत्पन्न होतात. पित्ताचे शमन करावे तर वायु प्रकुपित होतो. रोग्याला फार लंघन दिले तर वातप्रकोप होऊन मेद, मज्जा व अस्थि धातुंची दुष्टी लक्षणे उत्पन्न होतात.

या सन्निपातामध्ये स्नान तथा अपथ्यकर आहार घेतल्यास ३ दिवसांत मृत्यु येतो.

बरेच वेळा काम, मोह, लोभ, भय या कारणानी हा उत्पन्न होत असतो.

वंगसेनाने सांगितलेले सन्निपात ज्वराचे प्रकार -

अधिक दोष	मध्यदोष	हीन दोष	नाव
१. वात	-	पित्त, कफ	विस्फुरक
२. पित्त	-	कफ, वात	आशुकारी
३. कफ	-	वात, पित्त	कंपन
४. वात, पित्त	-	कफ	बध्रू
५. पित्त, कफ	-	वात	फल्गू
६. वात, कफ	-	पित्त	शीघ्रकारी
७. कफ	पित्त	वात	वैदारिकर्ण
८. कफ	वात	पित्त	कर्कोटक
९. वात	पित्त	कफ	संमोहक
१०. पित्त	कफ	वात	याम्य
११. वात	कफ	पित्त	क्रकच
१२. पित्त	वात	कफ	पालक
१३. वातपित्तकफ	-	-	कूटपालक

योग रत्नाकर व भावप्रकाशकारानी वर्णिलेल्या सन्निपातांची नावे.

१. संधिक २. अंतक ३. रुक्दाह ४. चित्तभ्रम. ५. शीतांग / शीतगात्र ६. तंद्रिक ७. कंठकुब्ज ८. कर्णिक ९. भुगननेत्र १०. रक्तपिंडी ११. प्रलापक १२. जिह्वक. १३. अभिन्यास.

वर सांगितलेल्या १३ सन्निपात प्रकारांखेरीज आणखीही १३ प्रकारचा सन्निपात भावप्रकाशकारानी वर्णिलेला आहे. त्यांची नावे -

१. कुंभीपाक २. प्रोणुनावर्ष ३. प्रलापी ४. अंतर्दाह ५. दंडपात ६. अंतक ७. एणीदाह ८. हरिद्रक ९. अजघोष्ट
१०. भूतहास ११. यंत्रापीड १२. संन्यास १३. संशोषी.

सुश्रुतानी वर्णिलेले सान्निपातिक ज्वर : सान्निपातिक ज्वराचे वर्णन करताना सुश्रुताचार्यानी तद् तद् दोषांच्या उल्वणतेवरून लक्षणे उत्पन्न होतात असे विधान केले आहे. सुश्रुतानी फक्त एकाच प्रकारच्या सान्निपाताचे विशेष वर्णन केले आहे. तो ज्वरप्रकार म्हणजे अभिन्यास किंवा हतौजस ज्वर होय.

अभिन्यास - हतौजस ज्वर

'नात्युष्णाशीतोऽल्पसंज्ञो ध्रान्तप्रेक्षी हतप्रभः।

खरजिह्वः शुष्ककंठः स्वेदविण्मूत्रवर्जितः॥

साश्रुनिर्धुग्ननयनो भक्तद्वेषी हतस्वरः।

श्वसन्निपतितः शोते प्रलापोप्रद्रवान्वितः॥

अभिन्यासं तु तं प्राहुर्हतौजसमथापरे।

सान्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्यमपरे जगुः॥'- सु.उ.तं. ३१/४० ते ४२

अभिन्यास ज्वरामध्ये शरीरस्पर्श हा फार उष्ण नाही वा फार शीत नाही असा असतो. रुग्ण अल्पसंज्ञ असणे, त्याने कावण्यावावण्या नजरेने पाहणे, आवाज वसणे, जिह्वा खर स्पर्श असणे, घसा कोरडा पडणे, स्वेद-मल-मूत्र यांचा अवरोध, नेत्रस्त्राव अधिक असणे, उरःप्रदेशी जखडल्याप्रमाणे वेदना, अनन्नाभिलाषा, अंगकांती नष्ट होणे, श्वासवेग वाढणे, श्वासामध्ये अंग जमिनीवर टाकून पडणे, प्रलाप ही अन्य लक्षणे होत. यालाच 'हतौजस' (ज्यात ओज नष्ट होते असा प्रकार) ज्वर म्हणतात.

हा सान्निपातिक ज्वर प्रकार कष्टसाध्य वा असाध्य गणला जातो.

या सान्निपातिक अवस्थेमध्ये झोप फार असल्यास अभिन्यास, रोगी क्षीण झाल्यास हतौजस व सर्व अवयव निश्चेष्ट झाल्यास त्यास संन्यास म्हणले जाते असेही एकीय मत सुश्रुतानी मांडले आहे.

सान्निपात ज्वराचे करावे तितके विवेचन हे कमीच आहे. चिकित्सेच्या दृष्टीनेही अधिक अभ्यास फारसा उपयुक्त ठरणारा नाही व म्हणूनच वरील विवेचन हे संक्षेपाने करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. याचसाठी काही ठिकाणी केवळ संग्रह - यादी देण्यापुरताच विषय मर्यादित ठेवला आहे व जे महत्त्वाचे वाटले तेवढेच प्रकार विस्ताराने मांडले आहेत.

आगंतु ज्वर

'आगंतुरष्टमो यस्तु स निर्दिष्टचतुर्विधः।

अभिघाताभिषंगाभ्यामाभिचाराभिशापतः॥'- च.चि. ३/१०९

'अभिघाताभिषंगाभिचाराभिशापेभ्य एव आगंतुर्हि व्यथापूर्वोऽष्टमो ज्वरो भवति। स किंचित्काल आगंतुः केवलो भूत्वा प्रश्नात् दोषैः अनुबध्यते॥'- च.नि. १/३४

अभिघाताभिचाराभ्यामभिशापाभिषंगतः।

आगंतुर्जायते दोषैः यथास्वं तं विभावयेत्॥'- मा.नि./ज्वर २६

संख्यासंप्राप्तिनुसार म्हणजेच कारणानुरूप जे ८ प्रकार केले जातात त्यांचेही वर्गीकरण दोन गटात करता येते. - निज व आगंतु. निज कारणाने जे प्रकार उत्पन्न होतात ते ७ असून (एक दोषज ३, द्विदोषज ३, सान्निपात १) आठवा प्रकार हा आगंतु कारणाने होणारा ज्वर प्रकार आहे.

आगंतु ज्वरामध्ये दोषप्रकोप हा असतोच; पण यामध्ये सुरुवातीस काही काल विशिष्ट वेदना असतात व कालांतराने ज्वराची संप्राप्ति पूर्ण होऊन ज्वरोत्पत्ति होते. यासाठीच 'आगंतुर्हि व्यथापूर्व' असे म्हटले जाते.

आगंतु ज्वरात सुरुवातीस विशिष्ट लक्षण व काही कालाने दोषप्रकोपजन्य लक्षण मिळतात. आगंतु कारणे घडल्यानंतर पश्चात् काली हा दोषप्रकोप होतो असे म्हणत असताना हा 'पश्चात् काल' किती असावा हेही विचारात घेतले पाहिजे.

टीकाकारांनी हा काल ३ किंवा ७ दिवसांचा असतो असे म्हटले आहे. याचा अर्थ बरेच वेळा किमान ३ दिवसांचा व कमाल ७ दिवसांचा कालावधी लागतो असा केला जातो. असा अर्थ केल्यास आगंतु ज्वरात पहिले ३ दिवस दोष लक्षणे असतच नाहीत, तीन दिवसानंतरच ही लक्षणे उत्पन्न होतात असे म्हणावे लागेल. प्रत्यक्षात मात्र असे दिसत नाही. आघातादि कारणे घडल्यानंतर काही तासातच दोष प्रकोपजन्य लक्षणे निर्माण होताना दिसतात. याचसाठी ३ वा ७ दिवसांचा हा काळ दोषसंसर्ग होण्यास लागणारा सामान्य काल आहे असेच विवेचन करणे युक्त ठरेल.

आगंतु ज्वरही ४ प्रकारचा असतो. अभिघातज, अभिषंगज, अभिचारज व अभिशापज हे ते ४ प्रकार होत. अभिघातज म्हणजे आघात - मार लागणे यामुळे उत्पन्न होणारा ज्वर तो अभिघातज होय. काम, शोक, भय इत्यादि मानसिक वेगांचे उदीरण झाल्याने जो ज्वर येतो तो अभिषंगज होय. भूत, ग्रहबाधा, विषौषधि गंध यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या ज्वराचा समावेशही अभिषंगजामध्येच केला जातो. अभिचार म्हणजे मंत्रद्वारा शरीरास पीडाकर असे केले जाणारे उपचार. करणी करणे वगैरे. अभिशाप म्हणजे गुरू, द्विज, देवदेवता आदिंनी दिलेला शाप. या कारणाने जे ज्वर उत्पन्न होतात ते अनुक्रमे अभिचारज व अभिशापज प्रकार होत.

अभिघातज ज्वर

'तत्राभिघातजे वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन्।

सव्यथाशोफवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरम् ॥'- च.चि. ३/११३

तत्राभिघातजो वायुना दुष्टशोणिताधिष्ठानेन.....।'- च.नि. १/२६

अभिघात म्हणजे मार लागणे. शस्त्र, लाठीकाठी, दगड, विटा या सारख्या कठीण पदार्थांचा आघात, हाताचा किंवा बुक्यांचा मार पडणे, मारामारीत दुखापत होणे, अपघात इत्यादि कारणांनी वायु प्रकुपित होऊन रक्त व अन्य शरीरधातुंचा साक्षात दुष्टी करून ज्वरोत्पत्ति होते.

या प्रकारामध्ये ज्वर या लक्षणाबरोबर ज्या ठिकाणी आघात झाला असेल तेथे वेदना, वैवर्ण्य, शोथ ही लक्षणे आढळतात. अस्वस्थताही फार जाणवते.

अभिषंगज ज्वर

'कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य यो ज्वरः।

सोऽभिषंगज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषंगजः॥

कामशोकभयाद्वायुः, क्रोधात्पित्तं, त्रयोमलाः।

भूताभिषंगात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः॥

भूताधिकारे व्याख्यातं तदष्टविधलक्षणम्।

विषवृक्षानिलस्पशत्तिथाऽन्यैर्विषसंभवैः॥

अभिषक्तस्य चाप्याहुर्वर्मेकेऽभिषंगजम्।

चिकित्सया विषघ्न्यैः स शर्म लभते नरः॥'-च.चि. ३/११४ ते ११७

'ग्रहावेशौषधिविषगमोद्यभीशोककामजः।

अभिषंगात्.....॥'- वा.नि. २/४०

काम, शोक, भय, क्रोध इत्यादि मानसिक कारणे, विषबाधा व ग्रह-भूतादिंची बाधा या कारणाने जो ज्वर उत्पन्न होतो तो अभिषंगज ज्वर होय.

यापैकी काम-शोक-भय यामुळे वातप्रकोप, क्रोधामुळे पित्त प्रकोप तर भूतबाधेमुळे त्रिदोषांचा प्रकोप होत असतो. काम-शोक-भय-क्रोध-भूताभिषंग या सर्व कारणांनी उत्पन्न होणारी लक्षणे ही वेगवेगळी असतात व म्हणूनच त्या सर्वांचा वेगळा विचार करावा लागतो.

कामज्वर

'ध्याननिःश्वासबहुलं लिंग कामज्वरे स्मृतम् ।'- च.चि. ३/११२२.

'कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्राऽऽलस्यमभोजनम्।

हृदये वेदना चास्य गात्रं च परिशुष्यति।।'- मा.नि./ज्वर २८

कामाद् भ्रमोऽरुचिर्दाहो हीनिद्राधीधृतिक्षयः।।'- वा.नि. २

कामोद्भवाने परस्पर मिलनाची अपेक्षा असताना जर विरह उत्पन्न झाला तर त्यामुळे मनःक्षोभ होतो व यामुळे कामज्वर उत्पन्न होतो. यामध्ये इष्ट व्यक्तीचे ध्यान (स्मरण), मोठा उसासा वारंवार सोडणे, मन स्थिर नसणे, तंद्रा, आलस्य, क्षुधामांघ, अरुचि, हृदप्रदेशी वेदना, गात्रशुष्कता, दाह, लज्जा-निद्रा-बुद्धी-धैर्य हे मानसभाव नष्टप्राय होणे यांसारखी लक्षणे उत्पन्न होतात.

शोकज्वर

'शोकजे बाष्पबहुलं।'- च.चि. ३/११२२

'भयात् प्रलापः शोकाच्च.....।'- सु.उ.तं ३९.

'प्रलापो भयशोकजः।'- वा.नि. २

शोक ज्वरामध्ये वातप्रकोप होतो. या ज्वरप्रकारात रक्ताची व पित्ताचीही दुष्टी आढळते असे विदेहाचे मत आहे. 'क्रोधशोकौ स्तृता वातरक्तपित्तप्रकोपणौ' असे विधान त्यांनी केलेले आहे. शोकज्वरामध्ये मन प्रक्षुब्ध होऊन अश्रु वाहणे, प्रलाप व दैन्य ही लक्षणे आढळतात.

भयज्वर

'त्रासप्रायं भयज्वरे।'- च.चि. ३/११२२.

अतिशय भीती उत्पन्न झाल्यास मनोविकार उत्पन्न होतात. मन क्षुब्ध होते व हा ज्वरप्रकार उत्पन्न होतो. तीक्ष्णवेगी ज्वर, मधूनमधून दचकणे, भयभीत होणे, अस्वस्थ असणे व बडबडणे ही लक्षणे आढळतात.

क्रोधज्वर

'क्रोधजे बहुसंरम्भं।'- च.चि. ३/११२३

'क्रोधात् कंपः शिरोरुक् च।'- वा. नि. २/४२.

'भवेत् कोपाच्च वेपथुः।'- सु.उ.तं ३९.

अतिक्रोधामुळे हा ज्वर उत्पन्न होतो. यामध्ये पित्तप्रकोप ही महत्त्वाची घटना. रुग्ण लालेलाल होतो, अंग कापू लागते, शिरःशूलही तीव्र स्वरूपाचा असतो.

विषज्वर

'मूर्च्छामोहमदग्लानिभूयिष्ठं विषसंभवे।'- च.चि. ३/११२३

'औषधीगंधजे मूर्च्छा शिरोरुग्मथुः क्षवः।

विषान्मूर्च्छातिसारास्यश्यावतादाहहृदगदाः।'- वा.नि. २/४१

विषज्वरामध्ये मूर्च्छा, मोह, मद, ग्लानि ही लक्षणे आढळतात. याबरोबर निरनिराळ्या विषांनुरूप अतिसार, कंप, गात्रस्तंभ, दाह, अंग आणि तोंड काळे वा निळे पडणे, हृत्शूल यांसारखी लक्षणे आढळतात.

तीव्र स्वरूपाच्या औषधी गंधामुळे मूर्च्छा, शिरःशूल, भ्रम, छर्दी, शिंका येणे यांसारखी लक्षणे उत्पन्न होताना दिसतात.

सुश्रुत टीकाकार डल्हणाने तृणपुष्पक नावाचा एक सन्निपात वर्णिलेला आहे. पर्वताच्या समीपतेने व विषारी पुष्पगंधामुळे उत्पन्न होणाऱ्या या सन्निपातिक ज्वराचा समावेश अभिषंगज्वरातच करावयास हवा. या तृणपुष्पकाचे

वर्णन करताना डल्हण म्हणतात- तीक्ष्ण गंधयुक्त फुलांचा वास घेण्याने व वाऱ्याबरोबर या पुष्पातील रजःकण धासावाटे नाकात जाण्याने कर्म, चित्त, बल व ज्ञान यांचा उपरोध होतो. हालचाली मंदावतात. रुग्ण झोपला आहे असे वाटते. जागे केले असता शिरःशूल व वैचित्य ही लक्षणे दिसतात. कालांतराने कोणत्याही तीक्ष्ण गंधाने रोग्याला त्वरित मूर्च्छा येते. यासच तृणपुष्पक ज्वर असे म्हणतात.

भूताभिषंगज ज्वर

'भूताभिषंगात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः।'- च.चि. ३/११५.

'भूताभिषंगात् उद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम्।'- सु.उ.तं. ३९

'ग्रहेनास्मिन् अकस्मात् हासरोदने।'- वा.नि. २/४७

भूताभिषंगामध्ये तीनही दोषांच्या प्रकोपाची लक्षणे आढळतात. भूतवाधा वा ग्रहवाधेमुळे उत्पन्न होणाऱ्या या ज्वरप्रकारात तद् तद् भूतविशेषाप्रमाणे बीभत्स चेष्टा करणे, मधेच हसणे, मधेच रडणे, प्रलाप इत्यादि लक्षणे उत्पन्न होतात.

अभिचारज ज्वर

'तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते।

पूर्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतुद्भ्रमैः।।

सदाहमूर्च्छैर्ब्रस्तस्य प्रत्यहं वर्धते ज्वरः।।'- वा.नि. २/४४.४५

अथर्ववेदादि ग्रंथात वर्णिलेल्या विशिष्ट पद्धतीच्या होम, हवन या सारखी, ज्यास वामाचारी म्हणता येईल, अशी कृत्वे करून विशिष्ट व्यक्तीस उद्देशून जेव्हा मंत्रशक्तीचा उपयोग केला जातो, तेव्हा अभिचार घडला असे म्हटले जाते. जारण, मारण, उच्चाटनाचे किंवा भानामतीच्या प्रयोगांचा यात समावेश केला जातो. व्यावहारिक भाषेत ज्यास करणी करणे म्हणतात तोच अभिचार होय.

या अभिचारांमुळे प्रथमतः मनस्ताप होतो. मन प्रक्षुब्ध होते. यानंतर देहसंताप होतो म्हणजे ज्वर येतो. विस्फोट, अतितृष्णा, भ्रम, दाह, मूर्च्छा ही लक्षणे उत्पन्न होतात. ज्वर सतत वाढत राहतो. या ज्वरासाठी अभिचार प्रयोग पाहून त्याप्रमाणे बलि, मंगल, होम, हवन, जप इत्यादि दैवव्यपाश्रय चिकित्सा आवश्यक ठरते. अभिशाप ज्वर हा देव, गुरु, ब्राह्मण इत्यादींचा अपमान केल्याने त्यांच्या शापातून उद्भवलेला ज्वर प्रकार आहे. यामध्ये ज्वराच्या सामान्य लक्षणांबरोबरच अनेकविध प्रकारची लक्षणे उत्पन्न होताना दिसतात. यासाठीही दैवव्यपाश्रय चिकित्सा आवश्यक असते.

आतापर्यंत संख्यासंप्रतिनुसार म्हणजेच कारणांनुसार वर्णिलेल्या अष्टविध ज्वरांचे विवेचन केले. आता विधीभेदाने ज्वराचे जे अन्य प्रकार संभवतात त्यांचा विचार करावयाचा आहे.

शारीर - मानस ज्वर

खरे पाहता प्रत्येक ज्वरप्रकारात शरीर व मन यांची दुष्टी असतेच. 'देहेन्द्रियमनस्तापी' असेच ज्वराचे वर्णन आहे. मग शारीर व मानस ज्वर म्हणजे काय ही शंका साहजिकच उत्पन्न होते: पण याचे उत्तर खरे पाहता अगदी सोपे आहे. ज्वरात देह आणि मन या दोहोंचा संताप असतो हे खरेच पण ज्वर कोणत्या कारणांनी घडला हे पाहिले असता वातादि शारीरिक दोषांचा प्रकोप प्रथमतः होऊन त्यामुळे देहसंताप व मनःसंताप उत्पन्न झाला असेल तर तो शारीर ज्वर होय. याउलट काम-शोक-भय-क्रोधादि मानस क्षोभामुळे उत्पन्न झालेल्या ज्वर प्रकारात कालांतराने देह संताप असला तरी तो मानस ज्वर म्हणूनच ओळखला जातो.

चिकित्सा सुलभतेने करता येण्यासाठी हा बारकावा माहित असणे आवश्यक ठरते.

सौम्य व आग्नेय ज्वर

'वातपित्तात्मकः शीतं उष्णं वातकफात्मकः।

इच्छत्युभयमेतत्तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः।।'- च.चि. ३/३७

'योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत्।

दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात्॥'- च.चि. ३/३८

वातज, कफज वा वातकफज ज्वर हे सौम्य आहेत, तर पित्तज व वात - पित्तज ज्वर हे आग्नेय आहेत. वात शीत गुणाचा असला तरी तो योगवाही आहे, ज्या बरोबर संयोग होईल त्याचे गुण वाढविणारा आहे. म्हणून वातपित्तज ज्वर हा आग्नेयाचा प्रकार होय.

कफपित्तज हा सौम्याग्नेय या मिश्र स्वभावाचा आहे. कारण यात कफ या शीत व पित्त या उष्ण गुणयुक्त दोषांचा प्रकोप असतो. वाग्भट टीकाकार हेमाद्रिच्या मते कफपित्तज ज्वर हा आग्नेयाचाच उपप्रकार मानावा लागेल. सौम्य व आग्नेय हे शब्दप्रयोग अनुक्रमे सुसहत्व व दुःसहत्व यावरून केले जातात. कफ पित्तज ज्वरात पित्तामुळे थोडेसे दुःसहत्व असतेच. म्हणूनच तो सौम्याचा उपप्रकार न मानता आग्नेयाचा उपप्रकार मानावा असे स्पष्टीकरण हेमाद्रिने केलेले आहे.

अंतर्वेगी - बहिर्वेगी ज्वर

'अंतर्दाहोऽधिकः तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः।

संध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः॥

अंतर्वेगस्य लिंगानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत्॥

संतापोऽभ्यधिको बाह्यः तृष्णादीनां च मार्दवम्।

बहिर्वेगस्य लिंगानि सुखसाध्यत्वमेव च॥'- च.चि. ३/३९ ते ४१

ज्वरामध्ये अग्निमांद्यामुळे आमोत्पत्ति व त्यामुळे स्वेद व अंबुवह स्रोतसांचा रोध होणे ही सामान्य संप्राप्ति आहे. जेव्हा आमता अधिक असते व त्यामुळे जेव्हा स्रोतरोधही अधिक प्रमाणात होतो, तेव्हा पित्ताची उष्णता आतल्या आत कोंडली जाते व त्यामुळे अंतर्दाह हे लक्षण आढळते. अशा या ज्वर प्रकाराला अंतर्वेगीज्वर असे म्हणतात. या अवस्थेमध्ये अंतर्दाहाचे जोडीला अतितृष्णा, प्रलाप, श्वास, भ्रम, संधिशूल, अस्थिशूल, स्वेदावरोध तथा दोष व मलांचा अवरोध ही लक्षणे असतात.

या उलट जेव्हा स्रोतरोधाचे प्रमाण कमी असते त्यावेळी प्रकुपित पित्त शरीराच्या सर्व भागात समप्रमाणात पसरते व त्यामुळे तीक्ष्णवेगीज्वर आढळतो. या ज्वराला बहिर्वेगीज्वर असे म्हणतात. तीक्ष्णवेगी ज्वर असला तरी अंतर्वेगी ज्वरात वर्णिलेली तृष्णा, प्रलाप श्वासादि लक्षणे अगदी थोड्या प्रमाणात असतात.

बहिर्वेगी ज्वर हा सुखसाध्य असतो असे म्हणताना, अंतर्वेगी ज्वराची कष्टसाध्यताच ध्वनित होते. सुश्रुतानी तर अंतर्वेगी ज्वराचा उल्लेख गंभीर ज्वर असाच केला आहे.

ज्वराच्या आम, पच्यमान व निरामावस्थेतील लक्षणांचा विचार आपण यथावकाश करणारच आहोत. त्यापैकी पच्यमान ज्वरामध्ये अंतर्वेगी ज्वरप्रमाणेच बरीचशी लक्षणे आढळतात. अंतर्वेगी ज्वरात 'अंतर्वेगोऽधिकः तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः' अशी लक्षणे आहेत. तर पच्यमानावस्थेत 'ज्वरवेगोऽधिकः तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः' ही लक्षणे सांगितलेली आहेत. यापैकी अंतर्वेगी ज्वर हा कष्टसाध्यतेचे द्योतक तर पच्यमानावस्था ही सुखसाध्यतेची द्योतक आहे. दोन्हीमध्ये वरीलप्रमाणे लक्षणे सारखी असल्याने या दोन्हीमध्ये व्यवच्छेद करताना काळजी घ्यावी लागते. मुख्य फरक आहे तो मलप्रवृत्तीच्या बाबतीत. अंतर्वेगी अवस्थेत 'दोषवर्चोविनिग्रह' आहे तर पच्यमानावस्थेत 'मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः' हे लक्षण असते. म्हणजेच तृष्णा, प्रलाप, श्वास, भ्रम या लक्षणांच्या जोडीला मलावष्टंभ असेल तर तो अंतर्वेगी ज्वर व या उलट मलप्रवृत्ति प्राकृत असेल किंवा द्रवमलप्रवृत्ति असेल तर ती पच्यमानावस्था असा व्यवच्छेद सहजतेने करता येतो.

प्राकृत व वैकृत ज्वर

'प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसंतशरदुद्भवः।

कालप्राकृतिमुदिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः॥'- च.चि. ३/४१

निसर्गनियमानुसार ज्या ऋतूत ज्या दोषाचा प्रकोप स्वाभाविकरीत्या होत असतो, त्या ऋतूत त्याच दोषाने ज्वर आल्यास त्यास प्राकृत ज्वर असे म्हणतात. या उलट नैसर्गिकपणे ज्या दोषांचा प्रकोप असतो, त्यापेक्षा वेगळ्या दोषांच्या

प्रकोपाने वैकृत ज्वर उत्पन्न होतो. वर्षात्रिदूत उत्पन्न होणारा वातज ज्वर, शरदात उत्पन्न होणारा पित्तज ज्वर आणि वसंतात येणारा कफज ज्वर हे प्राकृत होत. या उलट वर्षात्रिदूत येणारा पित्तज किंवा कफज ज्वर, शरदात येणारा वातज वा कफज ज्वर आणि वसंतात येणारा पित्तज वा वातज ज्वर हे वैकृत ज्वर प्रकार आहेत.

यापैकी प्राकृत ज्वर हा सुखसाध्य व वैकृत ज्वर कष्टसाध्य असतात. हा सर्वसाधारण नियम असला तरी चरकाचार्यांनी 'वसंत व शरदात उत्पन्न होणारा प्राकृत ज्वर सुखसाध्य असतो' असे वर्णिलेले आहे. याचाच अर्थ वर्षात्रिदूत उत्पन्न होणारा प्राकृत असा वातज ज्वर कष्ट साध्य असतो, असा आहे. वर्षात्रिदूत उत्पन्न होणारा प्राकृत वा वैकृत तो कष्टसाध्यच असतो, हेही यावरून स्पष्ट होणारे आहे. याप्रमाणे पाहता वातज ज्वर मग तो प्राकृत असो वा वैकृत तो कष्टसाध्यच असतो ते स्पष्ट आहे. हे जरी खरी असले तरी प्राकृत व वैकृत वातज ज्वराची तुलना करावयाची झाल्यास वर्षात्रिदूत उत्पन्न होणारा प्राकृत ज्वर हा वैकृत ज्वरापेक्षा कमी कष्टसाध्य असतो ही गोष्ट मात्र येथे लक्षात घेतली पाहिजे.

दोषकाल बलाबल भेदाने होणारे प्रकार

विषम ज्वर

'ज्वरः पंचविधः प्रोक्तो दोषकालबलाबलात्।

प्रायशः सन्निपातेन भूयसातूपदिश्यते।।

संततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ।।'- वा.नि. २/५६, ५७

दोषप्राधान्य असणाऱ्या ज्वरप्रकारांचे आतापर्यंत वर्णन केले. काही ज्वरप्रकारांत काळाला महत्त्व असते. अशा या कालानुरूप वेग व विसर्ग होणाऱ्या ज्वरप्रकारांना काल-बल-प्रवृत्त अशी संज्ञा वापरली जाते. यालाच विषम ज्वर हा पर्यायी शब्द वापरला जातो.

विषम ज्वर ५ प्रकारचा असतो. संतत, सतत, अन्येद्युष्क, तृतीयक आणि चतुर्थक.

संतत ज्वर म्हणजे कायम टिकणारा ज्वर प्रकार आहे. ८-१० किंवा १२ दिवस सातत्याने ज्वरवेग असणे हे लक्षण यात असते. सतत ज्वर म्हणजे दिवसांतून २ वेळा येणारा ज्वर. २ वेळा अर्थातच ज्वराचा विसर्गही होत असतो. ज्यामध्ये दररोज एकवेळ ज्वर वेग येतो व त्याच दिवशी विसर्गही होतो अशा ज्वराला अन्येद्युष्क असे म्हणतात. तृतीयकात ज्वरवेग दर तिसऱ्या दिवशी येतो. म्हणजेच ताप एक दिवसाआड येतो. चतुर्थकात दर चवथ्या दिवशी ताप येतो. तृतीयक व चतुर्थकात ज्या दिवशी ज्वरवेग येतो त्याच दिवशी त्याचा विसर्गही होतो.

विषम ज्वराची व्याख्या करताना वाग्भटाचार्यांनी-

'विषमो विषमारंभः क्रियाकालोनुषंगवत्।'- वा. नि. २

असे सूत्र दिले आहे. भालुकीनेही याच प्रकारची व्याख्या केलेली आहे. तो म्हणतो-

'यः स्यादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च।

वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः।।'

ज्या ज्वराचा आरंभ, क्रियाकाल, स्थिती, विसर्ग यात वैषम्य असते, तो विषम ज्वर असे या व्याख्येनुसार म्हणता येईल. परंतु संततादि वरील ५ प्रकारांत ज्वरवेग निश्चित दिवशी व ठराविक वेळीच येतो, ठराविक काल टिकतो व अगदी ठरलेल्या वेळी उतरतो. ज्वरवेगाच्या वेळी व विसर्गाचे वेळीही ठराविकच लक्षणे असतात. यात कोणतेही वैषम्य आढळत नाही. ज्वरवेग ठराविक दिवशी व ठराविक वेळीच येत असल्याने चिकित्सा प्रकरणी सांगितलेली विस्मरण चिकित्सा करणे शक्य होते.

'मुक्तानुबंधित्वं विषमत्वम्' अशीही विषम ज्वराची दुसरी एक व्याख्या केली जाते. ज्या ज्वरात ज्वरवेगापासून मुक्तता व अनुबंध ही स्थिती वारंवार येते, तो विषम ज्वर होय. मुक्तता व अनुबंध हेच यातील वैषम्य होय. या व्याख्येनुसार वर वर्णिलेल्या प्रकारांचा समावेश विषमज्वरात सहजपणे करता येईल. कारण या प्रकारात मुक्तानुबंधित्व असतेच.

या पाच प्रकारांपैकी संतत ज्वराचा समावेश वरील व्याख्येनुसार विषम ज्वरात करता येईल किंवा कसे अशी शंका

साहजिकच निर्माण होते. कारण संततामध्ये ज्वरवेग कायम टिकून असतो असे वर्णन आहे. या शंकेमुळेच खरनादासारख्या काहींचे मते संतत सोडून अन्य ज्वरप्रकार हे विषमज्वराचे प्रकार आहेत. या विषयी खरनाद म्हणतात -

'ज्वरः पंचमयोक्ता ये पूर्व संततकादयः।

चत्वारो संततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वरः॥'

खरनादाचे हे मत असले तरी अन्य शास्त्रकार मात्र संतताचा समावेश विषमज्वरातच करतात. त्यांचे मते संतत ज्वरातही मुक्तानुबंधित्व असतेच. यात ८-१० किंवा १२ दिवस ज्वरानुबंध असतो. यानंतर काही काळ ज्वरवेगापासून मुक्तता असते व पुन्हा ज्वरानुबंध होतो व अशी आवर्तने यातही चालूच असतात. यामध्ये दीर्घकाळ अनुबंध व अल्पकालीन मुक्तता असली तरी 'मुक्तानुबंधित्वं विषमत्वम्' ही व्याख्या येथेही लागू पडते. खरनादाने याचाही विचार केला आहे. तो म्हणतो की या प्रकारात मुक्तता ही इतकी अल्पकाळ उरते की त्या मुक्ततेचा विचारही करण्याचे कारण नाही. अनेक दिवस अनशन चालू असताना एकादा तांदळाचा दाणा मध्येच खाल्ला गेला तर अनशन संपले असे म्हणता येत नाही, ते तसेच पुढे चालू राहते. तद्वत् येथे ज्वरानुबंध तसाच चालू राहतो असे म्हणावे लागेल.

मूल संहिता ग्रंथातून मात्र विषमज्वर ५ प्रकारचे असतात असे सांगून संतताचा समावेश विषमज्वरात केलेला आहे. ही वस्तुस्थिती आहे.

संतताचा समावेश विषमज्वरात केला किंवा नाही, काहीही म्हटले तरी चिकित्सेच्या दृष्टिकोनातून पाहता या प्रकाराचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करणे क्रमप्राप्तच ठरते.

मुक्तानुबंधित्व याचा अर्थही स्पष्ट होणे आवश्यक आहे. यामध्ये मुक्तता असते ती केवळ ज्वरवेगांपासून. मधल्या काळात म्हणजेच ज्वरमुक्तीच्या काळात रोग पूर्ण बरा झाला अशी स्थिती नसते. फक्त वेगावस्था नसते इतकेच. व म्हणूनच

'सचापि विषमो देहं न तदाचिद्विमुंचति।

ग्लानिगौरवकार्शेभ्यः स यस्मान् प्रमुच्यते॥

वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्षते॥

धात्वन्तरस्थो लीनत्वात्॥'- सु.उ.तं ३९

असे सुश्रुताचार्यांनी स्पष्ट केलेले आहे.

विषमज्वर संप्राप्ति

'दोषोऽल्पोहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः।

धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्॥' सु.उ.तं ३९

विषम ज्वराला कारणीभूत दोष हे फारसे बलवान नसतात. सुरुवातीपासूनच अल्पबल असलेले दोष किंवा ज्वर व्याधि बरा झाला असता घडलेल्या मिथ्याहाराविहाराने प्रकुपित झालेले; पण अल्पप्रमाणात असलेले दोष हे रसादि धातुंच्या ठिकाणी आश्रित होतात व विषम ज्वराची उत्पत्ति होते.

दोषबल कमी असणे हीच या प्रकारांतील विशेष बाब आहे. दोष बलवान असतील तर त्यामुळे नित्य दोषज ज्वरांचाच उद्भव होईल, विषम ज्वराचा नव्हे.

या प्रकुपित झालेल्या दोषांच्या वेगवेगळ्या धातूंच्या आश्रयाने ज्वरोत्पत्ति होते. ठराविक कालाने ज्वरवेग येतो व ठराविक वेळेनंतर विसर्गही होतो. हे सर्व कालप्रभावाने घडते.

'संततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः।

मेदोगततृतीयेऽहित्वास्थिमज्जगतः पुनः॥

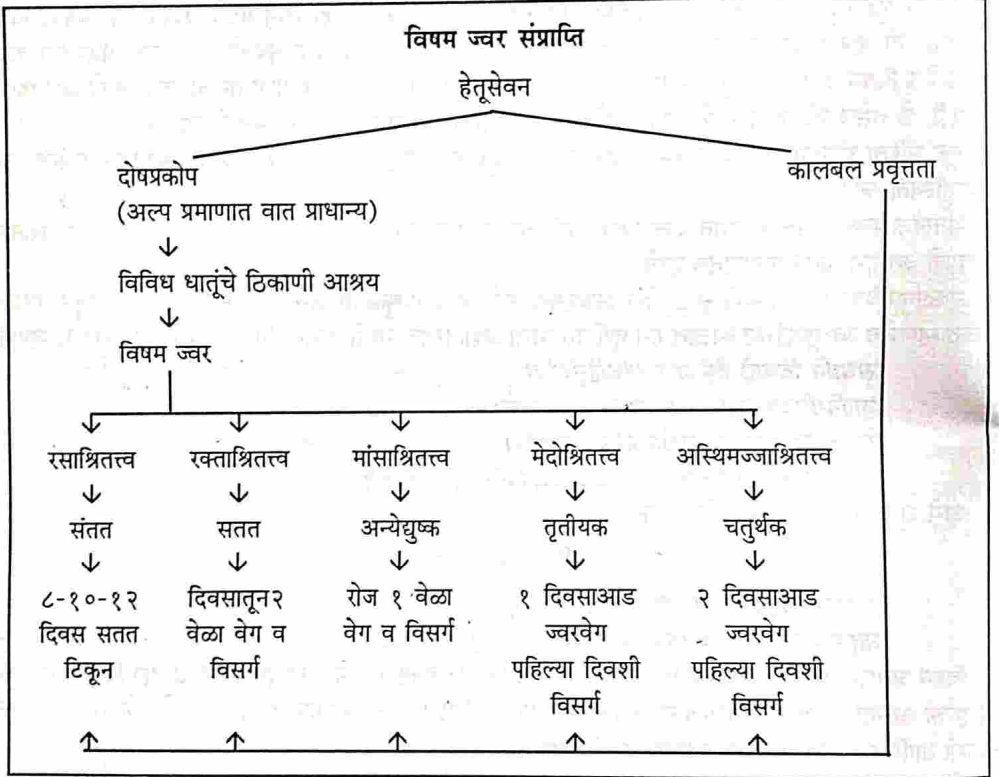
कुयाच्चतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसंकरम्॥'- सु.उ.तं ३९

संतत ज्वर हा रसस्थ असतो. दोष रक्ताश्रित होऊन सतत ज्वराची उत्पत्ति करतात. दोष मांसाश्रित झाल्यास अन्येद्युष्क, मेदोगत असतील तर तृतीयक आणि अस्थिमज्जागत झाल्यास चतुर्थक ज्वर उत्पन्न करतात. अधिकाधिक

गंभीर धातूंची दुष्टी होत असल्याने व उपद्रवही अधिक प्रमाणात निर्माण होत असल्याने चतुर्थक ज्वर हा कष्टसाध्य असतो. विषम ज्वर हा सान्निपातिक असतो असे विधान आहे. 'प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पंचविधो ज्वरः' असे यावावतचे सूत्र मिळते. असे असले तरी या सर्वच ज्वरप्रकारात वातोल्वणता आढळते. वाताच्या विषम गुणाची प्रचीती येथे येत असते. यासाठीच विदेह म्हणतात-

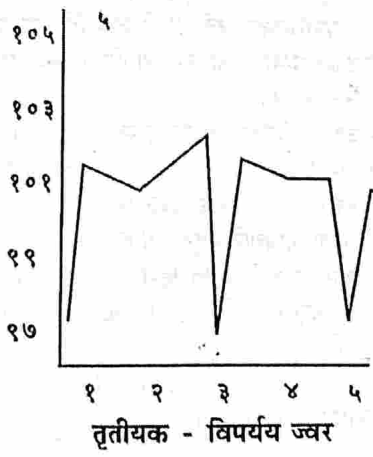
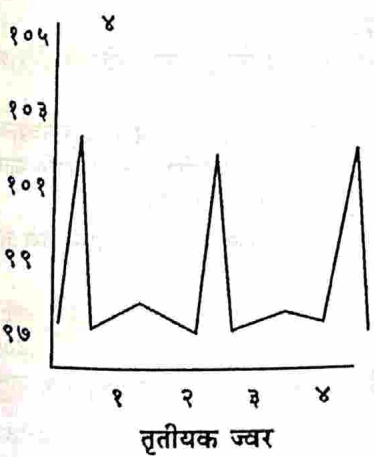
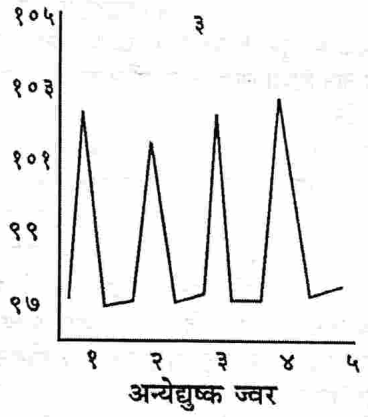
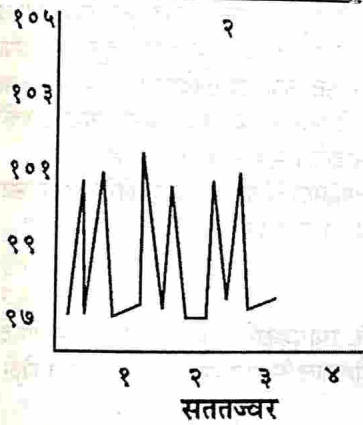
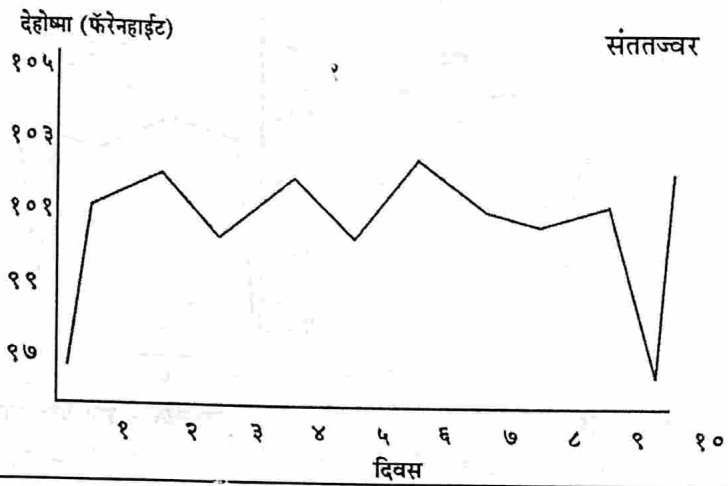
'पवनो गतिवैषम्याद्विषमज्वरकारणम्।'

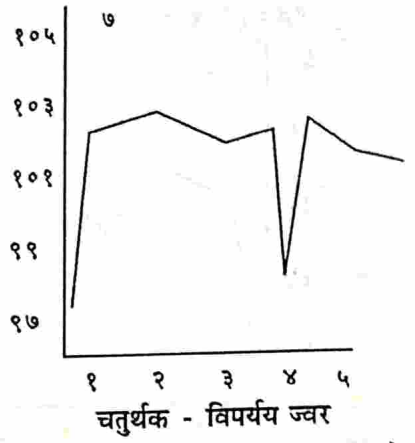
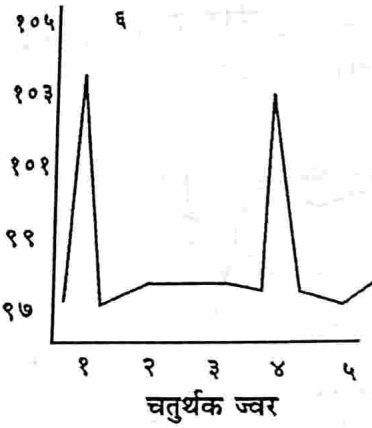
विषम ज्वरामध्ये विशिष्ट काळी ज्वरवेग येणे व विशिष्ट कालावधीनंतर ज्वरवेग उतरणे हा जो क्रम दिसतो त्यामागे कालमहिमा आहे. हा या व्याधीचा स्वभाव आहे. या

विशिष्ट काली दोषांची संप्राप्ति पूर्ण होऊन वेग येण्यामागे आणखीही काही कारणे आहेत, असे सुश्रुताचार्य म्हणतात. सुश्रुतानी या विषमज्वरांची कफस्थान विभागाने आश्रयस्थाने वर्णिलेली आहेत.

सुश्रुताचे मते सततामध्ये दोष आमाशयात, अन्येद्युष्काचे दोष उरःप्रदेशी, तृतीयकाचे कंठामध्ये तर चतुर्थकाचे दोष शिरःप्रदेशात राहतात. वाताच्या प्रेरणेने हे दोष दररोज एक स्थान व्यापीत राहतात, आणि जेव्हा या प्रकारे आमाशयात येतात तेव्हा ज्वर उत्पन्न होतो. या नियमाने अन्येद्युष्कामध्ये उरःप्रदेशी असणारे दोष एक दिवसात आमाशयात येतात व म्हणून दररोज एकदा ज्वरवेग येतो. तृतीयकामध्ये दोष कंठातून उरःप्रदेशात येण्यास एक दिवस व तेथून आमाशयात येण्यास आणखी एक दिवस असे एकूण दोन दिवसात दोष आमाशयात येतात व म्हणूनच तृतीयकात एक दिवसाआड ज्वरवेग येतो. चतुर्थकात शिरःप्रदेश-कंठ-आमाशय अशा प्रवासास प्रत्येकी एक दिवस लागत असल्याने ज्वर वेग दर चवथ्या दिवशी म्हणजे २ दिवसाआड येत असतो.

सुश्रुतानी ही जी कफस्थानानुसार विषमज्वराची स्थाने वर्णिलेली आहेत, त्यामागची कल्पना स्पष्ट होत नाही. अन्येद्युष्क, तृतीयक, चतुर्थक हे अनुक्रमे उर, कंठ, शिरःप्रदेशी असणाऱ्या दोषांमुळे उत्पन्न होतात असे म्हणतात तद् तद् स्थानांच्या दुष्टीची कोणतीही लक्षणे उत्पन्न झालेली आढळत नाहीत. तसेच दोषांना शिरःप्रदेशातून आमाशयात येण्यास तीन दिवस लागतात हे तरी ठरवायचे कशावरून? याबाबतही काही संकेत नाही. शिरःप्रदेशातून दोष आमाशयात येताना तीन दिवस लागतात तर विसर्ग झाल्यावर ते शिरःप्रदेशात केव्हा परत पोचतात या प्रकारच्या अनेक शंका निरुत्तरच राहतात व म्हणूनच ज्वरवेग ठराविक काळीच का येतो याबाबत सुश्रुतानी मांडलेले मत न पटणारे आहे.

ज्वरवेग ठराविक काळी येतो यास खरे पाहता पूर्वी वर्णिल्याप्रमाणे 'कालमहिमा' किंवा 'प्रभाव' याखेरीज दुसरे कारण सांगता येत नाही. चरकानी एक उदाहरण घेऊन हीच गोष्ट स्पष्ट केली आहे. ते म्हणतात -

'अधिश्नोते यथा भूमिं काले बीजं प्ररोहति।

अधिश्नोते यथा धातूं दोषः काले प्रकुप्यते।।' - च.चि. ३.

ज्या प्रकारे जमिनीत रुजलेले बीज योग्य समय आल्यावरच अंकुरित होते, त्याचप्रकारे धातूमध्ये आश्रित असणारे दोष योग्य समय आला की प्रकुपित होतात व ज्वरवेग उत्पन्न करतात. निश्चित वेगकाल समाप्त झाला की ज्वर शांत होतो व पुनः ठराविक वेळी येतो.

'कृत्वा वेगं गतबलाः स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थिताः।

पुनर्विवृद्धाः स्वे काले ज्वरयंति नरं मलाः।।' - च.चि. ३.

चक्रदत्तानेही यावर टीका करताना दोष हे पुन्हा रक्तादि आपल्या स्थानी जातात व योग्य काळी ज्वरोत्पत्ती होते असे स्पष्टीकरण केलेले आहे.

सतत ज्वर : यामध्ये जो सतत शब्द आहे, त्यामुळे काही गैरसमज होण्याची शक्यता आहे. सतत ज्वरामध्ये ज्वर वेग कायम असत नाही. उलट ज्वर वेग दिवसातून दोन वेळा येतो व दोन वेळा त्याचा विसर्गही होतो. ज्वररोग कायम असणाऱ्या ज्वरास 'संतत ज्वर' असे म्हणतात. सतत व संतत यातील हा भेद लक्षात घेतला पाहिजे.

रक्तधातूच्या आश्रयाने राहून दोष हा ज्वर उत्पन्न करतात. एका दिवसात दोन वेळा ज्वरवेग येणे व विसर्ग होणे अशी आवर्तने घडतात. एक दिवसात म्हणजे २४ तासात- एका अहोरात्रामध्ये.

वाग्भट टीकाकार हेमाद्रिचे मते ही आवर्तने दोषांचे बलाबल व रक्त धातूच्या दुष्टीचे प्रमाणावरून २४ तासात याहूनही अधिक वेळा होऊ शकतात. दिवसातून २ वेळा व रात्रीतून दोन वेळा किंवा त्याहूनही अधिक अशी ही आवर्तने घडतात. थंडी वाजून ताप येतो व कालांतराने घाम येऊन तो उतरतो. ही आवर्तने जितकी अधिक तितकी दोषांची व धातूची दारूणता अधिक असे समजावे.

अन्येद्युः ज्वर : अन्येद्यु किंवा अन्येद्युष्क ज्वर हा मांसधातूच्या आश्रयाने राहिलेल्या दोषांकडून उत्पन्न होतो. चरकाचे मते रक्त व मेदाच्या आश्रयाने हा ज्वर असतो. या ज्वर प्रकारात रोज एक वेळ ताप येतो व त्याच दिवशी ज्वराचा विसर्ग होतो.

तृतीयक ज्वर : मेद धातूच्या आश्रयाने राहणाऱ्या दोषांमुळे उत्पन्न होणारा हा ज्वर प्रकार आहे. यामध्ये ज्वर वेग आलेल्या दिवशीच विसर्ग होतो. त्यानंतर एक दिवस ज्वर वेग असत नाही. पुन्हा तिसऱ्या दिवशी ज्वर वेग व विसर्ग होतो व हे असे चक्र चालू राहते. या मध्ये मेदाची विकृति असल्यानेच बरेच काळ येत राहणाऱ्या तृतीयकात प्लीहा वृद्धि हे लक्षण ही मिळते.

दोष दृष्ट्या या तृतीयकाचे तीन उपप्रकार आहेत. वातपित्तात्मक तृतीयकामध्ये त्रिकप्रदेशी वेदना असते. वातकफात्मक तृतीयकामध्ये पृष्ठ आणि त्रिकप्रदेशात वेदना असते तर कफपित्तात्मक तृतीयकामध्ये शिरःशूल हे लक्षण आढळते. त्रिक हे वाताचे, पृष्ठ हे पित्ताचे व शिर हे कफाचे स्थान असल्याने या प्रकारात वरील प्रकारे वेदना दिसतात असे मधुकोषकारानी स्पष्ट केले आहे.

चतुर्थक ज्वर : अस्थि व मज्जागत दोषांमुळे उत्पन्न होणारा हा ज्वर प्रकार आहे. यामध्ये ज्वरवेग ज्या दिवशी येतो त्याच दिवशी विसर्ग असतो. मध्ये दोन दिवस ज्वरवेग असत नाही व पुन्हा चवथ्या दिवशी ज्वरवेग व विसर्ग अशी ही आवर्तने चालू राहतात. गंभीर धातूच्या आश्रयाने रहात असल्याने हा एक दारुण प्रकार आहे. जेव्हा व्याधी जीर्ण होते तेव्हा सर्व धातूंचे शोषण होते. बल, वर्ण व अग्नि यांचा नाश होतो.

चतुर्थक विपर्यय :

'विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थक विपर्ययः।

स मध्ये ज्वरयत्यह्नी आदावन्ते च मुंचति।।'- च.चि. ३.

चतुर्थक विपर्यय हा चतुर्थकाचाच एक उपभेद आहे. चतुर्थकामध्ये एक दिवस ताप असतो, मध्ये दोन दिवस ताप नसतो व पुन्हा चवथ्या दिवशी ताप येत असतो. याउलट चतुर्थक विपर्ययामध्ये ज्वरवेग आल्यानंतर तो त्या दिवशी न उतरता तसाच दोन दिवस पुढे कायम राहतो व चवथ्या दिवशी ज्वरवेग उतरतो. पण पुन्हा त्याच दिवशी ज्वरवेग येतो व ही या प्रकारची आवर्तने होत राहतात.

याचाच अर्थ चतुर्थकापेक्षा चतुर्थक विपर्ययात अनुबंधता व मुक्तता यात अगदी उलट-विपरीत स्थिती असते.

मधुकोषकारानी तृतीयकाचाही विपर्यय संभवतो हे स्पष्ट केले आहे. यादृष्टीने पाहता अन्येद्युष्क व सतताचे विपर्यय संभवत नाहीत हे स्पष्ट होते.

संतत ज्वर :

'सप्तार्हं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा।

संतत्य योऽविसर्गी स्यात् संततः स निगद्यते।।'- सु.उ.तं. ३९

'स्रोतोभिर्विसृता दोषा गुरवो रसवाहिभिः।

सर्वदेहानुगाः स्तब्धा ज्वरं कुर्वन्ति संततम्।।'- च.चि. ३/५३.

'बलिनो गुरवः स्तब्धा विशेषण रसाश्रिताः।

संततः निष्प्रतिद्वंद्वी ज्वरं कुर्युः सुदुःसहम्।।'- वा.नि. २/५९.

बलवान, सामतेमुळे गुरु गुणाने युक्त व त्यामुळे स्तब्ध झालेले म्हणजेच स्रोतोरोध निर्माण करणारे दोष हे रसाश्रित होतात. ज्वराच्या सामान्य संप्राप्तीत सांगितल्याप्रमाणे येथेही आमाशयाची म्हणजेच पर्यायाने पित्तस्थानाची दुष्टी असतेच. या दोषांमुळेच दुष्ट भाव सर्व देहाला व्यापून टाकतात. शरीरातील सर्वच दोष, धातु, मल हे या ज्वर प्रकारात दुष्ट होतात. त्यामुळेच व्याधीला द्वादशाश्रयित्व प्राप्त होते. ७ धातु + ३ दोष + मूत्र व पुरीष हे १२ ही भाव येथे दुष्ट असतात. ज्वर द्वादशाश्रयी असल्यानेच त्याला कोणीही प्रतिस्पर्धी रहात नाही व तो निष्प्रत्यनीक होतो - निष्प्रतिद्वंद्वी असतो.

व्याधीमध्ये एकाच दोषाची, एकाद्या धातूच्या वा मलाच्या आश्रयाने विकृति असेल तर व्याधिला किंवा किमान व्याधिप्रसाराला आपोआपच मर्यादा पडते. संतत ज्वरामध्ये सर्वच दोष, धातू व मलांची विकृति झाल्याने कोणत्याच प्राकृत भावाचे नियंत्रण व्याधीवर रहात नाही व म्हणूनच त्यास निष्प्रतिद्वंद्वी वा निष्प्रत्यनीक असे म्हटले जाते.

संतत ज्वराला यासाठीच द्वादशाश्रयी ज्वर, निष्प्रतिद्वंद्वी ज्वर व निष्प्रत्यनीक ज्वर हे पर्यायवाची शब्द वापरले जातात.

संतत ज्वरात तीनही दोषांचा प्रकोप असतो म्हणजेच हा सन्निपाताचा एक प्रकार आहे. सुश्रुत टीकाकार डल्हणाने सन्निपातज्वरालाच संतत ज्वर म्हणावे असे सुचविले आहे.

संतत ज्वर हा त्रिदोषजन्य असला तरी तो विषम ज्वराच्या प्रकारातील एक आहे व म्हणूनच विषम ज्वर संप्राप्तीमध्ये वर्णिल्याप्रमाणे यातही दोषदुष्टी ही त्यामानाने कमी असते. याच कारणाने यात लक्षणांचे वैविध्यही फारसे असत नाही. तीक्ष्णवेगी आणि संततवेगी ज्वर, अग्निमांघ व तीव्र स्वरूपाचे आध्मान हीच या ज्वराची प्रमुख लक्षणे असतात.

संतत ज्वरातील दोष, धातू व मलांची दुष्टी शरीराच्या स्वाभाविक प्रक्रियेमुळे किंवा चिकित्सीपक्रमामुळे जसजशी कमी होत जाईल त्याप्रमाणे ७, १० किंवा १२ दिवसांसाठी ज्वरवेग येतो. ही अशी आवर्तने चालूच राहतात. दोषबल अधिक असेल तर ७, १०, १२ दिवसांचा हा काल ज्वरविसर्ग न होता, तसाच पुढील पटीत चालू राहू शकतो.

वातप्रधानता असेल तर ७, पित्तप्रधानता असेल तर १० आणि कफप्रधानता असेल तर १२ दिवसांचा ज्वरानुबंधाचा काल असतो असे मानले जाते.

संततादि विषमज्वरांची कारणे सांगताना सुश्रुतानी काही आगंतु कारणांचाही उल्लेख केलेला आहे. सुश्रुताचार्य म्हणतात—

‘केचित् भूताभिषंगोत्थं ब्रूवन्ते विषमज्वरम्।’

या ठिकाणी सुश्रुतानी एकीय मत म्हणून भूताभिषंग हे विषम ज्वराचे एक कारण सांगितलेले आहे. ‘परवचनमप्रतिषिद्धमनुमतं भवति’ या न्यायाने एकाद्याचे मत सांगून नंतर त्याला विरोध दर्शविला नसेल तर त्या मताला अनुमति आहे असे समजले जाते. या दृष्टीने पाहता सुश्रुताना हा भूताभिषंग मान्य आहे असेच म्हणावे लागेल.

विषमज्वराला भूतसंक्रामक मानण्याने हे स्पष्ट होते की प्राचीन काळीसुद्धा विषमज्वराला संक्रामक रोग मानणारे अनेक विद्वान होते. चरकानी सुद्धा ‘आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे’ (चि. चि. ३) असेच म्हटले आहे व यासाठीच चिकित्सेमध्ये ‘कर्म साधारणं जह्वात्’ असे सांगून वेगळे दैवव्यपाश्रित चिकित्सीपक्रम वर्णिलेले आहेत.

संतत ज्वराचा समावेश विषमज्वरात करावा किंवा नाही या विषयाची मतमतांतरे सुरुवातीसच स्पष्ट केलेली आहेत.

विषमज्वराचे अन्य प्रकार

‘मुक्तानुबंधित्वं विषमत्वम्’ या व्याख्येप्रमाणे होणारे ज्वराचे संतत-सततादि ५ प्रकारांचे विवेचन आतापर्यंत केले. याखेरीजही अन्य काही ज्वरप्रकाराना त्यामध्ये आढळणाऱ्या वैषम्यामुळे विषम ज्वर असे संबोधिले जाते. यापैकी काही प्रकारात वेगकालीन लक्षणांमध्ये तर काही प्रकारात ज्वरविसर्गांचे वेळी उत्पन्न होणाऱ्या लक्षणांमध्ये वैषम्य उत्पन्न होताना दिसते. त्यापैकी काही विषमज्वर पुढीलप्रमाणे -

अ) जेव्हा प्रकुपित वायु आणि कफ त्वचेच्या आश्रयाने असतात. तेव्हा शीतपूर्वक ज्वर येतो आणि ज्वरवेग शांत झाल्यावर शेवटी पित्तामुळे दाह उत्पन्न होतो म्हणजेच दाहपूर्वक विसर्ग असतो.

आ) जेव्हा त्वचेमध्ये प्रकुपित पित्त असते तेव्हा दाहपूर्वक ज्वरवेग येतो व शीतपूर्वक विसर्ग होतो.

वरील दोन्ही प्रकारांचे वर्णन सुश्रुतात आले आहे. अष्टांगसंग्रहातही अन्य काही विषमज्वर सांगितलेले आहेत.

इ) जेव्हा कोष्ठात पित्त व शाखेत कफ असतो त्यावेळी संपूर्ण शरीराचा स्पर्श उष्ण असतो पण हातपाय मात्र गरम पडतात.

ई) जेव्हा कोष्ठात कफ व शाखेत पित्त असते, तेव्हा शरीरोष्मा फारसा वाढत नाही पण हातपाय मात्र गरम होतात.

उ) शरीराच्या वामार्धात प्रकुपित कफ व दक्षिणार्धात पित्त अशी स्थिती असेल तेव्हा वामार्ध उष्ण व दक्षिणार्ध शीत असतो. या प्रकारास अर्धनारीश्वराकार असे संबोधले जाते.

ऊ) शरीराच्या उर्ध्व भागात कफ व अधोभागात पित्त असेल तर उर्ध्वभाग शीत व अधोभाग उष्ण असतो. दोषांची स्थिती याउलट असेल तर उर्ध्वभाग उष्ण व अधोभाग शीत असतो. या प्रकारास नृसिंहाकार असे संबोधिले जाते.

प्रलेपक ज्वर

'प्रलिपन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च।

मंदज्वरविलेपी च स शीतः स्यात् प्रलेपकः॥'- अ.सं.नि. १

'प्रलेपकस्त्वविषमः प्रायः क्लेशाय शोषिणाम्।

तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः॥

दुश्चिकित्स्य तमो मंदः सुकष्टो धातुशोषकृत्॥'

प्रलेपक ज्वर हाही एक विसर्गीज्वर आहे. दुपारी किंवा सायंकाळी ज्वरवेग येतो यामध्ये गार असा घाम बऱ्याच प्रमाणात येतो. या घामाने सर्व शरीर लिप्त असल्यासारखे जाणवते.

राजयक्ष्मा या व्याधीचे प्रलेपक ज्वर हे प्रधान लक्षण आहे असे मानले जाते. ज्या रुग्णात प्रलेपक उत्पन्न होतो तो रुग्ण दुश्चिकित्स्य होतो व म्हणूनच प्रलेपकाचे वर्णन करताना 'शोषिणां प्राणनाशनः' असे म्हटलेले आढळते. याचाच अर्थ अन्य रोगात प्रलेपक उत्पन्न झाल्यास तो प्राणनाशक ठरत नाही असाही केला जातो. अंतर्विद्रधिमध्ये असा प्रलेपक उत्पन्न होणे शक्य असते.

प्रलेपक हा त्रिदोषजन्य असतो पण कफ व पित्त यांचे प्राधान्य असल्याने काही वेळा कफपित्तज असे त्याचे वर्णन केले जाते.

वातबलासक ज्वर

'नित्यं मंदज्वरो रुक्षः शूनकस्तेन सीदति।

स्तब्धांगः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातबलासकी॥'- अ.सं.नि. १

प्रलेपक ज्वराप्रमाणेच राजयक्ष्म्यामध्ये आढळणारा, राजयक्ष्म्याचे लक्षण - स्वरूप आणखी एक ज्वरप्रकार वातबलासक ज्वर अष्टांग संग्रहकारानी वर्णिलेला आहे. वातबलासक ज्वर हाही सान्निपातिक ज्वराचा प्रकार असून त्यात कफप्राधान्यता असते. यामध्ये ज्वर हा अविसर्गी, म्हणजेच नित्य असतो. ज्वरवेग मंद असून रुग्णाची त्वचा ही रुक्ष असते. सर्वांगावर शोथ येतो, अंग जखडल्यासारखे वाटते आणि अंगसाद हे लक्षण प्रमुख असते. वातबलासक यातील बलास म्हणजे कफ व म्हणूनच हा वातकफोल्बण सन्निपाताचा प्रकार आहे असेही मत मांडले जाते. कफप्रधानता असल्यानेच या ज्वरप्रकारात लालास्राव, शैत्य, कास, श्वास यांसारखे अनेक उपद्रवही उत्पन्न होताना दिसतात.

धातुगत ज्वर

ज्वरामध्ये दोष हे रसानुग होऊन देहेंद्रियमनस्ताप उत्पन्न करतात असे वर्णन आहे. हेच दोष जेव्हा शरीरातील अन्य धातूंची दुष्टी करून, त्या धातूंच्या आश्रयाने राहतात व त्याप्रमाणे लक्षणेही उत्पन्न करतात, त्यावेळी ज्वर हा धातुगत झाला किंवा ज्वराला धातुगतावस्था प्राप्त झाली असे म्हटले जाते. ज्वराच्या सामान्य संप्राप्तीमध्ये वर्णिलेले रसानुगतत्व व रसगत ज्वर यामध्ये म्हणूनच भेद आहे. ज्वरात रसाची केवळ विगुणता असते तर रसगतावस्थेमध्ये साक्षात रसधातु दुष्ट बनतो. दोष ज्या धातुच्या आश्रयाने राहतात, ज्याची दुष्टी करतात त्या धातुदुष्टीची लक्षणेही ज्वराच्या सामान्य लक्षणांचे जोडीला उत्पन्न होताना दिसतात. यासाठीच -

'वातपित्तकफोत्थानां दोषाणां लक्षणं यथा।

तथा तेषां भिषग्ब्रूयाद्रसादिष्वापि बुद्धिमान्॥'- सु.उ.तं ३१

असे सुश्रुताचार्यानी म्हटलेले आहे.

धातुगतावस्था ही ज्वराच्या गंभीरतेची द्योतक आहे. रस-रक्तादि पुढील धातूंची दुष्टी ही अधिकाधिक गंभीरता सुचविते.

‘रसरक्ताश्रितः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः।

अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रः शुक्रस्थस्तु न सिध्यति।’

रसगत, रक्तगत, मांसगत व मेदोगत ज्वर हे साध्य असतात. अस्थिगत व मज्जागत ज्वर कृच्छ्रसाध्य असतात तर शुक्रागत ज्वर हा असाध्य असतो.

धातुगतावस्था उत्पन्न होताना क्रमाने म्हणजे प्रथमतः रसगतावस्था, नंतर रक्तगतावस्था, नंतर मांसगतावस्थाया क्रमाने अवस्था उत्पन्न होतात असा मात्र अर्थ नाही. शरीरातील जो धातु दुष्ट होईल, ज्या धातुच्या आश्रयाने दोष राहतील त्यानुसार ती ती धातुगतावस्था उत्पन्न होईल हे येथे लक्षात घेतले पाहिजे.

चिकित्सा करतानाही त्या त्या धातुची दुष्टी लक्षात घेऊनच सामान्य चिकित्सोपक्रमावरोवरच विशिष्ट चिकित्सा-उपचार करणे क्रमप्राप्त ठरते.

रसगत ज्वर :

‘गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ।

रसस्थे तु ज्वरे लिंगं दैन्यं चास्योपजायते।।’- मा.नि. ज्वर-४८

रसगत ज्वरामध्ये गौरव, उत्क्लेश (मळमळणे); अंगसाद, छर्दि, अरोचक ही लक्षणे आढळतात. मनोदैन्य हे यातील फार महत्त्वाचे लक्षण. चरकानी जृंभा आणि अंगमर्द ही लक्षणे अधिक सांगितलेली आहेत.

रक्तगतज्वर :

‘रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहच्छर्दनविभ्रमौ।

प्रलापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम्।।’- मा.नि. ज्वर ४९

रक्तघीवन, दाह, मोह, छर्दि, भ्रम, प्रलाप, पिडका, तृष्णा ही रक्तगतज्वराची लक्षणे आहेत. पिडका रक्तवर्णाच्या असून त्या उष्णस्पर्श असतात. अंगावर लाली येते.

मांसगतज्वर :

‘पिंडिकोद्वेष्टनं तृष्णा सुष्टमूत्रपुरीषता।

उष्माऽन्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे।।’- मा.नि. ज्वर ५०

पिंडिकोद्वेष्टन, तृष्णा, मलमूत्रांची अधिक प्रवृत्ति, ग्लानी, अंतर्दाह व विक्षेप ही मांसगत ज्वराची लक्षणे होत. चरकानी तमःप्रवेश व दौर्गन्ध्य ही लक्षणे अधिक सांगितलेली आहेत.

मेदोगत ज्वर :

‘भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापच्छर्दिरेव च।

दौर्गंध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदस्थे चासहिष्णुता।।’- मा.नि.ज्वर ५१

मेदोगत ज्वरात घाम फार येतो. मेदाच्या उत्पत्तीचे वेळी मलस्वरूपात स्वेदाची उत्पत्ति होते हे लक्षात घेतल्यास मेदोगत ज्वरातील घाम फार येणे या लक्षणाचे स्पष्टीकरण होईल. या अवस्थेत तृष्णा, मूर्च्छा, प्रलाप, छर्दि, अरोचक, ग्लानी, दौर्गन्ध्य ही लक्षणेही असतात. ‘स्वगंधस्य असहत्वं’ हे लक्षण चरकानी सांगितलेले आहे. यावरूनही दुर्गन्धिता कितती तीव्र असते याची कल्पना येईल. असहिष्णुता हेही एक लक्षण या अवस्थेत सांगितलेले आहे. वेदना सहन होत नाहीत असा याचा अर्थ आहे.

अस्थिगत ज्वर :

‘भेदोऽस्थनां कूजनं श्वासो विरेकच्छर्दिरेव च।

विक्षेपणं च गात्राणामेतदस्थितगते ज्वरे।।’- मा.नि.ज्वर ५२

हाडे फुटल्याप्रमाणे वाटणे - वेदना होणे, कूजन, श्वास, द्रवमलप्रवृत्ति, छर्दि, गात्रविक्षेप ही लक्षणे अस्थिगत ज्वरात असतात.

मज्जागत ज्वर :

'तमः प्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा।

अंतर्दाहो महाश्वासो मर्मच्छेदश्च मज्जगो।।' - मा.नि.ज्वर ५३

मज्जागतज्वरात डोळ्यांसमोर अंधेरी येणे, हिक्का, कास, छर्दि, अंतर्दाह, महाश्वास व मर्मच्छेद ही लक्षणे असतात. मर्मच्छेद या शब्दाने हृत्शूल अपेक्षित आहे. या ज्वरात बाह्यतः ज्वरवेग फारसा आढळत नाही तरी अंतर्दाह फार मोठ्या प्रमाणात असतो.

शुक्रगत ज्वर :

'मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे।

शोफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः।।' - मा.नि.ज्वर ५४

शुक्रगत ज्वरामध्ये मेढू अकारण ताठ होते व ते तसेच राहते. मेढू प्रदेशी तीव्र वेदना असतात. शुक्राचा स्नाव होतो आणि त्वरित मृत्यु येतो.

ज्वराच्या साम-निरामादि अवस्था

आम हा सर्वच व्याधीमधील एक महत्त्वाचा व्याधीघटक. याच्या कमी अधिकतेवरून प्रत्येक व्याधीच्या साम-पच्यमान-निराम या अवस्था अगदी स्पष्टपणे जाणवतात.

या अवस्थानुरूप चिकित्सेतही फार मोठा बदल करावा लागतो.

ज्वरातील सामता दोन प्रकारची असते असे मधुकोषकार म्हणतात. १ दोषसामता व २ रससामता. दोषसामतेवरूनच ज्वराची आमावस्था, पच्यमानावस्था व निरामास्था सांगितली जाते. रससामता ही मात्र ज्वरवेग असेतो कायम टिकून असते असे यविषयीचे स्पष्टीकरण त्यानी केलेले आहे.

आमावस्था :

'अरुचिश्चाविपाकश्च गुरुत्वमुदरस्य च।

हृदयस्याविशुद्धिश्च तंद्रा चालस्यमेव च।।

ज्वरोऽविसर्गी बलवान् दोषाणामप्रवर्तनम्।

लालाप्रसेको हृल्लासो क्षुन्नाशो विरसं मुखम्।।

स्तब्धसुप्तगुरुत्वं च गात्राणां बहुमूत्रता।

न विड्जीर्णा न च ग्लानिज्वरस्यामस्य लक्षणम्।।' -

- च.चि. ३-१३१ ते १३३.

'हृदयोद्वेष्टनं तंद्रा लालसुतिररोचकः।

दोषाऽप्रवृत्तिरालस्यं विबंधो बहुमूत्रता।।

गुरुदरत्वमस्वेदो न पक्तिः शकृतोऽरतिः।

स्वापः स्तंभो गुरुत्वं च गात्राणां वह्निमार्दवम्।।

मुखस्याशुद्धिरग्लानिः प्रसंगी बलवान् ज्वरः।

लिंगैरेभिर्विजानीयाज्वरमामं विचक्षणः।।' - सु.उ.तं ३९/५२

'ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिबहुमूत्रता।

न प्रवृत्तिर्न विड्जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः।।' - मा.नि. २/५४

'विबंधारुचि तृणमूर्च्छा गात्रभेदः शिरोरुजा।

प्रलापालस्य हल्लासतंद्रीदाहश्रमभ्रमाः।।

मूत्रप्रचुरता ग्लानिः पुरीषस्याविपक्वता।

उत्क्लेशो गुरुकोष्ठत्वं लिङ्गान्यामज्वरे वदेत्।।'- का.खि. २/१८,१९

चरकाचार्यानी सामज्वराचे वर्णन करताना त्यामध्ये अरुची, अविपाक, उदरगौरव, हृदयोद्वेष्टन, तंद्रा, आलस्य, अविस्मर्ण ज्वर, लालप्रेसक, हल्लास, क्षुधानाश, मुखवैरस्य, गात्रस्तब्धता, गात्रसुप्तता, गात्रगौरव, बहुमूत्रता, अपक्वमलप्रवृत्ति किंवा मलप्रवृत्ति न होणे, ग्लानी नसणे इतकी लक्षणे सांगितलेली आहेत. सुश्रुतामध्येही या सर्व लक्षणांचे वर्णन मिळतेच पण त्याचे जोडीला अग्निमांघ, गात्रस्तंभ, अस्वेद ही लक्षणे अधिक वर्णिलेली दिसतात. अष्टांग हृदयामध्ये तीक्ष्ण ज्वर वेग, ग्लानी नसणे, बहुमूत्रता, मलप्रवृत्ति न होणे वा अपक्व असणे, क्षुधामांघ इतकीच लक्षणे सामज्वराची म्हणून दिलेली आहेत. पण याचबरोबर या अवस्थेत उपद्रव अधिक प्रमाणात असणे असेही एक लक्षण सांगिलेले आहे. काशयपानी तृष्णा, मूर्च्छा, शिरोरुजा, दाह, प्रलाप, भ्रम ही लक्षणे अधिक सांगितलेली आहेत.

आमावस्थेत येणारी ही जी सर्व लक्षणे यांचा आणि आमाच्या गुणकर्माचा परस्पर संबंध पाहणेही आवश्यक आहे. या लक्षणांपैकी अरुचि, आलस्य, गात्रगौरव, निष्ठीव, मलभेद, अपक्ति ही लक्षणे तर आमाची द्योतकच आहेत. उदरगौरव, गात्रगौरव ही आमाच्या गुरु गुणांमुळे प्राप्त होतात. जेव्हा आम असतो तेव्हा अग्निमांघ हवेच. याच अग्निमांघामुळे अविपाक, हल्लास, लालाप्रसेक, मुखवैरस्य, क्षुधामांघ ही लक्षणे दिसून येतात. गात्रस्तब्धता, गात्रसुप्तता, गात्रस्तंभ ही लक्षणे आमजनित स्रोतोरोधाची निदर्शक आहेत. बहुमूत्रता हेही आमावस्थेतील एक प्रमुख लक्षण आहे. मूत्राचे प्राकृत स्थितीतील कर्म क्लेदवहन हे आहे. आमावस्थेमध्ये आमाच्या पिच्छल गुणामुळे शरीरात क्लेदाचे प्रमाण अधिक वाढलेले असते. शरीरात वाढलेल्या या क्लेदाचे वहन करण्याकरिता अधिक मूत्रोत्पत्ति होते. हा शरीरस्वभाव आहे, कारण जो मलभाग निर्माण होतो त्या मलभागाचे विसर्जन करण्याचा प्रयत्न शरीराकडून सतत घडत असतो. बहुमूत्रतेचे हेच कारण आहे.

आमाच्या लक्षणात सदन, बलभ्रंश आदि लक्षणे सांगितली जातात. परंतु येथे सामज्वरात मात्र 'अग्लानि' असे एक लक्षण चरक, सुश्रुत, वाग्भट या तीनही ग्रंथांतून मिळते. बाकी अन्य लक्षणांचे जोडीला ग्लानी नसणे हे विशेष लक्षण प्रत्यक्ष पाहूनच शास्त्रकारांनी या लक्षणाचा समावेश सामज्वरात केलेला आहे. येथे अग्लानि हे लक्षण व्याधिप्रभावाने येते असेच याचे स्पष्टीकरण करता येते. 'न च ग्लानिरिति न क्षीणमांसता' असा अर्थ चरक टीकाकार चक्रदत्ताने केलेला आहे. तो फारसा न पटणारा आहे.

सामज्वर आणि कफज्वर यांच्या लक्षणांकडे तुलनात्मकदृष्ट्या पाहिले असता या दोन्हीमध्ये गुरुगात्रता, लालाप्रसेक, हल्लास, स्तंभ, तंद्रा ही लक्षणे समान आहेत असे दिसेल. परंतु मलभेद, अपक्वी, बहुमूत्रता या लक्षणांद्वारे या दोहोमधील व्यवच्छेद करणे फारसे कठीण नाही हे लक्षात येते.

पच्यमानावस्था :

'ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः।

मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशो पच्यमानस्य लक्षणम्।।'- च.चि. ३/१३७

पच्यमानावस्था आमाचा पाक सुरू झाल्याची निदर्शक आहे. या अवस्थेत ज्वरवेग वाढणे, तृष्णा, प्रलाप, श्वास, भ्रम, द्रवमलप्रवृत्ति, उत्क्लेश आदी लक्षणे चरकानी सांगितली आहेत. अष्टांग हृदयामध्येही हीच लक्षणे उद्धृत केलेली आहेत.

पाक होणे हे अग्नीचे कर्म आहे. अग्निशिवाय पाक होऊच शकत नाही. अग्नि हा एक पितांतर्गत गुण असल्याने पितानेच पाक होतो असे विधान सर्वसाधारणपणे केले जाते. याचसाठी 'न पाकः पितादृते' असे म्हटलेले आहे. पच्यमानावस्थेत पाक होतो अर्थात् पित्तवृद्धि होते हे स्पष्ट आहे. आणि याच पित्तवृद्धीमुळे पच्यमानावस्थेमध्ये तीव्र ज्वरवेग, तृष्णा, प्रलाप, श्वास, भ्रम, द्रवमलप्रवृत्ति आदी लक्षणे उत्पन्न होतात.

ज्वरात अंतर्वेगी ज्वर अशी अेक अवस्था मिळते. अंतर्वेगीज्वर व पच्यमानावस्था यामध्ये बरीच लक्षणे समान आहेत. या दोन ज्वरावस्थांमधील फरक अंतर्वेगावस्थेचे वर्णन करताना स्पष्ट केलेला आहेच.

निरामावस्था :

'क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम्।

दोषाप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम्।।'- च.चि. ३/१३८

'निवृत्तौ प्रायशश्लेषां संजाते ज्वरमार्दवे।

लघुत्वं चाष्टरात्रे च निरामज्वरलक्षणम्।।'- का.खि. २/२०

'अत्र च क्षुधादयो दोषपाकाद्भवति।'- च.चि. ३/१३८ टीका.

चरकानी ज्वराच्या निरामावस्थेचे वर्णन करताना क्षुधावृद्धि, गात्रलाघव, ज्वरमार्दव (ज्वरवेग कमी होणे) इतक्याच लक्षणांचा यात समावेश केलेला आहे. आमावस्थेतील लक्षणांचा नाश होऊन लघुत्व प्राप्त होते, असे या अवस्थेचे वर्णन काश्यपानी केलेले आहे. चरक व काश्यप या दोघांनीही ही निरामावस्थेची लक्षणे आठ दिवसांनंतर येतात असे सांगितले आहे. ही निरामावस्थेची लक्षणे दोषपाक झाल्याने उत्पन्न होतात, असा स्पष्ट निर्देश चरक टीकाकार चक्रदत्तानी केलेला आहे.

माधवनिदानाच्या मधुकोष टीकेमध्ये दोषपाकाची लक्षणे सांगितलेली आहेत.

'दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः।

इंद्रियाणां च वैमल्यं दोषाणां पाकलक्षणम्।।'- मा.नि. ज्वर टीका.

ही दोषपाकाची लक्षणेच निरामावस्थेत येतात हे स्पष्ट आहे.

निरामावस्था आठ दिवसांनंतर येते असे जरी सामान्यतः आढळत असले तरी क्वचित् आठ दिवसांपूर्वी किंवा काही वेळा उशिरा ही अवस्था येऊ शकते हे येथे लक्षात घेतले पाहिजे. म्हणूनच केवळ कालाचा विचार न करता, त्यावर अवलंबून न राहता अन्य लक्षणांचे सहाय्यानेच या अवस्थेचा विनिश्चय करणे क्रमप्राप्त ठरते व हीच गोष्ट चक्रदत्तानीही स्पष्ट केलेली आहे.

साम-पच्यमान व निराम या तीन अवस्थांमधील लक्षणांमध्ये हा जसा फरक असतो तसाच फरक साध्यासाध्यत्व व चिकित्सोपक्रम यामध्येही असतो. ज्वराची साध्यासाध्यता व विशिष्ट चिकित्सा करण्यासाठी अवस्थांचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्तच ठरते.

जीर्ण ज्वर

'त्रिसप्ताहे व्यतीते तु ज्वरो यस्तनुतां गतः।

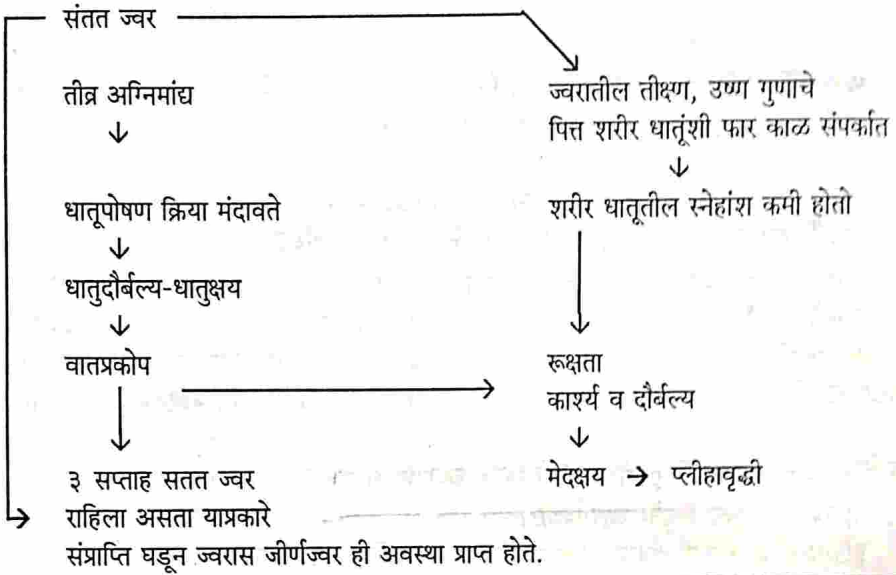
प्लीहोऽग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वरमुच्यते।।'- मा.नि. ज्वर/टीका.

'दौर्बल्यात् देह धातूनां ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते।'- च.चि. ३/२८७

जीर्णज्वर ही ज्वरातील एक विशिष्ट अवस्था आहे. ज्वर बरेच दिवस टिकून राहिल्यानंतर उत्पन्न होणारी ही अवस्था. ज्वरामध्ये अग्निमांड्यामुळे शरीरधातूंच्या पोषणाची क्रिया थांबलेली असते. यामुळेच धातुदौर्बल्य येते - धातुक्षय उत्पन्न होतो. या धातुक्षयामुळेच वातप्रकोपाची लक्षणे दिसू लागतात. रुक्षता व काश्यं उत्पन्न होते. ज्वरातील तीक्ष्ण व उष्ण गुणाचे पित्त हे शरीरधातूंची फार काळ संपर्कात आल्याने शरीरधातूंच्या ठिकाणी असणारा स्नेहांश कमी होऊ लागतो. पर्यायाने रुक्षता वाढून त्यामुळेही वातप्रकोप होऊ लागतो.

जीर्णज्वरात धात्वग्निमांड्यही उत्पन्न होते व त्यामुळेही धातुपोषणक्रिया मंदावते.

जीर्णज्वर संप्राप्ति

ही सर्व संप्राप्ति घडून येण्यास ३ आठवडे लागतात. २१ दिवसांनंतर ज्वरास जीर्णज्वर ही संज्ञा येते. हा २१ दिवसांचा कालावधि निश्चित आहे असे मात्र नाही. थोडे कमी वा अधिक दिवसही यातील संप्राप्ति पूर्ण होण्यास व तदनुरूप लक्षणे उत्पन्न होण्यास लागणे शक्य असते.

'आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः।

मध्यं द्वादशरात्रं तु पुराणमत उत्तरम्।।'

सात दिवसांपर्यंत तरुण ज्वर, बारा दिवसांपर्यंत राहणारा मध्यज्वर व त्यानंतर जीर्ण ज्वर समजावा असेही एकीय मत मांडले जाते. कालावधी याप्रमाणे निश्चित नसल्यानेच वर्णिलेली लक्षणे उत्पन्न झाली की त्यास जीर्णज्वर म्हणावे असे ठरविता येईल.

जीर्णज्वरात मंदवेगीज्वर असतो. दौर्बल्य येते, कार्श्यही उत्पन्न होते. याचेच जोडीला प्लीहावृद्धि हेही लक्षण जीर्णज्वरात आढळणारे प्रमुख लक्षण समजले जाते. मेदक्षयाने उत्पन्न होणारे हे लक्षण आहे.

ज्वरमोक्ष

ज्वरमोक्ष म्हणजे ज्वर उतरणे-व्याधि बरा होणे. ज्वरमोक्ष झाला की वाढलेला देहोष्मा कमी होतो-प्राकृत होतो. हा ज्वरमोक्ष दोन प्रकारे होतो. सुदारुणमोक्ष व अदारुणमोक्ष.

सुदारुणमोक्षामध्ये ज्वरवेग एकदम कमी होतो तर अदारुणमोक्षामध्ये ज्वरवेग दररोज क्रमाने थोडाथोडा कमी होत जातो व कालांतराने ज्वर थोड्याच दिवसांत पूर्ण नाहीसा होतो.

सामान्यतः दोष बलवान असताना व बलवान ज्वर अल्पकाल असताना सुदारुण मोक्ष पहावयास मिळतो. यामध्ये ज्वरमुक्तीच्या वेळी ज्वराची लक्षणे वाढतात. रोगी कण्हतो, कापतो, वैवर्ण्य असते, स्वेदातिप्रवृत्ति होते. श्वास, प्रलाप, मूर्छा, सशब्द-साम-द्रवमलप्रवृत्ती, छर्दि ही लक्षणेही असतात. त्याचे सर्वांग फार उष्ण वा गार लागते व ज्वरवेग एकदम उतरतो.

सुदारुणमोक्षाचे वेळी, प्रकुपित होऊन धातूंच्या ठिकाणी लीन झालेले दोष, शरीरधातूंना सोडून वेगळे होतात व

त्यामुळेच सर्व लक्षणे वाढताना दिसतात. याबाबत मधुकोषकारानी दोन मार्मिक उदाहरणांचे सहाय्याने हा विषय स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. दिवा विज्ञाताना मोठा होतो किंवा वानरांचा कळप अचानक झाडे सोडून निघाला की जसे सर्व वृक्ष गदगदून हांगू लागतात, तसेच दोषांचा धातूशी असणारा आश्रय सुटताना घडते असे ते म्हणतात.

अदारुण-मोक्ष सामान्यतः बरेच दिवस टिकणाऱ्या ज्वर प्रकारांत आढळतो. यामध्ये ज्वरवेग तथा अन्य लक्षणे हळूहळू कमी होताना दिसतात, आणि कालांतराने देहोष्मा पूर्वस्थितीत येतो.

ज्वर मुक्तीची लक्षणे

'स्वेदो लघुत्वं शिरसः कंडू पाको मुखस्य च।

क्ष्वथुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥'- सु.उ.तं./३९

'विगतक्लमसंतापमव्यथं विमलेंद्रियम्।

युक्तं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात् पुरुषमज्वरम् ॥'- च.चि. ३/३१९

ज्वरामध्ये वाढलेला देहोष्मा प्राकृत स्थितीमध्ये आला म्हणजे ज्वरमुक्ती असेलच असे सांगता येत नाही. हा केवळ ज्वरवेगाचा विसर्ग असण्याची शक्यता असते. विषमज्वरासारख्या विसर्गी ज्वरात या ज्वररोगापासून मुक्तता झाली किंवा नाही हे जाणण्यासाठी अन्य काही लक्षणांचा विचार करावा लागतो. ज्वरमुक्तीचे वेळी ज्वरवेगविसर्ग तर होतोच पण त्याचवेळी आणखीही काही लक्षणे उत्पन्न होत असतात. या लक्षणांचे आधारेच ज्वरमुक्तीचा विनिश्चय करणे शक्य होते.

ज्वरमुक्ती झाल्यानंतर क्लम, मोह, संताप ही लक्षणे नाहीशी होतात. इंद्रिये कार्यक्षम बनतात. वेदना नाहीशा होतात व मनही स्वस्थ बनते. शरीरगौरव कमी होऊन लाघव प्राप्त होते. अग्निमांद्य दूर होते, क्षुधावृद्धि होते व त्यामुळेच अन्न खावेसे वाटू लागते. शिंका येणे, शिरःप्रदेशामध्ये कंडू उत्पन्न होणे, मुखपाक व स्वेदप्रवृत्ति प्राकृत असणे ही लक्षणेही पहावयास सापडतात.

ही लक्षणे उत्पन्न झाल्यास ज्वरव्याधि पूर्णपणे बरा झाला असे समजावे.

ज्वरातील उपद्रव

'श्वासो मूर्च्छाऽरुचिच्छर्दिस्तृष्णातीसारविड्ग्रहाः।

डिक्काकासांगभेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ॥'- मा.नि. ज्वर ६६/टीका

वंगसेनाने सांगितलेल्या ज्वराच्या दहा उपद्रवांचे वर्णन माधव निदानाच्या मधुकोषटीकेमध्ये पहावयास मिळते.

श्वास, मूर्च्छा, अरुचि, छर्दि, तृष्णा, अतिसार, मलावष्टंभ, हिक्का, कास, अंगमर्द हे ज्वराचे उपद्रव आहेत असे वरील सूत्रात सुचविलेले आहे. याचा अर्थ ज्वरामध्ये वरील दहाच लक्षणे उपद्रव स्वरूप असतात असा मात्र नाही. याखेरीज अन्य उपद्रवही उत्पन्न होऊ शकतात परंतु प्रायः अधिक प्रमाणात मिळणाऱ्या उपद्रवांचे या ठिकाणी संकलन केलेले आहे असे म्हणता येईल.

ज्वरात उपद्रव उत्पन्न होणे हे कष्टसाध्यतेचे सूचक चिन्ह आहे. उपद्रव नसतील तर ज्वर सुखसाध्य ठरतो असेही म्हणता येईल.

साध्यासाध्यत्व

'बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः।'- च.चि. ३/४८

'हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः।

ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिंद्रियनाशनः ॥'- च.चि. ३/४९

'ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घ्यरत्रिक ।

असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः ॥'- च.चि. ३/५१

'गंभीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तदहिन तृष्णाया।

आनध्यत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्भवेन च ॥'- सु.उ.तं ३१

‘आरंभद्विषमो यस्तु यश्च वा दैर्घरात्रिकः।
क्षीणस्य चतिरुक्षस्य गंभीरो यस्य हन्ति तम्।।
विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु श्लेते निपतितोऽपि वा।
शीतार्दितोऽन्तरुष्णाश्च ज्वरेण म्रियते नरः।
यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान्।
वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति तं ज्वरं हन्ति मानवम्।।
हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम्।
संततोच्छ्वसिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः।।
हतप्रभेद्रियं क्षीणमरोचकनिपीडितम्।
गम्भीरतीक्ष्णवेगार्तं ज्वरितं परिवर्जयेत्।।’ - सु.उ.तं ३९

ज्वराचे साध्यासाध्यत्व सांगताना अनेक गोष्टींचा उहापोह केलेला आहे. चरकानी साध्य ज्वराची लक्षणे सांगताना बलवान रुग्णामध्ये, अल्पदोषांनी झालेला व उपद्रवरहित ज्वर हा साध्य असतो असे सांगितलेले आहे. हे विधान केवळ ज्वरव्याधीलाच लागू आहे असे नव्हे तर सर्वच रोगांमध्ये साध्यसाध्यत्वाविषयी सामान्य नियम म्हणूनही उपयोगी पडणारे असे हे विधान आहे.

चरक, सुश्रुत व वाग्भटामध्ये ज्वराच्या असाध्यतेची अनेक लक्षणे वा लक्षणसमुच्चय सांगितलेले आहेत. त्यांपैकी काही पुढीलप्रमाणे -

जो ज्वर अनेक व बलवान कारणांनी उत्पन्न होतो, ज्यात अनेक लक्षणे आढळतात व ज्यामध्ये ज्ञानेंद्रिये व कर्मेंद्रिये विकल होतात- त्यांची कार्यहानी होते - तो ज्वर प्राणघातक असतो.

ज्या ज्वरात धातुक्षय होऊन शरीर क्षीण होते, सर्वांगावर सूज येते, ज्वर गंभीर होऊन दीर्घकाळ टिकून राहतो, केस विरळ होतात व त्यात भांग पडतो, असा ज्वर असाध्य असतो.

अंतर्दाह, तृष्णा, मल तथा वायूचा संपूर्ण अवरोध, अति प्रमाणात श्वास व कास ही ज्वराच्या गंभीरतेची लक्षणे असून असा ज्वरही असाध्य असतो.

आरंभापासून विषम असणारा ज्वर दीर्घकाळ टिकून राहिला तर त्यामुळे अतिरुक्षता व अग्निमांद्य उत्पन्न होते, ज्वर अंतर्वेगी होतो व असाध्य बनतो.

मोह, मूर्च्छा या लक्षणांनी युक्त, मूर्च्छा येऊन गेल्यानंतरही जो जमिनीवर निजलेल्या स्थितीतून उठू शकत नाही, बाह्यशैत्य व अंतर्दाह या लक्षणांनीयुक्त ज्वर हा मारक ठरतो.

अंगावर सतत रोमांच उभे रहाणे, आरक्तनेत्रता, हृत्प्रदेशी दगडाने आघात केल्याप्रमाणे तीव्र वेदना, श्वासोच्छ्वास तोंडाने करणे ही लक्षणे असताना ज्वर प्राणघातक ठरतो.

हिक्का, श्वास, तृष्णा यांनी युक्त, चंचलनेत्र, मूर्च्छा असताना व रोगी क्षीण असेल तर ज्वर असाध्य बनतो. ज्यास आपण भूतपिशाच्चाबरोबर मद्यपान करतो आहोत किंवा कुत्री आपणास ओढीत आहेत अशी स्वप्ने पडतात तो ज्वररोगी फार दिवस जगत नाही.

ज्याच्या अंगाला चिकट व गार घाम फार येतो, अंग गार पडते, गळ्याला घाम येतो पण छातीवर येत नाही, संधिबंध ढिले पडतात, उठून बसविले असता मूर्च्छा येते असा ज्वररोगी फारसा कृश नसला तरी फार काळ जगत नाही.

वर वर्णिलेली सर्व असाध्यत्वाची लक्षणे ही काही रोग्यांमध्ये आढळणारी विशेष लक्षणे आहेत. याबरोबरच ज्वराच्या साध्यासाध्यत्वाचे विवेचन करणारी अन्य काही लक्षणे ही मिळतात.

‘ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं.....सुखसाध्यस्य लक्षणम्।’

ऋतूमध्ये निसर्ग नियमानुसार प्रकुपित होणारा दोष व ज्वराला कारणीभूत दोष हा तुल्य म्हणजे एकच असेल, समान असेल तर तो सुखसाध्य ठरतो असे वरील सूत्रात स्पष्ट केले आहे. याचाच वेगळा अर्थ म्हणजे प्राकृत ज्वर हा सुखसाध्य

तर वैकृतज्वर हा कष्टसाध्य असतो असा आहे. याचसाठी चरकाचार्य म्हणतात-

'वर्षाशरद्वसंतेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्।

वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवात्।।'- च.चि. ३

वसंत व शरद ऋतूत उत्पन्न होणारे अनुक्रमे कफज व पित्तज हे प्राकृत ज्वर सुखसाध्य असतात. याउलट वैकृत कफज व पित्तज ज्वर हे कष्टसाध्य असतात. वातज ज्वर हा प्राकृत असो वा वैकृत असो कष्टसाध्यच असतो.

'रसरक्ताश्रितः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः।

अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रो शुक्रस्थस्तु न सिध्यति।।'- मा.नि. ज्वर २/५४

ज्वरात धातुगतावस्था येणे हे कष्टसाध्यतेचे द्योतक आहे. पण त्यातही तरतमभावाने साध्यसाध्यतेचा विचार करावयाचा तर रस, रक्त, मांस व मेदश्रित ज्वर साध्य असतो, अस्थिगत व मज्जागत ज्वर कष्टसाध्य असतो, तर शुक्रगत ज्वर हा असाध्य असतो.

'सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा द्वादशाहस्तथैव च।

स प्रलापभ्रमश्वासस्तीक्ष्णो हन्याज्वरो नरम्।।'

प्रलापयुक्त वातज्वर ७ दिवसात, भ्रमयुक्त पित्तज्वर १० दिवसात तर श्वासयुक्त कफज्वर १२ दिवसात मारक ठरतो.

काहींचे मते सान्निपातिक ज्वरात प्रलाप, भ्रम, श्वास यांनी युक्त ज्वर वात-पित्त-कफाचे प्राबल्य असेल त्याप्रमाणे मारक ठरतो.

ज्वर-चिकित्सा

ज्वराच्या निदानपंचकाचा विस्तारपूर्वक अभ्यास केल्यानंतर आता आपणास ज्वरचिकित्सेचा विचार करावयाचा आहे. रोग बरा होण्यासाठी म्हणजेच दोष-धातू-मलांचे वैषम्य दूर होऊन साम्य निर्माण होण्यासाठी व पर्यायाने संप्राप्ति होण्यासाठी जे उपचार केले जातात, तीच चिकित्सा होय. चिकित्सा करताना दूष्य-देश-बल-काल-अग्नि-सत्त्व-सात्म्य-आहार व अवस्था इत्यादींचा विचार करणे क्रमप्राप्तच ठरते.

ज्वर चिकित्सेचा विचार करताना म्हणूनच अनेक दृष्टीने हे विवेचन करावे लागेल. ज्वरचिकित्सा पुढील विविध प्रकारे विविध अवस्थेत कशी केली जाते हे पहावयाचे आहे.

१. ज्वराची सामान्य चिकित्सा.
२. साम-पच्यमान-निराम ज्वर चिकित्सा.
३. दोषज ज्वरांमध्ये दोषानुरूप केले जाणारे विशिष्ट उपक्रम.
४. सान्निपातिक ज्वर चिकित्सा.
५. आगंतु ज्वर चिकित्सा.
६. विषम ज्वर चिकित्सा.
७. धातुगतावस्थेतील चिकित्सोपक्रम.
८. जीर्णज्वर चिकित्सा.

या सर्वांचा अवस्थानुरूप अभ्यास करावयाचा आहेच पण त्याबरोबरच काही विशिष्ट अवस्थेत करावी लागणारी सद्यःफलदायी चिकित्साही अभ्यासाची लागणार आहे. या सर्वांबरोबरच उपद्रव-चिकित्सा, पथ्यापथ्य चिकित्सा आणि अपुनर्भव चिकित्सा हीही महत्त्वाची असून त्यांचाही विचार करणे क्रमप्राप्त आहे.

सामज्वर चिकित्सा

'लघनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः।

पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे।।'- च.चि. ३/१४०

तरुण ज्वरामध्ये, म्हणजेच ज्वराच्या सुरुवातीस आमावस्थेमध्ये करावयाच्या उपचारांमध्ये लंघन, स्वेदन, कालचिकित्सा, यवागु व तिक्त रसांची द्रव्ये यांचा समावेश होतो. लंघनादि उपक्रमांनी अविपक्व-साम दोषांचे पाचन होते.

लंघनस्वेदनादि हे सर्व उपक्रम एकाच वेळी करावयाचे असा मात्र याचा अर्थ नाही. लंघन-स्वेदन-कालचिकित्सा-यवागु-तिक्तरस या क्रमाने एका नंतर दुसरा असा हा उपक्रम हवा. म्हणजेच प्रथमतः लंघन नंतर स्वेदन इत्यादि. रुग्ण जर वैद्याकडे सुरुवातीस न येता थोड्या कालावधीनंतर आला तर हा क्रम बदलावा लागेल व त्याठिकाणी अवस्थानुरूप वरीलपैकी आवश्यक त्या उपचारापासून सुरुवात करावी लागेल. हीच गोष्ट वाग्भटानी सुचविलेली आहे. वरील चरक सूत्रामध्ये थोडास बदल करून वाग्भटाचार्य म्हणतात.

'लंघनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः।

मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा।।'- वा.नि. १/११

या सूत्रातील 'यथावस्थं' आणि 'क्रमेण वा' या शब्दांनी वाग्भटानी नेमका अर्थ स्पष्ट केलेला आहे.

लंघन :

ज्वरामध्ये कोष्ठाग्नीचे विमार्गगमन झालेले असल्याने तीव्र स्वरूपाचे अग्निमांद्र निर्माण होते. रस साम असून त्यामुळेच स्वेद व अंबुवह स्रोतसांचा रोध निर्माण झालेला असतो. या अवस्थेत आमाचे पाचन करणे ही महत्त्वाची चिकित्सा व यासाठीच सुरुवातीस लंघन करावे लागते.

'आमाशयस्थो हत्वाऽग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत्।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लंघनम्।।'- वा.चि. १/१२

ज्वराच्या या अवस्थेत लंघन करावयाचे ते अनशनरूपी लंघन हवे - पूर्ण लंघन हवे. कितीही लघु आहार घेतला तरी तो पचविण्याची ताकदच नसते. अगदी लघु आहार झाला तरी या अल्प आहारापासूनही आम निर्माण होऊन लक्षणे वाढण्याचीच शक्यता असते.

लंघनाचे स्वरूप सांगताना माधवनिदानकारानी फार मार्मिक वर्णन केले आहे. ज्वराच्या आमावस्थेची लक्षणे सांगताना ते म्हणतात-

'न दद्यात् तत्र भेषजं। भेषजं हि आमदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्।।' - मा.नि.ज्वर

माधवनिदानकारांचे मते या अवस्थेत आहारच काय पण औषधही देऊ नये. औषधाचे पाचन करून ते औषधी द्रव्य कार्यकारी करण्याइतकाही अग्नि कोष्ठात असत नाही व त्यामुळे या औषधामुळेही आम वाढतो व म्हणूनच औषधेही देऊ नयेत असे ते म्हणतात.

'लंघनेन क्षयं नीते दोषे संधुक्षितेऽनले।

विज्ज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्योपजायते।।'- च.चि. ३/१३८

'लंघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे सति।

स्वास्थ्यं क्षुत्तृड् रुचिः पक्तिर्बलमोजश्च जायते।।'- वा.चि. १/३

या अवस्थेत लंघन दिल्याने -

१. अग्निचे सुंधुक्षण होते.
२. वाढलेले दोष कमी होतात.
३. शरीर लाघव प्राप्त होते.
४. क्षुधा वृद्धि होते.
५. तृष्णा, अरुचि कमी होते.
६. ज्वर कमी होतो.
७. बल प्राप्त होते.

लंघनाने आमाचे पाचन होते व आम कमी झाल्याने तद्जन्य स्रोतरोध दूर होण्यास मदत होते. रसवह, स्वेदवह व अंबुवह स्रोतसांतील अवरोध कमी झाल्यानेच विमार्ग पाचक पित्त स्वस्थानी येऊ शकते आणि अग्निसंधुक्षण होते. आमजनित गौरव कमी होऊन शरीरास लाघव प्राप्त होते. अग्निमांद्य दूर झाल्यानेच क्षुधावृद्धि होते तसेच तृष्णा व अरुचि ही लक्षणेही कमी होतात.

पित्ताचे विमार्गगमन कमी होऊन पित्त स्वस्थानी येण्यास प्रवृत्त होते म्हणजेच येथे संप्राप्तिभंग होतो व त्यामुळेच साहजिकच ज्वरवेग कमी होतो.

या सूत्रात लंघनाने बल व ओज प्राप्त होते असेही म्हटलेले आहे. वास्तविकपणे पाहता लंघनाने धातुक्षय व त्यामुळे बलक्षय अपेक्षित असते. ज्वरातील लंघनाने मात्र उलटा परिणाम दिसतो. दौर्बल्य दोन प्रकारचे असते- १. धातुदौर्बल्य आणि २. दोषदौर्बल्य. धातुदुर्बलतेप्रमाणेच दोष प्रकोपाने येणारे दौर्बल्यही महत्त्वाचे. लंघनाने गौरव कमी होऊन शरीरास लाघव प्राप्त होते, इंद्रिये विमल बनतात व उत्साहही वाढतो. याचवेळी वाढलेले दोषही कमी होतात आणि म्हणूनच जाणवणारा अशक्तपणा कमी होऊन बल वाढलेले दिसते. येथे सापेक्ष अशा बलवृद्धीची कल्पना करावयास हवी.

लंघनाने याप्रकारे अनेक चांगल्या घटनांची मालिका निर्माण होत असली तरी लंघनाचा अतिरेक फार काळ होता कामा नये. आमाचे प्रमाण कमी होताच अनशन सोडून लघ्वशनाकडे वळले पाहिजे.

'प्राणाऽविरोधिना चैवं लंघनेनोपपादयेत्।

बलाधिष्ठानमारोग्यं तदर्थोऽयं क्रियाक्रमः।।'- च.चि. ३/१३९

लंघनाच्या अतिरेकाने प्राणनाशन होणे शक्य आहे. हे लक्षात घेऊन लंघन किती दिवस व कसे करावे हे ठरवावे लागेल. आरोग्य हे बलावर अवलंबून आहे. या बलाची प्राप्ती व्हावी व रोगमुक्ति व्हावी ही येथे अपेक्षा असल्याने रुग्णाच्या बलाबलाचा विचार करूनच लंघन कसे व किती प्रमाणात करावे हे ठरवावे लागेल.

या दृष्टीने पाहता कफज व पित्तज ज्वरात लंघन देणे शक्य होते. वातजज्वरात मात्र अनशनरूपी लंघनाने धातुक्षयजन्य वातप्रकोप वाढण्याची व त्यामुळे पर्यायाने रोगवृद्धि होण्याचीच अधिक शक्यता लक्षात घ्यावयास हवी. हीच गोष्ट चरकाचार्यांनी पुढील सूत्रातून स्पष्ट केली आहे. ते म्हणतात -

'कफपित्ते द्रवधातु सहेते लंघनं महत् ।'

कफ व पित्त हे द्रवधातू असल्याने त्यामध्ये लंघन करणे शक्य होते. वायूसाठी मात्र एक क्षणभरही लंघन सहन होत नाही असे चरकाचार्य म्हणतात. ज्वरात लंघन आवश्यक व वातजप्रकारात असे लंघन देताना येणाऱ्या अडचणी यामुळेच वातजज्वर हा इतर ज्वराचे तुलनेने कष्टसाध्य बनतो. यामध्ये असणाऱ्या विरुद्धोपक्रमामुळेच वातज ज्वर हा प्राकृत असो वा वैकृत तो कष्टसाध्यच असतो आणि म्हणूनच 'प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसंतशरदुद्भवः ।' असे विवेचन शास्त्रकारांना करावे लागलेले आहे.

क्षीण, दुर्बल अशा व्यक्तीमध्ये लंघन देणे दुरापास्त ठरते व ज्वरात हा आवश्यक असाच उपक्रम आहे. यामुळेच अशाही व्यक्तींना होणारा ज्वर कष्टसाध्य वा असाध्य समजला जातो.

सामज्वरात औषधही देऊ नये (न दद्यात् तत्र भेषजम्) असे म्हटले आहे. व्यवहारात मात्र आपण याही अवस्थेत औषधे देतो म्हणजेच आपण शास्त्रविरोधी वागतो का? हा प्रश्न खरेच विचार करण्याजोगा आहे. या अवस्थेतही आपण औषध देतो हे खरे पण त्यामुळे शास्त्रीय सिद्धांताना - शास्त्रीय चिकित्सेला मात्र कोणतीच बाधा येत नाही, हे येथे स्पष्ट करावयास हवे.

'न दद्यात् तत्र भेषजं' हे सूत्र ज्या काळी लिहिले गेले, त्याकाळी औषधी योजना करताना प्रामुख्याने वनस्पतीज द्रव्ये त्यांची चूर्णे, कल्क, क्वाथ, स्वरस या स्वरूपात वापरली जात असत. या कल्पांची मात्राही साहजिकच फार मोठी असे. या इतक्या मोठ्या प्रमाणातील औषधांचे पाचन करून त्यांना कार्यकारी करण्यासाठी फार मोठ्या अग्नीची जरूरी लागत असे व असा इतका अग्नि नसल्यानेच अग्निमांद्य अधिक वाढीस लागत असे- अधिक आमोत्पत्ति होत असे. परंतु त्या नंतरच्या काळात जेव्हा रसशास्त्र उदयास आले व पारागंधकाचे संयुग वापरून औषधीकरणाची कल्पना पुढे आली त्यावेळी

साहजिकच सर्व औषधांची मात्रा अगदी कमी झाली व काही मासे वा तोळे या प्रमाणात द्यावे लागणारे औषध एक वा दोन गुंजा इतक्या कमी प्रमाणात देऊनही कार्यकारी होऊ लागले. औषधांची मात्रा घटल्याने त्यांच्या पाचनासाठी अगदी अल्पसा अग्नीही पुरेसा होतो.

याशिवाय आणखीही एक गोष्ट विचारात घ्यावयास हवी. आमावस्थेत वापरल्या जाणाऱ्या औषधी द्रव्यात 'बचनाग' सारखी विषद्रव्ये प्राधान्यतया आहेत. बचनागाला 'विष' असाच पर्यायवाची शब्द ग्रंथांतरी पहावयास सापडतो. बचनाग हे विषद्रव्य असल्यानेच ते उत्कृष्ट व्यवधि व विकासी द्रव्य आहे. व्यवधि व विकासी या गुणांनी युक्त असल्यानेच पचनाची अपेक्षा न करता, हे द्रव्य सर्व शरीरात पसरून आपले स्रोतोरोध दूर करण्याचे, स्वेदनाचे व पर्यायाने ज्वरवेग नाहीसा करण्याचे कार्य करित असते. या द्रव्याच्या कार्यकारित्वासाठी अग्नीची जरूरीच नसल्याने आमावस्थेत - तीव्र अग्निमांडी असतानाही या प्रकारच्या औषधांचा उपयोग लाभदायी ठरतो.

त्रिभुवनकीर्ति, सूतशेखर, वातविध्वंस हे बचनागाचे कल्प अनुक्रमे कफ, पित्त, आणि वातजन्य ज्वरांच्या आमावस्थेत उपयुक्त ठरणारे महत्त्वाचे कल्प आहेत. सामान्यतः १२५ ते २५० मि.ग्रॅ. एका वेळेस या मात्रेत या कल्पांचा यशस्वी वापर केला जातो.

स्वेदन :

ज्वर हा एक पित्ताचा व्याधि. या व्याधीत म्हणूनच पित्तविरोधी असे शीतोपचार करावेत असा सर्वसाधारण समज होणे शक्य आहे. पण ज्वरात शीतोपचार नव्हेत तर उष्णोपचारांचीच जरूरी असते. काश्यपमहर्षींनी एक फार चांगले उदाहरण घेऊन हे स्पष्ट केले आहे. ते म्हणतात की, आमामाने आवृत झालेल्या स्रोतसामुळे, दांर बंद केलेल्या भट्टीची उष्णता वाढावी, त्याप्रमाणे शरीराची उष्णता वाढत असते. भट्टीची दारे उघडली की जशी भट्टी गार होऊ लागते, त्याप्रमाणेच आमावृत्त स्रोतसे मोकळी झाली - विवृत झाली की ज्वरोष्माही कमी होऊ लागते. उष्ण गुण हा विलयन करणारा तर शीत गुण हा स्तंभन करणारा आहे. यासाठीच ज्वरात शीतोपचार न करता उष्णोपचार करावयास हवेत.

ज्वरामध्ये या प्रकारे उष्ण गुणाचे वर्धन करणारे उपक्रम करावयाचे असले तरी ज्वरातील पित्तप्रकोप हे महत्त्वाचे कारण विसरून चालत नाही. स्रोतोरोध तर दूर व्हावा पण पित्तप्रकोप मात्र होऊ नये अशासाठी स्वेदनाचा उपयोग करताना सर्व प्रकारचे तीक्ष्ण स्वेदनांचे उपक्रम टाळले जातात आणि त्या ऐवजी मृदुस्वेद वापरला जातो. ज्वरात या दृष्टीने अनग्निस्वेदचा प्रयोग केला जातो.

अनग्निस्वेदामध्ये निर्वात गृहामध्ये राहणे, गरम लोकरीचे कपडे घालणे, जाड पांघरूण घेणे या सारख्या उपचारांबरोबर निरनिराळ्या उष्ण द्रव्यांचे लेप करणे महत्त्वाचे ठरते. शिरःप्रदेशी शूंठी लेप केल्याने लाभ होतो.

बचनागासारखी स्वेदन करणारी द्रव्ये वापरणे हेही अनग्निस्वेदाचेच उदाहरण होय.

अनग्निस्वेदासाठी उष्णोदकाचा वापर पानासाठी करणे हेही उपयुक्त ठरते.

'तृष्यते सलिलं चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे।

मद्योत्थे पैत्तिके चाथ शीतलं तिक्तकैः शृतम्।।

दीपनं पाचनं चैवं ज्वरघ्नमुभयं हि तत्।

स्रोतसां शोधनं बल्यं रुचिस्वेदकरं शिवम्।।' - च.चि. ३/१४१, १४२

ज्वरात वातकफाधिक्य असताना गरम पाणी पिण्यास द्यावे, तर पित्तप्रधान ज्वरात शृतशीतजलाचा वापर करावा. शृतशीत जल म्हणजे उकळून गार केलेले पाणी - पाणी गरम असो वा शृतशीत या दोन्हीचे गुणधर्म बहुतांशी सारखेच असतात. फक्त उष्णगुणाच्या प्रमाणात फरक असतो इतकेच.

उष्णोदक हे १. अग्निदीपक - २. आमपाचक - ३. त्यामुळेच स्रोतोरोध दूर करणारे ४. स्रोतोरोध दूर झाल्याने विमार्ग अग्नीला स्वस्थानी म्हणजेच कोठ्यात आणण्यास सहाय्यक, - ५. अग्निवर्धन झाल्याने रुच्य - ६. स्वेदावरोध कमी करून स्वेद आणविणारे. - ७. यासर्व गुणांमुळे ज्वरघ्न आहे.

उष्ण जलाने कफाचे विलयन होते, वातामुळे आलेला शोष नाहीसा होतो. तर शृतशीत जलामुळे दाह, संताप, भ्रम, मूर्च्छा या लक्षणांनी युक्त ज्वरातील ही लक्षणे कमी होतात.

विषज व मद्यज ज्वरात आणि ग्रीष्मऋतूत सर्वच ज्वरप्रकारात शृतशील जल वापरावे.

उष्णोदक हे ज्वराच्या सुरुवातीपासूनच म्हणजेच लंघनकालापासूनच घावयाचे असते. केवळ साध्या उष्णोदकाचा उपयोग करण्याऐवजी काही औषधी द्रव्यांनी - दीपन, पाचन द्रव्यांनी सिद्ध केलेले जल वापरले तर ते अधिक आमपाचक व म्हणूनच ज्वरघ्न ठरते. याच दृष्टीने ज्वरात षडंगोदकाचा उपयोग केला जातो.

‘घनचंदनशुंठ्यांबुपर्पटोशीरसाधितम्।

शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृड्ज्वरापहम्।।’- वा.चि. १/१५

‘मुस्तपर्पटकोशीरचंदनोदीच्यनागरैः।

शृतशीतं जलं दद्याद् पिपासाज्वरशान्तये।।’- च.चि. ३/१४३

नागरमोथे, चंदन, सुंठ, वाळा, काळावाळा आणि पित्तपापडा या सहा द्रव्यांनी सिद्ध जलास षडंगोदक असे म्हणतात. षडंगोदक हे उत्कृष्ट पित्तशामक, तृष्णाप्रशमन करणारे व ज्वरघ्न आहे.

कालचिकित्सा :

ज्वरात आमावस्थेत कोणतीच औषधे देऊ नयेत असे म्हटले जाते. काही ठराविक काल लोटल्यानंतर अन्य औषधी उपक्रम सुरू करता येतात. म्हणजेच काही ठराविक काल यामध्ये जाऊ घावा लागतो. ठराविक काल जाऊ देणे यालाच काल चिकित्सा असे म्हणता येईल. आमपाचनासाठी आवश्यक असणारा हा काल साधारणतः ६ दिवसांचा असतो. म्हणूनच सुश्रुतानी -

‘सप्तरात्रात् परं केचित् मन्यन्ते देयौषधम्।’- सु.उ.तं ३९

असे म्हटलेले आहे. हा काल ६ दिवसांचाच असतो, असा मात्र याचा अर्थ नव्हे. आमावस्थेची लक्षणे दूर होऊन पच्यमानावस्थेची लक्षणे दिसू लागली की इतर औषधे देण्यास प्रत्यवाय असत नाही.

यवागु : आमपाचनासाठी आवश्यक असा काल ओलांडल्यानंतर लंघन थांबवून रुग्णास यवागु घ्यावी. यासाठी जीर्ण शालिषष्टीकांपासून बनविलेली पेया वापरली जाते.

‘तश्च भेषजसंयोगोल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः।

वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमनाः।।

स्वेदनाय द्रवोष्णात्वाद्द्रवत्वात्तृप्प्रशान्तये।

आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च।।

ज्वरघ्नो ज्वरसात्पत्वात् तस्मात्पेयाभिरादितः।।’-च.चि. ३/१४८ ते १५१

पेया ही - १. लघु व अग्निदीपक असते. २. यामुळे दोषांचे व वातमूत्रपुरीषांचे अनुलोमन घडते. ३. द्रव व उष्ण गुणाची असल्याने स्वेदन करते. ४. द्रव गुणाची असल्याने तृष्णाप्रशमन होते. ५. सर व लघु गुणाची असल्याने गौरव कमी होतो. ६. आहार द्रव्य असल्याने बल रक्षण घडते. ७. प्राणरक्षकही आहे. ८. या गुणांनी युक्त असल्याने ज्वरघ्नही ठरते, कारण ती सात्प्य व प्रभावानेही ज्वरघ्न आहे.

वरील कारणांमुळेच पेयाचा उपयोग ज्वरात केला जातो.

ही पेया शुंठी, मरिच आदि दीपन, पाचन द्रव्यांनी सिद्ध करून दिल्यास अधिक उपयुक्त ठरते.

तिक्त रस : ज्वरात पित्तप्रशमन करणारी औषधे वापरावी लागतात. पित्तघ्न रस ३ - मधुर, कषाय आणि तिक्त. यापैकी मधुर रस हा शीत, गुरु, पचण्यास अत्यंत जड व त्यामुळेच आम निर्माण करणारा व म्हणूनच ज्वरात त्याज्य ठरतो. कषाय रस हाही पित्तघ्न असला तरी स्तंभन करणारा, स्रोतरोध करणारा व त्यामुळेच तोही ज्वरात निषिद्धच ठरतो.

‘पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेद्विषक।’ असे म्हणताना चरकानी कषाय घावेत असे जे म्हटलेले आहे ते कषाय

रसाला उद्देशून नाही तर कषाय कल्पनेला म्हणजेच क्वाथ कल्पनेला उद्देशून आहे. यासाठीच अधिक स्पष्टीकरण करताना पुढे जाऊन ते म्हणतात.

“य कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणे ज्वरे।”- च.चि. ३/१६०

जो कषाय म्हणजेच कांडा कषाय रसाचा आहे तो तरुण ज्वरात- आमज्वरात वर्ज्य समजावा.

काहींचे मते सहा दिवसपर्यंत कोणताही क्वाथ कोणत्याही रसाचा असला तरी निषिद्धच आहे. ६ दिवसांनंतर मात्र कषाय रस सोडून अन्य रसांचे क्वाथाचा प्रयोग करण्यास प्रत्यवाय नाही. कषाय रस मात्र कधीच देऊ नये.

पित्तघ्न रसांपैकी मधुर आणि कषाय रस हे केवळ निरुपयोगीच नव्हे तर ज्वर वाढविणारे असले तरी तिक्त रस हा मात्र ज्वरघ्न म्हणूनच उपयोगी पडतो.

तिक्त रसाची द्रव्ये ही आकाश व वायु या महाभूतांचे आधिक्य असणारी व म्हणूनच लघु आणि स्रोतःशोधी असतात. या द्रव्यांमुळे आमपाचनही होते. तिक्त रस हा अग्निवर्धन करणारा, रुचि उत्पन्न करणारा रस आहे. लघु, स्रोतःशोधी, अग्निवर्धक, आमपाचक व रुच्य असल्यानेच तो ज्वरघ्नही ठरतो.

सर्वच तिक्त रसांची द्रव्ये ज्वरघ्न असतात हे खरे. पण त्यातही उत्कृष्ट अशी गुडूची, पटोल, इंद्रयव, निंबत्वक् आणि किराततिक्त (काडेचिराईत) ही ५ द्रव्ये एकत्रित करून त्यापासून वनविला जाणारा ‘तिक्तपंचक क्वाथ’ हा ज्वरघ्न कल्पांतील एक श्रेष्ठ कल्प आहे.

पच्यमान व निरामज्वर चिकित्सा

लंघनादि उपक्रमांमुळे आम कमी झाल्यानंतर दोषबलाबलाचा तसेच रोग्याच्या बलाबलाचाही विचार करून वस्ति, नस्य, शिरोविरेचन व अन्य विविध शमनोपचार करता येतात.

ज्वराचे सामान्य चिकित्सा सूत्र म्हणून योगरत्नाकरामध्ये जे सूत्र आले आहे. ते या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. योगरत्नाकरामधील सूत्र पुढीलप्रमाणे आहे -

‘ज्वरादौ लंघनं कुर्यात् ज्वरामध्ये तु पाचनम् ।

ज्वरान्ते रेचनं प्रोक्तं एतद्ज्वरचिकित्सितम्।।’- योगरत्नाकर

सात किंवा दहा दिवसपर्यंत म्हणजेच आमपाचन होईपर्यंत लंघनादि उपक्रम केल्यानंतर कफप्रधान ज्वरात अम्लरसयुक्त किंवा अम्लरहित असे यूष द्यावेत. अम्लाचा वापर करावयाचा किंवा नाही हे सात्यासात्यतेवर अवलंबून राहते. अग्निसापेक्षही हा वापर केला जातो. अग्निमांद्र अधिक असताना अम्लरस वापरवा याउलट अग्निमांद्र पूर्ण नाहीसे झाले की अम्लरसाची जरूरी रहात नाही. अर्थात् कोणतेही अम्लपदार्थ यासाठी चालतील असे मात्र नाही. दाडिमादि पित्तघ्न पण अम्ल अशी द्रव्ये या अवस्थेत वापरावीत. यूष हे उत्तम कफघ्न व त्याचबरोबर आहारद्रव्य म्हणून या अवस्थेत उपयुक्त ठरतात.

ज्वरात जेव्हा वातपित्ताचे आधिक्य असते, व त्यामानाने कफ कमी असतो अशावेळी घृतपान केले जाते. घृत हे अग्निवर्धक व उत्तम वातपित्तघ्न द्रव्य आहे. मात्र सामता पूर्णपणे नष्ट झाल्यानंतरच घृतपान द्यावे. यासंबंधी विवेचन करताना चरकाचार्य म्हणतात.

‘अत उर्ध्वं कफे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वरे।

परिपक्वेषु दोषेषु सर्पिध्यानं यथामृतम्।।’- च.चि. ३/१६२

ज्वरात पित्ताच्या उष्ण गुणामुळे शरीरधातूतील स्निग्धता कमी होऊन त्यांना रुक्षता आलेली असते. ही रुक्षता कमी करण्यासाठी घृताचा उपयोग होतो. साधे घृत वापरण्याऐवजी तिक्तक घृताचा उपयोग करणे अधिक उपयुक्त ठरते. गुडूची, पटोल, निंबत्वक्, इंद्रयव, किराततिक्त या पूर्वी तिक्तपंचक क्वाथात सांगितलेल्या उत्कृष्ट ज्वरघ्न वनस्पतींनी सिद्ध केलेले हे तिक्तक घृत आहे.

लंघन पूर्ण होण्यापूर्वी व कफाधिक्य असताना मात्र घृताचा वापर टाळला पाहिजे. अशावेळी अन्य शमनोपचार करावे लागतात.

आम कमी झाल्यानंतर सर्वच ज्वरात बल्य द्रव्यांचा प्रयोग करणे इष्ट ठरते. शरीरबल प्राप्त करून देणारा व त्याचवेळी दोषबल कमी करणारा आहार म्हणजे मांसरस सेवन हा होय. दीपन पाचन द्रव्यांनी सिद्ध अशा मांसरसाचा उपयोग म्हणूनच या अवस्थेत केला जातो.

वातपित्तज्वरात दाह, तृष्णा यासारखी लक्षणे असताना दुग्धपानही हितकर ठरते. त्यातही दोष व मलबद्धता असताना गाईचे दूध तर द्रवमलप्रवृत्ति असेल तर शेळीचे दूध हितकर ठरते.

ज्वराच्या अखेरीस ('ज्वरान्ते') जेव्हा पूर्णपणे आमपाचन झालेले असते, दोष निराम असतात, त्यावेळी मृदुविरेचन केले जाते.

ज्वर हा पित्ताचा व्याधि व विरेचन ही पित्ताची प्रमुख चिकित्सा, ही गोष्ट लक्षात घेतली की ज्वरातील विरेचनाचे महत्त्व लक्षात येईल. अर्थात् विरेचन हे या स्थानी मृदु हवे, तीक्ष्ण नको, पित्तोपचारांसाठी नेहमीच मृदु विरेचन वापरले जाते.

'अक्षीणबलमांसान्ने शमयेत्तं विरेचनैः॥

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम्।

कामं तु पयसा तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान्॥'- च.चि. ३

विरेचन देण्यापूर्वी रुग्णाच्या बलाचा विचार आवश्यक ठरतो. विरेचनाने अल्पसा का होईना पण वातप्रकोप व तद्दुजन्म दौर्बल्यही येणे शक्य असते. याचसाठी ज्वरी रुग्ण क्षीण मांस तथा क्षीण अग्नि यांनी युक्त असेल तर अशावेळी विरेचन करू नये.

ज्वराच्या आमावस्थेत सामान्यतः मलावष्टंभ हे लक्षण आढळते. मलावष्टंभ असला तरी आमावस्थेत मात्र कधीच विरेचन देऊ नये. अगदी मृदुविरेचनाचा वापर करूनही या अवस्थेत अनेक उपद्रव उत्पन्न होताना दिसतात. अशावेळी निरूहबस्ति वा केवळ मात्रा बस्तीचा प्रयोग करणेच इष्ट ठरते.

क्षीण रुग्णांना विरेचनाऐवजी दुग्धपान किंवा फार तर निरूह बस्ति द्यावा. निरूहामुळे बल व अग्नि वाढतो, रुचि वाढते व ज्वर पूर्णपणे नष्ट होतो.

क्षीण रुग्ण असून अग्नि चांगला असेल तर अशा अवस्थेत अनुवासनाचा प्रयोगही करता येतो. विशेषतः बद्ध व रुक्ष मलप्रवृत्ति असताना तर अनुवासन अधिकच लाभदायी ठरतो.

ज्वरात शिरोगौरव, शिरःशूल, इंद्रियांची कार्यशक्ती कमी असणे या लक्षणांसाठी नस्य्याचा उपयोग केला जातो, अणुतैलाचा उपयोग यासाठी प्रामुख्याने केला जातो.

सान्निपातिक ज्वर चिकित्सा

वातज, पित्तज व कफज प्रकारात दोष ज्या प्रमाणात वाढले असतील त्या अनुषंगाने लंघनादि कृती व कसे करावयाचे ते ठरवावे लागते. द्रंद्वज दोषांतील तरतमता पाहून तद् तद् दोषांच्या विरोधी अशी चिकित्सा संयुक्तपणे करावी लागते.

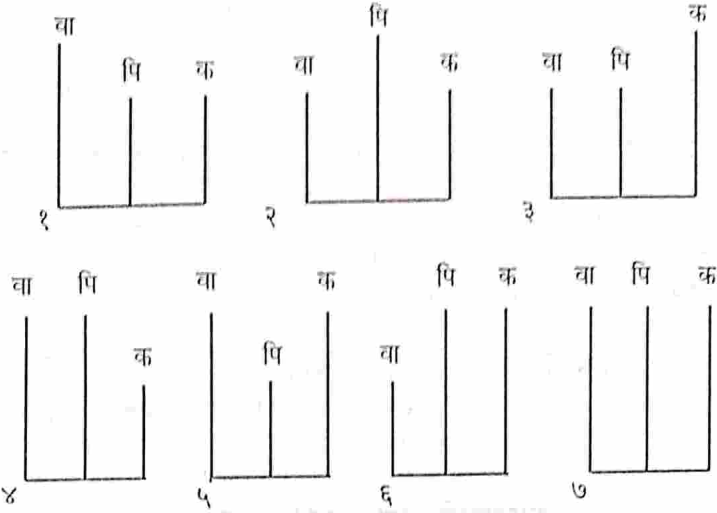
दोषांच्या अंशांश कल्पना पाहून, दोष कोणत्या गुणांनी वाढलेला आहे हे निश्चित करून मगच त्या गुणाच्या विरोधी चिकित्सा करावी हे सामान्य चिकित्सा तत्व झाले. परंतु काही वेळा विशेषतः सान्निपातिक अवस्थेमध्ये मात्र चिकित्सा करताना यापेक्षा वेगळा विचार आवश्यक ठरतो.

जे एका दोषासाठी पथ्यकर ते दुसऱ्या दोषास अपथ्यकर, दोषवर्धक असू शकते. सर्व दोषांवर कार्यकारी द्रव्ये फारच थोडी आहेत. जी द्रव्ये त्रिदोषघ्न म्हणून ओळखली जातात, त्या द्रव्यांचाही फारसा उपयोग होत नाही. उदा. आमलकीसारखे द्रव्य त्रिदोषघ्न असले तरी ज्वरामध्ये व्याधिप्रत्यनीक म्हणून या औषधाचा उपयोग करणे शक्य नाही. सर्वच त्रिदोषघ्न द्रव्ये सौम्य स्वरूपाची असतात, आणि ज्वर-सान्निपाताच्या आशुकारी अवस्थेत त्यांचा उपयोग होऊ शकत नाही. अशा वेळी सान्निपाताच्या प्रकारात चिकित्सा कशी करावी यांचे विवेचन चरकाचार्यांनी मार्मिकपणे केलेले आहे. याबाबत चरकाचार्य म्हणतात-

'वधनेनैक दोषस्य क्षणो नोच्छ्रितस्य च।

कफस्थानानुपूर्व्या वा सान्निपातज्वरं जयेत्॥'- च.चि. ३/२८२

या सूत्राचे विवेचन करण्यापूर्वी ज्वरात सान्निपात किती प्रकारे होऊ शकतो हे पाहू. (खालील आकृतीप्रमाणे)

सान्निपातिक अवस्थेत दोषोत्त्वणतेवरून अनेक प्रकारे समासव्यास होत असतात.

काही वेळा एक दोष अधिक वाढलेला असून त्यामानाने दुसरे दोन दोष कमी प्रमाणात प्रकुपित झालेले असतात. (क्र. १, २, ३), काही वेळा दोन दोष अधिक प्रमाणात वाढून त्यामानाने तिसरा दोष कमी वाढलेला असतो. (क्र. ४, ५, ६), तर काही वेळा तीनही दोष हे सारख्याच प्रमाणात वाढलेले असतात. (क्र. ७).

यापैकी जेव्हा एक वा दोन दोष अधिक प्रमाणात वाढलेले म्हणजेच उच्छ्रित असे असतात तेव्हा वरील चिकित्सा सूत्रानुसार या वाढलेल्या दोषांचे क्षपण करणे आवश्यक असते. ('क्षपणेनोच्छ्रितस्य च') असे करताना जो कमी प्रमाणात वाढलेला दोष असेल त्याची थोडीशी वाढ होण्याची शक्यता दृष्टीआड करता येत नाही. व म्हणूनच 'क्षपणेनोच्छ्रितस्य च' च्या जोडीला 'वर्धनेनैकदोषस्य' असे म्हटलेले आहे. 'वर्धनेनैकदोषस्य' म्हणजे कमी असलेला दोष वाढवून असे जे काही विद्वानांचे मत आहे ते मात्र योग्य वाटत नाही. या ठिकाणी कमी असलेला दोष वाढवून हा अर्थ अभिप्रेत असून 'वर्धनेन एक दोषस्य अपि' असा अर्थ अपेक्षित आहे. एक दोष वाढला तरी चालेल, त्याकडे काही काल दुर्लक्ष करून मूलतः वृद्धि असलेल्या दोषांची चिकित्सा प्रथमतः करावी असा या सूत्राचा अर्थ आहे.

पण जेव्हा तीनही दोष सारख्याच प्रमाणात वाढलेले असतात तेव्हा काय करावे हा प्रश्न यावरून अनुत्तरीतच राहतो. ज्वराच्या अशा अवस्थेत 'कफस्थानापनुपूर्वा वा' अशी चिकित्सा करावी असे सुचविलेले आहे.

अन्य व्याधींमध्ये 'वातस्यानुजयेत् पित्तं, पित्तस्यानुजयेत् कफम् ।' असे सूत्र असले तरी ज्वरात मात्र ते बदलावे लागते. ज्वरात प्रथमतः कफाची, नंतर पिताची व तदनंतर वाताची चिकित्सा असा क्रम तीनही दोष सारख्या प्रमाणात वाढले असताना, ठेवला जातो.

ज्वरात आमाशय हे कफस्थान व्याधीचे उद्भवस्थान म्हणून सांगितलेले आहे. त्यामुळेच कफस्थानाची म्हणजेच आमाशयाची चिकित्सा प्रथम केली जाते. दोषदृष्टीने पाहता आमाशयातील दोष कफ व पित्त यांची चिकित्सा प्रथमतः करून मग वाताची चिकित्सा करावी लागते.

ज्वरात लंघन, स्वेदन, स्रोतःशोधन आदि सांगितलेले उपक्रम व कफाची सामान्य चिकित्सा ही जवळ जवळ सारखीच असल्याने कफाची चिकित्सा ही ज्वराची सामान्य चिकित्साही होऊ शकते. शिवाय कफ हा मंद गुणाचा. त्याची चिकित्सा करताना काही चुकले, तरी विपरीत परिणाम तत्काल आढळत नाहीत. पित्त व वात हे मात्र चल गुणाचे. यामुळेच

त्यांची चिकित्सा फार काळजीपूर्वक करावी लागते. याही दृष्टीने पाहता प्रथमतः कफचिकित्सा नंतर पित्तचिकित्सा व तदनंतर वाताची चिकित्सा असा क्रम ठेवला जातो.

सुश्रुतानीही सान्निपातिक अवस्थेमध्ये चरकसूत्रप्रमाणेच पण थोडेसे वेगळ्या शब्दांत वर्णन केलेले आहे. ते म्हणतात-
'चय एव जयेत दोषं कुपितं त्विविरोधतः।

सर्व कोपे बलीयांसं श्लेषदोषाविविरोधतः।।'- सु.उ.तं ३९

सर्व दोषांचा प्रकोप असताना म्हणजेच सान्निपातिक अवस्थेमध्ये प्रमाणतः सर्वांत अधिक वाढलेल्या दोषांची चिकित्सा आधी करावी व यावेळी इतर दोष फारसे वाढणार नाहीत याची काळजी घ्यावी असे या ठिकाणी सुश्रुतानी सुचविलेले आहे.

सान्निपातिक ज्वरामध्ये, एक दोष वाढला तरी चालेल पण मूलतः अधिक वाढलेल्या दोषांची चिकित्सा प्रथमतः करावी असे एकंदर विवेचनावरून स्पष्ट होईल. ही चिकित्सा शुद्ध चिकित्सा मात्र नव्हे. शुद्ध चिकित्सेस बाधक अशीच ही चिकित्सा आहे. शुद्ध चिकित्सा कोणती व अशुद्ध चिकित्सा कोणती यांचे विवेचन चरकाचार्यांनी निदान स्थानात केलेले आहे. (च.नि. ८/२५) ज्या उपक्रमाने एक व्याधि वा दोषप्रकोप कमी होताना दुसरा व्याधि निर्माण होतो वा अन्य दोष वाढतो ती शुद्ध चिकित्सा नव्हे. ज्वराच्या सान्निपातिक अवस्थेतील चिकित्सा ही शुद्ध चिकित्सा नव्हेच. परंतु अन्य दुसरा कोणताही मार्ग नसल्याने, अल्पदोष- बहुगुण अशी परिस्थिती असल्याने म्हणजेच तोट्यापेक्षा नफाच अधिक असल्याने या प्रकारची चिकित्सा करणे क्रमप्राप्त ठरते.

आंगंतु ज्वर चिकित्सा

आंगंतु ज्वरामध्ये कारणांचा विचार हा महत्त्वाचा ठरतो. ही कारणे दूर करणे व या कारणानुरूप चिकित्सा करणे आवश्यक असते. आंगंतु ज्वरही कालांतराने निज होतात. म्हणजेच सुरुवातीस जरी नसला तरी कालांतराने वातादि शारीर दोषांचा प्रकोप होतच असतो आणि म्हणूनच चिकित्सेमध्ये या वातादि दोषांची चिकित्सा ही जरूरीची असते.

आंगंतु ज्वरांपैकी अभिशापज, अभिचारज व भूताभिषंगज या तीन प्रकारात दैवव्यपाश्रय चिकित्सा करावी लागते. बली, होम, हवन, मणीधारण, जप, उपवास, नियम इत्यादींचे सहाय्याने उपचार करावे लागतात.

अभिघातज ज्वरामध्ये वातप्रकोप महत्त्वाचा. आघाताने होणारा वातप्रकोप व तद्जन्य वेदना कमी करण्यासाठी अभ्यंग व स्नेहपान महत्त्वाचे. याचे जोडीला असलेल्या ज्वरातील उष्ण्याचा विचार करून अभ्यंग व स्नेहपानासाठी केवळ घृताचाच प्रयोग केला जातो. अभिघाताने अनेक वेळा रक्त साकळते. रक्तदुष्टीजन्य लक्षणे उत्पन्न होतात. अशा वेळी सिराव्यध वा जलौकावचरण करून रक्तमोक्षण करणे लाभदायी ठरते. आघाताने जर व्रण उत्पन्न झाला असेल तर व्रणकर्मादि चिकित्सा आवश्यक ठरते. उरःक्षत हाही आघातजन्य उपद्रव. यासाठीही उरःक्षताची चिकित्सा करावी. आघातजन्य आनाहासाठी व विशेषतः जे मद्यसात्म्य आहेत त्यांना मदिरा व मांसयुक्त भोजन घेण्यास सांगावे.

काम, शोक व भयज ज्वर हे इष्ट वस्तुच्या लाभाने, आश्वासनाने आणि वातप्रशामन करणाऱ्या उपचारांनी बरे होतात. क्रोधजन्य ज्वर हा सांत्वन केल्याने, समजावून सांगितल्याने व मनोरंजन केल्याने कमी होतो. काल हीही यावरील एक उत्तम चिकित्सा आहे.

कामामुळे क्रोधज्वर कमी होतो तर क्रोधामुळे कामज्वर. काम व क्रोध यामुळे भयज व शोकज्वर नाहीसा होतो. तर भय व शोक यामुळे कामज व क्रोधज्वर नष्ट होतो.

क्रोधजन्य ज्वरासाठी सर्वप्रकारचे पित्तशामक उपचार आवश्यक ठरतात.

औषधीगंधज व विषजन्य ज्वरात तद्दत्त विषाची चिकित्सा आवश्यक असते. सर्व प्रकारचे पित्तघ्न उपक्रमही लाभदायी ठरतात.

विषम ज्वर चिकित्सा

'अयमेव विधिः कार्यो विषमेऽपि यथायथम्।'- वा.चि. १/१५०

विषमज्वर चिकित्सा करताना संतत ज्वराची चिकित्सा व अन्य (सतत, अन्येद्यु, तृतीयक, चतुर्थक) ज्वरांची चिकित्सा यात फरक करावा लागतो.

संतत ज्वरात ज्वरवेग कायम असतो. ज्वर अवि सर्गी असतो. रसादि सप्त धातू, वातादि तीनही दोष आणि मूत्र व पुरीष या सर्वांचीच दुष्टी असते. या द्वादशाश्रयीत्वामुळेच चिकित्सा करणे कठीण बनते. संतत ज्वरामध्ये रसाश्रयीत्व असते. म्हणजेच रसधातुची विशेष दुष्टी असते. रसाचे प्रीणनाचे प्राकृत कार्य बिघडल्याने या प्रकारात 'सदन' - गळून जाणे- हे लक्षण प्रामुख्याने जाणवते. विलक्षण थकवा या ज्वरप्रकारात जाणवतो.

संतत ज्वरात लंघन, स्वेदनादि ज्वराची सामान्यचिकित्साच अपेक्षित असते. दोषांच्या साम-निरामतेचा विचार करूनच चिकित्सा ठरवावी लागते. याचबरोबर देह व मन यांचे प्रीणन व्हावे, संतर्पण व्हावे यासाठी विविधप्रकारचे मंड वापरले जातात. लाजामंड हे त्यातील एक महत्त्वाचे द्रव्य. साळीच्या लाह्या व खडीसाखर घालून तयार केलेला हा लाजामंड अत्यंत लघु व संतर्पण करणारा कल्प आहे.

औषधी द्रव्यांमध्ये 'संततज्वरवटी' हा कल्प वापरला जातो. तिक्तपंचकक्वाथाचा घन करून ही संततज्वरवटी बनविली जाते. तिक्त रसाची श्रेष्ठ द्रव्ये असल्यानेच अग्निदीपक, स्रोतोरोधनाशक, रुच्य व ज्वरघ्न म्हणून या कल्पाचा उपयोग होतो.

सततादि अन्य प्रकारात वेगकालीन व वेगमध्यकालीन चिकित्सा वेगवेगळी असू शकते. वेगकालामध्ये ज्वरवेग कमी करण्यासाठी बचनागाच्या विविध कल्पांचा उपयोग केला जातो तर वेगमध्यकाली पुनः वेग येऊ नयेत याकरिता विविध वातघ्न तसेच मनावर कार्यकारी असे उपचार आवश्यक ठरतात.

चरकाचार्यांनी तृतीयक व चतुर्थक ज्वराची चिकित्सा सांगताना-

'कर्म साधारणं कुर्यात् तृतीयक चतुर्थकौ।'- च.चि. ३/२८८

असे म्हटलेले आहे. याचाच एक पाठभेद उपलब्ध आहे. या पाठभेदाप्रमाणे-

'कर्म साधारणं जह्यात् तृतीयक चतुर्थकौ।'

असे विधान आहे. 'कर्म साधारणं कुर्यात्' व 'कर्म साधारणं जह्यात्' या दोन पाठभेदांप्रमाणे अगदी परस्पर विरोधी अर्थ उपलब्ध होतात, आणि म्हणूनच विषमज्वरात अन्य ज्वरप्रकारांतील साधारण कर्म करावे का सोडून द्यावे असा प्रश्न निर्माण होतो. खरे पाहता ही दोन्ही सूत्रे एकार्थाने खरी आहेत. वेगकाली 'कर्म साधारणं कुर्यात्' आणि वेग मध्यकाली 'कर्म साधारणं जह्यात्' या सूत्राप्रमाणेच चिकित्सा करणे आवश्यक ठरते.

या संततादि पाचही प्रकारात दोषानुबंधाचा विचार करूनच चिकित्सा ठरवावी लागते. त्याप्रमाणे पाहता - वातप्रधान अशा विषमज्वरांमध्ये घृताचा बस्ति द्यावा. तसेच अन्य अनुवासन बस्तीही वापरावेत. स्निग्ध, उष्ण असे उपचार प्राधान्याने करावेत. वातविध्वंस या बचनागाच्या कल्पाचा चांगला लाभ होतो.

पित्तप्रधान विषमज्वरांसाठी मृदु विरेचन द्यावे. सिद्ध दुग्ध वा घृताचा प्रयोग करावा. तिक्त-शीत द्रव्यांनी सिद्ध केलेले तिक्तक घृत वा महातिक्तक घृत अधिक उपयोगी ठरते.

कफप्रधान विषमज्वरासाठी मृदु वमन, पाचन व रुक्ष द्रव्यांचा वापर करावा. लंघन द्यावे. कषाय, उष्ण अशी द्रव्ये यासाठी वापरावीत.

सर्वच विषम ज्वरात वाताची दुष्टी ही असतेच. या वातप्रकोपाने येणारे दौर्बल्य दूर करण्यासाठी रुग्णास तित्तिर, मयूर आदिंचे मांस खाण्यास द्यावे.

विषम ज्वरात अत्यंत उपयुक्त असे काही क्वाथ वर्णिलेले आहेत. हे क्वाथ नित्य दिल्याने ज्वरवेग लगेच कमी होतो व पुनः ज्वरवेग येऊ नयेत यासाठीही उपयोग होतो.

चरकानी सांगितलेले हे क्वाथ पुढीलप्रमाणे आहेत-

'कलिंगकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी।

पटोलं सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी।।

निंबः पटोलं त्रिफला मृद्वीका मुस्तवस्तकौ।

किराततिक्तममृता चंदनं विश्वभेषजम्।

गुडूच्यामलकं मुस्तमर्धश्लोकसमापनाः।

कषायाः शमयन्त्याशु पंच पंचविध ज्वरम्॥'- च.चि. ३/१९८ ते २००

१. इंद्रयव, कडूपडवळाची पाने, कुटकी यांचा क्वाथ संतत ज्वरावर उपयोगी पडतो.
 २. कडूपडवळ, उपळसरी, नागरमोथा, पहाडमूळ आणि कुटकी यांचा क्वाथ सतत ज्वरावर कार्यकारी ठरतो.
 ३. कडूनिंब, कडूपडवळ, त्रिफळा (सुंठ, मिरे, पिंपळी), मनुका, नागरमोथा व कुड्याची साल यांचा क्वाथ अन्येद्युष्क ज्वराचा नाश करतो.
 ४. काडेचिराईत, गूडुची, चंदन, शूटी हा क्वाथ तृतीयकावर लाभदायी होतो.
 ५. गुडूची, आमलकी, नागरमोथा यांचा क्वाथ चतुर्थकावरील उत्तम कल्प आहे.
- संततादि ज्वरांत रस-रक्तादी विशिष्ट धातुंची दुष्टी विशेषत्वाने आढळते. या धातुदुष्टीचा विचार करूनच वरील विशिष्ट कल्पांची रचना आहे हे स्पष्ट जाणवते.

विषम ज्वरामध्ये अन्य जे कल्प वापरले जातात त्यामध्ये सोमलाचे व मनःशीलेचे कल्प महत्त्वाचे. 'समीरपन्नग रस' हा मनःशिला व सोमलाचा एक महत्त्वाचा कल्प. उत्तम वातघ्न असा हा कल्प विषमज्वरातील पुनःपुन्हा येणारे वेग थांबविण्यास सहाय्यकारी असतो.

पारिजातक हेही विषमज्वरावर कार्यकारी असे आणखी एक द्रव्य. पारिजातक पत्र क्वाथ किंवा पारिजातक गुटी ही कफप्रधान अशा विषमज्वरावर विशेष उपयुक्त ठरते. बचनाग, हिंगुळ ही प्रमुख घटक द्रव्ये असणाऱ्या, त्रिभुवनकीर्ती प्रमाणेच असणाऱ्या या कल्पास पारिजातकाची भावना देऊन हा कल्प बनविला जातो. पंचगव्यघृत किंवा लशुनतेलाचाही या अवस्थेत उत्तम उपयोग होतो. चरकानी- 'लशुनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवयेत्' असे म्हणून विशेष वर्णन केलेले आहे.

विषमज्वरात आंगंतु दोषही बरेच वेळा कारणीभूत असतात. (आंगंतुरनुबंधीहि प्रायशो विषमज्वरे । - च.चि. ३/२८९) वारंवार येणारे वेग व त्यामुळे येणारी मनाची उद्विग्नता कमी करणे, मनोविकार दूर करणे हेही या विषमज्वरात आवश्यक ठरते.

जीर्णज्वर - चिकित्सा

जीर्णज्वरेषु तु सर्वेष्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते।- च.नि. १/३३

'यथा प्रोज्वलितं वेश्म परिषिंचति वारिणा।-

नराः शान्तिमभिप्रेत्य तथा जीर्णज्वरे घृतम्॥

स्नेहाद्वातं शमयति, पित्तं माधुर्यशैत्यतः।

घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारातु जयेत्कफम्॥

नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित्संस्कारमनुवर्तते।

यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम्॥'- च.नि. १/३४ ते ३६

'अत ऊर्ध्वं कफे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वरे।

परिपक्वेषु दोषेषु सर्पिष्यानं यथाभूतम्॥'- च.चि. ३/१६२

ज्वराः कषायैर्वमनैर्लघनैर्लघुभोजनैः।

रुक्षस्य ये न शाम्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम्॥

रुक्षं तेजो ज्वरकरं तेजसा रुक्षितस्य च।

यः स्यादनुबलो घातुः स्नेहसाध्यः स चानिलः।'-च.चि. ३/२१२, २१३,

'पित्तं हि द्विविधं - सद्रवं निद्रवं च। यत्सद्रवं तत्स्नेहम्। यतु लंघनादिना क्षपितोष्णाभागेन निद्रवं तद् रुक्षं भवति।'- च.चि. ३/२१३ टीका.

'तेन निःस्नेहपित्तस्योष्णा रुक्ष एव भवति। इयं च व्याध्यवस्था व्याधिप्रभावादेव।'- च.चि. ३/२१३ टीका

जीर्णज्वरात तीन आठवड्यांहून अधिक कालपर्यंत ज्वर शरीरात राहिल्याने, ज्वराला कारणीभूत पित्ताच्या उष्णगुणामुळे शरीरधातूतील स्नेहांश कमी होऊ लागतो, रुक्षता वाढते. वातप्रकोपाची व कफरक्षयाची लक्षणे मिळतात. धात्वग्निमांश पण असते व यामुळेही धातुक्षय व अधिक वातप्रकोप होत असतो. अशा अवस्थेत घृतपान हे अमृताप्रमाणे रोग्यास तारते.

खरे पाहता पित्ताच्या प्राकृत गुणामध्ये पित हे स्निग्ध असते असे वर्णिलेले आहे. पण येथे मात्र पितप्रकोपाने स्नेहगुण कमी होताना दिसतो. अंशांश कल्पनेचा विचार केला तर पित दोन प्रकारचे मानता येते. सद्रव आणि निद्रव. यापैकी सद्रव पित हे स्निग्ध असते तर निद्रव पित्तात स्नेहांश अगदी अल्प असतो. ते रुक्ष असते. जीर्ण ज्वराला कारणीभूत जे पित आहे ते उष्ण, तीक्ष्ण गुणाचे- निद्रव पित असते आणि म्हणूनच याच्या सततच्या संपर्काने धातूंच्या टिकाणाचा स्नेहांश कमी होऊन रुक्षता येत असते.

जीर्णज्वरातील ही रुक्षता कमी करण्यासाठी हे स्नेह वापरणे इष्ट असते. स्नेहामध्येही घृताचा उपयोग आवश्यक ठरतो कारण घृत हे पित्तशामक, अग्निवर्धक असे द्रव्य तर आहेच; पण जीर्णज्वरात अनुबंधी असणारा जो वातदोष त्याचेही शमन करणारे आहे.

घृताचे स्नेहाने वाताचे शमन होते, शीतगुणाने पित्ताचा प्रशम होतो व कफगुणांशी तुल्यगुण असले तरी संस्काराने कफाचेही शमन होऊ शकते. 'संस्कारानुवर्तन' हा घृताचा विशेष गुणधर्म याटिकाणी लक्षात घेतला पाहिजे. या सर्व गुणामुळेच घृत हे सर्व स्नेहामध्ये अजोड असे द्रव्य होते व म्हणूनच जीर्णज्वरात स्नेहपानासाठी केवळ घृतच वापरले जाते.

जीर्णज्वरात जे घृत घावयाचे ते तिव्क्तरसांनी सिद्ध करून घ्यावे. या दृष्टीने तिव्क्त्क वा महातिक्त्क घृत महत्त्वाचे. शतावरी, दाडिम आदि पित्तशामक व बल्य द्रव्यांनी सिद्ध केलेली घृतेही उपयुक्त ठरतात.

घृताप्रमाणेच जीर्णज्वरात दुग्धपानही लाभदायी ठरते.

'धारोष्णं वा पयः सद्यो वातपित्तज्वरं जयेत्॥'- च.चि. ३/२३४

'जीर्णज्वरानां सर्वेषां पयःप्रशमनं परम्।

पेयं तदुष्णं शीतं वा यथास्वं धैषजैः शृतम्॥'- च.चि. ३/२३५

दुग्ध हे वातपित्तघ्न असून सप्तधातुवर्धक म्हणूनही उत्कृष्ट कार्यकारी होते. याचमुळे जीर्णज्वरात दुग्धपानही महत्त्वाचे ठरते. दूध हे धारोष्ण वापरावे किंवा तापवलेले असेल तर दोषानुबंध पाहून शीत वा उष्ण वापरावे. त्रिकटु, शुंठी आदि दीपन-पाचन द्रव्यांच्या सहाय्याने सिद्ध केलेले दूध वापरावे. शतावरी कल्प दुधातून देणेही फायदेशीर ठरते.

जीर्णज्वरात धात्वग्निवर्धक व बल्य अशा औषधी कल्पांची योजना करावी लागते. या दृष्टीने पाहता वसंतकल्पांचा उपयोग फार चांगला होतो. वसंत कल्पांपैकी लघुमालिनी वसंत, सुवर्णमालिनी वसंत व मधुमालिनी वसंत हे तीनही कल्प जीर्णज्वरात उपयुक्त ठरतात. मरिच व कलखापरी असणारा लघुमालिनी वसंत हा कल्प धात्वग्निमांशासाठी उत्कृष्ट बल्य म्हणून लाभदायी ठरतो. अंड्याचे बलकात खलून तयार केलेला मधुमालिनीवसंत हा कल्प उत्कृष्ट बल्य, दीपन-पाचन करणारा व धात्वग्निमांश दूर करणारा कल्प आहे.

जीर्णज्वरात विचडलेले पाचन सुधारणे, अग्नीला पूर्वस्थितीत आणणे हे महत्त्वाचे कर्म. यासाठी 'आरोग्यवर्धिनी' हेही एक उत्कृष्ट औषध आहे. वातपित्तशामक, मृदुविरेचक, अग्निवर्धक व यकृतावर कार्यकारी अशा या औषधाचा जीर्णज्वरात फारच चांगला उपयोग होतो. या कल्पामुळे जाठराग्निमांश व धात्वग्निमांश दोन्ही कमी होतात.

सुवर्ण सिद्ध जलाचाही उत्कृष्ट लाभ या अवस्थेत होतो.

धातुगतज्वर चिकित्सा

'ज्वरं रसस्थे वमनमुपवासं च कारयेत्।

सेकप्रदेही रक्तस्थे तथा संशामनानि च॥

विरेचनं सोपवासं मांसमेदः स्थिते हितम्।

अस्थिमज्जगते देया निरूहाः सानुवासनाः॥'- च.चि. ३/३११, ३१२

ज्वराच्या धातुगतावस्थेमध्ये या व्याधीच्या सामान्य चिकित्सेबरोबरच तद्दत्त धातुंना बल देणारी, धातुदुष्टी कमी

करणारी विशेष चिकित्सा करावी लागते.

रसगत ज्वर चिकित्सा : ज्वर रसगत झाला असताना व दोष उत्किल्ष्ट असताना मृदु वमन द्यावे. लंघन हा या अवस्थेतील महत्त्वाचा उपक्रम. वमन-लंघन या उपक्रमानंतर आमता कमी झाल्यावर तर्पण असे मंड, मंथ व पेया वापरावी. सुवर्णयुक्त औषधी द्रव्ये व सुवर्ण सिद्ध जलाचा या अवस्थेत लाभ होतो.

रक्तगत ज्वर चिकित्सा : ज्वर रक्तगत झाला असताना विविध प्रकारचे शीतलेप, प्रदेह आवश्यक ठरतात. शमनोपचारामध्ये गुडूची व सारिवा यांचे कल्प महत्त्वाचे. अमृतारिष्ट, संशमनी गुटी, गुडूची सत्त्व, सारिवाद्यासव यांचा विशेष लाभ होतो.

मांसगत ज्वर चिकित्सा : मांसगतज्वरासाठी मृदुविरेचन व उपवास आवश्यक असतो. शमनोपचारामध्ये वेदना प्रशमनासाठी वातघ्न उपचार केले जातात.

मेदोगतज्वर चिकित्सा : मेदोगतज्वरामध्येही मांसगतज्वराप्रमाणेच मृदुविरेचन, उपवास व शमनोपचार करणे लाभदायी ठरते.

अस्थिगत ज्वर चिकित्सा : अस्थिगत ज्वरामध्ये वातघ्न द्रव्यांनी सिद्ध क्वाथ व तैले यांचे सहाय्याने निरूह आणि अनुवासनाचे प्रयोग हितावह ठरतात.

मज्जागत ज्वर चिकित्सा : या अवस्थेतही निरूह व अनुवासनाचा उपयोग होतो. भ्रम, प्रलापादि लक्षणे असताना वातविध्वंस, समीरपन्नग रस आणि गोजिह्वादि क्वाथ या कल्पांचा विशेषत्वाने उपयोग होतो.

शुक्रगत ज्वर चिकित्सा : शुक्रगत ज्वर असाध्य आहे. 'मरणं प्राप्नुयात् तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे' असेच या ज्वरावस्थेचे वर्णन आहे. अचिकित्स्य असल्याने या अवस्थेत कोणतीही चिकित्सा ग्रंथांतरी वर्णिलेली नाही.

ज्वरातील पथ्यापथ्य

'सज्वरो ज्वरमुक्तस्य विदाहीनि गुरुणि च।

असात्थान्नपानानि विरुद्धानि विवर्जयेत्॥

व्यवायमतिचेष्टाश्च स्नानमत्यशनानि च।

तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो जायते न च॥'- च.चि. ३/३२५, ३२६

पथ्यकर आहार : ज्वर हा आमाशयोद्भव व्याधी आहे तसेच तो अग्निमांघप्रधान व्याधी आहे, या दोन गोष्टी लक्षात घेतल्या तर ज्वरातील पथ्याचे महत्त्व सहज लक्षात येईल.

ज्वरात सुरुवातीस लंघन द्यावयाचे असते. दोषांची सामता आणि रुग्णबल यावर लंघन किती दिवस व कशा प्रकारे द्यावयाचे हे ठरवावे लागते. सुरुवातीस अनशन असले तरी सामता कमी झाल्यावर पेया, विलेपी, मंड, मंथ, यूष असा द्रवाहार देता येतो. पेया बनविण्यासाठी जीर्ण शालीषठीक तर यूष बनविण्यासाठी मूग, मसूर, मटकी वापरावी. द्राक्षे, डाळिंब, चिक्कू, सफरचंद ही फळेही वापरण्यास हरकत नाही. या फळांचे रस वापरणे अधिक हितकर ठरते. लिंबू सरबत गरम पाण्यात बनविलेले भरपूर प्रमाणात द्यावे.

दूध, चहा, कॉफी हे द्रवप्रदार्थही द्यावेत, मात्र ते गरम हवेत. पाणी तहान असेल तितके भरपूर पिण्यास द्यावे. दोषानुबंधानुसार उष्णोदक वा शृतशीत जल वापरावे. षडंगोदकासारखे सिद्ध जल अधिक लाभदायी ठरते.

ज्वराच्या जीर्णावस्थेत लघु आहार द्यावा. या अवस्थेत घृत हे पथ्यकर असते. दुग्धपानही आवश्यक. याच अवस्थेत ससा, मोर, कोंबडा, लावा इत्यादींचे मांसरसही हितकर ठरतात.

पथ्यकर विहार : ज्वरात अंगसाद हे लक्षण प्रामुख्याने असते. शरीराची पोषणक्रिया थांबल्याने अतिप्रमाणात दौर्बल्यही उत्पन्न होते. यासाठीच ज्वरव्याधीत संपूर्ण विश्रांती आवश्यक असते. कोणत्याही प्रकारची शारीरिक हालचाल न करता, अल्प श्रमही न करता, रुग्णाने झोपून राहिले पाहिजे. संतत ज्वर व अन्य अविषगीं ज्वरांमध्ये मलमूत्र विधीही झोपूनच करावेत.

स्नान हेही वर्ज्य आहे. मात्र दररोज गरम पाण्याने अंग पुसून घेऊन लगेच कोरडे करावे. लगेच गरम लोकरीचे कपडे घालावेत. पांघरूण घेऊन झोपावे.

अपथ्य : गुरु, असात्म्य, विदाही असे अन्न, व्यायाम, स्नान, चंक्रमण, व्यवाय.
ज्वरातील हे पथ्यापथ्य ज्वरवेग पूर्ण जाईपर्यंत चालू ठेवले पाहिजे, इतकेच नव्हे तर पुढेही पूर्ववत् बल प्राप्त होईपर्यंत चालू ठेवले पाहिजे.

'व्यायामं च व्यवायं च स्नानं चंक्रमणानि च।

ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान्भवेत्।।'- च.चि. ३/३२८

'त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैशुनम्।

गुर्वसात्म्यविदाह्यन्नं यच्चान्यज्ज्वरकारणम्।।'- वा.चि. १/१७२

'न विज्वरोऽपि सहसा सर्वाग्नीनी भवेत्तथा।

निवृत्तोपि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलम्।।'- वा.चि. १/१७३

पूर्णबल प्राप्त होण्यापूर्वीच व्यायाम, व्यवाय, स्नान, चंक्रमण आदींचा अवलंब केला गेला तर दोषप्रकोप होऊन पुनः ज्वर निर्माण होण्याची शक्यता असते.

अशा पुनः येणाऱ्या ज्वरास पुनरावर्तक ज्वर असे म्हटले जाते.

पुनरावर्तक ज्वरामध्ये लंघन-स्वेदनादि सर्व चिकित्सीपक्रम पुनः सुरू करावे लागतात. पूर्वीच्या ज्वरामुळे दुर्बल झालेल्या रुग्णास येणारा हा पुनरावर्तक ज्वर म्हणूनच कष्टसाध्य बनतो.

ज्वरात काही अवस्थांमध्ये करावी लागणारी आत्ययिक चिकित्सा :

आत्ययिक चिकित्सा म्हणजे गंभीर अवस्थेमध्ये तत्काल लाभ मिळावा व त्याद्वारे पुढील उपद्रव टाळता यावेत यासाठी केली जाणारी चिकित्सा. ही चिकित्सा सद्यःफलदायी असली तरी बरेच वेळा लाक्षणिक स्वरूपाची असते. अतिप्रमाणात असणारे, अत्यंत दुःसह व तापदायी असे लक्षण लगेच कमी करण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या या चिकित्सेने व्याधिसंप्राप्तिचा भंग होईलच असे नाही. याचाच अर्थ ही चिकित्सा रोगनाशक असेलच असे नाही, तर केवळ संबंधित लक्षणांपुरताच उपशम अशा चिकित्सेने मिळू शकेल.

ज्यांची त्वरेने चिकित्सा करणे आवश्यक असते अशी अनेक लक्षणे ज्वरात उत्पन्न होतात. अशावेळी या गंभीर लक्षणांची, त्या विशिष्ट अवस्थेनुसार जी चिकित्सा करावी लागते त्यापैकी प्रामुख्याने आढळणाऱ्या लक्षणांची चिकित्सा कशी करावी याचे विवेचन यापुढे करावयाचे आहे.

१) तीक्ष्ण वेग : पित्तज वा पित्तानुबंधी ज्वरात ज्वरवेग अधिक असतो हे खरे. पण काही वेळा ज्वरवेग अतितीक्ष्ण होतो. ज्वरवेग जेव्हा १०४°फॅ पेक्षा अधिक होतो, त्यावेळी या तीक्ष्णवेगामुळे धातुगतावस्था येण्याची, विशेषतः ज्वर मज्जगत होण्याची शक्यता असते. प्रलाप, मूर्च्छा, भ्रम ही मज्जगतावस्थेची लक्षणे उत्पन्न झाली तर व्याधीला कष्टसाध्यत्व प्राप्त होते. हे सर्व टाळण्यासाठी वाढलेला ज्वरवेग त्वरेने कमी करणे आवश्यक ठरते.

अशा अवस्थेत कपाळावर गार पाण्याची पट्टी ठेवणे हा उपचार महत्त्वाचा. लवकर परिणाम व्हावा म्हणून कोलन वॉटर वा गुलाब जल वापरले जाते. बर्फाच्या पाण्यात थोडेसे मीठ मिसळून त्याचीही पट्टी कपाळावर ठेवली जाते. दर ५ मिनिटांनी पट्टी बदलून दुसरी गार पट्टी ठेवणे आवश्यक असते. या उपक्रमाने ज्वरवेग कमी होण्यास मदत होते.

याच वेळी उदरावर नाभीप्रदेशी कृष्णमृत्तिकेचा गार लेप करणे हाही अत्यंत उपयुक्त असा उपचार आहे. ज्वरवेग फारच अधिक असेल तर सर्वांग गार पाण्याने वारंवार पुसून घेणे (स्पंजिंग करणे) योग्य ठरते.

वरील उपक्रम करूनही ज्वरवेग कमी न झाल्यास रुग्णास गार पाण्याचा बस्ति दिला जातो.

खरे पाहता ज्वरात स्वेदन करावे असे सांगितलेले आहे. पण येथे मात्र अगदी त्याविरुद्ध चिकित्सा म्हणजेच शीतोपचार करावे लागतात. हे लक्षात घेऊनच ज्वरवेगातील तीक्ष्णता कमी झाली, ज्वरवेग १००°फॅ पर्यंत उतरला की हे बाह्य शीतोपचार बंद केले पाहिजेत.

या अवस्थेमध्ये अभ्यंतर शमनोपचारामध्ये 'चंद्रकला रस' हा कल्प महत्त्वाचा. सामान्यतः २५० मि.ग्रॅ. चंद्रकला रस दर १५-२० मिनिटांनी ज्वरवेग कमी होई पर्यंत दिला पाहिजे. सूतशेखर रस, मौक्तिक भस्म, मौक्तिक कामदुहा, जहरमोहरा पिष्टी ही औषधेही तीक्ष्णवेग कमी करण्यासाठी सहाय्यभूत ठरतात.

२) प्रलाप : ज्याची आत्ययिक चिकित्सा करावी लागते असे हे आणखी एक लक्षण. ज्वराच्या मज्जगतावस्थेमध्ये वातप्रकोपजन्य अनेक लक्षणे उत्पन्न होतात, त्यातील हे एक लक्षण. प्रलाप म्हणजे बडबड, असंबद्ध असे बोलणे. कष्टसाध्यता दाखविणारे हे लक्षण आहे. व्याधीला अधिक गंभीरता प्राप्त होऊ नये यासाठी याची स्वतंत्र चिकित्सा करावी लागते. वातविध्वंस रस २५० मि.ग्रॅ. दर दोन तासांनी देणे लाभदायी ठरते. समीरपन्नगाची मात्रा आल्याच्या रसात उगाळून चाटविण्यानेही फायदा दिसतो. गोजिह्वादि क्वाथ हे या अवस्थेतील एक परिणामकारक असे औषध आहे.

अनुसवासन बस्ति, अणुतैल नस्य वा घृतनस्य यांचाही या लक्षणामध्ये लाभ होतो.

३) आक्षेप : प्रलापप्रमाणेच मज्जगतावस्थेचे; पण अधिक गंभीरता दर्शविणारे असे हे एक लक्षण. यामध्ये रुग्ण अनियंत्रित अशा हस्तपादांच्या हालचाली करतो. व्यवहारात यास झटके येणे असे म्हणतात. क्वचित् मूर्च्छाही येते. लगेच चिकित्सा न केल्यास शरीरावयवांना कायमची विकलांगता येण्याची शक्यता असल्याने विशेष लक्ष देणे आवश्यक ठरते.

मज्जगतावस्था व वातप्रकोप प्राधान्यत्वे असल्याने वातविध्वंस, समीरपन्नग यांचाच प्रामुख्याने उपयोग केला जातो. प्रथमन नस्य, वचातैल नस्य, घृतनस्य हेही हितकर ठरते. अनुवासन व आस्थापन यांचा व्यत्यासात प्रयोगही सद्यःफलदायी ठरतो. निद्राजनन करणाऱ्या औषधी द्रव्यांचा वापर करणेही आवश्यक ठरते. खुरासनी ओवा, निद्रोदायासारखे अहिफेनाचे कल्प हे या दृष्टीने महत्त्वाचे.

४) तृष्णा : ज्वरात आढळणारे एक - फार गंभीर नसले तरी त्रासदायक असे लक्षण. अतितृष्णा असताना षडंगोदक वरचेवर, भरपूर पिण्यास द्यावे. खजूर मंथ खडीसाखर घालून द्यावा. रुग्णास मनुका चघळण्यास द्याव्यात. तृष्णा असली तरी गार म्हणजेच शृतशील जल न देता गरम पाणीच द्यावे.

५) हस्तपाद हर्ष : ज्वराचा जेव्हा दारुण मोक्ष होतो म्हणजेच अनेक दिवस असणारा ज्वर ज्यावेळी अचानक कमी होतो त्यावेळी अतिशय घाम येणे, हातापायाला मुंग्या येणे, हातपाय गार पडणे व बधिर होणे अशी लक्षणे उत्पन्न होतात. रुग्ण अतिशय घाबरा होतो. बेचैन होतो.

अशा वेळी हस्तपादभागी तापस्वेदाचा प्रयोग महत्त्वाचा ठरतो. वचा चूर्णाने हातपाय चोळल्याने ही बधिरता व मुंग्या कमी होतात. अतिस्वेदप्रवृत्ति असेल तर तो घाम स्वच्छ टॉवेलाने वरचेवर पुसावा व चंदनचूर्णाने उद्धूलन करावे. सुगंधित अशा टास्कम पावडरचा वापर केला तरी चालतो.

६) मलावष्टंभ : ज्वरात अनेक वेळा मलावष्टंभ हे लक्षण आढळते. याची स्वतंत्र चिकित्सा करणे क्रमप्राप्त ठरते. ज्वरात सुरुवातीस कधीही विरेचन देऊ नये. विरेचनामुळे संतत ज्वरसारख्या रोगप्रकारात आंत्रविद्रधी निर्माण होण्याची शक्यता असते. यासाठी विरेचन टाळून बस्तिप्रयोग केला जातो. तिलतैलाचा अनुवासन बस्ति वा दशमूलक्वाथाचा निरूह शक्यता असते. यासाठी विरेचन टाळून बस्तिप्रयोग केला जातो. तिलतैलाचा अनुवासन बस्ति वा दशमूलक्वाथाचा निरूह बस्ति दिल्याने मलप्रवृत्ति होते व याबरोबरच वातानुलोमन झाल्याने ज्वरातील सर्वच लक्षणांना उतार पडतो. मलप्रवृत्ति होत नसेल तर दर एक दिवसाआड तरी बस्ति द्यावा. दोषपाक होऊन मलप्रवृत्ति आपोआप होऊ लागेपर्यंत हा असा उपक्रम चालू ठेवावा लागतो.

७) अतिसार : मलावष्टंभप्रमाणेच अनेक वेळा ज्वरामध्ये द्रवमलप्रवृत्ति हे लक्षण उत्पन्न होते. या ज्वरातिसारामध्ये स्तंभक औषधांचा प्रयोग करू नये. ग्राही, दीपन, पाचन असे गुणधर्म असणारा संजीवनी गुटी हा या अवस्थेतील प्रमुख कल्प. मुस्ता सिद्ध जलाचाही या अवस्थेत चांगला उपयोग होतो.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार ज्वर

काल ज्वर - Kala-azar

या रोगाचे प्रधान उत्पादक कारण *Lieshmania Donovanii* नावाचे एक किटाणू हे आहे. रोगाचे संक्रमण *Phlebotomus Argentites* नावाच्या माशीद्वारे होते. यामध्ये सर्वप्रथम अविस्गीं स्वरूपाचा ज्वर येतो. हा ज्वर ३ आठवडे किंवा अधिक

कालपर्यंत कमी अधिक प्रमाणात पण सतत राहतो. ३ ते ४ सप्ताह व्यतीत झाल्यावर काही काल ज्वर उतरतो व पुन्हा पूर्वेकत लक्षणांनी युक्त ज्वर येतो. अशावेळी प्रतिदिन रक्तक्षीणता उत्पन्न होत असते. स्वेदप्रवृत्ति अधिक असते. हस्तपादवेदना हे लक्षण विशेषत्वाने आढळते. अतिपांडुता, ग्रहणी, कामला, उर्ध्वग वा तिर्यक्प्रवृत्तपित्त, हस्त-पाद-मुकुशोथ इत्यादि अनेक लक्षणे उत्पन्न होतात. अत्यंत कष्टसाध्य असा हा व्याधि आहे.

अतिकृशता, क्षुधाधिक्य, केस गळणे व तुटणे, त्वचेवर काळे डाग पडणे, नासागत रक्तपित्त, यकृत व प्लीहावृद्धी ही या रोगाची अन्य प्रधान लक्षणे आहेत. जलोदर, रक्तपित्त, रक्तप्रवाहिका हे या रोगात आढळणारे प्रमुख उपद्रव्ये होत.

Antimony हे या रोगावरील परमौषध समजले जाते.

ग्रंथिक ज्वर - Plague

ग्रीवा, कक्षा तथा वंक्षण आदि प्रदेशी असणाऱ्या लसिका ग्रंथींचा शोथ व तीव्र पीडा युक्त ज्वर म्हणजेच ग्रंथिकज्वर होय. यासच प्लेग असे म्हटले जाते.

हा एक तीव्र संक्रामक रोग असून, यांच्या साथी येतात. भारतामध्ये गेल्या अर्धशतकात प्लेगचा रोगी आढळलेला नव्हता. परंतु पुन्हा याचे रोगी मिळू लागले आहेत.

या रोगाचा प्रसार उंदीर व त्यांच्या अंगावरील पिसवांचे मार्फत होतो. याचे जंतु दंडाकार स्वरूपाचे किटाणु स्वरूपात असतात. या ज्वराचे पूर्वरूपात शिरःशूल, अंगशैथिल्य, मानसिक दीनता, उत्क्लेश, अरुचि आदि लक्षणे आढळतात.

ज्वर प्रायः तीक्ष्णवेगी असतो. शिरःशूल, अरति, छर्दि, भ्रम, तृष्णा, प्रलाप, उन्माद, मोह, द्रुतगती नाडी, मूर्च्छा, निद्राल्पता ही सर्व ग्रंथिक ज्वराची सामान्य लक्षणे आहेत. याबरोबरच कक्षा इत्यादि ठिकाणच्या लसिका ग्रंथी वाढतात. त्यांचे ठिकाणी शोथ व पीडा उत्पन्न होते.

या रोगाचा संचयकाल २ ते ३ दिवसांचा असतो. पिसवा चावल्यावर २ - ३ दिवसांतच ग्रंथी वाढू लागतात. त्यात पाक व पूयोत्पत्ति होते. २, ३, ५, ६ किंवा दहाव्या दिवशी मृत्यु येतो. जर ग्रंथीमध्ये पाकादि लक्षणे लवकर आली तर ग्रंथी फुटून एकादीच व्यक्ती जगण्याची शक्यता असते.

Bubonic, Septicemic, Pneumonic असे याचे ३ प्रकार केले जातात.

मन्थरक ज्वर (Typhoid Fever)

मन्थरक ज्वरालाच आन्त्रिक ज्वर असेही म्हटले जाते. 'बॅसिलस टायफोसस' नामक जीवाणु हे या रोगाचे प्रधान उत्पादक कारण आहे. हे जीवाणु दण्डाकार असून रोग्याच्या रक्त, मूत्राशय, मल, स्वेद, पित्ताशय, प्लीहा, पिडका व आन्त्रिक व्रणात त्यांचे अस्तित्व असते.

विविध भक्ष्य वा पेय द्रव्यांवाटे या रोगाचे जंतु अन्य शरीरात संक्रामित होत असतात. आहार द्रव्यांवाटे संक्रमित झालेले हे जीवाणु आंत्रपेशीमधील ग्रंथींचा आश्रय करून वाढू लागतात. त्या ठिकाणी शोथ उत्पन्न होतो व क्रमशः रस, रक्तादि धातूंचीही दुष्टी होते. क्षुद्रांत्राचे अंतिम भागात अनेक क्षत उत्पन्न होतात.

शिरःशूल, अरुचि, अरति, तमःप्रवेश, अवसाद, मलबद्धता यासारखी पूर्वरूपे सुरुवातीस उत्पन्न होतात. ही अवस्था ७ दिवस टिकते व आठव्या दिवशी व्याधि लक्षणे व्यक्त होऊ लागतात. ज्वरवेग येतो. ज्वर अवि सर्गी असून दररोज अधिकच वर्धमान स्वरूपात असतो. १०४° ते १०५° फॅ. ज्वरवेग चढतो. जिह्वा साम, लिप्त असते. उदरप्रदेशी आध्मान हे लक्षणही अधिक असते.

एक आठवडा या प्रकारे ज्वर वेग वाढत राहतो. दुसऱ्या आठवड्यात ज्वरवेग असाच टिकून राहतो. याचे जोडीला यावेळी प्रलाप, तंद्रा, कास, मोह, आक्षेप, दौर्बल्य, मुखशोष, आध्मान, अरति ही लक्षणे उत्पन्न होतात किंवा वादीस लागतात. जिह्वा लिप्त, कर्कश व परिदग्धा दिसते. ज्वरवेगाच्या अपेक्षाकृत नाडीची गती मात्र फारशी वाढत नाही. नेत्र स्तब्ध तथा तेजोहीन दिसतात.

तिसऱ्या व चवथ्या सप्ताहात ज्वरवेग हळूहळू कमी होऊ लागतो. लक्षणांची तीव्रताही कमी होऊ लागते. परंतु

याच अवस्थेत रुग्णास फार जपावे लागते. थोड्याही कुपथ्यामुळे अनेक उपद्रव उत्पन्न होण्याची शक्यता या काळात असते.

आंत्रप्रदेशी क्षताची परिणती छिद्रोदरांत (Intestinal Perforation) होणे हा अवस्थेतील प्रधान उपद्रव आहे.

अतिसार, उदरस्थ आवरण शोथ (Peritonitis) अम्यंतर रक्तस्राव व विषाक्तता (Toxemia) हे अन्य उपद्रवही आढळतात.

मंथरक वा आन्त्रिक ज्वर हा एक कष्टसाध्य असा ज्वरप्रकार आहे. उपद्रव रहित रुग्ण असेल व चिकित्सा आणि पथ्यापथ्य योग्य प्रकारे केले गेले तर कष्टाने साध्यता येते.

(आयुर्वेदाच्या दृष्टिकोनांतून पाहता हा एक पित्तोल्बण सन्निपाताचा प्रकार आहे, असे म्हणता येईल.)

Chloromycetin हे या रोगावरील उत्कृष्ट व्याधिप्रत्यनिक असे औषध समजले जाते.

□□□

पांडुरोग

ज्या रोगामध्ये त्वचा, नख, नेत्र याठिकाणी पांडुता येते त्या व्याधीस पांडुरोग असे म्हटले जाते. पांडुता येणे म्हणजे पांडुरका रंग येणे असे विवेचन काही वेळा केले जाते. पण हे स्पष्टीकरण योग्य नव्हे. कारण ग्रंथातून श्याव पांडुता, कृष्ण पांडुता असे शब्दप्रयोग अनेक ठिकाणी मिळतात. पांडु या शब्दाचा खरा अर्थ आहे फिकटपणा येणे. पांडु रोगामध्ये रोगी निस्तेज होतो, त्यांची कांती नष्ट होते, प्रभाहानी होते व त्यामुळे रोगी फिका दिसू लागतो. या अवस्थेचे वर्णन करताना - 'पांडुस्तु पीतभागार्धः केतकीधूलिसन्निभः' असे वर्णन केलेले आहे. केवड्याच्या कणसातील आतील गाभा जसा फिकट, निस्तेज दिसतो तशी पांडुरोगामध्ये त्वचा दिसत असते. याचेच निराळ्या शब्दात वर्णन करताना 'भेकवर्णः' असे केलेले आहे. बेडकाची त्वचा जशी निस्तेज, रूक्ष दिसते तशी त्वचा पांडुरोग्याची दिसते असे येथे स्पष्ट केलेले आहे. पांडु हा रसवहस्रोतसाचा व्याधि आहे असे चरक, वाग्भट यांनी म्हटले आहे. सुश्रुतानी मात्र यास रसप्रदोषज न मानता रक्तप्रदोषज मानला आहे.

पांडु व्याधीमध्ये जी प्रभा व कांती यांची हानी होते, त्यामागचे महत्त्वाचे कारण रक्तक्षय व त्याचबरोबर ओजक्षय हे आहे. याचा अधिक विचार संप्राप्ति प्रकरणात केला जाणार आहे.

सुश्रुतानी कामला, पानकी, कुंभाहय, लाघरक, अलस हे सर्व पांडुरोगाचे पर्याय म्हणून सांगितलेले आहेत. परंतु खरे पाहता हे पर्यायवाची शब्द नसून, त्या पांडुच्या विविध अवस्था आहेत असे म्हणणे अधिक संयुक्तिक ठरेल. सुश्रुताखेरीज अन्य सर्व ग्रंथकारांनी हे सर्व वेगळे व्याधि म्हणूनच वर्णिलेले आहेत.

प्रकार

'पांडुरोगाः स्मृताः पंच वातापित्तकफैस्त्रयः।

चतुर्थः सान्निपातेन पंचमो भक्षणान्मृदः।।' - च.चि. १६/१

पांडु ५ प्रकारचा असतो - वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक आणि मृदुभक्षणज.

मृदुभक्षणाने, कोणत्या प्रकारची वा रसाची माती खाण्यात आली असेल त्या अनुषंगाने वातादि दोषांचा प्रकोप होऊन नंतरच पांडुची उत्पत्ति होत असली तरी एक विशेष कारणीभूत ठरणारे निदान म्हणून दोषज प्रकारापेक्षा वेगळा असा मृदुभक्षणज पांडु हा प्रकार सांगितलेला दिसतो. शिवाय या प्रकारात घडणारी संप्राप्ति व त्यांच्या परिहारसाठी करावयाची चिकित्सा हीही दोषज प्रकारापेक्षा सर्वथैव भिन्न असते हेही या संदर्भात लक्षात घ्यावयास हवे.

सुश्रुतानी मात्र मृदुभक्षणज पांडु असा स्वतंत्र प्रकार सांगितलेला नाही.

हेतू

१. 'क्षाराम्ललवणात्युष्ण विरुद्धासात्म्यभोजनात्।

निष्पावमाषपिण्याकतिलतैलनिषेवणात्।।

विदग्धेऽन्ने दिवास्वप्नाद्व्यायामान्मैश्रुनात्तथा।

प्रतिकर्मतुर्वैषम्याद्वेगानां च विधारणात्।।

कामचिन्ताभयक्रोधशोकोपहतचेतसः।।' - च.चि. १६/५ ते ७

२. 'व्यायामम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम्।

निषेवमाणस्य.....।।' - मा.नि./पांडु/२

पांडुरोगाच्या उत्पत्तीस तीनही दोषांचा प्रकोप हा कारणीभूत असतो, असे सर्वसामान्य विधान करता येईल. अधिक प्रमाणात व्यायाम करणे वगैरे हेतूंनी वाताचा, दिवास्वप्नादि हेतूंनी कफाचा तर तीक्ष्ण मद्य व लवण वगैरे हेतूंनी पित्ताचा प्रकोप होतो व त्यामुळे पांडुरोग उत्पन्न होतो, असे सुश्रुतानी म्हटले आहे. चरकाचार्यानी कारणे सांगताना क्षार, अम्ल, लवण, अतिउष्ण, तीक्ष्ण, विरुद्ध, असात्म्य अशा आहाराचे सेवन करणे; विशेषतः पावटा, उडीद, तिळाची पेंड, तिळाचे तेल असे पदार्थ अतिमात्रेमध्ये खाणे, अन्नाचा विदाह झाला असताही दिवसा झोपणे, अतिव्यायाम, अतिमैथुन, वमनादि शोधनोपचारांचा मिथ्यायोग, ऋतुवैषम्य, वेगविधारण ही पांडुरोगाच्या उत्पत्तीची कारणे सांगितलेली आहेत. काम, चिंता, भय, क्रोध, शोक यामुळे मनोविधात होणे हेही पांडुरोगाचे एक महत्त्वाचे कारण आहे. मृदजन्य पांडुमध्ये माती खाणे हा हेतू असतो.

पांडुमध्ये रक्तधातु कमी होणे ही महत्त्वाची घटना असते व त्यादृष्टीने पाहता रंजकपित्ताचे योग्य तऱ्हेने निर्माण-वा उदीरण न होणे, रक्तवह स्रोतसाची व रक्ताग्नीची विकृती होणे, रक्तपोषणास आवश्यक असणारी घटक द्रव्ये आहारातून न मिळणे, याही कारणांचा विचार पांडुरोगामध्ये करणे क्रमप्राप्त ठरते. रक्तार्श, रक्तप्रदर, रक्तपित्त आदि व्याधींमध्ये किंवा आघाताने झालेल्या प्रणातून जीवरक्त शरीराबाहेर अधिक प्रमाणात गेल्यानेही पांडुरोग संभवतो. या सर्व निज व आगंतु कारणांचा विचार स्वतंत्रपणे केल्याखेरीज पांडुव्याधीची सुयोग्य अशी चिकित्सा करणे शक्य होत नाही.

संप्राप्ति

१. 'समुदीर्णं यदा पित्तं हृदये समवस्थितम्।
वायुना बलिना क्षिप्तं संप्राप्य धर्मनीर्दश।।
प्रपन्नं केवलं देहं त्वद्-मांसातरमाश्रितम्।
प्रदूष्य कफवातासृक त्वद्-मांसानि करोति तत्।।
पांडुहारिद्रहरितान् वर्णान् बहुविधांस्त्वचि।।' - च.चि. १६/७ ते ९.
२. 'दोषाः पित्तप्रधानास्तु यस्य कुप्यन्ति धातुषु।
शैथिल्यं तस्य धातूनां गौरवं चोपजायते।।
ततो वर्णबलस्नेहा ये चान्येऽप्योजसो गुणाः।
व्रजन्ति क्षयमत्यर्थं दोषदूष्यप्रदूषणात्।।
सोऽल्परक्तोऽल्पमेदस्को निःसारः शिथिलेन्द्रियः।
वैवर्ण्यं भजते...।।' - च.चि. १६/ २ ते ४
३. '.....प्रदूष्य रक्तं दोषाः त्वचं पांडुरतां नयन्ति।' - मा.नि./पांडु/ २

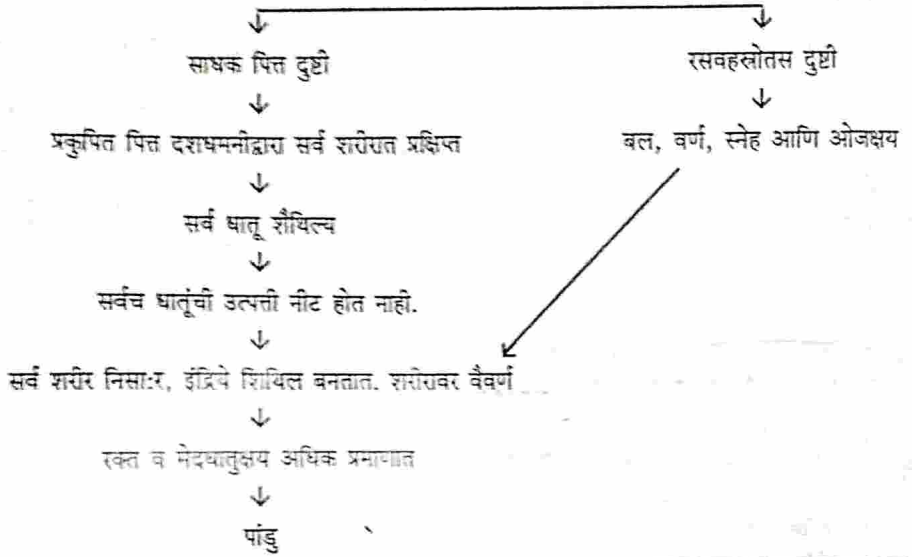
स्वकारणांनी प्रकुपित झालेले दोष हे पित्ताची अधिक दृष्टी निर्माण करतात. प्रकुपित झालेले पित्त हे हृदयात प्रवेश करून तेथून दशधमनींद्वारा सर्व शरीरात प्रक्षिप्त होते.

(तक्ता पुढील पानावर)

या ठिकाणी पित्त हृदयात प्रवेश करून सर्वत्र प्रक्षिप्त होते असा अर्थ करण्याऐवजी 'हृदये समवस्थितं पित्तं' या शब्दाने साधक पित्ताचे उदीरण होते असाही अर्थ केला जातो. साधक पित्ताच्या या दुष्टीमुळेच पांडुमध्ये सामान्य लक्षणात आढळणारी मनोदैत्य, हृदयस्पंदन, भीती वाटणे यासारखी लक्षणे उत्पन्न होतात असे म्हणता येईल. प्रकुपित झालेले पित्त रसरक्त यांचेबरोबर सर्व शरीरास संचार करते आणि शरीरातील सर्व धातूंच्या ठिकाणी शैथिल्य उत्पन्न होते. गौरव हे लक्षणही उत्पन्न होत असते. शरीरातील सर्वच धातूंची उत्पत्ति नीट होत नसल्याने शरीरातील बल, वर्ण, स्नेह हे भाव आणि ओज यांचा क्षय होऊ लागतो. स्थिर, मृदु, प्रसन्न आदि ओजाचे गुण कमी होतात. सर्व शरीरच निःसार बनते. इंद्रिये शिथिल बनतात. अर्थग्रहणाचे कार्य त्यांचेकडून योग्यप्रकारे होईनासे होते. विशेषतः रक्त व मेद या धातूंचा क्षय अधिक प्रमाणात दिसून येतो. सर्व शरीरावर वैवर्ण्य उत्पन्न होते.

पाण्डु संप्राप्ति

प्रकुपित दोष
|
हृदयात प्रवेश

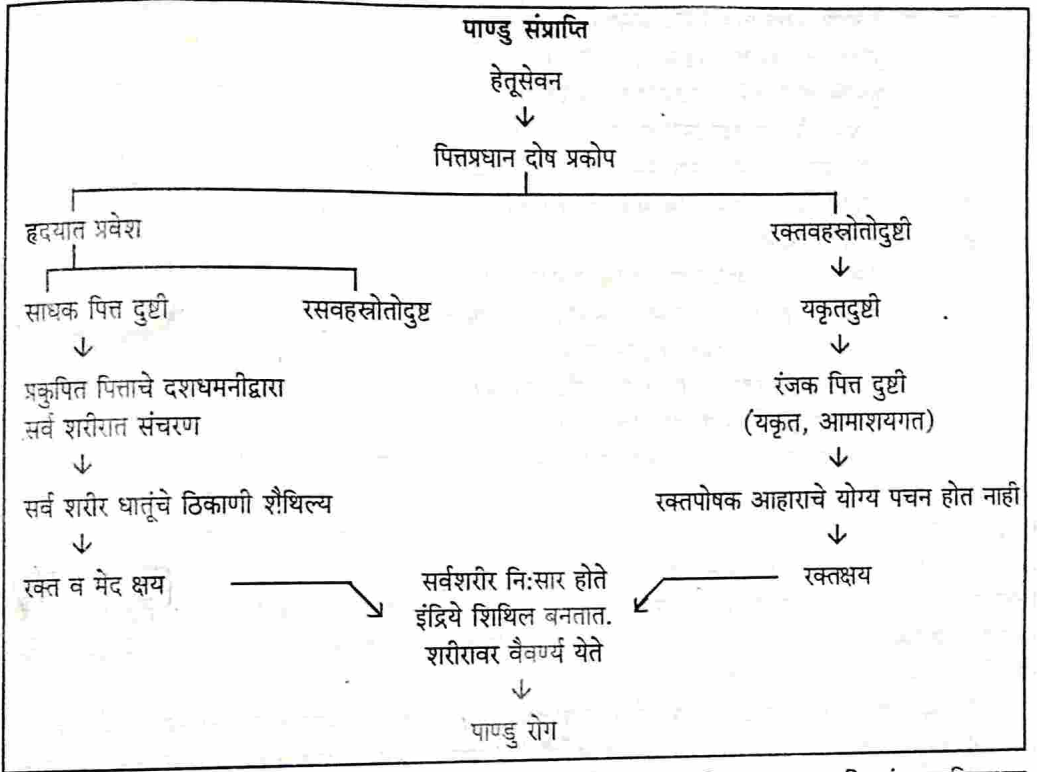

सुश्रुताचार्यानी पांडूची संप्राप्ति पुढीलप्रमाणे वर्णिलेली आहे.

**'व्यायाममम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णम्।
निषेवमाणस्य प्रदूध्य रक्तं दोषाः त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति।'**

या ठिकाणी रक्तदुष्टी ही महत्त्वाची घटना सुश्रुताचार्य सांगतात. हा रक्तवह स्रोतसाचा व्याधि आहे असेही या संप्राप्तिवरून जाणवते.

रक्तस्रोतसाचे मूलस्थान असणाऱ्या यकृताची व पर्यायाने रंजक पित्ताची दुष्टी-रक्ताग्नीची दुष्टी ही यातील महत्त्वाची घटना. रक्ताग्नीमुळेच रसाला रंजकत्व प्राप्त करून देणे हे रंजक पित्ताचे कार्य या व्याधीत योग्य प्रकारे होत नाही. रक्तपोषक तत्वांचा आहारातील अभाव आणि रंजक पित्तामध्ये आढळणारी विकृती यामुळे रक्तक्षय आणि तदुत्पन्न वैवर्ण्य यासारखी लक्षणे पांडूमध्ये उत्पन्न होतात. वाग्भट्टाचार्यानी रंजक पित्ताचे स्थान आमाशय सांगितले आहे, हेही या संदर्भात लक्षात घ्यावयास हवे. विविध ग्रंथकारांनी पांडूची जी संप्राप्ति वर्णिलेली आहे, त्याचे एकत्रीकरण करून संप्राप्ति पुढीलप्रमाणे मांडता येईल, सूत्ररूपाने पांडूची संप्राप्ति पहावयाची झाल्यास -

उद्भवस्थान - हृदय (रक्तवह स्रोतस), संचार-रसवाहिनी मार्फत सर्व शरीरात, अधिष्ठान त्वक् आणि मांस. व्यक्तिस्थान - त्वचा, नख, नेत्र आदि. दोष प्रामुख्याने पित्त, विशेषतः साधक पित्त. दूष्य- रस, रक्त व मेद आणि ओज ही प्रमुख दुष्ये, सर्व शरीर धातू व इंद्रिये.

पूर्वरूपे

१. 'त्वक्स्फोटनष्ठीवनगात्रसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः।
विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि।।' - मा.नि./पांडु/३
२. '.....तस्य लिंगं भविष्यतः। हृदयस्पन्दनं रौक्षं स्वेदाभावःश्रमस्तथा।।' - च.चि. १६/१०

पांडूच्या पूर्वरूपामध्ये त्वक्कृक्षता, ष्ठीवन, अंगसाद, मृद्भक्षण, अक्षिकुटशोथ, मलमूत्रपीतत्व, अविपाक ही लक्षणे असतात. चरकाचार्यानी हृदयस्पंदन आणि स्वेदाभाव ही लक्षणे अधिक सांगितलेली आहेत. पूर्वरूपात वर वर्णिलेल्या लक्षणांपैकी काही सामान्य पूर्वरूपे आहेत. पण काही पूर्वरूपे मात्र विशिष्ट पूर्वरूपे आहेत असे जाणवते. उदा. ष्ठीवन हे केवळ कफज पांडूचे आहे तर मृद्भक्षणाची इच्छा होणे हे केवळ मृद्भक्षणजन्य पांडूचे पूर्वरूप संभवते. हृदयस्पंदन, अक्षिकुट शोथ, अंगसाद, रौक्ष ही मात्र सामान्य पूर्वरूपे म्हणून गृहीत धरता येतात.

सामान्य लक्षणे

१. संभ्रूतेऽस्मिन् भवेत् सर्वः कर्णक्ष्वेडी हतानलः।
दुर्बलः सदनोऽन्नद्विद् श्रमभ्रमनिपीडितः।।

गात्रशूलज्वरश्चासगौरवारुचिमात्रः।

मुदितैरिव गौत्रेश्च पीडितोऽप्यितैरिव।।

शूनाक्षिकूटो हरितः शीर्णलोमा हतप्रभः।

कोपनः शिशिरद्वेषी निद्रालुः ष्ठीवनोऽल्पवाक्।।

भवन्यारोहणयासैर्विशेषश्चास्य वक्षते।।'- च.चि. १६/११ ते १४

२. '.....प्रदूष्य रक्तं, दोषाः त्वचं पांडुरतां नयन्ति।' - मा.नि./ पांडु/ १

३. '.....तेन गौरवम्।

धातूनां स्याच्च शैथिल्यमोजसश्च गुणक्षयः।।

ततोऽल्परक्तमेदस्को नि.सारः स्यात्शिथिलोद्विषः।

मृद्यमानैरिवांगैर्ना द्रवता हृदयेन च।।

शूनाक्षिकूट सदनः कोपनः ष्ठीवनोऽल्पवाक्।

अन्नद्विट् शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हतानलः।।

सनसक्थो ज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेडी भ्रमी भ्रमी।।'- अ.ह.वि. १३/४ ते ६

त्वचा, नख, नेत्र यांच्या टिकाणी पांडुता येणे, हे अवयव निस्तेज होणे, कांतीहीन होणे हे पांडूचे प्रधान लक्षण आहे. याखेरीज कर्णक्ष्वेड (कानात आवाज होणे), अग्निमांद्य, दीर्बल्य, अंगसाद, अन्नद्वेष, भ्रम, श्रम, ज्वर, श्वास, गौरव, अरुचि, सर्वांगमर्द - विशेषतः टेचल्याप्रमाणे वेदना होणे, पिंडिकोद्वेष्टन, कटि-सक्थि-पाद याटिकाणी वेदना होणे, गळून गेल्याप्रमाणे वाटणे, अल्पश्रमानेही श्वास लागणे, केशपतन, हृदयस्पर्दन, हृदयाचा आकार वाढणे, अक्षिकूट शोथ ही पांडूची अन्य सामान्य लक्षणे आहेत. पांडुरोगी अत्यंत त्रासिक व चिडचिडा बनतो, त्याला फार बोलू नये असे वाटते, शोथ फार येते आणि गार पदार्थांचा द्वेष उत्पन्न होतो.

वरील सर्व लक्षणांपैकी पांडुता, अक्षिकूटशोथ आणि हृत्स्पंदन ही ३ लक्षणे प्रधान आहेत. ही तीन लक्षणे असतील तरच तो पांडुरोग समजावा अन्यथा पांडुता हे लक्षण मानावे. निराळ्या शब्दात सांगावयाचे तर ही तीन पांडुरोगाची प्रत्यात्मिक अशी लक्षणे आहेत.

पांडुरोगात उत्पन्न होणारी सर्वच लक्षणे ही धातूंच्या टिकाणी येणारे दीर्बल्य, धातुक्षय, ओजक्षय व तदजनित वातप्रकोपातून निर्माण होत असतात.

रक्तक्षयाचे लक्षणात शिशिरप्रिती असे लक्षण असते. शिवाय पांडु हा एक पित्तप्रधान व्याधि आहे. असे असूनही पांडूच्या सामान्य लक्षणात शिशिरद्वेष हे लक्षण कसे येते असा प्रश्न उपस्थित होतो. हे एक व्याधिप्रभावजन्य असे लक्षण आहे एवढेच उत्तर याबाबत देणे शक्य आहे.

वातज पांडु

१. 'आहारैरुपचारैश्च वातलैः कुपितोऽनिलः।

जनयेत्कृष्णापाण्डुत्वं तथा रुक्षारुणांगताम्।।

अंगमर्दरुजं तोदं कर्म्यं पार्श्वशिरोरुजम्।

वर्चः शोषास्यवैरस्यशोफानाहबलक्षयान्।।'- च.चि. १६/१५-१६

२. 'त्वङ्मूत्रनयनादीनां रुक्षकृष्णारुणाभ्रताः।

वातपाण्डुवामथे तोदकम्पानाहभ्रमादयः।।'- मा.नि. / पांडु/ ४

पांडूच्या सामान्य लक्षणांचे जोडीला वातज पांडुमध्ये त्वचा, नख, नेत्र, मूत्र, पुरीष यांचा वर्ण काळपट किंवा अरुण वर्णाचा पण फिकट असा असतो. त्वचा अधिकच रुक्ष होते. अंगमर्द, कम्म, तोद, पार्श्वशूल, शिरःशूल, श्रथित-शुष्क अशी मलप्रवृत्ति, आस्यवैरस्य, शोथ, आनाह व अत्यधिक प्रमाणात बलक्षय अशी लक्षणे असतात. सुश्रुतानी वातप्रकोपजन्य अन्य लक्षणेही उत्पन्न होतात असे म्हटले आहे.

१. 'पित्तलस्याचितं पित्तं यथोक्तैः स्वैः प्रकोपणैः।
दूषयित्वा तु रक्तादीन् पाण्डुरोगाय कल्पते।।
स पीतो हरिताभो वा ज्वरदाहसमन्वितः।
तृष्णामूर्च्छापिपासार्तः पीतमूत्रशकृन्नरः।।
स्वेदनः शीतकामाश्च न चान्मभिनन्दति।
कटुकास्यो न चास्योष्णामुपशेतेऽम्लमेव च।।
उद्गारोऽम्लो विदाहश्च विदग्धेऽनेऽस्य जायते।
दौर्गन्ध्यं भिन्नवर्चस्त्वं दौर्बल्यं तम एव च।।' - च.चि. १६/१७ ते २०
२. 'पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वितः।
भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्ड्वामयो नरः।।' - मा.नि./ पांडु/५

पित्तज पांडूमध्ये रक्ताची दुष्टी अधिक प्रमाणात असते. रक्तक्षयही अधिक प्रमाणात असतो. त्वचा-नख-नेत्र-मूत्र-पुरीष यांचा वर्ण पिवळसर असतो. ज्वर, दाह, तृष्णा, मूर्च्छा, पिपासा, स्वेदप्रवृत्ति अधिक असणे, कटुकास्यता, अम्लोद्गार, विदाह, दुर्गन्धित व द्रव अशी मलप्रवृत्ति होणे, दौर्बल्य, तमःप्रवेश या प्रकारची लक्षणे उत्पन्न होतात. अन्नाचा विदाह उत्पन्न होणे आणि शीत पदार्थाची इच्छा उत्पन्न होणे ही या प्रकारातील आणखी दोन विशेष लक्षणे आहेत.

पांडूच्या सामान्य लक्षणात शिशिरद्वेष हे लक्षण आढळत असले तरी पित्तज पांडूमध्ये मात्र शीत पदार्थाची इच्छा उत्पन्न होते, हे विशेष लक्षात घ्यावयास हवे.

कफज पाण्डु

१. 'विवृद्धः श्लैष्मलैः श्लेष्मा पांडुरोगं स पूर्ववत्।
करोति गौरवं तन्द्रां छर्दिं श्रेतावभासताम्।।
प्रसेकं लोमहर्षं च सादं मूर्च्छां भ्रमं क्लमम्।
श्वासं कासं तथाऽऽलस्यमरुचिं वाक्स्वरग्रहम्।।
शुक्लमूत्राक्षिवर्चस्त्वं कटुरूक्षोष्णकामताम्।
श्वयथुं मधुरास्यत्वामिति पाण्डवामयः कफात्।।' - च.चि. १५/२१ ते २३
२. 'कफप्रसेकश्वयथुतन्द्रालस्यातिगौरवे।
पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः।।' - मा.नि./ पांडु/६

कफज पांडूमध्ये नख, नेत्र, मूत्र, त्वक् यांचा वर्ण पांढुरका असतो. गौरव, तन्द्रा, छर्दि, प्रसेक, लोमहर्ष, अंगसाद, मूर्च्छा, भ्रम, क्लम, श्वास, कास, आलस्य, अरुचि, वाक्ग्रह, शोथ, मधुरास्यता आदि लक्षणे दिसतात. रुग्णाला तिखट, रुक्ष, उष्ण पदार्थाची इच्छा उत्पन्न होते.

सान्निपातिक पाण्डु

- 'ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्दितृष्णाक्लमान्वितः।
पाण्डुरोगी त्रिभिदोषैस्त्याज्यः क्षीणो हर्तेद्रियः।।' - मा.नि./ पांडु/ ७

सान्निपातिक पांडूमध्ये तीनही दोषांची लक्षणे दिसत असतात. क्षीण व इंद्रियनाश असताना हा त्रिदोषज पांडु असाध्य समजावा.

मृद्भक्षणज पांडु

- 'मृत्िकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः।
कषाया मारुतं, पित्तमूषरा, मधुरा कफम्।।

कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्षाद् भुक्तं विरुक्षयेत्।
 पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणाद्धि च।।
 इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा।
 पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम्।।
 शूनगण्डाक्षिकूटभूः शूनपान्नाभिमेहनः।

क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सासृक् कफान्वितम्।। - च.चि. १६/२५ ते २८

मृदजन्य पांडूची वेगळी संप्राप्ति सांगितलेली आहे. लहान मुलांच्या मध्ये किंवा काही स्त्रियांमध्ये माती खाण्याची सक्क असते. माती तुरट, खारट, मधुर यापैकी कोणत्या रसाची असेल त्याप्रमाणे अनुक्रमे वात, पित्त, कफ या दोषांचा प्रकोप होतो. मातीच्या रुक्ष गुणांमुळे आहाराचे ही रुक्षण होते. आणि रसरक्तादी धातूंच्या ठिकाणीही रुक्षता येते. अपाचित अशी ही माती आहार रसाबरोबर शरीरातील सर्व स्रोतसात जाऊन त्या त्या ठिकाणी स्रोतरोध निर्माण करते. त्यामुळेच शरीराचे बल, तेज, वीर्य, ओज नष्ट होतात. इंद्रियांचेही बल कमी होते आणि पांडुरोगाची उत्पत्ती होते.

मृदभक्षणजन्य पांडुरोगामध्ये याप्रकारे धातूंचे पोषण योग्य प्रकारे न झाल्याने इंद्रियशक्ती, शरीरशक्ती आणि ओज यांचा क्रमाने ऱ्हास होत जातो.

या प्रकारात अक्षिप्रदेश, भ्रूप्रदेश येथे शोथ येतो. उभयपाद, नाभी, उपस्थ, याठिकाणीही कालांतराने शोथ निर्माण होतो. मलप्रवृत्ती ही सकफ, सरक्त व द्रव अशी असते. आणि उदरात कृमीची उत्पत्ती होते.

उपद्रव

अरुची, तृष्णा, छर्दि, ज्वर, शिरःशूल, शोथ, हृद्रोग, कर्णनाद, कामला हे पांडुचे प्रधान उपद्रव आहेत.

साध्यासाध्यत्व

पाण्डुरोगश्चिचरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति।

कालप्रकर्षाच्छूनो ना यश्च पीतानी पश्यति।।

बद्धाल्पविट्कं सकफं हरितं योऽतिसार्यते।

दीनः श्वेतातिदिग्धांगश्छर्दिमूर्च्छां तृषार्दितः।

स नास्त्यसृक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमानुयात्।। - च.चि. १६/२९ ते ३१

२. पांडूदंतनखो यस्तु पांडूनेत्रश्च यो भवेत्।

पांडूसंघातदर्शाच्च पांडुरोगी निवश्यति।। - माधव निदानः

३. 'अंतेषु शूनं परिहीणमध्यं प्लानं तथाऽन्तेषु च मध्यशूनम्।

गुदे च शोफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यंतमसंज्ञकल्पम्।।

विवर्जयेत्पांडुकिन यशोऽर्थी तथाऽतिसारज्वरपीडितं च।। - मा.नि./ पांडू/ १४.

पांडुरोग अतिजीर्ण झाल्यास किंवा अति प्रमाणात झालेल्या रक्तक्षयाने गंभीरता आली असल्यास असाध्यता येते. सर्वांगावर शोथ येणे व कामला उत्पन्न होणे हीही असाध्यतेची लक्षणे आहेत. मलप्रवृत्ती द्रव, सकफ, हरित वर्णाची व थोडी थोडी वारंवार होत असेल, दैन्य अधिक असेल, रक्तक्षयाने त्वचा पांढरीफटक पडली असेल आणि छर्दि-मूर्च्छा-तृष्णा ही लक्षणे असतील तर रोगी फार काळ जगत नाही.

हातपाय सुजलेले पण कोष्ठावर सूज नसणे किंवा कोष्ठांगावर सूज असून हातापायावर नसणे हेही पांडुरोगाचे एक असाध्यतेचे लक्षण आहे. गुद, मेढू व वृषण याभागी शोथ येणे हे पांडुरोगात अरिष्टसूचक लक्षण आहे.

चिकित्सा

१. 'तत्र पाण्ड्वामयी स्निग्धस्तीक्ष्णैरूर्ध्वानुलोमिकैः।

संशोध्यो मृदुभिस्तिक्तैः कामली तु विरेचनैः।।

ताभ्यां संशुद्धकोष्ठाभ्यां पथ्यान्यन्नानि दापयेत्।

शालीन् सयवगोधूमान् पुराणान् यूषसंहितान्।।

मुद्गाढकीमसूरैश्च जांगलैश्च रसैर्हितैः।

यथादोषं विशिष्टं च तयोर्भैषज्यमाचरेत्।।

पंचगव्यं महातिक्तं कल्याणकमथापि च।

स्नेहनार्थं घृतं दद्यात् कामलापाण्डुरोगिणे।।- च.चि. १६/३८ ते ४१.

२. 'साध्यं च पाण्डुवामयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम्।।

सम्यादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैः हरितकीलोहरजः प्रयोगैः।।' योगरत्नाकर.

पांडुरोगामध्ये प्रथमतः स्नेहनं द्यावे लागते. स्नेहानंतरं रोग्याच्या बलाबलाचा विचार करून वमन, विरेचन ही कर्मे करावीत. हे दोषशोधन थोड्या थोड्या प्रमाणात पण वरचेवर करावे. पाण्डुमध्ये धातुक्षय व तद्जन्य वातप्रकोप सुरुवातीपासून असतो. एकदम अधिक प्रमाणात शोधन दिले गेल्यास शोथ, हृत्स्पंदन, हृद्द्रवता हे उपद्रव उत्पन्न होण्याची शक्यता असते.

पाण्डुमध्ये स्नेहन हे महत्त्वाचे. स्नेहनासाठी दीपन, पाचन द्रव्यांचा उपयोग महत्त्वाचा. वातप्रकोपाने आलेली रूक्षता आणि धातुक्षयाने आलेले दौर्बल्य दूर करण्यासाठी स्नेह, विशेषतः घृताने स्नेहन आणि अन्य संतर्पण उपचार हे व्याधिप्रत्यनिक ठरतात. सिद्ध घृतांचा प्रयोग करणे यासाठी अधिक लाभदायी ठरते. विशेषतः दाडिमादि घृत, कटुकादि घृत, पथ्यादि घृत, द्राक्षाघृत, तिक्तक घृत आणि महातिक्तक घृत ही यातील उपयुक्त ठरणारी काही सिद्ध घृते आहेत.

पित्तप्रधान व्याधि असल्याने शोथनात मृदु विरेचन अग्रेसर ठरते. आरग्वध, मनुका, गंधर्वहरितकी, गोमूत्रहरितकी यासारखी मृदु विरेचन करणारी औषधे पांडुमध्ये विरेचनासाठी वापरली जातात.

कोष्ठशुद्धी झाल्यानंतर पुराणशालिषष्टीक, गोधूम, यूष, जांगलमांस असा हितकर आहार द्यावा लागतो.

पांडुमध्ये असणारा रक्त आणि मेदक्षय आणि त्याचबरोबर सर्वच धातूंमध्ये उत्पन्न झालेले शैथिल्य दूर करण्यासाठी लोहकल्पांचा वापर करावा लागतो. लोह, ताम्र, रौप्य आणि अभ्रक हे चार धातु कषाय रसांचे, धातुशैथिल्य दूर करणारे म्हणून प्रसिद्ध आहेत. झालेला रक्तक्षय भरून काढण्यासाठी लोहभस्माची आवश्यकता असते. लोहभस्म, कांतलोहभस्म, मंडूरभस्म, कासीभस्म, सुवर्ण माक्षिक इत्यादि विविध लोहकल्प यासाठी वापरले जातात. लोहकल्प वापरताना त्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या मलावष्टंभ किंवा द्रवमलप्रवृत्त, हल्लास, उदरशूल आदि लक्षणांचा परिहार करणे आवश्यक ठरते. या दृष्टीने पाहता केवळ लोहभस्मापेक्षा मंडूरभस्म वापरणे अधिक युक्त ठरते. कारण मंडूरभस्माने लोहभस्माप्रमाणे मलावष्टंभ हे लक्षण फारसे उत्पन्न होताना दिसत नाही. काही वेळा लोहभस्माबरोबर मृदु विरेचन करणारी द्रव्ये मिसळून मग त्यांचा वापर केला जातो. उदा. नवायस चूर्णामध्ये लोहभस्माबरोबर त्रिफळा किंवा तत्सम अनुलोमक द्रव्ये मिसळलेली असतात.

सुवर्ण माक्षिक भस्म हे पांडुवरील आणखी एक अत्यंत उपयुक्त असे औषधी द्रव्य. सुवर्ण माक्षिकात लोह आणि ताम्र ही दोन्ही घटक द्रव्ये असतात. (CuFeS₂) पण असे असूनही लोह आणि ताम्र यामुळे आढळणारी विषलक्षणे मात्र यामध्ये असत नाहीत, हे या द्रव्याचे वैशिष्ट्य होय.

लोह, ताम्र, अभ्रक आणि रौप्य हे चारही घटक एकत्रितपणे वापरले तर ती पांडुवरील श्रेष्ठ चिकित्सा ठरते. या दृष्टीने पाहता ताप्यादिलोह २५० मि. ग्रॅ. + सुवर्ण माक्षिक भस्म २५० मि. ग्रॅ. + अभ्रक भस्म ६० मि. ग्रॅ. हे मिश्रण व्याधिप्रत्यनिक समजावयास हवे.

पांडुमध्ये येणारा ओजक्षय लक्षात घेता वंगभस्म हेही पांडुवरील एक प्रधान औषध आहे.

या सर्व लोहकल्पांबरोबर अनुपानासाठी तूप वापरणे आवश्यक ठरते. घृतामुळे लोह कल्प हे शरीरात योग्य प्रकारे शोषिले जातात व त्यांचे शरीरभावांमध्ये परिणमन होण्यास सहाय्य होते. घृताच्या उपयोगाने लोहभस्माचे गुण अनेक पटींनी वाढताना दिसतात ते यामुळेच. शिवाय घृताने लोहकल्पांच्या कषायादि रसांमुळे शरीरावर होणाऱ्या वातप्रकोपादि लक्षणांचाही उपशम घडतो. घृत हे उत्कृष्ट दीपन-पाचन करणारे असते, या दृष्टीनेही पांडुमध्ये ते उत्कृष्ट कार्यकारी ठरते. अर्थात् सिद्ध घृतांचा उपयोग अधिक चांगला होतो हे निश्चित.

पांडुरोगामध्ये लोहभस्म जसे महत्वाचे, तसेच रक्ताग्निवर्धनासाठी, रक्तवह स्रोतत्वावर कार्यकारी औषधे हीही महत्वाची ठरतात. आरोग्यवर्धिनी, सूतशेखर या सारखे ताप्रकल्प हे यकृतावर कार्यकारी म्हणून प्रसिद्ध आहेत. यकृत हे रक्तवह स्रोतसाचे मूलस्थान व म्हणूनच रक्ताग्नीचेही प्रमुख स्थान आहे. या अवयवाची विकृति दूर करणे किंवा यकृतावर कार्यकारी औषधे वापरणे हे यासाठीच पांडुचिकित्सेमध्ये आवश्यक ठरते. समानाने समानाची वृद्धि होते या न्यायाने यकृत दोष दूर करण्यासाठी साक्षात् यकृताचाच उपयोग करणे अत्यंत लाभदायी असते. यकृत रस (Liver soup) हे या दृष्टीने अत्यंत फायद्याचे ठरते. ताप्यादि लोह यासारख्या लोहकल्पांना यकृतरसाची भावना देऊन जर हे कल्प वापरले तर त्यांचे गुणधर्म अनेक पटींनी वाढतात, असे प्रत्यक्षात दिसते.

पांडुमध्ये येणारे सप्तधातूंच्या टिकाणेचे दौर्बल्य दूर करण्यासाठी आणि ओजक्षयही नाहीसा करण्यासाठी च्यवनप्राशासारखे आमलकीचे कल्प वापरणे हितावह ठरते. च्यवनप्राशा + ताप्यादि लोह यांच्या मिश्रणातून बनलेला रक्तवर्धक कल्प हे पांडुवरील एक अत्यंत प्रभावी द्रव्य आहे. च्यवनप्राशाप्रमाणेच धात्र्यावलेह, अश्वगंधावलेह, कुष्मांडावलेह किंवा शतावरीकल्प यासारखे बल्य, सप्तधातुवर्धक कल्प पांडुमध्ये सहाय्यभूत ठरतात.

पांडुमध्ये वर वर्णिलेली ग्रंथातील चिकित्सा उपयोगी पडते. पण त्या बरोबरच अनुभूत अशी आणखी एक चिकित्सा लक्षात घेतली पाहिजे. पांडुमध्ये बिल्वफल मगज उत्कृष्ट कार्यकारी ठरतो असे माझ्या लक्षात आले आहे. ह्यासाठी पिकलेल्या बेलफळाचा मगज उपयोगात आणणे गरजेचे आहे. यासाठी २५० मि.ग्रं. बिल्व फल मगज दिवसातून ३ वेळा लोह कल्पाबरोबर दिल्याने लोह कल्पाचे कार्य अनेक पटीने वृद्धिंगत होताना दिसते.

बिल्व फल मगजाचे गुणधर्म सांगताना कोणत्याही आयुर्वेदीय ग्रंथांत, निघण्टुमध्ये ही त्याच्या गुणधर्मांत त्याचे रक्तधातुवरील कार्यकारीत्व वर्णिलेले नाही. माझे मते बिल्व मगजामध्ये रक्ताग्नि वर्धनाचे गुणधर्म आहेत आणि म्हणूनच ते कार्यकारी होते.

बिल्व फल मगजाचा सर्व प्रकारच्या पांडूत उपयोग होतो ही आणखी एक विशेषता लक्षात घ्यावयास हवी.

विशेष चिकित्सा

पांडुच्या सामान्य चिकित्सेबरोबरच प्रकारानुरूप तद् तद् दोषलक्षणे व अवस्था यांचा विचार करून काही चिकित्सा करावी लागते.

‘वातिके स्नेहभूयिष्ठं पैतिके तिक्तशीतलम्।

श्लैष्मिके कटुतिक्तोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके।।’- च.चि. १६।१११

वातप्रधान पांडुसाठी स्नेहयुक्त औषधांचा उपयोग प्रामुख्याने करावा लागतो. पित्तासाठी तिक्तरसात्मक आणि शीतवीर्य तर कफप्रकोपासाठी कटु, तिक्तरसात्मक आणि उष्णवीर्य द्रव्यांनी चिकित्सा करावी लागते.

वातज पांडु चिकित्सा : सर्वच प्रकारच्या पांडुरोगामध्ये स्नेहन अपेक्षित असले तरी वातज पांडुमध्ये ते अधिक प्रमाणात करणे आवश्यक ठरते. या प्रकारात शरीरातील रूक्षता कमी करण्यासाठी पंचगव्य घृत, महातिक्तक घृत, कल्याणक घृत ही घृते अधिक उपयुक्त ठरतात. अभ्यंतर स्नेहपानाबरोबरच बाह्य स्नेहन व संवाहन हेही फायद्याचे ठरते. बलातैल, चंदनबालालाक्षादितैल किंवा नारायण तेल बाह्य स्नेहनासाठी वापरले जाते.

‘योगराज’ हा चरकानी वर्णिलेला लोहकल्प आणि नवजीवन रसासारखे कारस्कर व सुवर्णमाक्षिक यापासून बनविलेले कल्प वातज पांडुसाठी अधिक उपयोगाचे ठरतात. या प्रकारात येणारे अत्यधिक प्रमाणातील दौर्बल्य दूर करण्यासाठी सुवर्णाचे कल्प हेही कार्यकारी ठरतात.

पित्तज पांडु चिकित्सा : पित्तज पांडुसाठी तिक्त आणि शीत द्रव्यांचा प्रयोग करावा लागतो. या प्रकारात मृदुविवेचन द्यावे. यासाठी आमलकी, द्राक्षा यासारखी औषधे वापरावीत. आरोग्यवर्धिनी, सूतशेखर, ताप्यादिलोह, सुवर्णमाक्षिक भस्म, नवायसचूर्ण, धात्र्यावलेह ही या प्रकारात वापरली जाणारी काही महत्वाची औषधे. घृतांपैकी दाडीमादिघृत, कटुकादिघृत, द्राक्षादिघृत, हरिद्रादिघृत यापैकी कोणतेतरी घृत वापरावे.

कफज पांडु चिकित्सा : कफज पांडुमध्ये कटु, तिक्त, उष्ण अशा द्रव्यांचा प्रयोग करावा. सामान्य चिकित्सेत सांगितल्या गेलेल्या औषधांबरोबर शिलाजतु वापरावा. पुनर्नवा मंडूर, मंडूर वटक, लोहासव, लोहपपटी हे या प्रकारात उपयुक्त ठरणारे आणखी काही कल्प होत.

सान्निपतिक पांडु : सान्निपतिक पांडु मध्ये दोषांच्या बलाबलाचा विचार करून आवश्यक ते चिकित्सोपक्रम करावेत.
मृदभक्षणज पांडु :

'निष्पातयेच्छरीरातु मृत्तिकां भक्षितां भिषक्।

युक्तिज्ञः शोधनैस्तीक्ष्णैः प्रसमीक्ष्य बलाबलम्॥'- च.चि १६/११३

मृदभक्षणज पांडुमध्ये स्रोतसातील मातीने झालेला अवरोध दूर करणे हे महत्वाचे कार्य ठरते. यासाठी सुरुवातीस तीक्ष्ण शोधनाचा प्रयोग करावा. शोधन किती तीक्ष्ण करावे याचा विचार रोग्याच्या बलाबलावर अवलंबून असतो. शरीर शुद्ध झाल्यानंतर बलवर्धक अशी घृते वापरावीत. तसेच पांडूची सामान्य चिकित्सा अवलंबावी.

या प्रकारात माती खाणे हा प्रधान हेतू आहे. ही माती खाण्याची सवय नाहीशी करणे हेही चिकित्सोपक्रमात आवश्यक ठरते. या करिता विडंग, निंबपत्र, कटुका, इंद्रयव यांच्या भावना दिलेली माती रोग्यास खावयास द्यावी. शुद्धगैरिकही यासाठी वापरता येते.

मृदभक्षणामुळे जसा पांडु उत्पन्न होतो, तसाच कृमिरोगही उत्पन्न होतो. आणि म्हणूनच मृदभक्षणज पांडुमध्ये सर्व प्रकारचे कृमीवरील उपचारही आवश्यक ठरतात. कृमिपातन व कृमिघ्न अशा औषधांचा प्रयोग यासाठी जरूरीचा असतो.

पांडुमध्ये अत्यधिक प्रमाणात रक्तक्षय असताना 'रक्तं रक्तेन वर्धते' या न्यायाने साक्षात रक्त (अजाररक्त) प्राशन करण्यास द्यावे. हे रक्त ताजे द्यावे. व नेहमी मध मिसळून नंतरच वापरावे. मध न मिसळता रक्त दिले गेल्यास त्याने छर्दि होते.

पांडुमध्ये असणारे अग्निमांद्र लक्षात घेता आणि रक्तप्राशन करण्यात येणाऱ्या व्यावहारिक अडचणींचा विचार करता, हा उपक्रम फारसा व्यवहारात आणणे शक्य होत नाही हे ही खरे.

यापेक्षा सोपा व सद्यःफलदायी असा उपक्रम म्हणजे साक्षात मानवी रक्त सिरांवाटे रुग्णास देणे हा होय. मात्र द्यावयाचे रक्त रुग्णास सातत्य असे हवे. जेव्हा अत्यधिक प्रमाणात रक्तस्त्राव होतो किंवा अन्य कारणाने रक्तक्षय होतो त्यावेळी तात्पुरता का होईना पण सद्यःफलदायी व रुग्णास पुन्हा जीवदान मिळवून देणारा असा हा उपक्रम आहे हे लक्षात घ्यावयास हवे.

पथ्यापथ्य

पथ्य : गोधूम, शालिषष्टिक, यव, मसूर, तूर यांचे यूष, जांगलमांस, घृत, दाडिम हे विशेष पथ्यकर पदार्थ आहेत. विहारात संपूर्ण विश्रांतीही आवश्यक असते.

अपथ्य : अध्यशन, पित्तवर्धक आहार, दिवास्वप्न आणि रात्री जागरण हे अपथ्यकर ठरतात. अग्निताप, आतप, आयास, मैथुन व क्रोध हे ही टाळले पाहिजेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

पांडु - Anaemia

रक्तामधील लाल पेशी किंवा रक्ताकणांमध्ये असणाऱ्या हिमोग्लोबिनचे प्रमाण कमी असणे हे Anaemia चे प्रत्यात्मिक वा प्रधान लक्षण आहे. या लालकणांची संख्यात्मता किंवा विकृत स्वरूपता यामुळेही पांडु म्हणजेच Anaemiaची उत्पत्ती होऊ शकते.

रक्तकणांची निर्मिती अस्थिमज्जेमध्ये (Bone Marrow) होत असते. रक्ताच्या उत्पत्तीमध्ये लोह, ताम्र, मॅंगनीज यांचा सहभाग असतो. रक्ताच्या उत्पत्तीसाठी या पोषकांशाच्या जोडीला Extrinsic Factor, Intrinsic Factor, Anti Anaemic Principle यांचीही उपस्थिती अनिवार्य असते.

कोणत्याही स्थावर वा जंगम विषामुळे, रक्तनिर्मितीस कारणीभूत असणाऱ्या अवयवांच्या विकृतीमुळे, रक्ताच्या निर्मितीस आवश्यक असे पदार्थ आहारातून कमी प्रमाणात मिळाल्याने, रक्तनिर्माणक अस्थिमज्जेमध्ये विकृती आल्याने किंवा कोणत्याही कारणाने शरीरातून अतिप्रमाणात रक्तस्राव झाल्याने Anaemia उत्पन्न होते.

Anaemia चे मुख्यतः २ प्रकार संभवतात.

१ : Primary किंवा Aplastic Anaemia

२ : Secondary किंवा उपद्रव स्वरूप Anaemia

मलेरिया, हूकवर्म, किंवा कोणत्याही कारणाने होणारा रक्तस्राव यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या पांडूचा या प्रकारात समावेश केला जातो.

पांडूचे वर्गीकरण अन्य दृष्टिकोनातूनही केले जाते.

१) पोषणाभावजन्य पांडू

Anti anaemic Principles ची उपस्थिती असणे रक्ताच्या निर्मितीस आवश्यक असते. यापैकी Intrinsic Factor कमी असेल तर उत्पन्न होणाऱ्या पांडूस Pernicious anaemia म्हटले जाते. गर्भावस्थाजन्य पांडू, ग्रहणी (Sprue) जन्य तथा अंकुशमुख कृमिजन्य (Hook Worm) पांडूचाही याच प्रकारात समावेश होतो. यामध्ये हिमोग्लोबिनचे प्रमाण फारसे कमी नसते. परंतु रक्तपेशींची संख्या कमी असते. त्यांचा आकार मोठा असून त्या अग्रगल्भ (Immature) असतात. म्हणूनच या प्रकारास Macrocytic Hypochromic Anaemia असे म्हटले जाते.

२) रक्तनिर्माण द्रव्यांचे अभावाने उत्पन्न होणारा पांडू

Anaemia due to deficiency of blood forming material-

लोह, ताप्र इत्यादी आवश्यक घटकांचा जरूरीइतका पुरवठा आहारातून न झाल्यानेही पांडूची उत्पत्ती होते. यामध्ये रक्तकणांची संख्या कमी असत नाही, परंतु त्यांचा आकार लहान असतो. म्हणूनच यास Microcytic Hyperchromic Anaemia असे म्हटले जाते.

□□□

कामला-कुंभकामला-पानकी-हलीमक

: कामला :

काम म्हणजे इच्छा. विविध प्रकारच्या म्हणजेच खाणे, पिणे, कोणतेही काम करणे यांच्या इच्छा ज्या व्याधीत नष्ट होतात त्या व्याधीस कामला असे म्हणतात. 'विविधान् कामान् लाति इति कामला' असे या शब्दाचे स्पष्टीकरण केले जाते.

कामला हा पांडुचाच एक प्रकार आहे असे हारीताने म्हटले आहे. चरकही पांडुरोगाला कामलेची प्रथमावस्था मानतात आणि पांडुरोग्याने पित्तकर आहारविहार केला तर कामलेची उत्पत्ती होते अशी या रोगाची संप्राप्ति सांगतात. परंतु कामला हा पांडुरोगापेक्षा स्वतंत्र व्याधि मानणे आवश्यक आहे. पांडुखेरीजही स्वतंत्रपणे कामलेची उत्पत्ती होऊ शकते. हीच गोष्ट वाग्भटानी 'पांडुरोगी दृतेऽपि वा' असे म्हणून अपि या शब्दाने स्पष्ट केलेली आहे.

प्रकार

कामला २ प्रकारची असते. बहुपित्ताकामला आणि रूद्धपथकामला. या दोन्ही प्रकारात हेतू, संप्राप्ति व तद्जनित लक्षणे यामध्ये फार मोठा भेद आहे आणि म्हणूनच या दोहोंचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

बहुपित्ताकामला

'पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानी निषेवते।

तस्य पित्तमसृग्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते।।

हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वड्नखाननः।

रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः।।

दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचीकर्षितः।

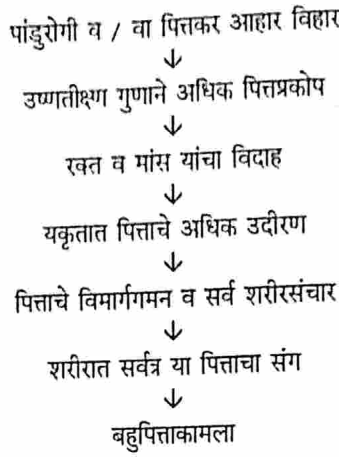
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता।।'

- च.चि. १६।३२ ते ३४

पांडुरोगी व्यक्तीने पित्तकर आहारविहार केल्याने पित्ताचा अधिक प्रकोप होऊन कामला या व्याधीची उत्पत्ति होते. तीक्ष्ण, उष्ण कारणांनी प्रकुपित झालेले हे पित्त, रक्त व मांस यांचा विदाह करून व्याधि उत्पन्न करते. या रोगाचे उद्भवस्थान महास्रोतस असून अधिष्ठान रक्त व मांस हे आहे. संचार सर्व शरीरात असतो.

बहुपित्ताकामलेमध्ये नख, नेत्र, त्वचा, मूत्र आणि पुरीष पीतवर्णाची होतात. कालांतराने हाच रंग हळदीप्रमाणे पिवळा होतो. त्वचा निस्तेज होते, बेडकाच्या त्वचेप्रमाणे ती दिसते. इंद्रिये अर्थग्रहणाचे आपले कार्य योग्य प्रकारे करू शकत नाहीत. दाह, अविपाक, दौर्बल्य, अंगसाद, अरुची, ज्वर, अरति ही लक्षणेही आढळतात.

बहुपित्ताकामला संप्राप्ति

पित्त हा रक्ताचा मल आहे. रक्तवहस्रोतसात विशेषतः रक्तवहस्रोतसाचे मूल स्थान असणाऱ्या यकृतामध्ये उत्पत्ति होण्याचे वेळी मलस्वरूपामध्ये पित्ताची उत्पत्ति होत असते. पित्तकर आहारविहाराने यकृतात अधिक प्रमाणात पित्ताची उत्पत्ति होत असते आणि त्यामुळेच रक्तही योग्य प्रमाणात उत्पन्न होऊ शकत नाही.

यकृतात निर्माण झालेले पित्त प्राकृतावस्थेत पित्तवाहिनी नाडीमार्फत कोष्ठात येऊन अन्नपचनाचे कार्यास मदत करत असते. या पित्तामुळे मलाला प्राकृत असा पीतवर्ण येतो. बहुपित्ताकामलेमध्ये यकृतात अधिक प्रमाणात पित्त उत्पन्न झाल्याने ते अधिक प्रमाणात कोष्ठात येते व त्यामुळेच मलप्रवृत्ति ही हळदीप्रमाणेच पिवळी होते. अधिक प्रमाणात निर्माण होणारे पित्त रसरक्तवाहिनीद्वारा सर्व शरीरात विमार्गग झाल्याने सर्व शरीरासही पीतत्व येते. नख, नेत्र, त्वचा, मूत्र व टिकाणी या पित्ताची अभिव्यक्ति अधिक प्रमाणात होते.

यकृतात निर्माण होणारे हे पित्त प्राकृत नसून विकृत स्वरूपाचे असल्याने अन्न पचनही योग्य प्रकारे होऊ शकत नाही आणि अविपाक, अरुची, अंगसाद, दौर्बल्य आदि लक्षणे यातूनच उत्पन्न होतात.

या प्रकारात पित्त हे कोष्ठात व शाखेत दोन्ही टिकाणी प्रसारित होत असल्याने या प्रकारास कोष्ठशाखाश्रितकामला असाही पर्याय वापरला जातो.

रुद्धपथकामला

*'तिलपिष्टनिभं यस्तु वर्चः सृजति कामली। श्लेष्मणा रुद्धमार्गं तत्पित्तं कफहरैर्जयेत्॥
 रुक्षशितगुरुस्वादुव्यायामैर्वेगनिग्रहैः। कफसंमूर्च्छितो वायुः स्थानात्पित्तं क्षिपेद्वली॥
 हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्क्षेत्रवर्चास्तदा नरः। भवेत्साटोपविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च॥
 दौर्बल्याल्पाग्निपाश्चात्तिहिक्वाश्वासारुचिज्वरैः।*

क्रमेणाल्येन सज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते॥'- च.चि. १६/१२० ते १२३

रुक्ष, शीत, गुरु, मधुर अशा द्रव्यांचे सेवन करणे, अति व्यायाम करणे, वेगविधारण करणे इत्यादी कारणांनी वात व कफ हे प्रकुपित होतात. प्रकुपित वायूमुळे रुक्षता प्राप्त झालेल्या कफामध्ये यकृतातून आंत्राकडे पित्ताच्या वहन करणाऱ्या नलिकेमध्ये अवरोध उत्पन्न होतो. पित्त नलिकेच्या झालेल्या अवरोधामुळे यकृतात निर्माण झालेले पित्त कोष्ठात येऊ शकत नाही. साहजिकच मलास येणारा प्राकृतवर्ण नष्ट होतो आणि मलप्रवृत्ती ही 'तिलपिष्टनिभ' म्हणजेच तिव्याच्या पेंडेप्रमाणे श्वेतवर्णाची, भसरट, अपाचित आणि सिग्ध अशी होते.

या प्रकारात पित्त हे कोष्ठात येऊ शकत नाही त्यामुळे ते पित्ताशयात साठू लागते. असे साठणारे पित्त हे वायूद्वारा सर्व

शरीरात फेकले जाते. असे हे पित्त साहजिकच विमार्गग होऊन रसरक्तवाहिन्यांद्वारा सर्व शरीरात संचार करू लागते व त्यामुळेच नख, नेत्र, त्वचा, मूत्र ही पिवळी जर्द दिसू लागतात.

या प्रकारात पित्त हे केवळ शाखेत प्रकुपित झालेले असते, कोष्ठात नाही म्हणूनच या प्रकारास शाखाश्रितकामला असे म्हणतात. बहुपित्ताकामलेप्रमाणे या प्रकारात पित्ताची यकृतातून होगारी उत्पत्ति वाढलेली नसते. यासाठीच या प्रकारास अल्पपित्ताकामला असेही म्हटले जाते.

रुद्धपथकामला, शाखाश्रितकामला आणि अल्पपित्ताकामला हे पर्यायवाची शब्द आहेत.

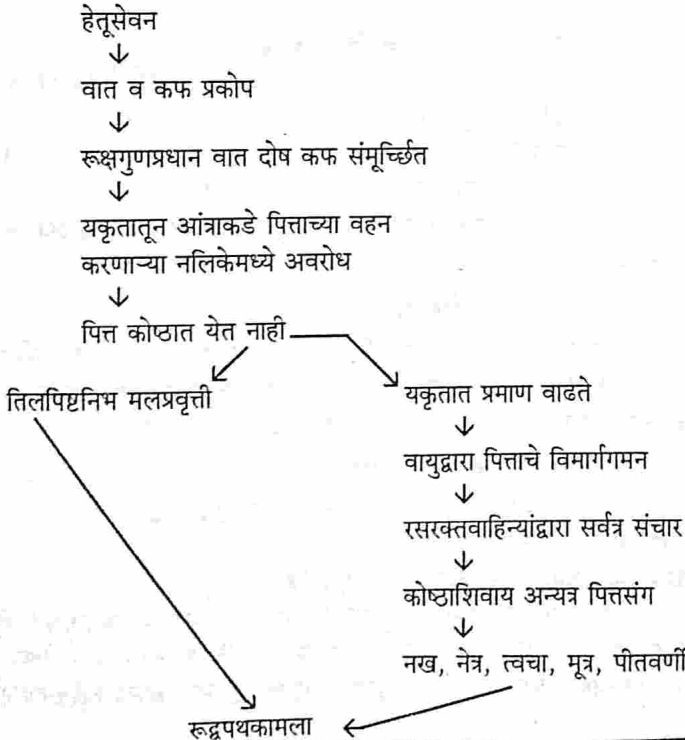
रुद्धपथकामलेमध्ये पित्त हे कोष्ठात येऊ शकत नाही किंवा आलेच तर अल्प प्रमाणात येते व यामुळे अन्नपचनाची क्रिया एकदम मंदावते. अविपाक, अरुचि, दाह, तृष्णा, अंगसाद ही सर्व लक्षणे उत्पन्न होतात.

बहुपित्ताकामला व रुद्धपथकामला यामध्ये व्यवच्छेदाकरिता मलपरीक्षण हे आवश्यक ठरते. बहुपित्ताकामलेमध्ये मल हारिद्रवर्णाचा असतो तर रुद्धपथकामलेत तो तिलपिष्टनिभ असा असतो. अन्य सर्व लक्षणे दोन्ही प्रकारात सारखीच असतात.

रुद्धपथकामलेत पित्त हे कोष्ठात जाऊ शकत नाही व त्यामुळे पुरीषास त्याचा प्राकृत पीतवर्ण येऊ शकत नाही. पण त्याचवेळी मूत्राचा वर्ण मात्र हळदीप्रमाणे पिवळा असतो हे कसे? अशी शंका उपस्थित केली जाते. मूत्राची उत्पत्ति सारकिट्ट विभाजनाचे वेळी पक्वाशयात होत असल्याने तेथे निर्माण होणारे मूत्र हे श्वेतच असावयास हवे असे असतांना ते हळदीप्रमाणे पीत बनतेच कसे? अशा स्वरूपाची ही शंका येते.

मूत्राची उत्पत्ति सारकिट्ट विभाजनाचे वेळी पक्वाशयात होते हे खरे. पण या ठिकाणी निर्माण होणारे मूत्र त्याच्या क्लेदवहनाचे कार्यासाठी सर्व शरीरात रसाबरोबर फिरत असते. शरीरात सर्वत्र फिरताना शरीरात निर्माण होणाऱ्या क्लेदाचे वहन या मूत्राकडून घडते.

रुद्धपथकाला संप्राप्ति

हे क्लेदयुक्त मूत्र जेव्हा वृक्कामध्ये येते तेव्हा त्यास स्थायी किंवा पोष्यमूत्राचे स्वरूप प्राप्त होत असते. मूत्र हे व्यक्त होण्यापूर्वी अशाप्रकारे सर्व शरीरात फिरत असल्यानेच त्याचा प्रकुपित पित्ताशी संपर्क येतो व यामुळेच रुद्धपथकामलेमध्ये मूत्राचा वर्ण पिवळ्याजर्द असाच असतो.

रुद्धपथकामलेच्या निर्मितीमध्ये वाताने रूक्ष झालेल्या कफामुळे पित्तवाहिन्यांचा अवरोध होतो ही संप्राप्ति महत्त्वाची असली तरी या अवरोधासाठी अन्य काही कारणेही संभवतात. पित्तवाहिनीचा अवरोध हा अनेक वेळा कृमीमुळे घडतो. यकृत किंवा त्यांच्या आसमंतात झालेले अर्बुद हेही पित्तवाहिन्यांवर वाहेरून दडपण आणून ह्या वाहिनींचा अवरोध करण्यास कारणीभूत ठरू शकते.

या अशाप्रकारच्या अन्य कारणाने उत्पन्न झालेल्या रुद्धपथकामलेत लक्षणांत मात्र काहीच फरक पडत नाही. मूळ व्याधीच्या लक्षणांबरोबरच या उपद्रवरूप कामलेची लक्षणे दिसून येतात.

रुद्धपथकामला ही सर्वसामान्यपणे सुखसाध्य समजली जात असली तरी अर्बुदादि कारणांनी निर्माण होणाऱ्या प्रकारात मात्र कष्टसाध्यता वा असाध्यता येते.

उपद्रव

दोन्ही प्रकारच्या कामलेत कंडू, शोष, ज्वर, श्वास, मूर्च्छा आदि उपद्रव उत्पन्न होतात. बहुपित्ताकामलेमध्ये कुंभकामला व हलिमक हे उपद्रव आढळतात.

साध्यासाध्यत्व

'सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिर्विण्मूत्रो यश्च ताम्यति।

दाहारुचितृषानाहतन्द्रामोहसंमन्वितः।।

नष्टाग्निर्संज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते ।

साध्यानामिनरेषां प्रवक्षाणि चिकित्सितम् ।।'- च.चि. १६/३६, ३७

डोळा व चेहरा आरक्त वर्णाचा होणे, सरक्त छर्दि, पुरीष व मूत्र गडद पिवळ्या रंगाचे होणे किंवा रक्तवर्णाचे होणे, दाह, अरुचि, तृष्णा, आनाह, तंद्रा, मोह, तमःप्रवेश, मूर्च्छा ही लक्षणे अधिक प्रमाणात वाढणे, अग्नीचा पूर्णपणे नाश होणे ही असाध्यतेची सूचक अशी लक्षणे आहेत. वस्त्रावर धामाचा किंवा मूत्राचा पिवळा डाग पडणे, रुग्णास पांढऱ्या रंगाच्या वस्तूही पिवळ्या दिसू लागणे ही लक्षणे असताना कामलेचा रोगी असाध्य बनतो.

रुद्धपथ कामला ही बहुपित्ताकामलेच्या अपेक्षेने सुखसाध्य असते. परंतु अर्बुद किंवा तदजन्य वाह्य अवरोधांनी होणारी रुद्धपथकामला मात्र कष्टसाध्य वा असाध्य असते.

चिकित्सा

बहुपित्ताकामला आणि रुद्धपथकामला यात करावी लागणारी चिकित्सा ही अगदी वेगळी आहे. इतकेच नव्हे तर परस्पर विरोधी स्वरूपाची आहे. यासाठीच चिकित्सा करण्यापूर्वी या दोन प्रकारांतील व्यवच्छेद स्पष्ट व्हावयास हवा. दोन्ही प्रकारांतील चिकित्सोपक्रम वेगळे असल्यानेच त्यांचा स्वतंत्रपणे विचार करणे आवश्यक आहे.

बहुपित्ताकामला चिकित्सा

१. '.....कामली तु विरेचनैः।'- च.चि. १६/३८

२. 'रेचनं कामलार्तस्य स्निग्धस्यादौ प्रयोजयेत्।

ततः प्रशमनी कार्या क्रिया वैद्येन जानता।।'- वंगसेन

बहुपित्ताकामलेच्या रुग्णास सुरुवातीस स्नेहन देऊन नंतर मृदुविरेचन वापरावे. स्नेहनासाठी कटुकाष्ठृत, त्रिफळाष्ठृत, गडूची घृत, हरिद्राघृत किंवा तिक्तक घृत यांचा प्रयोग करावा. सम्यक् स्नेहानंतर विरेचनासाठी मधुर, तिक्त रसांची व शीतवीर्य अशी औषधे वापरावीत. आरग्वध, द्राक्षा, आमलकी, निशोतर, कुटकी ही या प्रकारची विरेचनासाठी उपयुक्त ठरणारी महत्त्वाची औषधे आहेत.

शमनोपचारात सर्व प्रकारचे पित्तघ्न उपचार आवश्यक ठरतात. यकृताची दुष्टी दूर करण्यासाठी यकृतावर कार्यकारी असणारी आरोग्यवर्धिनी, सूतशेखर, चंद्रकला यासारखी ताम्रयुक्त औषधे वापरावी लागतात. कोरफडीचा रस किंवा त्यापासून बनविले जाणारे कुमारी आसव नं १ हेही वापरणे लाभदायी ठरते.

सामान्यतः आरोग्यवर्धिनी २५० मि.ग्रॅ. + सूतशेखर २५० मि.ग्रॅ. + शंखभस्म २५० मि.ग्रॅ. हे मिश्रण दिवसातून ३ वेळा देणे व त्याबरोबरच एरंडपत्र स्वरस ४-४ चमचे/ ३ वेळा देणे हा चिकित्सोपक्रम अत्यंत लाभदायी ठरतो.

अतिप्रमाणात दाह असेल तर कामदुहा, मौक्तिक कामदुहा, चंद्रकला या कल्पांचा वापर करावा. कंडू हे उपद्रवात्मक येणारे व अत्यंत त्रासदायी असे लक्षण कमी करण्यासाठी वंगभस्माचा चांगला उपयोग होतो.

रुद्धपथकामला चिकित्सा

'तृषाम्लैः कटुरूक्षोष्णैर्लवणैश्चाप्युपक्रमः।

आपित्तरोगाच्च कुतो वायोश्चाप्रशमाद्भवेत्॥

स्वस्थानगते पित्ते पुरीषे पित्तरंजिते।

निवृत्तोपद्रवस्यास्य पूर्वः कामलिको विधिः॥'- च.चि. १६/१२६, १२७

रुद्धपथकामलेत कफप्रकोप असल्याने स्नेहन सर्वथैव वर्ज्य करावे लागते. परंतु कफाच्या शोधनासाठी तीक्ष्ण विरेचन मात्र घ्यावयास हवे. विरेचनासाठी त्रिवृत, दंती, कुटकी किंवा जयपालाचे कल्प वापरले जाते.

या प्रकारात कफाने आलेला अवरोध दूर करण्यासाठी उष्ण, तीक्ष्ण, कटुरसांची, लेखन करणारी अशी कफघ्न औषधे वापरावी लागतात. ताम्र कल्प हे या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरतात. केवळ ताम्र भस्म किंवा ताम्राचे आरोग्यवर्धिनी, सूतशेखर, कफकुठार रस हे यापैकी काही महत्त्वाचे उपयुक्त असे कल्प आहेत. त्रिकटू चूर्ण ३ मासे/दिवसातून ३ वेळा देणे हेही कफाचा नाश करून अवरोध दूर करणारे एक अग्रगण्य असे औषध आहे. कुमारी आसव नं. १ याही अवस्थेत अत्यंत उपयुक्त ठरते.

मार्गावरोध दूर होऊन पित्त आंत्रात येऊ लागले व त्यामुळे मलाला त्याचा प्राकृत पीत वर्ण येऊ लागला की शरीरात सर्वत्र पसरलेल्या पित्ताचे शमन करण्यासाठी बहुपित्ताकामलेप्रमाणेच पित्तप्रशामक असे चिकित्सोपक्रम सुरू करावेत.

अर्बुद, कृमि किंवा या प्रकारच्या अन्य कारणाने उत्पन्न होणाऱ्या रुद्धपथकामलेत मूलभूत कारणांचा, मूळ रोगाचा उपशम झाल्याखेरीज फायदा होऊ शकत नाही. या अवस्थेत म्हणूनच मूळ रोगाची चिकित्सा करणे आवश्यक ठरते.

पथ्यापथ्य

सामान्यतः कामलेच्या रुग्णास मधुररसप्रधान असा आहार पथ्यकर म्हणून दिला जातो. उसाचा रस किंवा उसाचे करवे यासाठी दिले जातात. मधुररस उत्कृष्ट पित्तशामक असल्यानेच हे पथ्य सुचविले जाते. पण हा असा मधुररसप्रधान आहार फक्त बहुपित्ताकामलेतच पथ्यकर ठरतो, रुद्धपथकामलेत नव्हे. मधुर रसाने विशेषतः इक्षुरसाने कफप्रकोप अधिकच होऊन अवरोधही वाढण्याची व साहजिकच कामलेच्या लक्षणात वाढ होण्याची शक्यता या संदर्भात लक्षात घेतली पाहिजे.

रुद्धपथकामलेत स्निग्ध, गुरु, कफकारक असे सर्वच पदार्थ त्याज्य समजले पाहिजेत. गहू, ज्वारी, बाजरी यांचा आहारात उपयोग करणे हिताचे ठरते. विविध प्रकारचे फलरसही घ्यावेत. चांगली पिकलेली पपई खाणे रुद्धपथकामलेत फायद्याचे ठरते. बहुपित्ताकामलेत घृत, दूध, भात किंवा या प्रकारचा लघु, स्निग्ध व दीपन पाचन करणारा असा आहार घ्यावा.

कामलेच्या दोन्ही प्रकारात संपूर्ण विश्रांती ही आवश्यक असते.

वरील सर्व पथ्यापथ्य हे पुन्हा पूर्ण बल प्राप्त होईपर्यंत व अग्नि चांगला प्रदीप्त होईपर्यंत चालू ठेवावयास हवे.

: कुंभकामला :

'कालांतरात् खरीभूतात् कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला।

कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः॥'- च.चि. १६/३५

जेव्हा कामला अधिक गंभीर होते त्यावेळेस त्या कामलेस कुंभकामला असे म्हटले जाते. कुंभ या शब्दाचा कोष्ट अर्थ चक्रदत्तानी सांगितलेला आहे. याचाच अर्थ केवळ बहुपिता किंवा कोष्ठशाखाश्रित कामलेतच कुंभकामला उत्पन्न होऊ शकते, असा आहे.

कुंभकामलेत कामला अधिक स्थिर होते. पुरीष आणि मूत्र पिवळे जर्द किंवा कृष्ण- वर्णाचे असतात. नेत्रामध्येही कृष्णपीतवर्ण येतो. सर्वांगावर शोध हे लक्षणही उत्पन्न होते.

कुंभकामलेत पर्वशूल हे लक्षणही आढळते असे सुश्रुतानी म्हटले आहे. कुंभकामला ही एक अत्यंत कृच्छ्रसाध्य अशी अवस्था असून त्याची चिकित्सा ही बहुपिताकामलेप्रमाणेच करावी लागते.

: पानकी :

वंगसेनाने वर्णिलेल्या या व्याधीचे वर्णन चक्रदत्तानी रुद्रपथकामलेवरील टीकेमध्ये केलेले आहे. या प्रकारचा रक्त रंजित शरीर अंतर्ब्राह्म पिवळे होते. डोळ्यांच्या ठिकाणी मात्र पांडुता असते. ज्वर व द्रवमलप्रवृत्ति ही लक्षणे आढळतात. सुश्रुतानी याच व्याधीला अपानकी असे नाव दिलेले आहे. अत्यंत कष्टसाध्य असा हा व्याधि असून याची चिकित्सा बहुपिताकामलेप्रमाणेच करावी लागते.

: हलीमक :

'यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितश्यावपीतकः।

बलोत्साहक्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः॥

स्त्रीष्वहर्षोऽगमर्दश्च श्वासतृष्णारुचिभ्रमः।

हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलापित्तः॥'- च.चि. १६/१२८, १२९

हलीमक हा व्याधि पांडुचाच एक प्रकार म्हणून चरकानी वर्णिलेला आहे. यामध्ये शरीराचा वर्ण पांडु, पीत असा असून श्याव व हरित वर्णही अनेक वेळा आढळतो. बलक्षय व उत्साह नष्ट होणे ही यातील महत्त्वाची लक्षणे. तंद्रा, अग्निमांघ, मंदज्वर, श्वास, तृष्णा, अरुचि, भ्रम ही लक्षणेही आढळतात. मैथुनाची अनिच्छा उत्पन्न होते.

चरकानी 'स्त्रीषु अहर्षणम्' असे लक्षण सांगितलेले आहे. याचा अर्थ हलीमक केवळ पुरुषांनाच होतो असा मात्र नव्हे. स्त्रियांचे मध्ये सुद्धा हलीमक आढळतो. आणि म्हणूनच मैथुनाची इच्छा नसणे एवढाच अर्थ करणे योग्य ठरते.

वाग्भटानी लाघरक, लाघव, लोढर, अलस हे सर्व हलीमकाचे पर्याय म्हणून सांगितलेले आहेत.

हलीमक हा एक महाकष्टसाध्य किंवा असाध्य असा व्याधि आहे. चरकाचार्यानी 'महाव्याधिर्हलीमकः' (च. चि. १६/१३५) असे या व्याधीचे वर्णन केलेले आहे.

चिकित्सा

'गुडूचीस्वरसक्षीरसाधितं माहिषं घृतम्।

स पिबेत् त्रिवृतां स्निग्धरसेनामलकस्य तु॥

विरिक्तो मधुरप्रायं भजेत्पित्तानिलापहम्।

द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्पीषि मधुराणि च॥

यापनाक्षीरबस्तींश्च शीलयेत्सानुवासनान्।

मार्द्वीकारिष्टयोगांश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये॥

कासिसं चाभयालेहं पिप्पलीं मधुकं बलाम्।

पयसा च प्रयुंजीत यथादोषं यथाबलम्॥'- च.चि. १६/१३० ते १३३

हलीमकाची चिकित्सा ही सामान्यतः बहुपिताकामलेप्रमाणेच करावी लागते. गुडूची सिद्ध माहिषघृताने स्नेहन करून

नंतर विरेचन घावे. विरेचनासाठी त्रिवृत, आमलकी यांचा प्रयोग करावा. विरेचनानंतर मधुर द्रव्याने सिद्ध घृत व द्राक्षावलेह हे वातापित्तप्रशमनासाठी वापरावेत. विविध प्रकारचे क्षीरबस्ति, यापनाबस्ति व अनुवासनबस्ति यांचाही हलीमकात चांगला उपयोग होतो. द्राक्षारिष्टासारखी आसवारिष्टे अग्निदीपनासाठी उपयुक्त ठरतात. अभयालेह, अगस्तिहरीतकी, पिपल्यावलेह हे कल्पही लाभदायी ठरतात.

पांडू आणि कामलेसाठी वापरले जाणारे अन्य चिकित्सोपक्रमही हलीमकासाठी उपयुक्त ठरतात.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

कामला - Jaundice

सामान्यतः कोणत्याही कारणाने रक्तामध्ये पित्तरंजक द्रव्यांची (Bile pigments) अधिकता उत्पन्न झाल्यास कामलेची उत्पत्ति होते. या कामलेचे ३ प्रकार संभवतात.

१. रक्त कणांचा अतिविनाश झाल्याने उत्पन्न होणारी कामला (Haemolytic Jaundice)

मलेरिया, कालमेहज्वर (Black Water Fever) यांसारख्या रोगांमध्ये जीवाणूजन्य विषद्रव्यांमुळे रक्तकणांचा नाश होऊन या प्रकारची कामला उत्पन्न होताना आढळते. प्रवृद्ध पांडूची एक अवस्था या स्वरूपातही या प्रकारच्या कामलेची उत्पत्ती होताना दिसते.

२. यकृतीय कामला (Hepatic Jaundice) यकृतविकारांमध्ये पित्तरंजक पदार्थांची अधिक उत्पत्ति होते आणि या प्रकारच्या कामलेची उत्पत्ति होते. या प्रकारासच विषयताजन्य (Toxic) किंवा (Infective) औपसर्गिक असेही नाव दिले जाते.

३. अवरोधजन्य कामला (Obstructive Jaundice) यकृतात पित्ताची उत्पत्ति योग्य प्रमाणात होत असते परंतु यकृतात निर्माण होणारे पित्त कोणत्याही कारणाने अवरुद्ध झाले व त्यामुळे विमार्गग झाले की याप्रकारची कामला उत्पन्न होते. पित्तनलिकेस येणारा शोथ, पित्ताश्मरी, गंडूपद कृमि यामुळे अवरोध उत्पन्न होऊन या प्रकारच्या अवरोधजन्य कामलेची उत्पत्ति होत असते. प्राकृत रंजक पित्त कोष्ठात येऊ न शकल्याने मलप्रवृत्ति तिलषिष्टनिभ (Clay Coloured Stool) असणे हे याचे व्यवच्छेदक लक्षण असते.

कोष्ठात यकृतातून येणाऱ्या पित्ताचे Bile pigments (Bilirubin and Biliverdin) व Bile Salts (Na-glycochlorate व Natamochlorate) हे प्रमुख घटक असतात.

अवरोधजन्य कामलेत हे दोन्ही घटक कोष्ठात येऊ शकत नाहीत. मलाला जो पिवळसर असा प्राकृतावस्थेत रंग असतो तो Bile Pigments च्या अभावामुळे बदलतो व Clay Colour प्राप्त होतो.

Bile salts मुळे आहारातील स्निग्ध द्रवाचे लहान लहान कणात रूपांतर घडते. हे प्राकृतावस्थेतील कार्य Bile salts च्या अभावाने होऊ शकत नाही. स्नेह द्रव्यांचे लहान कणांत रूपांतर होणे थांबल्याने स्नेह द्रव्यांचे शरीरात शोषण होऊ शकत नाही व त्यामुळे मल हा स्निग्ध भसरट असा होतो.

प्लीहारोग

१. 'वातः प्लीहानमूद्भूय कुपितो यस्य तिष्ठति।
शनैः परितुदन् पार्श्वं प्लीहा तस्याभिवर्धते।।' - च.सू. १८/२८
२. 'पंच गुल्या इति वातपित्तकफसान्निपातशोणितजाः, पंच
प्लीहदोषा इति गुल्मैर्व्याख्याताः,।' - च.सू. १९/४/४

चरकानी ५ प्रकारचे प्लीह दोष असतात असे वर्णन केलेले आहे. वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक आणि रक्तज असे हे ५ प्रकार आहेत. या सर्व प्रकारांमध्ये प्लीहावृद्धी असणे हे महत्त्वाचे लक्षण असते. विषमज्वर, जीर्णज्वर, वेदना आणि अन्य वातप्रकोपक व रक्तदुष्टीकर कारणे ही प्लीह रोगाची महत्त्वाची कारणे आहेत. या सर्व कारणानी वातप्रकोप होतो. रक्तामध्येही विकृति उत्पन्न होते. या प्रकुपित व दुष्ट अशा वात व रक्तामुळे रक्तवहस्रोतसाचे मूलस्थान असणाऱ्या प्लीहा या अवयवाची दुष्टी होऊन प्लीहदोष हा रोग उत्पन्न होतो. सर्वच प्रकारच्या प्लीहारोगात प्लीहावृद्धीचरणांचे प्लीहेच्या ठिकाणी शूल हे लक्षणही आढळते.

विशेष लक्षणे

वातज प्लीहारोगात प्लीहेची वृद्धि अल्प प्रमाणात असते. ग्रंथ, शूल, आध्मान, उद्गारवाहुल्य आणि मलावग्रंथ यासारखी लक्षणे दिसतात. प्लीहेचा स्पर्श कठीण असून आकार विषम असतो.

पित्तज प्लीहारोगात, प्लीहा स्पर्शास मृदु असून स्पर्शासहत्व हे लक्षण प्रामुख्याने आढळते. दाह, ज्वर, तृष्णा, संताप, कामला, पांडू यासारखी लक्षणे या प्रकारात प्रामुख्याने असतात.

कफज प्लीहारोगात प्लीहेचा आकार फार मोठा असतो. स्पर्शाला कठीण पण क्वचित मृदुही असते. वेदना अल्प असतात. व्याधीस चिरकारित्व येते. हल्लास, गौरव, अनन्नाभिलाषा, प्रसेक, शोथ आदि लक्षणे या प्रकारात दिसतात.

रक्तज प्लीहारोगामध्ये, पित्तज प्लीहारोगप्रमाणेच सर्व लक्षणे असून स्पर्शासहत्वही तीव्र स्वरूपाचे असते. सरक मलप्रवृत्ति व रक्तच्छर्दी ही दोन लक्षणे अधिक मिळतात.

सान्निपातिक प्लीहारोगात सर्व लक्षणांनी युक्त अशी प्लीहा असते. यामध्ये अत्यंत आशुकारित्व असून ती स्वरूपाच्या वेदना असतात.

उपद्रव

प्लीहारोगामुळे उदर, कामला, रक्तपित्त, छर्दी, दाह, ज्वर, अतिसार यासारखे उपद्रव उत्पन्न होतात.

साध्यासाध्यत्व

नुकताच निर्माण झालेला प्लीहारोग साध्य असतो. वातज, कफज हे प्लीहारोग कष्टसाध्य असतात. तर अन्य प्रकारचा साध्य स्वरूपाचे आहेत.

चिकित्सा

रक्तवहस्रोतसाचे मूलस्थान असणाऱ्या प्लीहेची विकृति असल्याने रक्तावरील सर्व उपचार या रोगात लाभदायी ठरतात.

हरितकी, गोमूत्रहरितकी, कटुका हे किंवा यांचे विविध कल्प विरेचनासाठी वापरतात.

शमन औषधी द्रव्यांमध्ये रोहितक व शरपुंखा ही दोन व्याधिप्रत्यनिक अशी औषधे महत्त्वाची आहेत. ताप्य भस्म, मत्स्यक यासारखे लेखन करणारे, स्रोतःशोथी कल्पही प्लीहरोगात उपयुक्त ठरतात. रोहितक, कुमारी, सर्षप, शिलाजतु यांचेही विविध कल्प या रोगात वापरले जातात.

आरोग्यवर्धिनी, रोहितकारिष्ठ, कुमारी कल्प या रोगात विशेष उपयुक्त ठरतात.

सिराव्यध हाही प्लीहरोगात उपयुक्त ठरणारा एक चांगला उपक्रम आहे. व्याधीचे चिरकारित्व लक्षात घेता सर्व औषधी द्रव्ये बऱ्याच कालावधीसाठी चालू ठेवावी लागतात. औषधांचे जोडीला लघु, अविदाहि असा आहार घेणे पथ्यकर ठरते. दुग्धपान हा प्लीहरोगात उपयुक्त असा चांगला आहार समजला जातो.

□□□

दाह

व्याख्या

'दह्यते इति दाहः।' - शा. सं.

बाह्य अग्नीच्या संपर्काशिवायच शरीरांतर्गत उष्णता वाढून सर्वांगांमध्ये भाजल्याप्रमाणे पीडा ज्यामध्ये होते, आग होते त्या व्याधीला दाह असे म्हणतात.

प्रकार

दाहाचे पित्तज, रक्तज, तृष्णानिरोधज, मद्यज, रक्तपूर्णकोष्ठज, धातुक्षयज आणि मर्माभिघातज असे ७ प्रकार असतात. जेज्जटाने सांगितलेल्या क्षतजदाह या प्रकाराचा उल्लेख मधुकोषटीकेमध्ये आला आहे.

हेतू

'तीक्ष्णं उष्णं पिबन् मद्यं दाहं प्राप्नोति मानवः।' - योगरत्नाकर
तीक्ष्ण, उष्ण, विदाही असे पदार्थ व मद्य यांच्या अतिसेवनाने दाह उत्पन्न होतो.

संप्राप्ति

'समानस्संकुद्धो रुधिरमापि पित्तं त्वचिगतम्।
नरस्यांगे दाहं भवति नितरां घोरमपि च।।
तदा दंतद्धर्षो भवति मनुजां दाह उदये।
भवेद् शीतस्यार्तिः श्रसनमपिवा शोषमरतिः।।' - हारित- तृतीय २७

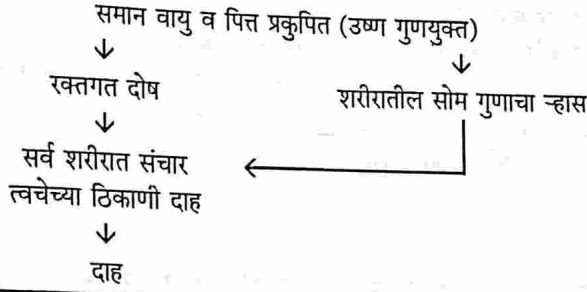
हारितानी दाहाची संप्राप्ति विस्ताराने वर्णिलेली आहे. समानवायु आणि पित्त प्रकुपित होऊन रक्तगत होते. त्यामुळेच त्वचेच्या ठिकाणी दाह हे लक्षण उत्पन्न होते.

दाह हा शरीरांतर्गत अग्नीच्या उष्णतेवर अवलंबून आहे. अग्नि हा पित्ताच्या आश्रयाने राहतो. याचाच अर्थ प्रत्येक दाह प्रकारात पित्तप्रकोप हा अवश्यभावी आहे. दाहाची अनुभूती होण्यासाठी वाताचीही जरूरी असते. प्रकुपित पित्ताच्या सर्व शरीरसंचारासाठी वातच कारणीभूत असतो. शरीरांतर्गत सर्व प्रकारच्या वेदना या समान वायुमुळे उत्पन्न होत असतात. उष्ण गुणाच्या अग्निभूयिष्ठ अशा पाचक पित्ताचे स्थानी असणाऱ्या समानाची दुष्टी घडत असते. म्हणजेच सर्व प्रकारच्या दाहात पित्त व वायु यांचा प्रकोप घडलेला असतो. शरीरातील सोम गुणांचा न्हास होणे हीही दाहातील महत्त्वाची घटना आहे.

वात-पित्त या दोन मूळ कारणांपैकी ज्याचे आधिक्य असेल त्यानुसार दाहाचे प्रकार ठरतात. प्रकारांचे वर्णन करताना जरी वातज असा स्वतंत्र प्रकार नसला तरी धातुक्षयज, मर्माभिघातज, क्षतज या प्रकारात वाताचे प्राबल्य असते तर पित्तज, रक्तज, रक्तपूर्णकोष्ठज, मद्यज, तृष्णानिरोधज या प्रकारांत प्रामुख्याने पित्तोल्बणता असते.

दाहाच्या संप्राप्तीत रक्त हे प्रमुख दूष्य आहे हे लक्षात घ्यावयास हवे.

दाहाची संप्राप्ति

सामान्य लक्षणे

दाह हे यातील प्रत्यात्मिक असे लक्षण आहे. दंतहर्ष, शीत पदार्थांची इच्छा, श्वास, तृष्णा, अरति ही लक्षणे आढळतात.

विशेष लक्षणे

पित्तज दाह :

'पित्तज्वरसमः पित्तात्स चाप्यस्य विधिः स्मृतः।'- मा.नि./दाह/३

पित्तज दाहामध्ये पित्तज्वर समान लक्षणे असतात. चिकित्साही पित्तज्वराप्रमाणे करावी लागते. पित्तज्वरामध्ये आमाशय दुष्टी प्राधान्याने असते. अग्निमांघ असते. पित्तज दाहामध्ये मात्र अग्निमांघ असत नाही. देहसंताप, भ्रम, मूर्च्छा, प्रलाप आदि पित्तज्वराची अन्य लक्षणे मात्र असतात.

रक्तजदाह :

'कृत्स्नदेहानुगं रक्तमुद्रिक्तं दहति ध्रुवम्।

स उष्यते तृष्यते च ताम्राभस्ताप्रलोचनः।।

लोहगन्धांगवदनो वह्निनेवावकीर्यते।।'- मा.नि./ दाह/२

प्रकुपित पित्त आणि दूषित रक्त हे सर्व शरीरात संचार करून रक्तज दाहाची उत्पत्ति करतात. यामध्ये रोग्याचे सर्व शरीर हे अग्नीने तप्त झाल्याप्रमाणे रुग्णास भासते. म्हणजेच अतिप्रमाणात दाह असतो. तीव्रस्वरूपाची तृष्णा लागते. रोग्याचे सर्व शरीर लाल होते, डोळे ही रक्तवर्णी होतात. शरीरास व तोंडास लोहगंध वा रक्तगंध येतो.

तृष्णानिरोधज दाह :

'तृष्णानिरोधादब्धातौ क्षीणे तेजः समुद्धतम्।

सबाह्याभ्यन्तरं देहं प्रदहेन्मन्दचेतसः।।

संशुष्कगलताल्चोष्ठी जिह्वा निष्कृष्य वेपते।।'- मा.नि./दाह/४

तृष्णा वेगाचा अवरोध केल्याने शरीरातील जलीय धातू क्षीण होतो. द्रवांश कमी झाल्यानेच सोमगुणाचा न्हास होऊन शरीरातील अग्निगुणात्मक पित्ताचा प्रकोप होतो. प्रकुपित पित्त सर्व शरीरात पसरून दाह निर्माण करते. यात गल, तालु, ओष्ठ शुष्क बनतात. रोग्याची जीभ बाहेर पडते. कंप उद्भन होतो. मनाचे व इंद्रियांचे रसाकडून प्रीणन न झाल्याने, त्यांची दुष्टी होते आणि मद उत्पन्न होतो. इंद्रियांचे अर्थग्रहणाचे कर्मही बिघडते.

श्रीभ्रतुत दाहाचा हा प्रकार अधिक प्रमाणात पहावयास मिळतो.

मद्यज दाह :

'त्वचं प्राप्तः स पानोष्णा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः।

दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम्।।'- मा.नि./दाह/१

विधिविपरीत मद्यपान केल्याने मद्यातील तीक्ष्ण, उष्ण, व्यवायी, विकासी हे गुण पित्तास व रक्तास दुष्ट करतात व त्यामुळे तीव्र स्वरूपाचा दाह उत्पन्न होतो. पित्तज दाहाप्रमाणेच लक्षणे या प्रकारात असतात.

मद्यज दाह व पित्तज दाह यामध्ये लक्षणात काहीच फरक नाही परंतु एक विशेष कारण स्पष्ट करण्यासाठी हा स्वतंत्र प्रकार वर्णिलेला दिसतो.

रक्तपूर्णकोष्ठज दाह :

'असृजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात्सुदुःसहः।'- मा.नि./दाह/५

अभ्यंतर रक्तस्त्रावाने उत्पन्न होणाऱ्या या दाहास रक्तपूर्णकोष्ठज दाह असे म्हटले जाते. अभ्यंतर रक्तस्त्रावामुळे कोष्ठात रक्त साकळल्याने हा व्याधि निर्माण होत असतो. हा रक्तस्त्राव बाह्य आघात किंवा अभ्यंतर व्रण, विद्रधि, गुल्म, व्रणशोथ आदि कारणांनी होत असतो. रक्त व पित्त यांच्या आश्रयाश्रयी भावामुळे रक्ताबरोबर पित्ताचीही दुष्टी होते व दाह उत्पन्न होतो.

धातुक्षयज दाह :

'धातुक्षयोत्यो यो दाहस्तेन मूर्च्छातृडर्दितः।

क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद् भृशपीडितः।।'- मा.नि./दाह/६

रसादि धातु क्षीण झाल्याने जो दाह उत्पन्न होतो, त्यास धातुक्षयज दाह असे म्हटले जाते. या प्रकारात मूर्च्छा, तृष्णा, स्वरसाद आदि लक्षणे आढळतात. अंग गळून जाणे हे लक्षण प्राधान्याने असते. रुग्ण क्रियाहीन म्हणजेच निश्चेष्ट वनतो. चिकित्सा फारशी उपयुक्त न ठरणे असाही क्रियाहीन या शब्दाचा अर्थ टीकाकारांनी केलेला आहे.

रसादि आप्यधातु क्षीयमाण झाल्याने शरीरांतर्गत सोम गुण कमी होतो व साहजिकच उष्ण गुणात्मक पित्ताची वृद्धि होऊन दाहाची निर्मिती होते. तृष्णानिरोधजाप्रमाणेच संप्राप्ति यातही घडते. फरक इतकाच की तृष्णानिरोधज हा अत्यंत आशुकारी प्रकार आहे तर धातुक्षयज दाह हा चिरकारी प्रकार असतो.

धातुक्षयज दाह हा केवळ रसादि जलीय धातूंच्या क्षीणतेमुळेच उत्पन्न होतो असे मात्र नाही. सर्वच धातूंच्या क्षयाने दाह उत्पन्न होऊ शकतो. सप्तधातूंच्या क्षयाने दाह उत्पन्न होतो हे प्रमेह, राजयक्ष्मा, उदर किंवा तत्सम धातुक्षयप्रधान व्याधीत आढळणाऱ्या दाहावरून स्पष्ट होते. ओजक्षयही दाहाला कारणीभूत होऊ शकतो. या प्रकारच्या दाहात पित्ताच्या मार्गात वायूमुळे अवरोध आल्याने त्याचे विमार्गगमन होते व दाह उत्पन्न होत असतो. म्हणजेच पित्ताची प्रमाणतः वृद्धि नसून केवळ त्याचे विमार्गगमन हे वातप्रकोपाने घडत असते. साहजिकच याठिकाणी चिकित्सा करावी लागते ती वाताची. त्याने केलेले आवरण दूर झाले की पित्ताला आपोआप अनुलोम गती प्राप्त होऊन रोग बरा होत असतो.

मर्माभिघातज दाह :

'मर्माभिघातजोऽप्यस्ति योऽसाध्यः सप्तमो मतः।'- मा.नि./दाह/७

मर्मावर आघात झाल्याने उत्पन्न होणाऱ्या दाहात अंतर्दाह हे लक्षण असते पण बाह्य शरीरस्पर्श मात्र थंडगार असतो. मर्माघात या शब्दाने येथे शिर, बरिस्त आणि हृदय या ठिकाणी अभिघात अपेक्षित आहे. अभिघाताने वातप्रकोप होतो त्याचप्रमाणे रक्तस्त्राव आणि तदजनित रक्तदुष्टीही असते. दाहाचा हा प्रकार असाध्य असा आहे. सर्व शरीराच्या क्रियेत अडथळा उत्पन्न होणे, रसरक्तसंवाहनात अडथळा येणे आणि मूत्रावरोध वा मूत्राघात या प्रकारची लक्षणे अनुक्रमे शिर, हृदय व बरिस्त या मर्मावर आघात झाल्यास अनुषंगाने उत्पन्न होताना दिसतात.

क्षतज दाह :

मधुकोष टीकेत हा दाहप्रकार उल्लेखिलेला आहे. यामध्ये अंतर्दाह, तृष्णा, प्रलाप, मूर्च्छा आदि लक्षणे असतात. क्षतपीडित रुग्णाने संतर्पण वा बृंहण करणारा आहार घेतला नाही, फार चिंता किंवा शोक केला, तर पित्तप्रकोप होऊन हा दाहप्रकार उत्पन्न होतो असे म्हटले आहे.

साध्यासाध्यत्व

रक्तपूर्ण कोष्ठज, धातुक्षयज आणि मर्माभिघातज हे दाहाचे ३ प्रकार असाध्य असतात. अन्य प्रकार कष्टसाध्य आहेत. ज्या दाहात अतिप्रमाणात दाह हे लक्षण असूनही शरीर अतिशीत असते तो दाहाचा रोगी असाध्य समजला जातो.

चिकित्सा

१. 'दाहेऽतिशिशिरं तोयं क्रिया कार्या सुशीतला।' - यो. रत्नाकर/दाह

२. 'शीतवातजलस्पर्शः शीतान्युपवनानि च्छ

पीतज्वरहरं यच्च दाहे तत्कार्यमिष्यते।' - वंगसेन

दाह हा पित्ताच्या उष्ण, तीक्ष्ण गुणाने उत्पन्न होणारा व्याधि असल्याने सर्वच प्रकारच्या दाहात शीतोपचार करणे आवश्यक ठरते. शीत प्रदेशात राहणे, गार वारा सेवन करणे, थंडगार आणि जलाशयाचे काठी राहणे अशा प्रकारचे उपचार दाहात करावे लागतात. सर्वांगावर शीत द्रव्यांचा लेप करणे फायदेशीर असते. यासाठी चंदन, कापूर, अगरू किंवा शतघीत घृत आदि द्रव्ये वापरली जातात.

औषधी द्रव्यांमध्ये लघु, शीतवीर्यात्मक, पित्तशामक अशीच द्रव्ये वापरावयास हवीत. चंदन, वाळा, तृणपंचमूळ, सारिवा, गोखरू, कमल, मालतीपुष्प, जातीपुष्प, गुलाब, द्राक्षा, आमलकी, दाडिम, प्रवाळ, मौक्तिक ही किंवा याप्रकारची द्रव्ये दाहासाठी उपयुक्त ठरतात.

कल्पांपैकी चंद्रकला, सूतशेखर, कामदुहा, वसंतकुसुमाकर, उशीरासव, चंदनासव हे कल्प दाहप्रशामनाकरिता प्रसिद्ध आहेत.

आहारामध्ये विविध प्रकारचे फलरस वापरावेत. मधुर, अम्ल द्रव्यांनी सिद्ध केलेले मंड, पेया, यूष किंवा अन्य शीतपानकांचा उपयोग केला जातो. दूध, तूप, नवनीत हेही आहारात अधिक प्रमाणात देणे चांगले.

रुग्णाने व्यायाम करणे, उन्हात फिरणे, विषमाशन व मैथुन या गोष्टी टाळल्या पाहिजेत. कटु-तिक्त-उष्ण-विदाही पदार्थ वर्ज्य केले पाहिजे. विशेषतः तक्र, हिंग व लसूण हे अपथ्यकर पदार्थ वर्ज्य केले पाहिजेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार दाह

अर्वाचिन दृष्टिकोनातून दाह व्याधि म्हणजे Peripheral Neuritis आहे. सामान्यतः Hypertention, Dehydration, Local Blood Accumulation यामुळे अशा प्रकारचा बाह्य किंवा परिसरीय वातनाडीचा क्षोभ होतो व दाहाची उत्पत्ति होते.

□□□

धमनी प्रतिचय

धमनी प्रतिचय हा व्याधि चरकाने कफाचे नानात्मज विकार सांगताना वर्णिलेला आहे. विरुद्धाशनाने उत्पन्न होणाऱ्या विषाचे परिणाम सांगतानाही याचा उल्लेख आलेला आहे.

चरक टीकाकार चक्रदत्त यानी या धमनी प्रतिचयाचा अर्थ वरील दोन ठिकाणी अगदी वेगवेगळा सांगितलेला आहे. नानात्मक विकार प्रकरणी धमनी प्रतिचय म्हणजे धमनी उपलेप असा अर्थ त्यांनी सांगितलेला असून विरुद्धाशन प्रकरणी मात्र सिराजग्रंथी असा या शब्दाचा अर्थ सांगितलेला दिसतो.

या व्याधीची सामान्य लक्षणे अशी कोठेही सांगितलेली नाहीत. परंतु धमनी उपलेप या शब्दावरून 'रक्तदाब वाढणे' (Hypertention) या शब्दाने आज व्यवहारात जो व्याधि ओळखला जातो तो गृहीत धरावा असे एक मत मांडले जाते व ते योग्य वाटते.

सामान्यतः प्रौढ वा वृद्ध व्यक्तींमध्ये हा व्याधि अधिक प्रमाणात आढळतो. स्वभावतः वयानुसार उत्पन्न होणारे अग्निमांड्य हे याचे महत्त्वाचे कारण असते. यामुळे वात व पित्त यांचा प्रकोप होऊन भ्रम, क्लम, हृत्स्पंदन, निद्रानाश, कर्णनाद आदि विविध लक्षणांनी युक्त व्याधि उत्पन्न होत असतो. या धमनी प्रतिचयामुळे हृद्रोग, मूर्च्छा व पक्षाघातासारखे वातव्याधि उत्पन्न होण्याची शक्यता असते.

चरकाने आवृत वात प्रकरणात पित्तावृत वायु आणि पित्तावृत प्राणवायु ह्यांची लक्षणे सांगितली आहेत. ही लक्षणे व धमनी प्रतिचयामध्ये मिळणारी लक्षणे ह्यामध्ये खूपच साधर्म्य आहे. ह्यासाठीच धमनी प्रतिचय म्हणजेच पित्तावृत प्राणवायु समजणे योग्य ठरते.

चिकित्सा

यात आढळणारी वात, पित्त प्रधानता लक्षात घेता, मृदु विरेचन ही यावरील प्रमुख चिकित्सा ठरते. आमलकी, द्राक्षा, हरितकी, निशोत्तर, गोमूत्र हरितकी, बाहवा यासारखी मृदुविरेचक व अनुलोमक द्रव्ये यासाठी उपयुक्त ठरतात. औषधी द्रव्यांमध्ये सर्पगंधा, जटामांसी, धमासा, अश्वगंधा, सारिवा, खुरासनी ओवा ही महत्त्वाची औषधी द्रव्ये आहेत. सूतशेखर, सर्पगंधावटी, शिलाजतु व त्यांचे कल्प यांचाही चांगला उपयोग होतो. उत्कृष्ट दीपनपाचन असणारी, पित्तविरेचक व रक्तवह स्रोतसाधक मूलस्थान असणाऱ्या यकृतावर कार्यकारी अशी आरोग्यवर्धिनी हीही धमनीप्रतिचयासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते.

आरोग्यवर्धिनी ही या प्रकारे उत्कृष्ट पित्तशामक असल्याने पित्तावृत वातावरील म्हणजेच उच्च रक्तदाबावरील ते एक महत्त्वाचे औषध ठरते. आरोग्यवर्धिनी वापरली असता रक्तदाब लगेच कमी होतो, असा मात्र याचा अर्थ नव्हे. सर्पगंधा, सूतशेखर, धमासा यासारख्या रक्तदाब कमी करणाऱ्या औषधांबरोबर आरोग्यवर्धिनी २५० मि.ग्रॅ. ३ वेळा सुरू करावी. रुग्णाचा रक्तदाब कमी झाल्यानंतर हळूहळू अन्य औषधांची मात्रा कमी करत जाऊन केवळ आरोग्यवर्धिनी चालू ठेवावी. यासाठी किमान ३ महिन्यांचा कालावधी लागतो.

आरोग्यवर्धिनीचे कोणतेही वाईट परिणाम शरीरावर होत नाहीत. भूक चांगली लागू लागते. एकंदरीत प्रकृती सुधारते व रुग्णास उत्साह जाणवू लागतो. अशी ही आरोग्यवर्धिनी रक्तदाब प्राकृत झाल्यानंतर पुढेही ६ ते ८ महिने चालू ठेवून नंतर क्रमाने आरोग्यवर्धिनीचीही मात्रा कमी करता येते व कालांतराने कोणतेही औषध न घेता रुग्णाचा रक्तदाब प्राकृत राहू शकतो, असे प्रत्यक्षात अनेक रुग्णांमध्ये आढळते.

धमनीप्रतिचयामध्ये दही, मासे किंवा अन्य अभिष्यंदी पदार्थ टाळले पाहिजेत. लवण वर्ज्य किंवा अगदी अल्प लवण असणारा आहार घेणे उपयुक्त ठरते. विश्रांती व मानसिक स्वास्थ्य यांचीही नितांत जरूरी या व्याधीमध्ये भासते.

शीतपित्त-उदरद-कोठ-उत्कोठ

ज्या रोगामध्ये सर्वांगावर गांधी उठतात, म्हणजेच गांधीलमाशी चावल्यावर येतात तशा प्रकारची मंडले निर्माण होतात, उत्सेध येतो, दाह-कंडू व आरक्तवर्णता असते त्या व्याधीला शीतपित्त असे म्हणतात. शीतपित्त, उदरद, कोठ हे अनेक वेळा एकमेकांचे पर्यायी शब्द म्हणून वापरले जातात परंतु त्यात थोडासा भेद आहे.

शीतपित्त या नावाने थोडा संभ्रम निर्माण होतो. उष्ण हा पित्ताचा एक अविभाज्य असा गुण आहे. पित्ताशिवाय अन्यत्र हा गुण असत नाही आणि पित्त नेहमीच उष्ण गुणाचे असते. असे आहे तर शीतपित्त म्हणजे काय अशी शंका साहजिकच येते. या ठिकाणी शीत हे पित्ताचे विशेषण नसून, पित्ताबरोबर शीतगुणात्मक अशा कफ व वायु यांचा अनुबंध असतो, हे स्पष्ट करणारे आहे. संप्राप्ति वर्णन करताना हीच गोष्ट माधवनिदानकारानी स्पष्ट केलेली आहे.

संप्राप्ति

'शीतमारुतसंस्पर्शात्प्रदूष्टौ कफमारुतौ।
पित्तेन सह संभूय बहिरन्तर्विसर्पतः॥'

- मा.नि./शीतपित्त/ १

गार वारा लागल्याने किंवा वेगविधारणादि इतर कारणाने कफ व वात प्रकोप होतो. हा प्रकुपित वायु व कफ स्वकारणांनी प्रकुपित झालेल्या पित्ताशी संसर्ग करून विमार्गग होऊन त्वचेवर मंडलोत्पत्ति करतो. यासच शीतपित्त असे म्हटले जाते.

पूर्वरूपे

'पिपासारुचिहल्लासदेहेसादांगगौरवम्।
रक्तलोचनता तेषां पूर्वरूपस्य लक्षणम्॥'

- मा.नि./शीतपित्त/ २

तृष्णा, अरुचि, हल्लास, अंगसाद, अंगगौरव व आरक्तवर्णता ही लक्षणे व्याधीचे पूर्वरूपावस्थेत असतात.

रूपे

'वरटीदष्टसंस्थानः शोथः संजायते बहिः।
सकण्डूस्तोदबहुलच्छर्दिज्वरविदाहवान्॥
उदरदमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे।
वाताधिकं शीतपित्तमुदरदस्तु कफाधिकः॥
सोत्संगैश्च सरागैश्च कण्डूमन्त्रिश्च मण्डलैः।
शैशिरः कफजो व्याधिरुदरद इति कीर्तितः॥'

- मा.नि./शीतपित्त/ ३ ते ५

शीतपित्त व उदरदाची संप्राप्ति

गार वारा / वेग विधारण

कफ, वात प्रकोप

वातप्रकोप अधिक प्रमाणात

पित्त दोषसंसर्ग

दोषविमार्ग

त्वचेवर मंडलोत्पत्ती

(तोद अधिक)

शीतपित्त

स्वकारणाने

पित्तप्रकोप

गार वारा / वेगविधारण

कफ, वात प्रकोप

कफप्रकोप अधिक प्रमाणात

पित्त दोषसंसर्ग

दोषविमार्ग

त्वचेवर मंडलोत्पत्ती

(कंडु अधिक)

उदरद

सर्वांगावर गांधीलमाशी चावल्याप्रमाणे मंडले उत्पन्न होणे, त्या ठिकाणी कंडू, तोद, दाह असणे ही शीतपित्ताची प्रमुख लक्षणे आहेत. पूर्वरूपात वर्णिलेली तृष्णा, अरुचि, हल्लास, अंगसादादि लक्षणेही अधिक व्यक्त होतात. सार्वदेहिक लक्षणांपैकी छर्दी आणि ज्वर ही लक्षणेही अनेक रुग्णांमध्ये आढळतात.

शीतपित्त व उदरद हे सामान्यतः पर्यायवाची शब्द मानले जात असले तरी माधव-निदानकारानी या दोन प्रकारांत काही फरक सांगितला आहे. शीतपित्तामध्ये वाताचे आधिक्य असते तर उदरदामध्ये कफाधिक्य. शीतपित्तामध्ये वाताधिक्य असल्याने तोद हे लक्षण अधिक प्रमाणात असते तर उदरदामध्ये कफाधिक्यामुळे कंडू हे लक्षण अधिक प्रमाणात असते असे म्हणता येईल. पित्तामुळे उत्पन्न होणारे दाह हे लक्षण सर्वच प्रकारांत मिळते.

शीतपित्त व उदरद यामध्ये तीनही दोषांचा प्रकोप असतोच. परंतु वातकफाच्या तरतम भावांवरूनच हे प्रकार केले जातात असे म्हणता येईल.

उदरदाची म्हणून आणखीही काही लक्षणे माधवनिदानकारानी सांगितलेली आहेत. यात उत्सेध, आरक्तवर्णता, कंडूयुक्त मंडले असतात व थंडीमध्ये हा रोग वाढतो असे सांगितलेले आहे. खरे पाहता शीतपित्तामध्ये सांगितलेल्या 'वरटीदष्टसंस्थानः' या शब्दामध्येच उत्सेध, आरक्तवर्णता, दाह, कंडू ही सर्व लक्षणे समाविष्ट होतात. 'शीतमारुतसंस्पर्शात्' या शब्दाने शीताने वृद्धी होते हेही स्पष्ट होते. यामुळेच शीतपित्ताचाच आणखी एक समानार्थी, अधिक स्पष्टीकरण करणारा हा श्लोक आहे असे म्हणावेसे वाटते.

मधुकोषकारानी उदरदात बाजूने उंचवटा असतो, पण मध्ये खळगा असतो असे वर्णन केलेले असले तरी प्रत्यक्षात मात्र असे कधीच मिळत नाही.

कोठ-उत्कोठ

'असम्यग्वमनोदीर्णापित्तश्लेष्मान्तनिग्रहैः।

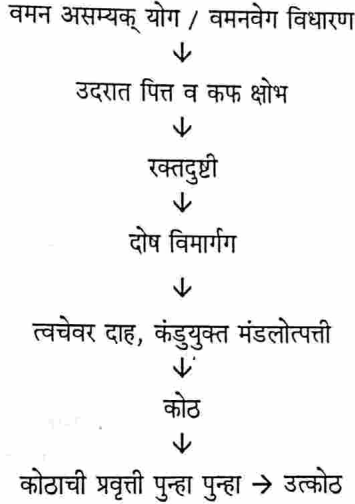
मण्डलानि सकण्डूनि रागवन्ति बहूनिच।।

उत्कोठः सानुबन्धश्च कोठ इत्यभिधीयते।।' - मा.नि./शीतपित्त ६

कोठामध्येही शीतपित्तासारखीच लक्षणे उत्पन्न होतात. मात्र यामध्ये दोषप्रकोपासाठी विशिष्ट कारण घडलेले असते.

वमनाच्या असम्यक् योगाने किंवा वमनवेगाचे विधारण केल्याने उदरात पित्त व कफ यांचा क्षोभ होतो. पित्त व कफ हे रक्ताला दुष्ट करतात व विमार्ग होऊन त्वचेवर दाह, कंडुयुक्त मंडलोत्पत्ति होते. यासच कोठ असे म्हटले जाते. कोठाचीच प्रवृत्ति जर पुनःपुन्हा होत राहिली-व्याधीची व्यक्ति वरचेवर होत राहिली तर त्यालाच उत्कोठ असे म्हणतात.

कोठ-उत्कोठ संप्राप्ति

शीतपित्त, उदरद, कोठ या प्रकारात साक्षात् रक्तदुष्टी कोठेही वर्णिलेली नाही परंतु राग, कंडू, दाह, उत्सेध या लक्षणांवरून रक्तदुष्टीचे अनुमान करता येते.

चिकित्सा

'अभ्यंगः कटुतैलैः स्वेदश्चोष्णो वारिणा।

तथाऽऽशु वमनं कार्यं पटोलारिष्टवासकैः॥'

शीतपित्तासाठी प्रथमतः मोहरीच्या तेलाने स्नेहन करून नंतर गरम पाण्याने स्वेदन करणे फायद्याचे ठरते. शोधन चिकित्सा ही शीतपित्त, उदरद, कोठ या सर्वांमध्येच आवश्यक असते. वमनासाठी पटोल, अरिष्टक, निंब वा वासा यांचा उपयोग करावा. मदन, वचा, यष्टिमधु यांचे सहाय्यानेही वमन देता येते किंवा केवळ जलाने वमन करवावे. ज्या रुग्णांमध्ये वमन देणे शक्य नसते, त्यामध्ये मृदु विरेचन वापरावे. विरेचनासाठी निशोत्तर, त्रिफळा, गंधर्व हरितकी, आरग्वध यासारखी मृदु विरेचक द्रव्य वापरावीत.

शमनौषधी मध्ये वातकफघ्न उपचार महत्वाचे ठरतात. उष्ण, तीक्ष्ण, आमपाचक व वातानुलोमक औषधांमुळे वातकफाचा प्रशम होतो व त्यामुळेच विमार्गग झालेल्या पित्तासही अनुलोम गती प्राप्त होते. साहजिकच या प्रकारे संप्राप्तिभंग झाल्याने शीतपित्त बरे होते, नष्ट होते. त्रिकटु विशेषतः मिर हे शीतपित्तावरील उत्कृष्ट औषध समजले जाते. हरिद्राचूर्ण वा हरिद्राखंडयोगासारखे हरिद्रेचे अन्य कल्प अत्यंत उपयुक्त ठरतात. हरिद्रा ही दीपन, पाचन करणारी असून क्लेद कमी करणारी असते. हरिद्रेच्या उपयोगाने क्लेद कमी झाल्यानेच कंडू, दाह आदि लक्षणे नाहीशी होतात. समीरपन्नगरस हाही कफवातघ्न, वातानुलोमक, आमपाचक असा कल्प असून त्याचाही शीतपित्तासाठी उत्तम उपयोग होतो.

सद्यःफलदायी चिकित्सा

शीतपित्तामध्ये कंडू हे अत्यंत त्रासदायक असे लक्षण असून त्याची वेगळी चिकित्सा करणे काही वेळा आवश्यक ठरते. कंडू कमी करण्यासाठी खाण्याच्या सोड्ड्याचे पाणी तयार करून ते सर्वांगावर चोपडले जाते. याने कंडू लगेच कमी होतो. आमसुलाचे पाणीही याप्रकारे लेपनासाठी व पानासाठीही वापरतात. दाह प्रशमनासाठी कामदुधा, मौक्तिक, मीठीक, यासारख्या शीतवीर्य द्रव्यांचा उपयोग होतो. सारिचा, मंजिष्ठा, गुडूची, निंब, धमासा ही द्रव्येही स्वतःशोधन करणारी म्हणून उपयुक्त ठरतात.

कंडू प्रशमनासाठी बंगभस्म किंवा त्रिवंग भस्म हे सद्यःफलदायी म्हणून उपयुक्त ठरते. सूतशेखर, आरोग्यवर्धिनी, गंधकरसायन, चतुर्भुज रस हेही शीतपित्तावर उपयुक्त ठरणारे आणखी काही कल्प आहेत.

झेंडूच्या पानांचा रस हा बाह्य लेपनासाठी तसेच अभ्यंतर प्रयोगासाठीही सद्यःफलदायी ठरतो. हा एक अनुभूत योग आहे. सामान्यतः झेंडूच्या पानांचा एक चमचा स्वरस दिवसातून तीन वेळा घेणे जरीचे असते.

पथ्यापथ्य

जुने तांदूळ, कुलत्थ यूष, कारल्याची भाजी विशेष पथ्यकर समजली जाते. स्नान व पानासाठी गरम पाणी वापरणे पथ्यकर असते.

गुरु, अम्ल, विदाही अन्न, शीतजलाने स्नान, गार वारा व आतप यांचे सेवन करणे हे अपथ्यकर समजले जाते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

शीतपित्त-उदरद-कोठ-Urticaria

अर्वाचिन परिभाषेमध्ये यास Urticaria असे म्हणतात. एक प्रकारचे असातम्य (Allergy) विशेषतः असातम्य अशा प्रथिनांची उत्पत्ति वा सेवन (Unsuitable Proteins) हे याचे प्रधान कारण असते.

मत्स्य, मांस, अंडी, कृमिदंश, सूत्रांकुर वा गंडूपद कृमि आणि विविधनिःसारखी औषधे ही याची प्रमुख कारणे आहेत. चिकित्सेमध्ये Antihistamins प्रामुख्याने वापरावी लागतात.

□□□

रक्तपित्त

शरीरातील बाह्यःस्रोतसातून जेव्हा आघातादि कारणांशिवायच रक्तस्त्राव होऊ लागतो तेव्हा त्यास रक्तपित्त असे म्हटले जाते. मुख, नासा, कर्ण, नेत्र ही शरीराच्या उर्ध्वभागातील बाह्य स्रोतसे आहेत. तर गुद, मूत्र व योनिमार्ग ही अधोभागी असणारी बाह्य स्रोतसे आहेत. यापैकी कोणत्याही बाह्य स्रोतसातून किंवा सर्व शरीरास व्यापून असणाऱ्या त्वचेतील रोमरंध्रातून अकारण (आघातादी दृश्य कारण नसताना) रक्तस्त्राव होणे हे रक्तपित्त या व्याधीचे प्रधान लक्षण आहे.

'संयोगाद्दूषणात्तु सामान्याद्गन्धवर्णयोः। रक्तस्य पित्तामाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः।।' - च.चि. ४/७

या व्याधीस रक्तपित्त असे नाव मिळण्याचे कारण म्हणजे यात रक्त व पित्त यांची समान दुष्टी असते. रक्त व पित्त यांचा संसर्ग, पित्ताने दूषित रक्त किंवा रक्ताप्रमाणे गंधवर्ण प्राप्त झालेले पित्त म्हणजे रक्तपित्त असे विविध प्रकारचे स्पष्टीकरण चरकानी केलेले आहे. चक्रदत्ताने हेच निराळ्या भाषेत सांगितले आहे. 'रक्तयुक्तं पित्तं, रक्ते दूष्ये पित्तं व रक्तवत् पित्तं' हे शब्दप्रयोग चक्रदत्तानी केलेले आहेत. स्वकारणांनी प्रकुपित झालेले पित्त व दुष्ट झालेले रक्त यांचा संयोग या व्याधीत होतोच. पित्त व रक्त यांची स्वतंत्रपणे दुष्टी होत असली तरी प्रकुपित झालेल्या पित्ताने रक्ताची अधिक दुष्टी होत असते. या दृष्टीने पाहता 'रक्ते दूष्ये पित्तं' हे स्पष्टीकरणही योग्य असेच आहे. रक्ताच्या संसर्गाने आणि व्याधिप्रभावामुळे पित्ताला रक्ताप्रमाणे गंध व वर्ण प्राप्त झालेला असतोच.

संक्षेपाने पहावयाचे तर प्रकुपित पित्त रक्तात मिसळते, त्यास अधिक दुष्ट करते आणि रक्ताचे गंधवर्ण पित्तास प्राप्त होतात. रक्त आणि पित्त यांची या प्रकारची विशिष्ट संमूर्च्छना लक्षात घेऊनच या व्याधीस रक्तपित्त म्हटले जाते.

'महागदं महावीर्यमग्निवच्छीघ्रकारि च।' - च.चि. ४/३

रक्तपित्त हा एक अत्यंत दारुण आणि आशुकारी असा रोग आहे. अग्निप्रमाणे महावेगी व शीघ्रकारी असा हा रोग असतो. असे सांगून चरकाचार्यांनी यास महागद अशी संज्ञा दिलेली आहे.

हेतु

'यदा जन्तुर्यवकोद्दालककोरदूषप्रायाण्यन्नानि भुंक्ते, भृशोष्णातीक्ष्णमपि चान्नजातं निष्वावमाषकुलत्थसूपक्षारोपिहितं, दधिदधिमंडोदश्वित्कट्वराम्लकांजिकोपसेकं वा, वाराहमाहिषाविकमात्यगव्यपिशितं, पिण्याकपिण्डालुशुष्कशाकोपहितं, मूलकसर्षपलशुनकरंजशिशुकमधुशिशुखडयूषभूस्तृणसुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमानकपर्णासिक्षवकफणिज्जकोपदंश, सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकमधूलकशुक्तकुवलबदराम्लप्रायानुपानं वा, पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठमुष्णाभितप्तो वातिमात्रमतिवेलं वा आमं पयः पिबति, पयसा समश्नाति रौहिणीकं, काणकपोतं वा सर्षपतेलक्षारसिद्धं, कुलत्थपिण्याकजाम्बवलकुचपक्वैः शौक्तिर्कैर्वा सह क्षीरमाममतिमात्रमथवा पिबत्युष्णाभितप्तस्तस्यैवमाचरतः पित्तं प्रकोमपमापद्यते, लोहितं च स्वप्रमाणमतिवर्तते।' - च.नि. २/४

२) **'तस्योष्णं तीक्ष्णमम्लं च कटुनि लवणानि च। घर्मश्चान्निविदाहश्च हेतुः पूर्व निदर्शितः।।'** - च.चि. ४/४

सर्वप्रकारचा पित्तकर - पित्तकोपक आहारविहार हा रक्तपित्तास कारणीभूत ठरत असतो. विशेषतः ऋण, तीक्ष्ण, कटु, विदाही, द्रव, अम्ल, क्षारयुक्त पदार्थ यांचे अधिक प्रमाणात सेवन करणे हे रक्तपित्ताचे प्रमुख कारण आहे. आतपसेवा, अग्निसेवा किंवा शरद ऋतु यासारखे पित्तकर हेतूही रक्तपित्तास कारणीभूत ठरतात. या सर्व पित्तप्रकोपक आहारविहाराचे विस्ताराने वर्णन चरकाचार्यांनी निदानस्थानात केलेले आहे. विशेषतः यव, कोद्रव यासारखी धान्ये, पावटा, उडीद, हुलगे यांचा क्षाराबरोबर उपयोग, दही, दह्यावरचे पाणी, उद्द्वित (पाणी न घातलेले आंबट ताक) अम्लकांजी, डुक्कर, म्हैस, मेंढी, मासे, बैल यांचे मांस, पेंड, पिंडालू, शुष्कमांस, मुळा, मोहरी, लसूण, करंज, शिशु (शेवगा), पुदिना, सुरण इत्यादी भाज्या, त्यांच्या चटण्या,

भूस्तृण (कोथबीर), निरनिराळी मद्ये, आंबट बोरें इत्यादी सर्व पदार्थ अधिक प्रमाणात खाणे हे रक्तपित्ताचे प्रमुख हेतू होत.

याखेरीज काही विरुद्ध आहाराचे सेवन करणे हे ही रक्तपित्तास प्रमुख कारणीभूत ठरते असे सांगून चरकाचार्यांनी त्यांची काही उदाहरणे दिलेली आहेत. उन्हाळ्यामध्ये हिंदून आल्याने तप्त झालेल्या अवस्थेत, अधिक मात्रेमध्ये व अधिकवेळा निरसे दूध पिणे, दुधाबरोबर कटुरोहिणीची भाजी खाणे, मोहरीच्या तेलात तळून बनविलेल्या पारव्याचे मांस क्षारयुक्त असे खाणे, आंबट द्रव्याबरोबर दूध घेणे इत्यादी कारणांनी पित्तप्रकोप होतो व रक्तदुष्टीही होऊन रक्तपित्त निर्माण होते.

विधिशोणिताध्यायामध्ये वर्णिलेल्या रक्तदुष्टीकर कारणांचाही रक्तपित्ताच्या कारणांत समावेश करावा लागतो. यात दिवास्वप्न, आवश्यकता असूनही रक्तमोक्षण न करणे, छर्दिच्या वेगाचे धारण करणे ही अधिक कारणे आहेत.

संप्राप्ति

१) पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम्।

ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विधाऽपि वा।।'- माधव निदान

२) 'तैर्हेतुभिः समुत्क्लिष्टं पित्तं रक्तं प्रपद्यते।

तद्योनित्वात्प्रपन्नं च वर्धते तद्प्रदूषयत्।।

तस्योष्मणां द्रवो धातुर्धातीर्धातोः प्रसिच्यते।

स्विद्यतस्तेन संवृद्धिं भ्रूयस्तदधिगच्छति।।'- च.चि. ४/५, ६

३) '.....पित्तं प्रकोपमापद्यते, लोहितं च स्वप्रमाणातिवृते। तस्मिन्प्रमाणातिवृते पित्तं प्रकुपितं शरीरमनुसर्पद्यदेव यकृत्स्लीप्रभावाणां लोहितवहानां स्रोतसां लोहिताभिष्यन्द्गुरुणि मुखान्यासाद्य प्रतिरुन्ध्यात् तदेव लोहितं दूषयति।' - च.नि. २/४

वर निर्दिष्ट केलेल्या मिथ्याआहारविहाराने पित्त हे त्याच्या उष्ण व तीक्ष्ण गुणाने वाढते. या उष्ण व तीक्ष्ण गुणांमुळे सर्व शरीरातील धातूंचे स्वेदन होते, त्यांचे क्षरण होते म्हणजेच धातूंच्या ठिकाणी असणारा द्रवांश हा बाहेर पडू लागतो. अशा या द्रवांशामुळे पित्ताचा द्रवगुण अधिक वाढतो. पित्त प्रमाणातः वाढते. समान गुणाचे असणारे रक्तही प्रमाणातः वाढते.

प्रकुपित झालेले पित्त हे रक्तवह स्रोतसाचे मूळ असलेल्या यकृत व प्लीहा यामध्ये प्रविष्ट होऊन त्या ठिकाणी द्रव, अभिष्यंदी व गुरु अशा आमसमान गुणांनी रक्तवह स्रोतसाची मुखे अवरुद्ध करून रक्तास अधिकच दुष्ट करते.

रक्त व पित्त यांच्या या परस्पर संसर्गाने - संमूर्च्छनेने पित्ताचे लघु, विभ्र, सर हे गुण रक्तात येतात तर रक्ताचे गंध, वर्णादि गुण पित्तास प्राप्त होतात.

असे हे दूषित, संमूर्च्छित रक्त आणि पित्त कफाचा अनुबंध असेल तर आमाशयात येऊन नाक, कान, डोळे व तोंड यातून बाहेर पडते. जर वातानुबंध असेल तर ते वातस्थानात म्हणजेच पक्वाशयात जाऊन अधोमार्गाने म्हणजेच गुदमार्ग, मूत्रमार्ग किंवा योनिमार्ग यातून बाहेर पडते. तीनही दोषांचा प्रकोप असताना किंवा वातप्राधान्य असून स्रोतसोरोध अधिक असल्यास रक्तपित्त तिर्यकगत होते व त्वचेत संचित होऊन रोमरंध्रातून बाहेर पडू लागते.

सारंशाने रक्तपित्ताची संप्राप्ति पुढीलप्रमाणे सांगता येईल. पूर्वोक्त आहारादि कारणांनी पित्त व रक्त प्रमाणातः वाढते. वाढलेले हे रक्त विदग्ध असते. त्यात मलरूप पित्तही मिसळलेले असते. धातुगत जलीय अंश रक्तात मिसळल्याने रक्ताचे प्रमाण आणखीनच वाढते. रक्ताच्या वाढलेल्या प्रमाणांमुळे व पित्ताच्या आधिक्यामुळे रक्तवाहिन्यांतील दाब वाढतो व त्यांना इजा होते. त्या क्षतग्रस्त होतात व या क्षतातून रक्तस्राव होऊ लागतो आणि रक्तपित्ताची निर्मिती होते.

साधारणतः कोणत्याही बाह्य आघात सदृश कारणांखेरीज शरीरांतर्गत कारणांनी येथे रक्तस्राव सुरू होतो हे लक्षात घेतले पाहिजे. अर्शासारख्या ज्या व्याधीत केवळ जीवरक्त वाहते त्याचा समावेश रक्तपित्तात होऊ शकत नाही. हीच स्थिती रक्तातिसार, रक्तप्रवाहिका, रक्तछीवन, रक्तप्रदर या व्याधींबाबतही आहे. या सर्व व्याधींमध्ये रक्तस्राव होत असला तरी रक्ताची दुष्टी झालेली नसते, तसेच पित्ताने रक्तास दुष्ट करणे आदि संप्राप्तिही घडलेली नसते.

रक्तपित्ताची संप्राप्ति

उष्ण, तीक्ष्ण गुणाने पित्त प्रकोप

सर्व शरीरातील धातूंचे स्वेदन

क्षरण - धातूंचे ठिकाणी
असणारा द्रवांश बाहेर पडतो

पित्ताचे प्रमाण वाढते

वाढलेले पित्त रक्तात मिसळते

रक्ताचे प्रमाण वाढते

रक्तवहस्रोतसाचे मूळ स्थान यकृत व प्लीहा यामध्ये प्रविष्ट

द्रव, अभिप्यंदी व गुरु अशा आम समान
गुणाने तेथे रक्तवह स्रोतस अवरुद्ध

रक्तदुष्टी अधिक

प्रकुपित पित्ताचे लघु, विस्त्र, सरगुण रक्तात येतात व रक्ताचे गंध, वर्णादि गुण पित्तात मिसळतात.

दूषित व संमूर्च्छित पित्त व रक्त

रक्तवाहिन्यांवर दाब

रक्तवाहिन्या क्षतग्रस्त

रक्तस्राव

कफानुबंध

वातानुबंध

स्रोतोरोध अधिक

नाक, कान, डोळे, तोंड यातून रक्तस्राव

गुद, मूत्रयोनी मार्गातून रक्तस्राव

तिर्यक्गती

उर्ध्वग रक्तपित्त

अधोग रक्तपित्त

त्वचेमध्ये संचिती

रोमरंध्रातून रक्तस्राव

तिर्यक् रक्तपित्त

पूर्वरूपे

१. सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः।

लोहगंधिश्च निःश्वसो भवत्यस्मिन् भविष्यति।।'- माधव निदान

२. 'शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः।।

छर्दिच्छर्दितवैभत्स्यं कासः श्वासो भ्रमः क्लमः।।

लोहलोहितमत्स्यामगन्ध्यास्यत्वं स्वरक्षयः।

रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु।

नीललोहितपीतानां वर्णानामविवेचनम्।

स्वप्ने तद्वर्णदर्शित्वं भवत्यस्मिन् भविष्यति।।'- अ.ह.नि. ३/४ ते ६

अंगसाद, शीत पदार्थांची इच्छा उत्पन्न होणे, तोंडातून वाफा निघाल्यासारखे वाटणे, छर्दि होणे, वमित द्रव्यांभे स्वरूप किळसवाणे असणे, श्वासास रक्ताचा गंध येणे, कास, श्वास, भ्रम, क्लम, स्वरभेद, स्वरक्षय, तोंडाला गंजलेल्या लोखंडासारखा, रक्तासारखा किंवा माशासारखा अम्लगंध येणे, सर्व शरीरावयव-पुरीष-मूत्र-स्वेद-लाळ-शेंवूड-युक्ती-कर्णमल-नैत्रमल यांचा वर्ण तांबडा-हिरवा-पिवळ्या होणे, स्वप्नामध्ये तांबड्या, निळ्या, पिवळ्या, काळ्या वर्णांच्या ज्वाळा दिसणे ही रक्तपित्ताची पूर्वरूपे आहेत.

सामान्य लक्षणे

रक्तपित्ताची सामान्य लक्षणे अशी ग्रंथात कोठेच वर्णिलेली नाहीत. बाह्य स्रोतसातून रक्तस्त्राव होणे हे यातील प्रत्यात्मिक असे लक्षण आहे. याखेरीज पूर्वरूपात सांगितलेली लक्षणेही अधिक व्यक्त होतात असे आपणास म्हणता येईल. रक्तपित्ताचे उपद्रव म्हणून येणारे व्याधि हे अनेक वेळा आढळतात व म्हणूनच त्यांचाही समावेश सामान्य लक्षणांत करावयास हरकत नाही. चक्रदत्तांनी 'प्रायोभावित्वेन नियतः' असेच या उपद्रवांचे वर्णन केलेले आहे. या सर्व दृष्टीने प्रहता बाह्य रक्तस्त्रावाचे जोडीला दौर्बल्य, श्वास, पांडुता, ज्वर, तृष्णा, हृत्पीडा ही रक्तपित्ताची प्रधान लक्षणे समजण्यास प्रत्यवाय नाही.

या सर्व सामान्य लक्षणांचे बरोबर दोषानुबंधाप्रमाणे अनेक लक्षणे उत्पन्न होत असतातच. त्यांचा विचार नंतर करावयाचा आहेच.

प्रकार

दोषानुबंधाने रक्तपित्त हे एकदोषज, द्वंद्वज व सान्निपातिक अशा प्रकारचे असते.

'सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम्।

श्यावारुणं सफेनं च तनु रूक्षं च वातिकम्॥

रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम्।

मेघकागारध्रुमाभ्रमंजनाभं च पैतिकम्॥'- च.चि. ४/९, १०

कफज रक्तपित्तात बाहेर पडणारे रक्त हे सांद्र, इषत् पांडुवर्णाचे, स्नेहयुक्त आणि पिच्छिल असते.

वातज रक्तपित्तात होणारा रक्तस्त्राव हा श्याव, अरुण वर्णाचा, फेनयुक्त, तनु (पातळ), रूक्ष असा असतो.

पैतिक रक्तपित्तामध्ये क्वाथाप्रमाणे काळा, गोमूत्र वर्णाचा, चिकट आणि गृहधूम किंवा अंजनाप्रमाणे काळा वर्ण असणारा रक्तस्त्राव होतो.

द्वंद्वज व सान्निपातिक अवस्थेमध्ये प्रकृतिसमसमवायजन्य अशीच लक्षणे तत् तत् दोषानुरूप उत्पन्न होतात.

गतिभेदाने प्रकार

'स्निग्धोष्णामुष्णारूक्षं च रक्तपित्तस्य कारणम्।

अधोगस्योत्तरं प्रायः पूर्वं स्यादूर्ध्वगस्य तु॥

ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम्।

द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुबध्यते॥'- च.चि. ४/२१, २२

स्निग्ध व उष्ण गुणाने प्रकृतिपित्त झालेल्या रक्तपित्तामध्ये कफानुबंध राहतो तर रूक्ष व उष्ण गुणाने झालेल्या रक्तपित्तात वातानुबंध असतो. कफानुबंध असताना रक्तपित्त हे आमाशयगत होऊन ऊर्ध्वमार्गाने बाहेर पडते तर वातानुबंध असताना अधोमार्गाने रक्तस्त्राव होत असतो. जेव्हा रक्तस्त्राव उभयमार्गाने होत असतो तेव्हा वातकफ या दोन्ही दोषांचा अनुबंध असतो. ज्यावेळी स्रोतरोध असतो तेव्हा रक्तपित्त हे तिर्यक् गत होते व रोमकूपांतून रक्तस्त्राव होऊ लागतो. काही वेळा रक्त हे त्वचेतून साक्षात बाहेर न पडता त्वचेखाली सादून राहते व त्यामुळे त्वचेखाली रक्त व कृष्णवर्णाची मंडले दिसू लागतात.

उपद्रव

'दौर्बल्यश्वासकासज्वरमथ्रुमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छा।

भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा॥

शिवाय वमन हा विरेचनाइतका सुखाने करता येण्याजोगा उपक्रम नाही. या सर्व कारणांमुळे अथोग रक्तपित्त हे याच्य किंवा असाध्य ठरते.

रक्तपित्त हे जेव्हा उभयमार्ग असते तेव्हा, वमन व विरेचन या दोन्ही शोधनोपचारांत विरुद्धोपक्रमत्व असल्याने ते करता येत नाहीत. त्यामुळेच हा प्रकार असाध्य ठरतो.

दोषगतीप्रमाणेच रक्तपित्ताचे साध्यासाध्यत्व ठरविताना अन्य अनेक गोष्टी लक्षात घ्याव्या लागतात. एकाच मार्गातून वाहणारे, एकाच दोषाने उत्पन्न झालेले, नुकतेच उत्पन्न झालेले, शिशिर व हेमंत ऋतूत उत्पन्न झालेले, उपद्रवरहित असे रक्तपित्त हे साध्य असते.

रोगी वृद्ध, व्याधीने क्षीण झालेला, तीव्र अग्निमांद्य असणारा असेल किंवा रक्तपित्त सान्निपातिक असेल तर असाध्यता जाणावी.

रक्तपित्ताच्या सावावरूनही, त्याच्या स्वरूपावरून साध्यासाध्यता सांगितली जाते. रक्तपित्तात स्राव हा मांस धुतलेल्या पाण्याप्रमाणे असेल, मंद-रक्त-पूय यांनी युक्त असेल, यकृतखंडाप्रमाणे ग्रंथील द्रव्याने युक्त असेल किंवा रंगाने पिकलेल्या जांभळाप्रमाणे अत्यंत कृष्ण व नील वर्णाचा, इंद्रधनुष्याप्रमाणे विविध रंगांनी युक्त किंवा फार दुर्गंधी असेल तर रक्तपित्त पूर्णतः असाध्य समजावे. रक्तपित्त पीडित रोग्याला सर्व वस्तु किंवा आकाश रक्तवर्णाचे दिसणे, रुग्णाचे नेत्र आरक्तवर्णाचे होणे, छर्दीतून रक्त पडणे व उद्गार (ढेकर) रक्तयुक्त असणे ही सर्व असाध्यत्वाची लक्षणे आहेत.

चिकित्सा

१. 'ज्ञात्वा निदानमयं मलावनुबलौ बलम्।
देशकालाद्यवस्थां च रक्तपित्ते प्रयोजयेत्॥
लंघनं बृंहणं वाऽऽदौ शोधनं शमनं तथा।
संतर्पणोत्थं बलिनो बहुदोषस्य साधयेत्॥'- अ.ह.चि. २/३, ४
२. 'अक्षीणबलमांसस्य रक्तपित्तं यदश्रतः।
तद्दोषदुष्टमुत्क्लिष्टं नादौ स्तम्भनमर्हति॥'- च.चि. ४/२५
३. 'प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते॥३'- च.नि. २/१९

रक्तपित्ताची चिकित्सा करताना हेतू, दोषगति, अनुबंधी दोष, रोग्याचे बलाबल, व्याधीचे बलाबल, देश, काल आणि रोगावस्था यांचा विचार करून लंघन-बृंहण किंवा शोधन-शमन यापैकी उपचार करावे लागतात. व्याधि संतर्पणोत्थ असेल, दोष व रोगी बलवान असतील तर शोधनोपक्रम करावा. रक्तपित्तात शोधन करताना ते विरुद्ध मार्गाने करणे आवश्यक असते. शुद्ध रक्त शरीराबाहेर जाऊ नये यासाठी गती बदलणे जरूरीचे असते. म्हणजेच उर्ध्वग रक्तपित्तात विरेचन तर अधोगामध्ये वमन द्यावे लागते.

उर्ध्वग रक्तपित्तात विरेचनासाठी आरग्वध, आमलकी, हरीतकी, निशोत्तर, द्राक्षा यष्टीमधु, कुटकी आदि द्रव्यांचा उपयोग करावा.

अधोग रक्तपित्तामध्ये द्यावयाच्या वमनासाठी मदनफल, यष्टिमधु, वचा, दूध, मध यांचा वापर करावा. रक्तपित्तामध्ये रक्तासारखा महत्त्वाचा धातू शरीराबाहेर जात असला तरी तो दुष्ट व प्रमाणतः वाढलेला असा रक्तधातू आहे हे लक्षात घेऊन, रोगी बलवान असेल, फार कृश नसेल तर, सुरुवातीस स्तंभन करू नये. अशा अवस्थेत स्तंभन दिल्यास गलग्रह, पूतिनस्य, मूर्च्छा, अरुचि, ज्वर, गुल्म, प्लीहदोष, आनाह, मूत्रकृच्छ्र, किलास, अर्शा, कुष्ठ, विसर्प, वर्णहानी, भगंदर यासारखी लक्षणे उत्पन्न होतात. इंद्रियांचा व बुद्धीचा उपरोधही होतो. हे सर्व टाळण्यासाठी बलवान रुग्णात सुरुवातीस उपेक्षा करावी असे सांगितलेले आहे.

मात्र उपेक्षा करताना अत्यंत दक्ष राहिले पाहिजे. अतिप्रमाणात वाढलेले व दुष्ट रक्त संपून साक्षात जीवरक्त शरीराबाहेर पडणे केव्हा सुरू होईल हे सांगता येणे कठीण आहे. यासाठीच ही अशी दक्षता आवश्यक आहे.

प्रतिमार्ग शोधन दिल्यानंतर किंवा रोगी दुर्बल असेल तर सुरुवातीपासूनच शमन उपचार करावेत. यासाठी तिक्त-कषाय रसांची, शीतवीर्य, रक्तस्तंभक अशी औषधे वापरावीत. अधोग रक्तपित्तातील वातानुबंध लक्षात घेऊन त्यासाठी मधुर रसांची औषधे वापरावीत. ऊर्ध्व रक्तपित्तासाठी फलरसांचे तर्पण घावे तर अधोगासाठी विविध पेया वापराव्यात. तर्पणासाठी खजूर, मनुळा, यष्टिमधु, परुषक यांनी सिद्ध केलेले शर्करायुक्त जल गार करून घावे. दाडिम, आमलकी यांनी सिद्ध केलेले तर्पणही लाभदायी ठरते. अधोगासाठी पेया तयार करण्यासाठी मूग, मसूर, हरभरे, चवळी इत्यादी द्रव्ये वापरावीत.

रक्तपित्तासाठी जे शमनोपचार केले जातात त्यामध्ये ऊर्ध्व रक्तपित्तासाठी वासा हे उत्कृष्ट औषध समजले जाते. लाक्षा व गोदंति भस्म हीही उर्ध्व रक्तपित्तावरील आणखी दोन प्रमुख औषधी द्रव्ये आहेत.

अधोग रक्तपित्तासाठी रक्तबोळ, नागकेशर ही दोन महत्त्वाची औषधी द्रव्ये आहेत. बोलपर्पटी वा बोलबद्ध रस हे रक्तबोळाचे कल्प वापरले जातात.

दोन्ही प्रकारच्या (ऊर्ध्व आणि अधोग) रक्तपित्तावर उपयोगी पडणारी अनेक औषधी द्रव्ये आहेत. वाळा, चंदन, हरिद्रा, दारुहरिद्रा, जेष्ठमध, नागरमोथा, मंजिष्ठा, पचकाष्ठ, मौक्तिकपिष्टी, गैरीक, प्रवाळ ही किंवा यासारखी अन्य शीतवीर्यात्मक, तिक्तरसाची व पित्तघ्न औषधे यासाठी वापरता येतात. कषाय रसाच्या औषधांचाही रक्तस्तंभनासाठी चांगला उपयोग होतो. या दृष्टीने पाहता वड, उंबर, जांभूळ, कांचनार वृक्ष यांच्या साली, मोचरस, आंब्याची कोय इत्यादि औषधे उपयुक्त ठरतात.

पद्मकादि गणातील द्रव्यांनी सिद्ध केलेले तैल हेही सर्व प्रकारच्या रक्तपित्तात उपयुक्त ठरते.

रक्तपित्तात अवस्थानुरूप चिकित्सा करीत असताना काही विशिष्ट प्रकारचे उपक्रम चरकानी वर्णिलेले आहेत. त्यापैकी काही महत्त्वाचे चिकित्सोपक्रम पुढीलप्रमाणे आहेत-

रक्तपित्तात मलावष्टंभ असताना सश्याचे मांस वास्तुकशाकाबरोबर (चुक्याची भाजी) खावे. शशमांस हे कषाय रसाचे असल्याने ते रक्तपित्ताचे स्तंभन करते, पण चुक्याच्या भाजीबरोबर दिल्याने, त्याने मलावष्टंभ मात्र होत नाही; उलट ते विबंधहर ठरते.

तित्तिर मांस हे उष्णवीर्यात्मक असल्याने रक्तपित्तात त्याचा वापर निषिद्ध समजला जातो. पण हेच तित्तिर मांस उदुंबर स्वरसाबरोबर दिल्यास त्याने रक्तपित्त वाढत नाही. उलट ते उत्कृष्ट वातघ्न बनते व म्हणून अधोगरक्तपित्तात वापरता येते.

रक्तपित्तामध्ये बाहेर पडणारे रक्त हे ग्रथित असेल तर पारावत शकृत मधाबरोबर चाखावा. याने ग्रथितता फार चटकन कमी होते. ग्रथित पित्तामुळे कंठभागी अवरोध होत असेल तर विविध क्षारांचा प्रयोग करावा असेही सुचविले आहे. क्षार हे सामान्यतः रक्तदुष्टी करणारे, अत्यंत तीक्ष्ण, उष्ण म्हणून प्रसिद्ध असताना रक्तपित्तात क्षारप्रयोग कसा हा प्रश्न साहजिकच उत्पन्न होतो. परंतु येथे जे क्षार वापरावयास सांगितले आहेत ते अगदी कमी तीक्ष्ण असणारे असे आहेत. ग्रथितता तर दूर व्हावी, पण रक्तदुष्टी मात्र नको या दृष्टीने कमलनाल, पलाश, प्रियंगु, यष्टिमधु, असन यासारख्या शीतवीर्यात्मक द्रव्यांपासून बनविलेले क्षार येथे वापरावेत असे सुचविलेले आहे.

रक्तपित्ताची याप्रमाणे सामान्य व गतिभेदानुसार तसेच अवस्थानुसार चिकित्सा पाहिल्यानंतर विशिष्ट बाह्य स्रोतसांतून होणाऱ्या रक्तपित्ताची चिकित्सा थोडक्यात पाहणे युक्त ठरेल. अर्थात् रक्तपित्ताची सामान्य चिकित्सा येथेही अपेक्षित आहेच. फक्त वेगळी चिकित्सा तेवढीच पुढे वर्णिलेली आहे.

नासागत रक्तपित्त : मृदु विरेचन व नंतर शमनोपचार. नस्य विशेष लाभदायी ठरते. पद्मकादितैल, दुर्वास्वरस, शर्कराजल ही नस्यासाठी उपयुक्त ठरणारी महत्त्वाची द्रव्ये होत.

मुखानुन येणारा रक्तस्राव जर फुफ्फुसांतून येत असेल तर लाक्षाचूर्ण २५० मि.ग्रॅ. + गोदंती पिष्टी ५०० मि.ग्रॅ. वारंवार देणे फायद्याचे ठरते. अनुपानासाठी वासावलेह वापरावा. छर्दीवाटे रक्त पडत असेल तर पद्मकादितैल २ चमचे पिण्यास घावे. मुस्तासिद्ध जल वापरावे. सूतशेखर व शंख भस्म प्रत्येकी २५० मि.ग्रॅ. वारंवार घावे.

गुदगत रक्तपित्तासाठी मोचरसाचा पिच्छाबन्धित सद्यःफलदायी ठरतो. नागकेशर १ ग्रॅम + बोलबद्धरस २५० मि.ग्रॅ.

हे मिश्रण लाभदायी ठरते.

मूत्रमार्गानि होणाऱ्या रक्तपित्तासाठी गोक्षुरादि गुग्गुळु, चंद्रकला, प्रवाळ भस्म, मौक्तिक कामदुहा यांचा उपयोग होतो. उशीरासव, चंदनासव हेही उपयुक्त कल्प आहेत.

योनिमार्गानि रक्तपित्त असेल तर बोलपर्पटी वा बोलबद्ध रस वापरवा. उत्तरवस्ति द्यावेत.

पथ्यापथ्य

जोर्ण शालीपत्रीक, मूग, मसूर यांचे यूप, पटोल, दाडिम, आमलकी, गोदुग्ध, नवनीत, शूंटी विवर्जित पंडगोदूक, पारावत मांस हे विशेष पथ्यकर पदार्थ आहेत. व्यायाम, वेगविधारण, आतपसेवा, अतिचंक्रमण, धूम्रपान, मैथुन, क्रोध व अन्य सर्व पित्तकर आहारविहार हे अपथ्यकर समजले पाहिजेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

रक्तपित्त - (Haemorrhagic disease.)

रक्त हा एक द्रव धातु आहे. हृदयातून या द्रवरूप रक्ताचे विक्षेपण सर्व शरीरात होत असते व हे विक्षेपित रक्त आपले 'जीवन' हे कार्य करत असते. याच रक्ताचा बाह्य वातावरणाशी संपर्क येताच ते लगेच गोठते. गोठण्याच्या या क्रियेमुळे जीवरक्त शरीराबाहेर अधिक प्रमाणात जाण्यास प्रतिबंध केला जातो. प्राकृतावस्थेत रक्त गोठण्याची ही क्रिया रक्तातील चक्रिका (Blood Platelets) द्वारे घडत असते. जर यामध्ये काही विकृती उत्पन्न झाली, या चक्रिकांचे प्रमाण कमी झाले, तर रक्त गोठण्याची क्रिया मंदावते आणि थोडेसेही कारण मिळाले तरी अखंड रक्तस्त्राव चालू राहतो व आपत्ति ओढवते. साधारणतः कोणत्याही आघातादि सदृश बाह्य कारणाशिवाय वरील प्रकारच्या शरीरांतर्गत कारणांनी उत्पन्न होणाऱ्या रक्तस्त्रावास 'रक्तपित्त' अशी संज्ञा देता येते Purpura, Haemophilia यासारख्या रोगांमध्ये रक्तपित्त हे लक्षण प्रामुख्याने आढळते. हे दोन्ही व्याधि आनुवंशिक असून, त्यापैकी Haemophilia हा केवळ पुरुषांमध्ये आढळणारा व्याधी आहे. रक्तार्श, रक्तप्रदर, रक्तमूत्रता, रक्ताष्टीवन, रक्तवमन ही सर्व ज्या मार्गांतून रक्तस्त्राव होतो, त्यावरून दिल्या जाणारी नावे आहेत. मात्र प्रत्येक वेळी रक्तस्त्राव झाला म्हणजे तो 'रक्तपित्त' व्याधी आहे, असे मात्र समजता कामा नये.

□□□

व्याख्या

१. 'त्वचः कुर्वन्ति वैवर्ण्यं दुष्टः कुष्ठमुशन्ति तत्।

कालेनोपेक्षितं यस्मात्सर्वं कुष्णाति तद्वपुः॥'- अ.सं.नि. १४

२. 'कुष्णाति इति कुष्ठम्।' - मा.नि./कुष्ठ/१टीका

दुष्ट झालेले दोष शरीरातील त्वचादि धातूंचा नाश करून त्वचेच्या ठिकाणी वैवर्ण्य उत्पन्न करून त्वचा व अन्य शरीर धातूंच्या ठिकाणी कोथ करतात. म्हणूनच या रोगाला कुष्ठ असे म्हणतात.

व्यवहारात कुष्ठ या शब्दाने केवळ महाकुष्ठातील एक गंभीर प्रकार - लेप्रसी - याकरता कुष्ठ शब्द वापरला जातो. आयुर्वेदाला मात्र सर्वच त्वक्विकार कुष्ठ या शब्दाने अपेक्षित आहेत. खरुज, नायटा यासारख्या त्वचेच्या विकारांचा कुष्ठातच समावेश केला जातो, ही गोष्ट प्रथमतःच स्पष्ट व्हावयास हवी.

कुष्ठ हा एक दारूण, चिरकारी असा व्याधि असून बाह्य मार्गात त्याची अवस्थिती असते. कुष्ठ हा एक संक्रामक किंवा औपसर्गिक अशा प्रकारचा रोग आहे ही गोष्ट शास्त्रकारांनी स्पष्ट केलेली आहे.

'प्रसंगात् गात्रसंस्पर्शात् वस्त्रमाल्यानुलेपनात्।

एकशय्यासनाच्चापि निश्वासात् सहभोजनात्।

कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राऽभिष्यंद एव च।

औपसर्गिक रोगांश्च संक्राम्यंति नरान्तरम्॥'- अ.ह.नि. १४

कुष्ठ हा एक संक्रामक रोग असला तरी तो कुलज व्याधि मात्र नव्हे.

प्रकार

कुष्ठाचे प्रमुख भेद २ प्रकारे केले जातात- १. महाकुष्ठ व २. क्षुद्रकुष्ठ

महाकुष्ठाचे पुन्हा ७ आणि क्षुद्रकुष्ठाचे ११ भेद सांगितले जातात.

चरकाचार्यांनी एकदोषज, द्विदोषज आणि सान्निपातिक असेही प्रकार केलेले आहेत.

'तेषां महत्त्वं क्रियातत्त्वमुत्तरोत्तरं धात्वनुप्रवेशादसाध्यत्वं चेति।' - सु.नि. ५/७

लक्षणांचे आधिक्य, त्याचे पीडाकरत्व, चिकित्सेसाठी घ्यावे लागणारे कष्ट, उत्तरोत्तर होत जाणारा धातुप्रवेश आणि असाध्यत्व यावरून कुष्ठाचे महाकुष्ठत्व ठरते. याविरूद्ध लक्षणे असली तर साहजिकच त्यांना क्षुद्रकुष्ठ म्हणता येईल. कुष्ठांमध्ये वर्णन केलेली धातुगतावस्था ही केवळ महाकुष्ठात मिळते. क्षुद्रकुष्ठात नाही. दोन्हीतील एक व्यवच्छेदक लक्षण असे यास मानण्यास कोणताच प्रत्यवाय नाही.

कुष्ठाचे भिन्न भिन्न वर्गीकरण आणि त्यांची नावे यांना अनुसरून अरुणदत्त हा वाग्भटांचा टीकाकार म्हणतो -

'तदेतेषु कुष्ठभेदेषु यथा नामविपर्ययस्तथा लक्षणविपर्ययोऽपि। किन्वन्तेऽपि कुष्ठभेदा दृश्यन्ते एव, इत्येतदपि लक्षणमादारणीयमेवेति मन्यामहेऽधिकं कुष्ठेषु, इत्यादि।' - अ.ह.नि. १४/३० टीका.

कुष्ठातील दोष कित्येक वेळा सारखेच असले तरी दोषांतील अंशांश कल्पना, त्यांनी विकृत झालेले स्थानविशेष यामुळे कुष्ठातील वर्ण, वेदना, आकृति, परिणाम किंवा लक्षणे, त्यांचे नाव आणि चिकित्सा यामध्ये विविध भेद उत्पन्न होतात. या भिन्न भिन्न नावांच्या कुष्ठांमध्ये यामुळेच केवळ नामभेद नसून लक्षणभेदही आहे. प्रत्यक्षतः अशी भिन्न

लक्षणात्मक अनेक कुष्ठे आढळतात. त्यामुळे या सर्व लक्षणांचा संग्रह केला गेला पाहिजे. यामुळे कुष्ठाची संख्या अधिक मानावी लागली तरी काही बिघडत नाही.

अरुणदत्ताचे वरील मत हे खरोखरच विचार करण्याजोगे व ग्राह्य असेच आहे. प्रत्यक्षात खरेच ग्रंथात कोणिलेय प्रकारापेक्षा विविध लक्षणांनी युक्त असे कुष्ठाचे अनेक प्रकार पहावयास सापडतातच.

विविध ग्रंथकारांनी सांगितलेले कुष्ठ प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

महाकुष्ठ :

चरक	सुश्रुत	वाग्भट	माधवनिदान
कापाल	कपाल	कापाल	कापाल
औदुंबर	उदुंबर	औदुंबर	औदुंबर
मण्डल	--	मण्डल	मण्डल
ऋष्यजिह्व	ऋष्यजिह्व	ऋक्षाख्य	ऋष्यजिह्व
पुण्डरीक	पुण्डरीक	पुण्डरीक	पुण्डरीक
सिध्म	--	--	सिध्म
काकणक	काकण	काकणक	काकणक
--	अरुण	--	--
--	दद्रु	दद्रु	--

क्षुद्रकुष्ठ :

चरक	सुश्रुत	वाग्भट	माधवनिदान
एककुष्ठ	एककुष्ठ	एककुष्ठ	एककुष्ठ
चर्मकुष्ठ	--	चर्मकुष्ठ	चर्मकुष्ठ
किटिभ	किटिभ	किटिभ	किटिभ
वैपादिक	--	विपादिका	वैपादिक
अलसक	--	अलसक	अलसक
दद्रु	--	दद्रु	दद्रु
चर्मदल	चर्मदल	चर्मदल	चर्मदल
पामा	पामा	पामा	पामा
कच्छु	--	--	कच्छु
विस्फोट	--	विस्फोट	विस्फोट
शतारु	--	शतारुषी	शतारु
विचर्चिका	विचर्चिका	विचर्चिका	विचर्चिका
--	विसर्प	--	--
--	परिसर्प	--	--
--	सिध्म	सिध्म	--
--	रकसा	--	--
--	स्थूल	--	--
--	अरुष्क	--	--

हेतु

१. 'विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरुणिच।
भजतामागतां छर्दी वेगांश्चान्यान्नतिघ्नताम्।।
व्यायाममतिसंतापमतिभुक्त्वोपसेविनाम्।
शीतोष्णालंघनाहारान् क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम्।।
धर्मश्रमभयार्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम्।
अजीर्णाध्याशिनं चैव पंचकर्मापचारिणाम्।।
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाप्लनिषेविणाम्।
माषमूलकमिष्टान्तिलक्षीरगुडाशिनाम्।।
व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां च भजतां दिवा।
विप्रान् गुरून् घर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम्।।' - च.चि. ७/४ ते ८
२. 'मिथ्याहारविहारेण विशेषण विरोधिना।
साधुनिन्दावधान्यस्वहराणाद्यैश्च सेवितैः।।
पाम्पभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैर्वैरिता मलाः।।' - अ.सं.नि. १४

विरुद्ध अन्नपान, द्रव-स्निग्ध-विषयुक्त पदार्थांचे सेवन करणे, छर्दी वा अन्य उदीरित वेगांचे विधारण करणे, अतिभोजनानंतर लगेच व्यायाम करणे, अग्नीच्या संपर्कात अधिक काळ राहणे, ऊन-परिश्रम व भय यांनी पीडित असताना विश्रांती न घेता थंड पाणी पिणे, अपक्व पदार्थांचे सेवन करणे, अध्यशन, पंचकर्मातील मिथ्योपचार, नवीन अन्न, पिष्टमय पदार्थ-उडीद-तीळ, दूध व गूळ एकत्रितपणे खाणे, भोजनाच्या परिपाककालापूर्वीच मैथुन करणे, दिवास्वप्न ही कुष्ठाची महत्त्वाची कारणे आहेत.

ब्राह्मण तथा माता, पिता आणि गुरुजन यांचा तिरस्कार करणे, धर्माने मान्य केलेली कर्मे न पाळणे इत्यादि गोष्टी कुष्ठास कारणीभूत ठरतात. पूर्वजन्मीचे पातक हेही कुष्ठाचे एक महत्त्वाचे कारण सांगितलेले आहे.

संप्राप्ति

- 'वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बुच।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः।।
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव च।
न चैकदोषजं किंचित् कुष्ठं समुपलभ्यते।।' - च.चि. ७/७, ८

वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणांनी तीनही दोष प्रकुपित होतात. त्वचा, रक्त, मांस व शरीरस्थ जलीय धातु (लसिका) यांना शैथिल्य प्राप्त होते, त्यांचीही दुष्टी होते. प्रकुपित झालेले वातादि दोष तिर्यक् गतीने शरीरात सर्वत्र संचार करीत असताना, शरीरातील अधिक दुष्ट झालेल्या त्वगादि धातूंच्या ठिकाणी स्थानसंश्रय करतात व कुष्ठाची उत्पत्ती होते. वात, पित्त, कफ हे त्रिदोष, त्वचा, लसिका, रक्त व मांस ही दूष्ये मिळून ७ द्रव्यांना कुष्ठाची उत्पादक कारणे असे मानले जाते.

विसर्पामध्येही असाच द्रव्य सप्तक सांगितलेला आहे.

- 'रक्तं लसिकात्वङ्मांसं दूष्यं दोषाः त्रयोमलाः।
विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेया सप्त धातवः।।' - च.चि. २१/१३

दोन्हीमध्येही दोष, दूष्य, अधिष्ठान आणि लक्षणांमध्येही बरेच साधर्म्य असल्याने या दोन्हीमध्ये व्यवच्छेद केला गेला पाहिजे. कुष्ठ हे चिरकारी, स्थिर असते याउलट विसर्प हा आशुकारी व विसर्पणशील असतो. कुष्ठाची कारणे सांगताना पापकर्म हे महत्त्वाचे कारण सांगितले जाते. हे कारण विसर्पात सांगितले जात नाही. विसर्प हा वातादि एकेका दोषाने होऊ शकतो, पण कुष्ठ मात्र नेहमीच सान्निपातिक असते.

कुष्ठाची संप्राप्ति

त्रिदोष प्रकोप (कफ दोष प्राधान्य)

शरीरात सर्वत्र संचार

त्वचा, रक्त, मांस, शरीरस्थ जलीय धातु (लसिका)

यांना शैथिल्य व त्यांची दुष्टी

क्लेदोत्पत्ती

त्वचा आदि ठिकाणी कोथ

कुष्ठ

याप्रमाणे कुष्ठात सप्त भावपदार्थांची दुष्टी असली तरी सर्वांच्याच दुष्टीची लक्षणे प्रत्येक कुष्ठात मिळतीलच असे मात्र नाही. त्वचेची दुष्टी, विशेषतः वैवर्ण्य हे मात्र प्रत्येक कुष्ठात असतेच. विशेष लक्षणांमध्ये मात्र त्या त्या दोषांची वा धातूंची लक्षणे अधिक प्रमाणात मिळत असतात.

चरकानी त्रिदोष, त्वचा, मांस, रक्त व जलीय धातु यांची एकाचवेळी दुष्टी होते असे सांगितले असले तरी सुश्रुतानी मात्र प्रथम त्वचेची दुष्टी होते व उपेक्षा केली तर रक्तादि अन्य धातूंची दुष्टी होते, असे विवेचन केलेले आहे.

संक्षेपाने संप्राप्ति पहावयाची झाल्यास कुष्ठाचा उद्भव रसरक्तामध्ये, अधिष्ठान त्वचेमध्ये, संचार सर्व शरीरात-स्थान वैगुण्य वा धातुदुष्टीला अनुसरून विविध ठिकाणी होत असतो.

पूर्वरूपे

'अतिश्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ।

दाहः कंडूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः भ्रमः ॥

व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

रूढानापि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनम् ॥

रोमहर्षोऽसृजः काष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥' - अ.ह.नि. १४/११-१३

धाम फार येणे किंवा अजिबात न येणे, त्वचेचा स्पर्श अतिश्लक्ष्ण किंवा अति खर असणे, त्वचेमध्ये वैवर्ण्य, दाह, कंडू, स्वाप, तोद-यांची उत्पत्ति होणे, त्वचेवर कोठ किंवा तत्सम मंडलाची उत्पत्ति, भ्रम, थोड्याशा कारणाने व्रण उत्पन्न होणे, हे व्रण अत्यंत पीडाकर असून लवकर भरून न येणे, व्रण रूढ झाल्यानंतरही त्या ठिकाणची त्वचा ही कृष्णावर्णाची व रूक्ष असणे, रक्त काळवंडणे किंवा साकळणे, दौर्बल्य, शरीर क्लीन्न-मलिन वाटणे इत्यादि लक्षणे कुष्ठाच्या पूर्वरूपावस्थेत उत्पन्न होतात.

सामान्य लक्षणे

कुष्ठाची सामान्य लक्षणे अशी कोठेही वर्णिलेली नाहीत. परंतु संप्राप्तीचा व पूर्वरूपांचा विचार करता वैवर्ण्य, कंडू, दाह, मंडलोत्पत्ति, शोथ, स्राव, बाधिर्य ही कुष्ठाची सामान्य लक्षणे समजता येतील.

१) कापालकुष्ठ :

१. 'कृष्णारूणकपालाभं यद्वृक्षं परुषं तनु।

कापालं तोदबहुलं तत् कुष्ठं विषमं स्मृतम्।।' - च.चि. ७/१२

२. 'परुषाणि तनुनि उद्वृत्तबहिस्तानूनि अल्पदाहपूपयलसिकानि

आशुभेदीनि जंतुमन्ति.....।' - च.नि. ५/९

कृष्ण किंवा आरक्त वर्णाच्या, खापराप्रमाणे रूक्ष, कठीण, तोदबहुल कुष्ठास कापाल कुष्ठ असे म्हटले जाते. त्याच्या कडा खरखरीत, ओबडधोबड असून कुष्ठ हे उन्नत व अधिक क्षेत्र व्यापणारे असते. कडा उन्नत असल्या तरी मध्यभाग मात्र फारसा उंचावलेला असत नाही. यामध्ये स्राव अगदी कमी असतो. आकार हा विषम (ओबडधोबड) असा असतो.

हे कुष्ठ वातप्रधान असून फार लवकर उत्पन्न होते, लवकर पसरते, यात लवकर व्रणोत्पत्ति होते आणि कृमींचीही उत्पत्ति होत असते.

२) औदुंबर कुष्ठ :

१. 'रूग्दाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिंजरम्।

उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं वदेत्।।' - च.चि. ७/१३

२. 'बहूपुयलसिकानि कंडुकोथपाकवंति ससंतापानि...।' - च.नि. ५/१०

औदुंबर कुष्ठामध्ये वेदना, दाह, आरक्तवर्णता, कंडू ही लक्षणे अधिक प्रमाणात असतात. कुष्ठ त्वचेचे पुष्कळ क्षेत्र व्यापणारे असून त्यामध्ये रक्त, पू, लसिका यांचा स्राव अधिक प्रमाणात असतो. क्लेद आणि कोथ ही लक्षणेही मोठ्या प्रमाणात आढळतात. हा लवकर पसरणारा व ज्वरयुक्त असा कुष्ठाचा प्रकार आहे. पित्तप्रधान असे हे कुष्ठ आहे.

३) मण्डल कुष्ठ :

१. 'श्वेतं रक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम्।

कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते।।' - च.चि. ७/१४

२. 'शुक्लरोमराजीसंतानानि शुक्लपिच्छिलस्त्रावीणि

बहुक्लेदयुक्तानि.....।' - च.नि. ५/११

मंडल कुष्ठात कफ दोषाचे प्राधान्य असते. कुष्ठ हे श्वेत किंवा रक्तवर्णाचे, अधिक स्थिर (न पसरणारे), आर्द्र, स्निग्ध असे असून त्यात उन्नत अशी मंडले दिसतात. ही मंडले अनेक असून एकमेकात मिसळलेली दिसतात. मंडलाच्या कडा श्लक्ष्ण, गोल व जाडसर अशा असतात. लवकर न वाढणारे, लवकर न पसरणारे व लवकर बरे न होणारे असे हे कुष्ठ असते. साहजिकच या कुष्ठात कृच्छ्रसाध्यता अधिक असते.

४) ऋष्यजिह्व :

१. 'यदृष्यजिह्वसंस्थानमृष्यजिह्वं यदुच्यते।' - च.चि. ७/१५

२. 'नीलपीतताम्रावभासानि आशुगतिसमुत्थानानि अल्पकण्डूक्लेदकृमिणि भेदपाकबहलानि,

शूकोपहतोपमवेदनानि उत्सन्नमध्यानि तनुपर्यंतानि दीर्घपरिमण्डलानि ऋष्यजिह्वाकृतीनि।' - च.नि. ५/१२

ऋष्यजिह्व कुष्ठ वातपित्तप्रधान असते. कठीण स्पर्श, किनाऱ्याला तांबूस व मध्यभागी काळसर वर्णाचे, वेदनायुक्त असे हे कुष्ठ आहे. नील, पीत, ताम्र अशा वर्णांच्या छटाही त्यात दिसतात. मंडले लांबट गोल असून हे कुष्ठ मध्ये उन्नत व कडेला पातळ होत गेलेले दिसते. या मंडलावर खरखरीत बारीक अशा पिटीका असतात. त्यामुळेच अस्वल किंवा हरिण यांचे जिह्वेप्रमाणे ते दिसते. या कुष्ठात कंडू, क्लेद अल्प प्रमाणात असतो, पण दाह, भेद, पाक ही लक्षणे अधिक

असतात. हे कुष्ठ फार लवकर वाढते, पसरते व त्यात कृमी होऊन कोथ ही लवकर होतो.

५) पुण्डरीक :

१. 'सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीजदलोपमम्।

सोत्सेधं च सरागं च पुण्डरीकं तदुच्यते।।' - च.चि. ७/१६

२. 'कृमिपाकवन्ति शुक्लरक्तावभासानि आशुगतिसमुत्थानभेदीनि।' - च.नि. ५/१३

पुण्डरीक कुष्ठ हे कफपित्तप्रधान असते. याचा वर्ण मध्यभागी पांढरट व कडेला तांबडा असतो. लाल कमळाच्या पाकळीप्रमाणे दिसणारे हे कुष्ठ असून त्याचा मध्यभाग अधिक उन्नत असतो, रक्तवर्ण सिरानी युक्त असा असतो. यानून रक्त, पू व लसिका अधिक प्रमाणात वाहतात. कंडू, दाह, पाक, कृमि ही लक्षणेही असतात. हे कुष्ठ फार चटकन उत्पन्न होते- पसरते व त्याचा भेदही फार लवकर होतो.

६) सिध्म कुष्ठ :

१. 'श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुंचति।

प्रायश्चोरसि तत् सिध्ममलाबुकुसुमोपमम्।।' - च.नि. ७/१७

२. 'परुषारुणानि विशीर्णबिहस्तनून्तः स्निग्धानिशुक्लरक्तावभासानि

बहून्यल्पवेदनान्यल्पभेदाक्रिमीण्यलाबुपुष्पसंकाशानि सिध्म कुष्ठानि विद्यात्।' - च.नि. ५/१४

सिध्म कुष्ठ हे चरकानी महाकुष्ठात वर्णिले असले तरी वाग्भट व सुश्रुतानी याचा समावेश क्षुद्रकुष्ठात केलेला आहे. सिध्मालाच वाग्भटानी सिध्मपुष्पिका असे नाव दिलेले दिसते.

सिध्म कुष्ठ हे वातकफप्रधान असते. ते बाहेरून रूक्ष आणि आतून स्निग्ध असते. सफेद किंवा ताम्रवर्णाचे असते. याचा स्पर्श खरखरीत, कडा दंतूर असून त्यावर घर्षण केले असता कोंडा निघतो. या कुष्ठामध्ये वेदना, कंडू, दाह, पू, लसिका ही लक्षणे आढळत नाहीत. यात व्रणोत्पत्ति वा कृमि उत्पत्तिही घडत नाही.

या कुष्ठाचे स्वरूप दुध्याभोपळ्याच्या फुलाप्रमाणे दिसते. हे फार चटकन वाढते. विशेषतः गळा, छाती, पाठ व मुखभागी अधिक प्रमाणात दिसते.

अत्यंत सुखसाध्य अशा या कुष्ठप्रकारास व्यावहारिक भाषेमध्ये शिब असे म्हणतात.

अर्वाचिन परिभाषेमध्ये या प्रकारास Pityriasis versicolor म्हणतात.

७) काकण कुष्ठ :

१. 'यत्काकणान्तिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनम्।

त्रिदोषलिंगं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति।।' - च.चि. ७/१८

२. 'काकणांतिका वर्णान्यादौ पश्चात् सर्वकुष्ठलिंगसमन्वितानि।' - च.नि. ५/१५

काकण कुष्ठ हे त्रिदोषज असते. गुंजेप्रमाणे लाल वर्णाचे दिसते. पाक व तीव्रवेदनायुक्त आणि त्रिदोषांनी उत्पन्न होणारे हे कुष्ठ आहे. दाह अत्यधिक प्रमाणात असतो. हे असाध्य असे कुष्ठ आहे.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

कुष्ठ

कुष्ठ या शब्दाने अनेक प्रकारच्या त्वक्‌रोगांचा (Diseases of the skin) समावेश केलेला आहे. त्यापैकी महाकुष्ठ म्हणजे अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार Leprosy हा रोग असून क्षुद्रकुष्ठाचे ११ प्रकार म्हणजे विविध प्रकारचे अन्य त्वक्‌ रोग आहेत.

महाकुष्ठ (Leprosy) याचे प्रधान उत्पादक कारण Bacillus Laprae नामक जीवाणू हे आहे. याखेरीज विरुद्ध आहार-विहार आणि दुर्बलता उत्पन्न करणारे रोग (विषमज्वर, कालाजार, फिरंग इ.) हे सहाय्यक कारण म्हणून उपयोगी पडतात.

या रोगाचा संचय काळ (Incubation Period) २ ते १० वर्षे इतका असतो.

Leprosy च्या पूर्वरूपामध्ये (Stage of Prodromta) साधारण स्वास्थ्याची हानी होते. पुनःपुन्हा ज्वर येणे, दौर्बल्य, क्षुधानाश, स्वेदाधिक्य, अंगमर्द, अधिकस्पर्शता (Hypersthesia) तोद (Sensation of pins & needles) ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

त्यानंतर त्वचेवर लहानमोठे चट्टे (Patches) येऊ लागतात. हर्ष (Tingling) आणि दाह (Burning) ही लक्षणेही येतात. ही लक्षणे प्रामुख्याने नासिका, भूप्रदेश, कान, गाल, इस्त वा पाद यातील स्नायूत आढळतात. त्वचा शुष्क असून दरण म्हणजेच भेगा पडणे हे लक्षण उत्पन्न होते. केस गळू लागतात. विशेषतः भुवयांचे केस गळतात. अर्वाचिन वैद्यक शास्त्रानुसार महाकुष्ठाचे (Leprosy) ३ प्रकार केले जातात.

१) ग्रंथी कुष्ठ : (Nodular or Lapromatous type) यामध्ये त्वचेवर अनेक ग्रंथींची उत्पत्ति होते. ग्रंथी श्याव वा आरक्त वर्णाच्या व विभिन्न आकाराच्या असतात. यामध्ये संज्ञावाही नाडीची टोके नष्ट होतात व ते स्थान संज्ञाहीन व लोमरहित असे बनते. मस्तिष्क, भूप्रदेश, कपोल तथा कर्णपाळी या ठिकाणी ग्रंथींची संख्या अधिक प्रमाणात असते. स्वरभेद, नासभंग इ. लक्षणेही कालांतराने उत्पन्न होताना दिसतात.

२) नाडीकुष्ठ (Nervous Variety) - या प्रकारात जीवाणूंचा प्रभाव नाडीवर झाल्याने संज्ञाहीनता, घाम न येणे, दाह, हर्ष ही लक्षणे आढळतात. आयुर्वेदाने सांगितलेल्या वातज महाकुष्ठाचा समावेश या प्रकारात करता येतो.

३) मिश्र प्रकार (Mix Variety) - यात दोन्ही प्रकारची लक्षणे एकत्रित आढळतात. आयुर्वेदाने वर्णिलेल्या कुष्ठातील धातुगतावस्था या Leprosy मध्ये प्रामुख्याने आढळतात. चरकोक्त ७ महाकुष्ठांचा याप्रकारे अभ्यास केल्यानंतर आता क्षुद्रकुष्ठांचाही विचार करणे क्रमप्राप्त आहे.

क्षुद्रकुष्ठ

चरकानी एकादश क्षुद्रकुष्ठे असतात असे सांगत असतानाच प्रत्यक्षात १२ क्षुद्रकुष्ठांचे वर्णन केलेले आहे. याचे स्पष्टीकरण करताना त्यांनी विचर्चिका जेव्हा पायामध्ये होते तेव्हा त्यालाच विपादिका म्हणतात व त्यामुळे क्षुद्रकुष्ठे ११च आहेत असे मत मांडले आहे. अन्य विद्वानांचे मते पामा आणि कच्छ हे दोन्ही एकत्र असून त्यामुळे १२ वा भेद होत नाही. हेच मत अधिक योग्य आहे असे वाटते कारण चरकानी स्वतःच कच्छुचे वर्णन करीत असताना 'स एव स्फोटैः तीव्रदाहैः उपेता ज्ञेया पाणयोः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्वा' असे म्हटलेले आहे.

१) एककुष्ठ :

'अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम्।

यदेककुष्ठं.....॥'-च.चि. ७/११

हे कुष्ठ अतिविस्तृत असते, माशाच्या त्वचेप्रमाणे खवले त्यावर दिसतात. आरक्तवर्ण असतो. यामध्ये घाम बिलकूल येत नाही. अशा या कुष्ठास एककुष्ठ असे म्हणतात हे वातकफप्रधान कुष्ठ आहे.

अर्वाचिन परिभाषेमध्ये यास Erythrodermia असे म्हणता येईल.

२) चर्मकुष्ठ :

'.....चर्मख्यं बहलं हस्तिचर्मवत्।'- च.चि. ७/११

चर्मकुष्ठामध्ये त्वचा ही हत्तीच्या कातड्याप्रमाणे जाड दिसणारी व स्पर्शाने खरखरीत असते हेही वातकफप्रधान कुष्ठ आहे.

अर्वाचिन भाषेनुसार यास Zerodermia Pigmentosa म्हणतात.

३) किटीभ्र :

'श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटीभ्रं स्मृतम्।'- च.चि. ७/२०

ज्यामध्ये श्याव किंवा सिग्ध कृष्ण असे व्रणस्थान असते, स्पर्श घट्टा पडल्याप्रमाणे खरखरीत असतो, खाज सुटते, दिसण्यास रूक्ष व त्वक्स्फुटन हे प्रमुख लक्षण असणाऱ्या या कुष्ठास किटिभ कुष्ठ असे म्हणतात. हे कुष्ठही वातकफप्रधान असेच असते. अर्वाचिन परिभाषेनुसार यास Psoriasis म्हणतात.

४) वैपादिक-विपादिका:

'वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्।'- च.चि. ७/२०

तीव्र वेदनायुक्त अशा या कुष्ठात हातापायाला भेगा पडतात आणि कंडू अल्पप्रमाणात हे लक्षण असते. रक्तवर्णाच्या पिटीका उत्पन्न होतात.

अर्वाचिन परिभाषेनुसार यास Rhagaedes म्हणता येईल.

५) अलसक :

'कंडूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्।'- च.चि. ७/२१

अलसक कुष्ठामध्ये कंडूयुक्त, रक्तवर्णी पिटीका उत्पन्न होतात. हे कुष्ठही वातकफप्रधान असेच आहे.

अर्वाचिन दृष्ट्या यास Lichen म्हणतात.

६) दद्रु :

'सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुदगतम्।'- च.चि. ७/२१

दद्रु हे पित्तकफप्रधान कुष्ठ असून लाल रंगाचे पुरळ शरीरावर उठते. या कुष्ठाचा आकार मंडलाकृति असून त्या ठिकाणी कंडू हे लक्षण तीव्र स्वरूपाचे असते. काहीवेळा मंडलाची कड ही उन्नत, लाल पुरळ व कंडूयुक्त असून मध्यभाग प्राकृत त्वचेप्रमाणे दिसते तर काहीवेळा मधली त्वचा श्याववर्णाची, स्फुटित व कंडूयुक्त असते.

सुश्रुतानी दद्रुचा समावेश महाकुष्ठात केलेला आहे.

अर्वाचिन परिभाषेमध्ये यास Ringworm किंवा Tinea असे म्हणतात.

७) चर्मदल :

'रक्तं सशूलं कण्डूमत् संस्फोटं यद् गलत्यपि।

तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शासिहमुच्यते।।'- च.चि. ७/२२

चर्मदल हा पित्तकफप्रधान कुष्ठाचा एक प्रकार आहे. यामध्ये रक्तवर्णाचे, कंडू व वेदनायुक्त विस्फोट उत्पन्न होतात. दाह हे लक्षण फार मोठ्या प्रमाणात दिसते. या पिटीका चटकन फुटतात व त्वचेवर भेगा पडतात.

अर्वाचिन परिभाषेमध्ये यास Excoriation म्हणतात.

८) पामा :

'सूक्ष्मा बह्वयऽपिडकाः स्राववत्यः।

पामेत्युक्ताः कण्डुमश्रः सदाहः।।'- च.चि. ७/२३

पामा या कुष्ठात अनेक छोट्या छोट्या पिडका उत्पन्न होतात. यात पूयोत्पत्ति फार चटकन होते व स्रावही फार चटकन व अधिक प्रमाणात होतो. कंडू, दाह हे लक्षण अधिक प्रमाणात आढळते. पामा हा पित्तकफप्रधान कुष्ठाचाच प्रकार असून व्यावहारिक भाषेत यासच 'खरुज' म्हटले जाते.

यासच अर्वाचिन परिभाषेत Scabies म्हणतात.

९) कच्छु :

'सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता ज्ञेया पाण्याः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च। - च.चि. ७/२३

वरील प्रकारच्या पिडकाच जेव्हा तीव्रदाहयुक्त विस्फोटासहित हस्त आणि नितंब प्रदेशी होतात, तेव्हा त्यास कच्छु

असे म्हणतात. पित्तकफप्रधान कुष्ठाचाच हाही एक प्रकार आहे.

१०) विस्फोट :

'स्फोटाः श्यावरुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः।' - च.चि. ७/२३

श्याव किंवा रक्तवर्णी, तनुत्वक् असलेल्या पिटीकायुक्त कुष्ठाला विस्फोट म्हटले जाते. हे पित्तकफप्रधान असेच कुष्ठ आहे.

अर्वाचिन दृष्ट्या पाहता यास Bullae म्हणतात.

११) शतारु :

'रक्तं श्यावं सदाहार्ति शतारुः स्याद्बहुव्रणम्।' - च.चि. ७/२४

याही कुष्ठात पित्तकफप्रधान्यता असते. यात अनेक छोटे छोटे व्रण उत्पन्न होतात. वेदना व दाह ही लक्षणे आढळतात. व्रणातून चिकट असा स्राव येतो. कुष्ठाचा वर्ण तांबूस काळसर असतो. बहुधा पर्वप्रदेशी या कुष्ठाची उत्पत्ति होते असे वाग्भटाचार्य म्हणतात.

१२) विचर्चिका :

'सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका।' - च.चि. ७/२३

विचर्चिकेमध्ये कंडू, पिडका अधिक प्रमाणात असून त्यातून स्रावही मोठ्या प्रमाणात वाहतो. वर्ण श्याव असून हा एक कफप्रधान कुष्ठाचा प्रकार आहे.

अर्वाचिन परिभाषेमध्ये यास Eczema असे म्हणतात.

दोषभेदाने कुष्ठाची लक्षणे

वातज कुष्ठ :

१. 'खरं श्यावारुणं रूक्षं वातात्कुष्ठं सवेदनम्।' - मा.नि./कुष्ठ/२३

२. 'रौक्षं शोषस्तोदः शूलं संकोचनं तथाऽऽयामः।

पारुध्यं खरभावो हर्षः श्यावारुणत्वं च।

कुष्ठेषु वातलिंगं.....।' - च.चि. ७/३२, ३३

वातज कुष्ठामध्ये रूक्षता, त्वक्शोष, तोद किंवा अन्य प्रकारच्या वेदना या सर्व तीव्र स्वरूपाच्या असतात. स्पर्श रूक्ष, खरखरीत असून कुष्ठाचा वर्ण अरूण वा श्याव असतो. स्तंभ, कंप, भेद, सुप्ति, अंगावर रोमांच उभे राहणे यासारखी लक्षणे वातज कुष्ठात प्रामुख्याने आढळतात.

पित्तज कुष्ठ :

१. 'पित्तात्प्रक्वथितं दाहरागस्रावान्वितं मतम्।' - मा. नि./कुष्ठ/२४

२. '.....दाहौ रागः परिस्रवः पाकः।

विस्त्रो गन्धः क्लेदस्तथाऽङ्गपतनं च पित्तकृत्।' - च.चि. ७/३३

कुष्ठप्रदेशी अत्यधिक दाह, पीडा, रक्तवर्ण आणि स्राव ही लक्षणे पित्तप्रधान कुष्ठात असतात. पाक होणे, दुर्गंधिता येणे, अवयव झडणे, कुजणे इ. लक्षणेही दिसतात.

कफज कुष्ठ :

१. 'कफात्क्लेदि घनं स्निग्धं सकण्डूशैत्यगौरवम्।' - मा.नि./कुष्ठ/२४

२. 'शैत्यं शैत्यं कण्डूः स्थैर्यं चोत्सेधगौरवस्नेहाः।

कुष्ठेषु तु कफलिंगं जन्तुभिरभिभक्षणं क्लेदः।' - च.चि. ७/३४

कफज कुष्ठ हे क्लेदयुक्त, घन, स्निग्ध, कंडुयुक्त आणि शैत्य व गौरव या लक्षणांनी युक्त असे असते. सामान्यतः कुष्ठाचा वर्ण श्वेत असतो. कुष्ठाची जागा शोथ आल्याप्रमाणे भासते. कृमींची उत्पत्ति होणे, कृमिद्वारा सिरा, स्नायु, तरुणास्थि कुरतडले जाणे अशी लक्षणे कफज कुष्ठामध्ये आढळतात.

धातुगतावस्था

कुष्ठातील संप्राप्ति सांगत असताना रक्त, लसिका, त्वक्, मांस यांची दुष्टी कांही मर्यादपर्यंत सांगितलेली आहे. सुश्रुताने प्रथम त्वचेची व नंतर अन्य धातूंची दुष्टी होत जाते असेही सांगितलेले आहे. उपेक्षेने किंवा दोषांच्या आधिक्याने कुष्ठामध्ये उत्तरोत्तर गंभीर धातूंची विकृति होऊन कुष्ठाला धातुगतावस्था प्राप्त होते असे म्हणता येईल.

आयुर्वेदीय ग्रंथातून ज्वर, वातव्याधि, मसूरिका आणि कुष्ठ या चार रोगांतील धातुगतावस्थाजनित लक्षणे विस्ताराने वर्णिलेली आढळतात. धातुगतावस्था खरे पाहता सर्वच रोगात येऊ शकते, परंतु ज्यामध्ये धातुगतावस्था अधिक प्रमाणात पहावयास मिळते असे हे चार व्याधि आहेत, असे आपणास म्हणता येईल. ज्वर, वातव्याधि आणि मसूरिका या तीन व्याधीत धातुगतावस्था प्राप्त होण्यासाठी कोणताही निश्चित असा क्रम नाही. ज्या धातूची दुष्टी होईल ती धातुगतावस्था प्राप्त होत असते. कुष्ठामध्ये मात्र धातुगतावस्था उत्पन्न होताना विशिष्ट असा क्रम असतो. प्रथमतः रस (त्वचा) नंतर रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा व शेवटी शुक्र असाच क्रम धातुगतावस्थेमध्ये कुष्ठात असतो. हेही या व्याधींचे एक वैशिष्ट्य आहे. धातुगतावस्था केवळ महाकुष्ठात संभवते, क्षुद्रकुष्ठात नाही.

१. त्वक्गत कुष्ठ :

'त्वक्स्थे वैवर्ण्यमंगेषु कुष्ठे रौक्ष्यं च जायते।

त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्तनम्।।'- मा.नि./कुष्ठ/२५

त्वक्गत कुष्ठामध्ये वैवर्ण्य, त्वक्रुक्षता, सुप्ति, रोमहर्ष आणि घाम अतिप्रमाणात येणे किंवा बिलकूल न येणे अशी लक्षणे दिसतात.

त्वक्गत या शब्दाने येथे रसगतावस्था अपेक्षित आहे.

२. रक्तगतकुष्ठ :

'कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते।'- मा.नि./कुष्ठ/२६

रक्तगत कुष्ठामध्ये कंडू व पूयोत्पत्ति ही दोन लक्षणे प्राधान्याने असतात. पूय दुर्गंधीयुक्त असून दाह हे लक्षणही काही वेळा आढळते.

३. मांसगतकुष्ठ :

'बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकोद्गमः।

तोदः स्फोटः स्थिरत्वं च कुष्ठे मांससमाश्रिते।।'- मा.नि./कुष्ठ/२७

मांसगत कुष्ठामध्ये कुष्ठाचा आकार फार मोठा असतो. मुखशोष, कुष्ठप्रदेशी पीडिका, त्याठिकाणी कठीण स्पर्श, तोद, विस्फोट ही लक्षणे असून कुष्ठ बराच काळपर्यंत एका प्रदेशी स्थिर राहते. या अवस्थेतही कुष्ठ बराच काळपर्यंत राहून मग पुढची अवस्था प्राप्त होत असते.

४. मेदोगत कुष्ठ :

'कौण्यं गतिक्षयोऽगानां सभेदः क्षतसर्पणम्।

मेदःस्थानगते लिंगं प्रागुक्तानि तथैव च।।'- मा.नि./कुष्ठ/२८

मेदोगत कुष्ठामध्ये वर उल्लेखिलेल्या सर्व धातुगतावस्थांची लक्षणे आढळतातच व त्याचबरोबर या ठिकाणी भेद, निरनिराळ्या अवयवांचा भंग, व्रण पसरणे या लक्षणांमुळे गतिक्षय उत्पन्न होतो. म्हणजेच चालता न येणे, हाताच्या हालचाली करता न येणे, यासारखी लक्षणे उद्भवतात.

५.६ अस्थिमज्जागत कुष्ठ :

'नासाभंगोऽक्षिरागश्च क्षतेषु क्रिमिसंभवः।

स्वरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जसमाश्रिते।।' - मा.नि./कुष्ठ/२९

अस्थिमज्जागत कुष्ठामध्ये नासाभंग, डोळे लाल होणे, त्रणोत्पत्ति, त्रणात कृमींची उत्पत्ति, स्वरोपघात या प्रकारची लक्षणे प्रामुख्याने दिसतात.

७. शुक्रगत कुष्ठ :

'दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याद् दुष्टशोणितशुक्रयोः।

यदपत्यं तयोजातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्।।' - मा.नि./कुष्ठ/३०

शुक्रगत कुष्ठामध्ये शुक्र व आर्तव यांचीही दुष्टी होत असते. दुष्ट अशा शुक्रशोणिताच्या संयोगातून निर्माण होणारे बालक हेही कुष्ठी जन्मते. नपुंसकता वा अनपत्यता ही लक्षणेही आढळतात.

कुष्ठ सांसर्गिक असा व्याधि असला तरी कुलज व्याधि नाही. मात-पिता कुष्ठी असतील तर त्यांच्यापासून उत्पन्न होणारे बालक कुष्ठीच जन्मेल असे नाही. परंतु कुष्ठ शुक्रगत झाले असेल-शुक्र व शोणित यांची दुष्टी झाली असेल तर मात्र जन्मणारे बालक कुष्ठी असू शकेल.

उपद्रव

'प्रस्रवणमंगभेदः पतनान्यंगावयवानाम्।

तृष्णा ज्वरातिसारदाहदौर्बल्याऽरोचकाविपाकाश्च।।' - च.नि. ५/१९

स्त्राव, अंगभंग, अंगपतन, तृष्णा, ज्वर, अतिसार, दाह, दौर्बल्य अरोचक, अविपाक हे कुष्ठाचे प्रमुख उपद्रव होत.

उदरक : विरूपता, अंगभंग

साध्यासाध्यत्व

'साध्यं त्वप्रक्तमांसस्थं वातश्लेष्माधिकं च यत्।

मेदसि द्वंद्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितम्।।

क्रिमितृड्दाहमन्दाग्निसंयुक्तं यत् त्रिदोषजम्।

प्रथिन्नं प्रस्रुतांगं च रक्तनेत्रं हतस्वरम्।।

पंचकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह मानवम्।।' - मा.नि./कुष्ठ/३१, ३२

त्वक्गत, रक्तगत, मांसगत तसेच एकदोषज व वातकफज कुष्ठ सामान्यतः साध्य असते. मेदोगत कुष्ठ द्वंद्वज असेल तर याप्य असते. अस्थिमज्जागत कुष्ठ नेहमीच असाध्य असते.

ज्या कुष्ठामध्ये कृमि उद्भव होतो, तृष्णा व दाह ही लक्षणे असतात ते कुष्ठ असाध्य असते. मंदानीने पीडित रुग्ण असताना व कुष्ठ त्रिदोषजन्य असताना असाध्यता येते.

ज्याचे शरीरामध्ये अंगभंग हे लक्षण असते, त्वचेवर भेगा अधिक पडतात, शरीर अवयवांचे ठिकाणी कोथ होतो, स्वरोपघात व रक्तनेत्रता ही लक्षणे असतात असे कुष्ठ तसेच पंचकर्मगुणातीत कुष्ठ असाध्य असते.

पंचकर्मगुणातील या शब्दाचे दोन अर्थ केले जातात. कुष्ठाच्या पूर्वरूपात केली जाणारी चिकित्सा, रस-रक्त-मांस व मेद यांची चिकित्सा या पाचांना मिळून पंचकर्म म्हणावे. या चिकित्सेने जे कुष्ठ बरे होत नाही ते पंचकर्मगुणातीत होय, असे एक मत मधुकोषकार विजयरक्षित यांनी मांडले आहे. तात्पर्य मेदोगत अवस्थेपर्यंत कुष्ठ साध्य असू शकते व तदनंतर ते असाध्य होते.

पंचकर्मगुणातीत याच्या दुसऱ्या अर्थाप्रमाणे वमन, विरेचन, बस्ति, नस्य आणि रक्तमोक्षण या पाच शोधन उपक्रमांनी जे कुष्ठ साध्य होत नाही त्यास पंचकर्मगुणातीत असे म्हटले जाते.

'सर्वं त्रिदोषजं कुष्ठं दोषाणां तु बलाबलम्।
यथास्वैर्लक्षणैर्बुद्ध्वा कुष्ठानां क्रियते क्रिया॥
दोषस्य यस्य पश्येत् कुष्ठेषु विशेषलिङ्गमुद्रिक्तम्।
तस्यैव शमं कुर्यात् ततः परं चानुबन्धस्य॥'- च.चि. ७/२९, ३०

सर्वच कुष्ठप्रकार हे त्रिदोषजन्य असल्याने कुष्ठातील दोषांचे बलाबल पाहून कुष्ठाची चिकित्सा करावी. लाक्षणिक दृष्ट्या जो दोष अधिक बलवान असेल त्याचे प्रथमतः शमन करावे व अनुबन्धाने असणाऱ्या दोषांचे शमन बलाबलत्व पाहून क्रमाने करावे.

'वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रे॥
वमनविरेचनयोगाः कल्पोक्ताः कुष्ठिनां प्रयोक्तव्याः।
प्रच्छनमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं सिराव्यधनम्॥
बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठी बहुशोऽनुरक्षताप्राणान्।
दोष ह्यतिमात्रहते वायुर्हिन्यादबलमाशु॥
स्नेहस्य पानमिष्टं शुद्धे कोष्ठे प्रवाहिते रक्ते।
वायुर्हि शुद्धकोष्ठं कुष्ठिनमबलं विशति शीघ्रम्॥'- च.चि. ७/३७ ते ४०

कुष्ठामध्ये शोधन चिकित्सा महत्त्वाची आहे. वातज कुष्ठात घृतपान, कफज कुष्ठात वमन, पित्तज कुष्ठात विरेचन व रक्तमोक्षण या प्रकारचे उपचार प्रामुख्याने करावे लागतात.

दोषांचा उत्क्लेश घडवून आणण्यासाठी शोधन करण्यापूर्वी स्नेहन आवश्यक असते. कुष्ठ या व्याधीत त्वचा, रक्त, मांस आदि धातूतील स्निग्ध गुण कमी होऊन संहननही बिघडलेले असते. धातुसंघात उत्पन्न करणारा स्नेह येथे कर्मां झालेला असल्यानेच स्नेहपान प्रभूत मात्रेत करावे लागते. मध्यम मात्रा पूर्ण होईपर्यंत म्हणजेच १२ तास भूक लागणार नाही इतके स्नेहपान करून किंवा 'अधःस्तात् स्नेहदर्शनम्' या सारखी सम्यक् स्नेहाची लक्षणे दिसेपर्यंत स्नेहन करावे व नंतरच आवश्यक तो शोधनोपचार करावा.

कुष्ठ हा चिरकारी व्याधि आहे. म्हणूनच शोधनोपक्रमही वारंवार करावे लागतात. दोषांचे शोधन एकाच वेळी व अतिमात्रेत केल्यास म्हणजे तीक्ष्ण शोधन दिल्यास त्यामुळे वातप्रकोप होण्याची शक्यता असते. दुर्बल रुग्णाचे तर प्राणहरण होण्याचीही शक्यता असते. म्हणूनच मृदु शोधन द्यावे, पण ते वरचेवर देत रहावे.

याप्रमाणे वारंवार शोधन केल्यानेही वातप्रकोप होण्याची शक्यता रहातेच. हा वातप्रकोप टाळण्यासाठी शोधनपूर्व स्नेहनाप्रमाणे शोधन चिकित्सेनंतरही स्नेहन चालू ठेवावे लागते.

संक्षेपाने पहावयाचे तर स्नेहोपक्रम सतत द्यावयास हवा. जर स्नेहन योग्य प्रकारे झाले तर साहजिकच चिकित्सेत सरलता येऊन व्याधि बरा होण्यासाठी त्याचा उत्तम लाभ होतो.

शोधनोपक्रम वारंवार करावे असे म्हणत असताना ते किती कालावधीनंतर करावेत याविषयीही काही विवेचन ग्रंथातून मिळते.

'पक्षात्पक्षाच्छनान्यभ्युपेयान्मासान्मासाच्छोधनान्यप्यधस्तात्।

शुद्धिर्मुर्ध्नि स्यात्रिरात्रात्रिरात्रात् षष्टे षष्टे मास्यसुदुमोक्षणं च॥' - अ.ह.चि. १९/९६

कुष्ठातील दोष, गंभीर धातुगतावस्था या सर्वांचा विचार करून शोधनोपचार केले जातात. वमन दर १५ दिवसांनी तर विरेचन महिन्यातून एकदा करावे. शिरोविरेचन दर ३ दिवसांनी द्यावे तर दर ६ महिन्यांनी रक्तमोक्षण करावे. तीक्ष्णत्व दर ३ दिवसांनी लावावेत.

कुष्ठामध्ये बस्तीचा उल्लेख नाही किंबहुना चरकाच्या सिद्धिस्थानाच्या दुसऱ्या अध्यायात कुष्ठामध्ये निरूह बस्ति देऊ

नये असे सांगितले आहे. परंतु याची कारणे मात्र स्पष्ट होऊ शकत नाहीत. अर्थात् जरूरीप्रमाणे आवश्यकता असेल तर कुष्ठामध्येही बस्ति उपक्रम करावा असे म्हणता येईल कारण कुष्ठामध्ये द्यावयाच्या निरूह वस्तीसाठी उपयुक्त अशी काही द्रव्ये ग्रंथात वर्णिलेली आहेत.

वमनासाठी मदन, यष्टिमधु, पटोल, निंब ही द्रव्ये प्रामुख्याने वापरली जातात. विरेचनासाठी निशोत्तर, दंती, त्रिफळा यांचा उपयोग केला जातो. दारुहरिद्रा, पटोल, बिल्वपत्र, बाहवा यांच्या क्वाथामध्ये मुस्ता कल्क मिसळून घृत व तैल यांच्यासह आस्थापन बस्ति दिला जातो. अनुवासन बस्तिसाठी मदनफल, यष्टिमधु, निम्बत्वक्, कुटजत्वक्, पटोलपत्र यांच्या क्वाथाने सिद्ध स्नेह वापरला जातो. नस्यासाठी सैंधव, दंतीमूल, मरिच, तुळशीचे बी, पिंपळी, करंजफल, विडंग यांच्या समभाग मिश्रणाच्या चूर्णाचे प्रथमन केले जाते.

रक्तमोक्षण हे सर्व प्रकारच्या कुष्ठात प्रकारानुरूप विविध प्रकारे केले जाते. शरीराच्या अनेकभागी व अधिक गंभीर धातूंची दुष्टी असताना सिराव्यध केला जातो. कुष्ठ बाह्यधातूमध्ये असताना जलौका व प्रच्छान कर्माचा, मांस-मेदोज अवस्थेत शृंग वा अलाबुचा उपयोग केला जातो. ललाट, हस्त, पाद इ. अवयवांच्या टिकाणी असणाऱ्या कुष्ठासाठी विशिष्ट सिरातून रक्तमोक्षण करावे असे वर्णन मिळते.

दोषोल्बणतेनुसार कोणता शोधनोपचार करावयाचा याची निश्चिती करून तो वारंवार केला जातो. याबरोबरच शोधनोत्तर काळातही स्नेहन अपेक्षित असते हे आपण पाहिलेच आहे. वारंवार केलेल्या स्नेहाने धातूंचे आप्यायन चांगले घडते, म्हणजेच बल आणि संहनन उत्तम प्रकारे प्राप्त होते.

'दोषे हतेऽपनीते रक्ते बाह्यन्तरे कृते शमने।

स्नेहे च कालयुक्ते न कुष्ठमनुवर्तते साध्यम्।।'- च.चि. ७/१४८

दोषांचे योग्यवेळी केलेले शोधन, रक्तमोक्षण बाह्य व अभ्यंतर शोधन व शमनाने कुष्ठ साध्य होते. स्नेहनासाठी खदिरघृत, निंबघृत, दावीघृत, पटोल घृत, तिक्तकघृत, तिक्तषट्पल घृत, महातिक्तकघृत, महाखदिर घृत अशी अनेक सिद्ध घृते ग्रंथातून शमनोपचारामध्ये सुचविलेली आहेत.

औषधी शमन द्रव्यात कफघ्न, क्लेद कमी करणारी व त्वच्य म्हणून ओळखली जाणारी औषधे प्रामुख्याने वापरावी लागतात. तुवरक, आरग्वध, चक्रमर्द, सारिवा, मंजिष्ठा, निंब, खदिर, करंज, पटोल, काकोदुंबर, हरिद्रा, दारुहरिद्रा, गंधक, मनःशिला, हरताळ, कण्हेरमूळ, बावची, करंजतेल ही कुष्ठात उपयुक्त टरणारी काही महत्त्वाची एकेरी द्रव्ये आहेत.

औषधी कल्पांपैकी आरोग्यवर्धिनी, गंधकरसायन, निंबगंधकचूर्ण, स्वायंभूव गुग्गुळु, सर्वांगसुंदरीवटी, सूक्ष्म त्रिफळा, कुष्ठकुठाररस, सारिवाद्यासव, मंजिष्ठादिक्वाथ, महामंजिष्ठादिक्वाथ, खदिरारिष्ट यांचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो.

ग्रंथात कोठेही कुष्ठघ्न म्हणून न वर्णिलेले परंतु उत्कृष्ट ओजोवर्धक असल्याने धात्वग्निवर्धन करून त्याद्वारे शरीरात निर्माण होणारा क्लेद कमी करणारे 'वंगभस्म' याचाही कुष्ठाच्या सर्वप्रकारात चांगला उपयोग होताना प्रत्यक्षात दिसतो.

कुष्ठामध्ये अनेकवेळा व्रणोत्पत्ती होत असते. यासाठी अनेक बाह्योपचारही करावे लागतात. यामध्ये विविध प्रकारचे लेप, तैल प्रतिसारण यांचा उपयोग केला जातो. लेपामध्ये करंजबीजादि लेप, करवीरादि लेप, एलादि लेप, मनःशिलादि लेप, हरताल मिश्रण, टंकण मिश्रण ही महत्त्वाची औषधी द्रव्ये आहेत.

सुदर्शन मलम, शतधौतघृत, व्रणशोधन तेल, निंबतैल, करंजतैल, बृहन्मरिच्यादि तेल, चंदन तेल, कटूकपित्थतैल, बाकुची तैल यांचाही उपयोग बाह्य स्नेहनासाठी, प्रतिसारणासाठी किंवा विविध द्रव्यांबरोबर मलम तयार करण्यासाठी केला जातो.

काही महत्त्वाच्या कुष्ठप्रकारांची विशेष चिकित्सा

कुष्ठाची सामान्य चिकित्सा पाहिल्यानंतर कुष्ठाचे जे महत्त्वाचे व व्यवहारात अधिक प्रमाणात मिळणारे प्रकार आहेत त्यांची स्वतंत्र चिकित्सा पाहणे योग्य ठरेल. या सर्व प्रकारांमध्ये सामान्य चिकित्सोपक्रमात वर्णिलेले शोधनोपचार, स्नेहनादि शमनोपचार करावे लागतातच. फक्त औषधी कल्पांपैकी जे महत्त्वाचे औषधोपचार केले जातात त्यांचाच उहापोह यापुढे केलेला आहे.

१. **महाकुष्ठ** : सर्वच महाकुष्ठे ही चिकित्सेस कठीण असतात. या सर्वांमध्ये प्रामुख्याने उपयोग केला जातो, तो स्वायंभूवगुग्गुळु या कल्पाचा. यामध्ये बावची, खदीर, करंज, निंब, कुटज या कुष्ठघ्न द्रव्यांबरोबरच गुडूची, शिलाजतू, माक्षिक, त्रिफळा ही रक्तशोधक द्रव्ये आहेत. सोमलाच्या कल्पांपैकी हरतालभस्म, मल्ल सिंदूर, व्याधिहरणरस, समोरपन्ना रस हेही उपयुक्त ठरणारे काही अन्य कल्प आहेत. भल्लातकाचे विविध कल्पही महाकुष्ठामध्ये वापरले जातात. अनेक कुष्ठघ्न द्रव्यांबरोबर तयार केलेला भल्लातकाचा कल्प सर्वांगसुंदरीवटी हा प्रामुख्याने महाकुष्ठासाठीच वापरला जातो.

२. **सिध्मकुष्ठ** : सिध्मकुष्ठ सहजसाध्य असते. यासाठी बाह्योपचार महत्त्वाचे ठरतात. लिंवूरस दररोज नियमिते कुष्ठप्रदेशी लावून अर्ध्या तासानंतर गरम पाण्याने स्नान केल्याने सिध्म नष्ट होते.

पोटातून वंगभस्म व अन्य कृमिघ्न द्रव्यांचा वापर केल्यास अधिक लाभ दिसतो.

३. **किटिभकुष्ठ** : किटीभ कुष्ठामध्ये रक्तमोक्षण ही महत्त्वाची चिकित्सा ठरते. सिराव्यध किंवा जलौकावचरण यांचा वारंवार प्रयोग करावा लागतो.

बाह्योपचारामध्ये यशदपुष्प, यष्टिमधु, चंदन यांची चूर्णे शतधौत घृतात घालून तयार केलेले मलम अत्यंत उपयुक्त ठरते.

अभ्यंतर औषधी द्रव्यांमध्ये आरोग्यवर्धिनी, चंद्रप्रभा, वंगभस्म, मंजिष्ठादिक्वाथ व सारिवाद्यासव यांचा सर्वाधिक चांगला उपयोग होताना दिसतो.

४. **दद्रु** : दद्रुसाठी जलौकावचरण आवश्यक असते. बाह्योपचारासाठी दद्रुघ्न वटी, शोधन तैल, करवंटी तैल, भल्लातक तैल यांचा उपयोग होतो. हरताल मिश्रण शोधन तेलातून लावणे हेही लाभदायी ठरते. काळ्या तुळशीचा स्वयं किंवा तुळशीच्या कुंडीतील काळी माती हीही प्रतिसारणासाठी वापरली जाते.

अभ्यंतर औषधी प्रयोगात गंधक रसायन, निंबगंधकचूर्ण, आरोग्यवर्धिनी, सूक्ष्म त्रिफळा ही अधिक उपयुक्त ठरतात.

५. **पामा** : बाह्योपचारासाठी हरताल मिश्रण हे शोधनतेल वा वृहन्मरिच्यादि तेलातून लावले जाते. मोरचूद उगाळून त्याचा लेप करणेही उत्तम लाभदायी ठरते.

६. **विचर्चिका** : विचर्चिकेसाठी जलौकावचरण हा आवश्यक असा एक उपक्रम आहे.

बाह्योपचारांमध्ये हरताल मिश्रण, कपिला, यष्टिमधु, चंदन इत्यादि द्रव्यांचा शोधन तेलातून उपयोग केला जातो. डुकराच्या पुरिषापासून बनविलेली मशी शोधनतेलातून लावणे अत्यंत लाभदायी ठरते.

अभ्यंतर प्रयोगामध्ये वंग, त्रिवंग, गंधकरसायन, आरोग्यवर्धिनी, भल्लातक यांचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो.

७. **विपादिका** : या कुष्ठात त्वक्दरणा हे लक्षण प्रामुख्याने असते. ते कमी करण्यासाठी पाददारी मलम वापरले जाते. शंखजीरक, कपिला, चंदन यांचे तेल व मेणाबरोबर तयार केलेले मलमही उत्तम कार्यकारी ठरते.

अभ्यंतर प्रयोगात महामंजिष्ठादि क्वाथ आणि चंद्रप्रभा यांचा अधिक उपयोग होतो.

पथ्यापथ्य

जुने तांदूळ, जुने गहू, मूग, मसूर, जांगल मांस, पडवळ, वांगी, दुध्याभोपळा, दोडका हे विशेष पथ्यकर पदार्थ आहेत. अति प्रमाणात तिखट, तेलकट, आंबट, लवणयुक्त पदार्थ, दही, गूळ, गुरु भोजन, मिष्टान्न, आंबवून तयार केलेले पदार्थ, अन्य विदाही पदार्थ हे वर्ज्य समजले पाहिजेत.

दररोज स्नान करणे महत्त्वाचे. स्नानाचे वेळी गरम पाणी वापरावे. साबणाचा वापर शक्यतो टाळावा. कारण त्यातील क्षारयुक्त पदार्थांनी त्वचेची रक्षता वाढते व दरण ही होण्याची शक्यता असते. निरनिराळी तेले, अत्तरे, सुगंधी तेले किंवा अशाप्रकारचे अन्य पदार्थ टाळावेत. शरीराचा चिकटा कमी व्हावा यासाठी चंदन चूर्ण किंवा हरभऱ्याच्या डाळीचे पीठ यांचा वापर करावा.

वापरावयाचे कपडे हे साधे, सुती वा रेशमी असावेत. अतिश्रम, आतपसेवा आणि अतिमैथुन हे टाळले पाहिजे. विशेषतः लवण, दही, मासे किंवा तत्सम अन्य अभिष्यंदि पदार्थ टाळणे हे पथ्य सर्वच कुष्ठात फार महत्त्वाचे आहे.

□□□

श्वित्र-किलास-वारुण-दारुण

१. 'कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं वारुणं भवेत्।

निर्दिष्टमपरिस्त्रावि त्रिधातूद्भवसंक्षयम्।।' - मा.नि./कुष्ठ/४७

२. 'किलासमपि कुष्ठविकल्प एव, तत् त्रिविधं वातेन, पित्तेन, श्लेष्मणः चेति। कुष्ठकिलासघोरन्तरंत्वग्गतमेव

किलासमपरिस्त्रावि च।।' - सु.नि. ५/१७

किलास, श्वित्र, वारुण ही एकमेकांची पर्यायी नावे आहेत. चरकानी दारुण असाही एक पर्याय दिलेला आहे.

श्वित्राचे वर्णन कुष्ठ प्रकारातच केलेले असले तरी अन्य कुष्ठ प्रकारापेक्षा हा अगदी वेगळा असा एक व्याधि आहे. महाकुष्ठ वा क्षुद्रकुष्ठ या दोन्हीमध्ये या श्वित्राचा समावेश ग्रंथकारांनी केलेला नाही हे या संदर्भात लक्षात घ्यावयास हवे. त्वचेमध्ये वैवर्ण्य येणे या त्वकदुष्टीच्या लक्षणाखेरीज कुष्ठ व श्वित्र यामध्ये काहीही साम्य नाही. श्वित्र हे झाव, कंडू, पिटीका, वेदना या प्रकारच्या सर्व लक्षणांनी रहित असे असते. रुग्णास याने कोणताही त्रास होत नाही, केवळ विरुपता येणे एवढेच यात घडत असते.

कुष्ठ हा एक संक्रामक व्याधि आहे. तो एकाकडून दुसऱ्याकडे पसरत जातो. श्वित्र मात्र याप्रकारे औपसर्गिक वा संक्रामक व्याधि नाही. श्वित्रात अनेक वेळा कुलज इतिहास मिळतो म्हणजेच यात अनुवंशिकता असू शकते, कुठ्यात मात्र अशी अनुवंशिकता कधीच असत नाही हाही दोन्हीमध्ये मोठा भेद आहे.

कुष्ठ व श्वित्र यांच्या संप्राप्ति, लक्षणे व चिकित्सा या सर्वांमध्येच महदन्तर आहे.

हेतू

कुष्ठाचे जे हेतू आहेत तेच श्वित्राचेही उत्पादक हेतू आहेत असे सांगितले जाते. चरकानी याखेरीज आणखीही काही विशेष कारणे सांगितलेली आहेत.

'वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो निन्दा गुरुणां गुरुघर्षणं च।

पापक्रिया पूर्वकृतं च कर्म हेतुः किलासस्य विरोधि चान्म्।।' - चरक चि. ७/१७२

अनृत म्हणजे खोटे बोलणे, कृतघ्नता, गुरुनिन्दा, अन्य पापक्रिया व पूर्वजन्मकृत हेतू ही श्वित्राची प्रमुख कारणे आहेत असे चरकाचार्य म्हणतात. बीजदोष हाही श्वित्रातील एक प्रधान हेतू आहे, त्याचप्रमाणे पुरीषज कृमि हेही श्वित्राचे एक कारण सांगितले जाते.

संप्राप्ति

श्वित्रामध्ये कुष्ठाप्रमाणेच दोष व धातुदुष्टी असते. परंतु ही दुष्टी कुष्ठाप्रमाणे व्यापक असत नाही. दोष त्वचेचा आश्रय करून राहतात असे वर्णन आहे. रक्त, मांस, मेद यांची अत्यल्प दुष्टी असते व व्याधीची अभिव्यक्ति केवळ त्वचेमध्ये होत असते. अन्य धातूंच्या दुष्टीची लक्षणे आढळत नाहीत. साहजिकच कुष्ठात वर्णन केलेली धातुगतावस्था श्वित्रामध्ये कधीच आढळत नाही. सुश्रुतानी याचसाठी 'त्वक्गतमेव किलासम्' असे स्पष्ट केलेले आहे.

प्रकार

श्वित्र, किलास, वारुण हे एकमेकांचे पर्यायी शब्द आहेत. हे पर्यायी शब्द नसून हे स्वतंत्र आहेत असेही एक मत

मांडले जाते. व्यवहारात मात्र हे ३ प्रकार न मानता, पर्यायवाची शब्द मानणे अधिक योग्य ठरते कारण त्यांच्या लक्षणात व चिकित्सेतही काहीही भेद नाही

श्वित्राचे व्रणज व दोषज असे २ प्रकार काही वेळा केले जातात. व्रण रुढ झाल्यानंतर त्या ठिकाणी पुन्हा प्राकृत त्वक् वर्ण न येता श्वेतवर्णता येते. यासच व्रणज श्वित्र असे म्हटले जाते. दग्ध व्रणामध्ये विशेषत्वाने याचा उद्भव होतो. दोषोल्बणतेवरून याच्या लक्षणातही थोडासा फरक पडतो.

१. 'वातादरूक्षारूपं पित्तात्ताम्रं कमलपत्रवत्।

सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु।।

सकण्डुरं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत्।

वर्णनेद्गुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्।।'- मा.नि./कुष्ठ/ ३७.३८

२. 'तद्वातेन मण्डलमरुणं परुषं परिध्वंसि च। पित्तेन पद्मपत्रप्रतीकाशं सपरिदाहं च, श्लेष्मणा श्वेतं स्निग्धं बहलं कण्डूमच्च।'- सु.नि. ५/१७

वातज श्वित्र अरुण वर्णाचे, खरखरीत, परिध्वंसि म्हणजेच आपोआप नष्ट होणारे असे असते.

पित्तज श्वित्र हे कमळाच्या पाकळ्याप्रमाणे तांबूस वर्णाचे असून किंचित् दाहयुक्त असते.

कफज श्वित्र हे श्वेत वर्णाचे, स्निग्ध स्पर्शी व शरीराच्या फार मोठ्या भागास व्यापणारे असते.

साध्यासाध्यत्व

'अशुक्लरोमाऽबहुलमसंश्लिष्टमथो नवम्।

अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा।।

गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम्।

वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिध्यमिच्छता।।'- मा.नि./कुष्ठ/४०.४१

ज्यामध्ये केसांचा रंग बदलेला नाही, नवीनच उत्पन्न झालेले, एक दुसऱ्यात न मिसळलेले डाग असताना, दग्ध व्रणातून उत्पन्न न झालेले श्वित्र साध्य असते. याचाच अर्थ जीर्णावस्था प्राप्त झालेले, ज्यामध्ये केसांचा वर्णही बदलेला आहे असे व जे दग्धव्रणातून उत्पन्न झालेले असते, ते असाध्य ठरते.

गुह्यस्थानी होणारे, तसेच हात व पाय यांचे तळवे व ओठ याठिकाणी निर्माण झालेले श्वित्र कितीही नवीन असले तरी असाध्यच असते असे जरी ग्रंथांतरी वर्णिलेले असले तरी व्यवहारात मात्र मेड्, योनिप्रदेश आदि गुह्यभाग व ओठ याठिकाणी निर्माण होणारे श्वित्र फार चटकन बरे होताना प्रत्यक्षात आढळते.

चिकित्सा

'श्वित्रिणी हतदोषस्य हतरक्तस्य वा सकृत्।

खदिरांबुयवान्नानां तृप्तस्य मलयूरसः।।'- योगरत्नाकर

श्वित्रामध्ये त्वक्दुष्टी प्रामुख्याने असते. त्वचेच्या ठिकाणी असणारा प्राकृत वर्ण नष्ट होऊन श्वेतवर्णता आलेली असते. त्वचेला पुन्हा प्राकृतवर्ण प्राप्त व्हावा यासाठी सर्व प्रकारची त्वच्य औषधे वापरावी लागतात. त्वचेच्या ठिकाणी क्षोभ निर्माण करणे, हेही पुन्हा प्राकृत वर्ण येण्यासाठी आवश्यक असते. यासाठीच विविध प्रकारचे लेप केले जातात. या लेपामध्ये बाकुची लेप हा महत्त्वाचा आहे. बाकुची लेप लावला असता, त्या ठिकाणी सुरुवातीस थोडासा कंडू उत्पन्न होतो. थोड्याच दिवसात त्या ठिकाणी प्राकृतवर्ण येऊ लागतो व श्वित्र बरे होण्याची प्रक्रिया सुरू होते. बावचीचा लेप करताना बावची स्वतंत्रपणे किंवा श्वित्रहरवतींसारखे बावची प्रधान द्रव्य असणारे कल्प वापरले जातात. श्वित्रहरवतीं गोमूत्रात उगाळून लावणे अधिक लाभदायी ठरते. श्वित्रासाठी जो लेप करावयाचा, तो गारच वापरला जातो. गरम नव्हे. त्वचेचा क्षोभ व्हावा यासाठी अन्य तीक्ष्ण, उष्ण वीर्यात्मक द्रव्यांचा लेपही उपयोगी ठरतो. शेवग्याची ताजी साल उगाळून त्याचा लेप करणे उपयुक्त ठरते.

लेप केल्यानंतर उन्हात बसणे हाही एक अत्यंत उपयोगी असा उपक्रम आहे. श्वित्रामध्ये प्रच्छानकर्म व जलौकावचरण करणे हेही निश्चित गुणकारी असे उपाय आहेत. श्वित्रप्रदेशी जलौका लावल्याने सुरुवातीस त्या ठिकाणी काळा डाग पडतो. या काळ्या डागाचे रूपांतर प्राकृत त्वचावर्णात होऊन श्वित्र बरे होते. साधारणतः १ चौ. सें. मि. आकाराच्या श्वित्रासाठी एक जलौका असे प्रमाण ठेवावे लागते. अभ्यंतर औषधी प्रयोगांमध्ये वंग, त्रिवंग, नाग यासारखी ओजोवर्धक औषधे उपयुक्त ठरतात. महामंजिष्ठादि काढा, खदिरारिष्ट यांचाही चांगला उपयोग होतो. आरोग्यवर्धनी, बावचीचूर्ण, अवल्गुजादि क्वाथ या कल्पनांचाही उपयोग केला जातो.

श्वित्राची चिकित्सा सुरू करण्यापूर्वी पलाशबीज, कपिला यासारखी कृमिपातन करणारी औषधे वापरून नंतर विडंगारिष्ठासारखी कृमिविधातज चिकित्साही चालू ठेवणे लाभदायी ठरते.

श्वित्रासाठी कुष्ठाप्रमाणेच पथ्यापथ्य करणे जरीचे असते. लवण, अभिष्यंदी, विदाही, आंबवून तयार केलेले पदार्थ टाळले पाहिजेत. ज्या फळांमध्ये व द्रव्यांमध्ये 'क' जीवनसत्त्व (Vit.C) असते असे आमलकी, लिंबू, संत्रे, पेरू, मोसंबी यासारखे पदार्थ त्याज्य समजावेत (अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार 'क' जीवनसत्त्वाच्या आधिक्यामुळे काही वेळा श्वित्र संभवते. यासाठी ही काळजी घेणे जरीचे आहे.)

श्वित्रासाठी करावी लागणारी चिकित्सा व पथ्यापथ्य बरेच दिवस सातत्याने केले तरच ते साध्य होऊ शकते. सुरुवातीस चिकित्सेने फारसा फरक जाणवत नाही. परंतु एखादा महिना चिकाटीने लेप व औषधी प्रयोग आणि जलौकावचरण केले तर श्वित्र बरे होण्याची प्रक्रिया सुरू होते. श्वित्र बरे होण्यासाठी ६ महिन्यांपासून ते काही वर्षांपर्यंतचा काल जाऊ द्यावा लागतो. तोपर्यंत पथ्यापथ्य व औषधी चिकित्सा चालू ठेवणे क्रमप्राप्त ठरते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

श्वित्र Leucoderma or Vitiligo

त्वचेच्या बाह्य स्तरात Melanin नावाचे रंगद्रव्य असते. या द्रव्याद्वारे त्वचेतील उष्णतेचे नियमन केले जाते. उष्ण प्रदेशातील लोकांचा रंग यामुळेच अधिक काळा असतो.

श्वित्र या रोगात या रंगद्रव्यांचा अभाव उत्पन्न होतो व त्वचेचा रंग बदलून ती श्वेत वर्णाची होते. हा रोग शरीरावर हळूहळू पसरत राहतो.

अन्य कुष्ठप्रकाराप्रमाणे हा औपसर्गिक रोग नाही. अन्य कुष्ठाप्रमाणे यात सप्तधातूंची विकृति नसून फक्त त्वचेची विकृति असते.

□□□

विसर्प

व्याख्या

१. 'सर्वतो विसर्पणात् विसर्पः।' - मा.नि./विसर्प/१टीका

२. 'विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः।

परिसर्पोथवा नाम्ना सर्वतः परिसर्पणात्।।' - च.चि. २१/९

त्वचा आणि शरीरातील अन्य श्लेष्मल कला इ. ठिकाणी लहान-मोठे विस्फोट, पिटीका व शोथ येऊन त्या वर, खाली व तिर्यक्गतीने अशा सर्वत्र पसरत जातात. हा व्याधि सगळीकडे पसरतो म्हणूनच यास विसर्प किंवा परिसर्प असे म्हणतात.

विसर्प हा अत्यंत आशुकारी व दारुण असा व्याधि आहे.

प्रकार

चरकानी विसर्पाचे दोषदृष्टिकोनातून ७ प्रकार सांगितलेले आहेत- वातज, पित्तज, कफज, वातपित्तज, वातकफज, पित्तकफज आणि सान्निपातिक.

यापैकी वातपित्तज विसर्पास आग्नेय विसर्प, वातकफजास ग्रंथीविसर्प तर पित्तकफज विसर्पासच कर्दम विसर्प असे म्हटले जाते. आश्रयभेदाने विसर्पाचे ३ प्रकार केले जातात. बहिःश्रित, अंतःश्रित व उभयाश्रित विसर्प.

सुश्रुतानी वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक व क्षतज असे ५ प्रकार सांगितलेले आहेत. त्यानी द्वंद्वज प्रकार सांगितलेले नाहीत.

हेतू

'लवणाम्लकटूष्णानां रसानामतिसेवनात्।

दध्यम्लमस्तुशुक्तानां सुरासौवीरकस्य च।।

व्यापन्नबहुमद्योष्णारागषाडवसेवनात्।

शाकानां हरितानां च सेवनाच्च विदाहिनाम्।।

कुर्चिकानां किलाटानां सेवनान्मन्दकस्य च।

दध्नः शाण्डाकिपूर्वाणामासुतानां च सेवनात्।।

तिलमाषकुलत्थानां तैलानां पैष्टिकस्य च।

ग्राम्यानूपौदकानां च मांसानां लशुनस्य च।।

प्रक्लिन्नानामसात्थ्यानां विरुद्धानां च सेवनात्।

अल्पादानाद्दिवास्वप्नादजीर्णाध्यशनात् क्षतात्।।

क्षतबन्धप्रपतनाद्धर्मकर्मतिसेवनात्।

विषवाताग्निदोषाच्च विसर्पाणां समुद्भवः।।' - च.चि. २१/१४ ते १९

लवण, अम्ल, कटु, उष्ण अशा पदार्थांचे अति प्रमाणात सेवन करणे, दही, आंबट, दह्याची निवळ, आंबवून केलेले पदार्थ, नासलेले पदार्थ, मद्य, गूळ व गुळापासून केलेले पदार्थ, हिरव्या पालेभाज्या, विदाही अन्न, कूर्चिका (चक्का), किलाट (खरवस), अदमोरे दही, नवीन व पूर्ण तयार न झालेले मद्य, तीळ, उडीद, हुलगे, तेल, पिष्टमय पदार्थ, ग्राम्य-

आनूप-औदक प्राण्यांचे मांस, लसूण, क्लिन्न झालेले पदार्थ, असात्य आहार, विरुद्धाशन, दिवास्वाप, अध्यशन, अजीर्णाशन, मार लागून व्रण उत्पन्न होणे, आघात होणे, उन्हात फिरणे, पंचकर्माचा अतियोग वा मिथ्यायोग होणे, विषसेवन, अग्निदग्धता येणे इत्यादि कारणांनी विसर्प उत्पन्न होतो.

वरील सर्व कारणे ही रक्तदुष्टी करणारी कारणे आहेत, हे स्पष्टपणे लक्षात येते.

संप्राप्ति

१. 'रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः।
विसर्पिणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवाः।।' - च.चि. २१/२३
२. 'एतैर्निदानैर्व्यामिश्रैः कुपिता मारुतादयः।
दूष्यान् संदूष्य रक्तादीन् विसर्पन्त्यहिताशिनाम्।।' - च.चि. २१/२०
३. 'अन्तःप्रकुपिता दोषा विसर्पन्त्यन्तराश्रये।
बहिर्बहिः प्रकुपिता सर्वत्रोभयसंश्रिताः।।' - च.चि. २१/२३
४. 'यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्वचि सर्पति।
शोफं सरागं जनयेद्विसर्पस्तस्य जायते।।' - च.सू. १८/२९

रक्तप्रकोपक कारणांनी व वर निर्दिष्ट केलेल्या अन्य कारणांनी प्रकुपित झालेले पित्तप्रधान दोष त्वचा, लसिका, रक्त, मांस यांची दुष्टी करून विसर्प उत्पन्न करतात.

विसर्प संप्राप्ति

रक्तप्रकोपक हेतू सेवन

त्रिदोष दुष्टी, पित्तदोष प्रधान

त्वचा, लसिका, रक्त, मांस दुष्टी

विसर्प

विसर्प आणि कुष्ठ यामध्ये त्रिदोष, रक्त, लसिका, त्वक्, मांस या ७ भावपदार्थांची दुष्टी असते. कारणांमध्येही बरेचसे साधर्म्य आहे. परंतु विसर्प आणि कुष्ठ यात बरेच अंतर आहे. विसर्प हा अत्यंत आशुकारी, विसर्पणशील असा असतो. तर कुष्ठ हा चिरकारी, स्थिर असा असतो. कुष्ठापेक्षा विसर्पातील दोषदूष्यांची व्यापकता कमी असते. कुष्ठामध्ये कफवात या दोषांचे आधिक्य असते तर विसर्पामध्ये पित्त व रक्त यांची दुष्टी अधिक प्रमाणात असते, असेही म्हणता येईल. विसर्पाची संप्राप्ति घडत असताना, या दोषांना कारणभेदाने जसे अधिष्ठान मिळेल त्याप्रमाणे विसर्प हा बाह्य, अभ्यंतर किंवा उभयमार्गामध्ये व्यक्त होत असतो.

पूर्वरूपे

ज्वर, त्वचेच्या ठिकाणी दाह आणि त्वचा आरक्त वर्णाची होणे ही विसर्पाची पूर्वरूपे आहेत.

सामान्य लक्षणं

'त्वङ्मांसशोणितगताः कुपितास्तु दोषाः

सर्वांगसारिणामहास्थितमात्मलिङ्गम्।

कुर्वन्ति विस्तृतमनुन्नतमाशु शोफं

तं सर्वतो विसरणाच्च विसर्पमाहुः।।' - सु.उ.तं.

विसर्पामध्ये त्या त्या दोषामुळे उत्पन्न होणाऱ्या ज्वरासारखी लक्षणे दिसतात, असे वाग्भटानी म्हटलेले आहे. याचाच अर्थ ज्वर हे लक्षण सर्व विसर्पांत अवश्यंभावी असते असे म्हणता येईल. पूर्वरूपात सांगितलेली ज्वर, दाह, आरक्तवर्णता ही लक्षणे रूपावस्थेत अधिक व्यक्त होतात आणि त्याबरोबरच शोथ, लहान-मोठे विस्फोट किंवा पुरळ उत्पन्न होते. हा व्याधि प्रसरणशील आहे. म्हणजेच सर्व शरीरात पसरण्याची त्याची प्रवृत्ति असते.

विसर्पांची सुरुवात ही त्वचा किंवा श्लेष्मल कला यापासून होते. तो सर्वांगसारी असतो, म्हणजेच पसरतो. अन्य पसरताना उत्पत्तिस्थानीही तसाच राहतो. सुश्रुतानी यासच 'अस्थिर' असे म्हटले आहे. विसर्पांत येणारा शोथ हा अनुन्नत असतो, म्हणजेच विद्रधि, ग्रंथी किंवा अर्बुदाप्रमाणे उन्नतता किंवा उंचवटा विसर्पांत फारसा दिसत नाही.

विशेष लक्षणे

वातजविसर्प :

'तत्र वातात् स वीसर्पो वातज्वरसमव्यथः।

शोथस्फुरणनिस्तोदभेदायासार्तिहर्षवान्।।' - मा.नि./विसर्प/५

वातज विसर्पांत वातज ज्वराप्रमाणे सर्व लक्षणे असतात. शोथ, स्फुरण, तोद, भेदवत् पीडा, अरति, दौर्बल्य आणि रोमहर्ष ही लक्षणे निर्माण होतात.

पित्तज विसर्प :

'पित्ताद् द्रुतगतिः पित्तज्वरलिंगोऽतिलोहितः।।' - मा.नि./विसर्प/६

पित्तज विसर्प हा अन्य विसर्पांच्या अपेक्षेने फार चटकन पसरतो. अति लोहित वर्ण विसर्पप्रदेशी उत्पन्न होतो आणि पित्तज्वरसमान लक्षणे या प्रकारात आढळतात.

कफज विसर्प :

'कफात् कण्डुयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक्।।' - मा.नि./विसर्प/७

कफज विसर्पांत कंडू, स्निग्धता आणि कफज्वरसमान पीडा असते.

सान्निपातिक विसर्प :

'सन्निपातसमुत्थश्च सर्वलिंगसमन्वितः।।' - मा.नि./विसर्प/७

सान्निपातिक विसर्पांत सर्व दोषांची लक्षणे एकत्रित आढळतात.

वातपित्तज विसर्प - आग्नेय विसर्प :

'वातपित्ताज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्ध्रमैः।

ग्रन्थिभेदाग्निमदनतमकारोचकैर्युतः॥

करोति सर्वमंगं च दीप्तांगारावकीर्णवत्।

यं यं देशं विसर्पश्च विसर्पति भवेत् स सः॥

शान्तांगारासितो नीलो रक्तो वाऽऽशु च चीयते।

अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद् द्रुतं च सः॥

मर्मानुसारी विसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः।

व्यथतेऽंगं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीरयेत्॥

ह्रिकं च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना।

क्वचिच्छर्मारतिग्रस्तो धूमिशय्यासनदिषु॥

चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहप्रमोहवान्।

दुस्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते॥।' - मा.नि./विसर्प/८-१३

वातपित्तज विसर्पालाच अग्निविसर्प अशी संज्ञा दिली जाते. ज्वर, छर्दी, मूर्च्छा, अतिसार, तृष्णा, भ्रम, संधीप्रदेशी फुटल्याप्रमाणे भेदवत्-वेदना, अग्निमांद्य, तमकश्वास, अरोचक ही लक्षणे अग्निविसर्पात मिळतात. सर्व शरीरात अंगावर जळते निखारे पडल्याप्रमाणे तीव्र स्वरूपाचा दाह असतो. ज्या ज्या ठिकाणी विसर्प पसरत जाईल तेथे तेथे अग्नीच्या विझलेल्या निखऱ्याप्रमाणे भासमान कृष्ण, नील किंवा रक्त वर्णाच्या, अत्यंत दाहयुक्त व शीघ्र पसरणाऱ्या पिटीकांची उत्पत्ति होते. शीघ्रगामित्व असल्यानेच या विसर्पात लवकरच मर्मस्थानांची बाधा होते व त्यामुळे वायु अधिकच प्रकुपित होऊन सर्व शरीराच्या ठिकाणी व्यथा उत्पन्न करतो. संज्ञानाश, निद्रानाश, हिक्का, श्वास या प्रकारची गंभीर लक्षणेही उद्भवतात. या अवस्थेत रोग्यास कोणत्याही प्रकारे शांती लाभत नाही. अरति हे लक्षण अत्यधिक प्रमाणात असते. रोगी जमिनीवर झोपण्याचा किंवा बसण्याचा सतत प्रयत्न करत असतो. तो तडफडत असतो. त्याची घालमेल चालू असते. अत्यंत दुःखाने शेवटी तो मूर्च्छित होतो व अखेरीस त्यास मृत्यू येतो.

सुश्रुतानी अग्नेय विसर्प हा प्रकार सांगितलेला नाही.

कफवातज - ग्रंथीविसर्प :

'कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुदा कफम्।
रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्नायुमांसगम्।।
दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम्।
ग्रंथीनां कुरुते मालां सरक्तां तीव्ररुग्ज्वराम्।।
श्वासकासातिसारास्यशोषहिक्कावमिध्रमैः।
मोहवैवर्ण्यमूर्च्छागभंगाग्निसदनैर्युताम्।
इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पः कफमारुतकोपजः।।' - मा.नि./विसर्प/ १४-१६

ग्रंथीविसर्प हा कफवातात्मक विसर्पाचा एक पर्यायी शब्द आहे. कफाने अवरुद्ध झालेला वायु कफासह रक्तास दुष्ट करून ग्रंथीची उत्पत्ति करतो. त्वचा, सिरा, स्नायु व मांस यामध्ये असणाऱ्या रक्ताची अधिक प्रमाणात दुष्टी होते. यामध्ये लंबाकृति, गोल, छोट्या किंवा मोठ्या ग्रंथींच्या माला उत्पन्न होतात. या ग्रंथींचा रंग रक्तवर्णाचा असतो. त्याप्रदेशी अतिपीडा हे लक्षण असते. तसेच ज्वरही असतो. श्वास, कास, मुखशुष्कता, अतिसार, हिक्का, छर्दी व भ्रम यासारखी लक्षणेही आढळतात. मोह, वैवर्ण्य, मूर्च्छा, अंगभंग, अस्थिभंग यासारखी लक्षणेही दिसतात.

सुश्रुतानी हा ग्रंथी विसर्प सांगितलेला नाही. चक्रदत्त व विजयरक्षित यांच्या मतानुसार अपची हाच ग्रंथीविसर्प आहे.

'अयं च ग्रंथीविसर्पः सुश्रुते अपचि इति पठ्यते।'

वस्तुतः या दोन्हीमध्ये ग्रंथींची उत्पत्ती होत असली तरी फार मोठा भेद आहे. विसर्प हा अत्यंत आशुकारी व्याधि आहे तर अपची या चिरकारी असतात. त्यांच्या उत्पत्तीस फार वेळ लागतो. अपचीमध्ये ज्या ग्रंथींची उत्पत्ति होते, त्या मन्या, गल, वंक्षण आदि विशिष्ट प्रदेशीच असतात. परंतु विसर्पातील ग्रंथी शरीरात सर्वत्र कोठेही उत्पन्न होऊ शकतात.

कफपित्तज - कर्दम विसर्प :

'कफपित्ताज्ज्वरः स्तम्भो निद्रा तन्द्रा शिरोरुजा।
अंगावसादविक्षेपौ प्रलेपारोचकभ्रमाः।।
मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम्।
आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां सच सर्पति।।
प्रायेणल्पाशयं गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक्।
पिडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः।।
'स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोथवान् गुरुः।
गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते।।

पंकवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुसिरागणः ।

शवगन्धी च वीसर्पः कर्दमाख्यमुशन्ति तम् ।।' - मा.नि./विसर्प/१७-२१

कफपित्तज विसर्पालाच कर्दम विसर्प असे म्हणतात. यामध्ये ज्वर, स्तंभ, निद्रा, शिरःशूल, अंगावसाद, आक्षेप, प्रलेप (ओलसरपणा), अरुचि, भ्रम, मूर्च्छा, अग्निनाश, अस्थिभंगवत् वेदना, तृष्णा, इंद्रियगौरव, साममलप्रवृत्ति, सर्व स्रोतसांचा अवरोध ही लक्षणे आढळतात. हा विसर्प प्रायः आमाशय प्रदेशी व एकदेशव्यापी असा असतो. अन्य विसर्पांच्या तुलनेने यामध्ये विसर्पणशीलता कमी असते. वेदनाही कमी असतात. विसर्प प्रदेश पीत, रक्त किंवा पांडुर वर्णांच्या पीडिकांनी व्याप्त असतो. विसर्प प्रदेश स्निग्ध, अंजनाप्रमाणे काळाभोर, धूसर वा मलिन, शोथयुक्त, गुरु, गंभीर वा अंतःपाकी व अतिउष्ण स्पर्श असा असतो. अत्यंत क्लेदयुक्त असल्याने स्पर्श होताच क्षत उत्पन्न होते. आतील स्नायु, शिरा स्पष्ट दिसू लागतात. त्याठिकाणचा मांस धातू शीर्ण होऊ लागतो. चिखलाप्रमाणे अवस्था उत्पन्न होते. यानून बाहेर पडणारा स्त्राव हा शवगंधी असतो.

क्षतज विसर्प :

'बाह्यहेतोः क्षतात् कुब्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।

वीसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चितम् ।।

स्फोटैः शोथज्वररुजादाहाढ्यं श्यावशोणितम् ।।' - मा.नि./विसर्प/२३

बाह्य आघातादि हेतूमुळे क्षत होऊन प्रकुपित झालेला वायु रक्त व पित्त यांची दुष्टी करतो व कुलत्थ सदृश दिसणाऱ्या पिटिकांनी युक्त विसर्पाची उत्पत्ति करतो. यासच क्षतज विसर्प असे म्हटले जाते. यामध्ये शोथ, ज्वर, तीव्रवेदना व दाह ही लक्षणे प्रामुख्याने असतात. विसर्पाचा वर्ण श्याव किंवा रक्त असतो.

उपद्रव

'ज्वरातिसारौ वमथुस्त्वङ्मांसदरणं क्लमः ।

अरोचकाविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ।।' - मा.नि./विसर्प/२४

ज्वर, अतिसार, छर्दी, त्वक्मांसदरण, क्लम, अरुचि, अविपाक हे विसर्पाचे प्रमुख उपद्रव आहेत.

साध्यासाध्यत्व

'सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः सर्वात्मक क्षतकृतश्च न सिद्धिमिति ।

पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति हि सर्व एव ।।' - मा.नि./विसर्प/२५

वातज, पित्तज, कफज विसर्प साध्य असतात. सान्निपातिक व क्षतज विसर्प हा असाध्य आहे. ग्रंथी विसर्प, कर्दम विसर्प व आग्नेय विसर्प यामध्ये बस्ति, हृदय, शिर या मर्मांच्या विकृतिची लक्षणे नसली किंवा विसर्प उपद्रव निर्माण झालेले नसले तरच हे विसर्प अतिकष्टाने साध्य होऊ शकतात. अन्यथा हे असाध्यच असतात.

पित्तज विसर्पामध्ये रोग्याचे शरीर अंजनाप्रमाणे काळे झालेले असेल तर तोही असाध्यच असतो.

अरिष्ट लक्षणे

'विसर्पः कासवैवर्ण्यज्वरमूर्च्छागभंगवान् ।

भ्रमास्यशोषहल्लास देहसादातिसारवान् ।।' - अ.ह.शा. ५/१७

कास, वैवर्ण्य, ज्वर, मूर्च्छा, अंगभंग, मुखशोथ, हल्लास, अंगासाद, अतिसार यानी युक्त विसर्पाचा रुग्ण निश्चित मृत्यु पावतो.

चिकित्सा

'पूर्वमेव विसर्पेषु कुर्याल्लघनरूक्षणैः ।

विरेकवमनालेपसेचनानुसृग्विमोक्षणैः ।।

उपचारेद्यथा दोषं विसर्पानविदाहिभिः ।।' - योगरत्नाकर

विसर्पामध्ये लंघन, रूक्षण, विरेचन, वमन, लेप, परिषेक व रक्तमोक्षण या प्रकारचे उपचार केले जातात. दोषोल्बणतेचा विचार करून शोधन व अन्य उपक्रम करावे लागतात. औषधांमध्ये शमन चिकित्सा करताना रक्तदुष्टी दूर करणारी, तिक्त रसात्मक व शीतवीर्याची औषधे वापरणे इष्ट असते. यादृष्टीने पाहता चंदन, कमल, निंब, सारिवा, मुस्ता, पटोल, कुटकी, धमासा, काडेचिराईत, आमलकी, द्राक्षा, पंचवल्कल, पित्तपापंडा, गुडूची, निशोत्तर, त्रायमाण, शतावरी, मौक्तिक, प्रवाळ, गैरिक, भृंगराज, वासा, जितसाया इत्यादींचा वापर केला जातो. औषधी कल्पांमध्ये चंद्रकला, आरोग्यवर्धिनी, गंधकरसायन, सूक्ष्मत्रिफळा, उशीरासव, सारिवाद्यासव, चंदनासव हे कल्प अधिक उपयुक्त ठरतात.

वरील सामान्य चिकित्सेबरोबरच दोषप्राबल्यानुसार विविध उपचार करावे लागतातच. यासंबंधी चरकाचार्य म्हणतात-

'लंघनोल्लेखं शस्तं तिक्तकानांच सेवनम्।
 कफस्थानगते सामे रूक्षशीतैः प्रलेपयेत्।।
 पित्तस्थानगतेऽप्येतत् सामे कुर्याच्चिकित्सितम्।
 शोणितस्यावसेकं च विरेकं च विशेषतः।।
 मारुताशयसंभूतेऽप्यादितः स्याद्विरूक्षणम्।
 रक्तपित्तान्वयेऽप्यादौ स्नेहनं न हितं मतम्।।
 वातोल्बणे तिक्तघृतं पैक्तिकै च प्रशस्यते।
 लघुदोषे, महादोषे पैक्तिके स्याद्विरेचनम्।।
 न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचयेत्।
 तेन दोषो ह्युपष्टब्धस्त्वङ्मांसरुधिरं पचेत्।।
 तस्माद्विरेकमेवादौ शस्तं विद्याद्विसर्पिणः।
 रुधिरस्यावसेकं च तद्ध्यस्याश्रयसंज्ञितम्।।' - च.चि. २१/४२ ते ४८

विसर्पामध्ये कफप्रधानता असताना किंवा विसर्प कफप्रदेशात झाला असताना लंघन देऊन वमन करावे. औषधामध्ये तिक्त द्रव्ये वापरावीत. लेपासाठी रूक्ष, शीत द्रव्यांचा वापर करावा. औषधी द्रव्यांत निंब, खदिर, गुडूची, इंद्रयव यांचा क्वाथ प्रामुख्याने वापरला जातो. जितसायामूळ चूर्ण, गंधक रसायन यांचा या अवस्थेत अधिक उपयोग होतो. लेपासाठी दशांग लेप वापरतात.

व्याधि पित्तप्रधान व पित्तस्थानात असताना, आमावस्थेत वरील उपचारच करावेत. त्यानंतर रक्तमोक्षण व विरेचन यांचा उपयोग करावा. तिक्त कषाय रसांची द्रव्ये वापरावीत. लेपासाठी सुगंधी, शीत द्रव्ये उपयुक्त ठरतात. औषधी द्रव्यांमध्ये भूनिंबादिक्वाथ, दुरालभादिक्वाथ, दुर्वाघृत वा वृषादिघृत यांचा उपयोग केला जातो. दाह, ज्वरादि लक्षणे कमी करण्यासाठी चंद्रकलारस, मौक्तिक कामदुधा हे कल्प वापरणे युक्त ठरते. लेपासाठी शतधौतघृत वा चंदन कर्पूर लेप केल्याने दाहप्रशमन होतो.

वातप्रधान विसर्पात किंवा विसर्प वातस्थानी असताना सुरुवातीस रूक्षण करून नंतर तिक्तक घृत द्यावे. आरंभो स्नेह कधीही वापरू नये. अगदी पित्ताचा अनुबंध असला तरी सुरुवातीस स्नेह वर्ज्य समजला जातो. पित्तानुबंध असताना व दोष अल्प असतील तर नंतरच्या काळी व तेही तिक्तरसानी सिद्ध केलेले घृत अगदी अल्प प्रमाणात वापरता येते. जर सुरुवातीसच स्नेहन केले तर दोष स्थान होऊन स्रोतोरोध वाढतो. खरे पाहता स्नेहन हा उपक्रम विसर्पामध्ये सर्वस्वी वर्ज्य आहे. वातज प्रकारातही स्नेहन वर्ज्य आहे हेच येथे पुनःपुन्हा स्पष्ट केलेले आहे. औषधी द्रव्यांमध्ये निंब, गुडूची, रक्तचंदन, पद्मकाष्ठ यांचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो. लेपामध्ये रास्नादि लेप हा या प्रकारात अधिक उपयुक्त ठरतो.

विसर्पामध्ये रक्तमोक्षण हा सर्वात महत्त्वाचा उपक्रम आहे. यामध्ये रक्तदुष्टी प्राधान्येकरून असते. दुष्ट दोष हे रक्ताच्याच आश्रयाने सर्व शरीरात विसर्पित होत असतात आणि म्हणूनच औषधी चिकित्सेत जसे रक्तदुष्टी दूर करणारे कल्प वापरावे लागतात त्याप्रमाणे रक्तमोक्षणासारखे उपक्रमही आवश्यक ठरतात. या रक्तमोक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट करताना यासाठीच चरकाचार्य म्हणतात-

'यानिहोक्तानि सर्वाणि विसर्पाणां निवृत्तये।

एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः॥

विसर्पो न ह्यसंसृष्टो रक्तपित्तेन जायते।

तस्मात् साधारणं सर्वमुक्तमेतच्चिकित्सतम्॥'-च.चि. २१/१४०-१४१

विसर्पातील सर्व उपचार एकीकडे व रक्तमोक्षण एकीकडे अशी तुलना केली तर रक्तमोक्षण तितकेच महत्त्वाचे, तुल्यबल असे ठरते, ही गोष्ट येथे स्पष्ट केलेली आहे.

पथ्यापथ्य

गोदुग्ध, लोणी, तूप, द्राक्षा, दाडिम, मूग, मसूर, आवळा, शालीषठीक, जांगलमांस हे पथ्यकर पदार्थ आहेत.

अपथ्य

'व्यायाममद्विशयनं सुरतं प्रवातं क्रोधं शुचं वमनवेगविधारणं च।

गुर्वन्नपानमखिलं लशुनं कुलित्थान् माषास्तिलान्यकलमांसमजांगलं च॥

स्वेदं विदाहिलवणाम्लकटूनि मद्यमर्कप्रभामपि विसर्पगदी त्यजेच्च॥'

- योगरत्नाकर

व्यायाम, दिवास्वप्न, मैथुन, क्रोध, शोक, छर्दीवेग विधारण, गुरु अन्न, अम्ल-लवण-कटु-विदाही पदार्थ, विशेषतः लसूण, हुलगे, उडीद, तीळ, मद्य, जांगलमांस सोडून अन्य सर्व प्रकारचे मांस हे अपथ्यकर आहेत. उन्हात फिरणे, स्वेद यासारखे उष्णोपचारही सर्वस्वी वर्ज्य समजले जातात.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

विसर्प Erysipelas

Streptococcus Erysipelatis नामक जीवाणू याचे प्रधान उत्पादक कारण आहे. त्वचा वा श्लेष्मल कला याद्वारे जीवाणूंचा प्रवेश शरीरात होऊन विसर्पाची उत्पत्ति होते. साधारणतः Idiopathic व Traumatic अशी २ कारणे यामध्ये सांगितली जातात.

विसर्प प्रकारांपैकी आग्नेय विसर्पास Erysipelas Vesiculosum असे म्हणता येईल. ग्रंथी विसर्पास Erysipelas Pustulosum, कर्दम विसर्पास Cellulo Cutaneous Erysipelas किंवा Erysipelas Gangrinousum असे म्हणता येते.

□□□

गलगंड

व्याख्या

१. 'निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवल्लम्बते गले।
महान्वा यदि वा ह्रस्वो गलगंडं तमादिशेत्॥'- मा.नि./गलगंड
२. 'महान्तं शोथमल्पं वा हनुमन्यागलाश्रयम्।
लंबन्तं मुष्कवद् दृष्ट्वा गलगंडं विनिर्दिशेत्॥'- योगरत्नाकर

गलगंडाची छोटा अथवा मोठा, मर्यादित आकाराचा शोथ येतो. हा उत्सेध वा शोथ अंडकोषाप्रमाणे लोंबू लागला की त्याला गलगंड असे म्हटले जाते. चरकाने 'गलस्य पाश्चैवं गलगंड एकः' असे म्हणून गळा हेच त्याचे स्थान सांगितले आहे. भोजाने गल, हनु, मन्या यांच्या आश्रयाने हा शोथ येतो, असे म्हटले आहे. परंतु हे मत बरोबर वाटत नाही. केवळ गलगंडाची उत्पन्न होणारा, लोंबणारा, मर्यादित आकाराचा शोथ म्हणजे गलगंड असे संक्षेपाने म्हणता येईल.

प्रकार

गलगंडाचे वातज, कफज आणि मेदोज असे ३ प्रकार असतात. गलगंडामध्ये पित्तज प्रकार आढळत नाही. व्याधिस्वभाव हेच पित्तज प्रकार न मिळण्याचे कारण सांगितले जाते.

संप्राप्ति

१. 'वातः कफश्चैव गले प्रवृद्धौ मन्ये तु संसृत्य तथैव मेदः।
कुर्वन्ति गंडं क्रमशः स्वलिंगैः समन्वितं तं गलगंडमाहुः॥'- मा.नि./गलगंड
२. 'यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गलबाह्येऽवतिष्ठते।
शनैः संजनयेच्छोफं गलगंडोऽस्य जायते॥'- च.सू. १८

वात, कफ व मेद दूषित होऊन, गल व मन्याप्रदेशी अवस्थित होतात व क्रमाने हळूहळू शोथाची उत्पत्ति होते. हा शोथ अधिकाधिक वाढत जातो. चरकाने वात व कफ यांच्याऐवजी केवळ कफदुष्टीने गलगंड होतो, असे मानले आहे. चरकानी मेदाचा दूष्य म्हणून उल्लेख केलेला नाही. याचसाठी प्रकार सांगतानाही त्यांनी गलगंड एकाच प्रकारचा असतो असे सांगितलेले आहे.

गलगंड संप्राप्ति

हेतू सेवन

वात, कफ, मेदोदुष्टी

गल व मन्याप्रदेशी स्थानसंश्रय

शोथाची उत्पत्ती

गलगंड

सामान्य लक्षण

मन्या प्रदेशी घन, उन्नत, स्थिर, मर्यादित असा शोथ उत्पन्न होणे हे गलागंडाचे प्रत्यात्मिक लक्षण आहे.

विशेष लक्षण

वातज गलगंड :

‘तोदान्वितः कृष्णासिरावनद्धः श्यावोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु।

पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्ध्यपाको यदृच्छया पाकमियात् कदाचित्।।

वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः।।’-मा.नि./गलगंड/३

वातज गलगंडात तोद हे लक्षण प्रामुख्याने असते. गलगंड हा कृष्णवर्णी सिरानी व्याप्त, श्याव किंवा अरुण वर्णाचा, स्पर्शाला कर्कश (परुष), हळूहळू वाढणारा, पाकरहित असतो. रोग्याला आस्यवैरस्य व तालुगलशुष्कता ही लक्षणे प्रामुख्याने जाणवतात.

कफज गलगंड :

‘स्थिरः सवर्णो गुरूरुग्रकण्डूः शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु।

चिराभिवृद्धि भजते चिराद्वा प्रपच्यते मन्दरुजः कदाचित्।।

माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः।।’

- मा.नि./गलगंड/४,५

कफज गलगंड निश्चल, त्वचेच्याच वर्णाचा (त्वचा समान वर्णाचा), गौरव व कंडूयुक्त असतो. आकाराने मोठा व शीतस्पर्शी असतो. याची वाढ फार हळू हळू होते. पाकही खूप उशिरा होतो. यामध्ये वेदना अगदी अल्प असतात. मधुरास्यता, तालुगलप्रदेशी प्रलेप हे लक्षण प्रामुख्याने आढळते.

मेदोज गलगंड :

‘स्निग्धो गुरुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदोभवः कण्डुयुतोऽल्परुक् च।

प्रलम्बतेऽलाबुवदल्पमूलो देहानुरूपक्षयवृद्धि युक्तः।।

स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेऽनुशब्दं कुरुते च नित्यम्।।’

- मा.नि./गलगंड/६

मेदोज गलगंड हा स्निग्ध, गुरु, पांडुवर्णाचा व दुर्गंधीयुक्त असतो. तो अलाबूप्रमाणे लोंबत राहतो. शारीरिक स्वास्थ्यानुसार याची वृद्धि आणि क्षय चारंवार होत राहतो. स्निग्धास्यता व गद्गद्वाक् ही लक्षणे आढळतात.

साध्यासाध्यत्व

‘कृच्छ्राच्छ्वसन्तं मृदुसर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्तम्।

क्षीणं च वैद्यो गलगण्डयुक्तं भिन्नस्वरं चापि विवर्जयेच्च।।’

- मा.नि./गलगंड/७

श्वासकृच्छ्रता, सर्व शरीरावयवांचे ठिकाणी शैथिल्य ही लक्षणे असताना आणि स्वरभेद हा उपद्रव उत्पन्न झाला असताना तसेच एक वर्षाहून जुना गलगंड असाध्य असतो.

सामान्य चिकित्सा

स्थानिक स्वेदन, लेप यांचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो, स्वेदन रूक्ष हवे, स्नेहपूर्वक नव्हे. तापस्वेद किंवा उपनाह व परिषेक उपयोगी पडते. अभ्यंतरतः करावयाचे सर्व उपचार कफघ्न हवेत.

भल्लातक किंवा त्याचे विविध कल्प हे गलगंडाकरिता उत्कृष्ट औषध समजले जाते. रक्तमोक्षण हाही एक उपयुक्त

असा उपक्रम आहे. ताप्रभस्म, शिलाजतु, गुग्गुळु ही लेखन करणारी व कफघ्न औषधे प्रामुख्याने वापरली जातात.

विशेष चिकित्सा

वातज गलगंड चिकित्सा : एरंड पत्र, निर्गुंडी इ. वातघ्न द्रव्यांच्या व्वाथाने परिषेक केला जातो किंवा याच व्वाथाच्या सहाय्याने नाडीस्वेदाचा प्रयोग केला जातो. रक्तमोक्षण जलौकेने केले जाते. लेपासाठी कुटज, गुडूची, शिग्रु, पुनर्नवा, गजपिप्पली, मदनफळ उपयुक्त ठरतात. भल्लातकाचे विविध कल्प वापरले जातात.

कफज गलगंड चिकित्सा : रूक्षस्वेद - विशेषतः उपनाह वापरला जातो. उपनाहामध्ये क्षार व मूत्र यांचाही वापर केला जातो. वमन, नस्य, वैरचनिय धूम उपयुक्त ठरतात. लेपासाठी अजगंधा, अतिविषा, पलाशभस्म व विविध क्षार वापरले जातात. औषधी द्रव्यांमध्ये भल्लातकाचे कल्पांचे जोडीला ताप्रभस्म व गुग्गुळु कल्प वापरले जातात.

मेदोज गलगंड चिकित्सा : या प्रकारात उरुमूलाचे ठिकाणी असणाऱ्या सिरांतून सिराव्यध करून रक्तमोक्षण करावे. गोमूत्र, लोहकिट्ट, त्रिवृत इत्यादी द्रव्ये अभ्यंतर उपयोगासाठी वापरली जातात.

वरील सर्व चिकित्सेचा उपयोग न झाल्यास शास्त्रकर्म करून गलगंडाचे निर्हरण केले जाते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

गलगंड - Goiter

या रोगाच्या उत्पत्तीस Iodine ची कमतरता हे प्रमुख कारण आहे. Thyroid या ग्रंथीमध्ये Thyroxin नावाचे द्रव्य उत्पन्न होत असते व या द्रव्याच्या उत्पत्तीस Iodine ची जरूरी असते. Thyroxin सूक्ष्म पचनाचे नियंत्रण (Metabolism) करित असते. याची क्रिया Insulin च्या विरुद्ध स्वरूपाची असते. Iodine च्या कमतरतेमुळे Thyroid Gland ची वृद्धी (Hyperthyroidism) होते.

या रोगाच्या अन्य कारणांत मेदाची अधिकता, Calcium ची अधिकता, Vit. A व B यांची कमतरता, Phosphates ची कमतरता ही कारणे आढळून येतात.

गलगंडामध्ये उत्पन्न होणारी सामान्य लक्षणे : श्वास कृच्छ्रता व गिळताना त्रास होणे ही लक्षणे अन्न नलिकेवरील दावामुळे उत्पन्न होतात. स्वरयंत्र व स्वरयंत्राकडे जाणारी वातनाडी यावर पडणाऱ्या दावामुळे स्वरभेद हे लक्षण उत्पन्न होते. कंप, ध्रम ही लक्षणेही आढळतात.

हाच व्याधि अधिक वाढल्यास डोळे बाहेर पडतात (Exophthalmous), पापण्या नेहमी उघड्या राहतात, हृदयस्पंदन असते. हृदयाची गती प्रतिमिनिट १२० ते १५० पर्यंत असते. मातृकाधमनी (Carotid artery) मध्ये स्पष्टपणे स्पंदन दिसते. हस्तकंप, क्षुद्रश्वास, स्वभाव चिडचिडा होणे या स्वरूपाची लक्षणेही आढळतात.

गण्डमाला-अपची

गण्डमाला

व्याख्या

'मालातुल्य गण्डयोगात् गण्डमाला।' - मा.नि./गलगंड/८ टीका
यामध्ये ग्रंथींची माला उत्पन्न होते. म्हणून या व्याधीला गंडमाला म्हणतात. गंडमालेचे विवेचन चरक, माधवनिदान, योगरत्नाकर इत्यादि ग्रंथातून मिळते. परंतु सुश्रुतानी मात्र गंडमाला नावाचा व्याधि सांगितलेला नाही. त्यांनी अपची नावाचा व्याधि सांगितला आहे. अपचीची लक्षणे गंडमालेप्रमाणेच आहेत. वाग्भटानी गंडमाला व अपची हे एकमेकांचे पर्यायवाची शब्द आहेत असे म्हटले आहे तर माधवनिदानकार गंडमाला व अपची हे पर्यायवाची शब्द न मानता, अपचीस गंडमालेची एक अवस्था मानतात. गंडमालेची उपेक्षा केली असता अपची निर्माण होते असे ते म्हणतात.

संप्राप्ति

१. 'कर्कन्धुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवक्षणेषु।
मेदः कफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद् गण्डमाला बहुभिश्च गण्डैः।।'

- मा.नि./गलगण्ड/८

२. 'मेदस्थाः कण्ठमन्याक्षकक्षावक्षणा मलाः।

सवर्णान् कठिनान् स्निग्धान् वार्ताकामलकाकृतीन्।

अवगाढान् बहून् गंडांश्चिरपाकांश्च कुर्वते।।'- अ.ह.उ. १९/२३. २४

मानेच्या पार्श्वभागी अनेक ग्रंथींची माला जेव्हा उत्पन्न होते, त्यावेळी त्यांना गंडमाला असे म्हणतात. माध्वनिदानक्रामाने कक्षा, अंस, मन्या, गल, वक्षणा अशी गंडमालेची स्थाने सांगितलेली आहेत. मालेप्रमाणे या ग्रंथी एकमेकांना चिकटलेल्या असतात.

या ग्रंथी कर्कन्धु, बोर, आवळा किंवा लहान वांग्याच्या आकाराच्या, स्निग्ध व कठीण असतात. यात पाक लवकर होत नाही. वेदना असत नाहीत वा त्वचेचा वर्णही बदलत नाही.

स्वकारणाने प्रकुपित झालेला कफ मेदाची दुष्टी करून गण्डमालेची उत्पत्ति करतो, अशी गण्डमालेची संप्राप्ति सांगितली जाते. वाग्भटानी केवळ कफाची दुष्टी न मानता तीनही दोषांची व तद्जनित मेदाची दुष्टी यामुळे गंडमाला उत्पन्न होते, असे म्हटले आहे.

अपची

१. 'ते ग्रन्थयः केचिदवाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये।

कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः।।' - मा.नि./गलगण्ड/९

गंडमाला व अपची संप्राप्ति

हेतूसेवन

कफप्रकोप

मेदोदुष्टी

मानेच्या पार्श्वभागी अनेक ग्रंथींची माला
(अन्य स्थाने- कक्षा, अंस, मन्या, गल वक्षणा)

गंडमाला → पाक होऊन पूयस्ताव

अपची

२. 'हन्वस्थिकक्षाक्षकबाहुसंधिमन्यागलेषूपचितं तु मेदः।

ग्रंथिं स्थिरं वृत्तमथायतं वा स्निग्धं कफश्चाल्परुजं करोति।।

तं ग्रंथिभिस्त्वामलकास्थिमात्रैः मत्स्यांडजालप्रतिमैस्तथाऽन्यैः।

अनन्यवर्णैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादिपचीं वदन्ति।

कंडूयुतास्तेऽल्परुजः प्रभिन्नः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये।
मेदः कफाभ्यां खलु एषरोगाः सुदुस्तरो वर्षगणानुबंधी।।'

- सु.नि. ११/१० ते ११

गण्डमालेमध्येच पाक होतो, त्या फुटतात, त्यातून पूयसाव वाहेर येतो. या फुटलेल्या ग्रंथी कालान्तराने नष्ट होतात. व त्या जागी पुन्हा नवीन ग्रंथींची उत्पत्ति होत असते. हा क्रम सातत्याने अनेक दिवस चालू राहतो. ही अवस्था जेव्हा प्राप्त होते त्यावेळी त्यास 'अपची' असे म्हटले जाते. अशाप्रकारे एकीकडे चय व दुसरीकडे अपचय अशी अवस्था चालू असल्यानेच या व्याधीला अपची असे म्हणतात.

यातील चिरकारीत्व स्पष्ट करतानाच सुश्रुतानी 'वर्षगणानुबंधी' असा शब्दप्रयोग केलेला आहे.

गण्डमाला व अपची या अवस्था नसून ते दोन स्वतंत्र व्याधि आहेत, असेही एक मत मांडले जाते. काही रुग्णांमध्ये अनेक दिवस ग्रंथींची माला असूनही त्यात पाक होत नाही, त्यास गण्डमाला म्हणावे व ज्यात पाक होतो त्यास अपची म्हणावे असे म्हटले जाते.

साध्यासाध्यत्व

'साध्याः स्मृताः पीनसपाश्वशूलकासज्वरच्छर्दीयुतास्त्वसाध्याः।।'

- मा.नि./गलगंड/१०

गण्डमाला साध्य असतात, परंतु ज्यावेळी पीनस, पाश्वशूल, कास, ज्वर, छर्दी अशी लक्षणे गंडमालेत उत्पन्न होतात, त्यावेळी असाध्यता येते.

चिकित्सा

'तेषां सिराकायशिरोविरेका धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम्।

स्याल्लघनं वक्त्रभवेषु चापि प्रघर्षणं स्यात् कवलग्रहश्च।।'- च.चि. १२/८०

गंडमालेमध्ये सिराव्यध केला जातो, तो अपची या अवस्थेमध्ये किंवा गण्डमाला उत्पन्न होऊन बरेच दिवस झाले असतील तर. गंडमालेमध्ये रक्तमोक्षण पच्यमानावस्थेत अधिक कार्यकारी ठरते. इंद्रबस्ति मर्माचे खाली सिराव्यध केला जातो.

शोधनोपचारामध्ये विरेचन हा उपक्रम प्रामुख्याने केला जातो. देवडांगरी, कडू दोडका, दन्ति, द्रवन्ती, त्रिवृत् यांनी सिद्ध केलेले घृत विरेचनासाठी वापरले जाते.

शोधन नस्याचा चांगला उपयोग होतो. यासाठी बिम्बी, कर्णहेर, साग यांनी सिद्ध केलेले तैल वापरले जाते. शिशुबीज किंवा अपामार्गबीज यांनी सिद्ध केलेले तेल अवपीडनासाठी वापरले जाते. कफघ्न व मेदोघ्न द्रव्यांचा विरेचनधूमासाठी उपयोग केला जातो.

विविध प्रकारचे लेप हेही गंडमालेसाठी वापरले जातात. सैंधव, सुंठ, शमी, मुळा, शेवगाबीज व मोहरी इत्यादींचा आंबट ताकातून लेप करणे लाभदायी ठरते. रुईचा चीक, सैंधव, हळकुंड यांचा लेप किंवा कुक्कुटनखी, वरुणात्वक्, वाकेरीचा भाता यांचा लेप केल्याने गंडमालेतील ग्रंथींची वृद्धि कमी होते.

अभ्यंतर शमनोपचारामध्ये कांचनार गुग्गुळु, आरोग्यवर्धिनी, कुक्कुटनखी गुग्गुळु, गंडमालाकंडन रस इत्यादि कल्पांचा विशेष वापर केला जातो. रक्तगुजा, कळलावी, करंज बीज, देवडांगरी, कडू दोडका, बाहवा, पहाडमूळ, वत्सनाभ व निर्गुंडी स्वरस यांनी सिद्ध केलेले करंज तैल अभ्यंतर पान, अभ्यंग व नस्य यासाठी वापरले जाते. याने बरेच दिवसांपासून असणारी गंडमाला बरी होते.

औषधी चिकित्सेने बरे वाटले नाही तर शस्त्रकर्म चिकित्सा केली जाते. या प्रकारे युक्तिव्यपाश्रय चिकित्सेचा योग्य प्रकारे अवलंब करूनही जर गंडमाला नष्ट झाल्या नाहीत तर दैवव्यपाश्रय चिकित्सा करावी असा उल्लेख योगरत्नाकरानी केला असून, या अवस्थेत उपयुक्त ठरणारे काही मंत्रही सांगितलेले आहेत.

'भवेत् च नित्यं यवमुद्गभोजी।' - सु.चि. १८/२९

रोग्याने साधा, हलका आहार घ्यावा. आहारात प्रामुख्याने यव व मूग यांचा उपयोग करावा असे सुश्रुतानी सुचविलेले आहे.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

गंडमाला Tubercular Lymphadenitis

हा एक लसिका ग्रंथीचा रोग आहे. याला चिरकालीन लसिका ग्रंथी शोथ (Chronic Lymphadenitis) असे म्हणतात. Submaxillary glands, Axillary glands, Supra & Intra clavicular glands, post cervical, deep cervical glands, Superficial cervical glands, Inguinal glands या ठिकाणी याचे अधिठान प्रामुख्याने दिसते.

कारणानुरूप प्रधान व सहाय्यक कारणे असे वर्गीकरण करता येते.

प्रधान कारणात राजयक्ष्म्याचे जीवाणु, फिरंग, दुष्टक्षत (Septic Wound) ही प्रमुख कारणे आहेत. सहाय्यक कारणांत दूषित भोजन, दूषित वायु, डांग्याखोकला, कालाजार, विषमज्वर व मादक पदार्थांचे अतिसेवन यांचा समावेश होतो.

राजयक्ष्म्यज गंडमाला : गंडमालेच्या रुग्णांपैकी बहुसंख्य रुग्ण याच प्रकारचे आढळतात. याचा प्रभाव प्रामुख्याने Cervical, Bronchial, Mesentric glands वर विशेषत्वाने पडतो. कुलज प्रवृत्ति, पौष्टिक आहार व शुद्धवायु या दोहोंचा अभाव ही सहाय्यक कारणे आहेत.

रोग चिरकालीन स्वरूपाचा असतो. अनेक ग्रंथी नष्ट होऊन पुनःपुन्हा निर्माण होत असतात. ग्रंथींची माला तयार होते (Matting together).

फिरंगज गंडमाला : सुरुवातीस प्राकृतिक वर्णांची, व्रणाच्या जवळची ग्रंथी वाढते. यामध्ये पाक कधीच होत नाही. ग्रंथी स्पर्शाला शीत, कठीण व पीडारहित अशा असतात.

क्षतज गंडमाला : पूय युक्त, दुष्ट अशा व्रण किंवा विद्रधिच्या जवळच्या ग्रंथींमध्ये व्रणशोथाप्रमाणे वेदना, स्पर्शासहत्व, पूयोत्सर्जित होते. व्यवहारात यालाच 'अवदाण येणे' असे म्हणतात.

ग्रंथी

व्याख्या

१. 'स ग्रंथिग्रंथनात्स्मृतः।' - अ.ह.उ. २९/१

२. 'अंगैकदेशेष्वनिलादिभिः स्यात्।' - च.चि. १२/७८

ग्रथन ही क्रिया ज्यामध्ये प्रामुख्याने असते त्यांना ग्रंथी म्हणतात. शरीराच्या एखाद्या ठिकाणी गोल, गाठीसारखी सूज येते. दोष एकत्र येऊन ज्यावेळी ग्रथित होतात त्यावेळी ही अशा प्रकारची गाठ उत्पन्न होते. त्यासच ग्रंथी असे म्हटले जाते.

हेतू

ग्रंथीच्या उत्पत्तीचे वेगळे असे हेतू वर्णिलेले नाहीत. विविध कारणांनी दोषदुष्टी व त्यामुळे मांस, मेद, रक्त यांची दुष्टी हे त्याचे प्रमुख कारण आहे.

संप्राप्ति

'वातादयो मांसमसूक् प्रदुष्टाः संदूष्य मेदश्च तथा सिराश्च।

वृत्तोन्नतं विग्रथितं च शोथं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः।।' - मा.नि./गलगंड/११

वात, पित्त, कफ हे त्रिदोष दुष्ट होऊन मांस, रक्त, मेद आणि सिरा यांची दुष्टी करतात व त्यामुळे वृत्त, उन्नत आणि ग्रथित असा शोथ उत्पन्न होतो. वाग्भटानी तीनही दोषांचा प्रकोप असला तरी त्यात कफप्राधान्यता असते असे म्हटले आहे. सुश्रुतानी सिरांची दुष्टी सांगितलेली नाही. केवळ मांस व रक्त यांचीच दुष्टी वर्णिलेली आहे.

ग्रंथी संप्राप्ति

हेतू सेवन

↓

त्रिदोष प्रकोप (कफप्राधान्य)

↓

मांस, रक्त, मेद, सिरा, दुष्टी

↓

वृत्त, उन्नत, ग्रथित शोथ

↓

ग्रंथी

प्रकार

- सुश्रुतोक्त ५ प्रकार - वातज, पित्तज, कफज, मेदोज, सिराज.
चरकोक्त ६ प्रकार - वरील ५ प्रकार व मांसज ग्रंथी.
वाग्भटोक्त ९ प्रकार - चरकोक्त ६ प्रकार व रक्तज, अस्थिज आणि व्रणग्रंथी.

लक्षणं

वातज ग्रंथी :

'आयम्यते वृश्चति तुद्यते च प्रत्यस्यते मथ्यति भिद्यते च।

कृष्णो मृदुर्बीस्तिरिवाततश्च स्रवेच्चानिलजोऽस्रमच्छम्॥' - मा.नि./गलगंड/१२

वातज ग्रंथीमध्ये ताणल्याप्रमाणे, तोडल्याप्रमाणे, टोचल्याप्रमाणे अशा विविध प्रकारच्या वेदना असतात. ग्रंथीचा वर्ण काळा, स्पर्श मृदु किंवा बस्ति ताणला असता जसा स्पर्श असतो तसा स्पर्श असतो. सुश्रुताने स्पर्श मृदू न मानता कर्करा स्पर्श सांगितला आहे. वातगुणांचा विचार करता सुश्रुताचेच मत याबाबत बरोबर वाटते. वातज ग्रंथी चल असतात, या एका ठिकाणाहून दुसरीकडे जातात असे वर्णन मिळते. भाव प्रकाशकारानी या लक्षणासच 'प्रभश्यंते' असे म्हटले आहे. या ग्रंथीचा आकार लहान मोठा होतो. पाक होऊन भेद झाल्यास यातून शुद्ध-स्वच्छ रक्ताचा स्राव येतो.

पित्तज ग्रंथी :

'दन्दह्यते धूप्यति वृश्च्यते च पापच्यते प्रज्वलतीव चापि।

रक्तः सपीतोऽप्यथवाऽपि पित्ताद् स्रवेदुष्णाप्रतीव चास्रम्॥' - मा.नि./गलगंड/१३

पित्तज ग्रंथीत अत्यधिक दाह हे लक्षण असते. त्या ठिकाणी निखारे ठेवल्याप्रमाणे भासमान होते. ओढ बसल्याप्रमाणे वेदना असतात. स्पर्श उष्ण, वर्ण रक्त वा पीत असतो. पाक लवकर होतो. ग्रंथीचा भेद झाल्यास उष्ण रक्तस्राव बरेच दिवस होत राहतो.

कफज ग्रंथी :

'शीतोऽविवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डुः पाषाणवत् संहननोपपन्नः॥

चिराभिवृद्धश्च कफप्रकोपात् भिन्नः स्रवेच्छुक्लघनं च पूयम्॥' - मा.नि./गलगंड/१४

कफज ग्रंथीचा स्पर्श शीत, दगडाप्रमाणे कठीण असून त्या त्वचेच्याच वर्णाच्या असतात. वेदना कमी असते पण कंडू हे लक्षण मात्र फार असते. ग्रंथी आकाराने फार मोठी असते. यामध्ये पाक फार सावकाश होतो. पाक होऊन ग्रंथी फुटली तर त्यातून सफेदवर्णी, घन पूयस्राव येतो.

मेदोज ग्रंथी :

'शरीरवृद्धिक्षयवृद्धिहानिः स्निग्धो महान् कण्डुयुतोऽरुजश्च।
मेदःकृतो गच्छति चात्र भिन्नपिण्याकसर्पिः प्रतिमं तु मेदः।।'

- मा.नि./गलगंड/१५

मेदकारक आहाराने वृद्ध झालेला मेद वायूकडून मांस व त्वचा या ठिकाणी आणला जातो व मेदोज ग्रंथींची उत्पत्ति होते. ही ग्रंथी आकाराने मोठी, स्निग्ध, श्याव-पांडू वर्णाची, मृदु व चल असते, कंडू हे लक्षण अधिक असते पण वेदना कमी असतात. शरीराच्या वाढीबरोबर ग्रंथी वाढतात व शरीर कृश झाल्यास आकाराने कमी होतात. ग्रंथींचा मेद झाल्यास त्यातून घन, घृतसमान किंवा तिळाच्या पेंडीप्रमाणे किंवा ताम्र-कृष्ण या श्वेत वर्णा मेद बाहेर येतो.

सिराज ग्रंथी :

'व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिष्य वायुस्तु सिराप्रतानम्।
संकुच्य संपीड्य विशोष्य चापि ग्रंथिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम्।।
ग्रन्थिः सिराजः स तु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्वादि स्यात् सरुजश्चलश्च।
अरुक्स एवाप्य चलो महांश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः।।'

- मा.नि. गलगंड १६-१७

विविध प्रकारचा व्यायाम, आपल्यापेक्षा बलवान व्यक्तीबरोबर केलेले युद्ध, पाण्यात एकदम बुडी मारणे इ. कारणानी वातप्रकोप होतो. हा प्रकुपित वायु रक्तावाही सिरांच्या ठिकाणी जाऊन त्यांची दुष्टी करतो, त्यांना संकुचित, पीडित करून उन्नत व वृत्त अशी ग्रंथी उत्पन्न करतो. त्यासच सिराज ग्रंथी म्हटले जाते. ही सिराज ग्रंथी जर पीडायुक्त आणि चल असेल तर कृच्छ्रसाध्य असते तर पीडारहित आणि निश्चल असेल तर असाध्य असते.

मांसज ग्रंथी :

'मांसलैर्दूषितं मांसमाहारैर्ग्रंथिमावहेत्।
स्निग्धं महान्तं कठिनं सिरानखं कफाकृतिम्।।'- अ.ह.उ. २९/६

मांस दुष्टीकर आहारविहाराने मांस दुष्ट होते व ग्रंथींची उत्पत्ति होते. ही ग्रंथी स्निग्ध, आकाराने मोठी, स्पर्शाने कठीण असून त्यावर सिराजाल असते. कफज ग्रंथींची अन्य सर्व लक्षणे येथे मिळतात.

रक्तज ग्रंथी :

'दोषैर्दूष्टेऽसृजि ग्रंथिर्भवेन्मूर्च्छत्सु जंतुषु।
सिरामांसं च संश्रित्य सस्वापः पित्तलक्षणः।।'- अ.ह.उ. २९/५

दूषित रक्ताकडून सिरा व मांस यांच्या आश्रयाने रक्तग्रंथी उत्पन्न होतात. पित्तज ग्रंथींची सर्व लक्षणे येथे असतात व त्याचबरोबर स्वाप हे लक्षण अधिक असते.

त्वचेखाली कोणत्याही कारणाने रक्तस्त्राव होऊन त्या ठिकाणी रक्त साकळले असता त्याठिकाणी ही रक्तग्रंथी उत्पन्न होते.

अस्थिग्रंथी :

'अस्थिभंगाभिघाताभ्यामुन्नतावनतं तु यत्।
सोऽस्थिग्रंथिः.....।।'- अ.ह.उ. २९/९

अस्थिभंग, अस्थींच्या ठिकाणी होणारा आघात वा अन्य कारणानी अस्थिवैषम्य आल्यास अस्थींची विषम वृद्धि होते. यासच अस्थिग्रंथी असे म्हणतात.

व्रणग्रंथी :

'अरूढे रूढमात्रे वा व्रणे सर्वरसाग्निः।
साद्रें वा बंधरहिते गात्रेऽश्माभिहतेऽथवा।।
वातोस्त्रमस्तुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं व्रणम्।

कुर्यात्सदाहः कंडूमान व्रणग्रंथिरयं स्मृतः।।' - अ.ह.उ. २९/१२, १३

व्रणरूढ होण्यापूर्वी वा नुकताच रूढ झाला असताना जर रुग्णाने सर्वरसात्मक असा मिथ्याहार घेतला वा व्रणावर स्नाव असतानाही योग्य तऱ्हेचे बंधन केले नाही वा शरीरावर आघात झाला तर व्रणग्रंथी उत्पन्न होते. व्रणाच्या ठिकाणी असणारा रक्त वा अन्यस्नाव हे जर व्रणातून योग्य प्रकारे बाहेर पडले नाहीत तर स्नावाचा वायुकडून शोष होतो व व्रणग्रंथी उत्पन्न होते. या व्रणग्रंथीत दाह, कंडू ही दोन प्रधान लक्षणे आढळतात.

साध्यासाध्यत्व

दोषज, रक्तज व मेदोज ग्रंथी साध्य असतात. बाकीच्या कृच्छ्रसाध्य वा असाध्य असतात. विशेषतः मांसग्रंथि व अस्थिग्रंथी कृच्छ्रसाध्य तर व्रणग्रंथी व सिराज ग्रंथी असाध्य असतात. जी ग्रंथी स्थूल, स्थिर, खर व मर्मप्रदेशी असते वा कंठ, उदर, कुशी या ठिकाणी असते ती असाध्य समजली जाते. बाल, वृद्ध, दुर्बल यांना होणाऱ्या ग्रंथीतही असाध्यत्व येते.

चिकित्सा

ग्रंथीमध्ये आमावस्थेत व्रणशोथाप्रमाणेच चिकित्सा केली जाते. लंघन, स्नेहन, स्वेदन व विरेचन हे उपक्रम केले जातात.

शोधन चिकित्सेनंतर संसर्जनक्रम करून नंतर विविध प्रकारचे लेप केले जातात. यष्टिमधु, महाळुंग, देवदार, बिल्वमूळ, कोष्ट, वेखंड, वरुण, अतिविषा, अजगंधा, लज्जाळु, पुनर्नवा, मोहरी इ. अनेक द्रव्ये लेपनासाठी वापरली जातात. या लेपांमुळे ग्रंथीचे विम्लापन होण्यास मदत होते. लेपाप्रमाणेच उपनाह वापरले जातात. विविध प्रण्यांचे मांस यासाठी वापरतात. स्थानिक मर्दनही उपयुक्त ठरते. त्रिफळा गुग्गुळुसारखे लेखन कल्प वापरले जातात या सर्व उपक्रमांनी शमन न झाल्यास शस्त्रकर्म करून ग्रंथीचे निर्हरण केले जाते.

रक्तजग्रंथीमध्ये सिराव्यध हा महत्त्वाचा उपक्रम आहे.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

ग्रंथी Cyst

ग्रंथी (Cyst) ला कोष असतो (Capsulated) व त्यामध्ये द्रव असतो. बाह्य कोषामुळे हा द्रव इतर धातूंपासून वेगळा केलेला असतो.

मेदोज ग्रंथीचे वर्णन अर्वाचिन दृष्टिकोनातून पाहता Sebaceous Cyst शी साधर्म्य दाखविते.

अर्बुद

संप्राप्ति

'गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य।
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकम्।।
कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदन्ति।।'

- मा.नि./गलगंड/१८-१९

अर्बुद संप्राप्ति

हेतू सेवन

दोष प्रकोप (कफप्राधान्य)

मांस, मेदादि धातू दुष्टी

स्थिर, आकाराने गोल, मुळाशी मोठा उत्सेध

अर्बुद

शरीराच्या कोणत्याही भागात, प्रकुपित दोषामुळे मांसदुष्टीजन्य जो शोथ वा उत्सेध उत्पन्न होतो, त्यासच अर्बुद असे म्हटले जाते. हे अर्बुद आकाराने गोल व मुळाशी मोठे असे असते. यामध्ये वेदना फारशा असत नाहीत. तो स्थिर असतो म्हणजेच त्याची वाढ सावकाश होते. सामान्यतः त्याचा पाक होत नाही.

याचा पाक न होण्याची कारणे सांगताना सुश्रुतानी कफ व मेदाची अधिकता तसेच दोषांची स्थिरता व व्याधिस्वभावाने येणारे काठिण्य यामुळेच सर्वच प्रकारच्या अर्बुदात पाक होत नाही असे म्हटले आहे.

प्रकार

सुश्रुतानी वातज, पित्तज, कफज, रक्तज, मांसज व मेदोज असे अर्बुदाचे ६ प्रकार सांगितले आहेत याशिवाय त्यानीच क्षुद्ररोग प्रकरणात शर्कराबुद नावाचा एक प्रकार सांगितला आहे.

अर्बुदाच्या स्वरूपावरून अध्यर्बुद व द्विर्बुद असेही प्रकार सांगितले जातात. जेव्हा एका अर्बुदावर दुसरे अर्बुद उत्पन्न होते त्यावेळी त्यास अध्यर्बुद म्हणतात. एकाच स्थानात जवळजवळ दोन अर्बुद असतील तर त्यास द्विर्बुद असे म्हटले जाते.

लक्षणे

वातज, पित्तज, कफज आणि मेदोज अर्बुदाची लक्षणे ग्रंथीप्रमाणेच असतात.

रक्तज अर्बुद :

'दोषः प्रदुष्टो रुधिरं सिराश्च संकुच्य संपिण्ड्य ततस्त्वपाकम्।

साम्नावमुन्नह्यति मांसपिण्डं मांसांकुरैराचितमाशुवृद्धम्॥

करोत्यजस्रं रुधिरप्रवृत्तिमसाध्यमेतद्बुधिकरात्मकं तु।

रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् पाण्डुर्भवेदर्बुदपीडितस्तु।।' - मा.नि./गलगंड/२०, २१

दुष्ट झालेले दोष रक्तदुष्टी करून व सिरांचा संकोच करून पाकरहित वा अल्पपाकयुक्त, मांसांकुराने व्याप्त, फार भरभर वाढणारा, ईषत् स्नावयुक्त असा मांसपिंड उत्पन्न करतात. यातून निरंतर स्नाव होत असतो. या लक्षणांनी युक्त असे हे रक्ताबुद असाध्य समजले जाते. रक्तज अर्बुदाने पीडित रुग्णात रक्तक्षयजन्य अनेक व्याधि व तीव्र पांडूता उत्पन्न होते.

मांसाबुद :

'मुष्टीप्रहारादिभित्तं गे मांसं प्रदुष्टं जनयेद्धि शोथम्।

अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमशोपममप्रचाल्यम्॥

प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्या।

मांसाबुदं त्वेतदसाध्यमुक्तं.....॥' - मा.नि./गलगंड/२२-२३

मुष्टी आदि प्रहरामुळे दुष्ट झालेले मांस अल्पवेदनायुक्त, स्पर्शाला सिग्ध, त्वचेच्याच वर्णाचे, पाकरहित, दगडाप्रमाणे कठीण, स्थिर अशा अर्बुदाची उत्पत्ति करतात. अतिप्रमाणात मांसाशन व त्यामुळे मांस घातूची दुष्टी हे मांसारबुदाचे प्रमुख कारण सांगितले जाते. अर्बुदाचा हा प्रकारही असाध्य असतो.

शर्कराबुद :

'प्राप्य मांससिरास्नायूः श्लेष्मा मेदस्तथाऽनिलः।
ग्रंथिं कुर्वन्ति भिन्नोऽसौ मधुसर्पिर्वसानिभम्॥
स्त्रवत्यास्त्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः।
मांसं विशोष्य ग्रथितां शर्करां जनयेत् पुनः॥
दुर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः।
स्त्रवन्ति सहसा रक्तं तद्विद्याच्छर्कराबुदम्॥'

- मा.नि./क्षुद्ररोग/११-१४

प्रकुपित झालेला कफ व वायु मेदासहित मांस, सिरा, स्नायु यांच्या ठिकाणी येऊन ग्रंथीची उत्पत्ति होते. ही ग्रंथी फुटली असता, त्यातून मध-तूप-वसा यासारखा स्त्राव मोठ्या प्रमाणात बाहेर येतो. अतिप्रमाणात स्त्राव असल्याने वातप्रकोप होतो. या प्रकुपित वायूमुळे मांसशोषण होऊन ग्रथितता येते. यामुळे उत्सेध उत्पन्न होत असल्याने यास शर्कराबुद असे म्हणतात. यातून अकारण दुर्गंधीयुक्त व क्लेदयुक्त असा स्त्राव येतो. क्वचित् रक्तस्त्राव होत असतो.

साध्यासाध्यत्व

वातज, कफज, मेदज, शर्कराबुद साध्य आहेत. मांसारबुद व रक्ताबुद असाध्य असतात. जे अर्बुद साध्य आहेत तेही मर्मप्रदेशी झाले व त्यातून फार स्त्राव येत असेल तर असाध्य होतात.

चिकित्सा

विविध प्रकारचे दोषघ्न उपचार करावेत. वातज अर्बुदासाठी स्वेदन-उपनाह स्वेद आणि शृंगाच्या सहाय्याने रक्तमोक्ष करावा. अभ्यंतर प्रयोगात सर्व प्रकारचे वातघ्न उपचार करावेत.

पित्तज अर्बुदासाठी मृदु, द्रव वा उपनाह स्वेद आणि विरेचन उपयुक्त ठरते. गव्हा, रंसाजन, लोध्र, यष्टिमधु यांचा मधातून लेप करणे लाभदायी ठरते. जलौकेचे सहाय्याने रक्तमोक्षण केले जाते. अभ्यंतर औषधांत द्राक्षा, त्रिवृत्, आरग्वध यांनी सिद्ध घृत पानासाठी वापरावे.

कफज अर्बुदासाठी शोधन चिकित्सेत वमन, विरेचन व रक्तमोक्षण अपेक्षित आहे. रक्तमोक्षण अलाबुचे सहाय्याने केले जाते. लेपासाठी वमन व विरेचन गणातील द्रव्यांचा उपयोग केला जातो. विविध क्षारांचा गोमूत्रातून लेप करणे फायद्याचे ठरते.

अर्बुदामध्ये पाक होत नाही असा सर्वसामान्य नियम असला तरी कृमींचा संबंध आला असता पाक होतो. अशा वेळी प्रणशोथाची चिकित्सा करावी.

मेदोर्बुदासाठी स्वेदन करून प्रच्छान कर्माच्या सहाय्याने रक्तमोक्षण करावे. नंतर शस्त्रकर्माद्वारे अर्बुद निर्हरण करावे. प्रणरोपणासाठी अभ्यंतरतः चंद्रप्रभेसारखे शिलाजतु कल्प उपयुक्त ठरतात.

शर्कराबुदाची चिकित्सा मेदोर्बुदाप्रमाणेच केली जाते. रक्ताबुद व मांसारबुद असाध्य असून यावर कोणतेही उपचार शास्त्रकारांनी सुचविलेले नाहीत.

पथ्यापथ्य

पुराणघृत हे विशेष पथ्यकर ठरते. जीर्णशालीषष्टीक, यव, मूग, पडवळ, शेवगा, विविध पालेभाज्या, रूक्ष-कटु-दीपन पदार्थ, शिलाजतु, गुग्गुळु हे विशेष पथ्यकर पदार्थ आहेत.

ऊस व त्यापासून बनविलेले पदार्थ, अम्ल-मधुर-गुरु-अभिष्यंदी पदार्थ वर्ज्य केले पाहिजेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

अर्बुद Tumour

अर्वाचिन शास्त्रानुसार पाहता जो शरीरस्थ धातूपासून उत्पन्न होतो, असा नवीन धातूंचा एकत्रित पिंडसदृश भाग म्हणजे अर्बुद (Tumour) होय. शरीराला याची कोणत्याही दृष्टीने आवश्यकता असत नाही. म्हणजेच याची उत्पत्ति निरर्थक असते. शरीरवृद्धीक्षयनिरपेक्ष अशी याची वृद्धी होत राहते.

लक्षणाचे दृष्टिकोनातून अर्बुद २ प्रकारचे असते.

१. सौम्य किंवा साधे अर्बुद (Benign or Simple Tumour)

२. घातक किंवा दुष्ट अर्बुद (Malignant Tumour)

सौम्य व घातक अर्बुद यामध्ये फार मोठा भेद असतो. तो पुढीलप्रमाणे

सौम्य अर्बुद (Benign Tumour)

१. याच्या चारी बाजूस कोष असतो त्यामुळे तो अन्य धातूपेक्षा पृथक्
२. कोषसहित काढल्यास पुनरुत्पत्तीचे भय रहात नाही
३. हळूहळू वाढतो.
४. जीवाला धोका असत नाही.
५. सामान्यतः एकच असतो.

६. साध्य

दुष्टार्बुद (Malignant Tumour)

- कोष असत नाही. समीपस्थ असतो. धातूशी वेगळा असत नाही. काढल्यानंतरही पुनरुत्पत्तीचे भय असते.

तीव्र गतीने वाढतो.

शीघ्रवृद्धि व अन्य लक्षणांमुळे मृत्यू संभवतो.

द्विर्बुद वा अर्धबुद (Secondaries) उत्पन्न होत असतात.

कृच्छ्रसाध्य वा असाध्य

आयुर्वेदोक्त वातज, पित्तज, कफज, मेदोर्बुद हे सौम्य अर्बुदाचे प्रकार आहेत तर रक्तार्बुद आणि मांसार्बुद हे दुष्टार्बुदाचे प्रकार आहेत असे लक्षणांवरून जाणवते.

□□□

व्याख्या

१. 'शिलावत् पदं श्लीपदम्।' - मा.नि./श्लीपद ३/टीका

२. 'शनैः शनैः घनं शोफं श्लीपदं तत् प्रचक्षते।' - अ.ह.उ. २९/१९

हळू हळू, अतिकठीण घन अशा स्वरूपाचा शोथ पायावर येतो. पाय दगडाप्रमाणे कठीण होतो. अशा या व्याधीस श्लीपद असे म्हणतात. श्लीपद ही एक पारिभाषिक संज्ञा असून त्याचा व्युत्पत्तिदृष्ट्या अर्थ सांगणे शक्य नाही, असे गयदासाने म्हटले असले तरी मधुकोष टीकेमध्ये मात्र पाय शिळेप्रमाणे जड होणे अशी श्लीपदाची व्युत्पत्ति सांगितलेली आहे, आणि ती सार्थ अशीच आहे.

प्रकार

श्लीपदाचे ३ प्रकार असतात.

'तत्र त्रिविधं वातपित्तकफनिमित्तम्।' - सु.नि. १२/१०

वातज, पित्तज, कफज हे ते ३ प्रकार होत.

हेतू

'पुराणोदकभूयिष्ठाः सर्वतुषु च शीतलाः।

ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः।।' - मा.नि./श्लीपद/६

पावसाचे पाणी निचरा न होता, पुष्कळ दिवसपर्यंत, पुष्कळ मोठ्या प्रमाणात साठून राहिल्यामुळे ज्या प्रदेशात दलदल असते अशा प्रदेशात किंवा जेथे सर्वच ऋतूंत थंडीचे प्रमाण अधिक असते अशा प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांना श्लीपद हा व्याधि अधिक प्रमाणात होतो.

कफप्रकृति व कफकर आहारविहार हेही श्लीपदाचे उत्पत्तीस कारणीभूत ठरतात. योगरत्नाकरानी अभिघात असेही एक कारण सांगितलेले आहे.

संप्राप्ति

१. 'प्रस्थिता वंक्षणोर्वादिमधःकायं कफोल्बणाः।

दोषा मांसस्रगाः पादौ कालेनाश्रित्य कुर्वते।।

शनैः शनैः घनं शोफं श्लीपदं तत्प्रचक्षते।।' - अ.ह.उ. २९/१८, १९

२. 'यः सज्वरो वंक्षणजो भृशार्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण।

तच्छ्लीपदं स्यात् करकणनित्र शिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः।।' -

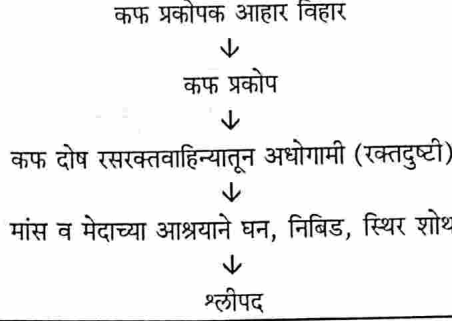
- मा.नि./श्लीपद/१

३. 'श्लीपदं मांसमेदोभ्यां विद्यात्।' - च.चि. १२/१३

कफकर आहार विहाराने कफप्रधान दोष प्रकुपित होऊन रसवाहिन्यांतून अधोगामी

होतात आणि वंक्षण, उरु, जानु, जंघा, पिंडिका यामध्ये क्रमाने संचित होत जातात. वंक्षणापासून उत्पन्न होऊन क्रमशः अधोभागी पायाकडे पसरत जाणाऱ्या या रोगात रक्तदुष्टी असते. मांस व मेदाच्या आश्रयाने शोथ उत्पन्न होतो. हा शोथ घन, निबिड, स्थिर असून सुरुवातीस ज्वर हे लक्षणही आढळते. ज्वर शीतपूर्वक व विसर्गी आणि रात्रीवली असतो.

श्लीपदाची संप्राप्ति

ह्या व्याधीचा उद्भव रसवाहिनी सिरा, अधिष्ठान रक्त-मांस व मेदामध्ये आणि संचार वंक्षणापासून खालचा शरीरभाग असे असते.

यामध्ये शोथ पायाचे ठिकाणी येतो असे म्हटले जात असले तरी क्वचित् श्लीपदाची उत्पत्ति हस्त, कर्ण, नेत्र, ओष्ठ, नासा, मेढू या ठिकाणीही असते असे सुश्रुतानी स्पष्ट केलेले आहे.

‘त्रिणि अपि एतानि जानियात् श्लीपदानि कफोच्छ्रयात्।’

गुरुत्वं च महत्तं च यस्मान्नास्ति कफं विना।’- मा.नि./श्लीपद/५

श्लीपदाचे वातज, पित्तज, कफज असे प्रकार केले जात असले तरी कफाधिक्याशिवाय श्लीपदाची उत्पत्तिच होऊ शकत नाही. कारण गौरव, स्थिरत्व, वृद्धि ही लक्षणे कफाशिवाय उत्पन्नच होऊ शकत नाहीत. केवळ कफज, वातानुबंधी व पित्तानुबंधी असे प्रकार श्लीपदात असू शकतात असे म्हणता येईल. यासाठीच श्लीपदात द्वंद्वज प्रकार स्वतंत्रपणे वर्णिलेले नाहीत.

लक्षणे

वातज श्लीपद :

‘वातजं कृष्णरूक्षं च स्फुटितं तीव्रवेदनम्।’

अनिमित्तरुजं तस्य बहुशो ज्वर एव च।।’- मा.नि./श्लीपद/२

वातज श्लीपदामध्ये शोथ हा कृष्णवर्णी, रूक्ष, स्फुटित, तीव्रवेदनायुक्त व अकारण तीव्र पीडा ज्यात असते, असा असतो. यामध्ये प्रायः ज्वर हे लक्षण मिळते.

पित्तज श्लीपद :

‘पित्तजं पीतसंकाशं दाहज्वरयुतं मृदु।’- मा.नि./श्लीपद/३

पित्तज श्लीपद पीतवर्णी व पीताभ दिसणारे, दाहज्वरयुक्त व स्पर्शाला अन्य श्लीपदांचे अपेक्षेने मृदु असते.

कफज श्लीपद :

‘श्लैष्मिकं स्निग्धवर्णं च श्वेतं पांडु गुरु स्थिरम्।’- मा.नि./श्लीपद/३

कफज श्लीपद हा स्निग्ध, श्वेतवर्णी किंवा पांडुवर्णी, गुरु आणि स्थिर असतो.

१. 'वल्मीकमिव संजातं कण्टकैरुपचीयते।

अब्दात्मकं महत्तच्च वर्जनीयं विशेषतः।।' - मा.नि./श्लोपद/४

२. यत् श्लेष्मलाहारविहारजातं पुंसः प्रकृत्याऽपि कफात्मकस्य।

सास्त्रावमत्युन्नतसर्वलिंगं सकण्डुरं श्लेष्मयुतं विवर्ज्यम्।।' - मा.नि./श्लोपद/७

वारुळाप्रमाणे अनेक कंटकांनी युक्त, एक वर्षापेक्षा जुने आणि फार वाढलेले श्लेष्मपद असाध्य असते. कफप्रकृतीच्या व्यक्तींना झालेले, कफकर आहार-विहाराने उत्पन्न झालेले, अधिक उन्नत, सर्वदोषांची लक्षणे असताना, विशेषतः कंडुयुक्त, कफबहुल असे श्लेष्मपद असाध्य समजावे.

सामान्य चिकित्सा

१. 'सिराकफघ्नश्च विधिः समग्रस्तत्रेष्यते सर्षपलेपनं च।' - च.चि. १२

२. 'लंघनालेपनस्वेदरेचनैः रक्तमोक्षणैः।

प्रायः श्लेष्महरैरुष्णैः श्लेष्मपदं समुपाचरेत्।।' - वंगसेन

श्लेष्मपदासाठी लंघन, कटु-तीक्ष्ण द्रव्यांनी लेपन, स्वेदन, विरेचन, रक्तमोक्षण व अन्य कफघ्न-उष्णगुणात्मक उपचार करावे लागतात. श्लेष्मपदातील सिरादुष्टी व कफप्रधानता लक्षात घेऊनच हे सर्व उपचार युक्त ठरतात. स्रोतसशोधन व स्वेदन ही व्याधिप्रत्यनीक म्हणून ओळखली जाणारी चिकित्सा आहे. स्वेदनामध्ये उपनाह व तापस्वेद हे प्रामुख्याने वापरले जातात.

औषधी द्रव्यांमध्ये शिलाजतु, गुग्गुळु, गोमूत्र, हरितकी, गुडूची, कण्हेर, करंज, हरिद्रा, दारुहरिद्रा, एरंड, शियु, वरुण, पुनर्नवा, टेंटू, दशमूळ, देवदार, चित्रक, मोहरी, धतूर, निर्गुडी इत्यादींचा वापर केला जातो. कल्पांपैकी आरोग्यवर्धिनी, चतुर्भुज कल्प, त्रिभुवनकीर्ति, गोमूत्र हरितकी, भल्लातकाचे विविध कल्प, श्लेष्मपदारि क्वाथ, नित्यानंद रस हे कल्प महत्त्वाचे ठरतात. यापैकी नित्यानंद रस हा अत्यंत उपयुक्त असा कल्प समजला जातो.

लेपनासाठी जे विविध कल्प वापरले जातात त्यात जितसाया व कुक्कुटनखी यांचा लेप करणे अधिक लाभदायी ठरते. कुक्कुटनखीचा अभ्यंतर उपयोगही चांगला होतो. कुक्कुटनखी उगाळून तयार होणारे गंध १ चमचा अगर कुक्कुटनखी गुग्गुळु ५०० मि.ग्रं. ३ वेळा दिवसातून देणे आवश्यक असते.

विशेष चिकित्सा

वातज श्लेष्मपद चिकित्सा :

'स्नेहस्वेदोपनाहांश्च श्लेष्मपदेऽनिलजे भिषक्।

कुत्वा गुल्फोपरि सिरां विध्येत् चतुरंगले।।' - नि. रत्नाकर

वातजन्य श्लेष्मपदासाठी स्नेह, स्वेद, वातघ्न उपनाह व गुल्फप्रदेशाच्या वर ४ अंगुले येथून सिराव्यध करून रक्तमोक्षण हे उपचार महत्त्वाचे असतात. गोमूत्र हे एरंडतैलाबरोबर दिले जाते. चतुर्भुज कल्प, नित्यानंद रस, श्लेष्मपदारि क्वाथ यांचाही चांगला उपयोग होतो.

पित्तज श्लेष्मपद चिकित्सा :

'गुल्फस्याधःशिरां विध्येच्छ्लेष्मपदे पित्तसंभवे।

पित्तघ्नीं च क्रियां कुर्यात् पित्तार्बुदविसर्पवत्।।' - योगरत्नाकर

पित्तज श्लेष्मपदासाठी गुल्फाच्या खाली असणाऱ्या सिरेतून रक्तमोक्षण, सर्व प्रकारची पित्तघ्न चिकित्सा आवश्यक असते. पित्तज अर्बुद व विसर्पाची चिकित्सा या प्रकारात उपयुक्त ठरते. मंजिष्ठा, यष्टिमधु, रास्ना, पुनर्नवा, जटामांसी यांचा काजीत मर्दन करून लेप लावावा.

कफज श्लेपद चिकित्सा :

कफज श्लेपदासाठी भल्लातक हे उत्कृष्ट कार्यकारी द्रव्य आहे. वृद्धदारुकयोग, आरोग्यवर्धिनी, चंद्रप्रभा, त्रिफळागुग्गुळु, कुक्कुटनखी गुग्गुळु, जितसाया पोट्टली यांचा व नित्यानंद रस या कल्पाचा विशेषत्वाने वापर केला जातो.

पथ्यापथ्य

जीर्ण शालिषष्टीक, यव, हुलगे, पडवळ, लसूण, शेवगा, कारली, पुनर्नवा हे विशेष पथ्यकर पदार्थ आहेत. जांगल मांस स्नेहरहित वापरावे.

अपथ्य :

'पिष्टानं दुग्धविकृतिर्गुडमानूपमामिषम्।

स्वाद्वम्लं पारियात्रं च सिन्धुविन्ध्यनदीजलम्।

पिच्छिलं गुर्वभिध्यन्दि श्लेपदी परिवर्जयेत्॥'- योगरत्नाकर

पिष्टमय पदार्थ, दूध व दुधाचे पदार्थ, गूळ, आनूप मांस, मधुर-अम्ल रसांची द्रव्ये, पिच्छिल-गुरु-अभिष्यंदी पदार्थ, विन्ध्य पर्वतात उगम पावणाऱ्या नद्यांचे व सिंधू नदीचे पाणी आणि आनूप प्रदेशात राहणे हे श्लेपदासाठी अपथ्यकर ठरते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

श्लेपद Filariasis

श्लेपदालाच अर्वाचिन दृष्टीने पाहता Filariasis किंवा Elephantiasis असे म्हटले जाते. याचे प्रधान उत्पादक कारण Filaria Bancrofti नामक कृमि आहेत. हे कृमि पारदर्शक तथा श्वेत वर्णाचे असतात. Culex Fatigans नावाच्या डासांद्वारे या कृमीचा प्रसार होतो. आनूप देश व दलदलीचे ठिकाण ही याची सहाय्यक कारणे आहेत.

कृमि हे रुग्णांच्या लसिकावाहिन्यांत (Lymphatics) वास्तव्य करतात. स्त्री कृमीकडून अनेक वर्षेपर्यंत Microfilaria उत्पन्न होत राहतात.

या कृमींची एक विशेषता आहे. हे कृमि दिवसा परिसरीय रक्तात असत नाहीत. सायंकाळी ते परिसरीय (Peripheral blood vessels) रक्तात येण्यास सुरुवात करतात व मध्यरात्रीपर्यंत त्यांची तेथील संख्या सर्वाधिक असते. एक विंदू रक्तात ३०० ते ६०० Microfilaria आढळून येऊ शकतात. यासाठीच या रोगात रोगपरीक्षणासाठी घ्यावयाचे रक्त रात्री घ्यावे लागते. मध्यरात्रीनंतर परिसरीय रक्तातून त्यांचे प्रमाण कमी होऊ लागते. सकाळपर्यंत ते परिसरीय रक्तातून पूर्णपणे नाहीसे होतात. यावेळी ते अभ्यंतर शरीरावयवांमध्ये (फुफ्फुस, हृदय, वृक्क) असणाऱ्या लसिकावाहिन्यांत राहतात. यासाठीच या कृमींना निशाचर कृमि (Nocturna) असे म्हटले जाते.

या रोगात रात्री ज्वरवेग येतो. कृमींमुळे लसिकावाहिन्यांचा अवरोध झाल्याने त्वचेवर शोथ येतो. सर्वाधिक परिणाम पाद, वृषण या भागात आढळतो. क्वचित् हस्त, कर्ण, नासिका, ओष्ठ व उपस्थ भागी शोथाची लक्षणे दिसतात. सुरुवातीस ज्वर हे लक्षण आढळते. तीव्र पीडाही उत्पन्न होते. परंतु कालांतराने ज्वर व पीडा कमी होते. शोथ बरेच दिवस टिकून राहतो. शोथ हा घन व कठीण अशा स्वरूपाचा असतो.

□□□

क्षुद्ररोग

क्षुद्ररोग नावाचे काही व्याधि एकत्रितपणे सुश्रुत, वाग्भट व माधवनिदानात दिलेले दिसतात. या सर्व व्याधींना क्षुद्ररोग का म्हटले जाते याचे विवेचन मधुकोष-टीकेमध्ये विस्ताराने केलेले आहे. याविषयी अनेक मतमतांतरे मांडली जातात. क्षुद्ररोग असे नामाभिधान करण्याची जी अनेक कारणे आहेत, त्यांपैकी काही महत्त्वाची कारणे पुढील-प्रमाणे आहेत.

अ) क्षुद्र म्हणजे लहान. ज्या रोगाचे वर्णन अतिसंक्षेपाने केले जाते ते क्षुद्ररोग होत. यामध्ये दोष-दूष्यादिनुसार घडणाऱ्या संप्राप्तीचे वा त्याच्या प्रकारांचे विस्ताराने वर्णन मिळत नाही. म्हणूनच ते क्षुद्र रोग समजले जातात.

आ) ज्या रोगांचा अन्य कोणत्याच प्रकरणात वा वर्गीकरणात समावेश होऊ शकला नाही, किंवा वर्गीकरणांतून जे रोग शिल्लक राहिले त्यांना क्षुद्ररोग या संज्ञेने एकत्रित केलेले आहे.

इ) ज्यांचे हेतु, लक्षण वा चिकित्सा ही अगदी अल्प आहे ते क्षुद्र रोग होत असेही एक मत आहे. हेतु व लक्षणे अल्प असल्यानेच फारशी चिकित्सा न करतानाही हे रोग आपोआप बरे होऊ शकतात.

वरील प्रकारे एक मत सांगितले असले तरी अग्निरोहिणीसारख्या काही रोगांचा क्षुद्ररोग प्रकरणात समावेश केलेला दिसतो. अग्निरोहिणी हा भयंकर स्वरूपाचा, अत्यंत त्रासदायक व असाध्य असा व्याधि आहे. या अशा एखाद्या व्याधीचा अपवाद सोडला तर मात्र अन्य व्याधींमध्ये हेतू, लक्षण व चिकित्सा यामध्ये सौकर्य आढळते हे खरे. 'व्यपदेशस्तु भूयसा' या न्यायाने या मताप्रमाणे सर्वांना क्षुद्ररोग संबोधिता येते.

ई) क्षुद्र या शब्दाचा नीच असाही एक अर्थ आहे. या दृष्टीने पाहता अग्निरोहिणीसारखे व्याधि, ज्यापासून रोग्याची सुटका होऊ शकत नाही त्यांना क्षुद्ररोग म्हणता येते. नीच लोकांप्रमाणेच हे नीच स्वभावाचे रोग रोग्याचा पिच्छा पुरवतात असे हे मत मांडले जाते.

उ) काही लोक 'बालानां रोगाः क्षुद्ररोगाः' अशी क्षुद्ररोगाची व्याख्या करतात. बालानां होणारे रोग बालरोग- यांना क्षुद्ररोग म्हणावे असे हे मत फारसे योग्य आहे असे वाटत नाही. कारण क्षुद्ररोग प्रकरणात वर्णिलेले सर्वच व्याधि बालकांप्रमाणे मोठ्या व्यक्तींमध्येही प्रत्यक्षात आढळतात.

ऊ) क्षुद्ररोग ही एक रूढ संज्ञा आहे. यामागे काही विशेष कारण आहे असे दिसत नाही, असेही एक मत मांडले जाते. पूर्वाचार्यांनी यांना क्षुद्ररोग म्हटले म्हणून आपणही यांना क्षुद्ररोग म्हणावयाचे असा याचा अर्थ आहे.

सुश्रुत व वाग्भट यांनी क्षुद्ररोगांचा वेगळा अध्याय सांगितलेला आहे. चरकानी असा वेगळा अध्याय केलेला नाही. परंतु विभिन्न प्रकरणांत, विविध संदर्भात या क्षुद्ररोगांचे वर्णन केलेले आहे, मात्र त्यांनी क्षुद्ररोग ही संज्ञा वापरली नाही.

सुश्रुतानी एकूण ४४, वाग्भटानी ३६ तर माधवनिदानकारानी ४१ क्षुद्ररोग वर्णिलेले आहेत. वाग्भटानी सुश्रुतोक्त व्याधींची काही नावे बदललेली आहेत. उदा. इंद्रविध्याला विध्या, अंधालजीला अलजी, मषकाला माष, व्यंगाला लांछन अशी नावे दिलेली आहेत.

सुश्रुतानी सांगितलेल्या मसूरिका, विस्फोट या क्षुद्ररोगांचे माधवनिदानकारानी स्वतंत्र प्रकरणात विस्ताराने विवेचन केलेले आहे. कोठ-उत्कोठ या व्याधींबाबतही असेच आहे. माधवनिदानकारांनी निलीका, वराहदंष्ट्रा अशा काही वेगळ्या क्षुद्ररोगांचे वर्णन केले आहे.

भोजानी मूष्क कोष, फलार्श, मूषिका कर्ण इत्यादी क्षुद्ररोगांचे वर्णन केलेले आहे असे मधुकोष टीकेत वर्णन मिळते. संक्षेपाने पाहता क्षुद्ररोग अनेक असून ज्यांचा उल्लेख अन्य प्रकरणात नाही वा ज्यांची विशेष वर्णवारी करता आली नाही, त्यांचा समावेश क्षुद्ररोगांत केला जातो असे म्हणता येईल.

या क्षुद्ररोगांपैकी प्रत्यक्षात अनेक वेळा पहावयास मिळणाऱ्या व कायचिकित्सा संदर्भातील रोगांचा त्यांची लक्षणे व चिकित्सा यासह या प्रकरणात अभ्यास करावयाचा आहे. निरुद्धप्रकश, सन्निरुध गुद आदि केवळ शल्यतंत्राशी संबंधित व्याधि या प्रकरणात विवेचिले गेलेले नाहीत.

१) अजगल्लिका

'स्निग्धाः सर्वा ग्रथिता नीरुजो मुद्गसंनिभाः।

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिकाः।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/१

स्निग्ध, त्वचेच्याच वर्णाची, ग्रथित, पीडारहित, मूगाच्या आकाराची कफ-वायूमुळे बालकात उत्पन्न होणारी पिडका अजगल्लिका म्हणून ओळखिली जाते. गळ्याच्या ठिकाणी होणारा हा रोग मोठ्यांनाही होऊ शकतो, पण याचे प्रमाण बालरुग्णांमध्ये अधिक असते, असे मधुकोषकारानी म्हटलेले आहे.

चिकित्सा : आमावस्थेत जलौकावचरण करावे. यवक्षार, त्रिवृत, पहाडमूळ, कळलावी इत्यादींचे लेप करावेत. लेपामुळे विम्लापन घडून येऊन द्रवता येते. त्यानंतर भेदन करून व्रणशोथाप्रमाणेच चिकित्सा करावी.

२) यवप्रख्या

'यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता।

पिडका कफवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/१

जिचा आकार यवासारखा असतो अशी कठीण, ग्रथित व मांसाच्या अधिष्ठानाने होणारी कफवातज पिडिका म्हणजेच यवप्रख्या होय.

चिकित्सा : वातकफज असल्याने यामध्ये प्रथमतः स्वेदन करावे. त्यानंतर मनःशिला, हरताळ, देवदारु इत्यादींचा लेप करावा. पक्वावस्था आल्यास भेदन करून व्रणाप्रमाणे चिकित्सा करावी.

अभ्यंतर प्रयोगात कांचनार गुग्गुळु ५०० मि.ग्रॅ. दिवसातून ३ वेळा तूपमधावरोबर द्यावा.

३) अंधालजी

'घनामवक्त्रां पिडकामुन्नां परिमण्डलाम्।

अन्नालजीमल्पपूर्वां तां विद्यात्कफवातजाम्।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/३

अंधालजी या सुश्रुतानी सांगितलेल्या रोगासच माधव निदानकारानी अन्नालजी असा शब्द वापरलेला आहे. वाग्भटानी यालाच अलजी असे संबोधिलेले आहे.

अंधालजी ही पिडका घन, मुखविरहित, उन्नत, मंडलाकार असून ती मुख्यतः कफवातजन्य असते.

चिकित्सा : यामध्ये यवप्रख्याप्रमाणे चिकित्सा करावी लागते. सूक्ष्मत्रिफळा २५० मि. ग्रॅ. वारंवार द्यावे. अग्निमंथ मुळाचा लेप लाभदायी ठरतो.

४) विवृता

'विवृतास्यां महादाहां पक्वोदुम्बरसंनिभाम्।

विवृतामिति तां विद्यात्पित्तोत्थां परिमण्डलाम्।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/४

या ग्रंथीचे मुख विवृत असते म्हणून हिला विवृता असे म्हणतात. यामध्ये दाह अत्यधिक असतो. पक्व उदुंबराप्रमाणे वर्ण असून या पिडका वृत्ताकार असतात. यामध्ये पित्तप्राधान्य मिळते.

चिकित्सा : पित्तज विसर्पप्रमाणे चिकित्सा करावी. हरिद्रा उपनाह करावा. उशीर, चंदन, गैरिक, कमलपत्र, यष्टिमधु इत्यादि मधुर, शीत द्रव्यांचा दूध व तुपातून लेप करावा. न्यग्रोधादि गणातील औषधांचा क्वाथ वा इक्षुरस यासारख्या मधुर-शीत द्रव्यांनी परिषेक करावा.

अभ्यंतर प्रयोगात सूक्ष्मत्रिफळा अधिक उपयुक्त ठरते.

५) कच्छपिका

‘ग्रथिताः पंच वा षड्वा दारुणाः कच्छपोपमाः।

कफानिलाभ्यां पिडका ज्ञेयाः कच्छपिका बुधैः।।’ - मा.नि./क्षुद्ररोग/५

एकाच वेळी, एकाच ठिकाणी कठीण, कासवाच्या पाठीप्रमाणे ग्रथित अशा ५-६ ग्रंथी एकत्रितपणे उत्पन्न होतात. वात व कफ यांच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या या पिडकांना कच्छपिका असे म्हटले जाते. यामध्ये पाक व पूयप्रवृत्ति अत्यल्प असते.

चिकित्सा : वातकफप्राधान्यता असल्याने यवप्रख्येप्रमाणेच चिकित्सा करावी.

अभ्यंतर औषधी प्रयोगात गंधक रसायन १२५ मि.ग्रॅ. दिवसातून ३ वेळा तूपसाखरेतून घावे. लसूण उपनाहाचा या अवस्थेत चांगला उपयोग होतो.

६) वल्मिक

‘श्रीवांसकक्षाकरपाददेशे संधौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः।

ग्रंथिः स वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेणैव गतः प्रवृद्धिम्।।’ - मा.नि./क्षुद्ररोग/६

मुखैरनेकैः सुतितोदवद्धिर्विसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रैः।

वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं निष्प्रत्यनीकं विरजं विशेषात्।। - मा.नि./क्षुद्ररोग ७

श्रीवा, अंस, कक्षा, हस्त, पाद यांचे संधी तथा गलप्रदेशी तीनही दोषांच्या प्रकोपातून उत्पन्न होणारा हा एक प्रकारचा शोथ असून यावर वारुळाप्रमाणे अनेक लहान मोठी छिद्रे उत्पन्न होतात. वल्मी म्हणजे वारुळ. या वल्मी शब्दावरूनच वल्मिक हे नाव या रोगास दिलेले आहे. यामध्ये तोद, कंडू, दाह अशी लक्षणे असतात. पूयस्त्राव असतो. गंभीर अशा स्वरूपाचा नाडीव्रण होत असतो.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार या व्याधीस Madura Foot किंवा Actinomycosis असे म्हटले जाते. हा एक प्रकारच्या फंगसमुळे उत्पन्न होणारा रोग आहे. हा व्याधि हळू हळू वाढत जातो.

चिकित्सा : नाडीव्रणाचे छेदन, क्षारकर्म, अग्निकर्म करावे लागते. वल्मिक अल्प प्रमाणात असताना रक्तमोक्षणाचा उपयोग होतो. कुलत्थ, गुडूची, लवण, आरग्वध मूळ, दन्तीमूळ यांचा लेप केला जातो. स्निग्ध द्रव्यांचा सुखोष्ण उपनाह करावा.

अभ्यंतर चिकित्सेमध्ये भल्लातक, मनःशिला, तगर आणि अगरु यांचा विशेष उपयोग केला जातो.

७) पाषाणगर्दभ

‘वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसंधिजः।

स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः।।’ - मा.नि./क्षुद्ररोग/११

हनुसंधिच्या ठिकाणी असणाऱ्या, स्थिर, अल्पपीडायुक्त, स्निग्ध, वातकफजन्य शोथाला पाषाणगर्दभ असे म्हटले जाते. व्यवहारात यालाच ‘गालगुंड’ असा शब्द वापरतात. यामध्ये ज्वर हे लक्षण प्राधान्याने पित्ताचा अनुबंध असताना असते.

अर्वाचिन परिभाषेत यासच Mumps असे म्हणतात.

चिकित्सा : स्थानिक लेप महत्त्वाचा. यासाठी लेपगोळी अधिक उपयुक्त ठरते. ज्वरासाठी त्रिभुवनकीर्ति, चतुर्भुज कल्प यासारखे वत्सनाभाचे कल्प वापरले जातात. सूक्ष्मत्रिफळा, गंधकरसायन यांचाही चांगला उपयोग होतो.

जलौकेचे सहाय्याने रक्तमोक्षण करणेही लाभदायी ठरते.

८) कक्षा

‘बाहुपाश्चांसकक्षेषु कृष्णास्फोटां सवेदनाम्।

पित्तप्रकोपसंभूतां कक्षामित्याभिनिर्दिशेत्।।’ - मा.नि./क्षुद्ररोग/१४

बाहु, पार्श्व, अंस, कक्षा आदि प्रदेशी पित्तप्रकोपजन्य, अत्यंत दाह व वेदनायुक्त, कृष्णवर्णी पीडिका उत्पन्न होतात. त्यांना कक्षा असे म्हटले जाते.

‘कक्षा’ या शब्दाने काही विद्वान कक्षाप्रदेशी लसिका ग्रंथीचा शोथ होणे हा अर्थ अपेक्षित करतात. परंतु या पिटीकांची

पसरण्याची एक विशिष्ट अशी दिशा असते. या प्रसरणाचे वर्णन करताना 'यज्ञोपवितप्रतिभा प्रभूता पिताऽनिलाभ्यां जनिता सा कक्षा।' असे चरकानी म्हटलेले आहे. गळ्यातील जानव्याप्रमाणे खांद्यावरून पुढे व मागे, तिरक्या दिशेने पोटावर वा पाठीवर पसरत जाणाऱ्या या पिडका असतात. याचे सव्य व अपसव्य असे २ प्रकारही केलेले दिसतात. या सर्व वर्णनावरून पाहता हा केवळ एका प्रदेशात होणारा ग्रंथिस्वरूप रोग नसून तो एक विसर्पणशील असा व्याधि आहे हे स्पष्ट होते.

व्यवहारात या रोगालाच नागीण (Herpes Zoster) असे म्हणतात.

सुशुतानी या रोगास पित्तप्रधान मानले असले तरी चरकानी यास वातपित्तजनित व्याधि असे म्हटलेले दिसते.

चिकित्सा : कक्षेमध्ये पित्तज विसर्पाप्रमाणे चिकित्सा करावी लागते. दाह कमी करण्यासाठी शतधूत घृताचा लेप करणे युक्त ठरेल. वाळा, चंदन, गैरिक, कमल इ. मधुरशीत द्रव्यांचा परिषेक वा लेपासाठी उपयोग केला जातो.

अभ्यंतर औषधात चंद्रकला, मौक्तिक कामदुहा, चंद्रपुटी प्रवाळ यासारखी औषधी वापरतात. या प्रकारची चिकित्सा करूनही दाह कमी न झाल्यास अहिफेनासारख्या द्रव्यांचा उपयोग करून रोग्यास झोपवून ठेवणे एवढाच मार्ग शिल्लक राहतो.

सामान्यतः ७ दिवसांत कक्षेची सर्व लक्षणे कमी होताना दिसतात.

९) अग्निरोहिणी

'कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारणाः।

अन्तर्दाहज्वरकराः दीप्तपावकसन्निभाः।।

सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा हन्ति मानवम्।

तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यायां सर्वदोषजम्।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/१६, १७

कक्षा प्रदेशी पेटत्या निखाऱ्याप्रमाणे भासमान होणारी, तीव्र अंतर्दाह व ज्वर युक्त ग्रंथी किंवा दरण करणाऱ्या विस्फोटांना अग्निरोहिणी असे म्हटले जाते. हा व्याधि त्रिदोषजन्य असून ७/१०/१५ दिवसांत निश्चित मृत्यू येतो.

अग्निरोहिणीत निश्चित मृत्यू येतो असे जरी म्हटले असले तरी योग्य प्रकारे चिकित्सा न केल्यास मृत्यू येतो असा याचा अर्थ घ्यावयास हवा. कारण चरकानी यांच्या चिकित्सेचे वर्णन केलेले आहे. चिकित्सा न केल्यास प्राणहरण होते असेही सांगितलेले आहे.

अग्निरोहिणी हा व्याधि त्रिदोषजनित असला तरी यामध्ये रक्त व पित्त यांची दुष्टी अधिक असते.

चिकित्सा : अग्निरोहिणी सामान्यतः असाध्य असते. याची प्रत्याख्येय चिकित्सा करावी असे सांगितले जाते. लंघन, रक्तमोक्षण, वमन, विरेचन आणि रूक्षण चिकित्सेबरोबरच पित्तज विसर्पात सांगितलेले सर्व उपचार अग्निरोहिणीत केले जातात.

१०) पाददारी

'परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः। पादयोः कुरुते दारीं पाददारीं तमादिशेत्।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/२५

पायी फार प्रवास करणाऱ्या व्यक्तींच्या, विशेषत्वाने पादत्राणे न वापरता प्रवास करणाऱ्या व्यक्तींच्या पायामध्ये प्रकुपित वायु स्थानसंश्रित होतो. पायात त्वचा रुक्षता उत्पन्न होऊन पादतलाच्या त्वचेला भेगा पडतात. यासच पाददारी असे म्हटले जाते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार यास Rhagades म्हणतात.

चिकित्सा : पाय स्वच्छ करून, कोरडे करून त्याठिकाणी स्निग्ध अशा द्रव्यांचा लेप केला जातो. विशेषतः रक्त, मेण, खोबरेल तेल, चंदन, शंखजीरक, यष्टिमधु, टंकण इत्यादि द्रव्यांपासून बनविलेले पाददारी मलम यावरील उत्कृष्ट चिकित्सा समजली जाते.

११) अलसक

'क्लिन्नांगुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ।

दुष्टकर्मसंस्पर्शादलसं तं विभावयेत्।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/२७

अलसक किंवा अलस या रोगासच व्यावहारिक भाषेत 'चिखल्या होणे' असे म्हटले जाते. घाग पाणी आणि चिखलामध्ये अधिक काळ पाय राहिल्याने पादांगुलींच्या वेचक्यात आर्द्र, कण्डूयुक्त, दाह व पीडायुक्त असे व्रण उत्पन्न होतात. यांनाच अलसक असे म्हणतात.

अर्वाचिन परिभाषेत यालाच Dhobies itch असे म्हणतात.

चिकित्सा : पाय स्वच्छ करून कोरडा ठेवणे महत्त्वाचे आहे. पाददारी मलमाचा लेपासाठी उपयोग केला जातो. व्रणशोधन तेल हेही यासाठी उपयुक्त ठरते.

अभ्यंतर प्रयोगात सूक्ष्मत्रिफळा, गंधकरसायन यांचा विशेषत्वाने उपयोग होतो.

१२) इंद्रलुप्त-खालित्य

'रोमकुपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम्।

प्रच्यावयति रोमाणि ततःश्लेष्मा सशोणितः॥

रुणाद्धि रोमकुपांस्तु ततोऽन्येषामसंभवः।

तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुह्येति च विभाव्यते॥' - मा.नि./क्षुद्ररोग/२८, २९

रोमकूपामध्ये असणारे भ्राजक पित्त प्रकुपित वायूसह मिश्रित होऊन त्यामुळे केस गळू लागतात. त्याचवेळी त्याटिकाणी रक्तासहित कफ रोमकूपांना अवरुद्ध करतो आणि त्यामुळे नवीन केस येऊ शकत नाहीत. अशा या रोगाला इंद्रलुप्त असे म्हणतात. याचेच दुसरे नाव खालित्य वा रुह्य आहे असे सुश्रुताने म्हटलेले आहे. मधुकोष टीकेमध्ये कार्तिकाचे एक मत सांगितलेले आहे. त्याचे मत इंद्रलुप्त हा शिरप्रदेशी व श्मश्रुचे ठिकाणी होतो. खालित्य केवळ शिरप्रदेशी तर रुह्य शरीरावर कोठेही होऊ शकते.

व्यावहारिक भाषेत इंद्रलुप्ताला चाई व खालित्यास टक्कल पडणे असे म्हटले जाते.

खालित्य हा रोग स्त्रियांमध्ये होत नाही असे एक मत मांडले जाते. यासंबंधी विदेह वचन मधुकोषकारानी दिलेले आहे ते पुढीलप्रमाणे आहे.

'अत्यन्तमुकुमारांगो रजोदुष्टं स्रवन्ति च।

अव्यायामरता यस्मात्तस्मान् खलितिः स्त्रियाः॥'

- मा.नि./क्षुद्ररोग/२९ टीका

स्त्रियांना खालित्य होत नाही कारण व्यायाम अधिक न केल्याने वायु आणि पित्ताचा प्रकोप स्त्रियांमध्ये होत नाही. शिवाय मासिक रजोप्रवृत्तीमुळे त्यांच्या स्रोतसांचा अवरोधही होत नाही. साहजिकच त्या खालित्यापासून मुक्त होतात.

परंतु प्रत्यक्षात मात्र स्त्रियांमध्ये खालित्य आढळते. मात्र पुरुषांच्या अपेक्षेने त्याचे प्रमाण खूपच कमी असते. यासाठीच सामान्यतः स्त्रियांमध्ये हा रोग होत नाही असे म्हणणे अधिक संयुक्तिक ठरते.

शास्त्रकारांनी इंद्रलुप्त व खालित्य दोन्ही एकच मानले तरी इंद्रलुप्तात रोमकूप व त्वकदुष्टी प्रामुख्याने असते तर खालित्यामध्ये त्वकदुष्टी नसते हा प्रमुख भेद होय.

अर्वाचिन दृष्ट्या पाहता खालित्यास Simple Alopecia, रुह्यास Alopecia Universalis व इंद्रलुप्तास Alopecia Areata असे म्हणता येते.

चिकित्सा : खालित्याकरता काहीही चिकित्सा नाही. हा बरा न होणारा व्याधि आहे. इंद्रलुप्त मात्र साध्य असून त्याची चिकित्सा पुढीलप्रमाणे आहे.

इंद्रलुप्तामध्ये स्थानिक उपचार हे महत्त्वाचे ठरतात. यादृष्टीने व्रणशोधन तेल लावणे उपयुक्त ठरते. भृंगराज तैल, आमलकी तैल, ब्राह्मीसिद्ध तैल यांचाही उपयोग केला जातो. हस्तीदंतमषीचाही स्थानिक लेप केला जातो. भल्लातक तैल प्रतिसारणही लाभदायी ठरते. नित्य शोधन तैल प्रतिसारणही लाभदायी ठरते.

अभ्यंतर प्रयोगात आरोग्यवर्धिनी, गंधकरसायन यांचा चांगला उपयोग होताना दिसतो.

'दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रपाट्यते।

कफमारुतकोपेन विद्याददारुणकं तु तम्।।' - मा.नि./क्षुद्ररोग/३०

प्रकुपित झालेले वात आणि पित्त रक्ताला दूषित करून डोक्यावरील केशांच्या मुळांशी रूक्षता उत्पन्न करतात. यामध्ये कठीण, किंचित् उन्नत, रूक्ष व कंडूयुक्त पीटिका उत्पन्न होतात. पीडिकेवरील त्वचा कोंड्यासारखी बाहेर निघून येते. व्यावहारिक भाषेत यास डोक्यात कोंडा होणे असेच म्हटले जाते.

या व्याधीत वाताधिक्य असेल तर तोदवत् वेदना, पितामुळे दाह व कफामुळे कंडू व गौरव ही लक्षणे अधिक प्रमाणात मिळतात.

अर्वाचिन परिभाषेत यासच Dandruff असे म्हणतात.

चिकित्सा : स्नेहन चिकित्सा ही महत्वाची. तिक्तरसात्मक, कंडूघ्न द्रव्यांनी सिद्ध स्नेहनाचा बाह्योपचारामध्ये उपयोग करतात. करंज, निंब, महानिंब इत्यादि द्रव्यांनी सिद्ध केलेले तैल किंवा व्रणशोधन तैल यासाठी उत्कृष्ट कार्यकारी ठरते. केशधावनासाठी लिंबू, निंब इत्यादींचा उपयोग प्रामुख्याने केला जातो.

वरील उपचारावरोबरच कुष्ठघ्न अशी औषधी अभ्यंतर प्रयोगासाठी वापरणे आवश्यक ठरते.

१४) अरुंधिका

'अरुंधि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदीनि मूर्ध्नि तु।

कफामुक्क्रिमिकोपेन नृणां विद्यादरुंधिकाम्।।' - मा.नि./क्षुद्ररोग/३१

केशमूलांच्या ठिकाणी होणारा हा आणखी एक व्याधि. व्यवहारात यालाच डोक्यात खवडे होणे असे म्हणतात. कफ, रक्त व कृमिप्रकोप यामुळे शिरःप्रदेशी अनेक मुखे असलेली पीटिका उत्पन्न होते. त्यातून स्राव होतो. व्रणोत्पत्ति व त्वक् स्फुटन ही लक्षणे असतात.

अरुंधि म्हणजे व्रण. ज्यात व्रण असतात ती अरुंधिका. या व्याधीत कंडू, दाह, ज्वर ही लक्षणेही आढळतात. व्याधि नवीन असल्यास सुखसाध्य असतो.

या रोगास अर्वाचिन परिभाषेत Seborrhoea किंवा Pitiriasis Capitis असे म्हणतात.

चिकित्सा : हरताळमिश्रण वा टंकणमिश्रण यांचा व्रणशोधन तैल वा करंज तैलातून लेप केला जातो. कडूनिंब, शिकेकाई यांनी केशधावन केले जाते.

अभ्यंतर प्रयोगामध्ये सूक्ष्म त्रिफळा, गंधकरसायन, आरोग्यवर्धिनी, मंजिष्ठादि क्वाथ, सारिवाद्यासव इ. द्रव्यांचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो.

१५) पलित

'क्रोधशोकश्रमकृतः शरीरोष्मा शिरोगतः।

पित्तं च केशान् पचति प्रमितं तेन जायते।।' - मा.नि./क्षुद्ररोग/३२

क्रोध, शोक, श्रम इत्यादि कारणांनी वातप्रकोप होऊन तो शरीरातील पित्ताच्या उष्णतेसह शिरःप्रदेशी जातो व केशांचे पचन करतो. त्यामुळे केश अकाली पांढरे होतात. व्यावहारिक भाषेत यालाच 'केश पिकणे' असे म्हणतात. सामान्यतः यात पित्ताचे आधिक्य असते. चरकानी मात्र कफ हेही एक केश पिकण्याचे कारण सांगितलेले दिसते.

चिकित्सा : व्याधि असाध्य आहे. याकरिता कोणतीही चिकित्सा उपलब्ध नाही. ब्राह्मी, माका, विभीतक, हिरडा यांनी सिद्ध केलेले तेल डोक्याला नित्य लावले असता क्वचित् काही रुग्णांमध्ये फायदा दिसतो.

१६) युवान पिडका

'शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतरक्तजाः।

युवानपिडका यूनां विज्ञेया मुखदूषिकाः।।' - मा.नि./क्षुद्ररोग/३३

युवान पिडकांनाच मुखदूषिका असा पर्यायी शब्द वापरला जातो. तरुण वयामध्ये कफ, वात व रक्त यांच्या दुष्टीमुळे, शाल्मलीकंटकाप्रमाणे दिसणारे फोड मुखभागावर येतात. वाग्भटानी यामध्ये मेदाचीही दुष्टी असते असे म्हटलेले आहे. तारुण्यावस्थेत उत्पन्न होणाऱ्या असल्यानेच यांना युवानपिडका आणि मुखभागाची दुष्टी करणारे असल्याने मुखदूषिका असे म्हटले जाते.

हा विकार सामान्यतः १६ ते २५ वर्षांच्या वयोगटामध्ये अधिक प्रमाणात मिळतो. कपाळ, गाल, नाक ह्या भागी हे विस्फोट अधिक प्रमाणात असतात. आरक्तवर्णता, दाह, वेदना ही लक्षणे असणाऱ्या या फोडामध्ये पाकही लवकर होतो व त्यातून पूयमिश्रित असा स्त्राव बाहेर पडतो. काही वेळा हे फोड अधिक मोठे होतात व अशा वेळी ब्रणशोथाची चिकित्सा करावी लागते.

पहिले फोड बरे झाले तरी नवनवीन फोडांची सतत उत्पत्ती होतच राहते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार पाहता या रोगास Acne Vulgaris असे म्हटले जाते. Acne Bacillus नामक जीवाणूमुळे यांची उत्पत्ति होते.

चिकित्सा : विविध प्रकारचे लेप यासाठी केले जातात. मसूर, शाल्मकीकंटक, यव, लोध्र, चंदन, कोष्ठ, वाळा, जांभूळ-वड-आंबा यांची पाने, हळद, शेळीचे दूध, मंजिष्ठा, गव्हालाकचोरा इ. द्रव्ये लेपनासाठी वापरली जातात. खसखस व जायफळ यांचा लेपही उत्कृष्ट कार्यकारी ठरतो.

अभ्यंतर प्रमाणासाठी आरोग्यवर्धिनी, गंधकरसायन, सूक्ष्मत्रिफळा यांसारख्या द्रव्यांबरोबर वंगभस्म व चंद्रप्रभा यांचा वापर करणे अधिक युक्त ठरते. आहारामध्ये कटु, तिक्त, विदाही, लवण हे पदार्थ कमी केले पाहिजेत म्हणजे अधिक लाभ होताना दिसतो.

१७) पद्मिनीकंटक

'कण्टकैराचितं वृत्तं मण्डलं पाण्डुकण्डुरम्।

पद्मिनीकंटकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम्।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/३४

कमळाच्या काट्याप्रमाणे दिसणाऱ्या, वृत्त, मंडलाकार, पांढूवर्णाच्या व कंडूयुक्त पिटीकांना पद्मिनीकंटक असे म्हणतात. हा एक कफवातजन्य व्याधि आहे.

चिकित्सा : यवप्रख्याप्रमाणेच करावी.

१८) जतुमणि

'सममुत्सन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम्।

सहजं लक्ष्म चैकेषां लक्ष्यो जतुमणिस्तु सः।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/३५

त्वचेच्याच समान उंचीचे किंवा अत्यल्प उन्नतता असणाऱ्या पीडारहित कफरक्तज मंडलाला जतुमणि असे म्हणतात. चरकानी हा त्रिदोषज असतो असे सांगितलेले आहे. काही आचार्यांच्या मते हा एक सहज व्याधि असून तो जन्मजात शुभाशुभ लक्षणे सूचित करित असतो. यालाच काही ग्रंथांतून जटुल किंवा जदुल अशी नावे वापरलेली आहेत.

चिकित्सा : क्षार व अग्नि यांच्या सहाय्याने दहनकर्म किंवा संपूर्णतः म्हणजेच निःशेषतः निर्हरण याप्रकारची चिकित्सा या रोगात करावी लागते.

१९) मषक

'अवेदनं स्थिरं चैव यस्मिन् गात्रे प्रदृश्यते।

माषवत्कृष्णामुत्सन्नमनिलान्मषकं तु तत्।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/३६

शरीरावर पीडारहित उडदाप्रमाणे स्थिर, काळ्या रंगाचा उत्सेध उत्पन्न होतो. यालाच मषक किंवा माषक असे म्हणतात. सुश्रुताने यास वातज म्हटले असले तरी भोजाने यात कफ व मेदाचीही दुष्टी मानलेली आहे. हा वर्णाने कृष्ण, स्निग्ध असून स्पर्शाला मृदू असतो. व्यवहारात यास 'मस' असे म्हणतात. तिलकालक हाच उन्नत झाला की त्यास मषक

म्हणावे असे वाग्भटानी सुचविलेले आहे.

चिकित्सा : जतुमणिप्रमाणेच क्षार व अग्नि यांनी दहन व नंतर निर्हरण हीच चिकित्सा येथेही केली जाते.

२०) तिलकालक

'कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च।

वातपित्तकफोच्छोषात्तान्विद्यात्तिलकालकान्।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/३७

वात व पित्त यांच्या द्वारे कफाचा शोष होतो व त्वचेमध्ये काळ्या रंगाच्या तिळाप्रमाणे पीडारहित असा डाग पडतो. त्वचेच्याच उंचीचे हे डाग असतात. अगदी बिलकुल उंचवटा असत नाही. कोणत्याही तऱ्हेची वेदनाही यात असत नाही. यालाच व्यावहारिक भाषेत 'तीळ' असे म्हणतात.

चिकित्सा : सहज तिलकालकासाठी चिकित्सा नाही. जन्मोत्तर तिलकालकासाठी क्षार, अग्नि-कर्म व निर्हरण ही चिकित्सा केली जाते.

२१) न्यच्छ

'महद्वा यदि वा चाल्पं श्यावं वा यदि वाऽसितम्।

नीरुजं मण्डलं गात्रे न्यच्छमित्यभिधियते।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/३८

शरीरावर मोठे किंवा छोटे, श्याव किंवा कृष्णवर्णाचे पीडारहित मंडल असते, त्यास न्यच्छ असे म्हणतात. पित्त, रक्त व वायु हे याच्या उत्पत्तीस कारण मानले जातात. हा एक सहज व्याधि असून त्यासाठी कोणतीही चिकित्सा उपलब्ध नाही.

२२) व्यंग

'क्रोधायासप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः।

मुखमागत्य सहसा मण्डलं विसृजत्यतः।

नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यंगं तमादिशेत्।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/३९

क्रोध तथा परिश्रम यांनी प्रकुपित झालेला वायु पित्ताचाही प्रकोप करतो. मुखप्रदेशी स्थानसंश्रय होऊन अचानक त्या ठिकाणी छोटे, श्याव वर्णाचे मंडल उत्पन्न होते. यासच व्यंग असे म्हटले जाते. यामध्ये कोणत्याही प्रकारची वेदना, उन्नतता असत नाही. अनेक वेळा हा व्याधि सहज स्वरूपातही उत्पन्न होताना दिसतो.

वाग्भटानी यालाच लांछन असे नाव दिलेले आहे.

चिकित्सा : सहज प्रकार असाध्य.

जन्मोत्तर व्यंगासाठी युवानपिडकांची चिकित्सा करणे लाभदायी ठरते.

२३) नीलिका

'कृष्णामेवंगुणं गात्रे मुखे वा नीलिका विदुः।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/४०

व्यंगाचीच लक्षणे मुखाखेरीज अन्यभागी उत्पन्न झाली असता त्यास नीलिका असे म्हणतात.

चिकित्सा : व्यंगाप्रमाणेच करावी.

२४) अहिपूतन

'शकृन्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत्।

स्विन्ने वाऽस्नाप्यमाने वा कण्डू रक्तकफोद्भवः।

कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्त्रावश्च जायते।

एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम्।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/५०, ५१

मलमूत्र यांनी लिप्त बालकाचे गुद भागाचे योग्य प्रक्षालन न करणे, स्वेदप्रवृत्ति अधिक असतानाही स्वेद पुसून न घेणे इत्यादि कारणांनी लहान बालकात गुदप्रदेशी व स्फिक् भागी रक्तकफजन्य, कंडूयुक्त अशा अनेक छोट्या पिटीका उत्पन्न

होतात. त्यात स्राव असतो व अनेक व्रणांची उत्पत्ति होते. अशा या व्याधीला अहिपूतन असे म्हणतात. केवळ लहान बाळकांत आढळणारा हा विकार असून दुष्ट स्तन्यपान हे याचे एक कारण आहे असे भोजाने म्हटलेले आहे.

अर्वाचिन परिभाषेत यास Napkin Rash किंवा Sore Buttocks म्हणतात.

चिकित्सा : गुद व स्फिक् प्रदेश नेहमी स्वच्छ व कोरडे ठेवणे ही याची प्रमुख चिकित्सा आहे. व्रणशोधन तैल, शतधौत घृत यांचा वापर व्रणकर्मासाठी केला जातो.

अभ्यंतर प्रयोगात आरोग्यवर्धिनी, गंधकरसायन, अतिविषादि चूर्ण ही महत्त्वाची औषधी द्रव्ये आहेत.

२५) वृषणकच्छु

'स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंस्थितः।

यदा प्रक्लिद्यते स्वेदात् कण्डू जनयते तदा।।

कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते।

प्राहुर्वृषणकच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम्।।' - मा.नि./क्षुद्ररोग/५२, ५३

स्नान व उद्वर्तन यांचा वापर न करणाऱ्या व्यक्तींमध्ये वृषणाच्या ठिकाणी असणारा मल हा स्वेदाच्या संपर्काने क्लिप्त होतो आणि कंडू हे लक्षण उत्पन्न होते. खाजवल्यामुळे त्याठिकाणी छोट्याछोट्या पिटीकांची उत्पत्ति होऊन त्यातून स्राव वाहू लागतो. कफरक्तजन्य अशा या रोगाला वृषणकच्छु असे म्हटले गेले आहे.

चिकित्सा : वृषणभाग स्वच्छ राखणे आवश्यक. उद्वर्तनासाठी चंदन, शंखजीरक आदि द्रव्ये वापरतात. व्रणशोधन तेल, बृहन्मरिच्यादि तेल यांच्या बरोबर हरताळ मिश्रण किंवा टंकण मिश्रण मिसळून वापरले जाते.

अभ्यंतर प्रयोगात आरोग्यवर्धिनी, गंधक रसायन, सूक्ष्मत्रिफळा ही अधिक उपयुक्त ठरणारी द्रव्ये आहेत.

२६) गुदभ्रंश

'प्रवाहणातीसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः।

रूक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत्।।' - मा.नि./क्षुद्ररोग/५४

दुर्बल व रूक्ष व्यक्तींमध्ये अधिक प्रवाहणामुळे किंवा अतिसाराच्या अतिवेगामुळे गुदभाग आपल्या स्थानापासून खंडून पावून तो शरीराबाहेर पडू लागतो. यासच गुदभ्रंश असे म्हटले जाते. अतिसार, प्रवाहिका, अर्श, अश्मरी व मलावष्टंभ यासारख्या व्याधींमध्ये उपद्रवात्मक म्हणून निर्माण होणारा हा व्याधि आहे.

लहान मुलांमध्ये याचे प्रमाण अधिक आढळते.

अर्वाचिन परिभाषेत यासच Prolapse of the Rectum असे म्हणतात.

चिकित्सा : अपानाचे योग्य तऱ्हेने अनुलोमन होईल हे यात पहावे लागते. मूळ व्याधीची चिकित्सा करत असतानाच या उपद्रवाची चिकित्सा करावी लागते.

स्थानिक चिकित्सा ही महत्त्वाची असते. यामध्ये चुक्र तैल वा मूषक तैल यांनी गुदप्रदेशी स्नेहन करावे. त्याच तैलाचा मिष्ट गुदप्रदेशी ठेवावा. अवगाह स्वेदही अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

२७) वराहदंष्ट्रा

'सदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः।

कण्डूमान् ज्वरकारी च स्याच्छूकरदंष्ट्रकः।।' - मा.नि./क्षुद्ररोग/५५

वराहदंष्ट्रा व शूकरदंष्ट्रा हे पर्यायवाची शब्द आहेत. व्यवहारात यालाच अक्कलदाह येणे असे म्हणतात.

अक्कलदाह येण्याच्या वेळी दंतवेष्टनाच्या ठिकाणी दाह, आरक्तवर्णता, तीव्रवेदना, कंडू, ज्वर व क्वचित् पाक अशी लक्षणे उत्पन्न होतात. अशी लक्षणे उत्पन्न झाली तर त्यासच वराहदंष्ट्रा असे म्हणतात.

चिकित्सा : व्रणशोधाप्रमाणे करावी.

□□□

होतात. त्यात स्राव असतो व अनेक व्रणांची उत्पत्ति होते. अशा या व्याधीला अहिपूतन असे म्हणतात. केवळ लहान बालकांत आढळणारा हा विकार असून दुष्ट स्तन्यपान हे याचे एक कारण आहे असे भोजाने म्हटलेले आहे.

अर्वाचिन परिभाषेत यास Napkin Rash किंवा Sore Buttocks म्हणतात.

चिकित्सा : गुद व स्फिक् प्रदेश नेहमी स्वच्छ व कोरडे ठेवणे ही याची प्रमुख चिकित्सा आहे. व्रणशोधन तैल, शतधौत घृत यांचा वापर व्रणकर्मासाठी केला जातो.

अभ्यंतर प्रयोगात आरोग्यवर्धिनी, गंधकरसायन, अतिविषादि चूर्ण ही महत्त्वाची औषधी द्रव्ये आहेत.

२५) वृषणकच्छु

'स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंस्थितः।

यदा प्रक्लिद्यते स्वेदात् कण्डू जनयते तदा।।

कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते।

प्राहुर्वृषणकच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम्।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/५२, ५३

स्नान व उद्वर्तन यांचा वापर न करणाऱ्या व्यक्तींमध्ये वृषणाच्या ठिकाणी असणारा मल हा स्वेदाच्या संपर्काने क्लिन्न होतो आणि कंडू हे लक्षण उत्पन्न होते. खाजवल्यामुळे त्याठिकाणी छोट्याछोट्या पिटीकांची उत्पत्ति होऊन त्यातून स्राव वाहू लागतो. कफरक्तजन्य अशा या रोगाला वृषणकच्छु असे म्हटले गेले आहे.

चिकित्सा : वृषणभाग स्वच्छ राखणे आवश्यक. उद्वर्तनासाठी चंदन, शंखजीरक आदि द्रव्ये वापरतात. व्रणशोधन तेल, बृहन्मरिच्यदि तेल यांच्या बरोबर हरताळ मिश्रण किंवा टंकण मिश्रण मिसळून वापरले जाते.

अभ्यंतर प्रयोगात आरोग्यवर्धिनी, गंधक रसायन, सूक्ष्मत्रिफळा ही अधिक उपयुक्त ठरणारी द्रव्ये आहेत.

२६) गुदभ्रंश

'प्रवाहणातीसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं बहिः।

रूक्षदुर्बलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशेत्।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/५४

दुर्बल व रूक्ष व्यक्तींमध्ये अधिक प्रवाहणामुळे किंवा अतिसाराच्या अतिवेगामुळे गुदभाग आपल्या स्थानापासून खंड पावून तो शरीराबाहेर पडू लागतो. यासच गुदभ्रंश असे म्हटले जाते. अतिसार, प्रवाहिका, अर्श, अश्मरी व मलावष्टंभ यासारख्या व्याधींमध्ये उपद्रवात्मक म्हणून निर्माण होणारा हा व्याधि आहे.

लहान मुलांमध्ये याचे प्रमाण अधिक आढळते.

अर्वाचिन परिभाषेत यासच Prolapse of the Rectum असे म्हणतात.

चिकित्सा : अपानाचे योग्य तऱ्हेने अनुलोमन होईल हे यात पहावे लागते. मूळ व्याधीची चिकित्सा करत असतानाच या उपद्रवाची चिकित्सा करावी लागते.

स्थानिक चिकित्सा ही महत्त्वाची असते. यामध्ये चुक्र तैल वा मूषक तैल यांनी गुदप्रदेशी स्नेहन करावे. त्याच तैलाचा पिचू गुदप्रदेशी ठेवावा. अवगाह स्वेदही अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

२७) वराहदंष्ट्रा

'सदाहो रक्तपर्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः।

कण्डूमान् ज्वरकारी च स्याच्छूकरदंष्ट्रकः।।'- मा.नि./क्षुद्ररोग/५५

वराहदंष्ट्रा व शूकरदंष्ट्रा हे पर्यायवाची शब्द आहेत. व्यवहारात यालाच अक्कलदाह येणे असे म्हणतात. अक्कलदाह येण्याच्या वेळी दंतवेष्टनाच्या ठिकाणी दाह, आरक्तवर्णता, तीव्रवेदना, कंडू, ज्वर व क्वचित् पाक अशी लक्षणे उत्पन्न होतात. अशी लक्षणे उत्पन्न झाली तर त्यासच वराहदंष्ट्रा असे म्हणतात.

चिकित्सा : व्रणशोथाप्रमाणे करावी.

□□□

मसूरिका

व्याख्या

'मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः।'- मा.नि./मसूरिका/३

अंगावर मसूरासारख्या दिसणाऱ्या पिडकांची उत्पत्ति होत असल्याने या रोगास मसूरिका असे म्हटले जाते. व्यवहारात यालाच 'देवी' येणे असे म्हणतात.

मसूरिका हा अत्यंत दारुण व्याधि असून, बाह्य व अर्भ्यंतर अशा दोन्ही रोगमार्गात त्याचा उद्भव होऊ शकतो. मसूरिका हा तीव्र संक्रामक व्याधि आहे. यासाठीच त्याचे वर्णन करताना माधवनिदानकारानी 'दुष्टरक्तेन संगतः' असे म्हटले आहे. माधवनिदानातील वचनाप्रमाणेच हा एक देशदुष्टीमुळे उत्पन्न होणारा जनपदोर्ध्वंसनीय व्याधि आहे हे स्पष्ट आहे. या व्याधीचे वर्णन करीत असताना आचार्य उग्रर्र यांनी म्हटले आहे की दर्शन, स्पर्शन किंवा प्रत्यक्ष संपर्क यामुळे मसूरिका एकाकडून दुसरीकडे पसरत जातात.

'त्वगक्षिरोगापस्मारराजयक्ष्ममसूरिकाः।

दर्शनात् स्पर्शनाद् दानात् संक्रामन्ति नरान्तरम्।।'

मसूरिका या रोगाचे वर्णन चरकानी केलेले नाही. सुश्रुताने क्षुद्ररोगामध्ये केवळ एका श्लोकात या व्याधीचे वर्णन केलेले आहे. याचाच अर्थ पूर्वीच्या काळी मसूरिका हा व्याधि फारसा अस्तित्वात नसावा. भावप्रकाशकारांच्या काळात मात्र या रोगाची भयंकरता निश्चितपणे लक्षात आलेली होती. म्हणूनच त्यांनी या रोगाचे वर्णन करताना-

'न मंत्र नौषधं तस्य पापयोगस्य विद्यते'

असे म्हटलेले आहे. काही वर्षापूर्वी भारतामध्ये याचे अस्तित्त्व फार मोठ्या प्रमाणात होते. परंतु आता मात्र हा रोग पूर्णतः आटोक्यात आलेला असून गेल्या काही दशकामध्ये संपूर्ण भारतवर्षामध्ये मसूरिकेचा एकही रोगी आढळून आलेला नाही.

हेतू

'कट्वम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यशानाशनैः।

दुष्टनिष्ठावशाकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः।।

क्रूरग्रहेणाच्चापि देशे दोषाः समुद्धताः।

जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन संगताः।।

मसूराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसूरिकाः।।'- मा.नि./मसूरिका/१-३

कटु, आम्ल, लवण, क्षार अशा पदार्थांचे अतिसेवन करणे, विरुद्धाशन, अध्यशन, दुष्टान्न, दुष्टजल व दुष्टवायु यांच्यामुळे दोषप्रकोप होतो. या प्रकुपित दोषांमुळे रक्ताची दुष्टी होऊन सर्व शरीरावर मसूराकृति पिडकांची उत्पत्ति होते. यालाच मसूरिका असे म्हटले जाते.

वर वर्णन केलेल्या हेतूंबरोबरच वातावरणातील क्रूर ग्रहांचा उपसर्ग यानेही रक्तदुष्टी होते असे माधवानी सुचविलेले आहे. वातावरणातील हे क्रूर ग्रह म्हणजे अदृश्य असे रोगजंतूच मानणे संयुक्तिक वाटते.

संप्राप्ति

'पित्तं शोणितसंसृष्टं यदा दूषयति त्वचम्।
तदा करोति पिडकाः सर्वगात्रेषु देहिनाम्॥
मसूरमुद्गमाषाणां तुल्याः कोलोपमा अपि।

मसूरिकास्तु ता ज्ञेयाः पित्तरक्ताधिका बुधैः॥' - मा.नि./मसूरिका/३ टीका

वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणांनी व भूतोपसर्गाने प्रकुपित झालेले पित्तादि दोष रक्तास दुष्ट करून तोंडावर व शरीराच्या इतर भागावर पिडका उत्पन्न करतात. त्यांचा आकार मूग, उडीद, मसूर व कधीकधी लहान बोरप्रमाणेही असतो.

पूर्वरूपे

'तासां पूर्वं ज्वरः कण्डूगात्रिभंगोऽरतिभ्रमः।

त्वचि शोथः सर्वैवर्ण्यो नेत्ररागश्च जायते॥' - मा.नि./मसूरिका/३

ज्वर, अरति, भ्रम, अंगभंग, कंडू, आरवतनेत्रता, त्वचेवर किंचित् वैवर्ण्य व शोथ ही मसूरिकेची पूर्वरूपे आहेत.

रूपे

१. 'दाहज्वररुजावन्तस्ताग्रा स्फोटाः सपीतकाः।

गात्रेषु वदने चान्तर्विज्ञेयास्ता मसूरिकाः॥' - सु.नि. १३/६८

२. 'सप्ताहान्निः सरत्येव सप्ताहात् पूर्णतां व्रजेत्।

ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति स्खलति स्वयम्॥' - भावप्रकाश

यामध्ये सुरुवातीस ज्वर असतो. ३ ते ७ दिवसांच्या अंतरात शरीरावर सर्वत्र लहानमोठ्या पीडका येऊ लागतात. त्यांचा वर्ण पीत वा रक्त असतो. त्यामध्ये लवकरच पाक होऊन पूयोत्पत्ति होते. भेद होऊन स्राव वाहू लागतो. दाह, कंडू, वेदना, ज्वर, अरति, तृष्णा ही लक्षणेही आढळतात.

एका आठवड्यात सर्व शरीर पिडकांनी व्याप्त होते, पुढील आठवड्यात पाक पूर्ण होतो आणि तिसऱ्या सप्ताहात मसूरिका शुष्क होऊन त्या कमी होऊ लागतात. खपल्या पडू लागतात.

प्रकार

वातज, पित्तज, कफज, रक्तज आणि सान्निपातिक असे मसूरिकेचे ५ भेद संभवतात.

विशेष लक्षण

वातज मसूरिका :

'स्फोटाः श्यावारुणा रूक्षास्तीव्रवेदनयाऽन्विताः।

कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसंभवाः॥

संध्यस्थिपर्वणां भेदः कासः कम्पोऽरतिःक्लमः।

शोषस्ताल्वोष्ठजिह्वानां तृष्णा चारुचिसंयुता॥' - मा.नि./मसूरिका/४.५

वातजन्य मसूरिका श्याव किंवा अरुण वर्णाच्या, रूक्ष, तीव्रवेदनायुक्त, कठीण असून त्यांचा पाक अपेक्षाकृत उशिरा होतो. संधीशूल, अस्थिशूल, पर्वशूल, कास, कम्प, अरति, क्लम, तालु-ओष्ठ-जिह्वा शोष व अरुचि ही सार्वदैहिक लक्षणेही आढळतात.

पित्तज मसूरिका :

'रक्ताः पीतसिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्रवेदनाः।

भवन्त्यचिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः॥

विद्भेदश्रांगमर्दश्च दाहस्तृष्णाऽरुचिस्तथा।

मुखपाकोऽक्षिरागश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ॥'- मा.नि./मसूरिका/६-७

पित्तज मसूरिका रक्त, पीत वा श्वेत वर्णाच्या असतात. दाह, तीव्रवेदना, शीघ्रपाकित्व ही लक्षणे असतात. सार्वदेहिक लक्षणांमध्ये अतिसार, अंगमर्द, दाह, अरुचि, मुखपाक, आरक्त नेत्रता व तीव्रज्वर ही लक्षणे आढळतात.

रक्तज मसूरिका :

'रक्तजायां भवन्त्येत्ये विकाराः पित्तलक्षणाः।' - मा.नि./मसूरिका/८

रक्तज मसूरिकेमध्ये पित्तज मसूरिकेसारखीच लक्षणे दिसतात.

कफज मसूरिका :

'कफप्रसेकः स्तैमित्यं शिरोरुग्गात्रगौरवम्।

हृल्लासः सारुचिस्तन्द्रा निद्रालस्यसमन्विताः ॥

श्वेताः स्निग्धा भृशं स्थूलाः कण्डूवरा मन्दवेदनाः।

मसूरिका कफोत्थाश्च चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥' - मा.नि./मसूरिका/९-१०

कफज मसूरिका या श्वेत, स्निग्ध, आकाराने मोठ्या, कंडूयुक्त, अल्पवेदनायुक्त व चिरपाकी असतात. सार्वदेहिक लक्षणांमध्ये लालास्राव, स्तैमित्य, शिरःशूल, शरीर गौरव, हृल्लास, अरुचि, निद्रा, तन्द्रा, आलस्य ही लक्षणे आढळतात.

सान्निपातिक मसूरिका :

'नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महारुजः।

चिरपाकाः पूतिस्त्रावाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥

कण्ठरोधारुचिस्तम्भप्रलापारतिसंयुताः।

दुश्चिकित्स्याः समुद्रिष्टाः पिडकाश्चर्मसंज्ञिताः ॥' - मा.नि./मसूरिका/११, १२

त्रिदोषजन्य मसूरिका या नील वर्णाच्या, अनुन्तत, आकाराने मोठ्या, मध्यभागी खोलगट असणाऱ्या, भयंकर पीडायुक्त, चिरपाकी, दुर्गन्धी स्राव असणाऱ्या व संख्येने अनेक असतात. सार्वदेहिक लक्षणांमध्ये कंठप्रदेशी अवरोध, अरुचि, स्तंभ, अरति, प्रलाप ही लक्षणे आढळतात.

सान्निपातिक मसूरिका या असाध्य असतात. त्यांना काही लोक चर्मदल असेही म्हणतात. आतंकदर्पणकारानी यासच चाद्यमांस असे म्हटले आहे.

धातुगतावस्था

मसूरिकेमध्ये धातुगतावस्था फार चटकन निर्माण होत असते. जो शरीरधातू दुष्ट होईल ती धातुगतावस्था प्राप्त होते. रसगत नंतर रक्तगत असा क्रम असत नाही. कोणतीही धातुगतावस्था कधीही निर्माण होऊ शकते.

त्वक्गत मसूरिका :

'तोयबुद्बुदसंकाशास्त्वग्गतास्तु मसूरिकाः।

स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं स्रवन्ति च ॥' - मा.नि./मसूरिका/१४

त्वक्गत या शब्दाने येथे रसगतावस्था अपेक्षित आहे. या अवस्थेत मसूरिका पाण्याच्या बुडबुड्याप्रमाणे दिसतात. दोषांची दुष्टी अगदी अत्यल्प अशी असते. पिडका फुटली असता त्यातून पाण्यासारखा स्राव बाहेर येतो.

रक्तगत मसूरिका :

'रक्तस्था लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः।

साध्या नात्यर्थदुष्टाश्च भिन्ना रक्तं स्रवन्ति च ॥' - मा.नि./मसूरिका/१५

रक्तगत मसूरिकांचा वर्ण लाल असतो. त्यामध्ये शीघ्रप्याक असतो. तनुत्वक् असने आणि मसूरिका फुटली असता त्यातून रक्तस्राव होतो. या पीटिका जर दोष दुष्टी अधिक नसेल तर साध्य असतात.

मांसगत मसूरिका :

'मांसस्थाः कठिनाः स्निग्धाश्चिरपाका घनत्वचः।

गात्रशूलतृषाकण्डूज्वरारतिसमन्विताः॥'- मा.नि./मसूरिका/६

मांसगत मसूरिका कठीण, स्निग्ध, चिरपाको असतात. यावरील त्वचा जाड असते. विविध अवयवात शूल असतो. तृष्णा, कंडू, ज्वर व अरति ही लक्षणे आढळतात.

भेदोगत मसूरिका :

'भेदोजा मण्डलाकारा मृदवः किंचिदुन्नताः।

घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः स्निग्धाः सवेदनाः॥

संमोहारतिसंतापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत्॥'- मा.नि./मसूरिका/१७

भेदोगत मसूरिका आकाराने गोल, मृदु, उन्नत, स्निग्ध व पीडायुक्त असतात. तीव्र ज्वर असतो. मूर्च्छा, अरति, संताप ही लक्षणेही आढळतात. यातून काही रुग्णच जगू शकतात.

अस्थिमज्जागत मसूरिका :

'क्षुद्रा गात्रसमा रुक्षाश्चिपिटा किंचिदुन्नताः।

मज्जात्था भृशसंमोहवेदनारतिसंयुताः॥

छिन्दन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति हि।

भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्वन्त्यस्थीनि सर्वतः॥'- मा.नि./मसूरिका/१८, १९

अस्थिमज्जागत अवस्थेमध्ये उत्पन्न होणाऱ्या पीटिका उन्नत वा चपट्या, आकाराने लहान, रूक्ष असतात. सार्वदेहिक लक्षणात मूर्च्छा, वेदना, अरति ही लक्षणे असतात. या पिडकामुळे मर्मस्थान बाधा होत असल्याने त्या असाध्य असतात. अस्थि भ्रमराने पोखरल्याप्रमाणे वेदना जाणवतात.

शुक्रगत मसूरिका :

'पक्वाभाः पिडकाः स्निग्धाः सूक्ष्माश्चात्यर्थवेदनाः।

स्तैमित्यारतिसंमोहदाहोन्मादसमन्विताः॥

शुक्रजायां मसूर्यां तु लक्षणानि भवन्ति हि।

निर्दिष्टं केवलं चिह्नं दृश्यते न तु जीवितम्॥'- मा.नि./मसूरिका/२०, २१

शुक्रगत मसूरिका आकाराने लहान, स्निग्ध, अपक्व असूनही पक्व भासणाऱ्या व अत्यंत वेदनायुक्त असतात. स्तैमित्य, अरति, मूर्च्छा ही लक्षणे आढळतात. शुक्रगत अवस्था प्राप्त झाली असता निश्चितपणे मृत्यू येतो.

या सातही अवस्थांमध्ये मसूरिकेत दोषांच्या तरतम भावावरून त्या त्या दोषांची लक्षणे मिळत असतातच. त्याखेरीज वरील लक्षणे उत्पन्न होत असतात हे लक्षात घेतले पाहिजे.

उदर्क

कुरूपता, अंधत्व, इंद्रियघात हे मसूरिकेचे प्रमुख उदर्क आहेत.

त्वक्गत आणि रक्तगत मसूरिका साध्य असतात. मांस-मेद-अस्थि-मज्जा आणि शुक्रगत अवस्था क्रमाने अधिकाधिक असाध्य होत जातात.

पित्तज, कफज आणि कफपित्तज मसूरिका सुखसाध्य असतात. वातज, वातपित्तज व वातकफज मसूरिका कृच्छ्रसाध्य असतात. तर सान्निपातिक अवस्था असाध्य असते. मधुकोषकारांनी सर्वच वातज, वातपित्तज, वातकफज आणि त्रिदोषज मसूरिका असाध्य सांगितल्या आहेत.

ज्या मसूरिकेत कास, हिक्का, प्रमेह, तीव्रज्वर, प्रलाप, मूर्च्छा, तृष्णा, दाह व अतिवेदना असते ती मसूरिका असाध्य जाणावी. मुख, नासा व नेत्रातून रक्तस्राव होणे, गळ्यामध्ये घुर्धुरक शब्द, श्वासकृच्छ्रता इ. लक्षणे उत्पन्न होतात त्या सर्व मसूरिकाही असाध्यच असतात.

चिकित्सा

१. 'मसूरिकायां कुष्ठोक्ता प्रलेपादि क्रिया हिता।
पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रिया चात्र प्रशस्यते।' - वंगसेन
२. 'कृमिपातभयाच्चापि धूपयेत्सरलादिभिः।
वेदनादाहशान्त्यर्थं सुतानां च विशुद्ध्यते।' - वंगसेन

मसूरिकेमध्ये कुष्ठ किंवा विसर्पामध्ये वर्णिलेले लेप त्वचेसाठी वापरले जातात. पित्तकफज विसर्पाप्रमाणे सर्व चिकित्सा केली जाते.

पित्तज मसूरिका सोडून अन्य मसूरिकेत शोधनोपक्रम करावेत. पित्तज मसूरिकेत मात्र शोधन न करता केवळ तर्पण चिकित्सा करावी. निंब, गुडूची, सारिवा, मंजिष्ठा, कुटकी, चंदन, खदिर, आमलकी, हरितकी, यष्टिमधु, पटोल, तिक्त पंचक इत्यादि द्रव्यांचा रक्तदुष्टी दूर करण्यासाठी उपयोग केला जातो. मसूरिकेतील ज्वर व दाह कमी करण्यासाठी सूतशेखर, चंद्रकला, मौक्तिक, प्रवाळ, तिक्तपंचक यांचा चांगला उपयोग होतो. केळीचे बी हे व्याधिप्रत्यनीक औषध म्हणून वापरले जाते.

विशेष चिकित्सा

पित्तज मसूरिका सोडून अन्य मसूरिकेत वमन दिले जाते. पटोल, निंब, वासा, मदनफल, यष्टिमधु यांच्या सहाय्याने वमन केले जाते. वमनाप्रमाणेच विरेचन चिकित्साही उपयुक्त ठरते. मृदुविरेचन यासाठी वापरले जाते.

रुग्ण दुर्बल असेल तर केवळ शमन चिकित्सा केली जाते.

वातकफज मसूरिका चिकित्सा : या प्रकारात चिकित्सा करताना सामान्य चिकित्सेच्या जोडीला गुडूचि, यष्टिमधु, द्राक्षा यांचे चूर्ण दाडिमस्वरसाबरोबर दिले जाते. यामुळे मसूरिकेतील पूयप्रवृत्ति कमी होते. याबरोबर आरोग्यवर्धिनी, श्लेष्मान्तक रस, बृहत्पटोलादि क्वाथ यांचा उपयोग केला जातो.

पित्तज व रक्तज मसूरिकेमध्ये शोधन न करता संतर्पण चिकित्सा करावी. औषधी द्रव्यांमध्ये निंबादि क्वाथ, द्राक्षादिक्वाथ, सूतशेखर, चंद्रकला, मौक्तिक कामदुधा यांचा उपयोग होतो.

मसूरिका बऱ्या झाल्यानंतर पित्ताच्या तीक्ष्ण, उष्ण गुणामुळे शरीरावर होणारे परिणाम बरेच दिवस टिकून रहात असतात. ते कमी करण्यासाठी परिपाठादि काढा पुढे किमान ३ महिने तरी चालू ठेवणे आवश्यक असते.

पथ्यापथ्य

सर्व पथ्यापथ्य विसर्पाप्रमाणेच सांभाळावे लागते. व्याधीची अत्यधिक सांसर्गिकता लक्षात घेऊन रुग्णास स्वतंत्र-वेगळे ठेवणे आवश्यक आहे. त्याचे कपडे, त्याने वापरलेली सर्व उपकरणे व साधने उकळून, जंतुघ्न करून व विविध प्रकारच्या धूपानी शुद्ध करून मगच वापरावीत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

मसूरिका (Small Pox)

हा एक तीव्र संक्रामक जनपदोर्ध्वसनीय असा व्याधि आहे. याचे सूक्ष्म विवाणू (Virus) असतात. साधारणतः सर्व वयाच्या लोकांना हा रोग होऊ शकतो. पण बालकांमध्ये याची बाधा विशेषकरून असते. वसंत व ग्रीष्म ऋतूत याच्या साथी येतात. हवेवाटे वा प्रत्यक्ष संपर्काने या रोगाचा प्रसार होतो.

उपसर्गानंतर विवाणूजनित विप उपत्वचेमध्ये (Papillary Layer of Skin) जाऊन तेथे शोथ व पिडका उत्पन्न करते. या पिडकांचा मध्यभाग खोलगट असून थोड्याच दिवसात यामध्ये पू होते.

अर्वाचिनदृष्ट्या मसूरिकेचे तीन प्रकार केले जातात.

१. भयंकर मसूरिका - Variola Vera
२. रक्तस्रावी मसूरिका - Haemorrhagic small pox
३. सौम्य मसूरिका - Variola Minor

या रोगाचा संचय काळ (Incubation Period) ९ ते १५ दिवसांचा असतो.

यानंतर थंडी वाजून ताप येतो. ज्वर तीक्ष्णवेगी असतो. तीव्र शिरःशूल, हल्लास, छर्दी ही लक्षणेही आढळतात. तिसऱ्या दिवशी विस्फोट निर्माण होतात. ललाट, शंखप्रदेश, उरःप्रदेश, पृष्ठ व अधःशाखा किंवाहुना सर्व शरीरावर विस्फोट येतात. बाह्य त्वचेप्रमाणेच तोंडात, नासिका तथा गलभागीही विस्फोट येऊ शकतात.

विस्फोट आल्यानंतर तिसऱ्या दिवशी ते मटाराप्रमाणे फुलतात. मध्यभागी खोलगट दिसणाऱ्या या विस्फोटात ५ व्या दिवशी पूयोत्पत्ति होते. त्यामुळे विस्फोट हे पिवळ्या रंगाचे व शोथयुक्त बनतात. यावेळी ज्वरवेग पुन्हा वाढतो. १० व्या दिवशी फोड सुकू लागतात व ३ आठवड्यांत खपल्या धरू लागतात. या खपल्या आपोआप पडतात. याचे डाग त्वचेवर राहतात. खपल्याही विवाणूयुक्त असून रोगसंक्रमणास सहाय्यकारी ठरतात.

ही सर्व लक्षणे Variola Vera मध्ये अधिक प्रमाणात तर Variola Minor मध्ये कमी प्रमाणात आढळतात. रक्तस्रावी (Haemorrhagic) मसूरिकेत त्वचेमध्ये रक्तस्राव होणे हे लक्षण वरील लक्षणांचे जोडोला प्रामुख्याने असते.

शीतला

'देव्या शीतलया क्रांता मसूर्यः शीतला बहिः।

ज्वरयेयुर्यथा भूताधिष्ठितो विषमज्वरः।।

सा च सप्तविधा ख्याता तासां भेदान् प्रचक्ष्महे।

ज्वरपूर्वा बृहत्स्फोटैः शीतला बृहती भवेत्।।

सप्ताहाग्नेः सरत्येव सप्ताहात्पूर्णतां व्रजेत्।

ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति स्खलति स्वयम्।।

तासां मध्ये यदा काचित्पाकं गत्वा स्फुटेत् स्रवेत्।।' - भावप्रकाश

शीतला या मसूरिकेप्रमाणेच स्वरूप असणाऱ्या पीटिकांनी युक्त असा व्याधि आहे. शीतला नावाच्या ग्रहाच्या वाधेमुळे याची उत्पत्ति होते, असे वर्णन केले आहे.

मसूरिकेच्या अपेक्षेने सौम्य, बहिर्वेगी व सहजसाध्य असा हा व्याधि आहे. ग्रंथातून शीतलेचे ७ प्रकार वर्णिलेले आहेत.

१. बृहती शीतला : याच्या पूर्वरूप व सामान्य लक्षणांतही ज्वर हे लक्षण प्रमुख असते. परंतु ज्वर व्याधीची अन्य लक्षणे मात्र असत नाहीत. अंगावर आलेले विस्फोट मोठे असतात. पहिल्या आठवड्यात उत्पत्ति होते, दुसऱ्या आठवड्यात त्यांचा पाक होतो व तिसऱ्या आठवड्यात सुकून नाहीशा होतात. यात पाक क्वचितच होतो. पाक झाल्यास त्यातून स्राव वाहत राहतो.

२. कौट्य शीतला : कौट्याच्या वर्णाच्या या शीतला असतात. आकाराने अतिशय करीक असतात.
३. पाणिसहा शीतला : ही शीतला सामान्यतः उष्णतेने उत्पन्न होते. कंडुयुक्ता, मोहरीच्या आकाराच्या पीडका दिवसांत सुकतात.
४. सर्षपिका शीतला : आकाराने, रूपाने किंचित् पीतवर्णी व पांढऱ्या मोहरीप्रमाणे ही शीतला टिपते.
५. राजिका शीतला : ही शीतला उष्णतेनेच उत्पन्न होणारी असून सामान्यतः बालकाच्या तोंडावर उठते. किंसे स्वरूप तांबड्या मोहरीसारखे असते. ही आपोआप सुकते. हिलाच 'दुःखकौट्य' असे एक नाव आहे.
६. हाय शीतला : ही शीतला कौटाप्रमाणे उंच वा चपटी, मंडलाकार, आकाराने मोठी व आरक्तवर्णी असते. ज्वर व वेदना ही लक्षणे यात आढळतात. ज्वर ३ दिवसांनी उतरतो.
७. चर्मजा शीतला : यात अनेक पीटिका एकत्र येऊन एकच मोठी पीटिका उत्पन्न होते. क्वचित् कृष्णवर्णी असते. काही पीटिका एकत्र न येता स्वतंत्रही दिसतात.

साध्यासाध्यत्व

शीतला या सामान्यतः सुखसाध्य असून कोणत्याही उपचाराखेरीज त्या आपोआप वन्या होतात. चर्मजा ही काही वेळा असाध्य होते.

चिकित्सा

सामान्यतः कोणतीही चिकित्सा करावी लागत नाही. ज्वरादि लक्षणे अधिक असतील तर त्यानुसार चिकित्सा केले जाते. लवकर उपशम व्हावा यासाठी लेप, धूम व औषधी मसूरिकेप्रमाणेच केले जातात. शीतलेमध्येही पित्तदुष्टीमुळे अनेक प्रकारची लक्षणे नंतरही कायम राहतात. त्यासाठी परिपाटादि काढा देणे आवश्यक आहे. शीतलेलाच व्यावहारिक भाषेत 'कांजिण्या' व अर्वांचिन परिभाषेत Chicken Pox असे म्हणतात.

रोमान्तिका

१. 'क्षुद्रप्रमाणाः पिडकाः शरीरे सर्वांगगाः सज्वरदाहतृष्णाः।

कण्डूयुताः सारुचिसाप्रासेका रोमान्तिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः॥' - च.चि. १२/८८

२. 'रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कफपित्तजाः।

कासारोचकसंयुक्ता रोमान्त्यो ज्वरपूर्विकाः॥' - मा.नि./मसूरिका/१३

माधवनिदानकारानी रोमांतिकेचे वर्णन मसूरिकेचा एक प्रकार म्हणून केले आहे. परंतु मसूरिका व रोमांतिका यात का मोठा भेद आहे. मसूरिकेत धातूची दुष्टी अधिक असते. याविरुद्ध रोमांतिकेत दृष्य व दोष यांचे बलाबल अगदी अल्प असून त्या केवळ रोमकूपाशी उत्पन्न होत असतात. त्या किंचित् पसरट, फार न उंचावलेल्या, स्नावरहित असतात. रोमकूपावच्छ निर्मिती असल्यानेच त्यांना रोमांतिका हे नाव प्राप्त झाले आहे. त्यांचा वर्ण आरक्त असून त्या सर्वांगावर उत्पन्न होत असल्या तरी मुख, पृष्ठ, उदर याठिकाणी अधिक प्रमाणात आढळतात. ज्वर हे लक्षण पूर्वरुपात व सामान्य लक्षणाती असते.

व्याधि हा साध्य असून काही वेळा अंतर्वेगावस्था उत्पन्न झाल्यास मात्र कष्टसाध्यता येते. अंतर्वेगी अवस्थेत ज्वर, दाह, तृष्णा, मोह, अरति ही लक्षणे मोठ्या प्रमाणात मिळतात.

रोमांतिकेची सुरुवात ही सामान्यतः प्रतिश्याय, अरुचि, प्रसेक, अग्निमांघ याने होते.

रोमांतिकेसच व्यावहारिक भाषेत 'गोवर' म्हणतात.

उपद्रव

कास, वातकफज्वर, रक्तपित्त, अतिसार, श्वास हे विकार उपद्रवात्मक अनेक वेळा उत्पन्न होताना दिसतात.

चिकित्सा

चिकित्सा मसूरिकेप्रमाणेच केली जाते.

विशेष चिकित्सेमध्ये 'कोच' या वनस्पतीचा काढा अत्यंत उपयुक्त ठरतो. ज्वरादि लक्षणे अधिक असतील तर लाक्षणिक चिकित्सा केली जाते. प्रतिश्याय, कास हे उपद्रव असतील तर विविध प्रकारचे कफघ्न उपचार आवश्यक ठरतात.

रोमान्तिका बऱ्या झाल्यानंतर राहणारे पित्तप्रकोपजन्य दुष्परिणाम टाळण्यासाठी परिपाठादि काढा आवश्यक ठरतो.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

रोमान्तिका Measles

रोमान्तिका (Measles) हा रोग एक प्रकारच्या विवाणू (Virus) मुळे होतो. हा एक संक्रामक रोग असून याचीही साथ येते.

सुरुवातीस शीतपूर्वक ज्वर, अरुचि, प्रतिश्याय, नासिकाग्र तथा नेत्र आरक्त वर्णाचे होणे किंवा शिंका अधिक असणे, नासास्त्राव, शुष्ककास, प्रकाशसंत्रास (Photophobia) आदि लक्षणे आढळतात. क्वचित् छर्दि व अतिसार असतो. ज्वर मध्यमवेगी असतो. या रोगात तोंडात आतील बाजूस, गालावर नीलाभ श्वेत वर्णाचे छोटे विस्फोट उत्पन्न होतात. त्यांना Koplik's Spots असे म्हटले जाते, ज्वराच्या ४थ्या दिवशी सर्वांगावर पुरळ येऊ लागते. ५व्या दिवशी ताप पुन्हा थोडासा वाढतो. पीडकांमध्ये कंडू व दाह ही लक्षणे आढळतात. २-३ दिवसातच ही सर्व लक्षणे आपोआपच कमी होताना दिसतात.

सामान्यतः बालकांना होणाऱ्या या रोगात अनेक उपद्रव उत्पन्न होताना दिसतात. विशेषतः Pneumonia, Broncho-pneumonia, Whooping Cough, Stomatitis, Conjunctivitis हे याचे प्रमुख उपद्रव आहेत.

□□□

स्नायुक

स्नायुक हा व्याधि चरक, सुश्रुत, वाग्भट आदि ग्रंथांत सांगितलेला नाही. माधवनिदानकारानी मात्र याचा विस्ताराने उद्घापोह केला आहे.

'अत्यन्तवृद्ध्यादिनिमित्ततो यदा सेवेत दुष्टं बहुशो जलं ना।
शाखासु दोषः कुपितो विसर्पवच्छोथं तदा तस्य विधाय भिन्द्यात्।।
सोष्य स्नायुं तत्क्षते तत्र नूनं संशोष्याथो श्वेततनूपमं तु।
वृत्तं जीवं संविदध्याद् बहिश्च स्वैरं स्वैरं निःसरेत् स क्षताच्च।।
कुप्येच्छेदान्निःसृते तत्र शान्तिः शश्वत् स्थानेऽन्यत्र तस्योद्भवोऽपि।
एवंरूप स्नायुको नाम रोगः रथ्यातो वीसर्पोदिता च क्रियाऽत्र।।
ब्रुचेत बाह्योर्वादि जंघयोर्वा प्रमादतो यस्य नरस्य जातु।
तदा तु संकोचमसौ करोति खंजत्वमद्वा क्रमतोऽपि तस्य।।' - मा.नि./स्नायुक/१ ते ४

स्नायुक हा एक कृमिजनित व्याधि असून यामध्ये स्नायुसमान लांबट आकाराचा श्वेत, तंतूसमान दिसणारा कृमि शरीरात उत्पन्न होतो. म्हणूनच यास स्नायुक असे म्हटले जाते. व्यवहारात या व्याधीस 'नारु' असे म्हणतात.

अतिवृष्टी किंवा अकाल यामुळे दूषित झालेल्या जलाचे सेवन केल्यामुळे प्रकुपित झालेले दोष विसर्पाप्रमाणे हातात किंवा पायात शोथ उत्पन्न करतात. त्या शोथाचे भेदन होते व त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या क्षतातून श्वेत, तंतूसमान, स्नायुसदृश, वर्तुळाकार, नाडीप्रमाणे दिसणारा एक कृमि हळूहळू त्वचेबाहेर येऊ लागतो. बाहेर पडताना जर तो तुटला तर रोगलक्षणे वाढीस लागतात आणि संपूर्ण निघाला तर शोथाची शांती होते. एके ठिकाणी बरा झाल्यानंतर पुन्हा दुसऱ्या ठिकाणी याच प्रकारची लक्षणे उत्पन्न होऊ शकतात.

सामान्य लक्षणे

शोथ, व्रण, व्रणातून कृमीचे बहिर्गमन, दाह, कंडू, वेदना.

प्रकार

वातादि भेदाने स्नायुक ८ प्रकारचा असतो. वातज, पित्तज, कफज, वातकफज, वातपित्तज, पित्तकफज, रक्तज, त्रिदोषज.

वातज स्नायुक : वातदोषजनित स्नायुकाचा वर्ण कपिल असून तो रूक्ष व अत्यंत पीडाकर असतो.

पित्तज स्नायुक : पित्तज स्नायुक हा पीतवर्णी, नीलाभ व अत्यंत दाहयुक्त असतो.

कफज स्नायुक : यामध्ये स्नायुक स्थूल, श्वेतवर्णी व मोठा असतो.

द्वंद्वज व त्रिदोषज स्नायुक : यामध्ये संबंधित २-२ दोषांची वा सन्निपाताची लक्षणे मिळतात.

रक्तज स्नायुक : रक्तज स्नायुकात अत्यंत दाह असतो. स्नायुकाचा वर्ण रक्त असतो.

प्रमादवशा स्नायुक मधेच तुटला तर खंजत्व, पांगुल्य या लक्षणांसह अनेक उपद्रव उत्पन्न होत असतात.

अर्वाचिन परिभाषेत या रोगास Guinea Worm disease किंवा Dracontiasis असे म्हटले जाते.

चिकित्सा : स्नायुकाची चिकित्सा विसर्पाप्रमाणेच केली जाते. दोषानुरूप स्नेह, स्वेद व लेप केले जातात. वातज स्नायुकात निवडुंगाचे मूळ गोमूत्रात उगाळून त्याचा लेप करतात. पित्तजासाठी पंचवल्कलाचा लेप, कफासाठी कांचनाराचा

लेप तर रक्तजासाठी वड, पारोसा पिंपळ यांचा लेप करणे लाभदायी ठरते. द्रंद्रज व सन्निपातामध्ये तद्दत् दोषानुरूप चिकित्सा केली जाते.

स्नायुकाच्या सर्वच प्रकारात नवसागराचा फार चांगला उपयोग होतो. नारळाची शेंडी काढून, त्याचा एक डोळा फोडून त्यात नवसागर ३ ग्रॅम घालून तो नारळ रात्रभर तसाच ठेवावा. दुसरे दिवशी रोग्यास त्या नारळातील पाणी व खोबरे घेण्यास सांगावे. अन्य कोणताही पदार्थ खाण्यास वा पिण्यास देऊ नये. रात्री दहीभात खाण्यास सांगावा. या उपक्रमाने शोथ, शूल, ज्वर आदि लक्षणे त्वरेने कमी होतात. स्नायुकही चटकन बाहेर पडून जातो. हिंग, टाकणखार, सज्जीखार, शक्य अशा स्नायुकासाठी उपयोग केला जातो. हे उपचार ७ दिवस करून त्यानंतर गोघृत ३ दिवस व निर्गुंडीस्वरस ३ दिवस दिल्याने तीव्र अशा नारूचाही नाश होताना प्रत्यक्षात पहावयास मिळते.

स्नायुक जर हातास लागत असेल, त्वचेमध्ये बाह्यतः असेल तर छेदन करून काढून टाकावा. मात्र काढताना तो तुटणार नाही याची मात्र काळजी घेणे जरूरीचे असते. स्नायुक आपोआप बाहेर पडण्याची प्रक्रिया अनेक दिवसापर्यंत चालू असते. बाहेर पडणारा स्नायुकाचा भाग एका काडीस नीट गुंडाळून ठेवावा. जसजसा स्नायुक बाहेर पडेल, तसतसे गुंडाळत जावे. तो तुटणार नाही याची काळजी येथेही घेतली पाहिजेच. स्नायुकामुळे व्रणशोथासारखी लक्षणे उत्पन्न झाली असतील तर व्रणशोथाप्रमाणेच चिकित्सा करावी.

हे सर्व उपचार स्नायुक झाल्यानंतरचे उपचार आहेत. पण त्याचबरोबर स्नायुक होऊच नये म्हणून प्रतिबंधक उपाय सहजतेने व सुलभतेने करता येतात. दूषित जल चांगले चौपदरी जाड फडक्याने गाळून नंतरच ते प्यावे. न गाळलेले पाणी पिऊ नये. एवढ्या साध्या उपायानेही स्नायुकाची बाधा टाळता येते.

स्नायुकाचे जंतू (Cyclop) हे मोठे असून साध्या डोळ्यांनी दिसू शकतात व म्हणूनच चौपदरी फडक्याने गाळल्याने खालील पाण्यात येऊ शकत नाहीत.

रुग्णाच्या व्रणातून हे जंतू पाण्यात मिसळून जलाची दुष्टी करतात. यासाठीच रुग्णाचा साक्षात जलाशयाशी संपर्क येणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते.

□□□

मेदोरोग

व्याख्या

शरीरात सर्वत्र केवळ मेदधातूची वृद्धि अधिक प्रमाणात होत राहते म्हणून या व्याधीस मेदोरोग असे म्हटले जाते. हा एक चिरकारी, याष्य व अत्यंत पीडाकर व्याधि असून, तो वाह्यमार्गाच्या आश्रयाने उत्पन्न होत असतो. ग्रंथकारांनी अष्ट निन्द्य अशा व्यक्तींमध्ये मेदोरोग्याचा म्हणजेच अतिस्थौल्याचा समावेश केलेला आहे.

हेतू

१. 'तदतिस्थौल्यमतिसंपूरणाद्गुरुमधुरशीतस्निग्धोपयोगादव्यायामादव्यवायाद्दिवास्वप्नाद्धर्षनित्यत्वाद्-
चिन्तनाद्विजस्वभावाच्च जायते।' - च.सू. २१/४

२. 'अव्यायामाद्दिवास्वप्नान्मेघानां चाति भक्षणात्।

मेदोवाहिनी दुष्यंति भुक्त्वां च स्वपतां दिवाम्।।' - च.वि. ५/२३

गुरु, मधुर, शीत, स्निग्ध इत्यादि पदार्थांचे अतिप्रमाणात भक्षण करणे, व्यायाम व मैथुन न करणे, दिवसा झोप घेणे, कोणतीही चिंता न करता सुखाने जीवन जगणे आणि बीज दोषांमुळे मेदोरोगाची उत्पत्ति होते.

संक्षेपाने पाहता व्यायामाचा अभाव, कफकर, व मेघ पदार्थांचे सेवन, दिवसा झोपणे, चिंता नसणे व बीजस्वभाव ही मेदोरोगाची प्रमुख कारणे आहेत.

'अचिंतया हर्षणेन ध्रुवं संतर्पणेन च।

नित्यस्वप्नप्रसंगाच्च नरो वराह इव पुष्यति।।' -

वरील सर्व कारणांनी पुरुष हा डुकराप्रमाणे चरबी सादून लड्डू होतो असेच वर्णन ग्रंथकारांनी केलेले आहे.

संप्राप्ति

१. 'मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः।

चरन् संधुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि।।

तस्मात् स शीघ्रं जरयत्याहारं चातिकांक्षति।

विकारांश्चाश्रुते घोरान् कांश्चित्कालव्यतिक्रमात्।।' - च.सू. २१/५, ६

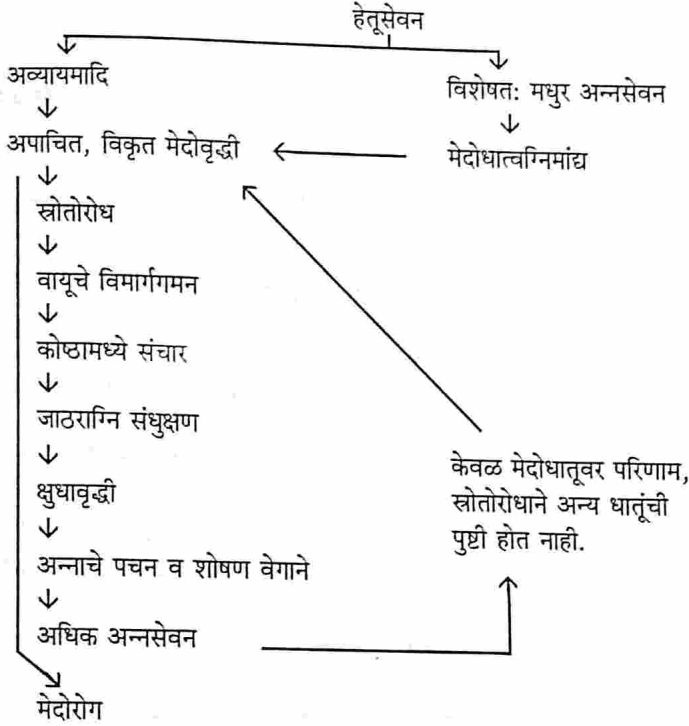
२. 'तस्य ह्यतिमात्रमेदस्विनो मेद एवोपचीयते न तथेतरे धातवः।' - च.सू. २१/४

३. 'मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहान्मेदः प्रवर्धयेत्।

मेदसाऽऽवृतमार्गत्वात् पुष्यन्त्यन्ये न धातवः।।' - मा.नि./मेदोरोग/१

वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणांनी, विशेषतः मधुर अन्नाच्या सेवनाने मेदाची वृद्धि होते. वृद्ध झालेल्या मेदाने स्त्रोतोरोग निर्माण होतो, आणि अन्य धातूंची पुष्टी होईनाशी होते. मेदामुळे अवरोध झाल्याने वायूच्या मार्गातही अडथळा निर्माण होऊन वायु विमार्ग होतो. हा विमार्ग वायु अवरोधामुळे कोष्ठगत संचरित होत राहिल्याने जाठराग्नीचे संधुक्षण अधिक प्रमाणात होते. प्रदीप्त जाठराग्निमुळे खाल्लेल्या आहाराचे लगेच पचन व शोषण होते व त्यामुळे अधिकच खाण्याची इच्छा उत्पन्न होते. या अधिक आहाराने पुनः अधिक मेदाची वृद्धि होते व त्यातून पुन्हा स्त्रोतोरोग वगैरे विषचक्र अव्याहत चालू राहून शरीरातील मेदसंचिती अधिकाधिक वाढतच जाते. यासच मेदोरोग असे म्हटले जाते.

मेदोरोगाची संप्राप्ति

मेदोरोगात अग्निसंधुक्षण होते ते केवळ जाठराग्नीचे. यावेळी धात्वग्नींचे संधुक्षण होते असे कोठेच वर्णिलेले नाही. याउलट धात्वग्निमांद्र हेच लक्षण मेदोरोगात मिळते. सुश्रुत टीकाकार डल्हण याने मेदोधात्वग्नीच्या ठिकाणी अग्निमांद्राची व तदजनित आमोत्पत्तिची कल्पना मांडलेली आहे.

या मेदोधात्वग्निमांद्रामुळेच मेद धातूचा उपचय न होता, विकृत गुणांचा व अतिप्रमाणात असा मेदोधातु उत्पन्न होत राहतो.

मेदोधातुची अतिप्रमाणात व विकृत स्वरूपाची वृद्धि झाल्याने त्यापुढील अस्थि, मज्जा, शुक्र या स्रोतसांमध्येही विकृति उत्पन्न होते. हाच विकृत मेदोधातु प्रतिलोम गतीने मांस, रक्त व रसवह स्रोतसांनाही दुष्ट करून सर्वच शरीर धातूंच्या प्राकृत निर्मितीला अडथळा उत्पन्न करतो.

अतिप्रमाणात आहार घेत असताना व्यायाम न करणे यानेही मेदसंचयाला व पर्यायाने रोगसंप्राप्तीला अधिकच मदत घडत असते.

पूर्वरूपे

'मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेष्वेव तिष्ठति।'

अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत्।।' - मा.नि./मेदोरोग/४

शरीरात नेहमी असणाऱ्या मेदाच्या प्रमाणापेक्षा थोडासा अधिक मेदसंचय होऊ लागतो. याची प्रचिती प्रथमतः उदरभागी दिसते. उदराची थोडीशी वृद्धि होते. आलस्य, स्वेदातिप्रवृत्ति या लक्षणांच्या जोडीला थोड्याशाही श्रमाने श्वास लागणे हे लक्षण उत्पन्न होते. ही सर्व मेदोरोगाची पूर्वरूपे आहेत असे म्हणता येईल.

सामान्य लक्षणं

१. 'मेदस्तु चीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु।

क्षुद्रश्वासतृषामोहस्वप्नक्रथनसादनैः॥

युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्ध्यैरल्पप्राणोऽल्पमैथुनः॥'- मा.नि./मेदोरोग/३

२. 'अतिस्थूलस्य तावदायुषो ऱ्हासो जवोपरोधः कृच्छ्रव्यवायता दौर्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदाबाधः क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति भवन्त्यष्टौ दोषाः॥'- च.सू. ११/४

३. 'तस्य ह्यतिमात्रमेदस्विनी मेद एवोपवीयते न तथेतरे धातवः, तस्मादस्यायुषो ऱ्हासः, शैथिल्यात् सौकुमार्याद्गुरुत्वाच्च मेदसो जवोपरोधः, शुक्राबहुत्वान्मेदसाऽऽवृतमार्गत्वाच्च कृच्छ्रव्यवायता, दौर्बल्यमसमत्वाद्भ्रातृनां; दौर्गन्ध्यं मेदोदोषान्मेदसः स्वभावात्, स्वेदनत्वाच्च, मेदसः श्लेष्मसंसर्गाद्विष्यन्दिवाब्दहुत्वाद्गुरुत्वाद्व्यायामासहत्वाच्च स्वेदाबाधः, तीक्ष्णाग्नित्वात् प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति।'-च.सू. ११/४

मेदोरोगामध्ये ८ प्रकारचे दोष उत्पन्न होतात असे चरकाचार्यानी सांगितलेले आहे. हीच मेदोरोगाची ८ प्रमुख लक्षणे आहेत असे म्हणता येईल. ते ८ दोष पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. आयुष्य कमी होणे. २. जवोपरोध- म्हातारपण लवकर येणे. ३. कृच्छ्रव्यवायता. ४. दौर्बल्य. ५. दौर्गन्ध. ६. स्वेदाबाध. ७. अतिक्षुधा. ८. अतितृष्णा.

सर्व शरीरात विशेषतः त्वचेखाली मेदाची अतिप्रमाणात वृद्धि होणे हे मेदोरोगाचे प्रत्यात्मिक असे लक्षण आहे. त्याखेरीज वर वर्णिलेले ८ दोष उत्पन्न होतात.

१. आयुष्याचा ऱ्हास होणे : मेदस्वी रुग्णामध्ये मेदाचीच अधिक प्रमाणात उत्पत्ति होत असते व त्यामुळेच अन्य धातूंची निर्मिती अगदी अल्प होत असते. मेदधातूही सारस्वरूपात नसून विकृत स्वरूपात उत्पन्न होत असतो. साहजिकच आयुष्याचे प्रमाण याने घटत जाते.

२. जवोपरोध : वरील सर्व कारणांनीच तारुण्य फार काळ टिकून राहू शकत नाही. म्हातारपण फार लवकर येते. शैथिल्य, सुकुमारता, गुरुता या कारणांनी जव म्हणजेच उत्साहाचाही अवरोध होतो.

३. कृच्छ्रव्यवायता : शुक्राची उत्पत्ति कमी झाल्याने तसेच शुक्रमार्ग मेदाने आवृत झाल्याने मैथुनशक्ति कमी होते व कृच्छ्रव्यवायता हे लक्षण येते.

४. दौर्बल्य : शरीर धातूंची उत्पत्ति विषम स्वरूपात होत असते. त्यामुळे दौर्बल्य हे लक्षण आढळते.

५. दौर्गन्ध्य : स्वेद हा मेदाचा मल आहे. मेदोग्निमांघ्रामुळे विकृत मेदोधातुच्या उत्पत्तीचे वेळी साम असा स्वेद अधिक प्रमाणात उत्पन्न होतो. यामुळे तसेच विकृत मेदाच्या स्वभावानेही शरीरात अतिदुर्गन्धितता येते.

६. स्वेदाबाध : स्वेदाबाध म्हणजे घाम अधिक प्रमाणात येणे. मेदातील पिच्छिलत्वामुळे किंवा दोषदुष्टीने झालेल्या मेदामुळे अधिक घाम येतो. शरीरात कफाच्या संसर्गाने मेद हा अधिक शिथिल झालेला असतो, प्रमाणतः अधिक वाढलेला असतो. शरीरात क्लेदाची उत्पत्ति अधिक होत असते. या कारणाने सतत घाम येत राहतो. मेदाच्या गुरु गुणामुळे रुग्णाला व्यायाम करणे कठीण जाते, पण अल्प श्रमानेही अतिप्रमाणात स्वेद येत असतो.

७. अतिक्षुधा व अतितृष्णा : कोष्ठातील वायूच्या संचरणामुळे जाठराग्नि प्रदीप्त होऊन क्षुधा व तृष्णा यांची अधिक उत्पत्ति होत असते.

उपद्रव

१. 'मेदस्यतीव संवृद्धे सहसैवानिलादयः।

विकारान् दारुणान् कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम्॥

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिक्उदरस्तनः।

अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्चते।'- च.सू. ११/८, ९

२. 'विकारांश्चाप्नुते घोरानिति वातविकाराणामन्यतमान्।' - मा.नि./मेदोरोग/टीका
मेदाच्या अतिवृद्धिमुळे उदर, स्तन हे अति विस्तृत, मोठे होऊन लोंबू लागतात. उत्साह हानी, प्रमेह, प्रमेह पीडका, ज्वर, भगंदर, विद्रधी, पक्षाघातादि वातव्याधि, हृद्रोग, रक्तदाब वाढणे इत्यादि अनेक उपद्रव मेदोरोगामध्ये उत्पन्न होताना दिसतात.

साध्यासाध्यत्व

'काश्यमेव वरं स्थौल्यात्, न हि स्थौलस्य भेषजम्।' - अ.ह. १४

या सूत्राने वाग्भटानी मेदोरोगातील असाध्यता स्पष्ट केलेली आहे. मेदोधातुचे क्षरण-लेखन करावयाचे, परंतु त्यामुळे वातप्रकोप मात्र होणार नाही याची काळजी घ्यावयाची अशा विरुद्धोपक्रमत्वामुळे हे असाध्यत्व येते. रोगी जर निष्ठेने, संयमाने वागणारा असेल व त्याने जर पथ्यापथ्याचा अवलंब व योग्य ते उपचार दीर्घकाळपर्यंत केले तर व्याधि कष्टाने बरा होतो व याप्य ठरतो. व्याधिवस्वभावामुळे, धात्वनिगमांघामुळे व कराव्या लागणाऱ्या पथ्यापथ्याच्या अप्रियतेने हे उपचार व पथ्य सांभाळणे रुग्णास कठीण जात असते हेही तितकेच खरे आहे.

चिकित्सा

१. 'गुरु चातर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्षणं प्रति।' - च.सू. २१/२०

२. 'वातघ्नान्यन्नपानानि श्लेष्ममेदोहराणि च।

रूक्षोष्णा बस्तयस्तीक्ष्णा रूक्षाण्युद्धर्तनानि च।।' - च.सू. २१/२१

३. 'प्रजागरं व्यवायं च व्यायामं चिन्तनानि च।

स्थौल्यमिच्छन्परित्यक्तुं क्रमेणाभिप्रवर्धयेत्।।' - च.सू. २१/२८

मेदोरोगामध्ये मुख्यतः आहारावर नियंत्रण ठेवणे ही चिकित्सा आवश्यक असते. आहार व औषधी द्रव्ये ही कफहर व मेदघ्न वापरली पाहिजेत, पण त्यामुळे वातप्रकोप होणार नाही याचीही काळजी घेतली पाहिजे. आहारात वापरण्याची द्रव्ये ही पचनास जड (गुरु), परंतु ज्यामध्ये सारभाग कमी अशी असावीत. आहार द्रव्ये ही रूक्ष व कठीण असणे लाभदायी ठरते. यव, कुलत्थ, अनेक प्रकारची तृणधान्ये-विशेषतः नाचणी, वरी, बाजरी यांचा उपयोग करणे फायदेशीर ठरते. मध हाही अपतर्पण करणाऱ्या द्रव्यांपैकी एक चांगले द्रव्य आहे. मध गुरु असून त्याने अग्निदीपन घडत नाही उलट अपतर्पण मात्र घडते व मेदोधातुचे क्षरण होते.

मेदोरोगामध्ये कटु, तिक्त द्रव्यांचे सेवन करणे अधिक चांगले. कटु, तिक्त द्रव्यांनी सिद्ध केलेले जल पिण्यास द्यावे. प्यावयाचे पाणी नेहमी गरम असावे. गरम पाण्यानेही लेखन घडते. नित्य गरम पाणी प्याल्याने (पाणी प्यावयाचे वेळी गरम हवे. तापवून गार केलेले पाणी नव्हे) महिन्याकाठी १ ते २ किलो वजन कमी होते आणि कोणत्याही प्रकारे अशक्तपणा न येता हे घडते, ही याची विशेषता आहे.

मेदोरोगामध्ये जागरण, व्यवाय व व्यायाम या गोष्टी हितकर ठरतात. परंतु या गोष्टींचा अवलंब करताना त्या क्रमाक्रमाने वाढवत गेल्या पाहिजेत, अन्यथा त्यांचा त्रास होतो. या तीनही उपक्रमांनी वृद्ध मेदोधातुचे लेखन घडते, हळूहळू शरीर लाघव प्राप्त होऊन उत्साहही प्राप्त होतो.

वरील सर्व उपक्रमांबरोबरच रोग्याच्या मागे काहीतरी मानसिक चिंता, काळजी उत्पन्न होईल, असे पहावे. यानेही थोडासा, पण निश्चित परिणाम होतो.

औषधी चिकित्सेपेक्षा पथ्यापथ्यालाच या रोगात अधिक महत्त्व असल्याने सुरुवातीस या पथ्यापथ्याचा विचार मांडला. आता औषधांचाही विचार करणे क्रमप्राप्त आहे.

मेदोरोगामध्ये रूक्ष, उष्ण द्रव्यांचे बस्तित हितकर ठरतात. सामान्यतः वत्सकादि गणातील द्रव्यांच्या सहाय्याने निरूह वस्तित दिला जातो. मृदु अनुलोमन हेही मेदोरोगात हितकारी ठरते. अनुलोमनासाठी विशेषतः रूक्षण, लेखन, मृदुविरचन करणारे गोमूत्र अधिक उपयुक्त ठरते. गोमूत्र हरितकी हा गोमूत्राचा कल्पही अनेकवेळा वापरला जातो.

औषधी द्रव्यांमध्ये शिलाजतु व कुंभा ही दोन मेदोरोगावरील अग्रगण्य द्रव्ये आहेत. एकेरी शिलाजतु १ ने २ ग्रॅम वर गरम पाण्याबरोबर वापरणे हिताचे ठरते. परंतु एकेरी शिलाजतु फार दिवस सातत्याने वापरल्यास त्यामुळे शोथ उत्पन्न होण्याची शक्यता लक्षात घेता शिलाजतुचे कल्प वापरणे अधिक युक्त ठरते. या दृष्टीने चंद्रप्रभा हा कल्प मेदोरोगासाठी उपयुक्त असणारा महत्त्वाचा कल्प होय. कुंभाफळ व शिलाजतु यांचा कुंभजतु हा कल्पही अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

गुग्गुळु हाही लेखन करणारा, रूक्ष, उष्ण, वातघ्न व कफमेदहर असल्याने मेदोरोगासाठी उपयुक्त ठरतो. त्रिफळा, त्रिकटु व गुग्गुळु ही त्रिफळा गुग्गुळुतील सर्वच घटक द्रव्ये लेखन, स्रोतोविवंध दूर करणारी आहेत व म्हणूनच त्रिफळा गुग्गुळु हे मेदोरोगावरील एक अग्रगण्य असे औषध आहे.

मेदोरोगामध्ये सर्व धातूंच्या टिकाणी शैथिल्य आलेले असते, दौर्बल्यही फार मोठ्या प्रमाणात आलेले असते. हे शैथिल्य दूर करण्यासाठी लोह भस्माचा उपयोग होतो. लोहभस्म हे कषाय रसाचे व उत्तम कफमेदहर असून धातुशैथिल्य दूर करण्यात श्रेष्ठ समजले जाते. याने मेदोरोगात येणारे दौर्बल्यही त्वरेने कमी होते. लोहभस्म स्वल्पप्रमाणे वापरले जाते. तसेच ज्यामध्ये लोह, ताम्र, गुग्गुळु, शिलाजतु यासारखे घटक आहेत अशा आरोग्यवर्धिनीचाही उपयोग मेदोरोगात बल्य म्हणून केला जातो. याटिकाणी बल्य शब्दाने वजन वाढविणे हा अर्थ अपेक्षित नाही, तर धातुशैथिल्य दूर करून थकवा नष्ट करणारे हे द्रव्य आहे, हे लक्षात घ्यावयास हवे.

मेदोरोगामध्ये घाम अतिप्रमाणात येतो. या अतिस्वेदनामुळे शरीर दीर्घान्व अधिक असते. ते कमी करण्यासाठी रूक्ष द्रव्यांचे उद्वर्तन करणे हितकर ठरते. साधी टाल्कम पावडर वापरली तरी फायद्याचे ठरते. परंतु अधिक लाभासाठी हरीतकी, शिरीष, लोध्र, नागकेशर इत्यादींच्या सूक्ष्म चूर्णांचे उद्धूलन करणे चांगले. घाम कमी करण्यासाठी वंगभस्म हेही अत्यंत उपयुक्त ठरते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

मेदोरोग Obesity

मेदोवृद्धीची प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. सहज : काही जमातीमध्ये स्वभावतःच मेदोवृद्धि आढळते. डच, जर्मनीच्या दक्षिण भागातील लोक, लंडन व आफ्रिकेच्या काही जातींमध्ये स्वभावतःच मेदोवृद्धि आढळते.

२. सहाय्यक कारण : पुरुषांच्या अपेक्षेने स्त्रियांमध्ये व वयाच्या ४० व्या वर्षानंतर अधिक प्रमाणात आढळते.

३. प्रधान कारण : अ) काही अंतःस्रावी ग्रंथींची क्रियाहीनता हे प्रमुख कारण आहे. चुल्लिका ग्रंथी (Thyroid Gland), पीयूष ग्रंथी (Pituitary body), उपवृक्क ग्रंथी (Suprarenal glands), वृषणग्रंथी (Testes), या ग्रंथींच्या अंतःस्रावांचे विकृति झाल्याने, विशेषतः या ग्रंथींचा अंतःस्राव कमी झाल्याने, Basal metabolism कमी होते, वसेचे संपूर्ण पचन होत नाही व ती धातूमध्ये एकत्रित होऊ लागते.

आ) व्यायामाचा अभाव

इ) दिवसा झोपणे.

ई) अत्यधिक पौष्टिक, विशेषतः मधुर, स्निग्ध आहाराचे सेवन करणे.

मेदस्वी व्यक्तींना भूक फार लागते. त्यामुळे अधिक आहार रुग्णाकडून घेतला जातो. सर्वसामान्यपणे एकाच टिकाणी बसून राहणाऱ्या व्यक्तीसाठी १७०० कॅलरीची आवश्यकता असते. पण व्यायाम करणाऱ्या, हिंडणाऱ्या व्यक्तींमध्ये अधिक कॅलरीची जरूरी असते. मेदोरोगी परिश्रम न करताही आहार मात्र पौष्टिक (High Caloric diet) घेतो. याचवेळी अंतःस्रावांची विकृति असल्याने परिणामस्वरूप, शरीरात मेदःसंचिती अधिकाधिक होत रहाते.

मेदस्वी रुग्णाची गतिशीलता कमी होते, क्षुद्रशवास, हृदयातिपात (Fatty degeneration of heart), विचर्चिका (Eczyma), मधुमेह यांची प्रवृत्ति आढळते. त्यांची मैथुनशक्ती कमी होते. स्वेद अतिप्रमाणात व दुर्गंधित असतो. क्षुधा व तृष्णा अत्यधिक असते.

□□□

हेतू

'सेवा रुक्षान्नपानानां लंघनं प्रमिताशनम्।
क्रियातियोगः शोकश्च वेगनिद्राविनिग्रहः।।
रूक्षस्योद्धर्तनं स्नानस्याभ्यासः प्रकृतिर्जरा।

विकारानुशयः क्रोधः कुर्वन्त्यतिकृशं नरम्।।'- च.सू. २१/११-१२

सतत रूक्ष अन्नपान सेवन करणे, लंघन करणे वा अति अल्प प्रमाणात आहार घेणे, शोधनोपक्रमांचा अतिरेक होणे, शोक, वेगविधारण, जागरण, रूक्ष उद्धर्तन ही कार्याची प्रमुख कारणे आहेत. आनुवंशिकता, वार्धक्य, दीर्घकालीन आजार, स्वभाव संतापी, मत्सरी किंवा द्वेषी असणे या कारणांनीही मनुष्यास कृशता येते. कृशता येणे हे मांसधातूच्या क्षयाचे, तसेच मेदक्षयाचे परिणामस्वरूप लक्षण आहे.

संप्राप्ति

वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणांनी वातप्रकोप होतो. हा प्रकुपित वात मांस व मेद यांचे उपशोषण करतो. आहाररस हा वायूने व्याप्त झालेला असल्याने त्यामुळे मांस व मेद यांचे योग्य असे पोषण घडत नाही आणि त्यामुळे कृशता अधिकच वाढत जाते.

कार्य संप्राप्ति

हेतूसेवन

↓

वातप्रकोप

मांस व मेदाचे
उपशोषण

आहार रस वायूने व्याप्त

↓
रसादि धातूंचे पोषण
नीट होत नाही.

कार्य

सामान्य लक्षणे

'व्यायममतिःसौहित्यं क्षुत्पिपासाऽऽमयौषधम्।

कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम्।।

प्लीहा कासः क्षयः श्वासो गुल्मोऽर्शास्त्युदराणि च।

कृशं प्रायोऽभिधावन्ति रोगाश्च ग्रहणीगताः।।

शुक्लस्फिग्गुदरघ्नीवो धमनीजालसन्ततः।

त्वगास्थिशोषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मतः।।'- च.सू. २१/१३ ते १५

अतिकृश व्यक्तीस व्यावाम, अधिक प्रमाणात आहार घेणे, भूक, तहान, वीर्यवान औषधे किंवा हवामानानील गोन उष्णादीधे फेरबदल हे मुळीच सोसवत नाहीत. त्याचे नितंब, पोट, मान आणि सर्व शरीराक्यव हे शुक्ल, सूकृतयत्ना दिसतात. शरीरावर सिराजाल दिसते. शरीरात केवळ हाडे व कातडी तेवढी शिल्लक आहेत असे वाटते व त्यामुळे पांटे व पर्वभाग फार मोठे व जाड वाटतात.

कृश व्यक्तीस प्लीहावृद्धी, कास, शोष, क्षय, श्वास, गुल्म, अर्श, उदर यासारख्या व्याधि होण्याची गत्यना शक्यते त्यास कोणत्या ना कोणत्या प्रकारची पीडा सतत होत राहते आणि म्हणूनच 'सततं व्याधितौ पृती अतिस्थूलकृशो नरो' असे या अवस्थेचे वर्णन करावे लागते.

चिकित्सा

१. 'स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्वृतिः शमः।

चिन्ताव्यवायव्यायामविरामः प्रियदर्शनम्।।'- च.सू. २१/२९

२. 'अचिन्ताच्च कार्याणां ध्रुवं संतर्पणेन च।

स्वप्नप्रसंगाच्च नरो वराह इव पुष्यति।।'- च.सू. २१/३४

पचण्यास हलकी पण संतर्पण करणारी अशी आहार द्रव्ये वापरली पाहिजेत. निद्रा, आनंदी वातावरण, सुखकारक शय्या, मनाला चिंता नसणे, संयम पाळणे, व्यायाम, मैथुन, काळजी या गोष्टीपासून अलिप्तता, प्रिय व्यक्तींचे संगत मिळणे यामुळे शरीराची पुष्टी होते.

औषधी कल्पांमध्ये अश्वगंधा, शतावरी, भुईकोहाळा, वाराहीकंद, सालंमिश्री, सफेदमिश्री किंवा जीवनीय गणांनाल अन्य औषधी द्रव्ये वापरणे युक्त ठरते. बदाम, अक्रोड, काजू, पिस्ता यासारखा सुकामेवा, द्राक्षे, आंबा ही फळे, दुध, तूप, अंडी यांचा मुक्तहस्ताने वापर करणे आवश्यक ठरते. आनुप व मेद्य प्राण्यांचे मांस हितकर असते. अन्य आहारी मधुर रसप्रधान, स्निग्ध व बल्य असाच हवा.

सुवर्ण कल्पांचाही वापर वजन वाढविण्यासाठी चांगला होतो. सुवर्ण मालिनी वसंत, वसंत कुसुमाकर, सुवर्ण सिद्ध जल या सर्वांचा वजन वाढविण्यास म्हणजेच काशर्य कमी करण्यासाठी फारच चांगला उपयोग होत असतो.

□□□

'सुखस्पर्शप्रसंगित्वं दुःखद्वेषणलोलता।

शक्तस्यचाप्यनुत्साहः कर्मस्वालस्यमुच्यते।।' - सु.शा. ५/५२

आलस्य म्हणजे कंटाळा असणे- शक्ती असूनही काम करण्याचा कंटाळा येणे. हा विकार सामान्यतः कफप्रधान व्याधि, मेदोरोग व सामदोष यामध्ये लक्षण स्वरूप म्हणून आढळतो. काही व्यक्तींमध्ये स्वभावतःच आलस्य असते. तमोगुणाने मन व्याप्त असताना असे घडते.

मृदु, सुखकर असे स्पर्श हवेसे वाटणे, मऊ अशा गाद्या-गिरद्यांवर लोळणे, कोणत्याही प्रकारचे कष्ट वा थोडेसेही श्रम नकोसे वाटणे ही यातील प्रधान लक्षणे आहेत.

साम दोषाने उत्पन्न होणारे आलस्य हे सुखसाध्य असते. मेदोरोग व कफप्रधान व्याधि यातील आलस्य कष्टसाध्य असते तर स्वभाव दोषाने येणारे आलस्य हे असाध्य असते.

चिकित्सा

लंघन, आमपाचन, शोधन आणि विविध प्रकारचे व्यायाम यांच्या सहाय्याने आलस्याची चिकित्सा केली जाते. त्रिभुवनकीर्ति, आमपाचकवटी, वातविध्वंस, हरीतकी आणि शिलाजतुचे विविध कल्प यांचा आमपाचनासाठी, कफदोषनिर्हरणासाठी आणि मेद कमी करण्यासाठी उपयोग केला जातो.

□□□

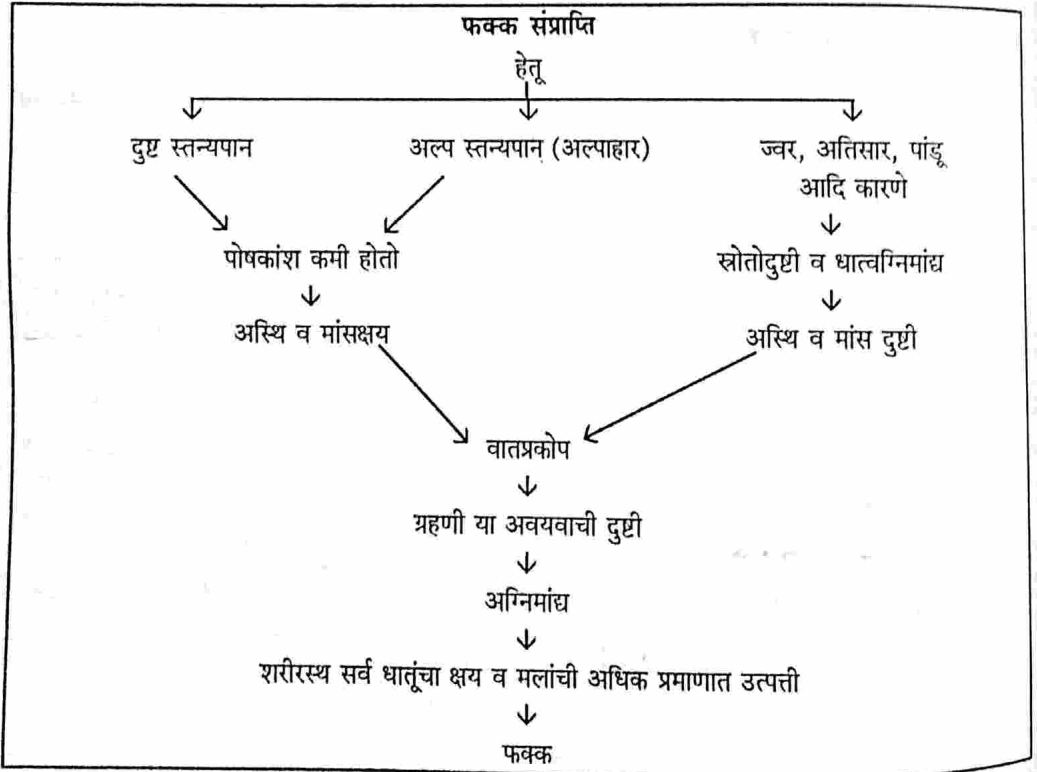
फक्क

फक्क हा व्याधि काश्यपसंहितेमध्ये विस्ताराने वर्णिलेला आहे. सामान्यतः बालरोग म्हणून ओळखिला जाणारा हा रोग असला तरी मोठ्या व्यवतीमध्येही फक्क रोगाची लक्षणे आढळून येतात.

फक्कामध्ये मांसधातुक्षय प्रामुख्याने असतो असे वर्णन मिळते. परंतु लक्षणांकडे पाहिले असता मांसधातुप्रमाणेच अस्थिधातूची विकृति व क्षयही यामध्ये मोठ्या प्रमाणात असतो असे दिसते. यासाठीच फक्करोगाची चिकित्सा करतांना अस्थिवर्धक अशा आहार-विहार व औषधांचा उपयोग करावा लागतो. द्रव्यसामान्य या दृष्टीने अस्थिभस्म विशेषतः अजास्थिभस्म व कुक्कुटांडत्वक् भस्म यांसारखी प्राणीज द्रव्ये सुचविली जातात.

फक्क रोगाचे ३ प्रकार प्रामुख्याने सांगितलेले आहेत. १. मातेकडून मिळणाऱ्या दुष्ट स्तन्याने उत्पन्न होणारा. २. मातेकडून योग्य प्रमाणात स्तन्य न मिळाल्याने होणारा. ३. विविध व्याधीमुळे बलक्षय होऊन उत्पन्न होणारा.

सर्व सामान्यपणे कोणत्याही धातूची पुष्टी होण्यासाठी पोषकांश किंवा पोषक भावपदार्थ योग्य त्या प्रमाणात मिळणे आवश्यक असते. त्याचबरोबर त्या धातूची उत्पत्ति जेथे होते ते स्रोतस प्राकृत असणे व त्या धातूचे परिणमन घडवून आणणारा धात्वग्नि प्राकृत असणे हेही आवश्यक असते. यापैकी कोणताही घटक सम्यक् नसेल - विकृत असेल तर साहजिकच धातूची पोषण क्रिया मंदावते वा थांबते. धातुक्षय उत्पन्न होतो.

फक्क रोगामध्येही मांस व अस्थिधातूच्या क्षयाला वरील हेतूच कारणीभूत ठरतात असे म्हणता येईल. दुष्ट स्तन्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या फक्क रोगात बालकास मिळणारे स्तन्य योग्य प्रकारचे नसल्याने, पोषकांशाची कमतरता असल्याने धातुक्षय व तदजनित फक्काची उत्पत्ति होत असते. बालकास दुग्धपान चालू असतानाचा जर पुन्हा मातेस गर्भधारणा झाली असेल तर मातेने घेतलेल्या आहाराचे द्वारे दोषांचे पोषण घडणे कठीण होते. बालकास स्तन्याद्वारे योग्य ते पोषकांश मिळत नाहीत तसेच गर्भाचीही योग्य प्रकारे वाढ होऊ शकत नाही. याही अवस्थेत पोषकांशाची कमतरता हेच फक्काचे कारण ठरते. हाच फक्काचा दुसरा प्रकार होय.

काही वेळा ज्वर, अतिसार, ग्रहणी, पांडु यासारख्या व्याधींमुळे मांस व अस्थिधातूंचे पोषण क्रियेत अडथळा उत्पन्न होतो, त्यांची उत्पत्ति योग्य प्रकारे होत नाही व त्यामुळे फक्करोग उत्पन्न होत असतो. या प्रकारात स्रोतस व धात्वग्नि यांची दुष्टी ही महत्त्वाची कारणे ठरतात. हा व्याधिजनित फक्करोग लहान बालकाप्रमाणेच मोठ्या व्यक्तींमध्येही आढळून येतो. पहिले दोन प्रकार मात्र केवळ बालकाच्या 'क्षीराद' या अवस्थेतच बालकांना होणारे आहेत हे स्पष्ट आहे.

फक्कामध्ये दोषप्रकोपक कारणांनी ग्रहणी दुष्ट होते. अग्निमांद्र निर्माण होते. पचनशक्ति बिघडते. त्यामुळे शरीरपुष्टी-धातुवृद्धी अधिकच मंदावते. शरीरातील सर्व मलांचे प्रमाण वाढते व धातुक्षीणता येऊ लागते.

लक्षण

फक्कामध्ये सुरुवातीस मांस व मेदक्षयाची लक्षणे दिसू लागतात. नितंब शुष्क होऊन त्यावर सुरकुत्या दिसू लागतात. हातपाय शुष्क होतात, पण डोके व पोट मात्र मोठे दिसू लागते. चेहेऱ्यावर थोडीशी सूज येते. अंगावर रोमांच उभे राहतात. शरीरात जणू कातडी व हाडेच उरली आहेत असे वाटते. नेत्र पीत व आविल होतात. शरीराचा अधोभाग अधिक सुकत जातो. हालचाली मंदावतात. व बालक चालेनासे होते.

कालांतराने अस्थिक्षयाची लक्षणेही व्यक्त होऊ लागतात. केस गळतात. नखे मोठ्या प्रमाणात वाढतात. छातीचा आकार विकृत होतो (उरोहुंडन येते), श्वास हे लक्षण उत्पन्न होते. रुग्ण हा चिडचिडा व संतापी बनतो. मलमूत्रप्रवृत्ति अधिक होते. डोळे, कान, नाक इत्यादि ठिकाणच्या खमलांचीही उत्पत्ति अधिक प्रमाणात होते. स्वेदही अधिक प्रमाणात येतो. स्वेदाला दुर्गंधितता असते. मक्षिका व कृमिकीटकांचा त्यामुळे उपसर्ग होऊ लागतो. अशाप्रकारे मक्षिका व कृमिकीटकांचा उपसर्ग झाल्यास रुग्णबालक आसन्नमरण अवस्थेत पोहोचते.

चिकित्सा

फक्कामध्ये चिकित्सा करित असताना पोषकांशाची कमतरता दूर करणे, धात्वग्निमांद्र नष्ट करून अग्निप्रदीप्त करणे व स्रोतसांना बल प्राप्त करून देणे अशा प्रकारची चिकित्सा करणे आवश्यक असते.

पोषकांश योग्य तऱ्हेने मिळण्याच्या दृष्टीने बल्य औषधांचा प्रयोग केला जातो. विशेषतः अजास्थिभस्म, अस्थिपोषक, कुक्कुटांडत्वक्भस्म, विविध प्रकारची लोह-ताम्र इत्यादि धातूंची भस्मे, प्रवाळ, शंख यासारखी कॅल्शियम असणारी द्रव्ये व अन्य क्षार यांचा उपयोग केला जातो.

धातुक्षयजनित वातप्रकोप दूर व्हावा व मांस व मेदाची वृद्धि व्हावी यादृष्टीने बाह्य व अभ्यंतर स्नेह आवश्यक ठरतात. बाह्य स्नेहनासाठी बला तैल, नारायणतेल, चंदनबलालाक्षादि तेल इत्यादींचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो. याचे जोडीला मृदु संवाहनही आवश्यक ठरते. अभ्यंतर स्नेहपानासाठी बलातैल, शतपाकी क्षीरबलातैल, आनुप व औदक प्राण्यांची वसा (Cod Liver Oil वगैरे) यांचा प्रामुख्याने वापर केला जातो. जीवनीय गणातील किंवा अश्वगंधादि गणातील द्रव्यांनी सिद्ध केलेले दुग्ध पानासाठी उपयुक्त ठरते. याच सिद्ध दुग्धाचा बस्तीसाठीही चांगला उपयोग होतो. विविध प्रकारचे सुवर्णकल्प विशेषतः सुवर्णमालिनी वसंत, वसंतकुसुमाकर हे लाभदायी ठरतात. वसंत कल्पापैकी सुवर्णमालिनी वसंताप्रमाणेच मधुमालिनी वसंत हाही अत्यंत उपयुक्त कल्प आहे. याने धात्वग्निमांद्रही दूर होण्यास सहाय्य होते.

वरील सर्व औषधी चिकित्सा चालू असताना बल्य पण पचण्यास हलका असा आहार रुग्णास द्यावयास हवा. बल्य औषधांच्या व आहाराच्या अतिरेकाने अजीर्ण होणार नाही याचीही काळजी याचवेळी घ्यावयास हवी. अग्निवर्धनासाठी वरील औषधी कल्पांना आरोग्यवर्धिनी, अग्निंतुंडी, कुमारी आसव, कुमारी कल्प यांसारख्या औषधांची जोड देणे क्रमप्राप्त ठरते.

□□□

आमवात

या रोगामध्ये आम आणि वात या दोघांचीही स्वकारणाने दुष्टी वा प्रकोप होऊन व्याधि उत्पन्न होत असतो. यामुळेच या रोगास आमवात असे म्हटले जाते.

आमवात हा व्याधि चरकानी सांगितलेला नाही. याचे विस्तारपूर्वक वर्णन माधवनिदानात मिळते. वातरक्तात ज्याप्रमाणे व्यायामाबरोबर विदाही अन्नसेवन करणे हे कारण सांगितले जाते, त्याचप्रमाणेच आमवातात व्यायामाबरोबर स्निग्ध व अभिष्यंदी आहार घेणे हे महत्त्वाचे कारण सांगितले जाते.

आमवात व सामवायु यांच्यामध्ये लक्षणांत साधर्म्य असले तरी या दोहोंत व्यवच्छेद करता आला पाहिजे. सामवायुमुळे आमवाताप्रमाणेच शूल, गौरव, अरुचि आदि लक्षणे असतात. शिवाय आम ज्या ज्या टिकाणी जातो त्या त्या टिकाणी वेदना, शूल, स्पर्शासहत्व ही लक्षणे असतात असे सांगून संचारित्वही सांगितलेले आहे. असे असले तरी सामवायु विशिष्ट असे अधिष्ठान मात्र लाभलेले नसते. याउलट आमवातात संधिप्रदेश किंवा अन्य कफस्थाने या टिकाणी वायुसंश्रय होऊन तेथे दोषदूष्यसंमूर्च्छना घडलेली असते व म्हणूनच संधिवेदना हे लक्षण आमवातात येते. सामवायु मात्र असे विशिष्ट स्थान नसल्याने शरीरात कोठेही वेदना होऊ शकतात.

आमवात हा एक अत्यंत पीडाकर व दारुण असा व्याधि आहे. मध्यममार्गाचे आश्रयाने आमवात उत्पन्न होत असतो.

हेतू

'विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दोग्नेर्निश्चलस्य च।
स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा।।'

- मा.नि./आमवात/ १

ज्याचा अग्नि मंद आहे व जो नियमितपणे व्यायाम करित नाही, अशा व्यक्तिये विरुद्धाशन केले किंवा अतिस्निग्ध आहार घेऊन लगेच व्यायाम केला तर आमवात उत्पन्न होतो.

संप्राप्ति

'वायुना प्रेरितो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति।
तेनात्यर्थं विदग्धोऽसौ धमनीः प्रतिपद्यते।।
वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः।
स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छिलः।।
जनयत्याशु दौर्बल्यं गौरवं हृदयस्य च।
व्याधिनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः।।
'युगपत्कुपितावन्तस्त्रिकसन्धिप्रवेशकौ।
स्तब्धं च कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते।।'

- मा.नि./आमवात/ २ ते ५

आमवाताची संग्राप्ति

हेतूसेवन

व्यायामादि

↓

चल गुणाने वातप्रकोप

नित्य रिन्गघ अन्नपान

↓

आमोत्पत्ती (पिच्छिल गुण अधिक)

→ साम वायुची निर्मिती ←

↓

आमाला गती

↓

धमनी द्वारा सर्व शरीरात संचार

↓

धमनीतून वाहताना स्थानिक दोषांमुळे आम अधिक दूषित,
आमाला विभिन्न वर्णप्राप्ती, अतिपिच्छिलता

↓

अनेक स्रोतसांत क्लेद

↓

दूषित आमाला श्लेष्मस्थानाचे ठिकाणी संश्रय
(आमाशय, संधी, शिर, उर, कंठ, हृदय,
विशेषतः संधी व त्रिक प्रदेशी)

↓

हृदयामध्ये दूषित आमामुळे हृद्गौरव, दौर्बल्य

↓

याबरोबरच अंगगौरव

↓

चल गुणयुक्त वायुमुळे आमाला संचारित्व

↓

क्रमाने विविध संधीचे ठिकाणी संचारी वेदना

↓

आमवात

वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणांनी वातप्रकोप आणि आमोत्पत्ति या दोन्ही घटना एकाच वेळी शरीरात उत्पन्न होत असतात. प्रकुपित वायुमुळे आमाला गती प्राप्त होते आणि तो दशधमनीद्वारे सर्व शरीरात संचार करू लागतो. श्लेष्मस्थानांकडे हा आम जातो व त्या स्थानांची विकृती आमामुळे घडते. श्लेष्मस्थान या शब्दाने येथे आमालाशय, संधी, शिरःप्रदेश, कंठ, उरःप्रदेश हे सर्वच अवयव अपेक्षित आहेत. धमनीमधून वाहताना हा आम त्या ठिकाणाच्या दोषांमुळे अधिकच दूषित होतो. त्याला विभिन्न वर्ण प्राप्त होतात व तो अतिपिच्छिल असा असतो. हा आम शरीरस्थ अनेक स्रोतसांमध्ये क्लेद उत्पन्न

करतो. त्यामुळे दौर्बल्य व हृत्प्रदेशी गौरव अशी लक्षणे उत्पन्न होतात. प्रकुपित वात आणि आम दोन्ही एकत्र येऊन कोष्ठ, संधी आणि त्रिकृप्रदेश यांची विकृति उत्पन्न करतो. सर्व शरीर जखडले जाते व त्यालाच आमवात अशी संज्ञा दिली जाते.

रोगोत्पादनासाठी दोषप्रकोपाइतकाच आमही महत्वाचे कारण ठरत असतो. केवळ आमवातातच नव्हे तर अन्य रोगांतही आमोत्पत्तीशिवाय व्याधीची निर्मिती होऊच शकत नाही. यामुळेच प्रत्येक रोगात चिकित्सा करताना आमचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते.

सुश्रुताने या आम्याचे कार्य वर्णन करताना म्हटले आहे.

'यत्रस्थमामं विरुजेतमेव देशं विशेषण विकारजातैः।

दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च।।' - सु.उ. ३६

सुश्रुताचे हे वर्णन आमवातातील वर्णनाप्रमाणेच आहे हे स्पष्ट जाणवते. आम म्हणजे अपचित आहाररस असून 'समूतं सर्व रोगाणां' असेच याचे वर्णन केले जाते. आम्याच्या स्वरूपाचे वर्णन करताना-

'अविपक्वं असंयुक्तं दुर्गंधं बहुपिच्छिलम्।

सदनं सर्व गात्राणां आममित्यभिययते।।' - मा.नि./आमवात/५ टीका

असे म्हटलेले आहे. या आम्यामुळे उत्पन्न होणारी स्रोतोरोध, बलभ्रंश, गौरव आदि सर्व लक्षणे आमवातातही साहजिकच उत्पन्न होत असतात.

आमवातात संधि विकृति असते ती प्रामुख्याने मोठ्या संधीची. मणिबंध, कूर्पर, अंस, गुल्फ, जानु, वंक्षण आणि त्रिकृ संधि यांची विकृति अधिक प्रमाणात मिळते.

पूर्वरूपे

आमवातात ज्वर हे लक्षण सुरुवातीस अवश्यंभावी असते. तीक्ष्णवेगी ज्वर, अंगगौरव, सांधे जखडल्यासारखे वाटणे ही आमवाताची पूर्वरूपे आहेत. आमवाताची सुरुवात ही नेहमी ज्वराने होते असे आपणास म्हणता येईल.

सामान्य लक्षणे

'अंगमर्दोऽरुचिस्तृष्णा ह्यालस्यं गौरवं ज्वरः।

अपाकः शूनतांऽगानामामवातस्य लक्षणम्।।

स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत्।

हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु।।

करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते।

स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः।।

जनयेत्सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकारुचिगौरवम्।।

उत्साहहानिं वैरस्यं दाहं च बहुमूत्रताम्।।

कुक्षौ कठिनां शूलं तथा निद्राविपर्यम्।।

तृदृष्टिर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विड्विबद्धताम्।।

जाड्यान्त्रकूजनमानाहं कष्टांश्चान्यानूपद्रवान्।।' - मा.नि./आमवात ६ ते १०

अंगमर्द, अरुचि, तृष्णा, आलस्य, शरीरगौरव, ज्वर, खाल्लेल्या अन्नाचे पचन न होणे, शोथ ही आमवाताची सामान्य लक्षणे आहेत. आमवाताच्या या सामान्य लक्षणांत संधिशूल हे लक्षण सांगितलेले दिसत नाही. त्यावरून ही लक्षणे अगदी सुरुवातीस असणारी लक्षणे आहेत हे स्पष्ट होते. किंबहुना यांना आमवाताची पूर्वरूपे म्हणणेच अधिक संयुक्तक ठरेल.

जेव्हा व्याधि अधिक व्यक्त होतो, अधिक प्रवृद्ध होतो, त्यावेळी वरील सर्व लक्षणे अधिक प्रमाणात व्यक्त

होतातच, पण त्याचबरोबर हस्त, पाद, शिर, गुल्फ, त्रिक, जानु, उरु याठिकाणी असणाऱ्या संधिमध्ये शोथ व शूल उत्पन्न होतो. त्याठिकाणी तीव्र स्पर्शासहत्व, उष्णस्पर्श व आरक्तवर्णता ही लक्षणे असतात. क्रियाल्पता, सशूलक्रिया वा क्रियाहानी ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

आमवातात असणारा संधीशूल व शोथ यामध्ये संचारित्व असते. एका सांध्याकडून दुसऱ्या सांध्याकडे या लक्षणांचे आवर्तन घडत असते. आम शरीरात संचार करताना ज्या संधीच्या ठिकाणी जाऊन पोहोचेल त्याठिकाणी शोथ, शूल, आरक्तवर्णता, उष्णस्पर्श, स्पर्शासहत्व ही लक्षणे उत्पन्न होतात. पण त्याचवेळी पहिल्या विकृत संधीप्रदेशी असलेला शोथ, शूल व अन्य लक्षणे मात्र एकदम कमी झालेली दिसतात. याप्रकारचे संचारित्व असणे हे आमवातातील एक विशिष्ट लक्षण असून या लक्षणाचे सहाय्यानेच अन्य संधिशूल असणाऱ्या व्याधीशी आमवाताचा व्यवच्छेद करणे शक्य होते.

संधीप्रदेशी असणारी वेदना अत्यंत तीव्र स्वरूपाची, असह्य अशी असते म्हणूनच याची तुलना वृश्चिकदंश वेदनेशी केली जाते.

याखेरीज आमवातात अनेक सार्वदेहिक लक्षणे उत्पन्न होतात. अग्निमांघ, लालास्राव, अरुचि, गौरव, उत्साह हानी, मुखवैरस्य, शरीरदाह, बहुमूत्रता, कुक्षिप्रदेशी काठिण्य व शूल, हृद्ग्रह, मलावष्टंभ, निद्राधिक्य ही महत्त्वाची सार्वदेहिक लक्षणे आहेत.

प्रकार

आमवाताचे केवळ वातज, पित्तानुबंधी, कफानुबंधी असे प्रकार केले जातात.

'पित्तात्सदाहरागं च सशूलं पवनानुगम्।

स्तिमितं गुरुकण्डूं च कफदुष्टं तमादिशोत्।।'- मा.नि./आमवात/११

आमवातात पित्तानुबंध असताना दाह व आरक्तवर्णता, केवळ वातज असताना अत्यधिक प्रमाणात पीडा व कफानुबंध असताना स्तैमित्य, गौरव, कंडू ही लक्षणे उत्पन्न होताना दिसतात.

उपद्रव

'तृदृष्टिर्दिभ्रममूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विड्विबद्धताम्।

जाड्यान्त्रकूजनमानाहं कष्टांशान्यानुपद्रवान्।।'- मा.नि./आमवात/१०

तृष्णा, छर्दी, भ्रम, मूर्च्छा, हृद्ग्रह, मलावष्टंभ, आंत्रकूजन, आध्मान हे आमवाताचे प्रमुख उपद्रव आहेत. याखेरीज अन्य अनेक उपद्रव आमवातात उत्पन्न होऊ शकतात.

व्याधीच्या गंभीर अवस्थेत, व्याधी जीर्ण झाला असताना हद्रोग हा महत्त्वाचा उपद्रव अनेक रोग्यांत उत्पन्न होत असतो. हृदयाचा आकार वाढणे, हृदयाच्या मांसपेशीत विकृति आल्याने रसविक्षेपणाच्या कार्यात अडथळा येऊन विकृत ध्वनी उत्पन्न होणे, हृत्शूल या प्रकारचे हद्रोगाची निर्मिती आमवातात उपद्रव स्वरूपात येते. आमवाताची सामान्य संप्राप्ति सांगताना दोष हे कफस्थानाकडे जाऊन त्या स्थानांची विकृति उत्पन्न करतात असे विवेचन केलेले आहे. संधिप्रमाणेच हृदय हे एक प्रमुख कफस्थान असल्याने या रोगात हृदयाचीही विकृति उत्पन्न होत असते, अशीच या उपद्रवाची उत्पत्ति सांगणे सहज शक्य आहे.

उदकं - संधिसंकोच, हस्तपाद वक्रता, हद्रोग.

साध्यासाध्यत्व

एकदोषज आमवात साध्य, द्विदोषज याप्य, सर्व शरीरव्यापि, शोथयुक्त व सान्निपातिक आमवात कृच्छ्रसाध्य असतो. उपद्रवयुक्त आमवात विशेषतः हद्रोग उपद्रवात्मक असताना कष्टसाध्यच बनतो.

पुराण आमवात हाही कष्टसाध्यच असतो.

'लघनं स्वेदनं तिकसदीपनानि कादृचि च।
विरचनं स्नेहपानं ब्रस्यध्याममारुते।।
रुक्षः स्वेदो विधातव्यो घालुकापीटलैस्तथा।
उपनाहाः कर्तव्यास्तैऽपि स्नेहविवर्जिता।।' - योगरत्नाकर

आमवातामध्ये प्रामुख्याने चिकित्सा करावी लागते ती आमाची. यासाठी लघन, स्वेदन, तिक्त व कटु/क्षान्ताक व दीपन द्रव्ये वापरली जातात. लघन करताना वासप्रकोप होणार नाही, याची मात्र काळजी घ्यावी लागते. आमवातामध्ये स्वेदन केल्याने आमपाचन होऊन स्रोतोरोध दूर होण्यास मदत होते. परंतु हे स्वेदन रुक्ष अशा द्रव्यांचे हवे. स्नेहस्वेद केल्यास स्नेहनामुळे स्रोतोरोध अधिक वाढण्याची शक्यता असते हे लक्षात घेऊनच रुक्ष स्वेद वापरला जातो. स्वेदनासाठी घालुकापीटलीच्या सहाय्याने स्वेद दिला जातो. म्हणजेच कापडाच्या पुरघुंडीमध्ये गरम वाळू घेऊन त्याने स्वेदन केले जाते. स्नेहविरहित पदार्थांचे उपनाह हेही वापरले जातात, किंवा इन्फ्रारेड किरणांच्या सहाय्याने किंवा अन्यप्रकारेही तापस्वेद केला जातो.

विविध प्रकारचे उष्ण द्रव्यांचे लेप करणे हेही आमवातात हितायक ठरते. बबनाग, टेंटू व धतूद यांचा लेप (न्यक्तासत यालाच हिरवा लेप म्हणतात) हा उत्कृष्ट समजला जातो. दशांग लेप, लेपगोळी हे लेपासाठी उपयुक्त ठरणारे आणखी काही कल्प आहेत.

आमपाचनासाठी व विरचनासाठी एरंडस्नेह हा उत्कृष्ट समजला जातो. आमवातात जे स्नेहमान चिकित्सा सूत्रात सांगितले आहे ते केवळ एरंडस्नेहाचे होय. अन्य स्नेह हे सर्वस्वी निषिद्धच ठरतात. आमवातात एरंडस्नेह हा एक व्याधिप्रत्यनीक म्हणून वापरला जातो. योगरत्नाकरामध्ये एरंडस्नेहाची प्रशस्ती सांगिताना-

'आमवातगर्जेद्रस्य शरीरवनचारिणः।
एकमेवाग्रणीर्हन्ति एरंडस्नेहकैसरी।।'

असे म्हटले आहे. शरीररूपी वनात संचार करणाऱ्या आमवातरूपी गर्जेद्राचा नाश करण्यासाठी एरंडस्नेहरूपी सिंह हा एकमेव असतो असे या सूत्रात म्हटलेले आहे.

सर्वसामान्यपणे शोथनोपक्रम करताना आमावस्था नाही हे पहावे लागते. 'सर्वे देहप्रविसृताः समान् दोषान् न निहन्ति।' असे स्पष्ट वचन शास्त्रकारांनी दिलेले आहे. आमवातात आमाचेच आधिक्य असते, दोषही सर्व शरीरात पसरलेले असतात, अशा अवस्थेत विरचन देणे व तेही स्नेहविरचन देणे कसे काय योग्य ठरते असा प्रश्न साहाय्यिकक उपस्थित होतो.

आमवातात केवळ एरंडस्नेह द्यावा इतकेच न म्हणता तो सर्व चिकित्सेत उत्कृष्ट आहे असे वर्णन केलेले दिसते. वाली परस्पर संगती कशी लावावी असाही प्रश्न अनेकवेळा उपस्थित केला जातो.

खरे पाहता याचे स्पष्टीकरण देणे अगदी सोपे आहे. आमवातात एरंडस्नेहाचा अभ्यंतर प्रयोग करताना तो एक उत्कृष्ट विरचन करणारे द्रव्य आहे, हा त्याचा गुणधर्म लक्षात घेतला जातो. एरंडस्नेहाचे कार्यक्षेत्र केवळ महास्रोतसाभूतत्व मर्यादित आहे. एरंडस्नेह शरीरात ग्रहणीद्वारे शोषिला जाऊन सर्व शरीरात स्नेहनाचे कार्य करतो, अशी स्थिती कधीच असत नाही. तो गुदाद्वारे मलाबरोबर बाहेर पडून जातो आणि म्हणूनच एरंडस्नेहाने स्नेहाचे अपेक्षित असणारे स्रोतोरोधादि दुष्परिणाम कधीच घडताना दिसत नाहीत.

आमवातास कारणीभूत ठरणारा आम हा अतिपिच्छिल असतो (नानावर्णाऽतिपिच्छिलः). या पिच्छिलतेमुळेच स्वामता निर्माण होणे किंवा शरीरधातूशी लीन होऊन राहणे हे आमाचे अन्यत्र आढळणारे गुण या व्याधीत असत नाहीत. शिमान वायुमुळे या आमाला गती प्राप्त झालेली असते आणि म्हणूनच संचारित्वही असते. आमवातात यद्यप्यप्ये धातुत्वात्ता नसल्याने व आमाला संचारित्व असल्याने विरचनाद्वारे या आमाचे निर्हरण करणे, कोणतेही दुष्परिणाम न घडवता निर्हरण करणे सहज शक्य होते.

एरंडस्नेह हा उत्कृष्ट दीपन पाचन करणारा व वातानुलोमकही आहे. या एरंडस्नेहाच्या सर्व गुणांमुळे त्याचा उपयोग आमवातात केल्याने शरीरस्थ वाढलेला आम व प्रकुपित वात या दोहोंवरही कार्य घडते. आमपाचन व वातशमन झाल्याने आमवात बरा होण्यास मदत होते.

एरंडस्नेह शुंठी फांटातून दररोज सकाळी २ चमचे देणे हितावह ठरते. गंधर्वहरीतकीसारखा एरंडतैलाचा कल्पही वापरता येतो. भाकरी किंवा पोळी तयार करताना त्यात एरंडस्नेह मिसळून देण्याची प्रथा आहे. यामुळे एरंडस्नेहाचा जो दुर्गंध असतो त्यामुळे उत्पन्न होणारी अरुचि, हल्लास आदि लक्षणे टाळणे शक्य होते.

आमवातात विरेचनाप्रमाणेच वातासाठी बस्तिप्रयोगही केले जातात. दशमूलक्वाथाचा निरूह व एरंडस्नेहाचा अनुवासन यांचा व्यत्यासात प्रयोग केला जातो.

आमवातात जी अन्य पाचन चिकित्सा केली जाते त्यात बचनागाचे कल्प हे आमपाचन व वेदनाप्रशमनासाठी अग्रगण्य समजले जातात. या कल्पांच्या उपयोगाने आमवातात असणारे ज्वर लक्षणही कमी होण्यास सहाय्य मिळते. त्रिभुवनकीर्ति, वातविध्वंस, आमवातविध्वंसन रस हे यातील काही महत्त्वाचे बचनागाचे कल्प आहेत.

आमवातात जीर्णावस्थेत उत्पन्न होणारा हृद्रोग हा उपद्रव टाळण्यासाठी सुरुवातीपासूनच सुवर्णाचे कल्प वापरणे हितावह ठरते. सुवर्ण हे उत्कृष्ट हृद्बल्य असल्याने आमवातामुळे पुढे उत्पन्न होणारी हृद्विकृति सुवर्णाच्या सुरुवातीपासूनच वापरणे टाळता येते. बचनागाच्या कल्पांपैकी सुवर्णयुक्त असणारा पाचकेंद्र रस हा कल्प म्हणूनच उत्कृष्ट आमवातघ्न समजला जातो. यात असणारी रससिंदूर, हरताळ, मनःशिला, धत्तुरबीज, वत्सनाभ, कारस्कर ही सर्वच द्रव्ये उत्तम आमपाचक असून शिवाय त्यास दिलेली तुलसीस्वरसाची भावनाही आमपाचनासाठी सहाय्यकारी ठरते. यात असणारी सुवर्ण व कुचला ही दोन द्रव्ये हृद्बल्य आहेत. कुचल्याच्या व्यायि, विकासि गुणांचाही आमपाचनासाठी उपयोग होतो. पाचकेंद्र रस २५० मि. ग्रॅ./ दिवसांतून ३ वेळा आर्द्रकावलेहातून वापरला जातो.

अन्य औषधी द्रव्यांमध्ये रास्ना, गुळवेल, सहचर, शुंठी, देवदार, एरंडमूळ, पुनर्नवा, गोक्षुर, अतिविषा, दशमूळ, दारुहरिद्रा, पंचकोल इत्यादि द्रव्ये आमवातात वापरली जातात.

सिंहनाद गुग्गुळु, रास्नागुग्गुळु, सहचर गुग्गुळु, त्रिफळा गुग्गुळु हे विविध गुग्गुळु कल्पही आमवातात उपयुक्त ठरतात. रास्नापंचक काढा, रास्नासप्तक काढा, महारास्नादि काढा, पंचकोलासव, वातविध्वंस, महावातविध्वंस, भल्लातकासव, भल्लातकपर्पटी हे आमवातात उपयुक्त ठरणारे आणखी काही महत्त्वाचे कल्प आहेत.

आमवातात या सर्व औषधी चिकित्सेबरोबरच, आमाचे महत्त्व लक्षात घेता, आहारावर नियंत्रण असणे हेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. आमवातात घावयाचा आहार रूक्ष, लघु, उष्ण, दीपनपाचन करणारा हवा. या दृष्टीने बाजरीची भाकरी खाण्यास देणे अधिक चांगले. बाजरी ही वरील सर्व गुणांनी युक्त आहे व म्हणूनच आमवातात देणे लाभदायी ठरते. परंतु बाजरी अतिरूक्ष असल्याने त्यामुळे वातप्रकोप अधिक होण्याची शक्यता लक्षात घेऊन बाजरीच्या भाकरीबरोबर लसूण वापरणे आवश्यक ठरते. लसूण उष्ण, तीक्ष्ण, स्निग्ध असून उत्कृष्ट आमपाचक व वातघ्नही आहे. लसणीच्या स्निग्ध गुणामुळे बाजरीतील रूक्षता सुसह्य होते.

कुलत्थ यूष हाही आमवातावरील एक महत्त्वाचा चिकित्साप्रक्रम आहे. काही वेळा तर अन्य चिकित्सेने उपशम न मिळालेले आमवाताचे रुग्ण केवळ कुलत्थ यूषाच्या प्रयोगाने चांगले बरे होताना दिसतात. यासाठी २ चमचे कुळीथ (हुलगे) शिजवून त्यापासून तयार होणारे कढण वापरले जाते. हा यूष लसूण सिद्ध वापरल्यास अधिक कार्यकारी होतो.

आत्यधिक चिकित्सा

आमवातात संधिप्रदेशी वृश्चिकदंशाप्रमाणे अूसह्य वेदना असतात आणि म्हणूनच या लक्षणाची चिकित्सा प्रामुख्याने करावी लागते. खुरासनी ओवा, शुंठी, कुलत्थ इत्यादींचा किंवा त्रिभुवनकीर्ति, वातविध्वंस, वातरिस यासारख्या कल्पांचा उपयोग करूनही अनेक वेळा वेदना कमी होत नाहीत. अशा वेळी वेदनाप्रशमनासाठी सद्यःफलदायी म्हणून अहिफेनाचे कल्प वापरावे लागतात. अहिफेनाच्या उपयोगाने वेदनेचा उपशम त्वरित होत असला तरी अहिफेन स्तंभन करणारे असल्याने आमाची वृद्धि होते, स्रोतोरोधही वाढतो व थोड्याच वेळात पुन्हा पहिल्यापेक्षाही अधिक वेदना उत्पन्न होताना

दिसतात. यावर उपाय म्हणून अहिफेनाच्या कल्पाबरोबर कारस्कर कल्प वापरले जातात. अहिफेनामुळे वेदनाशामन घडते तर कारस्करामुळे अहिफेनाने उत्पन्न होणारा अवष्टंभ, स्रोतोरोध नष्ट केला जातो. सामान्यतः निद्रोदय रस २५० मि.प्रॅ व शूलहरवटी २५० मि. प्रॅ. असे मिश्रण वापरल्याने दुष्परिणाम टाळून अपेक्षित वेदना प्रशामनाचे कार्य घडवून आणता येते.

पथ्यापथ्य

पथ्य :

'यवाः कुलत्था श्यामाकाः कोद्रवा रक्तशालयः।

वास्तुकं शिशु वर्षाभूः कारवेल्लं पटोलकम्॥

आर्द्रकं तप्तनीरं च लशुनं तक्रसंस्कृतम्।

जांगलानां तथा मांसं सामवातगदे हितम्॥'- योगरत्नाकर

आमवातात संपूर्ण विश्रांती हवी. आहारात यव, कुलत्थ, बरी-नाचणी सारखी क्षुद्र धान्ये, रक्तशालिषष्टीक, शेवण, कारली, पुनर्नवा, पडवळ, आले, लसूण, जांगलमांस व उष्णोदक हे पथ्यकर पदार्थ असावेत.

भल्लातक, गोमूत्र, तिक्त व कटू रसांचे पदार्थ हेही हितकर ठरतात. सर्व प्रकारचे वातकफहर पदार्थ, तक्र हेही पथ्यकर समजले जातात.

अपथ्य :

'दधिमत्स्यगुडक्षीरोपोदिकामाषपिष्टकम्।

दुष्टनीरं पूर्ववातं विरुद्धान्यशनानि च॥

असात्म्यं वेगरोधं च जागरं विषमाशनम्।

वर्जयेदामवातार्तो गुर्विधिष्यन्दकानि च॥'- योगरत्नाकर

दही, मासे, गूळ, दूध, तळलेले पदार्थ, उडदाचे पदार्थ, नासलेल्या दुधाचे पदार्थ हे विशेष अपथ्यकर असतात. विरुद्धाशन, असात्म्यभोजन, विषमाशन, रात्री जागरण, दिवास्वाप, वेग विधारण व मारुतसेवा ही विशेष अपथ्ये आहेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार आमवाताला Rheumatic Arthritis असे म्हणता येते. प्रधान उत्पादक कारण एक प्रकारचा विवाणु (Virus) हे आहे.

या रोगात अचानक शीतपूर्वक ज्वर येतो. अंगमर्द, कंठदाह, स्वेदाधिक्य, ग्रीवास्तब्धता, मूत्राल्पता या लक्षणांबरोबर हातापायाचे सर्व मोठे संधि व त्रिक्संधि याठिकाणी शोथ, तीव्र स्पर्शासहत्व, आरक्तवर्णता, उष्णस्पर्श ही लक्षणे उत्पन्न होतात. संधिशूल सर्वच संधीत एकाचवेळी नसून त्यास संचारित्व असते. संधीच्या ठिकाणी वृश्चिक् दंशवत् वेदना असते. ६ व्या आठवड्याच्या शेवटी ज्वरवेग कमी होतो. पण संधिशूल, शोथ मात्र टिकून राहतो.

या रोगात हद्रोग (Mitral Stenosis) हा प्रधान उपद्रव होताना आढळतो. हृदय, फुफ्फुस, शिरप्रदेश व कंठ याठिकाणी वेदना होताना दिसतात.

□□□

वातरक्त

या व्याधीमध्ये वायु आणि रक्त यांची स्वतंत्रपणे दुष्टी होते. व या दोघांच्या संमूर्छनेतून व्याधि उत्पन्न होतो म्हणूनच या व्याधीला वातरक्त असे म्हटले जाते. सुश्रुतानी या व्याधीचे वर्णन वातव्याधिप्रकरणातच केलेले आहे परंतु चरक, वाग्भट, माधवनिदानकारानी मात्र वातरक्ताचे स्वतंत्र वर्णन केलेले आहे.

वातरक्तालाच खुड, खुडवात, आढ्यवात, वातबलासक असे पर्यायवाची शब्द वापरले जातात. खुड या शब्दाचा अर्थ संधी असा आहे. त्याचप्रमाणे खुड हा क्षुद्र किंवा लहान या अर्थाने वापरला जाणारा शब्द आहे. वातरक्तामध्ये संधीची विकृति असते व तीही लहान संधींची. यासाठीच या रोगाला खुड किंवा खुडवात असे म्हणतात. वाताच्या आवरणाने रक्त अधिक दुष्ट होते व व्याधि अधिक बलवान होतो त्यामुळेच यास वातबलासक असेही म्हणतात. वातरक्त हा व्याधि आढ्य म्हणजेच श्रीमंत व्यक्तींना अधिक होतो म्हणून त्याला आढ्यवात किंवा आढ्यरोग या संज्ञा प्राप्त झालेल्या आहेत. प्रत्यक्षातही वातरक्त हा श्रीमंत, सुकुमार, अधिक सुखी व्यक्तींना होतो असते दिसते.

वातव्याधि प्रकरणामध्ये रक्तगतवात नावाचा स्वतंत्र व्याधि वर्णिलेला आहे. रक्तगतवात आणि वातरक्त यामध्ये फार मोठा भेद आहे. रक्तगतवातामध्ये प्रकुपित वात हा प्राकृत अवस्थेतील रक्ताच्या आश्रित होतो आणि रक्तगतवाताची उत्पत्ति होते. वातरक्तामध्ये मात्र वायु आणि रक्त हे स्वतंत्रपणे स्वकारणांनी दुष्ट झालेले असतात. दोन्हीतील संप्राप्तिमध्ये बरीच भिन्नता असल्याने रक्तगतवातापेक्षा वातरक्त स्वतंत्रपणे वर्णिलेला आहे. काही टीकाकारांनी म्हटल्याप्रमाणे ही पुनरुक्ती नव्हे.

वातरक्त हा एक दारुण आणि मध्यमार्गातला व्याधि आहे.

प्रकार

वातरक्ताचे दोषदूष्यादि भेदाने वाताधिक, पित्ताधिक, कफाधिक व रक्ताधिक असे ४ प्रमुख भेद वर्णिलेले आहेत. ब्रह्मज आणि सान्निपातिक वातरक्ताचाही उल्लेख मिळतो.

चरकानी उत्तान व गंभीर असे २ भेद वर्णिलेले आहेत. वातरक्ताचे हे २ प्रकार नसून या दोन अवस्था आहेत असे सुश्रुतचार्यांनी म्हटलेले आहे. उत्तान व गंभीर या दोन अवस्था वा प्रकारांतील लक्षणांचा विचार केल्यानंतरच याचा अधिक अहापोह करणे शक्य होईल.

हेतू

‘लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः ।

क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥

कुलत्थमाषनिष्यावशाकादि पललेक्षुभिः ।

दध्यारनालसौवीरशुक्लतक्रसुरासवैः ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः ।

प्रायशः सुकुमाराणां मिष्टान्सुखभोजनाम् ॥

अचक्रमणशीलानां कुप्यते वातशोणितम् ।

अभिघातादशुब्द्या च प्रदुष्टे शोणिते नृणाम् ॥

कषायकटुतिक्ताल्परुक्षाहारदभोजनात्

हयोष्ट्रयानयानाम्बुक्नीडाप्लवनलंघनैः॥

उष्णो चात्यध्ववैषम्याद् व्यवायाद्वेगनिग्रहात्॥'

- च.चि. २९/ ३ ते ८

लवण, अम्ल, कटु, स्निग्ध, उष्ण पदार्थांचे अधिक प्रमाणात सेवन करणे, अजीर्णावस्थेत आहार घेणे, कुजलेते, नासके व शुष्क मांस सेवन करणे, जलज व आनुप मांस, तिळाची पेंड, मूलशाक किंवा कंदमुळे, कुळीथ, उडीद, पावटा, ऊस, दही, कांजी, सौविरक, शुक्त, तक्रासव, मध, विविध प्रकारची आसवारिष्टे यांचे आहारात अधिक प्रमाण असणे, विरुद्धाशन, अध्यशन, क्रोध, दिवास्वप्न, रात्री जागरण हे किंवा अशा प्रकारचे अन्य मिथ्या आहारविहार या कारणानी सुकुमार प्रकृतीच्या, स्थूल व सुखासीन व्यक्तींमध्ये वात व रक्त यांची दुष्टी होऊन वातरक्त उत्पन्न होते.

वरील सर्व कारणे ही प्रायशः रक्तदुष्टीची कारणे आहेत. याच्या जोडीला अभिघात, अतिचंक्रमण, कषाय, कटु, तिक्त, अत्यंत रूक्ष असा आहार, लंघन, हत्ती-उंट-घोडा अशा वाहनावरून प्रवास, पोहणे, पळणे, उड्या मारणे, उंच सखल रस्त्यावरून फार चालणे, अति मैथुन, वेगनिग्रह इत्यादि वातप्रकोपक कारणे जोडीला घडली तर वातरक्ताचे उत्पत्ति होते. दुष्ट रक्ताचे अवसेचन न करणे हेही वातरक्ताचे एक प्रमुख कारण आहे.

संप्राप्ति

१. 'वायुर्विवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि।
कृत्स्नं संदूषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम्॥'- च.चि. २९/८
२. 'हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गच्छतश्चाश्नतश्च विदाहयन्नं स विदाहोऽशनस्य।
कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च स्रस्तं दुष्टं पादयोश्चीयते तु॥
तत्संपृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम्॥'
- मा.नि./वातरक्त/४

३. 'तस्य स्थानं करौ पादौ अंगुल्यः सर्वसंघयः।
कृत्वाऽऽदौ हस्तपादे तु मूलं देहे विधावति॥
सौक्ष्म्यात् सर्वसरत्वाच्च पवनस्यासृजस्तथा।
तद्द्रवत्वात् सरत्वाच्च देहं गच्छन् सिरायनैः॥
पर्वस्वभिहतं क्षुब्धं वक्रत्वादवतिष्ठते।
स्थितं पित्तादि संसृष्टं तास्ताः सृजति वेदनाः॥
करोति दुःखं तेष्वेव तस्मात् प्रायेण संधिषु।
भवन्ति वेदनास्तास्ता अत्यर्थं दुःसहा नृणाम्॥'
-च.चि. २९/१० ते १२

वात व रक्त हे दोन्ही स्वकारणांनी दुष्ट होतात. पाय लोंबकळत ठेवून हत्तीसारख्या वाहनावरून प्रवास करणे हे यातील महत्त्वाचे कारण सांगितले जाते. पूर्वीच्या काळी असलेल्या वाहनांचा उल्लेख याठिकाणी केलेला असला तरी आज ज्यामध्ये पाय खाली सोडून बसावे लागते अशा सायकल, स्कूटर अशा वाहनांतून अधिक प्रवास करणे हेही वातरक्ताचे कारण ठरू शकते, हे या ठिकाणी लक्षात घेणे जरूरीचे आहे. पाय लोंबकळत ठेवून प्रवास आणि विदाही अशा अन्नपानाचे सेवन यामुळे वात व रक्त प्रकुपित होतात. प्रकुपित वायुमुळे रक्त अधिकच दुष्ट होते. वायु व रक्त यांतील सूक्ष्म, सरगुणामुळे हे प्रकुपित वायु व दुष्टरक्त सिरामधून सर्व शरीरात संचार करू लागतात. प्रथमतः हाताच्या किंवा पायाच्या अंगठ्याच्या ठिकाणच्या पर्वसंधीमध्ये त्यांचा संश्रय होतो आणि त्याठिकाणी शोथ, शूल, उष्णास्पर्श, आरक्तवर्णता आदि लक्षणे उत्पन्न होतात. अंगुष्ठमूलाच्याच ठिकाणी दोषसंश्रय सुरुवातीस का होतो, याला व्याधिप्रभाव याखेरीज दुसरे उत्तर नाही.

वातरक्त संप्राप्ति

हेतूसेवन

वात प्रकोप हेतू

विशेषतः पाय लोंबळकत प्रवास

वातप्रकोप

रक्तप्रकोपक हेतूसेवन

रक्तदुष्टी

सर्व शरीरात संचार

अंगुष्ठमूलाचे ठिकाणी स्थानसंश्रय
(व्याधिप्रभाव)

वातरक्त

दोषप्रकोप किती आहे त्यानुसार सुरुवातीस अंगुष्ठपर्वाच्या ठिकाणी असणारी विकृति हळूहळू अन्य अंगुलींच्या पर्वसंधीमध्ये पसरू लागते. त्यांचीही विकृति होते. तदनंतर अन्यसंधीमध्येही शोथ, शूल, आरक्तवर्णता, उष्णस्पर्श, स्पर्शासहत्व ही लक्षणे येतात. अन्य संधींची विकृति होत असताना एक विशिष्ट क्रम असतो. पर्वसंधीपासून क्रमाने मध्यभागाकडील संधींची विकृति होत जाते, हे यातील वैशिष्ट्य आहे. म्हणजे पायातील पर्वसंधी-गुल्फ-जानु-वंक्षण हा क्रम असतो तर हातात पर्वसंधी-मणिबंध-कूर्पर-अंससंधी हा क्रम कधीच बदलत नाही.

वातरक्ताची तुलना उंदराच्या विषाशी केलेली आहे.

'पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद् हस्तयोरपि।

आखोर्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमुपसर्पति।।'- मा.नि./वातरक्त/१३

उंदराच्या विषाचे परिणाम प्रथमतः पर्वसंधींच्या ठिकाणीच दिसतात व ते क्रमाने शरीरमध्याकडे पसरत जाते, तसेच वातरक्तामध्येही घडत असते असे ग्रंथकारांनी म्हटलेले आहे.

पूर्वरूपे

'स्वेदोऽत्यर्थं न वा काष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक्।

सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः।।

जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपादांगसन्धिषु।

निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च।।

कण्डूः सन्धिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत्।

वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासुक्पूर्वलक्षणम्।।'- च.चि. २९/१३ ते १५

सर्व शरीरावर अत्यधिक प्रमाणात घाम येणे किंवा बिलकूल न येणे, शरीरवर्ण श्याव किंवा कृष्णवर्णाचा होणे, स्पर्शज्ञान नष्ट होणे, कुठेही जखम झाली असता त्यात अधिक पीडा असणे, संधिशैथिल्य, आलस्य, अंगसाद, सर्व शरीरात विशेषतः जानु, जंघा, उरु, कटि, अंस तथा हस्त व पाद यातील पर्वसंधी यामध्ये पिडकांची उत्पत्ति होणे, त्याठिकाणी तोंत्र पीडा, तोद, भेद, गौरव, कंडू, संज्ञा शून्यता (सुप्ति), संधींची विकृति व संधिवेदना ही लक्षणे वारंवार उत्पन्न होतात व लगेच नष्टही होतात. त्वचेच्या ठिकाणी वैवर्ण्य व मंडलोत्पत्ति उत्पन्न होतात. ही सर्व वातरक्ताची पूर्वरूपे आहेत. पूर्वरूपातील लक्षणांकडे पाहिले असता कुष्ठाच्या पूर्वरूपांशी वातरक्ताच्या पूर्वरूपांचे बरेच साधर्म्य आहे असे

जाणवते. दोन्हीमध्येही असणारी रक्तदुष्टी या साधर्म्यांचे कारण आहे. असे असले तरी अंगसाद, गौरव, आलस्य, संधिशूल व शोथ या व अशा प्रकारच्या वेगळ्या पूर्वरूपामुळे वातरक्ताचे पूर्वरूपांतील वैशिष्ट्य सहजच स्पष्ट होते.

सामान्य लक्षणें

संधिप्रदेशी अत्यधिक प्रमाणात वेदना, पर्वसंधीपासून अन्य संधिकडे पसरणारी विकृति, संधिप्रदेशी शोथ, शूल, आरक्तवर्णता, उष्णस्पर्श व तीव्र स्पर्शासहत्व, ज्वर ही वातरक्ताची प्रधान लक्षणें आहेत. संधिप्रदेशी पिडीकांची उत्पत्ति होणे हेही वातरक्तातील एक प्रधान लक्षण आहे.

चरकाचार्यांनी लक्षणांचा विचार करताना उत्तान व गंभीर असे दोन प्रकार सांगितलेले आहेत.

'उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधं तत्रचक्षते।

त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम्॥

कण्डूदाहरुगायामतोदस्फुरणभंजनैः।

अन्विता श्यावरक्ता त्वग्बाह्ये ताम्रा तथोच्यते॥

गम्भीरे श्वथुः स्तब्धः कठिनोऽनाभूशार्तिमान्।

श्यावस्ताम्रोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान्॥

रुग्विदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु।

छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रीकुर्वश्च वेगवान्॥

करोति खंजं पंगुं वा शरीरे सर्वतश्चरन्।

सर्वैर्लिंगैश्च विज्ञेयं वातासुगुभयाश्रयम्॥' - च.चि. २९/१६ ते २०

उत्तान वाररक्त हे त्वक् आणि मांस यांच्या आश्रयाने असते तर गंभीर वातरक्त मेद, अस्थि व मज्जा यांच्या आश्रयाने राहते.

उत्तान वातरक्तामध्ये कंडू, दाह, रुजा, तोद, स्फुरण, आयास आणि त्वचा कृष्णवर्णाची असणे ही लक्षणें आढळतात.

गंभीर वातरक्तामध्ये शोथ, काठिन्य, वेदनाधिक्य, दाह, तोद, भेद, स्फुरण, पाक अशी लक्षणें असतात. संधी, अस्थि, मज्जा या ठिकाणी तोडल्याप्रमाणे वेदना जाणवतात. काही वेळा या वेदना अचानक नष्ट झाल्यासारखे जाणवते व त्या ठिकाणी सुप्ति हे लक्षण निर्माण होते. अवयवांच्या ठिकाणी वक्रता, संधिवक्रता व त्यामुळ खंज वा पांगुल्य यासारखी लक्षणेंही गंभीर वातरक्तात उत्पन्न होतात.

चरकानी उत्तान आणि गंभीर असे वातरक्ताचे दोन प्रकार म्हणून वर्णिलेले असले तरी सुश्रुतानी मात्र यांना प्रकार न मानता अवस्था मानल्या आहेत. उत्तान वातरक्ताची उपेक्षा केली असता किंवा दोषप्राबल्याने व्याधि वाढल्याने ते गंभीर होऊ शकते. या दृष्टीने पाहता उत्तान व गंभीर या दोन अवस्था मानता येतात हे खरे. परंतु काही रुग्णांमध्ये केवळ उत्तान वातरक्तच मिळते. त्यांना गंभीरावस्था प्राप्त होत नाही तर या उलट काही रोग्यांमध्ये उत्तान वातरक्ताची लक्षणें न मिळताच केवळ गंभीरावस्था आढळते. याचाच विचार करून चरकानी या केवळ अवस्था न मानता ते प्रकार म्हणून सांगितले असावेत असे दिसते. जेव्हा उत्तान व गंभीर या दोन्हीची लक्षणें एकत्रितपणे आढळतात अशावेळी चरक त्यास उभयाश्रित वातरक्त असा शब्दप्रयोग करतात.

उभयगत वातरक्त अधिक कष्टसाध्य असते. त्यात तीनही दोषांची लक्षणें आढळतात. असेही चरकानी सांगितलेले आहे.

दोषानुसार लक्षणें

वाताधिक वातरक्त :

'वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणभंजनम्।

शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावतावृद्धिहानयः॥

धमन्यंगुलिसन्धिनां संकोचोऽग्रग्रहोऽतिरुक्।

शीतद्वेषानुपशयो स्तम्भवेपथुमुप्तयः॥'- मा.नि./वातरक्त/८, ९

वातप्रधान वातरक्तामध्ये ताणल्यासारखी वेदना, शूल, स्फुरण, तोद ही लक्षणे अधिक प्रमाणात असतात. सांध्यांच्या टिकाणी असणारा शोथ हा रूक्ष व अरुण वर्णाचा असतो. हा शोथ कधी कमी तर कधी अधिक होतो. कृष्णवर्णाताही कमी अधिक होत असते. धमनी संकोच होतो. पर्वसंधीच्या टिकाणी संकोच हे लक्षण आढळते. सर्वाग्रह व अत्यधिक प्रमाणात अंगमर्द ही लक्षणे आढळतात. रोगी शीत पदार्थाचा द्वेष करतो. शीताचा अनुपशयही आढळतो. शरीरात स्तंभ, कंप आणि स्पर्शहानी ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

रक्ताधिक वातरक्त :

'रक्ते शोथोऽतिरुक्तोदस्ताग्रश्चिमायते।

स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः॥'- मा.नि./वातरक्त/१०

रक्ताधिक वातरक्तामध्ये शोथ आणि वेदना अत्यधिक प्रमाणात असतात. शोथ आरक्तवर्णाचा असतो. सुई टोचल्याप्रमाणे वेदना किंवा मुंग्या आल्याप्रमाणे वेदना जाणवतात. कंडू, आर्द्रता ही लक्षणे असतात. दौर्बल्यही फार असते. स्निग्ध वा रूक्ष दोन्ही प्रकारच्या चिकित्सेने शोथ व वेदना यात उपशम मिळत नाही.

पित्ताधिक वातरक्त :

'पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदः सत्वृ।

स्पर्शासहत्वं रुग्णागः शोथः पाको भृशोष्मता॥'- मा.नि./वातरक्त/११

पित्ताधिक वातरक्तामध्ये अत्यधिक दाह (विदाह), इंद्रिय मोह, वेदना, मूर्च्छा, मद, तृष्णाधिक्य, स्पर्शासहत्व, शोथाच्या टिकाणी आरक्तवर्णाता, उष्ण स्पर्श ही लक्षणे असतात. शोथप्रदेशी पाक होणे, कोथ होणे, भेगा पडणे, अवयवांना शुष्कता येणे अशा प्रकारची लक्षणे मिळतात.

कफाधिक वातरक्त :

'कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्तिस्निग्धत्वशीतताः।

कण्डूर्मन्दा च रुग्॥'- मा.नि./वातरक्त/१२

कफाधिक वातरक्तामध्ये स्तैमित्य हे लक्षण असते. अंगगौरव, स्निग्धता, शैत्य या बरोबरच सुप्ति हे लक्षणही आढळते. कंडू हे लक्षण अधिक प्रमाणात असते, पण वेदना मात्र अपेक्षाकृत कमी असतात.

द्विदोषज व सान्निपातिक वातरक्तामध्ये त्या त्या दोषप्रकारानुरूप उत्पन्न होणाऱ्या लक्षणांच्या एकत्रीकरणानुसार मिळणारी लक्षणे आढळतात.

उपद्रव

'अस्वप्नारोचकश्चासमांसकोथशिशोऽग्रहाः।

संमूर्च्छामदरुक्त्वृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः॥

हिक्कापांगुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः।

अंगुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहाबुदाः॥'- मा.नि./वातरक्त/१५, १६

निद्रानाश, अरोचक, श्वास, मांसकोथ, तीव्र शिरःशूल, मूर्च्छा, मद, सर्वांगमर्द, तृष्णा, ज्वर, मोह, कंप, हिक्का, पांगुल्य, विसर्प, भ्रम, क्लम, अंगुलीवक्रता, विस्फोट, दाह, कुष्ठ, हृद्रोग किंवा अन्य मर्मविकार, अर्बुद हे वातरक्ताचे प्रमुख उपद्रव आहेत.

उदर्क

बोटे वाकडीं होणे, अवयव झडणे, हद्रोग हे तीन महत्त्वाचे उदर्क आहेत.

साध्यासाध्यत्व

‘एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम्।

त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः।।’ - मा.नि./वातरक्त/१८

एकदोषज, नवीनच उत्पन्न झालेला वातरक्त साध्य असतो. द्विदोषज व ज्यात अगदी अल्प उपद्रव असतात असा वातरक्ताचा रोगी याप्य असतो, तर सान्निपातिक वातरक्त व अधिक उपद्रवयुक्त वातरक्त हा असाध्य बनतो.

ज्याचा वातरक्त अंगठ्यापासून आरंभ होऊन क्रमाने जानुसंधीपर्यंत पोहोचलेला आहे, ज्यामध्ये त्वचा विदीर्ण झाल्याने अधिक स्राव येत आहे, तसेच ज्यामध्ये निद्रानाशादि उपद्रव अधिक आहेत असा वातरक्ताचा रोगी असाध्य असतो.

एक वर्षापेक्षा जुना वातरक्त जरी उपद्रवरहित असला तरी याप्य बनतो.

चिकित्सा

‘विरेच्यः स्नेहयित्वादौ स्नेहयुक्तैर्विरचनेः।

रूक्षैर्वा मृदुभिः शस्तमसकृद्बस्तिकर्म च।।

सेकाभ्यंगप्रदेहान्नस्नेहाः प्रायोऽविदाहिनः।

वातरक्ते प्रशस्यन्ते.....।।’ - च.चि. २९/३८, ३९

वातरक्तामध्ये शोधनोपक्रम हे महत्त्वाचे ठरतात. या दृष्टीने पाहता स्नेहन, स्वेदन देऊन नंतर स्नेहयुक्त विरेचन केले जाते. निरूह व अनुवासन बस्ति यांचाही वारंवार व्यत्यासात प्रयोग करणे आवश्यक ठरते. शोधनोपक्रमानंतर अभ्यंग, सेक, स्नेहपान आणि आहार या सर्व गोष्टी करताना विदाह होणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते.

वातरक्तामध्ये वात आणि रक्त यांची स्वतंत्रपणे दुष्टी असल्याने बस्ति, रक्तमोक्षण आणि स्नेहोपक्रम हे तीन उपक्रम व्याधि प्रत्यनिक समजले जातात.

वातरक्तात बस्तिप्रयोग

‘रूक्षैर्वा मृदुभिः शस्तमसकृद्बस्तिकर्म च।

न हि बस्तिसमं किञ्चित् वातरक्ते प्रशस्यते।।’ - यो. रत्नाकर

वातरक्तामध्ये प्रमुख दोष वायु असून त्याचे प्रशमनासाठी बस्ति हा श्रेष्ठ उपक्रम समजला जातो. बस्तीचा उपयोग उत्तान आणि गंभीर या दोनही प्रकारच्या वातरक्तात होत असला तरी विशेषतः गंभीर वातरक्तात बस्ति चिकित्सा अवश्यभावी ठरते. रूक्ष अथवा मृदु द्रव्याने बस्ति द्यावा असे सूत्रात सांगितले आहे. याचाच निराळा अर्थ निरूह आणि अनुवासन यांचा व्यत्यासात प्रयोग करावा असा आहे. बस्तिइतकी चांगली अन्य चिकित्सा वातरक्तात नाही असेच वर्णन केले जाते. निरूह बस्तीसाठी दशमूल क्वाथ किंवा पद्मकादि गणातील द्रव्यांचा क्वाथ वापरला जातो तर अनुवासनासाठी घृताचा उपयोग प्रामुख्याने केला जातो. वातरक्तामध्ये जेव्हा वेदना अधिक असतील - विशेषतः गुद, पार्श्व, उरु या ठिकाणी वेदना असतील, त्यावेळी घृतयुक्त क्षीरबस्तीचा प्रयोग लाभदायी ठरतो.

वातरक्तात रक्तमोक्षण

वातरक्ताच्या संप्राप्तिमधील दुसरा महत्त्वाचा घटक म्हणजे रक्त. या दुष्ट रक्ताची चिकित्सा करताना रक्तमोक्षण हा महत्त्वाचा उपक्रम आहे. या व्याधीचा प्रसार हा रक्तामार्फत होत असल्यानेही रक्तमोक्षण महत्त्वाचे व आवश्यक ठरते. रक्तमोक्षणाचे वर्णन करताना एका बाजूस अन्य स्नेहस्वेद व औषधी चिकित्सा तर दुसऱ्या बाजूस केवळ रक्तमोक्षण अशी तुलना केल्यास रक्तमोक्षण अधिक महत्त्वाचे ठरते, अशी रक्तमोक्षणाची प्रशस्ती गायलेली आहे.

'एकतः सर्वक्रमाणि रक्तमोक्षण एकतः' या सूत्राने हीच प्रशस्ती वर्णिलेली आहे.

'तत्र मुंचेद् असुक् शृंगजलौकः सूच्यलाबुभिः।

प्रच्छानैर्वा सिरार्थिवा यथादोषं यथाबलम्।।' - च.चि. २९/३३

वात आणि रक्त हे दोन्ही प्रवृद्ध झाल्याने एकमेकांच्या मार्गात अडथळे निर्माण करित असतात म्हणून रुग्णबल किंवा दोषांचे बलाबल पाहून शृंग, जलौका, सूचीभेद, अलाबूने किंवा प्रच्छानकर्म यांच्या सहाय्याने रक्तमोक्षण करावे. वातरक्तात असणारा वातप्रकोप लक्षात घेऊन रुग्णास घृताने स्नेहपान करून नंतरच रक्तमोक्षण करावे. एकाच वेळी बरेच रक्ताचे विस्त्रावण करू नये अशी काळजी घेतल्यास अधिक होणारा वातप्रकोप टाळता येतो.

दाह आणि तीव्र वेदना असतील तर जलौकावचरण करावे. कंडू आणि वेदना असतील तर शृंग वा अलाबूने रक्तमोक्षण करावे. वातरक्ताचा प्रसार फार जलद होत असेल तर प्रच्छान व सिरावेध करावा.

वातरक्तामध्ये याप्रमाणे स्नेहन, बस्ति आणि रक्तमोक्षण या तीन उपक्रमांचा अवलंब करणे आवश्यक ठरते. यानंतर केल्या जाणाऱ्या शमनोपचारामध्ये विविध प्रकारचे लेप, अभ्यंग, परिषेक, उपनाह यांचा उपयोग केला जातो. या सर्व उपक्रमांचा उपयोग विशेषतः उत्तान वातरक्तावर अधिक चांगला होतो. गंभीर वातरक्तामध्ये मात्र पुनः पुन्हा शोधनोपक्रम करणे जरूरीचे असते.

लेपासाठी विविध प्रकारच्या द्रव्यांचा वापर करतात. तीळ वाटून त्यांचा लेप करणे, एरंडबीज दूधात वाटून त्याचा लेप, शतावरीमूलाचा लेप, वचा-कोष्ठ-दारुहरिद्रा यांचा लेप हे विशेष उपयुक्त लेप आहेत. दशांग लेप, कनकादि लेप, प्रपौण्डरीक लेप, श्वेतचंदन-पद्मकाष्ठ यांचा लेप हेही लाभदायी ठरतात. रक्ताधिक वातरक्तामध्ये दाह कमी करण्यासाठी शतघृतघृताचा लेपही उपयुक्त ठरतो.

अभ्यंगासाठी विविध तैलांचा उपयोग केला जातो. शतावरी, कुष्ठ, जेष्ठमध, गुडूची, बला यांनी सिद्ध केलेले तैल लाभदायी ठरते. बलातैल किंवा शतपाकी वा दशपाकी क्षीरबला तैल हे बाह्य तथा अभ्यंतर स्नेहनासाठी उपयुक्त ठरते. गुडूच्यादि तैल, पद्मकादि तैल, बृहन्मरिच्यादि तेल या तैलांचाही बाह्य तथा अभ्यंतर स्नेह म्हणून उपयोग होतो.

परिषेकासाठी वातघ्न द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या क्वाथ किंवा तैलाचा वापर करावा. वातप्रधान वातरक्तासाठी उपनाह वापरतात. हा उपनाह सुखोष्ण असा वापरता. रक्ताधिक आणि पित्ताधिक वातरक्तामध्ये मात्र उपनाह करू नये. कारण उष्णोपचार केले असता 'त्वक्दरण' हे लक्षण उत्पन्न होते. यामुळेच रक्ताधिक व पित्ताधिक वातरक्तात शीत असा परिषेक करावा लागतो.

औषधी द्रव्यांमध्ये गुडूची, मंजिष्ठा, सारिवा, पर्पटक, कुमारी, निंब, निर्गुडी, शतावरी, दशमूल, जीवनीय गणातील द्रव्ये, एरंड, त्रिफळा, रास्ना ही द्रव्ये महत्त्वाची आहेत. वातघ्न आणि रक्तदुष्टी दूर करणारी म्हणजेच पर्यायाने पित्तावर कार्यकारी अशी औषधे वातरक्तात वापरावी लागतात.

वरील सर्व औषधी द्रव्यांमध्ये 'गुळवेल' हे वातघ्न, रक्तदुष्टी दूर करणारे, कटुपौष्टिक व म्हणूनच वातरक्तासाठी व्याधिप्रत्यनिक ठरणारे औषधी द्रव्य आहे. गुडूची चूर्ण, गुळवेल सत्व, गुडूच्यादी क्वाथ, गुडूची घन (संशमनी वटी), अमृतादि घृत, अमृता गुग्गुळु, कैशोर गुग्गुळु, अमृतारिष्ट असे गुडूचीचे विविध कल्प हे वातरक्तामध्ये विशेष उपयुक्त ठरतात.

कोकिलाक्ष आणि सुरंजन हेही वातरक्तावरील महत्त्वाचे कार्यकारी कल्प आहेत. वातरक्तात असणारी रक्तदुष्टी लक्षात घेता मंजिष्ठादि काढा, महामंजिष्ठादि काढा, सारिवाद्यासव, चंदनासव यासारखे रक्तदुष्टी दूर करणारे कल्पही उपयुक्त ठरतात. वातरक्तात असणारा दाह कमी करण्यासाठी मौक्तिक, कामदुहा, प्रवाळ यांचा उपयोग केला जातो. त्याचप्रमाणे कमल, वाळा, चंदन, नागकेशर ही द्रव्येही दाहप्रशमनासाठी वापरली जातात. तिक्तक किंवा महातिक्तक घृत हेही व्याधिप्रत्यनिक म्हणून वातरक्तात अनेकवेळा वापरता येते.

वातरक्तामध्ये सोमलाच्या कल्पांचाही चांगला उपयोग होतो. समीरपन्नग रस, तालकेश्वर रस, मल्लसिंदूर यासारखे कल्प वातरक्तात अनेक वेळा यशस्वीपणे वापरता येतात.

व्याधि बरा झाल्यानंतरही पुन्हा व्याधीचा उद्भव होऊ नये म्हणून संशमनी वटी किंवा गुडूची सिद्ध घृत हे बराच काळ सेवन करित राहणे, हे रसायन म्हणून देणे आवश्यक ठरते.

पथ्यापथ्य

जुना तांदूळ, यव, गोधूम, मूग, मसूर, द्राक्षा, कुष्मांड, आमलकी, गाईचे-म्हशीचे किंवा शेळीचे दूध हे विशेष पथ्यकर आहेत.

माष, कुलत्थ, निष्वाव, क्षार, आनुपमांस, दही, मद्य, अभिष्यंदि पदार्थ, कटू-उष्ण-लवण असे अन्न, दिवसा झोपणे, अग्निसेवा, व्यायाम हे रक्तदुष्टीकर व वातप्रकोपक असल्याने अपथ्यकर आहेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

वातरक्त Gout

अर्वाचिन वैद्यक दृष्टीने पाहता वातरक्तालाच Gout असे म्हणता येते. Purin नावाच्या एका विशिष्ट अशा प्रथिनाचे सूक्ष्मपचन (Metabolism) नीट न झाल्याने हा व्याधि उद्भवतो. या अवस्थेत शरीरातील Uric Acid च्या प्रमाणात वाढ होते आणि संधिप्रदेशी सोडियम बाययुरेट (Sodium Biurate) चा संचय होऊ लागतो. परिणामस्वरूप संधिशूल व संधिशोथ ही लक्षणे निर्माण होतात.

हा रोग धनवान माणसांना अधिक होतो कारण मांस तथा मद्यपानाचे अतिरिक्त प्रमाणात सेवन करणे हे याचे प्रथम कारण आहे. (चरकानीही या रोगाला 'आढ्यरोग' म्हणजेच श्रीमंतांना होणारा रोग असेच म्हटलेले आहे.)

Sodium Biurate हे संधिप्रदेशाप्रमाणेच तरुणास्थि (Cartilages), स्नायु (Ligaments), कंडरा (Tendons) या ठिकाणीही साठू लागते. परिणामस्वरूप रक्तवाहिन्यांमध्ये काठिण्य (Arteriosclerosis) तथा रक्तदाब वृद्धि (High Blood pressure) ही लक्षणे निर्माण होतात.

या रोगाची सुरुवात प्रायः पायाच्या अंगठ्यापासून होते. अचानक तीव्र स्वरूपाचा ओष (Burning Sensation) व चोष (Throbbing) उत्पन्न होतो. अंगठ्याला सूज येते. ज्वर उत्पन्न होतो. पर्वसंधी रक्तवर्णी बनतो. क्रमाने पायातील व हातातील संधींची विकृति होऊ लागते. याचे वारंवार वेग येतात. पर्वसंधींच्या त्वचेखाली Sodium Biurate चा संचय झाल्याने कठीण स्पर्शाच्या ग्रंथी (Tophi) उत्पन्न होतात. कालांतराने या संचयस्थानी त्वचेत दरण होऊन ब्रणोत्पत्ति होते. अशा ब्रणाचे रोपण लवकर होत नाही व त्यामुळे जखम लवकर भरून येत नाही.

□□□

वातव्याधि

वातव्याधि या शब्दाने वात म्हणजेच व्याधि किंवा वाताने जनित व्याधि असे दोन अर्थ ध्वनित होतात. वात हाच व्याधि आहे असा वातव्याधि शब्दाचा अर्थ केल्यास प्राकृतावस्थेतील वातालाही व्याधिसवरूप येईल व ते योग्य वाटणार नाही. वाताने जनित व्याधि असा याचा अर्थ लावल्यास सर्वच ज्वरादि व्याधींचा यात समावेश होऊ शकेल कारण ज्वरादि सर्वच व्याधींमध्ये 'वातज' प्रकार संभवतो.

म्हणजेच वातव्याधि म्हणजे नेमके काय? खरे पाहता वाताच्या जोडीला जेव्हा व्याधि हा शब्द लावला गेला, त्याचवेळी प्राकृत वात या ठिकाणी अपेक्षित नाही ही गोष्ट स्पष्ट झाली. वाताने जनित सर्वच व्याधींचा समावेश यात करावा हेही म्हणणे बरोबर नाही. वातव्याधि म्हणजे नेमके काय हे पुढील विवेचनावरून स्पष्ट होईल.

व्याधींचे दोन प्रकार संभवतात.

१) सामान्य व्याधि आणि २) नानात्मज व्याधि. यापैकी सामान्य व्याधि म्हणजे जे वात, पित्त, कफ यापैकी कोणत्याही दोषांनी उत्पन्न होऊ शकतात, असे ज्वरादि व्याधि. सामान्य व्याधीच्या संप्राप्तीस यापैकी कोणताही दोष कारणभूत असू शकतो, तसेच त्या व्याधीच्या लक्षणातही तद्दत्त कारणभूत दोषांमुळे उत्पन्न होणारी लक्षणे दिसू शकतात.

नानात्मज व्याधि मात्र नियमाने केवळ एकाच ठराविक दोषापासून उत्पन्न होऊ शकतात. कंफ, पक्षाघात यासारखे व्याधि केवळ वातामुळेच उत्पन्न होऊ शकतात, पित्ताने किंवा कफाने नाही. याप्रमाणेच ओष, चोष केवळ पित्ताने तर तृप्ती, गुरुगात्रता यासारखे व्याधि केवळ कफानेच निर्माण होत असतात. या अशा प्रकारच्या व्याधींनाच नानात्मज व्याधि असे म्हटले जाते.

नानात्मज व्याधि या शब्दाची फोड करताना, 'न अनात्मजः विकाराः' किंवा 'नाना आत्मजा विकाराः' या दोन्ही प्रकारे करता येते. दोन्हीतून मिळणारा अर्थ मात्र एकच आहे.

नानात्मज व्याधींचे वर्णन करताना वाताचे ८०, पित्ताचे ४० आणि कफाचे २० व्याधि असतात असे सर्वच ग्रंथकारांनी सांगितलेले आहे. सर्व ग्रंथकारांमध्ये याप्रमाणे नानात्मज व्याधींचे एकूण संख्येबाबत एकमत असले तरी, त्यांनी सांगितलेले व्याधि मात्र वेगवेगळे आहेत. चरक, सुश्रुत, वाग्भट यांनी सांगितलेले वातव्याधि जर एकत्र केले तर ही वातव्याधींची संख्या ८० पेक्षा कितीतरी अधिक भरते. अशीच परिस्थिती कफाच्या व पित्ताच्या नानात्मज व्याधींबद्दलही आहे. वाताचे नानात्मज व्याधि हे प्रत्यक्षतः फार मोठ्या प्रमाणात पहावयास सापडतात. या व्याधींचे स्वरूपही गंभीर असते आणि म्हणूनच त्यांचे स्वतंत्र वर्णन ग्रंथकारांनी केलेले दिसते. पित्ताचे व्याधि त्यामानाने कमी प्रमाणात आढळतात तर कफाच्या नानात्मज विकारांचे प्रमाण हे फारच कमी असते. हीच वस्तुस्थिती कफ-पित्त-वात व्याधींची संख्या एकमेकांपेक्षा दुप्पट सांगून ग्रंथकारांनी स्पष्ट केली आहे, असे म्हणणे अधिक योग्य ठरेल.

वायु हा अतिशय बलवान व आशुकारी असल्याने त्याने उत्पन्न होणारे विकार तितकेच बलवान, आशुकारी व त्वरित घात करणारे असतात. त्यांच्या चिकित्सेमध्येही एक स्वतंत्र वैशिष्ट्य आहे. कफपित्त विकारांवरील चिकित्सेचे असे स्वतंत्र वैशिष्ट्य नाही. वमन, विरेचनादि कफपित्तांच्या सामान्य चिकित्सोपक्रमानेच या व्याधींचा उपशाम होऊ शकतो. या सर्व कारणांमुळेच वातव्याधि हे सर्वच ग्रंथकारांनी स्वतंत्रपणे आणि विस्ताराने सांगितले आहेत, असे हे विवेचन चक्रदत्ताने केलेले आहे.

वातव्याधि हा दारुण स्वभावाचा व्याधि आहे. अवयवभेदाने व स्थानभेदाने, तसेच दोषदूष्यांच्या विविधतेने याचे अनेक प्रकार संभवतात.

वातव्याधि हे नानात्मज असल्याने त्याचे पित्तज, कफज असे प्रकार संभवत नाहीत. ते केवळ वातजनितच असतात. परंतु काही वेळा या वाताच्या जोडीला अनुबंधी म्हणून पित्त व कफ येण्याची शक्यता असते. अशा वेळी पित्तानुबंधी वा कफानुबंधी प्रकार होऊ शकतात (उदा. पक्षाघात).

'स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः।

स्रष्टा धाता विभुर्विष्णुः संहर्ता मृत्युरंतकः॥

तद्दुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा॥'- अ.ह.नि. १५/२

प्राकृतावस्थेतील वायु हा शरीराची उत्पत्ति, वाढ, धारणा, विनाश आदि सर्वच कर्मांस कारणीभूत असतो. वायु हा सर्वव्यापी आहे. तो उत्पादक, रक्षक आणि मारकही आहे. यासाठीच प्राकृत वायूचे प्रयत्नपूर्वक रक्षण करणे आवश्यक आहे. हाच वायु विकृत झाला तर अनेक प्रकारचे अनर्थ यामुळे ओढवतात.

शरीराचे धारण करणारा व सर्व क्रियांना कारणीभूत ठरणारा हा वायु ५ प्रकारचा असतो. प्राण, व्यान, उदान, समान, अपान हे ते ५ प्रकार. या ५ वायूंची शरीरात विशिष्ट स्थाने व त्याचप्रमाणे त्यांची विशिष्ट कर्मे वर्णिलेली आहेत. हे वायु विशिष्ट स्थानी असतात असे म्हणतात, ते स्थान त्याचे प्रमुख स्थान आहे एवढाच अर्थ त्याटिकाणी अपेक्षित आहे, अन्यथा सर्व प्रकारचे वायु हे सर्व शरीरव्यापीच असतात.

या ५ प्रकारच्या वायूंचे पोषण, स्थूल पचनाच्या अखेरीस पक्वाशयामध्ये सारकिट्ट विभजनाचे वेळी तयार होणाऱ्या वायूकडून होत असते. याचाच निराळा अर्थ म्हणजे सारकिट्ट विभाजनाचे वेळी निर्माण होणारा वायु हा पोषक असतो तर प्राण, व्यान, उदान, समान व अपान हे पोष्य असतात.

वाताचे रूक्ष, लघु, शीत, खर, सूक्ष्म, चल आदि सर्वच गुण सर्वच वातप्रकारात असतात. पण यांपैकी एकेका गुणाचे आधिक्य या ५ प्रकारांतील वायूमध्ये असते. सूक्ष्म, चल, शीत, रूक्ष, खर हे अनुक्रमे प्राण, व्यान, उदान, समान व अपान वायूतील प्रकर्षाने मिळणारे गुण आहेत. या वायूंच्या विशिष्ट कर्मावरून त्यातील गुणांचा हा अभ्यास सुलभतेने करता येतो.

(या विषयाच्या विस्तारपूर्वक उहापोह 'रोगावस्था' या माझ्या पुस्तकात पहावयास मिळेल.)

या गुणांचा विचार केल्यानेच कोणत्या व्याधीस कोणता वातप्रकार कारणीभूत आहे हे सहजतेने स्पष्ट होईल व त्यामुळेच तद्दत्त व्याधीची चिकित्साही सुलभतेने करता येईल.

हेतू

१. 'रूक्षशीतात्पलध्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः।

विषमादुपचाराश्च दोषासुक्स्त्रवणादपि।।

लंघनप्लवनात्यध्वव्याथामातिविचेष्टितैः।

धातूनां संक्षयाश्चिंताशोकरोगातिकर्षणात्।।

दुःखशय्यासनात्क्रोधाद्दिवास्वप्नाद्भयादपि।

वेगसंधारणादामादभिघातादभोजनात्।

मर्माघाताद्गजोष्णश्रीप्रयानावतंसनात्।।'- च.चि. २८/१३ ते १५

२. 'व्यायामादपतर्पणात्प्रपनाद्भ्रंशात्क्षयाज्जागरात्।

वेगानां च विधारणादतिशुचः शैत्यादतित्रासतः।।

रूक्षक्षोभकषायतिक्तकटुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेत्।

वायुवारिधिरागमे परिणते चाह्नेऽपराह्नेऽपिच।।'- तिसटाचार्य- माधवनिदान- मधुकोष टीका.

रूक्ष, शीत, अल्प, लघु, तिक्त, कटु, कषाय अशा अन्नाचे सेवन करणे, अतिमैथुन, अतिजागरण विविध उपचारांचा मिथ्यायोग, रक्तमोक्षण, अन्य पंचकर्मांचा अतियोग, विविध प्रकारचा अति व्यायाम (उड्या मारणे, पोहणे, फार चालणे इ.) अतिश्रम, धातुक्षय, चिंता, व्याधीमुळे येणारे कार्श्य, वेगविधारण, आमोत्पत्ति, आघात (विशेषतः मर्माघात), उपवास, उंचावरून किंवा वेगवान वाहनातून पडणे इत्यादि कारणांनी वातप्रकोप होत असतो.

वर्षाऋतुमध्ये, अन्न जीर्ण झाल्यानंतर, पहाटे तसेच सायंकाळच्या प्रथम प्रहरी स्वभावतःच वातप्रकोप आढळतो.

वातप्रकोपाची या प्रकारे जरी विविध कारणे सांगितली जात असली तरी, वरील सर्व कारणांचा समावेश दोन विभागात करता येतो. १) धातूक्षयास कारणीभूत होणारे हेतू. २) मार्गावरोध करणारे हेतू.
यासाठीच चरकाचार्यानी वातप्रकोपाची कारणे स्पष्ट करताना-

'वायोः धातुक्षयात्कोपोमार्गस्यावरणेन वा।'- च.चि. २८/५६

असे स्पष्ट केलेले आहे. निराळ्या शब्दात सांगावयाचे तर वातप्रकोप हा दोन कारणांनी संभवतो. १. धातुक्षय
२. मार्गावरोध.

धातूक्षयाने निर्माण होणाऱ्या व्याधीस निरुपस्तंभित वातव्याधि म्हटले जाते तर मार्गावरोधजन्य वातव्याधीस उपस्तंभित वातव्याधि म्हणतात. (उपस्तंभ म्हणजे अडथळा).

हेतूनुसार हे जे उपस्तंभित आणि निरुपस्तंभित असे वातव्याधीचे दोन प्रकार असतात, त्यांची संप्राप्ति व त्यांची करावी लागणारी चिकित्सा अगदी भिन्न किंबहुना विरोधी असल्याने या प्रकारांना निश्चितच फार महत्त्व आहे.

संप्राप्ति

'देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली।

करोति विविधान्व्याधीन्सर्वाणैकांगसंश्रितान्॥'- च.चि. २८/१६

'वातपित्तकफा देहे सर्वस्रोतोऽनुसारिणः।

वायुरेव हि सूक्ष्मत्वाद् द्वयोस्तत्राप्युदीरणः॥

कुपितस्तौ समुद्भूय तत्र तत्राक्षिपन् गदान्।

करोत्यावृतमार्गत्वाद्रसादींश्चोपशोषयेत्॥'- च.चि. २८/५७, ५८

उपस्तंभित व निरुपस्तंभित वातव्याधींची संप्राप्ति अगदी वेगळी आहे. चरकाचार्यानी 'देहे स्रोतांसि रिक्तानि.....' ही वर्णिलेली संप्राप्ति धातुक्षयजन्य म्हणजेच निरुपस्तंभित वातव्याधींची संप्राप्ति आहे. शरीरात ज्या ठिकाणी रिक्त स्रोतसे असतील त्या स्थानाचे वायूकडून पूरण केले जाते व वातव्याधि उत्पन्न होतात अशी संप्राप्ति येथे सांगितलेली आहे. हे वातव्याधि शरीराच्या एका भागात वा सर्वदेहव्यापि असेही असू शकतात.

याठिकाणी रिक्त स्रोतसांचा अर्थ स्पष्ट करणे जरूरीचे आहे. शरीरात ज्या ठिकाणी रूक्षता, खरता, पररूषता आलेली असेल त्या स्थानी रिक्तस्रोतस आहे असे समजावे असे मधुकोषकारांनी स्पष्ट केलेले आहे. अशा प्रकारची रूक्षता, खरता, पररूषता ज्या ज्या शरीर अवयवांच्या ठिकाणी आली असेल त्या स्थानी वायूचा संग उत्पन्न होतो. वायूचा स्थानसंश्रय होतो. शरीरात अशी रूक्षता, खरता, पररूषता ही धातूक्षयाने येत असते ही गोष्ट या संदर्भात ध्यानात घेणे आवश्यक आहे.

धातुक्षयजन्य वातव्याधींची संप्राप्ति

हेतूसेवन

↓

वातप्रकोप

↓

स्रोतसांचे ठिकाणी रूक्षता, पररूषता, खरता

↓

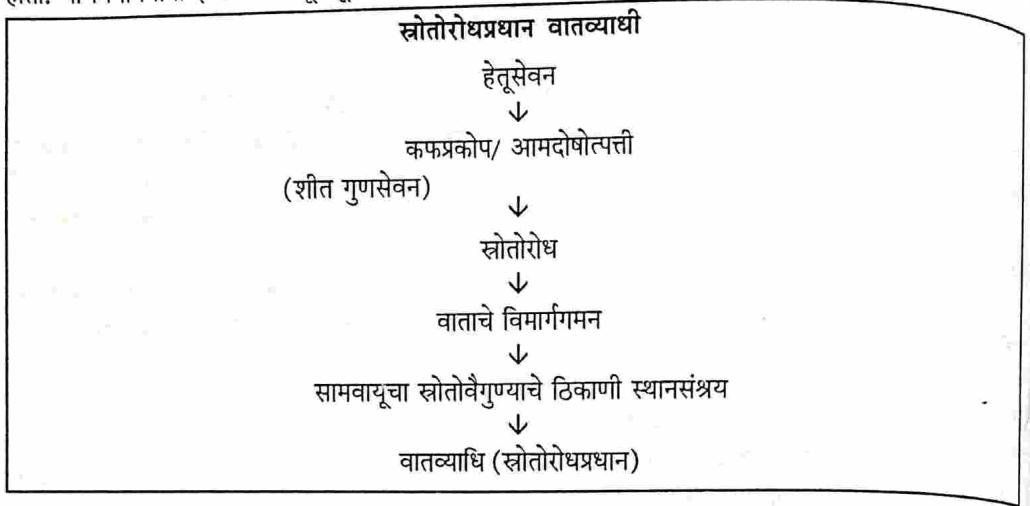
रिक्त स्रोतसांचे ठिकाणी वायुपूरण

↓

वातव्याधि (धातुक्षयजन्य)

उपस्तंभित वातव्याधींची संप्राप्ति मात्र यापेक्षा अगदी वेगळी आहे. आमामुळे, कफामुळे किंवा अन्य दोष-धातू-मल यामुळे जेव्हा वायूच्या प्राकृत गतीस अडथळा उत्पन्न होतो, अवरोध निर्माण होतो, त्यावेळी तो वायु साहजिकच विमार्गीग

होते. या विमार्गगामी झालेल्या वायूकडून अनेकविध प्रकारच्या वातव्याधींची उत्पत्ति होते.

पूर्वरूपे आणि सामान्य लक्षणे

'अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम्।'

आत्मरूपं तु यद्व्यक्तं अपायो लघुता पुनः॥'- च.चि. २८/१९

तद्तद् व्याधिनुसार उत्पन्न होणारी वातव्याधींची लक्षणे जेव्हा अव्यक्त म्हणजेच अल्पव्यक्त असतात, त्यावेळी त्यांना पूर्वरूप असे म्हणतात. हीच लक्षणे जेव्हा अधिक स्पष्ट होतात, वाढतात म्हणजेच व्यक्त होतात, त्यावेळी त्यांनाच रूपत्व प्राप्त होते.

वातव्याधींच्या सामान्य लक्षणांचा विचार करताना 'अपायो लघुता पुनः' असेही एक लक्षण चरकाचार्यांनी सांगितलेले आहे. हे सूत्र फार महत्त्वाचे आहे. या सूत्राचे स्पष्टीकरण मधुकोष टीकाकारानी फार मार्मिकतेने केलेले आहे. त्यांनी या सूत्रांबाबतची विविध मतमतांतरे मांडून त्यातील ग्राह्याग्राह्यतेचा विचारही फार समर्थपणे मांडला आहे. तो पुढीलप्रमाणे- व्याधीचा अपाय होणे म्हणजे व्याधि पूर्णांशाने नाहीसा होणे, त्यास लघुता येणे म्हणजे त्यातील लक्षणे कमी होणे व असे पुनः पुन्हा घडणे हे वातव्याधीचे सामान्य लक्षण होय. लक्षणे नाहीशी होतात व कमी होतात व पुन्हा उत्पन्न होतात आणि हे वरचेवर घडत राहते याचाच निराळा अर्थ म्हणजे वातव्याधीत वेग येतात. वेगावस्थेत लक्षणे स्पष्टपणे प्रगट झालेली असतात. या उलट अवेगावस्थेत हीच लक्षणे अल्प जाणवतात किंवा पूर्णांशाने नष्ट झालेली दिसतात.

अपाय या शब्दानेच लक्षणे नष्ट होणे किंवा कमी होणे हे दोन्ही अर्थ काहीजण गृहित धरतात. त्यांचे मते लघुता या शब्दाने येथे शरीरलाघव येणे हा अर्थ अपेक्षित आहे. अर्थात् हे पुनः पुन्हा घडणे, म्हणजेच वेग येणे हे यातही अपेक्षित आहेच.

वरील दोन प्रकारच्या अर्थापेक्षा अगदी वेगळा, विपरीत असा अर्थ 'अपायो लघुता पुनः' या सूत्राचा काही लोकांकडून केला जातो. त्यांच्या मते लक्षणांच्या ठिकाणी लाघव येणे, म्हणजेच लक्षणे कमी किंवा नष्ट होणे हा वातव्याधीचाच अपाय समजावा. त्यांच्या मते जर लक्षणे कमी झाली वा नष्ट झाली तर तो वातव्याधीच नव्हे. असा अर्थ काढण्याचे कारण स्पष्ट करताना-

'वातव्याधि असाध्योऽयं दैवयोगात् प्रशाम्यति।

अनुमानेन कुर्वन्ति भेषजं न प्रतिज्ञया।।'

या सूत्राचा आधार घेतला जातो.

असे परस्पर विरोधी अर्थ या सूत्राचे केले जात असताना, त्यातील नेमका कोणता अर्थ ग्राह्य मानावा हे ठरवणे आवश्यक ठरते. सर्वच वातव्याधींमध्ये वेग येतात म्हणजेच लक्षणे कमी व जास्त होताना प्रत्यक्षात आढळतात. याचसाठी

सर्वच वातव्याधींविषयी लिहिताना चरकाचार्यानी-
'गते वेगे भवेत्स्वास्थ्यं सर्वेष्व्वाक्षेपकादिषु।'

असे म्हटलेले आहे.

संक्षेपाने पाहता लक्षणे कमी होणे, नष्ट होणे व पुन्हा वाढणे हे सर्वच वातव्याधींचे सामान्य लक्षण समजावे.

वातव्याधींची लक्षणे

'संकोचः पर्वणां स्तम्भो भेदोऽस्थां पर्वणामपि।

लोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः।।

खांजपांगुल्यकुब्जत्वं शोषोऽगानामनिद्रता।

गर्भशुक्ररजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुप्तता।।

शिरानासाक्षिजत्रूणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम्।

भेदस्तोदातिराक्षेपो मोहश्चायास एव च।।

एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः।

हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत्।।'- च.चि. २८/२० ते २३

पर्वप्रदेशी संकोच किंवा स्तम्भ, अस्थि आणि पर्वभागी भेदवत् पीडा, रोमहर्ष, प्रलाप, हस्त-पाद-पृष्ठ-शिरप्रदेश या ठिकाणी जखडल्याप्रमाणे वेदना, खंजता, पांगुल्य, कुब्जता, अंगशोष, निद्रानाश, गर्भ-शुक्र-रज यांचा नाश होणे, सुंदन, गात्रसुप्तता, शिर-नासा-अक्षि-जत्रु-ग्रीवा इत्यादि शरीरावयवांच्या ठिकाणी वक्रता, भेद, तोद, आक्षेप, मोह, श्रमश्वास ही किंवा या प्रकारची अन्य लक्षणे वातव्याधींमध्ये आढळतात. हेतू, स्थान विशेष व वाताचा प्रकार विशेष यांनी ही विविध स्वरूपाची लक्षणे तद्तद् वातव्याधीत स्पष्ट होत असतात.

वर दिलेली सर्वच्या सर्व लक्षणे प्रत्येक ठिकाणी असतात, असा मात्र याचा अर्थ नव्हे. स्थान भेदाने, तसेच वायु कोणत्या गुणाने वाढला असेल त्या अपेक्षेने लक्षणात फरक होत जातो.

वाताचे जे ५ प्रकार आहेत त्यापैकी कोणत्या वायूकडून कोणती लक्षणे उत्पन्न होतात हे त्या त्या दोषातील प्रभूत गुणांवरून सहज ठरविता येते.

असा अभ्यास करून केलेले वर्गीकरण अष्टांग संग्रहात मिळते. अष्टांग संग्रहाच्या निदानस्थानाच्या सोळाव्या अध्यायात प्राणाने निर्माण होणारे वातव्याधि, उदानाने निर्माण होणारे वातव्याधि वगैरे विवेचन सुस्पष्टपणे केलेले आहे. (अष्टांग संग्रह नि. १६/१९ ते २८) त्यांनी सांगितलेले व्याधि पुढीलप्रमाणे आहेत.

प्राणवायूच्या प्रकोपातून उत्पन्न होणारे रोग - चक्षु आदि इंद्रियांचा उपघात, पीनस, अर्दित, तृष्णा, कास, श्वास इत्यादि.

उदान वायूच्या प्रकोपातून उद्भवणारे रोग - कण्ठरोध, मनोविभ्रंश, छर्दि, अरोचक, पीनस, गलगंड व अन्य उर्ध्वजनुगत विकार.

व्यानाच्या प्रकोपातून उद्भवणारे रोग - शुक्रहानी, उत्साह व बल हानी, शोथ, चित्तविभ्रंश, सर्वांगरोग, तोद, रोमहर्ष, सुप्ति, कुष्ठ, विसर्प व अन्य सर्वांगगज रोग.

समान वायूच्या प्रकोपातून उद्भवणारे रोग - शूल, गुल्म, ग्रहणी आणि अन्य आमाशय व पक्वाशयातील व्याधि.

अपान वायूच्या प्रकोपातून उद्भवणारे रोग - मूत्र रोग, शुक्रदोष, अर्श, गुदग्रंश आणि पक्वाशयाचे विविध प्रकारचे रोग.

अन्य कोणत्याही ग्रंथकारांनी न केलेले हे वर्गीकरण करून अष्टांग संग्रहकारांनी एक नवीनच विचार येथे मांडला आहे. काय कल्पनेचा अधिक विस्तार करून, वातव्याधींमध्ये असणारी अंशांश कल्पना पाहून तद्तद् रोगात प्राणादि कोणता वायु प्रकृपित आहे हे ठरविले पाहिजे.

असे करताना एका रोगामध्ये एकापेक्षा अधिक दोष प्रकार कारणीभूत असणे सहज शक्य आहे ही गोष्ट मात्र लक्षात घेतली पाहिजे.

प्रत्येक व्याधीचा वेगळा विचार करताना त्याला कोणते वातदोष कारणीभूत असतील तसेच त्यातील दोषांची अंशांश कल्पना यांचा विस्तार केला जावयाचा आहेच.

वातव्याधींची सामान्य चिकित्सा

'वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः संशोधनं मृदु।
स्वाद्वम्लवणोष्णानि भोज्यान्यभ्यंगमर्दनम्॥
वेष्टनं त्रासनं सेको मद्यं पैष्टिकगौडिकम्।
स्निग्धोष्णा बस्तयो बस्तिनियमः सुखशीलता॥
दीपनैः पाचनैः सिद्धाः स्नेहश्चानेकयोनयः।
विशेषान्धेयपिश्नितरसतैलानुवासनम्॥'- अ.ह.सू. १३/१ ते ३

वाताचे उपक्रम म्हणून वाग्भटानी जे उपक्रम सांगितलेले आहेत, त्यामध्ये उपस्तंभित आणि निरुपस्तंभित या दोन्ही प्रकारच्या वाताची चिकित्सा संकलित केलेली दिसते. यामुळेच परस्पर विरोधी अशा उपक्रमांची नोंद येथे झालेली दिसते. उदा. 'वेष्टनं त्रासनं' या उपचाराबरोबरच येथे 'सुखशीलता' असाही उपचार सुचविलेला आहे. हे दोन्ही उपक्रम एकत्र येणे शक्यच नाही, हेही स्पष्ट आहे.

खरे पाहता, वातव्याधींची चिकित्सा करताना तो व्याधि धातुक्षयज वातप्रकोपातून निर्माण झालेला आहे का मार्गावरोधजन्य वातप्रकोपातून याचा प्रथम निश्चित निर्णय व्हावयास हवा. अन्यथा वातव्याधींची चिकित्साच करणे अशक्य ठरेल. धातुक्षय व मार्गावरोध या मूळ कारण ठरणान्या संप्राप्तीतील घटना परस्पर विरोधी अशा असल्याने साहजिकच दोन्हीमध्ये अगदी भिन्न, विरोधी अशा चिकित्सा करणे क्रमप्राप्त असते. जर यात चूक झाली तर उपशम मिळण्याऐवजी व्याधि वाढण्याचीच शक्यता अधिक असते.

धातुक्षयजन्य वातव्याधींमध्ये धातुवृद्धिकर चिकित्सा करावी लागते. यासाठी मधुर, अम्ल, लवण रसांची, मधु विपाकी, शीतवीर्यात्मक, गुरु व बल्य औषधे वापरावी लागतात. याउलट मार्गावरोधजन्य वातव्याधींमध्ये मार्गावरोध दूर करण्यासाठी कटु, तिक्त रसांची, कटु विपाकी, उष्णवीर्य, लघु, स्रोतःशोधी अशा औषधांचा प्रयोग करावा लागतो. धातुक्षयजन्य वातव्याधींसाठी स्नेहन हा महत्त्वाचा उपक्रम तर मार्गावरोधजन्य वातव्याधींमध्ये स्नेहन पूर्णतः निषिद्ध असते. निरुपस्तंभामध्ये अनुवासन बस्ति श्रेष्ठ समजला जातो. तर उपस्तंभामध्ये अनुवासन देणे अयोग्य ठरते, तेथे रूक्ष द्रव्यांच्या सहाय्याने आस्थापन बस्ति द्यावा लागतो.

चिकित्सोपक्रमांमध्ये अशाप्रकारे फार मोठे भेद आहेत, हे वरील उदाहरणांवरून स्पष्ट होईल.

अनेक वेळा सुरुवातीस उपस्तंभित अवस्था असते. साहजिकच सुरुवातीस त्याची चिकित्सा करावी लागते. पण एकदा का हा अवरोध दूर झाला की नंतर मात्र पुन्हा अवरोध होणार नाही याची काळजी घेत, उदक या स्वरूपात राहिलेल्या लक्षणांची चिकित्सा करताना, धातुवृद्धिकर चिकित्सा करावी लागते अशा वेळीच खरे तर वैद्याचे चिकित्सेतील कौशल्य लक्षात येत असते.

धातुक्षयजन्य (निरुपस्तंभित) वातव्याधींची चिकित्सा

'केवलं निरुपस्तम्भमादौ स्नेहैरुपाचरेत्।
वायुं सर्पिर्वसातैलमज्जपापानैरं ततः॥
स्नेहक्लान्तं समाश्वास पर्योभिः स्नेहयेत्पुनः।
यूषैर्ग्राम्याम्बुजानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः॥
पायसैः कृशरैरम्ललवणैः सानुवासनैः।
नावनैस्तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धं स्वेदयेत्ततः॥
स्वभ्यक्तं स्नेहसंयुक्तैर्नाडीप्रस्तरसंकरैः।
तथान्यैर्विविधैः स्वेदैर्यथायोगमुपाचरेत्॥'- च.चि. २८/७३ ते ७६

धातुक्षयजन्य म्हणजेच निरुपस्तंभित वायूची चिकित्सा करताना स्नेहन चिकित्सा फार महत्त्वाची असते. व म्हणूनच सर्व तऱ्हेने स्नेहन येथे अपेक्षित असते. स्नेहाचे कार्य सांगत असताना चरकाचार्य म्हणतात-

'स्नेहोऽनिलं हन्ति मृदुं करोति।

देहं मलानां विनिहंति संगम्।।

स्निग्धस्य सूक्ष्मेषु अयनेषु लीनं।

स्वेदस्तु दोषं नयति द्रवत्वं।।' - च.सि. १/६

स्नेहामुळे वायूचा नाश होतो असे येथे म्हटले आहे. खरे पाहता स्नेहाचा वातावर साक्षात परिणाम न होता अश्लक्षणे होत असतो. धातुक्षयामुळे शरीरावयवांच्या ठिकाणी रूक्षता, खरता, परुषता निर्माण झालेली असते. शरीरावयवांची ही रूक्षता आदि लक्षणे स्नेहानाने कमी होऊन त्याठिकाणी स्निग्धता, श्लक्ष्णता, मृदुता येत असते. साहाजिक रूक्ष अशा शरीरावयवांच्या ठिकाणी संग पावलेल्या वायूचा हा संग कमी होतो, त्यास अनुलोम गती प्राप्त होते व त्यामुळेच तद्जन्य उत्पन्न झालेले विकारही कमी होत असतात.

यासाठीच स्नेहन जे करावयाचे ते सर्व तऱ्हेने करावे लागते. स्नेहपान, अभ्यंग, शिरोबस्ति, अनुवासन बस्ति वगैरे विविध प्रकारे हे स्नेहन करावे लागते.

स्नेहनासाठी घृत, तैल, वसा, मज्जा यांपैकी कोणताही स्नेह चालेल. पण वातासाठी यातील सर्वात चांगले स्नेहद्रव्य तैल हे आहे.

'नास्ति तैलात्परं किंचिदौषधं मारुतापहम्।

व्यवायुष्णागुरुस्नेहात्संस्काराद्बलवत्तरम्।।

गणैवातहरैस्तस्माच्छतशोऽथ सहस्रशः।

सिद्धं क्षिप्रतरं हन्ति सूक्ष्ममार्गास्थितानादान्।।' - च.चि. २८/१७६, १७७

तैल हे उत्कृष्ट वातघ्न आहे. ते व्यवायि, उष्ण, गुरु, स्निग्ध असून संस्काराने अधिक गुणदायी होते. वातघ्न गणातील द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या तैलाचे गुण शतपटीने वा सहस्रपटीने वाढलेले दिसतात. असे सिद्ध तैल हे सूक्ष्ममार्गातील वातासाठीही अत्यंत उपयुक्त ठरते.

स्नेहपानाने क्लांत झालेल्या मनुष्यास आशवासन देऊन दुग्ध, यूस, ग्राम्य किंवा आनूप पशुपक्ष्यांचे मांसरस घावेत. घृतयुक्त खिचडी वापरावी. याप्रकारे स्नेहद्रव्यांनी शरीर तृप्त झाले की मग स्वेदन करावे. स्वेदनासाठी, ज्या अवयवांच्या ठिकाणी वातप्रकोपाची लक्षणे आढळत असतील, त्या प्रदेशी, बाह्य स्नेहन करून नंतर आवश्यकतेनुसार नाडी, प्रस्तर, संकर इत्यादि स्वेदांचा उपयोग करावा.

स्नेहस्वेदाने विकृत अवयव पुन्हा पूर्वस्थितीस येतात, शुष्क झालेल्या धातूंचे उत्तम प्रकारे पोषण होते, त्यांना संहनन प्राप्त होते, बल, अग्नि, प्राण आणि एकंदरीत शरीराची धारणा शक्ती वाढीस लागते.

धातुक्षयजन्य वातव्याधीसाठी अनुवासनबस्ति हाही एक श्रेष्ठ उपक्रम आहे. बलातैल, नारायणतैल यासारख्या बल्य औषधांनी सिद्ध केलेल्या तैलांचा अनुवासनासाठी उपयोग केला जातो. यापनबस्ति, माधुतैलिक बस्ति, राजयापनबस्ति, दुग्धबस्ति किंवा मांसरसबस्ति हेही निरूपस्तंभित वातव्याधीमध्ये उपयोगी पडणारे आणखी काही बस्तिप्रकार आहेत.

धातुक्षयजन्य वातव्याधीसाठी औषधी प्रयोग करताना वापरावयाची औषधेही मधुर, अम्लरसांची, मधुर विपाकी, शीतवीर्य, गुरु, बल्य अशी असावी लागतात. या दृष्टीने पाहता बला, अश्वगंधा, शतावरी, माष, कोहळा, भुईकोहळा ही वनस्पतिज द्रव्ये, अभ्रक, लोह, वंग, रौप्य, सुवर्ण या सारख्या खनिजद्रव्यांची भस्मे, मांसरस, विविध प्राण्यांच्या वसा यांचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो. या द्रव्यांपासून बनविलेले विविध कल्पही वापरले जातात. बलापोट्टली, बलातैल, शतपाकी क्षीरबला तैल, चंदनबलालाक्षादि तैल, अश्वगंधावलेह, अश्वगंधाघृत, अश्वगंधारिष्ट, महामाष तैल, महामाष शतपाकी क्षीरबला तैल, चंदनबलालाक्षादि तैल, अश्वगंधावलेह, कुष्मांडावलेह, कुष्मांडपाक, महायोगराज गुग्गुळु, हेमगर्भ, वसंतकुसुमाकर हे काही महत्त्वाचे कल्प. यांच्या अनुधानासाठी दूध किंवा तूपसाखर वापरावी.

'सर्पिस्तैलवसामज्जसेकाभ्यंजनबस्तयः।

स्निग्धाः स्वेदा निवातं च स्थानं प्रावरणानि च।।

रसाः पयांसि भोज्यानि स्वाद्वम्ललवणानि च।

बृंहणं यच्च तत्सर्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम्।।'-च.चि. २८/१०१,१०२

धातुक्षयजन्य वातव्याधींसाठी घावयाचा आहारही स्निग्ध, पौष्टिक असाच हवा. विविध स्नेहांचा आहारात भरपूर उपयोग केला गेला पाहिजे. मधुर, अम्ल, लवण रसांची द्रव्ये, दूध, मांस यांचा पथ्यकर पदार्थात समावेश होतो.

याच वेळी सुखशीलता हवी. चिंता वाटणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. याच दृष्टीने स्त्रीसंपर्क विरहित अन्य हेमंतऋतूतील उपचार करावेत असे शास्त्रकारांनी सुचविलेले आहे.

मार्गावरोधजन्य (उपस्तंभित) वातव्याधींची चिकित्सा

'कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम्।

सर्वस्थानावृतेऽप्याशु तत्कार्यं मारुते शुभम्।।'- च.चि. २८/२३४

उपस्तंभित वातव्याधींमध्ये अवरोध दूर करणारी चिकित्सा अपेक्षित असते. अवरोध सामान्यतः कफामुळे किंवा आमामुळे होत असतो. याचसाठी येथे स्रोतोरोध दूर करणारी औषधे वापरताना दीपन-पाचन-रूक्ष-अनभिष्यंदि-उष्णवीर्य-लेखन करणारी, कटु-तिक्त रसांची, कटु विपाकी अशी औषधे वापरावी लागतात. या प्रकारात स्नेहन हे पूर्णतः वर्ज्य असते केवळ रूक्ष स्वेदांचा उपयोग होतो. या प्रकारच्या रूक्ष स्वेदनाने पाक होऊन स्रोतोरोध दूर होण्यास मदत होते. मृदु अनुलोमन ही उपस्तंभित वातावरील एक महत्त्वाची चिकित्सा. या मृदु अनुलोमनामुळे स्रोतोरोध दूर होऊन वायूस आपले प्राकृत गती - अनुलोमगती प्राप्त होते. विविध प्रकारचे निरूहबस्तिही या अवस्थेत देणे लाभदायी ठरते.

औषधांमध्ये गुग्गुलु कल्प हे महत्त्वाचे आहेत. गुग्गुळु हे कटु-तिक्त रसाचे, कटु विपाकी, उष्णवीर्य, लेखन करणारे द्रव्य आहे. गुग्गुळाची दोषघ्नता सांगताना तो उत्कृष्ट वातघ्न असतो असे वर्णन केले जाते. कटु-तिक्त रसाचा, कटु विपाकी, लेखन करणारा असूनही तो उत्कृष्ट वातघ्न कसा असा प्रश्न उपस्थित केला जातो. गुग्गुलुच्या प्रभावाने तो वातघ्न ठरतो, असे याचे स्पष्टीकरण काही वेळा दिले जाते. पण हे बरोबर नव्हे. गुग्गुलु हा उत्कृष्ट वातघ्न आहे हे खरे, परंतु त्याचा उपयोग केवळ उपस्तंभित वातासाठी होतो हे या ठिकाणी लक्षात घ्यावयास हवे. याचा धातुक्षयजन्य वातासाठी काहीही उपयोग होत नाही. झालाच तर केवळ विपरीत परिणामच घडू शकतात. रूक्ष, उष्ण, स्रोतःशोधी, लेखन या गुणामुळेच गुग्गुलु हे उपस्तंभित वातव्याधिवरील एक उत्कृष्ट औषधी द्रव्य ठरते.

गुग्गुलु हा योगवाही असतो यामुळे अन्य ज्या द्रव्यांबरोबर गुग्गुलु वापरला जाईल, त्या द्रव्यांचे गुणधर्म गुग्गुलुच्या संपर्काने-संयोगाने वाढताना दिसतात. यामुळेच बल्य औषधांबरोबर जेव्हा गुग्गुलुचा प्रयोग केला जातो त्यावेळी साहजिकच त्या द्रव्यातील बल्य या गुणाची अनेक पटीने वाढ होत असते. मात्र यासाठी त्या द्रव्यातील गुग्गुलुचे प्रमाण अगदी अल्प हवे. जर गुग्गुलुचे प्रमाण अधिक झाले तर मात्र तो स्वतःचेच स्रोतःशोधनाचे, लेखनाचे कार्य घडवून आणेल. महायोगराज गुग्गुलु सारख्या धातुक्षयजन्य वातव्याधीत वापरल्या जाणाऱ्या कल्पांमध्ये अनेक बल्य औषधांच्या जोडीला अगदी थोड्याशा प्रमाणात गुग्गुलु आहे व म्हणूनच महायोगराजगुग्गुलु हे उत्कृष्ट बल्य औषध ठरते, हे या संदर्भात लक्षात घ्यावयास हवे.

त्रिफळा गुग्गुलु सारखे कल्प बनविताना मात्र अधिक प्रमाणात गुग्गुलु वापरला जातो. त्रिफळा, त्रिकटु यासारख्या स्रोतोरोध दूर करण्यात अग्रगण्य समजल्या जाणाऱ्या द्रव्यांच्या बरोबर समप्रमाणात गुग्गुलु या कल्पात असतो. साहजिकच त्रिफळा गुग्गुलु हे उपस्तंभित वातव्याधींवरील एक फार उपयुक्त औषध ठरते.

रास्ना, दशमूल, गुडूची, देवदार, एरंडमूळ, लसूण, हिंग, भल्लातक, कारस्कर, वत्सनाभ, त्रिफळा, त्रिकटु ही उपस्तंभित व्याधीत उपयुक्त ठरणारी गुग्गुलुखेरीजची अन्य काही औषधी द्रव्ये. ही द्रव्ये एकेरी वापरतात किंवा यापामुत बनविलेल्या गेलेल्या विविध कल्पांचा प्रयोग केला जातो. कल्पांमध्ये योगराज गुग्गुलु, कैशोर गुग्गुलु, अमृता गुग्गुलु, रास्ना गुग्गुलु, सिंहनाद गुग्गुलु, रास्नादि काढा, महारास्नादि काढा, दशमूलांचा काढा, दशमूलारिष्ट, भल्लातकासव,

भल्लातकपर्पटी, देवदाव्यादी काढा, गंधर्व हरितकी, लशुनादि वटी, हिंगाष्टक चूर्ण, वातविध्वंस, एकांगवीर, आमपाचक वटी आदि महत्वाचे कल्प उपस्तंभित अवस्थेत वापरता येतात.

उपस्तंभित अवस्थेत स्नेहपान व बाह्य स्नेहनही वर्ज्य असते हे खरे. पण काही अवस्थेत, विशेषतः वेदना अधिक असताना, त्या वेदनांच्या प्रशमनासाठी विषगर्भ तैलाचा बाह्यतः उपयोग केला जातो. अनेक उष्ण, तीक्ष्ण, व्यावायी, विकासी, विषयुक्त द्रव्यांनी सिद्ध केलेले हे तैल बाह्योपचारासाठी-मर्दनासाठी वापरणे शक्य होते. याच्या उपयोगाने वेदना त्वरेने कमी होताना दिसतात.

कापूर, ओवाअर्क, पुदिना अर्क हे तीन स्फटीकरूपात मिळणारे पदार्थ एकत्रित करून त्यापासून बनणारा जो द्राव त्यास अमृतधारा म्हणतात. तीलतैल १० भाग + अमृतधारा १ भाग मिसळून तयार होणारे संवाहन तेल हे वेदनाप्रशमनासाठी अग्नगण्य समजता येते. या संवाहन तेलाचा बाह्योपचारासाठी वापर केला जातो.

औषधांना अनुपान म्हणून या अवस्थेत मध किंवा गरम पाणी उपयुक्त ठरते. ही दोन्ही द्रव्ये योगवाही आहेतच, पण शिवाय स्रोतःशोधनासाठीही अत्यंत उपयुक्त ठरणारी द्रव्ये आहेत.

या उपस्तंभित वातासाठी घ्रावयाचा आहार हा लघु, द्रव, उष्ण असा हवा. तो दीपन-पाचन द्रव्यांनी सिद्ध करून देणे फायद्याचे ठरते. लसून, हिंग, आर्द्रक यांनी सिद्ध यूष वापरणे हितकर ठरते. विशेषतः कुलत्थयूष हा या अवस्थेत अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

यथाशक्य व्यायाम व अन्य हालचाली याही आवश्यक ठरतात.

याप्रमाणे आतापर्यंत आपण निरुपस्तंभित व उपस्तंभित वातव्याधींची सामान्य चिकित्सा पाहिली. अर्थात प्रत्येक व्याधीत असणारा स्थानसंश्रय पाहून चिकित्सेत बदल करावा लागतो. दूष्यांचाही विचार या संदर्भात महत्वाचा. उदा. मांसगतवात आणि संधिगत वात यातील स्थानसंश्रय व दूष्ये वेगवेगळी असल्याने दोन्हीतील चिकित्सा द्रव्ये वेगळी असतात. यांचा विचार त्या त्या व्याधींची स्वतंत्र चिकित्सा सांगताना केला जाणार आहेच.

वातव्याधींची चिकित्सा करताना, प्राणादि पंच वातप्रकारांपैकी कोणता वायु प्रकुपित झाला आहे ते ही पहावे लागते व त्यानुसार चिकित्सेतही थोडाफार बदल करावा लागतो.

'उदाने योजयेदूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत्।

समानं शमयेच्चैव त्रिधा व्यानं तु योजयेत्।।

प्राणो रक्षश्चतुर्भ्योऽपि स्थाने ह्यस्य स्थितिर्ध्रुवा।

स्व स्थानं गमयेदेवं वृत्तानेतान् विमार्गान्।।'- च.चि. ८/२१४, २१५

उदानासाठी उर्ध्वचिकित्सा म्हणजे वमन व नस्याचा प्रयोग करावा. अपानासाठी अनुलोमन घावे तर समानासाठी केवळ शमनोपचार करावेत. व्यानासाठी वमन, अनुलोमन, शमन हे सर्वच उपक्रम आवश्यकतेनुसार करावे लागतात. प्राणदुष्टी असताना अन्य वायूंची जरूर तर उपेक्षा करूनही प्रथमतः प्राणाचे कोणत्याही उपायाने रक्षण करावे, असे सांगितलेले आहे.

वातव्याधींचे सामान्य विवेचन आतापर्यंत केले. त्यांचे उपस्तंभित व निरुपस्तंभित हे भेद आणि त्यांची चिकित्सा यांचाही विचार केला. आता यापुढे वातव्याधींचे जे ८० प्रकार सांगितले आहेत त्यांचे विवेचन करावयाचे आहे.

या ८० प्रकारातील काही व्याधींमध्ये तर फारच साम्य आढळते. क्वचित् एखाद्या लक्षणाचा फरक जाणवतो. हा फरक येण्याचे कारण म्हणजे वेगळा स्थानसंश्रय असणे हे होय.

'भवन्ति हि धर्मान्तर योगात् कस्यचिद्विकारस्य रोगान्तरत्वम्।'

असे याविषयी म्हणूनच म्हटलेले आहे. मधुकोष टीकेमध्ये आलेल्या या सूत्रात काही थोड्याशा लक्षणभेदाने व्याधींचे नाव बदलते ही गोष्ट स्पष्ट केलेली आहे.

काही महत्वाच्या व्याधींचा विस्तारपूर्वक विचार करावा लागणार आहे. या व्याधींमध्ये जेथे स्थानभेदामुळे वा दूष्यभेदाने वेगळी चिकित्सा करावी लागते तेथेच फक्त त्या चिकित्सोपक्रमांचा उहापोह केलेला आहे. अन्यथा वातव्याधींची सामान्य चिकित्साच अपेक्षित असते असे समजावे.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

वातव्याधि

वातव्याधि हा एक रोग नसून अनेकविध रोगांचा संग्रह आहे. Nervous System संबंधित अनेक रोगांचा समावेश वातव्याधीमध्ये करता येतो. Sensory Nervous System, Motor Nervous System, Coordinating fibers, Peripheral Nerves अशा विविध वातनाडींची विकृति व त्याचबरोबर मस्तिष्काची विकृति ही वातव्याधीतील प्रमुख घटना मानता येते.

आयुर्वेदाने वर्णन केलेल्या प्राण, व्यान, उदान, समान, अपान या वातप्रकारांचा अर्वाचिन दृष्टिकोनातून विचार करणे व त्यांना अर्वाचिन वैद्यक शास्त्रातील पर्यायी नावे सांगणे हे केवळ कठीणच नव्हे तर काही अंशी अशक्यप्राय आहे असे म्हणता येईल.

वातव्याधीच्या पैकी काही महत्त्वाच्या व्याधिप्रकाराचे अर्वाचिन दृष्टिकोनातून विवेचन मात्र करता येईल व ते त्या त्या व्याधीच्या विवेचनाचे वेळी केले जाणार आहेच.

कोष्ठगत वात

'तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः।

ब्रध्नहृद्रोगगुल्मार्शःपार्श्वशूलं च मारुते।।'- च.चि. २८/२२

प्रकुपित वायु कोष्ठाश्रित झाला असताना मलमूत्र यांचा संग होतो. ब्रध्न, हृद्रोग, गुल्म, अर्श, पार्श्वशूल हे लक्षणस्वरूप किंवा उपद्रवस्वरूप उत्पन्न होतात.

कोष्ठगत वातामध्ये आध्मानाप्रमाणे लक्षणे असतात, असेही म्हटले जाते. कोष्ठ या शब्दाने येथे ग्रहणी हा अवयव अपेक्षित आहे. या रोगामध्ये तीव्र उदरशूल हे लक्षण असते. हृद्रोगादि लक्षणे ही वायूच्या संचाराचे क्षेत्र स्पष्ट करित असतात.

चिकित्सा

वायूचे अनुमोलन करणे ही महत्त्वाची चिकित्सा. यासाठी एरंडस्नेह शुंठी फांटाबरोबर द्यावा. अनुवासन बसिहं लाभदायी ठरतो. उदरप्रदेशी स्नेहन, स्वेदन करावे. उदरावर हिंगू लेप करावा.

औषधात अम्ल, लवण व क्षारयुक्त द्रव्ये वापरावीत. शंखवटी, लशुनादिवटी, शंखभस्म, पंचकोलासव यासारखे कल्प उपयुक्त ठरतात.

आमाशयगत वात

'हन्नाभिपार्श्वोदररुक्त्वृष्णोद्गारविसूचिकाः।

कासः कण्ठस्यशोषश्च श्वासश्चाश्वासस्थिते।।'- च.चि. २८/२५

प्रकुपित वायु आमाशयगत झाला असताना पार्श्व, उदर, नाभी या ठिकाणी वेदना, तृष्णा, उद्गारबाहुल्य, विसूचिका, कास, कंठशोष, श्वास ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

चिकित्सा

यामध्ये लंघन महत्त्वाचे. त्यानंतर दीपन-पाचन करणारी औषधे वापरावीत. त्रिकटु, भास्करलवणचूर्ण, आमपाचकवटी हे उपयुक्त कल्प. आमाशयप्रदेशी स्थानिक स्नेहन-स्वेदन व हिंगू आदि लेप यांचाही फायदा होतो.

पक्वाशयगत वात

'पक्वाशयस्थोऽत्रकूजं शूलाटोपौ करोति च।

कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिक्वेदनाम्।।'- च.चि. २८/२६

पक्वाशयगत वायुमुळे आंत्रकूजन, उदरशूल, आटोप, मूत्रकृच्छ्रता, पुरीषकृच्छ्रता, आनाह, त्रिक्रदेशी वेदना ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

चिकित्सा

स्नेहन, स्वेदन, अनुलोमन, लेखन, शमन या क्रमाने चिकित्सा करावी. अघोदरभागी स्नेहन व स्वेदन करावे. अवगाह स्वेंद किंवा तापस्वेद वापरावा. विरेचनासाठी एरंडस्नेह, हरीतकी, निशोत्तर उपयोगी पडते. निरूह व अनुवासन बसित द्यावेत. मूत्रकृच्छ्रता असेल तर चंद्रप्रभा, त्रिवंगभस्म, गोक्षुरादि गुग्गुलु हे कल्प वापरावेत.

गुदगत वात

'ग्रहो विणमूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः।

जघोत्रिकपात्पृष्ठरोगशोषौ गुदे स्थिते॥'- च.चि. २८/१४

गुदगत वातामध्ये मल-मूत्र यांचा अवरोध होतो, शूल, आध्मान, मूत्राश्रमी, मूत्रशर्करा उत्पन्न होतात. तसेच जंघा, उरू, त्रिक, पाद, पृष्ठ या टिकाणी वेदना असतात.

चिकित्सा

पक्वाशयगत वाताप्रमाणेच करावी.

त्वक्गत वात

'त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते।

आतन्यते सरागा च पर्वरुक् त्वक्स्थितेऽनिले॥'- च.चि. २८/२७

त्वक्गत वातामुळे त्वचा रूक्ष बनते. ती स्फुटीत असते म्हणजेच त्वचेवर भेगा पडतात. स्पर्शज्ञान कमी होते. त्वचा कृश म्हणजेच पातळ होते, ती कृष्णवर्णाची होते. टोचल्याप्रमाणे किंवा ताणल्याप्रमाणे वेदना यामध्ये दिसतात.

चिकित्सा

स्नेहपूर्वक वमन द्यावे. मदनफलबीजाचा यासाठी उपयोग करावा, किंवा वातानुलोमनासाठी मृदु विरेचन द्यावे. एरंडस्नेह किंवा गंधर्वहरीतकी मृदु विरेचनासाठी वापरावी. स्थानिक लेपांसाठी चंदन, अगरू, कोष्ठ वापरावेत. त्वचेवर चंदनबालालाक्षादि तेल किंवा ब्रणशोधन तेलाने अभ्यंग करावा.

औषधांमध्ये आरोग्यवर्धिनी, गंधकरसायन वापरावे.

रक्तगतवात

'रूजस्तीत्रा ससंतापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः।

गात्रे चारूंषि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले॥'- च.चि. २८/२८

रक्तगतवातामध्ये शरीरात तीव्र पीडा असते, दाह असतो. वैवर्ण्य, कार्श्य, अरुचि, शरीरावर व्रणोत्पत्ति व भोजनानंतर गात्रस्तंभ ही लक्षणे असतात. जेवणानंतर खाल्लेल्या अन्नाचे पचन न होता ते तसेच अपक्व राहणे असाही 'भुक्तस्य स्तंभः' या शब्दाचा अर्थ केला जातो.

हा व्याधि कष्टसाध्य वा असाध्य असतो.

चिकित्सा

रक्तदुष्टीची चिकित्सा करणे आवश्यक ठरते. शृंगाच्या सहाय्याने किंवा सिराव्यधाने रक्तमोक्षण केले जाते. औषधांमध्ये सारिवा, मंजिष्ठा, शतावरी, त्रिफळा इत्यादि द्रव्ये वापरली जातात. तिक्तक घृत, गंधकरसायन, सूक्ष्म त्रिफळा हे लाभदायी कल्प आहेत. मृदुविरेचनही उपयुक्त ठरते.

मांसमेदोगत वात

'गुर्वगं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं यथा।

सरूक् शसितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले॥'- च.चि. २८/२९

अंगगौरव असतो. दण्ड तथा मुष्टी यांनी आघात केल्याप्रमाणे वेदना होतात. सर्वच हालचाली सरशूल असतात. सर्वांगमर्द आणि थकवा ही सर्व मांसमेदोगत वाताची लक्षणे आहेत.

मांसगत व मेदोगत वात लक्षणे सारखीच असल्याने त्यांचा एकत्रित उल्लेख केला जातो. दोन्ही मध्ये फरक करावयाचाच झाल्यास मांसगतवातामध्ये वेदना अधिक असते तर मेदोगतवातामध्ये थकवा व अंगगौरव अधिक असते असे म्हणता येईल.

चिकित्सा

या दोन्ही प्रकारांत स्वेदन व वातानुलोमन करणारी चिकित्सा महत्त्वाची ठरते. मांसगतवातासाठी स्नेहन, स्वेदन व मृदुविवेचन केले जाते. विषगर्भ तैलाने संवाहन करून स्वेदन-तापस्वेद किंवा परिवेक केला जातो. औषधात कारस्कर व रौप्य ही महत्त्वाची औषधे. आमपाचकवटी, वातगजांकुश, दशमूलारिष्ट, त्रिफळा गुग्गुलु हे कल्प उपयुक्त ठरतात.

मेदोगत वातासाठी शिलाजतु व गुग्गुलुचे कल्प महत्त्वाचे. चंद्रप्रभा, त्रिफळा गुग्गुलु, दशमूलारिष्ट हे कल्प मेदोगतवातासाठी उपयुक्त आहेत.

अस्थिमज्जागत वात

'भेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः।

अस्वप्नः संतता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले।।'- च.चि. २८/३०

अस्थिगत आणि मज्जागत वात या दोन्ही व्याधींमधील लक्षणे सारखीच असतात. या दोन्ही व्याधींमध्ये अस्थि आणि पर्वप्रदेशी भेदवत् पीडा असते. संधीशूल, मांसक्षीणता, बलक्षय, निद्रानाश, सतत वेदना ही लक्षणे असतात.

चिकित्सा

अस्थिमज्जागत वातासाठी वाह्य तथा अभ्यंतर स्नेहन, मृदुविवेचन, निरूह बस्ति यांचा वापर करावा. बलातैल किंवा नारायणतैल हे स्नेहनासाठी उपयुक्त स्नेह आहेत.

अस्थिगतवातासाठी सर्वच पंचकर्मोपचार हितकर ठरतात. विशेषतः बस्ति अधिक उपयुक्त असून बस्तिसाठी व पानासाठी तिक्तद्रव्यांनी सिद्ध घृतांचा वापर करावा. तिक्तरस सिद्ध दुग्धही वापरावे. औषधांमध्ये गुडूची, आम्नादिगुग्गुलु, अजास्थिभस्म, कुक्कुटांडत्वक्भस्म, अन्नक, लोह, सुवर्ण यांचा उपयोग करावा.

मज्जागत वातासाठी वरील औषधांच्याबरोबरच विविध प्राण्यांच्या वसा व मज्जा तसेच रौप्य भस्म वापरावे. विश्रांती व सर्वतऱ्हेचा बलवर्धक, पौष्टिक आहार हवा.

शुक्रगत वात

'क्षिप्रं मुंचति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा।

विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः।।'- च.चि. २८/३१

शुक्रगत वातामध्ये शुक्र फार लवकर स्रवते किंवा काही वेळा त्याचा अवरोध होतो. गर्भस्त्राव, गर्भपातासारखी लक्षणे असतात किंवा गर्भाचा अवरोधही होऊ शकतो. वेगवेगळ्या गर्भविकृति होणे (नागोदर वगैरे) हेही लक्षण आढळते.

चिकित्सा

बलवर्धक आणि शुक्रवर्धक आहार घावयास हवा. जर शुक्राचा अवरोध असेल तर विवेचन चिकित्सा करावी. विवेचनाने अपानाला अनुलोम गती प्राप्त होऊन शुक्राचा अवरोध कमी होतो.

औषधांमध्ये अश्वगंधा, कपिकच्छु, कारस्कर, भंगा, जातिफल, अहिफेन, केशर, वंग, नाग, सुवर्ण ही औषधे उपयुक्त ठरतात. चंद्रप्रभा, वसंतकुसुमाकर, महायोगराजगुग्गुलु, च्यवनप्राश हे कल्प वापरावेत.

रुग्णाने वात-मूत्र-पुरीष यांच्या वेगांचे धारण करू नये. ब्रह्मचर्य पाळावे, आहार स्निग्ध, मधुर, लघु असा असावा. मनाची प्रसन्नता राहिल याची काळजी घ्यावी.

सिरागत वात

'शरीरं मन्दरुक्शोफं शुष्यति स्पन्दते तथा।

सुप्तास्तन्व्यो महत्यो वा सिरा वाते सिरागते।।'- च.चि. २८/३३

सिरागत वातामध्ये शूल, सिरासंकोच किंवा सिरांच्या ठिकाणी स्थूलता वा पूर्णता असते. वेदना या मंद स्वरूपाच्या असतात. सिरांच्या ठिकाणी स्पंदन, सिराशैथिल्य वा कृशता ही लक्षणे चरकाचार्यांनी वर्णिलेली आहेत.

चिकित्सा

सिरागत वातामध्ये शमन किंवा वृंहण चिकित्सा अपेक्षित असते. अश्वगंधा, विरादीकंद व बृहत् वात चिंतामणि, त्रैलोक्यचिंतामणि, लक्ष्मीविलास, हेमगर्भ यासारखे सुवर्ण कल्प वापरावेत.

स्नायुगतवात

'बाह्याभ्यंतरमायामं खल्लिं कुब्जत्वमेव च।

सर्वाङ्गारोगांश्च कुर्यात् स्नायुगतोऽनिलः।।'- च.चि. २८/३२

स्नायुगतवातामध्ये शरीर हे बाह्य किंवा अभ्यंतर बाजूस वाकणे, खल्ली, कुब्जता, हातापायांच्या स्नायूमध्ये विकृत्याप्रमाणे वाटणे ही लक्षणे असतात. सुश्रुतानी याच्या जोडीला स्तम्भ, कंप, शूल आणि आक्षेप ही लक्षणे अधिक वर्णिलेली आहेत.

चिकित्सा

स्नेहन, स्वेदन व वातघ्न उपचार करावेत. कारस्कर, दशमूल, शिलाजतु व गुग्गुलु कल्प वापरावेत.

संधिगतवात

'हन्ति सन्धिगतः संधिन् शूलाटोपौ करोति च।'- मा.निदान

'वातपूर्णदृतिस्पर्शः शोथः सन्धिगतेऽनिले।

प्रसारणाकुंचनयोः प्रवृत्तिश्च सवेदना।।'- च.चि. २८/३७

संधिगत वातामध्ये संधींच्या ठिकाणी वेदना व सूज येणे ही लक्षणे असतात. व्यवहारात ज्याला संधिवात असे म्हटले जाते, त्या व्याधीचे शास्त्रीय परिभाषेतील नाव संधिवात असे नसून संधिगत वात असे आहे.

संधिगतवात (धातुक्षयजन्य) संप्राप्ति

हेतूसेवन

वातप्रकोप

स्रोतसांचे ठिकाणी रूक्षता, परूषता, खरता

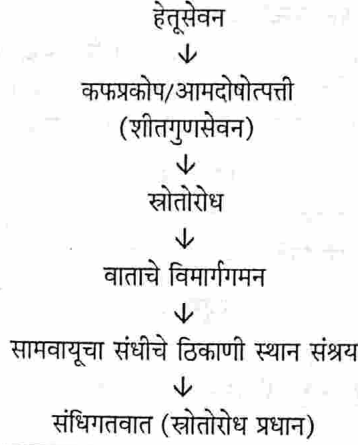

रिक्त स्रोतसांचे ठिकाणी वायूपूरण
(ज्यावेळी संधींचे ठिकाणी याप्रकारे वातसंग)

संधिगतवात (धातुक्षयजन्य)

संधिगतवात (स्रोतोरोध प्रधान) संप्राप्ति

वातव्याधीपैकी सर्वांत अधिक प्रमाणात आढळणारा हा एक रोग आहे. उपस्तंभित व निरुपस्तंभित अशा दोन्ही प्रकारच्या वातप्रकोपांतून हा उत्पन्न होऊ शकतो. याचे प्रमाण वृद्धावस्थेत अधिक दिसते.

या रोगात संधिशूल व संधिशोथ ही दोन प्रमुख लक्षणे असतात. संधीच्या हालचालीच्या वेळी आवाज येतो. संधीचा स्पर्श वाताने भरलेल्या पखालीप्रमाणे जाणवतो. यामध्ये संधीचा नाश होतो असे वर्णन आहे. म्हणजेच संधीच्या हालचालीवर मर्यादा येते वा त्या नष्ट होतात. क्रियाल्पता वा क्रियाहानी हे लक्षण मिळते. ज्या काही हालचाली होतात, त्याही वेदनायुक्त अशाच असतात.

शरीरातील कोणताही संधी याप्रमाणे विकृत होऊ शकतो हे खरे, पण या रोगाची सुरुवात मात्र नेहमी मोठ्या संधीपासून होते.

उपस्तंभित वाताने उत्पन्न होण्याच्या संधिवातामध्ये संधिप्रदेशी तीव्रस्पर्शासहत्व, आरक्तवर्णता व उष्णस्पर्श असतो. या अवस्थेत ज्वर हेही लक्षण काही वेळा मिळते. उपस्तंभित संधिगत वात आणि आमवात यामध्ये याप्रकारे लक्षण साधर्म्य असल्याने या दोन्हीमधील व्यवच्छेद स्पष्ट करावा लागतो. आमवातात असणारी संचारी वेदना उपस्तंभित संधिगत वातामध्ये कधीच आढळत नाही व हेच या दोन्हीमधील प्रधान व्यवच्छेदक लक्षण आहे.

चिकित्सा

'कुर्यात् संधिगते वाते दाहस्वेदोपनाहनम्!' - योगरत्नाकर

संधिगतवातामध्ये बाह्य तथा अभ्यंतर स्नेहन, स्वेदन, लेप, अनुमोलन, रक्तमोक्षण, दहनकर्म व शमनोपचार या प्रकारची चिकित्सा करावी लागते. बाह्य तथा अभ्यंतर स्नेहन व औषधी कल्प हे उपस्तंभित व निरुपस्तंभित अवस्थेनुरूप वेगवेगळे असतात पण मृदु अनुमोलन, लेप, दहनकर्म वा रक्तमोक्षण आदि उपक्रम मात्र दोन्ही प्रकारांत सारखेच आहेत.

धातुक्षयजन्य म्हणजेच निरुपस्तंभित संधिगत वातासाठी बाह्य तथा अभ्यंतर स्नेहन महत्त्वाचे. नारायणतैल, बला तैल यांचा यासाठी उपयोग केला जातो. वेदना कमी करण्यासाठी बाह्यतः विषगर्भतैलाने वा संवाहन तेलाने स्नेहन-संवाहन हेही लाभदायी ठरते. मार्गावरोधजन्य संधिगतवातामध्ये मात्र अभ्यंतर स्नेहन वर्ज्य समजले पाहिजे. बाह्यतः ही स्नेहन करू नये. पण याला अपवाद विषगर्भ तैलाचा व संवाहन तैलाचा आहे. अनेक उष्ण, तीक्ष्ण व विषयुक्त द्रव्यांनी सिद्ध केलेले विषगर्भ तैल उपस्तंभित अवस्थेतही वेदनाप्रशमनाकरता वापरता येते.

संधिगतवाताच्या दोन्ही अवस्थेत संधिप्रदेशी स्वेदन करणे महत्त्वाचे. यासाठी तापस्वेद वा बाष्पस्वेद वापरवा. निर्गुंडी क्वाथाने, नाडी स्वेदन यंत्राने नाडीस्वेद वापरणे फायद्याचे ठरते.

बचनाग, टेंदू, धतूरा यांचा लेप शोथ कमी करण्यासाठी वापरवा. व्यवहारात यालाच हिरवा लेप असे म्हणतात. लेपगोळी, दशांग लेप किंवा सांबरशिंंग-दारुहळद-तुरटी-रक्तचंदन यांचा लेपही उपयुक्त ठरतो.

वेदना कमी करण्यासाठी संधिप्रदेशातून रक्तमोक्षण करणे हा एक सद्यःफलदायी असा उपक्रम आहे. दोन्ही प्रकारच्या संधिगतवातामध्ये रक्तमोक्षणानंतर लगेच वेदना व शोथ कमी होतात. संधींच्या जवळील सिरामधून ५० मि. लि. रक्तमोक्षण करणे वा जलौकाचरण करूनही हे रक्तमोक्षण करता येते.

संधिप्रदेशी जेथे सर्वात अधिक स्पर्शासहत्व असेल तेथे दहनकर्म करणे हाही सद्यःफलदायी उपक्रम ठरतो. बिब्याचे तेल लावून घटका देणे किंवा सुवर्णशलाकेने दहन कर्म करणे हे उपचार यासाठी केले जातात. शरीरातील अनेक संधींच्या ठिकाणी वेदना असताना, दक्षिण हाताच्या अंगुष्ठमूलाचे ठिकाणी दहनकर्म करून त्वरित लाभ होताना दिसतो.

एरंडतैल वा गंधर्वहरीतकी यांच्या सहाय्याने मृदु अनुलोमन देणे हे दोन्ही प्रकारच्या संधिगतवातात आवश्यक ठरते. औषधांमध्ये उपस्तंभित अवस्था असताना भल्लातकपर्पटी, भल्लातकासव. महारासनादि काढा, त्रिफळा गुग्गुलु, अमृतागुग्गुलु, कैशोर गुग्गुलु, रासनागुग्गुलु, समीरपन्नग यासारखे कल्प लाभदायी ठरतात. शोथ व वेदना कमी करण्यासाठी लताकरंज हेही एक उत्तम कार्यकारी द्रव्य आहे.

आहारात लघु, अनभिष्यंदी आहार हवा. कुलत्थयूष आणि लसूण दररोज आहारात असणे चांगले. निरुपस्तंभित अवस्थेत योगराजगुग्गुलु, महायोगराज गुग्गुलु, अश्वगंधारिष्ट, शतावरी कल्प या औषधांच्या जोडीला सुवर्ण कल्पांचाही उपयोग होतो. बृहत् वातचिंतामणि, त्रैलोक्यचिंतामणि, सुवर्णकल्प, सुवर्ण समीरपन्नग हे सुवर्ण कल्प उपयुक्त ठरतात.

समीरपन्नग हा कल्प कफानुबंध असताना किंवा कफस्थानातील वातप्रकोपासाठी उपयुक्त ठरतो. संधि हे एक कफस्थान. त्या ठिकाणी वातप्रकोप होऊन उत्पन्न होणाऱ्या संधिगत वातामध्ये म्हणूनच दोन्ही प्रकारात सुवर्ण समीरपन्नग वापरले जाते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार संधिगत वात

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार पाहता यास Simple Inflammatory Arthritis असे म्हणता येईल.

आक्षेपक

१. 'यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः।

तदाऽक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहंः मुहुश्चरः॥

मुहुर्मुहुश्चाक्षेपणादाक्षेपक इति स्मृतः॥'- मा.नि./वातव्याधि/२७

२. 'मुहुराक्षिपति क्रुद्धो गात्राण्याक्षेपकोऽनिलः।

पाणिपादं च संशोष्य सिराः सस्नायुकण्डराः॥'- च.चि. २८/५०

स्वकारणांनी प्रकुपित झालेला वायु जेव्हा शरीरातील सर्व धमनींच्या ठिकाणी जाऊन तेथे आश्रय करतो तेव्हा सर्व शरीराला वारंवार आक्षेप येतात. या व्याधीत असे आक्षेप वारंवार येत असल्यानेच व्याधीस आक्षेपक हे नाव दिलेले आहे.

आक्षेप म्हणजे झटके येणे, हत्तीवर बसलेल्या पुरुषाची गात्रे जशी सारखी हालतात, तशाच सर्व शरीराच्या हालचाली होतात असे आक्षेपाचे सार्थ वर्णन मधुकोषकारानी केलेले आहे.

वरील संप्राप्तीमध्ये शरीरातील सर्व धमनींच्या ठिकाणी स्थानसंश्रय सांगितलेला आहे. या ठिकाणी धमनी या शब्दाने केवळ वातवाही धमनी (Nerves) अपेक्षित आहेत हे लक्षात घेतले पाहिजे.

आक्षेपक, अपतंत्रक, अपतानक, धनुस्तंभ हे सर्व स्वतंत्र व्याधि आहेत असे मानले जाते. पण हे आक्षेपकाच्या विविध प्रकारे येणारे अवस्थाभेद आहेत असेच मानणे योग्य ठरेल. केवळ आक्षेप असतील व वेग गेल्यानंतर अन्य काही लक्षणे उरत नसतील तर तो आक्षेपक व्याधि मानावा. जर वेगळी काही लक्षणे याच्या जोडीला आली तर मात्र तो वेगळा प्रकार मानावा असे सर्वसामान्यतः विवेचन करणे योग्य ठरेल.

आक्षेपकाचेच अवस्था भेदाने २ प्रकार मानले जातात. १. अपतंत्रक २. अपतानक.

अपतंत्रक

'कुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते।

पीडयन् हृदयं गत्वा शिरः शंखौ च पीडयन्॥

धनुर्वन्मयेद्वात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तया।

कृच्छ्रेण चाप्युच्छ्वसिति सव्याक्षोऽथ निमिलकः॥

कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतंत्रकः॥'- च.सि. ९/१२ ते १४

स्वकारणांनी प्रकुपित झालेला वायु आपले स्वस्थान (पक्वाशय) सोडून शरीराच्या उर्ध्वभागी जातो तेव्हा तो हृदय, शिरःप्रदेश व शंख या ठिकाणी पीडा उत्पन्न करतो. त्यामुळेच मनुष्य हा धनुष्याप्रमाणे वाकतो आणि त्यात आक्षेप व मूर्च्छा ही लक्षणे निर्माण होतात. धासकृच्छ्रता असते. डोळे मिटलेले किंवा अर्धवट मिटलेले असतात. बेशुद्ध अवस्थेत रोगी कबुतरांप्रमाणे घुमतो. आक्षेपकाच्या या अवस्थेलाच अपतंत्रक असे म्हटले जाते.

अपतानक

'दृष्टिं संस्तम्भ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति।

हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृत्ते पुनः॥

वायुना दारुणं प्राहुरेके तमपतानकम्॥'- च.सि. ९/१४, १५

अपतानक ही अपतंत्रकाचीच अधिक गंभीर अवस्था आहे. ज्या अवस्थेत दृष्टी रूपग्रहणास संपूर्णपणे असमर्थ बनते, संज्ञानाश पूर्णतः होतो, कंठकूजन सुरू होते, त्या अवस्थेस अपतंत्रक असे म्हणतात. अपतंत्रकामध्ये वारंवार वेग येतात. जेव्हा वायूचा हृदयातील स्थानसंश्रय दूर होतो त्या वेळेला वेग कमी होतो, पण पुन्हा काही वेळाने हृदय आक्रान्त झाल्याने वेगावस्था प्राप्त होते. असे हे वारंवार घडत राहते.

अपतंत्रक हा एक दारुण व्याधि समजला जातो.

काही तंत्रकारांच्या मते अपतानक ४ प्रकारचा असतो.

१. दण्डापतानक २. अभ्यंतरायाम ३. बहिरायाम ४. आघातज. यापैकी अभ्यंतरायाम व बहिरायाम या दोन प्रकारांना मिळून धनुस्तंभ असेही नाव दिले जाते.

दण्डापतानक

१. 'कफान्वितो भृशं वायुस्तास्वेव यदि तिष्ठति।

दण्डवत्स्तम्भयेद्देहं स तु दण्डापतानकः॥'- मा.नि./वातव्याधि ३२

२. 'पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणीः स्तम्भाति मारुतः।

दण्डवत्स्तम्भ्यागात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः॥'- च.चि. २८/५१

कफयुक्त वायूकडून जेव्हा शरीरातील सर्व वातवाही धमनी आवृत होतात, त्यावेळी शरीर हे काष्ठवत् स्तम्भ व सरळ होते. यासच दण्डपतानक असे म्हणतात.

चरकाचार्यांनी कफाचा अनुबंध न मानता केवळ वायुकडूनच संप्राप्ति घडते असे म्हटलेले आहे. त्यांच्या मतानुसार हा एक असाध्य व्याधिप्रकार आहे.

धनुस्तंभ

'धनुस्तुल्यं नमयेद्यस्तु स धनुःस्तम्भसंज्ञकः।'- मा.नि./वातव्याधि/ ३३

प्रकुपित वायूकडून धमनींच्या ठिकाणी स्थानसंश्रय होऊन येणाऱ्या आक्षेपकामध्ये जेव्हा शरीरास धनुष्याकृतिप्रमाणे वक्रता येते तेव्हा त्यास धनुस्तंभ असे म्हणतात.

धनुस्तंभ २ प्रकारचा असतो. - अभ्यंतरायाम व बहिरायाम.

अभ्यंतरायाम

१. 'अंगुलीगुल्फजठरहृद्दक्षोगलसंश्रितः।

स्नायुप्रतानमनिलो यदाऽऽक्षिपति वेगवान्।।

विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्धग्नपार्श्वः कफं वमन्।

अभ्यंतरं धनुरिव यदा नमति मानवम्।।

तदाऽस्याभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली।।' - मा.नि./वातव्याधि/३४-३५

२. 'मन्ये संश्रित्य वातोऽन्तर्यदा नाडीः प्रपद्यते।

मन्यास्तम्भं तदा कुर्यादन्तरायामसंज्ञितम्।।' - च.चि. २८/४०

आक्षेपकादींची संप्राप्ति

हेतूसेवन

वातप्रकोप

हृदय, शिरःप्रदेश व शंख

याठिकाणी स्थानसंश्रय

वातवाही धमनींच्या ठिकाणी आश्रय

आक्षेपक

संज्ञानाश अल्प

अपतंत्रक

कफावृत वायुकडून
सर्व वातवाही धमनी
आवृत

शरीर काष्ठवत्
स्तब्ध सरळ

दण्डपतानक

पूर्ण संज्ञानाश

अपतानक

प्रकुपित वायु मर्माश्रित
त्रणाचे ठिकाणी अश्रित

आघातज (त्रणायाम)

धनुस्तंभ

प्रकुपित वायु पोटाकडील
वातवाहिनींचे ठिकाणी
स्थानसंश्रय

अभ्यंतरायाम

प्रकुपित वायु पृष्ठभागातील
वातवाहिनींचे ठिकाणी
स्थानसंश्रय

बहिरायाम

कुपित झालेला वायु वेगाने अंगुली, गुल्फ, उदर, हृद्प्रदेश आणि मलप्रदेशी स्थित स्नायुप्रतानांच्या टिकाणी आश्रित होऊन आक्षेप उत्पन्न करतो त्यावेळी रोगी आतल्या, पोटाच्या बाजूस धनुष्याप्रमाणे वाकतो, त्यास अंतरायाम असे म्हणतात. अंतरायाम आणि अभ्यंतरायाम हे पर्यायवाची शब्द आहेत. या रोगामध्ये डोळे स्थिर होतात, धनुस्तंभ होते, छातीच्या फासळ्यामध्ये तुटल्याप्रमाणे वेदना येतात आणि रोगी कफाचे वमन करतो. लालासाव, जुंभा, वदनसंघ, शिरोग्रह, दातखिळी बसणे ही लक्षणे चरकाचार्यांनी वर्णिलेली आहेत. रोगी विकलांग होतो वा मृत्यू येतो असेही वर्णन या रोगात केलेले आहे.

बहिरायाम

'बाह्यस्नायुप्रतानस्थो बाह्यायामं करोति च।

तमसाध्यं बुधाः प्राहुर्वक्षःकट्यूरुभंजनम्॥' - मा.नि./वातव्याधि/ ३६

'पृष्ठमन्याश्रिता बाह्याः शोषयित्वा सिरा बली।

वायुः कुर्याद्धनुस्तम्भं बहिरायामसंज्ञकम्॥' - च.चि. २८/४३

प्रकुपित झालेला वायु हा बाह्य म्हणजेच पृष्ठभागातील स्नायुकंडरांना पिडित करून आक्षेप उत्पन्न करतो तेव्हा शरीर हे पाठीच्या बाजूने धनुष्यासमान वक्र होते. यास बाह्यायाम किंवा बहिरायाम असे म्हणतात. यामध्ये छाती, कंवर तथा उरुप्रदेशी भंग (अस्थिभंगही) होण्याची शक्यता असते. हा एक असाध्य असा प्रकार आहे.

माधवनिदानावरील मधुकोष टीकेमध्ये विजयरक्षित यांनी कुब्जता हीही धनुस्तंभात समाविष्ट होते असे म्हटलेले आहे. पण हे मत योग्य वाटत नाही. कारण अभ्यंतरायाम किंवा बहिरायाम यांमध्ये स्नायु, कंडरा वा सिरा यांची विकृती असते, तर कुब्जता हा अस्थिविकृतितून उत्पन्न होणारा व्याधि आहे. शिवाय कुब्जता ही हळूहळू उत्पन्न होत असते, धनुस्तंभाप्रमाणे अकस्मात नाही.

सुश्रुतानी आक्षेपकाचे आणखी एका वेगळ्याच दृष्टिकोनातून वर्णन केलेले आहे. त्यांच्या मते कफानुबंधी, पित्तानुबंधी, केवल वातज आणि अभिघातज असे आक्षेपकाचे ४ भेद संभवतात.

'कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च केवलः।

कुर्यादाक्षेपकत्वन्त्यं चतुर्थमभिघातजम्॥' - सू.नि. १

कफानुबंधी आक्षेपकात शैत्य, शोथ, गौरव, ग्लानी ही लक्षणे आढळतात. वेग बराच काल टिकून राहतो. पित्तानुबंधी आक्षेपकात दाह, ज्वर, भ्रम, मूर्च्छा, प्रलाप ही लक्षणे असतात. केवल वातजन्य आक्षेपकात तीव्र वेदना व कंप ही लक्षणे प्रामुख्याने दिसतात.

आघाताने उत्पन्न होणारा आक्षेपक तो आघातज होय. आघात म्हणजे मार लागणे. बस्ति, हृदय, शिर या सारख्या मर्मस्थानी आघात झाल्याने हा आक्षेपक संभवतो. विशेषतः शिरोभिघात हे यातील महत्त्वाचे कारण.

त्रणायाम

वाग्भटानी त्रणायाम म्हणूनही एक प्रकार वर्णिलेला आहे.

'त्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समीरणसमीरणात्।

व्यायच्छन्ति तनु दोषाः सर्वामापादमस्तकाम्॥' - अ.ह.

मर्माश्रित त्रणाला आश्रित करून प्रकुपित वायु आक्षेपक उत्पन्न करतो. यात आपादमस्तक म्हणजेच सर्व शरीरात झटके येत असतात.

आक्षेपकाचे साध्यासाध्यत्व

'गर्भपातनिमित्तश्च शोणितातिस्रवाच्च यः।

अभिघातनिमित्तश्च न सिद्ध्यन्ति अपतानकः॥' - मा.नि./वातव्याधि/ ३८

गर्भपात निमित्तज, अतिरक्तस्त्रावामुळे उत्पन्न होणारा तथा मर्माभिघातज अपतानक (आक्षेपक) असाध्य समजावा.

वाग्भटानी अतिपांडुयुक्त व्रणायाम असाध्य मानला आहे.

'विवर्णबद्धवदनः स्रस्तांगो नष्टचेतनः।

प्रस्विद्यंश्च धनुस्तम्भी दशारात्रं न जीवति।।'

वैवर्ण्य, दातखिळी बसणे, अवयवांवर नियंत्रण नसणे, मूर्च्छा, स्वेदातिप्रवृत्ति या लक्षणांनी युक्त धनुस्तंभाचा रोगी दहा दिवसांपेक्षा अधिक काळ जगत नाही.

चिकित्सा

'आक्षेपके सिरा विध्येत्कुर्यात्वातहरी क्रियाम्।

तीक्ष्णैः प्रधमनैर्नस्यैर्यथा संज्ञां स विंदति।।' - नि. रत्नाकर

'तैलेन मर्दनं स्वेदस्तथा तीक्ष्णेन नावनम्।

स्नोतोविशोधनं पश्चात् सर्पिःपानं हितं स्मृतम्।।' - नि. रत्नाकर

आक्षेपकाची चिकित्सा करताना वेगकालीन अवस्था व अवेगकालीन अवस्था यांचा वेगळा विचार करणे आवश्यक ठरते.

वेगावस्थेमध्ये त्रासन् चिकित्सा करावी. त्यासाठी चेहेऱ्यावर गार पाणी शिंपडावे. तीक्ष्ण नस्यांचा प्रयोग करावा. या तीक्ष्ण नस्यांसाठी कांदाचा रस, वचा तैलाने नावन, वचा किंवा सातला चूणाने प्रधमन हे उपचार महत्त्वाचे ठरतात. तीक्ष्ण अंजनाचाही प्रयोग वेगावस्थेत केला जातो.

आर्द्रक स्वरसातून हेमर्गाचे चाटण देणे व सिराव्यध करून रक्तमोक्षण करणे हेही उपयुक्त असे उपक्रम आहेत. वेगमध्यकालीन अवस्थेमध्ये स्नेहन, स्वेदन, नस्य, अनुलोमन व अन्य वातशामक उपचार करावेत.

बाह्य स्नेहनासाठी नारायण तैल वा बलातैल वापरावे. स्नेहपानासाठी बला तैल किंवा शतपाकीक्षीरबला तैल वापरावे. निर्गुडी, दशमूल आदीचा क्वाथ करून त्याच्या सहाय्याने बाष्पस्वेद द्यावा. अवेगावस्थेमध्ये घृतनस्याचा चांगला उपयोग होतो. अनुलोमनासाठी गंधर्वहरीतकी, त्रिफळा, निशोत्तर वापरावेत.

शमन चिकित्सेत वातविध्वंस, वातगर्जाकुश, महारास्नादि काढा, अश्वगंधारिष्ट, गोजिह्वादि काढा, रौप्यभस्म, समीरपन्नग यासारखे कल्प महत्त्वाचे ठरतात.

पथ्यापथ्य

विश्रांती व लघु, दीपनपाचन द्रव्यांनी सिद्ध केलेली यवागु आणि जांगलमांस हे पथ्यकर आहेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

आक्षेपक - Convulsion

अर्वाचिन परिभाषेनुसार शरीरस्नायूंची Paroxysmal किंवा Spasmodic अशी अनैच्छिक गती म्हणजेच आक्षेपक होय. या अवस्थेमध्ये काही वेळेकरता मेंदूचे आज्ञावाही (Motor) नाडीवरील नियंत्रण नष्ट होते व शरीराच्या अनैच्छिक अशा हालचाली होऊ लागतात.

आक्षेपकाची ही अवस्था : १. अपस्मारासारखे व्याधि (Epilepsy)

२. मस्तिष्कगत विकृति - उदा. मस्तिष्कार्बुद (Cerebral Tumours), जलशीर्ष (Hydro-Cephalus), मस्तिष्कावरण शोथ (Meningitis).

३. विषमयता (Toxic Conditions) - उदा. मूत्रविषमयता (Uraemia), साक्षेप सूतिका सान्निपात (Eclampsia), मदात्यय (Chronic Alcoholism.)

४. विषारी औषधांचा प्रयोग - उदा. क्लोरोफॉर्म, कुचला इ.

५. धनुर्वात (Tetanus), अपतानिका (Tetani), व्योषापस्मार (Hysteria) आदि व्याधींमध्ये प्रामुख्याने पहावयास मिळते. चिंता, शोक इ. मानसिक प्रक्षोभानेही शरीरात एक प्रकारचे विषद्रव्य निर्माण होऊन आक्षेपकाची उत्पत्ति होऊ शकते.

धनुर्वात (Tetanus)

या रोगामध्ये आक्षेपक (Convulsion) व हनुस्तंभ (Locked Jaw) ही दोन प्रमुख लक्षणे असतात.

धनुर्वाताचे जीवाणु (Clostridium Tetani) हे या रोगाचे प्रधान कारण आहे. हे जीवाणु धुळीमध्ये मिश्रित होऊन अनेक दिवस पर्यंत कार्यकारी राहू शकतात. आघात या अन्य कोणत्याही कारणांनी झालेल्या व्रणाशी या जीवाणुंचा संपर्क आल्यास या जीवाणुंचा शरीरात प्रवेश होतो. या जीवाणुंमुळे शरीरात एक प्रकारचे अतितीक्ष्ण असे बहिर्विष (Exotoxin) निर्माण होते. हे बहिर्विष आज्ञावाही (Motor) नाडीच्या अतिसूक्ष्म अग्रावाटे शोषिले जाते व केंद्रिय नाडीसंस्थानापर्यंत पोहोचते आणि त्यांचा क्षोभ उत्पन्न होतो. संज्ञावह नाडीवर याचा काहीच प्रभाव पडत नाही.

या रोगाचा संचयकाळ (Incubation Period) २ ते १४ दिवसपर्यंत असतो. सुरुवातीला मुखप्रदेशातील स्नायुपेशींची विकृति होऊन तोंड पूर्णपणे उघडता न येणे हे लक्षण दिसते. बोलणे, गिळणे या क्रिया सकष्ट होतात. कालांतराने मान, मुख, उदर, पृष्ठवंश व उर्ध्व आणि अधःशाखा याठिकाणी आक्षेप उत्पन्न होतो. दातखिळी बसते व तोंड उघडता येत नाही.

रोगी पाठीच्या किंवा पोटाच्या वाजून धनुष्याप्रमाणे वक्र होतो. त्याला स्वेदातिप्रवृत्ति असते. पण या सर्व अवस्थेत नाडी व श्वास यावर मात्र फारसा परिणाम होताना दिसत नाही.

कोणत्याही प्रकारच्या हालचालीने वा श्रमाने, प्रक्षोभाने या आक्षेपकाचे वेग अधिक प्रमाणात येतात.

अर्दित

ज्या रोगात मुखवक्रता येते, चेहेऱ्याच्या अर्ध्या भागात पीडा निर्माण होते, त्या व्याधीला अर्दित असे म्हणतात.

'अर्दयत्यनिलो वक्त्रं अर्दितं जनयत्यतः।' - मा.नि./वातव्याधि/४५

अर्दित या व्याधीमध्ये केवळ मुखवक्रता असते असे माधवनिदानकारानी म्हटलेले असले तरी चरकाचार्याना मात्र हे मत मान्य आहे असे दिसत नाही. अर्दिताचे वर्णन करताना चरकाचार्यानी -

'अर्थे तस्मिन् मुखार्थे वा केवले स्यात् तदर्दितम्।' - च.चि. २८/३९

असे म्हटलेले आहे. अर्दितात काही वेळेस केवळ मुखविकृति तर काही वेळेस या मुखविकृतिबरोबरच शरीराच्या संपूर्ण अर्ध्या भागात विकृति असते असे या ठिकाणी स्पष्ट केलेले आहे. निराळ्या भाषेत सांगावयाचे तर माधवनिदानकार यांचे मते हा रोग फक्त मुखापुरता मर्यादित असतो व त्यामुळे मुखाच्या ज्या अर्ध्या भागात विकृति येते त्या बाजूचे डोळे, कान, नाक, कपाळ, ओष्ठ, हनु आदि प्रदेशात विकृति आढळते. चरकमतानुसार मात्र रोगाचे अधिष्ठान मुखाबरोबरच संपूर्ण अर्धे शरीर असू शकते व म्हणूनच वरील लक्षणांचे जोडीलाच हस्तपादविकृति ही असू शकते.

अर्दिताची चरकोक्त लक्षणे स्वीकारली तर अर्दित व पक्षाघात यामध्ये काहीच फरक राहणार नाही अशी शंका घेतली जाते. या शंकेचे निरसन चरक टीकाकार चक्रदत्ताने केलेले आहे. त्यांचे मते अर्दिताचे वेग येतात आणि यामुळेच अर्दित हे स्थायी स्वरूपाचे असत नाही. पक्षाघात मात्र स्थायी स्वरूपाचा म्हणजेच निरंतर असतो. अर्दितामध्ये मुखविकृति प्राधान्येकरून असते तर पक्षाघातामध्ये हस्तपाद व इतर कर्मेन्द्रिये यांची विकृति विशेषत्वाने दिसते, हाही या दोन व्याधीमधील फरक त्यांनी स्पष्ट केला आहे.

संप्राप्ति व सामान्य लक्षणे

१. *'उच्चैर्व्याहतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि वा।*

हसतो जृम्भतो वाऽपि भाराद्विषमशायिनः।।

शिरानासौष्ठचिबुकललाटेक्षणसंधिगः।

अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः।।

वक्रीभवति वक्त्रार्थं ग्रीवा चाप्यववतति।

शिरश्चलति वाक्संगो नेत्रादीनां च वैकृतम्।।

श्रीवाचिबुक्कदंतानां तस्मिन्पार्श्वे च वेदना।
यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलम्।।
वायुरूर्ध्वं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः।
तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविचक्षणाः।।' - मा.नि./वातव्याधि/ ४४ ते ४७

१. 'अतिवृद्धः शरीरार्धमेकं वायुः प्रपद्यते।
यदा तदोपशोष्यासृग्बाहुं पादं च जानु च।।
तस्मिन् संकोचयत्यर्थे मुखं जिह्वं करोति च।
वक्रीकरोति नासाभ्रूललाटाक्षिहनूस्तथा।
ततो वक्रं व्रजत्यास्ये भोजनं वक्रनासिकम्।
स्तब्धं नेत्रं कथयतः क्षवथुश्च निगृह्यते।।।
दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ताऽबला सज्जनि चास्य वाक्।
दन्ताश्चलन्ति बाध्येते श्रवणौ भिद्यते स्वरः।।
पादहस्ताक्षिजंघोरुशंखश्रवणगंडरुक्।
अर्थे तस्मिन्मुखार्थे वा केवले स्यात्तदतिमि।।' - च.चि. २८/३५ ते ३९

फार मोठ्याने बोलणे, अतिकठीण पदार्थांचे सेवन करणे, अधिक जोराने हसणे, जांभई देणे, भार उचलणे, उंचसखल जमिनीवर किंवा आसनावर झोपणे आदि कारणांनी प्रकुपित झालेला वायु शिर, नासा, ओष्ठ, हनु, ललाट तथा नेत्र यातील संधीना व्यापून त्या ठिकाणी अनेक प्रकारच्या विकृति उत्पन्न करतो आणि अर्दिताची उत्पत्ति होते. यामध्ये चेहऱ्याचा अर्धा भाग वाकडा होतो, मान एका बाजूस वळली जाते, शिरःकंप, वाक्संग ही लक्षणे येतात. नेत्र, नासा, श्रिवा, हनु या ठिकाणी विकृति व पीडाही असते.

मुखाच्या अर्ध्या भागातील स्नायूंचे ठिकाणी विकलांगता आल्यामुळे त्या बाजूस शैथिल्य दिसते. साहजिकच प्राकृत बाजूकडे सर्व शरीरावयव खेचले जातात. रुग्णाला बोलता येत नाही, खाताना द्रवपदार्थ तोंडातून बाहेर पडतात, शीळ घालता येत नाही तसेच चेहऱ्याच्या अन्य हालचालीही करता येत नाहीत.

चरकाचार्यांनी संप्राप्तीचे विवेचन करताना रक्त या धातूचीही दुष्टी सांगितलेली आहे. त्याचप्रमाणे 'शरीरार्धमेकं वायुः प्रपद्यते।' असे म्हणून त्यांनी मुखविकृतिबरोबरच हस्त, पाद, जंघा, उरु या प्रदेशीही विकृति व पीडा वर्णिलेली आहे.

प्रकार

अर्दिताचे वातज, पित्तज, कफज असे प्रकार योगरत्नाकरामध्ये पहावयास मिळतात. वातज अर्दितामध्ये अन्य सामान्य लक्षणांचे जोडीला लालास्राव अधिक असणे, कंप, गात्रस्फुरण, ओष्ठ प्रदेशी शोथ ही लक्षणे असतात. पित्तज अर्दितामध्ये मुखाचा वर्ण पिवळसर होणे, ज्वर, तृष्णा, मूर्च्छा व धूपन (घुसमटणे) ही लक्षणे आढळतात. तर कफज अर्दितात गंडप्रदेश, शिरःप्रदेश व मन्याप्रदेश याठिकाणी शोथ व स्तंभ ही लक्षणे विशेषत्वाने असतात.

साध्यासाध्यत्व

'क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः।

न सिद्धत्यर्दितं गाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च।।' - मा.नि./वातव्याधि/ ४७

अत्यंत क्षीण व्यक्तिस झालेला, ज्यामध्ये डोळ्यांच्या हालचाली करता येत नाहीत असा, ज्याला बोलता येत नाही किंवा ज्याचे बोलणे अडखळत येते, ज्याच्या शरीरास कंप फार असतो आणि ज्याचा व्याधि ३ वर्षांपेक्षा अधिक काळ टिकून आहे असा अर्दिताचा रोगी असाध्य समजावा.

त्रिवर्ष या शब्दाने ३ वर्षे असे न मानता मुख, नासा आणि चक्षु या तिन्ही ठिकाणांहून स्राव असणे असा अर्थ करावा व हेही असाध्यत्वाचे लक्षण समजावे असे मधुकोषकारानी म्हटलेले आहे.

१. 'अर्दिते नावनं मूर्ध्नि तैलं तर्पणमेव च।
नाडीस्वेदोपनाहाश्चाप्यानूपपिशितैर्हिताः॥- च.चि. २८/१६
२. 'स्नेहपानानि नस्यं च भोज्यान्वनिलहन्ति च।
उपनाहाश्च शस्यन्ते स्वेदनं च तथादिति॥'- नि. रत्नाकर

अर्दितामध्ये वाह्यस्नेहन, स्नेहपान, स्वेदन (उपनाह व नाडीस्वेद), नस्य व वातघ्न भोजन यांचा उपयोग करवा लागतो.

वाह्यस्नेहनासाठी बलातैल, नारायण तैल, चंदनबलालाक्षादि तैल यांचा प्रामुख्याने उपयोग करावा. अर्घ्यंतर स्नेहपानासंगेच स्नेहनाचे अन्य उपक्रमही करावेत. वातघ्न द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या तैलाने नावन, शिरःपूरण, कर्णपूरण व गंडूष हे उपचार लाभदायी ठरतात. कोष्ण तैलाने गंडूष व कवलधारण हा तर एक व्याधिप्रत्यनीक असा उपचार समजला जातो.

स्नेहानंतर स्वेदन करावे. एरंडमूल, रास्ना, दशमूल, निर्गुंडी इत्यादि वातघ्न द्रव्यांच्या क्वाथाचे सहाय्याने नाडी स्वेदन केले जाते. गोधूम चूर्ण + तैल यांचा किंवा आनूप मांसाचे सहाय्याने वनविलेला उपनाहही लाभदायी ठरतो.

औषधी द्रव्यांमध्ये शुद्ध कारस्कर किंवा कारस्कराचे अन्य कल्प उपयुक्त ठरतात. योगराजगुग्गुलु, वातविध्यंय, समीरपन्नगरस, भल्लातकासव हेही अर्दितासाठी उपयुक्त ठरणारे अन्य काही कल्प आहेत.

वातज अर्दितासाठी दशमूलक्वाथ, बलाक्वाथ, तृणपंचमूलक्वाथ यांचेबरोबर दूध द्यावे. मापमोदक किंवा उड्डाचे अन्य पदार्थ लोण्याबरोबर खाण्यास द्यावेत. आहारात दूध व मांसरस यांचा प्रामुख्याने उपयोग करावा.

पित्तज अर्दितासाठी स्नेहन व स्नेहपानासाठी घृत वापरावे. रक्तमोक्षणही करावे.

कफज अर्दितासाठी वृंहणोपचार अपेक्षित असतात. शोथ अधिक असल्यास सुरुवातीस वमन देणे लाभदायी ठरते.

पथ्यापथ्य

वातघ्न आहार-विहार पथ्यकर.

अपथ्यांमध्ये विशेषतः गार पदार्थ खाणे आणि गार वाऱ्याचा झोत अंगावर येणे यांचा समावेश करावा लागतो. हे पूर्णतः टाळले पाहिजे.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

अर्दित Facial Paralysis

हे लक्षण स्वतंत्रपणे वा पक्षधाबरोबर मिळते.

पक्षाघात

१. 'गृहीत्वाऽर्धं तनोर्वासुः शिराः स्नायूर्विशोष्य च।
पक्षमन्यतरं हन्ति संधिबंधान्विमोक्षयन्॥
कृत्स्नोऽर्धकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः।
एकांगरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः॥
सर्वांगरोगस्तद्वच्च सर्वकायाश्रितेऽनिले॥' - मा.नि./वातव्याधि/३९ ते ४९
२. 'हत्वैकं मारुतः पक्षं दक्षिणं वाममेव वा।
कुर्याच्चेषानिवृत्तिं हि रुजं वाक्स्तम्भमेव च॥
गृहीत्वा वा शरीरार्थं शिराः स्नायुं विशोष्य च।
पादं संकोचयत्येकं हस्तं वा तोदशूलनुत्॥
एकांगरोगं तं विद्यात्सर्वांगं सर्वदेहजम्॥'- च.चि. २८/५९ ते ६६

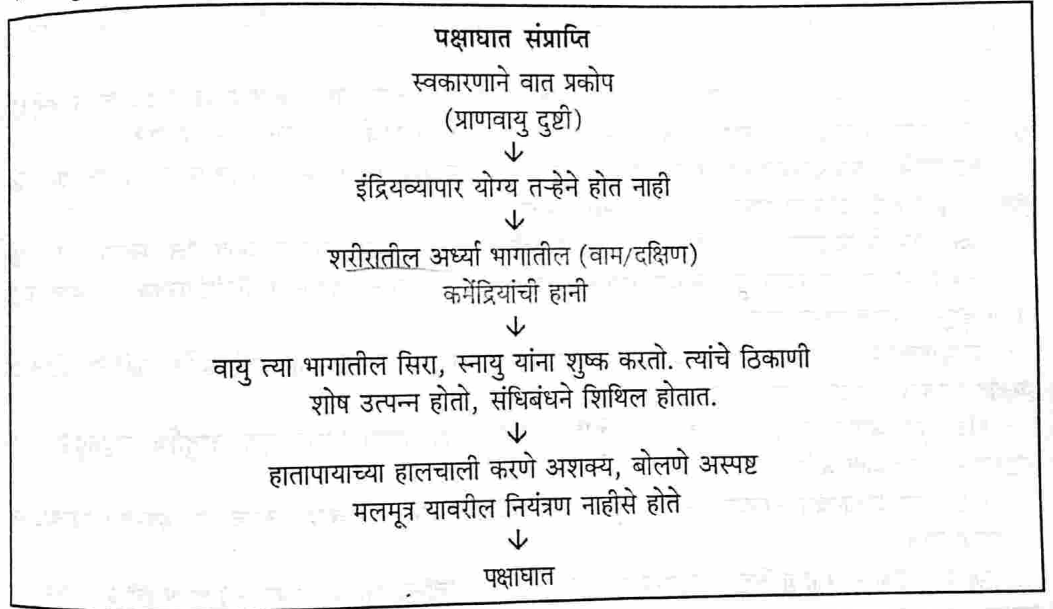
पक्षवध, पक्षाघात, एकांगव्रत, एकांगरोग, अधगिवात हे सर्व पर्यायवाची शब्द आहेत. शरीराच्या अर्ध्या भागामध्ये वैकल्य येणे, लकवा मारणे म्हणजेच पक्षाघात होय. शरीराच्या दक्षिण वा वाम बाजूचे अर्धे अंग पूर्णतः निष्क्रिय होते, लुळे पडते व त्यामुळे त्या बाजूच्या हालचाली पूर्णांशाने नष्ट होतात, हे पक्षाघाताचे प्रमुख लक्षण आहे.

प्रकुपित झालेला वायु शरीराच्या अर्ध्या भागात संचार करून त्या भागातील सिरा स्नायु यांना शुष्क करतो, त्यांचे ठिकाणी शोष उत्पन्न होतो, संधिबंधने शिथिल होतात. पक्षावधामध्ये प्राणवायूची दुष्टी प्रामुख्याने आढळते. प्राणवायु हा इंद्रियांवर नियंत्रण ठेवणारा वायु. त्याच्या दुष्टीमुळे साहजिकच सर्वच इंद्रियव्यापार योग्य तऱ्हेने होऊ शकत नाहीत, अर्ध्या भागातली कर्मेन्द्रियांची हानी होते. हाताच्या किंवा पायाच्या हालचाली करणे अशक्य होते. बोलणे अस्पष्ट होते. मल-मूत्र यावरील नियंत्रण नाहीसे होते.

प्राणवायूचे अधिष्ठान असणाऱ्या शिरःप्रदेशी उपघात होणे हे पक्षवधाचे प्रमुख कारण ठरते.

पक्षवधाच्या दृष्यामध्ये सिरा, स्नायु, कंडरा व रक्त हे प्रमुख दृष्य आहेत.

चरकाचार्यांचे मते अर्धांगामध्ये जेव्हा केवळ हस्तपाद विकृति असते त्यावेळी त्यास पक्षाघात म्हणावे व जेव्हा याच्या जोडीला मुखविकृति आढळेल त्यावेळी त्यास अर्दित म्हणावे.

प्रकार

पक्षाघाताचे पित्तानुबंधी, कफानुबंधी व केवळ वातज असे ३ प्रकार संभवतात. पित्तानुबंधी पक्षवधामध्ये दाह, संताप व मूर्च्छा ही लक्षणे आढळतात, तर कफानुबंधी पक्षाघातामध्ये शैत्य, शोथ, गौरव ही लक्षणे प्राधान्येकरून मिळतात.

साध्यासाध्यत्व

केवळ वातज पक्षाघात कृच्छ्रतम असतो. कफानुबंधी व पित्तानुबंधी पक्षाघात हा कष्टसाध्य असतो. पक्षाघात हा खरे पाहता अत्यंत दारुण असा व्याधि असून त्यात कष्टसाध्यता असते. थोडीशी लक्षणे कमी झाल्यासारखी वाटत असली तरी उदर्करूप अशी अनेक लक्षणे येतातच.

'स्वेदनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम्।' - च.चि. २८/९७

पक्षाघातामध्ये स्वेदन, स्नेहविरेचन हे महत्त्वाचे उपक्रम आहेत.

वातव्याधीच्या अन्य कोणत्याही प्रकारांत व वणिलेली विरेचन चिकित्सा पक्षाघातामध्ये सांगितलेली असल्याने त्याचा विशेष विचार करावयास हवा. पक्षाघातामध्ये प्राणवायूची दुष्टी असते. प्राणाची प्राकृत गती पाहता प्राण हा अधोगामी स्वभावाचा आहे. उदरानाच्या अगदी विरोधी गती प्राणाची असते. विरेचनाने प्राणाला त्याची प्राकृत गती प्राप्त होते, तो अनुलोम होतो हे विरेचन देण्यामागचे प्रमुख कारण आहे.

पक्षाघातामध्ये सिरा व कंडरा यांची दुष्टी असते. सिरा व कंडरा हे रक्ताचे उपधातू आहेत. व म्हणूनच रक्ताची चिकित्सा केल्यास या सिरा व कंडरांचीही चिकित्सा होऊ शकते. रक्त व पित्त यांचा आश्रयाश्रयी भाव पाहता पित्तावरील उपक्रम विरेचन हा रक्तावरीलही उपक्रम ठरतो. पर्यायाने विरेचन ही सिरा व कंडरा यांच्या दुष्टीवरील चिकित्सा ठरते.

चरकाचार्यांनी अर्दिताचे वर्णन करताना मुखविकृतिबरोबरच हस्त, पाद या ठिकाणीही विकृति मानलेली आहे. हे आपण अर्दित प्रकारणी विस्ताराने पाहिले आहेच. या अर्दिताची संप्राप्ति सांगताना चरकाचार्यांनी 'यदा तदा उपशोष्य असूक्' असे म्हणून साक्षात रक्ताचाही उल्लेख केलेला आहेच. पक्षाघातामध्ये यासाठीच रक्त हे दूष्य मानले जाते. हे रक्तदुष्टी दूर करण्यासाठीही विरेचन ही प्रमुख चिकित्सा ठरते.

संक्षेपाने पाहता प्राणवायूला अनुलोम गती प्राप्त व्हावी यासाठी, रक्ताचे उपधातू असणाऱ्या सिरा व कंडरा यांची दुष्टी दूर करण्यासाठी व साक्षात रक्तदुष्टी नाहिशी करण्यासाठी पक्षाघातामध्ये विरेचन चिकित्सा केली जाते.

विरेचनाने या प्रकारे संप्राप्तिभंग घडत असताना वातप्रकोप होऊ नये यासाठी स्नेहविरेचन वापरावे लागते. एरंडस्नेह, गंधर्बहरीतकी आदि द्रव्यांचा यासाठी चांगला उपयोग होतो.

पक्षाघातामध्ये बाह्यस्नेहन, संवाहन आणि स्वेदन हेही महत्त्वाचे उपक्रम ठरतात. बला तैल, नारायण तैल आदि तैलांनी संवाहन करून त्यानंतर सर्व शरीरास बाष्पस्वेद द्यावा. बाष्पस्वेदासाठी सामान्यतः निर्गुंडीपत्रकवाथ, दशमूल क्वाथ वा एरंडमूलकवाथ वापरला जातो.

दशमूलकवाथ व तिल तैल यांचा अनुक्रमे निरूह व अनुवासन असा व्यत्यासात बस्तिप्रयोग हाही पक्षाघाताकरिता अत्यंत उपयुक्त ठरणारा उपक्रम आहे.

इंद्रिय दुष्टी कमी करून इंद्रियांना बल प्राप्त व्हावे यासाठी नस्यही लाभदायी ठरते. घृत, अणुतैल, षड्बिंदुतैल यांच्या सहाय्याने नावन केले जाते.

पक्षाघातात पित्तानुबंध असताना स्वेदन करू नये. केवळ स्नेहन व संवाहन करावे. या प्रकारात रक्तमोक्षणी लाभदायी ठरते.

पक्षाघातामध्ये औषधीचा विचार करताना उपस्तंभित वा निरुपस्तंभित अवस्था पाहून त्या अनुषंगाने औषधांचा प्रयोग करावा. योगराज गुग्गुलु, महायोगराज गुग्गुलु, वातविध्वंस, समीरपन्नगरस, वातगजांकुश, एकांगवीर, बृहत्वातचिंतामणि या सारखे कल्प अवस्थांनुसार वापरावेत. पित्तानुबंध असताना सूतशेखर, जटामांसी, धमासा यासारखी पित्तशामक औषधे वापरावीत तर कफानुबंध असताना समीरपन्नग व भल्लातक ही औषधे विशेष कार्यकारी म्हणून वापरावीत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

पक्षाघात (Hemiplegia)

पक्षाघात हा अंगघाताचा (Paralysis) एक प्रकार आहे.

आज्ञावाही (Sensory) नाडीच्या विशिष्ट स्थानातील विकृतिनुसार अंगघाताचे (Paralysis) ४ विभागांत वर्गीकरण करता येते.

१. एकांगघात Monoplegia

२. पक्षवध किंवा अर्धांगवात Hemiplegia

३. सर्वांगघात Diplegia

४. अधरांगघात Paraplegia

१. **एकांगघात (Monoplegia)** : मस्तिष्काच्या Cerebral Cortex मध्ये विकृति उत्पन्न झाल्याने प्रायशः एकांगघात होतो. या ठिकाणी नाडीतंतू हे एकमेकांपासून बरेच दूर असल्याने विकृतिचा परिणाम कमी ज्ञानतंतूवर होतो व म्हणूनच एकांगघात उत्पन्न होतो. या रोगामध्ये स्नायुपेशी शिथिल होतात व त्यामुळेच यास Flacid Type Paralysis असे म्हटले जाते.

२. **पक्षवध किंवा अर्धांगवात (Hemiplegia)** : Cerebral Cortex मधून निघालेले नाडीतंतू Internal Capsule मध्ये जाऊन नंतर तेथून बाहेर पडतात. याठिकाणी नाडीतंतू एकमेकांच्या अगदी जवळ असतात, त्यामुळे या स्थानाची विकृति झाल्यास शरीराच्या दक्षिण वा वाम भागाच्या प्रत्येक अंगात घात हे लक्षण दिसते. हा घात स्तंभयुक्त (Spastic Paralysis) असतो.

सामान्यतः मुखप्रदेशी याचा प्रभाव दिसत नाही. नाडीतंतू हे सुषुम्ना शीर्ष (Medulla Oblongata) मध्ये आल्यावर एकमेकांस Cross करून (दक्षिणतंतू वाम बाजूस व वामतंतू दक्षिण बाजूस) दिशा बदलतात. यामुळेच पक्षाघाताची लक्षणे मस्तिष्कगत विकृतिच्या विरुद्ध बाजूस व्यक्त होतात. हा एक Upper Motor Neuron Type of Paralysis चाच प्रकार आहे.

पक्षाघात हा विशेषतः वृद्धावस्थेत अधिक प्रमाणात मिळतो. Thrombosis, Embolism, Angio-spasm इत्यादि कारणांनी रक्तावरोध झाल्याने नाडीतंतूचा नाश होऊन पक्षाघात उत्पन्न होतो. या प्रकारेच मस्तिष्कावरण शोथ (Meningitis), मस्तिष्काबुंद (Brain Tumours) यामुळे रक्तवाहिन्यांवर दाब येऊन रक्तपुरवठा थांबतो व पक्षाघाताची निर्मिती होऊ शकते.

३. **सर्वांगघात (Diplegia)** : हा एक सहज व्याधि आहे. Paramedial track चा बालकामध्ये पूर्णतः अभाव असणे किंवा तो केवळ Medulla पर्यंतच पोहोचलेला असणे हे याचे महत्त्वाचे कारण असते. जन्मतःच या प्रकारची विकृति असल्याने यास Congenital Spastic Paralysis असे म्हटले जाते.

४. **अधरांगघात (Paraplegia)** : हा व्याधि Upper motor neuron किंवा Lower motor neuron Type यापैकी कोणताही असू शकतो. Cerebral Cortex मध्ये विकृति झाल्याने होणारा घात हा Upper motor neuron Type असतो, तर सुषुम्नारज्जुपासून निघालेल्या नाडीतंतूचे पीडन (Compression) झाल्याने Lower motor neuron Type of Paralysis उत्पन्न होतो.

या खेरीज Polio-myelitis, Tabes-dorsalis या रोगातही Paraplegia हे लक्षण आढळते.

हनुग्रह

'जिह्वानिलेखनाच्छुष्कभक्षणातभिघाततः ।

कुपितो हनुमूलस्थः संसयित्वाऽनिलो हनुम् ।।

करोति विवृतास्यत्वमथवा संवृत्तास्यताम् ।

हनुग्रहः स तेन स्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम् ।'- अ.ह.नि. १५/२९-३०

दंत धावन किंवा जिह्वा निलेखन (जीभ साफ करणे) यासाठी अतिशुष्क, कठीण अशा वस्तूंचा वापर करणे, शुष्क व कठीण पदार्थांचे अतिप्रमाणात सेवन करणे, हनुमूलाचे ठिकाणी आघात होणे इत्यादि कारणांनी प्रकुपित झालेला वायु हनुसंधीच्या ठिकाणी संस (Dislocation) उत्पन्न करतो. यामुळे तोंड पूर्ण उघडे राहते. (बंद करता येत नाही) किंवा तोंड बंद राहते (उघडता येत नाही.) या अशा प्रकारच्या लक्षणांनी युक्त व्याधीस हनुग्रह असे म्हटले जाते. हनुस्तंभ असा पर्यायही यासाठी वापरला जातो.

या व्याधीत तोंडाच्या हालचाली करता न आल्याने चावणे, बोलणे या क्रिया करणे कठीण होते.

या व्याधीत तोंडाच्या हालचाली नष्ट झालेल्या असल्या तरी त्या ठिकाणी वेदना मात्र असत नाहीत.

चिकित्सा

हनुसंधीच्या ठिकाणी स्नेहन, स्वेदन करून मृदुता आल्यानंतर हनुसंधी पूर्वस्थितीस आणणे हा उपक्रम करावा लागतो. यासाठी वैद्याने अंगठा व त्या जवळील बोट यामध्ये रुग्णाचा खालचा जबडा पकडून जोराने, कौशल्याने हनुसंधी पूर्वस्थितीत आणावा.

मन्यास्तंभ

✓ 'दिवास्वप्नासमस्थानविवृतोर्ध्वनिरीक्षणैः।

मन्यास्तंभ प्रकुरुते स एव श्लेष्मणाऽऽवृतः।।' - मा.नि./वातव्याधि ५१

दिवसा अधिक झोपणे, उंचसखल अशा विषम जागी झोपणे, वरच्या दिशेने फार वेळ पहात राहणे, एकाच दिशेने अधिक वेळ पहात राहणे इत्यादि कारणांनी वायु प्रकुपित होतो. या प्रकुपित वायूस कफाची जोड मिळाल्याने ती मन्यास्तंभ होऊन मन्यास्तंभ हा रोग उत्पन्न होतो.

मान जखडणे एवढे एकच लक्षण यात आढळते. अत्यंत आशुकारी अशा प्रकारचा हा व्याधि सुखसाध्यही आहे.

चिकित्सा

स्थानिक स्नेहन, संवाहन आणि स्वेदन हे यावरील आवश्यक असे उपचार आहेत. बाह्य स्नेहनासाठी विषगर्भ तेल वापरून अनुलोमगतीने संवाहन करावे व नंतर स्वेदन करावे. स्वेदनासाठी तापस्वेद किंवा नाडीस्वेद वापरावा. औषधांमध्ये वातविध्वंस आणि समीरपन्नग यांचा उत्कृष्ट उपयोग होतो.

जिह्वास्तंभ

'वाग्वाहिनीसिरासंस्थो जिह्वां स्तम्भयतेऽनिलः।

जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता।।' - अ.ह.नि. १५

प्रकुपित झालेला वायु शब्दवहन करणाऱ्या सिरांचा आश्रय करून जिह्वास्तंभ उत्पन्न करतो. यामध्ये अन्नपान ग्रहण करण्यामध्ये आणि बोलण्यामध्ये असमर्थता येते.

चिकित्सा

जिह्वास्तंभासाठी अर्दिताप्रमाणे चिकित्सा करावी. औषधी द्रव्यांमध्ये कल्याणकावलेह आणि वाक्शुद्धीकर चूर्ण ही महत्त्वाची औषधे. अनुपानासाठी घृत वापरणे श्रेयस्कर ठरते.

मूक, मिन्मिन, गद्गद

'आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः।

नरान्करोत्यक्रियकामूकमिन्मिनगद्गदान्।।' - मा.नि./वातव्याधि ६५

प्रकुपित झालेला वायु कफानुबंधी होऊन शब्दवहन करणाऱ्या धमनीचा अवरोध उत्पन्न करतो व त्यामुळे रुग्णाला बोलणे कठीण जाते. दुष्टीच्या कमी अधिकपणावरून मूक, मिन्मिन, गद्गद या अवस्था येतात. मूकत्व म्हणजे बिलकूल बोलता न येणे. हे अधिक अवरोधाचे लक्षण आहे. मिन्मिन म्हणजे सर्व शब्दोच्चार हे सानुनासिक असणे आणि गद्गद म्हणजे अडखळत, अस्पष्ट, तुटक, एखादा शब्द गाळून बोलणे.

चिकित्सा

यातही अर्दिताप्रमाणेच चिकित्सा करावी. औषधी द्रव्यांत आकारकरभ, सारस्वत चूर्ण, कल्याणकावलेह, वाक्शुद्धीकर चूर्ण, समीरपन्नगरस ही औषधी यथायोग्य वापरावीत.

सिराग्रह

'रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्यान्मूर्धधराः सिराः।

रक्षाः सर्वेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्यात्सिराग्रहः॥' - मा.नि./वातव्याधि/५३

प्रकुपित वायु रक्तगत होऊन मानेतील सिरांचे ठिकाणी वेदना उत्पन्न करतो. मन्याप्रदेशी रक्षता व कृष्णवर्णता येते. अशा व्याधीला सिराग्रह असे म्हणतात. हा एक असाध्य असा व्याधि आहे.

गृध्रसी

'स्फिकपूर्वा कटिपृष्ठोरुजानुजंघापदं क्रमात्।

गृध्रसी स्तम्भरुक्तौदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः॥

वाताह्लातकफान्द्रागौरवारोचकान्वित॥'- च.चि. २८/५३,५४

गृध्रसीत रोगी हा एका पायावर जोर देऊन चालतो. गिधाडाप्रमाणे असणारी ही चाल ज्या व्याधीत असते तो गृध्रसी रोग होय असे याचे स्पष्टीकरण केले जाते. (गृध्रवत् चलते यस्मिन्) या रोगामध्ये स्वकारणानी प्रकुपित झालेल्या वायूमुळे स्फिकप्रदेशी असणाऱ्या वातवाहिन्यांचा प्रक्षोभ उत्पन्न होतो व त्यामुळे स्फिक प्रदेशातून वेदना सुरू होऊन त्या क्रमाने कटी, उरु, जानु, जंघा आणि पद यांच्या मागील बाजूने पादांगुलीपर्यंत संचरित होतात. ज्यास व्यावहारिक भाषेमध्ये चमक निषण्णे म्हटले जाते, अशा प्रकारची ही वेदना असते. याच बरोबर या पायामध्ये स्तंभ, तोद (सुई टोचल्याप्रमाणे वेदना) आणि स्पंदन हीही लक्षणे आढळतात.

गृध्रसी या व्याधीमध्ये कालांतराने वंक्षण संधीचे ठिकाणी शूल, सशूलक्रिया, क्रियाल्पता वा क्रियाहानी यांसारखी लक्षणे उत्पन्न होत असतात. वंक्षण संधीचे विकृतीमुळेच रुग्णाला तो पाय नीट टेकवता येत नाही. रुग्ण चांगल्या बाजूच्या पायावर जोर करून चालतो व म्हणूनच गिधाडाप्रमाणे चाल येत असते.

गृध्रसीचे २ प्रकार असतात. केवळ वातज आणि वातकफजन्य. वातज गृध्रसीत तोद, शरीरावयांचे ठिकाणी वक्रता येणे, जानु-उरु-कटी संधींच्या ठिकाणी स्तंभ आणि स्फुरण ही लक्षणे अधिक प्रमाणात आढळतात. वातकफजन्य गृध्रसीत अग्निमांद्याची लक्षणे मुख्यत्वे करून दिसतात. तंद्रा, मुखप्रसेक, गौरव, अरोचक, भक्तद्वेष, लालास्राव अधिक असणे ही अग्निमांद्यजनित लक्षणे वातकफजन्य गृध्रसीत आढळतात.

चिकित्सा

'अन्तरा कण्डरांगुल्योः शिराबस्त्यग्निर्कर्म च।

गृध्रसीषु प्रयुंजीत.....॥'- च.चि. २८/९७

गृध्रसी मध्ये स्नेहन, स्वेदन, बस्ति आणि दहन चिकित्सा हे महत्त्वाचे उपक्रम आहेत. यामध्ये विषगर्भ वा संवाहन तेलाने संवाहन करावे. ते अनुलोमगतीने करणे आवश्यक असते. त्यानंतर स्वेदन करावे. स्वेदनासाठी नाडीस्वेद वा अवगाह स्वेद वापरावा. वातघ्न द्रव्यांचा (निर्गुंडी, दशमूल, एरंडमूल इत्यादि) क्वाथ स्वेदनासाठी वापरावा. स्फिक प्रदेशातून पादांगुलीपर्यंत विद्युत संवाहन (Faradic massage) करणे हा व्याधिप्रत्यनिक तसेच सद्यःफलदायी उपक्रम ठरतो.

स्फिक प्रदेशी ज्या ठिकाणी सर्वाधिक स्पर्शासहत्व असते त्या जागी भल्लातक तैल प्रतिसारण करून दहनकर्म केल्याने वेदना त्वरेने कमी होतात.

त्रिफळा गुग्गुलु, वातविध्वंस, समीरपन्नग, भल्लातकासव, भल्लातक पर्पटी यासारखे कल्प गृध्रसीत वेदना प्रशमनासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतात.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

गृध्रसी Sciatica

गृध्रसी हा व्याधि Sciatic नाडीच्या क्षोभामुळे (Sciatic neuritis) उत्पन्न होतो. कोणत्याही कारणानी या Sciatic नामक नाडीवर दाब पडल्याने परिणामस्वरूप या गृध्रसीची उत्पत्ति होते. या रोगात मांडीच्या मागील बाजूस तोंद युक्त वेदना (lancinating Pain) हे लक्षण उत्पन्न होते. ही वेदना रात्री अधिक प्रमाणात वाढते. रोगी चालताना लंगडते. Sciatic Nerve च्या सर्व क्षेत्रात स्पर्शासहत्व (Tenderness) हे लक्षण मिळते. जानुसंधिचा पृष्ठभाग व जंघापृष्ठभाग (Calf muscles) या ठिकाणी स्पर्शासहत्व अतितीव्र स्वरूपाचे असते.

विश्वाचि

'तलं प्रत्यंगुलीनां याः कण्डरा बाहुपृष्ठतः।

बाह्वोः कर्मक्षयकरी विश्वाची चेति सोच्यते।।' - माधव निदान.

प्रकुपित झालेला वायु हा अंसप्रदेशी स्थानसंश्रय करून तेथून बाहूच्या पृष्ठभागातील कंडराद्वारा हस्तांगुलीपर्यंत संचालित वेदना निर्माण करतो, अशा या व्याधीस विश्वाचि असे म्हणतात. यामध्ये हाताच्या सर्व हालचालींना बाधा येते. अंससंधीच्या ठिकाणी शूल, सशूल- क्रिया, क्रियाल्पता वा क्रियाहानी ही लक्षणे उत्पन्न होतात. हात वर उचलता येत नाही.

गृध्रसीप्रमाणेच संप्राप्ति असणारा पण ज्यामध्ये अधःशाखेऐवजी उर्ध्वशाखेत स्थानसंश्रय असतो असा हा विश्वाचि रोग आहे.

चिकित्सा

गृध्रसीप्रमाणेच करावी. दहन कर्म अंसप्रदेशी जेथे तीव्र स्पर्शासहत्व असते तेथे करावे.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

विश्वाचि Brachial Neuritis

गृध्रसीप्रमाणेच सर्व लक्षणे असणारा परंतु हातात Brachial Nerve च्या क्षेत्रात असणारा हा रोग Brachial Neuritis म्हणून ओळखला जातो.

क्रोष्टुकशीर्ष

'वातशोणितजः शोथो जानुमध्ये महारुजः।

ज्वेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षवत्।।' - माधवनिदान/ वातव्याधि/ ५८

केवळ जानुसंधीप्रदेशी होणारा हा एक व्याधि आहे. यामध्ये वात व रक्त यांची दुष्टी प्रामुख्याने होत असते. प्रकुपित वात हा रक्ताला दूषित करून जानुसंधीच्या ठिकाणी स्थानसंश्रय करतो. जानुसंधीच्या ठिकाणी तीव्र पीडा, शोथ, क्रियाल्पता वा क्रियाहानी ही लक्षणे उत्पन्न होतात. संधीप्रदेशी दाह, तीव्रस्पर्शासहत्व, आरक्तवर्णता व उष्णस्पर्श जाणवतो. संधिमध्ये द्रवसंचिती होते व त्यामुळेच पीडनाने द्रवप्रचिती मिळते. गुडघ्यामध्ये झालेल्या द्रवसंचितीमुळेच त्याला कोल्हाच्या डोक्याप्रमाणे आकार प्राप्त होतो. या विशिष्ट आकारामुळेच या व्याधीस क्रोष्टुकशीर्ष (क्रोष्टुक म्हणजे कोल्हा) हे नाव दिले जाते.

वातरक्त हाही वात व रक्त यांच्याच दुष्टीतून उत्पन्न होणारा व संधिप्रदेशी स्थानसंश्रय असणारा व्याधि आहे. यातही संधीप्रदेशी शोथ, शूल, आरक्तवर्णता, उष्णस्पर्श ही लक्षणे मिळतात. परंतु वातरक्ताची सुरुवात ही नेहमी पर्वसंधीपासून होते तर क्रोष्टुकशीर्ष हा केवळ जानुप्रदेशी होणारा व्याधि आहे. हाच या दोन्हीमध्ये असणारा फरक होय. क्रोष्टुकशीर्षाप्रमाणे वातरक्तात संधिप्रदेशी द्रवसंचिती कधीही असत नाही हेही लक्षात घ्यावयास हवे.

क्रोष्टुकशीर्ष हा व्याधि केवळ जानुप्रदेशी होतो एवढेच वर्णन ग्रंथातून मिळते. व्यवहारात मात्र हा व्याधि दक्षिण जानुप्रदेशी अधिक प्रमाणात मिळतो. केवळ दक्षिण जानु हेच या व्याधीचे अधिष्ठान का याचे मात्र स्पष्टीकरण करणे कठीण आहे.

चिकित्सा

आमपाचक, स्रोतःशोधी आणि रक्तावर कार्यकारी असे चिकित्सोपक्रम येथे अपेक्षित असतात. यासाठी लेप, स्वेदन, रक्तमोक्षण व अन्य रक्त व वात शामक उपचार करावे लागतात.

लताकरंज हे या व्याधिसाठी व्याधीप्रत्यनिक म्हणून उपयुक्त ठरणारे औषध आहे. लताकरंज बीज उगाळून त्याचा कोष्ण असा लेप जानु प्रदेशी केल्याने वेदना व शोथ त्वरेने कमी होताना दिसतात. लताकरंज बीजमज्जा अभ्यंतर प्रयोगासाठीही वापरतात. लताकरंजबी (सागरगोटा) लोखंडी कढईत चांगली भाजून नंतर त्यावरील टरफल काढून टाकून, आतील मगज २५० मि.ग्रॅ. दिवसातून ३ वेळा दिला जातो. अत्यंत कडू असल्याने गुळात मिसळून गोळी करून गरम पाण्याबरोबर देण्याचा प्रघात आहे. द्रवसंचित कमी करणारे हे सर्वोत्कृष्ट द्रव्य आहे.

वातरक्ताप्रमाणेच क्रोष्टुकशीर्षामध्ये ही रक्तमोक्षण केले जाते. विशेषतः जलौकावचरण अधिक लाभदायी होताना दिसते.

या व्याधीत असणारी रक्तदुष्टी लक्षात घेऊन गुडूची, सारिवा या सारख्या रक्तशोधक द्रव्यांचा औषधात वापर केला जातो. अमृता गुग्गुलु, कैशोर गुग्गुलु हे कल्प त्रिफळा क्वाथाबरोबर दिले जातात. मृदु विरेचनही अपेक्षित असते. त्यासाठी एंडस्नेह वा गंधर्व हरीतकी वापरावी. पथ्यापथ्यामध्ये विश्रांती व वातघ्न आहार पथ्यकर आहे.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

क्रोष्टुकशीर्ष - Tubercular Knee joint.

Tubercular infection मुळे जेव्हा संधीप्रदेशी शोथ, शूल, आरक्तवर्णता, ज्वर ही लक्षणे उत्पन्न होतात त्यावेळी त्यास Tubercular joint असे म्हणतात. अशा प्रकारची विकृती ही सामान्यतः उन्नव्या बाजूच्या जानुसंधीमध्ये होताना दिसते. संधीमध्ये Synovial Fluid जमा होत असते.

खंज - पांगुल्य

'वायुः कट्याश्रितः सक्श्नः कण्डरामाक्षिपेद्यदा।

खंजस्तदा भवेज्जनुः पंगुः सक्श्नोर्द्वयोर्वधात्।।' माधवनिदान

कटीच्या आश्रयाने राहणारा वायु प्रकुपित होऊन डाव्या किंवा उजव्या कोणत्यातरी एका मांडीच्या ठिकाणी असणाऱ्या कंडरा आखडून धरतो. यामुळे मनुष्य नीट चालू शकत नाही, तो लंगडत चालतो. अशा या व्याधीस खंज असे म्हटले जाते.

याच प्रकारची दुष्टी जेव्हा एकाऐवजी दोन्ही मांड्यांच्या कंडरामध्ये होते, तेव्हा रुग्णास बिलकूल चालता येत नाही, तो पूर्णतः पांगळा होतो. अशा व्याधीस पांगुल्य असे म्हटले जाते.

चिकित्सा

स्नेहन, स्वेदन, बस्ति व अन्य वातघ्न शमनोपचार केले जातात.

कलायखंज

'प्रकामन् वेपते यस्तु खंजनिव च गच्छति।

कलायखंजं तं विद्यान्मुक्तसंधिप्रबंधकान्।।' - माधवनिदान/वातव्याधि/६०

ज्या व्याधीत रुग्ण चालताना लंगडतो व ज्यास सर्व शरीरात कंप अधिक प्रमाणात असतो. ज्याची राने घटितकडे शिथिल झालेली असतात अशा व्याधीला कलायखंज असे म्हटले जाते. या व्याधीमध्ये चालण्याचा प्रयत्न करू लागल्यास सर्वशरीर- विशेषतः हस्त, पाद, शिरःप्रदेश या ठिकाणी कंप हे लक्षण उत्पन्न होते. त्यामुळेच फार कापाने हाता जोडणे चालू शकतो.

सामान्यतः वृद्धावस्थेत आढळणारा व अत्यंत कष्टसाध्य असा हा एक रोग आहे.

चिकित्सा

स्नेहन, स्वेदन, बस्ति व अन्य वातघ्न उपचार यांचे जोडीला औषधांमध्ये कारस्कराचे विविध कल्प उपयुक्त ठरतात. कारस्कर हे मांसधातूला संहनन प्राप्त करून देणारे व मांसधातूच्या सर्व क्रियांवर नियंत्रण ठेवणारे द्रव्य आहे. म्यायू, मिग, कंडरा यांनाही कारस्कराचे उपयोगाने संहनन प्राप्त होत असते. शु. कारस्कर ३० मि. ग्रॅ. दिवसातून ३ वेळा घ्यावे, किंवा विषतिंदूक वटी, आमपाचक वटी यासारखे कारस्कराचे कल्प वापरावेत. कारस्कराचे कल्प वापरताना अनुपानासाठी फूट हे आवश्यकच ठरते.

कपिकच्छुबीज हेही कलायखंजावरील एक व्याधिप्रत्यनिक औषध समजले जाते.

मात्र या औषधाची मात्रा फार मोठी वापरावी लागते. एकावेळी किमान ३० ग्रॅम कपिकच्छुबीज चूर्ण देणे जमते असते. यासाठीच कपिकच्छुबीज चूर्णाचा तुपात भाजून, साखरेबरोबर तयार केलेला लाडू दिवसातून २ वेळा खाण्यास घ्यावा व त्यानंतर दुग्धपान करण्यास सांगावे. कलायखंजाचे अनेक रोगी या चिकित्सेने चांगले बरे झालेले प्रत्यक्ष अनुभवलेले आहेत.

अर्वाचिन वैद्यक शास्त्रानुसार यास Parkinsonism असे म्हणतात.

वातकंटक

'रुक् पादे विषमन्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा।

वातेन गुल्फमाश्रित्य तमाहुर्वातकण्टकम्।।'- अ.ह.नि. १५/५३

उंच सखल जागी अचानक चुकीने पाऊल पडल्याने किंवा अतिप्रमाणात पायी प्रवास करणे, अतिश्रम करणे यासारख्या कारणांनी प्रकुपित झालेला वायु गुल्फ संधीचे ठिकाणी आश्रित होऊन तेथे शोथ व शूल उत्पन्न करतो. अशा या व्याधीस वातकंटक असे म्हणतात. व्यवहारात यासच 'पाय मुरगळणे' असे म्हटले जाते. अत्यंत आशुकारी असणाऱ्या या व्याधीत रोग्यास चालताना अत्यंत कष्ट होत असतात.

वाग्भटानी वातकंटक या व्याधीमध्ये गुल्फ संधीबरोबरच पादभागी असणाऱ्या अन्य छोट्या संधीची विकृतीही मानली आहे.

अत्यंत सुखसाध्य व अल्प चिकित्सेने बरा होणारा हा व्याधि आहे.

वातकंटक हा व्याधि केवळ गुल्फ प्रदेशी होणारा असे जरी ग्रंथातून वर्णन केले असले तरी शरीरात अन्यत्र कोठेही चमक भरणे, मुरगळणे, अवघडणे अशी लक्षणे मिळाली तर त्या ठिकाणीही वातकंटक हा शब्दप्रयोग करावयास हरकत नाही. उदा. पाठीत चमक निघाली, पाठ अवघडली तर पृष्ठभागी वातकंटक असे म्हणता येईल. मात्र अन्य शरीरगवयंचे वर्णन न करता केवळ वातकंटक म्हटले तर तो मात्र गुल्फ प्रदेशी होणारा जो व्याधि तोच होय असे म्हटले पाहिजे.

चिकित्सा

लेपगोळीचा उष्ण लेप करावा. दारुहळद, रक्तचंदन, तुरटी, आवेहळद यांचाही लेप लाभदायी ठरतो. तापस्वेद किंवा अवगाह स्वेदही उपयुक्त ठरतो.

औषधांमध्ये त्रिफळा गुग्गुलु व वातविध्वंस हे महत्त्वाचे कल्प होत.

पाददाह

'पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः।

विशेषतश्चक्रमतः पाददाहं तमादिशेत्।।' - माधवनिदान.

खरे पाहता दाह हे पित्ताचे लक्षण. पण असे असूनही वातव्याधि प्रकरणात वाताचे नानात्मज व्याधि सांगताना पाददाह हा व्याधि सांगितलेला आहे, ही याची विशेषता लक्षात घ्यावयास हवी. या व्याधीमध्ये पित्त व रक्त यांनी वायूचे आवरण केलेले असते. या व्याधीत असणारा पाददाह हा चालताना विशेषत्वाने जाणवतो, त्याचप्रमाणे पायी अतिप्रवास करणाऱ्या लोकांमध्ये हा व्याधि अधिक प्रमाणात होताना दिसतो. चालण्याचे वेळी दाह अधिक असतो असे म्हणण्यानेच स्वस्थ बसले असता दाहाचे प्रमाण कमी असते हे स्पष्ट होते, असे टीकाकारांनी विवेचन केलेले आहे.

या व्याधीत वात व रक्त या दोहोची दुष्टी असली तरी वैवर्ण्य, शोथ, शूल आदि वातरक्तातील लक्षणांचा येथे अभाव असतो हे लक्षात घ्यावयास हवे.

चिकित्सा

रक्त व वात यांची दुष्टी असल्यानेच वातरक्ताचे सर्व उपक्रम येथेही लाभदायी ठरतात. बाह्योपचारात शतधौतघृत लावून संवाहन करणे हा महत्त्वाचा उपक्रम ठरतो. अर्धंतर औषधी प्रयोगात समीरपन्नग आणि सूतशेखर याचे मिश्रण आर्द्रकस्वरसातून देणे अत्यंत लाभदायी दिसून येते.

पादहर्ष

'हृद्येते चरणौ यस्य भवेतां चापि सुप्तकौ।

पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपतः।।' - माधवनिदान

हर्ष म्हणजे मुंग्या येणे. या व्याधीत उभय पादभागी हर्ष हे लक्षण असल्याने त्यास पादहर्ष असे म्हणतात. पाददाह या व्याधीत पित्ताने वायुला आवृत केलेले असते तर पादहर्षामध्ये कफावृत वात असतो. उभय पाद भागी मुंग्या येणे या लक्षणांबरोबरच बधिरता येणे म्हणजेच स्पर्शज्ञान नाहिसे होणे हे लक्षणही मिळते.

चिकित्सा

या रोगात दीपन, पाचन, कफघ्न अशा औषधांचा उपयोग करावा. पायाचे ठिकाणी रुक्ष संवाहन व अवगाह स्वेद देणे आवश्यक असते. समीरपन्नग हे या अवस्थेतील सर्वोत्तम औषध होय.

अंसशोष

'अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसबन्धनम्।' - माधवनिदान/वातव्याधि ६४

अंसशोष या व्याधीमध्ये अंसफलकास्थि व त्या जवळचा पृष्ठभाग या ठिकाणी स्नायुशोष हे लक्षण आढळून येते. स्नायुशोष असला तरी अंससंधीची विकृती मात्र असत नाही.

चिकित्सा

धातुक्षयजन्य वातव्याधीची सर्व चिकित्सा येथे करावी.

अवबाहुक

'सिराश्चाकुंच्य तत्रस्थो जनयेदवबाहुकम्।' - माधवनिदान/वातव्याधि/६४

अंसप्रदेशास्थित वायूचा प्रकोप होऊन त्या प्रदेशी असणाऱ्या सिरांचा संकोच वायुद्वारा होतो. अशा या व्याधीस अवबाहुक असे म्हटले जाते.

काही विद्वानांचे मते विश्वाचि व अंसशोष ही दोन्ही लक्षणे एकाच रुग्णात एकत्रित मिळाली तर त्यास अवबाहुक म्हणावे.

विश्वाची प्रमाणे करावी.

खल्ली

जेव्हा एकाच व्यक्तीमध्ये गृध्रसी व विश्वाची या दोन्ही व्याधींची लक्षणे एकाच वेळी आढळतात, तेव्हा त्यास खल्ली असे म्हटले जाते.

याची चिकित्सा गृध्रसीप्रमाणेच केली जाते.

खल्ली या शब्दाने आणखीही एक व्याधि सांगितलेला आहे.

'खल्ली तु पादजंघोरुकरमूलावमोटनी।'- च. चि. २८

पाद, जंघा, उरु, करमूल (म्हणजेच हातांची बोटे) यांचे अवमोटन होणे (Flexion) आणि ही स्थिती कायम टिकून राहणे यास चरकानी खल्ली असे संबोधिले आहे. सामान्यतः पक्षाघात किंवा तत्सम जीर्ण वातव्याधीमध्ये उदरकेंद्रा स्वरूपात हा व्याधि आढळून येतो.

खल्लीची चिकित्सा करताना स्नेहन, स्वेदन हे महत्वाचे उपचार आहेत.

तूनी

'अधो या वेदना यति वर्चोमूत्राशयोत्थिता।

भिन्दतीव गुदोपस्थं सा तूनी नाम नामतः।।'- माधवनिदान

ज्या रोगामध्ये मलाशय किंवा मूत्राशयापासून वेदनेस प्रारंभ होऊन अधोभागी गुदापर्यंत किंवा उपस्थापर्यंत वेदन संचारीत होते, त्या व्याधीस तूनी असे म्हटले जाते. ही वेदना भेदवत् असते.

खरे पाहता हा व्याधि मूत्राशमरीमुळे उत्पन्न होतो. अशमरी जेव्हा वृक्क किंवा गविनीमध्ये असतो त्यावेळीच प्रकारच्या वेदना आढळतात. शूल हे यातील प्रधान लक्षण लक्षात घेऊन या व्याधीचा समावेश वातव्याधीत केला गेला असावा.

चिकित्सा

मूत्राशमरी प्रमाणे करावी.

प्रतीतूनी

'गुदोपस्थोत्थिता या तु प्रतिलोमं प्रधाविता।

वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूनीति सोच्यते।।'

तूनी प्रमाणेच हाही एक मूत्राशमरीजन्य व्याधि आहे. यामध्ये तूनीच्या अगदी उलट दिशेने म्हणजे गुद किंवा उपस्थापासून प्रतिलोम गतीने पक्वाशय किंवा मूत्राशयाकडे भेदवत् संचारी वेदना असतात.

उपस्थाच्या अग्रभागी जेव्हा मूत्राशमरीने अवरोध निर्माण होतो, त्यावेळी प्रतितूनी निर्माण होतो.

चिकित्सा

याही रोगासाठी मूत्राशमरीप्रमाणेच चिकित्सा करावी.

आध्मान-प्रत्याध्मान

'साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम्।

आध्मानमिति तं विद्याद्घोरं वातनिरोधजम्।।

विमुक्तपार्श्वहृदयं तदेवामाशयोत्थितम्।
प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम्।।'

- माधवनिदान, वातव्याधि/६८-६९

उदरमध्ये वाताच्या प्राकृत अनुलोम गतीस अवरोध झाल्यामुळे संपूर्ण उदरात आटोप (पोटात गुडगुडणे), तीव्र वेदना आणि वायूची संचिति ही लक्षणे उत्पन्न होतात. अशा लक्षणानी युक्त व्याधीसच आध्मान असे म्हटले जाते. केवळ वातसंचिताने उत्पन्न होणाऱ्या आध्मान व आटोप या लक्षणांच्या जोडीला जेव्हा तीव्र रुजा असते तेव्हाच त्यास व्याधिस्वरूप प्राप्त होते.

आध्मान हा व्याधि अत्यंत दारुण अशा स्वरूपाचा असतो. जेव्हा वरील प्रकारचीच लक्षणे संपूर्ण उदरभागी न दिसता केवळ आमाशयप्रदेशापुरती मर्यादित असतात त्यावेळी त्या व्याधीला प्रत्याध्मान असे म्हटले जाते. प्रत्याध्मान हा कफावृत्तवातामुळे उत्पन्न होणारा व्याधि आहे.

चिकित्सा

आध्मान व प्रत्याध्मान हे अवरोधजन्य व्याधि असल्याने यामध्ये सर्व प्रकारची वातानुलोमक चिकित्सा आवश्यक ठरते. स्नेहन, स्वेदन, लेप, अनुवासन तथा निरूह बस्ति आणि औषधात उष्ण, तीक्ष्ण, क्षारयुक्त द्रव्यांचा उपयोग हे यावरील प्रमुख उपचार.

आध्मानासाठी उदरावर तिलतैलाने संवाहन करून तापस्वेद (गरम पाण्याची पिशवी किंवा विटकर तापवून) घावा. उदरावर हिंगु लेप करणे हाही वातानुलोमनासाठी चांगला उपक्रम ठरतो. दशमूल क्वाथाचा निरूह देणे हेही वातानुलोमनासाठी आवश्यक ठरते. आध्मान कमी झाल्यानंतर त्याचा पुन्हा प्रादुर्भाव होऊ नये यासाठी अनुवासन व निरूह यांचा व्यत्यासात प्रयोग केला जातो.

शंखवटी, सामुद्रादि चूर्ण, त्रिकटू चूर्ण, पंचकोलासव, अभयारिष्ट हे औषधी कल्प गरम पाण्याबरोबर घावेत. सद्यःफलदायी चिकित्सा म्हणून लशुनादिवटी चघळण्यास द्यावी किंवा अमृतधारा ५-५ थेंब साखरेबरोबर वारंवार घावेत.

कम्पवात

'सर्वाङ्गकम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः।' - माधवनिदान/वातव्याधि/७४

कंपवातामध्ये पाद, शिर किंवा सर्वाङ्गामध्ये कंप हे लक्षण आढळते. यालाच वेपथु असाही पर्यायवाची शब्द वापरला जातो.

चिकित्सा

स्नेहन, स्वेदन व अन्य वातशामक उपचार.

ऊर्ध्ववात

'अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन वा।

करोत्युद्गारबाहुल्यमूर्ध्ववातः स उच्यते।।' - माधवनिदान/वातव्याधि/७५

कफ किंवा आम यामुळे वायुला आवृत्तत्व येऊन त्यास प्रतिलोम गती प्राप्त होते. वायुचे प्राकृत मार्गाने म्हणजेच गुदावाटे निःसरण न होता, हा प्रतिलोम झालेला वायु मुखावाटे बाहेर पडू लागतो. यामुळेच रुग्णास वारंवार व मोठ्या वेळास येतात. अशा या व्याधीस ऊर्ध्ववात असे म्हटले जाते.

चिकित्सा

आध्मानाप्रमाणेच करावी लागते.

आवृत वात

प्राण, उदान, समान, व्यान आणि अपान हे ५ प्रकारचे वायु जेव्हा आपापल्या स्थानी राहून प्राकृत कर्मे करीत असतात तेव्हा शरीराचे धारण, पोषण योग्य तऱ्हेने होत असते. हाच वायु जेव्हा स्वकारणाने प्रकुपित होतो तेव्हा विकृत हा वायु जेव्हा कफपित्त आदींनी आवृत होतो तेव्हा रोगांची उत्पत्ति होते.

वाताचा प्रकोप हा धातुक्षय व मार्गाविरोध या दोन कारणांनी होत असतो. वाग्भटानी 'वायोः धातुक्षयान् कर्मो मार्गस्यावरणेन वा' असे म्हणून २२ प्रकारच्या आवरणांचा उल्लेख केलेला आहे ते पुढील प्रमाणे-

१. पित्तावृत वात २. कफावृत वात ३. रक्तावृत वात ४. मांसावृत वात ५. मेदसावृत वात (आढ्यवात) ६. अस्थ्यावृत वात ७. मज्जावृत वात ८. शुक्रावृत वात ९. अन्नावृत वात १०. मूत्रावृत वात ११. मलावृत वात १२. सर्वधात्वावृत वात १३. पित्तावृत प्राण १४. पित्तावृत उदान १५. पित्तावृत व्यान १६. पित्तावृत समान १७. पित्तावृत अपान १८. कफावृत प्राण १९. कफावृत उदान २०. कफावृत व्यान २१. कफावृत समान आणि २२. कफावृत अपान. वाग्भटानी सांगितलेल्या या २२ प्रकारच्या आवृत वातांपैकी फक्त शेवटच्या १० प्रकारांचे वर्णन माधवनिदानकाराने केले आहे.

या खेरीज प्राण, उदानादि हे वातप्रकार परस्परांचेही आवरण करतात. असे परस्परावरणजन्य २० प्रकार संभवतात असे सांगून त्यातील फक्त बाराच प्रकारांची लक्षणे चरकाचार्यांनी सांगितलेली आहेत. या लक्षणांकडे पाहिले असता अनेक लक्षात येईल की यामध्ये ज्याने आवरण केले आहे व ज्यावर आवरण आले आहे त्या दोन्ही प्रकारच्या वायूंची लक्षणे अनेक अधिक प्रमाणात दिसत असतात. यामध्ये कोणताही विशिष्ट असा नियम लक्षात येत नाही. टीकाकारांनी मात्र अन्नाकरणारा वायु बलवान असून जो आवृत होतो तो दुर्बल ठरतो, परंतु आवरण घालणाऱ्या वायूचे कर्माची हानी होते असे म्हटले आहे. आवरण करणाऱ्या वायुमुळे उत्पन्न झालेल्या अवरोधाने आवृत वायु अधिक प्रकुपित होऊन या आवृतवायूचे कर्माची वृद्धि होते असे टीकाकार म्हणतात. असे जरी असले तरी आवृत वायूच्या कर्माची हानी व आवरण घालणाऱ्या वायूच्या कर्माची वृद्धि नियमाने होते असेही एकीय मत- अगदी पहिल्या मताचे परस्परविरोधी मतही मांडले जाते. असा मतमतांरामुळे साहजिकच यातील खरी वस्तुस्थिती कोणती याचा मात्र बोध होत नाही. ग्रंथात सांगितलेले आवृत वात प्रकार व त्यांची लक्षणे जशी आहेत तशीच जाणून घेणे एवढाच एक पर्याय वाकी उरतो.

१. पित्तावृतवायु : दाह, तृष्णा, शूल, भ्रम, तमःप्रवेश, कटु-अम्ल-लवण यांच्या सेवनाने विदाह होणे व शीतप्रियता ही पित्तावृत वायूची लक्षणे आहेत.

२. कफावृत वायु : वात हा कफाने आवृत झाला असताना शैत्य, गौरव, शूल, कटु-अम्ल-लवण यांच्या सेवने उपशम मिळणे, लंघन-श्रम-रुक्ष-उष्ण पदार्थ हवेसे वाटणे अशी लक्षणे येतात.

३. रक्तावृत वायु : रक्तावृत वातामध्ये दाह, अरति, त्वचेवर मण्डलोत्पत्ति व शोथ ही लक्षणे असतात.

४. मांसावृत वायु : सर्वांगावर कठीण वैवर्ण्य युक्त अशा पिडका उत्पन्न होतात, शोथ असतो, हस्तपाद हर्ष, पिपीलिका संचरणवत् वेदना ही मांसावृत वायूची लक्षणे आहेत.

५. मेदसावृत वात : या अवस्थेत सर्वांगावर चल, स्निग्ध, मृदु व शीत असा शोथ येतो. अरुचि हेही लक्षण असते. यासच 'आढ्यवात' असेही म्हटले जाते.

६. अस्थ्यावृत वात : अस्थ्यावृत वातामध्ये स्पर्श उष्ण असतो, पीडनाने उपशम मिळतो, भोजनानंतर अंगसद उत्पन्न होतो. व सर्व शरीरात सुई टोचल्याप्रमाणे वेदना असते.

७. मज्जावृत वात : मज्जावृत वातामध्ये अंग आखडते. सर्व शरीरात जखडल्याप्रमाणे वेदना असतात, पीडनाने उपशम मिळतो. जंभा हेही लक्षण आढळते.

८. शुक्रावृत वात : शुक्राचा अवेग वा अतिवेग दिसतो. क्लैब्य उत्पन्न होते.

९. अन्नावृत वात : जेवल्यावर लगेच कुक्षीमध्ये शूल होणे व परिणामन झाले की उपशम मिळणे ही अन्नावृत वायूची लक्षणे आहेत.

१०. मूत्रावृत वात : मूत्रावृत वातामध्ये मूत्राची अप्रवृत्ति व बस्तिप्रदेशी आध्मान ही लक्षणे आढळतात.
११. पुरीषावृत वात : पुरीषावृत वातामध्ये मलावष्टंभ असतो किंवा मलप्रवृत्ति ही शुष्क, कठीण असून फार कष्टाने होते. श्रोणी, वक्षण, पृष्ठ या ठिकाणी वेदना असतात आणि हृत्प्रदेशी अस्वस्थता जाणवते.
१२. पित्तावृत प्राण : यामध्ये मूर्च्छा, दाह, भ्रम, शूल, विदाह, शीत पदार्थाची इच्छा आणि विदग्ध अन्नाची छर्दि होणे ही लक्षणे आढळतात.
१३. कफावृत प्राण : कफावृत प्राणामुळे ष्ठीवन, शिंका येणे, ढेकरा येणे, श्वासोच्छ्वासास अडथळा येणे, अरुचि आणि छर्दि ही लक्षणे उत्पन्न होतात.
१४. पित्तावृत उदान : पित्तावृत उदानामुळे मूर्च्छा, दाह, भ्रम, शूल, विदाह, शीत पदार्थाची इच्छा, छर्दि, उत्त.प्रदेशी बेचैनी, क्लम, ओजोविस्त्रंस, अंगसाद ही लक्षणे असतात.
१५. कफावृत उदान : यामध्ये वैवर्ण्य, वाक्ग्रह, स्वरग्रह, दौर्बल्य, अंगगौरव, अरुचि अशी लक्षणे असतात.
१६. पित्तावृत समान : पित्तावृत समानामुळे उष्णोपघात, अग्निमांघ, अतिस्वेद, तृष्णा, दाह, मूर्च्छा आणि अरुचि ही लक्षणे येतात.
१७. कफावृत समान : समान कफावृत झाल्यास घाम न येणे. अग्निमांघ, रोमहर्ष, शरीर अतिशीत असणे या प्रकारची लक्षणे दिसतात.
१८. पित्तावृत व्यान : पित्तावृत व्यानामुळे दाह, सर्वांगक्लम, गात्रविक्षेप, गात्रसंग, ज्वर आणि वेदना अशी लक्षणे होतात.
१९. कफावृत व्यान : अंगगौरव, संधी तथा अस्थिशूल, हृदयाची गती मंद होणे, वाक्ग्रह, अडखळत चालणे या प्रकारची लक्षणे कफावृत व्यानामुळे उत्पन्न होतात.
२०. पित्तावृत अपान : यामध्ये मूत्र, पुरीष पीत वर्णाची येणे, गुद तथा मूत्रमार्गामध्ये दाह, अधिक रजोप्रवृत्ति या प्रकारची लक्षणे असतात.
२१. कफावृत अपान : यामध्ये मलप्रवृत्ति ही भिन्न, आम तथा कफयुक्त, गुरु अशी असते. कफजमेहाची लक्षणे दिसतात. वर वर्णिलेल्या प्रकारांखेरीज प्राणव्यानादि वातप्रकारांचे परस्पर आवरणानूनही २० प्रकार संभवतात. त्यापैकी प्रकृत १२ प्रकारांची लक्षणे चरकानी सांगितलेली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे-
१. प्राणावृत व्यान : सर्व इंद्रियांना शून्यत्व येते, स्मृती व बल कमी होते.
 २. व्यानावृत प्राण : स्वेदातिप्रवृत्ती, रोमहर्ष, त्वक् दुष्टी, सुप्ति.
 ३. प्राणावृत समान : बुद्धि मंद होते, मूकत्व, गद्गद्वाक ही लक्षणे दिसतात.
 ४. समानावृत अपान : पार्श्वशूल, हृद्रोग, ग्रहणी या रोगांप्रमाणे लक्षणे येतात. आमाशयप्रदेशी शूल असतो.
 ५. प्राणावृत उदान : शिरोगौरव, प्रतिश्याय, श्वासकृच्छता, हृद्रोगासारखी लक्षणे, मुखशुष्कता ही लक्षणे आढळतात.
 ६. उदानावृत प्राण : ओज, मल, वर्ण व शरीराची इतर कर्मे यांचा नाश होतो. मृत्यू ओढवतो.
 ७. उदानावृत अपान : छर्दि, श्वास, हिव्का, कास ही लक्षणे असतात.
 ८. अपानावृत उदान : मोह, अग्निमांघ, अतिसार या प्रकारची लक्षणे दिसतात.
 ९. व्यानावृत अपान : छर्दि, आध्मान, उदावर्त, गुल्म, परिकर्तिका ही लक्षणे यात आढळतात.
 १०. अपानावृत व्यान : पुरीष, मूत्र, शुक्र यांची अतिप्रवृत्ती होते.
 ११. समानावृत व्यान : मूर्च्छा, तंद्रा, प्रलाप, अंगसाद, अग्निमांघ, ओजक्षय, बलक्षय अशी लक्षणे दिसतात.
 १२. उदानावृत व्यान : स्तब्ध गात्रता, शरीराच्या हालचाली मंदावणे, अग्निमांघ, घाम न येणे, डोळे उघडू नयेत असे वाटणे या प्रकारची लक्षणे दिसतात. चरकानी पुढील ८ परस्परवृत्तत्वाची लक्षणे दिलेली नाहीत. प्राणावृत अपान, उदानावृत समान, समानावृत प्राण, समानावृत उदान, व्यानावृत उदान, व्यानावृत समान, अपानावृत प्राण आणि अपानावृत

समान. वरील प्रकारची लक्षणे का दिलेली नाहीत याचे कोटेही स्पष्टीकरण नाही. परंतु हे प्रकार व्यवहारात कमी मिळत असावेत व म्हणूनच त्यांची लक्षणे विस्ताराने सांगितलेली नसावीत असे एक अनुमान करता येते.

आवृत वायूची चिकित्सा

'स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणाम्।

द्वादशावरणान्यान्यान्यभिलक्ष भिषग्जितम्।।

कुर्यादभ्यंजनस्नेहपानबस्त्यादि सर्वशः।

क्रममुष्णामनुष्णं वा व्यत्सासादवचारयेत्।।' - च.चि. २८/२१२,१३

आवृत वातामध्ये वाताच्या स्थानाचा विचार करून तसेच वायूच्या कर्माची हानी वा वृद्धि लक्षात घेऊन अश्वगंध, स्नेहपान, बस्ति, उष्ण-अनुष्ण उपचारांचा व्यत्यासात प्रयोग यांचा यथायोग्य उपयोग करावा. आवृतत्वामुळे विमार्गाने झालेले दोष आपल्या स्थानी कसे येतील ते पहावे. यासाठी ज्याने आवरण केले आहे त्याची चिकित्सा करून आवरण हट्ट केले पाहिजे. उदा. वायु पित्तावृत झाला असताना वायुला प्रतिकूल होणार नाहीत असे पित्तघ्न उपचार करावेत तर कफावृत वायुसाठी कफघ्न व वातानुलोमक चिकित्सा करावी.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

पित्तावृत वायु - पित्तावृत प्राणवायु - Hypertension

अर्वाचिन वैद्यक शास्त्रानुसार ज्यास High Blood Pressure किंवा Hypertension म्हटले जाते. त्या व्याधीत भ्रम, तमः प्रवेश, शिरःशूल, अरति, निद्रानाश, कर्णक्ष्वेद, हृत्स्पंदन, आयासेन श्वास इ. लक्षणे आढळतात. ही सर्व लक्षणे वातप्रकोपाची आहेत पण असा लक्षणसमुच्चय असताना वाताची चिकित्सा करून उपशम मिळत नाही. याउलट सूतशेखर, धमासासारख्या पित्तशामक उपचाराने रुग्णास बरे वाटत असते. याचे कारण Hypertension मध्ये असणाऱ्या लक्षणसमुच्चय हा पित्तावृत वायु किंवा पित्तावृत प्राणवायूचा लक्षण समुच्चय आहे, हे चरकोक्त वरील लक्षणांकडून ध्यानात येईल. यासाठीच आरोग्यवर्धिनी ही Hypertension वरील उत्कृष्ट चिकित्सा समजली जाते. आरोग्यवर्धिनी मधील कुटकी ही यकृतावर कार्यकारी व उत्कृष्ट पित्तविरेचक द्रव्य आहे. यकृत हे रक्तवह स्रोतसाचे मूलस्थान आहे. म्हणजेच या ठिकाणी रक्ताच्या निर्मितीच्या कार्याचे नियमन घडते. पित्ताची उत्पत्ती ही मलस्वरूपात रक्त निर्मितीचे वेळेचे होत असते. यादृष्टीने पाहता पित्ताच्या निर्मितीच्या कार्यावरही यकृताचे नियमन होत असते. आरोग्यवर्धिनी ही याप्रकारे उत्कृष्ट पित्तशामक असल्याने पित्तावृत वातावरील हे एक महत्त्वाचे औषध ठरते. आरोग्यवर्धिनी वापरली असता रक्तदाब लगेच कमी होतो असा मात्र याचा अर्थ नव्हे. सर्पगंधा, धमासा, सूतशेखर यांसारख्या औषधांच्या वापराने रक्तदाब त्वरेने कमी होतो. अशा रुग्णांमध्ये जोडीला आरोग्यवर्धिनी वापरल्यास रक्तदाब वाढण्याचे प्रमाण कमी होते आणि रुग्णास कायम स्वरूपी लाभ कालांतराने मिळताना दिसतो. यासाठी आरोग्यवर्धिनी २५० मि. ग्रॅ. दिवसातून ३ वेळा सातत्याने किमान तीन महिने तरी घ्यावी लागते.

□□□

व्याख्या

या व्याधीमध्ये मांड्या जखडल्यासारखे होऊन पाय बिलकूल हलवता येत नाहीत, त्याठिकाणी स्तंभ हे लक्षण उत्पन्न होते म्हणून या व्याधीला ऊरुस्तंभ म्हणतात.

ऊरुस्तंभ या व्याधीचे वर्णन सुश्रुतानी वातव्याधि प्रकरणातच केलेले आहे. चरकानी मात्र हा स्वतंत्र व्याधि वर्णिलेला आहे. चरकानी वातप्राधान्य न मानता कफावृत्तत्व सांगितलेले असून, कफदोषासच संप्राप्तीत अधिक महत्त्व दिलेले आहे व चिकित्साही त्याच दृष्टीने सांगितलेली आहे.

आधुनिक वैद्यक शास्त्राच्या दृष्टीने पाहता याची तुलना सध्या मिळणाऱ्या कोणत्याच व्याधीशी नीटशी करता येत नाही, प्रत्यक्षातही ऊरुस्तंभाचे रोगी पहावयास मिळत नाहीत. पूर्वीच्या काळी मात्र मोठ्या प्रमाणात हा रोग पहावयास मिळत असावा व म्हणूनच त्याचे विस्ताराने वर्णन चरकादि प्राचीन ग्रंथांत पहावयास मिळते. 'पुराणां विलयं यांति, नवीना प्रादुरायते' या न्यायाने प्राचीन काळातील काही व्याधि नष्ट झाले असून आज नवनवीन व्याधि पहावयास मिळत आहेत. ऊरुस्तंभ हाही एक सध्या न आढळणारा रोग आहे असे म्हणता येईल. राहण्याच्या बदलेल्या पद्धति, बदललेले आहार-विहार व तद्वर्जित अन्य परिस्थिती यामुळे हे घडते असे म्हणता येईल. प्राचीन काळी व्यायाम, विशेषतः पायी प्रवास किंवा घोडे किंवा तत्सम प्रकाराच्या वाहनातून प्रवास करणे अधिक प्रमाणात घडत असे. अशा प्रकारचा व्यायाम घडल्यानंतर लगेच स्निग्ध, गुरु, कफवर्धक आहार घेतल्याने किंवा अचानक शीत जलाचा पायांना स्पर्श केल्याने हा रोग त्याकाळी होत असावा. हा व्याधि टाळण्याच्या दृष्टीनेच प्रवासानंतर लगेच हातपाय गरम पाण्याने धुण्याची व संवाहनाची प्रथा पूर्वीच्या काळी अस्तित्वात होती. हलक्या हाताने मर्दन करणे आणि हळूहळू पण हालचाली करत राहणे याचे सहाय्याने ऊरुस्तंभ त्याही काळी टाळला जात असे, असे म्हणता येईल.

ऊरुस्तंभाचे ग्रंथोक्त वर्णन पुढील प्रमाणे आहे.

हेतू

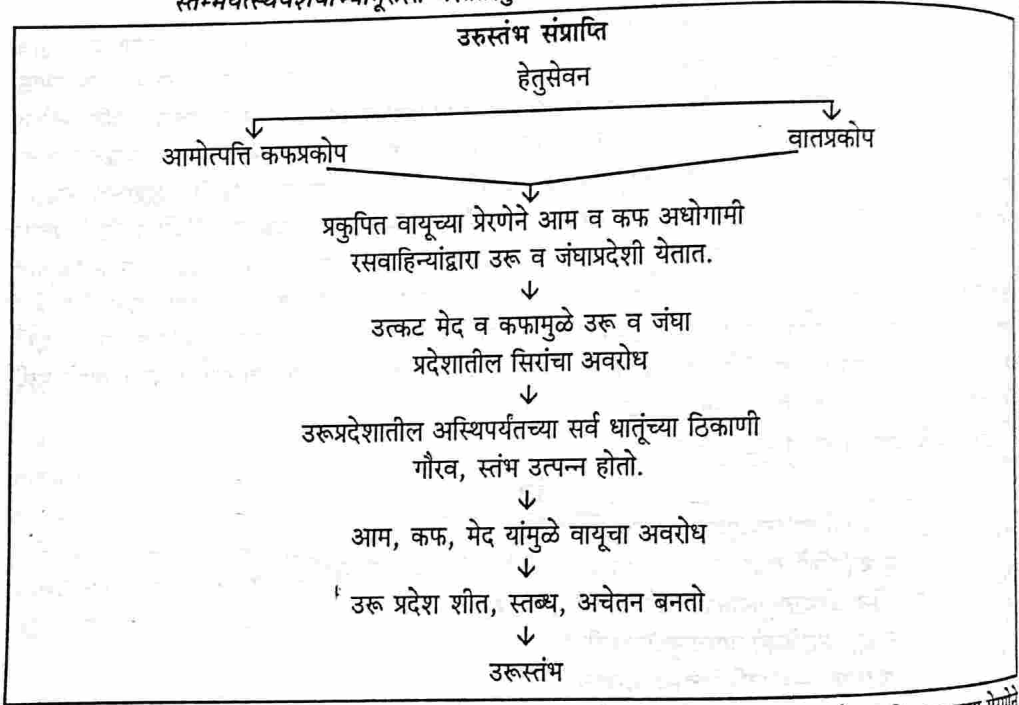
१. 'शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः।
जीर्णाजीर्णै तथाऽऽयाससंक्षोभस्वप्नजागरैः॥' - मा.नि./ऊरुस्तंभ/१
२. 'स्निग्धोष्णालघुशीतानि जीर्णाजीर्णै समश्रतः।
द्रवशुष्कदधिकीरग्राम्यानुपौदकामिषैः।
पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्वप्नप्रजागरैः।
लंघनाध्यशनायासभयवेगविधारणैः॥' - च.वि. २७/६,७

अत्यंत शीत किंवा उष्ण, द्रव किंवा शुष्क, गुरु, स्निग्ध अशा पदार्थांचे सेवन करणे, भोजनाच्या विदग्धावस्थेतच पुन्हा भोजन करणे, अर्धवट पक्व व अर्धवट कच्चे असे पदार्थ खाणे, दही, दूध, ग्राम्य-आनूप वा औदक मांस अधिक प्रमाणात सेवन करणे, पिष्टमय पदार्थ वा मद्याचे अतिसेवन करणे, अतिपरिश्रम, क्षोभ, दिवास्वाप, रात्री जागरण, वेगविधारण ही ऊरुस्तंभाची महत्त्वाची कारणे आहेत.

संप्राप्ति

१. 'सश्लेष्ममेदःपवनः साममत्यर्थसंचितम्।
अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत्प्रतिपद्यते॥

- सक्थ्यास्थिनी प्रपूर्यान्तः श्लेष्मणा स्तिमितेन च।
 तदा स्तभ्नाति.....॥'- मा.नि./उरुस्तंभ/ २, ३
२. 'स्नेहाच्चामं चितं कोष्ठे वातादीन्मेदसा सह।
 रुद्ध्वाऽऽशु गौरवादूरु यात्यधोगैः सिरादिभिः॥
 पूरयन् सक्थिजंधोरु दोषो मेदोबलोत्कटः।
 अविधेयपरिस्पन्दं जनयत्यल्पविक्रमम्॥
 महासरसि गम्भीरे पूर्णेऽम्बु स्तिमितं यथा।
 तिष्ठति स्थिरमक्षोभ्यं तद्वदूरुगतः कफः॥
 गौरवायास संकोचदाहरुक्स्फुप्तिकम्पनैः।
 भेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहन्त्यसून्॥
 ऊरु श्लेष्मा समेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु॥'
 स्तम्भवेत्स्यैर्यश्रैयाभ्यामूरुस्तम्भस्ततस्तु सः॥'- च.चि. २७/८ ते १२

वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणांनी आमोत्पत्ति होते. कफ प्रकोप ही घडतो. कोष्ठातील आम व कफ हे प्रकुपित वायूच्या प्रेरणेने अधोगामी अशा रसवाहिन्यांद्वारा उरु आणि जंघा या प्रदेशी येतात. कफ हा त्या स्थानातील असणाऱ्या मेदाच्या उत्कटतेने त्या ठिकाणच्या स्रोतसांचा अवरोध उत्पन्न करतो आणि मांड्यातील अस्थिपर्यंतच्या सर्व धातूंना जखडून टाकतो. आम, कफ आणि मेद यांच्यामुळे वायूचा अवरोध झाल्याने मांड्या स्तब्ध, शीत, अचेतन अशा होतात आणि ऊरुस्तंभ उत्पन्न होतो. चरकाचार्यांनी ऊरुस्तंभ हा एकच प्रकारचा असून तो नेहमी सान्निपातिक असतो, असे सांगितले आहे. वरील संप्राप्ति पाहता, पित्ताची संप्राप्तीतील उपस्थिती लक्षात येत नाही. ऊरुप्रदेशी पित्ताची लक्षणेही मिळत नाही. परंतु ज्वर, दाह, तोद या प्रकारची पित्तदुष्टीची सार्वदेहिक लक्षणे मात्र ऊरुस्तंभात आढळतात व म्हणूनच ऊरुस्तंभास सान्निपातिक म्हटले असावे, असे म्हणता येईल.

संश्लेषाने संप्राप्ति पहावयाची तर या व्याधीचा उद्भव कोष्ठामध्ये, अधिष्ठान ऊरुप्रदेशी, वात व कफ हे प्रमुख दोष, भेद हे दूष्य व आमोत्पत्ति ही संप्राप्तीमधील प्रमुख घटना आहे.

पूर्वरूपे

'प्राभुपं तस्य निद्राऽतिध्यानं स्तिमितता ज्वरः।

रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिजंघोर्वोः सदनं तथा।।' - मा.नि./ऊरुस्तंभ/६

निद्राधिक्य, अतिप्रमाणात चिंता किंवा ध्यान, स्तैमित्य, ज्वर, रोमहर्ष, अरुचि, छर्दि आणि जंघाप्रदेशी व ऊरुप्रदेशी अवसाद ही ऊरुस्तंभाची पूर्वरूपे आहेत.

ध्ये

१. '.....तेनोरु स्तब्धौ शीतावचेतनौ।।

परकीयाविव गुरु स्यातामतिभृशव्यथौ।

ध्यानांगमर्दस्तैमित्यतन्द्राच्छर्दिरुचिज्वरैः।।

संयुक्तौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः।

तमुरुस्तंभमित्याहुराढ्यवातमथापरे।।' - मा.नि./ऊरुस्तंभ/४,५

२. 'वातशांकिभिरज्ञानात्तस्य स्यात्स्नेहनात्पुनः।

पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा।।

जंघोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदने।

पादं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेति च।।

संस्थाने पीडने गत्वां चालने चाप्यनीश्वरः।

अन्यस्येव हि संभग्नावूरु पादौ च मन्यते।।' - च.चि. २७/१४ ते १६

ऊरुस्तंभमध्ये दोन्ही ऊरुप्रदेशी स्तब्धता किंवा जखडणे, शैत्य आणि अचेतनता उत्पन्न होते. रोग्यास आपले पाय हे दुसऱ्या कोणाचे तरी पाय आहेत असे वाटू लागते, इतका गौरव त्या ठिकाणी असतो. पूर्वरूपात सांगितलेली चिंता, अंगमर्द, तंद्रा, छर्दि, अरुचि, ज्वर आदि लक्षणे वाढू लागतात. पादभागी अवसाद इतक्या अधिक प्रमाणात असतो, की रोग्यास पाय उचलण्यास फारच कष्ट घ्यावे लागतात. पाय बधिरही होतात.

सुप्ति, संकोच आणि कंप ही लक्षणे पाहून वातप्रकोप आहे असे समजून अज्ञानपूर्वक वातव्याधीची शंका घेऊन अशा रोग्यामध्ये जर स्नेहन केले गेले तर पायांच्या ठिकाणी असणारा अवसाद आणि सुप्ति वाढीस लागते, त्या ठिकाणी इषद दाह आणि शूल उत्पन्न होतो. पाय उचलताना आणि टेकताना फार पीडा होतात. रोग्याला पायाला शीतस्पर्श समजेनासा होतो. या रोगाने पीडित रुग्ण उभे राहणे, पायाने कोणतीही वस्तू ढकलणे किंवा चालणे, किंबहुना पाय उचलण्यासही असमर्थ बनतो. दुसऱ्याचे पाय जणु आपल्यास लावले आहेत असे वाटणे हे यामुळेच उत्पन्न होणारे लक्षण आहे.

उपद्रव

ज्वर आणि शोथ हे ऊरुस्तंभाचे प्रमुख उपद्रव आहेत.

साध्यासाध्यत्व

'यदा दाहर्तितोदातो वेपनः पुरुषो भवेत्।

ऊरुस्तंभस्तदा हन्यात्साधयेदन्यथा नवम्।।' - च.चि. २७/१७

नवीन आणि उपद्रवरहित ऊरुस्तंभ साध्य असतो. दाह, तीव्र पीडा, तोद आणि कंपयुक्त ऊरुस्तंभ हा असाध्य बनतो.

चिकित्सा

'स्नेहासृक्स्त्राववमनवस्तिकर्म च रेचनम्।

वर्जयेदाढ्यवातेषु तैश्च तस्य विरोधतः।।' - यो. रत्नाकर

ऊरुस्तंभामध्ये कोणत्याही प्रकारचे शोधन उपचार करता येत नाहीत, हे या रोगातील वैशिष्ट्य आहे. स्नेहन, वमन, विरेचन, बस्ति, रक्तमोक्षण हे सर्वच उपक्रम ऊरुस्तंभामध्ये वर्ज्य समजले जातात.

या रोगात आम, कफ आणि मेद यांचे प्राबल्य असते. आम व कफाने वायूच्या मार्गात अडथळा निर्माण झालेला असतो. त्यामुळेच चिकित्सा करावी लागते ती आम, कफ आणि मेद यांची. यामुळेच स्नेह हा पूर्णतः वर्ज्य समजला जातो. दोष हे अधोगामी असल्याने म्हणजेच कोष्ठत नसल्याने वमन, विरेचन, बस्ति हे उपक्रम अनुपयुक्त ठरतात. अशावेळी चिकित्सा करावी लागते ती स्वेदन, लंघन, रूक्षण अशा उपचारांच्या सहाय्याने.

**'तस्मादत्र सदा कार्यं स्वेदलंघनरूक्षणम्।
आममेव कफाधिक्यान्मारुतं परिरक्षता।।
यत्स्यात्कफप्रशमनं न च मारुतकोपनम्।
तत्सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम्।।
सर्वौषधक्रमः कार्यस्तत्रादौ कफनाशनः।
पश्चाद्वातविनाशाय कृत्स्ना कार्या क्रिया यथा।।
रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्तिसूचकः।
स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः।।
प्रतारयेत्प्रतिस्रोतो नदी शीतजलाशयम्।
सरश्चैवामलं शीतं स्थिततोयं पुनःपुनः।।
तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत्।
शरीरं बलमग्निं च कार्यैषा रक्षता क्रिया।।'- योगरत्नाकर**

ऊरुस्तंभात चिकित्सा करताना आम पाचन व कफघ्न क्रिया करावी, पण त्याबरोबरच वातप्रकोप होणार नाही, याची काळजी घ्यावयास हवी. वातदुष्टी ही ऊरुस्तंभाच्या संप्राप्तीमधील कफप्रकोपाखालोखाल महत्त्वाची घटना असल्याने प्रथम कफाचे शमन करून नंतर वातशमनाची क्रिया करावी. स्वेदन, लंघन, रूक्षण या उपक्रमांनी जर निद्रानाशासारखे लक्षण उत्पन्न झाले तर वातप्रकोप अधिक होत आहे असे जाणून तात्पुरते स्नेहन-स्वेदन उपचार करावेत असेही वर्णन मिळते.

ऊरुस्तंभामध्ये पाण्यात पोहणे, विशेषतः नदीच्या प्रवाहात छाती इतक्या पाण्यात उभे राहून, प्रवाहाच्या उलट दिशेने चालत राहणे, हा विशेष उपक्रम सांगितलेला आहे. या स्थितीमध्ये अगतिकपणे का होईना, पण हालचाली कराव्याच लागतात, कारण त्याशिवाय पर्यायच नसतो. या हालचालीमुळे उत्पन्न झालेला देहोष्मा शरीरात संचित झालेल्या आम व कफाचे विलयन होण्यासाठी उपयुक्त ठरतो. शीत जलाच्या स्पर्शाने त्वचेचा संकोच झालेला असतो. आणि त्यामुळेच व्यायामामुळे वाढलेला देहोष्मा हा आतल्या आत कोंडला जाऊन त्यामुळेच संचित आमाचे पाचन आणि कफाचे विलयन होत असते. कफाचे विलयन झाल्याने स्रोतरोध दूर होतो, वायूवर आलेले आवरण दूर होते आणि वातप्रकोप नाहीसा होतो. यामुळे रोगी अधिक चांगल्या हालचाली करू लागतो आणि क्रमशः ऊरुस्तंभ बरा होतो.

ऊरुस्तंभामध्ये औषधी चिकित्सेत भल्लातक, गुग्गुलु, शिलाजतु, पिंपळी, देवदारु, लताकरंज, वरुण, गोमूत्र ही महत्त्वाची द्रव्ये आहेत. भल्लातकासव, भल्लातकादि काढा, भल्लातक पर्पटी इत्यादि भल्लातकाचे कल्प विशेष उपयुक्त ठरतात. त्रिफळा गुग्गुलु हा उत्कृष्ट कफघ्न, मेदघ्न व त्यामुळेच आवृतत्व दूर करणारा कल्प भल्लातकादि काढ्याबरोबर वापरल्याने अधिक लाभ होतो. लेखनकर्मासाठीच प्रसिद्ध असणारा कफ व मेदहर असा चंद्रप्रभा हा कल्पही ऊरुस्तंभात कार्यकारी ठरतो. गुंजागर्भरस हा ऊरुस्तंभासाठी व्याधिप्रत्यनीक समजला जाणारा कल्पही अनेक वेळा वापरला जातो.

पथ्यापथ्य

रूक्ष आहार, कुलत्थ, यव, शिग्रू, पटोल, कारले याप्रकारच्या भाज्या व धान्य, जांगलमांस, लंघन आणि व्यायाम हे पथ्यकर ठरतात. वरई, नाचणी याप्रकारची क्षुद्र धान्ये, उष्णोदक पान हेही पथ्यकर आहे.

गुरु, शीत, विरुद्ध गुणांचे, असात्म्य असे अन्नपान, सर्व प्रकारचे पंचकर्मोपचार हे अपथ्यकर ठरतात. □□□

व्याख्या

'क्लीबः स्यात्सुरताशक्तः तद्भावः क्लैब्यमुच्यते।'

मैथुनाचे सामर्थ्य नसणे यासच क्लैब्य असे म्हटले जाते. क्लीबता, नपुंसकता व पंडत्व असे याचे पर्यायवाची शब्द आहेत.

क्लैब्य हा रोग केवळ पुरुष व्यक्तीमध्येच असणारा रोग आहे, स्त्रियांमध्ये नाही.

क्लैब्य व वंध्यत्व यातील फरक लक्षात घेणे जरूरीचे आहे. वंध्यत्व म्हणजे अपत्यप्राप्ति न होणे. हे लक्षण पुरुष व स्त्री या दोहोमध्येही असू शकते. वंध्यत्व असणाऱ्या व्यक्तीमध्ये मैथुन सामर्थ्य असू शकते, तो मनुष्य सुरतक्रीडा अगदी व्यवस्थित करू शकतो, मात्र त्यास अपत्यप्राप्ति होऊ शकत नाही.

पुरुषांमध्ये वंध्यत्व येण्यामागे नष्टबीजत्व, अल्पबीजत्व या अकर्मण्यबीजत्व अशी ३ कारणे असू शकतात. पुरुष शुक्रामध्ये बीजाचा संपूर्ण अभाव असणे म्हणजे नष्टबीजत्व होय. बीजाचे प्रमाण अल्प असणे म्हणजे अल्पबीजत्व तर योग्य कार्यकर्तृत्व न करणारे बीज असणे हे अकर्मण्यबीजत्व होय. नष्टबीज, अकर्मण्यबीज इत्यादी प्रकार काश्यपानी सांगितलेले आहेत. अनुवासन कोणास द्यावा याचे विवेचन करताना काश्यपानी हे प्रकार सांगितलेले दिसतात. या प्रकारचे वंध्यत्व असताना क्लैब्यत्व असेलच असे नाही. क्लैब्याचा अपत्यप्राप्तीशी काहीही संबंध नसून केवळ संभोग क्रियेशी संबंधित असा हा शब्द आहे हे लक्षात घ्यावयास हवे.

सामान्य लक्षणे

'संकल्पप्रवणो नित्यं प्रियां वश्यामपि स्त्रियम्।

न याति लिंगशैथिल्यात् कदाचिद्घाति वा यदि।।

शासार्तः स्विन्नगात्रस्य मोघसंकल्पचेष्टितः।

म्लानशिश्नश्च निर्वीजः स्यादेतत् क्लैब्यलक्षणम्।।

सामान्यलक्षणं होतद्।' - च.चि. ३०/१५१ ते १५३

क्लैब्यामध्ये मैथुनेच्छा उत्पन्न होते, प्रिय व मैथुनास संमति व सहकार्य देणारी वश्य अशी स्त्रीही जवळ असते परंतु मेढ्राच्या शिथिलतेमुळे संभोग मात्र करता येत नाही. कदाचित् मैथुनक्रिया सुरू झालीच तर लगेच दम लागतो, घाम येतो व मैथुनाचे प्रयत्न फोल होतात- निराशा येते. मेढ्र संकुचित राहणे, शुक्रस्त्राव न होणे ही लक्षणे उत्पन्न होतात. या अशा शिथिलीसच क्लैब्य असे म्हटले जाते.

व्यवहारात संपूर्ण क्लैब्यापासून अल्प मैथुनक्षमतेच्या अनेक प्रकारच्या विकृति मिळतात. ध्वजोत्थापन बिलकुल न होणे, झालेच तर संभोगास आवश्यक इतके काठिण्य निर्माण होऊ न शकणे वा मैथुनास आरंभ करताच शुक्रस्त्राव होऊन, शैथिल्य शिथिलता येणे अशा या विविध विकृति दिसतात.

प्रकार

वेगवेगळ्या ग्रंथकारांनी विविध दृष्टिकोनातून क्लैब्याचे प्रकार मांडलेले आहेत.

चरकानी कारणानुरूप क्लैब्य ४ प्रकारचे मानले आहेत. बीजोपघातज, ध्वजोपघातज, जरासंभवज व शुक्रक्षयज क्लैब्य असे हे ४ प्रकार आहेत.

ते म्हणतात-

'बीजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंक्षयात्।

क्लैब्यं संपद्यते.....॥'- च.चि. ३०/१५१

भावप्रकाशकारानी ७ प्रकारचे क्लैब्य सांगितलेले आहे.

१. मानसिक, २. दोषज, ३. शुक्रक्षयज, ४. व्याधिज, ५. आघातज वा आगंतु, ६. शुक्रनिरोधज, ७. सहज. सहज क्लैब्याचे पुन्हा लक्षणानुरूप आसेव्य, सौगधिक, कुंभिक, ईर्षक, षंडक असे प्रकार केले जातात.

चरकोक्त क्लैब्य प्रकार

१) बीजोपघातज क्लैब्य :

'शीतरूक्षाल्पसंक्लिष्टविरुद्धाजीर्णभोजनात्।

शोकचिन्ताभयत्रासात् स्त्रीणां चात्यर्थसेवनात्।।

अभिचारादविस्रम्भाद्रसादीनां च संक्षयात्।

वातादीनां च वैषम्यात्तथैवानशनाच्छ्रमात्।।

नारीणामरसज्ञत्वात् पंचकर्मपिचारतः।

बीजोपघाताद्भवति पाण्डुवर्णः सुदुर्बलः।।

अल्पप्राणोऽल्पहर्षश्च प्रमदासु भवेन्नरः।

हृत्पाण्डुरोगतमककामलाश्रमपीडितः।।

छर्द्यतिसारशूलार्तः कासज्वरनिपीडितः।

बीजोपघातजं क्लैब्यं.....॥'- च.चि. ३०/१५४ ते १५८

शीत-रूक्ष-अल्प-कठीण तथा विरुद्ध अन्नाचे सेवन, अजीर्णभोजन, शोक, अर्थादिजन्य चिन्ता, शत्रू आदींचे भय, त्रास, अतिस्त्रीसंग, श्रम, स्त्रीने केलेला विश्वासघात, अभिचार, रसादि धातूंचा क्षय, पंचकर्मचा मिथ्यायोग, स्त्रीविषयक आसक्तता नसणे वा अरसिक स्त्रीचे साहचर्य या व अशा प्रकारच्या अन्य कारणांनी बीजोपघात होतो. म्हणजेच शुक्रधातूची विकृती घडते. यामुळे पुरुषास स्त्रीविषयक इच्छा व आनंद कमी प्रमाणात उत्पन्न होतो. तो दुर्बल, पांडुवर्ण असून हृद्रोग, कामला, तमकश्वास, पांडु, श्रमश्वास, शूल, अतिसार, छर्दी, ज्वर तथा कास या रोगांनी पीडित होतो आणि त्यास क्लैब्य निर्माण होते.

२) ध्वजोपघातज क्लैब्य : ध्वजभंग कारणे :

.....ध्वजभंग कृतं शृणु।

अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धासात्म्यभोजनात्।

अत्यम्बुपानाद्विषमात् पिष्टान्नगुरुभोजनात्।।

दक्षिणीरानूपमांससेवनाद्व्याधिकर्षणात्।।

कन्यानां चैव गमनादयोनिगमनादपि।।

दीर्घरोगां चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम्।

दुर्गन्ध्यां दुष्टयोनि च तथैव च परिस्रुताम्।।

इदृशीं प्रमदां मोहाद्यो गच्छेत् कामहर्षितः।

चतुष्पदाभिगमनाच्छेषाभिघाततः।।

अधावनाद्वा मेढस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात्।

काष्ठप्रहारनिष्पेषाच्छूकानां चातिसेवनात्।।

रेतसश्च प्रतीघाताद् ध्वजभंगः प्रवर्तते।।'- च.चि. ३०/१५८ ते १६३

अधिक जलपान, विषम भोजन, पिष्टमयपदार्थ-गुरुक्षारयुक्त-अम्ल-लवण-विरुद्ध अन्नाचे सेवन, आनूपमांस-दूध-

दही यांचे अतिप्रमाणात सेवन, रसलोलुप होऊन असात्म्य पदार्थांचे सेवन करणे, अति कृशता- लहान कन्या- रोगी- दीर्घकाळ पुरुषाने संभोगित न केलेली स्त्री- पशुयोनि किंवा अयोनि (गुद वगैरे) मध्ये कामविवश होऊन संभोग करणे, शस्त्र-नख-दंत आदिमुळे मेढू भागी क्षत उत्पन्न होणे, आघात, हस्तमैथुन, शुक्रवेगविधारण किंवा शूक प्रयोगांचा मिथ्यायोग यामुळे क्लैब्य निर्माण होते. यासच ध्वजभंग असे म्हणतात.

या ध्वजभंगाचे पुन्हा वातज, पित्तज, कफज, रक्तज व सान्निपातिक ध्वजभंग असे ५ प्रकार केले जातात. त्यांची लक्षणे पुढील प्रमाणे आहेत.

वातजध्वजभंग :

'श्वथुर्वेदना मेढ्रे रागश्चैवोपलक्षते।' - च.चि. ३०/१६४

वातजध्वजभंगामध्ये मेढूप्रदेशी अत्यंत पीडा, आरक्तवर्णता, शोथ ही लक्षणे असतात.

पित्तज ध्वजभंग :

'स्फोटाश्च तीव्रा जायन्ते लिंगपाको भवत्यपि।' - च.चि. ३०/१६४

तीव्र दाहयुक्त पिटीकांची उत्पत्ति व पाक ही लक्षणे पित्तज ध्वजभंगात दिसतात.

कफजध्वजभंग :

'मांसवृद्धिर्भवेच्चास्य व्रणाः क्षिप्रं भवन्त्यपि।

पुलाकोदकसंकाशः स्रावः श्यावारुणप्रभः।

वलयीकुरुते चापि कठिनश्च परिग्रहः॥' - च.चि. ३०/१६५

लिंगप्रदेशी मांसवृद्धि, व्रणांची उत्पत्ति, व्रण वाढणे व त्यातून तांदुळाच्या धुवणाप्रमाणे गढूळ, श्याव वा अरुण वर्णाचा स्राव वहाणे, मेढूचा आकार वलयाकार होणे, कठीण असा शोथ येणे ही कफज ध्वजभंगाची लक्षणे आहेत.

रक्तज ध्वजभंग :

'ज्वरस्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा च्छर्दिश्चास्योपजायते।

रक्तं कृष्णं स्रवेच्चापि नीलमाविललोहितम्॥' - च.चि. ३०/१६६

रक्तज ध्वजभंगामध्ये ज्वर, तृष्णा, छर्दि, मूर्च्छा, भ्रम ही लक्षणे विशेषत्वाने आढळतात. मेढूभागी व्रणोत्पत्ति होते, व्रणातून लाल, गढूळ, नील वा कृष्ण वर्णाचा स्राव येतो. स्राव रक्तयुक्त असतो.

सान्निपातिक ध्वजभंग :

'अग्निनेव च दग्धस्य तीव्रो दाहः सवेदनः।

वस्तौ वृषणयोर्वाऽपि सीवन्त्यां वंक्षणेपु च॥

कदाचित्पिच्छिलो वाऽपि पाण्डूः स्रावश्च जायते।

श्वथुर्जायते मन्दः स्तिमितोऽल्परिस्रवः॥

चिराच्च पाकं व्रजति शीघ्रं वाऽथं प्रमुच्यते॥

जायन्ते क्रिमयश्चापि क्लिद्यते पूतिगन्धि च॥

विशीर्यते मणिश्चास्य मेढ्रं मुष्कावथापि च॥' - च.चि. ३०/१६७ ते १७०

बसि, सीवनी, अण्डकोष तथा वंक्षण प्रदेशी अत्यंत पीडा, अग्नीने भाजल्याप्रमाणे दाह, ज्वर, व्रणोत्पत्ति, पाण्डूवर्णाचा व पिच्छिल असा स्राव वाहणे, मंद व निश्चल असा शोथ येणे, पाक लवकर होणे, मेढूभागी कृमि उत्पन्न होणे, व्रण क्लेदयुक्त व दुर्गन्धित- पूतिगन्धयुक्त स्रावाने युक्त असणे, लिंगमणि विशीर्ण होणे तथा मेढू व वृषण भागीही व्रणोत्पत्ति होणे ही सर्व त्रिदोषजन्य ध्वजभंगाची लक्षणे आहेत.

ध्वजोपघातज क्लैब्य किंवा ध्वजभंगाच्या वर्णनावरून मिथ्याहारविहारजन्य मेढूगत शोथ, राग, पिडका, स्राव, कोथ इत्यादि रोगांमुळे उत्पन्न होणारे हे क्लैब्य आहे हे लक्षात येईल. इन्द्रिय नाश झाला नसेल तर व्याधि बरा होताच क्लैब्यही आपोआपच बरे होते. कारण या ठिकाणी असणारे क्लैब्य हे स्वतंत्र नसून उपद्रवात्मक असे असते.

३. जरासंभवज क्लैब्य :

‘क्लैब्यं जरासंभवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तच्छृणु ॥

जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते।

अतिप्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम् ॥

रसादीनां संक्षयाच्च तथैवावृष्यसेवनात्।

बलवीर्येन्द्रियाणां च क्रमेणैव परिक्षयात् ॥

परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहाराच्छ्रमात् क्लमात्।

जरासंभवजं क्लैब्यमित्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ॥

जायन्ते तेन सोऽत्यर्थं क्षीणधातु सुदुर्बलः।

विवर्णो दुर्बलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्रुते ॥

एतज्जरासंभवं हि..... ॥१'- च.चि. ३०/१७२-१७६

बाल्य, तारुण्य व वार्धक्य या मनुष्याच्या ३ स्वाभाविक अवस्था आहेत. वृद्धावस्थेमध्ये रसादि सर्वच धातु क्षीण होतात व साहजिकच यावेळी शुक्र धातुही क्षीयमाण होऊ लागतो. प्रतिदिन रसादि धातूंचा क्षय होऊन यथाक्रम वीर्य, इन्द्रिय शक्ति आणि बल क्षीण होऊ लागतात. जेवण न जाणे, अन्नावर वासना नसणे, गळून जाणे, थकवा जाणवणे ही वार्धक्याची लक्षणे जसजशी वाढत जातात तसतसे क्लैब्य वाढत जाते. पुरुष हा दुर्बल, वर्णहीन, दीन होतो व मैथुन करण्यास असमर्थ बनतो.

४. शुक्रक्षयज क्लैब्य :

‘.....चतुर्थं क्षयजं शृणु।

अतीव चिन्तनाच्चैव शोकात्क्रोधाभ्दयात्तथा ॥

ईर्ष्योत्कण्ठामदोद्वेगान् सदा विशति यो नरः।

कृशो वा सेवते रुक्षमन्नपानं तथौषधम् ॥

दुर्बलप्रकृतिश्चैव निराहारो भवेद्यदि।

असात्म्यभोजनाच्चापि हृदये यो व्यवस्थितः ॥

रसः प्रधानधातुर्हि क्षीयेताशु ततो नृणाम्।

रक्तादयश्च क्षीयन्ते धातवस्तस्य देहिनः ॥

शुक्रावसानास्तेभ्योऽपि शुक्रं धाम परं मतम्।

चेतसो वाऽतिहर्षेण व्यवायं सेवतेऽति यः ॥

तस्याशु क्षीयते शुक्रं ततः प्राप्नोति संक्षयम्।

धोरं व्याधिमवाप्नोति मरणं वा स गच्छति ॥१'-च.चि. ३०/१७७-१८१

अधिक चिंता, शोक, अत्यंत भय वा क्रोध, उद्वेग, ईर्ष्या वा उत्कंठावश होऊन जो मनुष्य स्त्रीबरोबर संभोग करतो, कृश असूनही प्रतिदिन रुक्ष अन्नपानाचे किंवा औषधींचे सेवन करतो, स्वभावतः दुर्बल असूनही योग्य आहार घेत नाही किंवा रसनेन्द्रियांच्या आधीन होऊन असात्म्य अन्नपानाचे सेवन करतो त्याचे रसरक्तादि सर्वच धातु क्षीण होत जातात.

यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या शुक्रक्षयजनित अवस्थेतही मनातील कामुकतेमुळे जो मैथुनासक्त राहतो, त्याचे शुक्र अधिकच क्षीण होते व त्यास क्लैब्य प्राप्त होते. इतर अनेक व्याधि त्याचे ठिकाणी उत्पन्न होतात व शेवटी मृत्यूच त्याची सर्वांतून सुटका करतो.

भावप्रकाश वर्णित क्लैब्याचे प्रकार

१. मानसिक क्लैब्य : द्वेषभाव, शोक-भय-चिंता-उद्वेग-किळस किंवा द्वेषपात्र व न आवडणाऱ्या स्त्रीशी संबंध या कारणांनी मनावर आघात होऊन जे क्लैब्य उत्पन्न होते, त्यास मानसिक क्लैब्य असे म्हणतात.

२. दोषज क्लैब्य : या प्रकारास दोषज क्लैब्य असा शब्दप्रयोग केला गेला असला तरी प्रामुख्याने पित्तप्रकोपजन

अशा प्रकारचे हे क्लैब्य आहे. कटु, अम्ल, लवण, उष्ण, रुक्ष, शुष्क, तीक्ष्ण, अल्प अशा द्रव्यांच्या सेवनाने दोषप्रकोप होतो. या दोषप्रकोपाने शुक्र क्षीण होते व क्लैब्यत्व प्राप्त होते.

३. **शुक्रक्षयज क्लैब्य** : वाजीकर पदार्थांचे व औषधांचे सेवन न करता जो पुरुष स्त्रीशी अति रममाण होतो, त्याच्या शुक्राचा क्षय होतो. इंद्रिय शैथिल्य उत्पन्न होते व शुक्रक्षयज क्लैब्य उत्पन्न होते. हस्तमैथुनादि अनैसर्गिक मैथुनाचा परिणाम किंवा अतियोगाने होणाऱ्या क्लैब्याचाही याच प्रकारात समावेश होतो.

४. **व्याधिज क्लैब्य** : उपदंश, फिरंग, शूक दोष, कुष्ठ, विद्रधि इत्यादि रोगांमुळे मेढ्रप्रदेशी दुर्धर असा व्याधि उत्पन्न होतो व त्यामुळे जे क्लैब्य येते, ते व्याधिज क्लैब्य होय. चरकानी सांगितलेले ध्वजोपघातज क्लैब्य हेही व्याधिज क्लैब्यच होय.

५. **आघातज वा आगन्तु क्लैब्य** : आघात किंवा शस्त्रकर्मादि कारणाने मेढ्राच्या ठिकाणी असणाऱ्या वीर्यवाहिनी सिंहा किंवा अन्य धमनी तुटल्यामुळे, त्याचा परिणाम म्हणून जो ध्वजभंग उत्पन्न होतो, त्यास आघातज किंवा आगंतु क्लैब्य असे म्हटले जाते.

६. **शुक्रनिरोधज क्लैब्य** : कामवासना उत्पन्न होऊनही म्हणजेच चित्त विचलित होऊनही बह्वचर्य पाळण्याच्या इच्छेने जो शुक्राचे स्तंभन करतो, त्यावेळी क्लैब्य उत्पन्न होते, यासच शुक्रनिरोधज वा शुक्रस्तंभज क्लैब्य असे म्हणतात.

७. **सहज क्लैब्य** : दुर्दैववशात् माता-पित्यामध्ये असणाऱ्या बीजदोषाने त्यांचे पासून होणाऱ्या बालकामध्ये जे क्लैब्य येते, त्यास सहज क्लैब्य असे म्हटले जाते.

सुश्रुतोक्त सहज क्लैब्याचे प्रकार

या सहज क्लैब्याचे सुश्रुतानी अनेक प्रकार सांगितलेले आहेत, त्यांची लक्षणे पुढील प्रमाणे आहेत -

१. **आसेक्य** : अल्प वीर्य पित्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या बालकामध्ये या प्रकारचे क्लैब्य आढळते. पुरुष स्वतःच्या मुखामध्ये अन्य पुरुषाचे वा प्राण्याचे शिस्न धरून आचूषणादि क्रिया करून त्यांचे वीर्य प्राशन करतो व नंतरच त्याच्या ठिकाणी ध्वजोत्थान होऊ शकते व तो मैथुनास प्रवृत्त होतो. आसेक्यास म्हणूनच मुखयोनि असाही पर्यायी शब्द वापरला जातो असे डल्हणाने म्हटले आहे.

२. **सौर्गांधिक** : पूतिदोषांनीयुक्त योनि असणाऱ्या स्त्रीस होणाऱ्या बालकामध्ये सौर्गांधिक नावाचे क्लैब्य आढळते. अन्य पुरुषांचे शिस्न किंवा योनि हुंगल्यानंतर या पुरुषांमध्ये ध्वजोत्थान होते.

३. **कुंभिक** : स्वतःच्या गुदाच्या ठिकाणी दुसऱ्या पुरुषाकडून मैथुन करवून घेतल्यानंतरच ज्याचे ध्वजोत्थान होते, त्यास कुंभिक क्लिब असे म्हणतात. टीक्काकारांनी स्त्रीच्या ठिकाणी प्रथम तिच्या गुदावर शिस्नाचे घर्षण करून किंवा गुदमैथुन करून नंतर ज्याचे ध्वजोत्थान योग्य प्रकारे होते, त्यासही कुंभिक म्हणावे असे सुचविले आहे.

ऋतुकाल असूनही, तद्दर्शक रजोप्रवृत्ति नसताना, स्त्रीच्या ठिकाणी कफप्रधान शुक्र असणाऱ्या पुरुषाने मैथुन केले असता, आणि त्यांचे एकमेकांवर प्रेम नसून अन्य व्यक्तीचीच आसक्ती असताना जर गर्भ राहिला तर कुंभिक क्लिब उत्पन्न होतो असे सांगितले जाते.

४. **ईर्षक** : अन्य व्यक्तीचे मैथुनकर्म पाहून ज्याचे ध्वजोत्थान होते, त्यास ईर्षक क्लिब असे म्हणतात.

५. **षंड** : जो पुरुष ऋतुकालामध्ये, मोहवश स्त्रीप्रमाणे स्वतः खाली झोपून आणि स्त्रीस पोटावर घेऊन मैथुन क्रिया करवतो अशा वेळी जर गर्भधारणा राहिली तर, त्यास होणारा पुत्र हा दिसण्यात स्त्रीप्रमाणे असून, त्यास स्त्रीसमान सर्व चेष्टा आवडते. त्यास षंड असे म्हटले जाते. याचप्रमाणे अशा वेळी जर कन्या जन्मास आली तर आकृति व चेष्टा यामध्ये ती पुरुषसमान असते.

सुश्रुतानी वर वर्णन केलेल्या सहज क्लैब्याच्या प्रकारात संपूर्ण क्लैब्यत्व असत नाही, हे स्पष्ट आहे. काही विशिष्ट प्रकार त्यांना मैथुन करणे शक्य होत असते. परंतु त्यांच्यामध्ये अनैसर्गिक, विकृत स्वरूपाची मनोधारणा मात्र निश्चितपणे असते. अशा रुग्णांमध्ये क्लैब्य नष्ट करण्यासाठी शरीरावर कार्यकारी, शुक्रल वा वाजीकर औषधांचा फारसा उपयोग होत नाही. अशा रुग्णांमध्ये मानस चिकित्सा करणे जरूरीचे असते.

साध्यासाध्यत्व

मानसिक, दोषज, शुक्रक्षयज व शुक्रनिरोधज क्लैब्य हे साध्य वा कष्टसाध्य असते. व्याधिज, आघातज, सहज आणि जरासंभवज हे असाध्य असे क्लैब्याचे प्रकार आहेत. मातापित्यांच्या बीज दोषाने उत्पन्न होणारे क्लैब्य असाध्य असते, तसेच वृषण काढून टाकल्याने येणारी क्लिबताही असाध्य असते.

उपद्रव

मेढ्र व वृषण शूल, मानसिक उद्वेग, औदासिन्य, अरति, दैन्य, भीरुता, निरुत्साह, एकांतप्रियता, मात्सर्य, कार्ये अशी अनेक शारीरिक व मानसिक लक्षणे, उपद्रव वा उदर्क स्वरूपात उत्पन्न होताना दिसतात.

चिकित्सा

'चिकित्सितमतस्तूर्ध्वं समासव्यासतः शृणु।

शुक्रदोषेषु निर्दिष्टं भेषजं यन्मयानघ।

क्लैब्योपशान्तये कुर्यात्क्षीणक्षत हितं च यत् ॥

बस्तयः क्षीरसर्पीषि वृष्ययोगाश्च ये मताः।

रसायनप्रयोगाश्च सवनितांश्रयोजयेत् ॥

समीक्ष्य देहदोषाग्नीबलं भेषजकालवित्।

व्यवायहेतुजं क्लैब्यं यत्स्याद्धातुविपर्ययात् ॥

दैवव्यपाश्रयैश्चैव भैषजैश्चिचारजम्।

समासेनैतदुद्दिष्टं भेषजं क्लैब्य शान्तये ॥' - च.चि. ३०/१८६-१८८

क्लैब्याची चिकित्सा करताना प्रथम स्नेहन, स्वेदन करून नंतर स्नेहयुक्त विरेचन द्यावे. अपानाची विकृति दूर करण्यासाठी आस्थापन व अनुवासन बस्तींचाही प्रयोग करावा व त्यानंतर वाजीकरण प्रयोग करावेत.

व्याधिविशोषांप्रमाणे व प्रकारानुरूप तसेच कारणविशोषांचा अभ्यास करून विविध प्रकारचे लेप, परिषेक, स्वेद व रक्तमोक्षण आदि उपचारही उपयुक्त ठरतात.

अकाली वार्धक्य येऊन क्लैब्य उत्पन्न झाले असता स्नेहन-स्वेदन-शोधन करून नंतर सिद्ध घृत वा सिद्ध दुधाचा प्रयोग करावा. शामक असे वृंहणबस्ति, वाजीकरण व रसायन प्रयोग हेही उपचार आवश्यकतेनुसार करावेत.

औषधी द्रव्यांमध्ये जीवनीय गणातील द्रव्ये प्रामुख्याने वापरली जातात. विदारीकंद, अश्वगंधा ही महत्त्वाची कार्यकारी औषधी आहेत. शुक्रवर्धक व शुक्रस्तंभक औषधेही वापरणे युक्त ठरते. या दृष्टीने कपिकच्छु, कारस्कर, भंगा, जातीफल, अहिफेन, केशर, अभ्रक-वंग-नाग-सुवर्ण-रौप्य आदि धातूंची भस्मे ही उपयुक्त ठरतात.

औषधीकल्पांपैकी वसंत कुसुमाकर, च्यवनप्राश, अश्वगंधारिष्ट, मकरध्वज, पूर्णचंद्रोदय, वृष्यवटी आदि कल्प अत्यंत उपयुक्त ठरतात.

इंद्रगोप किड्यांचा अभ्यंतर प्रयोगही क्लैब्यासाठी फार चांगल्या प्रकारे होताना व्यवहारात आढळून येतो. यासाठी दररोज १ ते २ वाळलेल्या इंद्रगोपांचे चूर्ण वंगभस्माबरोबर दिले जाते.

(वाजीकरण चिकित्सेचा अधिक विस्तार वाजीकरण प्रकरणांमध्ये पहावायास मिळेल.)

पथ्यापथ्य

स्निग्ध, मधुर रसात्मक आणि पचण्यास हलका असा आहार, नियंत्रित प्रमाणात ब्रह्मचर्य आणि स्वस्थवृत्ताचे पालन हे उपक्रम महत्त्वाचे ठरतात.

वात-मूत्र-पुरीष यांचे वेगविधारण न करणे, सत्संग, सत्कथाश्रवण, मनाची प्रसन्नता आणि यांबरोबरच वाजीकरण प्रयोग पथ्यकर ठरतात.

शूक दोष

पाण्यातील मलापासून उत्पन्न होणाऱ्या एका विषारी जंतूला शूक असे म्हटले जाते. या शूकाचा वापर करून अनेक औषधीकल्प बनविले जातात व त्याचा उपयोग मेढ्रप्रदेशी लेपासाठी करून लिंगवर्धनाचा प्रयोग केला जातो. काही पुरुषांमध्ये लिंग इतके छोटे असते की ते मैथुनाचा आनंद मिळविण्यामध्ये असमर्थ असतात. अशा व्यक्तींसाठी वात्स्यायनाच्या कामसूत्रामध्ये जे विविध कल्प सांगितले आहेत त्यामध्ये शूकाचा प्राधान्याने वापर केलेला दिसतो.

या शूक कल्पांचा यथायोग्य वापर न झाल्याने जे रोग उत्पन्न होतात त्यांनाच शूक रोग असे म्हटले जाते. यामध्ये जे शूकरोग म्हणून वर्णिलेले आहेत ते केवळ शूकदोषज नसून शूकादिदोषज व्याधि आहेत असे एकीय मत मधुकोषकारांनी मांडलेले आहे. म्हणजेच शूकाच्या प्रमाणेच दुष्ट योनि, गूढ योनि, दुर्भग स्त्री, अभिघात आदि कारणांनी मेढ्रभागी जे विविध रोग उत्पन्न होतात, त्यांचाही यात समावेश करावा असे मत मांडले जाते. याच दृष्टीने वाग्भटानी त्यांना शूकदोष अशी संज्ञा न वापरता 'गुह्यरोग' असे म्हटलेले आहे.

सुश्रुतानी एकंदर १८ शूक दोष वर्णिलेले आहेत. वाग्भटानी यांना गुह्यरोग म्हटलेले असल्याने त्यांची संख्या साहजिकच अधिक म्हणजे २४ इतकी आहे.

मालुकीने १९ शूक दोष सांगितलेले असून त्यांचे प्रणिधान दोषांमुळे उत्पन्न होणारे, पुरुष दोषाने उत्पन्न होणारे व परिकर्म दोषांमुळे उत्पन्न होणारे असे वर्गीकरण केलेले आहे.

सुश्रुतोक्त शूकदोष पुढीलप्रमाणे आहेत.

सर्षपिका, अष्टीलिका, ग्रथित, कुम्भीका, अलजी, मृदित, समूढपिडका, अवमन्थ, पुष्करिका, स्पर्शहानि, उत्तमा, शतपेनक, त्वक्पाक, शोणितार्बुद, मांसपाक, मांसार्बुद, विद्रधि आणि तिलकालक.

१. सर्षपिका :

'गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भुग्नहेतुका।

पिडका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका तु सा।।'- मा.नि./शूक दोष/२

शूकयोगांच्या दुरुपयोगाने उत्पन्न होणाऱ्या वातकफजन्य, पांढऱ्या मोहरीप्रमाणे दिसणाऱ्या, मेढ्रप्रदेशी उत्पन्न होणाऱ्या पीडकांना सर्षपिका असे म्हटले जाते. या पीडका मेढ्राच्या बाह्य व अभ्यंतर दोन्ही ठिकाणी उत्पन्न होतात. सुश्रुतानी यात रक्तदुष्टीही मानलेली आहे.

प्रमेह पिडकांचे वर्णन करताना सर्षपिका या नावाची एक पीडका सांगितलेली आहे. ही प्रमेह जनित पिडका शरीराच्या कोणत्याही भागी होऊ शकते. विशेषतः संधीभागी आणि मांसल भागी त्याचे अधिष्ठान असते. शूकदोषजनित सर्षपिका मात्र केवळ मेढ्रप्रदेशी उत्पन्न होतात, अन्यत्र नाही.

चिकित्सा : सर्षपिकेचे प्रथमतः लेखन करून नंतर कषाय रसाच्या द्रव्यांनी अवचूर्णन करावे. व्रण शुद्ध झाल्यानंतर रोपण उपचार करावेत. त्रिकटू, त्रिफळा, लोध्र यांचे चूर्ण गोमूत्रात वाटून त्याचा लेप करावा.

२. अष्टीलिका :

'कठिना विषमैर्भुग्नैर्वयुनाऽष्टीलिका भवेत्।'- मा.नि./शूकदोष/३

अप्रशस्त किंवा अयोग्य शूक प्रयोग केल्याने मेढ्रभागी ज्या कठीण स्पर्श पीडका उत्पन्न होतात, त्यांना अष्टीलिका म्हणतात.

चिकित्सा : जलौकांच्या सहाय्याने रक्तमोक्षण करावे. कफज ग्रंथीप्रमाणे अन्य सर्व चिकित्सा करावी.

३. ग्रथितः

'शूकैर्यत् पूरितं शश्वद् ग्रथितं नाम तत् कफात्।' - मा.नि./शूकदोष/३

लिंगावर वरचेवर लेप केल्यामुळे कफप्रकोपजन्य ग्रंथी उत्पन्न होते किंवा मेदूंप्रदेशी ग्रंथीप्रमाणे उत्पन्न होतो याचा आकार लहान असतो. त्यास ग्रथित शूकदोष असे म्हणतात.

चिकित्सा : नाडीस्वेद व स्नेहयुक्त आणि सुखोष्ण उपनाह यांचा प्रामुख्याने उपयोग करावा.

४. कुम्भिका :

'कुम्भिका रक्तपित्तोत्था जाम्बवास्थिनिभाऽशुभा।' - मा.नि./शूकदोष/४

रक्त व पित्त प्रकोपाने उत्पन्न होणाऱ्या, जांभळाच्या बियांप्रमाणे दिसणाऱ्या, काळ्याबणांच्या पीडकेच्या कुम्भिका म्हटले जाते. ही पीडका अत्यंत आशुकारी असते, असे वाग्मटानी म्हटले आहे. यात पाकही लवकर होतो.

चिकित्सा : कुम्भिकेच्या आम व पक्वावस्थेमध्ये त्या त्या अवस्थानुरूप व्रणशोथाप्रमाणे चिकित्सा करावी. रक्तपित्तप्रकोप करावे. तिंदुक, त्रिफळा, लोध्र यांचा लेप करावा. वरील द्रव्ये व आघ्रातक यांनी सिद्ध केलेले तेल व्रणकर्मकांदा करावे.

५. अलजी :

'तुल्यजां अलजी विद्याद्यथाप्रोक्तं विचक्षणः।' - मा.नि./शूकदोष/४.

प्रमेह पिडकातील अलजीप्रमाणेच यामध्येही लक्षणे असतात. फरक इतकाच की या टिकाणी शूक दोष हे कारण असते तर प्रमेह पीडकामध्ये प्रमेह हेतू निश्चितपणे असतो. प्रमेह जनित अलजी शरीरावर कोठेही निर्माण होऊ शकते, तर शूक दोष जनित अलजी केवळ मेदूंप्रदेशीच होते, अन्यत्र नाही.

चिकित्सा : जलौकांच्या सहाय्याने रक्तमोक्षण करून नंतर कषाय रसात्मक द्रव्यांच्या काढ्याने परिषेक करावा. व्रण द्रव्यांच्या चूर्णाने अवचूर्णन आणि सिद्धतेलाने व्रणकर्म करावे.

६. मृदित :

'मृदितं पीडितं यच्च संरब्धं वातकोपतः।' - मा.नि./शूकदोष/५

शूकप्रयोगातील लेप केल्यानंतर, मेदूंप्रदेशी मर्दन केल्याने वातप्रकोप होऊन तेथे शोथ येतो, त्यास मृदित असे म्हणतात. चिकित्सा : मृदितामध्ये बलातैलाचा कोष्ण असा परिषेक करावा. काकोल्यादि गणातील औषधांचा कल्क आणि दूध यांचा उपनाह बांधावा.

७. संमूढ पिडका :

'पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडका भवेत्' - मा.नि./शूकदोष/५

अतिप्रमाणात पीडन झाले असता, मेदूंप्रदेशी पिडका उत्पन्न होते त्यासच संमूढपिडका म्हणतात. वाग्मटानी यामच 'संव्यूढ पिडिका' असे नाव दिलेले आहे. यामध्ये पाक हे लक्षण उत्पन्न होत असते.

चिकित्सा : जलौकावचरण करावे. पाक झाल्यास भेदन करून घृत व मधाने व्रणकर्म करावे. पित्तज विसर्पाप्रमाणे अन्य सर्व चिकित्सा करावी.

८. अवमंथ :

'दीर्घा बह्वयश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः।

सोऽधिमंथः कफासृग्भ्यां वेदना रोमहर्षवत्।।' - मा.नि./शूकदोष/६

ज्यामध्ये अनेक व आकाराने मोठ्या, लांबट आकाराच्या पिडका उत्पन्न होतात, ज्या मध्ये फुटतात, ज्यामध्ये वेदना अधिक असते आणि रोमहर्ष हे लक्षणही असते, त्या शूकदोषास अवमंथ असे म्हणतात. हा व्याधि कफ व रक्त यांच्या दुष्टीने उत्पन्न होतो.

वाग्भटांनी यालाच अधिमंथ असे नाव दिलेले दिसते.

चिकित्सा : रक्तमोक्षण ही प्रमुख चिकित्सा आहे. पाक झाल्यास भेदन करावे. धव, अश्वकर्ण, रक्तचंदन व तारलकी, तिंदूक यांनी सिद्ध केलेल्या तेलाने व्रणकर्म करावे.

१. पुष्करिका :

'पिडका पिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसंभवा।

पद्मकर्णिकसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिका तु सा।'- मा.नि./शूकदोष/७

यामध्ये कमलकर्णिकेच्या आकाराची एक मोठी पिडका व त्या भोवताली अनेक लहानलहान पिडका उत्पन्न होतात. यामध्ये पित्त व रक्त यांची दुष्टी आढळते.

चिकित्सा : जलौकांच्या सहाय्याने रक्तमोक्षण करावे. घृताभे अवसेचन व अन्य सर्व शीतोपचार करावेत. पित्तज विसर्पाप्रमाणे अन्य चिकित्सा करावी.

१०. स्पर्शहानि :

'स्पर्शहानिं तु जनयेच्छोणितं शूकदूषितम्।'- मा.नि./शूकदोष/८

शूकाने दूषित रक्त मेढ्रप्रदेशी स्पर्शहानी उत्पन्न करते. मेढ्रास कोणताही स्पर्श कळनासा होतो.

चिकित्सा : रक्तमोक्षण करून नंतर मधुर रसात्मक द्रव्यांचे लेप करावेत. गार दूध, उसाचा रस, घृताचा परिषेक हे उपचार करावेत. पित्तज विसर्पाप्रमाणे अन्य उपचार करावेत.

११. उत्तमा :

'मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा तु या।

व्याधिरेषोत्तमा नाम शूकाजीर्णनिमित्तजा।।'- मा.नि./शूकदोष/८

मूग वा उडदाच्या आकाराची, रक्तवर्णाची व रक्तजनित अशी ही पिडका शूकाजीर्णामुळे म्हणजेच वारंवार शूकप्रयोग केल्याने उत्पन्न होत असते.

चिकित्सा : शस्त्राच्या सहाय्याने पिडकेचे निर्हरण करावे व नंतर कषायरसात्मक द्रव्यांच्या चूर्णाने मधाबरोबर अवचूर्णन करावे.

१२. शतपोनक :

'छिद्रैरगुमुखैर्लिगं चितं यस्य समन्ततः।

वातशोणितजो व्याधिः स ज्ञेयः शतपोनकः।।'- मा.नि./शूकदोष/९

मेढ्रावर सर्व वाजूस लहान लहान छिद्रयुक्त व्रणांची उत्पत्ति होते, त्यासच शतपोनक म्हणतात. व्रणाचे मुख जरी लहान असले तरी हे व्रण खोलवर गेलेले असतात म्हणजेच स्थूलमूल असतात. काही वेळा त्यातून मूत्रस्रावही येतो.

चिकित्सा : शस्त्राच्या सहाय्याने व्रणलेखन, कषाय रसात्मक द्रव्यांचा मधातून लेप ही महत्त्वाची चिकित्सा होय. व्रणाचे शोधन झाल्यानंतर विदार्यादि गणातील द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या तेलाला व्रणरोपणासाठी उपयोग करावा.

एकावेळी सर्व व्रणांचे लेखन न करता, प्रत्येक वेळी १ किंवा २ व्रणांचेच लेखन करावे.

१३. त्वक्पाक :

'वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहकृत्।'

वात व पित्त यांनी उत्पन्न होणाऱ्या या शूक दोषात ज्वर व दाह याबरोबरच मेढ्रभागी त्वक्पाक हे लक्षण उत्पन्न होते. यामुळे यात रक्तदुष्टी मानली आहे. स्पर्शासहत्व हे लक्षणही आढळते.

चिकित्सा : पित्तज विसर्पाप्रमाणे सर्व चिकित्सा करावी. विशेषतः परिषेक वापरावेत.

१४. शोणितार्बुद

'कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्निपीडितम्।

यस्य वास्तुरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तत् शोणितार्बुदम्।।' - मा.नि./शूकदोष/११

मेढ्रप्रदेशी कृष्णवर्णाच्या विस्फोटानी व्याप्त असा शोथ येतो. व्रणोत्पत्ति होते व व्रणस्थानी भयंकर उग्र स्वरूपाची पीडा उत्पन्न होते. अशा या शूक दोषास शोणितार्बुद असे म्हणतात. व्रणातून क्वचित् रक्तस्राव होतो.

चिकित्सा : रक्तविद्रधिप्रमाणे चिकित्सा करावी.

१५. मांसार्बुद :

'मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससंभवम्।' - मा.नि./शूकदोष/१२

शूक दोषामुळे मांसदुष्टी होऊन, मेढ्रभागी मांसधातुची वृद्धि होते, यासच मांसार्बुद असे म्हणतात. यामध्ये तीनही दोषांची लक्षणे आढळतात.

चिकित्सा : मांसार्बुदाचे निर्हरण करून सद्योव्रणाप्रमाणे चिकित्सा करावी. अभ्यंतर चिकित्सेत त्रिफळा गुग्गुलुचा वापर करावा.

१६. मांसपाक :

'शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः।

विद्यात्तं मांसपाकं तु सर्वदोषकृतं भिषक्।।' - मा.नि./शूकदोष/१३

मांसपाकामध्ये तीनही दोषांची दुष्टी आढळते. मेढ्रप्रदेशी असणाऱ्या मांसाचा कोथ होऊन मांस गळून पडू लागते. चिकित्सा : वटादि गणातील औषधांचे क्वाथ, चूर्ण आणि कल्क यांचा अनुक्रमे परिषेक, अवचूर्णन आणि लेपासाठी उपयोग करावा.

१७. विद्रधि :

'विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमिति निर्दिशेत्।' - मा.नि./शूकदोष/१४

नाना प्रकारचे वर्ण, पीडा व स्राव यांनी युक्त त्रिदोषजन्य पीडिकेला विद्रधि असे म्हटले जाते.

चिकित्सा : रक्तविद्रधि प्रमाणे सर्व चिकित्सा करावी.

१८. तिलकालक :

'कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि वा।

पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः।।

कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः।

सन्निपातसमुत्थांसु तान् विद्यात्तिलकालकान्।।' - मा.नि./शूकदोष/१४-१५

कृष्ण अथवा तिळाच्या वर्णाचे डाग मेढ्रावर उत्पन्न होतात. तीनही दोषांचा प्रकोप होऊन मेढ्रभागी असणाऱ्या मांसाचा पाक होतो. मांस गळू लागते. मांसशातन हळूहळू होते व प्रत्येक वेळी मेढ्राचा थोडा थोडा भाग गळून पडतो.

चिकित्सा : लेखन करून सद्योव्रणाची चिकित्सा करावी.

शूक दोषाची सामान्य चिकित्सा

सर्व शूक दोषांमध्ये घृतपान, विरेचन व रक्तमोक्षण हे हितावह ठरतात. अवस्थानुरूप व्रणावरील सर्व उपचार शूक दोषासाठी केले जातात असे म्हणता येईल.

साध्यासाध्यत्व

मांसार्बुद, मांसपाक, विद्रधि व तिलकालक हे असाध्य असून त्यावर प्रत्याख्येय चिकित्सा करावी. अन्य शूक दोषांवर शीघ्र उपचार केल्यास ते साध्य होतात.

□□□

फिरंग

व्याख्या

'फिरंगसंज्ञके देशे बाहुल्येनैव यद् भवेत्।

तस्मात्फिरंग इत्युक्तो व्याधिव्याधिविशारदैः॥'- भावप्रकाश

फिरंग देशात् उत्पन्न झाल्याने किंवा त्या देशात अधिक प्रमाणात असल्याने या रोगास फिरंग असे म्हटले आहे.

संप्राप्ति

फिरंग हा एक औपसर्गिक व्याधि आहे. याचे वर्णन चरक- सुश्रुतादि प्राचीन ग्रंथातून मिळत नाही. फिरंगी म्हणजेच पोर्तुगीज भारतात आल्यानंतर हा रोग भारतात त्यांचेबरोबरच आला, असे म्हणता येईल. याचे वर्णन भावप्रकाशकारानी प्रथमतः केले आहे. भावप्रकाशकार म्हणतात-

'गंधरोगः फिरंगोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम्।

फिरंगिणोऽङ्गसंसर्गात्फिरंगिण्या प्रसंगतः॥

व्याधिरागन्तुजो ह्येष दोषाणामत्र संक्रमः।

भवेत्तल्लक्षयेदेषां लक्षणैर्भिषजां वरः॥'- भावप्रकाश

फिरंग संप्राप्ति

फिरंगपीडित पुरुषाचा वा स्त्रीचा संसर्ग

↓
त्रिदोष प्रकोप (कफप्राधान्य)

↓
रक्तदुष्टी

↓
संसर्गस्थळी गुह्य भागावर विस्फोट

↓
बाह्य फिरंग

↓
बाह्याभ्यंतर फिरंग

↓
त्वचा-रक्त-मांस-मेद-अस्थि व
संधीचे ठिकाणी स्थानसंश्रय

↓
त्वचेवर विस्फोट, वंक्षणा ग्रंथी
वृद्धी → पाक, पूयोत्पत्ती
→ तीव्र संधीशूल (रात्री अधिक)

↓
अभ्यंतर फिरंग

फिरंग पीडित पुरुषाच्या वा स्त्रीच्या संसर्गात आल्याने हा व्याधि उत्पन्न होतो. मैथुनजन्य संक्रामक असा हा व्याधि आहे ही गोष्ट भावप्रकाशकारानी स्पष्ट केली आहे. हा आगंतु व्याधि आहे असेही प्राचे वर्णन मिळते. आगंतु या शब्दाने येथे बाह्य कृमि हे कारण अपेक्षित आहे. अर्थात 'आगंतुर्हिव्यथापूर्वं समुत्पन्नौ जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति (च. सू. २०) या चरक सूत्रानुसार यामध्येही वातादि दोषांचा प्रकोप होत असतोच. आगंतु कारणाने तीनही दोष प्रकुपित होतात. त्यातही कफाचे अधिक प्राबल्य असते. प्रकुपित झालेले हे दोष रक्ताची विकृति करून गुहाभागावर विस्फोट उत्पन्न करतात. हा विस्फोट संसर्गस्थळीच होतो असे म्हणता येईल.

व्याधीचा उद्भव रक्तामध्ये, अधिष्ठान त्वचा-रक्त-मांस-मेद-अस्थि-मज्जा या धातूंच्या ठिकाणी गंभीरतेला अनुसरून सगळीकडे असते. संचार सर्व शरीरात होत असतो.

प्रकार

'फिरंगस्त्रिविधो ज्ञेयो बाह्याभ्यन्तरस्तथा।

बहिरन्तर्भवश्चापि.....।।'- भावप्रकाश.

फिरंग रोग बाह्य, अभ्यंतर व बाह्याभ्यंतर अशा ३ प्रकारचा असतो. हे असे ३ प्रकार न मानता खरे तर या ३ अवस्था मानणे अधिक संयुक्तक ठरेल. कारण बाह्य फिरंग हाच कालान्तराने, उपेक्षेने अभ्यंतर फिरंगात रुपांतरीत होत असतो

लक्षणं

'.....तेषां लिंगानि च बुवे।

तत्र बाह्यफिरंगः स्याद्विस्फोटसदृशोऽल्परुक्।।

स्फुटितो व्रणवद्वेद्यः सुखसाध्योऽपि स स्मृतः।

सन्धिव्वाभ्यन्तरः स स्यादामवात इव व्यथाम्।

शोथश्च जनयदेष कष्टसाध्यो बुधैः स्मृतः।।'- भावप्रकाश

बाह्य फिरंगामध्ये त्वचेवर पिटिका येतात. यामध्ये वेदना कमी असून हा सुखसाध्य असतो. अभ्यंतर फिरंग ही बाह्य फिरंगाची पुढील अवस्था आहे. या रोगाचा आश्रय सर्व संधीमध्ये असतो. आमवाताप्रमाणे सर्व संधीचे ठिकाणी शूल, शोथ, स्पर्शासहत्व आदि सर्व लक्षणं यातही येतात. यामध्ये असणाऱ्या वेदना या रात्रीचे वेळी अधिक असतात. ही विशेषतः व्याधिस्वभावामुळे उत्पन्न होत असते. हा कष्टसाध्य प्रकार आहे.

बाह्याभ्यंतर फिरंगात त्वचेवर कुठाप्रमाणे विस्फोट उत्पन्न होतात. कुठाच्या अन्य लक्षणांवरोबरच ग्रंथीची उत्पत्ति होते. वंक्षण ग्रंथी वाढतात. त्यामध्ये पाक व पूयोत्पत्ति होते.

संधिशूलही असतोच.

उपद्रव

'कार्श्यं बलक्षयो नासाभंगो वह्नेश्च मंदता।

अस्थिशोषोऽस्थिवक्रत्वं फिरंगोपद्रवा अमी।।'- भावप्रकाश.

फिरंगामध्ये अभ्यंतर अवस्थेमध्ये धातुगतावस्था प्राप्त होऊन अनेक उपद्रव उत्पन्न होत असतात. कार्श्यं, सर्वांगमर्द, बलक्षय, संधीशूल, नासाभंग, अग्निमांद्य, अस्थिशोष, अस्थिवक्रता हे या रोगाचे प्रमुख उपद्रव आहेत.

साध्यासाध्यत्व

'बहिर्भवा भवेत्साध्यो नवीनो निरुपद्रवः।

आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामयः।।

बहिरन्तर्भवो जीर्णो क्षीणस्योपद्रवैर्युतः।

व्याप्तो व्याधिरसाध्योऽयमित्याहुर्मुनयः पुरा।।'- भावप्रकाश.

फिरंग हा बाह्य अवस्थेत, नवीनच झाला असताना साध्य असतो. अभ्यंतर फिरंग कष्टसाध्य असतो तर बहिरभ्यंतर, उपद्रवयुक्त तसेच जीर्ण फिरंग असताना असाध्यता येते.

चिकित्सा

फिरंगांमध्ये रक्तशोधन चिकित्सा करणे आवश्यक असते. या दृष्टीनेच सारिवा, मंजिष्ठा, हरिद्रा, निंब, गंधक यांचा उपयोग प्रामुख्याने केला जातो. सोमलाचे कल्प हे फिरंगाकरिता व्याधिप्रत्यनिक आहेत. व्याधिहरण रस, मल्लिसिंदूर, समीरपन्नग रस या सोमलाच्या कल्पांचा विशेष वापर केला जातो. चोपचिनी हेही फिरंगावरील एक अग्रगण्य औषध समजले जाते. चोपचिनी चूर्ण वा चोपचिनी गुग्गुलु हे कल्प उपयुक्त ठरतात. पारदाची निर्गंध जाणणा असणारा रसकर्पूर हा कल्पही अत्यंत लाभदायी आहे. वंगभस्म, सुवर्णराजवंगेश्वर, गंधक रसायन, सूक्ष्म त्रिफळा, रक्तशोधनी वटी हे उपयुक्त ठरणारे आणखी काही कल्प आहेत.

फिरंगात जो बाह्यव्रण झालेला असतो, त्यावर कज्जली मलम वापरले जाते.

अभ्यंतर फिरंगासाठी वरील सर्व उपक्रमांच्या जोडीला रक्तमोक्षण आवश्यक ठरते. जलौकावचरण वा सिराव्यध यांच्या सहाय्याने रक्तमोक्षण केले जाते.

चिकित्सा चालू असताना विदाही, अभिष्यंदी, पित्तप्रकोपक, रक्तदुष्टीकर असा सर्व आहारविहार वर्ज्य केला पाहिजे.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

फिरंग - Syphilis

फिरंग हा एक मैथुनजन्य संक्रामक व्याधि आहे. Treponema Pallium नामक जीवाणू हे याचे प्रधान उत्पादक कारण आहे. मैथुनाप्रमाणेच सहज (फिरंग पीडित माता वा पित्यांद्वारे येणारा) असाही हा रोग असू शकतो.

रोगाचा संचयकाल (Incubation Period) २ ते ६ आठवडे इतका असतो.

लक्षणणे : लक्षणांचे वर्गीकरण ३ अवस्थांमध्ये करता येते-

१) प्रथमावस्था (First Stage) : उपसर्गानंतर सामान्यतः ३ आठवड्यांनी पुरुषांमध्ये मेढूचर्माच्या (Prepuse) आत व स्त्रियांमध्ये बृहत् भगोष्ठाचे (Labia Majora) ठिकाणी व्रण उत्पन्न होते. व्रण सामान्यतः एकच असून गोलाकार व ज्याच्या कडा कठीण आहेत, असा असतो. यामुळेच यास Hard Chancre असे म्हटले जाते. व्रणातून लसिकायुक्त स्राव येतो. या स्रावात जीवाणूंची उपस्थिती असते. काहीवेळा या स्रावाच्या संपर्काने ओष्ठ, स्तन, अंगुली किंवा जिह्वा प्रदेशी व्रण उत्पन्न होताना दिसतो.

लसिका स्रावाची सूक्ष्मदर्शकाखाली परीक्षा करून किंवा रुग्णाचे रक्त परीक्षणद्वारे (V.D.R.L. or Kahn Test) या रोगाचे निदान करता येते.

२) द्वितीयावस्था (Second Stage) : प्राथमिक व्रणाच्या उत्पत्तीनंतर ३ ते ८ आठवड्यांनी ही अवस्था सुरू होऊन ती २ वर्षेपर्यंत टिकते. योग्य चिकित्सा न झाल्यास शरीरास सर्वत्र विविध प्रकारची लक्षणे उत्पन्न होतात. या अवस्थेत त्वचेवर विस्फोट येतात. त्यांचा वर्ण व आकार विविध स्वरूपाचा असतो. शरीराच्या दोन्ही बाजूस समानपणे हे विस्फोट आढळतात (Symmetrical). हे विस्फोट आपोआप बरे होतात. त्यामध्ये कंडू व पीडा असत नाही. बरे झाल्यानंतर त्या ठिकाणी लाल रंगाचे चट्टे राहतात. बाह्यत्वचेप्रमाणेच ओष्ठ, जिह्वा, तालु, कपोल या ठिकाणांच्या श्लेष्मल कलेवरही व्रण उत्पन्न होतात. हे व्रण गोलाकार व धूसर वर्णाचे असून त्यांच्या कडा स्पष्ट दिसतात. कक्षा, ग्रीवा, वंक्षण येथील लसिका ग्रंथींची वृद्धि होते. ज्वर, शिरःशूल, रात्री वाढणारा संधिशूल, पांढूता, दौर्बल्य, केशपतन, कनिनीका प्रकोप (Iritis) ही अन्य लक्षणेही या अवस्थेत उत्पन्न होतात.

३) तृतीयावस्था (Tertiary Stage) : सुरुवातीच्या व्रणोत्पत्तिनंतर ६ महिन्यांनी ही अवस्था येऊ शकते, पण सामान्यतः २ ते ३ वर्षांनंतर ही अवस्था प्रारंभ होते असे अनेक रुग्णांत आढळते. त्वचा, लसिका ग्रंथि, अस्थ्यावरण

(Periosteum). अस्थि, मांसपेशी, यकृत, फ्लीहा, तथा वृषण आदि शरीराच्या विविध भागांमध्ये ग्रंथींचा निर्मिती होते. यानाच Gumma असे म्हणतात.

Gumma ची लक्षणे : Gumma त्वचेच्या ठिकाणी असेल तर तो फुटून शुष्क, श्वेत असा पदार्थ बाहेर पडू लागतो. त्याठिकाणी कोय उत्पन्न होऊन कालांतराने डिंकाप्रमाणे चिकट असा स्त्रावही निघू लागतो.

नासाभंग (Spindle nose), तालुमेद (Perforated Palate) पक्षाघात, पंगुत्व, श्रुति व दृष्टीनाश, रक्तदाह बाढणे आदि लक्षणे gumma च्या विशिष्ट स्थानानुसार उत्पन्न होतांना दिसतात.

४. चतुर्थावस्था : काही वेळा ही अवस्था मिळते. या अवस्थेत नाडीसंस्थानावर (Nervous System) विशेष प्रभाव होतो. या अवस्थेस म्हणूनच Neuro Syphilis असे म्हटले जाते. फिरंगज खंजता (Tabes Dorsalis), सर्वांगघात युक्त उन्माद (General Paralysis of Insane or G.P.I) आदि उपद्रव या अवस्थेत उत्पन्न होतात.

उपदंश

व्याख्या

'उपदंश संज्ञा च दंशानोपाधिर्मंतरेणापि रुढा बोद्धव्या।'

- मा.नि./उपदंश/१ टीका

दंश म्हणजे चावणे. या चावण्यामुळे किंवा त्या शिवायही आघातादि कारणांमुळे गुह्यभागी पिटिका उत्पन्न होते. या पिटिकेलाच उपदंश असा शब्द वापरतात.

उपदंश हाही एक मैथुनजनित सांसर्गिक रोग आहे. हाही फिरंगाप्रमाणेच आगंतु व्याधि असून अत्यंत दारुण व चिरकारी अशा प्रकारचा हा रोग आहे.

हेतू

'हस्ताभिघातान्नखदन्तपातादघावनाद्रत्यतिसेवनाद्वा।

योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिशने पंचोपदंशा विविधोपचारैः।।

- मा.नि./उपदंश/१

मेढ्राचे हाताने मर्दन करणे (हस्तमैथुन). नख-दंत इत्यादिमुळे मेढू प्रदेशी आघात होणे, मेढ्राचे शोधन न करणे, स्वच्छता न पाळणे, दुष्ट योनीशी संसर्ग याप्रकारे ५ प्रकारचे उपदंश उत्पन्न होतात. चरकानी ध्वजभंग नावाचा जो रोग सांगितलेला आहे त्याचे वर्णन सुश्रुतोक्त उपदंशाशी जुळणारे आहे. या ठिकाणी अतिमैथुन एवढेच कारण नसून रजःस्वला, दीर्घरोमा, कर्कश रोमा, अशुद्ध योनि वा योनिरोग पीडित स्त्रीबरोबर मैथुन करणे यामुळे उपदंशाची उत्पत्ति होते, असे सुश्रुतानी स्पष्ट केलेले आहे.

उपदंशाच्या उत्पत्तिसाठी क्षत उत्पन्न होणे आवश्यक असते. हे क्षत मैथुन वा नखादींच्या आघातानेही होऊ शकते. काही वेळा हे क्षत साध्या डोळ्यांनी दिसणार नाही अशी स्थिती असते.

वर जे वर्णन केले आहे, त्यावरून उपदंश केवळ पुरुषांना होतो, स्त्रीला होत नाही असे एक मत मांडले जाते. पण ते बरोबर नाही. उपदंशाने पीडित स्त्रीशी संभोग केल्याने पुरुषास व उपदंशपीडित पुरुषाशी संसर्ग आल्याने स्त्रीस हा रोग होतो. हीच गोष्ट 'स्त्रीणां पुंसां च जायन्ते उपदंशाश्च दारुणाः' या सुश्रुत वचनावरून स्पष्ट होते.

संप्राप्ति

वात, पित्त, कफ हे दोष आणि त्वचा व रक्त ही दूष्ये आहेत. त्वचेच्या (गुह्य भागावरील) ठिकाणी विविध लक्षणांनी युक्त असे विस्फोट उत्पन्न होतात.

उपदंश संग्राप्ति

उपदंशपीडित पुरुष वा स्त्रीचा संसर्ग

त्रिदोष प्रकोप

त्वचा व रक्तदुष्टी

संसर्गस्थली गुह्यभागावर विस्फोट

उपदंश

पूर्वरूपे

गुह्यप्रदेशी व्रणोत्पत्ती, त्याठिकाणी कंडू ही लक्षणे पूर्वरूपात उत्पन्न होतात.

सामान्य लक्षणे

'मेढ्रसंधौ व्रणाः केचित् केचित् सर्वाश्रयाः स्मृताः।

कुलत्थाकृतयः केचित् केचिन्मुद्गदलोपमाः॥

रुजा दाहपरीताश्च तृष्णामोहसमन्विताः।

शीघ्रं केचिद्विसर्पन्ति शनैः केचित्थाऽपरे॥

स्त्रीणां पुंसां च जायन्ते उपदंशाः सुदारुणाः॥' - सु.नि./१२/१ टीका.

मेढ्र संधीप्रदेशी किंवा योनिभागी पिडका उत्पन्न होणे हे प्रधान लक्षण आहे. ही पिडका शोथयुक्त असून मृदुस्पर्शी असते. आकार मूग वा कुलत्थाएवढा असतो. सामान्यतः एकाच वेळी अशा अनेक पिटिका उत्पन्न होत असतात. त्या दह व वेदनायुक्त असतात. सार्वदेहिक लक्षणांमध्ये तृष्णा व मोह ही दोन लक्षणे आढळतात.

प्रकार

उपदंशाचे वातज, पित्तज, कफज, रक्तज आणि सान्निपातिक असे ५ प्रकार आहेत. वातज उपदंशामध्ये तोद, स्फुरण, भेदन यासारख्या वेदना असतात. विस्फोटाचा वर्ण कृष्ण असतो. पित्तज उपदंशामध्ये स्फोट पीतवर्णी, क्लेदयुक्त व दाहयुक्त असतात. कफज उपदंशामध्ये कंडू व शोथयुक्त, आकाराने मोठे, श्वेतवर्णी व घनस्त्राव असणारे विस्फोट उत्पन्न होतात. रक्तज उपदंशामध्ये मांससमान वा कृष्णवर्णी व ज्यातून रक्तस्त्राव होतो, असे स्फोट उत्पन्न होतात. याशिवाय इतर पित्तज उपदंशाची सर्व लक्षणे या प्रकारात आढळतात. सान्निपातिक उपदंशामध्ये विविध स्त्राव व पिडका असतात.

साध्यासाध्यत्व

त्रिदोषज उपदंश असाध्य असतो. रक्तज उपदंश याध्य असतो तर बाकीचे उपदंश हे साध्य असतात. ज्या रोगात मेढ्र किंवा गुह्य भागातील मांस विशीर्ण होणे, कृमींनी भक्षण केल्याप्रमाणे जाणवते आणि त्यामुळेच केवळ वृषण भाग दिसू लागतो, तो रोगी असाध्य समजावा. सुश्रुतानी रोगाची उपेक्षा केली असता अनेक लक्षणे उत्पन्न होतात असे सांगितले आहे ते म्हणतात-

'संजातमात्रे न करोति मूढः क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः।

कालेन शोथक्रिमिदाहपाकैविशीर्णांशिश्रो घ्नियते स तेन।।' - मा.नि./उपदंश/५ टीका

रोग उत्पन्न झाल्यानंतर जो मूखं रोगी विषयासक्त असल्याने योग्य चिकित्सा करीत नाही, त्या रुग्णात काही कालावधीनंतर मेढू प्रदेशी शोथ, कृमि, दाह, पाक उत्पन्न होतात, त्याचा गुह्यभाग नष्ट होतो, गळून पडतो, अशा अवस्थेत रोग्याचा मृत्यू अटळ असतो.

उदर्क

क्लैब्य, अवयव झडणे.

चिकित्सा

फिरंगाप्रमाणेच सर्व चिकित्सा केली जाते.

फिरंग व उपदंश यातील साम्य - भेद

फिरंग

१. हा एक मैथुन जनित सांसर्गिक रोग आहे.
२. मेढू भागी पिडका येते.
३. पिडका व व्रणोत्पत्ति मैथुनानंतर ३ आठवड्यात होते.
४. पिटीका सामान्यतः एकच असते.
५. व्रण कठीणस्पर्शी असतो.
६. दाह नसतो.
७. वेदना कमी असतात.
८. लसिका युक्त स्त्राव असतो.
९. उपेक्षा केली असता संधीशूलादि सार्वदेहिक लक्षणे उत्पन्न होतात.
१०. कष्ट साध्य

उपदंश

१. मैथुन जनित सांसर्गिक रोग आहे.
२. मेढू भागी पिडका येते.
३. मैथुनानंतर तिसऱ्या वा चवथ्या दिवशी पिडकोद्गम होतो.
४. अनेक पिटीका असतात.
५. व्रण मृदु स्पर्शी असतो.
६. दाह असतो.
७. वेदना फार असतात.
८. स्त्राव पूव व रक्तमिश्रित असतो.
९. उपेक्षेने स्थानिक धातूंचा नाश होतो.
१०. सुखसाध्य

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

उपदंश - Soft Chancre

उपदंश हा एक मैथुनजन्य संक्रामक व्याधि आहे. या रोगाचे उत्पादक कारण Bacillus Ducrey नामक जीवाणू हे आहे. उपदंश पीडित व्यक्तीबरोबर मैथुन केल्याने जे क्षत निर्माण होते, त्याद्वारे उपदंश जीवाणूंचा शरीरात प्रवेश होऊन या रोगाची उत्पत्ति होते.

रोगाचा संचय काल (Incubation Period) ३ ते ७ दिवसपर्यंतचा असतो.

उपदंशाची सामान्य लक्षणे : संसर्ग झाल्यानंतर ४-५ दिवसांनंतर जननेंद्रियावर विस्फोट उत्पन्न होतो, तो फुटतो व व्रणोत्पत्ति होते. व्रणाच्या कडा स्पष्ट दिसतात. (Sharply Cut margin). व्रण मृदु असल्याने त्यास Soft Chancre असे म्हणतात. या व्रणातून घन व पीत असा स्त्राव बाहेर येतो. या स्त्रावाच्या स्पर्शाने अन्यत्रही व्रण उत्पन्न होतात. पुरुषात मेढूमणि (Glans Penis) ची त्वचा (Prepuce), सीवनी (Rape) तथा मेढूमण्याच्या अंतरिक मूत्रमार्गात व्रण आढळतात. स्त्रियांमध्ये लघुभगोष्ठ (Libia minora) व भगशिस्निका (clitoris) या ठिकाणी हे व्रण असतात.

वंक्षण ग्रंथीची वृद्धि, शोथ व पाक आदि लक्षणे ही आढळतात. तीत्र स्पर्शासहत्व असते. ज्या बाजूस व्रण असेल त्याच बाजूच्या वंक्षण ग्रंथी वाढलेल्या आढळतात. काही वेळा ग्रंथी फुटून त्याठिकाणीही व्रण उत्पन्न होतो.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

पूयमेह (Gonorrhoea)

हाही एक मैथुनजन्य संक्रामक व्याधि आहे. Gonococcus नावाच्या जीवाणूंमुळे रोग पीडित व्यक्तीच्या संसर्गापासून व्हाची उत्पत्ति होते.

या रोगाचा संचय काल ८ दिवसांचा असतो.

लक्षणे : मूत्रमार्गात शोथ, आरक्तवर्णता, दाह, सकष्टमूत्रता, क्वचित सरक्तमूत्रता, कटिप्रदेशी गौरव, मलावष्टंभ, ज्वर ही या रोगाची लक्षणे आहेत.

योग्य चिकित्सा न केल्यास रोगाची तीत्र अवस्था ३-४ आठवड्यात नष्ट होते, परंतु रोगाला चिरकारीत्व प्राप्त होते. चिरकारी अवस्थेत पौरुष ग्रंथी (Prostate), अस्थि, संधि व हृदय इत्यादि ठिकाणी जीवाणूंचा प्रवेश होऊन त्याठिकाणी शोथदि लक्षणे उत्पन्न होतात.

पुरुषांमध्ये मेदुमार्गसंकोच (Stricture Urethra) हे प्रधान लक्षण आढळते. स्त्रियांमध्ये गर्भाशय, बीजकोष आदि ठिकाणी शोथ उत्पन्न होतो.

□□□

हिक्का

'मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्स्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन्।

स घोषवानाशु हिनस्त्यसून यतस्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः॥' - माधवनिदान

प्राणवायूच्या प्रतिलोम गतीमुळे वायु बाहेर पडताना हिक् हिक् असा विशिष्ट प्रकारचा आवाज ज्या रोगात उत्पन्न करतो, त्या रोगास हिक्का असे सार्थ नाव दिले जाते.

सुश्रुताचार्यांचे मते, या व्याधीत फार त्वरेने प्राणक्षय होण्याची शक्यता असते. 'हिनस्त्यसून' किंवा 'हिनस्ति कायं' या शब्दातूनच हिक्का शब्द उत्पन्न होतो असे ते म्हणतात. चरकाचार्यांनीही या रोगाचे एक सद्यःप्राणहर व्याधि असेच वर्णन केलेले आहे. ते म्हणतात-

'कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा,

यथा श्वासश्च हिक्का च प्राणनाशु निकृन्ततः॥' - च.चि. १७/४

श्वास व हिक्का हे दोन्ही दारुण व अत्यंत त्रासदायक असे रोग आहेत.

श्वासोच्छ्वासाची प्राकृत क्रिया वर्णन करताना शार्ङ्गधरानी 'नाभिस्यः प्राणपवनः' असे प्राणाचे वर्णन करून या नाभीस्थानापासूनच श्वासाची प्रेरणा सुरू होते हे स्पष्ट केले आहे. श्वास व उच्छ्वास या नियमित अशा क्रिया वायूच्या प्रेरणेने घडत असतात. वायूच्या विकृतिमुळे नाभीच्या आसमंतातील अवयव विकृत होऊ शकतात. विशेषतः श्वासोच्छ्वासाच्या क्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या नाभीपटलाची विकृति झाल्यास श्वासाची लय बिघडते आणि हिक्का उत्पन्न होते.

या रोगात वायु मुखावाटे बाहेर पडताना विशिष्ट असा आवाज येतो. वायु बाहेर पडण्याचे वेळी उदरात आक्षेप उत्पन्न होतो. सर्व उदरात धक्का बसल्याचे जाणवते व त्यामुळेच यकृत, प्लीहा, आंत्र आदि अवयव हे जणु पिळवटल्याप्रमाणे होऊन मुखावाटे बाहेर पडते आहेत की काय असे वाटू लागते. गंभीर स्वरूपाच्या व वारंवार उद्भवणाऱ्या या प्रकारच्या हिक्केमध्ये, उदरात बसणाऱ्या हिसक्यामुळे उदरशूलासारखी अनेक लक्षणे उत्पन्न होत असतात.

हिक्केलाच प्राकृत भाषेत 'उचकी' असे म्हणतात.

प्रकार

'अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा।

वायुः कफेनानुगतः पंच हिक्का करोति हि॥' - माधवनिदान

अन्नजा, यमला, क्षुद्रा, गंभीरा व महती असे हिक्केचे ५ प्रकार सांगितलेले आहेत. हेच सर्व प्रकार माधवानीसुद्धा संग्रहित केलेले आहेत. चरकाचार्यांनी हिक्केचे प्रकार सांगताना पाचच प्रकारची हिक्का वर्णिलेली असली, तरी त्यांनी यमला हिक्का न सांगता, त्याऐवजी व्यपेता नावाची हिक्का सांगितलेली आहे.

टीकाकारांनी चरकोक्त व्यपेता हा प्रकार व सुश्रुतांनी सांगितलेली यमला हिक्का हे एकच आहेत असे जरी म्हटलेले असले, तरी लक्षणांचा विचार केला असता या दोन्हीमध्ये काहीच सारखेपणा नाही हे लक्षात येईल. व्यपेता व यमला हे दोन परस्पर भिन्न असे प्रकार आहेत. यासाठीच सुश्रुतोक्त ५ प्रकार व चरकानी सांगितलेली व्यपेता हिक्का अशा ६ प्रकारांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

हेतू

विदाहिगुरूविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः ।

शीतपानाशनस्थानरजोधूमातपानिलैः ।।

व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः।

हिक्काश्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते।।'- माधवनिदान

मिरे, मोहरी यासारखे विटाहि, शूकरमांस-उडीदासारखे गुरू, विष्टंभी, रुक्ष, अभिष्यंदी अशा आहाराचे सेवन करणे, अतिशीतल जलपान करणे, थंडगार पदार्थ खाणे, शीतप्रदेशात राहणे, धूर-धूळ-उन-वारा यांचे अधिक सेवन करणे, अधिक व्यायाम, साहस, चंक्रमण, वेगावरोध तथा लंघन इत्यादि कारणांनी हिक्का, कास, श्वास यासारखे व्याधि उत्पन्न होतात.

हिक्का, कास आणि श्वास यांची कारणे याप्रकारे जरी समान असली तरी संप्राप्ति, भेद आणि लक्षणे यात मात्र भिन्नता आहे. कासाचे दोषानुरूप वातज, पित्तज आदि भेद संभवतात, पण हिक्का व श्वास यांचे असे भेद नाहीत. हिक्का व श्वास यामध्ये लक्षणानुरूप प्रकार केलेले दिसतात.

या तीनही रोगांत समानता आहे ती प्राणवायूच्या विमार्गगमनाची किंवा त्याच्या प्रतिलोम गतीची. हेतूंमध्ये सांगितलेले सर्व हेतू हे वातप्रकोपक व वाताची गती विषम करणारे आहेत हे स्पष्ट आहे.

संप्राप्ति

'प्राणोदकान्वाहीनि स्रोतांसि सकफोऽनिलः।

हिक्काः करोति संरुध्य.....।।'- च.चि.१७/१८

हिक्केच्या संप्राप्तीचे विवेचन करताना प्राणवह, उदकवह आणि अन्नवह स्रोतसांची दुष्टी या रोगात असते, असे चरकाचार्य म्हणतात. प्राणवह व उदकवह स्रोतसे व तत्संबंधित अवयव यांचा रचन्यात्मक संबंध ज्या ठिकाणी येतो, त्या ठिकाणी म्हणजेच श्वासपटलामध्ये विकृति उत्पन्न होणे ही हिक्केच्या संप्राप्तीमधील प्रमुख घटना आहे. आमाशयातील रूफ प्रकुपित पावून तो प्राणवायूच्या मार्गात अवरोध उत्पन्न करतो आणि यामुळेच श्वास आणि हिक्का हे रोग उत्पन्न होतात, असे या ठिकाणी सांगितलेले आहे.

हिक्का संप्राप्ति

अन्नवह व उदकवह स्रोतोदुष्टी

↓

आमाशयातील कफ प्रकुपित

↓

कफाचे विमार्गगमन

प्राणवह स्रोतस दुष्टी- प्राणवायूच्या मार्गात अवरोध

↓

प्राण व उदान वायूच्या गतीमध्ये संघर्ष

↓

श्वासाची प्राकृत लय बिडघते.

↓

हिक्का

प्राण व उदान यांच्या गती परस्पर विरुद्ध अशा आहेत. उदान हा उर्ध्वगामी समजला जातो, तर प्राण हा अधोगामी स्वप्नवाचा आहे, असे मानले जाते. या दोन वायूंच्या संघर्षातून श्वासाची प्राकृत लय बिघडते आणि हिक्का उत्पन्न होते. चरकानी हिक्केची संप्राप्ति सांगताना 'सकफो अनिलः' असे म्हणून कफानुबंध स्पष्ट केला असला तरी मधुकोषटीकेमध्ये मात्र हा पाठ बदलून 'विकृतो अनिलः' असा शब्दप्रयोग केलेला आहे. सुश्रुत टीकाकार इल्लहणानेसुद्धा 'विकृतो अनिलः' असेच शब्द वापरलेले आहेत. श्वास व हिक्का यांचे एकत्रित वर्णन केल्यामुळे चरकानी हिक्केच्या संप्राप्तीत कफाचा

उल्लेख केलेला असावा. श्वासाच्या अपेक्षेने हिक्केमध्ये कफ दोषाची विकृति अत्यल्प किंवा नगण्य असते, हे लक्षण स्पष्ट होते, आणि म्हणूनच टीकाकारांनी वापरलेला 'विकृतोऽनिलः' हा पाठभेद अधिक योग्य वाटतो.

प्राकृत श्वसनप्रक्रियेमध्ये नाभीपटल संकोच नियमित होतो. त्यामुळे उरःस्थानाचे टिकाणी निर्वात पोचतो. त्यामुळे उपजिह्विका उघडते व वायु फुफ्फुसांमध्ये जातो. नाभीपटल परत पूर्ववत् झाल्यावर त्याच्या उघडण्यामुळे कफ फुफ्फुसातून बाहेर पडतो.

जर विविध हेतूमुळे नाभीपटल संकोच अनियमितपणाने व्हायला लागला तर नाभी पटल- संकोच व उपजिह्विका उघडणे यांच्या वेळेत फरक पडतो. त्यामुळे आत येणारा वा बाहेर पडणारा वायु उपजिह्विकेच्या टिकाणी अवरोध होतो व हिक् हिक् असा आवाज करत बाहेर पडतो.

पूर्वरूपे

'कण्ठोरसोर्गुत्वं च वदनस्य कषायता।

हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एवच।।' - च.चि. १७/१६

कंठ आणि उरःप्रदेशी गौरव, तोंडाला तुरटपणा येणे, कुक्षी आणि उदर याटिकाणी आध्मान व गुडगुड असा आवाज येणे ही हिक्केची पूर्वरूपे आहेत. या पूर्वरूपांवरूनही हिक्केचे उद्भवस्थान आमाशयापासून कुक्षीपर्यंत आहे, हे लक्षात येते.

सामान्य लक्षणे

हिक्केच्या सामान्य लक्षणात हिक्का असणे म्हणजेच हिक्-हिक् असा आवाज करित वायु बाहेर पडणे, उचकी लागणे हे महत्त्वाचे व अवश्यभावी असे लक्षण आहे. उरःप्रदेश व उदर यांच्या संधिस्थानी असणाऱ्या श्वासपटलामध्ये अक्षेप येऊन हा हिक् हिक् असा ध्वनी उमटतो. कंठ आणि जत्रुमूल या टिकाणी, उचकीचे वेळी ओढल्यासारखी वेदना जाणवते. हिक्का हे लक्षण बराच काल टिकल्यास गिळताना त्रास होणे, बोलणे सकट होणे, जीव कासावीस होणे, उर-शूठ-पार्श्व-उदर-मन्या याटिकाणी अवघडल्याप्रमाणे वाटणे आणि वेदना होणे ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

विशेष लक्षणे

अन्नजा हिक्का :

'सहसाऽत्यभ्यवहृतैः पानानैः पीडीतोऽनिलः।

ऊर्ध्वं प्रपद्यते कोष्ठान्मद्यैर्वाऽतिमदप्रदैः।।

तथाऽतिरोषभाष्याध्वभारातिवर्तनैः।

वायुः कोष्ठगतो धावन्पानभोज्यप्रपीडितः।।

उरःस्रोतः समाविश्य कुर्याद्धिक्कां ततोऽन्नजाम्।

तथा शनैरसंबन्धं क्षुवंश्चापि स हिक्कते।।

न मर्मबाधाजननी नेन्द्रियाणां प्रबाधिनी।

हिक्का पीते तथा भुक्ते शमं याति च साऽन्नजा।।' - च.चि. १७/३५ ते ३८

क्रोध, अति पायी प्रवास करणे, फार जोरात हसणे, अति भार वहन करणे इत्यादि कारणांनी व कटुरसयुक्त द्रव्यांच्या सेवनाने, विशेषतः अतिमद्यपानामुळे वायु प्रकुपित होतो. हा प्रकुपित वायु कोष्ठत जाऊन अन्नपानाने पीडित होऊन प्राणवह स्रोतस विकृत करतो. त्यामुळे प्राणवायुची गती प्रतिलोम होऊन हिक्का उत्पन्न होते. अन्नाच्या पीडनाने उत्पन्न होत असल्याने या प्रकारास 'अन्नजा हिक्का' असे म्हटले जाते.

सुश्रुतानी अन्नजा हिक्केची कारणे सांगताना अतिप्रमाणात आहार घेणे व अतिघन असा आहार घेणे ही दोन विशेष कारणे सांगितलेली आहेत.

अन्नाच्या पांडनाने या प्रकारची सुरुवात होते असे जरी असले तरी, एकदा अन्नजा हिवका उत्पन्न झाली की अन्य कारणांनीही ती व्यक्त होते. उदा. शिंक किंवा तत्सम वेग आले असता हिवकेचा वेग येताना दिसतो. या हिवकेने मर्मस्थानी फारशी पीडा उत्पन्न होत नाही. इंद्रियांचीही विकृती होत नाही, पण इंद्रिये पूर्वीप्रमाणे कार्यक्षम राहत नाहीत. बोलणे, श्वासोच्छ्वास, अन्न गिळणे या क्रियेत थोडासा व्यत्यय उत्पन्न होतो. शिरःप्रदेशी थोड्याशा वेदना जाणवतात. काही खाल्ले अथवा प्याले असता थोडावेळ उपशम मिळतो.

खरे पाहता आहार सेवनानंतर उत्पन्न होणाऱ्या या अन्नजा हिवकेमध्ये अन्नपान सेवनानंतर उपशम मिळतो असे म्हणणे विरोधाभास आहे असे सकृत्-दर्शनी वाटते. अन्नजा हिवकेचा उद्भव हा मुख्यतः कटुरसात्मक आहार घेतल्यानंतर व अतिप्रमाणात, रूक्ष व घन आहार घेतल्यानंतर होतो हे सुरुवातीस स्पष्ट केलेले आहेच. याउलट स्निग्ध, मधुर, अम्ल, उष्ण व द्रव असा आहार घेतल्यास प्रकुपित वायूचा थोडासा प्रशम होतो व साहजिकच थोडावेळ बरे वाटते. उपशय निश्चित तो अशा आहाराने, अन्य कोणत्याही आहाराने नव्हे हे लक्षात घेतल्यास सहज उलगडा होऊ शकेल.

यमला हिवका :

'चिरेण यमलैर्वैर्गैर्या हिवका सम्प्रवर्तते।

कम्पयन्ति शिरोभ्रिवं यमलां तां विनिर्दिशेत्।।' - माधवनिदान

या हिवकेमध्ये एकामागोमाग असे २ वेग जोडोने येतात. यासाठीच या प्रकारास यमला हिवका असे म्हटले जाते. मध्ये काही काळ व्यतित झाल्यानंतर पुन्हा जोडोने वेग येतो. यावेळी शिरःप्रदेश आणि मन्या या प्रदेशी कंप हे लक्षण प्रामुख्याने आढळते.

व्यपेता हिवका :

'व्यपेता जायते हिवका याऽन्नपाने चतुर्विधे।

आहारपरिणामान्ते भूयश्च लभते वलम्।।

प्रलापवम्यतीसारतृष्णार्तस्य विचेतसः।

सजृम्भस्य प्लुताक्षस्य शुष्कास्यस्य विनामिनः।।

पर्याध्मात्स्य हिवका या जत्रुमूलादसन्ता।

सा व्यपेतेति विज्ञेया हिवका प्राणोपरोधिनी।।' - च.चि. १७/२८ ते ३०

अन्नाच्या परिणामन काली उत्पन्न होऊन पुढे वाढतच जाणारी हिवका म्हणजेच व्यपेता हिवका होय. या हिवकेमुळे प्रलाप, छर्दि, द्रवमलप्रवृत्ति, तृष्णा, जुंभा, मुखशोष, डोळ्यांतून वारंवार स्राव येणे किंवा डोळे विकृत होणे, आध्मान व शरीराच्या ठिकाणी वक्रता येणे अशी लक्षणे उत्पन्न होतात. व्यपेता हिवकेचा वेग फार काळ टिकत नाही परंतु श्वासाच्या व गिळण्याच्या क्रियेस मात्र फार मोठा व्यत्यय येत असतो. या साठीच या हिवकेचे वर्णन करताना 'प्राणोपरोधिनी' असे विशेषण चरकाचार्यांनी लावलेले आहे.

व्यपेता आणि यमला या दोन प्रकारांतील कारणे, लक्षणे यातील भेद स्पष्ट आहे. ते दोन्ही एकच आहेत असे जरी काही टीकाकारांनी म्हटले असले, तरी ते योग्य मतप्रदर्शन नव्हे. मधुकोषकारांनी साध्यासाध्यत्व सांगताना, हे दोन्ही प्रकार वेगळे आहेत असेच स्पष्ट केलेले आहे.

क्षुद्रा हिवका :

'क्षुद्रवातो यदा कोष्ठात् व्यायाप्तपरिघटितः।

कण्ठे प्रपद्यते हिवकां तदा क्षुद्रां करोति सः।।

अतिदुःखा न सा चोरःशिरोमर्मप्रवाधिनी।

न चोच्छ्वासान्नपानानां मार्गमावृत्य तिष्ठति।।

वृद्धिमायस्यतो याति भुवतमात्रे च मार्विवम्।

यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते।।

हृदयं वस्त्रोम कंठं च तालुकं च समाश्रिता।

मृद्धी सा क्षुद्रहिक्केति नृणां साध्या प्रकीर्तिता।।'-च.वि. १७/३१ ते ३४

अचानक केलेल्या काही हालचालीमुळे उदान वायु प्रकुपित होते. स्रोतो-वैगुण्य येते आणि जन्मूल व रक्त याठिकाणी हिक्का उत्पन्न होते. यातप्रकोप-स्रोतोरोध व हिक्केची व्यक्ति या तीनही घटना अल्पप्रमाणात घडतात. विकृतिच्या अल्पतेमुळेच फारशी पीडाकर लक्षणे उत्पन्न होत नाहीत. त्याचप्रमाणे श्वासोच्छ्वास व अन्नपान प्रलय यामध्येही विशेष अडथळा येत नाही. ही हिक्का श्रमाने वाढते व अन्नपान सेवन केले असता, किंवा साधे पाणी प्याल्यानंतरही लगेच कमी होते. हिक्केचा वेग फार काल टिकत नाही. पहिला वेग गेल्यानंतर पुन्हा येणारा वेगही बऱ्याच कालावधीनंतर येतो.

हा एक साध्य असा प्रकार आहे, असे याचे वर्णन चरकाचार्यांनी केलेले आहे.

गंभीरा हिक्का :

गंभीरा हिक्का हा प्रकार सामान्यतः अन्य व्याधींमध्ये उपद्रवस्वरूप निर्माण होतो व ते एक अरिष्टमूचक असे लक्षण असते.

'हिक्कते यः प्रवृद्धस्तु कृशो दीनमना नरः।

जजरिणोरसा कृच्छ्रं गम्भीरमनुनादयन्।।

संजृम्भन्संक्षिपंश्चैव तथाऽगानी प्रसारयन्।

पार्श्वे चोभे समायम्य कूजन्स्ताम्भरुर्गदितः।।

नाभेः पक्वाशयाद्वाऽपि हिक्का चास्योपजायते।

क्षोभयन्ति भृशं देहं नामयन्तीव ताम्यतः।।

रुग्णध्युच्छ्वासमार्गं तु प्रनष्टबलचेतसः।

गम्भीरा नामा सा तस्य हिक्का प्राणान्तिकी मता।।'-च.वि. १७/२४ ते २७

गंभीरा हिक्का उत्पन्न होत असताना नाभी किंवा त्या खालच्या पक्वाशयासारख्या अवयवातून आक्षेप येतात असे वाटते. हिक्केचा ध्वनी गंभीर असतो, मोठ्याने येतो. रोगी कृश व दीन बनतो. छाती शुष्क झाल्यासारखी वाटते. उचकीच्या वेगाचे वेळी पीडा होते. जुंभा, श्वासोच्छ्वासात अडथळा येणे, ज्वर, प्रलाप, मूर्च्छा या प्रकारचे अनेक उपद्रव या हिक्केमध्ये उत्पन्न होतात. पार्श्वशूल हा विशेष करून जाणवत असतो.

महती हिक्का :

महती हिक्का हा प्रकार नेहमीच अन्य व्याधींमध्ये उपद्रवस्वरूप निर्माण होतो व ते एक अरिष्टमूचक असे लक्षण असते.

'क्षीणमांसबलप्राणतेजसः सकफोऽनिलः।

गृहित्वा सहसा कण्ठमुच्चैर्घोषवतीं भृशम्।।

करोति सततं हिक्कामेकद्वित्रिगुणां तथा।

प्राणः स्रोतांसि मर्माणि संरुध्योष्माणमेव च।।

संज्ञां मुष्णाति गात्राणां स्तम्भं जनयत्यपि।

मार्गं चैवान्पानानां रुग्णद्बुपहतस्मृतेः।।

साश्रुविप्लुतनेत्रस्य स्तब्धशंखच्युतध्रुवः।

सक्तजल्पप्रलापस्य निर्वृत्तिं नाधिगच्छतः।।

महामूला महावेगा महाशब्दा महाबला।

महाहिवकेति सा नृणां सद्यः प्राणहरा मता।।'- च.चि. १७/१९ ते २३

महा हिवका व महति हिवका हे पर्यायवाची शब्द आहेत. प्रकुपित वात हा कफाने आवृत असतो. मांस, बल, अग्नि, उत्साह हे सर्वच भाव क्षीण झालेले असतात. रोग्याच्या अशा या अवस्थेत प्रकुपित झालेला वायु हा नाभी, आमाशय, हृदय, क्लोम अशा महत्त्वाच्या अवयवांच्या ठिकाणी आक्षेप उत्पन्न करून हिवका उत्पन्न करतो. या हिवकेत हिवकेचा वेग, बल, आवाज आणि स्थानाची व्याप्ती फार मोठी असल्यानेच या हिवकेला महा हिवका असे म्हटले जाते. एकावेळी एक, दोन वा तीन अशा समुहाने हिवकेचे वेग येतात. त्यांचा वेग अतिउग्र असतो.

या हिवकेत प्राणवह स्रोतसाचा व मर्माचा अवरोध झाल्याने, श्वासोच्छ्वास हा सकष्ट व सशूल असतो. शंखप्रदेशी वेदना असतात. डोळ्यांतून पाणी वहात असते, नेत्रविकृतिही येते. शब्दोच्चार नीट होत नाहीत. रोगी काहीतरी बडबडत असतो, पण ते कळत नाही. शरीर जखडणे, स्मृति नष्ट होणे, संज्ञानाश येणे, गिळता न येणे, तृष्णा अधिक प्रमाणात असणे, हस्तपाद शैथिल्य, शरीर पाठीच्या बाजूने वाकणे (धनुष्याकृति येणे) अशी अनेक पीडाकर लक्षणे उत्पन्न होत असतात.

हा प्रकार केवळ असाध्य नव्हे, तर सद्योमारक असाच आहे, हे वरील लक्षणांवरूनच स्पष्ट होते.

उपद्रव

हृत्शूल, शोथ, दौर्बल्य, श्वास आणि ज्वर हे हिवकेचे प्रधान उपद्रव आहेत.

साध्यासाध्यत्व

हिवकेच्या प्रकारांपैकी क्षुद्रा आणि अन्नजा हे दोन प्रकार साध्य आहेत. गंभीरा, महती आणि चरकोक्त व्यपेता हे प्रकार असाध्य आहेत. यमला हिवका ही अवस्थानुरूप साध्य वा असाध्य ठरते. स्थिरधातू, स्थिरेंद्रिय व सत्त्ववान असा रुग्ण असेल आणि फारशी कृशता नसेल तर यमला हिवका साध्य असते. या उलट प्रलाप, वेदना, तृष्णा, मोह ही लक्षणे असताना यमला हिवका असाध्य बनते.

रोगी वृद्ध, अतिमैथुन करणारा, व्याधीने क्षीण देह बनलेला, कृश असेल तर त्या रुग्णास होणारी साध्य हिवकाही असाध्य बनते.

रिष्ट लक्षणे

हिवका व श्वास यांची रिष्ट लक्षणे समान आहेत. छर्दि, ज्वर, तृष्णा, अतिसार, शोथ ही हिवकेची रिष्ट लक्षणे आहेत. देहवक्रता येणे, गात्रस्तंभ, अंग गार पडणे, मूर्च्छा या लक्षणांनी युक्त अशा हिवकेमध्ये निश्चित मृत्यू येतो.

चिकित्सा

हिवका हा रोग अनेक वेळा परतंत्र म्हणजेच उपद्रव स्वरूप असतो. अशा वेळी मूळ व्याधीची चिकित्सा करणे हे महत्त्वाचे ठरते. याशिवाय मूळ व्याधीच्या चिकित्सेस हिवकेच्या चिकित्सेचीही जोड द्यावी लागते.

हिवका व श्वास या दोन व्याधींची कारणे व उद्भवस्थान एकच आहे. प्राणवायूची प्रतिलोम गती होणे ही संप्राप्ति मधील घटना ही दोन्हीमध्ये समान आहे. यामुळेच हिवका व श्वास यांची चिकित्सा ग्रंथातून एकत्रितपणे वर्णिलेली दिसते. यासंबंधी चरकाचार्य म्हणतात-

'यत्किंचित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम्।

श्लेथजं पानमन्नं वा तद्धितं श्वासहिविकनौ।।'- च.चि. १७/१४३

हिवकेसाठी करावयाची चिकित्सा ही कफवातघ्न, उष्ण, वातानुलोमक अशा औषध, अन्न व पान यांचे सहाय्याने करावी. हिवकेमध्ये श्वासाचे अपेक्षेने कफाचा भाग संप्राप्तीमध्ये अत्यल्प असतो हे संप्राप्ति प्रकरणात स्पष्ट केलेले आहेच. म्हणूनच हिवकेमध्ये चिकित्सा करावी लागते ती मुख्यतः वातघ्न व वाताला अनुलोमगती प्राप्त करून देणारी.

वातानुलोमनाच्या क्रियेमध्ये प्राणायाम हा महत्त्वाचा उपक्रम ठरतो. रेचक, पूरक व कुंभक अशा प्राणायामाच्या ज्या तीन अवस्था आहेत त्यापैकी कुंभकाचा प्रयोग करणे लाभदायी ठरते. बाह्य वायूचे श्वसनातील प्रमाण कमी झाले की आपोआपच कुंभक घडतो. या उपक्रमाने विमार्ग वायूला अनुलोम गती प्राप्त होत असते. वायूला अनुलोम गती प्राप्त व्हावी याकरिता त्रासन हा ही एक उपक्रम करावा असे ग्रंथातून वर्णन मिळते.

'शीताम्बुसेकः सहसा त्रासो विस्मापनं भयम्।

क्रोधहर्षीप्रियोद्वेगा हिक्काप्रच्यवना मताः।।'- च.चि. १७/१३४

रोग्याला भय दाखवावे. त्यासाठी अंगावर एकदम ओरडावे, अंगाला सुया टोचाव्यात, चिमटे काढावेत, अंगावर एकदम गार पाणी टाकावे. यापद्धतीने त्रास होईलसे पहावे. उन्मादाच्या रुग्णांसाठी जशी त्रासन चिकित्सा सांगितलेली आहे, तशीच त्रासन चिकित्सा हिक्केसाठीही करावी. वायूची विमार्गगता नष्ट होऊन त्यास अनुलोम गती प्राप्त व्हावी यासाठी हा उपक्रम केला जातो.

हिक्केसाठी जे अन्य विशेष उपचार केले जातात त्यामध्ये स्नेहन, स्वेदन, वमन, नस्य, धूमपान आणि विरेचन हे उपक्रम लाभदायी ठरतात.

नस्य हे यातील सर्वात महत्त्वाचे. नस्यासाठी गुडशुंठी नस्य हे विशेष कार्यकारी ठरते. लसूण, कांद्याचा रस, गाजरचा रस व चंदनचूर्ण नारीक्षीरा बरोबर मिसळून तेही नस्यासाठी वापरले जाते. सुखोष्ण असा घृतमंड, मेदा-महामेदा-भूम्यामलकी यांचे स्वरस हे ही नस्यासाठी उपयुक्त ठरतात. स्तन्य हे घृत व जीवनीय गणातील द्रव्यांबरोबर नस्यासाठी व पानासाठीही वापरणे हितकारक ठरते.

'सकृदुष्णं सकृच्छीतं व्यत्यासाद्धिकिकनां पयः।

पाने नस्तःक्रियायां वा शर्करामधुसंयुतम्।।'- च.चि. १७/१३१

हिक्केमध्ये सद्यःफलदायी चिकित्सा म्हणून शीत व उष्ण जलाचा पानासाठी व्यत्यासात प्रयोग करणे हिताचे ठरते. दर २-५ मिनिटांनी अतिशीत व अतिउष्ण जल आलटून पालटून द्यावे, असा याचा अर्थ आहे. केवळ एवढ्याच उपचारानेही बरेच वेळा क्षुद्रा व अन्नजा हिक्का नष्ट होऊ शकते. अन्नजा हिक्केसाठी याखेरीज उष्ण, स्निग्ध, द्रव, मधुर अशा द्रव्यांचे पेयपान करणे अत्यंत लाभदायी ठरते.

औषधी द्रव्यांपैकी सूतशेखर, समीरपन्नग, शंखभस्म, सर्पगंधा ही औषधी द्रव्ये आल्याच्या रसाबरोबर देण्याने चांगला फायदा होतो. मयुरपिच्छामशी व शंखभस्म प्रत्येकी २५० मि. ग्रॅ. यांचे मिश्रण मधाबरोबर देणे सद्यःफलदायी ठरते. हे मिश्रण मुहुर्मुहु म्हणजेच थोडेथोडे- वारंवार जाटवणे अधिक फायदेशीर ठरते. अमृतधारा हेही असेच सद्यःफलदायी असे औषध. सुगंधी द्रव्यांपासून बनविलेले हे अमृतधारा वातानुलोमनासाठी अग्रगण्य समजले जाते. ५ ते १० थेंब दर ५ मिनिटांनी हिक्केचा वेग कमी होईपर्यंत द्यावेत. उत्कृष्ट वातानुलोमक असल्यानेच अमृतधारेचा उपयोग हिक्केप्रमाणेच छिर्द, कास, श्वास, उदरशूल यासाठीही उत्तम प्रकारे होताना दिसतो.

मयुरपिच्छामशीच्या अमावी चांगल्या रेशमी वस्त्राची मशी (काळी राख) वापरणे हेही लाभदायी ठरते.

क्षुद्रहिक्केसाठी दशमूलादि क्वाथ, कुलत्थ क्वाथ, धान्यादि क्वाथ हे कल्प कार्यकारी ठरतात.

अन्नजा हिक्केसाठी हरिद्रा, अभया किंवा कटुका चूर्ण यांचे मिश्रण तिल-तैलातून दिले जाते.

यमला हिक्केसाठी पुष्करमूल, चित्रक, काकडशिंंगी, कचोरा यांच्या क्वाथाने सिद्ध केलेली यवागु वापरणे लाभदायी असते किंवा दशमूल, रासना, पिंपळी, सूंठ, पिंपळमूळ, भुईआवळा, गुडूची, मुस्ता यांनी सिद्ध यवागुचाही चांगला उपयोग होतो.

गंभीरा, महती व व्यपेता हे असाध्य प्रकार आहेत. यांच्यासाठी प्रत्याख्येय चिकित्सा करावी. यासाठी सामान्य चिकित्सापद्धतीत सांगितलेले उपचार करावेत. त्याचबरोबर शिलाजतु, कोष्ठ, सर्जरस, हरिद्रा, हिंगु आदि विविध द्रव्यांचे सहाय्याने धूमपान करावे. औषधांच्या अनुपानासाठी मध, सौवर्चल व मातुलुंग स्वरस यांचा वापर करावा.

'स्वेदनं वमनं नस्यं धूमपानं विरेचनम्।

निद्रा स्निग्धानि चान्नानि मृदूनि लवणानि च।।

जीर्णाः कुलित्या गोधूमाः शालयः षष्टिका यवाः।

उष्णोदकं मातुलुंगं पटोलं बालमूलकम्।।

पक्वं कपित्थं लशुनं क्षौद्रं चेष्टानि हिक्किनाम्।।'- योगरत्नाकर.

जीर्णशालीषष्टीक, कुलत्थ, गोधुम, यव हे हिक्केत विशेष पथ्यकर ठरतात. मातुलुंग, पटोल, बालमूलक, लशुन, पक्वले केवठ व मध हेही पथ्यकर पदार्थ आहेत. गरम पाणी पथ्यकर ठरते. जांगल पशुपक्षांचे मांस हितकर आहे. विहाराच्या दृष्टीने पाहता भरपूर निद्रा आणि विश्रांती आवश्यक ठरते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

हिक्का (Hiccough)

उदर व उरःप्रदेश यांचे विभजन करणाऱ्या श्वासपटलाच्या (Diaphragm) नियमित स्वरूपाच्या हालचालीमुळे श्वास-प्रश्वासाची प्राकृत क्रिया घडत असते. ज्यावेळी हा श्वासपटल संकुचित होतो, त्यावेळी कंठामधून श्वास बाहेर पडत असतो. श्वासपटलाचा हा संकोच कोणत्याही कारणाने अनियमित झाला व त्यावेळी उपजिह्विकेने कंठमार्ग आच्छादित झाला तर बाहेर पडणाऱ्या वायूच्या मार्गात अडथळा उत्पन्न होतो आणि हिक् हिक् असा विशिष्ट शब्दोच्चार उत्पन्न होतो.

श्वासपटलाच्या अनियमित संकोचाची (Colonic diaphragmatic spasm) २ प्रमुख कारणे आहेत.

१. पचनसंस्थानाशी संबंधित असणारी Alimentary.

२. वातनाडी संस्थानीय - Nervous.

१. पचनसंस्थानाशी संबंधित हिक्का : विदाही पदार्थांच्या सेवनाने अन्ननलिकेचा क्षोभ होणे, आमाशय कलाशोथ, अन्नारोघ, आनाह- आध्मान या कारणांनी श्वासपटलाच्या होणारा अनियमित संकोच हा पचनसंस्थानीय समजता येईल.

२. वातनाडी संस्थानीय हिक्का : व्योषापस्मार (Hysteria), मस्तिष्काच्या ठिकाणी होणारे अर्बुद (Cerebral Tumour), मस्तिष्कावरणशोथ (Meningitis), जलशीर्ष (Hydrocephalus), मदात्यय यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या हिक्केला केंद्रिय किंवा वातनाडी संस्थानीय हिक्का असे म्हटले जाते.

वृक्कशोथ (Chronic Nephritis), मूत्रविषमयता (Uraemia) हीही वातसंस्थानीय हिक्केची आणखीन काही कारणे आहेत.

□□□

व्याख्या

१. 'श्वासत्वं वेगवदूर्ध्ववातत्वं'- मधुकोषटीका
२. 'श्वासस्तु भस्त्रिकाध्मानसमवातोर्ध्वगामिता।' - मधुकोष टीका.

ज्या व्याधीमध्ये वायूला ऊर्ध्वगती प्राप्त होत असते तो व्याधि श्वास हा होय. या ठिकाणी वायु या शब्दाने प्राणवायु अपेक्षित आहे. लोहाराचा भाता जोराने फुंकला असता ज्याप्रमाणे आवाज करत वायु बाहेर पडतो त्याप्रमाणे श्वासोच्छ्वास हा शब्द व अवरोधपूर्ण असणारा हा एक व्याधि आहे.

या रोगामध्ये 'श्वास' या लक्षणाने श्वासगती वाढणे अपेक्षित आहे. श्वास रोगामध्ये श्वासोच्छ्वासाची प्रतिमिनिट गती वाढत असते.

श्वास हा एक महागंभीर स्वरूपाचा व्याधि आहे. प्राणहरण करणारे अनेक रोग आहेत, पण त्या सर्वांमध्ये हिक्का व श्वास हे प्राणहरणात अग्रगण्य असे व्याधि आहेत. यासंबंधी चरकाचार्य म्हणतात-

'कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तुं ते तथा।

यथा श्वासश्च हिक्का च प्राणानाशु निकृन्तः॥'- च.चि. १७/४

श्वास हा प्राणवह स्रोतसाचा व्याधि आहे. यामध्ये श्वासावरोध हे लक्षण निर्माण झाल्याने शरीरगम होणारा बाह्य सृष्टीतील प्राणवायूचा पुरवठा योग्य तऱ्हेने होऊ शकत नाही. रक्तावरोध सर्व शरीरात संचार करून जीवनाचे कार्य घडून आणणारा प्राणवायु अपुरा झाल्याने प्राणाचे भय उत्पन्न होते. रुग्ण हा अधिकाधिक प्राणवायु ग्रहण करण्याचा प्रयत्न करतो. याचीच परिणती श्वासोच्छ्वासाची गती वाढण्यात होत असते.

श्वासाची जी प्राकृत क्रिया चालते त्यामध्ये श्वास आत घेण्याचे कार्य प्राणवायूकडून घडते व श्वास बाहेर टाकण्याचे कार्य हे उदानाकडून घडत असते. श्वसनावेळे बाह्य वातावरणातील प्राणावायु शरीरात घेतला जात असतो. बाह्य सृष्टीतील हा प्राणवायु शरीर घटकात वर्णन केलेल्या प्राण-व्यानादि पंच वात प्रकारातील प्राणापेक्षा अगदी वेगळा असा आहे, ही गोष्ट या संदर्भात लक्षात घ्यावयास हवी. बाह्य सृष्टीतील- वातावरणातील प्राणवायु हा श्वसनावेळे शरीरात घेतला जातो व प्राणवह स्रोतसात त्याचे परिणमन होऊन शरीरभावात तो रूपांतरित होतो. या प्राणाचे शरीरातील प्रमुख स्थान नाभी हे आहे. शार्ङ्गधरानी श्वासोच्छ्वासाची क्रिया वर्णन करताना-

'नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलांतरम्।

कंठात् बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम्॥

पीत्वा चांबर पीयूषं पुनरायाति वेगतः।

धारयत्यखिलं देहं जीवयन् च जठरानलम्॥'- शा. म. खं.

असे म्हटलेले आहे.

श्वासोच्छ्वासाच्या हालचालींना उदराभरून, नाभीपासून सुरुवात होते. म्हणूनच या प्राणवायूला नाभिस्थ म्हटले आहे. हा वायु कंठातून बाहेर पडतो. बाह्य सृष्टीतील अंबर पीयूष (प्राणवायु) घेऊन तो पुन्हा वेगाने आत शिरतो व देहाचे आणि जठरानलाचे धारण करतो. श्वासोच्छ्वासाच्या सर्वच हालचालींचे यथायोग्य असे वर्णन या ठिकाणी शार्ङ्गधरानी केलेले आहे.

प्राणवह स्रोतसात बाह्य सृष्टीतील प्राणवायूचे परिणमन शरीरभावात होते. शरीरभावात परिणत झालेला हा प्राणवायु 'प्राणो शोणितं हि अनु-र्तते' (च. सू. २४।४) या न्यायाने सर्व शरीरात रक्तावरोध संचरण करून जीवनाचे कार्य करीत असतो. 'रक्तं जीव इति स्थिति' ही रक्ताला मिळणारी उपाधीही याच प्राणवायूमुळे प्राप्त झालेली आहे, हे स्पष्ट आहे.

श्वास व्याधीमध्ये प्राणवह स्रोतसाची दुष्टी होते व बाह्यसृष्टीतील शरीरास आवश्यक असणारा प्राणवायु योग्य प्रकारे मिळवनास होते. प्राणवह स्रोतसाची दुष्टी होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे प्राणव्यानादि पंच वात प्रकारातील दुष्टी हे आहे. मूर्धा हे प्रमुख स्थान असणारा, सर्व इंद्रियांवर नियंत्रण राखणारा, श्वास आत घेण्यास कारणीभूत ठरणारा असा जो प्राणवायु त्याची सुद्धा दुष्टी असते. या प्राणवायूची गती विमार्ग किंवा प्रतिलोम झाल्याने श्वासाच्या संप्राप्तीतील घटना घडत असतात.

श्वासाचे ५ प्रकार केलेले आहेत. महा, ऊर्ध्व, छिन्न, तमक आणि क्षुद्र हे ते ५ प्रकार होत. खरे पाहता ही श्वासाची संख्यासंप्राप्ति नव्हे. एकाच व्याधीचे कारणानुरूप जे विविध भेद केले जातात त्यास व्याधीची संख्या संप्राप्ति असे म्हटले जाते. श्वासाचे केलेले ५ प्रकार हे कारणानुरूप नसून लक्षणानुरूप केलेले आहेत. खरे पाहता हे एकाच व्याधीचे ५ प्रकार आहेत असे मानणेही कठीण आहे. कारण या पाचही प्रकारांची कारणे, त्यांची संप्राप्ति, त्यामध्ये उत्पन्न होणारी लक्षणे, साध्यासाध्यत्व व त्यासाठी करावी लागणारी चिकित्सा या सर्वांमध्ये फार मोठे अंतर आहे. केवळ प्राणवायूचे विमार्गगमन व तदजनित श्वास हे लक्षण इतकेच साम्य सर्व प्रकारांत आहे.

श्वास हे प्रधान लक्षण असणाऱ्या ५ वेगवेगळ्या (स्वतंत्र) व्याधींचा एकत्रितपणे संग्रह करून त्यांचा विचार येथे केला गेला आहे असे म्हणता येईल.

सामान्य हेतू

'रजसा धूमवाताभ्यां शीतस्थानाम्बुसेवनात्।

'व्यायामाद्ग्राम्यधर्माध्वरुक्षान्निविषमाशनात्।।

आमप्रदोषादानाहाद्रौक्षादत्यपतर्पणात्।

दौर्बल्यान्मर्मणो घाताव्द्व्वाच्छुद्धतियोगतः।।

अतीसारज्वरच्छर्दिप्रतिश्यायक्षतक्षयात्।

रक्तपित्तादुदावर्ताद्विसूच्यलसकादपि।।

पाण्डुरोगाद्विषाच्चैव प्रवर्तते गदाविमौ।

निष्वावमाषपिण्याकतिलतैलनिषेवणात्।।

पिष्टशालूकविष्टम्भिवादिहिगुरुभोजनात्।

जलजानूपपिशितदध्यामक्षीरसेवनात्।।

अभिषन्धुपचाराच्च श्लेष्मलानां च सेवनात्।

कण्ठोरसः प्रतीघाताद्विबन्धैश्च पृथग्विधैः।।'- च.चि. १७/९ ते १४

श्वासाचे जे सामान्य हेतू सांगितले जातात त्यांनी विविध प्रकारे दोषप्रकोप घडतो किंवा प्राणवाह स्रोतसाची दुष्टी होते. प्राणवायूच्या विमार्गगमनासाठी हे हेतू कारणीभूत ठरतात. या अर्थाने श्वासाच्या पाचही प्रकारांमध्ये हे सामान्य हेतू आहेत असे म्हणता येईल. या सामान्य हेतूंचे जोडीला जेव्हा विशिष्ट हेतूही साथ देतात तेव्हा त्या त्या कारणानुरूप वेगवेगळे श्वासप्रकार उत्पन्न होत असतात. धूर, धूळ, वावटळ, अतिशीत प्रदेशात राहणे, गार पाणी पिणे, अतिव्यायाम, मैथुन, चंक्रमण, रुक्षान्न सेवन, विषमाशन, शरीरात आमोत्पत्ति अधिक प्रमाणात होणे, रौक्ष्य वाढणे, अपतर्पण, दौर्बल्य, मर्मोपघात, गुरु-लघु आदि द्वंद्वांचे व्यत्यासात प्रयोग करणे (गुरु-लघु, मंद-तीक्ष्ण, शीत-उष्ण, स्निग्ध-रूक्ष, श्लक्ष्ण-खर, सान्द्र-द्रव, मृदु-कठीण, स्थिर-चल, सूक्ष्म-स्थूल, विशद-पिच्छिल ही द्रव्ये अनियमितपणे - आलटून पालटून घेणे.), शोधन कर्मांचा अतियोग हे श्वासाचे हेतू आहेत.

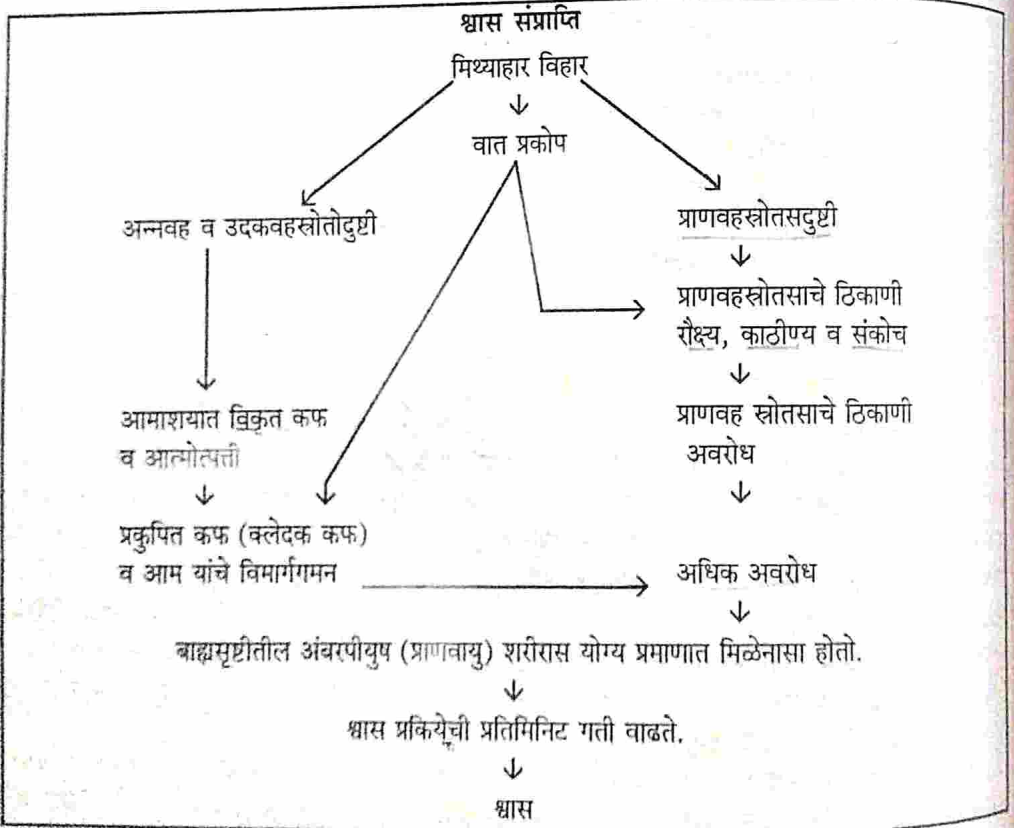
त्याचबरोबर आहारात पावटा, उडीद, तिळाची पेंड, तिळाचे तेल, पिष्टमय पदार्थ, अवष्टंभ करणारी द्रव्ये, विदाही-गुरु पदार्थ, आनूप व औदक मांस, कच्चे दूध किंवा अन्य अभिष्यंदी, कफकर पदार्थ अधिक प्रमाणात सेवन करणे हीही श्वासाची कारणे आहेत.

अतिसार, ज्वर, छर्दि, प्रतिश्याय, उरःक्षत, राजयक्ष्मा, रक्तपित्त, उदावर्त, विसूचिका, अलसक, आनाह, पांडू, कास, हृद्रोग व विषरोग यामध्ये श्वास हा उपद्रव स्वरूपात किंवा उदक या स्वरूपात उत्पन्न होत असतो.

वर सांगितलेल्या कारणांपैकी काही कारणे ही स्रोतोवैगुण्य करणारी आहेत. ही कारणे विशेषतः वातप्रकोप करून स्थानवैगुण्य निर्माण करतात. धूर, धूळ, शीतसेवा, मर्मोपघात इ. कारणे ही या स्वरूपाची आहेत. याउलट पावटा, उडीद यापासून पुढे सांगितलेली आहारजन्य कारणे ही प्रामुख्याने अभिष्यंदी व कफकर अशी आहेत. स्रोतोवैगुण्य व दोषप्रकोप या दोन्ही घटना एकत्रितपणे असल्याखेरीज श्वास उत्पन्न होऊच शकत नाही. यासाठीच श्वासाच्या निर्मितीसाठी हे दोन्ही प्रकारचे हेतू अवश्यंभावी असेच असतात.

संप्राप्ति

१. 'मारुतः प्राणवाहीनि स्रोतांस्याविश्य कुप्यति।
उरःस्थः कफमुद्धूय हिक्काश्वासान्करोति सः॥'-च.चि. १७/१५
२. 'यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः।
विष्वग्जति संरुद्धस्तदा श्वासान्करोति सः॥'- च.चि. १७/४२
३. 'कफोपरुद्धगमनः पवनो विश्वगास्थितः।
प्राणोदकान्वाहिनि दुष्टा स्रोतांसि दूषयन्॥
उरस्थः कुरुते श्वासं आमाशयसमुद्भवम्॥'- अ.ह.नि. ४/३

मिथ्या आहारविहाराने प्राणवह स्रोतसाची दुष्टी होते. आमाशयात कफस्थानी कफदोष व आम अधिक प्रमाणात उत्पन्न होतात. प्रकुपित कफ हा विमार्ग होऊन प्राणवह स्रोतसात जातो. या कफाने तेथे स्रोतरोध उत्पन्न होत असतो. या अवरोधाने प्राणाच्या प्राकृत गतीत अडथळा येऊन तो प्रतिलोम होतो.

वायवेळी वातप्रकोपक आहारविहाराने वायूचाही प्रकोप होतो. मृदुत्व, स्निग्धत्व, स्थिरत्व हे प्राणवह स्रोतसाला कार्यरत ठेवण्यासाठी उपयुक्त असणारे कफाचे गुण प्रकुपित वायूमुळे न्हास पावतात आणि प्राणवह स्रोतसाचे टिकाणी रौध्र्य, काठीण्य, संकोच हे गुण वाढीस लागतात. रुक्ष, कठीण, संकुचित बनलेल्या प्राणवह स्रोतसात आमाशयापासून विमार्ग झालेल्या क्लेदक कफाने अधिकच अवरोध उत्पन्न होतो. प्राणवह स्रोतसाचे जोडीला उदकवह आणि अन्नवह स्रोतसांची दुष्टी घडते आणि श्वास रोग उत्पन्न होतो. कफाने झालेला अवरोध व वातामुळे आलेला संकोच यांच्यामुळे बाह्य सृष्टीतील अंबरपीयूष (प्राणवायु) शरीरास योग्य त्या प्रमाणात मिळेनासा होतो आणि गंभीर अवस्था प्राप्त होते.

आमाशयातील क्लेदक कफ हा या व्याधीचे मूळ कारण असल्यानेच श्वासाचे उद्भवस्थान आमाशय असे सांगितले गेले आहे. श्वासाचे अधिष्ठान प्राणवह स्रोतस म्हणजेच फुफ्फुस व तत्संबंधित वायुवाहिन्या व वायुकोष हे आहे. क्लेदक कफ व प्राणवायु यांची दुष्टी यामध्ये असते तर प्राणवह, उदकवह आणि अन्नवह ही ३ स्रोतसे दुष्ट झालेली असतात. श्वासाचे जे ५ प्रकार आहेत त्यातील दोषांचे बलाबलाचा विचारही सुश्रुतानी मांडलेला आहे.

'वाताधिको भवेत्क्षुद्रः तमकस्तुकफोद्ध्रवः।

कफवाताधिकश्चैव संसृष्टच्छिन्नसंज्ञकः॥

श्वासो मारुत संसृष्टो महानूर्ध्वस्तथा मता॥'- सु.उ. ५१/४

क्षुद्रश्वासामध्ये वातप्रधानता असते. तमकश्वास हा कफप्रधान दोषांनी निर्माण होतो, छिन्न श्वासात वात कफ हे दोष प्रधानतया असतात, तर महा व ऊर्ध्व श्वासांत सान्निपातिक दोष प्रकोप असून त्यात वात हा अधिक बलवान असतो. सुश्रुत टीकाकार डल्हण याने छिन्न श्वास हा पित्तप्रधान असतो, असे एकीय मत सांगितलेले आहे.

पूर्वरूपे

१. 'प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्यानमेव च।

आनाहो वक्त्रवैरस्यं शंखनिस्तोद एव च॥'- माधवनिदान

२. 'आनाहः पार्श्वशूलं च पीडनं हृदयस्य च।

प्राणस्य च विलोमत्वं श्वासानां पूर्वलक्षणम्॥'- च.चि. १७/१७

आनाह, पार्श्वशूल, हृत्पीडा, श्वास बाहेर टाकताना त्रास होणे, अन्नावर वासना नसणे, अरुचि, आध्मान, आस्य-वैरस्य, शंखभेद ही श्वासाची पूर्वरूपे आहेत. यापैकी भक्तद्वेष, अरुचि, आनाह, आध्मान ही लक्षणे आमाशय दुष्टी सूचित करणारी किंवा अग्निमांद्याची निदर्शक अशी आहेत. पार्श्वशूल, हृत्पीडा, शंखभेद, उच्छ्वासाचे वेळी त्रास होणे ही प्राणवायूच्या विमार्गगमनाची लक्षणे आहेत.

सामान्य लक्षणे

पूर्वरूपात सांगितलेली लक्षणेच अधिक बलवान होऊन अधिक प्रमाणात व्यक्त झाल्यास त्यांना रूप असे म्हटले जाते. श्वासाची गती वाढणे हे श्वासाचे प्रत्यात्मिक लक्षण आहे, अन्य सर्व लक्षणे प्रकारानुरूप कमी अधिक प्रमाणात मिळतात.

विशेष लक्षणे

महाश्वास :

'उद्धूयमानवातो यः शब्दवद्दुःखितो नरः।

ऊर्ध्वः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशाम्॥

प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः।

विकृताक्षाननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक्॥

दीनः प्रश्नसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम्।

महाश्वासोपसृष्टः स क्षिप्रमेव विपद्यते॥'- च.चि. १७/४३ ते ४५

या श्वास प्रकारात रोगी हा माजलेल्या व कृद्ध झालेल्या मस्तबाल बैलाप्रमाणे फुत्कार टाकल्यासारखा सशब्द श्वास

कारतो. श्वास हा सकल असतो. जोराने आवाज होत असल्यामुळेच तो दुरूनही ओळखता येतो. असा हा श्वास सकल असतो व निरंतर चालू राहतो. रुग्णाची संज्ञा नाह होते. तो ज्ञानविज्ञानरहित म्हणजेच अज्ञेत होतो. श्वासोच्छ्वास असातो. तोंड व डोळे उघडे राहतात. मल व मूत्र कांच अवरोध होतो. रोगी दीन बनतो. काही तुल्य शब्दक अर्थाने शब्दोच्चार तो करीत असतो. या अवस्थेत रोगी फार काल राहत नाही. लवकरच मृत्यू येतो.

महाश्वास हा नेहमीच अन्य व्याधींमध्ये, उपद्रवात्मक स्वरूपात उत्पन्न होत असतो. वरील सूचामध्ये 'दुःखितेन असा जो शब्द प्रयोग आहे तो अन्य काही व्याधीने पीडित असल्याने दुःखित अशा अर्थाने वापरलेला असावा. अतिव्यायामानेही जोराने धापा टाकीत श्वास पेणे असे लक्षण आढळते. पण तेथे थोड्याशाही विषांतीने श्वासवेग येतो. म्हणूनच या प्रकारास क्षुद्रश्वास म्हणतात. याउलट महाश्वासातील श्वासकृच्छ्रता ही निरंतर अशी असते. व्यवहारात या श्वास प्रकारास त्याच्या आवाजाच्या वैशिष्ट्यामुळेच 'घोर लागणे' असे म्हणतात. महाश्वास उत्पन्न होणे हे एक अरिष्ट सूचक असे लक्षण आहे.

ऊर्ध्वश्वास :

'दीर्घं श्वासिति यस्तूर्ध्वं न च प्रत्याहरत्यधः।
 श्लेष्मावृतमुखस्रोतोः कुब्जगन्धवहार्दितः॥
 ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः।
 प्रमुह्यन् वेदनार्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः॥
 ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते।
 मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून्॥'- च.चि. १७/४१ ते ५१

महाश्वासाप्रमाणेच नेहमी उपद्रव स्वरूप येणारा आणि अरिष्ट सूचक असा ऊर्ध्वश्वास हाही एक प्रकार आहे. ऊर्ध्वं श्वासात उच्छ्वास फार दीर्घ असतो, परंतु श्वासग्रहणाची क्रिया मात्र फारच अल्पकाल चालते. चक्रदमने 'दोष श्वासति' याचा अर्थ सांगताना 'श्वासस्य बहिर्निर्गमनं दीर्घकालं करोति न च प्रत्याहरत्यध इति श्वासमध्ये न नयति' असे स्पष्टीकरण केलेले आहे.

ऊर्ध्वं श्वासामध्ये याप्रमाणे दीर्घ उच्छ्वास हे प्रधान लक्षण आहे. प्राणवह स्रोतसाचा मार्ग हा कफाने अवरुद्ध होतो. वातप्रकोपाची लक्षणेही उत्पन्न होतात. डोळ्यांतील बुबुळे वर खेचल्याप्रमाणे रुग्ण पाहतो, डोळे सारखे इकडे-तिकडे फिरतात- चंचल असतात, वारंवार वेदनेने पीडित होतो व वरचेवर मूर्च्छा उत्पन्न होते. या सर्व लक्षणांमुळे रोगी वेदना झालेला असतो.

ऊर्ध्वश्वासाचा रोगीही फार काल जिवंत राहत नाही. व्यावहारिक भाषेत या श्वासप्रकाराला वरचा श्वास लागणे असेच सार्थ नाव दिले जाते.

छिन्न श्वास :

'यस्तु श्वासिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः।
 न वा श्वासिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुगर्दितः॥
 आनाहस्वेदमूर्च्छार्तो दह्यमानेन बस्तिना।
 विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसनं रक्तैकलोचनः॥
 विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलयन्नरः।
 छिन्नाश्वासेन विच्छिन्नः स शीर्षं प्रजहात्यसून्॥'- च.चि. १७/५२ ते ५४

छिन्न श्वास हाही स्वतंत्रपणे उत्पन्न होत नाही. महा व ऊर्ध्वं श्वासाप्रमाणेच नेहमी अन्य व्याधीमध्ये उपद्रव म्हणून येणारा हा श्वास प्रकार आहे. हाही अरिष्टसूचक असाच समजला जातो.

छिन्नाश्वासात श्वासाची विषम गती असणे हे महत्त्वाचे लक्षण असते. श्वासवेग अत्यधिक प्रमाणात वाढत जातो, नंतर तो क्रमशः हळूहळू कमी होत जातो व काही काल तर श्वसन पूर्णपणे थांबते. अल्पावधीतच पुनः श्वास-वेग क्रमक्रमाने

कडत जातो. अशी ही श्वासाची आवर्तने नित्य घडत असतात. या एका आवर्तनाचा कालावधी काही वेळा तर १ ते २ मिनिटे इतका अल्प असतो.

याप्रकारात श्वासगती वैषम्याचे जोडीला अन्य अनेक लक्षणे उत्पन्न होतात. श्वास सकट असतो. हृदय आदि मर्मस्थानी फेडा उत्पन्न होते. आनाह, स्वेदातिप्रवृत्ति आणि मूर्च्छा याप्रकारची लक्षणे आढळतात. वस्तिप्रदेशी दाह, नेत्र जलाने परिपूर्ण असणे, एकच डोळा अधिक लाल होणे, मुखशुष्कता या प्रकारची लक्षणे आढळतात. पांडुता व प्रमाहानी ही लक्षणेही उत्पन्न होतात. थोड्याच वेळात मृत्यू येतो.

छिन्न श्वासात कफवाताधिक्य असते असे सुश्रुतानी म्हटले असले तरी स्वेदातिप्रवृत्ति, वस्तिप्रदेशी दाह, मुखशुष्कता आदि लक्षणांवरून या प्रकारात पित्तानुबंध असतो असे टीकाकारांनी स्पष्ट केलेले आहे. मनोविभ्रम व दैन्य ही लक्षणेही छिन्न श्वासात प्रामुख्याने आढळतात.

तमकश्वास :

तमकश्वासालाच व्यावहारिक भाषेत 'दमा' असे म्हणतात. ज्याची चिकित्सा अधिक प्रमाणात करावी लागते, असा हा एक श्वासप्रकार आहे. हा एक याप्य व्याधि असून श्वासाचे वारंवार वेग येणे हे यातील महत्त्वाचे लक्षण असते.

तमकश्वासाच्या निदानाचा विचार करताना श्वासाच्या सामान्य हेतूंचे जोडीला अन्य कारणांचाही विचार करणे आवश्यक ठरते. ग्रंथातून जरी वर्णन नसले तरी तमकश्वासामध्ये कुलज हेतूंचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. अनेक रुग्णांच्या परीक्षणांतून तमकश्वास हा एक कुलज व्याधि आहे असे दाखविता येते.

या श्वास प्रकारास तमकश्वास हे नाव देण्याची २ कारणे संभवतात. श्वासवेगाचे वेळी डोळ्यांसमोर अंधेरी येणे (तमःप्रवेश) हे लक्षण या प्रकारात असल्याने त्यास तमकश्वास म्हटले जाते, हे एक स्पष्टीकरण आहे. दुसऱ्या स्पष्टीकरणानुसार श्वासाचे वेग रात्रीच्या वेळी अंधाराच्या वेळी येतात, म्हणून यास तमकश्वास म्हणावे असे आहे. 'तमसा वर्धते नित्यम्' असे या श्वासाचे वर्णन केले जाते.

वेग रात्री अधिक असतात व वेगावस्थेत तमःप्रवेश हे लक्षण असते असा आपणास या दोन्हीवरून निष्कर्ष काढता येईल.

'प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते।
श्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च॥
करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा।
अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम्॥
प्रताम्यायतिवेगाच्च कासते सन्निरुध्यते।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः॥
श्लेष्मण्यमुच्यमाने तु भृशं भवति दुःखितः॥
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्तं लभते सुखम्॥
अथास्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम्।
न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः॥
पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः।
आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाभिनन्दति॥
उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्वद्यता भृशमर्तिमान्।
विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते॥
मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्चाभिवर्धते।
स याप्यस्तमकश्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः॥'-च.चि. १७/५५ते६२

श्वासाची सामान्य संप्राप्ति म्हणून जी सांगितले जाते, ती खरी पाहता तमकश्वासाचीच संप्राप्ति आहे. या संप्राप्तीमुळे
आमाशयातील प्रकुपित झालेला कफ हा प्राणवह स्रोतसात विमार्ग होतो. वायुही स्वकारणांनी प्रकुपित झालेला अर्थात
या प्रकुपित वायूमुळे संकुचित, कठीण, रुक्ष झालेल्या श्वासनलिकांमध्ये विमार्ग कफाने अधिकच अवरोध होतो.
प्राणवायूला प्रतिलोम गती प्राप्त होते व तमकश्वासाचा वेग येतो.

प्राणवह स्रोतसाच्या ठिकाणी स्थानवैगुण्य असते, हे स्थानवैगुण्य सामान्यतः कुलज असले तरी वानप्रकोपक अशा
कारणांनीही ते उत्पन्न होऊ शकते.

तमकश्वासाचा आरंभ हा प्रतिश्याय, कास अशा पूर्वोत्पन्न व्याधींपासून होताना दिसतो. पीनस, कास, घशात प्रणुण
असा आवाज येणे ही पूर्वरूपावस्थेतील लक्षणे रूपावस्थेत अधिकच व्यक्त होतात. श्वासाचा वेग हा काफकालामध्ये
शीतकालामध्ये व म्हणूनच रात्रीच्या वेळी अधिक असतो. शीत ऋतूमध्ये आकाश ढगाळलेले असताना, कफ
आकारविहारामुळे तमकश्वासाचा वेग येतो किंवा आलेला असेल तर अधिक वाढतो.

वेग आला असताना कास हे लक्षण प्रामुख्याने असते. खोकल्याची ढास लागते. कफ मात्र लवकर सुटत नाही. कास
कासाबरोबर होतो. कफ पडून गेला की थोडावेळ आराम वाटतो. पुन्हा थोड्याशाच वेळात पुन्हा खोकला सुरू होतो. कास
सतत खवखवत असतो. बोलणे सकष्ट होते. श्वास वेग वाढतो. रुग्णास झोपले असता अधिक श्वास वाढतो व उठून बसून
असता थोडे बरे वाटते. उठून बसले असता प्राणवह स्रोतसात असणारा कफ, त्याच्या अधोगामी स्वभावामुळे केवळ
खालच्या बाजूस राहतो व अवरोध त्यामानाने कमी प्रमाणात असतो. या उलट आडवे पडले असता हा विमार्ग कफ
संपूर्ण प्राणवह स्रोतस व्यापून राहतो व त्यामुळे साहजिकच अधिक अवरोध, प्राणाचे अधिक प्रमाणात प्रतिलोम होणे व
पर्यायाने श्वासवेग वाढणे घडत राहते.

श्वासोच्छ्वासाची प्राकृत क्रिया उदरपटल व काही अंशी अंतर्पर्शुकीय स्नायूमुळे घडते.

तमकश्वासांमध्ये श्वासवाहिन्यांचा मार्गसंकोच, प्राणवहस्रोतसातील कफसंचिती यामुळे स्रोतरोध उत्पन्न झालेला असतो.
त्यामुळे अंबरपीयुष आत घेण्याच्या प्रक्रियेमध्ये बाधा उत्पन्न होते. आवश्यक प्रमाणात अंबरपीयुष मिळण्यासाठी रुग्णास
अधिक परिश्रम घ्यावे लागतात व त्यासाठी अन्य स्नायूंची मदतही घ्यावी लागते.

तमकश्वासाच्या रुग्णाला झोपलेल्या अवस्थेपेक्षा बसल्यावर अधिक बरे वाटते. या अवस्थेत उदरपटल अधिक
खालच्या बाजूस राहते. ज्यामुळे श्वासोच्छ्वास प्रक्रिया सुलभ होण्यास मदत होते. जर श्वासकृच्छ्रता अधिक असेल तर
रुग्णास दोन्ही हात गुडघ्याभोवती धरून बसल्याने बरे वाटते. या अवस्थेत अंसफलक स्थिर होतो व त्यामुळे Serratus
anterior व Pectoral Minor हे स्नायु श्वासोच्छ्वासाच्या प्रक्रियेस मदत करू शकतात. या अवस्थेमध्ये Sternomastoid,
Erector spinae इ. स्नायु कार्यरत होऊन प्राणवायु आत घेण्याच्या प्रक्रियेत मदत करतात.

उच्छ्वास किंवा प्राणवायु बाहेर टाकणे हा प्रक्रियेसाठी तमकश्वासाच्या रुग्णांमध्ये उदरस्नायू व Lattissimusdorsi
या स्नायूंची आवश्यकता भासते. रुग्ण झोपला असताना हे स्नायू ताणले जातात. या उलट हे स्नायू शिथिल झाल्यामुळे
उच्छ्वास अधिक सुलभ होऊ शकतो.

'आसिनो लपते सौख्यं, शयानो श्वासपीडितः' या लक्षणाचा विचार करताना वरील कारणाचा विचारही आवश्यक
ठरतो.

हृद्रोगांमध्ये श्वास हे लक्षण आढळते. आयासेन श्वास हे लक्षण प्रामुख्याने असते. हृद्रोगाच्या काही प्रकारात (Left
ventricular failure व mitral stenosis) ज्यावेळी व्याधीची गंभीरता वाढते त्यावेळी रुग्णास तमकश्वासाप्रमाणेच झोपल्यावर
श्वास घेण्यास श्वास होतो व उठून बसल्यावर थोडेसे बरे वाटते. या हृद्रोगाच्या प्रकारात हृदयातून रसविक्षेपणाचे कार्य योग्य
तऱ्हेने न झाल्याने फुफ्फुसातील रक्ताचे प्रमाण वाढू लागते व या संचित रक्तामुळे श्वासवाहिन्यांचा अवरोध उत्पन्न होतो.
तमकश्वासाप्रमाणेच याही ठिकाणी अवरोध येत असल्यानेच 'आसिनो लपते सौख्यं शयानो श्वास पीडितः' हे लक्षण निर्माण
होत असते. या अवस्थेतच हृद्रोगात श्वास (तमकश्वास) उपद्रवात्मक निर्माण झाला असे म्हटले जाते. अर्वाचिन वैद्यक
शास्त्राला यास Cardiac asthma असा सार्थ शब्दप्रयोग केला जातो.

'आसिने लभते सौख्यं, शयानः श्वास पीडितः' हे लक्षण याप्रकारे अन्य श्वासप्रकारामध्ये न आढळता केवळ तमकश्वासांमध्येच आढळते व म्हणूनच व्यवच्छेदाचे दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

श्वास व त्याबरोबरच कासाचे वेग तीव्र स्वरूपात आल्यास मोह उत्पन्न होतो, काही सुचेनासे होते. डोळे सुजल्यासारखे वाटतात. कपाळावर, छातीवर घाम अधिक प्रमाणात येतो.

व्याधि कफवातप्रधान असल्याने शैत्याने वृद्धि होते तर उष्णोपचाराने उपशम मिळत असतो.

व्याधि स्वभावतः याप्य असल्याने उपचारामुळे तात्पुरता उपशम प्राप्त होत असला तरी थोड्याशा मिथ्याहारविहारामुळे किंवा ऋतूबदलानेही दोषप्रकोप होऊन पुन्हा वेग उत्पन्न होत असतो.

तमकश्वासाच्या वेगावस्था व अवेगावस्था अशा दोन अवस्था संभवतात. तमकश्वासाची म्हणून वर सांगितलेली सर्व लक्षणे ही वेगकालीन लक्षणे आहेत. हा वेग काही मिनिटे, तास वा दिवस टिकून राहू शकतो. दोषदुष्टी व स्रोतोवैगुण्य यांच्या बलाबलत्वावर हे अनुबंधत्व अवलंबूनच असते. अवेगावस्थेत म्हणजेच वेगमध्यकालीन अवस्थेत रोगी पूर्ण स्वस्थ आहे असे वाटते. यावेळी कोणतीही लक्षणे असत नाहीत किंवा परीक्षणामध्येही कोणतीही विकृति आढळत नाही. पण थोड्याशाही कारणाने हे सर्वच चित्र पालटत असते.

तमकश्वासाचे दोषानुबंधानुसार २ प्रकार होतात. तमकश्वास हा वातकफजन्य असा व्याधि आहे हे खरे. याच वातकफांच्या कमी अधिक प्रमाणावरूनच त्याचे हे २ भेद केले जातात. १. कफभूयिष्ठ तमकश्वास व २. वातभूयिष्ठ तमकश्वास.

वातभूयिष्ठ व कफभूयिष्ठ या दोन प्रकारांत करावी लागणारी चिकित्सा अगदी वेगळी असल्याने चिकित्सा सुरु करण्यापूर्वी या प्रकारांचा विनिश्चय होणे आवश्यक ठरते.

कफप्रधान श्वासामध्ये कफछीवन अधिक प्रमाणात असते. खोकल्याची ढास त्यामानाने कमी लागते. कफही त्यामानाने लवकर सुटतो. उरःपरीक्षणामध्ये फुफ्फुसात सर्वत्र कफध्वनि-आर्द्र ध्वनि मिळतात.

याउलट वातभूयिष्ठ श्वासामध्ये खोकला अगदी कोरडा असतो. बरेच खोकल्यानंतर अगदी थोडासा कफ सुटतो. परीक्षणात फुफ्फुसात सर्वत्र रुक्ष- वातध्वनि आढळतात. वातप्रधान तमकश्वास हा अधिक त्रासदायक असा प्रकार आहे.

प्रतमक आणि संतमक श्वास :

'ज्वरमूर्च्छांपिरीतस्य विद्यात् प्रतमकं तु तम्।

उदावर्तरजोऽजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः।।

तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति।

मज्जतस्तमसीवाऽस्य विद्यात् संतमकं तु तम्।।'- च.चि. १७/६०, ६१

तमकश्वासामध्येच जेव्हा ज्वर आणि मूर्च्छा ही लक्षणे अनुबंधी म्हणून उत्पन्न होतात त्यावेळी त्या श्वासप्रकाराला प्रतमक असे म्हटले जाते. उदावर्त, धूळ, धूर, अजीर्ण, शरीरात कोणत्याही कारणाने क्लिन्नता वाढणे, अतिवृद्धावस्था असणे किंवा वेग विधारण करणे यांनी प्रतमक श्वास उत्पन्न होऊ शकतो. तमकश्वास हा वातकफप्रधान रोग असला तरी जेव्हा पित्तानुबंध येतो, त्यावेळी ज्वरादि लक्षणे उत्पन्न होतात व त्यास प्रतमक अशी संज्ञा दिली जाते.

ज्वर, मूर्च्छा आदि पित्तप्रधान लक्षणांनी युक्त असणाऱ्या या प्रकारात जेव्हा डोळ्यांसमोर अधिक प्रमाणात अंधेरी येऊ लागते, रुग्णास आपण अंधारात बुडून गेल्यासारखे वाटत राहते किंवा श्वास वेगास मानसिक प्रक्षोभ कारणीभूत असतो त्यावेळी याच श्वासाला संतमक असे म्हटले जाते.

तमकश्वासात सामान्यतः उष्णोपचाराने बरे वाटत असते परंतु संतमक व प्रतमकामध्ये पित्तानुबंधित्व असल्याने शीतोपचारांनी उपशम मिळतो.

संतमक व प्रतमक हे दोन वेगळे प्रकार न मानता एकाच प्रकारच्या श्वासाचे हे २ उपभेद आहेत असे मानणे संयुक्तिक ठरते, कारण त्या दोहोंची चिकित्सा समानस्वरूपाचीच असते.

क्षुद्रश्वास :

'रुक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन्।

क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनांगप्रबाधकः।

हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेत्तरे।

न च भोजनपानानां निरुणद्धि उचितां गतिम्।।

नेन्द्रियाणां व्यथां नापि कांचिदापादयेद्दुतम्।

स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः।।' - च.चि. १७/६ ३ते६५

क्षुद्रश्वासामध्ये स्रोतोवैगुण्य अत्यल्प प्रमाणात असते, लक्षणेही थोडी असतात व कोणत्याही विशेष चिकित्सेशिवायच तो बरा होत असतो. यासाठीच त्यास क्षुद्रश्वास असे म्हटले जाते.

थोडेसे श्रम, व्यायाम किंवा थोडा अधिक प्रमाणात आहार घेणे इत्यादि कारणांनी वातप्रकोप होतो व क्षुद्रश्वासाचे उत्पत्ति होते. थोड्याशा विश्रांतीने हा श्वासवेग आपोआप कमी होतो. इतर श्वासप्रकाराप्रमाणे यात विशेष पीडा उत्पन्न होत नाही, इंद्रियपीडाही असत नाही. खाणे, पिणे, गिळणे इत्यादीमध्ये बाधा येत नाही. दोषप्रकोप स्वाभाविकरीत्या प्रशम पावणारा असल्याने व्याधीचाही आपोआप प्रशम होतो. स्थानवैगुण्य फारसे नसल्यानेच व्याधीचा वेग फार काल टिकून राहू शकत नाही.

उपद्रव

श्वास व्याधीमध्ये अनेक उपद्रव उत्पन्न होत असतात. स्वरभेद, कास, हद्रोग हे त्यापैकी काही महत्त्वाचे उपद्रव म्हणता येतील.

साध्यासाध्यत्व

'क्षुद्रः साध्यो मतस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते।

त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च।।' - माधवनिदान

श्वास प्रकारातील क्षुद्रश्वास हा सुखसाध्य आहे. तमकश्वास हा कष्टसाध्य वा याप्य असा प्रकार आहे. रोग्याचे शरीरवत् चांगले असले आणि रोग नवीनच उत्पन्न झालेला असेल तर तमकश्वास बरा होण्याची शक्यता असते. महा, ऊर्ध्व आणि छिन्न हे ३ प्रकार असाध्य आहेत. चरकाचार्यांनी या प्रकारांचे वर्णन करताना यामुळेच त्यांना सद्यःप्राणहर, आशुकारी, धीर इत्यादि विशेषणे लावलेली दिसतात. या ३ प्रकारांत प्रत्याख्येय चिकित्सा करावी लागते. जर लक्षणे अत्यल्प असतील तर हे प्रकारही अतिकष्टाने साध्य होऊ शकतात, अन्यथा त्यांना अरिष्ट सूचक असेच मानले जाते.

चिकित्सा

श्वासाच्या ५ प्रकारांपैकी क्षुद्रश्वासाची फारशी चिकित्सा करावी लागत नाही. केवळ विश्रांतीने रुग्णास बरे वाटत असते. महा, ऊर्ध्व आणि छिन्न हे ३ प्रकार असाध्य असल्याने त्यामध्ये फारशी लाभदायी चिकित्सा करता येत नाही. केवळ प्रत्याख्येय चिकित्साच करावी लागते. तमकश्वास हा प्रकार मात्र याप्य आहे. जोपर्यंत औषधे चालू आहेत. तोपर्यंत रोग्यास बरे वाटते. श्वासाची चिकित्सा म्हणत असताना यासाठीच प्रामुख्याने डोळ्यासमोर येते ती तमकश्वासाची चिकित्सा होय. यासाठीच सुरुवातीस तमकश्वास चिकित्सेचा विस्ताराने विचार करावयाचा आहे.

तमकश्वास चिकित्सा : तमकश्वासाची चिकित्सा करताना रोग्याचे बलाबलत्व तसेच दोषानुबंधानुसार कफभूयिष्ठता वा वातभूयिष्ठता यांचा विचार करणे जरूरीचे असते. बलवान रोगी-कफभूयिष्ठता, दुर्बल रोगी-कफभूयिष्ठता, बलवान रोगी-वातभूयिष्ठता आणि दुर्बल रोगी-वातभूयिष्ठता या सर्वांमध्ये वेगळी चिकित्सा करणे अपेक्षित असते.

वेगावस्था आणि अवेगावस्था यांचाही वेगळा विचार करावा लागतो. वेगावस्थेमध्ये दोषांवर कार्यकारी, वातानुलोमन करणारी चिकित्सा करावी लागते तर वेगमध्यकालीन अवस्थेत स्थानाला बल देणारी म्हणजेच स्थानवैगुण्य दूर करणारी रसायन चिकित्सा अपेक्षित असते.

वेगकालीन चिकित्सा : श्वासाचे दोन प्रकारचे रोगी आढळतात. १. बलवान व २. दुर्बल. बलवान रुग्णास कफभूयिष्ठ तमकश्वास असताना वमन, विरेचन, धूम इत्यादि सर्व प्रकारचे उपचार हितकर ठरतात. या उलट रोगी दुर्बल-वातभूयिष्ठ श्वासाचा असेल तर त्यास शोधन उपक्रम न करता केवळ शमन उपचार करावेत. त्यास स्नेह, यूष, रस आदींचे सहाय्याने संतर्पण करावे.

कफ दोष उक्लिष्ट नसेल, रोगी दुर्बल असेल अशा अवस्थेत स्वेदन न करता शोधनोपक्रम केले तर वातप्रकोपाची शक्यता असते. आधीच प्रकुपित असणाऱ्या वायूस या नवीन कारणाची जोड मिळाल्यास मर्मोपघात होण्याची शक्यता असते. यासाठीच शोधनोपचार करताना स्नेहन, स्वेदन, दोषांचे तरतमत्व, त्यांची उक्लिष्टता, रोग्याचे बल यांचा एकत्रित विचार करणे योग्य ठरते.

कफभूयिष्ठ श्वासात वमनाचा उत्तम उपयोग होतो. वमनापूर्वी उरोभागी लवण + स्नेह यांनी अभ्यंग करावे. अभ्यंतर स्नेहासाठी तिलतैल वापरावे. स्निग्ध द्रव्यांनीच स्वेदन करावे. यामुळे ग्रथित कफाचे विलयन होऊन तो पातळ होतो- सुटा होतो. स्रोतसे मृदु होतात. वातानुलोमनही घडते. अशावेळी रुग्णास पुन्हा स्निग्ध पदार्थ खाण्यास देऊन कफोत्क्लेश करावा व वमन द्यावे. वमनासाठी मदनफळ, वचा, यष्टीमधु, पिप्पली, सैंधव, मध आदि द्रव्यांचा वापर करावा. उत्क्लेश चांगला झाल्यावर आकंठ पानासाठी लवणजल, इक्षुरस, यष्टिमधु फांट यापैकी कोणत्यातरी द्रवद्रव्याचा वापर करावा. वमनामुळे दुष्ट, स्त्यान, ग्रथित असा कफ पडून जातो व स्रोतसे मोकळी झाल्यामुळे लगेच श्वास वेग कमी होतो.

वमनानंतर काही शेष दोष कंठप्रदेशी लीन होऊन राहणे शक्य असते. त्यासाठी धूमपान करून त्या दोषांचे शमन करावे. धूमपानासाठी धतूरपत्र, मनःशिला, बाजरीचे पीठ यासारख्या उष्ण, तीक्ष्ण, वातानुलोमक द्रव्यांचा वापर करावा.

तमकश्वासात वेगावस्थेत विरेचन ही चिकित्साही उपयुक्त ठरते. 'तमके तु विरेचनम्। (च. चि. १७।११९) असे वर्णन चरकाचार्यांनी केले आहे. तमकश्वासात प्राणवायूला प्रतिलोम गती प्राप्त झालेली असते. प्राणाची प्राकृत गती अधोभागी स्वरूपाची असते. विरेचनाने प्राणास त्याची ही प्राकृत गती प्राप्त करून दिली जाते. शिवाय विरेचन हा कफावरीलही एक महत्वाचा असा उपक्रम आहेच. एक चांगले उदाहरण देऊन हा विषय चरकाचार्यांनी स्पष्ट केला आहे. ते म्हणतात सरळ मार्गाने वाहणारे पाणी, पात्रात काही अडथळा आला की पात्र सोडून अन्यत्र जाते व तेथे हाहाःकार उत्पन्न होतो. शरीरातही असेच घडते. मार्गावरोधाने प्रकुपित झालेला वायु विमार्ग होऊन सर्वत्र पीडा उत्पन्न करतो. यासाठीच वैद्याने सर्व स्रोतसे नेहमी मोकळी राहतील, वायूचा मार्ग विशुद्ध व मोकळा राहिल याची काळजी घेतली पाहिजे. वमन व विरेचन यांनी असा मार्ग मोकळा राहणे शक्य होत असते.

शोधनोपचारानंतर शमन उपचार करावेत. रोगी दुर्बल असेल तर शोधन न करता सुरुवातीपासूनच शमनोपचार करावे लागतात.

'यत्किंचितकफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम्।

भेषजं पानमन्नं वा तद्दहितं श्वासहिक्किनौ।।'- च.चि. १७/१४३

तमकश्वासात जी शमन चिकित्सा करावी लागते ती वातकफघ्न, उष्ण, वातानुलोमक अशी हवी. औषध, अन्न व पान या सर्वांसाठीच वरील गुणकर्मांची द्रव्ये वापरावीत.

वेगकालीन अवस्थेत शोधनाप्रमाणेच शमन चिकित्सा करतानाही दोषांच्या बलाबलत्वाचा विचार महत्वाचा ठरतो. वातप्रधान व कफप्रधान श्वासामध्ये त्या त्या दोषांना प्रतिकारक असे चिकित्सोपक्रम करावे लागतात. दोन्ही प्रकारात वातप्रकोप होणार नाही याची काळजी घ्यावयास हवीच.

वातप्रधान तमकश्वासात कास हे लक्षण फार मोठ्या प्रमाणात असले तरी कफछीवन मात्र फारसे असत नाही. रोग्याला दास लागते. बराच वेळ खोकल्यानंतर अगदी थोड्या प्रमाणात कफ सुटतो. रुग्ण अत्यंत बेचैन असतो. उरःपरीक्षणात सर्वत्र वातध्वनी आढळतात. या अशा अवस्थेत स्नेहपान ही महत्वाची चिकित्सा ठरते. तिलतैल २-२ चमचे गरम करून किंवा गरम पाण्याबरोबर वारंवार दिल्याने फायदा होतो. चंदनबलालाक्षादि तैल आणि नारायण तेल यांचाही वेगकालीन अवस्थेत चांगला उपयोग होतो.

कफप्रधान श्वासामध्ये कफाठीवन पुष्कळ प्रमाणात असते. अरति हे लक्षण त्यामानाने कमी असते. उरःपरीक्षागत फुफ्फुसात सर्वत्र कफध्वनी मिळतात. या रोग्यास उष्ण, रुक्ष, कफघ्न असे उपचार करणे लाभदायी ठरते. बाह्यमन्त्रे, स्वेद अपेक्षित असतोच. यामुळे कफाचे विलयन होण्यास मदत होते. अभ्यंतर औषधीप्रयोगात श्वासकुटार, श्लेष्मांतक रस, समीरपन्नग, चतुर्भुज रस, मल्लसिंदूर, कनकासव या सारख्या कल्पांचा चांगला उपयोग होतो.

श्वासकुटार हा कफभूयिष्ठ श्वासासाठी उत्कृष्ट कल्प आहे. परंतु त्यामध्ये असणारा मरिच अत्यंत रुक्ष, उष्ण असल्याने त्यामुळे रुक्षता वाढून वातप्रकोप अधिकच होण्याची शक्यता लक्षात घेता, याचा उपयोग वातभूयिष्ठ श्वासात करावयाचा नसतो, हे लक्षात घ्यावयास हवे. सिंदूर कल्प व कस्तुरीचे विविध कल्पही याच कारणाने वातप्रधान श्वासात त्रासदायक ठरतात.

श्वासाच्या वातभूयिष्ठ व कफभूयिष्ठ या दोन्ही प्रकारांत उपयुक्त ठरणार्या औषधी कल्पांमध्ये कनकासव, कंटकार्यावलेह, यष्टिमधु कल्प, धान्यादि अवलेह व समीरपन्नग रस हे काही कल्प आहेत

श्वासात अनेक वेळा आत्ययिक अवस्था निर्माण होते. रुग्णास श्वासोच्छ्वास करणे कठीण जाते व त्यामुळे प्राणास्य धोका निर्माण होतो. अशावेळी सद्यःफलदायी म्हणून काही उपक्रम करावे लागतात. उरोभागी स्नेहन, स्वेदन चालू ठेवावे लागते. नारायण तैल २-२ चमचे/गरम यष्टीमधु फांटाबरोबर दर ५-१० मिनिटांनी द्यावे. वेग कमी होईपर्यंत हा उपक्रम चालू ठेवावा. दोन्ही प्रकारच्या श्वासरोग्यांमध्ये याचा चांगला उपयोग होतोच, पण विशेषतः वातप्रधान व अनुत्किलष्ट दोष असताना तर हा अधिकच उपयुक्त ठरणारा प्रयोग आहे.

मनःशिला, यष्टीमधु, धतूरपत्र यांच्या साहाय्याने धुरी देणे हाही एक सद्यःफलदायी चिकित्सा उपक्रम आहे. या धूमामुळे श्वासवाहिन्यांचा संकोच दूर होतो, त्या ठिकाणी अवरुद्ध झालेल्या कफाचे विलयन होते व तो वाहेर पडतो. यामुळे श्वासमार्ग मोकळा होतो, प्राणाला अनुलोमता येते व श्वासवेग कमी होतो.

तमकश्वासाची चिकित्सा करित असताना एक फार मोठे सैधांतिक सूत्र चरकाचार्यांनी सांगितलेले आहे. ते म्हणतात-

'सर्वेषां बृंहणे ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत्।

नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशोऽशक्यश्च कर्षणे।

तस्माच्छुद्धानशुद्धांश्च शमनैर्बृंहणैरपि।

हिक्काश्वासार्दितान्जन्तून प्रायशः समुपाचरेत्।।' - च.चि. १७/१४७, १४८

सर्वसामान्यपणे, चिकित्सेचा सामान्य नियम म्हणून 'न बृंहयेत् लंघनीयाम्, बृंह्यास्तु मृदु लंघयेत्' असे सांगितले जाते. जे लंघनीय आहेत त्यांना कधीही बृंहण देऊ नये व जे बृंहणीय आहेत त्यांना लंघन द्यावयाचे झाल्यास अगदी अल्प द्यावे, असे वाग्भटाचार्यांनी स्पष्ट केलेले आहे. व्याधि हा सामान्यतः अग्निमांडजनित असतो. मनुष्य स्वभावाचा विचार करता तो संतर्पणोत्थ असण्याची अधिक शक्यता असते, ही गोष्ट लक्षात घेता लंघन ही व्याधीची चिकित्सा ठरते. बृंहण ही अवस्थापरत्वे कधीतरी करावयाची चिकित्सा मानली जाते.

अन्य अनेक व्याधीत सामान्य चिकित्सा उपक्रम म्हणून सांगितलेला वरील सिद्धांत हा श्वासरोगात मात्र बदलला जातो. श्वास व्याधीतही स्रोतसे कफाने अवरुद्ध झालेली असतात, व्याधि आमाशयोद्भव असाच आहे त्यामुळे आमपाचनासाठी लंघन करणे योग्य वाटत असले तरी श्वासाचे प्राणवह स्रोतस हे अधिष्ठान व त्यामध्ये प्राणवायूची प्रधानतया होणारी दुष्टी लक्षात घेऊनच येथे वेगळा उपक्रम सुचविला जातो. श्वासाच्या चिकित्सेत बृंहणाचा थोडासा अतियोग झाला अथवा त्याने अपाय झाला तरी तो अल्प व दुरुस्त करण्यास सुखसाध्य असा असतो. परंतु लंघनामध्ये जर थोडीशीही चूक झाली अथवा अतियोग घडला, तर मर्माघात होऊ शकतो. घडणारा अपाय हा विशेष त्रासदायक व बरा करण्यास फार कठीण असा असतो. वातदोषांचे शमन बृंहणचिकित्सेने घडत असते, लंघनाने नव्हे, यासाठीच श्वासात मुख्यतः बृंहण केले जाते, कर्षण नव्हे.

शोधनोपक्रम करित असतानाही हाच नियम लक्षात घेतला पाहिजे. रोग्याच्या बलाबलाचा अंदाज न घेता जर शोधन दिले गेले तर मर्माघात- विशेषतः हृदयाची बाधा होण्याची शक्यता असते. रक्तच्छर्दी किंवा अनेक उपद्रव उत्पन्न होत असतात. यासाठीच शोधन चिकित्साही फार जपून केली पाहिजे हे वरील सूत्रावरून स्पष्ट होईल.

अवेगदालीन चिकित्सा : अवेगकालीन अवस्थेत म्हणजेच वेगमध्यकालामध्ये मुख्यतः स्थानाला बल देणारी म्हणजेच

रसायन चिकित्सा करावी लागते. प्राणवह स्रोतसाला बल प्राप्त होण्यासाठी चौसष्टी पिंपळी किंवा वर्धमान पिंपळी प्रयोग लाभदायक ठरतो. आमलकीचे विविध कल्प हे फुफ्फुसाला बल देणाऱ्या द्रव्यांत अग्रगण्य समजले जातात. च्यवनप्राशावलेह, रात्री अवलेह हे विशेष लाभदायी ठरतात. भल्लातकाचे विविध कल्पही रसायन म्हणून उपयुक्त ठरतात.

अवेगकालामध्ये मुख्यतः सांभाळावे लागते ते पथ्यापथ्य. वात व कफाचा प्रकोप न होईल याची काळजी रुग्णाने सतत घेतली पाहिजे. धूर, धूळ, गार वारा यापासून दूर राहिले पाहिजे. शीत, विदाही, अग्निमांघकर असे पदार्थ सेवन करणे टाळले पाहिजे. श्वासाचे वेग रात्री येत असल्याने व जेवणानंतर स्वाभाविक कफप्रकोप होत असल्याने रोग्याने रात्रीचे जेवण टाळले पाहिजे. सायंकाली लवकर व तोही अल्पप्रमाणात, लघु, द्रव असा आहार घेतला पाहिजे. आहारात द्रव, उष्ण, लघु, दीपन पाचन करणारी द्रव्ये अधिक प्रमाणात हवीत. लसूण व आले दररोज आहारात जरूर असले पाहिजे. स्नान व पानासाठीही गरम पाणी वापरावे.

या प्रकारचे पथ्य पाळण्यात थोडीही हयगय झाली तर पुन्हा दोषप्रकोप होऊन श्वासवेग येण्याची शक्यता असते. सामान्यतः वर्षा व शीत ऋतूत वेग येत असतात. अन्य ऋतूत मात्र रोगी पूर्ण स्वस्थ असतो.

तमकश्वास हा प्राणवह स्रोतसाचा व्याधि असला तरी तो आमाशयोद्भव असा एक व्याधि आहे. प्राणवह स्रोतसाच्या

मूलस्थानांचे निरूपण करित असताना शास्त्रकारांनी महास्रोतस हेही प्राणवह स्रोतसाचे मूलस्थान म्हणून वर्णिलेले आहे. मूलस्थान म्हणजे सर्व स्रोतसाचे नियंत्रण करणारे, त्याच्या क्रियांचे नियमन करणारे स्थान होय. महास्रोतस हे प्राणवहाच्या सर्व क्रियांचे नियंत्रण करते असा याचा अर्थ आहे. या सर्व बाबींचा विचार करता महास्रोतसावर कार्यकारी औषधी द्रव्ये प्राणवह स्रोतसातील एक प्रमुख व्याधि- जो आमाशयोद्भव आहे- तमकश्वास यावरही कार्यकारी होतील हे स्पष्ट आहे. या दृष्टीने विचार करता महास्रोतसातील प्रमुख व्याधींवर उपयुक्त ठरणारी औषधे तमकश्वासावरही वापरून पहावीत या उद्देशाने काही प्रयोग केले गेले. अग्निमांघ, अर्शा, ग्रहणी, अतिसार हे महास्रोतसाचे प्रमुख व्याधि. या व्याधीवरील उपक्रमांचा विचार करून नागकेशर, हिंग, त्रिकटु, शर्करा, कापूर इत्यादि विविध द्रव्यांचा वापर करून पाहिला गेला.

समशर्कर चूर्ण + हिंवाष्टक चूर्ण + कर्पूरादि चूर्ण प्रत्येकी १ ग्रॅम दिवसातून ३ वेळा गरम पाण्याबरोबर दिल्यास तमकश्वासाचे पुनःपुन्हा येणारे वेग थांबविता येतात. इतकेच नव्हे तर वेगकालीन अवस्थेमध्येही या मिश्रणाचा वापर केला असता श्वासवेग त्वरेने कमी होताना दिसतो. चरकोक्त 'देशोमानिश्वासहराणि' यामध्ये सांगितलेली सर्व द्रव्ये या मिश्रणात समाविष्ट झालेली आहेत.

पर्पटी कल्प, विशेषतः रसपर्पटी २५० मि. ग्रॅ. दिवसातून ३ वेळा घृतशर्करेबरोबर दिल्यानेही तमकश्वासाच्या पुन्हापुन्हा येणाऱ्या वेगांना प्रतिबंध करता येतो. पर्पटीच्या वापराने वेग येतच नाहीत व वेग आलाच तर तो अगदी अल्पबल, सुसह्य असा असतो. वेग कालीन अवस्थेत मात्र, वेग कमी करण्यासाठी या पर्पटी कल्पांचा उपयोग होताना दिसत नाही.

अपुनर्भव चिकित्सा : तमकश्वासाचे वेग येण्यास सामान्यतः वर्षाऋतूत सुरुवात होत असते. हे वेग टाळण्याचे दृष्टीने वर्षाऋतूस सुरुवात होण्याच्या आधीच म्हणजेच 'मे'च्या सुमारास रोग्यास वमन दिले तर रोग्याला संपूर्ण वर्षभरात वेग येत नाहीत व वेग आलाच तर अगदी अल्पबल असा असतो. वमन हे स्नेहस्वेदपूर्वक व तीक्ष्ण असे द्यावयास हवे. स्नेहपानासाठी तिलतैल वापरावे. मध्यम मात्रेत म्हणजेच १२ तास भूक लागणार नाही इतक्या प्रमाणात स्नेहन द्यावयास हवे. सम्यक् स्नेहानंतर स्वेदन करून विधिबद्ध वमन द्यावे. मदनफलपिप्पली, वचा, यष्टिमधु यांचे चूर्ण उत्कलेशासाठी वापरावे. चांगला स्नेहानंतर स्वेदन करून विधिबद्ध वमन द्यावे. यथायोग्य संसर्जन क्रमही आवश्यक असतोच. उत्कलेश घडल्यावर यष्टिमधु फांट आकंठ पानासाठी देऊन वमन करावे. यथायोग्य संसर्जन क्रमही आवश्यक असतोच.

कफाचा नैसर्गिक प्रकोप काल वसंत ऋतू होय. वसंतऋतूत वमन दिल्याने कफाचे रोग होत नाहीत या दृष्टीने विचार करून वसंतात वमन देऊनही प्रयोग केले जातात. तुलनात्मक दृष्ट्या पाहता श्वासामध्ये वसंतातील वमनापेक्षा वर्षाऋतूपूर्वकाळात दिलेले वमन अधिक लाभदायी ठरते असे प्रत्यक्षात आढळते.

वर्षाऋतू सुरू झाल्यानंतरही प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून महास्रोतसावर कार्यकारी ठरणारी, उत्कृष्ट दीपन, पाचन व रात्री गुण असणारी संजीवनी गुटी २ गोळ्या दिवसातून ३ वेळा देणे लाभदायी ठरते. नारायणतेल २ चमचे रात्री गरम पाण्याबरोबर घेणे हाही एक चांगला प्रतिबंधात्मक असा प्रयोग आहे. भल्लातकाचे विविध कल्प, विशेषतः भल्लातकासव

४ चमचे २ वेळा जेवणानंतर पाण्याबरोबर देणे व असा हा उपक्रम काही दिवस नित्य चालू ठेवणे. हातो वेग पुन्हा येऊ नयेत या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त असा कल्प आहे.

पथ्यापथ्य

वेगकालीन अवस्थेत अगदी थोडा, उष्ण, लघु व द्रव असा आहार घेणे पथ्यकर ठरते. रात्रीचे जेवण टाळणे पाहिजे. सर्व प्रकारचे अभिष्यंदी पदार्थ विशेषतः दही, मासे, आंबवून केलेले पदार्थ (इडली, डोसा, ब्रेड इ.) हे अपथ्यकर ठरतात. स्नान व पात्रासाठीही उष्णोदक हवे. हे पथ्यापथ्य वेगमध्यकालीन अवस्थेतही पाळणे आवश्यक ठरते.

प्रतमक व संतमक श्वास चिकित्सा

प्रतमक व संतमक या दोन्ही प्रकारात पित्तानुबंध असल्याने तमकश्वासातील चिकित्सेला पित्तशामक द्रव्यांची जोड घावी लागते. सूतशेखर, वासावलेह हे कल्प उकयुक्त ठरतात.

श्वासकुठार २५० मि. ग्रॅ., सूतशेखर २५० मि. ग्रॅ., कर्पूरादि चूर्ण ५०० मि. ग्रॅ. हे मिश्रण दिवसातून ३ वेळा वासावलेहाबरोबर दिले जाते. यांचेच वरील मिश्रण चाटण म्हणून वरचेवर वापरल्यास अधिक लाभ होतो.

महाश्वास-ऊर्ध्वश्वास-छिन्न श्वास चिकित्सा

हे तीनही श्वास प्रकार प्रत्याख्येय या स्वरूपाचे आहेत. ते अग्रिष्ट सूचक असतात असेच यांचे वर्णन केले जाते व त्यामुळेच ग्रंथांतून या रोगांची विशेष अशी चिकित्सा सांगितलेली नाही.

हे तीनही श्वास प्रकार अन्य रोगात उपद्रव स्वरूपात येत असतात. मूळ व्याधीची चिकित्सा करावीच लागते. त्यांचे जोडीला हेमगर्भ, कस्तुरीभैरव, लक्ष्मीविलास या सारखे प्राणवह स्रोतसावर कार्यकारी, विशेषतः हृदयावर बल्य क्रिया करणारे कल्प वापरले जातात. हेमगर्भ + अभ्रक + रससिंदूर (हेमाभ्रसिंदूर) किंवा हेमगर्भ + अभ्रक + कापूर (हेमाभ्रकपूर) यांचे मिश्रण तुळशीच्या व आल्याच्या रसात मिसळून तयार होणारे चाटण वरचेवर जिभेवर चोळावे. त्याने थोडासा लाभ होतो.

बृहत्वातचिंतामणि, श्वासचिंतामणि रस, श्लेष्मांतक रस हे आणखी काही या ३ प्रकारात वापरले जाणारे कल्प आहेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार श्वास (Dyspnoea)

१. महाश्वास - Biot's Breathing : अर्वाचिन वैद्यक शास्त्रानुसार ज्यास Biot's Breathing म्हटले जाते, त्याच्या लक्षणांनी महाश्वासाचे साधर्म्य आहे. या अवस्थेमध्ये श्वासाची गंभीरता व तीव्रता यामध्ये क्रमबद्ध वृद्धी व न्हास होतो, परंतु पूर्णतः श्वासाबरोबर कधीच होत नाही. अनेक प्रकारचे हृद्रोग, वृक्क व मस्तिष्क रोग यामध्ये उपद्रवस्वरूपात याची उत्पत्ती होताना दिसते.

२. उर्ध्वश्वास - Stertorous Breathing of Failing respiration : ही अवस्था फुफ्फुसातील अधिरक्तता (Congestion), श्वसनक ज्वर (Pneumonia), फुफ्फुस विद्रधि (Lung Abscess) अशा विविध व्याधींमध्ये आढळून येते.

दीर्घ उच्छ्वास हे लक्षण यामध्ये प्रामुख्याने आढळते. प्राणवायूच्या कमतरतेमुळे बेचैनी, मूर्च्छा आदि लक्षण यामध्ये उत्पन्न होतात.

३. छिन्न श्वास - Cheyne-Stoke's Respiration : ही श्वासाची एक विशिष्ट अवस्था आहे. यामध्ये श्वासाची गती कमी कमी होत जाणे व पुन्हा श्वासवेग वाढत जाणे असा निरंतर क्रम चालू असतो. या अवस्थेत सर्व शरीर अंगे शिथिल होतात.

४. तमकश्वास - Asthama : याची सुरुवात सामान्यतः पीनस (Coryza) या लक्षणाने होते. छाती वात व कफाने सदा परिपूर्ण असते. अर्वाचिन दृष्टीने पाहता तमकश्वास हा वृक्कजन्य (Renal), हृदयविकारजन्य (Cardiac) व फुफ्फुसांत (Bronchial) अशा ३ प्रकारचा असतो.

५. क्षुद्रश्वास - Dyspnoea on exertion : पांडू (Anaemia), उदर (Ascitis), हृद्रोग (C.C.F.) या व अशा स्वरूपाच्या अन्य काही रोगांमध्ये या प्रकारचा श्वास मिळतो. मेदोरोग (Obesity) यामध्येही क्षुद्रश्वास प्रामुख्याने पहावयास मिळतो.

व्याख्या

१. 'कसनात् कास उच्यते।' - च.चि. १८/५
२. 'कसति शिरःकण्ठात् ऊर्ध्वं गच्छति वा इति कासः।' - माधवनिदान/टीका.
३. '.....स भिन्कांस्यस्वनतुल्य घोषः।' - माधवनिदान/कास/२.

'कस्' या संस्कृत धातूपासून कास हा शब्द तयार झालेला आहे. कस् हा धातु गति सूचक आहे. वायु कंटातून वेगाने बाहेर पडतो असे ज्या व्याधीत आढळते तो कास व्याधि होय. हा वायु बाहेर पडताना विशिष्ट प्रकारचा आवाज होतो. हा आवाज फुटलेल्या काश्याच्या भांड्याप्रमाणे असतो, म्हणूनच यास कास असे म्हणतात.

प्रकार

'पंच कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः।

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम्।।' - माधवनिदान/कास/३

वातज, पित्तज, कफज, क्षतज व क्षयज असे कासाचे ५ प्रकार असतात. हे प्रकार अनुक्रमे एकापेक्षा एक अधिक बलवान असतात. यांची उपेक्षा केली असता या पाचही कासांची परिणती राजयक्ष्यामध्ये होत असते.

हारिताने ८ प्रकारचे कास सांगितलेले आहेत. वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक, वातपित्तज, कफपित्तज, स्वतज आणि क्षतज हे ते ८ प्रकार होत. हारितानी द्वंद्वज प्रकारातील वातकफज प्रकार वगळला आहे, तसेच स्वतज व क्षतज या दोन प्रकारांत हेतू व लक्षणे यांत काहीच भेद दिसत नाही. यामुळेच हारितांनी सांगितलेल्या प्रकारांची संगती लागत नाही.

हेतू

१. 'धूमोपघाताद्रजतस्तथैव व्यायामरुक्षान्निषेवणाच्च।
विमार्गगत्वाच्च हि भोजनस्य वेगावरोधात् क्ष्वथोस्तथैव।।' - माधवनिदान/कास/१
२. 'विदाहिगुरुविष्टंभिरुक्षाभिष्यंदिभोजनैः।
शीतपानासनस्थानरजोधूमानिलानलैः।।
व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः।
आमदोषाभिघातस्त्रीक्षयदोषप्रपीडनैः।।
विषमाशानाध्यनशनैस्तथा समशनैरपि।
हिव्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते।।' - सु.उ. ५०/३ ते ५

धूर, धूळ इत्यादि बाह्य कारणांनी नासा, कंठ, कंठनाडी, मुख यांचा अवरोध होणे, अतिव्यायाम, रुक्ष अन्नाचे सेवन करणे, अन्नाचे विमार्गगमन होणे (खाल्लेल्या अन्नाचा कण श्वासनलिकेतडे जाणे), न आलेल्या वेगाचे उदीरण करणे किंवा आलेल्या वेगांचे विघारण करणे- विशेषतः क्ष्वथु म्हणजेच शिकेच्या वेगाचे धारण करणे, विदाही- गुरु-विष्टंभी-रुक्ष किंवा अभिष्यंदी पदार्थांचे नित्य सेवन करणे, शीत पेय घेणे, शीत स्पर्श असलेल्या आसनावर बराच काल बसणे, गारठ्याच्या ठिकाणी राहणे, फार चालणे, ओशे वाहणे, लंघन करणे, आमदोष शरीरात उत्पन्न होणे, अभिघात (मार लागणे), दिवसा झोपणे, अतिमैथुन, विषमाशन, अश्वशन, अनशन, कफाने स्रोतसांचा अवरोध होणे इत्यादि कारणांनी वातादि दोष प्रकुपित होऊन कासाची उत्पत्ति होते.

सुश्रुतानी सामान्य हेतू वर्णन करताना वरील प्रमाणे हेतू एकत्रित वर्णन केले आहेत. चरकानी मात्र कासाचे हेतू प्रकारानुरूप वेगवेगळे सांगितलेले आहेत. सुश्रुतानी सांगितलेल्या सामान्य हेतूंचेच वर्गीकरण केले असता प्रकारानुरूप हेतू लक्षात येतात.

रुक्ष, शीत, कषाय असा आहार घेणे, अल्प आहार घेणे किंवा पूर्ण लंघन करणे, अतिमार्गक्रमण करणे, अतिव्यवाय, वेगविधारण करणे, रात्री जागरण, अतिश्रम या कारणांनी वातज कास होतो.

तिक्त, उष्ण, विदाही, अम्ल, क्षार या पदार्थांचे अतिसेवन करणे, क्रोध, किंवा अग्नि व सूर्य यांनी तप्त होणे यासारख्या कारणांनी पित्तज कास उत्पन्न होतो.

कफज कासासाठी गुरु, अभिष्यंदी, मधुर, स्निग्ध अशा पदार्थांचे सेवन करणे, दिवास्वाप, फार हालचाली न करणे ही कारणे घडतात.

अतिव्यायाम करणे, अतिप्रमाणात मार्गक्रमण करणे, मोठी ओझी उचलणे, हत्ती-घोडा यांच्याशी झुंज करणे, मार लागणे, फार मोठ्याने पठण करणे इत्यादि आपल्या शक्तीपेक्षा अधिक कामामुळे म्हणजेच साहसाने क्षतज कास उत्पन्न होतो.

विषमाशन, विरुद्धाशन, अतिमैथुन, वेगनिग्रहण, शोक, घृणा येणे इत्यादि कारणांनी क्षयज कास उत्पन्न होतो.

धूळ, धूर, मोठ्याने बोलणे, अम्ल-विदाही पदार्थ अधिक खाणे, ठसका लागणे ही कंठामध्ये स्थानवैगुण्य निर्माण करणारी प्रमुख कारणे आहेत. रुक्ष, विष्टंभी द्रव्ये, अतिमैथुन, अतिव्यायाम ही वातप्रकोपाची कारणे आहेत तर वेगावरोध, अभिष्यंदी पदार्थांचे सेवन करणे, आमदोष उत्पन्न होणे ही स्रोतरोधाची व पर्यायाने वाताला प्रतिलोम गती प्राप्त करून देणारी प्रमुख कारणे आहेत.

संप्राप्ति

'अधःप्रतिहतो वायुरुर्ध्वस्त्रोतः समाश्रितः।

उदानभावमापन्नः कण्ठे सक्तस्तथोरसि।।

आविश्य शिरसः खानि सर्वाणि प्रतिपूरयन्।

आभंजनाक्षिपन् देहं हनुमन्ये तथाऽक्षिणी।।

नेत्रपृष्ठमुरःपार्श्वे निर्भुज्य स्तम्भयंस्ततः।

शुष्को वा सकफो वाऽपि कसनात्कास उच्यते।।' - च.चि. १८/४ते६

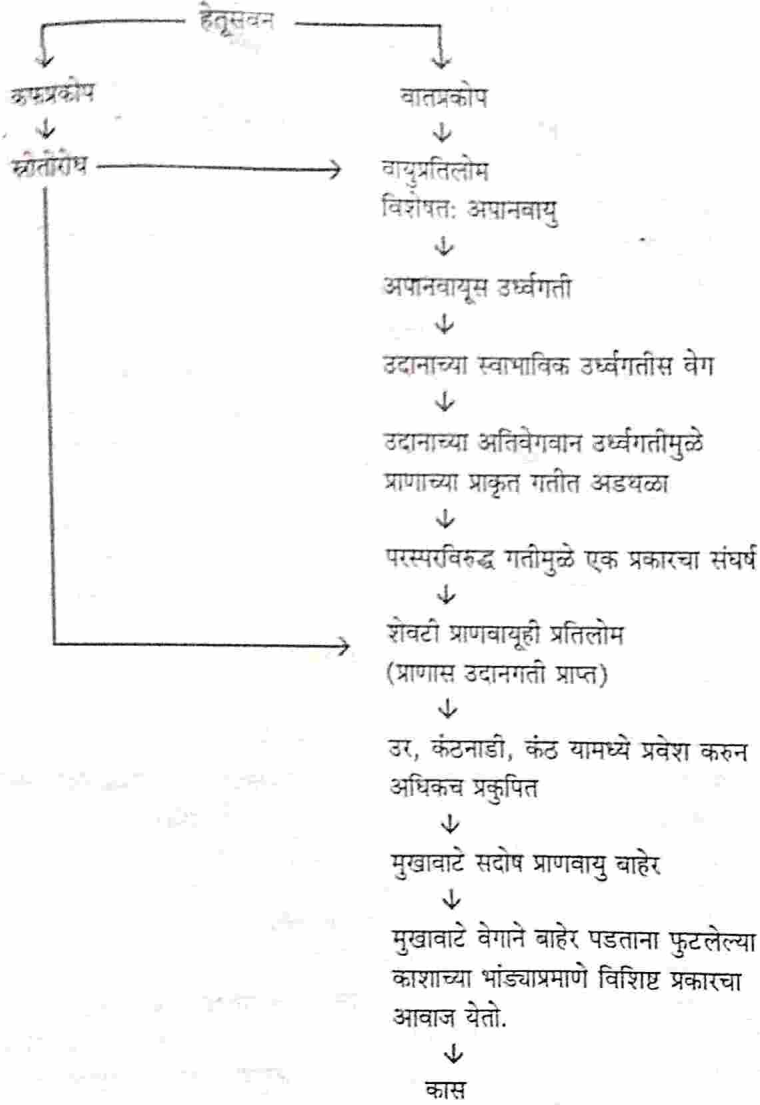
२. 'प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः स भिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः।

निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः।।' - माधवनिदान/कास/२

विविध कारणांनी वातप्रकोप होतो. स्रोतरोध निर्माण करणाऱ्या कारणांनी हा प्रकुपित वायु प्रतिलोम होतो. विशेषतः अपान वायूस प्रतिलोम गती प्राप्त होते. उदान वायु हा स्वभावतः उर्ध्वगती असणारा वायु आहे. अपानाच्या प्रतिलोम गतीमुळे उदानाच्या स्वाभाविक उर्ध्वगतीस अधिक वेग प्राप्त होतो. उदानाच्या या अतिवेगवान उर्ध्वगतीमुळे प्राणाच्या प्राकृत गतीत अडथळा येऊ लागतो. प्राण व उदान यांच्या परस्पर विरुद्ध गतीमुळे एक प्रकारचा संघर्ष निर्माण होतो व अखेरीस प्राणवायूही प्रतिलोम होऊन उर, कंठनाडी, कंठ यामध्ये प्रवेश करून अधिकच प्रकुपित होतो व मुखावाटे बाहेर पडतो. मुखावाटे वेगाने बाहेर पडताना फुटलेल्या काश्याच्या भांड्याप्रमाणे विशिष्ट प्रकारचा आवाज येतो. यासच 'कास' असे म्हटले जाते. वायु बाहेर पडताना तो सदोष म्हणजेच दोषसहित असतो, असे वर्णन आहे. वायु दुष्ट अशा कफ व पित्ताला घेऊन बाहेर पडतो असा याचा अर्थ आहे. श्वास आणि हिक्का यामध्येही प्राणवायूची प्रतिलोम गती असते पण या व्याधीत बाहेर पडणारा प्राण हा दोषयुक्त असत नाही, कासामध्ये मात्र तो कफ वा पित्त या सहित असतो हा महत्त्वाचा भेद लक्षात घ्यावयास हवा.

प्राणवायूच्या प्रतिलोम गतीच्या तीव्रतेनुसार कमी अधिक प्रमाणात उरःप्रदेश, पार्श्व, पृष्ठ, शिर या ठिकाणी वातप्रकोपजन्य वेदना उत्पन्न होतात. सतत येणाऱ्या कासामुळे डोळे बाहेर आल्यासारखे वाटणे, आरक्तनेत्रता, मुखावर किंचित शोथ ही लक्षणे निर्माण होतात.

कास संप्राप्ति

कासाच्या संप्राप्तीत वायु हा प्रमुख घटक असला तरी स्रोतोरोध निर्माण करणारा कफ दोष हाही एक तितकाच महत्त्वाचा घटक ठरतो. उर:प्रदेश व कंठ ही कफाची स्थाने आहेत. कफाच्या विकृतीशिवाय कास संभवतच नाही हे लक्षात घ्यावे लागते. चिकित्सेमध्येही स्रोतोरोध करून कास निर्माण करणाऱ्या या कफ दोषांचा विचार प्रामुख्याने करावा लागतो.

जर संप्राप्तीत अपानाच्या प्रतिलोम गतीने उदान अधिक उर्ध्वगतीत होतो असे अष्टांग संग्रहकारांचे मत मांडले आहे. कफाच्या श्रवणोषामुळे प्राणास उदानगती प्राप्त होते, असे अन्य ग्रंथकारांनी सुचविलेले आहे, हेही या संदर्भात लक्षात घेण्याची गरज आहे.

'पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता।

कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते।।' - माधवनिदान/कास/४

सर्व प्रकारच्या कासामध्ये पूर्वरूप म्हणून घशामध्ये टोचल्याप्रमाणे वाटणे, अडकल्याप्रमाणे वाटणे, घशात खाव
सुटणे (घसा खवखवणे), घास गिळताना तो घशात अडकणे ही लक्षणे दिसतात.

सुश्रुतानी आवाज बसणे, आवाजात बदल होणे, गल-तालु प्रदेशी उपलेप होणे, घशातील त्वचेवर अंकुर उत्पन्न
होणे, अग्निमांद्य, हृदय आणि उरःप्रदेशी कासावीस होणे अशी अधिक लक्षणे सांगितलेली आहेत.

कंठप्रदेशी टोचल्याप्रमाणे वाटणे, घसा खवखवणे, आवाज बसणे ही स्थान वैगुण्याची लक्षणे आहेत तर घास अडकणे
हे वायूच्या प्रतिलोम गतीचे निदर्शक असे लक्षण आहे.

सामान्य लक्षणे

कास रोगाची सामान्य लक्षणे कोणत्याच ग्रंथातून दिलेली नाहीत. परंतु 'तदेव व्यक्ततां यातं' या न्यायाने पूर्वरूपे
अधिक व्यक्त होतात व त्यांना रुपावस्था प्राप्त होते असे म्हणता येईल, संप्राप्तीत केलेल्या वर्णनावरून पाहता कासाचा
वेग वरचेवर येणे, उर, पार्श्व, पृष्ठ यामध्ये पीडा असणे, घसा दुखणे, बोलणे नकोसे वाटणे किंवा बोलताना त्रास होणे,
उत्साह नसणे आदि लक्षणे कासाची सामान्य लक्षणे म्हणता येतील.

कास व्याधि असताना कण्ठाच्या ठिकाण विकृति असणे अवश्यभावी असते. कास व्याधी व कास लक्षण यामध्ये
व्यवच्छेद करताना 'शूकपूर्णगलास्यता, कण्ठेकंडू व भोज्यानां अवरोधः' या ३ लक्षणांचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. या
३ लक्षणांची उपस्थिती असेल तर तो व्याधि असतो, अन्यथा कास हा केवळ लक्षण स्वरूप असतो.

विशेष लक्षणे

वातज कास :

१. 'हृच्छंखमूर्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः।

प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव।।' - माधवनिदान/कास/५

२. 'हत्याश्रोरःशिरःशूलस्वेदभेदकरो भृशम्।

शुष्कोरःकण्ठवक्त्रास्यहृष्टलोमनः प्रताम्यतः।।

निर्घोषदैत्यक्षामस्य दौर्बल्यक्षयमोहकृत्।

शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत्।।

स्निग्धाम्तलवणोष्णैश्च भुक्तमात्रे प्रशाम्यति।

ऊर्ध्ववातस्य जीर्णोऽने वेगवान्मारुतो भवेत्।।' - च.चि. १८/९ ते ११

वातजकासामध्ये हृत्प्रदेश, शंखप्रदेश, शिरः, उदर तथा पार्श्वभागी शूल हे लक्षण प्रामुख्याने आढळते. रोग्याच्या
मुखावरील कार्ती नष्ट होते. शरीरबल, स्वर, ओज हे क्षीण होतात. अंगावर रोमांच उभे राहतात. दैन्य उत्पन्न होते.

कासवेग सतत असतो. बाहेर पडणारा कास हा वेगाने बाहेर रेटला जातो. खोकला कोरडा असतो. ठसका लागतो.
फार खोकल्यानंतर थोडासा कफ बाहेर पडतो. हा कफही शुष्क असा असतो. कफ निघून गेल्यानंतर थोडा काळ आराम
मिळतो. पण पुन्हा निरंतर कासाचे वेग येतच राहतात. स्निग्ध, अम्ल, लवण, उष्ण अशा पेयपानाने थोडा वेळ बरे वाटते.
जेवल्यानंतर कफ कालात कासवेग कमी असतात. पण अन्न पचल्यानंतर कासाचे वेग वाढतात.

लहान मुलांमध्ये वातज कास काही वेळा फारच त्रासदायक ठरतो. लहान मुलांमध्ये स्वभावतःच असणाऱ्या कफामुळे
या ठिकाणी स्त्रोत्रोत्प्रेष हे लक्षण अधिक असते. साहजिकच रोगाची गंभीरता वाढत जाते. चारवार ढास लागते, लहान
बालक बेचैन होते. कासाच्या अतिवेगानंतर काही वेळा छर्दि होते. छर्दिनून कफ बाहेर पडून गेला की बालकास थोडा वेळ
आराम मिळतो. पण पुनःपुन्हा कासवेग येतच राहतात.

तहान बालकामध्ये आढळणाऱ्या वातजकासाच्या या अवस्थाविशेषाला व्यावहारिक भाषेत 'डोंग्या खोकला' किंवा 'कड खोकला' असे म्हटले जाते.

पित्त कास :

१. उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखतृपार्तः।
पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्स पाण्डुः परिदह्यमानः॥' - माधवनिदान/कास/६
२. पीतनिष्ठीवनाक्षत्वं तिक्तास्यत्वं स्वराभयः।
उरोधूमायनं तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः॥
प्रततं कासमानश्च ज्योतीषिव च पश्यति।
प्लेष्याणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके॥'- च.चि. १८/१३, १४

उरोविदाह, ज्वर, तोंड कोरडे पडणे, तृष्णा, तोंड कडवट होणे, उरःप्रदेशी घुसमटल्याप्रमाणे वाटणे, खोकताना डोळ्यांसमोर अंधेरी येणे किंवा तारे चमकल्याप्रमाणे वाटणे, पित्तयुक्त कफष्ठीवन हाणे, पीतवर्णाची, कडवड किंवा तक्तयुक्त अशी छर्दि होणे, कंठ-उर-नेत्र यांचा दाह होणे, नख-नेत्र-त्वक् ही पांडुवर्णाची वा पीतवर्णाची होणे, मोह, अरुचि, भ्रम, मद, शिरःशूल ही लक्षणे पित्तज कासात असतात.

हा पित्तप्रधान कास असला तरी कफस्थानातील व्याधि असल्याने कफप्रकोपाची लक्षणेही असतातच. कफष्ठीवन असते. बाहेर पडणारा कफ हा पित्तयुक्त असतो. ष्ठीवनाचा वर्ण पीत असणे, तो अधिक द्रवतायुक्त असणे, त्याचा रस अम्ल वा कटु असणे आणि त्यामुळे कंठदाह होणे या लक्षणांवरून ष्ठीवनात कफाबरोबर पित्तही असते हे स्पष्ट होते.

कफज कास :

१. 'प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोरुजातः कफपूर्ण देहः।
अभक्तरुग्गौरवकंडुयुक्तः कासेद् भृशं सान्द्रकफः कफेन॥' - माधवनिदान/कास/७
२. 'मन्दाग्नित्वारुचिच्छर्दिपीनसोत्क्लेशगौरवैः।
लोमहर्षास्यमाधुर्यक्लेदसंसदनैर्युतम्।।
बहुलं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम्।
कासमानो ह्यरुग् वक्षः संपूर्णमिव मन्यते॥'-च.चि. १८/१६-१७

कफज कासामध्ये अंगगौरव, अग्निमांद्य, तोंड वेचव होणे, छर्दि, मळमळणे, घशाशी येणे, लाळ सुटणे, तोंड चिकट-गोड होणे, प्रतिश्याय, नाक चोंदणे, घशात चिकट अशा स्त्रावाचा उपलेप होणे, अंग गळून जाणे, अंगावर रोमांच उभे राहणे, सर्वांगावर कंडू उत्पन्न होणे या सारखी लक्षणे असतात.

कासाचे वेळी कफष्ठीवन अधिक होते. बाहेर पडणारा कफ हा मधुर, स्निग्ध, घन अशा स्वरूपाचा असतो. ष्ठीवन सुलभतेने होते व त्यामुळेच उरःप्रदेश, कंठ या ठिकाणी फारशा वेदना असत नाहीत. शिरोगौरव व शिरःशूल ही दोन लक्षणे प्रामुख्याने आढळतात.

शूल हे खरे पाहता वाताचे लक्षण. असे असूनही कफज कासामध्ये शिरःशूल हे प्रधान लक्षण म्हणून सांगितलेले आहे. कफामुळे शिरःप्रदेशातील वायूच्या संचरणाचे प्राकृत मार्ग अवरुद्ध झाल्याने, अवरोधजन्य वात प्रकोप होतो. या प्रकुंभित वात, कफामुळेच शिरःशूल व शिरोगौरव ही लक्षणे आढळतात. कफज कासात प्रतिश्याय हेही एक लक्षण असते. या प्रतिश्यायामुळेही शिरःशूल उद्भवतो असे म्हणता येईल.

श्वजकास :

'स पूर्व कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत् सशोणितम्।
कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विरुग्णेन चोरसा॥'

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना।

दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना।।

पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्य पीडितः।

पारावत इवाकूजन् कासवेगात्क्षयोद्भवात्।।'- च.चि. १८/१९ ते २१

अति साहस किंवा उरोभागी क्षत उत्पन्न होणारी इतर कारणे घडल्यास उरःप्रदेशी म्हणजेच फुफ्फुसात क्षत उत्पन्न होऊन कास उत्पन्न होतो. या प्रकारात सुरुवातीस शुष्क कास (कोरडा खोकला) असतो व कालांतराने रक्तवर्णाचा पित, श्याव, ग्रथित, दुर्गंधित व प्रभूत रक्तयुक्त असे ष्ठीवन होऊ लागते. या अवस्थेत कंठामध्ये अत्यंत वेदना जाणवतात. जणू काही तीक्ष्ण सुयांनी टोचले आहे अशा प्रकारच्या वेदना छातीमध्ये होतात. उरोभागी आणि पार्श्वभागी तीव्र स्पर्शान्वित हे लक्षण असते. दाहयुक्त शूल वारंवार होत राहतो. ज्वर, तृष्णा, वैस्वर्य, कंप, पर्वभेद यांसारखी लक्षणे आढळतात.

कासाचे वेळी किंवा नंतरही रोगी हा फार कण्हतो. कण्हण्याचा हा आवाज पारवा घुमल्याप्रमाणे वाटतो. व्यधि जसजसा वाढत जाईल त्याप्रमाणे अरुचि वाढत जाते. अग्निमांद्र निर्माण होते. उत्साह हानी हे लक्षणांही आढळते. रुग्णाच्या त्वचेची कांती नष्ट होते, शरीर क्षीण होते, मूत्रप्रवृत्तिही सरक्त वा रक्तवर्णाची असते.

या प्रकारात ज्वर, दाह, मोह आणि गात्रशूल ही लक्षणे अधिक असतील तर असाध्यता येते.

उरःक्षत आणि क्षतज कास या दोन्ही व्याधीत उरःप्रदेशी क्षत असून रक्तष्ठीवन हे लक्षणही असते. म्हणूनच या दोहोमध्ये व्यवच्छेद करणे जरूरीचे आहे. क्षतजकासामध्ये सुरुवातीस शुष्क कास असतो व कालांतराने रक्तष्ठीवन होऊ लागते. उरःक्षतामध्ये गात्रशूल आदि लक्षणे प्रथम पासूनच असतात याउलट क्षतज कासामध्ये मात्र ती नंतर उत्पन्न होतात. या लक्षणांमुळे क्षतज कासाचे गांभीर्य समजते. क्षतज कासामध्ये कास हे प्रधान लक्षण असते तर उरःक्षतामध्ये इतर अनेक लक्षणांचे जोडीला कास हे एक लक्षण म्हणून असते.

क्षतज कासामध्ये जीवरक्त शरीराबाहेर जात असल्यानेच धातुक्षय व तद्जनित वातप्रकोप होऊन पर्वभेद, गात्रशूल, स्वरभेद आदि लक्षणे उत्पन्न होतात असे म्हणता येईल.

क्षयज कास :

१. 'स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयं चोपलभ्येत कासी।
शुष्यान्विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम्।।
तं सर्वलिंगं भृशदुश्चित्त्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति।।' - माधवनिदान

२. 'दुर्गन्धं हरितं रक्तं ष्ठीवेत् पूयोपमं कफम्।
स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम्।।
अकस्मादुष्णशीतातौ बहाशी दुर्बलः कृशः।
स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनः।।
पाणिपादतलैः श्लक्ष्णैः सततासूयको घृणी।
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः।।
भिन्नसंहतवर्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः।

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः।।' - च.चि. १८/२५ ते २८

विषमशानादि कारणांनी अग्नि मंद होऊन तीनही दोषांचा प्रकोप होतो. प्रकुपित झालेले हे दोष उरःप्रदेशी स्थानसंश्रय करून क्षतज कास उत्पन्न करतात. अग्निमांद्रामुळे धातुपोषणाची क्रिया मंदावल्याने सप्तधातूंचा क्षयही झालेला असतो.

या कासामध्ये होणारे कफष्ठीवन हरित वा रक्तवर्णाचे किंवा रक्तयुक्त असे असते. काही वेळा कफष्ठीवन हे पूयसदृश किंवा पूयाप्रमाणे दुर्गंधित असे असते. खोकताना हृदय हे आपल्या स्थानातून ध्रष्ट झाले असे वाटावे इतक्या तीव्र वेदना असतात. कोणतेही कारण नसताना उष्ण किंवा शीत या दोहोंची अकस्मात इच्छा उत्पन्न होते. रोगी खूप खा खा करतो, तरीही कृशता वाढतच जाते, दौर्बल्यही वाढते. शरीरावर सर्वत्र क्षयाची लक्षणे दिसत असली तरी, मुद्देवर एक

भ्रूवरी तकाकी दिसते. डोळे तेजस्वी असतात, तळहात व तळपाय स्पर्शाला मृदु व गुळगुळीत लागतात. रोगी चिडचिडा होतो, तो दुसऱ्याची असूया करू लागतो. त्यास नेहमी कशाची तरी किळस वाटत असते. ज्वर, पार्श्वशूल, प्रतिश्याय, अर्श, द्रवमलप्रवृत्ति किंवा मलावघट्टंभ यासारखी अनेक लक्षणे उद्भवतात, स्वरभेद असतो. आवाज बदलतो वा बसतो. अपानाच्या क्षेत्रातही मूत्रकृच्छ्र, मूत्राचा रंग बदलणे, मेढू-गुद-वंक्षण-श्रोणी या ठिकाणी वेदना व शोथ या सारखी अनेक लक्षणे उत्पन्न होतात.

क्षयज कास अधिक वाढला असता त्याची परिणती राजयक्ष्म्यात होत असते. क्षयज कास व राजयक्ष्मा यांच्या लक्षणांमध्ये पुष्कळच साधर्म्य आहे. प्रत्यक्षतः यामध्ये भेद करणे- व्यवच्छेद करणे कठीण जाते. फरक सांगावयाचाच झाल्यास, क्षयज कासामध्ये रसादि धातूंच्या क्षयापेक्षा शुक्रधातुचा क्षय हा व्याधीच्या उत्पत्तीस कारणीभूत ठरतो. राजयक्ष्म्यातील कास हे लक्षण बहुधा एक दोषात्मक असे असते तर क्षयज कासामध्ये मात्र सर्व लक्षणे त्रिदोषजन्य अशी असतात.

क्षतज कास व क्षयज कास यामध्येही बरीच लक्षणे सारखीच असतात. परंतु कारण भेदाने हे दोन स्वतंत्र प्रकार आहेत हे स्पष्ट होते.

म्हातारपणी येणारा जराकास यामध्येही धातुक्षयामुळेच कास उत्पन्न होत असतो. परंतु जराकासाचे स्वरूप क्षयज कासाप्रमाणे सान्निपातिक नसते, जराकास हा वातप्रधान असतो.

'सगात्रशूल' आदि माधवनिदानकारानी क्षयज कासाची लक्षणे म्हणून सांगितलेला श्लोक हा खरे पाहता क्षतज कासाचीच पुढील अवस्था दर्शविणारा श्लोक आहे असे सुश्रुत टीकाकार जेज्जटांनी स्पष्ट केलेले आहे. ही सर्व लक्षणे क्षतज कासाच्या असाध्यतेची लक्षणे जाणावीत असेही या ठिकाणी टीकाकारांनी म्हटलेले आहे.

उपद्रव

'कासात् श्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः।

भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात् त्वरया जयेत्॥'- अ.ह.नि. ३/३८

श्वास, राजयक्ष्मा, छर्दि, स्वरभेद, पीनस, पार्श्वशूल, हिकका, हृद्रोग तसेच अपानाच्या क्षेत्रातील अर्श, गुदभ्रंश, योनिभ्रंश, आंत्रवृद्धी यांसारखे विकार कासामध्ये उपद्रव म्हणून उत्पन्न होतांना दिसतात.

साध्यासाध्यत्व

१. **'इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः।**

याप्यो वा बलिनां, तद्वत् क्षतजोऽभिनवौ तु तौ।।

सिध्येतावपि सानाथ्यात्॥'- अ.ह.नि. ३/३६

२. **'साध्या दोषैः पृथक् त्रयः।**

मिश्रा याप्या द्वयात्सर्वे जरसा स्थविरस्य च।।'- अ.ह.नि. ३/३७

कासाचे वातज, पित्तज आणि कफज हे प्रकार साध्य असतात. द्रव्द्वज व सान्निपातिक हे प्रकार कष्टसाध्य वा याप्य असतात. जराकासही याप्य असतो. क्षयज आणि क्षतज कास नवीनच उत्पन्न झाले असताना, चतुष्पाद चांगले असतील तर व रोगी बलवान असून क्षीणता फार आली नसेल तर आणि योग्य अशी चिकित्सा वेळेवर केली गेली तर साध्य होण्याची शक्यता असते. अन्यथा क्षतज व क्षयज कास हे असाध्यच असतात.

चिकित्सा

कास रोगाची चिकित्सा करित असताना कासाला कारणीभूत ठरणाऱ्या निदानाचा विचार प्रामुख्याने करावा लागतो. दोषप्रकोपाप्रमाणेच रोगाचे मुख्य अधिष्ठान असणाऱ्या कंठ व प्राणवह स्रोतसाचे फुफुसादि अवयव यांचीही चिकित्सा करावी लागते. चिकित्सेचा चांगला उपयोग व्हावा यासाठी निदान परिवर्जन आवश्यक ठरते. स्थानाला बल देणारी, विशेशतः कंठय अशी औषधे वापरावी लागतात. यासाठी विविध प्रकारचे गंडूष, धूमपान व अवलेह यांचा उपयोग करावा लागतो. दोषानुसार ही गंडूष, धूमपानाची औषधी द्रव्ये बदलणे जरुरीचे असते.

चिकित्सेच्या दृष्टीने पाहता शुष्ककास व सकफकास असा व्यक्छेद करणे क्रमप्राप्त असते. सामान्यतः वातज कास हा शुष्क असून इतर ४ प्रकारांत कफाशीवन कमी अधिक प्रमाणात मिळते.

वातज कास चिकित्सा :

‘रुक्षस्थानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत्।

सर्पिभिर्बस्तिभिः पेयायूषक्षीररसादिभिः॥

वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः।

अभ्यंगैः परीषेकैश्च स्निग्धैः स्वदैश्च बुद्धिमान्॥

बस्तिभिर्बद्धविड्वातं शुष्कोर्ध्वं चोर्ध्वं भक्तिकैः।

घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरचनैः॥’- च.चि. १८/३० ते ३२

वातज कासामध्ये गलप्रदेशी व एकंदरीतच सर्व शरीरावयवामध्ये रुक्षता आलेली असते. खोकला हा कोरडा असतो, सतत येत असतो व त्यामुळे ढास लागत असते. अशा वेळी स्नेहन हा उपक्रम अत्यावश्यक ठरतो. स्नेहनासाठी वातज द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या घृतांचा प्रयोग केला जातो. विशेषतः कंटकारीघृत, पिप्पल्यादि घृत, त्र्यूषणादि घृत, रास्नाघृतांचा अच्छपान किंवा विचारणा स्नेह वापरला जातो. विचारणा स्नेहासाठी पेया, दूध, यूष, मांसरस यांचे बरोबर सिद्ध घृते वापरली जातात. स्नेहयुक्त बस्तीचाही प्रयोग केला जातो. याप्रकारे दिल्या जाणाऱ्या अभ्यंतरे स्नेहाचे जोडांला वातज द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या तैलांचा अभ्यंग केला जातो. अभ्यंगानंतर परीषेक वा अवगाह स्वेद लाभदायी ठरतो. उर.प्रदेश व कंट याठिकाणी अधिक रुक्षता जाणवत असेल तर औत्तरभक्तिक स्नेह (जेवणानंतर दिला जाणारा स्नेह) उपयुक्त ठरतो.

वातज कासात पित्त व कफाचा अनुबंध असेल तर मृदु विरेचनही उपयुक्त ठरते.

औषधी चिकित्सेमध्ये विविध प्रकारचे लेह प्रामुख्याने वापरले जातात. कंटकारी अवलेह, चित्रकादि अवलेह, व्याघ्रिहारितकी अवलेह हे लेह उपयुक्त ठरतात. सर्वांत अधिक चांगला उपयोग होतो तो बकुलचंपकावलेहाचा. बकुळीचे फुले ही वातज कासावर अत्यंत उपयुक्त ठरतात. बकुळीची फुले न मिळाल्यास बकुळीची सालही वापरता येते. डाळिंबाच्या फळांच्या सालीपासून बनविलेला अवलेहही वातज कासावर फारच लाभदायी ठरतो.

लहान बालकांमध्ये आढळणाऱ्या डांग्या खोकल्यासाठी बकुळीची फुले, चाफ्याची फुले, डाळिंब साल व पापोसा पिंपळ यापासून बनविलेला अवलेह अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

तालीसादि चूर्ण, कट्फलादि चूर्ण, यष्टिमधु चूर्ण ही औषधे तसेच ‘दशेमानि कासघ्नानि’ म्हणून वर्णिलेल्या कासज द्रव्यांपैकी द्राक्षा, कंटकारी, पुनर्नवा ही औषधे मधाबरोबर देण्याने वातज कास कमी होतो.

वातज कासामध्ये कंठ्य म्हणून लवंगादि वटी, तालीसादि वटी, त्वक् वटी यांचा उपयोग आचूषणासाठी खडीसाखरेबरोबर केला जातो. वारंवार येणारी खोकल्याची उबळ याने कमी होते.

वातजकासात कफानुबंध असताना भल्लातकाचे कल्प उपयुक्त ठरतात. भल्लातकासव, भल्लातक पर्पटी यासाठी वापरली जाते. समीरपन्नग रस आल्याच्या रसातून चाटवल्यानेही वातज कास त्वरेने कमी होताना दिसतो.

अनेक वेळा कोरडी ढास ही गलशुंडी वृद्धीने होते. विशेषतः रात्री झोपण्यापूर्वी व पहाटे ही ढास लागते. यासाठी हरिद्रालवण जलाने गंडूष करणे हा उपक्रम लाभदायी ठरतो. गलशुंडी फारच वाढली असेल तर भल्लातक तैल प्रतिसारण करून पडजीम दाबणे हा उपक्रम करणे जरूरीचे ठरते.

पित्तज कास चिकित्सा :

‘पैतिके सकफे कासे वमनं सर्पिषा हितम्।

हतदोषस्ततः शीतं मधुरं च क्रमं भजेत्॥

पैत्ते तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम्।

दद्यान्नकफे तित्यतैर्विरकार्ये युतां भिषक्॥

स्निग्धशीतैस्तनुकफे रुक्षशीतः कफे घने।
 क्रमः कार्यः परं भोज्यैः स्नेहैर्लेहैश्च शस्यते।।
 शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधात्रीफलोत्पलैः।
 पैनै, समुस्तमरिचः सकफे, सघृतोऽनिले।।
 सर्वं च मधुरं शीतमविदाहि प्रशस्यते।।'- च.चि. १८/८१ ते ८४

पित्तज कासामध्ये कफानुबंध असताना सुरुवातीस घृतपान देऊन वमन करावे. वमनासाठी मदनफळ, जेष्ठमध, काशमरी यांच्या क्वाथांचा उपयोग करावा. किंवा यांच्याच कल्काचा उपयोग करून त्यानंतर आकंट पानासाठी इक्षुरस वापरावा. कफदोषाचे निर्हरण झाल्यानंतर शमनोपचारात शीत व मधुर औषधे वापरावीत. शमनोपचारात अनुबंधी कफ पातळ असेल तर शीत व स्निग्ध उपचार करावेत. जर कफ घन व अधिक प्रमाणात असेल तर शीत व रुक्ष उपचार करावेत. चंदन, द्राक्षा, मध, आमलकी, कमल यासारख्या शीत द्रव्यांचा साखरेबरोबर केलेला अवलेह वापरावा. कफानुबंध फार असेल तर लेह बनविताना वरील द्रव्यांबरोबर नागरमोथा व मरिच वापरावे. वातानुबंध असेल तर अवलेहात घृताचा वापर प्रामुख्याने करावा.
 औषधी द्रव्यांमध्ये सितोपलादि चूर्ण, द्राक्षासव, वासावलेह ही महत्त्वाची औषधे होत.

कफज कास चिकित्सा :

'बलिनं वमनैरादौ शोधयेत्कफकासिनम्।

यवानैः कटुरूक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत्।।'- च.चि. १८/१०६

कफज कासाचा रोगी जर बलवान असेल तर सुरुवातीस वमन द्यावे. वमनासाठी मदनफळ, वचा, यष्टिमधु यांचा उपयोग करावा. दोष निर्हरण झाल्यानंतर कफाच्या शमनासाठी कटू, रुक्ष, उष्ण अशा द्रव्यांचा उपयोग करावा. विरेचन, नस्य, धूम, कवलधारण वा गंडुष हेही कफाकरिता उत्तम कार्यकारी असे उपक्रम आहेत.

कफाधिक्य असेल तर रससिंदूर, वासाहिंगुळ, अभ्रक भस्म आणि नागगुटी व चतुर्भुजरसासारखे कस्तुरीचे कल्प उपयुक्त ठरतात. हे सर्वच कल्प उष्ण व शोषण करणारे असल्यानेच कफशोषणासाठी उपयुक्त ठरतात. कर्पूरादि चूर्ण, समशर्कर चूर्ण, चित्रकादि चूर्ण किंवा मरिच्यादि चूर्ण यांचाही कफज कासात उपयोग होतो. कफज कासात वातानुबंध असेल तेव्हा भल्लातकासव, भल्लातक पर्पटी, समीरपन्नग रस यांचा अधिक उपयोग होतो.

कंठ्य म्हणून आचूषणासाठी खदिरादि वटी वापरावी. रुक्ष अशा धूमपानाचाही कफज कासात त्वरित लाभ होतो. मनःशिला, धतूरपत्र वा बाजरीचे पीठ यांचे सहाय्याने धूमपान केले जाते.

क्षतज कास चिकित्सा :

'कासमात्ययिकं मत्वा क्षतजं त्वरया जयेत्।

मधुरैर्जीवनीयैश्च बलमांसविवर्धनैः।।'- च.चि. १८/१३२

क्षतज कास हा अत्यंत आशुकारी असतो. यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या क्षतातून जीवरक्तही शरीराबाहेर जात असते व त्यामुळेच फार गंभीर परिणाम होताना दिसतात. याकरिताच क्षतजकासाची चिकित्सा त्वरेने केली पाहिजे. मधुर, जीवनीय गणातील द्रव्यांचा वापर करून बल व मांस वर्धनाचे प्रयोग केले पाहिजेत. क्षतज कासामध्ये सामान्यतः पित्तज कासप्रमाणेच दूध, तूप व मधुर रसांची द्रव्ये यांचा चिकित्सेमध्ये वापर करावा लागतो. याखेरीज क्षतज कासामध्ये असणारा दोषानुबंध व त्यात आढळणारी लक्षणांची तीव्रता लक्षात घेऊन विविध प्रकारची चिकित्सा करावी लागते.

वातपित्तामुळे गात्रभेद हे लक्षण असेल तर घृताने अभ्यंग करावा. जर ही पीडा केवळ वातामुळे असेल तर मात्र अभ्यंगसाठी तैल वापरावे. हृद् व पार्श्वभागी पीडा असेल तर जीवनीय गणातील द्रव्यांनी सिद्ध केलेले घृत पानासाठी वापरावे. वातप्रकोप आणि दाह व रक्तस्राव ही लक्षणे असताना मांसाहारी रुग्णास लावा पक्ष्याचा मांसरस द्यावा. तृष्णाधिक्य असताना शरमूलाने (रामबाण गवत) सिद्ध केलेले शेळीचे दूध वापरावे.

रक्तस्राव अधिक होत असेल तर रक्तस्तंभनासाठी लाक्षा व गोदंति यांचे मिश्रण वापरावे. अनुपानासाठी वासावलेह वापरवा. क्षतज कासातील क्षत बरे झाल्यानंतर त्याठिकाणी अवशिष्ट राहणारा कफ हा बरेच वेळा त्रासदायक ठरतो. या कफाच्या शमनासाठी धूमपान करावे. मेदा, महामेदा, बला, अतिबला, यष्टिमधु यांचे चूर्ण व क्वाथ यांचे सहाय्याने रेशमी कापड वापरून तयार केलेली वर्ती धूमपानासाठी वापरावी.

क्षयज कास चिकित्सा :

*'संपूर्णरूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्जयेत्।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरोत्क्रियाम्॥
तस्मै बृंहणमेवादी कुर्यादिग्नेश्च वर्धनम्।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम्॥'* - च.चि. १८/१४७, १४८

क्षयज कासाची संपूर्ण लक्षणे उत्पन्न झाली असतील व रोगी दुर्बल असेल तर चिकित्सेचा काहीही फायदा होत नाही. परंतु जर रोग नुकताच उत्पन्न झाला असेल व रोगी बलवान असेल तर प्रत्याख्येय चिकित्सा करावी. सुरुवातीस अग्निवर्धक व बृंहण औषधे वापरून थोडे बल प्राप्त झाले की मग स्नेहपूर्वक मृदु विरेचन द्यावे.

शामन औषधामध्ये दशमूलादि घृत, गुडूच्यादि घृत, हरीतकी अवलेह, पद्मकादि अवलेह यांचा चांगला उपयोग होतो. हेमगर्भ, लक्ष्मीविलास, वसंत कुसुमाकर यासारखे सुवर्ण कल्प या अवस्थेत लाभदायी ठरतात. लघुमालिनीवसंत, सुवर्णमालिनी वसंत हे वसंतकल्पाही धातुवर्धनासाठी उपयुक्त ठरतात. क्षयज कासात संपूर्ण रक्तळीवन असते. ते कमी करण्यासाठी व मुखदौर्गध्य कमी करण्यासाठी कर्पूरादिचूर्ण उपयुक्त ठरते.

रसायन म्हणून च्यवनप्राशावलेह अत्यंत उपयुक्त ठरतो.

पथ्यापथ्य

कास रोगासाठी द्रव, लघु व बलवर्धक आहार हा पथ्यकर ठरतो. तांदूळ, गहू, बाजरी ही धान्ये, उडीद व मूग यांचे यूष व लाह्या हितकर असतात. वांगे, तोंडली, लसूण, डाळींब, महाळुंग, शेळीचे दूध व तूप, जांगल मांस हे विशेष पथ्यकर असे पदार्थ आहेत.

अतिशीत, तळलेले व अभिष्यंदी पदार्थ अपथ्यकर असतात. धूर, धूळ, मोठ्याने बोलणे व दिवास्वाप हेही अपथ्यकर विहार आहेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

कास Cough

अर्वाचिन वैद्यक शास्त्रानुसार सुषुम्नाशीर्षामध्ये (Medulla Oblongata) कासाचे केंद्र असते. या केंद्रास उत्तेजना प्राप्त झाली की कास उत्पन्न होतो. कासाच्या प्रवृत्तीमध्ये Trigeminal, Glossopharyngeal, Vagus आणि Phrenic या वातनाडी (Nerves) कार्यकारी असतात. यामुळेच केवळ प्राणवह स्रोतसामध्येच नव्हे तर अम्लपित्तासारख्या उदर क्षोभ असणाऱ्या अन्य व्याधींतही कासाची उत्पत्ति होताना दिसते.

श्वास मार्गामध्ये क्षोभ (Irritation), शोथ (Inflammation) व अधिक प्रमाणात स्राव (Exudation) असणे, हेही कासाचे प्रमुख कारण समजले जाते.

वातज कासामध्ये सांगितलेली 'प्रसक्त वेगेन समीरणेन' आदि लक्षणे Whooping Cough किंवा डांग्या खोकला या प्रकारात प्रामुख्याने पहावयास मिळतात. विशेषतः लहान बालकांमध्ये हा व्याधि अधिक प्रमाणात आढळतो. 'Bacillus Pertusis' नामक जीवाणू या रोगाचे प्रमुख कारण आहे. यामध्ये सुरुवातीस ज्वर व त्याबरोबर तीव्र कास असतो. कास शुष्क असतो परंतु खोकल्याची उबळ आल्यानंतर काही वेळाने छर्दि होते. ७ ते १४ दिवसांत ज्वर कमी होतो पण कास अधिकच तीव्र होतो. कासाचे वेग येतात. विशेषतः रात्री वेग अधिक असतात.

हा व्याधि कष्टसाध्य गणला जातो. प्रतिबंधात्मक इलाज म्हणून Vaccin दिले जाते.

□□□

राजयक्ष्मा हा एक गंभीर स्वरूपाचा व्याधि आहे. त्यास शोष, क्षय, यक्ष्मा, रोगराज, रोगराट अशी विविध पर्यायी नावे वापरली जातात.

१. 'संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते।
क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते पुनः॥
राज्ञश्चन्द्रमसो यस्माद्भूदेष किलामयः।
तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुः पुनर्जनाः॥'- सु.उ. ४१/४, ५
२. 'यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः।
देहौषधक्षयकृतेः क्षयस्तत्सम्भवाच्च सः॥'- अ.ह.नि ५/२
३. 'अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः।
दुर्विज्ञेयो दुर्निवारः शोषो व्याधिर्महाबलः॥'- सु.उ. ४१/३

या रोगामध्ये रसादि सर्वच शरीर धातूंचा शोष होत असल्याने त्यास शोष असे म्हणतात. शरीर धातूंचा तसेच कायिक, वाचिक व मानसिक क्रियांचा या रोगात क्षय होतो म्हणून त्यास क्षय असे संबोधिले जाते. यात औषधांचाही क्षय होतो, म्हणजे ती कार्यकारी होत नाहीत असेही सांगितले जाते. नक्षत्रांचा राजा जो चंद्र त्याला झालेला रोग तो राजयक्ष्मा असेही एक स्पष्टीकरण मिळते. सर्व रोगांचा राजा म्हणूनही त्यास रोगराज किंवा राजयक्ष्मा असे म्हणतात. राजा जसा एकटा येत नाही, कधीही आला तर त्याच्या पुढे व मागे लवाजमा असतोच तसेच या रोगातही असते. तो कधीही एकटा येत नाही. पूर्वरूपे अनेक असतात व उपद्रवही अनेक. त्यात उत्पन्न होणारी लक्षणेही स्वतंत्र रोग समाजावीत इतकी बलवान असतात. या सर्व कारणांमुळेच या रोगास राजयक्ष्मा किंवा रोगराज असे सार्थ नाव दिले जाते.

राजयक्ष्माच्या उत्पत्तीची एक कथा ग्रंथातून वर्णिलेली आहे. ती पुढीलप्रमाणे-

दक्षप्रजापतीच्या सर्व २७ कन्यकांचा विवाह चंद्राबरोबर झालेला होता. पण चंद्रमा हा त्यांतीलच एक रोहिणी हिच्याशीच अधिक रत होत होता. इतर स्त्रियांकडे त्याचे दुर्लक्ष होत असे. यामुळे इतर कन्या शोकग्रस्त झाल्या व त्यांनी दक्षप्रजापतीपुढे आपले म्हणणे मांडले. दक्षप्रजापतींनी चंद्रास बोलावून, सर्वांशी सारखे वर्तन ठेवण्यास बजावले. चंद्राने याप्रकारे वागण्याचे कबूल करूनही त्याप्रमाणे आपले वर्तन ठेवले नाही. त्यामुळेच दक्षप्रजापतींना क्रोध आला व त्यांनी आपल्या निःश्वासातून यक्ष्म्याची उत्पत्ति केली. या यक्ष्म्यामुळेच चंद्र हा पीडित झाला. तो प्रभाहीन, कान्तीहीन, उत्साहहीन बनत गेला. या परिस्थितीत चंद्र हा पुन्हा प्रजापतींना शरण गेला. त्यांचे सूचनेवरून देवांचे वैद्य अश्विनीकुमारांनी त्यावर चिकित्सा केली व चंद्रमा पुन्हा प्राप्तबल झाला.

• रोगामध्ये जी उत्पत्तीची कथा म्हणून सांगितली जाते ती रूपक म्हणून घ्यावयाची आहे, हे या संदर्भात लक्षात घेतले पाहिजे. चंद्र - २७ नक्षत्रे- रोहिणी नक्षत्र नेहमी चंद्राजवळ असणे- चंद्राच्या कला वद्य पक्षात कमी होत जाणे या सर्वांवरून वरील रूपक सुचलेले आहे हे स्पष्ट आहे. अतिव्यवाय व तदजनित धातुक्षय हा राजयक्ष्म्यातील प्रमुख हेतु आहे, असेच या कथेवरून दिसते. या रोगात कणाकणाने प्रतिदिन माणूस क्षीण होत जातो, सर्वच शरीर धातूंचा न्हास होतो व पुरुष हा तेजोहीन, कांतिहीन होतो हेही या कथेतून दर्शविलेले आहे. क्रोधातून या रोगाची उत्पत्ति सांगून मानसिक संतुलन हा तेजोहीन, कांतिहीन होतो हेही या कथेतून दर्शविलेले आहे. क्रोधातून या रोगाची उत्पत्ति सांगून मानसिक संतुलन हा तेजोहीन, कांतिहीन होतो हेही या कथेतून दर्शविलेले आहे आणि शेवटी सुयोग्य अशा चिकित्सेने हा रोग बरा होतो हेही सांगितलेले आहे.

राजयक्ष्मा हा एक अत्यंत दारुण, महाबलवान व निदानास आणि चिकित्सेसही कठीण आहे असे याचे यथार्थ वर्णन केलेले दिसते. चरकानी बलभंग परिक्षय झाला असता तो असाध्य बनतो असे इंद्रियस्थानात स्पष्ट करून त्याचे महत्त्व सांगितलेले आहे. सर्व शरीराला व्यापून असणारा असा हा रोग असला तरी, त्यात होणाऱ्या लक्षणा समुच्चयाचा विचार करता, या रोगात प्रामुख्याने रसवह व प्राणवह स्रोतसाची दुष्टी अधिक प्रमाणात असते, असे म्हणता येईल.

राजयक्ष्मा हा एक औपसर्गिक म्हणजेच संक्रामक रोग आहे हे ग्रंथातून स्पष्ट केलेले आहे.

'कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिव्यंद एव च।

औपसर्गिक रोगांश्च संक्राम्यन्ति नरानरम्।।'

राजयक्ष्माचे संक्रमण एका व्यक्तीकडून दुसऱ्याकडे सामान्यतः निःश्वास वा आहारद्रव्यांमार्फत होत असते. आधुनिक वैद्यक शास्त्रानुसार 'मायकोबॅक्टेरियम ट्युबरकुलोस' या जिवाणूद्वारा या रोगाचा प्रसार होत असतो. अर्धातू शरीराची प्रतिकारशक्ति कमी झाली असेल, व्याधिक्षमत्व कमी झाले असेल तरच व्याधीचे संक्रमण होऊ शकते अन्यथा नाही, हे या संदर्भात निश्चितच लक्षात घ्यावयास हवे. व्याधिक्षमत्व वा व्याधि-प्रतिकारशक्ति ही बलावर अवलंबून असते. देहबल, मनोबल वा अग्निबल कमी झाले तरच व्याधि अक्षम अशी अवस्था प्राप्त होऊ शकते. राजयक्ष्मामध्ये सांगितलेले वेगावरोध, साहस, क्षय किंवा विषमाशन यासारखे हेतू वातप्रकोप, स्रोतरोध व तद्जनित धातुक्षयास कारणीभूत होतात. याप्रकारे धातुक्षय होऊन शरीरबल कमी झाले की नंतरच राजयक्ष्म्याचा संसर्ग होऊ शकतो, अन्यथा नाही. आणि म्हणूनच केवळ जंतू हे कारण विचारात घेऊन भागत नाही. धातुक्षयाचे मूलभूत कारण कोणते ते जावेच लागते. आयुर्वेदीय ग्रंथांतून जी कारणे सांगितलेली आहेत ती या दृष्टीने महत्त्वाची आहेत.

प्रकार

राजयक्ष्मा निरनिराळ्या दृष्टिकोनांतून पाहून त्याचे विविध प्रकार केलेले दिसतात.

अ) कारणानुरूप ४ प्रकार - वेगावरोधज, क्षयज, साहसज आणि विषमाशनजन्य.

आ) संप्राप्ति भेदाने २ प्रकार - अनुलोम, प्रतिलोम.

इ) लक्षणांच्या कमी अधिकतेवरून ३ प्रकार - त्रिरूप, षड्रूप, एकादशरूप.

या सर्व प्रकारांचा यथावश्यक विस्तार आवश्यकतेनुसार केला जाणारच आहे.

हेतू

'वेगावरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात्।

त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुश्चतुष्टयात्।।'

- माधवनिदान/राजयक्ष्मा/१

वेगावरोध, क्षय, साहस व विषमाशन हे राजयक्ष्म्याचे ४ प्रमुख हेतू म्हणून सांगितलेले आहेत.

वेगावरोध : अघारणीय वेगांचे धारण करणे, वेग आला असतानासुद्धा तो रोखण्यासाठी प्रयत्न करणे म्हणजेच वेगावरोध होय. राजयक्ष्मा प्रकरणी सर्वच अघारणीय वेगांचे धारण करणे, अशी अपेक्षा नसून वात, मूत्र व पुरीष यांचा वेगांचे विधारण करणे अपेक्षित दिसते. वेगविधारणाने वातप्रकोप होतो व पुढील संप्राप्तीस सुरुवात होते.

क्षय : कृश व्यक्तीकडून कदा अन्नाचे सेवन घडणे, आहार अल्पप्रमाणात किंवा मुळीच न घेणे, मानसिक (चित्त, शोक, उद्वेग आदि) कारणांमुळे मनाचे संतुलन बिघडणे इत्यादि कारणांनी आहाराकडून शरीराचे पोषण न घडल्याने शरीरकृश होऊन त्यामुळेच वातप्रकोप होऊन राजयक्ष्म्याची पुढील संप्राप्ति घडते. शरीरातून अतिरक्तास्त्र होणे किंवा एखाद्या जीर्णव्याधी होणे हीही क्षयाची कारणे संभवतात.

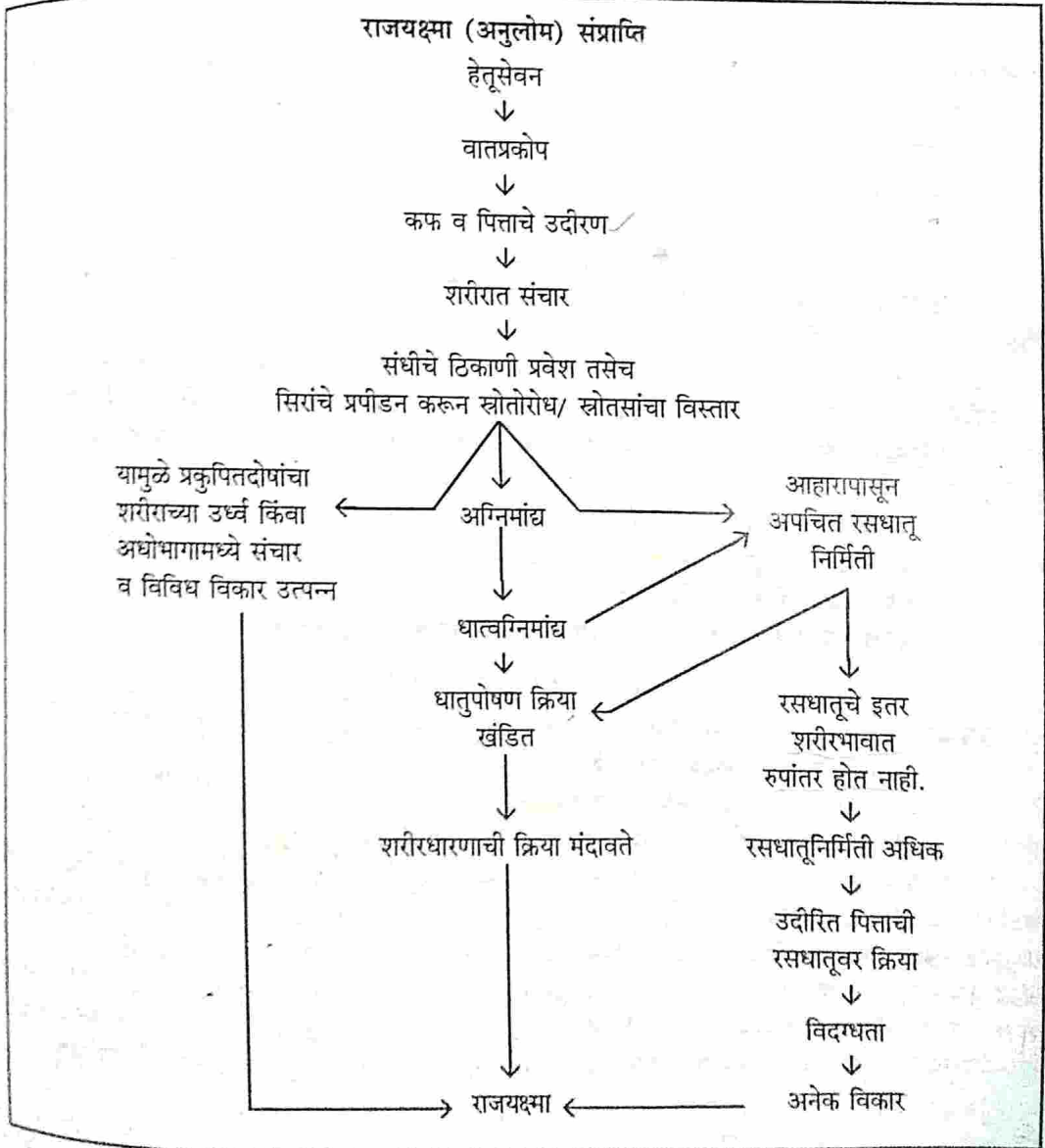
साहस : आघातल्या शक्तीपेक्षा अधिक, आघातास सोसणार नाही इतक्या प्रमाणात शारीरिक श्रम करणे म्हणजेच साहस होय. या साहसामुळे उरःशक्त होऊन वातप्रकोप व तद्जन्य संप्राप्ति घडत असते.

विषमाशन : प्रकृत, करण इत्यादि आहारविधिविधिशोषयतनांचे पालन न करता घेतलेला आहार म्हणजेच विषमाशन

होय. या विषमाशानामुळे अग्निमांद्य निर्माण होते, आम व तद्जनित स्रोतरोध उत्पन्न होतो, त्यामुळेच धातूंच्या पोषण क्रियेत अडथळे येतात. धातुक्षय होतो व राजयक्ष्म्याची संप्राप्ति सुरू होते.

संप्राप्ति

'तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः।
शरीरसन्धीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन्॥
मुखानि स्रोतसां रुद्ध्वा तथैवातिविवृत्य वा।
सर्पन्नुर्ध्वमद्यस्तिर्यग्यथास्वं जनयेऽहदान्॥'- अ.ह.नि. ५/५, ६

वेगावरोध, क्षय, साहस किंवा विषमाशन या कारणांनी प्रथमतः वातप्रकोप होतो. हा प्रकुपित वायु, पित्त व कफाचेही उदीरण करतो. उदीरित कफ व पित्त यांचेसह हा प्रकुपित वायु शरीरात सर्वत्र संचार करतो. त्यानेच शरीरात असणाऱ्या अनेकविध संधीचे ठिकाणी प्रवेश करून, सिरांचे प्रपीडन करून स्रोतसांची मुखे अवरुद्ध केली जातात. काही वेळा स्रोतसांचा विस्तारही घडतो. यामुळेच शरीरात ऊर्ध्व किंवा अधोभागामध्ये विविध विकारांची उत्पत्ति होते.

वाग्भटानी सांगितलेल्या या संप्राप्तीत व्याधीस मूलभूत कारण वायु आहे, हे स्पष्ट केलेले आहे. असे असले तरी वातामुळे उदीरित होऊन सर्व शरीरात संचार करणाऱ्या कफाचेच महत्त्व राजयक्ष्यात अधिक असते. कफ हा उपलेप करणारा दोष असल्यानेच या कफाकडून स्रोतसाचा अवरोध होतो, अग्निमांद्र येते व परिणामतः धात्वग्निमांद्रही उत्पन्न होते. आहारापासून उत्पन्न झालेला रस त्या त्या स्रोतसात पोहोचून त्यापासून धातुपोषणाचे आवश्यक असणारे कार्य होऊ शकत नाही. स्रोतरोध व धात्वग्निमांद्र यामुळे धातुपोषणाची क्रिया खंडित होत असते, आणि शरीरधारणाची क्रिया साहजिकच मंदावते. रसधातू शरीरात जेथे जेथे जाईल तेथे तेथे स्रोतरोध व धात्वग्निमांद्र असतेच. त्यामुळेच रसधातूचे इतर शरीरभावात रूपांतर होत नाही व रस तसाच शरीरात राहतो. या अशाप्रकारे अधिक प्रमाणात निर्माण झालेल्या रसावर उदीरित पित्ताची क्रिया होऊन त्यास विदग्धता येते. या विदग्धतेमुळेही अनेक विकार उत्पन्न होतात.

या सर्व घटनांचे वर्णन चरकाचार्यानी फार सुरेख केले आहे. ते म्हणतात-

'स्रोतसां सन्निरोधाच्च रक्तादीनां च संक्षयात्।

धातुष्मणां चापचयाद्राजयक्ष्मा प्रवर्तते।।'- च.चि. ८/३८

राजयक्ष्याच्या संप्राप्तीमधील ३ प्रमुख घटनांचेच वर्णन या ठिकाणी चरकानी केलेले आहे. स्रोतरोध, रक्तादि धातूंचा क्षय आणि धात्वग्निमांद्र या राजयक्ष्याच्या संप्राप्तीतील अविभाज्य अशा घटना आहेत.

या सर्व कारणांमुळेच विशेषतः अग्निमांद्र, रस धातु व अन्य शारीर धातूंची उत्पत्ति नीट न होणे यामुळे सर्व शरीरातील धातूंच्या क्षयाची लक्षणे दिसत असली तरी पुरीष मात्र अधिक प्रमाणात उत्पन्न होत असतो. या मलाच्या निचऱ्यामुळे निर्माण होणाऱ्या अवष्टंभ कार्यावरच रोगी जगत असतो आणि म्हणूनच या मलाचे तरी किमान रक्षण करणे महत्त्वाचे ठरते. या संदर्भात चरकाचार्य म्हणतात-

'तस्मिन्काले पचत्यऽग्निर्यदन्नं कोष्ठसंश्रितम्।

मलीभवति तत्रायः कल्पते किंचिदोजसे।।

तस्मात्पुरीषं संरक्ष्यं विशेषाद्राजयक्ष्मणः।

सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विड्बलम्।।'- च.चि. ८/३९, ४०

अनुलोम व प्रतिलोम राजयक्ष्मा

राजयक्ष्मा या रोगाची संप्राप्ति सांगताना अनुलोम व प्रतिलोम असे याचे दोन प्रकार करून संप्राप्ति वर्णिलेली आहे.

'कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु।

अतिव्यवायिनो वाऽपि क्षीणो रेतस्यन्तराः।।

क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततःशुष्यति मानवः।।'- माधवनिदान/राजयक्ष्मा/ २

या श्लोकाच्या शेवटच्या ओळीत वर्णन केलेले सर्वधातुक्षय व त्यामुळे शोष हे लक्षण अनुलोम व प्रतिलोम या दोन्ही प्रकारात असतेच. पण हा सप्तधातुक्षय होण्याची दोन कारणे संभवतात. पहिल्या प्रकारात सुरुवातीस रसवह स्रोतसांचा कफामुळे अवरोध व त्यामुळे उत्तरोत्तर धातूंचे पोषण न होणे व पर्यायाने सप्तधातुक्षय असा क्रम असतो. रस-रक्त-मांस आदि क्रमाने धातुक्षय होत गेल्याने या प्रकारास अनुलोम राजयक्ष्मा असे म्हटले जाते. दुसऱ्या प्रकारात मात्र प्रथमतः शुक्रक्षय होतो. अतिव्यवाय हे यामागचे प्रमुख कारण असते. शुक्रक्षयानंतर प्रतिलोम गतीने म्हणजेच शुक्र-मज्जा-अस्थि-मेद-मांस-रक्त-रस या क्रमाने सप्तधातूंचा क्षय होतो व म्हणूनच या प्रकारास प्रतिलोम राजयक्ष्मा असे म्हणतात.

राजयक्ष्मा (प्रतिलोम) संप्राप्ति

अतिव्यवाय

शुक्रक्षय → वातप्रकोप → रुक्षता

प्रतिलोम गतीने मज्जा-अस्थि-पेट-मांस-रक्त-रस
क्षय / शोष (सप्तधातु क्षय)

प्रतिलोम राजयक्ष्मा

या दोन प्रकारांतील अनुलोम राजयक्ष्म्याची संप्राप्ति सहजपणे समजण्याजोगी आहे. पण शुक्रक्षयाने त्याच्या अलिकडील धातूंचा क्षय कसा होईल हा प्रश्न शिल्लक राहतो. शुक्रक्षयाने वातप्रकोप- त्यामुळे रुक्षता- त्यामुळे जवळच्या धातूंचा शोष- त्यामुळे पुन्हा अधिक वातप्रकोप असे घडत जाऊन ही प्रतिलोम राजयक्ष्म्याची संप्राप्ति पूर्ण होते असे म्हणता येईल. अनुलोम राजयक्ष्म्यामध्ये कफाधिक्य तर प्रतिलोम राजयक्ष्म्यात वाताधिक्य असते हेही संप्राप्तिवरून स्पष्ट होते. राजयक्ष्मा हा खरे पाहता त्रिदोषजन्य म्हणजेच सान्निपातिकच असतो हे 'त्रिदोषो जायते यक्ष्मा' या वचनावरून स्पष्ट आहे. परंतु दोषांच्या तरतमभावामुळे विविध लक्षणांची उत्पत्ति होत असते. एकाच धातूचा कितीही अधिक प्रमाणात क्षय झाला तरी तो राजयक्ष्मा नव्हे, राजयक्ष्म्यामध्ये सप्तधातुक्षय आवश्यक असतो ही गोष्ट लक्षात घ्यावयास हवी.

पूर्वरूपे

१. श्वासांगमर्दकफसंस्त्रवतालुशोषवम्याग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जंतुः शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ।
स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठा गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येच्छुष्कांस्तरुण्यवनधूमदवार्दितांश्च ।।'

माधवनिदान/राजयक्ष्मा/३-४

२. 'रुपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षवः ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निदेहयोः ।।
स्थाल्यमत्रान्नपानादौ शुचावप्यशुचीक्षणम् ।
मक्षिकातृणकेशादिपातः प्रायोन्नपानयोः ।।
हल्लासश्छर्दिररुचिरश्नतोऽपि बलक्षयः ।
पाण्योरवेक्षा पादास्यशोफोऽक्षणोरतिशुक्लता ।।
बाह्वोः प्रमाणजिज्ञासा काये वैभक्त्यदर्शनम् ।
स्त्रीमद्यमांसप्रियताघृणित्वं मूर्धगुण्ठनम् ।।
नखकेशातिवृद्धिश्च, स्वप्ने चाभिभवो भवेत् ।
पतंगकृकलासाहिकपिश्चापदपक्षिभिः ।।
केशास्थितुषभस्मादिराशौ समधिरोहणम् ।
शून्यानां ग्रामदेशानां दर्शनं शुष्यतोऽम्भसः ।।
ज्योतिर्गिरीणां पततां ज्वलतां च महीरुहाम् ।।' - अ.ह.नि. ५/७ ते १२

राजयक्ष्म्यामध्ये अनेक पूर्वरूपे उत्पन्न होतात. त्रिदोषज असल्याने साहजिकच तिन्ही दोषांची लक्षणे आढळतात. प्रतिश्याय, शिंका फार येणे, तोंडास पाणी सुटणे, तोंड गोड होणे, अंगसाद, अग्निमांद्र, अन्न शिजविण्याची व भोजनाची भांडी-ताट-वाटी तसेच भोजनाचे पदार्थ हे अगदी स्वच्छ, निर्मल असूनही त्यात काही घाण आहे अशी शंका येणे, अन्नात माशी, केस, केर, कचरा सापडणे किंवा हे पदार्थ अन्नात आहेत अशी सारखी शंका येणे, मळमळणे, उलटी होणे, तोंडाला चव नसणे, खाऊनही शक्ती न येणे, पाद व मुखभागी शोथ येणे, नेत्र अतिशुक्ल वर्णाचे असणे, स्वतःचे शरीर स्वच्छ असले तरी त्यास काही घाण लागली आहे असे वाटून किळस येणे, मैथुनाची इच्छा अधिक वाढणे, मद्य-मांस अधिक प्रमाणात खावेसे वाटणे, डोक्यावर पांघरुण घेऊन झोपावेसे वाटणे, नख, केरा, रमश्रु अधिक प्रमाणात वाढणे, स्वभाव सौजन्यहीन, सहानुभूतिशून्य व निष्ठुर होणे अशी लक्षणे पूर्वरूपावस्थेत आढळतात.

पूर्वरूपावस्थेत या सर्वांबरोबरच रुग्णास अनेक विचित्र अशी स्वप्नेही पडतात. पतंग, सरडे, साप, माकडे, मोर, पोपट, घुबड इत्यादि पशू-पक्षी आपल्या अंगावर धावून येत आहेत व आपला पराजय करीत आहेत असे स्वप्नात दिसते. उंट, कुत्रा, गाढव, डुक्कर यावर बसून आपण हिंडत आहोत, केस, हाडे, कोंडा, राख यांच्या ढिगावर चढलो आहोत असेही दिसते. या रुग्णास सुकलेले तलाव व नद्या, ओसाड गावे, वटलेली वा मोडलेली झाडे स्वप्नात दिसतात. जळते गोळे, उल्का पडणे, पर्वत कोसळत आहेत, झाडे पेटली आहेत अशीही स्वप्ने दिसतात.

पूर्वरूपावस्थेत दिसणाऱ्या लक्षणांचा विचार करता असे म्हणता येईल की बहुतांश लक्षणे- विशेषतः शारीरिक लक्षणे ही प्रकुपित कफामुळे उत्पन्न झालेली असतात. प्रतिश्याय, कास, श्वास, मद, छर्दि ही लक्षणे कफाने होणाऱ्या अवरोधाची निदर्शक आहेत. वातकफानुबंधाने श्वास व अंगमर्द दिसतो तर वातपित्तामुळे तालुशोष आढळतो. शुक्लक्षेणः म्हणजे डोळे अधिक पांढरे होणे हे कफाचे लक्षण मानता येईल किंवा रक्तक्षयाचे द्योतक असे पांडूता हे लक्षण येथे अपेक्षित आहे असेही म्हणता येईल.

राजयक्ष्म्यामध्ये रोग्याचा संयम कमी होत असतो. थोड्याही कारणाने तो उत्तेजित होत असतो. या अवस्थेत तो साहजिकच कामुकतारूप उत्तेजनेस बळी पडतो. 'रिरंसु' या शब्दाने सुश्रुतानी हे लक्षण स्पष्ट केले आहे.

राजयक्ष्म्यात उत्पन्न होणाऱ्या मांसक्षयामुळे मांस गुणाची इच्छा शरीरात होऊ लागते. यामुळेच रोगी हा मांस व मद्य प्रिय बनतो. याचे स्पष्टीकरण करताना सुश्रुताचार्य म्हणतात-

'दोषघातुमलक्षीणो बलक्षीणोऽपि वा नरः।

स्वयोनिवर्धनं यत्तदन्नपानं प्रकांक्षति।।'- सु.सू. १५

शरीरात ज्या ज्या भावपदार्थांची क्षीणता येते, ते पदार्थ वा त्या पदार्थांच्या गुणसदृश पदार्थांची शरीरास स्वाभाविकच इच्छा होते असे या सूत्रात सुश्रुताचार्यांनी स्पष्ट केले आहे.

या रुग्णाचे केवळ शरीरबलच कमी होते असे नव्हे, तर मनोबलही खचते. याचीच परिणती म्हणून त्याचे मानसिक संतुलनही बिघडते. त्यास अनेक गोष्टींची शंका येऊ लागते. यामुळेच अन्नपान व शरीरावयव यांची बीभत्सता त्यास जाणवू लागते. शारीरिक व मानसिक विकृतिच्या परिणामस्वरूप त्यास अनेक प्रकारची विचित्र स्वप्ने पडू लागतात. ही स्वप्ने याच प्रकारची का पडतात याचे निराळे उत्तर देणे अशक्यप्राय असते म्हणूनच 'व्याधिप्रभाव' असेही या स्वप्नांचे स्पष्टीकरण अनेक वेळा दिले जाते.

वातबलासक व प्रलेपक ज्वर हे राजयक्ष्म्याच्या पूर्वरूपावस्थेत असतात असे वर्णन मिळते. या दोन्ही प्रकारात मंदज्वर असतो. या करिताच मंदज्वर हे राजयक्ष्मा या रोगाचे एक महत्त्वाचे पूर्वरूप मानता येते. वातबलासक व प्रलेपक ज्वर या दोन ज्वरप्रकारांचे वर्णन ज्वरप्रकरणात विस्ताराने केलेले आहेच.

सामान्य लक्षण

राजयक्ष्मा या रोगाचे त्रिरूप, षड्रूप, एकादशरूप असे जे प्रकार केले जातात ते खरे पाहता प्रकार नसून त्या एकाच रोगाच्या विविध अवस्था आहेत असे दिसते. जेव्हा सुरुवातीस लक्षण कमी असतात त्यावेळी त्रिरूप राजयक्ष्मा असतो. संप्राप्ति अधिक गंभीर झाली की लक्षणांची व्याप्ति वाढते व त्यातूनच षड्रूप, एकादशरूप या अवस्था संभवतात.

सामान्य संप्राप्तीमध्ये रसवह स्रोतसाचा अवरोध होणे ही एक प्रधान घटना सांगितलेली आहे. कफाने अवरूद्ध स्रोतसांमध्ये दोष अधिक वाढतात, त्याटिकाणी विदाह उत्पन्न होतो. यातूनच पुढे कासादि लक्षणे उत्पन्न होतात आणि इच्छ, एकदशरूप राजयक्ष्मा होतो असे स्पष्ट करणारे चरक वचन प्रसिद्ध आहे. चरकाचार्य म्हणतात-

'रसः स्रोतःसु रूद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते।

स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते।।

जायन्ते व्याधयश्चात् षडेकादश वा पुनः।

येषां संघातयोगेन राजयक्ष्मेति कथ्य।।'- च.चि. ८/४३, ४४

त्रिरूप राजयक्ष्मात सांगितलेली लक्षणे असल्याखेरीज तो राजयक्ष्माच नव्हे असे म्हणता येईल. यामुळेच या तीन लक्षणांना राजयक्ष्माची प्रत्यात्मिक लक्षणे म्हणता येतील. अर्थात् या तीन लक्षणांचे जोडीला सामान्य संप्राप्तीत वर्णन केल्याप्रमाणे सप्तधातुक्षय व तद्जनित भारक्षय ही लक्षणे हवीतच.

त्रिरूप राजयक्ष्मा :

'अंसपार्श्वभितापश्च संतापः करपादयोः।

ज्वरः सर्वांगश्रोति लक्षणां राजयक्ष्मणः।।'- च.चि. ८/५०

अंस व पार्श्वभागी पीडा होणे, हातापायांचा जळजळ होणे आणि ज्वर ही त्रिरूप राजयक्ष्म्याची लक्षणे आहेत.

मधुकोषकारानी या सूत्रावर भाष्य करताना राजयक्ष्म्याच्या अनेक लक्षणांपैकी कोणतीही तीन लक्षणे उत्पन्न झाली की त्यास राजयक्ष्मा समजावे, असे सुचविले आहे. परंतु मधुकोषकारांचे हे मत फारसे बरोबर वाटत नाही कारण व्याधि वसजसा वाढत जाईल, दोष जसजसे अधिकाधिक स्थानांना व्यापत जातील त्या क्रमानेच लक्षणे उत्पन्न होत असतात. अंस व पार्श्वच्या टिकाणी पीडा, ज्वर, हस्तपाददाह ही शरीराच्या बाह्य भागात प्रत्ययास येणारी लक्षणे राजयक्ष्म्याच्या प्रमावस्थेतील लक्षणे आहेत असे मानणेच अधिक संयुक्तिक ठरेल. पित्ताने रसाला विदग्धता येऊन ही तीनही लक्षणे उत्पन्न होत असतात. ज्वर हा सामान्यतः दुपारी व रात्री अधिक प्रमाणात असतो असे प्रत्यक्षात आढळते.

अंसपार्श्वभिताप याचा अर्थ बरगड्या व अंसफलक या टिकाणी अवघडल्याप्रमाणे, जखडल्याप्रमाणे वाटणे, टोचल्याप्रमाणे पीडा होणे, त्या प्रदेशी उष्ण स्पर्श जाणवणे असा केला जातो. चक्रदत्त अंसपार्श्वभिताप हे राजयक्ष्म्याचे लक्षण न मानता ज्वरचे लक्षण मानतात. परंतु हे ज्वराचे लक्षण मानणे फारसे योग्य नाही, कारण राजयक्ष्म्यात ज्वराच्या अवेग कालामध्येही ज्वर नसतानाही अंसपार्श्वभिताप हे लक्षण कायम असतेच. अंसपार्श्वभिताप हे म्हणूनच राजयक्ष्म्याचेच एक लक्षण आहे हे स्पष्ट होते.

षड्रूप राजयक्ष्मा :

१. 'भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम्।

स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपं राजयक्ष्मणि।।'- माधवनिदान/राजयक्ष्मा/२.

२. '.....षडिमानी वा।

कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरवर्चोर्गदोऽरुचिः।।'- च.चि. ८/४४.

खाण्यावर इच्छा नसणे, ज्वर, श्वास, कास, रक्तछीवन आणि स्वरभेद ही षड्रूप राजयक्ष्म्याची लक्षणे सुश्रुतानी सांगितलेली असून, तीच माधवानेही उद्धृत केली आहेत.

चरकानी यात थोडा बदल करून कास, ज्वर, पार्श्वशूल, स्वरभेद, अग्निमांघ, अरुचि, अशी ६ लक्षणे षड्रूप राजयक्ष्म्याची म्हणून सांगितलेली आहेत.

योगरत्नाकरात सुश्रुतौक्त षड्रूप राजयक्ष्मा सांगितलेला आहेच; पण याशिवाय आणखी वेगळी ६ लक्षणे असणारा एक प्रकारही वर्णिलेला आहे. अग्निमांघ, ज्वर, शैत्य, रक्त व पूय मिश्रित छर्दि, दैन्य व दौर्बल्य अशी ही ६ लक्षणे आहेत.

एकादशरूप राजयक्ष्मा :

१. 'स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः॥

शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च।

कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः।' - माधवनिदान/राजयक्ष्मा/६, ७

२. 'कासोऽसतापो वैस्वर्यं ज्वरः पार्श्वशिरोरुजा।

शोणितश्लेष्मणाश्छर्दिः श्वासः कोष्ठामयोऽरुचिः॥

रुपाण्येकादशैतानि यक्षिणाः.....॥'- च.चि. ८/४३

स्वरभेद, अंस तथा पार्श्वभागी शूल व संकोच, ज्वर, दाह, अतिसार, रक्तप्लीवन, शिरोगौरव, अन्नावर वायव्य नसणे, कास, ठसका लागणे ही एकादशरूप राजयक्ष्माची लक्षणे आहेत. यापैकी स्वरभेद, अंसपार्श्वशूल, अंसपार्श्वकोच ही लक्षणे वातामुळे उत्पन्न होतात. पित्तामुळे दाह, ज्वर, अतिसार, रक्तप्लीवन ही लक्षणे आढळतात तर शिरोगौरव, अरुचि, कास, ठसका लागणे ही कफजन्य लक्षणे आहेत.

चरकानी कास, अंसताप, वैस्वर्य, ज्वर, पार्श्वशूल, शिरःशूल, रक्त छर्दि, श्वास, अरुचि, अतिसार ही एकादशरूप अवस्थेची लक्षणे सांगितलेली आहेत.

राजयक्ष्मा हा खरे पाहता सान्निपातिकच असतो. सर्वच्या सर्व ११ लक्षणे निर्माण झाली की राजयक्ष्मा पूर्णपणे व्यक्त झाला असे म्हणता येईल. त्रिरूप व षड् रूप या अवस्था राजयक्ष्माच्या असंपूर्णतेचीच द्योतक आहेत असाही निष्कर्ष यावरून आपणास काढता येईल.

सर्वच प्रकारच्या राजयक्ष्म्यात, एकादशरूप अवस्थेत सर्व लक्षणांचा समुच्चय एकत्रित मिळत असला तरी स्वल्प भेदाने लक्षणांचा उत्पत्तिक्रम थोडासा बदलतो हे लक्षात घ्यावयास हवे. उदा. साहसज राजयक्ष्म्यात उरःशूल, कंठशोष ही लक्षणे प्रथमपासूनच आढळतात तर वेगसंधारणज प्रकारात अंगमर्द, छर्दि, अंगसाद ही लक्षणे अधिक प्रमाणात असतात. क्षयज राजयक्ष्म्यात पार्श्वशूल, अंगसाद या लक्षणांचे आधिक्य असते.

या दृष्टीनेच चरकाचार्यानी कारण प्रकारानुरूप जी वेगळी लक्षणे सांगितलेली आहेत ती अभ्यासणे जरुरीचे ठरते. हे लक्षणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

विषमाशनजन्य राजयक्ष्मा लक्षणे : या प्रकारात वायूमुळे शूल, अंगमर्द, कंठशूल, स्वरभेद व प्रतिशयाय ही लक्षणे आढळतात. कफामुळे शिरोगौरव, अरोचक, कास, प्रतिशयाय ही लक्षणे येतात. प्रतिशयाय हे लक्षण याप्रकारे वात व कफ या दोन्हीमुळे उत्पन्न होत असले तरी या दोन्हीत मोठा भेद आहे. कफज प्रतिशयायात शिरोगौरव असतो, नाकदून वाहणारा स्राव चिकट असतो किंवा नाक चोंदणे हे लक्षण यात मिळते. याउलट घातज प्रतिशयायात नामाक्रव हा पाण्यासारखा पातळ असतो.

सतत येणाऱ्या कासामुळे या प्रकारात उरःक्षत हे लक्षणही बरेच वेळा आढळते. उरःक्षताने रक्तप्लीवन - रक्तप्लीवनामुळे दौर्बल्य हेही क्रमाने येतेच. प्रसेक व छर्दि ही लक्षणेही या प्रकारात उत्पन्न होत असतात.

वेगावरोधज राजयक्ष्मा लक्षणे : उदरशूल हे लक्षण यामध्ये प्रामुख्याने मिळते. द्रवमलप्रवृत्ति असते किंवा मलावग्रंथ आढळतो. पार्श्वशूल, अंगमर्द, अंस प्रदेशी वेदना, कंठ व उरःप्रदेशी वेदना, शिरःशूल, कास, ज्वर, स्वरभेद, प्रतिशयाय ही लक्षणेही या प्रकारात दिसतात.

साहसज राजयक्ष्मा लक्षणे : साहसज राजयक्ष्म्यामध्ये उरःक्षत हे प्रधान लक्षण आहे. शिरःशूल शिरोगौरव, कंठोद्ध्वंस, कास ही लक्षणेही आढळतात. हृद्रवता, हृत्शूल या लक्षणांचा उद्भव होतो. वायूची विषमगती, उरःक्षत व कंठोद्ध्वंस या कारणांमुळे सतत कास उत्पन्न होत असतो. या कासामुळे उरःक्षत अधिक प्रमाणात वाढून रक्तप्लीवन होऊ लागते. रक्तप्लीवनामुळे दौर्बल्य व त्यामुळेच अतिक्षीणता उत्पन्न होते.

क्षयज राजयक्ष्मा लक्षणे : या प्रकारात रस, रक्त, शुक्र यांच्या क्षयामुळे शरीरातील सर्व संधी शिथिल होतात.

शरीरात रूक्षता येते. या रूक्ष, शिथिल शरीरात वात प्रकोप होऊन शरीर अधिकच दुर्बल होते. वातप्रकोपामुळेच शरीरात सुषिरता निर्माण होते. ही सुषिरता विशेषतः अस्थि व उरःप्रदेश यामध्ये अधिक प्रमाणात व्यक्त होते. वातप्रकोपावरोबरच कफ व पित्त यांचेही उदीरण होते. रक्त व मांस शिथिल होतात. स्रोतसे दुर्बल व विकृत बनतात. यामुळे साहजिकच अनेक लक्षणे उत्पन्न होऊ शकतात.

वायुमुळे पार्श्वशूल, अंसशूल ही लक्षणे मिळतात. कंठोर्ध्वंस, शिरोगौरव, अरोचक ही लक्षणे कफामुळे उत्पन्न होतात. पित्त व कफ यांच्या उत्कलेशामुळे वायु प्रतिलोम होऊन कास, श्वास, स्वरभेद, प्रतिश्याय या प्रकारची लक्षणे निर्माण होतात. कासाच्या अतियोगाने उरःक्षत, रक्तपृष्ठीवन व तद्जनित दौर्बल्य येऊन रोगी क्रमाक्रमाने अधिकच क्षीण होत जातो.

उपद्रव

'तेषामुपद्रवान् विद्यात्कण्ठोर्ध्वंसमुरोरुजम्।

जृम्भांगमर्दनिष्ठीववह्निसादास्यपूतिताः।।'- अ.ह.नि. ५/१५

कंठोर्ध्वंस, उरःशूल, जृम्भा, अंगमर्द, कफपृष्ठीवन, अग्निमांघ, मुखदौर्गध्य, मुखावाटे पूयसदृश दुर्गंध देणे, श्वास, उन्माद, मूर्च्छा, अपस्मार, गुल्म, मूत्रकृच्छ्र हे राजयक्ष्याचे उपद्रव म्हणून सांगितलेले आहेत.

खरे पाहता राजयक्ष्यामध्ये उत्पन्न होणारी विविध लक्षणे ही गंभीर स्वरूपाची असून त्यांना स्वतःलाच व्याधिस्वरूप प्राप्त झालेले असते. आणि म्हणूनच त्या सर्व लक्षणांनाच उपद्रव ही संज्ञा देणे सहज शक्य असते, हे या संदर्भात लक्षात घ्यावयास हवे.

साध्यासाध्यत्व

१. 'वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी शोफी तथोदरी।
गुल्मीच मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः।।
अचिकित्त्या भवन्त्येते बलमांसक्षये सति।।' - च.इं. १/८, ९
२. 'एकादशभिरेर्भिर्वा षड्भिर्वाऽपि समन्वितम्।
कासातिसारपाश्चात्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः।।
त्रिभिर्वा पीडितं लिंगैः कासश्वासासृगामयेः।
जह्याच्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन् सुविमलं यशः।।
सर्वैर्धैत्रिभिर्वाऽपि लिंगैर्मांसबलक्षये।
युक्तो वर्ज्याश्चिकित्त्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा।।
महाशनं क्षीयमाणमतिसारनिपीडितम्।
शूनमुष्कोदरं चैव यक्षिमणं परिवर्जयेत्।।
शुक्लाक्षमन्द्द्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम्।
कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम्।।' - माधवनिदान

राजयक्ष्याची त्रिरूप, षड्रूप व एकादशरूप या क्रमाने लक्षणे उत्पन्न होत असतात व त्यामुळे साहजिकच त्रिरूपापेक्षा षड्रूप व षड्रूपापेक्षा एकादशरूप यक्ष्मा उत्पन्न होणे हे कष्टसाध्यता येत असल्याचे द्योतक आहे, असे सर्वसामान्य विधान करता येईल. षड्रूप व एकादशरूप राजयक्ष्यातील काही लक्षणे ही कष्टसाध्यता अधिक सूचित करित असतात. कास, अतिसार, पार्श्वशूल, स्वरभेद, ज्वर, अरुचि ही लक्षणे असताना रोग असाध्य बनतो. कास, श्वास आणि रक्तपृष्ठीवन या लक्षणांची तीव्रता असल्यास राजयक्ष्मा असाध्य बनतो. राजयक्ष्यातील लक्षणांची संख्या कितीही कमी असली तरी मांस व बल अतिक्षीण झाले असतील तर असाध्यता येते, याउलट बल मांस परिक्षय फारसा नसेल तर एकादशरूप यक्ष्मा सुद्धा सुयोग्य चिकित्सेने बरा होण्याची शक्यता असते. रोगी आहार योग्य प्रमाणात घेत असूनही जर बलहानी होत असेल तर

तेही असाध्यतेचे द्योतक असे लक्षण आहे. अतिसार, वृषणशोथ, उदरशोथ या लक्षणांनी युक्त रोगी असाध्य बनतो. डोळे अत्यंत श्वेतवर्णाचे होणे, अन्नद्वेष असणे, ऊर्ध्वश्वास वा श्वासकृच्छ्रता असणे, वारंवार अतिप्रमाणात व सकष्ट मूत्रप्रवृत्ति होणे ही लक्षणे असतील तर रोगी सहसा जगत नाही.

वरील असाध्यतेच्या लक्षणांमध्ये 'अतिसार निपीडितम्' असे एक लक्षण सांगितलेले आहे. राजयक्ष्यामध्ये सर्व धातूंचा क्षय असला तरी पुरीष अधिक प्रमाणात निर्माण होत असतो. व या पुरीषाच्या अवष्टंभ कर्मावरच रोगी जगत असतो, हे संप्राप्ति प्रकरणात स्पष्ट केलेले आहेच. या मलाचे अतिप्रयत्नाने रक्षण केले पाहिजे, असे यासाठीच म्हटले जाते. सुश्रुताचार्य म्हणतात-

'शुक्रायत्तं बलं पुसां मलायत्तं तु जीवितम्।

तस्मादातिप्रयत्नेन संरक्षेन्मलरतेसी।।'- सु.उ.तं ४१

अतिसार हे लक्षण आले असता, मलनाश झाल्याने जीवनाचाही नाश होतो हे स्पष्ट आहे. आणि याच कारणामुळे अतिसार हे एक असाध्यत्वाचे लक्षण म्हणून सांगितले गेले आहे.

वृषणशोथ आणि उदरशोथ (? उदर) ही दोन्ही लक्षणे विरेचनसाध्य अशी आहेत. राजयक्ष्यात विरेचन मात्र देता येत नाही. कारण विरेचनाने मलक्षय व त्यामुळे जीवित हानी संभवते. या प्रकारे येथे विरुद्धोपक्रम आल्याने असाध्यता येते.

अन्नद्वेष असणे हेही एक असाध्यतेचे प्रमुख लक्षण सांगितलेले दिसते. 'अन्न वै प्राणाः' या सूत्रप्रमाणे अन्न हेच शरीराचा प्राण असते. अन्नद्वेष निर्माण झाला असताना शरीर पोषणाची क्रिया साहजिकच अधिक मंदावते, धातुक्षय वाढीस लागतो आणि असाध्यता प्राप्त होते.

ऊर्ध्वश्वास किंवा श्वासकृच्छ्रता हे लक्षण या रोगाने फुफ्फुस तथा प्राणवह स्रोतस अधिक व्याप्त केल्याचे लक्षण आहे. यामुळे असाध्यता येणे साहजिकच आहे.

साध्यासाध्यतेचा विचार करताना या सर्व बाबींचा विचार करूनच राजयक्ष्याचा कोणता रोगी साध्य होतो याचे वर्णन सुश्रुतानी केले आहे ते म्हणतात-

'ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम्।

उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम्।।'- सु.उ.तं. ४१.

जो रोगी ज्वरानुबंध रहित असतो म्हणजेच ज्याचा ज्वरवेग सतत असत नाही- ज्वरवेग कमी होतो असा रोगी, बलवान, चिकित्सा सहन करण्याची क्षमता असणारा, संयमी, ज्याचा अग्नि प्रदीप्त आहे असा, मांसक्षय रहित अशा रुग्णाची चिकित्सा केली असता राजयक्ष्मा सहज साध्य होतो.

साध्यतेबाबतचे सुश्रुताचे वरील वचन हे माधवाने उद्धृत केलेले आहे. त्यावर टीका करताना, मधुकोषकारांनी वृद्धावस्थेत स्वभावतःच धातुक्षय असल्याने राजयक्ष्मा झाल्यास असाध्यता येते, तर तारुण्यावस्थेत त्यामानाने असाध्यता कमी असते, असे सुचविले आहे.

याच टीकेमध्ये राजयक्ष्मा पूर्ण बरा झाल्याची लक्षणेही मधुकोषकारांनी सांगितलेली आहेत. राजयक्ष्याच्या रोगामध्ये असणारी रोगवाचक सर्व लक्षणे पूर्णपणे नष्ट होऊन, पुढे एक हजार दिवस (तीन वर्षेपर्यंत) रोगाच्या लक्षणांची पुनरावृत्ति न होणे, हे राजयक्ष्मा पूर्ण बरा झाल्याचे लक्षण संमजावे असे या ठिकाणी म्हटलेले आहे. लक्षणे कमी झाल्यासारखे वाटल्याने चिकित्सा बंद केल्यास व पथ्यापथ्य टाळल्यास, या काळात हयगय केल्यास, पुन्हा राजयक्ष्याची लक्षणे उदभवतात असाच या सूत्राचा अर्थ आहे.

चिकित्सा

'दोषाधिकानां यमनं शास्यते सविरेचनम्।

स्नेहस्येदोषपन्नानां सस्नेहं यन्न कर्शनम्।।

शोषी भुञ्चति मात्राणि पुरीषसंसनादपि।

अबलापोक्षणी मात्रां किं पुनर्यो विरिच्यते।।'- च.चि. ८/८५, ८६

राजयक्ष्मा हा स्वरूपतः त्रिदोषज असाच व्याधि आहे. क्षय रोगाची चिकित्सा करतांना दोषांचे बलाबल व अवस्थाविशेष यांचा विचार केला गेला पाहिजे. राजयक्ष्म्यामध्ये रोगी बलवान असेल, दोष अधिक मात्रेत व उत्क्रान्त असतील तर स्नेहस्वेदपूर्वक शोधनोपचार करावेत. शोधनासाठी दोषाधिक्याचा विचार करून वमन वा विरेचनाचा उपयोग करावा. मात्र हे शोधनोपचार सौम्य असेच हवेत. राजयक्ष्म्याच्या रुग्णामध्ये पुरीषाचे संरक्षण करणे हे महत्त्वाचे कर्म असते. या दृष्टीने पाहता विरेचनाचा उपयोग फारच काळजीपूर्वक केला पाहिजे. रोगी जर दुर्बल, कृश असेल तर शोधनोपचार पूर्णतः टाळले पाहिजे.

राजयक्ष्म्याच्या रोग्यामध्ये सप्तधातुक्षय ही महत्त्वाची घटना असते. यासाठीच सर्व प्रकारचे वृंहण उपचार आवश्यक ठरतात. पण या रोगात दौर्बल्याबरोबरच धात्वग्निमांद्यही फार मोठ्या प्रमाणात असते. वृंहण करणाऱ्या द्रव्यामुळे धात्वग्नीवर विपरीत परिणाम होणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते. चिकित्सा करीत असताना राजयक्ष्म्याच्या संश्रुतीमधील तीन प्रमुख घटना- स्रोतोरोध- सप्तधातुक्षय आणि धात्वग्निमांद्य यांचा एकत्रित विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. राजयक्ष्म्यातील या ३ घटनांचा विचार करूनच चरकाचार्यानी चिकित्सा कशा प्रकारे करावी याचे मार्गदर्शन केलेले आहे ते म्हणतात-

'मांसमेवाश्रतः शोषे माध्वीकं पिबतोऽपि च।

नियतानल्पचित्तस्य चिरं काये न तिष्ठति।।

वारुणीमण्डनित्यस्य बहिर्मार्जनसेविनः।

अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम्।।'- च.चि. ८/१५९, १६०

राजयक्ष्म्याच्या रोग्यास मांसाहार देणे आवश्यक आहे. मांसाहारानंतर द्राक्षांपासून बनविलेले मद्य द्यावे. रुग्णाचे मन प्रसन्न ठेवावे. वेगविधारण करू नये. बहिःपरिमार्जनाचे विविध उपचार करावेत यामुळे रोग संपूर्ण बरा होतो, असे या संदर्भात चरकाचार्यानी म्हटले आहे.

मांसाहार करीत असताना मांसादमांस वापरावे. मांसाद मांस म्हणजे मांसाहार करणाऱ्या प्राण्यांचे मांस.

'शुष्यते क्षीणमांसाय कल्पितानि विधानवित्।

दद्यान्मांसादमांसानि वृंहणानि विशेषतः।।'- च.चि. ८/१४५.

मांस क्षीण असलेल्या रुग्णास मांसाहार देऊनच मांसवृद्धीचे प्रयत्न करावे लागतात. सद्यःफलदायी होण्याचे दृष्टीने मांसादमांस देणे फायद्याचे ठरते. मांसादमांस वापरल्याने या मांसावर पूर्वी झालेल्या मांसाग्नीच्या परिणामामुळे हे मांस अधिक बलप्रद ठरते. याचेच स्पष्टीकरण करताना चरकाचार्यानी-

'मांसेन उपचितांगानां मांसं मांसकरं परम्।'- च.चि. ८/१५९.

असे म्हटले आहे. मात्र प्रत्यक्षात असे मांसादमांस खाण्याची फारशी पद्धती नाही. ज्या प्राण्यांचे मांस खाल्ले जाते ते प्राणी बहुधा शाकाहारी असे असतात. क्रव्याध म्हणजेच हिंस्र पशुपक्ष्यांचे मांस मिळणे कठीण असते. यासाठीच मांसाहार द्यावयाचा तो युक्तीने दिला पाहिजे. कावळा किंवा गिधाड यांचे मांस कोंबडीचे मांस किंवा तित्तिर पक्ष्यांचे मांस म्हणून खावयास द्यावे. लांडगा, कोल्हा, कुत्रा, मांजर यांचे मांस शस मांस म्हणजेच सशाचे मांस म्हणून द्यावे. मत्स्य मांस म्हणून गंडूळ किंवा सर्प मांस द्यावे. जे मांसाहारी नाहीत त्यांनासुद्धा मांसाशन आवश्यक असते.

या प्रकारचा मांसाहार देत असताना मांस हे सुसंस्कृत करून द्यावे. कोणत्या प्राण्याचे मांस देत आहोत हे रोग्यास कळू देऊ नये. याबाबतीत रोग्याला फसवूनच व्यवहार करावा लागतो, अन्यथा रोग्याला किळस येईल, अन्नद्वेष उत्पन्न होईल व लाभ होण्याऐवजी विपरीतच परिणाम होईल हे लक्षात घ्यावे लागते. यासंबंधी चरकाचार्य म्हणतात-

'तस्माच्छृद्दमोपसिद्धानि मांसाभ्येतानि दापयेत्।'- च.चि. ८/१५३.

मांसाशनाबरोबरच द्राक्षांपासून बनविलेले मद्य द्यावे असे सुचविलेले आहे. द्राक्षासव वा द्राक्षारिष्ट हे यादृष्टीने उत्तम कार्यकारी ठरते. मद्य हे तीक्ष्ण, उष्ण, विशद, सूक्ष्म या गुणांचे असल्याने, स्रोतोमुखांच्या ठिकाणी असणारा अवरोध दूर करून, स्रोतसात साठलेले दोष मद्याच्या प्रमाथी गुणामुळे बाहेर पडतात. मद्याने धात्वग्निमांद्यही कमी होते कारण मद्य हे

उत्कृष्ट अग्निवर्धक असे द्रव्य आहे. धात्वग्निवर्धन झाल्याने साहजिकच धातुपोषणाची क्रिया उत्तम होऊ लागते व धातुची कमी होत जाते. मद्य वापरताना ते जुने वापरावे म्हणजे ते अधिक कार्यकारी ठरते असे कम्भटाचार्य म्हणतात.

मांसाशन, द्राक्षासवादि मद्यांचा प्रयोग यांच्या जोडीला वेगविधारण न करणे हेही आवश्यक ठरते. कारणे संकल्पने वागावे व वेगविधारण करू नये. यामुळे संप्राप्तीमधील प्रमुख घटक असणारा वायु हा अधिक प्रकुपित होऊ शकत नाही आणि त्यामुळे केली जाणारी चिकित्सा अधिक उपयुक्त ठरते.

राजयक्ष्म्यामध्ये स्रोतरोध दूर करून धात्वग्निवर्धन करणारी चिकित्सा ही सर्वांत महत्त्वाची असते. या दृष्टीने पालत वसंतकल्प हे राजयक्ष्म्यावरील उत्कृष्ट कल्प समजण्यास प्रत्यवाय नाही. लघुमालिनी वसंत, सुवर्णमालिनी वसंत आणि मधुमालिनी वसंत या तीन कल्पाना वसंत कल्प अशी संज्ञा दिली जाते. या तीनही कल्पांत समान असणारी घटक द्रव्ये म्हणजे खर्पर व मरिच ही आहेत. खर्पर म्हणजेच कलखापरी हे द्रव्य धात्वग्निवर्धन करणारे श्रेष्ठ द्रव्य समजले जाते. मरिच हेही जाठराग्निमांद्र कमी करणारे व धात्वग्निदीपन करणारे या दोन्हीसाठी उपयुक्त असे औषधे द्रव्ये आहे. विशेषतः मांसाग्निवर्धनाचे कार्य मरिचाकडून अधिक घडते. खर्पर व मरिच ही दोन्ही द्रव्ये याप्रकारे धात्वग्निमांद्र कमी करणारी म्हणून प्रसिद्ध असली तरी ती अत्यंत रुक्ष आहेत. या रुक्षतेमुळे वातप्रकोप व तद्जनित धातुक्षय या गोष्टी टाळण्यासाठी नवनीत (लोणी) हे स्नेह द्रव्य भावना देण्यासाठी वापरले जाते. या नवनीताच्या भावना दिल्याने मरिच व खर्पर यांचेचमुळे येणारी रुक्षता टाळता येते. नवनीताच्या सिग्ध गुणामुळे स्रोतरोध वाढू नये याची काळजी यांचेकडे घ्यावी लागते. यासाठीच नवनीताबरोबरच लिंबू रसाच्या भावनाही वसंतकल्प तयार करताना दिल्या जातात. उत्कृष्ट अग्निदीपन करणारे द्रव्य म्हणूनही लिंबू रस उपयुक्त ठरतो.

सुवर्णमालिनी वसंतात असणारे सुवर्णभस्म हेही धातुवर्धनाचे कार्य घडवून आणणारे महत्त्वाचे द्रव्य आहे. या रोगाला असणारी प्राणवह स्रोतसाची दुष्टी व तद्जनित कास, कफठीवन आदि लक्षणो कमी करण्यासाठी सुवर्णमालिनी वसंतातील हिंगुळ हे ही द्रव्य उत्तम कार्यकारी ठरते.

मधुमालिनी वसंतात स्नेहनासाठी नवनीताऐवजी कोंबडीच्या अंड्यांचा बलक भावना द्रव्य म्हणून वापरला जाते. साहजिकच मधुमालिनी वसंत अधिक बल्य, पौष्टिक म्हणून उपयुक्त ठरते.

धात्वग्निवर्धन करणाऱ्या वरील प्रकारच्या वसंत कल्पांबरोबर अन्य बल्य कल्पांचा प्रयोग करणेही फायद्याचे ठरते. यात अन्नक, सुवर्ण, रौप्य, मौक्तिक, प्रवाळ, मृगशृंग यांची भस्मे, अजास्थि भस्म, शतावरी, अधगंधा, भुईकोहाय्य, बला, अतिबला, वाराहीकंद, यष्टीमधु, पिंपळी, आमलकी ही द्रव्ये महत्त्वाची आहेत.

कल्पांपैकी वसंत कुसुमाकर, त्रैलोक्यचिंतामणी, द्राक्षासव, द्राक्षारिष्ट, अधगंधारिष्ट, वासाबलेह हे कल्प महत्त्वाचे आहेत. श्रीफलकुसुमवटी हे औषध तर राजयक्ष्म्याच्या रुग्णात व्याधिप्रत्यनीक स्वरूपात उपयुक्त ठरते.

राजयक्ष्म्यामध्ये वरील अभ्यंतर औषधी प्रयोगाबरोबरच बहिःपरिमार्जनाचे अनेक उपक्रम केले जातात. बाह्यस्नेहन, स्नेहाभ्यंग करून रुग्णास सुखोष्ण जलाने अवगाह द्यावा. स्नेहनासाठी बलातैल किंवा चंदनबलालाक्षादी तैल वापरावे. अवगाहामुळे स्रोतरोध दूर होऊन बल व पुष्टी वाढते असे सांगितले जाते. अवगाह स्वेदानंतर पुन्हा स्नेहन करून सुखोष्ण अवस्थेत रुग्णास झोपवून मर्दन व उत्सादन करावे. सुगंधी द्रव्यांचे उद्वर्तन करावे. शमन वा वृंहण वस्तीचा प्रयोग करावा. दूध, तूप, मांस, मांसरस, रसादन, आसवारिष्टे, सुगंधी द्रव्ये, फळे, फुले यांचे सेवन करावे. आजुवाजूचे वातावरण प्रसन्न ठेवावे. आदरणीय व्यक्तींच्या संगतीत राहवे, ब्रह्मचर्य पालन करावे, असे विविध उपचार राजयक्ष्म्यात सुचविलेले आहेत.

राजयक्ष्म्याच्या रुग्णांना उपयुक्त ठरणारा असा एक फार वेगळा उपक्रम सुश्रुतानी सांगितलेला आहे. वंगसेनानेही राजयक्ष्मा चिकित्सेत या उपक्रमाचा उल्लेख केलेला आहे.

१. 'छागमांसं पयश्छागं छागं सर्पिः सनागरम्।
छागोपसेवा शयनं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत्॥'- वंगसेन
२. 'अजाशकृन्मूत्रपयोधृतासृकमांसालयानि प्रतिसेवमानः।
स्नानादिनानाविधिना जहाति मासादशेषं नियमेन शोषम्॥'- सु.उ. ४१/५६

राजयक्ष्मी रुग्णाने शेळीचेच मांस खावे, शेळीचेच दूध प्यावे, शेळीचेच तूप सुट घालून खावे, राहणे - बसणे - झोपणे या सर्व क्रिया शेळ्यांच्या कळपात कराव्यात. या उपचाराने राजयक्ष्मा बरा होतो. ज्या जागी राहवयाचे ती भूमी शेळीच्या लेंड्यांनी व मूत्रानी सारविलेली असावी. भिंतीचा गिलावाही शेळीच्या लेंड्यांचाच करावा एवढेच नव्हे तर स्नान, आयंग्र, उत्सादन यासाठीही शेळीचे मलमूत्र वापरावे असे येथे सुचविलेले आहे.

अन्य कोणत्याही रोगाच्या चिकित्सोपक्रमात न सुचविलेला असा हा अगदी आगळा-वेगळा उपक्रम राजयक्ष्मा प्रकरणात सांगितलेला दिसतो. आधुनिक वैद्यक शास्त्रातसुद्धा शेळ्यांना राजयक्ष्मा कधीच होत नाही असे जंतुशास्त्र सांगतात, हे लक्षणीय आहे. ज्या काळी परीक्षणासाठी आजच्याप्रमाणे अद्ययावत साधनसामुग्री नव्हती त्या काळातील आचार्यांचे हे निरीक्षण खरोखरच मति गुंग करणारे आहे हे लक्षात येते.

राजयक्ष्माची ही सर्वसामान्य चिकित्सा झाली. राजयक्ष्मामध्ये उत्पन्न होणारे प्रत्येक लक्षण हे गंभीर असू शकते व त्यामुळेच अनेक वेळा सामान्य चिकित्सेचे जोडिला त्या त्या लक्षणानुरूप असे विविध उपचार करणे जरुरीचे ठरते. लक्षणांना व्याधिस्वरूप प्राप्त होत असल्याने त्या त्या व्याधीची चिकित्सा या लक्षणांमध्ये करावी लागते.

या लक्षणांपैकी नेहमी आढळणारी व ज्यांची काही विशिष्ट चिकित्सा करावी लागते अशी लक्षणे व त्यांची चिकित्सा यांची संक्षेपाने माहिती घेणे संयुक्तिक ठरेल.

कास चिकित्सा : राजयक्ष्मात उत्पन्न होणाऱ्या अनेकविध लक्षणांपैकी कास हे लक्षण प्रमुख आहे. सामान्यतः प्रभूत कफछीवन हे लक्षण कासाबरोबर मिळते. सितोपलादि चूर्ण, तलिसादि चूर्ण किंवा कर्पूरादि चूर्ण यासारख्या चूर्णांचा कासासाठी उत्तम उपयोग होतो. त्यातही वातप्रधान कासासाठी तालिसादि चूर्ण, पित्तप्रधानासाठी सितोपलादिचूर्ण व कफप्रधान कासासाठी कर्पूरादि चूर्ण विशेष लाभदायी ठरते. वासावलेह, चौसष्टी पिंपळी हे कल्पही उपयुक्त ठरतात. कफछीवन अति प्रमाणात असेल तर चतुर्भुज कल्प, नागगुटी यासारख्या कस्तुरीच्या कल्पांचा चांगला उपयोग होतो. प्राणवह स्रोतसाला बल देण्याचे दृष्टीने राजयक्ष्मात चौसष्टी पिंपळी किंवा वर्धमान पिंपळी योग्य वापरणे इष्ट ठरते. अन्नक भस्म हेही फुफ्फुसाला बल देणारे व फुफ्फुसात झालेला उरःक्षत नष्ट करण्यासाठी उपयुक्त ठरणारे एक फार महत्त्वाचे द्रव्य आहे.

रक्तछीवन चिकित्सा : रक्तछीवन हाही राजयक्ष्मात आढळणारा एक प्रमुख उपद्रव आहे. यात जीवरक्त शरीराच्या बाहेर जात असल्याने आत्ययिक चिकित्सा करावी लागते. रक्तस्तंभन करणे अत्यंत आवश्यक असते. वासा (अडूळसा) हे रक्तछीवनावरील प्रमुख औषध आहे. वासा स्वरस, वासापुटपाक वा वासावलेह हे यासाठी वापरले जातात. लाक्षा व गोदंति यांचे समभाग मिश्रण २ ग्रॅम वारंवार देणे हेही रक्तस्तंभनासाठी सद्यःफलदायी ठरते. कामदुधा, मौक्तिक कामदुधा, चंद्रकलारस हेही रक्तछीवनासाठी उपयुक्त ठरणारे आणखी काही कल्प आहेत.

अतिसार चिकित्सा : राजयक्ष्मामध्ये अतिसार उत्पन्न होणे हे असाध्यतेचे लक्षण आहे. रुग्ण हा मलाच्या अवष्टंभ कर्मावरच जगत असतो व म्हणूनच अतिसार होणार नाही, याची प्रथमपासूनच काळजी घ्यावयास हवी. अतिसार उत्पन्न झालाच तर त्वरित स्तंभन करावे. सुवर्णपर्पटी, पंचामृत पर्पटी, कुटजपर्पटी, लोकनाथ रस हे कल्प अतिसारासाठी विशेष उपयुक्त ठरतात. अनेक वेळा स्तंभनाकरिता अहिफेनाचे कल्पही वापरावे लागतात.

ज्वर, दाह, तृष्णा चिकित्सा : या प्रकारची पित्तानुबंधी लक्षणे असतील तर गुडूची हे द्रव्य प्रमुख कार्यकारी द्रव्य म्हणून उपयुक्त ठरते.

श्वास चिकित्सा : या लक्षणासाठी हेमगर्भ, मृगशृंग भस्म हे कल्प विशेष उपयुक्त असतात.

रसायन चिकित्सा : राजयक्ष्माच्या रुग्णास संतर्पण, बृंहण करणारी, प्राणवह स्रोतसाला बल प्राप्त करून देणारी औषधे नियमितपणे द्यावी लागतात. यामध्ये च्यवनप्राशावलेह, अश्वगंधावलेह, धात्री रसायन, अगस्तिप्राशा या सारखे कल्प वापरले जातात. व्याधीची लक्षणे कमी झाल्यानंतरही अपुनर्भव चिकित्सा म्हणजेच रसायन चिकित्सा करण्यासाठीही वरील कल्पांचा चांगला उपयोग होतो. पिंपळी, अन्नक व सुवर्ण यांचेही कल्प रसायन कल्प म्हणून उपयुक्त ठरतात.

'यद्यत्संतर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु।

अन्नपानं निषेधं तद्व्यतक्षीणैः सुखार्थिभिः॥'- च.चि. ११/८९

चरकाचार्यानी क्षतक्षीण प्रकरणात उल्लेखिलेले अन्नपान राजयक्ष्म्यातही उपयुक्त ठरते. संतर्पण, शीत, लघु, हितकर द्रव्यांचा उपयोग अन्नपानासाठी केला पाहिजे.

शालिषष्टीक, गोधूम, रोळीचे दूध, तूप, लोणी व मांस, क्रव्याथ प्राण्यांचे मांस, मधुर रसांची द्रव्ये, द्राक्षा, नारिकेल, वाडिम, आम्र, बदाम, अक्रोड, पिस्ते, मनुका, चारोळी, गोडंबी हे विशेष पथ्यकर पदार्थ आहेत.

योगरत्नाकरामध्ये वांगी, कारली, बिल्वफल व बिल्व तैल हे पदार्थ विशेष अपथ्यकर म्हणून सांगितलेले आहेत. विहारत मैथुन, दिवास्वाप, क्रोध हे वर्ज्य केले पाहिजेत. संपूर्ण विश्रांती घेणे लाभदायी ठरते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

राजयक्ष्मा - Pulmonary Tuberculosis

राजयक्ष्मा हा एक औपसर्गिक वा सांसर्गिक व्याधि आहे. Bacillus Tuberculosis नामक जीवाणू हे याचे प्रधान उत्पादक कारण आहे. आमाशय सोडून शरीराच्या अन्य कोणत्याही भागात या जीवाणूमुळे रोगोत्पत्ति होऊ शकते. आयुर्वेदाने जो राजयक्ष्मा म्हणून रोग वर्णिलेला आहे, तो मात्र केवळ प्राणवह स्रोतसारी संबंधित असाच व्याधि आहे. (Pulmonary Tuberculosis).

हा रोग युवावस्थेत अधिक प्रमाणात आढळतो. धूर, धूळ, आदिमुळे हवेतील प्रदूषण, अस्वच्छ किंवा दलदलयुक्त ठिकाणी राहणे, दारिद्र्य, अतिश्रम व कुलज प्रवृत्ति ही याची अन्य कारणे आहेत. डांग्या खोकला, रोमांतिका, मधुमेह, वातकफज्वर अशा व्याधींमध्ये उपद्रव स्वरूप म्हणूनही अनेक वेळा हा रोग उत्पन्न होताना दिसतो.

या व्याधीचा उपसर्ग फुफ्फुसामध्ये अधिक प्रमाणात आढळतो कारण याचा संसर्ग प्रामुख्याने हवेवाटे होत असतो. शिवाय शरीराच्या ज्या भागात Lipase कमी असते, त्याठिकाणी राजयक्ष्म्याचा उपसर्ग अधिक असतो आणि फुफ्फुसात Lipase ची उपस्थिती नगण्य स्वरूपात असते.

या रोगात प्रत्यक्ष फुफ्फुसगत विकृति आणि तदजनित सार्वदेहिक लक्षणे अशा दोन्ही प्रकारे लक्षणे व्यक्त होत असतात.

स्थानिक लक्षणांमध्ये, अवयवांच्या ठिकाणी मृदुता येते. काही वेळा त्याठिकाणी विवर (Cavitation) उत्पन्न होते. सार्वदेहिक लक्षणात मंद-सायंबली ज्वर, कास, सर्वांगमर्द, दौर्बल्य, भारक्षय, रक्तप्लीवन, स्वरभेद ही प्रमुख लक्षणे आढळतात. रात्री स्वेद, सायंबली ज्वर, विनापरिश्रम बलक्षय, नाडी शीघ्रगती असणे व पुनः पुन्हा प्रतिशयाय होणे ही राजयक्ष्माचे निदान करणारी महत्त्वाची लक्षणे आहेत.

एकेकाळी असाध्य समजला जाणारा हा व्याधि आज साध्य बनला आहे. या रोगाला कारणीभूत ठरणाऱ्या जंतूवर कार्यकारी ठरणाऱ्या अनेक जंतुघ्न औषधांच्या (Anti Tubercular drugs) उपयोगाने हे साध्यत्व प्राप्त झाले आहे. Streptomycin, Rifamycin, Isonex, PAS, Ethambutal ही यावरील याप्रकारची प्रमुख औषधे आहेत.

वरील अनेक औषधांना दाद न देणाऱ्या राजयक्ष्म्याच्या जंतूंच्या अनेक जाती मात्र आज अनेक रुग्णांत आढळतात. या रोग्यांमध्येही आयुर्वेदीय चिकित्सा उपयुक्त ठरताना दिसते. विशेषतः श्रीफल कुसुमवटी ही यावर विशेष कार्यकारी होताना आढळते.

□□□

संप्राप्ति व लक्षणे

'उरो विरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विभज्यते।
 प्रपीड्येते ततः पार्श्वे शुष्यत्यंगं प्रवेपते।।
 क्रमाद्दीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते।
 ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विद्भेदोऽग्निवद्यस्तथा।
 दुष्टः श्यावः सदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः।
 कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः संप्रवर्तते।।
 सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्।।' - च.चि. ११/६ ते ९.

व्यायामाचा अतिरेक करणे, अतिप्रमाणात भार वहन करणे, अभिघात, अतिमैथुन यांसारख्या कारणांनी किंवा साहसज राजयक्ष्याची कारणे घडल्याने, अति साहसाने उरःप्रदेशी म्हणजेच फुफ्फुसांमध्ये क्षत उत्पन्न होते. या क्षतामुळेच उरःप्रदेशी अत्यंत पीडा होते. पार्श्वशूल हे प्रधान लक्षण असते. क्रमशः सर्व धातूंचा क्षय होतो. कंपही उत्पन्न होतो. बल, वीर्य, वर्ण, रुचि व अग्नि हे क्रमाने क्षीण होत जातात. यामुळे सर्वांगमर्द, ज्वर, मनोदैन्य, अतिसार यासारखी लक्षणे उद्भवतात.

उरःक्षतामध्ये कास अधिक प्रमाणात असतो. खोकल्याबरोबर बाहेर पडणाऱ्या कफाचे प्रमाणही अधिक असते. बाहेर पडणारा कफ हा दुष्ट, श्याव किंवा पीत वर्णाचा, दुर्गंधीयुक्त, ग्रथित आणि ग्वन्मिश्रित असतो. तोडाला व श्वासाला घाण येते. त्वचेचा रंग पालटतो, आवाजही वसतो.

उरःक्षताच्या पूर्वरूपात हीच लक्षणे अल्पप्रमाणात असतात.

'उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षतो'

क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः।।' - च.चि. ११/१०

क्षतक्षीण हा उरःक्षताचाच एक प्रकार आहे. उरःक्षत हे जर अति-मैथुनामुळे उत्पन्न झाले असेल आणि जर त्यामुळे क्षीणता आली असेल तर त्यासा क्षतक्षीण म्हणतात. क्षतक्षीणामध्ये छातीत दुखणे, कास, युंकोतून रक्त पडणे, दुर्गंधित कफछीवन या उरःक्षतात वर्णिलेल्या सर्व लक्षणांच्या जोडीला सरक्तमूत्रवृत्ति, पार्श्व-पृष्ठ-कटी याठिकाणी जखडल्यासारखे वाटणे वा दुखणे ही लक्षणे अधिक असतात.

उरःक्षत वा क्षतक्षीणाच्या उपेक्षेने याची परिणती राजयक्ष्यात होते.

साध्यासाध्यत्व

'अल्पलिंगस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः।

परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिंगं तु वर्जयेत्।।' - च.चि. ११/११

उरःक्षत वा क्षतक्षीणाच्या रोग्यामध्ये लक्षणे अल्पप्रमाणात असतील, अग्नि प्रदीप्त असेल, रोग नवीनच झाला असेल व रोगी बलवान असेल तर तो व्याधि साध्य असतो. एक वर्षाहून अधिक जुना झाल्यानंतर तो याप्य होतो. सर्व लक्षणांनी युक्त व्याधि पूर्णतः असाध्य असतो.

'यद्यत्संतर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु।

अन्नपानं निषेव्यं तत्क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः॥

यच्चोक्तं युक्षिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम्।

तच्च कुर्याद्वेक्षाग्निं व्याधिं सात्म्यं बलं तथा॥' - च.चि. ११/८१, १०

उरःक्षत व क्षतक्षीण यामध्ये चिकित्सा करीत असताना संतर्पण, शीत, अविदाही, लघु, हितकर अशा द्रव्यांचा उपयोग करावा. अग्नीचे व रोग्याचे बलाबल पाहून तसेच सात्म्यासात्म्याचा विचार करून आहार द्यावा.

लाक्षा हे उरःक्षतावरील एक महत्त्वाचे औषधी द्रव्य. शरीराबाहेर जाणाऱ्या जीवरक्ताचे स्तंभन करण्यासाठी लाक्षा लाभदायी ठरते. लाक्षा + गोदंति भस्म २५० मि. ग्रॅ. वारंवार देणे अपेक्षित असते. वासास्वरस - पुटपाक, वासावलेह, पद्मकादि तैल, कामदुधा, मौक्तिक ही द्रव्येही रक्तस्तंभनासाठी उपयुक्त ठरतात.

कास व सकफ ष्ठीवन कमी करण्यासाठी कर्पूरादि चूर्ण महत्त्वाचे कार्य करते. कापूर हे प्राणवह स्रोतसात संचित कफाच्या निष्कासनास मदत करते व त्याच बरोबर श्वासात व मुखास येणारी दुर्गंधितताही याने कमी होत असते. तालिसादि, सितोपलादि चूर्णे ही उपयुक्त ठरतात.

एलादि गुटिका, अमृतपाश घृत, गोक्षुरादि घृत, सर्पिगुड हे उरःक्षतामध्ये उपयोगी पडणारे आणखी काही कल्प आहेत.

क्षतक्षीणाच्या रुग्णामध्ये वरील चिकित्सेचे बरोबर वातघ्न, ब्रूहण, वृष्य असे औषधी प्रयोग योजावे लागतात. जीवनीय गणातील द्रव्ये, जांगलमांस यांचा उपयोग करावा. शतावरी, अश्वगंधा, वंगभस्म हेही उपयुक्त असे कल्प आहेत.

उरःक्षत व क्षतक्षीण यामध्ये अन्य चिकित्सा लक्षणांच्या बलाबलांचा विचार करून ठरवावी लागते. राजयक्ष्मा, कास व रक्तपित्त यामध्ये सांगितलेले पथ्य हे उरःक्षत व क्षतक्षीण यामध्ये आवश्यक ठरते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

उरःक्षत - Bronchiectasis

Bronchiectasis ची लक्षणे बरीचशी उरःक्षताशी मिळती-जुळती आहेत. यामध्ये उरःप्रदेशी क्षत हे लक्षण आढळते. याबरोबरच त्या ठिकाणी पूयोत्पत्ति व ज्वर ही लक्षणेही अधिक प्रमाणात व्यक्त होत असतात.

कफनिष्कासन योग्य प्रकारे होऊ न शकल्याने आणि पूयोत्पत्तीमुळे श्वासदुर्गंधितता हे लक्षण यामध्ये प्रामुख्याने आढळते.

□□□

१. 'केषाचिदेवं शोषो हि कारणैर्मेदमागतः।
न तत्र दोषलिंगानां समस्तानां निपातनम्॥'- सु.उ. ४१/२६
२. 'व्यवायशोकस्थाविर्यव्यायामाध्वोपवासतः।
ब्रणोरःक्षतपीडाभ्यां शोषानन्ये वदन्ति हि॥'- सु.उ. ४१/१६

राजयक्ष्मा या रोगासाठी दिलेल्या पर्यायवाची शब्दामध्ये शोष असाही एक पर्याय आहे. परंतु शोष नावाचा स्वतंत्र व्याधीही असून त्यामध्ये धातुक्षय असला तरी राजयक्ष्म्याची अन्य लक्षणे मात्र असत नाहीत. शोष या व्याधीमध्ये सप्तधातूंचा क्षय सारख्या प्रमाणात न होता विशिष्ट कारणाने एखाद्याच विशिष्ट धातूचा क्षय अधिक प्रमाणात होत असतो.

राजयक्ष्म्याप्रमाणे शोष हा त्रिदोषात्मक व्याधि नसून तो एकाच दोषाने उत्पन्न होत असतो. राजयक्ष्म्याच्या संप्राप्तीत वर्णिलेल्या स्रोतोरोध-सप्तधातुक्षय-धात्वग्निमांद्र या प्रमुख घटना शोषात असत नाहीत. साहजिकच राजयक्ष्म्यात वर्णन केलेल्या ज्वरादि लक्षणांचा उद्भवही शोषात असत नाही. या सर्व कारणांमुळेच शोष हा राजयक्ष्मा या व्याधीपेक्षा वेगळा असा व्याधि मानणे आवश्यक ठरते.

प्रकार

शोष ७ प्रकारचा असतो. कारणभेदाने हे ७ प्रकार होतात. व्यवायशोष, शोकशोष, जराशोष, व्यायामशोष, अध्वशोष, ब्रणशोष व उपवासशोष असे हे शोषाचे ७ प्रकार सुश्रुतानी सांगितलेले आहेत. मात्र सुश्रुतानी उपवास शोषाची लक्षणे स्वतंत्रपणे सांगितलेली नाहीत. माधवनिदानात उपवास शोष सोडून अन्य ६ प्रकारांचेच वर्णन केलेले आहे.

शोषाची जी ७ कारणे व त्यानुसार ७ प्रकार असतात त्यामध्ये क्रमाने शुक्रापासून त्याचे अलिकडच्या एकेका धातूचा क्षय असतो असे सुश्रुत टीकाकार डल्हणाने म्हटले आहे. व्यवायशोषामध्ये शुक्रधातुचा- शोक शोषामध्ये मज्जेचा, जराशोषामध्ये अस्थीचा, व्यायामशोषामध्ये मेदाचा, अध्वशोषाने मांसधातुचा, ब्रण शोषाने रक्ताचा व उपवास शोषाने रसाचा क्षय होतो असे येथे म्हटलेले आहे. प्रत्यक्षातही त्या त्या प्रकारात वरील प्रमाणेच धातुक्षय प्रामुख्याने होतो असे दिसते. अर्थात् विकार उत्पन्न झाल्यानंतर सर्वच शरीरधातूंचा क्षय थोड्याफार प्रमाणात होत असतोच हेही लक्षात घ्यावयास हवे.

१. व्यवाय शोष

'व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिंगैरुपद्रुतः।

पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः॥'- माधवनिदान/शोष/१५

अतिव्यवायामुळे उत्पन्न झालेल्या या व्याधीत शुक्र क्षयाची सर्व लक्षणे आढळतात. अत्यधिक प्रमाणात पांडु हे लक्षण असते. मेढू-वृषण वेदना, मैथुन असमर्थता, शुक्र धातुचा स्राव फार अल्प, कष्टाने, सरक्त होणे किंवा बिलकूल न होणे, दौर्बल्य, क्लेश ही शुक्र क्षयाची लक्षणे या अवस्थेत प्रामुख्याने दिसतात. क्रमाक्रमाने अन्य धातूही प्रतिलोम गतीने क्षीण होतात.

चिकित्सा

'व्यवायशोषिणं क्षीररसमांसाज्यभोजनैः।

मुकुलैर्मधुरैर्गन्धैर्जीवनीयैरुपाचरेत्॥'- योगरत्नाकर.

व्यवाय शोषी रुग्णास दूध, मांसरस व घृतयुक्त आहार द्यावा. सुगंधित फुले, मधुर गणातील व जीवनीय गणातील द्रव्यांचा वापर करावा. औषधी द्रव्यांमध्ये शतावरी, अश्वगंधा, कपिकच्छु यांचे कल्प वापरावेत. वंगभस्म, वसंतकुसुमाकर, मकरध्वज, बस्तांड, वृष्यवटी यांचाही शुक्रवृद्धीसाठी चांगला उपयोग होतो. इंद्रगोप किड्यांचे वाळवून तयार केलेले चूर्ण २५० मि. ग्रॅ. दिवसातून ३ वेळा दूधाबरोबर देणे हेही शुक्रल म्हणून उत्तम कार्यकारी होते.

२. शोकशोष

‘प्रध्यानशीलः स्रस्तांगः शोकशोष्यापि तादृशः।

विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः।।’- सु.उ. ४१/

प्रिय व्यक्तींपासून ताटाटूट होणे, संपत्तीचा नाश होणे किंवा अशाच प्रकारची अन्य संकटे आल्याने झालेल्या अतिशोकाचा परिणाम म्हणून शोकशोष उत्पन्न होतो. रोगी कोठेतरी एकटाच उदास बसून राहतो. क्षुधा व तृष्णा नष्ट होते. रुग्ण जो काही थोडासा आहार घेतो त्याचेही पचन योग्य प्रकारे होत नाही. भ्रम, कंप, तमःप्रवेश ही मज्जक्षयाची लक्षणे प्रामुख्याने दिसतात. मेढू-वृषण वेदना हे लक्षण सोडून शुक्रक्षयाची अन्य सर्व लक्षणे या प्रकारातही आढळतात.

चिकित्सा

‘दीपनैर्लघुभिश्चानैः शोकशोषमुपाचरेत्।

हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः।।’- योगरत्नाकर.

शोकशोषासाठी निदानपरिवर्जन ही महत्त्वाची चिकित्सा ठरते. जेव्हा शक्य असेल तेव्हा, ज्या कारणाने शोक उत्पन्न झाला असेल ते कारण दूर केले पाहिजे. रोग्याला आनंद होईल असे सर्व उपक्रम करावयास हवेत. आश्वासन द्यावे, धीरही द्यावा, आहारात दीपन, लघु द्रव्यांचा वापर करावा. औषधांसाठी स्निग्ध, मधुर, शीत गुणात्मक द्रव्ये व दूध यांचा प्रयोग करावा.

३. जराशोष

‘जराशोषी कृशो मन्दवीर्यबुद्धिबलेन्द्रियः।

कंपनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः।।

ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारतिपीडितः।

संप्रसृतास्यनासाक्षः शुष्करुक्षमलच्छवि।।’- माधवनिदान/शोष/१६, १७

जराशोष हा वार्धक्याने उत्पन्न होणारा शोषाचा प्रकार आहे. मात्र केवळ वार्धक्य म्हणजे जराशोष नव्हे. वृद्धावस्था व त्यामुळे शोष ही दोन्ही लक्षणे एकत्रित असली तरच त्यास जराशोष म्हणता येईल. वृद्धावस्थेत शरीर पोषणाची स्वाभाविक क्रिया मंदावते व त्यामुळेच जराशोष उत्पन्न होत असतो. वार्धक्यामध्ये स्वभावतः आढळणारा वातप्रकोप व या वाताचा व अस्थींचा असणारा आश्रयाश्रयीभव यामुळे अस्थिक्षयाची लक्षणे जराशोषात उत्पन्न होतात. रोगी कृश होतो, बल कमी होते, बुद्धी-वीर्य-इंद्रिये ही दुर्बल होतात. कंप, अरुचि ही लक्षणे आढळतात. आवाज फुटलेल्या कार्याच्या भांड्याप्रमाणे होतो. शुष्क कास असतो. ष्ठीवन मात्र असत नाही. शरीरगौरव, अरति, नासिका-मुख-नेत्र यातून निरंतर स्राव वहाणे, मुखावरील कांती नष्ट होणे, त्वचा रूक्ष व मलिन होणे, मलप्रवृत्ति रूक्ष-शुष्क व ग्रथित होणे याप्रकारची लक्षणेही उत्पन्न होतात. केस गळणे, दात पडणे, संधि शिथिल होणे, अस्थिशूल ही अस्थिक्षयाची लक्षणे जराशोषात उत्पन्न होतात.

चिकित्सा

जराशोषासाठी रसायन प्रयोग करावेत. च्यवनप्राशाबलेह, धात्री रसायन, शतावरी कल्प व सुवर्णाचे विविध कल्प उपयुक्त ठरतात. लघु, दीपन, बृंहण असा आहार देणे आवश्यक ठरते.

४. व्यायामशोष

'व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः।

लिंगैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना।।'- माधवनिदान/शोष/१९

अतिव्यायामामुळे मेद धातूचा क्षय होतो आणि व्यायामशोष उत्पन्न होतो. उरःक्षत व अध्वशोष यांची लक्षणे व्यायामशोषी रुग्णात मिळतात असे वर्णन मिळते. कार्श्य, कटीशूल, अंगसाद, हस्तपादहर्ष, स्पर्शज्ञान कमी असणे, तोंड कोरडे पडणे, दौर्बल्य, उरःशूल, कास, स्वरभेद अशी लक्षणे व्यायामशोषी रुग्णात मिळतात. रक्तष्ठीवन, सपूय व दुर्गन्धित ष्ठीवन ही लक्षणे वगळून उरःक्षतातील अन्य लक्षणे या व्यायाम शोषात दिसतात. मार्गक्रमणानेही अतिव्यायामच घडत असतो व त्यामुळेच व्यायामशोष व अध्वशोष यांच्या लक्षणात साधर्म्य असणे साहजिकच आहे.

चिकित्सा

'व्यायामशोषिणां स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः।

उपचारैर्जीविनीयैर्विधिना श्लेष्मिकेण तु।।'- योगरत्नाकर.

व्यायामशोषी रुग्णास स्निग्ध, शीत, मधुर व कफवर्धक असे उपचार करावेत. वला, अतिवला, माष, अश्वगंधा, शतावरी या द्रव्यांचा व सुवर्ण कल्पांचा उपयोग या रोगात करावा. मांसाशनही हितकर ठरते.

५. अध्वशोष

'अध्वशोषी च स्रस्तांगः संभृष्टपरुषच्छविः।

प्रसुतगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः।।'- माधवनिदान/शोष/१८

अतिमार्गक्रमण करणे, अधिक चालणे यामुळे उत्पन्न होणारा शोष म्हणजेच अध्वशोष होय. मार्गक्रमण हा व्यायामाचाच सौम्य प्रकार आहे. त्याचे परिणाम दीर्घकालानंतर दिसतात. यामध्ये विशेषतः मांसक्षय आढळतो. सुश्रुतानी यास केवळ शोष असे न म्हणता प्रशोष हा शब्द वापरला आहे. प्रकर्ष किंवा आधिक्य दाखविणारा हा शब्द अतिप्रमाणात मांसशोष असतो असेच सूचित करतो. मांसधातुक्षयाने येणारी कृशता या रोगात अपेक्षित आहे. या प्रकारात अंगसाद, मुख म्लान होणे, त्वचा निस्तेज- रुक्ष व काळवंडलेली होणे, स्पर्श ज्ञानाचा अभाव असणे, तोंड व घसा कोरडा पडणे, उरःप्रदेशी शुष्कता जाणवणे, सांधे दुखणे, सिराशैथिल्य व दौर्बल्य या प्रकारची लक्षणे आढळतात.

प्राचीन काळी वाहतुकीची व वाहनांची फारशी सोय उपलब्ध नसल्याने लोक अधिक प्रमाणात पायी प्रवास करित असत. यामुळेच अध्वशोषाचे अनेक रुग्णही पहावयास मिळत असल्यानेच व्यायामशोष या प्रकारापेक्षा अध्वशोष हा वेगळा प्रकार ग्रंथकारानी सांगितलेला असावा.

चिकित्सा

'आस्यासुखैर्दिवास्वप्नशीतैर्मधुरबृंहणैः।

तक्रमांसरसाहारैरध्वशोषिणमाचरेत्।।'- वंगसेन

अध्वशोषी रुग्णास फारशी हालचाल करू न देता सुखकर अशा आसनावर बसवून ठेवावे. दिवसाही झोपण्यास सांगावे. मधुर, शीत, बृंहण आहार द्यावा. तक्र व मांसरस यांचा अधिक वापर करावा. व्यायाम शोषात सांगितलेली सर्व औषधी चिकित्सा या प्रकारातही वापरावी.

६. व्रणशोष

'रक्तक्षयाद् वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात्।

व्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमो मतः।।'- माधवनिदान/शोष/२०

रक्तक्षय, व्रणप्रदेशी वेदना या कारणानी, तसेच भोजनादि सांगितलेल्या पथ्याने लंघन घडल्याने व्रणित रुग्णात जो शोष उत्पन्न होतो तो व्रणशोष होय. चिरकारी अशा व्रणामध्ये जेव्हा अधिक प्रमाणात रक्तस्त्राव होतो त्यावेळी वातप्रकोपजन्य

अशा या शोषाची उत्पत्ति होते. या शोषात त्वचेचा वर्ण म्लान होतो, त्वचा ही रुक्ष व खरखरीत बनते, रक्तक्षयाने रुग्ण अधिकाधिक दुर्बल होतो. असा हा व्रणशोष असाध्य असतो.

चिकित्सा

'व्रणशोषं जयेत्स्निग्धदीपनैः स्वादुशीतलैः।

ईषदम्लैरनम्लैर्वा यूषमांसरसादिभिः।।'- वंगसेन

व्रणशोषी रुग्णास स्निग्ध, दीपन, मधुर, शीत, किंचित् अम्ल किंवा अम्लरहित असे यूष घावेत. मांसरस वापरावेत. व्रण लवकर भरून येईल याकरिता चिकित्सा करावी.

७. उपवास शोष

उपवास शोष असा प्रकार सुश्रुतानी स्वतंत्रपणे सांगितलेला असला तरी याची स्वतंत्र लक्षणे मात्र सांगितलेली नाहीत. टीकाकाराने सांगितल्याप्रमाणे रसक्षयाची लक्षणे प्रामुख्याने या प्रकारात दिसतात. चरकानी सांगितलेली अतिलिंघिताची लक्षणे ही उपवास शोषाची लक्षणे आहेत असे म्हणता येईल. या व्याधीमध्ये रोगी कृश होतो, दीन होतो, मानसिक दैन्यही जाणवते. क्षुधा, तृष्णा, शीत व उष्ण, श्रम या सर्वांचेच असहत्व प्राप्त होते. श्वास, कास, शब्दासहिष्णुता, कंप, दौर्बल्य, अंगसाद या प्रकारची लक्षणे आढळतात. सर्वांगमर्द, संधीशूल, मुखशोष, अरुचि, तमःप्रवेश, ज्वर, निद्रानाश, मैथुनाच्चा इच्छा नसणे, ही व या प्रकारची अन्य लक्षणे उपवास शोषामध्ये मिळतात.

चिकित्सा

संतर्पण, शीत, अविदाही, लघु अशा हितकर द्रव्यांचा प्रयोग करावा. रुग्णाचे व अग्नीचे बलाबल पाहून तसेच सात्त्यासात्त्याचा विचार करून आहार द्यावा. जीवनीय द्रव्यांचा, मधुररसात्मक तसेच शीतवीर्य द्रव्यांचा आहारात अधिक वापर करावा. दूध, दही, तूप, मांसरस, शालिषठीक, गोधूम, फलरस व विविध प्रकारचे मंड, मंथ यांचा आहारात समावेश करावा. ब्रह्मचर्य पाळावे व बृंहण बस्तीचाही उपयोग करावा.

□□□

व्याख्या

'हृदि वाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते।' - मा.नि./हृद्रोग/२

हृद्रोग हा एक अतिगंभीर, स्वभावतःच दारुण असा व्याधि आहे. हृदयाची विकृती होणे हेच यातील प्रधान लक्षण आहे. हा एक मर्माश्रित व म्हणूनच मध्यम मार्गातील व्याधि आहे.

हृदय हे रसरक्ताचे विक्षेपण करून सर्व शरीराला याचा नियमितपणे पुरवठा करणारे एक यंत्र आहे. रसवह व प्राणवह रीतसांचे हे मूलस्थान आहे. सर्व शरीराला रक्ताचा व पर्यायाने प्राणवायूचा पुरवठा आणि रसावरोवर शरीर जीवनास आवश्यक असणाऱ्या सर्व घटक द्रव्यांचा सातत्याने पुरवठा करणे हे हृदयाचे महत्त्वाचे कार्य आहे. साहजिकच या अशा प्रमुख स्थानाची- हृदयाची विकृति झाल्यास म्हणजेच हृद्रोग उत्पन्न झाल्यास शरीरात अनेक गंभीर लक्षणे उत्पन्न होतात. त्यापैकी काही लगेच दृष्टोत्पत्तीस येतात तर काहीना व्यक्त होण्यास थोडासा अधिक कालावधि लागतो. हृदय हे एक महत्त्वाचे मर्म आहे. यावर आघात झाल्यास सद्यःप्राणहरणही होऊ शकते.

हृदय हा एक मातृज अवयव असून उरस्थ पोकळीत फुफ्फुसामध्ये याची अवस्थिती असते. मांसधातूंनी घटित असा हा अवयव असून रस व रक्त या दोन शरीरधातूंचे प्रमुख स्थान हृदयच आहे. प्राण आणि व्यान हे वायु, साधक पित्त व श्वलंबक कफ हे हृदयाश्रित राहून आपले विशिष्ट कर्म करीत असतात. मनाचेही स्थान हृदयच आहे तसेच ते ओजाचेही स्थान आहे. अशा हृदय या अवयवाची विकृति होणे किंवा हृदयाच्या क्रियेत बाधा उत्पन्न होणे म्हणजेच हृद्रोग होय. हृदय व्यांनी घटित आहे वा हृदयाश्रित जे दोष, धातु, मन, ओज आदि भावघटक आहेत त्यांच्या दुष्टीमुळे हृदयाची बाधा होते व हृद्रोग निर्माण होऊ शकतो.

हेतू

१. 'अत्युष्णागुर्वन्नकषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसंगैः।
संचिन्तनैर्वेगविधारणैश्च हृदामयः पंचविधः प्रदिष्टः।।' - मा.नि./हृद्रोग १
२. 'व्यायामतीक्ष्णातिविरेकवस्तिचिन्ताभयत्रासगदातिचाराः।
छर्द्यामसंधारणकर्शनानि हृद्रोगकर्तृणि तथाभिघातः।।' - च.चि. २६/७५

नित्य अतिरुक्ष, उष्ण, गुरु, कषाय, तिक्त अशा पदार्थांचे सेवन करणे, अतिश्रम, अभिघात (उरःप्रदेशी मार लागणे) अध्यशन, अधिक चिंतन, अधारणीय वेगांचे धारण, वमन, विरेचन, बस्ति यांचा मिथ्यायोग होणे, छर्दिवेग विधारण ही हृद्रोगाची प्रधान कारणे आहेत.

कृमिज हृद्रोग नावाचा एक प्रकार वर्णिलेला आहे. यासाठीच कृमि हेही हृद्रोगाचे एक कारण म्हणून लक्षात घेतले पाहिजेत. अतिचिंतन व अतिचिंता करणे असेही एक कारण-हृद्रोगाचे महत्त्वाचे कारण म्हणून वर्णिलेले आहे. प्रत्यक्षातःही अधिक चिंता करणाऱ्या व संपन्न व्यक्तीत, तसेच बुद्धिजीवी वर्गात हृद्रोगाचे प्रमाण अधिक आढळते. अधिकांश राजकीय नेते हृदयविकाराने पीडित असतात असेही प्रत्यक्षात दिसते. शारीरिक कारणांइतकाच मानसिक प्रक्षोभ वा चिंता ही हृद्रोगात घडणारी महत्त्वाची घटना आहे हे लक्षात घ्यावयास हवे.

प्रकार

'हृदामयः पंचविधः प्रदिष्टः।' मा.नि./हृद्रोग/१

वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक आणि कृमिज असे हृद्रोगाचे ५ प्रकार असतात.

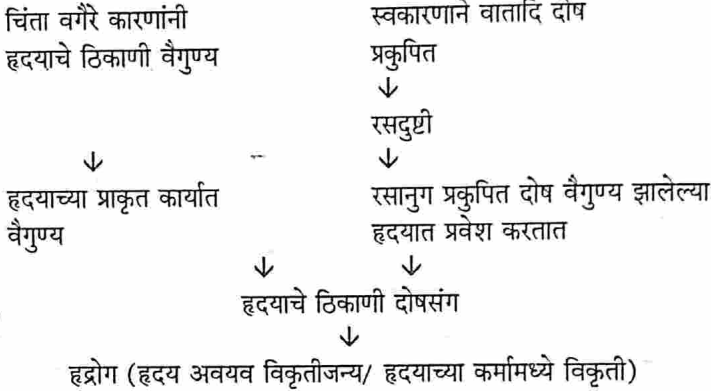
संप्राप्ति

‘दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः।

हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते।।’- मा.नि./हृद्रोग/ २

स्वकारणाने प्रकुपित झालेले वातादि दोष रसाला दूषित करतात. हे दोष रसानुग होऊन हृदयाच्या ठिकाणी येतात. चिंता वगैरे कारणांनी वैगुण्य आलेल्या हृदयात जेव्हा प्रकुपित दोषांचा संग होतो, तेव्हा हृद्रोगाची उत्पत्ति होते. हृदय विकृति निर्माण होते असे म्हणताना हृदय या अवयवाची विकृति तसेच त्याच्या कर्मांमध्येही विकृति उत्पन्न होणे या दोन्ही घटना अपेक्षित आहेत.

हृद्रोगाची संप्राप्ति

सामान्य लक्षणे

‘वैवर्ण्यमूर्च्छाज्वरकासहिक्का।

श्वासास्यवैरस्यतृषाप्रमोहाः।।

छर्दिः कफोत्क्लेशरुजोऽरुचिश्च।

हृद्रोगजाः स्युर्विविधास्तथाऽन्ये।।’- च.चि. २६/७५, ७६.

त्वचेचा वर्ण बदलणे म्हणजेच त्वचा निस्तेज, पांडुवर्णी, श्याव वा कृष्ण होणे, मूर्च्छा, ज्वर, कास, हिक्का, श्वास, आस्यवैरस्य, तृष्णा, मोह, (विषयज्ञान योग्य प्रकारे न होणे) छर्दि, कफष्ठीवन, रुजा (हृत्प्रदेशी वेदना) ही लक्षणे हृद्रोगात उत्पन्न होतात.

हृद्रोगात एवढीच लक्षणे उत्पन्न होतात असा मात्र याचा अर्थ नव्हे. वर निर्दिष्ट केलेल्या लक्षणाखेरीज अन्य अनेक लक्षणे निर्माण होऊ शकतात हे ‘विविधास्तथाऽन्ये’ या शब्दावरून स्पष्ट होते. संप्राप्तीत वर्णन केल्याप्रमाणे हृदयाची बाधा उत्पन्न होणे ही हृद्रोगातील प्रमुख घटना असते व त्यामुळेच हृदय व तत्संबंधित भावविशेष यांची विकृतिजन्य लक्षणे हृद्रोगात उत्पन्न होत असतात.

हृदय हा ज्या मांसाने घटित झालेला अवयव आहे, त्या मांसाची विकृति घडल्यास रसविक्षेपणाच्या कार्यात अडथळा, ध्वनिविकृति आदि लक्षणे संभवतात. रक्ताच्या दुष्टीमुळे वैवर्ण्य येते तर रसदुष्टीमुळे ज्वर, तृष्णा, मोह, शोथ, कफोत्क्लेश, अरुचि, छर्दि यांसारखी लक्षणे उत्पन्न होतात.

दोषदुष्टीचा विचार करता प्राणवायूच्या विकृतीमुळे श्वास, कास, हिक्का, मोह यांसारखी लक्षणे उत्पन्न होऊ शकतात तर व्यानवायूच्या बिघाडामुळे हृत्स्पंद आणि रसविक्षेपणाचे कार्य बिघडल्याने शोथ ही लक्षणे उद्भवतात. साधक पिताच्या दुष्टीमुळे छातीत धडधडणे, भीती वाटणे, आत्मविश्वास कमी होणे ही लक्षणे दिसतात. अवलंबक कफदुष्टीने हृदयाचा

आकार वाढतो (हृदव्यास). ओजाच्या दुष्टीमुळे वैवर्ण्य, मोह, मूर्च्छा आदि अनेक लक्षणे उत्पन्न होतात तर मनाच्या दुष्टीमुळे भीती वाटणे, उत्साहहानी, अंगसाद वर्गरे अनेकविध लक्षणांचा उद्भव होतो.

हृदव्यास किंवा हृदयाचा आकार वाढणे हे लक्षण सकृत्दर्शनी वाताचे लक्षण आहे असे वाटते. परंतु अवलंबक कफाचे अवलंबनाचे कार्य बिघडल्याने हृदयस्थ स्नायूपेशींच्या ठिकाणी शैथिल्य येते, हृदय ज्यांनी घटित आहे अशा मांसपेशींचे संहनन कमी होते आणि त्यामुळे हृदयाचा आकार वाढतो, हे ध्यानात घ्यावयास हवे.

वरील सर्वच लक्षणांचा समावेश हृद्रोगाच्या सामान्य लक्षणात करावयास हवा. अन्यथा हृद्रोगाच्या अनेक रुग्णांत बरेच वेळा आढळणारी शोथ, हृद्द्रवता, हृदध्वनिविकृति इत्यादि लक्षणे ग्रंथकारांनी सांगितलेली नाहीत असा भास निर्माण होईल.

हृद्रोगाच्या अनेक रोग्यांत आढळणारे यकृतवृद्धि हे लक्षण हृद्रोगाची रक्तगतावस्था आहे असे मानणेही योग्य ठरेल. हृद्रोगामध्ये या प्रकारे हृदयाशी संबंधित कोणत्याही भावपदार्थाची विकृती असली, तरी त्यास हृद्रोगच म्हटले जाते. अगदी एखाद्याच भावपदार्थाची दुष्टी होणे हेही हृद्रोगाचेच लक्षण होय. केवळ मनाची विकृती असेल तरीही व्यवहारात आपण त्या व्यक्तीस हृद्रोग जडला आहे, असाच शब्दप्रयोग करित असतो.

हृद्रोगाच्या सामान्य लक्षणांचा विचार करताना आणखीही एक गोष्ट स्पष्ट होणे आवश्यक आहे. वर सांगितलेली सर्वच्या सर्व लक्षणे एकत्रितपणे रुग्णात सहसा कधीच आढळत नाहीत. यापैकी एक-दोन वा अधिक लक्षणे जर मिळाली तर त्यामुळे हृदीबाधा आहे हे निष्पन्न झाले तर निर्माण होणाऱ्या रोगास हृद्रोग असे संबोधिले जाते.

दोषानुरूपही यात वैविध्य आढळते. वातप्रधानता असेल तर ध्वनिविकृति, वैवर्ण्य, श्वास- विशेषतः आयासेन श्वास, हृत्सूल यांसारखी लक्षणे अधिक प्रमाणात मिळतात. कफप्रधानता असेल तर श्वास, कास, शोथ, हृद्द्रवता, दौर्बल्य अधिक असते.

संक्षेपाने पुन्हा एकदा म्हणावयाचे झाल्यास हृदिबाधा आणि वर वर्णन केलेल्या तद्जनित लक्षणांची उपस्थिती ही हृद्रोग सूचित करते.

विशेष लक्षणे

वातज हृद्रोग :

१. 'वेपथुर्वेष्टनं स्तम्भः प्रमोहः शून्यता दरः।
हृदि वातातुरे रुपं जीर्णे चात्यर्थवेदना।।' - च.सू. १७/३१
२. 'हृच्छून्यभावद्रवशोषभेदस्तम्भाः समोहाःपवनाद्विशेषः।' - च.चि. २६/७७
३. 'आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा।
निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि च।।' - सू.उ. ४३/६

शोक, उपवास, व्यायाम, रुक्ष, शुष्क, अल्प, शीत अशा प्रकारचा आहार घेणे इत्यादि कारणांनी प्रकुपित झालेला वायु हृदयात स्थानसंश्रय करून हृद्रोगाची उत्पत्ति करते.

यामध्ये अनेक प्रकारच्या वेदना उत्पन्न होणे हे प्रधान लक्षण असते.

आवळल्यासारखे, जखडल्यासारखे, टोचल्यासारखे, चिरल्यासारखे, कापल्यासारखे, फुटल्यासारखे, आत काहीतरी घुसळल्याप्रमाणे अशा विविध प्रकारच्या वेदना असतात. हृदयाच्या ठिकाणी शून्यता जाणवते. अकारण शोक, भय, दैन्य उत्पन्न होते. रुग्णास आवाज सहन होत नाही. श्वासकृच्छ्रता, हृत्स्पंदन, हृदय गतीमध्ये वैषम्य, ध्वनिविकृति या प्रकारची लक्षणे हृद्रोगात आढळतात.

पित्तज हृद्रोग :

१. 'हृद्दाहस्तिक्तता वक्त्रे तिक्ताम्लोद्विरणं क्लमः।
तृष्णा मूर्च्छा भ्रमः स्वेदः पित्तहृद्रोगलक्षणम्।।' - च.सू. १७/३३

२. 'पितातपोदूयनदाहमोहाः संत्रासतापज्वरपीतभावाः।' - च.चि. २६/७७

३. 'तृष्णाशोष्णदाहक्षोषाः स्युः पैतिके हृदयक्लमः।

सूषायनं च मूर्च्छां च स्वेदः शोषो मुखस्य च।।' - मा.नि./हृद्रोग/

अतिउष्ण, अम्ल, लवण, क्षार, कटू या गुणांनी युक्त द्रव्यांचा आहारात अधिक उपयोग करणे, अजीर्ण होणे, भक्षण, क्रोध, उन्हात फिरणे इत्यादि कारणांनी प्रकुपित झालेले पित्त हृदयात संश्रित होऊन हृद्रोगाची निर्मिती होते. यामुळे तिक्तास्पता, आंबट किंवा कडवट छर्दि होणे, तृष्णा, स्वेदप्रवृत्ति, ज्वर, दाह - विशेषतः हृदप्रदेशी दाह, मुख शुष्कता, भ्रम, तमःप्रवेश, मूर्च्छा, अस्वस्थता जाणवणे, घुसमटल्यासारखे वाटणे या प्रकारची लक्षणे दिसतात.

कफजहृद्रोग :

१. 'हृदयं कफहृद्रोगे सुप्तास्तिमितभारिकम्।

तन्नारुचिपरीतस्य भवत्यश्मावृतं यथा।।' - च.सू. १७/३५

२. 'स्तब्धं गुरु स्यात् स्तिमितं च मर्म कफात् प्रसेकज्वरकासतन्द्राः।'

- च.चि. २६/७८

'गौरवं कफसंस्वावोऽरुचिः स्तम्भोऽग्निमार्दवम्।

माधुर्यमपि चास्थस्य बलासावतते हृदि।।' - मा.नि./हृद्रोग/

शरीर गौरव, हृत्प्रदेशी गौरव, उरोभागी जखडल्याप्रमाणे वाटणे, छातीवर दगड ठेवल्याप्रमाणे भासणे, हृदय दहयले गेले आहे असे वाटणे, स्तैमित्य, कास, तंद्रा, ज्वर या प्रकारची लक्षणे कफज हृद्रोगात आढळतात. यामध्ये वेदना फारशा असत नाहीत. लालासाव अधिक असतो, तोंडाला चव नसते, तोंड गोड होते आणि कफछीवन अधिक प्रमाणात असते.

सान्निपातिक हृद्रोग :

सान्निपातिक हृद्रोगात तीनही दोषांची लक्षणे एकत्रितपणे उत्पन्न होताना आढळतात. लक्षणांची तीव्रता अधिक असते. वैवर्ण्य, श्वास, शूल, ज्वर, शोथ, हृद्वनिविकृति ही लक्षणे प्रामुख्याने असतात. तंद्रा, मोह, मूर्च्छा ही लक्षणे गंभीर अवस्थेत विशेषत्वाने प्रगट होतात.

कुमिज हृद्रोग :

१. त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते।

तिलक्षीरगुडादीनि ग्रन्थिस्तस्योपजायते।।

मर्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चास्योपगच्छति।

संक्लेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः।।

मर्मैकदेशे संजाताः सर्पन्तो भक्षयन्ति च।

तुष्टमानं स हृदयं सुचीभिरिव मन्यते।।

छिद्यमानं यथा शल्लैर्जातकण्डूं महारुजम्।

हृद्रोगं क्रिमिजं त्वेतैलिंगैर्बुद्ध्वा सुदारुणम्।।

त्वरत जेतुं तं विद्वान्विकारं शीघ्रकारिणम्।।' - च.सू. १७/३६ ते ४०

'विद्यान्निदोषं त्वपि सर्वलिंगं तीव्रार्तितोदं क्रिमिजं सकण्डूम्।

उक्त्वेदः छीवनं तोदः शूलं हल्लासकस्तमः।

अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोथश्च क्रिमिजे भवेत्।।' - मा.नि./हृद्रोग/६

त्रिदोषज हृद्रोग झाला असताना जो रोगी तीळ, दूध, गूळ यासारखे कफकर पदार्थ अधिक खातो, त्याच्या हृदयामध्ये

कृमींची उत्पत्ति होऊन, हृदयाचा तो भाग विकृत होतो. या विकृत भागातील रसाचा क्लेद बनतो. या क्लेदातूनच पुढे कृमींची उत्पत्ति होते. हे कृमि हृदय कुरतडतात. हृद्रोगात मिथ्योपचाराने उत्पन्न होणारे हे कृमि सूक्ष्म, अणु परिमाण आणि म्हणूनच साध्या डोळ्याने न दिसणारे असे असतात. हृदय कुरतडून खाणे हाच त्यांचा स्वभाव असल्याने त्या 'हृदयाद' असे म्हटले जाते, हे सुश्रुतानी स्पष्ट केलेले आहे. या कृमींच्या उत्पत्तीमुळे हृदयामध्ये सुया टोचल्याप्रमाणे, शस्त्राने टोचल्याप्रमाणे तीव्र वेदना असते. हल्लास, लालास्राव, शूल, तमःप्रवेश, श्वास ही कृमींची लक्षणे यामध्येही मिळतात. डोळ्याखाली कृष्णवर्णता येते आणि सर्वांगशोथ हे लक्षणही उत्पन्न होते.

सुश्रुतानी सान्निपातिक हृद्रोग असा निराळा प्रकार सांगितलेला नाही यामुळेच कृमिज हृद्रोग व त्रिदोषज हृद्रोग एकच आहेत, ते दोन वेगवेगळे प्रकार नाहीत असेही एकीय मत म्हणून सांगितलेले आहे.

हृद्रोगांतील धातुगतावस्था

हृद्रोगाची सामान्य व विशेष लक्षणे आतापर्यंत पाहिली. हृद्रोग अधिक वाढला असताना श्वास, कास, शोथ, ज्वर, मूर्च्छा, तंद्रा, शूल, तृष्णा, हृत्स्पंद, हृदध्वनी विकृति, वैवर्ण्य ही सर्व लक्षणे वाढतच जातात. धातुगतावस्था प्राप्त झाल्यास, रसगत हृद्रोगामध्ये शोथ, ज्वर, तंद्रा ही लक्षणे असतात, तर रक्तगत हृद्रोगामध्ये रक्तवहस्रोतसाचे मूलस्थान असणाऱ्या यकृताची वृद्धि आढळते. यकृतवृद्धि आणि शोथ यांचा परिणाम म्हणून अनेकवेळा 'उदर' उत्पन्न होतो. हृद्रोगात यकृत वृद्धि का होते हे काश्यपानी चांगल्या प्रकारे स्पष्ट केले आहे. ते म्हणतात-

'शोणितात् हृदयं तस्य जायते हृदयात् यकृत्।

यकृतो जायते प्लिहाप्लीहा फुफ्फुसमुच्यते।

परस्पर निबद्धानि सर्वाण्येतानि भार्गव।।'- काश्यपसंहिता.

गर्भोत्पत्तीचे वेळी अवयवांची उत्पत्ति होत असताना, हृदय आणि फुफ्फुस यांचा यकृतप्लीहेशी संबंध असतो. आणि यामुळेच यांच्या विकृति परस्परांचा उपघात करू शकतात. हृद्रोगामध्ये अनेकवेळा यकृतवृद्धि आढळते याचे हे महत्त्वाचे कारण आहे.

उपद्रव

'क्लमः सादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः।'- मा.नि./हृद्रोग/७.

वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक या ४ प्रकारच्या हृद्रोगात भ्रम, क्लम, श्रम, अंगसाद, धातुक्षीणता हे महत्त्वाचे उपद्रव निर्माण होतात.

कृमिज हृद्रोगात प्रसेक, प्रतिश्याय, शिरोरोग, छर्दि, शोथ हे उपद्रव सामान्यतः आढळतात.

हृद्रोगाच्या सामान्य लक्षणात वर्णन केलेल्या श्वास, कास, वैवर्ण्य, ज्वर यानाही अनेकवेळा उपद्रवस्वरूप प्राप्त होते, असे दिसते.

उदर्क

व्यायाम असहत्व, आयासाने श्वास, हृदध्वनिविकृति, दौर्बल्य आणि दैन्य हे हृद्रोगाचे प्रमुख उदर्क आहेत. हृद्रोग बरा झाला तरी अनेक वेळा वरील लक्षणे कायम राहतात असे दिसते.

साध्यासाध्यत्व

हृद्रोग हा असाध्य असाच एक रोग आहे. अगदी नुकताच उत्पन्न झालेला असेल, रोग्याचे बल चांगले असेल, लक्षणे अल्प असतील तर व्याधि अति कष्टाने साध्य होऊ शकतो.

चिकित्सा

'तन्महत्ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षता।

परिहार्या विशेषेण मनसो दुःखहेतवः।।

हृद्यं यत्स्याद्यदौजस्यं स्रोतसां यत्प्रसादनम्।

तत्तत्सर्वेभ्यं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव चेति।।'- च.सू. ३०/७,८

हृदय हे एक मर्मस्थान आहे. हृदय हा अवयव व हृदयाशी संबंधीत सिरा व धमनी किंवा रम- रक्तवाहिन्या आणि हृदयाच्या आश्रयाने राहणारे रस, रक्त, मांस हे धातू तसेच ओज या सर्वांचेच संरक्षण करावयाचे असेल तर हृद्रोगामध्ये मनोबल वाढविणे हीच महत्त्वाची चिकित्सा ठरते. मनाला कोणत्याही कारणाने आकस्मिक धक्का वसणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते. अतिचिंता, शोक, भय, क्रोध, उत्कंठा, मत्सर, लोभ असे विकार उत्पन्न होणार नाहीत किंवा किमान रोगी त्यांच्या आधीन होणार नाही एवढी तरी काळजी हृद्रोगात घेतलीच पाहिजे. कोणतीही वाईट बातमी किंवा विशेष वार्ता सांगताना मनाला धक्का न वसेल या पद्धतीने ती हळूहळू सांगितली पाहिजे. रुग्णाला तत्त्वज्ञान, आध्यात्मिक ज्ञान या गोष्टी सांगून तो सर्वदा शांत राहिल असे प्रयत्न केले पाहिजेत. आहार व चिकित्सा ही हृदयाला हितकर, ओजोवर्धक, स्रोतसाना प्रसन्नता प्राप्त होईल (म्हणजेच स्रोतोरोग होणार नाही) अशा प्रकारची हवी.

या दृष्टीने पाहता सुवर्ण, रौप्य, शृंग, मौक्तिक, अर्जुन ही हृद्रोगात उपयुक्त ठरणारी औषधे मानता येतील.

विशेष चिकित्सा

वातजहृद्रोग चिकित्सा :

'वातोपसृष्टे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम्।'- सु.उ. ४३/११

वातज हृद्रोगामध्ये प्रथम स्नेहन, स्वेदन करून नंतर वमन द्यावे असे सुश्रुतांनी सांगितलेले आहे. याटिकाणी वातज हृद्रोगात वमन का द्यावे याचे मात्र स्पष्टीकरण केलेले नाही.

खरे पाहता हृदय हे प्रधान मर्म असून त्याची वाधा झाली असताना, रुग्णाला त्रासदायक ठरणारे व ज्यामुळे वातप्रकोप घडतो असे वमनासारखे उपक्रम करणे योग्य नव्हे. अवाम्यांचे वर्णन करताना यासाठीच त्यामध्ये हृद्रोगाचाही समावेश ग्रंथकारानी केलेला आहे. वमन प्रकरणात हृद्रोगी हा अवाम्य सांगितला तर हृद्रोग चिकित्सा सांगताना मात्र वमनचिकित्सा द्यावी असे सांगितलेले आहे. एका प्रकरणी जी गोष्ट करू म्हणून सांगितली तीच गोष्ट अन्य प्रकरणी त्याच व्याधीसाठी करावी असे सांगितले गेल्याने साहजिकच थोडासा संप्रम निर्माण होतो. केवळ हृद्रोगातच नव्हे तर अन्य रोगांमध्येही काही वेळा अशीच परिस्थिती येते. करावे किंवा नाही अशी संप्रमावस्था असताना, यासंबंधीचे चरकसूत्र विचारात घ्यावयास हवे. चरकाचार्य म्हणतात-

'प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु गुरुलाघवं संप्रधार्य सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायां.....।'

- च.वि. ८.१३८

अशावेळी वैद्याने गुणावगुणांचा विचार करून त्यास योग्य वाटेल ते करावे, असे चरकाचार्य म्हणतात. एकादी गोष्ट करू नये म्हणताना त्यामागेही काही कारणे असतात, त्यामुळे काही दोष उत्पन्न होऊ शकतात, परंतु तो उपक्रम सर्वथा त्याज्य असतो, असे नसते. तीच गोष्ट जेव्हा करावी असे म्हटले जाते तेव्हा त्या उपक्रमाने होणारे दुष्परिणाम व त्यातून मिळणारा लाभ याचा एकत्रित विचार करून वैद्याने निर्णय घ्यावयास हवा. जर लाभ अधिक असेल, सद्यःफलदायत्व असेल व त्यामानाने निर्माण होणारे दुष्परिणाम कमी असून त्याचीही वेगळी चिकित्सा करून ते कमी करण्याजोगे असतील तर वैद्याने तो उपक्रम करावा, अन्यथा करू नये असे म्हणता येईल.

हृद्रोगामध्ये वमन द्यावयाचे झाल्यास ते मृदुवमन हवे किंवा दोषोत्कलेश अधिक असेल, दोष आमाशयात संचित झालेले असतील तर अशा वेळी आमाशय धावन करून संचित दोष शरीराबाहेर काढून टाकावेत. याने हृदयावर कोणत्याही प्रकारचा ताण न येता, दोषांचे शोधन होऊन अपेक्षित लाभ मात्र मिळेल.

वातज हृद्रोगात हृत्प्रदेशी शूल हे लक्षण प्रामुख्याने असते. यासाठी हरिणशृंगभस्म, अश्रकभस्म, पुष्करमूल, दशमूल, अर्जुन व सुवर्णाचे विविध कल्प यांचा चांगला उपयोग होतो. हरिणशृंग भस्मापेक्षा त्याचीच मशी वापरणे अधिक लाभदायी ठरते. सुवर्णाकल्पांपैकी बृहत्वातचिंतामणि, त्रैलोक्यचिंतामणि, लक्ष्मीविलास ही अधिक कार्यकारी द्रव्ये आहेत. दीपनपावन

व वातज अशी शुंठी, पिप्पली, अजमोदा, हिंग, मिरे, जिरे इत्यादि द्रव्येही मातुलुंग स्वरस किंवा लिंबू सरबत या अनुपानाबरोबर देणे उपयुक्त ठरते.

पित्तज हृद्रोग चिकित्सा

‘शीताः प्रदेहाः परिषेचनानि तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे।

द्राक्षासिताक्षौद्रपरुषकैः स्याच्छुद्धे च पित्तापहमन्नपानम्॥’ - च.चि. २६/८८

पित्तज हृद्रोगासाठी शीत द्रव्यांचे लेप हृत्प्रदेशी करावेत. उरोभागी शीत द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या क्वाथानी परिषेक करावा. लेपासाठी चंदन, कापूर, जेष्ठमध, कचोरा, कुंकुम इत्यादि द्रव्ये उपयुक्त ठरतात. पद्मकादि गणातील द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या जलाचा वापर परिषेकासाठी केला जातो.

या सर्व उपक्रमांबरोबरच द्राक्षा, आरग्वध, आमलकी, निशोत्तर यांसारख्या मृदुविरेचक द्रव्यांनी विरेचन देणेही अपेक्षित असते.

औषधी द्रव्यांमध्ये सुवर्णसूतशेखर, सुवर्णमाक्षिक भस्म, प्रवाळ भस्म, मौक्तिक भस्म इत्यादींचा वापर प्राधान्येकरून केला जातो. या प्रकारात आढळणारी दाह, ज्वर आदि लक्षणे कमी करण्यासाठी द्राक्षा, शर्करा, मध, फालसा यापासून बनविलेला मंथ किंवा खर्जूर मंथ वापरला जातो. द्राक्षा, बला, रासना, काकोली, मेदा, महामेदा, जीवक, ऋषभक किंवा अन्य मधुर फळांचे फलरस हेही पित्तज हृद्रोगात दाह कमी करण्यासाठी उपयुक्त ठरतात.

कफज हृद्रोग चिकित्सा :

‘स्विनस्य वातस्य विलांपितस्य, क्रिया कफघ्नीः कफमर्मरोगे।’ - च.चि. २६/९४

कफज हृद्रोगासाठी स्वेदन, वमन व लंघन हे उपचार करून नंतर चिकित्सेमध्ये कफघ्न द्रव्यांचा वापर करावा. स्वेदन रक्ष हवे- स्नेहस्वेद नव्हे. सामान्यतः तापस्वेदाचा प्रयोग केला जातो. लंघनामध्येही अनशनरुपी लंघन न देता लघ्वशनरुपी लंघन करावे.

औषधी द्रव्यांमध्ये हृदयार्णव रस, हेमगर्भ, कारस्कर कल्प, शृंग्यादि क्वाथ, अर्जुन व त्यांचे विविध कल्प यांचा वापर प्रामुख्याने केला जातो.

सान्निपातिक हृद्रोग चिकित्सा :

‘त्रिदोषज लंघनमादितः स्यादन्नं च सर्वेषु हितं विधेयम्।

हीनातिमध्यत्वमवेक्ष जैव कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम्॥’ - च.चि. २६/९८

सान्निपातिक हृद्रोगात प्रथम लंघन द्यावे. त्यानंतर लघु संतर्पण असा आहार द्यावा व दोषांचे बलाबलाचा विचार करून अन्य चिकित्सापक्रम करावेत.

कृमिज हृद्रोग चिकित्सा :

‘प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः प्रकुप्यत्यामाशये शोधनमेव तस्मात्।

कार्यं तथा लंघनपाचनं च सर्वं कृमिघ्नं कृमिहृद्गदे च॥’ - च.चि. २६/१०१

कृमिज हृद्रोगामध्ये वायूच्या गतीस अवरोध निर्माण होतो, अशी संप्राप्तीतील प्रमुख घटना आहे. यासाठीच वायूला अनुलोमगती प्राप्त करून देण्यासाठी मार्गशोधन म्हणजेच सुरुवातीस मृदु विरेचन देऊन आमाशय शुद्ध करावा. त्यानंतर लंघन- पाचन उपचाराबरोबर कृमिघ्न औषधांचाही वापर करावा. कृमिमुद्गर रस हे यासाठी उत्तम औषधी द्रव्य आहे. दावर्धिंग, पलायवीज, कारस्कर, कीटमारी यवानी, भल्लातक यासारखी अन्य कृमिघ्न औषधेही वापरली जातात.

कृमिज हृद्रोगातील सान्निपातिक अवस्था लक्षात घेता हृदबल्य अशा सुवर्ण कल्पांचाही वापर करणे आवश्यक ठरते. हेमगर्भ, लक्ष्मीविलास, त्रैलोक्यचिंतामणि, बृहत्वातचिंतामणि इत्यादि सुवर्ण कल्प हृद्रोगात उपयुक्त ठरतात.

लाक्षणिक चिकित्सा

हृद्रोगामध्ये अनेक वेळा लक्षणानुरूप वेगवेगळी चिकित्सा करावी लागते. त्यापैकी काही महत्त्वाच्या लक्षणांची लक्षणसमुच्चयाची चिकित्सा आपणास यापुढे पहावयाची आहे.

हृत्शूल

'कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः।

हृदिस्थः कुरुते शूलं उच्छ्वासरोधकं परम्॥

स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतसंभवः॥'- सु.उ. ४२/१३१

हृत्शूल हे लक्षण अनेक वेळा अचानक उद्भवते आणि ते अत्यंत त्रासदायक असते. हृत्शूल हा हृद्रोगाचे पूर्वसंज्ञ म्हणून अनेक वेळा आढळतो. तसेच तो स्वतंत्र व्याधि या स्वरूपातही आढळतो.

सुश्रुतानी हृत्शूलाचे वर्णन वातजशूलाचा एक प्रकार म्हणून केलेले आहे.

हृदयाला रक्तपुरवठा करणाऱ्या रक्तवाहिन्यांमध्ये कफ व पित्त यांच्यामुळे अवरोध निर्माण झाल्याने हृदयाच्या मांसपेशींना होणारा रक्तपुरवठा थांबतो व या वातप्रकोपजन्य शूलाची उत्पत्ति होते. हा प्रकुपित वायु रसगताशी संमूर्च्छित होऊन शूलाचे प्रमाण अधिकच वाढते. हा शूल हृत्प्रदेशी सुरू होऊन वाम अंस- बाहूकडे संचारी होत काही वेळा अंगुलीपर्यंत जातो, असे प्रत्यक्षात आढळते. काही वेळा वामपार्श्वमध्ये वेदना उत्पन्न होतात. श्वासवरोध हे या व्याधीत आढळणारे एक महत्त्वाचे लक्षण आहे.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

हृत्शूल (Angina Pectoris)

हृत्शूल किंवा (Angina Pectoris) मध्ये सामान्यतः उरोस्थीपासून किंवा पृष्ठभागापासून वेदना सुरू होते. परिश्रमाने याचे वेग येतात. हा शूल वाम अंस, वाम बाहू मार्गे अंगुलीपर्यंत संचारी होतो. काही वेळा मन्या तथा वामपार्श्व या ठिकाणीही वेदना आढळते.

हृदय या अवयवाला रक्तपुरवठा करणाऱ्या रक्तवाहिन्यांमध्ये (Coronary Arteries) स्क्रंदन होणे म्हणजेच रक्त गोठणे किंवा अंतःशल्य (Thrombus or Infarct) यामुळे हृदयाच्या स्नायूंना रक्तपुरवठा योग्य प्रमाणात होत नाही व हृत्शूलाची निर्मिती होते.

चिकित्सा

या रोगामध्ये अरति हे लक्षण फार मोठ्या प्रमाणात असते. हृत्शूलाने रोगी वेचैन झालेला असतो. अशावेळी आत्यधिक चिकित्सा करावी लागते. हृदयाच्या रसविक्षेपणाच्या कार्यास कोणताही ताण पडणार नाही ही काळजी घेणे महत्त्वाचे असते. यासाठीच संपूर्ण विश्रांती घेणे आवश्यक ठरते. जरूर तर हृत्प्रदेशी संवाहन करणे प्राणदायक ठरते.

मृगशृंगभस्म हे या अवस्थेत उत्कृष्ट कार्यकारी द्रव्य आहे. मृगशृंगमशी भस्मापेक्षाही जलद व उत्तम कार्य करते. मृगशृंगभस्म वा मशी १ ग्रॅम प्रत्येक वेळी असे दर १० मिनिटांनी मध्यातून चाटवावे. हृत्शूल पूर्ण नाहीसा होईपर्यंत हा क्रम चालू ठेवावा.

लक्ष्मीविलास रस किंवा कस्तुरीवैभव रस आल्याच्या रसात चाटण करून वरचेवर हे चाटण द्यावे. या उपचाराने शूल त्वरेने कमी होतो. शूल कमी झाल्यानंतरही हृदयाचे ठिकाणी आलेले दौर्बल्य दूर करण्यासाठी - स्थानवैगुण्य नाहीसे करण्यासाठी शृंगभस्म वापरणे पुढेही चालू ठेवले पाहिजे. अशावेळी याचे जोडीला शुंठी वा आर्द्रक यांचा वापर करणे जरूरीचे ठरते. नागवेलीचा पत्रस्वरसही स्थानवैगुण्य दूर करण्यासाठी उत्कृष्ट कार्यकारी ठरतो. दररोज जेवणानंतर ताजा विडा खाणे (देठासह किमान ४ पानांचा व चुना, सुपारी अगदी कमी वापरून केलेला) फायद्याचे ठरते. शुंठी आणि नैरिक यांचा नागवेलीपत्र स्वरसाच्या भावना देऊन बनविला जाणारा लघुसूतशेखर हा कल्पही या अवस्थेत उत्तम कार्यकारी ठरतो.

मनःप्रक्षोभ होणार नाही, याचीही काळजी या अवस्थेत घेणे आवश्यक असते.
 अर्जुनासारखी हृदयवत्य म्हणून समजली जाणारी औषधे कषाय रसाची असल्याने हृत्पृष्ठासाठी कधीच वापर नयेत.
 कांढ्या वापराने स्त्रोत्रोरोध वाढून, हृत्पृष्ठाही अधिक वाढण्याचीच शक्यता असते.

हृदद्रवता

हृदद्रवता म्हणजे हृदयाचा आकार वाढणे, यासच हृदव्यास असेही म्हटले जाते. यात हृदयाचे स्नायु दुर्बल होत असतात. अवलंबक कफाचे धारणाचे -अवलंबनाचे कार्य विघडल्याने हे लक्षण निर्माण होत असते. हृदयाच्या स्नायूंचे संहनन कमी झाल्याने स्नायूंच्या ठिकाणी शैथिल्य येते व हृदयाचा आकार वाढतो. साहजिकच शिथिल स्नायूंकडून रसविक्षेपणाचे कार्य योग्य प्रकारे होऊ शकत नाही. या वरोवरच व्यानवायूचीही विकृति असल्याने रसविक्षेपण व रसाचे हृदयाकडे पुन्हा परत येणे या क्रियाही योग्य प्रकारे घडत नाहीत. रसवहस्रोतसाची दुष्टी होऊन आणि रसधातूचे विमार्गगमन होऊन शोथ उत्पन्न होतो. रस हा आप्य धातू असल्याने तो अधोभागी स्वभावाचा असतो. यामुळेच मुद्रवातीस येणारा शोथ हा पादभागी प्रथमतः दिसून येतो व नंतर क्रमाने सर्व शरीरावर पसरतो. हृदय व यकृत यांची गर्भावस्थेतील उत्पत्ति ही एकाच वेळी होते व हे दोन अवयव एकमेकांचा उपधात करतात असे कार्यपानी विवेचन केले आहे. साहजिकच हृदयाची दुष्टी झाली असता, यकृताचीही विकृति होते आणि यकृतवृद्धि होते. विशेषतः जेव्हा हृदयाचा आकार वाढतो, रसवहाची दुष्टी होते त्यावेळी ज्वर उत्पन्न होतो. रक्तवहाची दुष्टी झाली, हृद्रोग रक्तगत झाला तर यकृतवृद्धि होते असे म्हणता येईल. याचीच परिणती अखेरीस उदरातही होते. उदरात जलसंचिती होऊन उदरव्याधि निर्माण होते.

संक्षेपाने पाहता हृद्विस्तार, शोथ, अल्प आयासाने श्वास, यकृतवृद्धि आणि काही वेळा उदर यांसारखी लक्षणे या अवस्थेत एकत्रितपणे आढळतात.

चिकित्सा

या अवस्थेत हृदयाला बल देणारी हृदयाच्या स्नायूंना संहनन प्राप्त करून देणारी चिकित्सा प्रामुख्याने करावी लागते. यासाठी कषाय रसांची द्रव्ये प्रामुख्याने वापरली जातात. यामध्ये अर्जुन हे द्रव्य श्रेष्ठ आहे. अर्जुन चूर्ण, अर्जुनारिष्ट, अर्जुनसिद्ध दूध इत्यादि विविध प्रकारे अर्जुनाचा उपयोग केला जातो.

मांसधातूला संहनन प्राप्त करून देणारे आणखी एक महत्त्वाचे औषधी द्रव्य म्हणजे कारस्कर हे होय. कारस्कराचा उपयोग अनेकच स्नायुवर अधिक चांगला होतो. यामुळेच हृदयाच्या स्नायूंनाही कारस्कराने चांगले संहनन प्राप्त होते. शुद्ध कारस्कर ३० मि.ग्रॅ. दिवसातून ३ वेळा शृंगभस्म आणि सूतशेखर यांच्यावरोवर देणे युक्त ठरते. कारस्कर कल्प हाही हृद्रोगाच्या या प्रकारच्या अवस्थेत कार्यकारी ठरतो.

शोथ कमी करण्यासाठी पुनर्नवा, शिलाजतु यांचाही उपयोग केला जातो. हेमशिलाजतु हा शिलाजतु व हेमगर्भ यांच्या मिश्रणातून बनलेला कल्प शोथघ्न व हृदयवत्य या दोन्ही साठी लाभदायी ठरतो. हरमल हेही या अवस्थेत उपयुक्त ठरणारे आणखी एक उत्तम औषधी द्रव्य आहे. हरमल पोट्टली २५० मि.ग्रॅ. दिवसातून ३ वेळा वापरली जाते.

अन्य औषधी द्रव्यांमध्ये आरोग्यवर्धिनी, चंद्रप्रभा, पुनर्नवा ववाथ, दशमूलारिष्ट, शृंगभस्म, मौक्तिकभस्म, अभ्रक भस्म आणि सुवर्ण भस्म वा सुवर्णाचे अन्य कल्प हे आवश्यकतेनुसार वापरले जातात.

हृदध्वनिविकृति

सामान्यतः उपद्रवात्मक येणारे हे लक्षण आहे. आमवाताच्या जीर्णावस्थेत उत्पन्न होणाऱ्या उपद्रवात्मक हृद्रोगात, हृदयाच्या ठिकाणी असणाऱ्या झडपांची विकृती होते आणि हृदध्वनि विकृति येते.

अनेक वेळा सहज अशीही विकृति असू शकते. अशाप्रकारे स्थानविकृति- अवयव विकृति ज्यावेळी उत्पन्न होते, त्यावेळी हे लक्षण कायम स्वरूपाचे राहते. त्याची फारशी चिकित्सा करता येत नाही. काही वेळा शस्त्रकर्माचे साहाय्याने ही लक्षणे दूर करता येतात.

हृदयाभिघात

हृदयाभिघात या नावाचा एक व्याधि चरकाचार्यानी सिद्धि स्थानात सांगितलेला आहे.

'तत्र हृद्यभिहते कासश्वासबलक्षयकंठशोषक्लोमाकर्षणजिह्वानिर्गममुखतालुशोषापस्मारोन्मादप्रलापचित्तनाशादयः
स्युः।' - च.सि. ९/७

हृदयाभिघातामध्ये कास, श्वास, बलक्षय, कंठशोष, क्लोम प्रदेशात ओढ लागणे, जीभ बाहेर पडणे, मुख व तालु शोष या बरोबरच उन्माद वा अपस्मारासारखी लक्षणे उत्पन्न होतात. मनाची प्राकृत कर्मे बिघडणे हेही लक्षण हृदयाभिघातामध्ये दिसते. हा स्वतंत्र रोग मानावा किंवा नाही, याबाबत बरीच मतमतांतरे आहेत, परंतु लक्षणे पाहता याचा समावेश घातज हृद्रोगामध्ये करता येणे शक्य आहे.

चिकित्साही वातज हृद्रोगाप्रमाणेच केली जाते.

हृद्विद्रधि

चरकानी सूत्रस्थानामध्ये अनेक स्थानांच्या विद्रधींचे वर्णन केले असून त्यातच हृद्विद्रधीचे वर्णन मिळते. प्रकुपित दोष हृदयस्थ मांसाचा आश्रय करतात व त्याठिकाणी ग्रंथींची उत्पत्ति होऊन हृद्विद्रधि हा व्याधि उत्पन्न होतो. यामुळे तमकश्वासासारखी लक्षणे उत्पन्न होतात. प्रमेह, कास, शूल ही लक्षणेही असतात. जर हा विद्रधि परिपक्व होऊन फुटला तर तत्काल मृत्यू येतो.

हा विद्रधि असाध्य असतो आणि म्हणूनच त्याची चिकित्सा वर्णिलेली नाही.

पथ्यापथ्य

पथ्य :

'शालिमुद्गा यवा मांसं जांगलं मरिचान्वितम्।

पटोलं कारवेल्लं च पथ्यं प्रोक्तं हृदामये।' - योगरत्नाकर.

हृद्रोगामध्ये रोग्यास पूर्ण विश्रांतीची गरज असते. आहार हा द्रव, लघु व संतर्पण करणारा हवा. तांदळाची किंवा रव्याची खीर, द्राक्षा, दाडिम इत्यादींचे फलरस, लिंबू सरबत हे पथ्यकर आहेत. शालिषष्टिक, मूग, यव, जांगलमांस, पडवळ, कारले हीही हृद्रोगात पथ्यकर द्रव्ये आहेत.

अपथ्य :

'तैलाम्लतक्रगुर्वन्नकषायश्रममातपम्।

रोषं स्त्रीनर्म चिंतां वा भाष्यं हृद्रोगवांत्यजेत्।' - योगरत्नाकर.

गुरु, विदाही आहार, तैल, आंबट ताक, कषाय रसांची द्रव्ये, अतिश्रम, आतपसेवा, क्रोध, चिंता, शोक, व्यायाम, मैथुन हे अपथ्यकर असल्याने वर्ज्य केले पाहिजेत.

□□□

पार्श्वशूल

पार्श्वशूल असा स्वतंत्र व्याधि वर्णन केलेला नाही परंतु शूल व्याधीचे वर्णन करताना त्याची स्थाने वस्ति, नाभी, बाजूस व उभय पार्श्व अशी सांगितलेली आहेत. सुश्रुतानी या ठिकाणी होणाऱ्या शूलाचे वेगळे वर्णन केलेले आहे.

या प्रकारे शूलाच्या प्रकारातच या पार्श्वशूलाचा समावेश केला असला तरी अन्य शूलप्रकारापेक्षा हा वेगळा प्रकार आहे. अन्य शूल प्रकारात उदरवेदना हे लक्षण असते, तर पार्श्वशूलामध्ये पार्श्वभागी म्हणजेच छातीच्या- उरःप्रदेशाच्या बाजूस शूल असतो हा फरक लक्षात घ्यावयास हवा.

चरकानी पार्श्वशूल हे राजयक्ष्मा या व्याधीतील एक लक्षण म्हणून सांगितले असून त्याचे विस्ताराने वर्णन त्याच अध्यायात पहावयास मिळते.

उरःप्रदेशी फुफ्फुसाच्या दोन्ही बाजूस असलेल्या पार्श्वीच्या आधाराने हा व्याधि उत्पन्न होत असतो. व्याधीचे स्वरूप सामान्यतः चिरकारी स्वरूपाचे असून तो कष्टसाध्यही असतो.

प्रकार

पार्श्वशूलाचे वातप्रधान व कफपित्तप्रधान असे दोन प्रकार केले जातात. शुष्क वातप्रधान असा एक प्रकार व ज्यात जलसंचिती असते असा दुसरा प्रकार अशाही प्रकारे पार्श्वशूलाचे प्रकार संभवतात. या जलसंचिती असणाऱ्या दुसऱ्या प्रकारासच जलपार्श्व असे संबोधिले जाते. खरे पाहता जलपार्श्व ही शुष्कपार्श्वीची पुढील अवस्था आहे, असे मानणे अधिक संयुक्तिक ठरते.

संतत ज्वराचे उपद्रव सांगताना काश्यप संहितेत हा जलपार्श्व नावाचा उल्लेख केलेला मिळतो.

संप्राप्ति

१. 'रुणाद्धि मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः।

स संरुद्धः करोत्याशु.....॥' - सु.उ. ४२/११७.

२. 'स प्रकुपितो वशिकं शरीरमनुसर्पन् उदीर्य्य श्लेष्मपित्ते परिशोषयति मांसशोणिते, प्रच्यावयति श्लेष्मपित्ते, संरुजति पाश्वे।' - च.नि. ६

३. 'कफो हि वायुना क्षिप्तो विष्टब्धः पार्श्वयोर्हृदि।

खरीकृतश्च पित्तेन शल्यवब्दाधते नरम्॥' - काश्यपसंहिता

स्वकारणांनी प्रकुपित झालेल्या वायुमुळे कफाचे उदीरण होते. वात व कफ पार्श्वभागी येऊन स्थानसंश्रय करतात व पार्श्वशूल हा व्याधि उत्पन्न होत असतो. खरे पाहता हा एक त्रिदोषजन्य असा रोग असून वात व कफाचे त्यात आधिक्य असते व पित्तानुबंध असतो, असे म्हणता येईल. पार्श्वशूलामध्ये दूष्य या स्वरूपात रस, रक्त व मांस याची दुष्टी असते.

या व्याधीत पित्त हे या २ अवस्था उत्पन्न करते व वायूचे त्यात सहाय्य घडत असते. अल्प कफ, वातप्रधानता व पित्ताचा अनुबंध ही एक अवस्था असून या अवस्थेत कफ शुष्क होऊन वाताचा रुक्ष गुण व पित्ताचा तीक्ष्ण गुण यामुळे पार्श्वीचा क्षोभ होऊन पार्श्वशूल उत्पन्न होतो. दुसऱ्या अवस्थेत कफाधिक्य असते. यावेळी वायूने चलित झालेल्या कफास पित्ताच्या उष्ण गुणाने विशेष द्रवता येते व असा हा द्रवीभूत कफदोष पार्श्वामध्ये संचित होऊन शोथ व शूल ही लक्षणे उत्पन्न करतो. यासच जलपार्श्व असे म्हटले जाते.

पार्श्वशूल संप्राप्ति

हेतूसेवन

त्रिदोष प्रकोप

पार्श्वामध्ये (फुफ्फुसावरण) संश्रय

रुक्ष गुणप्रधान वायु
तीक्ष्ण गुणप्रधान पित्त
↓
कफाचे शोषण
↓
फुफ्फुसावरण क्षोभ
↓
रस, रक्त, मांस धातुंची दुष्टी
↓
पार्श्वशूल (वातप्रधान)

चल गुणप्रधान वायु
उष्ण गुणप्रधान पित्त
↓
कफास अधिक द्रवता
↓
फुफ्फुसावरण क्षोभ
↓
रस, रक्त, मांस धातुंची दुष्टी
↓
पार्श्वशूल (जलपार्श्व)

पार्श्वशूलामध्ये व्याधीचे अधिष्ठान पार्श्व म्हणजेच फुफ्फुसावरण हे असते. व्याधीचा संचार सर्व प्राणवह स्त्रोतात होत असतो.

पूर्वरूपे

ज्वर, पार्श्वामध्ये तोदवत् वेदना, श्वास, कास, अरति ही पार्श्वशूलाची पूर्वरूपावस्थेत आढळणारी लक्षणे आहेत. प्रत्येक पार्श्वशूलाची सुरुवात ही ज्वरानेच होत असते असे आढळते.

लक्षणे

१. 'पार्श्वशूलं त्वनियतं संकोचायामलक्षणम्।' - च.चि. ८/५६

२. 'स संरुद्धः करोत्याशु साध्मानं गुडगुडायनम्।

सूचीभरिव निस्तोदः कृच्छ्रोच्छ्वासी तदा नरः॥

नानं वांछति नो निद्रामुपैत्यातिनिपीडितः।

पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः॥' - सु.उ. ४२/११७, ११८

पार्श्वशूलात पार्श्वप्रदेशी शूल हे प्रत्यात्मिक लक्षण आहेच. शिवाय पूर्वरूपात सांगितलेली ज्वर, श्वास, कास, अरति ही लक्षणे अधिक प्रमाणात व्यक्त होत असतात. वायु हा कफाने संरुद्ध झालेला असल्याने शोथ हे लक्षण उत्पन्न होते. श्वासकृच्छ्रता हे लक्षण आढळते. श्वासोच्छ्वासाचे वेळी वाताच्या रुक्ष गुणामुळे पार्श्वामध्ये एक अस्पष्ट असा विकृतध्वनि उत्पन्न होतो. (Pleural Rub) पार्श्वामध्ये सुया टोचल्याप्रमाणे वेदना होतात, आणि त्या श्वासोच्छ्वासाचे वेळी वाढतात. अतिवेदनेमुळे रोगी अस्वस्थ होतो, त्यास झोप येईनाशी होते व अन्नावरील वासनाही नष्ट होते. पित्तानुबंध असताना किंवा पित्तामुळे पाक होऊन द्रवता आली असताना ज्वराचे प्रमाण तीव्र असते. दोष संचितीमुळे फुफ्फुसाचे पीडन होऊ लागते. त्यामुळेच श्वासकृच्छ्रता अधिकच वाढते. अधिक प्रमाणात द्रवसंचिती झाली असताना पार्श्वीत गौरव, स्तब्धता यासारखी लक्षणे आढळतात.

उत्तर-प्रदेशी फुफ्फुसावरणामध्ये साठलेल्या द्रवाचे परीक्षणासाठी आकोटन परीक्षा महत्त्वाची ठरते. आकोटनाने मंद क्षती येतो. शब्द-वहनाची परीक्षा केली असता, शब्दाचे वहन योग्य प्रकारे होत नाही असे आढळते. तीव्र स्पर्शासहत्व व उष्णस्पर्श ही लक्षणेही आढळतात.

याच सजलावस्थेचा अतिरेक झाल्यास हृदय आपल्या स्थानापासून विरुद्ध वाजूस ढकलले जाते आणि त्यामुळेच हृदयोपरोध व प्राणोपरोध यांसारखी लक्षणे निर्माण होतात. कास हे लक्षण अधिक वाढते. कुशीवर झोपता येत नाही. तमकक्षास हा उपद्रवात्मक येतो व त्यामुळेच 'आसिनो लभते सौख्यं, शयानः श्वासपीडितः' असे लक्षण उत्पन्न होते. भ्रम व मूर्च्छा यांसारखी लक्षणेही आढळतात.

उपद्रव

श्वास, कास, स्वरभेद, राजयक्ष्मा.

साध्यासाध्यत्व

व्याधि कष्टसाध्य आहे. रोगी बलवान, व्याधि नवीनच उत्पन्न झालेला व अल्प लक्षणे असताना तो साध्य होतो. याउलट उपद्रव उत्पन्न झाले असल्यास त्यास असाध्यता प्राप्त होते.

रिष्ट लक्षणे

महा-रुर्ध्व-छिन्न हे श्वास प्रकार, वैवर्ण्य, तीव्र हृत्शूल ही सर्व रिष्ट लक्षणे समजावीत.

चिकित्सा

पार्श्वशूलाची चिकित्सा करताना अवस्था शुष्क आहे का सजलावस्था आहे याची निश्चिती प्रथमतः करणे आवश्यक असते. कफ अल्प असून शुष्कता असेल तर वातघ्न व कफनिष्कासन करणारी चिकित्सा करावी लागते. याउलट जलपार्श्वामध्ये सर्वप्रकारची वातकफघ्न उष्ण-तीक्ष्ण व द्रवाचे शोषण करणारी औषधी द्रव्ये वापरावी लागतात. तीक्ष्ण नस्य, तीक्ष्ण कवलग्रह, उपनाहस्वेद, तापस्वेद यांचा विशेष उपयोग केला जातो. पार्श्वशूलातील वेदना प्रशमनासाठी पुष्करमूल हे सर्वश्रेष्ठ समजले जाते. दोन्ही प्रकारच्या पार्श्वशूलामध्ये याचा चांगला उपयोग होतो. लशुन, त्रिकटू, सर्षप, कुमारी, लताकरंज ही उपयुक्त ठरणारी महत्त्वाची औषधे आहेत. संचित जल कमी करण्यासाठी रक्तवह स्रोतसावर कार्य करणारी व पित्तविरेचक म्हणून प्रसिद्ध असणारी आरोग्यवर्धिनी, कुमारीआसव वा कुमारी कल्प ही औषधे अत्यंत उपयुक्त ठरतात.

जलपार्श्वामध्ये कफाचे शोषण करण्यासाठी हिंगुळ किंवा रससिंदूर यांचे विविध कल्प वापरले जातात. त्रिभुवनकीर्तिरस हे यातील एक श्रेष्ठ द्रव्य आहे. कस्तुरी हे तीक्ष्ण- उष्ण- रुक्ष असून त्यामुळेच कफाचे शोषण करण्यास अग्रगण्य आहे. याचमुळे नागगुटी, कस्तुरीभैरव, चतुर्भुज रस यासारखे कस्तुरीचे कल्प हे जलपार्श्वत प्रामुख्याने वापरले जातात. मल्लसिंदूर, समीरपन्नग हे किंवा यासारखे सोमलाचे अन्य कल्पही कफ शोषणासाठीच वापरतात.

पार्श्वशूलामध्ये नंतरच्या काळी आढळणारा मंद ज्वर, कास व प्राणवह स्रोतसाच्या दुष्टीची अन्य लक्षणे कमी करण्याच्या दृष्टीने विविध वसंत कल्पही वापरले जातात. लघुमालिनी वसंत, मधुमालिनी वसंत यांचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो.

हृदयोपरोध टाळण्याच्या दृष्टीने किंवा निर्माण झालेला असल्यास तो कमी करण्याचे दृष्टीने हेमगर्भ, त्रैलोक्यचिंतामणि, लक्ष्मीविलास, सुवर्णमालिनी वसंत यासारखे सुवर्णाचे कल्पही उपयुक्त ठरतात. चौसष्टी पिंपळी किंवा पिंपळीचे अन्य विविध कल्प प्राणवह स्रोतसास बल देण्याच्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त ठरतात.

रससिंदूर ६० मि.ग्रॅ + पुष्करमूल २५० मि.ग्रॅ. + शृंगभस्म २५० मि. ग्रॅ. यांच्या मिश्रणास 'विषाणभस्म योग' असे म्हणतात. हा विषाणभस्म योग नावाचा कल्प जलपार्श्वसाठी उत्कृष्ट योग आहे, असे प्रत्यक्षात दिसते. सामान्यतः याबरोबर कुमारी आसव नं. १ वापरले जाते.

अतः उपनाहाचा स्वेद हाही वरील सर्व उपचार करीत असताना अवश्य केला पाहिजे असा एक उपक्रम आहे. जलपार्श्वामध्ये जलसंचिती अधिक झाल्याने अरति, श्वासकृच्छ्रता अत्यधिक प्रमाणात वाढणे, हृदयोपरोध ही व या प्रकारची गंभीर लक्षणे निर्माण झाल्यास पार्श्वभागातून त्रिहीमुख यंत्राचे सहाय्याने जलनिर्हरण केले असता लगेच लाभ होताना दिसतो.

पथ्यापथ्य

शूल व ज्वर ही प्रधान लक्षणे असताना लघ्वशन रुपी लंघन आवश्यक असते. कुलत्थयूष, जुन्या तांदळापासून बनवलेली पेया यांचा या काळात प्रामुख्याने उपयोग केला जातो. कालांतराने क्षुधावृद्धि झाल्यावर बाजरीची भाकरी व लसूण हा आहार उत्कृष्ट मानला जातो.

रुग्णाने विश्रांती घेणे आवश्यक असते. दिवास्वाप, श्रम, अभिष्यंदी पदार्थांचे सेवन आणि सर्व प्रकारचे शीत उपचार वर्ज्य करणे जरूरीचे असते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

पार्श्वशूल Pleurisy

पार्श्वशूलाचा समावेश फुफ्फुसावरण शोथ (Pleurisy) मध्ये करता येतो. सामान्यतः राजयक्ष्मा या रोगामध्ये उपद्रव स्वरूप हा रोग उत्पन्न होताना दिसतो.

शुष्क (Dry) व जलपार्श्व (Pleurisy with effusion) असे याचे अवस्थानुरूप २ भेद संभवतात.

सुरुवातीस शुष्क अवस्था असताना पार्श्ववेदना हे लक्षण अत्यधिक प्रमाणात आढळते. श्वास घेताना किंवा खोकताना शूल अधिक प्रमाणात वाढतो. ज्या पार्श्वीत विकृति असेल त्या भागातील श्वसनगती कमी होते. श्वास सकष्ट बनतो व ज्वर हे लक्षणही आढळते.

जलपार्श्वामध्ये (Pleurisy with effusion) उरःपरीक्षणांमध्ये विकृत प्रदेशी तीव्रस्पर्शासहत्व, आकोटनाने मंद ध्वने व ध्वनिवहन कमी होणे ही लक्षणे आढळतात.

□□□

व्याख्या

'वातं प्रति अधिमुखं श्यावो गमनं कफादीनां यत्र स प्रतिश्यायः।' - डल्हण.

कफादि दोषांची वायूकडे म्हणजेच नासिकेच्या बाहेर पडण्याची प्रवृत्ति ज्या रोगामध्ये असते, त्या रोगाला प्रतिश्याय असे म्हटले जाते.

प्रतिश्याय हा व्याधि अनेक रोगांचे कारण ठरू शकतो. विशेषत; सर्व प्रकारचे नासा रोग, कास, राजयक्ष्मा, कर्णबाधिर्य अशा व्याधींचे मूळ कारण प्रतिश्यायच असते. यासाठीच-

१. 'भूयिष्ठं व्याधयः सर्वे प्रतिश्यायनिमित्तजाः।

तस्माद्रोगः प्रतिश्यायः पूर्वमेवोपदिश्यते।।' - च.चि. २६/१०४ टीका

२. 'प्रतिश्यायदथो कासः कासात् संजायते क्षयः।

क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपजायते।।' - च.नि. ८/२१.

अशा प्रकारची सूत्रे ग्रंथातून मिळतात. प्रतिश्याय हा या प्रकारे अनेक रोगांचे कारण असल्याने व स्वतःही रोगातून अत्यंत तापदायक ठरणारा असल्याने त्याचा नासारोगामध्ये प्राधान्याने विचार केला जातो.

हेतू

१. 'संधारणाजीर्णरजोतिभाष्यक्रोधतुर्वैषम्यशिरोभितापैः।

प्रजागरातिस्वपनान्बुशीतैरवश्यया मैथुनबाष्पधूमैः।।' - च.चि. २६/१०२

२. 'नीचात्युच्चोपधानेन पीतेनान्येन वारिणा।

अत्यंबुपानरमणच्छर्दिबाष्पग्रहादिभिः।।' - अ.ह.उ. ११/१

मूत्र-पुरीष-छर्दि यांच्या वेगाचे विधारण करणे, अजीर्ण, धूलीसेवन, अधिक बोलणे, क्रोध, ऋतुवैषम्य, व शिरोभिताप ज्यामुळे घडतो अशी धूमसदृश अनेक कारणे, रात्री जागरण, दिवास्वप्न, अतिशीत जलसेवन, दवात पहाटेचे वेळी फिरणे, जास्त वेळ पाण्यात डुंबणे, पहाटेचे वेळी गार वाऱ्यात मुखावर आवरण न घेता फिरणे, डोके खाली जाईल अशा तऱ्हेने झोपणे, उशी न घेता वा फार उंच उशी घेऊन झोपणे, नेहमी एका कुशीवर झोपणे, पालथे झोपणे, उषड्यावर व तोंड उघडे ठेवून झोपणे, आहारात गुरु-मधुर-शीत-रुक्ष वा अभिष्यंदी पदार्थांचे अतिसेवन, अजीर्ण झाले असता वा गुरु भोजनानंतर लगेच झोपणे वा स्नान करणे, जेवणानंतर जास्त पाणी पिणे ही प्रतिश्यायाची प्रमुख कारणे आहेत.

मधुकोपकारानी या कारणांचे दोन गटांत विभाजन केलेले आहे.

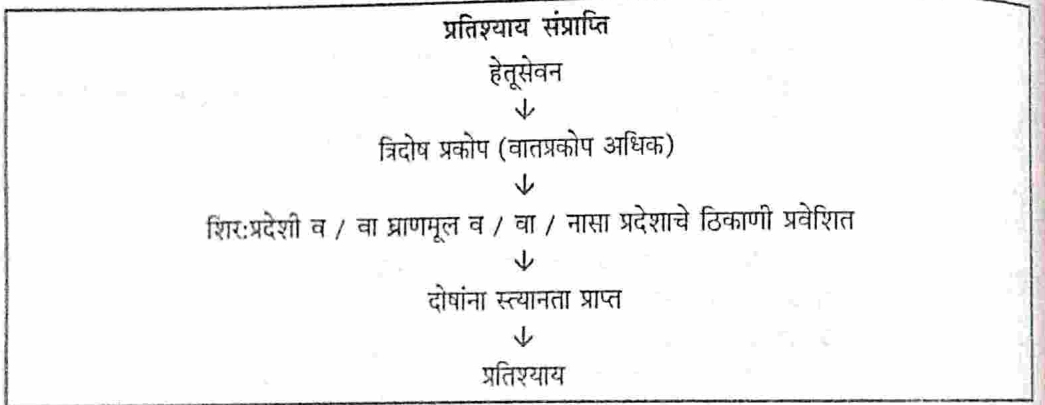
१. सद्योजनक हेतू २. चयपूर्वक हेतू.

सद्योजनक हेतू म्हणजे ज्याच्यामुळे प्रामुख्याने स्थानवैगुण्य उत्पन्न होते व चयादींची अपेक्षा न करता दोष हे लगेच प्रतिश्याय व्याधि उत्पन्न करतात. शिरोभिताप, धूळ, धूर, शीतपदार्थ सेवन, उन्हात हिंडणे, मलमूत्रादि वेगांचे धारण करणे ही सर्व प्रतिश्यायाची सद्योजनक कारणे आहेत.

अन्य कारणांनी दोषांचा क्रमशः संचय, प्रकोप, प्रसर आदि घटना घडून त्यानंतर प्रतिश्यायाची संप्राप्ति घडते. म्हणूनच त्यांना चयपूर्वक हेतू असे म्हटलेले आहे. चयपूर्वक हेतूमध्ये स्थानवैगुण्याला अधिक महत्त्व नसून दोषप्रकोपाला हे महत्त्व आहे. यामुळेच चयपूर्वक व सद्योजनकहेतू यांना प्रतिश्यायाचे अनुक्रमे दोषहेतू व व्याधिहेतू असे संबोधणे योग्य ठरेल.

१. 'चयं गता मूर्धनि मारुतादयः
पृथक् समस्ताश्च तथैव शोणितम्।
प्रकोप्यमाणा विविधैः प्रकोपणैः
ततः प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि।।' - मा.नि./नासारोग/१४
२. '..... वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेतु।' - च.चि. २६
३. 'घ्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं पित्तमेव वा।
मारुताध्मातशिरसो मारुतं श्यायते प्रति।।
प्रतिश्यायस्ततो घोरो जायते देहकर्शनः।।' - च.चि. ८/४८

वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणांनी, कफाचे प्रमुख स्थान असणाऱ्या शिरःप्रदेशी वातप्रकोपजनित प्रतिश्यायाची उत्पत्ति होते. सुश्रुतानी वातादि पृथक् दोष प्रतिश्याय उत्पन्न करू शकतात असे जरी म्हटले असले तरी चरक व वाग्भट यांनी मात्र तीनही दोषांचा प्रकोप सांगितलेला आहे. मात्र प्रत्येक वेळी वायूचे आधिक्य असते, ही गोष्ट स्पष्ट केलेली आहे. चरकानी प्रतिश्यायाची उत्पत्ति घ्राणमूलाच्या ठिकाणी होते असे म्हटले आहे तर वाग्भटानी प्रत्यक्ष नासाप्रदेशी जेव्हा दोषांना स्थानता प्राप्त होते, त्यावेळी प्रतिश्याय उत्पन्न होतो असे म्हटले आहे.

संक्षेपाने पाहता प्रतिश्यायाच्या सामान्य संप्राप्तीत तीनही दोष असले तरी वाताचे आधिक्य असते आणि शिर व नासा यांची विकृती आढळते, असे संक्षेपाने म्हणता येते.

प्रकार

प्रतिश्यायाचे ५ प्रकार असतात- वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक आणि रक्तज.
दुष्टप्रतिश्याय असा ६ वा प्रकार मानावा असे एक मत मांडले जाते. पण दुष्ट प्रतिश्याय हा स्वतंत्र प्रकार नसून वरील ५ ही प्रकारांत ठपेक्षेने उद्भवणारी ती एक अवस्था आहे, हे लक्षात घ्यावयास हवे.

पूर्वरूपे

१. 'क्षवप्रवृत्तिः शिरसोऽतिपूर्णाता स्तम्भोऽगमर्दः परिहृष्टरोमता।
उपद्रवाक्षपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः।।' - मा.नि./नासारोग/१५
२. 'पूर्वरूपाणि दृश्यन्ते प्रतिश्याये भविष्यति।
घ्राणध्रुमायनं मथः क्षवध्रुस्तालुदारणम्।।
कण्ठध्वंसो मुखस्त्रावः शिरसः पूरणं तथा।।' - मा.नि./नासारोग/१५ टीका

शिंका अधिक येणे, शिरोगौरव वा शिरःपूर्णाता, स्तंभ, अंगमर्द, अंगावर रोमांच उभे राहणे, नाकातून वाफा आल्याप्रमाणे वाटणे, तालू प्रदेशी चिरा पडणे, नासा प्रदेशी कंडू, स्वरभेद, लालास्राव, ज्वर, अरुचि तथा यासारख्या अनेक लक्षणांची उत्पत्ति पूर्वरूपावस्थेत होते.

सामान्य लक्षणणे

'तस्य रूपं शिरःशूलं गौरवं घ्राणविप्लवः।

ज्वरः कासः कफोत्क्लेशः स्वरभेदोऽरुचिः क्लमः॥

इन्द्रियाणामसामर्थ्यं.....॥'- च.चि. ८

शिरःशूल, शिरोगौरव, ज्वर, कास, स्वरभेद, अरुचि, कफोत्क्लेश, हल्लास, इंद्रियांचे असामर्थ्य, शिरःप्रदेश- मुख-नासा यांमध्ये वायूचे आधिक्य असल्यासारखे जाणवणे, श्वासोच्छ्वासास अवरोध, नाकास दुर्गंधी येणे ही प्रतिश्यायाची सामान्य लक्षणणे समजता येतील.

वरील लक्षणांमध्ये इंद्रियांचे असामर्थ्य असे जे लक्षण आले आहे ते फक्त घ्राणेंद्रियाशी संबंधित मानणे अधिक योग्य वाटते. गंधज्ञान न होणे हे प्रतिश्यायाचे महत्त्वाचे लक्षण आहे.

या अवस्थेत गौरव, हल्लास वगैरे कफाची अनेक लक्षणणे असल्याने रोगी उष्ण, तीक्ष्ण, अम्ल, लवण अशा पदार्थांचा अधिक उपयोग करतो, त्यामुळे पित्तप्रकोप होऊन ज्वर-तृष्णा-दाह-नासापाक, नासादुर्गंध ही लक्षणणे उत्पन्न होतात असे काश्यपाने विवेचन केलेले आहे.

विशेष लक्षणणे

वातज प्रतिश्याय :

१. 'आनद्धा पिहिता नासा तनुस्त्रावप्रसेकिनी।

गलताल्वोष्ठशोषश्च निस्तोदः शंखयोस्तथा॥

क्ष्वप्रवृत्तिरत्यर्थं वक्त्रवैरस्यमेव च।

भवेत् स्वरोपघातश्च प्रतिश्यायेऽनिलात्मके॥'- मा.नि./नासारोग/१५, १६

२. 'कीटका इव सर्पन्ति मन्यते परितो भ्रुवौ।

स्वरसादश्चिरात्याकः शिशिराच्छकफस्रुतिः॥'- अ.ह.उ. १९/४

वातज प्रतिश्यायामध्ये नासाप्रदेशी आनाह व अवरोध अशी लक्षणणे असतात. नाक वायूने पूर्ण भरल्याप्रमाणे वाटते. नासास्राव तनु व अल्प असतो. गल-तालु-ओष्ठ यामध्ये शुष्कता जाणवते. शंखप्रदेशी तोदवत पीडा असते. शिंका फार येतात. आस्यवैरस्य व स्वरोपघात ही लक्षणणेही आढळतात. भ्रुव्यांच्या भोवती कीटक चालल्याप्रमाणे भास होतो, वळवळते. सिन्ध, उष्ण, लवण, अम्ल यांनी थोडासा उपशाम मिळतो. पक्वावस्था लवकर येत नाही.

पित्तज प्रतिश्याय :

'उष्णः सपीतकः स्त्रावो घ्राणात् स्रवति पैत्तिके।

कृशोऽतिपाण्डुः संतप्तो भवेदुष्णाभिपीडितः॥

सधूममग्निं सहसा वमतीव स मानवः॥'- मा.नि./नासारोग/१७, १८

पित्तज प्रतिश्यायामध्ये नाकातून उष्ण, पीतवर्णाचा किंवा ताप्रवर्णाचा स्राव येतो. नासाग्र, मुख व नेत्र प्रदेशी पाक हे लक्षण आढळते. नासाप्रदेशी पिटीका उत्पन्न होतात. नाकातून गरम वायु बाहेर पडतो. विस्तव बाहेर पडत आहे असे वाटावे इतका दाह असतो. मुखशोष, तालुशोष, तृष्णा, ज्वर, भ्रम ही लक्षणणे असतात. रोगी कृश होतो.

कफज प्रतिश्याय :

'घ्राणात् कफः कफकृते शीतः पाण्डु स्रवेद् बहुः।

शुक्लावभासः शुक्लाक्षो भवेद् गुरुशिरा नरः।।

कण्ठताल्वोष्ठशिरसां कण्डूभिरभिपीडितः।।'- मा.नि./नासारोग/ १९.

कफज प्रतिश्यायामध्ये नाकातून श्वेत वा पांडूवर्णाचा शीत व घन स्राव येतो. शिरोगौरव, अंगगौरव, पांडुता, नेत्रमागी शोथ, अरुचि, प्रसेक, कास, श्वास, छर्दि, अल्प प्रमाणात शिंका येणे, कंठ-तालु ओष्ठ व शिरःप्रदेशी अत्यधिक प्रमाणात कंडू, मन्याग्रह, अग्निमांद्र अशा प्रकारची लक्षणेही असतात. व्याधीला चिरकारित्व येते. उष्ण, कटु, कषाय, रुक्ष अशा पदार्थानी उपशम मिळतो.

सान्निपातिक प्रतिश्याय :

'भूत्वा भूत्वा प्रतिश्यायो यस्याकस्मान्निवर्तते।

संपक्वो वाऽप्यपक्वो वा स सर्वप्रभवः स्मृतः।।'- मा.नि./नासारोग/ २०

ज्यामध्ये वारंवार प्रतिश्याय होतो व जो कोणत्याही चिकित्सेविना अकस्मात् बरा होतो व पुनःपुन्हा असे होत राहते तो सान्निपातिक प्रतिश्याय समजावा. काही वेळा पक्व तर काही वेळा अपक्वासारखी लक्षणे दिसतात. यामध्ये अनेक वेळा पीनसाची तसेच तीनही दोषांची लक्षणे आढळतात.

रक्तज प्रतिश्याय :

१. 'रक्तजे तु प्रतिश्याये रक्तस्रावः प्रवर्तते।

ताम्राक्षश्च भवेज्जन्तुरोघातप्रपीडितः।।

दुर्गन्धोच्छ्वासवदनो गन्धानपि न वेत्ति सः।।'- मा.नि./नासारोग/ २३, २४

२. मूर्च्छन्ति चात्र क्रमयः श्वेताः स्निग्धास्तथाऽणवः।

कृमितो यः शिरोरोगस्तुल्यं तेनास्य लक्षणम्।।'- मा.नि./नासारोग/ २६

रक्तज प्रतिश्यायामध्ये नाकातून रक्तस्राव होतो, रुग्णाचे डोळे ताप्रवर्णाचे दिसतात. तो उरोघाताने पीडित होतो. नाकास व तोंडास दुर्गंधि येते. रुग्णाचे गंधज्ञान पूर्ण नष्ट होते. नाक-डोळे व कान या ठिकाणी कंडू हे लक्षण अधिक असून नाकामध्ये स्निग्ध, श्वेत व आकाराने लहान कृमि उत्पन्न होतात. या कृमींच्या उत्पत्तीनंतर कृमिज शिरोरोगाची लक्षणे दिसू लागतात. पित्तज प्रतिश्यायाची सर्व लक्षणेही यामध्ये उत्पन्न होतात.

कृमींची उत्पत्ति व धातुदुष्टी झाली की नासा व शिरःप्रदेशी तीव्रवेदनना येतात, नासा व त्या जवळील भाग येथे शोथ उत्पन्न होतो व काही वेळा साक्षात कृमि नाकातून बाहेर पडू लागतात.

रक्तज प्रतिश्यायात कृमींची उत्पत्ति होणे हे असाध्यत्वाचे लक्षण आहे.

दुष्ट प्रतिश्याय :

१. 'प्रक्लिद्यते पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति।

पुनरानह्यते वाऽपि पुनर्विन्नियते तथा।।

निश्वासो वाऽतिदुर्गन्धो नरो गन्धान् न वेत्ति च।

एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात् कृच्छ्रसाधनम्।।'- मा.नि./नासारोग/ २१, २२

२. 'सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः।

दुष्टतां यान्ति कालेन तदाऽसाध्या भवन्ति हि।।'- मा.नि./नासारोग/ २५

प्रतिश्याय झाला असता योग्य चिकित्सा केली न गेल्यास कालांतराने सर्वच प्रतिश्यायांची परिणती दुष्ट प्रतिश्यायात

होते. यामध्ये नासिका वारंवार स्रावयुक्त वा शुष्क होणे, वरचेवर अकारण अवरोध होणे वा नासा मोकळी होणे ही लक्षणे असतात. श्वासाला दुर्गंध येतो. रोगी मात्र गंधज्ञान जाणू शकत नाही. या प्रकारच्या लक्षणांनी युक्त प्रतिश्यायाला दुष्ट प्रतिश्याय म्हटले जाते.

प्रत्येक प्रतिश्यायामध्ये कालांतराने ही अवस्था उत्पन्न होऊ शकते आणि म्हणूनच हा प्रतिश्यायाचा द्वा प्रकार मानण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. दुष्ट प्रतिश्याय ही प्रतिश्यायाची एक अवस्था मानणेच युक्त ठरते.

पीनस व दुष्ट प्रतिश्याय यांच्या लक्षणांमध्ये बरेच साधर्म्य असल्याने अनेक वेळा हे दोन्ही पर्यायवाची शब्द म्हणूनही वापरले जातात. परंतु या दोहोंमध्ये थोडासा फरक आहे. याचे विशेष विवरण पीनसाचा अभ्यास केल्यानंतर करणे योग्य ठरेल.

दुष्ट प्रतिश्यायामध्ये काही वेळा श्वेतवर्णी, स्निग्ध, सूक्ष्म अशा कृमीची उत्पत्ति होते. अशावेळी कृमिज शिरोरोगाची सर्व लक्षणे उत्पन्न होतात व व्याधीस असाध्यत्व प्राप्त होते.

प्रतिश्यायातील आम - पक्वावस्था

प्रतिश्यायामध्ये दुष्ट प्रतिश्याय या अवस्थेखेरीज आमावस्था व पक्वावस्था या दोन अवस्थाही सांगितल्या जातात. दुष्टप्रतिश्यायात जेव्हा आमोत्पत्ति होते त्यावेळी आमाची लक्षणे दिसतात. ज्वर व अंगमर्द ही यातील प्रमुख लक्षणे आहेत. पक्वावस्थेत अंगलाघव, शिंका कमी होणे, गंधज्ञान व रसज्ञान पुनः प्राकृत होणे, स्राव अल्प व किंचित् पीत असणे ही लक्षणे आढळतात. दुष्टप्रतिश्यायात जो नासावरोध वा नासारंध्र खुले असणे ही लक्षणे दिसतात ती या अवस्थेमुळेच असतात.

'पक्वलिंगानि तेष्वांगलाघवं क्षवथोः शमः।

श्लेष्मा सचिक्कणः पीतो ज्ञानं च रसगंधयोः।' - अ.ह.उ. १९/१३

असे याबाबत वाग्भटानी म्हटलेले आहे.

अस्थिगत प्रतिश्याय : प्रतिश्यायामध्ये अस्थिगत प्रतिश्याय अशीही एक अवस्था योगरत्नाकारानी सांगितलेली दिसते. या अवस्थेमध्ये दोष हे नासास्थि, गंडास्थि, पुरःकपालास्थि यांची दुष्टी उत्पन्न करतात व त्यामुळेच गंडप्रदेशी, श्रृंगदेशी तीव्र शूल आणि स्पर्शासहत्व ही लक्षणे निर्माण होतात. नासास्राव घन, पीत व अत्यंत दुर्गंधित असतो. तो लवकर बाहेर पडत नाही. उपेक्षेने त्या सर्व प्रदेशात पूयसंचित होण्याचीही शक्यता असते.

उपद्रव

१. **'बाधिर्यमान्ध्यमघ्नत्वं घोरांश्च नयनामयान्।**

शोथाग्निसादकासांश्च कुब्धाः कुर्वन्ति पीनसाः।।' - मा.नि./नासारोग/२७

२. **'छर्द्यगसादज्वरगौरवार्तमरोचकारत्यातिसारयुक्तम्।' - सु.उ. २४/१३**

कर्णबाधिर्य, अंधत्व, गंधनाश, विविध प्रकारचे नेत्ररोग, शोथ, अग्निमांघ, कास हे प्रतिश्यायाचे प्रधान उपद्रव आहेत. याखेरीज छर्दि, अतिसार, अरुचि, गौरव, ज्वर, अरति व अतिसार असेही उपद्रव उत्पन्न होतात.

साध्यासाध्यत्व

सान्निपातिक प्रतिश्याय असाध्य आहे. दुष्टप्रतिश्याय कृच्छ्रसाध्य वा असाध्य असतो. उपद्रव उत्पन्न झाले असता सर्वच प्रतिश्याय कृच्छ्रसाध्य बनतात. कृमीची उत्पत्ति हे असाध्यत्वाचे लक्षण आहे.

पीनस

'आनह्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लिद्यते धूप्यति चापि नासा।

न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येतमपीनसेन।।

तं चानिलश्लेष्मभवं विकारं ह्ययात् प्रतिश्यायसमानलिंगम्।।' - च.चि. २६/११३, ११४

पीनसालाच अपीनस असा पर्यायवाची शब्द अनेक वेळा वापरला जातो. पीनस व दुष्ट प्रतिश्याय हे पर्यायवाची शब्द म्हणूनही वापरले जातात. कारण या दोन व्याधींमध्ये अनेक लक्षणे समान अशीच आहेत.

पीनसामध्ये नाक चोंदते, नाकातून धूर वा वाफा आल्याप्रमाणे वाटतात. नासाशुध्कता वा आर्द्रता हे लक्षण आढळते. गंध व रस यांचे ज्ञान नष्ट होते. वातकफज अशा या व्याधींमध्ये प्रतिश्यायाप्रमाणेच आमावस्था व पक्वावस्थेची लक्षणे आढळतात. आमावस्थेत शिरोगौरव, अरुचि, अंगमर्द, नाकातून तनु असा स्त्राव येणे, क्षीण स्वर आणि वारंवार षोषण ही लक्षणे असतात तर पक्वावस्थेत कफस्त्राव घन असून तो नासास्त्रोतसांना चिकटून राहतो. रोग्याचा स्वर व वणं शुद्ध राहतो.

पीनस व प्रतिश्याय यात वरीलप्रमाणे लक्षणांचे साधर्म्य आहे. परंतु हे दोन भिन्न व्याधि म्हणूनच ग्रंथात वर्णिलेले आहेत. पीनसामध्ये पृतिनस्य म्हणजे नाकातून भयंकर दुर्गंधितता हे लक्षण असते. त्यामुळे रोगी जनसमूहामध्ये बसण्यास योग्य राहत नाही. पीनस या शब्दाने हाच अर्थ अभिप्रेत आहे. दुष्ट प्रतिश्यायामध्ये दुर्गंधितता असेलच असे मात्र नाही हाच या दोहोंमधील महत्त्वाचा भेद होय. अर्वाचिन परिभाषेत प्रतिश्यायाला Common Cold किंवा Coryza असे म्हटले जाते. दुष्टप्रतिश्याय किंवा पीनसाला Chronic-Rhinitis किंवा Sinusitis असे म्हणता येईल.

पीनस व दुष्ट प्रतिश्याय यांच्या चिकित्सेमध्ये मात्र काहीही अंतर नाही. दोन्हीची चिकित्सा ही एकाच प्रकारची आहे.

चिकित्सा

सामान्य चिकित्सा

'सर्वेषु पीनसेष्व्वादौ निवातागारगो भवेत्।

स्नेहनस्वेदवमनधूमगंडूषधारणम्।।

वासो गुरुष्णां शिरसः सुघ्नं परिवेष्टनम्।

लघ्वम्ललवणं स्निग्धमुष्णां भोजनमद्रवम्।।' - अ.ह.उ. २०/१, २

सर्वच प्रकारच्या प्रतिश्यायामध्ये निवातप्रदेशी राहणे हे फार महत्त्वाचे आहे. यावरोबरच स्नेहन, स्वेदन, वमन, धूम आणि गंडूष यांचा प्रयोग केला जातो. शिरःप्रदेशी वारा लागू नये म्हणून डोक्याभोवती जाड व लोकरीसारख्या उष्ण वस्त्रे आच्छादन करावे.

आहारात लघु, अम्ल, लवण, स्निग्ध, उष्ण, द्रवता कमी असणारे (शुष्क) पदार्थ अधिक असावेत.

नवीन प्रतिश्यायाखेरीज अन्य सर्व प्रतिश्यायासाठी घृतपान उपयोगी ठरते. नवीन प्रतिश्यायात आमावस्थेत घृतपान करू नये, अन्यथा करावे.

स्वेदनासाठी नाडी व बाष्पस्वेद यांचा प्रामुख्याने वापर केला जातो. अवपीडक नस्य व वमन यांचाही तदनंतर उपयोग केला जातो.

प्रतिश्यायासाठी अभ्यंतर औषधी प्रयोग करताना प्रतिश्यायाची अवस्था पाहणे फार महत्त्वाचे ठरते. नासास्त्राव अधिक ही एक व नासावरोध असणे ही दुसरी अवस्था आहे. या दोन्हीमध्ये वेगवेगळे औषधोपचार करावे लागतात.

जेव्हा नासास्त्राव अधिक असतो, त्यावेळी उष्ण, तीक्ष्ण, कफशोषण करणारी औषधे प्रामुख्याने वापरली जातात. यासाठी हिंगुळ, वचनाग, कस्तुरी यांचे विविध कल्प उपयुक्त ठरतात. त्रिभुवनकीर्ति हे कफशोषण, दीपन-पाचन करणारे औषध प्रतिश्यायासाठी अग्रगण्य समजले जाते. नागगुटी हा हिंगुळ, वत्सनाभ व कस्तुरीयुक्त कल्प अत्यधिक साव असताना वापरला जातो. मात्र कस्तुरी अत्यंत तीक्ष्ण, उष्ण व शोषण करणारी असल्याने नित्य उपयोगात न आणता लाक्षणिक चिकित्सेसाठी उपयोग करणे अधिक हितावह ठरते.

भल्लातक हे दोन्ही अवस्थेत उपयुक्त ठरणारे एक फार चांगले औषध आहे. दुष्टप्रतिश्याय वा पीनस चावरील ते सर्वोत्कृष्ट औषध होय. सामान्यतः भल्लातकाचे असात्य अनेकांना असते. परंतु पीनस वा प्रतिश्याय ज्यांना आहे, त्यांना भल्लातकाची विष लक्षणे आढळत नाहीत असा प्रत्यक्षात अनुभव आहे. भल्लातक पर्पटी, भल्लातकासव, भल्लातक

हिंगुळ, भल्लातक चिंचावटी या सारखे भल्लातकाचे कल्प प्रतिश्यायासाठी वापरले जातात. भल्लातक सिद्ध दूध, भल्लातक सिद्ध ओदन किंवा बिब्याची शेवते घेणे यांचाही तितकाच चांगला उपयोग होतो.

पुनःपुन्हा होणारा प्रतिश्याय टाळण्यासाठी दीपन, पाचन औषधांचाही चांगला उपयोग होतो. दीपन, पाचन व ग्राही असून शिवाय ज्यामध्ये भल्लातक आहे असा संजीवनी गुटी सारखा कल्प अशा अवस्थेत उत्तम कार्यकारी ठरतो. प्रतिश्यायामध्ये असणारे शिरःशूल हे लक्षण कमी करण्यासाठी अनेक वेळा लाक्षणिक चिकित्सा देणे आवश्यक ठरते. यामध्ये अणुतैल नस्य किंवा घृत नस्य अधिक उपयुक्त ठरते. सर्पगंधा १२५ मि.ग्रं. / मधाबरोबर देण्यानेही शिरःशूल त्वरेने कमी होतो.

प्रतिश्यायात अद्रव किंवा शुष्क पदार्थ आहारात यावेत असे सांगितले जाते. या दृष्टीनेच व्यवहारात फुटाणे खावयास दिले जातात. अत्यंत रुक्ष, शुष्क असा हा पदार्थ कफशोषण करणाराही आहे. मात्र फुटाणे खाल्यानंतर पाणी पिणे मात्र निषिद्ध आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे.

विशेष चिकित्सा

वातज प्रतिश्याय चिकित्सा : पंचलवण व विदारी गंधादि गणातील औषधांनी सिद्ध घृत पानासाठी वापरावे. जांगल व ग्राम्य प्राण्यांचे मांसरस घावेत. कोवळ्या मुळ्याचा रस व विविध प्रकारच्या द्विदल धान्यांची कढणे आहारात वापरावीत. पिंपळी, दशमूल, शुंठी, एरंडमूळ यांनी स्निग्ध दुग्ध पानासाठी वापरावे. शिरोविरेचनाकरिता अपामार्ग बीज व सैंधव चूर्ण घृताबरोबर वापरावे.

अभ्यंतर औषधी प्रयोगात सोमलाचे विविध कल्प उपयुक्त ठरतात. विशेषतः समीरपन्नग रस, मल्लसिंदूर हे महत्त्वाचे कल्प आहेत.

आहारामध्ये स्निग्ध, अम्ल, उष्ण, लघु द्रव्ये वापरावीत. स्नान व पानासाठी गरम पाणी वापरावे.

पित्तज प्रतिश्याय चिकित्सा : पित्तज प्रतिश्यायामध्ये अभ्यंतर स्नेहपानासाठी काकौल्यादि गणातील द्रव्यांनी सिद्ध केलेले घृत वापरले जाते. शीत द्रव्यांचा परिषेक व प्रदेहही वापरला जातो. मधुर, शीत व कंठ्य औषधांपासून बनविलेल्या क्वाथांनी कवलग्रह करणे लाभदायी ठरते. लवंग, गव्हा, वाळा, रक्तचंदन, मनुका, गोजिह्वा, कायफळ, जेष्ठमध, मधाची साखर इ. द्रव्यांचा बनविलेला क्वाथ कवलग्रहासाठी वापरतात. मृदुविरेचनही उपयुक्त ठरते. विशेषतः मनुका, आरग्वध यांसारख्या मधुर द्रव्यांचा विरेचनासाठी उपयोग होतो.

औषधी द्रव्यांमध्ये सुवर्ण माक्षिक भस्म, वासावलेह यांचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो.

पित्तज प्रतिश्यायात नासागत रक्तपित्त हे लक्षण अनेक वेळा आढळते. अशावेळी रक्तपित्तामध्ये सांगितलेली सर्व चिकित्सा करावी. विशेषतः दूर्वा स्वरसाचे नस्य अधिक लाभदायी ठरते.

कफज प्रतिश्याय चिकित्सा : कफज प्रतिश्यायात सुरुवातीस आमावस्था असताना लंघन ही फार महत्त्वाची चिकित्सा ठरते. कफघ्न द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या क्वाथाने स्वेदनपरिषेक करावे. भ्रूप्रदेशी, कपाळावर व नाकाच्या आजूबाजूस मोहरी वाटून लेप करावा. तीक्ष्ण धूम, कवलग्रह, नस्य यांचाही उपयोग करावा लागतो. वचातैल किंवा वचाप्रघमन हेही लाभदायी ठरते.

अभ्यंतर चिकित्सेत नागगुटी, कनकासव, चतुर्भुज कल्प ही महत्त्वाची औषधी द्रव्ये होत.

सान्निपातिक प्रतिश्याय चिकित्सा : सान्निपातिक प्रतिश्यायामध्ये कटु, तिक्त द्रव्यांनी सिद्ध केलेली घृते पान व नस्यासाठी वापरावीत. धूमपानासाठी तीक्ष्ण, कटु रसात्मक औषधे विशेषत्वाने वापरली जातात. नागरमोथा, मालकांगोपी, पहाडमूळ, कुटकी, वचा, मोहरी, कायफळ, पिंपळी, पिंपळमूळ, सैंधव, अजमोदा, करंजबीज इ. द्रव्यांचा बनविलेला क्वाथ कवलग्रहासाठी वापरणे हितावह ठरते. याच द्रव्यांनी सिद्ध केलेले तेल शिरोविरेचनासाठी वापरले जाते.

अभ्यंतर चिकित्सेमध्ये एलादि गणातील औषधे, जेष्ठमध, रक्तचंदन इत्यादि द्रव्यांची चूर्णे वा त्यांनी सिद्ध केलेले दुग्ध पानासाठी वापरतात. दोषोल्बणतेचा विचार करून अन्य औषधीप्रयोग केले जातात.

रक्तज प्रतिश्याय चिकित्सा : रक्तज प्रतिश्यायाची चिकित्सा पित्तज प्रतिश्यायाप्रमाणेच करावी.

दुष्ट प्रतिश्याय व पीनस चिकित्सा : दुष्टप्रतिश्यायात सामान्यतः तीनही दोषांची दुष्टी असते. परंतु त्यातही कफदुष्टी अधिक प्रमाणात असून त्या खालोखाल वायु व अगदी कमी प्रमाणात पित्त दुष्ट झालेले असते. हा व्याधि याप्य असून साहजिकच याची चिकित्सा अनेक दिवसांपर्यंत करत रहावी लागते. यात धातुक्षय आणि कृमींची उत्पत्ति या दोन घटना प्रामुख्याने उत्पन्न होत असल्याने राज्यक्ष्मा वा कृमि यांची चिकित्सा यात करावी असे सुश्रुत व वाग्भटाने सुचविलेले आहे. औषधांच्या जोडीला विविध क्षार, मूत्र आणि पित्त यांचा वापर करावा असे सुचविले गेले आहे. यासंबंधी सुश्रुताचार्य म्हणतात—

‘समूत्रपित्तश्रोद्दिष्टाः क्रियाः कृमिषु योजयेत्।

यापनार्थं कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान्॥’- सु.उ. २४/४२

हरिद्रा, नागरमोथा, सुंठ, करंज, रेणूकबीज, यवक्षार या सर्वांबरोबर शेळी, गाय यांचे मूत्र व दही मिसळून सिद्ध केलेले घृत स्नेहपानासाठी देणे युक्त ठरते. तीक्ष्ण असे निरूह आणि अनुवासन बस्तीही वापरले जातात. हिंग, यवक्षार, देवदार यांनी सिद्ध घृत मांसरसाबरोबर दिले जाते.

अभ्यंतर चिकित्सेमध्ये विविध प्रकारची आसव-अरिष्टे वापरली जातात. भल्लातकाचे विविध कल्पही या अवस्थेत उपयुक्त ठरतात. भल्लातक पर्पटी ५०० मि.ग्रॅ. + शृंगभस्म २५० मि.ग्रॅ. + संजीवनी गुटी २५० मि.ग्रॅ. हे मिश्रण दुष्टप्रतिश्यायावरील एक उत्कृष्ट औषधी कल्प समजण्यास हरकत नाही.

दुष्ट प्रतिश्याय व पीनस यावर सद्यःफलदायी म्हणून काही अनुभूत नस्य प्रयोग उपयुक्त ठरतात. यासाठी सोनचाप्यांचे फुले, डाळिंबाची फुले, सब्जाची पाने, कण्हेरीची पाने, दूर्वा, हरिद्रा व केशर यांनी सिद्ध केलेले घृत हे अत्यंत उपयुक्त ठरते. यासच नासार्श घृत असे संबोधिले जाते.

दुष्ट प्रतिश्यायात ज्वर, शोथ इत्यादि लक्षणे ज्या वेळी उत्पन्न होतील त्यावेळी त्या त्या लक्षणांची चिकित्सा करावी. अशा अवस्थेमध्ये सूक्ष्मत्रिफळा, चतुर्भुज रस, गंधक रसायन या कल्पांचा अधिक चांगला उपयोग होताना दिसतो.

पथ्यापथ्य

‘स्नेहः स्वेदः शिरोभ्यंगः पुराणा यवशालयः।

कुलित्यमुद्गयोर्युषो ग्राम्या जांगलजा रसाः॥

वार्ताकं कुलकं शिशु कर्कोटं बालमूलकम्।

लशूनं दधि तप्ताम्बु वारुणी च कटुत्रयम्।

कट्वम्ललवणं स्निग्धमुष्णं च लघु भोजनम्।

स्नानं क्रोधं शकृन्मूत्रवातवेगाशुचं द्रवम्॥

भूमिशय्यां च यत्नेन नासारोगी परित्यजेत्॥’- योगरत्नाकर

स्नेहन, स्वेदन, शिरोभ्यंग, जुने यव, जुने तांदूळ, कुळीथ, मूग यांचे यूष, ग्राम्य व जांगल प्राण्यांचे मांसरस, वांगे, पडवळ, शेवग्याच्या शेंगा, कोवळा मुळा, लसूण, गरम पाणी, मध, स्निग्ध - उष्ण - लघु आहार या गोष्टी प्रतिश्यायामध्ये पथ्यकर असतात.

स्नान, क्रोध, मल-मूत्र-वात या वेगांचे धारण करणे, शोक, अतिद्रव पदार्थ हे विशेष अपथ्यकर सांगितले जातात. प्रतिश्यायाची जी कारणे सांगितलेली आहेत, तीही सर्व वर्ज्य करावीत.

□□□

व्याख्या

'स्वरभेदः स्वरोपघातः।' सु.उ. ५३/१ टीका.

बोलताना शब्दोच्चारणामध्ये येणाऱ्या विकृतीला स्वरभेद असे म्हटले जाते. प्राकृत स्वराचे स्वरूप बदलून यामध्ये काही वेगळाच ध्वनी येत असतो.

स्वरभेद हा व्याधि बहुधा स्वतंत्र स्वरूपात आढळतो. पण काही वेळा अन्य व्याधींमध्ये उपद्रवात्मक असाही असतो. आयुर्वेदाच्या दृष्टिकोनातून पाहता स्वरांचे उत्पत्तीसाठी ४ स्वरवाही स्रोतसे असतात. यापैकी २ स्रोतसे बोलण्यासाठी व २ घोष करण्यास उपयुक्त असतात. ही स्वरवह स्रोतसे कंठप्रदेशी स्थित असून त्या सर्वांना मिळून स्वरयंत्र ही संज्ञा दिली जाते. श्वसनातील वायु बाहेर पडताना स्वरयंत्राच्या विशिष्ट रचनेमुळे, त्यांच्या विशिष्ट हालचाली, क्रिया यामुळे स्वराची उत्पत्ति होत असते.

स्वरभेदामध्ये या स्वरयंत्राची विकृति होत असते. मूक, मिन्मिन, गदगद-वाक् या प्रकारचे वाणीच्या संदर्भात सांगितले जाणारे अन्य व्याधि, वातव्याधि प्रकरणात सांगितलेले असून त्या सर्व व्याधींमध्ये बोलण्यात अडथळा निर्माण होत असतो किंवा शब्दोच्चार करता न येणे अशी स्थिती असते. स्वरभेदामध्ये मात्र शब्दोत्पत्ति होत असते पण बाहेर पडणारा ध्वनी हा नेहमीपेक्षा वेगळा - विकृत असा असतो.

स्थानिक तत्कालिक कारणांनी उत्पन्न झालेला व्याधि सौम्य असतो तर अन्य व्याधीत उपद्रवात्मक येणारा व गंभीर कारणांनी उत्पन्न झालेला स्वरभेद हा कष्टसाध्य असतो.

चरकाचार्यांनी स्वरभेद स्वतंत्र वर्णिलेला नाही. त्यांनी राजयक्षा प्रकरणातच या व्याधीचे एक लक्षण म्हणून स्वरभेद वर्णिलेला आहे.

प्रकार

१. 'वातादिभिः पृथक् सर्वभेदसा च क्षयेण च।' - माधवनिदान/स्वरभेद २

२. 'वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात्कासवेगात्सपीनसात्।' - च.चि. ८/५१

वातज, पित्तज, कफज, त्रिदोषज, मेदोज व क्षयज असे स्वरभेदाचे ६ प्रकार सुश्रुताचार्यांनी वर्णिलेले आहेत. वाग्भट व माधवनिदानात याच ६ प्रकारांचा उल्लेख आहे. चरकाचार्यांनी मात्र प्रकार ६च सांगितले असले तरी ते वेगळे आहेत. चरकमतानुसार स्वरभेद वातज, पित्तज, कफज, रक्तज, कासज व पीनसजन्य असा ६ प्रकारचा असतो.

हेतू-संप्राप्ति

'अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघात

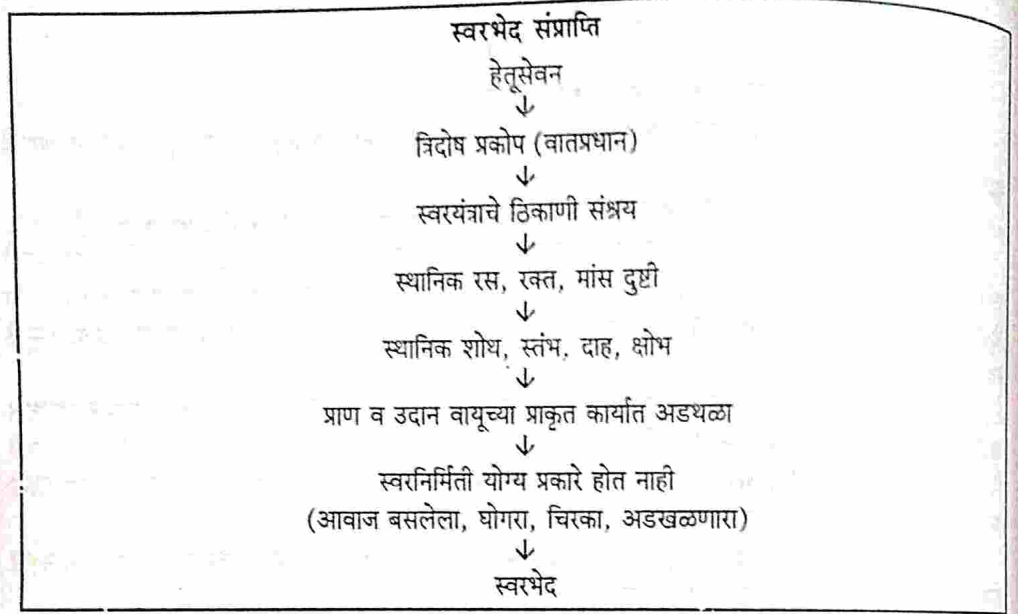
संदूषणैः प्रकुपिता पवनादयस्तु।

स्रोतःसु ते स्वरवहेषु गताः प्रतिष्ठां

हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः।।' - माधवनिदान/स्वरभेद/१

फार मोठ्या आवाजात बोलणे, सतत उच्चस्वराने शिकवणे, पाठांतर करणे, गीत गाणे, विषबाधा तथा अभिघात या कारणांनी स्वरभेद होतो. अभिघात हा बाह्य वा अर्भ्यंतरही असू शकतो. कंठप्रदेशी बाहेरून झालेला आघात हा बाह्यस्वरूपाचा असतो. अर्भ्यंतर अभिघातामध्ये गल वा कंठप्रदेशी उत्पन्न होणाऱ्या ग्रंथी, अर्बुद, शोथ, विद्रधी इत्यादि कारणांनी स्वरयंत्राचे होणारे पीडन अपेक्षित आहे. या दोन्ही प्रकारच्या आघाताने स्वरभेद निर्माण होऊ शकतो.

वर वर्णिलेल्या स्वरभेदांच्या कारणांनी वातादि दोष प्रकुपित होतात. प्रकुपित झालेले हे दोष स्वरयंत्राचे ठिकाणी स्वरवहस्रोतसात अधीष्ठित होऊन स्वरभेद निर्माण करतात. कण्ठाच्या आश्रयाने राहणारे आणि प्राण व उदान यांच्या प्रेरणेने कार्यरत राहणारे स्वरवह स्रोतस असून त्यात दोषसंचिती झाल्याने हा रोग उत्पन्न होतो. दोष प्रकोपामुळेच या कोमल स्रोतसामध्ये शोथ, स्तंभ, दाह, क्षोभ अशा विकृती उत्पन्न होऊन स्वरनिर्मिती योग्य प्रकारे होऊ शकत नाही. यामुळे आवाज बसलेला, घोगरा, चिरका, अडखळणारा अशा विविध स्वरूपाचा बनतो.

स्वरभेदाची सामान्य संप्राप्ति संक्षेपाने पहावयाची झाल्यास दोष-दुष्टी प्राण व उदान यांची; प्रमुख दूष्य-रस, रक्त व मांस; अधिष्ठान कंठ वा स्वरयंत्र-स्वरवह स्रोतस आणि संचार उरःस्थान व शिरःप्रदेश असे म्हणता येईल.

पूर्वरूपे

स्वरभेदाच्या पूर्वरूपात घशात स्रोतरोध जाणवतो. घसा खवखवतो. सारखे खाकरावेसे वाटते. गल प्रदेशी गौरव, घसा भरल्याप्रमाणे वाटणे ही संवेदना असते.

सामान्य लक्षणे

स्वरविकृति हे यातील प्रधान लक्षण होय. घसा खवखवणे, दुखणे, उरोभागी गौरव ही लक्षणे आढळतात.

विशेष लक्षणे

वातज स्वरभेद : वातज स्वरभेदात स्वर हा रूक्ष, क्षीण, गद्गद्, कंपयुक्त, फुटलेला, कर्कश, सावकाश येणारा व कमी अधिक होणारा असा असतो. या स्वराची तुलना गाढवाच्या स्वराशी केली जाते. कंठ व उरप्रदेशी वेदना, नेत्र-मुख-मूत्र-पुरीष श्वाववर्णाची असणे ही अन्य लक्षणेही आढळतात.

पित्तज स्वरभेद : पित्तज प्रकारात तालु व कंठ ही अरक्त वर्णाची बनतात. गलप्रदेशी दाह हे लक्षण प्रामुख्याने दिसते. पित्तामुळे बोलणे नकोसे वाटते. क्वचित तृष्णा व ज्वर ही लक्षणेही आढळतात. नख, नेत्र, पुरीष, वदन ही पीत वर्णाची असतात.

कफज स्वरभेद : कफज स्वरभेदात कंठ हा नेहमी कफाने अवरुद्ध असतो. त्यामुळे रुग्णाला नीट बोलता येत नाही.

स्वर अडखळल्यासारखा वाटतो. बोलताना आवाजात खरखर फार जाणवते. रात्री असणाऱ्या शैत्यामुळे ही सर्वच लक्षणे अधिक असतात. दिवसा त्यामानाने लक्षणांची तीव्रता कमी असल्याने रुग्ण थोडातरी बोलू शकतो.

सान्निपातिक स्वरभेद : त्रिदोषज स्वरभेदात सर्वच दोषांची लक्षणे दिसतात. स्वर अगदी अस्पष्ट असतो. गलप्रदेशी वेदना, दाह, गलग्रह व या सर्वांमुळे ध्वनीची प्रवृत्ति कष्टाने होणे याप्रकारची लक्षणे आढळतात.

क्षयज स्वरभेद : यामध्ये वाणीचा संपूर्ण क्षय होतो. मुखावाटे जणू काही धूर बाहेर पडत आहे असे वाटते. स्वरही घुसमटल्यासारखा असतो. क्षय व तद्जन्य वातज प्रकोप यामुळे उरःशूल, कार्श्य, दौर्बल्य, मंदज्वर यासारखी लक्षणे अनुषंगाने दिसतात.

मेदोज स्वरभेद : या प्रकारात मेदामुळे गल, तालु, ओष्ठ यांचे आच्छादन घडते. त्यामुळे स्वर स्पष्ट उमटत नाही. तेजी घशातल्या घशात घुसमटल्यासारखा स्वर काढून बोलतो. त्यामुळे त्याचे बोलणे नीट समजत नाही. काही शब्द स्पष्ट समजतात तर काही अगदी अस्पष्ट असतात. तृष्णा हे लक्षण अधिक प्रमाणात मिळते. व्याधि वाढला असताना कंठ, उर, शंख व पार्श्वभागी वेदना असतात आणि आवाज अधिकाधिक अस्पष्ट होत जातो.

वरील वर्णनावरून असे जाणवते की यामध्ये स्वरयंत्राची विकृती फारशी नसते. स्वराची उत्पत्ति योग्य प्रकारेच होत असते. परंतु स्वरयंत्राच्या वरील भागी असणाऱ्या विकृतीमुळे स्वरोच्चार हा बाहेर योग्य प्रकारे व्यक्त होत नाही.

रक्तज स्वरभेद : रक्त दुष्टीमुळे उत्पन्न होणाऱ्या स्वरभेदात पित्तज स्वरभेदाप्रमाणेच लक्षणे असतात. स्वर मोठ्या कष्टाने उमटतो व तो अडखळल्याप्रमाणे असतो ही अधिक लक्षणे या प्रकारात मिळतात.

दासज स्वरभेद : प्रसक्तवेगी कासाने - कासाच्या अतिवेगामुळे उत्पन्न होणाऱ्या स्वरभेदात घसा बसतो. अत्यंत कष्टाने होणारा स्वरोच्चारही नीट होत नाही. रुग्णाचा स्वर हा केविलवाणा होतो.

पीनसज स्वरभेद : यात कफवातज स्वरभेदांची लक्षणे एकत्रित आढळतात.

साध्यासाध्यत्व

'क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य वाऽपि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः।

मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वराभयो यो न स सिद्धिमेति।।' - माध्वनिदान/स्वरभेद ५

रोगी कृश, क्षीण, वृद्ध असताना त्यास झालेला स्वरभेद कष्टसाध्य असतो. दीर्घकाल टिकून राहणारा स्वरभेदही कष्टसाध्य बनतो.

सहज म्हणजेच जन्मतःच असणारा स्वरभेद हा असाध्य असतो. या सहज स्वरभेदास 'काकस्वर' असे म्हणतात असे मधुकोषकारानी सांगितलेले आहे.

सान्निपातिक स्वरभेद हा असाध्य असतो. मेदस्वी व्यक्तीमध्ये येणारा स्वरभेद कष्टसाध्य असतो. परंतु स्थूल नसणाऱ्या व्यक्तीत होणारा मेदोज स्वरभेद मात्र सुखसाध्य असतो.

नैमित्तिक कारणाने होणारा व एकदोषज स्वरभेद हा सुखसाध्य असतो.

चिकित्सा

'स्निग्धान्स्वरातुरनरानपकृष्टदोषान् न्यायेन तान् वमनरेचनबस्तिभिश्च।

नस्यावपीडमुखधावनधूमलेहैः संपादयेच्च विविधैः कवलग्रहैश्च।।' - सु. उ. ५ ३/८.

स्वरभेदामध्ये दोषाधिकत्वाचा विचार करून आवश्यक ते वमन, विरेचन व बस्ति हे शोधनोपचार करावेत. शोधनोपचारापूर्वी स्नेहन आवश्यक असते. कफज व मेदोज स्वरभेदातही सामान्य संप्राप्तीतील वायूचे महत्त्व लक्षात घेता स्नेहन जरूरीचे असतेच. मेद व कफ अत्यधिक प्रमाणात असतील तरच स्नेहन देऊ नये, केवळ शोधनोपक्रम करावेत.

स्नेहनासाठी सहचर तैल अधिक उपयुक्त ठरते.

स्नेहस्वेद करून शोधनोपचार केल्यानंतर मग शमनोपचार करावेत. यामध्ये अवपीडक नस्य, मुखधावन, धूम व अवलेह तसेच विविध प्रकारचे कवलग्रह आणि गंडूष यांचा चांगला उपयोग होतो. या सर्व स्थानिक उपचारांमध्ये स्वरभेद

कमी करग्यासाठी कंठ्य म्हणून ओळखिल्या जाणाऱ्या द्रव्यांचे सहाय्याने वनविलेल्या गुटिका खडीसाखरेबरोबर तोंडात धरून चघळणे हाही एक महत्त्वाचा उपक्रम आहे. कंकोळ, यष्टिमधु, लवंग, एला, दालचिनी, वंशलोचन, खदिर, हरिद्रा, केशर, गुंजापत्र, वासा, कंटकारी, कट्फल, तालीसपत्र ही याकरिता उपयुक्त ठरणारी महत्त्वाची द्रव्ये आहेत. लवंगविट्टि, खदिरादि वटी, त्वक् गुटी यांचा आचुषणासाठी चांगला उपयोग होतो.

स्वरभेदासाठी श्वास व कास या व्याधीतील सामान्य उपचार करावेत असे सांगितले जाते. यासंबंधी सुश्रुताचार्य म्हणतात-

'यः श्वासकासविधिरादित एव चोक्तस्तं चाप्यशेषमवतारयितुं यतेत।' - सु.उ.५३/९

विशेष चिकित्सा

वातज व क्षयज स्वरभेद चिकित्सा :

या दोन्ही प्रकारांमध्ये वातप्रकोप हीच प्रधान घटना असल्याने एकाच प्रकारची चिकित्सा करणे अपेक्षित असते.

'स्वरोपघातेऽनिलजे भुक्तोपरि घृतं पिबेत्।

मरीचचूर्णसहितं मरुत् स्वरहतिप्रणुत्।।' - योगरत्नाकर.

वातज स्वरोपघातासाठी भोजन करण्यापूर्वी कोष्ण जल पिण्यास द्यावे. नंतर गूळ व तूप यांनी युक्त भात खावा. भोजनोत्तर घृतपान करावे. मरिचयुक्त घृत अधिक लाभदायी ठरते. बलाघृत, रास्नाघृत, ब्राह्मीघृत, व्याघ्रीघृत अशी विविध घृते स्नेहनासाठी वापरली जातात.

सैंधवयुक्त तिलतैलाने कवलधारण करणे आणि चघळण्यासाठी त्वक्गुटी वापरणे फायद्याचे ठरते.

पित्तज व रक्तज स्वरभेद चिकित्सा :

'पैत्तिके तु विरेकः स्यात्पयश्च मधुरैः शृतम्।

लिह्यान्मधुरवस्तूना चूर्णं मधुसमन्वितम्।।' - योगरत्नाकर.

पित्तज व रक्तज स्वरभेदाची चिकित्सा एकाच प्रकारे केली जाते. या दोन्ही प्रकारात मृदुविरेचन अपेक्षित असते. द्राक्षा, आमलकी, आरग्वध यांचा या मृदुविरेचनाकरिता उपयोग करावा. तोंडात धरून चघळण्यासाठी यष्टिमधु वा अन्य मधु रसांची चूर्णे वा गोळ्या वापराव्यात.

औषधी शमन द्रव्यांमध्ये वासावलेह, बकुलचंपकावलेह, शतावरी चूर्ण, बलाचूर्ण यांचा वापर करावा.

कफज व मेदोज स्वरभेद चिकित्सा :

या दोन्ही कारात सुरुवातीस वमन द्यावे. कफ फार वाढला असेल तर शोधनापूर्वी स्नेहन न देताच शोधन करावे.

आचुषणासाठी कंठ्य म्हणून खदिरादि वटी वापरावी. औषधी कल्पांत नागगुटी, चतुर्भुज रस, तालिसादि चूर्ण, सिंन्डी, मरिच, सुंठ इत्यादि द्रव्यांचा वापर करावा. अनुपानाकरिता मध किंवा गरम पाणी वापरावे.

पथ्यापथ्य

'द्राक्षा पथ्या मातुलुंगं लशुनं लवणार्द्रकम्।

ताम्बूलं मरिचं सर्पिः पथ्यानि स्वरभेदिनाम्।।' - योगरत्नाकर.

द्राक्षा, हरीतकी, महाळुंग, लसूण, लवण, आले, नागदेरा (तांबूल), मरिच, घृत ही विशेष पथ्यकर द्रव्ये आहेत.

धूर, धूळ वर्ज्य केले पाहिजेत. तळलेले, विदाही, शीत पदार्थ, जागरण व श्रम हे अपथ्यकर ठरतात.

मौन पाळणे विशेष पथ्यकर आहे.

□□□

शिरःशूल

१. 'शिरोरोगशब्देन शिरोगतशूलरूपा रुजाऽभिधीयते।' - मा.नि./शिरोरोग/१टीका

२. 'शिरोरोगशब्दस्य शूल एव रुजाकरे वृत्तत्वात्।' - चक्रदत्त

शिरःशूल नावाचा स्वतंत्र व्याधि ग्रंथामधून कोटेही सांगितलेला नाही. परंतु शिरोरोग या नावाचा जो व्याधि सांगितलेला आहे, त्यामध्ये शिरःशूल हेच प्रधान लक्षण असून या शिरोरोगामध्ये शिरोरोग या शब्दाने शिरःशूलच अपेक्षित आहे असे चरक टीकाकार चक्रपाणिदत्त व मधुकोषकार टीकाकार या दोघांचेही स्पष्ट मत आहे.

चक्रदत्त व मधुकोषकार यांचे हे मत अगदी योग्य असेच आहे. कारण शिरोरोग या नावाने जे ११ प्रकारचे रोग ग्रंथातून वर्णिलेले आहेत त्यामध्ये शिरःशूल हे प्रधान लक्षण असणाऱ्या रोगांचेच वर्णन मिळते. अन्य ग्रंथी, अर्बुद, विद्रधि आदि रोग शिरोभागी निर्माण होत असूनही त्यांचा समावेश या ११ शिरोरोगांत केलेला दिसत नाही. यासाठीच शिरोरोग व शिरःशूल व्याधि हे समानार्थी शब्द आहेत असे मानणेच उचित आहे.

शिरोरोगालाच शिरःशूल, शिरोवेदना आदि पर्याय वापरले जातात.

शिरःशूल हा वातादि कारणांनी स्वतंत्रपणे उत्पन्न होऊ शकतो. त्याचप्रमाणे तो प्रतिश्यायादि अनेक रोगांमध्ये लक्षण स्वरूपही असतो. या प्रकारामध्ये आपणास मुख्यतः ज्यामध्ये शिरःशूल स्वतंत्रपणे निर्माण होतो, तेवढ्याच व्याधीचा विचार करावयाचा आहे.

प्रकार

'शिरोरोगास्तु जायन्ते वातपित्तकफैस्त्रिभिः।

सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा॥

सूर्यावर्तानन्तवातार्धाभेदकशंखकैः॥' - मा.नि./शिरोरोग/१.

शिरोरोग वा शिरःशूल हा ११ प्रकारचा असतो असे सांगितलेले आहे. ते प्रकार पुढील प्रमाणे आहेत- वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक, रक्तज, क्षयज, कृमिज, सूर्यावर्तक, अनन्तवात, अर्धाभेदक, शंखक.

काही विद्वान अनन्तवात व अन्यतोवात हे एकच मानतात. पण हे योग्य नव्हे. अन्यतोवात हा एक नेत्ररोग असून अनंतवात हा एक शिरोरोग आहे, हा फरक लक्षात घ्यावयास हवा.

खरे पाहता सर्वच शिरोरोग हे त्रिदोषजन्य असतात. परंतु दोषांच्या उल्बणतेनुसार त्यामध्ये वरील प्रकार केलेले दिसतात.

हेतू

'संधारणाद्द्विवास्वप्नाद्रात्रौ जागरणान्मदात्।

उच्चैर्भाष्यादवश्यायात् प्राग्वातादतिमैथुनात्॥

गंधादसाल्यादाघाताद्भ्रजोधूमहिमातपात्।

गुर्वम्लहरितादानादति शीतांबुसेवनात्॥

शिरोऽभिघाताद् दुष्टामाद्रोदनाब्दाप्पनिग्रहात्।

मेघागमान्मनस्तापाद्देशकालविपर्ययात्॥' - च.सू. १७/८ ते १०.

वेग विधारण, दिवसा झोपणे, रात्री जागरण करणे, अति मद्यपान, फार मोठ्याने बोलणे, दवामध्ये फिरणे, पूर्वेकडचा वारा, अतिमैथुन, असात्य गंध सेवन, धूर-धूळ-उन्हामध्ये काम करणे, गुरु-अम्ल पदार्थांचे तसेच हिरव्या पालेमाज्यांचे अतिप्रमाणात सेवन, अतिशीत जलपान, शिरःप्रदेशी अभिघात, रडणे, आश्रूंचा रोध करणे, सतत खाली पाहणे, पाण्यात अधिक वेळ डुंबणे ही शिरःशूलाची प्रमुख कारणे आहेत. याबरोबरच आकाश मेघाच्छादित होणे, देश व काल यांचा विपर्यय घडणे, पादत्राण- अंगमर्दन व अभ्यंग यांचा वापर न करणे व कोणत्याही कारणाने होणारा मनस्ताप यामुळे शिरःशूल उत्पन्न होतो.

संप्राप्ति

'वातादयः प्रकुप्यन्ति शिरस्यस्त्रं च दुष्यति।

ततः शिरसि जायन्ते रोगाः विविधलक्षणाः॥'- च.सू. १७/११

वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणांनी वातादि दोषांचा प्रकोप होऊन ते शिरोगत होतात. तेथील रक्ताची दुष्टी उत्पन्न होते व विविध प्रकारचे शिरोरोग उत्पन्न होतात.

शिरोरोग संप्राप्ति

हेतूसेवन

वातादिदोष प्रकोप

दोष शिरोगत

रक्तदुष्टी

शिरोरोग

सामान्य लक्षणे

'शिरो रुजति मर्त्यानां.....एकादशप्रकारस्य लक्षणं संप्रवक्षते।' - सु.उ. २५/३,४

शिरोरोगाची सामान्य लक्षणे म्हणून कोठेही वर्णिलेली नाहीत. परंतु पूर्वी स्पष्ट केल्याप्रमाणे शिरोरोग या शब्दाने येथे शिरःशूल अपेक्षित असल्याने सर्व प्रकारच्या शिरोरोगांत शिरोवेदना हे लक्षण अवश्यभावी असे आहे हे वेगळे सांगावयास नकोच.

विशेष लक्षणे

वातज शिरःशूल :

१. 'यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम्।

बन्धोपतापैः प्रशमश्च यत्र शिरोऽभितापः स समीरणेन।।' - मा.नि./शिरोरोग/१.

२. 'निस्तुद्यते भृशं शंखौ संभिद्यते तथा।

सभ्रूमध्यं ललाटं च तपतीवाति वेदनम्॥

वध्येते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते इवाक्षिणी॥

घूर्णतीव शिरःसर्वं संधिभ्य इव मुच्यते॥

स्फुरत्यति शिराजालं स्तभ्यते च शिरोधरा।

स्निग्धोष्णामुपशंते च शिरोरोगऽनिलात्मके॥'-च.सू. १७/११ ते २१

वातज शिरोरोगात काहीही विशेष कारण नसताना अकस्मात तीव्र स्वरूपाचा शूल सुरू होतो. हा शूल रात्री अधिक असतो. शंखप्रदेशी सुई टोचल्याप्रमाणे वेदना असते. मानेमध्ये तोडल्याप्रमाणे वेदना उत्पन्न होते. भुवयांच्यामध्ये व मस्तकात वायु फिरल्याप्रमाणे वेदना जाणवते, शिरोभागातील सिरांचे ठिकाणी स्फुरण ही लक्षणे येतात. हनुस्तंभ व मय्याग्रह यासारखी लक्षणे उत्पन्न होतात. डोळ्यांना प्रकाश सहन होईनासा होतो. नामास्त्रावही अधिक असतो.

या वेदना जशा अकस्मात उत्पन्न होतात, तशाच अकस्मात सर्व पीडा शांत होतात. सामान्यतः तैलमर्दन, स्नेहन, बंधन, स्वेदन यांनी उपशम मिळतो.

वाग्भटानी या वातज शिरःशूलाचे २ प्रकार सांगितलेले आहेत. १. 'सर्व शिरःप्रदेशी पीडा असणे. २. शिगच्या अर्ध्याच भागात पीडा असणे. याचाच अर्थ वाग्भटानी अर्धावभेदकाचा समावेश वातज शिरःशूलात केला आहे, असे दिसते.

चिकित्सा : वातज शिरोरोगात सर्व बाह्य व अभ्यंतर चिकित्सा ही वातव्याधीप्रमाणेच करावी असे सुश्रुतानी सुचविलेले आहे. ते म्हणतात-

'वातव्याधि विधिः कार्यः शिरोरोगेऽनिलात्मके।' - सु.उ. २६/३

या चिकित्सेमध्ये विशेषत्वाने स्नेहन अपेक्षित आहे. तूप वा तेलाचा उपयोग स्नेहनासाठी केला जातो. वायु हा रुक्ष, लघु गुणांनी वाढला असेल- त्यास पिताचा अनुबंध असेल तर घृताचा उपयोग केला जातो जर तो लघु- शीत गुणांनी वाढला असेल- कफाचा अनुबंध असेल तर स्नेहनासाठी तेलाचा उपयोग केला जातो. वरुणादि गणातील औषधांनी सिद्ध केलेले घृत नस्यासाठी वापरले जाते. मधुरादि गणातील औषधांनी सिद्ध केलेले घृतही नस्य व पानासाठी उपयुक्त ठरते. पान, अभ्यंग, नस्य, बस्ति, परिषेक या सर्वांसाठी त्रिवृत् वा बलातैलाचा उपयोग केला जातो. कर्णपूरण हेही वातज शिरोरोगात उपयुक्त ठरते. शिरोबस्ति विधी हाही लाभदायी ठरतो.

अभ्यंतर औषधी कल्पांमध्ये वातविध्वंस, सर्पगंधा यांचा विशेषत्वाने उपयोग केला जातो. या वातज शिरःशूलात रक्तमोक्षण मात्र कधीच करू नये. कारण रक्तमोक्षणाने धातुक्षयजन्य वातप्रकोप होऊन सर्व लक्षणे वाढण्याचीच शक्यता अधिक असते.

पित्तज शिरःशूल :

१. 'यस्योष्णमंगारचितं यथैव भवेच्छिरो धूप्यति चाक्षिनासम्।
शीतेन रात्रौ च भवेच्छमश्च शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात्।।' - मा.नि./शिरोरोग/३

२. 'दहते चक्षुषी तृष्णा भ्रमःस्वेदश्च जायते।' - च.सू. १७/२३

पित्तज शिरोरोगात सर्व शिरःप्रदेश पेटलेल्या निखाऱ्याप्रमाणे उष्ण होतो. शिरःप्रदेश, नेत्र, नासा या प्रदेशी अत्यंत दाह असतो, नाकातून धूर निघाल्यासारखे वाटते. तृष्णा, भ्रम, स्वेदाधिक्य, ज्वर, मूर्च्छा यासारखी लक्षणे आढळतात. शिरःशूल रात्री कमी होतो आणि शीत उपचाराने उपशम मिळतो.

चिकित्सा : पित्तज शिरःशूलासाठी सर्व प्रकारचे शीतोपचार केले जातात. दूध, इक्षुरस, कांजी, दह्याची निवळ इत्यादींच्या सहाय्याने शीत परिषेक केला जातो. चंदन, कमळ, पद्मकाष्ठ, शैवाळ, वंश, जेष्ठमध, मुस्ता, वाळा इत्यादि द्रव्यांचा तुपातून शिरःप्रदेशी लेप केला जातो. मधुरगणातील अन्य औषधांचा लेपही मुख व शिरःप्रदेशी करतात. याच द्रव्यांनी सिद्ध घृताचे नस्य केले जाते.

अभ्यंतरतःही स्नेहपानासाठी मधुर गणातील द्रव्यांनी सिद्ध केलेले घृत वा दुग्ध यांचा वापर केला जातो. या सर्व उपचारांबरोबरच विसर्प व रक्तपित्त यावरील चिकित्सा अवस्थानुरूप केली जाते. अभ्यंतर औषधी प्रयोगात सूतशेखर, कामदुधा, मौक्तिक, चंद्रकलारस हे कल्प प्रामुख्याने वापरले जातात.

कफज शिरःशूल :

१. 'शिरो भवेद्यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्ठमथो हिमं च।
शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात्।।' - मा.नि./शिरोरोग/४

२. 'शिरः मन्दरुजं तेन सुप्तं स्तिमितभारिकम्।

भवत्युत्पद्यते तंद्रा तथाऽऽलस्यमरोचकः॥'- च.सू. १७/२५

कफज शिरोरोगामध्ये शिरःप्रदेश कफाने लिप्त, गुरु व स्तब्ध असतो. सुप्ति, तंद्रा, आलस्य, अरोचक, कर्णकण्ठ, छर्दि, आदि लक्षणे दिसतात. अक्षिकूटप्रदेशी शोथ येतो. शिरःप्रदेशातील सिरांचे स्पंदन अधिक वाढते. यामध्ये रात्री वेदना अधिक असतात. दिवसा वेदना त्यामाने कमी असतात. दिवसा सूर्यसंताप व व्यायाम यामुळे कफाचे विलयन होते. त्यामुळे स्रोतरोध कमी झाल्याने वेदना कमी असतात. याउलट रात्री असणाऱ्या स्वाभाविक शैत्याने व त्याचवरोवर रुग्णाच्या कमी झालेल्या हालचालीमुळे कफाची वृद्धि होते, परिणामी स्रोतरोध वाढून वेदनाही अधिक वाढतात.

या प्रकारात उष्ण चिकित्सेने, विशेषतः स्थानिक स्वेदनाने उपशय मिळतो.

चिकित्सा : कफज शिरोरोगात कफघ्न असे सर्व शोधनोपचार विशेषतः शोधन नस्य, वमन, तीक्ष्ण गंडूष हे उपक्रम महत्त्वाचे ठरतात. शोधनापूर्वी घृताचे अच्छण करावे. शिरोविरेचनासाठी मधु, इंगुदी, मेषशृंगी, कायफळ यांचा उपयोग करावा. याच द्रव्यांनी सिद्ध केलेली धूमवर्ती वापरावी. स्वेदनामध्ये पिंडस्वेद व नाडीस्वेद अधिक उपयुक्त ठरतात. शिशु, निम्ब, एरंड आदि द्रव्यांच्या क्वाथाने हा नाडीस्वेद करावा. विविध प्रकारचे क्षार, कोष्ठ, करंज, रोहिष आदि द्रव्यांचा संघेय युक्त सुखोष्ण असा लेप डोक्यावर करावा.

अभ्यंतर औषधी प्रयोगात त्रिभुवनकीर्तिसारखे हिंगुळाचे किंवा नागगुटीसारखे कस्तुरीचे कल्प वापरावेत.

सान्निपातिक शिरःशूल :

१. शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणी लिंगानि समुद्भवन्ति।' - मा.नि./शिरोरोग/५

२. 'वाताच्छूलं भ्रमः कंपः पित्तादाहो मदस्तृषा।

कफाद्गुरुत्वं तंद्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे॥'- च.सू. १७/२६

सान्निपातिक शिरोरोगात तीनही दोषांची लक्षणे आढळतात. वातामुळे भ्रम व कंप, पित्तामुळे दाह व तृष्णा तर कफामुळे गौरव व तंद्रा ही लक्षणे आढळतात.

चिकित्सा : त्रिदोषजन्य शिरःशूलासाठी दोषांच्या उल्बणतेचा विचार करून घृत वा तैलपान द्यावे. धूम, नस्य, लेप, स्वेद आदि उपचारही करावेत. ज्या दोषांचे आधिक्य असेल त्याच्या विरुद्ध गुणांची द्रव्ये यासाठी वापरावीत.

पुराण घृत हे नस्यासाठी व पानासाठीही वापरावे.

रक्तज शिरोरोग :

'रक्तात्मकः पित्तसमानलिंगः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च।' - मा.नि./शिरोरोग/५

रक्तज शिरःशूलात पित्तज शिरःशूलाप्रमाणेच सर्व लक्षण असतात. याखेरीज स्पर्शासहत्वं हे लक्षण अधिक मिळते.

चिकित्सा : सर्व उपचार पित्तज शिरःशूलाप्रमाणेच करावेत. रक्तमोक्षण करावे. अतिशीत वा अतिउष्ण उपचार टाळावेत.

क्षयज शिरःशूल :

१. 'असृग्बसाश्लेषसमीरणानां शिरोगतानामिह संक्षयेण।

क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्रजोऽतिमात्रम्॥

संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्बमोक्षैश्च विवृद्धिमेति।'- मा.नि./शिरोरोग/६

२. 'वसाबलासक्षतसंभवानां शिरोगतानामिह संक्षयेण।'- सु.उ. २५/१

३. 'स्त्रीप्रसंगादभिघातादथवा देहकर्मणा।

क्षिप्रं संजायते कृच्छ्रः शिरोरोगः क्षयात्मकः॥

वातपित्तात्मिकं लिंगं व्यामिश्रं तत्र लक्षयेत्॥'- मा.नि./शिरोरोग/६ टीका.

४. 'भ्रमति तुद्यते शून्यं शिरोविभ्रान्तनेत्रता।

मूर्च्छा गात्रावसादश्च शिरोरोगे क्षयात्मके।।' - मा.नि./शिरोरोग/६ टीका.

माधव निदानकारानी क्षयज शिरःशूलाची जी संप्राप्ति सांगितलेली आहे, त्यानुसार शिरःप्रदेशी असणारे रक्त, वसा, कफ आणि वायु यांच्या क्षयाने हा व्याधि उत्पन्न होत असतो. परंतु या ठिकाणी साहजिकच अशी शंका येते की, क्षीण झालेले शूल कसा उत्पन्न होईल? ते तर वातप्रकोपाचे लक्षण आहे. या शंकेचे उत्तर देताना मधुकोषकारानी व्याधिस्वभाव असे स्पष्टीकरण दिलेले आहे. परंतु हे स्पष्टीकरण न पटणारे आहे.

खरे पाहता येथे वाताचा क्षय नसतोच. वसा, रक्त, कफ आदींच्या क्षयाने वातप्रकोप होतो व पुढील सर्व संप्राप्ति झडून शिरःशूल उत्पन्न होतो. हीच घटना सुश्रुत वचनावरून स्पष्ट होते. चिकित्सेमध्येही याचमुळे सर्व वातघ्न द्रव्ये वापरलेली दिसतात.

अतिव्यवाय, शिरोभिघात इत्यादि कारणांनी शरीरातील वसा, कफ आदि द्रव्यांचा क्षय होऊन वातप्रकोप होतो. यामुळे शिरोभागी तीव्रवेदना, भ्रम, मूर्च्छा, अंगसाद, शिरःशून्यता ही लक्षणे पाहावयास मिळतात.

क्षयज शिरःशूल संप्राप्ति

हेतूसेवन

त्रिदोष प्रकोप वातप्रधान ←

शिरोगत

वसा, रक्त कफादींचा क्षय

क्षयज शिरोरोग

स्वेदन, वमन, धूमपान, नस्य व रक्तमोक्षण यांनी शूल वाढतो हे याचे आणखी एक महत्त्वाचे लक्षण आहे. क्षयज शिरःशूलात वाताचे जोडीला पित्ताचाही अनुबंध असतो, असे एक मत मांडले जाते.

चिकित्सा : ज्या धातूचा क्षय असेल त्याची चिकित्सा करावी. वातघ्न व मधुर गणांतील औषधांनी सिद्ध घृत व दुग्ध यांचा पान व नस्यासाठी उपयोग करावा. जीवनीय गणातील औषधे वापरावीत. क्षयज कासाची सर्व चिकित्सा, विशेषतः त्या प्रकरणी सांगितलेल्या घृतांचा वापर करावा.

कृमिज शिरोरोग :

१. 'निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं संभक्षमाणं स्फुरतीव चान्तः।

प्राणाच्च गच्छेत् सलिलं सपूर्यं शिरोभितापः क्रिमिभिः स घोरः।।' मा.नि./शिरोरोग/७

२. 'व्यथच्छेदरुजाकंदूशोफदौर्गन्ध्यदुःखितम्।

क्रिमिरोगातुरं विद्यात् क्रिमिणां दर्शनिन च।।' - च.सू. १७/२९

कृमिज शिरोरोगात शिरःप्रदेशी अत्यधिक प्रमाणात तोद हे लक्षण आढळते. कपालास्थींच्या मध्ये श्लेष्मल कला आदि कोणी खात आहे किंवा स्फुरण होत आहे किंवा किडे वळवळत आहेत अशा प्रकारची भावना उत्पन्न होते. नाकातून पुरयुक्त जलाचा स्त्राव होतो आणि तीव्र स्वरूपाचा शिरःशूल असतो. नाकातून येणारा स्त्राव काही वेळा सरक्त असून दुर्गंधित येतो. चित्तविभ्रंश, ज्वर, कास, बलक्षय, कपाळ-तालु-मस्तक या ठिकाणी कंडू, शोथ ही लक्षणे आढळतात. काही वेळा नाकातून कृमी बाहेर येतात.

हा व्याधि अत्यंत दारुण अशा स्वरूपाचा आहे.

चिकित्सा : कृमिज शिरःशूलात कृमींची उत्पत्ति झाली असेल तर नाकामध्ये रक्ताचे दोष टाकावेत. हे रक्त खाण्यासाठी कृमि बाहेर येतात व रक्ताच्या वासाने त्यांना मद येतो, ते मूर्च्छित होतात. अशा प्रकारे मूर्च्छेना आल्यानंतर त्यांचे संदेश यंत्राने निर्हरण करावे. तीक्ष्ण शिरोविरेचन करणारी द्रव्ये नस्यासाठी वापरली असताही कृमि बाहेर येतात. शिमुबीज वा अन्य कृमिघ्न औषधे गोमूत्रात वाटून, त्यांचे नस्य यासाठी केले जाते.

या रोगामध्ये रक्तमोक्षण मात्र कधीच करू नये. कारण कृमींकडून रक्तभक्षण होत असल्याने रक्तक्षणाची त्यांची आधीच उत्पन्न झालेली असतात.

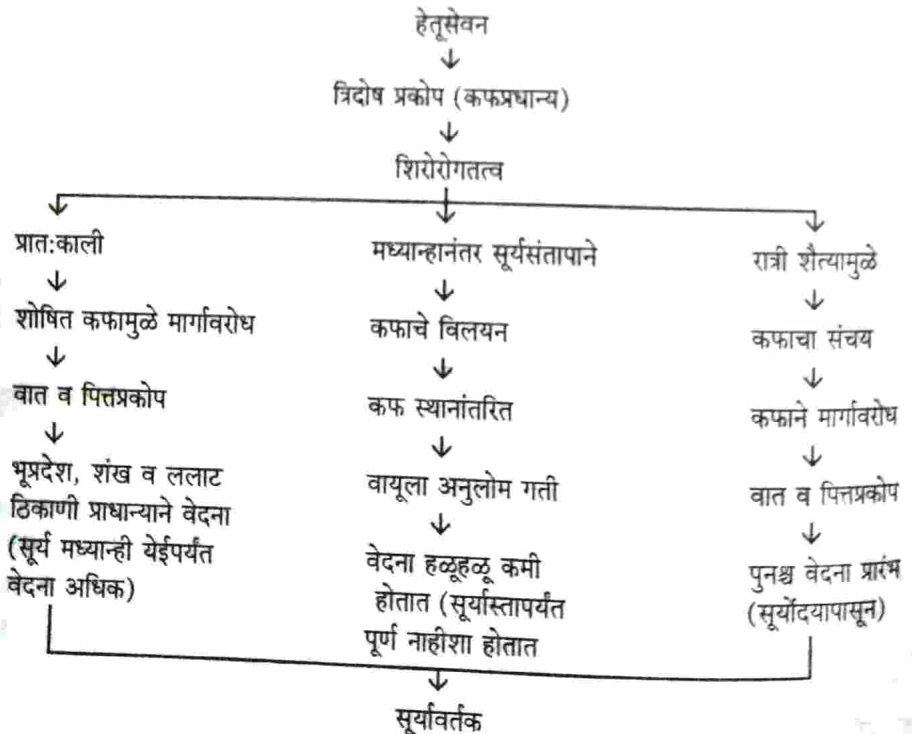
तिक्त, कटु, कषाय रसांच्या क्वाथाने कवलग्रह करणे लाभदायी ठरते.

अभ्यंतर औषधी प्रयोगात सूक्ष्म त्रिफळा, गंधक रसायन, आरोग्यवर्धिनी या द्रव्यांचा उपयोग केला जातो. भल्लातकामध्ये उपयोग या कृमिज प्रकारात चांगल्या प्रकारे होताना दिसतो.

सूर्यावर्त

१. 'सूर्योदयं या प्रति मन्दमन्दमक्षिभ्रवं रुक् समुपैति गाढा।
विवर्धते चांशुमता सहैव सूर्यापवृत्तौ विनिवर्तते च।।
सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं सूर्यापवर्तं तमुदाहरन्ति।।' - मा.नि./शिरोरोग/८
२. 'संधारणादजीर्णाष्टैर्मस्तिष्कं रक्तमारुतौ।
दुष्टौ दूषयतस्तच्च दुष्टं ताभ्यां विमूर्छितम्।।' -
सूर्योदयेऽश्रुसंतापाद्द्रवं विध्यन्दते शनैः।।' - च.सि. ९/७९

सूर्यावर्तक संग्राप्ति

सूर्यावर्त, सूर्यावर्तक, सूर्यापवर्त, भास्करावर्त असे अनेक पर्याय या व्याधींसाठी वापरले जातात. 'सूर्यस्यैव आवर्तो भ्रमणं यस्य स सूर्यावर्तो विकाराः' म्हणजेच सूर्याप्रमाणे ज्याचा उत्कर्ष आणि अपकर्ष होतो, त्यास सूर्यावर्तक म्हणावे असे मधुकोषकारानी सांगितले आहे. म्हणजेच सकाळी सूर्योदयापासून मध्यान्हापर्यंत शिरःशूलामध्ये वृद्ध व नंतर मध्यान्हापासून सायंकालपर्यंत अपकर्ष म्हणजे न्हास अशी लक्षणे यात मिळतात. सुश्रुतानी या रोगात वात-पित्ताधिक्य मानले आहे. खरे पाहता, हा एक त्रिदोषज असा विकार आहे, परंतु यामध्ये वातपित्ताचे आधिक्य असते असे म्हणता येईल. वेगविधारण, अजीर्ण इत्यादि कारणांनी रक्त आणि वायु यांची शिरोभागी दुष्टी होते व हा व्याधि उत्पन्न होतो, असे चरकानी म्हटले आहे तर वाग्भटानी पित्तानुबंधी वायूची दुष्टी यात सांगितलेली आहे.

सूर्यावर्तामध्ये ज्या वेदना असतात त्या भूप्रदेश, शंख व ललाट या प्रदेशी जास्त जाणवतात. रोगी भुकेलेला असेल तर वेदना अधिक असतात. शिरःस्पंदन घडते आणि नाकातून स्रावही वहात असतो. ज्यावेळी वाताचे आधिक्य असेल त्यावेळी स्पंदन व पित्ताचे आधिक्य असेल तर स्राव अधिक प्रमाणात येतो.

सूर्यावर्तामध्ये काही रोग्यांत शीतोपचाराने बरे वाटते तर काहीमध्ये उष्ण उपचाराने. ही लक्षणे ही पित्ताधिक्य व वाताधिक्य सुचविणारीच लक्षणे आहेत असे म्हणता येईल.

सूर्यावर्तामध्ये दिवसाच्या पूर्वभागामध्ये शोषित कफामुळे मार्गावरोध असतो आणि या मार्गावरोधाने वात व पित्त प्रकुपित होऊन वेदना उत्पन्न होत असते. मध्यान्हांनंतर कफाचे विलयन झाल्याने कफ स्थानांतरीत होतो आणि त्यामुळे वायूस अनुलोम गती प्राप्त होते व हळूहळू वेदना कमी होऊ लागतात. रात्रीच्या वेळी मार्ग पूर्ण शुद्ध असतो. परंतु हळूहळू पुन्हा कफाचा संचय होऊ लागल्याने प्रातःकाळी सूर्योदयाचे काली वेदना वाढू लागते व हा क्रम नित्य घडत असतो, असे वर्णन आचार्य निमि यांनी केलेले असून ते मधुकोष टीकाकारानी उद्धृत केलेले आहे.

सुश्रुत टीकाकार डल्हन यांनी 'सूर्यावर्त विपर्यय' नावाचा स्वतंत्र प्रकार वर्णिलेला आहे. ज्यावेळी वेदनेचे स्वरूप सूर्यावर्तापेक्षा अगदी विपरित असते, म्हणजेच मध्यान्ही वेदना सुरू होऊन त्या संध्याकाळपर्यंत तीव्र होतात व नंतर कमी होतात, अशा प्रकारास सूर्यावर्तविपर्यय म्हणावे, असे त्याने सुचविलेले आहे. यामध्ये वायु आणि पित्त यांचीच दुष्टी असते असे त्यांनी सांगितलेले आहे.

सूर्यावर्तक चिकित्सा

सूर्यावर्तकामध्ये "औत्तरभक्तिक" स्नेह वापरावा. म्हणजेच आहारानंतर घृतपान द्यावे. शिरोविरचन व मृदु असे कार्यविरचनही उपयुक्त ठरते. शिरोभागी स्वेदन अत्यंत उपयुक्त ठरते. यासाठी दूध व घृत यांचा परिषेक केला जातो किंवा जंगल प्राण्यांच्या मांसाने तयार केलेले उपनाह वापरावेत. घृत, तैल, वसा यांच्या सहाय्याने शिरोबस्ति करणे हेही लाभदायी ठरते. जीवनीय गणातील द्रव्यांनी सिद्ध केलेले दूध व तूप तसेच माक्याचा रस व शेळीचे दूध समप्रमाणात घेऊन त्यांचा नस्यासाठी उपयोग करावा. सिराव्यध करून रक्तमोक्षण करणे हेही फायद्याचे ठरते.

अभ्यंतर औषधी प्रयोगात वातविध्वंस, समीरपन्नग, सूतशेखर, सर्पगंधा, जटामांसी यांचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो.

अर्वाचिन परिभाषेत सूर्यावर्ताला Subacute Sinusitis असे म्हणता येईल.

अनंतवात

'दोषास्तु दुष्टान्त्रय एव मन्यां संपीड्य घाटासु रुजां सुतीव्राम्।

कुर्वन्ति योऽक्षिभ्रुवि शंखदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु।।

गण्डस्य पाश्र्वे तु करोति कर्म हनुमहं लोचनजांश्च रोगान्।

अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसो विकारम्।।' - मा.नि./शिरोरोग/९-१०

अनंतवात संप्राप्ति

हेतूसेवन

त्रिदोष प्रकोप

ग्रीवा, मन्या यातील नाडीचा आश्रय

पीडा, तीव्र वेदना (विशेषतः मन्याप्रदेशी)

अनंतवात

उपवास, अतिरुक्ष-अतिशीत वा अत्यल्प प्रमाणात आहार घेणे यामुळे वातप्रकोप होतो. प्रकुपित झालेला हा वायु पित्त व कफ यांचाही प्रकोप करून, ग्रीवा आणि मन्या यातील नाडीचा आश्रय करून त्या ठिकाणी पीडा उत्पन्न करतो. विशेषतः मानेच्या मागच्या बाजूस अत्यधिक पीडा हे लक्षण यात असते. नेत्र, भ्रूप्रदेश, शंखप्रदेश याही ठिकाणी तीव्र वेदना असतात. मान जखडते. हनुग्रह होतो. गंडप्रदेशाच्या पार्श्वभागी कंप हे लक्षण आढळते, आणि अनेक प्रकारचे नेत्ररोग उत्पन्न होतात.

हा व्याधि प्रौढ किंवा वृद्धांना अधिक प्रमाणात होतो असे व्यवहारात आढळते. काही वेळा कुलज इतिहासही या व्याधीत आढळून येतो.

अनंतवात चिकित्सा

अनंतवातामध्ये सूर्यावर्तप्रमाणेच सर्व उपचार केले जातात. विशेषतः रक्तमोक्षणाचा अधिक लाभ होताना दिसतो. गंडप्रदेशी दहनकर्म करणे हाही या रोगावर उपयुक्त ठरणारा एक सद्यःफलदायी असा उपक्रम ठरतो.

अर्वाचिन मतानुसार

अनंतवात- Trigeminal Neuralgia

Trigeminal Neuralgia मध्ये शिरःशूल हे प्रधान लक्षण आढळते. वेदना ही नासारंध्र किंवा डोळ्याच्या खालील भागातून सुरू होऊन संपूर्ण नाडीक्षेत्रात पसरते. वेदना अत्यधिक प्रमाणात असून ती दाह व तोदयुक्त (Shooting, burning, Penetrating type) या स्वरूपाची असते. याचे वेग येतात. वेग काही मिनिटांपासून ते काही दिवसपर्यंत टिकतात. मधूनमधून काही दिवस आराम मिळतो. या मधल्या काळास 'शांतिकाल' (period of remission) असे म्हणता येते. पुनरावर्तक वेगात वेदनेची तीव्रता वाढते व शांतिकाल कमी होत जातो. कालांतराने या कालातही मंद वेदना चालूच राहते. तीव्र स्पर्शासहत्व हे लक्षणही आढळते. नाडीक्षेत्रातही स्वेदाधिक्य, आरक्तवर्णता, पेशी संकोच ही लक्षणे प्रामुख्याने दिसतात. वेदनेच्या तीव्रतेमुळे नासास्त्राव व नेत्रस्त्राव ही लक्षणेही पहावयास मिळतात.

अर्धावभेदक

'रुक्षाशनात्यध्यशनप्राग्वातावश्यायमैथुनैः।

वेगसंधारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः॥

केवलः सकफो वाऽर्धं गृहीत्वा शिरसो बली।

मन्याभ्रुशंखकर्णाक्षिललाटार्धेऽतिवेदनाम्॥

शस्त्रारणिनिभां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्धावभेदकः।

नयनं वाऽथवा श्रोतमतिवृद्धो विनाशयेत्।।'- च.सि. १/७४ ते ७६

रूक्ष भोजन, अतिभोजन, अध्यशन, पूर्वेचा वारा, दव, मैथुन, वेगविधारण, परिश्रम तथा व्यायाम इत्यादि कारणांनी प्रकुपित झालेला वायु स्वतंत्रपणे किंवा कफाबरोबर शिरःप्रदेशाच्या अर्ध्या भागामध्ये स्थानसंश्रय करतो. त्यामुळे त्या अर्ध्या भागातील मन्या, भृकुटी, शंख, कर्ण, नेत्र तथा मस्तिष्काचा अर्धा भाग यामध्ये शस्त्राने कापल्याप्रमाणे, अग्नीने जाळल्याप्रमाणे किंवा घुसळल्याप्रमाणे अत्यधिक प्रमाणात तीव्र स्वरूपाच्या वेदना उत्पन्न होतात. शिराच्या अर्ध्याच भागात हे घडत असल्याने त्यास अर्धावभेदक असे म्हटले जाते. अधिक वाढले असता कर्ण व नेत्र या इंद्रियांचा नाश होतो. हा शूल १० दिवस, १५ दिवस वा एक महिन्याने पुनःपुन्हा सुरू होतो. काही विशिष्ट वेळानंतर हा आपोआप थांबतो, असे वाग्भटानी सुचविलेले आहे. या रोगात वाताचे प्राधान्य असते, पण कफ, पित्ताचा अनुबंधही अनेक वेळा आढळतो. कफाचा अनुबंध असेल तर सकाळी व पित्तानुबंध असेल तर मध्यान्हकाळी शूल सुरू होतो.

अर्धावभेदक संग्राप्ति

हेतूसेवन

वात व कफ प्रकोप

शिरःप्रदेशाच्या अर्ध्या भागामध्ये (वाम/दक्षिण) स्थानसंश्रय

त्या अर्ध्या भागातील (वाम/दक्षिण) मन्या, भृकुटी, शंख, कर्ण, नेत्र तथा मस्तिष्काचे ठिकाणी शस्त्राने कापल्याप्रमाणे, अग्नीने जाळल्याप्रमाणे किंवा घुसळल्याप्रमाणे अत्यधिक प्रमाणात तीव्र वेदना

प्रमाण अधिक वाढल्यास कर्ण व नेत्र या इंद्रियांचा नाश

अर्धावभेदक

व्यवहारात हा व्याधि वृद्धापेक्षा तारुण्यावस्थेत किंवा बालकात अधिक प्रमाणात आढळून येतो. मानसिक चिंता, परिश्रमांची अधिकता, भोजनातील अनियमितता व वंशपरंपरा हेही अर्धावभेदकात कारणीभूत ठरतात. शिरःशूल हा रात्री, दिवसा, कोणत्याही वेळी उत्पन्न होतो. सूर्यावर्तकाप्रमाणे विशिष्ट काळीच असतो असे नाही. अर्धावभेदक व सूर्यावर्तातील हा महत्त्वाचा भेद लक्षात घ्यावयास हवा.

अर्धावभेदक मतानुसार

अर्धावभेदक

अर्धावभेदक परिभाषेत यालाच Hemicrania किंवा Migraine असे म्हणता येते. याचेही वेग येतात. बाल्यावस्थेत अधिक प्रमाणात व वृद्धावस्थेत क्वचितच मिळणारा असा हा रोग आहे. अनेक वेळा कुलज इतिहासही मिळतो. या रोगात शिरःशूल शंखप्रदेशात सुरू होऊन पसरतो. पीडा संचारी व विदारणवत् (Boring Pain) असते. पीडा काही तासांपासून काही आठवड्यांपर्यंत सतत असू शकते. मूकता (Aphasia), एकांगवात (Monoplegia) अर्धांगवात (Hemiplegia) व नेत्रपेशी घात (Ophthalmoplegia) यासारखे अनेक उपद्रव यामध्ये उत्पन्न होताना दिसतात.

अर्धावभेदकामध्ये शिरोविरेचन, नाडीस्वेदन आणि अनुवासनवस्ति हे प्रमुख उपचार केले जातात. अयपीडक नस्य हाही यावर उपयुक्त ठरणारा एक चांगला उपक्रम आहे. वचा, पिंपळी, मध यांचा अवपीडक नस्यासाठी उपयोग केला जातो. विविध प्रकारचे शिरोबस्ति हेही वापरले जातात. अनंतमूळ, कमळ, कोष्ठ यांचा तेल व तुपावरोचर तयार केलेला कल्क डोक्यावर लेपासाठी वापरला जातो.

गोरखमुंडीच्या रसात मिरपूड घालून तो काढा ७ दिवस घेतल्याने अर्धावभेदक नष्ट होतो असे योगरत्नाकराने म्हटले आहे.

वरील उपचाराने उपशम झाला नाही, तर शंखप्रदेशी दहनकर्म केल्यानेही त्वरेने फायदा होताना दिसतो.

अर्धावभेदकाकरता केळे व वेलदोडा एकत्रित खाणे असा एक अनुभूत प्रयोग केला जातो. अत्यंत उपयुक्त असा हा प्रयोग असून या उपचारांनी केवळ २-३ दिवसांतच अर्धावभेदक नाहीसा होतो.

शंखक

१. 'रक्तपित्तानिला दुष्टाः शंखदेशे विमूर्च्छिताः।

तीव्ररुग्दाहरागं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम्।।

स शिरो विषवद्वेगी निरुध्याशु गलं तथा।

त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शंखको नामतः परम्।।

त्र्यहाज्जीवति भैषज्यं प्रत्याख्याय समाचरेत्।।' - मा.नि./शिरोरोग/१४-१५

२. 'तीव्ररुग्दाहरागं हि शोफं कुर्वन्ति दारुणम्।

स शिरो विषवद्वेगी निरुध्याशु गलं तथा।।' - च.सि. ९/७१

प्रकुपित झालेले रक्त, पित्त, वायु हे शंखप्रदेशी स्थान संश्रित होतात आणि तीव्र पीडा, दाह आणि आरक्तवर्णयुक्त अशा भयंकर शोथाची उत्पत्ति होते. शोथ फार लवकर वाढतो. प्रलाप, भ्रम, तृष्णा, ज्वर, मूर्च्छा ही लक्षणे असतात. शोथ विषसमान पसरतो असे याचे वर्णन केले आहे. हा शोथ शिरःप्रदेशी आणि गलप्रदेशी अवरोध उत्पन्न करतो व तीन दिवसांत मृत्यू येतो असे सांगितले आहे. तीन दिवसांनंतर जर रोगी जिवंत राहिलाच तर प्रत्याख्येय चिकित्सा करावी असे माधवनिदानकारानी सांगितलेले आहे. तर विदेह मतानुसार ३ दिवसांपर्यंत प्रत्याख्येय चिकित्सा करावी, त्यानंतर मात्र पूर्णतः असाध्य होतो. शंखमर्म हे सद्यःप्राणहर मर्म असून ते प्राणायतनही सांगितले जाते. त्यामुळेच त्याटिकाणी येणाऱ्या शोथाने मृत्यू येतो. या रोगात मलावष्टंभ हे एक लक्षण असते. हे लक्षण जितक्या लवकर येईल, तितकी व्याधीची असाध्यता वाढत जाते असे सांगितले जाते.

शंखक चिकित्सा

शंखकामध्ये प्रत्याख्येय चिकित्सा करावयाची असते. दूध व तूप यांचा नस्य व पानासाठी उपयोग केला जातो. शतावरी, काळे तीळ, जेष्ठमध, कमळ, दूर्वा, पुनर्नवा यांचा किंवा अन्य शीत द्रव्यांचा लेप केला जातो. याच द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या जलाचा परिपेकही केला जातो. विसर्पात सांगितलेले अन्य सर्व उपचार यामध्ये केले जातात.

□□□

कर्णशूल-कर्णनाद-कर्णक्षेड-कर्णबाधिर्य-कर्णस्त्राव

कर्णशूल

'समीरणः श्रोतगतोऽन्यथाचरन् समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः।

करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः स कर्णशूलः कथितो दुराचरः॥ - मा.नि./कर्णरोग/१

कर्ण व त्याच्या आसमंतात तीव्रशूल असताना त्यास कर्णशूल असे संबोधतात. विमार्ग झालेला वायु कर्णप्रदेशी जाऊन कफ-पित्ताने वा अन्य स्त्रावामुळे आवृत होऊन हा शूल उत्पन्न करीत असतो.

कर्णशूल हा व्याधि कष्टसाध्य वा असाध्य असा सांगितला जातो. विशेषतः जेव्हा मूर्च्छा, दाह, ज्वर व छर्दि या उपद्रवांनी युक्त असा कर्णशूल असतो त्यावेळी असाध्यत्व आणखीनच वाढत असते.

'मूर्च्छा दाहो ज्वरः कासोहृल्लासो वमथुस्तथा।

उपद्रवाः कर्णशूले भवंत्येते मरिष्यतः॥'- मा.नि./कर्णरोग/१ टीका.

सामान्यतः बाह्य कर्णाचे ठिकाणी असणारा शूल हा साध्य असतो. परंतु मध्य वा अंतःकर्ण यांच्यामुळे उत्पन्न होणारा व वरील उपद्रवांनी युक्त अशा कर्णशूलात असाध्यत्व असते.

प्रकार

वाग्भटानी कर्णशूलाचे ५ प्रकार सांगितलेले आहेत. वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक व अभिघातज हे ते ५ प्रकार असून त्यांची कारणे व लक्षणेही स्वतंत्रपणे सांगितलेली आहेत.

१. वातज कर्णशूल : वातज कर्णशूलासाठी प्रतिश्याय हे महत्त्वाचे कारण सांगितले जाते. पाण्यात फार वेळ डुवणे, शब्दाचा मिथ्यायोग व प्रतिश्याय यासारख्या कारणांनी वातप्रकोप होतो. प्रकुपित वायु कर्णाच्या ठिकाणी आश्रित होऊन कर्णशूल उत्पन्न करतो. वातज कर्णशूलामध्ये कर्णशूलाच्या जोडीला अर्धावभेदक, शिरःप्रदेशी स्तम्भ व शीत पदार्थाची अनिच्छा अशी लक्षणे प्रामुख्याने असतात. उपेक्षा केली असता बऱ्याच काळाने पाक होतो व कानातून अल्प प्रमाणात लसिका स्राव होऊ लागतो. मधूनमधून ऐकू न येणे हे लक्षणही या प्रकारात आढळते.

२. पित्तज कर्णशूल : पित्तज कर्णशूलामध्ये शूलाबरोबर दाह, शोथ व ज्वर ही लक्षणे उत्पन्न होतात. शीत पदार्थाची इच्छा उत्पन्न होते. यामध्ये पाक लवकर होतो व पाकानंतर पीतवर्णयुक्त लसिकास्राव बाहेर येतो.

३. कफज कर्णशूल : कफज कर्णशूलात वेदना अगदी मंद असतात. कंडू, शोथ, शिर व हनुप्रदेशी गौरव आणि उष्ण पदार्थाची इच्छा ही लक्षणे आढळतात. पाक झाला असता घन व श्वेत स्राव बाहेर पडतो.

४. सान्निपातिक कर्णशूल : त्रिदोषजन्य कर्णशूलामध्ये शोथ, ज्वर व तीव्र शूल ही लक्षणे असतात. ऐकू कमी येते. काही वेळेस शीत तर काही वेळेस उष्ण पदार्थाची इच्छा होते. पाक झाला असताना श्वेत, कृष्ण वा आरक्त वर्णाचा संपूय व घन असा स्राव होतो.

५. अभिघातज कर्णशूल : अभिघातजामध्ये रक्ताचीही दुष्टी असते. कर्णस्राव रक्तयुक्त असू शकतो. पित्तज कर्णशूलाची सर्व लक्षणे यामध्ये दिसू शकतात.

चिकित्सा

स्थानिक स्नेहन व स्वेदन ही या सर्व प्रकारात महत्त्वाची चिकित्सा आहे. सर्वच कर्णशूलासाठी कर्णस्रोतामध्ये असणारा अवरोध दूर करणारी चिकित्सा करावी लागते. अनेक वेळा कर्णगूथक (कानातील मळ) हे शूलाचे प्रमुख कारण

असते. अशावेळी स्नेहाने - तैलाने - कर्णपूरण करून गूथकास थोडीशी मृदुता आल्यानंतर कर्णधावन करून गूथक काढून टाकणे आवश्यक ठरते.

कर्णशूलासाठी व्याधिप्रत्यनिक अशा स्वरूपात वृश्चिक तैलाचा अनुभूत प्रयोग केला जातो. जिवंत विंचू तेलात टाकून नंतर त्याच तैलात उकळवून- तळून हे तेल वनविले जाते. सुरुवातीस तेल गरम होऊ लागले की विंचू नांगी झाडू लागतो व त्याचे विष तेलात उतरत असते. सर्व प्रकारच्या कर्णशूलासाठी वृश्चिक तैल उपयुक्त ठरते. या तैलाने कर्णपूरण केल्यानंतर काही क्षणातच वेदना नष्ट होतात, असे प्रत्यक्षात दिसते.

विशेष चिकित्सा

वातज कर्णशूल चिकित्सा : या प्रकारात कर्णपूरणासाठी अम्लगणातील, वातहर गणातील द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या स्नेहाचा टंकरण व मूत्र यासह उपयोग केला जातो. याने वेदना प्रशमन लगेच होते. शतपाकी बलातैलाचे नस्यही लाभदायी ठरते.

पित्तज कर्णशूल चिकित्सा : पित्तज कर्णशूलामध्ये मृदुविरचन द्यावे. कर्णपूरणासाठी यष्टिमधु, चंदन यांनी सिद्ध केलेले स्नेह वापरावेत. मधानेही कर्णपूरण केले जाते. या कर्णपूरणामुळे स्थानिक उष्णता व दाह ही लक्षणे कमी होतात. चंदन, यष्टिमधु यांसारख्या पित्तघ्न द्रव्यांचे कानाभोवती लेप करणे हेही लाभदायी ठरतात.

कफज कर्णशूल चिकित्सा : कफज कर्णशूलासाठी तापस्वेद व उष्मस्वेद यांचा उपयोग करावा. स्वेद रुक्ष असावेत. स्नेहपूर्वक स्वेद टाळावेत. इंगुदी, सर्षप आदि उष्णवीर्यात्मक द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या तैलाचा कर्णपूरणासाठी उपयोग करावा.

अभिघातज कर्णशूल चिकित्सा : या प्रकारात पित्तज कर्णशूलाप्रमाणेच सर्व उपचार करावेत. शिवाय सिराव्यथ करून रक्तमोक्षणही करावे.

सान्निपतिक कर्णशूल चिकित्सा : त्रिदोषज कर्णशूलामध्ये दोषबलाबलाचा विचार करून त्याप्रमाणे चिकित्सा करावी.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

कर्णशूल Earache

कर्णशूल उत्पन्न होण्याची अनेक कारणे आहेत. मध्यकर्ण शोथ (Otitis Media) हे याचे महत्त्वाचे कारण आहे. कृमिदंत, दंतवैद्यपाक आदि रोगांमध्ये संचारीवेदना (Referred Pain) होऊन कर्णशूलाची उत्पत्ति होताना दिसते. प्रतिशयायासारख्या रोगात Eustachian Tube द्वारा मध्यकर्णापर्यंत शोथ पोहोचून कर्णशूल उत्पन्न होते. श्रुतीनाडी शोथ (Labyrinthitis) मध्ये अंतःकर्ण शूल असतो.

कर्णनाद-कर्णक्षेड

१. 'कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान् स्वरान्।
भेरीमृदंगशंखानां कर्णनादः स उच्यते।।' - मा.नि./कर्णरोग/२
२. 'वायुः पित्तादिभिर्युक्तो वेणुघोषोपमं स्वनम्।
करोति कर्णयोः क्षेडं कर्णक्षेडः स उच्यते।।' - मा.नि./कर्णरोग/४
३. 'यदा तु नाडीषु विमार्गमागतः स एव शब्दाभिवहासु तिष्ठति।
शृणोति शब्दान् विविधांस्तदा नरः प्रपादमेनं कथयन्ति चामयम्।।' - सु.उ. २०/७

कानातील स्रोतसामध्ये जेव्हा विकृत वायु स्थिर होतो, त्यावेळी रोग्याला भेरी, मृदुंग, शंख यांच्या स्वराप्रमाणे विविध स्वर ऐकू येऊ लागतात. त्यास कर्णनाद असे म्हटले जाते.

हाच प्रकुपित वायु जेव्हा पित्त आदि दोषांशी मिसळून कर्णस्रोतसामध्ये स्थिर होतो, त्यावेळी वेणूघोषाप्रमाणे आवाज ऐकू येऊ लागतात. त्यास कर्णक्षेड असे म्हणतात.

कर्णनाद व कर्णक्षेड या दोन्हीमध्ये कानात आवाज उत्पन्न होत असले तरी ती एक वेदना आहे, संस्थान नव्हे. याचाच अर्थ केवळ रुग्णगम्य अशा या संवेदना असून रुग्ण सोडून अन्य व्यक्तीस मात्र त्या जाणवत नाहीत. याचा परीक्षणासाठी रुग्णवचन याखेरीज अन्य कोणतीही परीक्षा नाही.

कर्णक्षेद व कर्णनाद यातील साध्य घेद

कर्णनाद

१. कानात आवाज येतात.
२. वातप्रकोपजन्य व्याधि
३. आवाज भेरी, मृदंग, शंख वा अन्य तऱ्हेचा असू शकतो.
४. अनेक सार्वदेहिक विकारात परिणाम स्वरूप वा बाह्यकर्ण विकारात मिळते.
५. चिकित्सेमध्ये प्रामुख्याने वातनाशक औषधे वापरावी लागतात.

कर्णक्षेद

१. कानात आवाज येतात.
२. वायु हा पित्त व कफ यासह हा व्याधि उत्पन्न करतो.
३. वेणुघोषाप्रमाणे आवाज
४. अंतःकर्ण विकारात आढळतो.
५. वातावरोबरच पित्त व कफाची चिकित्सा महत्त्वाची.

कानातील कोणत्याही अवयवांना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष अवरोध उत्पन्न करणाऱ्या कारणांनी कर्णक्षेद वा कर्णनाद उत्पन्न होतो. सामान्यतः हृद्रोग, धमनी प्रतिचय, पांडू, कफज शोथ तथा काही औषधां द्वय्यांचे सेवन यामुळे ही विकृति प्राप्त झालेली असते.

कर्णनादास अर्वाचिन परिभाषेमध्ये Tinitus असे म्हटले जाते.

चिकित्सा

कर्णक्षेद व कर्णनाद यासाठी स्थानिक स्नेह चिकित्सा ही महत्त्वाची ठरते. कर्णनादामध्ये वातज कर्ण शूलाप्रमाणे सर्व उपचार केले जातात. कर्णपूरणासाठी सर्षपतैल वा अपामार्गक्षारतैल यांचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो. कर्णनाद व कर्णक्षेद या दोन्हीसाठी बृंहण नस्याचाही चांगला उपयोग होतो. उर्ध्वजत्रुगत व्याधीसाठी व त्यातही वातदुष्टी प्राधान्याने असणाऱ्या कर्णनादासाठी बृंहण नस्य कार्यकारी ठरते. माषतैल, महाभाषतैल, नागयण तैल यांचा या बृंहणनस्यासाठी प्रयोग केला जातो. अणुतैल नस्य हेही नस्यासाठी उपयुक्त ठरणारे आणखी एक चांगले औषधी द्रव्य आहे.

अभ्यंतर औषधी चिकित्सेमध्ये ज्या मूळ रोगामुळे कर्णनाद निर्माण झाला असेल त्याची चिकित्सा करणे जरूरीच ठरते. याबरोबरच समीरपन्नगरस, वातविध्वंस, सर्पगंधा, जटामांसी आदि द्रव्यांचा उपयोग करणे हितावह ठरते. बला, अश्वगंधा, शतावरी यांसारखी बल्य व म्हणूनच वातघ्न ठरणारी औषधी द्रव्येही कर्णनादासाठी उपयुक्त ठरतात.

कर्णबाधिर्य

१. यदा शब्दवहं वायुः स्रोतः आवृत्य तिष्ठति।
शुद्धः श्लेष्मान्वितो वाऽपि बाधिर्यं तेन जायते।। - मा.नि./कर्णरोग/३
२. 'स एव शब्दानुवहा यदा सिराः कफानुयातो व्यनुसृत्य तिष्ठति।
तदा नरस्याप्रतिकारसेविनो भवेतु बाधिर्यमसंशयं खलु।।' - सु.उ. २०/८
३. 'नादौ वा समुपेक्षितः। उच्चैः कच्छाच्छ्रतिं कुर्यादधिरत्वंक्रमेण च।।' - अ.ह.उ. १७/१०

जेव्हा वायु स्वतंत्रपणे किंवा कफाने आवृत होऊन प्रकुपित होतो, त्यावेळी शब्दवह स्रोतसांचा अवरोध होतो व कर्णबाधिर्य उत्पन्न होते. कफ व वायु यांचा प्रकोपक आहारविहार आणि कर्णनादाची उपेक्षा करणे यामुळे कर्णबाधिर्य उत्पन्न होत असते. वार्धक्य व तत्जनित वातप्रकोप तसेच काही औषधांचा सातत्याने केला जाणारा उपयोग यामुळेही कर्णबाधिर्य उत्पन्न होताना दिसते.

कर्णबाधिर्य २ प्रकारचे असते. १. केवळ वातज २. आवृतवातकृत.

कर्णबाधिर्यात प्रथम फक्त मोठ्याने बोललेले ऐकू येते. हळू बोलले असता ऐकू येत नाही. पुढेपुढे याची गंधीरता वाढत जाऊन रोग्यास अजिबात ऐकू येईनासे होते.

लहान मुलांमध्ये सहज असणारे, वृद्धावस्थेत उत्पन्न होणारे व बरेच दिवसांपासून असणारे कर्णबाधिर्य असाध्य असते. कास, राजयक्ष्मा व धातुक्षयजन्य कर्णबाधिर्य असाध्य असते असे आण्ण संग्रहकारानी सुचविलेले आहे.

चिकित्सा

स्थानिक स्नेहन, स्वेदन हे या व्याधीमध्येही महत्त्वाचे ठरते. संपूर्ण बाधिर्य असण्यापेक्षा कमी ऐकू येणे ही विद्यती असताना चिकित्सा करणे अधिक सोपे जाते. या अवस्थेमध्ये रक्तमोक्षणाचा चांगला फायदा होतो.

कर्णपूरणासाठी बिल्वतैल उत्कृष्ट कार्यकारी ठरते. बेलफळाचा गर हा गोमूत्र व दूध याबरोबर मिसळून यांनी सिद्ध केलेले तैल यासाठी वापरले जाते. हे बिल्वतैल कर्णपूरणासाठी सातत्याने वापरल्यास वृद्धावस्थेत उत्पन्न होणारे बाधिर्य निश्चितपणे कमी होते, असा प्रत्यक्षानुभव आहे.

नवीनच उत्पन्न झालेल्या कर्णबाधिर्यास बरेच वेळा प्रतिश्याय हे कारण असते. याचसाठी बरील उपक्रमांच्या जोडीला, प्रतिश्यायाची चिकित्सा करणे जरूरीचे ठरते.

कर्णपूरणाबरोबरच शिरोभ्यंग, नावननस्य आणि अन्य वातशामक उपचार हेही कर्णबाधिर्यासाठी उपयुक्त ठरतात.

कर्णस्त्राव

कर्णस्त्रावालाच कर्णसंस्त्राव असा शब्द प्रयोग माधवनिदानात वापरलेला आहे.

'शिरेऽभिघातादथवा निमज्जतो जले प्रपाकादथवाऽपि विद्रयेः।

स्त्रवेद्धि पूयं श्रवणोऽनिलादितः स कर्णसंस्त्राव इति प्रकीर्तितः।।' - मा.नि./कर्णरोग/५

शिरःप्रदेशी आघात होणे, पाण्यात फार वेळ डुंबणे, कर्णविद्रधिचा पाक होणे इत्यादि कारणांमुळे वातादि दोषांचा प्रकोप होऊन, कान फुटतो- कानातून स्त्राव वाहू लागतो. यासच कर्णस्त्राव किंवा कर्णसंस्त्राव असे म्हटले जाते.

कानावर आघात झाला असता केवळ रक्तस्त्राव होतो. पाण्यात डुंबणे आदि कारणांनी पाण्यासारखा वा जलमय असा स्त्राव अल्पप्रमाणात वहात असतो. कर्ण विद्रधिचा पाक झाला असताना कानातून पूयस्त्राव होऊ लागतो.

पहिल्या दोन कारणांनी उत्पन्न होणारा स्त्राव हा आशुकारी असतो तर कानातून येणारा पूयस्त्राव हा मात्र चिरकारी असतो. यामध्ये वारंवार कमी अधिकता आढळते. काही वेळा तर कानात काही स्त्राव नाही, अगदी कान कोरडा झाला असे वाटते. परंतु काही वेळानंतर पुन्हा स्त्राव सुरू होतो.

कर्णस्त्राव असताना काही वेळा कर्णशूलादि लक्षणेही स्त्रावाच्या जोडीला मिळतात.

चिकित्सा

कानातून कोणत्या प्रकारचा स्त्राव बाहेर पडतो, यावर ही चिकित्सा अवलंबून असते. कानातून रक्तस्त्राव होत असेल तर उर्ध्वग रक्तपित्ताची चिकित्सा करावी लागते. जेव्हा कानातून पूयस्त्राव होत असेल तेव्हा तिंदूक, हरितकी, लोघ्र, लज्जालु, आमलकी यासारख्या कषाय रसात्मक क्वाथाच्या रसाने किंवा कवठाच्या रसाने कर्णपूरण करावे. त्यानंतर कान स्वच्छ पुसून घेऊन प्रियंग, यष्टिमधु, धातकी, गंजिष्ठा, लोघ्र, कपित्थ यांनी सिद्ध केलेल्या तैलाने कर्णपूरण करावे. यामुळे कर्णस्त्राव कमी होण्यास मदत होते. याबरोबर मदन, अगरू, गुग्गुलु यांची धुरी कर्णप्रदेशी देणे हेही लाभदायी ठरते.

अनेक दिवस पर्यंत वहात असलेल्या कानासाठी कपर्दिक भस्माचा स्थानिक प्रयोग चांगला होतो. कपर्दिक मसम कानात घालून त्यावर-लिंबाचा रस पिळला जातो. याने उत्पन्न होणारा, बाहेर पडणारा फेस स्वच्छ करून त्यानंतर काही वेळाने कर्णधावन केले जाते. काही दिवस सातत्याने हा प्रयोग केल्यास कानातून वाहणारा पूयस्त्राव तर थांबतोच परंतु पुनःपुन्हा होणारी याची प्रवृत्तीही थांबवता येते. अनेक वेळा कपर्दिक भस्माऐवजी समुद्रफेस वापरला जातो.

अभ्यंतर औषधी प्रयोगात सूक्ष्म त्रिफळा, गंधकरऱ्यान, वंग भस्म यांचा उपयोग करणे फायदेशीर ठरते.

ज्यावेळी अवयववाचक विकृति प्राधान्येकरून आढळते त्या वेळी व्याधीस नाव देताना त्या अवयवाचेच नाव दिलेले आढळते. उदा. ग्रहणी, हृद्रोग इत्यादि. उदरही असाच एक व्याधि. हे सर्व व्याधि अन्य व्याधीपेक्षा तुलनेने पाहता अधिक कष्टसाध्य समजले जातात. यामुळेच उदराचा समावेश अष्ट महागदांमध्ये केलेला आहे. तो अत्यंत दारुण असा व्याधि आहे असेही उदराचे वर्णन केलेले आढळते.

उदर या शरीरातील एका स्थूल अवयवाची विकृति या रोगात असते. उदरप्रदेशी उत्सेध- उदरवृद्धि हे या व्याधीतील प्रधान लक्षण असते. चरकाचार्यांनी उदर व्याधीचे वर्णन करताना म्हणूनच-

'यस्य वातः प्रकुपितस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः।

शोथं संजनयेत्कुक्ष्यावुदरं तस्य जायते।।' - च.सू. १८/३७

असे म्हटलेले आहे. हे सूत्र चरकांनी शोथ प्रकरणात सांगितले आहे. कारण तसे पाहिले तर शोथ आणि उदर या दोन व्याधीत चरेच साम्य आहे. प्रकुपित वायू उदरप्रदेशातील त्वचा आणि मांसाचा आश्रय करून शोथ उत्पन्न करतो, त्यासच उदर असे म्हटले जाते. शोथ आणि उदर यामधील भेद पहावयाचा तर शोथात वाह्यत्वचेचे टिकाणी उत्सेध उत्पन्न होतो तर उदररोगात उदराच्या त्वचेचे टिकाणी (Peritoneal layers) हा उत्सेध असतो.

हेतू

'अत्युष्णालवणक्षारविदाह्यम्लरसाशनात्।

मिथ्यासंसर्जनाद्द्रुक्षविरुद्धाशुचिभोजनात्।।

प्लीहाशों ग्रहणी दोषकर्षणान्कर्मविभ्रमात्।

क्लिष्टानामप्रतीकाराद्रौक्ष्णद्वेगविधारणात्।।

स्रोतसां दूषणादामात्संक्षोभादतिपूरणात्।

अशोवलिशकृद्रोधादन्त्रस्फुटनभेदनात्।।

अतिसंचितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम्।

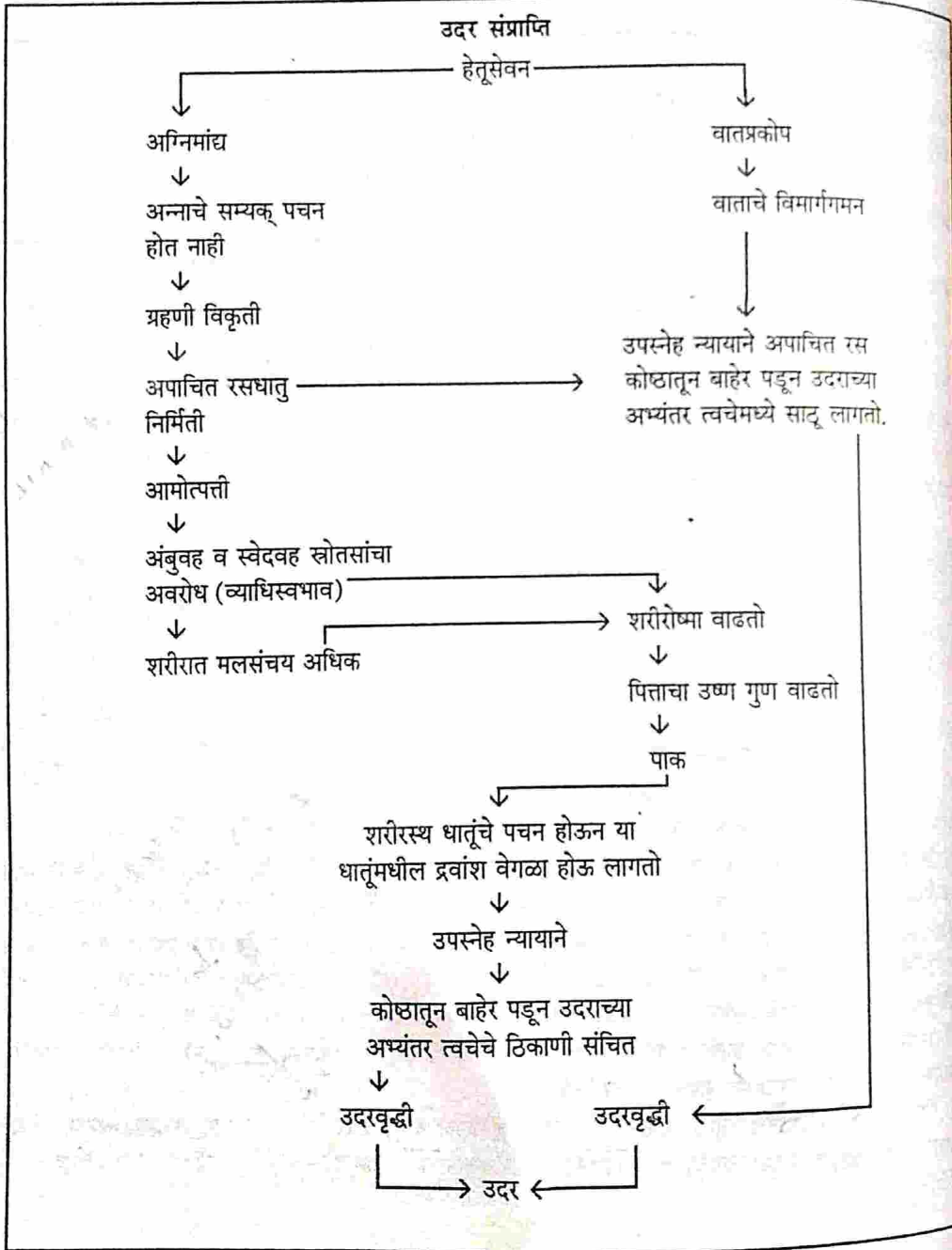
उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः।। - च.चि. १३/१० ते १३

उष्ण, लवण, क्षारयुक्त, विदाही अम्लपदार्थांचे अति प्रमाणात सेवन करणे, पंचकर्मोपचारानंतर आवश्यक असणाऱ्या संसर्जनक्रमाचे पालन न करणे, अतिरुक्ष, विरुद्ध गुणकर्मांचे व मलिन (दूषित) अन्न सेवन करणे, प्लीहा, अर्श, ग्रहणी इत्यादि व्याधींची सम्यक् चिकित्सा न करणे व त्यामुळे शरीरावयव दुर्बल होणे, पंचकर्मादि शोधनोपचार योग्य प्रकारे न करणे, विविध व्याधींनी पीडित अवस्थेमध्ये नीट उपचार न करणे, शरीराचे अतिरुक्षण होणे, वेगविधारण, आम, क्षोभ, अतिपूरण इत्यादींमुळे तसेच आगंतुशल्य, अर्श, मलावष्टंभ, आंत्रस्फुटन, भेदन यामुळेही संबंधित स्रोतसांची दुष्टी होणे, शरीरात कोणत्याही कारणाने अधिक प्रमाणात दोष संचय होणे ही उदराची सामान्य कारणे आहेत. विशेषतः मंदाग्नि असताना आणि पापकर्मांमुळे हा व्याधि उत्पन्न होतो.

ग्रंथातून हे व या प्रकारचे हेतू हे सामान्य हेतू म्हणून वर्णिलेले असले तरी येथे सामान्य हेतूंबरोबरच विशेष हेतूंचेही संकलन केलेले दिसते. उदा. आगंतुशल्य, आंत्रभेदन वगैरे हेतू सामान्य हेतू नसून छिद्रोदराचे विशेष हेतू आहेत.

संप्राप्ति

१. 'रोगाः सर्वेऽपि मंदेऽग्नौ सुतरामुदराणिच।
अजीर्णान्मलिनाश्चानैर्जायन्ते मलसंचयात्।।' - अ.ह.नि./१२/१.

पूर्वरूपे

१. 'तत् पूर्वरूपं बलवर्णकांक्षावलीविनाशो जठरेऽहि राज्यः।
जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो बस्तौ रुजः पादगतश्च शोफः॥'-सु.नि.७/७.
२. 'क्षुन्नाशः स्वाद्वृत्तिस्निग्धगुर्वन्नं पच्यते चिरात्।
भुक्तं विदहयते सर्वं जीर्णाजीर्णं न वेत्ति च॥
सहते नातिसौहित्यमीषच्छोफश्च पादयोः।
शश्वद्बलक्षयोऽल्पेऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति॥
वृद्धिः पुरीषनिचयो रुक्षोदावर्तहेतुका।
बस्तिसन्धो रुगाध्मानं वर्धते पाट्यतेऽपि च॥
आतन्यते च जठरमपि लघ्वल्पभोजनात्।
राजीजन्म वलीनाश इति लिंगं भविष्यताम्॥'-च.चि.१३/१६ते११

रोग्याचे बल, वर्ण, सर्वप्रकारच्या इच्छा, विशेषतः खाण्याची इच्छा नष्ट होणे, उदरावरील वली नष्ट होणे, सिराजाल उदरप्रदेशी व्यक्त होणे, बस्तिप्रदेशी शूल आणि पायावर अल्प प्रमाणात सूज येणे, थोड्याशाही आहाराचे सेवन केले असता अन्नाचे पचन झाले किंवा नाही हे न समजणे ही उदराची प्रमुख पूर्वरूपे आहेत.

सामान्य लक्षणणे

१. 'आध्मानं गमनेऽशक्ति दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता।
शोथः सदनमंगानां संगो वातपुरीषयोः॥
दाहस्तंद्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि॥'- मा.नि./उदर.
२. 'शुष्कवक्त्राः कुशौगत्रैराध्मातोदरकुक्षयः।
प्रनष्टाग्निबलाहाराः सर्वचेष्टास्वनीश्वराः॥
दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसूननाथवत्॥'- च.चि.१३/५.
३. 'कुक्षेराध्मानमाटोपः शोफः पादकरस्य च।
मंदोऽग्निः श्लक्ष्णगण्डत्वं कार्श्यं चोदरलक्षणम्॥'- च.चि.१३/२१

उदराच्या सामान्य लक्षणांपैकी अग्निमांद्र आणि आध्मान ही दोन प्रमुख लक्षणे आहेत. आध्मान या शब्दाने येथे उदरवृद्धि म्हणजेच उदराचा आकार वाढणे हा अर्थ अभिप्रेत आहे. अत्यधिक प्रमाणात दौर्बल्य, सर्व शरीरावयवांचे ठिकाणी शोथ, वात आणि पुरीष यांचा संग, सर्वांगदाह, तंद्रा ही उदराची अन्य लक्षणे. उदरात केवळ दौर्बल्य जाणवते असे नव्हे तर धातुक्षय व त्यामुळे येणारे कार्श्य हेही मोठ्या प्रमाणात असते. मुखशुष्कता, हस्त व पाद यांचे ठिकाणी कृशता व पोट मात्र मोठे झालेले, 'हात पाय हे दिसति काड्या, पोटही भासे जसा नगारा' असे रुग्णाचे स्वरूप असते. रुग्ण कोणत्याही हालचाली करण्यास असमर्थ असतो, तो दीन बनतो. अनेक दिवस फार मोठे पथ्य करूनही फारसा लाभ दिसत नाही, रोगी अनाथ बनतो, सर्वच गोष्टीसाठी दुसऱ्यावर अवलंबून रहावे लागत असल्याने साहजिकच दुसऱ्याची असूया करू लागतो.

वाग्मटाने उदराच्या रुग्णाचे वर्णन करताना म्हणूनच 'प्रेतरूपाः पुरुषाः।' असे वर्णन केलेले आहे.

उदरामध्ये उदराच्या अभ्यंतरत्वचेत जलसंचिती होते. उदरातील जलसंचिती मुळेच 'जलपूर्णद्रुतिवत् स्पर्शः।' हे लक्षणही मिळते. द्रुती म्हणजे चामड्याची पाणी वाहण्यासाठी बनविलेली पखाल. पाण्याने भरलेल्या पखालीवर आघात केल्यावर जसा स्पर्श लागेल तसा स्पर्श उदरात मिळतो. आघाताने उदरातील जलात संक्षोभ उत्पन्न होतो व त्यामुळेच उदरातील जलप्रचीती जाणवते. जलसंचितीमुळेच आकोटनाने उदरप्रदेशी मंदध्वनि येतो. रुग्ण पाठीवर झोपला असताना (उताणा) हा अकोटनाने येणारा मंद ध्वनि उभय कुक्षिप्रदेशी अधिक जाणवतो. नाभीप्रदेशी त्यामानाने थोडा आध्मातध्वनी मिळतो. रुग्ण एका कुशीवर वळला की साहजिकच जलाच्या अधोगामित्व स्वभावामुळे उदरातील संचित जल अधोभागाकडे

जाते. त्यामुळेच खालच्या कुक्षीमध्ये मंदध्वनि, नाभीप्रदेशाही मंदध्वनि तर वरच्या बाजूस आध्मात ध्वनि अशी ध्वनींची अदलाबदल होते. (Shifting dullness) स्रोतोरोधाने उदरावर सिराजाल दिसते, उदराची त्वचा आतत म्हणजेच ताणलेली असते आणि रोग्याची नाभी उन्नत किंवा परिवृत्त होते.

अर्थात ही सर्व लक्षणे जातोदकावस्थेत अधिक प्रमाणात मिळतात. अजातोदकावस्थेमध्ये केवळ उदरागौरव, आध्मान, अग्निमांद्य, आहाराचे पचन सम्यक् झाले किंवा नाही हे न समजणे हीच प्रधान लक्षणे असतात. उदरावरील सिराजाल सुरुवातीपासूनच आढळते.

विशेष लक्षण

संख्या संग्राह

उदराचे आठ प्रकार असतात. वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक, यकृतोदर, बद्धोदर, क्षतोदर आणि दकोदर यांपैकी सान्निपातिक उदरालाच दूष्योदर असे म्हटले जाते. यकृतोदर, प्लीहोदर, यकृद्दाल्युदर, यकृतप्लीहोदर हेही सर्व एकाच प्रकारात समाविष्ट होतात. छिद्रोदराला क्षतोदर आणि स्रावी उदर हे पर्यायी शब्द वापरले जातात. तर जलोदर हा दकोदराचा पर्यायवाची शब्द आहे.

वातोदर :

१. 'रूक्षाल्यभोजनायासवेगोदावर्तकश्निः।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिहृद्वस्तिगुदमार्गः।।
हत्वाग्निं कफमुद्धूय तेन रुद्धागतिस्तथा।
आचिनोत्युदरं जन्तोस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः।' - च.चि. १३/२१, २२
२. 'तत्र वातोदरे शोफः पाणिपान्मुष्ककुक्षिषु।
कुक्षिपाश्चोदरकटीपृष्ठरूक् पर्वभेदनम्।।
शुष्कासोऽगमदोऽधोगुरुता मलसंग्रहः।
श्यावारुणत्वगादित्वमकस्माद्वृद्धिहासवत्।।
सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णासिराततम्।
आध्मानदृतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च।।
वायुश्चात्र सरुकशब्दो विचरेत्सर्वतोगतिः।। - अ.ह.नि. १२/१२ते१५

रूक्षादि कारणांनी प्रकुपित झालेला वायु हृदय, कुक्षी, बस्ति, गुद या स्थानांत संचार करून अग्निमांद्य निर्माण करतो, कफाचे उदीरण करतो व त्यामुळे रुद्धगति होऊन वातोदर उत्पन्न होतो.

वातोदरात हस्त, पाद, नाभी, कुक्षी, वृषण याठिकाणी शोथ येणे, कुक्षी, पार्श्व, उदर, कटी, पृष्ठ याठिकाणी रूजा निर्माण होणे, पर्वसंधीशूल, शुष्कास, सर्वांगमर्द, वात-मूत्र-पुरोधसंग, त्वचा-नख-नत्र-मुख-मूत्र-पुरीष यांचा वर्ण श्याव किंवा अरुण होणे ही लक्षणे असतात. उदराचा आकार एकाएका लहानमोठा होतो. उदरप्रदेशी तोद किंवा भेदवत् पीडा होते. उदरावर सिराजाल उत्पन्न होते. या सिरा तनु म्हणजेच बाराक व काळसर रंगाच्या असतात. आकोटनाने 'आध्मातद्रुतिवत् स्पर्श' (वायूने भरलेल्या पखालीप्रमाणे) जाणवतो. संपूर्ण उदरात वायूचा सशूल व सशब्द संचार होतो.

पित्तोदर :

१. 'कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णाग्न्यातपसेवनैः।
विदाह्याध्यशनाजीर्णेश्चाशु पित्तं समाचितम्।।
प्राप्यानिलकफौ रुद्ध्वा मार्गमुन्मार्गमास्थितम्।
निहंत्यामाशये वह्निं जनयत्युदरं ततः।।' - च.चि. १३/२४, २५.

२. 'पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तृद् कटुकास्यता।

भ्रमोऽतीसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित्।।

पीतताप्रसिरानब्धं सस्वेदं सोष्म दह्यते।

धूमायति मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते।।'- अ.ह.नि. १२/१६, १७

कटु, अम्ल, लवण आदि पित्तप्रकोपक कारणांनी प्रकुपित झालेले पित्त वायु आणि कफ यांच्यासह उदरात जाऊन मार्गाविरोध निर्माण करते आणि पित्तोदर उत्पन्न होतो.

पित्तोदरात ज्वर, मूर्च्छा, दाह, तृष्णा, तोंड कडू होणे, भ्रम, अतिसार ही लक्षणे आढळतात. मुख-नेत्र-नख-पुरीष-मूत्र-त्वचा यांचा वर्ण पिवळसर हिरवट होतो. पोटावर सिराजाल उत्पन्न होते. सिरा नीलवर्णी-पीतवर्णी वा ताम्रवर्णी असतात. उदराचा स्पर्श मृदु असतो. जातोदकावस्था फार लवकर येते. घाम फार येणे, उकडणे. सर्वांग दाह व त्वचेवर क्लिन्नता ही लक्षणे या प्रकारात प्रामुख्याने आढळतात.

कफोदर :

'अव्यायामादिवास्वप्नस्वाद्भ्रतिस्निग्धपिच्छलैः।

दधिदूग्धोदकानूपमांसैश्चात्युपसेवितैः।।

कुब्धेन श्लेष्मणा स्रोतःस्वावृतेष्वावृतोऽनिलः।

तमेव पीडयन् कुयदुदरं बहिरन्नगः।।'- च.चि. १३/२७, २८

'श्लेष्मोदरं गसदनं स्वापश्चयथुगौरवम्।

निद्रात्क्लेशोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता।।

उदरं स्तिमितं श्लक्ष्णं शुक्लराजीतं महत्।

चिराभिवृद्धि कठिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम्।।'- अ.ह.नि. १२/१८, १९

अव्यायामादि आणि अभिष्यंदी कारणांनी प्रकुपित झालेला कफ स्रोतोरोध करते. यामुळे वायूचा मार्ग अवरुद्ध झाल्याने वायु विमार्ग होऊन आंत्राच्या त्वचेत दोषसंचिती होते आणि कफोदराची उत्पत्ति होते.

कफोदरात अंग जड होणे, दुखणे, गळून जाणे, स्पर्शज्ञान कमी होणे, हस्तपाद-वृषण-उरुप्रदेश याठिकाणी शोथ येणे, अतिनिद्रा, अरुचि, कास, श्वास ही लक्षणे असतात. नख-नेत्र-त्वचा-मूत्र-पुरीष यांचा वर्ण श्वेताभ असतो. उदरावर दिसणाऱ्या सिरा श्वेतवर्णी असतात. उदराचा स्पर्श शीत, श्लक्ष्ण व कठीण असतो. उदराचा आकार फार हळूहळू वाढतो व जातोदकावस्थाही फार उशीरा निर्माण होते.

दूष्योदर :

सान्निपातिक उदरालाच दूष्योदर अशी संज्ञा वापरतात.

'दुर्बलाग्नेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनात्।

स्त्रीदत्तैश्च रजोरोमविण्मूत्रास्थिनखादिभिः।।

विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः संचितास्त्रयः।

शूनैः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयन्त्युदरं नृणाम्।।'- च.चि. १३/३०, ३१

दुर्बलाग्नि असणाऱ्या व्यक्तींनी विरुद्धाशन, अपथ्यकर, आमस्वरूप व गुरु द्रव्यांचे सेवन केले असताना किंवा नख, रोम, मूत्र, पुरीष, आर्तव, दुष्टजल, गरविष, दूषिविष इत्यादि पदार्थ आहारात आल्यास तीनही दोषांचा प्रकोप होतो. हे प्रकुपित दोष रक्ताची दुष्टी करतात आणि दूष्योदर उत्पन्न होतो.

मूर्च्छा, शोथ, भ्रम, कार्श्य, दाह ही लक्षणे यात विशेषत्वाने आढळतात. शीत किंवा वात काली तसेच आकाशात ढग आले असताना लक्षणांची वृद्धि होते.

प्लीहोदर - यकृतोदर :

१. 'अत्याशितस्य संक्षोभाद्यानयानादिचेष्टितैः।

अतिव्यवायकर्मध्वमनव्याधिकर्षणैः।।

वामपार्श्वश्रितः प्लीहाच्युतः स्थानाद्विवर्धते।

शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्धयेत्।।

सोऽष्ठीलेवातिकठिनः प्राक् ततः कूर्मपृष्ठवत्।

क्रमेण वर्धमानश्च कुक्षावुदरमावहेत्।।

श्वासकासपिपासास्य वैरस्याध्मानरुग्ज्वरैः।

पांडुत्वछर्दिमूर्च्छातिदाहमोहैश्च संयुतम्।।

अरुणाभं विवर्णं वा नीलहारिद्रराजिमत्।।' - अ.ह.नि. १२/२२ते२६

२. 'मंदज्वराग्नि कफपित्तलिंगैः उपद्रुतः क्षीणबलोऽति पांडुः।' - मा.नि./उदर

अधिक खाणे झाले असताना लगेच वाहनातून प्रवास करणे, अतिव्यवाय, अतिव्यायाम करणे, वमनादि शोधन उपक्रमांनी अति कर्षण होणे, कोणत्याही कारणाने रक्तदुष्टी होणे यामुळे प्लीहा हा अवयव आपल्या स्थानापासून च्युत होतो आणि वाढू लागतो. प्लीहेचा स्पर्श हा कासवाच्या पाठीसारखा टणक असतो. प्लीहावृद्धीमुळे उदरातील अग्नीचे अधिष्ठान असणाऱ्या अवयवांची दुष्टी होऊन प्लीहोदर उत्पन्न होतो. चरक टीकाकार चक्रदत्त यांनी प्लीहोदरामध्ये रक्त व कफ यांची विशेष दुष्टी असते असे म्हटले आहे.

अशीच सर्व संप्राप्ति घडून जेव्हा उजव्या बाजूस यकृत वृद्धि होऊन उदर उत्पन्न होतो तेव्हा त्या प्रकारास यकृतोदर असे म्हणतात. यकृतदाल्युदर हा यास पर्यायवाची शब्द आहे.

प्लीहोदर किंवा यकृतोदरात अग्निमांघ, अरुचि, अविपाक, श्वास, कास, तृष्णा, आध्मान, ज्वर, पांडूता, मूर्च्छा, छर्दि, दाह, भ्रम, वात-मूत्र-पुरीष संग, तमःप्रवेश अशी लक्षणे आढळतात. बल अत्यंत क्षीण होते. कफपित्ताची अन्य लक्षणेही दिसतात.

केवळ यकृत वा प्लीहा वृद्धि असणे म्हणजे यकृतोदर किंवा प्लीहोदर नव्हे. उदराच्या उदरवृद्धि, जलसंचिती आदि अन्य सामान्य लक्षणांचे जोडीला यकृत/प्लीहावृद्धि व त्याचबरोबर मंदज्वर, अतिपांडूता एवढी लक्षणे या विनिश्चयासाठी आवश्यक असतात.

प्रत्यक्षात यकृतोदर हा प्लीहोदरापेक्षा अधिक प्रमाणात आढळतो. लहान मुलांमध्ये याचे प्रमाण अधिक असते. मोठ्या व्यक्तींमध्ये यकृतोदर होण्यामागे मद्यपान हे महत्त्वाचे कारण असते. मद्यपानामुळे रक्तदुष्टी होऊन हा व्याधि उत्पन्न होत असतो.

बद्धोदर आणि छिद्रोदर :

बद्धोदर आणि छिद्रोदर या दोन प्रकारांत अन्य प्रकारांपेक्षा अगदी वेगळी संप्राप्ति घडते. अग्निमांघ, तद्जनित आमोत्पत्ति- स्रोतोरोध व उपस्नेह न्यायाने जलसंचिती या घटना बद्धोदर आणि छिद्रोदरात नसतात. आगंतु शल्य हे या उदरप्रकारातील महत्त्वाचे कारण. आगंतु शल्याने आंत्राला साक्षात क्षत पडून जेव्हा आतील सर्व स्त्राव व अन्य घटक द्रव्ये बाहेर पडून उदरगुहेत साठू लागतात तेव्हा त्यास छिद्रोदर म्हणतात. यालाच क्षतोदर व स्त्रावी उदर असे पर्यायी शब्द वापरतात. बद्धोदरात आगंतु पदार्थांनी आंत्राचा मार्ग अवरुद्ध होतो आणि उदराची उत्पत्ति होते. या प्रकारालाच बद्धगुदोदर असेही म्हटले जाते.

बद्धोदर आणि क्षतोदर या दोन्ही मध्ये लगेचच शस्त्रकर्माची जरूरी असते. यासाठीच 'धान्वन्तरीयाणां अधिकारः' म्हणून या रुग्णांना शल्यचिकित्साकाकडे पाठवावे लागते. दोन्ही प्रकारात अत्यंत आशुकारित्व असून या दोन्ही प्रकारांत कष्टसाध्यताही असते. उपेक्षने मृत्युही येतो.

दकोदर - जलोदर :

'स्नेहपीतस्य मंदाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा।

अत्यम्बुपानान्नाग्नेनौ मारुतः क्लोभिः संस्थितः।।

स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः।

वर्धयेतां तदेवाम्बु स्वस्थानादुदराय तौ।।'- च.चि. १३/४३, ४४

'प्रवृत्तस्नेहपानादेः सहसाऽऽमाम्बुपायिनः।

अत्यम्बुपानान्मन्दाग्नेः क्षणस्यातिकृशस्य वा।।

रुद्धवाऽम्बुमार्गानिनिलः कफश्च जलमूर्च्छितः।

वर्धयेतां तदेवाम्बु तत्स्थानादुदराश्रितौ।।

ततः स्यादुदरं तृष्णागुदसुतिरुजाञ्चितम्।

कासश्चासारुचियुतं नानावर्णासिराततम्।।

तोयपूर्णदृतिस्पर्शशब्द प्रक्षाभावे पयु।

दकोदरं महत्स्निग्धं स्थिरमावृत्तनाभि तत्।।'- अ.ह.चि. १२/३६ ते ३९

दकोदर आणि जलोदर हे पर्यायवाची शब्द आहेत. ज्याने पुष्कळ स्नेहपान केलेले आहे, वगन- विरेचन- बस्ति आदि शोधन कर्मांमुळे ज्याचे शरीर कृश झालेले आहे, ज्याचा अग्नि मंद आहे, जो लंघनादि कारणांमुळे मेद- मांस क्षीण होऊन अति कृश झालेला आहे. किंवा ज्याचे शरीर निरनिराळ्या व्याधींमुळे दुर्बल झालेले आहे अशा व्यक्तीने एकदम गार पाणी व तेही फार मोठ्या प्रमाणात सेवन केले तर वात- कफ प्रकुपित होऊन दकोदर उत्पन्न होतो.

या उदर प्रकारात इतर प्रकारप्रमाणे अजातोदकावस्थेची लक्षणे उत्पन्न न होता एकदम जातोदकावस्था येते. हा एक अत्यंत आशुकारी प्रकार आहे. व त्यामुळेच अजातोदकावस्थेतील लक्षणे अत्यल्प काळ टिकतात व म्हणून ती लक्षात येत नाहीत, असाच याचा खरा अर्थ. या प्रकारात अन्य प्रकारांचे अपेक्षेने उदराचा आकार फार मोठा असतो. उदर स्पर्श स्निग्ध असतो. उदर स्थिर असते. म्हणजेच झालेली वाढ लवकर कमी होत नाही.

पित्तोदरातही शीघ्रपाक असतो हे खरे पण तरीही यामध्ये अजातोदकावस्था, पिच्छावस्था पहावयास मिळतातच. या अवस्थांचा कालावधी थोडा कमी असतो इतकेच. जलोदरात मात्र पित्तोदरापेक्षाही अधिक शीघ्रपाकीत्व असल्याने सुरुवातीच्या अवस्था जाणवत नाहीत.

व्यवहारात अनेक वेळा जातोदकावस्था आलेल्या सर्वच उदरांना जलोदर ही संज्ञा वापरली जाते. शास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता हे योग्य नव्हे. जलोदर व जातोदकावस्था यामध्ये भिन्नत्व आहेच. जातोदकावस्था ही उदरातील एक अवस्था असून ती सर्वच प्रकारात कालांतराने मिळत असते. जलोदर ही अवस्था नसून तो स्वतंत्र व्याधिप्रकार आहे. त्याची कारणे व संप्राप्तीही भिन्न आहे. जातोदकावस्था असणारे अनेक रुग्ण प्रत्यक्षतः पहावयास मिळतात, परंतु जलोदराचा रुग्ण मात्र अगदी क्वचितच पहावयास सापडतो.

उपद्रव

छर्दि, अतिसार, तमकश्वास, तृष्णा, कास, हिक्का, दौर्बल्य, पार्श्वशूल, अरुचि, स्वरभेद, मूत्रसंग हे उदराचे प्रधान उपद्रव आहेत.

साध्यासाध्यत्व

१. 'जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम्।

बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम्।।'- च.चि. १३/५२

२. 'पक्षाद्बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा।

प्रायो भवत्यभावाय च्छिद्रान्नं चोदरं नृणाम्।।'- च.चि. १३/४९

३. 'शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्न तनुत्वचम्।

बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणं च वर्जयेत्॥'- च.चि. १३/५०

४. 'वातात्पित्तात्कफात् प्लीहः सन्निपातात्तथोदकात्।

परं परं कृच्छ्रतरमुदरं भिषगादिशेत्॥'- च.चि. १३/४८

उदर हा अष्टौमहागदांपैकी एक आहे. तो दारुण स्वभावाचा आहे. व्याधि जन्मापासूनच म्हणजेच अगदी नवीन उत्पन्न झाला असतानाही- उदर हा कष्टसाध्यच असतो, असे चरकाचार्य म्हणतात. रोगी बलवान असेल, व्याधि नव्यानेच उत्पन्न झाला असेल, जातोदकावस्था नुकतीच आली असेल व त्यामुळे जलसंचिती अगदी कमी असेल तर फार प्रयत्नाने साध्य होऊ शकतो.

जातोदकावस्था येऊन खूप दिवस झाले असतील, विरेचनाने किंवा विस्त्रावणाने काढून टाकलेले जल पुन्हा लवकर निर्माण होत असेल तर ते असाध्यत्वाचे लक्षण समजावे.

वातज-पित्तज-कफज-यकृतपित्तहोदर-सान्निपातिक उदर व जलोदर हे क्रमाने अधिकाधिक कष्टसाध्य समजावेत. छिद्रोदर आणि बद्धोदर हे दोन प्रकार तर योग्य चिकित्सा न मिळाल्यास १५ दिवसांत मारक ठरतात.

सर्वांगावर शोथ येणे, सर्वांग शैत्य, श्वास, विशेषतः नेत्र व मेढूभागी तसेच वृषणभागी शोथ येणे, अतिजलसंचयामुळे उदरावरील त्वचा पातळ, चिकट, ओलसर होणे, बल-रक्त-मांस-अग्नि यांचा अतिप्रमाणात क्षय होणे ही असाध्यत्वाची लक्षणे आहेत.

मूर्च्छा, छर्दी, अतिसार, हिक्का, श्वास ही अरिष्ट सूचक लक्षणे असल्याने अशा रुग्णांची चिकित्सा करू नये असे चरकाचार्यांनी म्हटलेले आहे.

उदर चिकित्सा

उदरामध्ये चिकित्सा करीत असताना त्यातील अवस्थांचा विचार प्रामुख्याने करावा लागतो. उदराची सामान्य चिकित्सा म्हणून वर्णन केलेली विरेचन चिकित्सा करतानाही जातोदकावस्थेत तीक्ष्ण विरेचन तर अजातोदकावस्थेमध्ये त्यामानाने मृदु विरेचन करावे लागते. वातोदरादि प्रकारात वर्णिलेले चिकित्सोपक्रम अजातोदकावस्थेत प्रामुख्याने करता येतात. वातोदरात स्नेहपान, बस्ति इत्यादि सांगितलेले उपक्रम जातोदकावस्था आल्यानंतर करता येत नाहीत. जातोदकावस्थेमध्ये विरेचन सर्वच प्रकारात करावे लागते, पण त्याबरोबर द्यावयाच्या शमनौषधींमध्ये मात्र दोषानुरूप बदल करता येतात.

शोधन चिकित्सा :

'दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात्।

संभवत्युदरं तस्मान्मित्यमेव विरेचयेत्॥'- च.चि. १३/५९

'कुपिताऽनिलमूलत्वात् संचितत्वान्मलस्य च।

सर्वोदरेषु शंसन्ति बहुस्त्वनुलोमनम्॥'- सु.चि. १४/६

'उदराणां मलाढ्यत्वात् बहुशो शोधनं हितम्॥'- यो.रत्नाकर.

उदरामध्ये अतिप्रमाणात दोष संचय, मलसंचय आणि स्रोतोरोध या प्रमुख घटना आहेत. या संप्राप्तीतील घटनांचा भंग करण्यासाठी प्रामुख्याने विरेचनाचा उपयोग केला जातो. विरेचनामुळे पित्ताचाही प्रशम होतो व त्यामुळेच पित्ताच्या प्रकोपातून येणारा धातूचा पाक हे लक्षणही साहजिकच कमी होते. विरेचनाने उदरस्थ जलसंचिती दूर होण्यास मदत होतेच पण पाक होण्याची प्रवृत्ति थांबल्याने नवीन जलसंचितीचे प्रमाणही कमी होते.

आयुर्वेदीय चिकित्सेने, अर्वाचिन चिकित्सेपेक्षा उदराच्या रुग्णांमध्ये अधिक लाभ होतो असे प्रत्यक्षतः आढळते. अर्वाचिन चिकित्सेत मुख्यतः मूत्रविरेचनीय औषधे वापरतात या औषधांनी संचित द्रव कमी होण्यास निश्चितच मदत होते. परंतु या चिकित्सेने पुनःपुन्हा नवीन उत्पन्न होणारा द्रव थांबत नाही. आयुर्वेदीय मलविरेचन चिकित्सेने मात्र द्रवसंचिती कमी होण्याबरोबरच उदरास मूळ कारणीभूत असणाऱ्या संप्राप्तीचाच भंग घडल्याने ही श्रेष्ठ चिकित्सा ठरते.

उदरात विरेचन दररोज घावे लागते. 'नित्यमेनं विरेचयेत्।' असे म्हणूनच याचे वर्णन केलेले आहे. या विरेचनापूर्वी कोणत्याही स्नेहस्वेदादि पूर्वकर्माची आवश्यकता नसते. दोषांना कोठ्यात आणण्यासाठी पूर्वकर्म करावयाची असतात. उदरात दोष कोठ्यातच असल्याने पूर्वकर्माची जरूरी नसते. शिवाय स्नेह आणि स्वेद हे उपक्रम उदरात निषिद्ध आहेत. स्नेहाने आम व तत् जन्म स्रोतोरोध वाढण्याची शक्यता असते तर स्वेदनामुळे पाक व त्यामुळे अधिक द्रवसंचिती होत असते.

उदरात घावयाचे विरेचन हे तीक्ष्ण असावे लागते. अत्यधिक प्रमाणातील जलसंचिती व तीव्र स्वरूपाचा स्रोतोरोध यासाठी हे तीक्ष्ण विरेचन घावे लागते. यासाठी विशेषतः जयपालाचे कल्प वापरावेत. अश्वकंचुकी, इच्छाभेदी, नाराच रस, जलोदरारि, अभयादि मोदक या जयपालाचे कल्पांत क्रमाने अधिकाधिक प्रमाणात जयपाल असते. सुरुवातीस अश्वकंचुकी सारखे जलपालाचे प्रमाण कमी असणारे कल्प वापरावेत. मलाचे वेग किती येतात हे पाहून अधिक मात्रेत किंवा अधिक तीक्ष्ण औषधांचा प्रयोग करावा. उदरात मलावष्टंभ- मलसंग असल्याने इतर व्याधींचे मानाने यात अधिक मात्रा वापरावी लागते. विरेचक द्रव्यांसाठी सामान्यतः गरम पाणी हे अनुपानासाठी वापरतात. परंतु उदरात जलपान निषिद्ध असल्याने अनुपानासाठी गरम दूध वापरले जाते. हे जयपालाचे कल्प प्रातःकाळी लवकर घावेत. रात्री विरेचक द्रव्यांचा प्रयोग केल्यास रात्रभर मलाचे वेग येऊन रुग्णास त्याचा त्रास होतो.

विरेचनाने जलसंचिती कमी होते, उदराचा आकार कमी होतो. उदरात यामुळे निर्माण झालेल्या पोकळीमुळे वात प्रकोप होऊन त्यातूनच अनेक वातप्रकोपाची लक्षणे उत्पन्न होण्याची शक्यता असते. हे सर्व टाळण्यासाठी विरेचन दिले असताना रुग्णास उदरप्रदेशी कायम घट्ट असा पट्टबंध बांधणे आवश्यक असते.

पट्टबंध बांधताना अर्कपत्र गरम करून ती उदरावर ठेवून नंतर पट्टबंध बांधतात. अर्कपत्र उष्ण, तीक्ष्ण असल्याने त्यामुळे मृदु स्वेदन घडते व या मृदु स्वेदनाने उदरातील स्रोतोरोध कमी होतो. हा एक अनग्निस्वेदाचा प्रकार असल्याने या स्वेदनाने पाक मात्र होऊ शकत नाही. अर्कपत्र अतितीक्ष्ण असल्याने काही वेळा यांचा प्रयोग केल्यानंतर उदरावरील त्वचेवर बारीक, दाहयुक्त पुरळ येते. यासाठी अर्कपत्रांना एरंडस्नेह लावून मग ती उदरावर बांधली जातात. जर पुरळ फारच आले तर अर्कपत्रांऐवजी वटपत्रांचा उदरावर ठेवण्यासाठी उपयोग केला जातो.

शमन चिकित्सा :

'सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातजं मतत्।

तस्मात्त्रिदोषशमनीं क्रियां सर्वत्र कारयेत्॥

दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णं वह्निर्मन्दत्वमृच्छति।

तस्माद्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च॥'- च.चि. १३/१३, १४

उदरात अग्निमांद्य हा संप्राप्तीतील महत्त्वाचा घटक लक्षात घेता शमन चिकित्सेत औषधांबरोबरच आहारातील पथ्यापथ्याचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. उदरात जातोदकावस्था असताना केवळ दुधावर रोग्याला ठेवावे लागते. अन्य कोणताही आहार त्यास देता येत नाही. दुधाखेरीज अन्य कोणताही द्रवपदार्थही देणे योग्य नसते. पाणी पिणे तर पूर्णतः वर्ज्य करावे लागते. दुधाखेरीज घेतलेले अन्य द्रव पदार्थ उपस्नेह न्यायाने आंत्राबाहेर जाऊन उदराची अधिक वृद्धि होणे शक्य असते. दूध हाही एक द्रवपदार्थ असला तरी ते एक विरेचन करणारे द्रव्य असल्याने ते उपस्नेह न्यायाने अन्य द्रवपदार्थांप्रमाणे आंत्राबाहेर न पडता, उलट बाह्याश्रित दोषांना कोठ्यात आणण्यास उपयुक्त ठरते.

उदराच्या रुग्णात तृष्णा हे लक्षण फार मोठ्या प्रमाणात असते. अशावेळी कोटूनही, कशाही प्रकारचे पाणी पिण्याची रुग्णास साहजिकच इच्छा होते. याचमुळे रोग्यास पाण्यापासून पूर्णतः अलिप्त ठेवले पाहिजे. भुकेसाठी, तहानेसाठीही केवळ दुधाचाच उपयोग केला पाहिजे.

'नरः संवत्सरेणैव जयेत् प्राप्तं जलोदरम्।

प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत्॥

दोषानुबंधरक्षार्थं बलस्थैर्याधमेव च।

प्रयोगापचितानां हितं ह्युदरिणां पयः॥

सर्वधातुक्षयातर्नां देवानाममृतं यथा॥'- च.चि. १३/११० ते ११२.

दूध हे विरेचक असूनही बलवृद्धिकर- सर्व धातुवृद्धिकर असते. दूध चांगले तापविलेले आणि स्नेहांश काढलेले असे वापरवे. दुधात पाणी मिसळलेले नाही याचीही खात्री करून घेणे आवश्यक असते.

उदरातील जलसंचिती कमी झाल्यानंतरही पुढे सहा महिन्यांपर्यंत केवळ दुग्धाहारच द्यावा. त्यानंतर पुढील तीन महिने दूध आणि लवणविरहित पेया द्यावी. त्यापुढील तीन महिने हलक्या व जुन्या तांदुळाचा भात दुग्धाबरोबर खावा. अशा तऱ्हेने जलसंचिती नाहीशी झाल्यानंतरही पुढे एक वर्षपर्यंत पथ्य सांभाळले तर उदर व्याधि संपूर्णतः नष्ट होतो.

अतिव्रीण, रुक्ष शरीराच्या उदरी रोग्यामध्ये तर दुग्ध हे अमृतासमान जीवनदायी ठरते.

जातोदकावस्था असताना केवळ दूधावर रहावे हे खरे. सुरुवातीस ते आवश्यकही असते. जसजशी क्षुधावृद्धी होत जाईल, त्याप्रमाणे दुधाची मात्रा वाढवावी लागते. दररोज किमान २ ते ३ लिटर दूध द्यावे लागते. या इतक्या मोठ्या मात्रेत लागणाऱ्या दुधासाठी येणारा खर्च करणे काही दिवस शक्य असले तरी ते अखेरीस न परवडणारे ठरते. रोगी आढ्य असेल तर गोष्ट वेगळी, पण सर्वसामान्य जनांसाठी इतका खर्च करणे शक्य होत नाही. अशावेळी म्हणूनच व्यवहारात दुधाऐवजी काही पर्याय शोधावा लागतो. जेव्हा औषधे व दुग्धाहार यांचे प्रयोगाने जलसंचिती कमी होते, थोडीशी का होईना, पण अग्निवृद्धी होते, रुग्णास खाण्याची इच्छा उत्पन्न होते, अशावेळी बाजरीची भाकरी देतात. बाजरी ही लघु, रुक्ष, उष्ण असून आहारद्रव्य म्हणून शरीरसात्प्यही असते. बाजरीच्या रुक्ष गुणाचा विचार करूनच अन्य अवस्थांमध्ये त्यात तीळ मिसळले जातात व तयार होणारी भाकरीही लोण्याबरोबर खावी असे म्हटले जाते. परंतु उदरात मात्र स्निग्ध पदार्थ वर्ज्यच ठेवावे लागतात. उदरामध्ये अतिकार्ष्य व धातुक्षय यामुळे आधीच वातप्रकोप असतो. अशावेळी पुन्हा रुक्ष गुणाच्या बाजरीने अधिक वातप्रकोप होऊ नये म्हणून याबरोबर लसूण वापरणे हितकर ठरते. लसूण उष्ण, स्निग्ध व उत्तम वातघ्न आहे. बाजरीची भाकरी, लसूण चटणी व दूध असा आहार या रुग्णांना दिला जातो. लसूणाची चटणी करतानाही त्यात तीळ, खोबरे, शेंगदाणे असे स्निग्ध, गुरु पदार्थ व मिरचीसारख्या विदाही पदार्थांचा उपयोग न करता कोथिंबीर, पुदीना, काळे मिरे, जिरे इत्यादींचा वापर करावा. शिवाय यामध्ये मीठही घालता कामा नये.

अर्थात् या सर्वांबरोबर जेवढे शक्य असेल तेवढे दूध हे मात्र हवेच हवे.

औषधी उपचार : आहारातील या पथ्याबरोबरच अन्य शमनोपचाराही केले जातात. औषधी कल्पांपैकी आरोग्यवर्धिनी २५० मि.ग्रॅ + सूतशेखर २५० मि. ग्रॅ + शंखभस्म २५० मि. ग्रॅ. हे मिश्रण दिवसातून ३ वेळा देणे लाभदायी ठरते. आरोग्यवर्धिनीतील कटुका ही उत्तम भेदनी आहे. शिवाय यकृतावर तिचे विशेष कार्य घडते. उत्तम दीपन, पाचन करणारा हा कल्प असून त्यातील ताग्र हे लेखन असल्याने स्रोतोरोध कमी करणारे द्रव्य आहे. सूतशेखर हा कल्पही साम पित्तावर कार्यकारी असून त्यातही ताग्र आहेच.

वरील मिश्रणाचे बरोबर दु.मारी आसव नं १-४ चमचे दिवसांतून ३ वेळा देणे अधिक लाभदायी ठरते.

बाकी अन्य शमनोपचारांचा, औषधांचा विचार निरनिराळ्या प्रकारानुरूप करावा लागतो. त्या त्या प्रकरणी या औषधांचा विस्तार केला आहे.

विशेष चिकित्सा

वातोदर :

'वातोदरं बलमतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत्।

स्निग्धाय स्वेदितांगाय दद्यात् स्नेहविरेचनम्।।

हते दोषे परिम्लानं वेष्टयेद्वाससोदरम्।

तथाऽस्यानवकाशत्वाद्वायुर्नाध्यापयेत् पुनः॥'- च.चि. १३/५७, ५८

वातोदराचा रुग्ण जर बलवान असेल तर प्रथमतः स्नेहन व स्वेदन करून स्निग्ध विरेचनाचा प्रयोग करावा. यासाठी एरंडस्नेह वापरावे. एरंडस्नेह शुंठीफांटाबरोबर घावे. शुंठी उत्तम दीपन असून त्यामुळे वातानुलोमनही चांगले होते. एरंड हे स्वतः उत्तम वातघ्न द्रव्य असून मृदुविरेचन करणारे आहे.

'एरंडतैलं दशमूलमिश्रं, गोमूत्रयुक्तं त्रिफलासो वा।

निहन्ति वातोदरशोथशूलं, क्वाथः समूत्रो दशमूलजश्च॥' - भा.प्र.चि.खं.८/३१

स्निग्ध विरेचनासाठी एरंडतैल स्वतंत्रपणे किंवा दशमूलकाढ्याबरोबर वापरावे. गोमूत्रयुक्त त्रिफळारस किंवा गोमूत्रयुक्त दशमूलक्वाथ हेही विरेचनासाठी उपयुक्त ठरतात. एरंडस्नेहात भाजून तयार केलेला गंधर्व हरितकी हा कल्पही यासाठी उपयुक्त ठरतो.

उदरातील दोषांचे शोधन झाल्यानंतर, उदरातील जलसंचिती कमी होऊन उदराचा आकार कमी झाला की लगेच पट्टबंध आवश्यक असतो. अन्यथा निर्माण झालेल्या पोकळीमुळे वातप्रकोप संभवतो:

'अविरेच्यं तु यं विद्यादुर्बलं स्थविरं शिशुम्।

सुकुमारं प्रकृत्याऽल्पदोषं वाऽथोल्बणानिलम्॥

तं भिषक् शमनैः सर्पिर्युषमांसरसौदनैः।

बस्त्यभ्यंगानुवासैश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः॥' - च.चि.१३/६४, ६५

रोगी बलवान असेल तर नित्य विरेचन देता येते पण जर रोगी कृश, दुर्बल, बाल, सुकुमार असेल तर आणि एकांतिक वात प्रकोप असेल तर मात्र नित्य विरेचन करणे शक्य नसते. अशा रुग्णांमध्ये आस्थापन बस्ति वापरला जातो. यासाठी दशमूलक्वाथाचा उपयोग केला जातो. आस्थापनासाठी व शमनासाठी जांगल पांसुरस, सिद्ध दुग्ध, घृत, यूप यांचाही वापर केला जातो. अर्थात् अजातोदकावस्थेमध्येच फक्त बस्ति देता येतो. जातोदकावस्थेत आस्थापन प्रयोग निषिद्धच असतो.

वातोदरात मल अत्यंत रुक्ष आणि बद्ध असेल तर अनुवासनही वापरावा. वातघ्न आणि अम्लरसांनी सिद्ध केलेले तिलतैल हे यासाठी लाभदायी ठरते.

पित्तोदर :

'पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत्।

दुर्बलं त्वनुवासादौ शोधयेत् क्षीरबस्तिना।।

संजातबलकायाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत्।

पयसा सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन वा।।

सातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन वा।

सकफे वा समूत्रेण सवाते तिक्तसर्पिषा।।

पुनः क्षीरप्रयोगं च बस्तिकर्म विरेचनम्।

क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्तः पित्तोदरं जयेत्॥' - च.चि.१३/६६ ते ६९

पित्तोदरामध्ये रुग्ण बलवान असेल तर सुरुवातीसच विरेचन घावे, रुग्ण दुर्बल असेल तर मात्र अनुवासन किंवा क्षीरबस्तीचा प्रयोग करावा. विरेचनासाठी त्रिवृत् कल्प दुधाबरोबर घावा किंवा शिकेकाई, त्रायमाण, आरग्वध यांनी सिद्ध केलेले दूध वापरावे.

पित्तोदरामध्ये कफाचा अनुबंध असेल तर दूध व मूत्राचा प्रयोग करावा. जर वाताचा अनुबंध असेल तर तिक्त द्रव्यांनी सिद्ध केलेले घृत व दूध विरेचनासाठी वापरावे. दूध, बस्ति आणि विरेचनाचा उपयोग पित्तोदरात क्रमाक्रमाने करावा. अन्य उदरप्रकारापेक्षा पित्तोदरात स्रोतोरोध थोडा कमी असतो म्हणूनच विरेचनासाठी फार तीक्ष्ण विरेचन करणाऱ्या जयपालाचा उपयोग करण्याऐवजी त्यामानाने मृदु द्रव्यांचा उपयोग करणे लाभदायी ठरते.

शमन चिकित्सेमध्ये औषधी द्रव्यांपैकी आरोग्यवर्धिनी २५० मि. ग्रॅ. + सूतशेखर २५० मि. ग्रॅ. हे मिश्रण अत्यंत लाभदायी ठरते. रुग्ण फारच दुर्बल असेल तर साध्या सूतशेखर ऐवजी सुवर्णसूतशेखर १२५ मि.ग्रॅ. दुधाबरोबर दिवसातून ३ वेळा घावे.

कफोदर :

'स्निग्धं स्विन्नं विशुद्धं तु कफोदरिणमातुरम्।

संसर्जयेत् कटुक्षारयुक्तैरनैः कफापहैः॥'

गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूणाधिस्कृतिभिस्तथा।

सक्षारैस्तैलपानैश्च शमयेत् कफोदरम्॥'- च.चि. १३/७०, ७१

कफोदरात चिरपाकीत्व असते. अजातोदकावस्था बरेच दिवस टिकून असते. जलाची संचिती फार हळूहळू होत असते.

कफोदरी रुग्णास सुरुवातीस अजातोदकावस्थेमध्ये स्नेहस्वेद देऊन विरेचन घावे. विरेचनासाठी जयपालासारख्या तीक्ष्ण विरेचन करणाऱ्या औषधांचा वापर करावा. कफोदरात कफदुष्टी असूनही वमन देऊ नये. वमनोपक्रमात आकंठपान घावे लागते. आकंठपानासाठी घेतलेले द्रव द्रव्य उपस्नेह न्यायाने कोठाबाहेर पडून अंतस्त्वचेत जाऊन उदरवृद्धि होऊ शकते व म्हणूनच हे सर्व टाळण्यासाठी कफोदरात वमन निषिद्ध समजले जाते.

विरेचनानंतर कटु, क्षारयुक्त व कफघ्न अशा अन्नाने संसर्जन क्रम करावा. गोमूत्र, आसवारिष्टे, त्रिकटु, कुलत्थ, पिप्पली यांसारखी कफघ्न द्रव्ये, अयस्कृति आणि क्षारयुक्त तैलांचा प्रयोग औषधांमध्ये करावा.

औषधी कल्पांपैकी आरोग्यवर्धिनी २५० मि.ग्रॅ. + वज्रक्षार २५० मि.ग्रॅ. हे मिश्रण लाभदायी ठरते. सूर्यक्षार ही उपयुक्त ठरतो. विशेषतः जेव्हा मूत्राचे प्रमाण कमी होते त्यावेळी सूर्यक्षार १२५ मि.ग्रॅ. / ३ वेळा वापरल्यास अपेक्षित लाभ दिसतो.

दूष्योदर :

'सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत क्रियाः।

सोपद्रवं तु निर्वृत्तं प्रत्याख्येयं विजानता॥'- च.चि. १३/७२

सान्निपातिक उदरामध्ये सर्वच दोषांचा विचार करून ज्या दोषाचे आधिक्य असेल त्याची चिकित्सा प्रथम करावी लागते. दूष्योदर हा एक प्रत्याख्येय व्याधि आहे. जे विशेष कल्प वापरले जातात त्यामध्ये भल्लातक अधिक उपयुक्त आहे. भल्लातकपर्पटी २५० मि.ग्रॅ.+ आरोग्यवर्धिनी २५० मि.ग्रॅ. + सूतशेखर २५० मि.ग्रॅ. हे मिश्रण अधिक लाभदायी ठरते.

प्लीहोदर - यकृतददाल्युदर :

'लिंगैः प्लीहन्यधिकान् दृष्ट्वा रक्तं चापि स्वलक्षणैः।

चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथाबलम्॥

स्नेहं स्वेदं विरेकं च निरुहमनुवासनम्।

समीक्ष्य कारयेद्वाहौ वामे वा व्यधयेत् सिराम्॥'- च.चि. १३/७४, ७५.

प्लीहोदरात निरनिराळ्या दोषांचा प्रकोप व रक्तदुष्टी यांची लक्षणे ध्यानात घेऊन त्या अनुषंगाने चिकित्सा करावी लागते. स्नेहन, स्वेदन, निरूह, अनुवासन इत्यादींचा यथायोग्य प्रयोग केल्यानंतर सिराव्यध करून रक्तमोक्षण करावे. प्लीहोदरासाठी डाव्या हाताच्या कोपरातील तर यकृतोदरासाठी उजव्या हाताच्या कोपरातील सिराचा व्यध करावा.

शमन चिकित्सेमध्ये प्लीहोदरात शरपुंखा आणि विशेषतः यवक्षार, वज्रक्षार, पलाशक्षार, अर्कपत्रक्षार वापरले जातात. ताम्र भस्म हेही लेखन कर्म करणारे एक चांगले द्रव्य असून त्याचाही उपयोग अनेक वेळा केला जातो.

प्लीहा किंवा यकृत प्रदेशी दहनकर्म हेही लाभदायी ठरते.

विशेष उपयुक्त कल्प :

१. वज्रपुंखा (शरपुंखा युक्त औषध) २ गोळ्या/ ३ वेळ.
२. शरपुंखाचूर्ण ५०० मि.ग्रॅ./ ३ वेळ ताकाबरोबर घेणे.
३. रोहितकारिष्ठ ४ चमचे/ २ वेळ.
४. ताम्रभस्म ३० मि. ग्रॅ. + प्रवाळ पंचामृत २५० मि.ग्रॅ./ ३ वेळ.
५. गोमूत्र ५० ते १०० मि.लि. दररोज १ वेळ.

दकोदर :

'अपां दोषहराण्यादौ प्रदद्यादुदकोदरे।

मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारवन्ति च॥

दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत्।

द्रवेष्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः॥'- च.चि. १३/११, १२.

दकोदरामध्ये जातोदकावस्थेतील सर्व उपचार करावे लागतात. तीक्ष्ण विरेचन, मूत्रयुक्त आणि क्षारयुक्त औषधांचा उपयोग आवश्यक ठरतो. विरेचनासाठी जयपालाचे कल्प किंवा स्नुही क्षीर वापरले जाते. दूध सोडून अन्य द्रवपदार्थ व जलपान हे पूर्णतः बंद करावे लागते.

छिद्रोदर - बद्धोदर :

अन्य उदरप्रकारापेक्षा अगदी वेगळी चिकित्सा या दोन प्रकारांत करावी लागते. शल्यचिकित्सा आवश्यक असते.

'वामं कुक्षिं मापयित्वा नाभ्यधश्चतुरंगुलम्।

मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिषक्।

विपाटयान्नं ततः पश्चाद्वीक्ष्य बद्धक्षतान्नयोः।

सर्पिषाऽभ्यज्य केशादीनवमृज्य विमोक्षयेत्॥'- च.चि. १३/१८३, १८४.

नाभीच्या खाली डाव्या बाजूस ४ अंगुलावर शस्त्राने छेद घ्यावा. उदरगुहेमध्ये बद्ध वा क्षत जे झाले असेल ते दूर करावे नंतर त्या ठिकाणी पिपीलिकांचा प्रयोग करून पुन्हा उदरत्वचेचे सीवन करावे.

उदरामध्ये जलविस्त्रावण

उदर हा एक कायचिकित्सेने साध्य असा व्याधि असून या उदररोगाच्या जातोदकावस्थेमध्ये उदरात संचित झालेले जल विरेचनाद्वारे शरीराबाहेर काढून टाकावे व यासाठी नित्य विरेचनाचा उपयोग करावा अशा प्रकारची चिकित्सा सांगितली जाते. विरेचनाने संचित जल बाहेर काढून टाकण्याची क्रिया घडतेच पण त्याचबरोबर पित्ताचे शोधन झाल्याने पुनःपुन्हा पाक होऊन जलनिर्माण होण्याचे कार्यास खीळ बसते, संप्राप्तिभंग होतो व यामुळेच उदरी रुग्णातील संचित जल क्रमाक्रमाने कमी होत जाते.

उदरातील हे संचित जल त्वरेने कमी व्हावे यासाठी काही वेळा उदरातून जल विस्त्रावण करून हे जल बाहेर काढून टाकले जाते. पण हा योग्य चिकित्सोपक्रम नव्हे. कारण यामुळे संप्राप्तीचा भंग न झाल्याने पुन्हा लगेचच पूर्ववत् जलसंचिती होते व रुग्णास अधिकच दौर्बल्य प्राप्त होते.

याप्रकारे उदरातून जलविस्त्रावण करणे हे सर्वसामान्यपणे अयोग्य असले तरीही उदरातून अशाप्रकारचे जलविस्त्रावण करणे हे काही अवस्थांमध्ये अवश्यंभावी ठरते. विशेषतः उदरात अत्यधिक प्रमाणात जलसंचिती होऊन त्यामुळे उदराचा आकार बराच वाढला असेल व या जलाच्या दाबामुळे प्राणवह स्रोतसाचे प्राकृत कर्मास अडथळा उत्पन्न होऊन, प्राणाचे विमार्गगमन होऊन जर श्वासादि लक्षणे निर्माण झाली असतील तर मात्र नाईलाजाने या बलवान उपद्रवाची चिकित्सा त्वरेने करावी लागते. रुग्णास लगेच थोडासा तरी आराम मिळावा यासाठी अशा अवस्थेत जलविस्त्रावण करावे लागते.

सामान्यतः नाभीच्या खाली व वाम बाजूस ४ अंगुले या ठिकाणाहून हे जलविस्त्रावण केले जाते. यासाठी त्रीहीमुख वक्राचा उपयोग होतो.

(जलविस्त्रावण विधीचे विस्ताराने वर्णन माझ्याच 'आयुर्वेदीय पंचकर्म विज्ञान' या पुस्तकात पहावयास मिळेल.)
जलविस्त्रावणांमध्ये जल बाहेर पडत असताना रुग्णास हळूहळू आराम पडू लागतो. उदरजलाने प्राणवह स्रोतसाचे जे पडून होत असते ते कमी होत जाते. उदराला लागलेली तडसही कमी होते व म्हणूनच रुग्ण सुखावतो.
असे जरी असले तरी एकाच वेळी सर्व जलाचे निर्हरण मात्र कधीच करू नये. जलनिर्हरण हे हळूहळू झाले पाहिजे.
जर एकदम अधिक प्रमाणात फार वेगाने जल बाहेर काढले गेले तर मात्र उदरात अचानक निर्माण झालेल्या पोकळीमुळे तीव्र स्वरूपाचा वातप्रकोप होऊन मूर्च्छा, मोह व क्वचित् मृत्यू हे गंभीर उपद्रव उत्पन्न होण्याची शक्यता असते.
जलनिर्हरणानंतर लगेच घट्ट असा पट्टबंध बांधणे हेही वातप्रकोप टाळण्यासाठी आवश्यक ठरते.

पथ्यापथ्य

उदरामध्ये दुग्धपानास असणाऱ्या विशेष महत्वाचे विवेचन पूर्वीच केलेले आहेच. जोपर्यंत जातोदकावस्था आहे तो पर्यंतच नव्हे तर नंतरही एक वर्षपर्यंत रुग्णास दुग्धपान करावे लागते, अन्य आहारद्रव्यांचा विचार, पथ्यापथ्याचा विचार हा केवळ अजातोदकावस्थेतच संभवतो.

उदर हा अग्निमांद्यप्रधान व्याधि असल्याने आहार हा अत्यंत लघु व दीपन असा असावा हे स्पष्टच आहे.

'रक्तशालीन् यवान् मुद्गान् जांगलांश्च मृगद्विजान्।

पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुसिधुं तथा सुराम्।।

यवागूमोदनं वाऽपि यूषैरद्याद्रसैरपि।

मंदाप्लस्नेहकटुभिः पंचमूलोपसाधितैः।।'- च.चि. १३/१५, १६.

शालिषष्टिक, यव, मुद्ग यापासून बनविलेली यवागू ही अम्ल, स्नेह युक्त द्यावी. कटु द्रव्ये आणि पंचमूले यांनी सिद्ध मांसरस वापरावेत. यासाठी जांगल प्राण्यांचे मांस वापरावे. दुग्ध, मूत्र, आसव, आरिष्ट, मद्य, सुरा यांचे सेवन करावे.

उदरी रुग्णात ताजे गोड ताक हेही पथ्यकर ठरते. ज्यातील स्नेहांश काढून टाकला आहे, जे किंचित् सांद्र व मधुर आहे असे तक्र रोग्यास द्यावे. हे ताक विविध प्रकारांनुरूप निरनिराळ्या औषधांनी सिद्ध करून देणे चांगले. वातज उदरात पिप्पली व लवणसिद्ध, पित्तजात यष्टिमधु सिद्ध, कफजात यवानि, सैधव, जीरक, त्रिकटु यांनी सिद्ध केलेले, प्लीहोदरात वच-शुठी-शतपुष्पा सिद्ध तर दूष्योदरात त्रिकटु, यवक्षार, सज्जीक्षार यांनी सिद्ध केलेले तक्र वापरावे.

वातज व कफज उदरात विशेषतः गौरव, आनाह, आध्मान, अरोचक यांसारख्या लक्षणांसाठी तक्र हे विशेष पथ्यकर आहे.

पटोल, कटौल, पुनर्नवा, शिशु या भाज्या आणि कुलत्थ, मूग, शालिषष्टिक ही धान्ये पथ्यकर आहेत.

विहार - रुग्ण अत्यंत दुर्बल झालेला असतो. कोणत्याही क्रिया करण्यास असमर्थ असतो व म्हणूनच संपूर्ण विश्रांती आवश्यक असते.

अपथ्य - आनूप, औदक मांस, पिष्टमय पदार्थ, अतिउष्ण, लवण, विदाही, गुरु, अभिष्यंदी द्रव्ये, जलपान, व्यायाम, चंक्रमण, दिवास्वप्न हे अपथ्यकर असतात.

अपुनर्भव चिकित्सा

उदरी रुग्णांत अपुनर्भवाचे दृष्टीने पर्पटीकल्प हे फार महत्वाचे. पर्पटी ही अग्निदीपन करणारी, ग्राही असून ग्रहणी या अवयवाला बल देणारी असते. रसपर्पटी, पंचामृत पर्पटी व सुवर्ण पर्पटी यांचा यासाठी उपयोग होतो.

अपुनर्भव चिकित्सेत भल्लातक, पिंपळी ही महत्वाची औषधी द्रव्ये. भल्लातक व पिंपळी ही द्रव्ये उत्कृष्ट अग्निवर्धक असून स्रोतोविबंध दूर करणारी व महास्रोतसाला बल देणारी आहेत. पिप्पली कल्पापैकी चौसष्टी पिंपळी व भल्लातक कल्पापैकी भल्लातक पर्पटी किंवा भल्लातकासव हे कल्प महत्वाचे. रसपर्पटी २० मि.ग्रॅ. + भल्लातक पर्पटी २५० मि.ग्रॅ.

* चौसठी पिंपळी २५० मि.मॅ. हे मिश्रण दिवसांतून ३ वेळा दुधाबरोबर घावे किंवा अनुपानासाठी अग्निदीपनासाठी प्रसिद्ध असणाऱ्या घृताचा उपयोग करावा.

रुग्ण व्याधिमुक्त झाल्यानंतरही पुढे किमान दोन वर्षे तरी ही अपुनर्भव चिकित्सा चालू ठेवणे आवश्यक असते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

उदर - Ascitis

प्राकृत अवस्थेमध्ये आमाशयात अन्नाचे पचन झाल्यावर अन्नवह स्रोतसांतून अन्नरस हा केशिकांच्या (Capillaries) द्वारे शोषिला जातो व तो Lymph मधून एकतात व पुढे हृदयात पोहोचतो. कोणत्याही कारणाने या केशिकांचे ठिकाणची सवणक्षमता (Permeability) विकृत झाली, अथवा रसवाहिन्यांच्या मार्गात अवरोध उत्पन्न झाला, तर रसधातू अवकाशयुक्त अशा ठिकाणी एकत्र येऊ लागतो व या प्रकारेच Peritoneal Cavity मध्ये रससंचिती झाल्याने उदराची उत्पत्ति होते.

An accumulation of serous fluid in the peritoneal cavity असे याचे वर्णन केले जाते. अर्वाचिन दृष्टीने महत्त्वा याची महत्त्वाची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. हृद्रोग (C.C.F) यामध्ये हृदय हे पूर्णांशाने रक्त आपल्याकडे खेचू शकत नाही. त्यामुळे पादराशय व कासांतले उदराची उत्पत्ति होते.

२. वृक्करोग - मूत्रातून Albumin चे क्षरण अतिप्रमाणात होऊ लागते. रक्ताचे Osmotic Pressure कमी होते. रक्तवाहिन्यांची Permeability वाढते आणि उदरात जलसंचिती होऊ लागते.

३. प्रतिहारिणी महासिरात अवरोध Portal obstruction यामुळे उदरभागातील सिरामध्ये असणाऱ्या रक्तावरून द्रव वाढतो व उदराची निर्मिती होते.

४. क्षयजन्य उदरावरण शोथ (Tubercular Peritonitis) यामध्येही शोथामुळे रक्तवाहिन्यांची Permeability वाढून उदराची उत्पत्ति होते.

उदरामध्ये खालील लक्षणे प्राधान्ये करून दिसतात-

१. उत्सेध (Abdominal enlargement),

२. परिवृत्त नाभी (Everted umbilicus)

३. जलक्षोभ (Fluid Thrill),

४. चलमंद ध्वनि (Shifting dullness),

५. क्षुधानाश (Loss of appetite),

६. दौर्बल्य (General debility).

□□□

व्याख्या

'उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुः निचयादतः।' - मा.नि./शोथ.

शरीरचा प्राकृत आकार बदलून त्या ठिकाणी उंचवटा येणे, त्यात काहीतरी साठले आहे असे वाटणे या लक्षणासच शोथ असे म्हणतात. शोथ, शोफ, श्वयथु हे पर्यायवाची शब्द आहेत. व्यावहारिक भाषेत यालाच सूज येणे असे म्हणतात. शोथ हा एक बाह्य मार्गातील व्याधि आहे. अनेक व्याधींमध्ये शोथ हा लक्षणस्वरूप असतो, तसेच तो स्वतंत्रही आढळून येतो.

प्रकार

१. 'दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विषादपि।' - मा.नि./शोथ.

२. 'तत्र शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, ते पुनः द्विविधा निजागंतुभेदेन।'

- च.सू. १८/३

३. द्विधा वा निजमागनुं सर्वांगैकांगं च।

पृथूनतप्रथितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः।' - अ.ह.नि. १३/२३

शोथ मुख्यतः दोन प्रकारचा असतो. निज आणि आगंतु.

माधवनिदानकारानी निज शोथाचे एकदोषज ३, द्वंद्वज ३ आणि सान्निपातिक १ असे प्रकार केलेले असून आगंतु शोथाचे अभिघातज आणि विषज असे दोन प्रकार सांगितलेले आहेत. चरकानी मात्र निजाचे केवळ वातज, पित्तज आणि कफज असे ३च प्रकार वर्णिलेले आहेत. द्वंद्वज आणि सान्निपातिक प्रकारात प्रकृतिसमसमवायजन्य लक्षणे असल्याने हे स्वतंत्र प्रकार चरकानी सांगितलेले नाहीत असे विवेचन मधुकोष टीकेमध्ये मिळते.

चरकानी आश्रयभेदानेही काही शोथ प्रकार सांगितले आहेत. सर्व शरीरव्यापी, अर्ध शरीर व्यापून असणारा व मर्यादित अवयवापुरता असणारा शोथ असे हे प्रकार होत.

अष्टांगहृदयकारानी पसरलेला, उंचवटा अधिक असणारा व ग्रंथिरूप असे शोथाचे ३ प्रकार सांगितलेले आहेत.

हेतू

'शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरुपसेवा।

दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्ट गरोपसृष्टान्ननिषेवणं च।।

अर्शास्यचेष्टा न च देहशुद्धि मर्मोपघातो विषमा प्रसूतिः।।

मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः।।-च.चि. १२/३, ४

शोथाच्या हेतूंचा विचार करताना निजशोथाचे हेतू व आगंतु शोथाचे हेतू यांचा वेगळा विचार करावा लागतो. निरनिराळ्या व्याधीमुळे किंवा पंचकर्मासारख्या उपक्रमामुळे किंवा उपवासाने ज्याचे शरीर क्षीण झाले आहे अशा व्यक्तीने जर एकाएकी, अधिक प्रमाणात गुरु, अम्ल, स्निग्ध, शीत, लवण, क्षार वा अतितीक्ष्ण, उष्ण पदार्थांचे सेवन केले, दह्यासारखे अभिष्यंदी पदार्थ, विरुद्ध, दुष्ट, अतिरूक्ष वा गरविषयुक्त अशा प्रकारचे अन्न, जल वा अन्य पदार्थांचे सेवन केले तर शोथ उत्पन्न होतो. या व्यक्तींनी अतिचंक्रमण, अतिश्रम, अतिव्यायाम, या सारख्या हेतूंचे सेवन केले तरीही शोथाची उत्पत्ति होऊ शकते.

छर्दि, अलसक, विसूचिका, कास, श्वास, अतिसार, धातुक्षय, शोष, राजयक्ष्मा, पांडू, ज्वर, उदर, प्रदर, भगंदर, अर्शा, कुष्ठ, कंडू, पीडका, गर्भपात, गर्भस्त्राव, सूतिकावस्थेतील मिथ्या उपचार या कारणांनीही शोथ उत्पन्न होतो. अर्थात या व्याधींमध्ये येणारा शोथ हा लक्षण स्वरूप वा उपद्रव स्वरूप असतो असे म्हणता येईल.

शोथाचे हेतू सांगताना चरकानी मर्मोपघात असाही एक हेतू सांगितलेला आहे. हा मर्मोपघात निज शोथाचे संदर्भात सांगितलेला आहे हे विशेष. हृदय व बस्ति (वृक्क) यांच्या उपघाताने शोथ आढळून येतो हे प्रत्यक्षात अनेक वेळा पहावयास सापडतेच.

आगंतु शोथाचे हेतू

बाह्य आघात (मार लागणे, कापणे, भोसकले जाणे इत्यादि), विव्वा, खाजकुहली या किंवा यासारख्या वनस्पतींचा स्पर्श, निरनिराळ्या किड्यांचा स्पर्श वा ते चिरडले जाणे, विषारी प्राण्यांच्या दात, शिंगे, नख यांनी ब्रण होणे तसेच समुद्रावरून येणारे विषारी वारे, हिमबाधा वा अग्निबाधा ही सर्व आगंतु शोथाची कारणे आहेत.

संप्राप्ति

१. 'बाह्याः सिराः प्राप्य यदा कफासृक् पित्तानि सद्रूषयतीह वायुः।
तैर्बद्धमार्गः स तदा विसर्पन्नुत्सेधलिंगं श्रयथुं करोति।।' - च.चि. १२/६
२. 'पित्तरक्तकफान्वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिः सिराः।
नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्यात्विड्मांससंश्रयम्।।
उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः।।' - मा.नि./शोथ.

वर सांगितलेल्या कारणांनी शरीरातील रक्त, पित्त व कफ यांची दुष्टी होते. याचबरोबर वात ही प्रकुपित होतो. हा प्रकुपित झालेला वायु पित्त, रक्त आणि कफ यांना शरीरातील बाह्य सिरांमध्ये घेऊन जातो. बाह्य सिरांमध्ये आलेल्या या पित्त, रक्त, कफ यांचेमुळे सिरांचे ठिकाणी अवरोध निर्माण होऊन त्यामुळे वायूचे मार्गांतही अवरोध निर्माण होतो. या अवरोधामुळेच बाह्य सिरांत असलेल्या दोषांचे विमार्गगमन होऊन ते सिरांच्या बाहेर पडू लागतात व त्वचा आणि मांस यांचा आश्रय करून राहतात. स्रोतोरोध- त्यामुळे वातप्रकोप- त्यामुळे कफ, पित्त, रक्त यांचे बाह्य सिरांकडे जाणे त्यामुळे पुन्हा अधिक स्रोतोरोध हे न संपणारे विष चक्र सुरू होते व शोथ अधिकाधिक वाढत राहतो.

शोथ संप्राप्ति

हेतूसेवन

वात प्रकोप

स्वकारणाने प्रकुपित झालेल्या रक्त, पित्त व कफ यांचा शरीरातील बाह्य सिरांचे ठिकाणी येणे.

सिरांचे ठिकाणी अवरोध

वायूचे मार्गांतही अवरोध

बाह्य सिरांचे ठिकाणी संचित झालेल्या दोषांचे विमार्गगमन

सिरांच्या बाहेर पडून त्वचा, मांस यांचा आश्रय

शोथ

शोथाची संश्रान्ति सांगताना आयुर्वेदीय मूळ ग्रंथात कोटेही उदक धातूच्या दुष्टीचा साक्षात उल्लेख केलेला नाही. परंतु प्रत्यक्षात मात्र शरीरातील आप्यांश हा त्वचा आणि मांस यांच्या ठिकाणी संचित होताना दिसतो. बाह्य सिरांमध्ये विमार्गगमन होऊन बाहेर पडणारे पित्त, रक्त, कफ हे भावप्रदाय हे सर्व द्रवधातूच आहेत, हे येथे लक्षात घेतले पाहिजे. शोथाचे विवेचन करताना रस धातूची दुष्टीही साक्षात सांगितलेली दिसत नाही. परंतु शोथामध्ये रसाचेच विमार्गगमन होते व या रसाबरोबरच पित्त, रक्त आणि कफ बाहेर पडतात असे म्हणणे अधिक संयुक्तिक आहे. या विधानास हारित संहितेचा आधार ही आहे.

'रसे सर्वांगुगाः शोफाः सर्वदिहानुगाः रसाः।' - हारित/तृतीय खंड

रसाश्रित उदक सर्व शरीरास व्यापून सर्वांग शोथ उत्पन्न करतो असे या ठिकाणी हारिताने स्पष्ट केले आहे. घरकाचार्यानी स्रोतोदुष्टीची लक्षणे सांगताना रसवह स्रोतसाच्या दुष्टीमध्ये स्रोतारोध हेही एक लक्षण सांगितले आहे (च. सू. २८/७-८) या ठिकाणी स्रोतारोध या शब्दाने शोथ हा व्याधि अभिप्रेत आहे असे मानता येते. कारयप संहितेमध्ये दूष्यांचे वर्णन करताना अधिष्ठान म्हणून त्वचा व मांस याबरोबरच मेदाचाही उल्लेख केलेला आहे.

शोथाच्या प्रकारानुरूप कधी पित्त, कधी रक्त तर कधी कफाची लक्षणे अधिक व्यक्त होऊन अम्ली नरी या तिधांचीही दुष्टी थोड्याफार प्रमाणात प्रत्येक प्रकारात असतेच हे स्पष्ट आहे.

पूर्वरूपे

१. 'तत्पूर्वरूपं दवथुः सिरायामोऽंगगौरवम्।' - अ.ह.नि. १३/३०

२. 'उष्मा तथा स्याद्दवथुः सिराणामायाम इत्येव च पूर्वरूपं।।' - च.चि. १२/८

शरीराची उष्णता वाढणे, दाह होणे, सिरा ताणल्याप्रमाणे वेदना होणे, अंग जड होणे ही शोथाची पूर्वरूपे आहेत.

सामान्य लक्षणे

'सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमुष्माऽथ सिरातनुत्वम्।

सलोमहर्षाऽंगविवर्णता च सामान्यलिंगं श्वयथोः प्रदिष्टम्।।' - च.चि. १२/९

शरीरावर येणारी सूज एके ठिकाणी मर्यादित न राहता पसरत जाणे, ज्या ठिकाणी सूज असेल त्या ठिकाणी गौरव, उष्ण स्पर्श जाणवणे, त्या ठिकाणच्या सिरा बारीक होणे, त्वचेचे ठिकाणी विवर्णता येणे ही शोथाची सामान्य लक्षणे आहेत. या स्थानिक लक्षणांचे जोडीला रोमहर्ष हे लक्षणही सर्वदिहगत अशा स्वरूपात मिळते.

शोथ व्याधि आणि शोथ लक्षण यामध्ये व्यवच्छेद करण्याचे दृष्टीने 'अनवस्थितत्व' म्हणजेच पसरत जाणे हे एकमेव लक्षण उपयोगी पडते. गौरव, उत्सेध, उष्णस्पर्श, सिरातनुत्व ही अन्य लक्षणे मात्र शोथ लक्षणात्मक असूनही असतातच. सूज पसरत चालली तर तो शोथ व्याधि, याउलट शोथ न पसरता एकाच ठिकाणी राहिला तर ते लक्षण हा व्यवच्छेद करावा लागतो.

विशेष लक्षणे

वातज शोथ :

१. 'चलस्तनुत्वक्परुषोऽरुणोऽसितः प्रसुप्तिहर्षार्तियुतोऽनिमित्ततः।

प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो बली च श्वयथुः समीरणात्।।' - च.चि. १२/१०

२. 'वाताच्छोफश्चलो रुक्षः खररोमाऽरुणासितः।

संकोचस्पंदहर्षार्तितोदभेदप्रसुप्तिमान्।।

क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत्पीडितस्तनुः।

स्निग्धोष्णमर्दनैः शाम्येद्रान्नावल्पो दिवा महान्॥

त्वक् च सर्षपलिप्तेव तस्मिंश्चिमिचिमायते॥' - अ.ह.नि. १३/३१, ३२

वातज शोथ हा चल असतो. म्हणेजच हा फार चटकन पसरतो. तो स्पर्शाला मृदु असतो. शोथावरील त्वचा व केस हे मात्र स्पर्शाला रुक्ष आणि खरखरीत असतात. शोथावरील त्वचेचा वर्ण हा अरुण किंवा कृष्ण असा असतो. अवयवांचा संकोच होतो. शोथाच्या ठिकाणी स्पंद, हर्ष, तोद, भेद, सुप्ति यासारखी लक्षणे दिसतात. शोथ अचानक वाढतो तसाच लगेच कमीही होतो. शोथाच्या जागी बोटाने दाबले असता जो खळगा निर्माण होतो तो बोट काढल्यावर लगेच भरून येतो. (प्रोन्नमति प्रपीडितः). शोथ दिवसा वाढतो व रात्री कमी होतो. स्निग्ध व उष्ण अशा उपचारांनी या शोथात उपशम मिळतो.

दिवसा हालचालीने वाढणारा हा शोथ सायंकाळी साहजिकच सर्वांत अधिक असतो. रात्री विश्रांती घेतल्यानंतर शोथ कमी होत जातो व सकाळी उठण्याचे वेळी अगदी अल्प प्रमाणात आढळून येतो. हृदयाच्या उपघातामुळेच रसाचे विक्षेपणाचे कार्यात अडथळा आल्याने रसधातु स्वभावतःच पादभागी अधिक साठू लागतो, कारण अपघातूचा अधोगामित्व हा स्वभावच आहे. यामुळेच हा शोथ पहिल्यांदा पायावर येतो व नंतर क्रमाक्रमाने सर्व शरीरावर पसरतो.

पित्तज शोथ :

१. 'मृदुः सगंधोऽसितपीतरागवान् भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः।

य उच्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत् स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान्॥' - च.चि. १२/११

२. 'पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताप्ररोमकृत्।

शीघ्रानुसारप्रशमो मध्ये प्राग्जायते तनुः॥

सतृड्दाहज्वरस्वेददक्लेदमदभ्रमः।

शीताभिलाषी विड्भेदी गंधी स्पर्शासहो मृदुः॥' - अ.ह.नि. १३/३३, ३४

पित्तज शोथामध्ये शोथप्रदेश रक्त, पीत अथवा नीलवर्णाचा असतो या ठिकाणी स्पर्शासहत्व असते. हा शोथ फार लवकर पसरतो, तसेच लवकर कमी ही होतो. शोथाच्या ठिकाणी मृदु स्पर्श असतो. त्या ठिकाणी दाह हे लक्षण असून पाक होण्याची प्रवृत्तीही या शोथ प्रकारात अधिक असते. रोग्याच्या अंगाला एक प्रकारचा उग्र गंध येतो. सार्वदेहिक लक्षणांत भ्रम, ज्वर, स्वेद, तृष्णा, क्लेद, मद, दाह, द्रवमलप्रवृत्ति आणि आरक्त नेत्रता यासारखी लक्षणे आढळतात. या शोथाची सुरुवात सामान्यतः शरीराच्या मध्यभागापासून होते.

कफज शोथ :

१. 'गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमिवह्निमांघकृत्।

स कृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो न चोन्नमेद्रान्निबली कफात्मकः॥' - च.चि. १२/१२

२. 'कण्डूमान् पाण्डुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः।

स्निग्ध श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानो निद्राच्छर्दीग्निसादकृत्॥

आक्रान्तो नोन्नमेत्कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः।

स्रवेन्नसृक् चिरात्पिच्छां कृशशस्त्रादिविक्षतः॥

स्पर्शाष्णाकांक्षी च कफात्॥' - अ.ह.नि. १३/३५, ३६

कफज शोथात त्वचा पांडुरवर्णाची असते. शोथ हा फार स्थिर असतो. म्हणजेच तो अतिशय हळूहळू पसरतो आणि त्याचप्रमाणे कमी होण्यासही फार दिवस लागतात. शोथाचा स्पर्श स्निग्ध, श्लक्ष्ण, गुरु, कठीण व शीत असतो. शोथावर बोटाने दाबले असता येणारा खळगा लवकर भरून येत नाही. (नोन्नमति प्रपीडितः)

रात्री हालचाली कमी असल्याने कफ प्रकोप होऊन शोथ वाढत जातो. तर दिवसा हालचालीमुळे कमी होतो. याचाच अर्थ प्रातःकाली सर्वाधिक असा असतो. हा शोथ मुखापासून सुरुवात होऊन नंतर सर्व शरीरावर पसरतो.

सार्वदेहिक लक्षणांमध्ये प्रसेक, अग्निमांद्य, अतिनिद्रा, अरुचि, छर्दि या सारखी लक्षणे प्रामुख्याने दिसतात. प्रत्यक्षामध्ये या शोथ प्रकारात वरील सर्व लक्षणांच्या जोडोला अल्प आणि आविल मूत्रता हे लक्षणही आढळते. बस्ति (वृक्क?) या मर्माच्या उपघाताने कफज शोथ उत्पन्न होतो असे दिसते. **द्वंद्वज आणि सान्निपातिक शोथ** : यामध्ये प्रकृतिसभसमवायजन्य तत् तत् दोषांची लक्षणे मिळतात.

आगंतु शोथ :

१. '.....स्याद्विसर्पवान्।

भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः।।' - मा.नि./शोथ

२. मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः।।' - मा.नि./शोथ

सुश्रुतांनी व माधवनिदानकारानी आगंतु शोथाचे अभिघातज व विषज असे जरी दोन प्रकार सांगितले असले तरी या दोन्ही प्रकारांत लक्षणे बरीचशी सारखी आहेत. यामध्ये पित्ताची सर्व लक्षणे आढळतात. हा शोथ फार भरभर पसरतो. तीव्र वेदना, दाह, उष्णस्पर्श व आरक्तवर्णता ही यात आढळणारी प्रमुख लक्षणे. दाह हे लक्षण विषजन्य शोथात फारच अधिक प्रमाणात असते. कंडू, शरीरावर मंडलोत्पत्ति यासारखी लक्षणेही बरेचवेळा मिळतात.

उपद्रव

'छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च।

सप्तकोऽयं सदौर्बल्यः शोफोपद्रवसंग्रहः।।' - च.सू. १८/१६

छर्दि, श्वास, अरुचि, तृष्णा, ज्वर, अतिसार आणि दौर्बल्य हे सात उपद्रव चरकाचार्यांनी वर्णिलेले आहेत. हिक्का, कास, वातबलासकज्वर हेही शोथाचे उपद्रव अन्यत्र वर्णिलेले आढळतात. कफज शोथामध्ये मूत्राघात हाही एक प्रमुख उपद्रव अनेक रुग्णांमध्ये मिळतो.

साध्यासाध्यत्व

नवीनच उत्पन्न झालेला आणि उपद्रवरहित शोथ हा साध्य असतो. दुर्बल, इतर व्याधीमुळे कृश झालेल्या रुग्णात उत्पन्न होणारा शोथ तसेच छर्दि आदि उपद्रवानी युक्त शोथ असाध्य असतो.

शोथ मर्माश्रित असून शोथावर जर सिरादर्शन होऊ लागले तर तो असाध्य समजावा. दोषांची संचिती अधिक झाल्याने, त्वचेचा भेद होऊन त्यातून स्राव वाहू लागल्यास शोथ असाध्य होतो.

जो शोथ शरीरमध्यापासून सुरुवात होऊन सर्वांगावर पसरतो तो शोथ तसेच बस्तीच्या उपघाताने निर्माण झालेला शोथही असाध्य असतो. ज्या शोथात कुक्षी, गल, उदर या प्रदेशी अधिक प्रमाणात शोथ असतो तोही असाध्य समजावा.

पुरुषामध्ये पायापासून आरंभ होऊन सर्वांगावर पसरत जाणारा आणि स्त्री रुग्णामध्ये मुखापासून सुरू होऊन सर्वांगावर पसरत जाणारा शोथही असाध्य समजावा. पुरुषांचा अधोभाग व स्त्रियांचा उर्ध्वभाग हा स्वभावतःच लघु असतो. या ठिकाणी उत्पन्न होणारा शोथ, स्थानाच्या लघुत्वामुळे खरे पाहता, उपचारानी बरा झाला पाहिजे. प्रत्यक्षतः हा शोथ अधिक पसरतो याचाच अर्थ याठिकाणीचे दोष बलवान असतात असा होतो. बलवान दोषांमुळेच या ठिकाणी असाध्यत्व येते.

अन्य सर्व शोथ प्रकारांच्या तुलनेने पाहता कफज शोथामध्ये कष्टसाध्यता अधिक असते.

चिकित्सा

'निदानदोषतुर्विपर्ययक्रमैरुपाचरेत्तं बलदोषकालवित्।।

अथामजं लंघनपाचनक्रमैर्विशोथनैरुल्बणदोषमादितः।।

शिरोगतं शीर्षविरेचनैरधोविरेचनैरुर्ध्वरैस्तथोर्ध्वजम्।।

उपाचरेत् स्नेहगतं विरुक्षणैः प्रकल्पयेत्स्नेहविधिं च रुक्षजे।।

विबद्धावटकेऽनिलजे निरुहणं घृत तु पित्तानिलजे सतिक्तकम्॥

पयश्च मूच्छरितिदाहतर्षितेविशोधनीये तु समूत्रमिष्यते।

कफोत्थितं क्षारकटूष्पासंयुतैः समूत्रतक्रासयुक्तिभिर्जयेत्॥' - च.चि. १२/१२ते१५

शोथाची सामान्य चिकित्सा करताना, त्याला कारणीभूत असणारे हेतू, दोष तथा ज्या काळात शोथाची उत्पत्ति झाली तो काळ यांचा विचार करून चिकित्सा करावी. रोग्याच्या बलाबलाचाही चिकित्सा करताना विचार करणे आवश्यक ठरते. निदानपरिवर्जन ही शोथातील प्रमुख चिकित्सा ठरते.

शोथामध्ये दोष जर आम व प्रभूत असतील आणि रोगी बलवान असेल तर लंघन, पाचन करून शोधनोपचार करावेत. दोष शिरोगत असतील तर शिरोविरेचन करावे. पक्वाशयातील दोषांचे विरेचनाने तर आमाशयातील दोषांचे बमन करून शोधन करावे.

निदान म्हणजेच हेतूंचे विरुद्ध चिकित्सा करणे शोथात आवश्यक ठरते. शोथाला स्निग्ध पदार्थ कारणीभूत असतील तर रुक्षण करावे आणि रुक्ष पदार्थांनी शोथ आला असेल तर स्नेहन करावे.

संक्षेपाने पाहता निदान परिवर्जन, दोष प्रवृद्ध व उत्कृष्ट असतील तर जवळच्या मार्गाने शोधन आणि विपरीत गुणांच्या द्रव्यांचा उपयोग करून शमन ही शोथासाठी सामान्य चिकित्सा म्हणता येईल.

एकांग शोथ चिकित्सा :

१. 'स्वेदाभ्यंगान्समीरघ्नान् लेपमेकांगगे पुनः।' - अ.ह.चि. १७/२९

२. 'यथादोषं यथासनं शुद्धिं रक्तावसेचनम्।

कुर्वीत मिश्रदोषे तु दोषोद्रेकबलात्क्रियाम्॥' - अ.ह.चि. १७/३७

एकांग शोथासाठी अभ्यंग, स्वेदन आणि वातघ्न लेप हे प्रमुख उपचार असतात. दोष आणि अवस्थांचा विचार करून विम्लापन किंवा रक्तमोक्षण करावे.

आगंतु शोथ चिकित्सा :

आगंतु शोथासाठी सार्वदेहिक उपक्रमामध्ये मुख्यतः पित्तज शोथाप्रमाणे चिकित्सा अपेक्षित असते. स्थानिक उपक्रमामध्ये व्रणकर्म, लेप, रक्तमोक्षण, आचूषण, शीतप्रदेह, परिषेक व विषघ्न द्रव्ये यांचा उपयोग करावा.

विशेष चिकित्सा

वातज शोथ :

'स्वेदाभ्यंगाश्च वातघ्नान् सेकलेपांश्च कल्पितान्।' - योगरत्नाकर.

वातज शोथात वातघ्न द्रव्यांनी स्वेदन करावे. स्वेदनासाठी दशमूलक्वाथ किंवा दशमूलसिद्ध तैलाचा अवगाह किंवा परिषेक करावा. तत्पूर्वी तैलाने स्नेहनही करावे. मृदु विरेचन द्यावे. यासाठी एरंड स्नेह वापरावा. आहारात मांसरससिद्ध ओदन वापरावा.

वातज शोथात मलबद्धता असेल तर निरूह बस्तीचा प्रयोग करावा. यासाठी दशमूलक्वाथ वापरावा. अनुवासनही देणे अशा वेळी लाभदायी ठरते. बला तैल या चंदनबलालाक्षादि तैल अनुवासनासाठी उपयुक्त ठरते.

या प्रकारात लेपासाठी देवदार, शुंठी, रास्ना, मुस्ता या द्रव्यांचा उपयोग केला जातो. बीजपूरकादि लेपही उपयुक्त ठरतो. यात बीजपूरक, देवदार, शुंठी, रास्ना, अग्निमंथ ही द्रव्ये असतात.

वातज शोथ हा मुख्यत्वेकरून हृदय या मर्माचे ठिकाणी झालेल्या उपघातातून उत्पन्न होत असतो व म्हणूनच हृदयाला बल देणारी चिकित्सा वातज शोथात करणे जरूरीचे असते. हृदयाच्या स्नायूंना बल देणारे, या स्नायूंना संहनन (Tone) प्राप्त करून देणारे उत्कृष्ट औषधी द्रव्य म्हणजे कारस्कर हे होय. शुद्ध कारस्कर ३० मि.ग्रॅ. दिवसातून ३ वेळा किंवा कारस्कर कल्प २५० मि.ग्रॅ./ दिवसातून ३ वेळा घृत या अनुपानाबरोबर द्यावे.

हरिणशुंग हेही उत्कृष्ट हृद्बल्य आहे, सुवर्णाचाही हृद्बल्य म्हणून चांगला उपयोग होतो.

हरिणशुंग २५० मि.ग्रॅम + लक्ष्मिविलासरस ६० मि.ग्रॅ. + कारस्कर कल्प २५० मि.ग्रॅ. हे मिश्रण अधिक लाभदायी ठरते.

दशमूलारिष्ट, अर्जुनारिष्ट यांचाही वातघ्न व हृद्बल्य असल्याने वातज शोथात चांगला उपयोग होतो.

पित्तज शोथ : पित्तज शोथात दोष प्रवृद्ध असतील आणि रुग्ण बलवान असेल तर सुरुवातीस विरेचन द्यावे. यामाठी आरकध, हरीतकी, आमलकी, निशोत्तर यांचा उपयोग करावा.

शमनासाठी तिक्तक घृताचा चांगला उपयोग होतो. आरोग्यवर्धिनी २५० मि.ग्रॅ. + सूतशेखर २५० मि.ग्रॅ. या मिश्रणाचा उत्तम लाभ होतो. दुर्वादि गणातील द्रव्ये, गुडूची, प्रवाळ आणि कल्पांपैकी चंद्रकला रस हेही पित्तज शोथात उपयुक्त ठरतात.

बाह्य लेपनामध्ये पुनर्नवा, हरिद्रा, रक्तचंदन, दारुहरिद्रा, चंदन, दूर्वा, हरीतकी, वाळा, पद्मकाष्ठ, गैरीक या द्रव्यांचा उपयोग होतो.

शीतप्रदेह व परिषेक हेही पित्तज शोथात कार्यकारी ठरतात.

कफज शोथ : कफज शोथासाठी कटु, उष्ण अशी द्रव्ये, विविध प्रकारचे क्षार, मूत्र, तक्र, आसव, अरिष्ट आदींचा युक्तीने वापर करावा लागतो.

या प्रकारात दोषाधिक्य फार असेल व दोष उत्कृष्ट असतील आणि रुग्णही बलवान असेल तर सुरुवातीस वमन द्यावे. मदनफलपिप्पलीचा यासाठी उपयोग करावा. तीक्ष्ण विरेचन हेही या अवस्थेत लाभदायी ठरते. जयपालाचे अश्वकंचुकी, इच्छभेदी या सारखे कल्प तीक्ष्ण विरेचनासाठी वापरावेत.

कफज शोथामध्ये वृक्क (बरिस्त) या मर्माचा उपघात असतो असे सर्वसामान्यपणे म्हणता येते. यासाठीच मूत्रवह स्नेतसांवर कार्यकारी, मूत्रविरेचनीय द्रव्ये प्रामुख्याने वापरावी लागतात. मूत्रल औषधांच्या उपयोगाने शरीरातील क्लेद कमी होण्यास मदत होते. या उपचारानी शोथाचे प्रमाण कमी होते.

कफज शोथ हळूहळू वाढतो, कमी होतानाही फार हळूहळू कमी होतो. त्यामुळेच इतर शोथांच्या अपेक्षेने औषधोपचार अधिक दिवस करावे लागतात.

शमनीषधांत जी द्रव्ये वापरावयाची त्यामध्ये पुनर्नवा, शुंठी, देवदार, हरीतकी आर्द्रक, शिलाजतु ही द्रव्ये अधिक महत्त्वाची. या द्रव्यांचे विविध कल्प वापरले जातात. पुनर्नवादि काढा किंवा पथ्यादि काढा या सारख्या क्वाथांचा उपयोग होतो.

कफज शोथासाठी गुडार्द्रकयोग हाही एक उपयुक्त असा औषधी प्रयोग. गुडार्द्रकयोग म्हणजे गूळ + सुंठ यांचे एकत्रित मिश्रण वापरणे. दोन्ही द्रव्ये समभाग वापरली जातात. गुडार्द्रकयोग सुरुवातीस २५ ग्रॅम दिवसांतून १ वेळ घ्यावा. दररोज हळूहळू हे प्रमाण वाढवत दहाव्या दिवशी १२५ ग्रॅम सेवन करावे. तेथून पुढे ११ व्या दिवसापासून पुढे २० व्या दिवसापर्यंत तीच मात्रा चालू ठेवावी. पुढे पुन्हा मात्रा हळू हळू कमी करावी. दहा दिवसांत मात्रा पुन्हा २५ ग्रॅम पर्यंत आणावी. त्यानंतर ८ दिवसांचे अंतराने पुन्हा हा प्रयोग करावा.

शोथ, गुल्म, उदर, अर्श, प्रमेह, प्रतिश्याय, अविपाक, कास यासारख्या व्याधींवर गुडार्द्रक योग हा उत्तम योग आहे असे चरकाचार्यांनी शोथ प्रकरणातच वर्णिलेले आहे.

गोमूत्र हेही कफज शोथावरील प्रमुख औषध आहे. दररोज १०० मि.लि. गोमूत्र प्रातःकाली पिण्यास द्यावे, किंवा गोमूत्राचे विविध कल्प वापरावे. या कल्पांपैकी गोमूत्र हरीतकी हा गोमूत्रात हरीतकी भाजून तयार होणारा कल्प २ ते ६ ग्रॅम या प्रमाणात दिवसातून २ वेळा द्यावा. गोमूत्रमंडूर हाही कल्प उपयुक्त ठरतो. गोमूत्रसिद्धमंडूरभस्माला आर्द्रक स्वरसाची भावना देऊन त्यात त्रिफळा, कुटकी व चवक घालून गोमूत्रमंडूर हा कल्प बनविला जातो. शोथात येणारे धातुशैथिल्य दूर करण्याचे कार्य मंडूरभस्माकडून घडत असते.

शिलाजतुचे कल्प हेही तितकेच महत्त्वाचे. शुद्ध शिलाजतु त्रिफळाकवाथाबरोबर रोज २५० मि.ग्रॅ. दिवसातून ३ वेळा

द्यावे. हेमशिलाजतु हा हेमगर्भ १ भाग व शिलाजतु ३२ भाग यांच्या मिश्रणातून तयार होणारा कल्प अधिक उपयुक्त ठरतो. हेमगर्भ हे उत्तम योगवाही द्रव्य असून त्याच्या संयोगाने साहजिकच शिलाजतुच्या गुणाघर्मांत शतपटीने वाढ होत असते. शिलाजतुकल्पां पैकी चंद्रप्रभा २५० मि.ग्रॅ. ते ५०० मि.ग्रॅ. दिवसातून ३ वेळा वापरणेही लाभदायी ठरते.

ताम्राचे विविध कल्पही कफजशोथासाठी उपयोगी पडतात. विशेषतः कटुका असणारा ताम्रयुक्त कल्प आरोग्यवर्धिनी २५० ते ५०० मि.ग्रॅ. दिवसातून ३ वेळा वापरावा.

कफज शोथामध्ये मूत्राल्पता असते. काही वेळा मूत्राघात उत्पन्न होताना दिसतो. मूत्राचे प्रमाण वाढविण्यासाठी वजेडी लाभदायी ठरते. वजेडी म्हणजे अजा-पक्वाशय. बकऱ्याच्या मोठ्या आतड्यांचा म्हणजेच वजेडीचा ६ इंचाचा तुकडा घेऊन त्याचे बारीक तुकडे करून ते पाण्यात शिजवावे. चांगले शिजले की त्यापासून तयार होणारे सूप वापरावे. दररोज सकाळी व सायंकाळी याचा प्रयोग करावा. कषाय रसाचे हे सूप उत्तम मूत्रल असून त्यामुळे मूत्राचे प्रमाण वाढते व साहजिकच शोथ कमी होऊ लागतो.

आयुर्वेदाच्या मतानुसार मूत्राची उत्पत्ति ही सारकिट्ट विभजनाचे वेळी पक्वाशयात होते. मूत्राची उत्पत्ति ज्या ठिकाणी होते त्या शरीरावयवात मूत्रोत्पत्तीला उपकारक, मूत्रोत्पत्तीच्या कार्यावर नियंत्रण करणारे काही घटक असले पाहिजेत या कल्पनेने बकऱ्याच्या पक्वाशयापासून बनविले गेलेले सूप वापरून पाहिले असता ते उत्कृष्ट मूत्रल म्हणून कार्य करते हे अनेक रुग्णांत प्रयोग करून सिद्ध झालेले आहे.

(या विषयीचे अधिक विस्तृत विवेचन माझ्या 'निवडक रुग्ण चिकित्सा' या पुस्तकात वाचावयास मिळेल.)

कफज शोथात आरोग्यवर्धिनी २५० मि.ग्रॅ. + चंद्रप्रभा २५० मि.ग्रॅ. दिवसातून ३ वेळा मध्यावरोवर आणि पुनर्नवादि काढा ४-४ चमचे दोन वेळा हे उपचार अधिक लाभदायी ठरतात.

सर्व प्रकारच्या शोथात शोथप्रदेशी बाह्यतः लेप करणे फायद्याचे ठरते. यासाठी पुनर्नवा लेप सर्वांत चांगला. दशांग लेप, लेपगुटी, कृष्णमृत्तिका लेप, देवदार, शुंठी यांचा लेप हे अन्य उपयुक्त लेप होत.

पथ्यापथ्य

शोथाच्या रुग्णामध्ये रसवह, उदकवह स्रोतसांची दुष्टी असल्याने या रोगात जलपान निषिद्ध असते. रुग्णास काही दिवस केवळ दुधावर ठेवणे हितकर ठरते. शोथ थोडा कमी झाल्यानंतर लघु, उष्ण असा आहार अल्प प्रमाणात द्यावा. आहारात शालीषष्टीक, मूग, यव हे पथ्यकर असतात. शाकवर्गांपैकी शिमु, पटोल, पुनर्नवा, बालमूलक या भाज्या चांगल्या. जांगलमांस, कुक्कुट व गोधा मांस हेही हितकर ठरते.

अपथ्यकर आहारात ग्राम्य, आनुप मांस, लवण, शुष्क शाक, नवान्न, दही, मद्य, पिष्टमय अन्न, अध्यशन, असात्म्य व गुरु, विदाही अन्न यांचा समावेश होतो.

शोथात संपूर्ण लवणवर्जित आहार देणे आवश्यक असते. विहारात सुरुवातीस संपूर्ण विश्रांती आवश्यक. दिवास्वाप, मैथुन व व्यायाम हेही अपथ्यकर असतात.

चरकाचार्यांनी शोथ प्रकरणातच एकांग शोथाचे प्रकार म्हणून अनेक व्याधींचा उल्लेख केलेला दिसतो. काही ठराविक अवयवांपुरता असणारा हा शोथ व्याधीस्वरूप नसून केवळ लक्षण स्वरूप असतो. उदा. उपजिह्विका, गलशालुक, गंडमाला, ग्रंथी, या सारख्या चरकाचार्यांनी वर्णिलेल्या या प्रकारांत शोथाचे सामान्य लक्षण म्हणून सांगितलेले 'अनवस्थितत्व' म्हणजेच शोथ पसरणे हे लक्षण आढळत नाही. चरकाचार्यांनी वर्णिलेले हे शोथाचे प्रकार खरे पाहता स्वतंत्र व्याधी आहेत. त्यांचे हेतू, संप्राप्ति, लक्षणे व चिकित्सा ही शोथापेक्षा अगदी वेगळी आहे. त्यांचा वेगळा स्वतंत्र विचार करणेच अधिक संयुक्तिक ठरते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

शोथ - Generalised Oedema or General Anasarca

शरीरातील धातूंचे पोषण रक्तवाहिन्यांद्वारा त्या प्रदेशी असलेल्या सूक्ष्म केशिकांच्या द्वारे (Arterial Capillarie) होते.

त्वच्य पदार्थ धातूमधून बाहेर पडतात व ते Venous Capillaries द्वारा शोषिले जाऊन रक्तात मिसळतात व उत्सर्जन इंद्रियांकडून शरीराबाहेर टाकले जातात. कोणत्याही कारणाने धातूंच्या रस शोषणात बाधा उत्पन्न झाल्यास किंवा Venous Capillaries द्वारा शोषण क्रिया मंदावल्यास, अधिक द्रव हा धातूंच्या ठिकाणी जमू लागतो, त्या ठिकाणचे स्थितीस्थापकत्व कमी होते, यालाच शोथ असे म्हणतात.

कारणभेदाने या संचित द्रव्यात व त्यांच्या लक्षणांत विविधता मिळते. यामुळेच शोथाची निश्चित कारणे व लक्षणे एकत्र सांगणे कठीण आहे.

१. स्रोतसांची प्रवेश्यता (Permeability of Capillary endothelium) बदलली जाणे हे एक महत्त्वाचे कारण आहे. रक्तातील प्रथिने ही सामान्यतः अप्रवेश्य असतात. परंतु काही वेळी ही Proteins रक्ताबरोबर वाहिन्यांच्या बाहेर येतात व त्यामुळे द्रवपदार्थाच्या पुनःशोषणात बाधा येऊन शोथाची उत्पत्ती होते. अभिघात, व्रणशोथ व काही निज वा आगंतु विषद्रव्ये यामुळेही ही अवस्था प्राप्त होऊ शकते.

२. स्रोतोगत भारवृद्धी - रक्तवाहिन्यांतील रक्तभार वाढल्याने पुनःशोषणाच्या कार्यात बाधा येऊन शोथ निर्माण होते.

३. वृक्कविकारात मूत्राद्वारे Albumin बाहेर पडते. धातुरसातील Albumin चे प्रमाण कमी झाल्याने शोथाची उत्पत्ती होते.

४. रक्तातील विभिन्न घटकांचे प्रमाण बदलल्याने विशेषतः जल व लवण (NaCl) यांच्या प्रमाणातील बदलामुळे शोथ उत्पन्न होताना दिसतो.

५. धातुगत परिवर्तन - (Changes in tissue cell) धातूंच्या ठिकाणी लवण आदि पदार्थांचा अनुचित प्रकारे संचय होण्याने शोथाची निर्मिती होते.

हृद्रोग (C.C.F.), वृक्करोग (Nephritis, Pylonephritis), अतिपांडुता (Severe Anaemia) आणि पोषण द्रव्यांचा अभाव ही सार्वदेहिक शोथाची (Generalised Anasarca) ची प्रमुख कारणे आहेत.

□□□

तृष्णा

व्याख्या

'सततं यः पिबेत् वारि न तृप्तिमधिगच्छति।

पुनः कांक्षति तोयं च तं तृष्णार्दितमादिशेत्।।'- सु.उ. ४८/३

ज्या रोगामध्ये तहान फार लागते व वरचेवर पाणी पिऊनही समाधान न झाल्याने पुनःपुन्हा पाणी प्यावेसे वाटते त्या रोगास तृष्णा असे नाव आहे. तृष्णा हे केवळ लक्षण असेल त्यावेळी थोडेसे पाणी प्याल्याने बरे वाटते. या लक्षणरूप तृष्णेलाच शोष असा पर्यायी शब्द वापरला जातो.

तृष्णा हा सौम्य व्याधी आहे. उपसर्गज म्हणजे अन्य व्याधीत उपद्रवात्मक येणारी तृष्णा सोडून अन्य सर्व प्रकारची तृष्णा ही सुखसाध्य असते. चरकाचार्यांनी तर सर्वच तृष्णा सौम्य व म्हणून सुखसाध्य सांगितलेल्या आहेत.

प्रकार

चरकाचार्यांनी तृष्णेचे ५ प्रकार सांगितलेले आहेत. वातज, पित्तज, आमज, क्षयज आणि उपसर्गज तृष्णा हे ते ५ प्रकार होत. कारणभेदाने तृष्णा ३ प्रकारची असते. असेही चरकाचार्यांनी म्हटलेले आहे. अन्नज, मद्यज व शीतस्नानज तृष्णा ही अनुक्रमे वातज, पित्तज व आमज प्रकारात समाविष्ट होते असेही त्यांनी स्पष्ट केलेले आहे.

वाग्भटाचार्यांनी ६ प्रकारची तृष्णा वर्णिलेली आहे. वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक, रसक्षयज व उपसर्गज हे ते ६ प्रकार. याचाच अर्थ वाग्भटानी आमज तृष्णेऐवजी कफज तृष्णा सांगितलेली असून सान्निपातिक तृष्णाही वर्णिलेली आहे.

मुश्रुतानी वातज, पित्तज, कफज, श्रतज, क्षयज, आमज, अन्नज अशा ७ प्रकारच्या तृष्णा सांगितलेल्या आहेत. त्रणानंतर येणारी म्हणजे श्रतज तृष्णा ही या प्रकारात अधिक आहे.

चरक टीकाकार चक्रदत्ताने शारीर आणि मानस असे तृष्णेचे दोन प्रकार केले आहेत. मानसिक तृष्णा ही इच्छा, द्वेष आदींनी प्रगट होत असते. एखाद्या पदार्थाची, वस्तूची, धनाची हाव सुटणे हीच मानसिक तृष्णा होय. चरकाचार्यांनी मात्र मूळ ग्रंथात केवळ शारीरिक तृष्णेचाच विचार केलेला आहे.

म्वाभाविक्ती तृष्णा हीही वातपित्त दोषानेच उत्पन्न केलेली असते. पण ती केवळ लक्षण स्वरूप असते व म्हणूनच याड्याशा जलपानाने ही तृष्णा नाहीशी होते.

हेतू

'क्षोभाद्भ्रयाच्छ्रमादपि शोकात्क्रोधाद्विलंघनान्मद्यात्।

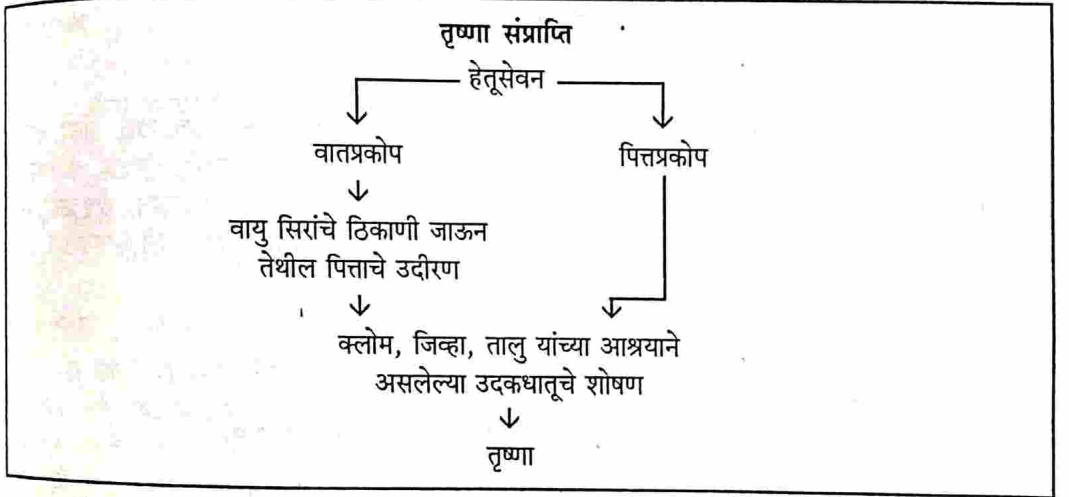
क्षाराम्ललवणकटुकोष्णारुक्षशुष्कान्नसैविभिः।।

धातुक्षयगदकर्षणवमनाद्यतियोगसूर्यसंतापैः।।'- च.चि. २२/४

शोष हा तृष्णेचा प्रमुख हेतू आहे. शोष म्हणजे शरीरस्थ दोषधातूमलांच्या किंवा शरीरावयवांच्या प्राकृत स्थितीमध्ये प्रचानक बदल घडणे. भय, शोक, श्रम, क्रोध, लंघन, अतिमद्यपान, क्षार, अम्ल, लवण, कटु, उष्ण, रुक्ष, शुष्क किंवा अतिस्निग्ध, अतिगुरु अशा पदार्थांचे सेवन करणे, धातुक्षय होणे (विशेषतः रसधातूचा क्षय होणे), निरनिराळ्या व्याधीमुळे अतिदौर्बल्य व कृशता येणे, वमन-विरचनाचा अतियोग, सूर्यसंताप, अति अग्निसेवा ही सर्व तृष्णा व्याधीची कारणे आहेत.

संप्राप्ति

१. 'पित्तानिलौ प्रवृद्धौ सौम्यान्धातूंश्च शोषयतः।
रसवाहिनीश्च नालीर्जिह्वामूलगलतालुकक्लोमः॥
संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णां महाबलावेतौ॥'- च.चि. २२/५.
२. 'पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासां॥'
-योगरत्नाकर
३. 'आदाय पित्तं पवनो ह्युदीर्णं ओजोवहां संजनयोद्धितृष्णाम्।
शिरोगतः स्थाननिरुद्धवेगो हृत्क्लोम संतापयते ततस्तृट्॥'
- का. भोजनकल्पाध्याय.
४. 'पीतं पीतं हि जलं शोषयतस्तावतो न याति शमम्॥'- च.चि. २२/५
५. 'नारिं विना हि तर्षः पवनाद्वा, तौ हि शोषणे हेतू।
अब्धातोरतिवृद्धावपां क्षये तृष्यते नरो हि॥'- च.चि. २२/१७.

वायूमळे शरीरस्थ उदक धातूचे शोषण घडल्याने शोष उत्पन्न होतो. बल कमी होते. वरचेवर पाणी पीत राहिले तरी वातपित्ताच्या प्रभावाने ते पाणीही शुष्क होते. म्हणजेच पाणी पिऊनही तहान भागत नाही.

तृष्णा संप्राप्तीचा विचार करता यामध्ये वात व पित्त हेच संप्राप्तीतील दोन महत्त्वाचे घटक आहेत. शरीरस्थ उदकधातूचे शोषण याच दोन दोषांकडून होत असते. याच्याच परिणामस्वरूप तृष्णा उत्पन्न होत असते.

काश्यपानी वायु शिरांमध्ये जाऊन तेथील पित्ताचे उदीरण करून क्लोम, जिह्वा, तालु यांच्या आश्रयाने असलेल्या उदक धातूचे पोषण करतो अशी संप्राप्ति वर्णिलेली आहे.

पूर्वरूपे

'प्राग्रूपं मुखशोषः स्वलक्षणं सर्वदाऽम्बुकामित्वम्।

तृष्णानां सर्वासं लिंगानां लाघवमपायः॥'- च.चि. २२/६

'ताल्वोष्ठकण्ठास्यविशोषदाहाः संतापमोहभ्रमविप्रलापाः।

पूर्वाणि रूपाणि भवन्ति तासामुत्पत्तिकालेषु विशेषतस्तु॥'- सु.उ. ४८/७

तृष्णेचे पूर्वरूप सांगताना चरकाचार्यानी मुखशोष हे लक्षण सांगितलेले आहे. चक्रदत्ताने मुखशोषाच्या जोडीला स्वरभेद

असाही लक्षण असणारा चरकाचा पाठभेद उल्लेखिलेला आहे. सामान्य लक्षणांत सांगितली जाणारी अन्य लक्षणेही पूर्वरूपावस्थेत अल्प प्रमाणात असतातच.

तालु, ओष्ठ, कंठ या ठिकाणी कोरडेपणा जाणवणे, याच ठिकाणी टोचल्लःप्रमाणे वेदना होणे, दाह, मोह, भ्रम, प्रलाप ही लक्षणे पूर्वरूपात दिसतात असे सुश्रुतानी म्हटले आहे.

सामान्य लक्षणे

१. '.....तासां सामान्यलक्षणम्।
मुखशोषो जलातुप्तिरन्वेषः स्वरक्षयः॥
कठोष्ठजिह्वानिष्क्रमणं क्लमः।
प्रलापश्चित्तविभ्रंशस्तुड्ग्रहाक्तास्तथाऽऽमयाः॥'- अ.ह.नि. ५/४८, ४९.
२. 'सर्वदेहभ्रमोत्कंपतापतृड्दाहमोहकृत्।'- अ.ह.नि. ५/४७.
३. '.....स्वलक्षणं सर्वदाम्बुकामित्वम्।'- च.चि. २२/६.
४. 'मुखशोषस्वर भेदभ्रमसंतापप्रलापसंस्तम्भान।
ताल्वोष्ठकण्ठजिह्वाकर्कशातां चित्तनाशं च॥
जिह्वानिर्गमिरुचिं बाधिर्यं भ्रमद्वयनं सादम्।
तृष्णोद्धृता कुरुते पंचविधां लिंगतः शृणु ताम् ॥'- च.चि. २२/७, ८.

तोंड कोरडे पडणे व पाणी पिऊनही समाधान न होणे हे या व्याधीचे प्रत्यात्मिक लक्षण आहे. तालु, ओष्ठ, कंठ या ठिकाणी शुष्कता असते. तोंड हे लक्षणही असते. स्वरक्षय उत्पन्न होतो, अन्न नकोसे वाटते. अंगसाद, कर्णबाधिर्य, तमःप्रवेश, मोह, भ्रम, प्रलाप या सारखी लक्षणे उत्पन्न होतात. व्याधीचे स्वरूप गंभीर झाल्यास हृत्सूल, जीभ याहेर पडणे या शारीरिक लक्षणांवरोवरच मानसिक अस्वास्थ्यही येते. यामुळेच प्रलाप, अस्वस्थचित्तत्व ही लक्षणे आढळतात.

विशेष लक्षणे

वातज तृष्णा :

१. 'निद्रानाशः शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कविरसमुखता च।
स्रोतोऽवरोध इति च स्याल्लिंगं वाततृष्णायाः॥'- च.चि. २२/१०.
२. 'मारुतात् क्षामता दैन्यं शंखतोद् शिरोभ्रमः।
गंधाज्ञानास्यवैरस्यश्रुतिनिद्राबलक्षयाः।
शीतोवुपानाद्वृद्धिश्च.....॥'- अ.ह.नि. ५/५०

वातज तृष्णेमध्ये निद्रानाश, भ्रम, शंख आणि शिरःप्रदेशी वेदना, कर्णबाधिर्य ही लक्षणे आढळतात. बोलणे आणि चावणे या क्रिया सकष्ट होतात, त्यावेळी वेदना होते. गलग्रह असतो. थंड पाणी प्यायल्याने तृष्णा वाढते.

पित्तज तृष्णा :

१. 'तिक्तास्यत्वं शिरसो दाहः शीताभिनन्दता मूर्च्छा।
पीताक्षिमूत्रवर्चस्त्वमाकृतिः पित्ततृष्णायाः॥'- च.चि. २२/११
२. '.....पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्ताता।
रक्तेक्षणत्वं प्रततं शोषो दाहोऽतिधूमकः॥'- अ.ह.नि. ५/५१

अग्निगुणभूयिष्ठ पित्ताचा प्रकोप झाल्याने उदकधातु प्रकुपित होतो व त्यामुळे पित्तज तृष्णा उत्पन्न होते. पित्त हे आप्य म्हणजेच जलीय असले तरी येथे पित्ताचा द्रव गुण न वाढता उष्ण, तीक्ष्ण गुण वाढलेले असतात. साहजिकच या प्रकारात उष्णता व दाह ही लक्षणे प्राधान्येकरून दिसतात. तोंड कडू पडणे, शिरःप्रदेशी दाह, शीतपदार्थाची इच्छा, मल-मूत्र-

त्वचा-पित्त वर्णाची असणे, आरक्त नेत्रता, तोंडातून वाफा निघाल्याप्रमाणे जाणवणे ही लक्षणे उत्पन्न होतात. क्वचित् मूर्च्छाही येते.

मद्यज तृष्णा :

मद्यपानामुळे उत्पन्न होणारी तृष्णा ही पित्तप्रधानच असते. मद्य हे तीक्ष्ण, उष्ण, रुक्ष गुणांचे असून ते पित्त व वायु यांचा प्रकोप करते. अपघातूचे शोषण होऊन त्यातून तृष्णा उद्भवते. तापलेल्या वाळूवर पाणी टाकले असता ते टाकले किंवा नाही असा संभ्रम व्हावा, त्याप्रमाणेच या प्रकारातही कितीही पाणी प्याले तरी समाधान होतच नाही. अतिशीत पाणी प्याल्याने मात्र क्षणमात्र समाधान मिळते.

शीतस्नानजन्य तृष्णा :

अत्यंत उष्णतेने त्रस्त झालेल्या अवस्थेत अगदी गार पाण्याने स्नान केले असता त्वचेतील रसवह स्रोतसांचा संकोच होतो. यामुळे अवरोध निर्माण होऊन शरीरोष्मा कोंडला जातो व त्या प्रकुपित अग्नीमुळे तृष्णा उत्पन्न होते.

आमज तृष्णा :

'तृष्णा याऽऽमप्रभवा साऽप्याग्नेयाऽऽमपित्तजनितत्वात्।

लिंगं तस्याश्चारुध्मानकफप्रसेकौ च।।'- च.चि. २२/१३.

अग्निमांड्यामुळे खाल्लेल्या आहारापासून आम तयार होतो, कफप्रकोपही होतो. हा कफ वातपित्ताने आवृत होऊन शुष्क होतो. आणि आमज तृष्णा उत्पन्न होते. यामध्ये तोंड गोड व चिकट असते. अंगगौरव, अरुचि, शीतपूर्वक ज्वर यासारखी लक्षणे दिसतात. कफप्रकोप अधिक असल्यास हात व पाय यावर शीथ येणे हे लक्षणही दिसते.

या आमज तृष्णेत फार तहान लागत असली तरी एका वेळी अधिक पाणी प्यावेसे वाटत नाही.

कफज तृष्णा :

कफ हा एक आप्य धातु. शीत गुण प्रधान असा धातु. त्याच्या या गुणामुळेच कफ हा स्वतंत्रपणे तृष्णा रोग उत्पन्न करू शकत नाही. खरे पाहता वात आणि पित्त हे दोनच दोष तृष्णा उत्पन्न करण्यास कारणीभूत असतात. परंतु काही वेळा प्रकुपित कफामुळे वात व पित्त यांच्या मार्गात अवरोध निर्माण होऊन त्यातून तृष्णा उत्पन्न होऊ शकते. यासच कफज तृष्णा असे म्हटले जाते.

कफज तृष्णोमध्ये आमज तृष्णोप्रमाणेच सर्व लक्षणे असतात. म्हणजे तृष्णा या लक्षणाच्या जोडीला अंगगौरव, अरुचि, अंगसाद, हस्तपादशोथ या प्रकारची सार्वदेहिक लक्षणे या प्रकारातही मिळतात.

क्षयज तृष्णा :

'देहो रसजोऽम्बुभवो रसश्च तस्य क्षयाच्च तृष्येद्धि।

दीनस्वरः प्रताम्यन् संशुष्कहृदयगलतालुः।।'- च.चि. २२/१४

क्षयज तृष्णा ही रसक्षयाने उत्पन्न होणारी तृष्णा आहे. शरीरातील सर्वच धातूंचे प्रीणन-संतर्पण करण्याचे कार्य रसधातूकडून घडत असते. जेव्हा कोणत्याही कारणांनी रसक्षय होतो, त्यावेळी प्रीणनाचे कार्य कमी होते आणि तृष्णा या रोगाचा उद्भव होतो. स्वर क्षीण होणे, तमःप्रवेश, उर-कंठ-गल-तालु या ठिकाणी शोष उत्पन्न होणे, हृत्पीडा, ग्लानी, रुक्षता ही लक्षणे यामुळे उत्पन्न होतात. रसक्षयज तृष्णोमध्ये तीनही दोषांचा प्रकोप होतो असेही एक मत टीकाकारांनी मांडले आहे. या विधानाचे स्पष्टीकरण देताना दिवसाच्या कोणत्याही काळी म्हणजेच सर्व दोषांच्या प्रकोप काली जलप्राशन करूनही तृष्णोचा उपशम होत नाही, असे सांगितलेले आहे.

उपसर्गज तृष्णा :

'भवति खलु योपसर्गतृष्णा सा शोषिणी कष्टा।

ज्वरमेहक्षयशोषश्वासालुपसृष्टदेहानाम्।।' - च.चि. २२/१५

ज्वर, प्रमेह, राजयक्ष्मा, शोष, श्वास, कास, अतिसार, ग्रहणी, प्रवाहिका, विसूचिका या रोगांनी दीर्घकाळ पीडित राहिल्यास तृष्णा हा उपद्रव उत्पन्न होतो. उपसर्गज तृष्णा ही कष्टसाध्य असते.

क्षतज तृष्णा :

सुश्रुतानी क्षतज तृष्णा हा स्वतंत्र प्रकार वर्णिलेला आहे. चरक टीकाकार चक्रदत्ताचे मते मात्र या प्रकाराचा समावेश उपसर्गज तृष्णोमध्ये करावा असे आहे. व्रणाच्या ठिकाणी असणारी वेदना व अतिश्लेष्म यामुळे ही तृष्णा येते. रुग्ण रात्रंदिवस बेचैन राहतो. अस्वस्थ असतो.

उपद्रव

'ज्वरो मोहः क्षयः कासः श्वासो बाधिर्यमेव च।

बहिर्निर्गतजिह्वत्वं सप्तैते तृडुपद्रवाः।।' - यो.र./तृष्णा.

ज्वर, दाह, मोह, कास, श्वास, कर्णबाधिर्य, जिह्वाबहिर्निर्गमन हे तृष्णेचे सात प्रमुख उपद्रव आहेत.

साध्यासाध्यत्व

'सर्वास्त्वितिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम्।

घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः।।' - च.चि. २२/१६

सर्वच प्रकारच्या तृष्णा या सुखसाध्य असतात. उपसर्गजा तृष्णा ही थोडीशी कष्टसाध्य असते.

तृष्णोमध्ये सांगितलेली सर्वच्या सर्व लक्षणे प्रगट झाल्यास व्याधीस कष्टसाध्यता येते. प्रलाप, मोह, भ्रम, कर्णबाधिर्य, जिह्वाबहिर्निर्गमन ही सर्व लक्षणे एकत्रित उत्पन्न झाली असतील तर असाध्यत्व समजावे. सर्व लक्षणे त्वरेने उत्पन्न झाली तर मृत्यु संभवतो असेही वर्णन मिळते, निदानपक्षी अशीवेळी हे कष्टसाध्यतेचे द्योतक आहे असे आपणास म्हणता येईल.

सामान्य चिकित्सा

'तृष्णासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण शस्यते।

सर्वासु शीतो बाह्यान्तस्तथा शमन शोधनः।।' - अ.ह.चि. ६/६०

सर्व प्रकारच्या तृष्णेसाठी वातपित्तघ्न उपचार श्रेष्ठ ठरतात. बाह्य व अभ्यंतर असे सर्व प्रकारचे शीतोपचार, शमन व शोधन हे उपक्रम तृष्णेसाठी करावे लागतात.

शोधनोपक्रमांपैकी वमन आणि अनुलोमन यांचा उपयोग काही वेळा केला जातो. मध व पाणी एकत्र करून त्याचे आकंठ पान करून त्याद्वारे वमन केले जाते किंवा पिप्पलीसिद्ध जलाचा वमनासाठी उपयोग केला जातो. अनुलोमनासाठी दाडिम, आप्रातक, महाळुंग आदि अम्ल द्रव्ये वापरली जातात. व्याधीस्वरूप तृष्णा असताना रोगी फार काळ तृषार्त राहू शकत नाही. राहिल्यास त्याला मोह उत्पन्न होतो. क्वचित् प्रसंगी मृत्युही ओढवतो. म्हणूनच तृष्णेचे सर्व प्रकारांत आणि सर्व अवस्थांमध्ये रोग्याला पाणी देणे कधीही बंद करू नये.

'तृषितो मोहमायाति मोहात्प्राणान्विमुंचति।

तस्मात्सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्धारि वार्यते।।' - योगरत्नाकर.

रुग्ण हा अन्नावाचून काही दिवस जमू शकेल पण पाण्यावाचून मात्र तो फार काळ जगणे शक्य नाही. यासाठीच या रोगात जलपान आवश्यक ठरते. द्यावयाचे पाणी हे विविध शीत वीर्यात्मक, पित्तघ्न द्रव्यांनी सिद्ध करून देणे अधिक फायदेशीर असते. अनेक प्रकारचे फलरस, मंड, मंथ यांचाही व्याधिप्रत्यनिक म्हणून उपयोग होतो.

सुवर्ण, रौप्य यासारखे धातू तापवून, लाल करून पाण्यामध्ये विझवावेत. असे वारंवार केल्यानंतर मिळणारे पाणी हे साखर व मद्य याबरोबर पिण्यास द्यावे. या उपक्रमाने तृष्णाप्रशमन फार त्वरने घडते. नवीन मडक्याचे खापर तापवून ते पाण्यात बुडवावे. यातून मिळणाऱ्या पाण्याला 'मृदमृष्टलोष्ट्रजल' असे म्हणतात. हे जलही तृष्णा तसेच छर्दि सारख्या व्याधीमध्ये व्याधिप्रत्यनिक म्हणून उपयोगी पडते.

द्राक्षा, दाडिम, आमलकी यांचा फलरस, लिंबूसरबत, पन्हे, नारळाचे पाणी, विविध प्रकारच्या पेया आणि मंड ही सर्व तृष्णा नष्ट करणारी द्रव्ये आहेत.

औषधी द्रव्यांमध्ये सूतशेखर, प्रवाळ, मौक्तिक, चंद्रकला यासारखी पित्तशमन करणारी औषधे वापरावीत. उशीरासव, चंदनासव, सारिवाद्यासव यांचाही चांगला उपयोग होतो.

सर्वच प्रकारच्या तृष्णोमध्ये गंडूष उपयुक्त ठरते. दूध, इक्षुरस, सैधवजल, वृक्षाम्ल या द्रव्यांच्या सहाय्याने गंडूष केले जाते. तोंडात खडीसाखरेसारखी मधुर द्रव्ये धरून चघळणे किंवा तोंडात मिठाचा खडा ठेवणे यांनीही तृष्णाप्रशमन होताना दिसते.

विशेष चिकित्सा

वातज तृष्णा : या तृष्णोमध्ये दही व गूळ खावे. विदारीगणातली औषधांनी सिद्ध केलेले जल द्यावे. रौप्य तापवून पाण्यात बुडवून तयार होणारे सिद्ध जल वापरावे. साधे किंवा सिद्ध जल देताना ते कोमट द्यावे. मृत्तिकाजलाचाही चांगला उपयोग होतो.

पित्तज तृष्णा : उशीर, सारिवा, चंदन यासारख्या शीत द्रव्यांनी सिद्ध केलेले जल किंवा हिम वापरावे. ज्वर प्रकरणात सांगितलेल्या द्राक्षादि किंवा अन्य पानकांचा प्रयोग करावा. शुंठीविवर्जित पडंगोदकही उपयुक्त ठरते. क्षीरीवृक्षांच्या सालीचे हिम साखर व मधाबरोबर द्यावेत. खर्जूरमंथ, द्राक्षामंथ हेही पित्तज तृष्णोवर कार्यकारी ठरतात. पक्व उदुंबर रस किंवा उंबराचे पाणी हेही पित्तज तृष्णोमध्ये प्रशमनाचे उत्तम कार्य करते.

सूतशेखर, प्रवाळ, मौक्तिक, कामदुहा, चंद्रकला इत्यादि पित्तप्रशमन कल्पांचा चांगला उपयोग होतो.

मद्यज तृष्णा : यासाठी अम्लपदार्थ, सैधव यांनी युक्त मधुर व पौष्टिक पदार्थांपासून बनविलेले मद्य भरपूर पाणी मिसळून द्यावे.

कफज तृष्णा : प्रथमतः वमन द्यावे. यासाठी मद्य व पाणी यांचे आकंट पान करावे. पंचकोल, बिल्व, हरिद्रा, दर्भ, पंचमूल यांनी सिद्ध जलाचा उपयोग करावा. त्रिकटू, कडुनिंबाचा पाला, कडूपडवळ यांचाही तृष्णाप्रशमनासाठी उपयोग होतो. विविध प्रकारचे यूष लाभदायी ठरतात.

सान्निपातिक व आमज तृष्णा : या प्रकारात त्रिदोषघ्न आणि पाचक औषधांचा उपयोग करावा. भल्लातक, त्रिकटू यांचे कल्पही उपयुक्त ठरतात.

पथ्यापथ्य

पथ्यकर : शालिषष्टीक, पेया, विलेपी, लाजमंड, हरभरा- मूग - मसूर यांचे यूष हे पथ्यकर आहेत. भाज्यांमध्ये केलफुलाची भाजी विशेष पथ्यकर आहे. खजूर, डाळिंब, आवळा, महाळुंग, करवंद व कोहळा ही फळे पथ्यकर असतात. धन्याजिन्याचे पाणी, नारळाचे पाणी हेही पथ्यकर आहेत.

अपथ्यकर : गुरु, कषाय, तीक्ष्ण, उष्ण पदार्थ व दुष्टजल हे अपथ्यकर ठरतात.

□□□

अजीर्ण

अजीर्णाचे मूळ कारण अग्निमांघ हेच असते. मंदाग्नीमुळे घेतलेल्या आहाराचे सम्यक् परिणमन न होता अपक्वावस्थेतच राहणे म्हणजे अजीर्ण होय. अजीर्णाची सामान्य व्याख्या सांगताना कविराज गणनाथ सन यानी-

'न जीर्यती सुखेनानं विकारान् कुरुतेऽपि च।

तदजीर्णमिति प्राहुस्तनूला विविधा रुजः।

असे सांगितले आहे. अग्निमांघजनित हे अजीर्ण विविध प्रकारच्या रोगांचे कारण होऊ शकते.

चरक व वाग्भट या ग्रंथांतून कोठेही अजीर्ण नावाचा व्याधी स्वतंत्रपणे सांगितलेला नाही. चरक ग्रहणी चिकित्सा अध्यायात अग्निमांघाची कारणे सांगितलेली आहेत. त्यावर टीका लिहिताना चक्रदत्तानी अजीर्ण प्रकारांचा उल्लेख केलेला आहे. सुश्रुतानी अजीर्ण रोगाचे स्वतंत्र वर्णन केलेले आहे. यामध्ये त्यानी अजीर्ण व बद्धकोष्ठता हे पर्यायी शब्द मानलेले आहेत. परंतु सुश्रुताचे हे मत योग्य आहे असे वाटत नाही. अजीर्णामुळे जशी बद्धकोष्ठता येऊ शकते, तशीच द्रवमलप्रवृत्तीही येऊ शकते, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

अजीर्ण हा स्वतंत्र व्याधी मानावा किंवा नाही या विषयी मतमतांतरे असली तरी हा स्वतंत्र रोग मानणे योग्य ठरते. याची स्वतंत्र चिकित्साही करावी लागते. याच्यापासून पुढे अनेक व्याधी संभवतात हेही तितकेच खरे आहे. अजीर्ण हा अत्यंत आशुकारी असा व्याधी आहे.

हेतु

१. 'अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च।
कालेऽपि सात्त्यं लघु चापि भुक्तमन्नं पार्कं भजते नरस्य।।
ईर्ष्याभयक्रोधपरिप्लुतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन।
प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक्परिपाकमेति।।' - माधवनिदान
२. 'प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम्।
तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति।।' - माधवनिदान
३. 'मात्रयाप्यभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्यति।
चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरैः।।' - च.चि. २/११

सामान्यतः आहारातील विषमतेमुळे अजीर्णाची उत्पत्ति होते. आहारासंबंधीचा कोणताही नियम न पाळता सतत खाणे राहणे हे अजीर्णाचे मूलभूत कारण आहे.

अतिप्रमाणात पाणी पिणे, विषमाशन, वेगविधारण, दिवास्वाप, रात्री जागरण, अति गुरू- शीत- स्निग्ध- विदाही अशा आहाराचे सेवन करणे या सर्व कारणांनी अग्नि मंद होतो आणि अजीर्ण हा व्याधी उत्पन्न होतो. चिंता, शोक, भय, क्रोध, दुःख, ईर्ष्या आदि मानसिक कारणांनीही अग्निदुष्टी होऊन अजीर्णाची उत्पत्ति होऊ शकते.

काही वेळा द्रवरूप पित्त वाढते. प्रकुपित झालेले पित्त व कफाने अवरोध होऊन अन्न कोष्ठाच्या काही भागातच लोन होऊन राहते. त्या ठिकाणीच स्थिरावते. या अन्नाचा द्रवरूप पित्ताशी जितका संपर्क यावयास पाहिजे तितका येत नाही. वाढलेले पित्त द्रवरूप असले तरी त्यात उष्ण, तीक्ष्ण हे गुण अल्पप्रमाणात का होईना असतातच आणि या त्यातील गुणामुळेच कौष्ठाच्या इतर भागात प्रक्षोभ होऊन भूक लागल्यासारखी वाटते. ही खरी भूक नव्हे. अशा वेळी आहार घेतला तर त्यामुळे साहजिकच अजीर्णाचीच उत्पत्ति होत असते हेही या संदर्भात लक्षात घेतले पाहिजे.

१. 'ग्लानिगौरवविष्टम्भ्रममारुतमूढताः।

विबन्धो वा प्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम्॥'- माधवनिदान

२. 'तस्य लिंगमजीर्णस्य विष्टम्भोऽगं च सीदति।

शिरसो रुक् च मूर्च्छा च भ्रमः पृष्ठकटिग्रहः॥

जृंभांगमर्दस्तृष्णा च ज्वरश्छर्दिः प्रवाहणम्।

अरोचकोऽविपाकश्च घोरमन्विषं च तत्॥'- च.चि. १५/४२, ४३

भूक न लागणे, तोंडास चव नसणे, उदरगौरव, आघ्रान, मूलप्रवृत्ति, ग्रथित किंवा द्रवमल असणे, छर्दि, उदरशूल ही अजीर्णाची प्रधान लक्षणे आहेत. ग्लानि, अंगसाद, अंगगौरव, भ्रम, शिरःशूल, सर्वांगमर्द, अतिजृंभा, ज्वर, पृष्ठ-कटी ग्रह किंवा मूर्च्छा अशा प्रकारची सार्वदेहिक स्वरूपाची लक्षणेही अजीर्णामुळे उत्पन्न होत असतात.

प्रकार

'आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः।

अजीर्णं केचिदिच्छिन्ति चतुर्थं रसशेषतः॥

अजीर्णं पंचमं केचिन्निदोषं दिनपाकि च।

वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम्॥'- माधवनिदान

कफ, पित्त आणि वायु यांच्या प्रकोपामुळे क्रमशः आमजीर्ण, विदग्धाजीर्ण व विष्टब्धाजीर्ण यांची उत्पत्ति होते. रसशेषाजीर्ण नावाचा चवथा प्रकार काहीनी सांगितलेला आहे. दिनपाकी अजीर्ण व प्राकृत अजीर्ण असेही दोन प्रकार काही वेळा केले जातात.

या सर्व प्रकारांची लक्षणे स्वतंत्रपणे पाहावी लागतील.

आमजीर्ण :

'तन्नामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः।

उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते॥'- माधवनिदान

आमजीर्ण हा प्रकुपित कफामुळे उत्पन्न होणारा अजीर्णाचा एक प्रकार आहे. कफवृद्धीमुळे आमाशयस्य क्लेदक कफ वाढतो. कफातील जलीय अंशामुळे अग्नीची तीक्ष्णता कमी होते, पथ्याने आमाशयातील प्राकृत पाचक पित्ताची मात्रा कमी होते आणि त्यामुळे अग्निमांद्य आणि अजीर्ण उत्पन्न होत असते.

या प्रकारात थोडेसेही खाल्ले तरी उदरगौरव निर्माण होते. उत्क्लेशाही असतो. गंडप्रदेश व अक्षिकूट भागी शोथ निर्माण होते. रुग्णास अविदग्ध (अम्लरहित) अशा किंवा ज्या प्रकारचे अन्न घेतले असेल त्याचा रस, गंध असलेल्या बकरा अति प्रमाणात येतात. त्वचा व मल याना स्निग्धता असणे व सर्वांग कंडू अशी लक्षणेही आमजीर्णामध्ये अनेक वेळा आढळतात.

विदग्धाजीर्ण :

'विदग्धे भ्रमतृणमूर्च्छा पित्ताच्च विविधा रुजः।

उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते॥'- माधवनिदान.

पित्तप्रकोपाने विदग्धाजीर्ण उत्पन्न होत असते. पित्ताचा द्रवगुण वाढल्याने अग्निमांद्य निर्माण होते. त्यामुळे अन्न हे अम्लीभूत होते आणि अजीर्णाची उत्पत्ति होते.

घशाशी आंबट, तिखट, कडवट येणे, पोटात आणि छातीत जळजळणे, नेत्रदाह, स्वेदातिप्रवृत्ति, छर्दि, ज्वर, भ्रम, तृष्णा, मूर्च्छा या सारखी लक्षणे विदग्धाजीर्णामध्ये आढळतात.

विदग्धाजीर्णाचीच परिणती नंतर अम्लपित्तात होत असते.

विष्टब्धाजीर्ण :

'विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः।

मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽगपीडनम्॥'- माधवनिदान

प्रकृषित झालेल्या वायूमुळे सर्वच पाचक स्वावांची उत्पत्ती व उदीरण योग्य प्रकारे होऊ शकत नाही. त्यामुळेच अग्निमांद्र व अजीर्णाची उत्पत्ती होत असते.

या प्रकारात वायु व पुरीष यांचा अवष्टंभ होतो. विविध प्रकारच्या वेदना या अवष्टंभामुळे उत्पन्न होतात. आध्मान फार मोठ्या प्रमाणात असते. अंगमर्द, शिरःशूल, कटी-पृष्ठभागी वेदना, मोह, स्तंभ या सारखी लक्षणे आढळतात.

रसशेषाजीर्ण :

१. 'रसशेषऽन्विद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरवे।' - माधवनिदान

२. 'उद्गारशुद्धावपि भक्तकांक्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य।

रसावशेषेण तु सप्रसक्तं चतुर्थमेतत् प्रवदन्यजीर्णम्॥'- सु.सू. ४६

घेतलेल्या आहाराच्या बहुतांश भागाचे पचन पूर्ण झाल्यानंतरही आहार द्रव्यांचा काही भाग महास्रोतसामध्ये अपाचित अशा स्वरूपात राहणे, यासच रसशेषाजीर्ण असे नाव दिले जाते.

असा हा स्वतंत्र प्रकार करण्याचे कारणच नाही, कारण सर्वच अजीर्णात अपाचित असा आहाराचा अंश रहात असतो, असे एक मत मांडले जाते. परंतु रसशेषाजीर्णात अन्य प्रकारच्या अजीर्णात मिळणारी अम्लोद्गार, विदग्धता, शूल आदि लक्षणे मिळत नाहीत, याउलट उद्गार शुद्ध येतात असे लक्षण सुश्रुतानी दिलेले आहे. उद्गार शुद्ध असूनही हृद्गुरुता असणे आणि खाण्याची इच्छा न होणे हे रसशेषाजीर्णाचे महत्त्वाचे लक्षण आहे.

काही विद्वानांचे मते डेकर शुद्ध स्वरूपाची येणे हे जाठराग्नीचे कार्य पूर्ण झाल्याचे म्हणजेच स्थूलपचन पूर्ण झाल्याचे निदर्शक आहे. रसशेषाजीर्णात आढळणारी अन्य लक्षणे ही धात्वग्निमांद्राची द्योतक आहेत असे त्यांचे मत आहे. जाठराग्नीने तयार केलेल्या आहाररसाचे शरीरधातूत रूपांतर होऊ शकत नाही. असा न पचलेला आहाररस रसवहस्रोतसात शिल्लक राहतो व रसशेषाजीर्णाची लक्षणे उत्पन्न होतात असे याचे स्पष्टीकरण केले जाते.

दिनपाकी अजीर्ण : सामान्यतः घेतलेल्या आहाराचे पचन एक दिवसात पूर्ण होते. परंतु आहार हा अतिमात्रेत घेतला, अकाली वा असात्म्य आहार घेतला तर स्थूलपचन पूर्ण होण्यास किंचित अधिक कालावधी लागतो. एक दिवसात अन्नाचे पचन न होता ते अधिक कालांतराने म्हणजेच एक दिवसापेक्षा (२४ तासांपेक्षा) अधिक काळाने पचते. यासच दिनपाकी अजीर्ण असे म्हणतात.

खरे पाहता यात अजीर्णाची कोणतीच लक्षणे उत्पन्न होत नाहीत. यात अग्नीचीही दुष्टी असत नाही. अधिक मात्रेत आहार घेतल्याने साहजिकच पचनास थोडा अधिक काल लागतो इतकेच. आणि म्हणूनच केवळ लंघन एवढा उपचार या प्रकारासाठी पुरेसा ठरतो.

प्राकृत अजीर्ण : हे प्रतिदिन आणि प्रत्येक व्यक्तीमध्ये असते. यामुळे कोणताच विकार संभवत नाही. आहार घेतल्यानंतर ठराविक कालात अन्नाचा परिपाक होतच असतो. परंतु मधल्या काळात आमाशयात अन्न हे अपरिपक्व अवस्थेत असणे स्वाभाविक आहे. या अवस्थेसच 'प्राकृत अजीर्ण' असा शब्दप्रयोग काही जणांनी वापरलेला आहे.

उपद्रव

'मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः।

उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः॥'- माधवनिदान

मूर्च्छा, प्रलाप, छर्दि, मुखप्रसेक, अंगसाद, भ्रम हे उपद्रव अजीर्णाच्या रुग्णामध्ये आढळतात. अजीर्णाचा अतियोग झाल्यास मृत्युही संभवतो.

अजीर्ण वरा झाल्याची लक्षणे

'उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः।

लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम्॥'- माधवनिदान

अजीर्णामध्ये आहाराचे सम्यक् पचन होत नाही. घेतलेल्या आहाराचे पचन योग्य तऱ्हेने होऊ लागले की अजीर्ण बरे झाले असे म्हणता येईल. यामुळेच आहार जीर्ण झाल्याची लक्षणे हीच अजीर्ण वरा झाल्याची लक्षणे समजण्यास कोणताच प्रयत्न नाही. उद्गार शुद्धी म्हणजेच ढेकर शुद्ध, स्वच्छ येणे, उत्साह वाटणे, मलमूत्रादींचे वेग योग्य प्रकारे येणे, क्षुधा-लुब्धा चांगली लागणे व शरीर लाघव प्राप्त होणे ही अन्नाचे संपूर्ण पचन झाल्याची म्हणजेच पर्यायाने अजीर्ण बरे झाल्याची लक्षणे आहेत.

चिकित्सा

१. 'तत्रामे लंघनं कार्यं, विदग्धे वमनं हितम्।

विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं, रसश्लेषे शयीत च॥'- सु.सू. ४६/५०

२. तत्रामे वमनं कार्यं, विदग्धे लंघनं हितम्॥'- योगरत्नाकर

आमाजीर्णासाठी लंघन, विदग्धाजीर्णासाठी वमन, विष्टब्धाजीर्णासाठी स्वेदनोपक्रम करावेत तर रसश्लेषाजीर्णासाठी उपारीषोटी झोपावे असा चिकित्सोपक्रम सुश्रुतानी सांगितलेला आहे.

योगरत्नाकरानी मात्र आमाजीर्णासाठी वमन आणि विदग्धाजीर्णासाठी लंघन असा थोडासा बदल केलेला दिसतो.

आमाजीर्णामध्ये लंघन करावे हे खरे, पण जर दोषोत्क्लेश अधिक असेल तर वमनही करावे असे या संदर्भात म्हणता येईल. विदग्धाजीर्णातही दोष अधिक असतील तर वमन द्यावे अन्यथा केवळ लंघनाचा प्रयोग करावा.

आमाजीर्णात वमनासाठी वचाचूर्ण आणि सैंधव यांचा उपयोग करून शोधन करावे. विदग्धाजीर्णात वमनसाठी मदनफल वापरावे.

विष्टब्धाजीर्णामध्ये स्वेदनासाठी तापस्वेद वापरावा. या प्रकारात स्नेहविरेचनही लाभदायी ठरते.

अजीर्णासाठी करावयाचे उपचार हे जोपर्यंत अन्नपचन योग्य तऱ्हेने होऊन अग्नि पूर्वस्थितीत येत नाही, शरीरबलही पूर्ववत् प्राप्त होत नाही. तोपर्यंत चालू ठेवावे लागतात. औषधी द्रव्यांमध्ये त्रिकटु, पंचकोल, कारस्कर, भल्लातक, विविध प्रकारचे क्षार, लवण यांचे कल्प महत्त्वाचे. विशेषतः शंखवटी, हिंवाष्टक चूर्ण, लशुनादि वटी, आमपाचक वटी, भास्कर लवण चूर्ण, वैश्वानर चूर्ण, पंचकोलासव हे अधिक उपयुक्त असे कल्प आहेत.

पथ्यापथ्य

सुरुवातीस लंघन, नंतर जसजसा अग्नि वर्धमान होईल त्याप्रमाणात विविध प्रकारचे यूष, लिंबू सरबत, ताक, पेया, फलरस आदि द्रवाहार द्यावा.

गुरु, स्निग्ध व अतिप्रमाणात आहार देणे वर्ज्य करावे.

दिवास्वाप हेही अजीर्णासाठी अपथ्यकर ठरते.

□□□

अग्निमांद्र

अग्निमांद्र म्हणजे पचनशक्ती कमी होणे किंवा ज्या व्याधीमध्ये पचनशक्तीमध्ये विकृति उत्पन्न होते त्या व्याधीस अग्निमांद्र असे म्हणता येईल.

अग्निमांद्र हा व्याधी माधवनिदानात स्वतंत्रपणे वर्णिलेला असला तरी चरकादि ग्रंथांतून ग्रहणी प्रकरणातच याचा उल्लेख मिळतो. केवळ ग्रहणीतच नव्हे तर सर्वच रोगांमध्ये अग्निमांद्र हे मूलभूत कारण असते, असे 'रोगाः सर्वेऽपि मंदेऽग्नौ' या सूत्रावरून स्पष्ट होते. आणि म्हणूनच अग्निमांद्र हा स्वतंत्र व्याधी मानावा किंवा नाही असा संप्रम उत्पन्न होतो. अग्निमांद्र व्याधीची सामान्य लक्षणे अशीही कोठेच वर्णिलेली नाहीत हेही या संदर्भात लक्षात घेतले पाहिजे.

अग्निमांद्र आणि अजीर्ण यांची लक्षणे साधारणतः एकाच प्रकारची असतात. परंतु या दोन्हीमध्ये फार मोठा भेद आहे. अजीर्ण हे आशुकारी असते तर अग्निमांद्र हे चिरकारी असते. अग्निमांद्राचे हेतू अनेक दिवस घडत असतात व व्याधीची उत्पत्ती हळूहळू होते व त्यास जीर्णत्वही येत असते. यामुळेच अजीर्ण थोड्याशा चिकित्सेने कमी होते, तर अग्निमांद्रासाठी बरेच दिवस चिकित्सा द्यावी लागते.

अग्निमांद्राचीच पुढील अवस्था म्हणजे ग्रहणी असे चरकाचार्यांचे मत दिसते. जेव्हा ग्रहणी या अवयवाची दुष्टी असते तेव्हा ग्रहणी रोग असतो, पण त्यापूर्वीच्या अवस्थेस म्हणजेच ज्यावेळी ग्रहणीमध्ये केवळ कार्यतः विकृती असते त्या वेळी त्यास अग्निमांद्र म्हणावे, असे याविषयी म्हणता येईल.

अग्निमांद्रामध्ये अग्निविकृती ही महत्त्वाची. या रोगात जी लक्षणे उत्पन्न होतात, ती सर्व अग्निविकृतीमुळेच. अग्निविकृतीमुळे येणारी ही लक्षणे चांगल्या तऱ्हेने समजण्यासाठी अग्नीच्या प्राकृत कर्माची थोडीशी माहिती घेणे जरूरीचे आहे.

अग्नीचे प्रमुख स्थान ग्रहणी हेच आहे. अग्नि हे स्वतंत्र द्रव्य नसून तो पित्ताच्या आश्रयाने राहणारा एक विशेष असा गुण आहे, शक्ती आहे. पित्तधराकला या नावाने ओळखला जाणारा ग्रहणी हा अवयव पाचक पित्ताचे प्रमुख स्थान आहे. या पाचक पित्ताच्या आश्रयानेच जाठराग्नि राहत असतो.

अग्नीचे १३ प्रकार केले जातात. १. जाठराग्नि, ७ धात्वाग्नि व ५ भूताग्नि. ग्रहणीच्या आश्रयाने राहणारा जाठराग्नि हा अन्य सर्व धात्वग्नि आणि भूताग्नि यावर अनुग्रह करून त्यांचे पोषण करित असतो.

'शीर्यते इति शरीरम्' या व्याख्येनुसार शरीराच्या भावघटकांची नित्य झीज होत असते, ते नष्ट होत असतात. या सतत शीर्यमाण शरीराचे पोषण होण्यासाठी नवीन भावपदार्थांची उत्पत्ती होणे आवश्यक ठरते. बाह्य सृष्टीतील घेतलेल्या आहारद्रव्यांचे शरीरभावात रूपांतर करण्याचे म्हणजेच पचनाचे कार्य अग्नीकडून घडत असते. यासाठीच अग्नीचे कार्य सांगताना, शरीराचे बल, स्वास्थ्य, वर्ण, कांती, उत्साह, वृषता, ओज, आयुष्य हे सर्व अग्नीवर अवलंबून असते, असे चरकाचार्यांनी म्हटलेले आहे. अग्नीची विकृती झाली असताना या सर्वच प्राकृत कर्मांची हानी होते व साहजिकच रोगी अवस्था प्राप्त होत असते.

जाठराग्नीमुळे, समानवायूच्या साहचर्याने, ग्रहणीत बाह्यसृष्टीतील चतुर्विध अशा आहाराचे पचन होऊन सारकिट्ट विभाजनानंतर सारभूत अशा आहाररसाचे शोषण होते. या आहाररसावरच तत् तत् स्रोतसांमध्ये धात्वग्नींची क्रिया होऊन शरीरधातूंची उत्पत्ती होत असते. भूताग्नि हे स्थूल व सूक्ष्म अशा दोन्ही पचनाचे वेळी कार्यरत असतात.

अग्निमांद्र व्याधीत प्रामुख्याने जाठराग्नीची दुष्टी अपेक्षित आहे.

अग्निमांद्याचे प्रकार

'मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः।

कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्यांजाठरोऽनलः॥'- माधवनिदान

अग्नि अवस्थानुसार ४ प्रकारचा मानला जातो. मंदाग्नि, तीक्ष्णाग्नि, विषमाग्नि व समाग्नि. अग्नीचे जरी या प्रकारे ४ प्रकार असले तरी, यापैकी तिन्ही दोषांच्या साम्यावस्थेमुळे येणारी समाग्नि ही अवस्था प्रकृत आहे, तर बाकीचे ३ प्रकार ही अग्निविकृती आहे. यामुळेच अग्निमांद्याचे तीनच प्रकार संभवतात- मंदाग्नि, तीक्ष्णाग्नि व विषमाग्नि. यापैकी तीक्ष्णाग्नीचा समावेश अग्निमांद्यात करावा का असा प्रश्न साहजिकच उत्पन्न होतो. तीक्ष्णाग्नीमध्ये अग्नीचे प्रमाणात फार मोठ्या स्वरूपात वाढ झालेली दिसते, मग हा अग्निमांद्याचा प्रकार कसा अशी शंका येणे रास्तच आहे. परंतु अग्निमांद्य व्याधीत अग्नीचे पचन सामर्थ्यात विकृती उत्पन्न होणे व त्यामुळे शरीरपोषणाची क्रिया मंदावणे एवढेच अपेक्षित आहे. अग्नि विकृत होणे म्हणजे अग्निमांद्य या अर्थाने मंदाग्नि, तीक्ष्णाग्नि व विषमाग्नि या तीनही प्रकारांचा अग्निमांद्यात समावेश करणे शक्य होते.

मंदाग्नि हा कफामुळे, तीक्ष्णाग्नि हा पित्तामुळे तर विषमाग्नि हा वायूमुळे उत्पन्न होत असतो.

कारणे

'अभोजनादजीर्णातिभोजनाद्विषमाशानात्।

असात्त्यगुरुशीतातिरुक्षसंदुष्टभोजनात्।।

विकेकवमनस्नेहविभ्रमाद्व्याधिकर्षणात्।

देशकालतुर्वैषम्याद्वेगानां च विधारणात्।।

दुष्यत्यग्निः.....॥' - च.चि. १५/३९ ते ४१

योग्य वेळी न जेवणे, अतिप्रमाणात आहार घेणे, विषम आहार घेणे, असात्त्य- गुरु- अतिशीत- अतिरुक्ष- दूषित (शिळे, नासलेले, विषयुक्त) अशा अन्नाचे सेवन करणे, विकेकवमनादि पंचकर्मांचा मिथ्यायोग होणे, निरनिराळ्या व्याधीमुळे शरीर क्षीण होणे, देश-काल-ऋतु यांचे वैषम्य होणे, वेगविधारण करणे इत्यादि कारणांनी अग्नि दुष्ट होतो. भय, चिंता, शोक यासारख्या मनोद्वेगामुळेही अग्निमांद्य उत्पन्न होऊ शकते.

संप्राप्ति

'.....स दुष्टोऽन्नं न तत्पचति लघ्वपि।

अपच्यमानं शुक्तत्वं यात्यन्नं विषतां च तत्।।' - च.चि. १५/४१

अग्निमांद्य निर्माण करणाऱ्या वरील सर्व कारणांनी दोष प्रकृपित होऊन ते अग्नीस विगुण करतात. विगुण झालेला हा अग्नि अधिक दोषप्रकोप निर्माण करतो व हे विषचक्र चालूच राहते. दोषदुष्टी व अग्निवैगुण्य यातील प्रथम कोणाची दुष्टी याचे उत्तर देणे कठीणच आहे. बीजवृक्ष न्यायाने येथेही अग्निविगुणता व दोषदुष्टी हे परस्परांना कारणीभूत ठरतात, एवढे लक्षात घेतले तरी पुरेसे आहे.

अग्निमांद्य संप्राप्ति

हेतूसेवन

त्रिदोष प्रकोप

अग्निवैगुण्य

अग्निमांद्य

लक्षणे

'विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान्।
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान्॥
समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते।
स्वल्याऽपि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः॥
कदाचित् पच्यते सम्यक्कदाचिन्न विपच्यते।
मात्राऽतिमात्राऽप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते।
तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात्, समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते॥'- माधवनिदान

कफामुळे मंदाग्नि उत्पन्न होतो. थोडेसे अन्न खाल्ले तरी ते न पचणे हे मंदाग्नीचे लक्षण असून यामुळेच अनेक प्रकारचे कफविकार उत्पन्न होत असतात. कितीही जास्त प्रमाणात अन्न घेतले तरी ते पचून त्याचे भस्म होणे वा त्याचा विदाह होणे हे तीक्ष्णाग्नीचे लक्षण असून यामुळे अनेक प्रकारचे पित्तविकार संभवतात. खाल्लेले अन्न कधी पचते तर कधी तसेच अपक्व राहते अशी अवस्था वाताने निर्माण होणाऱ्या विषमाग्नीत मिळते. या विषमाग्नीमुळेच अनेक वातविकार उत्पन्न होतात.

अग्निमांद्य बरील प्रकारे कोणत्याही कारणांनी उत्पन्न झाले तरी अग्निमांद्याचा परिणाम अन्नविषामध्ये होतो. असे चरकाचार्यांनी म्हटलेले आहे. ('घोरं अन्नविषं च तत्।')

अग्निमांद्याचे दोषानुरूप याप्रकारे मंदाग्नि, तीक्ष्णाग्नि आणि विषमाग्नि असे प्रकार केलेले असले तरी, यापैकी मंदाग्नि हाच सर्व रोगांना कारणीभूत असतो व म्हणूनच 'रोगाः सर्वेऽपि मंदेऽग्नौ' असे वर्णन केलेले दिसते. व्यवहारतही अग्निमांद्य शब्दाने केवळ मंदाग्नीच ग्रहण केला जातो.

या मंदाग्नीमुळे उत्पन्न होणारी लक्षणे स्वतंत्रपणे ग्रंथांतून वर्णिलेली नसली तरी, अन्नाचे योग्य प्रकारे पचन न झाल्याने रोग्यामध्ये अनेक प्रकारची लक्षणे उत्पन्न होताना दिसतात. भूक न लागणे, पोट जड असणे, आळस, बेचैनी, पोट फुगणे, करपट देकरा येणे, मुखदुर्गंध, मलप्रवृत्ति दुर्गंधित- सशब्द-शिथिल असणे, अल्पनिद्रा, स्वभाव चिडचिडा बनणे ही यातील प्रधान लक्षणे.

खरे पाहता, या सर्व लक्षणांचा समावेश अजीर्णात होण्यासारखा आहे. परंतु अजीर्ण हा व्याधी आशुकारी असून थोड्याशा उपचारांनी वा केवळ लंघनाने बरा होणारा रोग आहे. अग्निमांद्य मात्र चिरकारी असते, हा या दोन्हीतील फरक सुरुवातीसच स्पष्ट केलेला आहे.

उपद्रव

अनेक प्रकारचे व्याधी अग्निमांद्याचे उपद्रव म्हणून येऊ लागतात.

साध्यासाध्यत्व

व्याधी चिरकारी असल्याने कष्टसाध्यता असते.

चिकित्सा

'समस्य रक्षणं कार्यं, विषमे वातनिग्रहः।

तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो, मन्दे श्लेष्मविशोधनम्॥'- योगरत्नाकर.

समाग्नीचे रक्षण करावे. विषमाग्नीच्या चिकित्सेत वातघ्न द्रव्यांचा वापर करावा, तीक्ष्णाग्नि असताना पित्तघ्न उपचार करावेत आणि मंदाग्नीसाठी कफाकरिता उपयुक्त ठरणारे शोधनोपचार करावेत.

समाग्नीचे रक्षण करण्यासाठी आहार विहारावर नियंत्रण हवे. आहार योग्य मात्रेत व हितकर असा हवा. मानसिक संतुलन बिघडू न देणे हेही यासाठी आवश्यक ठरते.

विषमाग्नीसाठी वातघ्न उपचार करावेत. स्निग्ध, अम्ल व लवण रसात्मक औषधी द्रव्ये वापरावीत. लंघन करावे. पण हे लंघन अनशनरूपी न देता लघु आहार देऊन करावे, कारण वातासाठी पित्त वा कफाप्रमाणे पूर्ण लंघन देणे शक्य असत नाही. औषधी कल्पांमध्ये अग्निंतुंडी, हिंवाष्टक चूर्ण, भास्कर लवण चूर्ण, लशुनादि वटी आदि कल्पांचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो.

पित्त अग्निमांदासाठी म्हणजेच तीक्ष्णाग्नि असताना पित्तशामक उपचार करावे लागतात. गुरु, शीत, स्निग्ध अशा द्रव्यांचा आहारात उपयोग करावा लागतो. विविध प्रकारच्या पेया व मंड वापरावेत. कामदुहा, मौक्तिक यांसारखी शीतवीर्यात्मक औषधेही उपयुक्त ठरतात.

कफामुळे निर्माण होणाऱ्या मंदाग्नीसाठी सुरुवातीस पूर्ण लंघन द्यावे. कफाचा उत्क्लेश असेल तर मदनफळाच्या सहाय्याने वमन द्यावे. औषधांमध्ये दीपन-पाचन करणाऱ्या, कटु- तिक्त रसात्मक व क्षारयुक्त औषधांचा उपयोग करावा लागतो. औषधे व लंघन यामुळे जसजसा अग्नि वर्धमान होत जाईल, तसतसा आहारही वाढवत जावा. संसर्जन क्रमात वर्णिलेल्याप्रमाणे पेया, विलेपी, अकृत व कृत यूष, मांसरस व नंतर पूर्ण आहार हा क्रम ठेवावा. औषधी कल्पांपैकी हिंवाष्टक चूर्ण, वडवानल चूर्ण, त्रिकटू, शंखवटी, लशुनादि वटी, आमपाचक वटी, पंचकोलासव, कुमारी आसव, आरोग्यवर्धिनी, ताम्र भस्म, यवक्षार, वज्रक्षार या सारख्या कल्पांचा उत्तम उपयोग होतो. या सर्व औषधांचे जोडीला अनुपानासाठी गरम पाणी वापरणे लाभदायी ठरते.

पथ्यापथ्य

लघु अन्न पथ्यकर. विशेषतः जीर्ण शालिषष्टीक व मुद्ग यूष हे अधिक पथ्यकर.

अपथ्यामध्ये विरुद्धाशन, अध्यशन, विषमाशन व गुरु अशा पदार्थांचे सेवन करणे यांचा समावेश होतो.

□□□

अरोचक

व्याख्या

‘प्रक्षिप्तं तु मुखे चान्नं यत्र नास्वादते नरः।

अरोचकः स विज्ञेय.....॥’ - भा. प्र./म.खं

तोंडात घेतलेल्या अन्नाची रुचि न लागणे, चव नीट न कळणे हे लक्षण ज्या व्याधीत असते त्यास अरोचक असे म्हटले जाते. सामान्यतः द्रव्य तोंडात घालताच त्याची चव लगेच कळत असते. ‘रसो निपाते द्रव्याणां।’ अशीच द्रव्यांच्या रसाची व्याख्या केली जाते. द्रव्यांच्या रसाची योग्य प्रकारे जाणीव न होणे किंवा रुचकर अन्न घेऊनही बरे वाटण्याची जी स्वाभाविक संवेदना असते ती न मिळणे म्हणजेच अरोचक होय.

आस्यवैरस्य, विरसास्यता, भक्तोपघात, अरुचि, अश्रद्धा, अनन्नाभिलाषा, भक्तद्वेष, अभुक्तच्छन्द असे अनेक शब्द अरोचकाला समानार्थी म्हणून वापरले जातात. सुश्रुत टीकाकार डल्हण यांनी हे सर्व पर्यायवाची शब्द आहेत असेच सांगितले आहे. परंतु त्यांनीच वृद्ध भोजाचे मत उद्धृत करून या शब्दांचे वेगवेगळे अर्थही स्पष्ट केलेले आहेत.

अरुचि म्हणजे तोंडात रुचकर आहार घेऊनही त्याची चव नीट न कळणे होय. इच्छित वा आवडीचा पदार्थ खावयास देऊनही खाण्याची इच्छा न होणे यास अनन्नाभिलाषा असे म्हणतात. यासच अनन्नाभिनंदन असाही शब्दप्रयोग वापरला जातो. अन्नाचा स्पर्श, दर्शन, गंध इतकेच नव्हे तर त्याचे केवळ स्मरणही नकोसे वाटणे यास भक्तद्वेष म्हटले जाते. अभुक्तच्छन्दांमध्ये क्रोध, शोक, भय आदि मानसिक कारणांमुळे अन्नावरील इच्छा नष्ट होते. अश्रद्धा व अरुचि यामध्येही भेद आहे. अश्रद्धा म्हणजे अन्नावर इच्छा नसणे व अरुचि म्हणजे रसज्ञान कमी असणे होय.

या प्रकारे विविध शब्दांचे वेगवेगळे अर्थ सांगितले जात असले तरी ‘अरोचक’ या व्याधीमध्ये या सर्व लक्षणांचा समावेश होतो हे चरक व सुश्रुतानी सांगितलेली अरोचकाची लक्षणे पाहता स्पष्ट होते.

अरोचक हा स्वतंत्रपणे अनेक वेळा उत्पन्न होताना दिसतो हे खरे, परंतु तो प्रामुख्याने आढळतो तो उपद्रव या स्वरूपातच. ज्वर, राजयक्षा आदि व्याधींत प्रामुख्याने हा उपद्रव आढळतो.

प्रकार

‘पृथग्दोषैः समस्तैर्वा जिह्वाहृदयसंश्रितैः।

जायतेऽरुचिराहारे दुष्टैरर्थैश्च मानसैः॥’ - च.चि.८/५८

वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक व मानसिक (द्विष्टार्थज) असे अरोचकाचे ५ प्रकार सांगितले आहेत.

हेतू

सर्व प्रकारचा अग्निमांद्यकार आहार, विशेषतः अतिगुरु, अतिस्निग्ध, अतिमधुर किंवा एकरसात्मक आहार घेणे, चिंता, शोक, भय आदि मानसिक कारणे, दुर्गंधी - किळसवाणे पदार्थ अचानक नजरेसमोर येणे ही अरोचकाची प्रमुख कारणे आहेत.

संप्राप्ति

वर निर्दिष्ट केलेल्या कारणांनी प्रकुपित झालेले दोष अन्नवह स्रोतसाची दुष्टी करून जिह्वेच्या आश्रयाने अरोचक हा

व्याधि उत्पन्न करतात. व्याधि जेव्हा अल्प स्वरूपात असतो त्यावेळी केवळ अन्नवह स्रोतमाची दुष्टी असते. परंतु व्याधि अधिक गंभीर झाल्यास दोषदुष्टीची व्याप्ती ही केवळ अन्नवह स्रोतसापुरतो मर्यादित न राहता रसवहस्रोतसाचीही दुष्टी अरोचकामध्ये होत असते. अश्रद्धा व अरुचि हे रसप्रदोषज व्याधि म्हणून वर्णन केलेले आहेत, हे या संदर्भात लक्षात घ्यावयास हवे.

पूर्वरूपे

लक्षणे ही अव्यक्त स्वरूपात असताना त्यांनाच पूर्वरूपे असे म्हटले जाते.

लक्षणे

१. 'कषायतिक्तमधुरैर्विद्यान्मुखरसैः क्रमात्।
वाताद्यैररुचिं जातां मानसी दोषदर्शनात्।।' - च.चि. ८/५९
२. वातादिभिः शोकभयातिलोभ क्रोधैर्मनोघ्राशनगंधरूपैः।
अरोचकाः स्युः परिहृष्टदंत कषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन।।
कट्वम्लमुष्णां विरसं च पूति पित्तेन विद्याल्लवणं च वक्त्रम्।
माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्य विबद्धसंबद्धयुतं कफेन।।
अरोचके शोकभयातिलोभ क्रोधाद्यहृद्याशुचि गन्धजे स्यात्।
स्वाभाविकं चास्यमथाऽरुचिश्च त्रिदोषजे नैकरसं भवेत्तु।।' - च.चि. २६/१२४ ते १२६

वातज अरोचक : तोंड तुरट होते, दात आंबतात. कोणत्याच रसाची चव नीट कळत नाही. हत्शूल हे लक्षण आढळते.

पित्तज अरोचक : तोंड कडू राहते. दाह, उष्णता, ओष, चोष, दुर्गंधिता यांसारखी लक्षणे आढळतात.

कफज अरोचक : तोंड गोड किंवा खारट होते. पिच्छिलता असते. गौरव, शैत्य, विबद्धता ही लक्षणे असतात. अंगसाद, तंद्रा, शीतावभासता (थंडी वाजणे) या प्रकारची लक्षणेही आढळतात. सुश्रुत टीकाकार डल्हणाने कंठसाद म्हणजे घास गिळण्यास त्रास होणे असेही एक लक्षण सांगितलेले आहे. कफ लवकर न सुटणे असा कंठसाद या शब्दाचा अर्थ मधुकोषकारानी सांगितलेला आहे.

कफज अरोचकात तोंड गोड किंवा खारट असते, असे वर्णिलेले आहे. लवणास्यता हे विदग्ध किंवा साम कफाचे लक्षण असून निराम वा अविदग्ध कफामुळे मधुरास्यता हे लक्षण येते.

सान्निपातिक अरोचक : यात वातादि तीनही दोषांची लक्षणे आढळतात. कषायादि सर्वच रसांचा अनुभव येतो. सार्वदैहिक लक्षणेही सर्वच दोषांची मिळतात. अनेक प्रकारची पीडा असते.

मानसिक अरोचक : शोक, भय, अतिलोभ इत्यादि आगंतु कारणांनी उत्पन्न होणाऱ्या या अरोचकात जिभेची चव ही स्वाभाविकच असते, तरीही अरुचि हे लक्षण असते. मानसिक कारण ज्या प्रकारचे असेल, तसा दोषप्रकोप होऊन त्या त्या दोषानुसार लक्षणे उत्पन्न होतात असे अरुणदत्त हा टीकाकार म्हणतो. मानसिक अरोचकामध्ये अरुचि बरोबरच अश्रद्धा हेही लक्षण प्राधान्येकरून असते.

साध्यासाध्यत्व

स्वतंत्रपणे उत्पन्न होणारा व ज्याची व्याप्ती केदळ अन्नवहस्रोतसापुरती मर्यादित आहे, असा अरोचक साध्य असतो. अन्नवह आणि रसवह स्रोतसांना व्यापून असणारा व अन्य व्याधींमध्ये उपद्रव स्वरूपात येणारा अरोचक कष्टसाध्य असतो.

चिकित्सा

१. 'अरुचौ कवलग्रहाः धूमाः समुखधावनाः।

मनोज्ञमन्नपानं च हर्षणाश्रासनानि च।।' - च.चि. २६/२०४

२. 'विचित्रमन्नमरुचौ हितरुपहितं हितम्।

बहिरन्तर्भुजा चित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम्।।

द्वौ कालौ दन्तपवनं भक्षयेन्मुखधावनैः।

कषायै क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत्।।' - अ.ह.नि. ५/४७, ४८

३. 'बस्तिः समीरणे, पित्ते विरेको, वमनं कफे।' - नि. रत्नाकर

शोधनोपक्रम हे अरुचिमध्ये महत्त्वाचे आहेत. शोधन हे बाह्य व अभ्यंतर दोन्ही प्रकारचे हवे. बाह्यशोधनात कवलग्रह, धूमपान, गंडूष हे उपयुक्त उपक्रम आहेत. तिक्त, कषाय रसांच्या वनस्पतीपासून बनविलेल्या क्वाथाने सकाळ, संध्याकाळ तोंड स्वच्छ धुवावे. जिरे, मिरे, कोष्ठ, सौवर्चल, बीडलवण, यष्टिमधु, शर्करा, मोहरीचे तेल एकत्र करून त्यापासून बनविलेली गोळी आचूषणासाठी वापरल्यानेही तोंड चांगले स्वच्छ होते.

तिक्ततरसयुक्त द्रव्यांच्या क्वाथाने गंडूष करावेत. तिक्ततरस हा न आवडणारा रस असला तरी तो रुच्य म्हणजे रुचि उत्पन्न करणारा आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे. मिठाच्या पाण्याने गुळण्या करणेही लाभदायी ठरते.

कवलग्रह वा गंडुषासाठी -

१. कुष्ठ, सौवर्चल, साखर, मरिच, बिडलवण, जीरक.

२. आमलकी, पिप्पली, वेलची, कमल, उशीर, चंदन.

३. लोभ्र, तेजोह्वा, हरीतकी, त्रिकटू, यवक्षार.

४. आले, दाडिम यांच्या स्वरसात जीरे व साखर

या मिश्रणांचा तेल व मध याबरोबर वापर केल्यास अनुक्रमे वातज, पित्तज, कफज व सान्निपातिक अरोचक नष्ट होते.

जिह्वा निर्लेखन, दंतधावन व धूमपान यांचाही अरोचकासाठी चांगला उपयोग होतो.

अभ्यंतर शोधनासाठी दोषानुरूप वमन, विरेचन वा बस्ति प्रयोग करावेत.

त्यानंतर लंघन करावे. लंघनाने थोडीशी क्षुधावृद्धि झाल्यावर अम्ल, लवण, कटु यासारख्या रुच्य रसांनी बनविलेले विविध प्रकारचे पचण्यास लघु, द्रव व उष्ण असे पदार्थ खावयास द्यावेत. रुग्णास आवडणारे पदार्थ द्यावेत. मन प्रसन्न राहिल असा आहार व सभोवतालचे वातावरण हवे.

आहार द्रव्यांमध्ये महालुंग, सुंठ, आले, मिरे, पिंपळी, आमसूल, जिरे, हिंग, सैंधव, पादेलोण इत्यादि द्रव्यांचा विशेष वापर करावा. अजीर्ण होणार नाही इकडे लक्ष द्यावे.
औषधी कल्पांमध्ये हिंग्वाष्टक चूर्ण, अष्टांगलवण चूर्ण, भास्करलवण चूर्ण, दाडिमादि चूर्ण, आमलक्यादि चूर्ण, पंचकोलासव, द्राक्षासव, कुमारी आसव, आरोग्य वर्धिनी, लशुनादि वटी, आर्द्रकावलेह, मातुर्लगावलेह हे कल्प विशेष महत्त्वाचे आहेत.

पथ्यापथ्य

गोधूम, शालिषाष्टिक, मुद्गयूष, कांजी, केळे, डाळिंब, द्राक्षे, बोरे, शेवगा-सुरण-पडवळ-मुळा या भाज्या, दूध, ताक, तूप, रसाला (श्रीखंड), शश व हरिण मांस हे विशेष पथ्यकर पदार्थ आहेत. गरम पाणी हेही पथ्यकर आहे.
तृष्णा- उद्गार- क्षुधा व अश्रु यांचे वेगविधारण करणे, क्रोध-शोक-भय-लोभ निर्माण होणे आणि बाह्य अहद्य अनपान विशेष अपथ्यकर ठरते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

अरोचक Anorexia

अर्वाचिन दृष्टिकोनातून अरोचक म्हणजेच Anorexia ची दोन प्रमुख कारणे आहेत.

१. शारीरिक कारण २. मानसिक कारण

१. **शारीरिक कारण** : ज्या रोगांमध्ये आमाशय विकृति असते अशा रोगांमध्ये या प्रकारचे अरोचक मिळते. आमाशयकलाक्षोभ (Gastritis), आमाशयस्थित दुष्टार्बुद (Tumour), रक्ताल्पता (Anaemia) हे यातील काही महत्त्वाचे व्याधि आहेत.

२. **मानसिक कारण** - Anorexia Nervosa : भय, क्रोध, शोक इत्यादि कारणांनी आमाशयातील पाचक स्राव कमी स्रवतात व त्यामुळे भूक लागत नाही व आहाराविषयी घृणा उत्पन्न होऊन अन्नद्वेष हे लक्षण उत्पन्न होते.

□□□

अतिसार

व्याख्या

१. सारं प्रकृतिगतं वा जीर्णं येनातिसारिणी।
मोक्षितारोऽतिसारादाशुकारी स्वभावतः॥' - अ. ह. नि. ८/१३
२. गुदेन बहुद्रव्यसार्णं अतिसारम्।'-भा. नि. (मधुकोषटीका)
३. सात्त्विकीत्यां तन्नाह.....।' - भा. नि.

या व्याधीमध्ये गुदसार्णं द्रव्ये अतिप्रमाणात निःसारण होते तो व्याधि अतिसार होय. हा एक अम्यंतर मार्गातील रोग असून अत्यंत आशुकारी प्रकारचा आहे.

व्याधीचे स्वरूप अत्यंत गंभीर व खरोखर तत्काळ परिणाम करणारे असते.

प्रकार

माध्वनिदान व सुश्रुत यांनी वानज, पिप्पल, कफज, सन्निपातिक, शोकाज आणि आमज असे ६ प्रकार सांगितलेले आहेत. वानज आणि वाग्भटानध्ये महाज प्रकारचा अतिसाराचा उल्लेख असला तरी या सहा प्रकारांत आमज प्रकाराचे वर्णन नाही. त्यावेळी या दोन प्रबंधांत भयज अतिसार असा वेगळाच प्रकार सांगितलेला दिसतो. वंगसेनाने अतिसाराचे इंद्रज, भेदही वर्णिलेले आहेत. या इंद्रजामध्ये प्रकृतिसमसमवायजन्य लक्षणे आढळत असल्याने त्यांचे वेगळे वर्णन वाक्पादि शब्दकारांनी केलेले नाही असे म्हणता येईल.

सुश्रुतांनी जे आमज प्रकार वर्णिलेला आहे हा सर्वच अतिसार प्रकारांत आढळणाऱ्या आमामवस्थेपेक्षा वेगळा प्रकार आहे. तो एक अवस्था नसून अजीर्ण, अध्वशन आदि कारणांनी उत्पन्न होणारा हा एक स्वतंत्र प्रकार आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. वाक्पादी सन्निपातिक अतिसारातच या आमज अतिसाराचा समावेश केलेला दिसतो.

सुश्रुत आणि वाक्पादी दोन्ही ग्रंथांतून शोकाज अतिसार सांगितलेला आहे, पण या दोन्ही ग्रंथांतून यांची लक्षणे मात्र आढळी पिल्ल नाहीत.

हेतू

- 'गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्यूनातिशीतलैः।
विरुद्धाध्यशानजीर्णविषमैश्चापि भोजनैः॥
स्नेहाहीरतिपुक्तैश्च मिथ्यापुक्तैर्विषैर्भयैः।
शोकाद्दुष्टाशुभद्यातिरानैः सात्त्व्यर्तुपर्यवैः॥
जलाधिरमर्षवैर्गविधातैः क्रिमिदोषतः।
नृणां भवत्यतीसारो.....॥' - भा. निदान.

एकग्रहण बद्ध असे पदार्थ अधिक प्रमाणात खाणे, अतिस्निग्ध, अतिरूक्ष, अतिउष्ण, अतिद्रव, अतिसूत, अतिशीतल अशा प्रकारच्या द्रव्यांचे सेवन करणे, विरुद्धाशन, अध्वशन, अजीर्ण, विषमाशन असा आहार करणे, स्नेहादि उपद्रवार्थांचा अतिव्योगने वा मिथ्यव्योगने, विषामुळे, अतिभय, अतिशोक, दुष्टजल, दुष्टमद्य यांचे सेवन करणे, ऋतुविपर्यय घडल्याने, पावसात पार काळ वेष्टल्याने, वेगविधारण केल्याने अतिसाराची उत्पत्ति होते.

आहारामध्ये कृश शब्दांचे किंवा शुष्क मांस (वाळलेले), तीळ, मोड आलेली धान्ये यांचे अतिप्रमाणात सेवन केल्यानेही अतिसार उत्पन्न होते. कृमि हाही अतिसाराचा एक हेतू म्हणून वाग्भटाचार्यांनी सांगितलेला आहे.

संक्षेपतः पाहता कोणत्याही अग्निमांद्य करणाऱ्या वा द्रवगुणांनी शरीरात वृद्धी-दुष्टी करणाऱ्या कागणांनी अतिसार उत्पन्न होतो असे म्हणता येईल.

स्नेहादि उपक्रमांच्या अतियोगाने अतिसार उत्पन्न होतो असे जे म्हटले आहे त्यांत स्नेहस्वेदपूर्वक केल्या जाणाऱ्या पंचकर्मांचा समावेश करावा असे चक्रदत्ताने म्हटले आहे. परंतु यातही विवेक केला पाहिजे. कारण वमनाच्या अतियोगाने द्रवमलप्रवृत्ति येणे शक्य नाही. वमन, नस्य, रक्तमोक्षण हे उपक्रम सोडून म्हणजे केवळ विरेचन व बरित्त यांच्या अतियोगाने अतिसार संभवतो. वमनाच्या अयोगामध्ये उत्त्विलएट दोष मुखावाटे बाहेर पडले नाहीत तर मात्र द्रवमलप्रवृत्ति येते असे प्रत्यक्षात दिसते.

विष या कारणाचा विचार करताना मुख्यतः दूषिविष या ठिकाणी अपेक्षित आहे. कारण दूषिविषाच्या लक्षणांतच अतिसार सांगितलेला दिसतो.

कृमीमुळे साक्षात् कोष्ठाची विकृती घडते, अग्निमांद्य अधिक वाढते व त्यामुळे अतिसार उत्पन्न होतो असे टीकाकारांनी स्पष्ट केलेले आहे.

संप्राप्ति

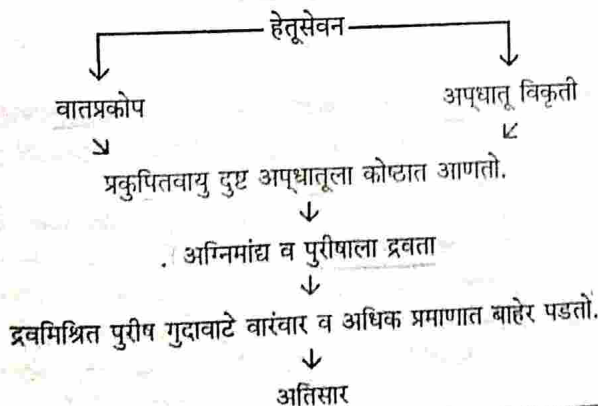
'संशम्यापांघातुरग्निं प्रवृद्धः शकृन्मिश्रो वायुनाऽधः प्रणुनः।

सरत्यतीवतिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति।।'- मा. निदान

अतिसारामध्ये स्वकारणांनी वातप्रकोप घडतो. अब्धातूचीही स्वतंत्रपणे दुष्टी होते. प्रकुपित वायु दुष्ट अशा अपधातूला स्वस्थानातून खेचून कोष्ठामध्ये आणतो. कोष्ठात असणाऱ्या अग्नीशी या उदकधातूचा संपर्क आल्याने अग्नि मंद होतो. तसेच पुरीषाला द्रवता येते. द्रवमिश्रित पुरीष वायूच्या प्रेरणेने गुदावाटे वारंवार व अधिक प्रमाणात बाहेर पडतो व अतिसाराची उत्पत्ति होते.

अब्धातू या शब्दाने या ठिकाणी रस, जल, मूत्र, स्वेद, मेद, पित्त, रक्त आदि सर्वच आप्य धातू अपेक्षित आहेत. त्याचप्रमाणे कोष्ठ या शब्दाने याठिकाणी ग्रहणी हा अवयव अपेक्षित आहे. ग्रंथातून अतिसार संप्राप्तीचे वर्णन करताना ग्रहणी हा शब्द प्रयोग वापरलेला नाही हे खरे, परंतु विरेचनाची संप्राप्ति सांगताना विरेचन होणे वा न होणे या सर्वास ग्रहणी हा अवयव व त्यातील दोष हे कारणीभूत असतात असे सांगितलेले आहे. विरेचनाशी समगुण असणाऱ्या अतिसार या व्याधीत ग्रहणी हेच अधिष्ठान असते असे म्हणता येईल. शिवाय अतिसार हा अग्निमांद्यजनित प्रधान व्याधी. अग्नीचे अधिष्ठान ग्रहणी याच ठिकाणी असते व म्हणूनही अतिसार संप्राप्तीमध्ये वर्णन केलेल्या कोष्ठ शब्दाने ग्रहणीच अपेक्षित आहे हे स्पष्ट होते.

अतिसार संप्राप्ति

अतिसार हा एक अत्यंत आशुकारी असा व्याधि आहे. त्यामुळेच या व्याधीची संप्राप्ति फार चटकन पुरी होते व लक्षणेही लगेच व्यक्त होत असतात.

पूर्वरूपे

'हन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसंनिरोधाः।

विट्संगमाध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि।।' – मा. निदान.

हृदय, नाभीप्रदेश, गुद, उदर, कुक्षी या ठिकाणी टोचल्याप्रमाणे वेदना होणे, अंगसाद, वातानुलोमनाची क्रिया मंदावणे, मलप्रवृत्ति सकष्ट असणे किंवा मलावष्टंभ असणे, आध्मान आणि अविपाक ही अतिसाराची पूर्वरूपे आहेत.

पूर्वरूपात सांगितलेली सर्व लक्षणे ही प्रकुपित वायूची लक्षणे आहेत. अतिसारात द्रवमलप्रवृत्ति असली तरी पूर्वरूपात मलावष्टंभ हे लक्षण आढळते. प्रकुपित वायूच्या रुक्ष गुणांनी हे लक्षण उत्पन्न होते. ज्यावेळी वातप्रकोपाचे जोडीला अब्धातूची जोड मिळते त्यावेळेस साहजिकच अब्धातूच्या द्रवगुणामुळे मलाची शुष्कता नष्ट होते. त्यास द्रवता प्राप्त होते. पूर्वरूपात असलेल्या अवष्टंभाचे रूपांतर सामान्य लक्षणात मात्र द्रवमलप्रवृत्तीत होते.

सामान्य लक्षणे

अतिसाराची सामान्य लक्षणे स्वतंत्रपणे कोठेही सांगितलेली नाहीत. प्रकारानुरूप वर्णिलेल्या लक्षणांपैकी जी लक्षणे प्रत्येक प्रकारात मिळतात, ती अतिसाराची सामान्य लक्षणे समजण्यास प्रत्येकाची नाही.

अतिसारात 'बृहद्रवसरणं' हे लक्षण असते. सुरुवातीस द्रवाबरोबर घन मलाचा काही अंश असतो पण नंतर मात्र 'द्रवमात्रनिःसरणम्' अशी स्थिती उत्पन्न होते. मलाचे वेग अधिक असतात व प्रत्येक वेळी मलाची मात्राही अधिक असते. अत्यंत आशुकारित्व, द्रवमात्रनिःसारण ही स्थिती, मलाचे वेग अधिक व मलाची मात्राही अधिक या सर्वांच्या परिणामस्वरूप रसक्षयाची लक्षणेही लगेच उत्पन्न होतात. श्रम, क्लम, पिंडिकोद्वेष्टन, मुख-तालु शोष, तृष्णा, उरःशूल, रौक्ष्य, शब्दासहिष्णुता ही रसक्षयजन्य लक्षणे आढळतात.

मलाचे वेग अनियंत्रित होतात. ते आवरून धरता येत नाहीत व यामुळेच मूत्र किंवा वायूच्या प्रवृत्तीचे वेळी मलप्रवृत्ति होणे हे लक्षणही उत्पन्न होते. अनियंत्रित मलप्रवृत्ति हे अतिसाराचे एक प्रत्यात्मिक लक्षण आहे असे समजण्यास हरकत नाही. अतिसार बरा झाल्याची लक्षणे सांगताना, वायूच्या किंवा मूत्राचे प्रवृत्तीचे वेळी मलप्रवृत्ती न होणे हे अतिसार बरा झाल्याचे प्रमुख लक्षण सांगितलेले आहे ते याच संदर्भाने होय.

पूर्वरूपात सांगितलेल्या आध्मान, आटोप, अविपाक या अग्निमांद्यजनित लक्षणांचाही समावेश सामान्य लक्षणांत करणे आवश्यक ठरते.

विशेष लक्षणे

वातज अतिसार :

'अथावरकालं वातलस्य वातातपव्यायामातिमात्रनिषेविणोरुक्षाल्यप्रमिताशिनस्तीक्ष्णमद्यव्यवायनित्यस्योदावर्तयतश्च वेगान् वायुः प्रकोपमापद्यते, पक्ता चोपहन्यते, स वायुः कुपितोऽग्नानुपहते मूत्रस्वेदौ पुरिषाशयमुपहत्य, ताभ्यां पुरीषं द्रवीकृत्य, अतीसाराय प्रकल्पते।' – च. चि. १९/५

वातप्रकृतीच्या व्यक्तीने ऊन, वारा यांचे अतिप्रमाणात सेवन करणे, अतिव्यायाम करणे, रुक्ष पदार्थांचे सेवन करणे, अल्प व प्रमिताशन (प्रमिताशन म्हणजे जेवणाची वेळ टळून गेल्यानंतर बऱ्याच कालाने जेवणे) करणे, तीक्ष्ण पदार्थ वा मद्याचे अतिप्रमाणात सेवन करणे, अतिव्यवाय, उत्पन्न न झालेल्या वेगांचे उदीरण करणे इत्यादि वातप्रकोपक आहारविहाराचे सेवन केल्यास वातप्रकोप दडतौ. प्रकुपित झालेला हा वायु मूत्र व स्वेद यांना पक्ववाश्यात खेचून आणतो, अग्निमांद्यही उत्पन्न होते. मूत्र, स्वेद या द्रवधातूंच्या संपर्काने मलाला द्रवता येते व अतिसार उत्पन्न होतो.

चरकाचार्यानी अतिसाराची सामान्य संप्राप्ति सांगताना साक्षात् अप्धातूची दुष्टी वर्णिलेली नाही. वातज अतिसारात मूत्र व स्वेद या शरीरधातूंना व्यापून असणाऱ्या मलरूप द्रवधातूची दुष्टी वर्णिलेली आहे.

तस्य रूपाणि-विज्जलमामं विप्लुतमवसादि रूक्षं द्रव सशूलमामगन्धमीषच्छब्दमशब्दं वा विबद्धमूत्रवातमतिसार्यते
पुरीषं वायुक्षान्तः कोष्ठे सशब्दशूलस्तिर्यक् चरति विबद्ध इत्यामातिसारो वातात्। - च. चि. १९/५

वातज अतिसाराची लक्षणे सांगताना चरकाचार्यानी त्याचे सामावस्था व निरामावस्था अशा दोन अवस्थांत वर्णन करून, या अवस्थांची लक्षणेही वेगवेगळी सांगितलेली आहेत.

वातातिसाराच्या आमावस्थेत मल हा सफेन, आमयुक्त, दुर्गंधी, द्रव, पिच्छिल असा असतो. मलप्रवृत्ति ही सशूल, सशब्द असते. कोष्ठत वायूच्या संचरणामुळे आध्मान, आटोप, शूल इत्यादि लक्षणे उत्पन्न होतात. मूत्र व वायु यांचा अन्वेष दिसतो.

'पक्वं वा विबद्धमल्प्याल्पं सशब्दं सशूलफेनपिच्छापरिकर्तिक हृष्टरोमा विनीःधसन् शुष्कमुखः क्त्यूत्रिकजानुपृष्ठपाश्वशूली भ्रष्टगुदो मुहुर्मुहुर्विग्रथितमुपवेश्यते पुरीषं वातात् तमारहुनुग्रथितमित्येके, वातानुग्रथितवर्चस्वात्।' - च. चि. १९/५

वातातिसाराच्या पक्वावस्थेत मलप्रवृत्ति ही आमावस्थेच्या तुलनेने बांधून होते, मलाचे प्रमाणही कमी होते, मलप्रवृत्तीचे वेळी आवाज होतो. मलप्रवृत्ति ही सशूल, सफेन असते. गुदप्रदेशी कातरल्याप्रमाणे वेदना होतात.

सर्वदेहिक लक्षणांमध्ये कटी, उरू, जानु, त्रिक, पृष्ठ व पाश्वर्प्रदेशी शूल हे लक्षण आढळते. वाय्मटाचार्यानी वातज अतिसाराची लक्षणे सांगताना जळालेल्या गुळाप्रमाणे काळ्या रंगाची मलप्रवृत्ति (दग्धगुडाभासम्) व मलप्रवृत्तीचे वेळी प्रवाहण करावे लागणे ही दोन लक्षणे अधिक सांगितलेली आहेत.

पित्तज अतिसार :

पित्तलस्य पुनरम्ललवणकटुकक्षारोष्णातीक्ष्णातिमात्रनिषेविणः प्रतताग्निस्सूर्यसंतापोष्णामारुतोपहतगात्रस्य क्रोधेर्ष्याबिहुलस्य पित्तं प्रकोपमाद्यते। तत् प्रकुपितं द्रवत्वादूष्माणमुपहत्य पुरिषाशयविस्तृतमौष्ण्याद् द्रवत्वात् सरत्वाच्च भित्त्वा पुरिषमतिसाराय प्रकल्पते। - च. चि. १९/६.

अम्ल, लवण, कटु, क्षार, तीक्ष्ण यासारख्या पित्तप्रकोप द्रव्यांचे अतिमात्रेमध्ये सेवन करणे, अग्नि, सूर्य किंवा बाष्प यांच्या उष्णतेशी सतत संपर्क असणे व त्यामुळे शरीर संतप्त होणे, क्रोध, ईर्ष्या इत्यादि कारणांनी मनःप्रक्षोभ होणे यांनी पित्तप्रकोप होतो. प्रकुपित झालेले पित्त हे स्वतःच्या द्रवगुणाने अग्नीचे उपहनन करते. हे पित्त उष्ण, द्रव, सर असल्याने मलालाही भिन्नता येते व पित्तातिसार उत्पन्न होतो.

'तस्य रूपाणि-हारिद्रं हरितं नीलं कृष्णं रक्तपित्तोपहितमतिदुर्गन्धमतिसार्यते पुरीषं, तृष्णादाहस्वेदमूर्च्छाशूलब्रध्नसंतापपाकपरीत इति पित्तातिसारः।' - च. चि. १९/७.

पित्तज अतिसारामध्ये मलप्रवृत्ति पीत, नील, हरित, कृष्ण या रंगांची असते. मल हा दुर्गंधी, उष्ण, मांस धुतलेल्या पाण्याप्रमाणे असतो. मलाचे वेग आणि प्रमाणही अधिक असते.

सर्वदेहिक लक्षणांमध्ये तृष्णा, मूर्च्छा, दाह, स्वेद, शूल, ज्वर, गुदपाक यासारखी लक्षणे प्रामुख्याने मिळतात.

रक्तातिसार :

'पित्तातिसारी यस्त्वेतां क्रियां मुक्त्वा निषेवते।

पित्तलान्यन्नपानानि तस्य पित्तं महाबलम्।।

कुयद्रक्तातिसारं तु रक्तमाशु प्रदूषयेत्।

तृष्णां शूलं विदाहं च गुदपाकं च दारुणम्।।' - च. चि. १९/६७, ६८.

अतिसाराची संख्यासंप्राप्ति सांगताना कोठेही रक्तातिसार असा प्रकार वर्णिलेला नाही. परंतु रक्तातिसाराचे स्वतंत्र वर्णन चरकाचार्यानी केलेले आहे. पित्तातिसारामध्येच उत्पन्न होणारी ही एक अवस्था आहे असे दिसते. पित्तातिसारी

रुग्णाने अधिक प्रमाणात पित्तकर आहारविहाराचे सेवन केले तर पिताचा अधिकच प्रकोप होतो व हे कुपित पित्त रक्ताचीही दुष्टी उत्पन्न करते आणि रक्तातिसार उत्पन्न होतो.

या प्रकारामध्ये मलप्रवृत्ति ही रक्तयुक्त असते तर काही वेळा गुदावाटे केवळ रक्त पडू लागते. तृष्णा, दाह, मुदपाक यासारखी पितातिसारात मिळणारी लक्षणे या प्रकारात असतातच.

कफज अतिसार :

'श्लेष्मलस्य तु गुरुमधुरशीतस्निग्धोपसेविनः संपूरकस्याचिन्तयतो दिवास्वप्नपरस्यालसस्य श्लेष्मा प्रकोपमाद्यते। स स्वभावाद् गुरुमधुरशीतस्निग्धः स्रस्तोऽग्निमुपहत्य सौम्यस्वभावात् पुरीषमतिसाराय कल्पते।'

- च. चि. ११/७

गुरु, मधुर, स्निग्ध, शीत आदि पदार्थांचे अतिप्रमाणात सेवन करणे, निष्काळजी असणे, दिवास्वाप, आलस्य इत्यादि कारणांनी कफ प्रकृतीच्या व्यक्तीमध्ये अधिकच कफप्रकोप होतो. हा कफ स्वभावतःच गुरु, मधुर, शीत, स्निग्ध असा असल्याने तो अग्नीचा उपघात करतो. कोष्ठाच्या ठिकाणी असणाऱ्या मलाला कितत्र करून म्हणजेच द्रवीभूत करून, अतिसार उत्पन्न करतो.

'तस्य रुपाणि-स्निग्धं श्वेतं पिच्छिलं तनुमदामं गुरु दुर्गन्धं श्लेष्मोपहितमनुबद्धशूलमत्याल्पमभीक्ष्णमतिसार्यते सप्रवाहिकं, गुरुदरगुदबस्तिवक्ष्णदेशः कृतेऽप्यकृतसंज्ञः सलोमहर्षः सोत्क्लेशो निद्रालस्यपरीतः सदोऽनद्वेषी चेति श्लेष्मातिसारः।'-च. चि. ११/७

कफज अतिसारात मलप्रवृत्ति ही थोडीथोडी पण वारंवार होते. मल हा श्वेत, स्निग्ध, पिच्छिल, तंतुमत्, आमयुक्त, गुरु, दुर्गंधी व कफयुक्त असा असतो. यामध्ये फार कुंथावे लागते. बरेच कुंथल्यानंतर थोडीच मलप्रवृत्ति होते व त्यामुळेच कृतेऽपिऽकृतसंज्ञता (मलप्रवृत्ति झाली तरीही समाधान न वाटता पुन्हा जावेसे वाटणे) हे लक्षण उत्पन्न होते.

रोमहर्ष, उत्क्लेश, हल्लास, निद्राधिक्य, आलस्य, अंगसाद ही सार्वदेहिक लक्षणेही आढळतात.

अन्य ग्रंथकारांनी प्रवाहिका म्हणून जो स्वतंत्र व्याधी वर्णिलेला आहे त्याचेच वर्णन चरकानी या कफज अतिसारात केलेले दिसते. साहजिकच चरकाचार्यांनी प्रवाहिका स्वतंत्रपणे वर्णिलेली नाही.

सान्निपातिक अतिसार :

'अतिशीतस्निग्धरुक्षोष्णागुरुखरकठिनविषमविरुद्धासात्यभोजनाद्भोजनात् कालतीतभोजनाद् यत्किंचिदभ्यवहरणात् प्रदुष्टमद्यपानीयपानादतिमद्यपानादसंशोधनात् प्रतिकर्मणां विषमगमनादनुपचागज्वलनादित्यपवनसलिलातिलेवनादस्वप्नाति-स्वप्नाद्देगविधारणादतुविपर्ययादयथाबलमारम्भाद्भयशोकचित्तोद्देगातियोगात् कृमिशोष ज्वराशौंकारातिकर्षणाद्वा व्यापनाग्नेस्त्रयो दोषाः प्रकुपिता भूय एवाग्निमुपहत्य पक्वाशयमनुप्रविश्यातीसारं सर्वदोषलिङ्गं जनयन्ति।'

- च. चि. ११/११

शीत, स्निग्ध, उष्ण, रुक्ष, गुरु, खर, कठीण अशा पदार्थांचे अतिप्रमाणात सेवन करणे, विषमाशन, विरुद्धाशन, असात्यभोजन, प्रमिताशन, पथ्यकर- अपथ्यकर पदार्थांचा व्यत्यासात प्रयोग करणे, दुष्टजल, दुष्टमद्य यांचे सेवन करणे, आवश्यकता असूनही शोधनोपचार न करणे, वारा, ऊन व उष्मा यांचे अतिप्रमाणात सेवन करणे, अति जागरण किंवा अतिनिद्रा, वेगविधारण, अतिश्रम, भय-क्रोध-शोक-उद्वेग या कारणांनी मनःक्षोभ होणे, कृमि, शोष, ज्वर, अर्श यांसारख्या व्याधींमुळे शरीर क्षीण होणे इत्यादि कारणांनी, ज्याचा अग्नि मंद झाला आहे अशा पुरुषामध्ये तिन्ही दोषांचा प्रकोप होतो. हे दोष अग्नीचा अधिकच उपघात करून पक्वाशयामध्ये स्थानसंश्रय करून सान्निपातिक अतिसार उत्पन्न करतात.

'अपिच शोणितादीन् धातूनातिप्रकृष्टं दूषयन्तो धातुदोषस्वभावकृतानतीसारवर्णानुपदर्शयन्ति। तत्रशोणितादिषु धातुषुअतिप्रदुष्टेषु हारिद्रहरितनीलमंजिष्ठमांसधावनसन्निकाशं रक्तं कृष्णं श्वेतं वराहमेदःसदृशमनुबद्धवेदनमवेदनं वा समासव्यत्यासादुपवेश्यते शकृद् ग्रथितमामं सकृत् सकृदापि पक्वमनतिक्षीणमांसशोणितबलोमन्दाग्निर्विहतमुखरसश्च स्तादृशं आतुरं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात्। एभिर्वर्णैरतिसार्यमाणं सोपद्रवमातुरमसाध्योऽयमिति प्रत्याचक्षीत। तद्यथा-

यकृतक्षोणितार्थं यकृतत्विण्डोपमं मांसोदकसान्निकाशं दधिघृतमज्जतैलवसाक्षीरवेसवाराभमतिनीलमतिरक्तमतिकृष्ण-
 मुदकमिवाच्छं पुनर्मैत्रकाभं अतिस्निग्धं हरितनीलकषायवर्णं कर्बुरमाचिलं पिच्छिलं
 म्लम्लममचन्द्रकोपगतमतिकुणपपूतिपूयगन्धमाममत्स्यगन्धि मक्षिकाक्रान्तं कुथितबहुधातुस्त्रावमल्पपुरीषमपुरीषं वातिसार्यमाणं
 कृष्णादाहज्वरभ्रममकहिवकाश्चासानुबन्धमतिवेदनमवेदनं वा स्रस्तपक्वगुदं पतितगुदवलिं मुक्त-
 मलमतिक्षीणबलमांसशोणितं सर्वपर्वास्थिशूलिनमरोचकारतिप्रलापसंमोहपरीतं सहसोपरतविकारमतिसारिणमचिकित्स्यं
 विद्यादिति सन्निपातातिसारः।' -च. चि. १९/१२

सान्निपातिक अतिसारामध्ये तीनही दोषांचा प्रकोप झाल्याने अनेकविध लक्षणे उत्पन्न होतात. या प्रकारात रक्तधातूचीही
 दुष्टी असते. मलाचे स्वरूप विविध प्रकारचे असते. मलप्रवृत्ती ही हरिद्रेप्रमाणे पीत, हरित, नील, मंजिष्ठाकषायप्रमाणे
 तांबूस, मांस धुतलेल्या पाण्यासारखी, कृष्णवर्णी, डुकराच्या चरबीसारखी दिसणारी अशा विविध प्रकारची असते.
 मलप्रवृत्ति ही अत्यंत वेदनायुक्त तर काही वेळा वेदनारहित असते.

सान्निपातिक अतिसार हा असाध्य असतो पण जर रोगी बलवान असेल, फार कृशता आली नसेल व रक्तक्षोणता
 फारशी नसेल तर रोग कष्टाने साध्य होऊ शकतो.

द्वंद्वज अतिसार : द्वंद्वज अतिसार केवळ वंगसेनाने सांगितलेले आहेत. द्वंद्वज प्रकारात प्रकृतिसमसमवायजन्य लक्षणे
 आढळतात.

आमातिसार :

**'अन्नाजीर्णात्रिदुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसंघान्मलांश्च।
 नानवर्णं नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति।।'** - मा. निदान

अन्नाचे योग्य पचन न झाल्याने प्रकुपित झालेले दोष कोष्ठाचा क्षोभ करून धातु व मल यांचीही दुष्टी करतात. यामध्ये
 मलप्रवृत्ति ही साम असते. अनेक वेळा खाल्लेल्या अन्नाचे पचन न होता ते जसेच्या तसे आमस्वरूपात बाहेर पडते. मल
 अत्यंत पिच्छिल, चिकट व दुर्गंधित असतो.

या ठिकाणी असात्म्य, शल्यरूप, विषसदृश असा हा आम अतिसारास कारणीभूत झाल्याने आमातिसार हा स्वतंत्र
 प्रकार मानून त्याचे वेगळे विवेचन सुश्रुतानी केलेले आहे असे म्हणता येईल.

शोकातिसार :

चरक आणि सुश्रुत या दोघांनीही शोकातिसार सांगितलेला आहे, परंतु दोघांनी त्याची जी संप्राप्ति व लक्षणे
 सांगितलेली आहेत ती अगदी भिन्न आहेत.

सुश्रुतानी शोकातिसाराचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे. विविध कारणांनी दुर्बल झालेल्या रुग्णात अतिशोकाने उत्पन्न
 झालेला उष्ण कोष्ठात जातो व तेथील अग्नीचा अवसाद घडतो. त्रिदोषांचाही प्रकोप होतो आणि रक्तही दूषित होते. या
 सर्वांतून शोकातिसार निर्माण होतो.

शोकातिसारात क्षुब्ध झालेले रक्त गुदावाटे बाहेर पडते. त्याचा वर्ण गुंजेप्रमाणे लाल असतो. रक्तस्त्रावाबरोबर थोडा
 मलही असतो. मल हा दुर्गंधित किंवा गंधहीन असतो. दुर्गंधितता असणे वा नसणे हे मलाच्या स्वरूपावर अवलंबून असते.

चरकाचार्यांनी रक्तदुष्टी असणे हे सान्निपातिक अतिसारात वर्णिले आहे. शिवाय सान्निपातिक अतिसाराची कारणे
 सांगताना त्यांनी शोकाचाही कारणांत समावेश केलेला आहे. यासाठीच सुश्रुतानी वर्णिलेला शोकातिसार हा चरकोक्त
 सान्निपातातच समाविष्ट होऊ शकतो असे म्हणणे संयुक्त ठरेल.

चरकाचार्यांनी शोकातिसार म्हणून जो वेगळा प्रकार वर्णिलेला आहे तो मात्र सान्निपातिक नाही. त्यांनी वर्णिलेल्या
 शोकातिसारामध्ये खिन्नता, उद्रेक, अरति, भ्रम, मुखशोष, अन्नद्वेष, या सार्वदेहिक लक्षणांच्या जोडीला सफेन, अतिद्रव
 किंवा थोडी घन अशी द्रवमलप्रवृत्ति असते.

भयातिसार :

भयातिसारामध्ये पांडूता, दीनता, कम्प, मोह, मुखशोष, तालुशोष या सार्वदेहिक लक्षणांच्या जोडीला द्रवमलप्रवृत्ति हे लक्षण आढळते.

शोकातिसार आणि भयातिसार या दोन आगंतु प्रकारांपैकी भयातिसार हा शोकातिसारापेक्षा अधिक प्रमाणात आढळतो असे प्रत्यक्षात दिसते.

अतिसारातील आम-पक्वावस्था

आमपक्वावस्थेतील लक्षणे ही चरकाचार्यांनी केवळ वातज अतिसारामध्ये सांगितलेली असली तरी अतिसाराच्या सर्वच प्रकारांत ही अवस्थानुरूप लक्षणे प्रत्यक्षात दिसतात. अतिसाराच्या आमावस्थेत आणि पक्वावस्थेत अगदी वेगळी चिकित्सा करावी लागत असल्याने आमपक्वावस्थांचा विनिश्चय करणे फार जरूरीचे ठरते.

आम व पक्वावस्थांची ही लक्षणे माधवनिदानकारांनी सुरेख सांगितलेली आहेत.

आमावस्था :

‘संसृष्टमेभिर्दोषीस्तु न्यस्तमप्स्वसीदति।

पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चामसंशितम्॥’- मा.निदान

अतिसाराच्या आमावस्थेत मल हा पाण्यात बुडतो. मलाचे स्वरूप पिच्छिल, आमयुक्त असून तो अत्यंत दुर्गंधित असतो.

पक्वावस्था :

‘एतान्येव तु लिंगानि विपरीतानि यस्य वै।

लाघवं च विशेषेण तस्य पक्वं विनिर्दिशेत्॥’- मा.निदान

अतिसाराच्या पक्वावस्थेत मल हा पाण्यात टाकल्यास तरंगतो. त्यातील पिच्छिलता व दुर्गंधितता बरीच कमी झालेली असते. कोष्ठ व शरीर लाघवही उत्पन्न होते.

अतिसाराच्या आमावस्थेत मल पाण्यात बुडतो व पक्वावस्थेत पाण्यावर तरंगतो असे जे लक्षण येथे सांगितले आहे त्याचे नेहमीच परीक्षण करता येते असे नाही. कारण अतिसारामध्ये बरेच वेळा मलामध्ये घनभाग असतच नाही, केवळ ‘द्रवमात्रनिःसरणं’ अशी स्थिती असते. अशावेळी मल हा पाण्यावर तरंगणे/पाण्यात बुडणे यावरून सामनिराम व्यवच्छेद करणे शक्य होत नाही. कारण अशा अवस्थेत मल हा केवळ द्रवरूप असल्याने पाण्यात मिसळून जातो. अशा अवस्थेत भृशदुर्गंधितता असणे किंवा ही दुर्गंधी नष्ट होणे ही अनुक्रमे साम व पक्व अतिसारांतील व्यवच्छेदक लक्षण मानावे लागते.

कफातिसारामध्ये कफाच्या गुरु गुणामुळे पक्वावस्थेतही मल पाण्यात बुडण्याची शक्यता असते. यावेळीही म्हणूनच दुर्गंधितता असणे वा नसणे यावरूनच साम व पक्वावस्था ठरवावी लागते.

अतिसार बरा झाल्याची लक्षणे

‘यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति।

दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः॥’- मा.निदान

ज्या रुग्णामध्ये मूत्राचे किंवा वायूचे प्रवृत्तीचे वेळी मलाचे वेग येत नाहीत, त्याचा अतिसार बरा झाला आहे असे समजावे. अग्निप्रदीप्त होणे, कोष्ठलाघव हीही व्याधी मुक्तिकी लक्षणे आहेत.

मूत्र वा वायूच्या प्रवृत्तीचे वेळी मलप्रवृत्ती न होणे हे अतिसार बरा झाल्याचे लक्षण आहे असे म्हटल्याने अतिसाराच्या रुग्णात मूत्र व वायूच्या प्रवृत्तीचे वेळी मलप्रवृत्ती होत असते ही गोष्ट स्पष्ट होते. किंबहुना अतिसाराचे ते एक प्रत्यात्मिक लक्षण समजले जाते. अतिसारामध्ये मलाच्या वेगावर नियंत्रण नसते. ते नियंत्रण आले की साहजिकच मूत्र व वायूच्या प्रवृत्तीचे वेळी मलप्रवृत्ति होणे थांबते.

शरीराला कारणीभूत असणारा अग्निमांड हा घटक नष्ट झाल्याचे अग्निदीप्ति व लघुकोष्ठता या लक्षणांवरून कळून

उपद्रव

१. 'शोथं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकम्।
छर्दिं मूर्च्छां च हिक्कां च दृष्ट्वाऽतिसारिणं त्यजेत्।।' - मा.निदान/अतिसार
२. 'निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता।
अग्नी उपद्रवा घोरा विसूच्यां पंच दारूणाः।।' - मा.नि./अग्निमांड

शोथ, शूल, ज्वर, तृष्णा, श्वास, कास, अरुचि, छर्दि, मूर्च्छा, हिक्का, मद, आध्मान, पार्श्वशूल हे अतिसाराचे प्रमुख उपद्रव आहेत. माघव निदानकारानी विसूचिकेचे म्हणून सांगितलेले निद्रानाश, अरति, कम्प, मूत्राघात व मूर्च्छा हे अतिसारामध्ये असणारे आशुकारित्व व उदक धातूचे शरीराबाहेर अतिप्रमाणात होणारे निःसरण यामुळे रसक्षयाची उत्पन्न होताना दिसतात.

अतिसारामध्ये असणारे आशुकारित्व व उदक धातूचे शरीराबाहेर अतिप्रमाणात होणारे निःसरण यामुळे रसक्षयाची उत्पन्न होताना दिसतात.

अर्श, अतिसार, ग्रहणी हे एकमेकांचे निदानस्वरूप व्याधी होऊ शकतात, याचाच निराळा अर्थ म्हणजे अतिसारात ग्रहणी वा अर्श हे व्याधी उपद्रव म्हणून उत्पन्न होणे शक्य असते. अग्निमांड हा समान घटक या तीनही व्याधीत असल्यानेच हे व्याधि एकमेकांचे निदानभूत होऊ शकतात.

साध्यासाध्यत्व

नवीनच उत्पन्न झालेला, ज्यामध्ये लक्षणांचे स्वरूप सौम्य आहे असा, मूर्च्छा- छर्दि- मूत्राघात यासारखी लक्षणे नसणारा व ज्यामध्ये रसक्षय उत्पन्न झालेला नाही असा अतिसाराचा रोगी साध्य समजावा.

अतिसारामध्ये अप धातुक्षयामुळे होणारा रसक्षय, त्याची तीव्रता यावरूनही साध्यासाध्यत्व ठरते. रसक्षय होणे हेच मूळी कष्टसाध्यत्वाचे लक्षण आहे, पण त्यातही तरतमभावाने पहावयाचे झाल्यास रसक्षय अल्प असतांना कष्टसाध्यता कमी असते. रसक्षयाचे प्रमाण जितके वाढत जाईल तितकी असाध्यताही वाढत जाते.

दंत, ओष्ठ, नख यांच्या ठिकाणी श्यावता येणे, मोह, छर्दि असणे, डोळे खोल जाणे, आवाज क्षीण होणे ही असाध्यत्वाची लक्षणे आहेत.

मलाचा रंग चित्रविचित्र असणे, नील व कृष्णवर्ण, पिकलेल्या जांभूलाप्रमाणे असणे हीही असाध्यत्वच दाखवितात. मल हा यकृत, वसा, मज्जा, घृत, तैल यांचा सारखा दिसणे, मांसधावनातोयाप्रमाणे असणे हेही असाध्यता सूचक लक्षण आहे.

रुग्णाचे बल, मांस क्षीण होणे, तीव्र ज्वर, श्वास, प्रभूत शोथ या लक्षणांनी युक्त रुग्णाही असाध्य समजावा. सान्निपातिक अतिसार हा नेहमीच असाध्य असतो.

अतिसार चिकित्सा

सामान्य चिकित्सा

'आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारं क्रिया यतः।

अतः सर्वेऽतिसारास्तु ज्ञेयाः पक्वामलक्षणैः।।' - सु.उ./४०/२४

अतिसाराच्या सर्वच प्रकारात आमावस्था व पक्वावस्था यांची लक्षणे मिळत असतात. या अवस्थांमध्ये अगदी भिन्न अशी चिकित्सा करावी लागते व म्हणूनच सर्व अतिसारांचा विचार करताना आमावस्था व पक्वावस्था विनिश्चय करणे अवश्यभावी ठरते.

आमावस्थेतील चिकित्सोपक्रम :

१. 'न तु संग्रहणं देयंत्पूर्वमामातिसारिणे।
विबध्यमानाः प्राग्दोषा जनयन्त्यामयान् बहून्।।' - च.चि. १९/१५
२. 'तत्रादौ लंघनं कार्यमतिसारेषु देहिनाम्।
ततः पाचनसंयुक्तो यवाग्वादिक्रमो हितः।।' - सु.उ. ४०/४५

अतिसाराच्या आमावस्थेत सुरुवातीस लंघन द्यावे. तीव्र स्वरूपाचे अग्निमांड्य असल्याने लंघन आवश्यक असते. या लंघनाने थोडासा अग्नि वाढला की नंतर पाचन चिकित्सा करावी. आमावस्थेत स्तंभन कधीही देऊ नये. स्तंभनाने आमजनित अनेक व्याधि उत्पन्न होऊ शकतात. दंडालसक, आध्मान, ग्रहणी, अर्शा, शोथ, पांडु, प्लीहदोष, गुल्म, कुष्ठ, उदर, ज्वर हे स्तंभनाने उद्भवणारे रोग होत.

सुरुवातीस स्तंभन नकोच, पण उलट बाहेर पडणाऱ्या आमयुक्त दोषांची उपेक्षा करावी. या मलरूप दोषांना बाहेर जाऊ द्यावे. दोष जर योग्य तऱ्हेने बाहेर पडत नसतील तर अशा वेळी हरीतकी सारखी अनुलोमक औषधे वापरून हा संचित आम बाहेर काढून टाकण्याचा प्रयत्न करावा. यासाठी हरीतकी + पिंपळी यांचा कल्प किंवा विडंग व त्रिफळा क्वाथ यांचाही वापर मृदु विरेचनासाठी केला जातो. हरीतकी अशा अवस्थेत साम-विवद्ध दोषांना बाहेर काढून जणू प्राणच प्राप्त करून देते व म्हणूनच तिला प्राणदा असे म्हटले जाते, असे वाग्भटानी म्हटलेले आहे.

'प्राणदा प्राणदा दोषे विबद्धे संप्रवर्तिनी।' - अ.ह.चि. १/४

अतिसाराच्या आमावस्थेत याप्रमाणे सुरुवातीस उपेक्षा आणि काही वेळेस हरीतकीसारखी अनुलोमक द्रव्ये द्यावीत असे जरी ग्रंथांतून सांगितलेले असले तरीही प्रत्यक्षतः हरीतकी वापरताना फारच काळजी घ्यावी लागते. अतिसारामध्ये कोष्ठ प्रक्षुब्ध होऊन उदकधातू शरीराच्या बाहेर अधिक प्रमाणत जात असतो, व्याधीस आशुकारित्वही बरेच आहे. या सर्वांचा विचार करता, कोष्ठाचा क्षोभ करणारी सर किंवा अनुलोमक औषधे वापरणे काही वेळेस घातक ठरते. थोडीशी जरी चूक झाली तरीही रोग्याच्या जीवास धोका पोहोचण्याची शक्यता असते. यामुळेच रुग्णाच्या बलाबलाचा विचार करून अत्यंत विचारपूर्वक, दक्षतेने हा उपचार करणे आवश्यक ठरते.

आमावस्थेत स्तंभन औषधांचा प्रयोग करू नये, केल्यास त्यामुळे अनेक उपद्रव उत्पन्न होतात असे सांगितलेले असले तरी बाल, वृद्ध व्यक्तींमध्ये वातपित्तात्मक वा सान्निपातिक अवस्था असताना, बलहीनतेची, धातुक्षीणतेची लक्षणे दिसत असताना, तसेच अपधातु शरीराबाहेर अधिक प्रमाणात गेल्याने रसक्षीणतेची लक्षणे दिसत असताना, आमावस्थेतही स्तंभन देणे आवश्यक असते. जर स्तंभन केले गेले नाही तर मृत्यु हा उरलेलाच असतो. या स्तंभनाने काही उपद्रव येतील हे खरे, पण उपद्रवांची चिकित्सा करता येते, मृत्यु हा टाळलाच पाहिजे.

आमावस्थेत याप्रमाणे उपेक्षा किंवा अनुलोमक द्रव्यांचा उपयोग केल्यानंतर दीपन, पाचन, ग्राही औषधांचा उपयोग करावा. ग्राही औषधे उष्णवीर्यात्मक असून पक्वाशयातील जलाचे शोषण करण्यात कार्यकारी होतात. ('उष्णस्य द्रवशोषकत्वात् ग्राही') ग्राही औषधांमध्ये शंखभस्म, शुंठी, बालबिल्व व पर्पटी कल्प ही महत्त्वाची औषधे. यांचेच विविध कल्प प्रत्यक्षात वापरले जातात. संजीवनी गुटी हा आमावस्थेत उपयोगी पडणारा, दीपन-पाचन करणारा एक महत्त्वाचा कल्प. बिल्वादिचूर्ण, बालबिल्वावलेह, शुंठीपुटपाक, शुंठ्यादि चूर्ण ही या अवस्थेत उपयुक्त ठरणारी आणखी काही महत्त्वाची औषधे. या अवस्थेत द्रव व लघु भोजन आवश्यक असते. यासाठी गोड ताजे ताक, यवागु, यूष यासारखे पदार्थ दीपन औषधी द्रव्यांनी सिद्ध करून किंवा अम्ल द्रव्यांनी संस्कारित करून वापरावेत. मुस्ता सिद्ध-जल पानासाठी वापरणे हेही या अवस्थेत श्रेयस्कर ठरते.

पक्वावस्थेतील चिकित्सा :

'यदा पक्वोऽप्यतीसारः सरत्येवः मुहुर्मुहुः।

ग्रहण्या मार्दवाज्जन्तोस्तत्र संस्तम्भनं हितम्।।' - सु.उ. ४०/४८

अतिसाराच्या पक्वावस्थेत वरचेवर मलप्रवृत्ति होत असताना, ग्रहणी या अवयवाची दुष्टी झालेली आहे, त्याठिकाणी दुर्बलता आली आहे असे जाणावे. अशा वेळी स्तंभन औषधांचा उपयोग करावा. दीपन, पाचन, ग्राही या औषधांचाही तंत्रिक औषधाचे जोडीला उपयोग करावा. स्तंभनासाठी कुटज, मोचरस, जातिफल. बालबिल्व, भंगा, आहिफेन, कापूर ही द्रव्ये महत्त्वाची. कल्यांपैकी लघुगंगाधरचूर्ण, वृद्धगंगाधर चूर्ण, कुटजादिचूर्ण वा कुटजावलेह, जातिफलादि चूर्ण, रंजितदर, कुडाकल्प, कपूरेश्वर रस हे स्तंभनासाठी अत्यंत उपयुक्त कल्प होत. या सर्व कल्पांना अनुपानासाठी तक्र वापरणे अधिक फायद्याचे ठरते.

पक्वावस्थेत दोष अधिक असून जर मूत्र व वात यांचा विबंध असेल तर तृणपंचमूलक्वाथाचा वस्ति दिला जातो. ग्रहणा, गुदग्रंश, मूत्राघात, कटीग्रह यांसारखी लक्षणे असल्यास अनुवासन वस्तिही लाभदायी ठरतो. यासाठी मधुर, अम्ल द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या तैल वा घृताचा उपयोग हिताचा ठरतो.

विशेष चिकित्सा

वातज अतिसार :

'कपित्थबिल्वचांगेरीतक्रदाडिमसाधिता।

ग्राहिणी पाचनी पेया वाते वा पांचमूलिका।।'- योगरत्नाकर.

वातज अतिसारात सामान्य अतिसारात वर्णन केलेल्या चिकित्सोपक्रमाबरोबर कपित्थ, बिल्व, चांगेरी, तक्र, दाडिम यांनी सिद्ध केलेली पेया वापरावी. ही पेया उत्कृष्ट ग्राही, पाचक असते. पंचमूलसिद्ध पेयाही उपयुक्त ठरते. औषधी द्रव्यांपैकी कनकसुंदररस, विल्वावलेह, पथ्यादि क्वाथ, संजीवनी गुटी ही महत्त्वाची औषधे.

पित्तातिसार :

'आमान्वितमतीसारं पैत्तिकं लंघनैर्जयेत्।

लंघितस्य यथासात्त्र्यं यवागूमण्डतर्पणैः।।

शृते चंदनमुस्ताभ्यां पर्पटोदीच्यनागरैः।

पेयामम्लमतक्रां वा पाचनी ग्राहिणी पिबेत्।।'- योगरत्नाकर.

पित्तातिसारामध्ये आमावस्था असताना प्रथम लंघन द्यावे, दोषपाचन झाल्यावर यवागु, मण्ड, तर्पण यांनी उपचार करावेत. रक्तचंदन, मुस्ता, पर्पटक, उशीर, शुंठी यांनी सिद्ध केलेली पेया अम्ल रसाबरोबर द्यावी. समंगादि चूर्ण, बिल्वादि क्वाथ, कुटज पर्पटी ही या प्रकारात उपयुक्त ठरणारी महत्त्वाची औषधे.

रक्तातिसार :

पित्तज अतिसारामध्ये अधिकक पित्तप्रकोप होऊन रक्ताचीही दुष्टी होऊन रक्तातिसार निर्माण होतो. यामध्ये साक्षात जीवरक्त शरीराबाहेर जात असतो. यासाठीच पित्तज अतिसारात सांगितलेल्या चिकित्सेबरोबरच रक्तस्तंभक औषधांचाही उपयोग करणे आवश्यक ठरते. मोचरस, नागकेशर, रक्तबोळ ही रक्तस्तंभन करणारी महत्त्वाची औषधे. बोलपर्पटी किंवा बोलबद्ध रस २५० मि.ग्रॅ. + नागकेशर १ ग्रॅम + शंख भस्म २५० मि.ग्रॅ. हे मिश्रण यासाठी अत्यंत लाभदायी ठरते.

मोचरसाचा पिच्छावस्ती हाही या अवस्थेत रक्तस्तंभनासाठी उत्तम कार्यकारी ठरतो. चंदन, पद्मकाष्ठ, उशीर, कमल यासारखी शीतवीर्यात्मक द्रव्ये उपयोगी पडतात. कामदुहा, मौक्तिक पिष्टी, प्रवाळ यांचाही पित्तप्रशमनासाठी लाभ होतो. आहारामध्ये अजाक्षीर वापरणे हिताचे ठरते.

कफज अतिसार :

'श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लंघनपाचनम्।

योज्यश्चातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः।।'- योगरत्नाकर.

कफातिसारामध्येही प्रथमतः लंघन व पाचन उपचार अपेक्षित असतातच. या प्रकारात आमातिसाराचीच बहुतांश लक्षणे आढळतात व चिकित्साही आमातिसाराप्रमाणेच करावी लागते.

कफज अतिसारामध्ये प्रवाहिका सदृश लक्षणे बरेच वेळा आढळतात. मलप्रवृत्ति ही सकफ, तंतुमत् असते आणि 'कृतेऽपिऽकृतसंज्ञता' हे लक्षण असते. हे लक्षण कमी होण्यासाठी पक्वाशयातील संचित कफ बाहेर काढून टाकणे जरूरीच असते. सुरुवातीस यासाठीच एरंडस्नेह ५० मि.लि. शूटी फांटाबरोबर द्यावा. या अवस्थेत पिच्छाबस्तीचाही चांगला उपयोग होतो. पिच्छाबस्तीसाठी मोचरस दुधात उकळून तयार होणारा पिच्छिल द्रव वापरला जातो. किंवा इसबगोलाचाही यासाठी उपयोग होतो. तिलतैलाचा अनुवासन या अवस्थेत उपयुक्त ठरणारा एक महत्त्वाचा उपक्रम आहे.

औषधी चिकित्सेमध्ये कुटज आणि भल्लातक ही महत्त्वाची औषधे. कुटज पर्पटी, कुटजारिष्ट, संजीवनी गुटी, भल्लातक पर्पटी, भल्लातकासव यासारखे कल्प या अवस्थेत वापरले जातात.

सान्निपातिक अतिसार :

सान्निपातिक अतिसारामध्ये तीनही दोषांचा प्रकोप असल्याने तत्काळ गंभीर अवस्था उत्पन्न होते. या प्रकारात कष्टसाध्यताही त्यामुळेच येते. आमावस्था, पक्वावस्था यांचा विचार न करता प्रथमापासूनच स्तंभन करणे या प्रकारात क्रमप्राप्त ठरते.

त्रिदोषांपैकी कोणते दोष बलवान आहेत याचा विचार करून सुरुवातीस बलवान दोषांची चिकित्सा केली जाते. जर तीनही दोष सारख्याच प्रमाणात प्रकृपित झाले असतील तर प्रथमतः वाताची, नंतर पित्ताची व त्यानंतर कफाची चिकित्सा करावी. या संदर्भात चरकाचार्य म्हणतात-

'वातस्यानु जयेत् पित्तं, पित्तस्यानु जयेत् कफम्।

त्रयाणां वा जयेत् पूर्वं यो भवेद्बलवत्तमः॥'- च.चि. ११/१११

स्तंभनासाठी पूर्वी वर्णिल्याप्रमाणे अहिफेन, भंगा, जातिफल, कर्पूर, कुटज, बालबिल्व या औषधांचा उपयोग करावा.

शोकज व भयज अतिसार :

'भीशोकाभ्यामपि चलः कुप्यत्यतस्तयोः।

कार्या क्रिया वातहरा.हर्षणाश्वासनानि च॥'- अ.ह.चि. १/१११

या दोन प्रकारात निदान परिवर्जन ही सर्वात प्रथम करावी लागणारी चिकित्सा. मनोबल वाढविण्यासाठी हर्षण आणि आश्वासन यांचीही जरूरी अंसे.

या बरोबरच वातज अतिसारात सांगितलेले सर्व उपक्रम या दोन प्रकारातही उपयुक्त ठरतात.

आत्ययिक चिकित्सा

अतिसारात आशुकारित्वामुळेच अनेक वेळा आत्ययिक अवस्था उत्पन्न होते. या अवस्थेत उत्पन्न झालेल्या गंभीर स्वरूपाच्या लक्षणांची वेगळी चिकित्सा आवश्यक ठरते. अत्यंत गंभीर लक्षणांपैकी काहीची चिकित्सा पुढीलप्रमाणे करावी.

१) रसक्षय : अत्यंत आशुकारित्व, उदक धातूचे शरीराबाहेर होणारे निःसरण, मलाचे वेग अधिक असणे आणि त्याचे प्रमाणही फार असणे या सर्वांच्या परिणाम स्वरूप अतिसारात सुरुवातीपासून रसक्षय होणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. यासाठी भरपूर पाणी पिणे आवश्यक असते. पाणी उकळून गार केलेले द्यावे किंवा सिद्ध जलाचा उपयोग करावा. विशेषतः मुस्ता सिद्ध जल हे या अवस्थेत अत्यंत लाभदायी ठरते. मुस्ता उत्कृष्ट दीपन-पाचन व ग्राही गुणाची असल्याने आप्यायनाबरोबरच अतिसाराच्या संप्राप्तीचा भंग करण्यासाठीही याचा उपयोग होतो. लाजामंड, खजूरमंथ हेही यासाठी उपयुक्त ठरतात. साळीच्या लाह्या या उत्तम संतर्पण करणाऱ्या आहेत. अतिसारात होणारी बलहानी टाळण्यासाठी लाजामंड उपयोग पडतो. लिंबू सरबत, नारळाचे पाणी, अगदी थोडे लवण मिसळून तयार केलेले लवणजल हेही रसक्षयासाठी उपयुक्त असते.

लहान कालकांमध्ये अतिसार झाला असता रसक्षय होऊ नये म्हणून, तसेच तो झाल्यास त्वरेने कमी व्हावा यासाठी 'मोर्ट' वापरणे फायद्याचे ठरते. मोर्ट म्हणजे दूध नासवून तयार होणारे पाणी. उकळत्या दुधामध्ये १ ते २ वेब लिंबू रस मिळवून घ्यावा. त्याचे चोयापाणी तयार होते. हे चोयापाणी गाळून मिळणारा द्रव म्हणजेच मोर्ट होय. हे मोर्ट तयार करणे किंवा आंबट होते. म्हणून त्यात थोडी साखर मिसळून नंतरच वापरावे. (साधो साखर मिसळ्यावी. ग्लुकोज नसे. ग्लुकोजेने पीटाट आध्मान होते.)

अतिसारामध्ये रसक्षयाच्या प्रमाणावरून साध्यासाध्यता ठरते. रसक्षय अधिक झाल्यास कष्टसाध्यता वाढते. मृत्यूही येऊ शक्यता असते. यासाठीच रसक्षयाचे प्रमाण ठरवता येणे आवश्यक असते.

रसक्षय अल्प असतांना मुखशोष, भ्रम, वेगवती नाडी आणि मूत्राचे प्रमाण कमी होणे यांसारखी लक्षणे आढळतात. रसक्षय अधिकच वाढल्यास नाडीची गती अधिकच वाढते, रक्तदाब कमी होते. त्वक्कूशता, भ्रम ही लक्षणेही वाढतात, मूत्राचे प्रमाण फारच कमी होते. तीव्र स्वरूपाचा रसक्षय झाला असतांना Systolic blood ppressure हे ६० पेक्षा कमी असते, तर Diastolic तर लागतही नाही. ग्लानि उत्पन्न होते. आणि मूत्रप्रवृत्ती पूर्णांशाने थांबते.

अशा या अवस्थेत रसक्षयाच्या प्रतिकारासाठी सिरेतून लवणजल किंवा शर्करोदक (Normal Saline, DNS व Ringer lactate) हे आलटून पालटून घावे लागतात. याखेरीज रुग्णाचा रक्तदाब वाढवण्यासाठी हेमगर्भ किंवा कस्तुरी द्रव यांचे चाटण जीभेवर चोळावे, रुग्णास Head low position घ्यावी.

या अवस्थेतून रुग्णामध्ये मूत्राघात निर्माण होऊ शकतो. मूत्राघात हे अरिष्टमूचक असे लक्षण असते. रसक्षयाने मृत्यू ओढवू नये याकरता समानाने समानाची वृद्धी होते या न्यायाने शरीरसात्म्य असणारे लवणजल आवश्यक असते हे लक्षात घेतले पाहिजे.

२) गुदभ्रंश : वारंवार मलाचे वेग येणे यामुळे गुदप्रदेशी शैथिल्य निर्माण होऊन गुदभ्रंश उत्पन्न होतो. विशेषतः वातातिसारात आणि अधिक प्रवाहणामुळे कफातिसारातही हे लक्षण आढळते. स्थानिक स्नेहन, स्वेदन यांची जरूरी या लक्षणाचे हानीसाठी असते. चुक्र तैल, मूषक तैल किंवा चांगेरीसिद्ध तैलाने गुदप्रदेशी स्नेहन करून मृदु स्वेदन करावे. स्नेहस्वेदानंतर बाहेर आलेला गुदाचा भाग हलकेच आत ढकलावा. त्यावर वरील तेलांचाच पिचू ठेवून गोफणी बंध बांधावा. या चिकित्सेबरोबरच अतिसाराची सामान्य चिकित्साही चालूच ठेवावी. अतिसाराची लक्षणे जसजशी कमी होत जातील, तसतसे गुदभ्रंश हे लक्षणही कमी होत जाते.

३) गुदपाक : पित्तज अतिसारात मिळणारे हे एक अत्यंत त्रासदायक लक्षण. लहान मुलांमध्ये हे लक्षण अधिक प्रमाणात आढळते. या लक्षणासाठी पित्तहर द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या क्वाथाने किंवा सिद्ध दुग्धाने गुदप्रदेशी परिषेक करावा. अवगाह स्वेद घावा. स्थानिक दाह कमी करण्यासाठी वारंवार शतधौतधृत लावावे.

अभ्यंतर प्रयोगामध्ये कामदुहा, मौक्तिक यासारख्या पित्तघ्न, शीतवीर्य औषधांचा उपयोग करणे फायद्याचे ठरते.

४) मूत्राघात : अतिप्रमाणात होणाऱ्या रसक्षयातूनच शेवटी मूत्राघात होतो. रसक्षयाची सर्व चिकित्सा येथे अपेक्षित आहे. विशेषतः नारिकेल जल व सिरेतून लवण जल देणे आवश्यक ठरते.

वसिष्ठ प्रदेशी तापस्वेद, उदरावर कृष्णमृत्तिकालेप हेही उपयुक्त ठरतात.

पथ्यापथ्य

अतिसारात अग्निमांघ हा संप्राप्तीतील प्रधान घटक व त्यासाठीच आहार अत्यंत लघु असाच घावा लागतो. वमन, विरेचनादि पंचकर्मानंतर आलेल्या अग्निमांघासाठी ज्याप्रमाणे संसर्जनक्रम केला जातो, तसाच संसर्जनक्रम येथेही अपेक्षित असतो. क्रमाने गुणतः व द्रव्यतः गुरु पदार्थ वाढवत नेऊन नंतर सामान्य आहार देणे योग्य ठरते. यासाठी सुरुवातीस केवळ द्रवाहार घावा. यामध्ये लाजमंड, पेया, खर्जूरमंथ अपेक्षित असतात. जसजशी भूक वाढत जाईल, तसतसा घन आहार देता येतो.

तक्र, दाडिम स्वरस हीही अत्यंत पथ्यकर अशी द्रव्ये. मूग, मसूर, मटकी यांचे यूष, जीर्णशालिषष्टीक, अजादुग्ध,

षडंगोदक हितकर ठरतात. पित्तज अतिसारात शृतशीत जल प्यावे तर वातज व कफज प्रकारात उष्णोदक पथ्यकर ठरते.
विहारात पूर्ण विश्राम जरूरीचा असतो.
अपथ्य : गुरु, असात्म्य, विदाही अन्न, मद्यपान, व्यायाम, चंक्रमण आणि स्नान.

अपुनर्भव चिकित्सा

अतिसारामध्ये ग्रहणी या अवयवाची दुष्टी असते. अपुनर्भव चिकित्सेमध्ये म्हणूनच रसायन चिकित्सा करताना या ग्रहणीला बल देणारी चिकित्सा महत्त्वाची ठरते.

पंचामृतपर्पटी किंवा सुवर्णपर्पटी या कल्पांचा घृताबरोबर वापर केल्याने पुनःपुन्हा उद्भवणारा अतिसार टाळता येतो. शतावरी चूर्ण, शतावरी सिद्ध घृत किंवा शतावरी कल्प हेही अपुनर्भवाचे दृष्टीने महत्त्वाचे असे कल्प. त्यांच्या नियमित वापर करणे जरूरीचे असते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

अतिसार Diarrhoea

अप्राकृत तथा प्रायशाः द्रवबहुल मलाचा पुनःपुन्हाः त्याग होणे यास अतिसार म्हणतात. अर्वाचिन दृष्टिकोनातून या अवस्थेस Diarrhoea असे म्हटले जाते. आंत्राची प्राकृत गती बदलून अत्यंत तीव्र गती प्राप्त होणे व पाचन व शोषण क्रियेत विकृती येणे ही याची प्रमुख लक्षणे आहेत.

Diarrhoea उत्पन्न होण्याची अनेक कारणे आहेत. उत्तेजक (Irritating Food) आहारद्रव्ये, कृमि (worms), अतिद्रव पदार्थांचे सेवन, अतिशीत (chilled) पदार्थांचे सेवन, विसूचिका (Cholera), आंत्रगती नियंत्रक नाडीतंतू व आंत्रपेशी यांची उत्तेजनशीलता (Over excitability of the neuro-muscular mechanism which controls the intestinal movements) ही अतिसाराची प्रमुख कारणे आहेत.

उत्तेजक भोजनामुळे आंत्रप्रदेशातील आज्ञावाही नाडीची अत्यंत उत्तेजना होऊन (excessive stimulation of motor activity) अतिसार उत्पन्न होतो. ही उत्तेजना जीवाणुजन्य, खाद्यपदार्थजन्य वा अन्य कोणत्याही विषद्रव्याने उत्पन्न होऊ शकते. गंडूपद कृमि (Common round worms) यासारखे महास्रोतसात राहणारे कृमिही आंत्राची उत्तेजना करून अतिसार उत्पन्न करतात. अतिद्रव पदार्थांचे सेवन केल्यास जलाचे पूर्ण शोषण न झाल्याने द्रवमलप्रवृत्ति होते. अतिशीत द्रव्यांचे सेवनाने सुरुवातीस आंत्रसंकोच होतो परंतु पुन्हा उत्तेजना मिळून तीव्र गती प्राप्त होते. या तीव्र गतीमुळेच आंत्रातील रक्ताचे प्रमाणही वाढते व फलस्वरूप Diarrhoea उत्पन्न होतो. आंत्रगती नियंत्रक तंतूंची उत्तेजना भय, शोकादि अनेक कारणांनी होत असते. या खेरीज Intestinal Tuberculosis, Enteritis, Colitis या प्रकारच्या रोगातही Diarrhoea आढळते.

□□□

प्रवाहिका

प्रवाहिका या व्याधीचे वर्णन चरकानी स्वतंत्रपणे केलेले नाही. चरकानी कफज अतिसारामध्येच प्रवाहिकेचा समावेश केलेला दिसतो. सुश्रुतानी प्रवाहिका स्वतंत्रपणे सांगितलेली आहे. वाग्भटानी विंविशी या वेगळ्याच नावाने हा व्याधि वर्णिलेला आहे. माध्वनिदानात या व्याधीचे स्वतंत्रपणे व विस्ताराने वर्णन मिळते. मधुकोषकारानी प्रवाहिकेची अन्य ग्रंथकारांनी सांगितलेली पर्यायी नावे वर्णिलेली आहेत. प्रवाहिकेलाच विस्त्रंसी, निघारिका, निर्वाहिका, निस्तानिका, विंविशी, अंतर्ग्रंथी हे पर्याय आहेत.

प्रवाहिका हे नाव या व्याधीत असणाऱ्या प्रवाहण या प्रमुख लक्षणावरून प्राप्त झाले आहे.

‘प्रवाहमाणस्य प्रवाहिका।’ - सु.उ. ४०/१३८

प्रवाहण म्हणजे कुंथणे. या व्याधीत फार कुंथावे लागते व त्यानंतर अगदी अल्प प्रमाणात मल प्रवृत्ति होत असते. ज्यात प्रवाहण अधिक करावे लागते तो प्रवाहिका व्याधि असेच स्पष्टीकरण सुश्रुताचार्यांनी केलेले आहे.

हेतू

अतिसाराचेच सर्व हेतू हे प्रवाहिकेचे हेतू ठरतात. विशेषतः अग्निमांघ करणारे आणि वात व कफ प्रकोपक कारणे महत्त्वाची. रुक्ष आणि स्निग्ध या परस्पर विरुद्ध गुणांची द्रव्ये एकदम सेवन करणे यामुळे प्रवाहिका व्याधि संभवतो.

संप्राप्ति

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं जुदस्तथस्तादहिताशनस्य।

प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदंति तज्ञाः।।’ - मा.नि.

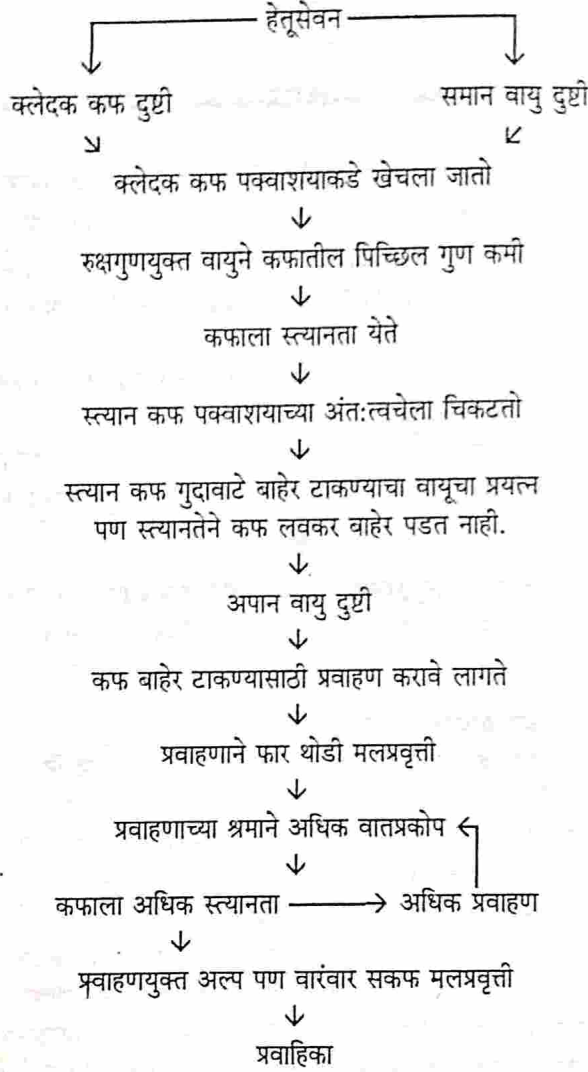
प्रवाहिका हा अन्नवह आणि पुरीषवह स्रोतसाचा एक व्याधि असून उदकवह स्रोतसाची दुष्टीही यात आढळते. अपथ्यकर आहार-विहारामुळे अग्निमांघ निर्माण होते. क्लेदक कफ, समान वायु आणि अपान वायु यांचो दुष्टी होते. प्रवाहिकेचे उद्भवस्थान आमाशय आहे. आमाशयात प्रकुपित झालेला क्लेदक कफ विकृत वायूमुळे पक्वशयाकडे खेचला जातो. रुक्ष गुणयुक्त वायूच्या संपर्कामुळे कफाचा पिच्छल गुण कमी होऊन त्यास स्त्यानता येते. हा स्त्यान कफ पक्वशयाचे अंतःत्वचेस चिकटून राहतो. हा चिकटलेला स्त्यान कफ गुदाद्वारे बाहेर टाकण्याचा वायूचा प्रयत्न असतो. पण स्त्यानतेमुळे तो लवकर बाहेर पडत नाही. कफ बाहेर पडण्यासाठी रुग्णाला फार कुंथावे लागते. प्रवाहण करावे लागते. फार प्रवाहण केल्यानंतर अगदी थोडी मलप्रवृत्ति होते. प्रवाहणामुळे झालेल्या श्रमाने अधिक वातप्रकोप-त्यामुळे कफाला अधिक स्त्यानता- अधिक चिकटपणा- यामुळे पुन्हा अधिक प्रवाहण- अधिकच वातप्रकोप असे हे विषचक्र निर्माण होते व प्रवाहिकेची संप्राप्ति अधिकाधिक घडत राहते.

सामान्य लक्षण

प्रवाहिकेत सुरुवातीस सकृदल्पमलप्रवृत्ति असते. पण नंतर मात्र फक्त कफाचेच निःसरण होते. ‘कफमात्र निःसरण’ असे म्हणूनच मलप्रवृत्तीचे वर्णन केलेले आहे. बाहेर पडणारा कफ अगदी थोडा असतो. म्हणजेच प्रवाहिकेत मलाचे वेग अधिक असले तरी मलाची मात्रा प्रमाण मात्र अगदी कमी असते. कफनिःसरण योग्य तऱ्हेने न झाल्यानेच प्रवाहण लक्षण उत्पन्न होते. ‘कृतेऽपि अकृत संज्ञता’ हे लक्षणही आढळते. वारंवार व कुंथून अल्पप्रमाणात मलप्रवृत्ति यामुळे रुग्ण अगदी थकून जातो, दौर्बल्य आणि ग्लानी तसेच अंगसाद ही लक्षणेही उत्पन्न होतात.

आध्मान, अविपाक, उदरशूल, गात्रसाद ही अग्निमांघजनित आणि पूर्वरूपात वर्णिलेली लक्षणे अधिक व्यक्त होतात.

प्रवाहिका संप्राप्ति

संख्या संप्राप्ति

'प्रवाहिका वातकृता सशूला पित्तात् सदाहः सकफा कफाच्च।

सशोणिता शोणितसंभवा तु तान्नेहरुक्षप्रभवा मता तु।।' - सु.उ./४०

वातज प्रवाहिका : या प्रकारात प्रवाहण व शूल ही लक्षणे अधिक प्रमाणात असतात. मलप्रवृत्तीतून बाहेर पडणारा कफ हा सफेद असतो.

पित्तज प्रवाहिका : तृष्णा व मलप्रवृत्तीचे वेळी दाह ही लक्षणे दिसतात. मलप्रवृत्तीचे वेळी बाहेर पडणारा कफ हा अल्प, द्रव आणि पीतवर्णी असतो.

कफज प्रवाहिका : मलप्रवृत्तीचे वेळी बाहेर पडणारा कफ हा घन, गुरु व प्रभूत मात्रेत असतो. अन्य प्रकारांच्या तुलनेने यात स्थानता कमी असून पिच्छलता थोडी अधिक असते.

रक्त प्रवाहिका : मलप्रवृत्ति सकफ व सरक्त असते. जीवरक्त शरीराबाहेर गेल्याने फार थकवा येणे व तृष्णा ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

उपद्रव

पांडु, गुल्म, गुदभ्रंश.

उदक

गुदभ्रंश, कुक्षीशूल, अग्निमांघ.

साध्यासाध्यत्व

प्रवाहिका हा खरे पाहता सुखसाध्य व्याधि आहे. परंतु जर या व्याधीस जीर्णत्व आले, तृष्णा, दाह, गुदभ्रंश, कुक्षीशूल यांसारखी लक्षणे आली तर मात्र यामध्ये कष्टसाध्यता येते.

चिकित्सा

प्रवाहिकेची चिकित्सा अतिसाराप्रमाणेच केली जाते. अतिसाराप्रमाणेच प्रवाहिकेतही आमावस्था असताना स्तंभन देऊ नये, सुरुवातीस जर स्तंभन दिले गेले तर शोथ, पांडु, यकृत-प्लीहा वृद्धि, कुष्ठ, गुल्म, ज्वर, दंडालसक, आध्मान, अर्श यांसारखे उपद्रव उत्पन्न होतात व कष्टसाध्यता येते. यासाठीच सुरुवातीच्या आमावस्थेमध्ये मृदु अनुलोमन करणे फायद्याचे ठरते. प्रवाहिकेतील कफाच्या स्थानगुणांमुळेच या कफाचे शोधन करणे कठीण असते. संचित कफ काढून टाकण्याचा वाताचा प्रयत्न चालूच असतो. पण त्यामुळे कफाची स्थानता वाढत जाते आणि म्हणूनच कफाचे शोधन अधिक कठीण होत जाते.

अशा वेळी एरंडस्नेह किंवा हरीतकी यांचा प्रयोग करणे इष्ट ठरते. एरंडस्नेह हा उत्तम अनुलोमक आणि पाचकही आहे. या एरंडस्नेहाचा उपयोग अभ्यंतर पानासाठी तसेच अनुवासन बस्तीसाठीही केला जातो. स्नेहनाने वायूचा रुक्ष गुण कमी होऊन संप्राप्तीभंग होण्यास मदत होते. केवळ एरंडस्नेहाचाच नव्हे तर इतर स्नेहांचा, विशेषतः तेलाचा उपयोग प्रवाहिकेत चांगला होतो. वाग्भटानी तर तैलाच्या प्रयोगाने प्रवाहिका पूर्ण नष्ट होते असेच वर्णिलेले आहे. ते म्हणतात-

'पक्वाशये स तैले तु बिंबिशी नावतिष्ठते।'- वा.चि. १/४६

वाग्भटानी केलेल्या तैलप्रशस्तीप्रमाणेच सुश्रुतानीही तेलाचा उपयोग सांगितलेला आहे. ते म्हणतात-

'यथा यथा स तैलस्यात् वातशांतिस्तथातथा।

प्रशान्ते मारुते चाऽपि शांतिं याति प्रवाहिका।।'- सु.उ. ४०

प्रवाहिकेच्या सुरुवातीच्या अवस्थेत संचित कफ सुखाने बाहेर काढणे हीच महत्त्वाची चिकित्सा करावी लागते. यासाठी अनुलोमक गुणात श्रेष्ठ समजली जाणारी हरितकी ही वापरली जाते. केवळ हरितकीचा प्रयोग करण्याऐवजी एरंडस्नेहभावित गंधर्वहरितकी अधिक उपयुक्त ठरते.

संचित कफाच्या निष्कासनासाठी सर्वांत अधिक लाभदायी व खात्रीचा उपाय म्हणजे पिच्छाबस्तीचा प्रयोग करणे. चरकाचार्यांनी कफजन्य अतिसाराचे वर्णन करताना या पिच्छाबस्तीचे वर्णन केलेले आहे. ते म्हणतात-

'वातश्नेष्मविबंधे वा कफे वाऽतिस्रवत्यपि।

शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छाबस्तिं प्रयोजयेत्।।'- चरक चि. ११/११७

पिच्छाबस्तीसाठी शाल्मलीची कोवळी पाने, फुले, डिक (मोचरस) यांचा उपयोग केला जातो. या सर्वांचा कल्फ तयार करून त्यात वड, उंबर, पिंपळ यासारख्या कषाय रसांच्या वनस्पतींच्या कोवळ्या अंकुराचा कल्फही मिसळला जातो. हे मिश्रण दूध व पाणी याबरोबर शिजवून तयार झालेला द्रव बस्तियंत्राने गुदात सारला जातो. पिच्छील असा हा द्रव असल्यानेच या द्रवाचे सहाय्याने दिलेल्या बस्तीस पिच्छाबस्ति असे म्हटले जाते. व्यवहारात अनेक वेळा केवळ मोचरस दुधात शिजवून पिच्छाबस्ति प्रयोग केला जातो. मोचरस हा अत्यंत पिच्छल असल्याने याच्या संपर्काने कफाचा स्थानगुण

कमी होते. त्यास गती प्राप्त होते व संचित, चिकटून राहिलेल्या कफाचे निःसारण होते. साहजिकच प्रवाहण कमी होते. संप्राप्तीभंग घडतो आणि रुग्णास त्वरेने आराम मिळतो. मोचरसाप्रमाणेच अत्यंत पिच्छिल गुणाच्या इसवगोलाचाही पिच्छाबस्तीसाठी वापर करता येतो.

शमन चिकित्सा

एरंडस्मैह, हरितकी यांचा उपयोग किंवा पिच्छाबस्ति प्रयोगाने पक्वाशय व गुद भागी संचित कफाचे निःसारण होऊन लगेच आराम मिळत असला तरी तो तात्पुरताच ठरतो, कारण याने संपूर्ण चिकित्सा होऊ शकत नाही. या सर्व कफाच्या शोधन प्रक्रियेनंतर रुग्णास अन्य शमन उपचार आवश्यकच ठरतात. यामध्ये दीपन, पाचन व ग्राही अशा औषधांचा उपयोग प्रामुख्याने करावा लागतो. शुंठी, अतिविष, बालबिल्व, उदुंबरत्वक्, हिंग, कुटजत्वक् ही यांतील काही महत्त्वाची औषधे द्रव्ये. नागकेशर, मुस्ता, भल्लातक ही द्रव्येही उत्कृष्ट दीपन पाचन करणारी असून त्यांचाही उपयोग लाभदायी ठरतो.

तयार कल्पांमध्ये संजीवनी गुटी, कुटज पर्पटी, भल्लातक पर्पटी हे महत्त्वाचे कल्प. या कल्पांचा उपयोग करताना अनुपानासाठी दीपन, पाचन, ग्राही या गुणांचे तक्र वापरणे अधिक गुणप्रद ठरते.

प्रवाहिकेत अतिप्रमाणात कफनिःसारण झाले व त्यामुळे अत्यंत दौर्बल्य व रसक्षयाची लक्षणे दिसू लागली तर स्तंभक औषधे वापरणे आवश्यक ठरते. अहिफेन, भंगा, जातिफल, कापूर यापासून तयार केलेले कल्प या अवस्थेत वापरले जातात. शंखोदर, कपूरेश्वररस, कुडाकल्प, जातिफलादिचूर्ण, गंगाधर चूर्ण, बृहत् गंगाधर चूर्ण हे स्तंभन करणारे महत्त्वाचे कल्प वापरावेत.

रक्तप्रवाहिकेत कफाबरोबर रक्तही पडत असते. मोचरसाचे पिच्छाबस्तीमुळे हे रक्तही थांबते. मोचरस रक्तस्तंभक म्हणूनही प्रसिद्ध आहे. नागकेशर, रक्तबोळ ही रक्तस्तंभक करणारी महत्त्वाची औषधे. बोलबद्ध रस, बोलपर्पटी हे रक्तबोलाचे कल्प यासाठी उपयुक्त ठरतात. नागकेशर - ५०० मि.ग्रॅ. + बोलबद्ध रस २५० मि.ग्रॅ. + प्रवाळ पिष्टी २५० मि.ग्रॅ. हे रक्तस्तंभनासाठी उत्तम मिश्रण आहे. दिवसातून ३ वेळा याचा प्रयोग करावा.

पथ्यापथ्य

प्रवाहिकेमध्ये अतिसाराप्रमाणेच सर्व पथ्यापथ्य सांभाळावे लागते. शुंठी किंवा तत्सम ग्राही, दीपन द्रव्यांनी सिद्ध केलेले दूध पानासाठी हितकर ठरते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

प्रवाहिका Dysentery

यामध्ये विकृति प्रामुख्याने स्थूलांत्रात असून प्रवाहण (Tenesmus) हे लक्षण प्रामुख्याने आढळते. मलामध्ये श्लेष्मा (Mucus) फार मोठ्या प्रमाणात मिळतो. मलप्रवृत्ति वारंवार पण अल्पाल्प अशी असते. जीर्ण प्रवाहिकेलाच Chronic colitis असे म्हणणे युक्त ठरेल.

अर्वाचिन दृष्ट्या प्रवाहिकेचे Bacillary व Amoebic असे २ प्रकार संभवतात.

□□□

ज्या व्याधीमध्ये ग्रहणी या अवयवाची विकृति असते, त्या व्याधीस ग्रहणी असेच नाव दिले जाते.

'ग्रहण्याः रोगाः ग्रहणीरोगः।' - मा.निदान. मधुकोष टीका.

या व्याधीमध्ये ग्रहणी या अवयवाची व त्यामुळेच तेथील प्राकृत कर्माचीही हानी होत असते. ही विकृति योग्य प्रकारे लक्षात यावी यासाठी सुरुवातीस ग्रहणीच्या प्राकृत स्थान व कर्माचा अभ्यास करणे उचित ठरेल.

१ 'षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता।

पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता।।' - सु.उ./४०-१६९

२. 'अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता।

नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तंभबृंहिता।।

अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सुजति पार्श्वतः।

दुर्बलाग्निबला दुष्टा त्वाममेव विमुंचति।।' - च.चि.१५/५३,५४

३. 'आयुरारोग्यवीर्यौजोभूतधात्वग्निपुष्टये।

स्थिता पक्वाशयद्वारि भुक्तमार्गर्गलेव सा।।' - अ.ह.शा.३/५१

आमाशयाच्या सुधीर स्नायूपासून पुढील उंडुकापर्यंतचा भाग म्हणजे ग्रहणी हा अवयव होय. यासच लघ्वन्न असे म्हटले जाते. कार्यदृष्ट्या पाहता याला पच्यमानाशय असेही म्हणता येईल. या अवयवालाच अधोआमाशय असा शब्दप्रयोग चक्र टीकाकार चक्रदत्त यांनी केलेला आहे.

ग्रहणी हे अग्नीचे प्रमुख स्थान आहे. अग्नि व पित्त यातील आश्रयाश्रयी भाव पाहता ग्रहणी हे पाचक पित्ताचे प्रमुख स्थान आहे, असे म्हणता येईल. यामुळेच या अवयवाला पित्तधराकला असेही म्हटले जाते. बाह्य सुष्टीतील घेतलेल्या अहाराचे अग्नीच्या साहाय्याने पचन करून त्याचे शरीरभावामध्ये रूपांतर करण्याचे कार्य प्रामुख्याने या अवयवात होत असते. अपक्व आहाराचे ग्रहण करणे, योग्य पचन होईपर्यंत तो पदार्थ ग्रहणीतून पुढील अवयवात जाऊ न देणे, पचन झाल्यानंतर सारकिट्ट भागांचे विभजन करणे, पक्व आहार रसाचे शोषण करणे आणि अपाचित असा भाग मलस्वरूपात पक्वाशयाकडे ढकलणे या सर्व क्रिया ग्रहणीकडून घडत असतात.

पचनाच्या या सर्व क्रिया सुयोग्यरीत्या घडून येण्यासाठी पाचकपित्ताबरोबरच समानवायुही कार्यकारी ठरतो. समानवायूचेही ग्रहणी हेच अधिष्ठान आहे. पाचक पित्त व समानवायु यांच्यामुळेच 'अन्नं गृह्णाति, पचति, विवेचयति, मुंचति च' ही ग्रहणीची प्राकृत कर्म घडून येत असतात.

अपक्व आहार शरीरात शोषला जाऊ नये यासाठी ग्रहणी दक्ष असते. ती जणू काही पहारेकऱ्याचे काम बजावित असते. ग्रहणीचे प्राकृत कर्म घडून आहाराचे सम्यक् पचन झाले तरच घेतलेल्या चतुर्विध, षड्रसात्मक आहारापासून शरीराच्या सर्वच घटकांचे पोषण होऊ शकते. वाग्भटानी म्हणूनच ग्रहणी हा अवयव अन्नाच्या मार्गामध्ये अर्गलेप्रमाणे म्हणजेच गाळण्याप्रमाणे कार्य करित असतो, असे म्हटलेले आहे.

कोणत्याही कारणाने या अवयवाची दुष्टी झाली असता साहजिकच शरीर पोषणाचे कार्य मंदावते व ग्रहणी या व्याधीची उत्पत्ति होते.

ग्रहणी हा रोग चिरकारी स्वभावाचा असून तो अत्यंत दारुणही आहे. अष्टांग हृदयकारांनी म्हणूनच या व्याधीचा समावेश अष्टीमहागदामध्ये केला आहे.

हेतू व संप्राप्ति

१. 'अभोजनादजीर्णातिभोजनाद्विषमाशानात्।

असात्म्यगुरुशीतातिरुक्षसंदुष्टभोजनात्।।

विरेकवमनस्नेहविभ्रमाद्व्याधिकर्षणात्।।

देशकालतुर्वैषम्याद्वेगानां च विधारणात्।।

दुष्यत्यग्निः.....।।' - च.चि. १५/३९, ४०

२. 'अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः।

भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिवृषयेत्।।' - माधवनिदान

ग्रहणीमध्ये अग्निमांघ्र निर्माण होणे ही प्रमुख घटना आहे. आणि म्हणूनच ग्रहणीच्या कारणांचा विचार करताना अग्निमांघ्राची जी कारणे आहेत त्यांचाही विचार करावयास हवा. भोजन योग्य वेळी न घेणे, अजीर्ण झाले असता पुन्हा भोजन घेणे, विषम-असात्म्य असा आहार घेणे, अधिक मात्रेमध्ये आहार सेवन करणे, गुरु-शीत-अतिरुक्ष, दुष्ट अशा आहाराचे सेवन करणे, वमन-विरेचन-स्नेहपान आदि उपक्रमांचा मिश्रयोग होणे, निरनिराळ्या व्याधीमुळे कृशता येणे, देश-काल-ऋतु यामध्ये वैषम्य उत्पन्न होणे, मलमूत्र आदि अधारणीय वेगांचे धारण करणे हे सर्व अग्निमांघ्राचे हेतू आहेत. या सर्व कारणांनी अग्नि दुष्ट होऊन तो ग्रहणी या अवयवाचीही दुष्टी करतो.

अतिसार बरा झाल्यानंतरही अहितकर आहाराचे सेवन करणे तसेच चालू ठेवले तर ग्रहणी दोष उत्पन्न होतो असे माधवनिदानकारानी म्हटले आहे. याचा अर्थ प्रत्येक वेळी अतिसारानंतरच ग्रहणीची उत्पत्ति होते असे मात्र नव्हे. मंदानि असताना अहितकर आहाराचे सेवन तसेच चालू ठेवले तर त्यानेही ग्रहणी रोग होतो ही गोष्ट माधवनिदानकारानी 'अतिसारे निवृत्तेऽपि' असे म्हणून 'अपि' या शब्दाने सुचविलेले आहे. ग्रहणी या व्याधीमध्ये अग्निमांघ्र हेच प्रमुख कारण असते व म्हणूनच अग्निमांघ्र प्रधान असे अर्शा, अतिसार व ग्रहणी हे रोग एकमेकांचे निदानभूत होऊ शकतात, असे वाग्भटाचार्यांनी म्हटले आहे. या संदर्भात ते म्हणतात-

'अर्शाऽतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्य निदानभूताः।

सन्नेऽनले संति, न संति दीप्ते, रक्षेतदस्तेषु विशेषतोऽग्निम्।।' - अ.ह.चि. ८/१६४

ग्रहणी संप्राप्ति

अग्निमांघ्र असताना अहितकर आहार-विहार अनेक दिवस घेणे

ग्रहणी दोष

अन्नपचन योग्य होत नाही

अन्नाला विदग्धावस्था

शुक्तपाक (अम्लपाक) तयार होतो

ग्रहणी अवयवाची विकृती

ग्रहणीच्या कार्यात विकृती
(अन्नं गृह्णाति, पचति, विवेचयति, मुंचति)

ग्रहणी

अग्निमांड्यामुळे प्रथमतः ग्रहणीदोष उत्पन्न होतो. खाल्लेल्या अन्नाचे पचन योग्य प्रकारे होईनासे होते. अन्नाला विदग्धावस्था प्राप्त होते. त्यामुळेच शुक्तापाक (अम्लपाक) तयार होतो. हीच स्थिती कायम राहिल्यास कांलांतराने साक्षात् ग्रहणी या अवयवाची विकृति घडते. ग्रहणी या अवयवाचे 'अन्नं गृह्णाति, पचति, विवेचयति, मुंचति च' या प्राकृत कार्यात बिघड होतो व ग्रहणी या रोगाची उत्पत्ति होते.

पूर्वरूपे

१. 'पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णाऽऽलस्यं बलक्षयः।
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम्॥'- च.चि. १५
२. 'प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात्पचनमम्लकः।
प्रसेको वक्त्रवैरस्यमरुचिस्तृट् क्लमो भ्रमः॥
आनन्दोदरता छर्दिः कर्णक्ष्वेडोऽन्नकूजनम्॥'- अ.ह.नि. ८/१९, २०

तृष्णा, आलस्य, बलक्षय, अन्नाचा विदाह होणे, पचन उशिरा होणे व शरीर गौरव ही ग्रहणीची पूर्वरूपे चरकानी सांगितलेली आहेत. अधिक प्रमाणात लालास्राव असणे, अरुचि, आस्यवैरस्य, भ्रम, आश्र्मान, कानांत आवाज येणे व क्वचित् छर्दि या लक्षणांचा समावेश वाग्भटाचार्यांनी पूर्वरूपात केलेला आहे.

संक्षेपाने पाहता मलाशी संबंधित म्हणजेच अपाचित वा साम मलप्रवृत्ति होणे हे लक्षण सोडून ग्रहणीची अन्य सर्व सामान्य लक्षणे पूर्वरूपावस्थेमध्ये ही अल्प प्रमाणात दिसत असतात, असे आपणास म्हणता येईल. पूर्वरूपावस्थेत अन्नाचा विदाह होऊन विदग्ध आहाररसाची उत्पत्ति होत असते. अन्नाचे पचन नीट न झाल्याने सारकिट्ट विभजनही योग्य प्रकारे होत नाही. रसाचीच योग्य प्रकारे उत्पत्ति न झाल्याने साहजिकच उत्तरोत्तर शरीर धातूंचे पोषणही योग्य प्रकार होऊ शकत नाही व बलक्षय उत्पन्न होतो. आम अधिक प्रमाणात आल्याने अंगगौरव हेही लक्षण पूर्वरूपावस्थेत आढळते.

सामान्य लक्षणे

१. 'सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुंचति।
पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम्॥
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः॥'- माधवनिदान
२. 'उच्यते सर्वमेवान्नं प्रायो हास्य विदह्यते।
अतिसुष्टं विबद्धं वा द्रवं तदुपविश्यते।
तृष्णारोचकवैरस्यप्रसेकतमकान्वितः।
शूनपादकरः सास्थिपर्वरुक् छर्दनं ज्वरः।
लोहामगन्धिस्तिक्ताम्लो उद्गारश्चास्य जायते॥'- च.चि. २८
३. 'दोषवर्णैर्नखैस्तद्विद्विष्णुमूत्रनयनाननैः।
हत्याण्डूदरगुल्मार्शः प्लीहाशंकी च मानवः॥'- माधवनिदान.

अन्न पचनाचे कार्य बिघडल्याने ग्रहणीरोगात खाल्लेल्या अन्नाचे पचन न होता ते तसेच अपक्वावस्थेत मलावाटे बाहेर पडते. मलप्रवृत्ति ही द्रव, साम, दुर्गंधीयुक्त व सशूल असते. ज्या वेळी अन्नाचे थोडे फार पचन होते त्यावेळी ती थोडीशी पक्व, किंचितशी बांधून होते. याकरिताच ग्रहणीची सामान्य लक्षणे सांगताना मलप्रवृत्तीचे वर्णन 'मुहुर्बद्धं, मुहुर्द्रवं' असे किंवा 'पक्वं वा सरुजं पूती' असे केलेले आहे. मलप्रवृत्ति जेव्हा पक्व असते तेव्हा बद्ध व जेव्हा अपक्व, आमयुक्त असते तेव्हा ती द्रव, दुर्गंधित असते असा याचा अर्थ आहे. घेतलेल्या आहाराची मात्रा व स्वरूप व अग्नीची त्यावेळची स्थिती यावर ही पक्व वा आम मलप्रवृत्ति अवलंबून असते असे म्हणता येईल. मुहुर्बद्धता वा मुहुर्द्रवता येण्याचे कारण सांगत असताना मधुकोषकारांना वातामुळे बद्धता व पित्तामुळे द्रवता येते असे जे विवेचन केले आहे ते फारसे न पटणारे आहे. 'मुहुर्बद्धं, मुहुर्द्रवं' या लक्षणाचा अर्थही नीट समजून घेतला पाहिजे. दिवसांकाठी जे काही वेग येतात त्यापैकी काही

बद्ध व काही द्रव असा या सूत्राचा अर्थ नाही. मलप्रवृत्ति काही दिवस बद्ध असते तर काही दिवस द्रव, हा याचा खरा अर्थ आहे. अग्निदुष्टीच्या प्रमाणावर मलाची ही बद्धता वा द्रवता अवलंबून असते. अवयवाची दुर्बलता हीसुद्धा या लक्षणांला कारणीभूत ठरते. अवयवाची दुर्बलता जितकी अधिक तितकी द्रव व बद्ध या स्थितीतील अंतर कालदृष्ट्या अगदी कमी होत जाते. जेव्हा ग्रहणी हा अवयव अत्यंत दुर्बल होतो त्यावेळेस केवळ द्रवमलप्रवृत्तिच असते.

ग्रहणी रोगात मलाचे वेग फार असत नाहीत, परंतु प्रत्येक वेळी मलाचे प्रमाण (मात्रा) मात्र अधिक असते. 'संचयाच्च उपवेश्यते' असे या मलप्रवृत्तीचे वर्णन केले जाते. मलाचा संचय होत राहतो आणि मग मलप्रवृत्ति होते असे या ठिकाणी स्पष्ट केलेले आहे. मलाचे वेग जे येतात ते सकाळच्या वेळीच अधिक असतात. दुपारी व रात्री त्यामानाने मलाचे फारसे वेग येताना दिसत नाहीत. हे या रोगाचे एक वैशिष्ट्य समजता येईल.

ग्रहणीच्या रुग्णात अग्निमांघ्र असतेच. त्यामुळे तदजनित अरुचि, आस्यवैरस्य, भ्रम, डोळ्यांसमोर अंधेरी येणे, छर्दि, तोंडाला पाणी सुटणे, कडू-आंबट-आम वा लोहगंधी अशा ढेकरा येणे या प्रकारची लक्षणे मिळतातच. सर्व पचनक्रियाच बिघडल्याने आहाररस योग्य प्रकारे निर्माण होत नाही. साहजिकच शरीराच्या सर्वच घटकांची- सप्तधातूंची उत्पत्ति सुयोग्य अशी होऊच शकत नाही. त्यामुळेच अतिप्रमाणात दौर्बल्य, कार्श्य व भारक्षय (वजन कमी होणे) ही लक्षणेही निर्माण होतात.

या सर्व लक्षणांचे जोडीला नाभीप्रदेशी शूल, तीव्र स्पर्शासहत्व आणि मुखपाक ही लक्षणे ग्रहणीच्या सर्वच रुग्णांमध्ये आढळतात.

दोषभेदाने नखे, डोळे, मूत्र, पुरीष या ठिकाणी श्याव, अरुण, नील, रक्त, पीत, किंवा पांढूवर्ण दिसून येतो. तीव्रस्वरूपाचे अग्निमांघ्र, दौर्बल्य व अन्य लक्षणांमुळे रुग्णाला उदर, गुल्म, अर्श, पांढू, प्लीहदोष या प्रकारच्या व्याधींनी आपण पीडित आहोत असे वाटत राहते.

व्याधि अधिक प्रमाणात वाढला तर पादशोथ हे लक्षणही येते.

प्रकार

ग्रहणीचे मुख्यतः ४ प्रकार मानले जातात- वातज, पित्तज, कफज आणि सान्निपातिक.

वातज ग्रहणी :

'कटुतिक्तकषायातिरुक्षणीतलभोजनैः ।
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥
करोति कुपितो मन्दमग्निं संछाद्य मारुतः ।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकं खरांगता ॥
कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।
पाश्चोरुवंक्षणाग्नीवारुजोऽभीक्ष्णं विसूचिका ॥
हृत्पीडा कार्श्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ।
गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥
जीर्णे जीर्णीति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।
स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशंकी च मानवः ॥'
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।
पुनःपुनः सृजेत्त्वर्चः कासश्चासार्दितोऽनिलात् ॥'- च.चि. १५/५६ ते ६२

कटु-तिक्त-कषाय अशा रसांचे तसेच अतिरुक्ष आणि दूषित अन्नाचे सेवन करणे, अल्पप्रमाणात आहार घेणे किंवा अतिलंघन करणे, वेगविधारण अथवा अति मैथुन इत्यादि कारणांनी प्रकुपित झालेला वायु पाचकागनीला दूषित करतो. त्यामुळे ग्रहणी या अवयवाची विकृति घडून अनेक लक्षणे उत्पन्न होतात. अन्नपचन योग्य प्रकारे न झाल्यानेच तेथे शुक्तपाक होतो. सर्वांगाच्या ठिकाणी रुक्षता, खरता प्राप्त होते. कंठ तथा मुखशोष, तृष्णा, तिमिरदर्शन, कर्णक्षेद ही

लक्षणे उत्पन्न होतात. पार्श्व, ऊरु, वक्षण, ग्रीवा या ठिकाणी सतत पीडा असते. कृशता, दौर्बल्य, आस्यवैरस्य, अजिर्ण ही लक्षणेही उत्पन्न होतात. मधुरादि सर्वच पडरसांचे सेवन करण्याची इच्छा उत्पन्न होणे हे वातज ग्रहणीतील एक विशेष लक्षण मानले जाते. हे लक्षण वातज ग्रहणीत का उत्पन्न होते याचे स्पष्टीकरण करणे कठीणच आहे. हा अजिर्णप्रभाव आहे असे या लक्षणाविषयी ग्रंथातून म्हटले गेले आहे.

पडरसांची इच्छा या लक्षणावरोवरच मनु खिन्न राहणे हेही वातज ग्रहणीतील एक प्रधान लक्षण आहे. जेवण झाल्यावर थोडा वेळ बरे वाटणे व पच्यमानावस्थेत आध्मान व रुजा वाढणे असेही एक लक्षण या प्रकारात मिळते. वातज ग्रहणीतच गुल्म, हद्रोग, प्लिहदोष यांची शंका घेण्याजोगी परिस्थिती असते. मलप्रवृत्ति ही क्वचित् द्रव तर क्वचित् शुष्क, आमयुक्त, सशब्द व सफेन असते. इतर प्रकारांच्या अपेक्षेने या प्रकारात मलाचे वेगही थोडे अधिक असतात.

पित्तज ग्रहणी :

'कट्वजीर्षविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणाम्।
अग्निमाप्लावयद्दहन्ति जलं तप्तमिवानलम्।।
सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्धते द्रवम्।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः।।' - च.चि. १५/६३, ६४

कटु, अजीर्ण, विदाही, अम्ल तथा क्षार आदि पित्तवर्धक पदार्थांमुळे प्रकुपित झालेले पित्त, त्यातील द्रव गुणाने वाढते व त्यामुळेच पाचकागनीस नष्ट करते. कढत पाण्याने जसा निखारा विज्ञतो तसेच येथे द्रवगुणभूयिष्ठ पित्ताने अग्नि नष्ट होते. या सर्वांमुळेच अखेरीस पित्तज ग्रहणी उत्पन्न होते.

पित्तज ग्रहणीत मलप्रवृत्ति ही आमयुक्त, नील, पीत व बहुद्रवयुक्त अशी असते. द्रवता अधिक असल्यानेच 'मुहुर्बद्धं' ही स्थिती फारशी आढळत नाही.

दुर्गंधीयुक्त व अम्लरसाच्या ढेकरा येणे, हृत्कण्ठदाह, अरुचि, तृष्णा आणि ज्वर यासारखी पित्ताची अन्य लक्षणे पित्तज ग्रहणीत आढळून येतात.

कफज ग्रहणी :

'गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात्।
भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद् हन्त्यग्निं कुपितः कफः।।
तस्यान्नं पच्यते दुःखं हल्लासच्छर्दरीचकाः।
आस्योपदेहमाधुर्यकासष्ठीवनपीनसाः।।
हृदयं मन्थते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु।
दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम्।।
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम्।
अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके।।' - च.चि. १५/६५ ते ६८

अति गुरु, अति स्निग्ध, अति शीत अशा पदार्थांचे सेवन करणे, अधिक प्रमाणात आहार घेणे, भोजनानंतर लगेच दिवसा झोपणे या कारणांनी कफ वाढून तो अग्निमांघ निर्माण करतो आणि कफज ग्रहणीची उत्पत्ति होते.

हल्लास, छर्दि, अरोचक, तोंड गोड होणे तथा नेहमी लिप्त असणे, खाल्लेल्या अन्नाचे फार कष्टाने पचन होणे, कास, पीनस ही लक्षणे येणे, हृदय जखडल्याप्रमाणे वाटणे, उदर प्रदेश हा बद्ध तथा गौरवयुक्त असणे, दुर्गंधीयुक्त ढेकर येणे यांसारखी लक्षणे कफज ग्रहणीत मिळतात.

या प्रकारात मलप्रवृत्ति ही भिन्न, साम तसेच सकफ असते. या कफामुळेच मलामध्ये गुरु गुण आल्याने मल हा पाण्यात बुडतो अगदी निरामावस्थेतही पाण्यात बुडतो. ग्रहणीच्या इतर प्रकारात जशी कृशता असते तशी कफज ग्रहणीत कृशता

असत नाही पण दौर्बल्य मात्र जाणवते. धातुपुष्टी न झाल्याने दौर्बल्य जाणवते पण या अवस्थेत जलीय अंश अधिक असल्याने थोडीशी शोथाची उत्पत्ति होते व त्यामुळेच कृशता जाणवत नाही असे या लक्षणाचे स्पष्टीकरण काही वेळा केले जाते.

सान्निपातिक ग्रहणी :

पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिंगसमागमे।

त्रिदोषं निर्दिशेत्तेषां.....।।' - च.चि. १५/७०

वात, पित्त, कफ या त्रिदोषांचा प्रकोप होऊन निर्माण होणाऱ्या सान्निपातिक ग्रहणीमध्ये या तिन्ही दोषांची लक्षणे एकत्रितपणे उत्पन्न होताना दिसतात.

संग्रहणी

'आन्त्रकूजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं तथा।

द्रवं शीतं घनं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत्॥

आमं बहु सपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम्।

पक्षान्मासाद्दशाहाद्वा नित्यं वाऽप्यथ मुंचति।।

दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तिं व्रजेच्च या।

दुर्विज्ञेया दुश्चिकित्सा चिरकालानुबन्धिनि।।

सा भवेदामवातेन संग्रहग्रहणी मता।।' - माधवनिदान

पोटात गुरगुरणे, आलस्य, दौर्बल्य, अग्निमांघ, कटीशूल, द्रव-शीत-घन-स्निग्ध-आम-पिच्छील-सशब्द अशी मलप्रवृत्ति होणे, मंद वेदना ही संग्रहणीची लक्षणे होत. ही सर्व लक्षणे एक महिना, पंधरा दिवस, दहा दिवसांनी वारंवार किंवा प्रतिदिन ही होऊ शकतात. या लक्षणांचा प्रकोप दिवसा अधिक दिसतो; मात्र लक्षणे रात्री फारशी आढळत नाहीत.

असा हा रोग निदानास कठीण असून चिकित्सेस कष्टसाध्य व चिरकारी स्वरूपाचा आहे. याची उत्पत्ति सामवायूकडून होत असते.

संग्रहग्रहणी किंवा संग्रहणी या नावाने ओळखला जाणारा हा रोगप्रकार माधवनिदानामध्ये वर्णिलेला असला तरी माधवनिदानात मुळातील हे श्लोक नसावेत, ते प्रक्षिप्त असावेत असे वाटते. कारण मधुकोष व आतंकदर्पण या माधवनिदानावरील टीकांमध्ये या श्लोकांचा उल्लेख नाही. चरक, सुश्रुत, वाग्भट या मूल ग्रंथांतूनही संग्रहणी नावाचा वेगळा प्रकार वर्णिलेला नाही. परंतु योगरत्नाकर, भावप्रकाश, वंगसेन या नंतरच्या ग्रंथकारांनी मात्र हा स्वतंत्र प्रकार सांगितलेला आहे.

या प्रकाराला संग्रहान्त ग्रहणी, ग्रहणान्त ग्रहणी, संग्रह ग्रहणी असे विविध पाठभेद ही मिळतात. संग्रहणी या नावाचा मात्र मुळात कुणीच उल्लेख केलेला नाही. या प्रकाराचे वर्णन करताना दुश्चिकित्स्य, चिरकालानुबन्धिनी, दुर्ज्ञेय ही विशेषणे खरे पाहता ग्रहणीच्या सर्वच प्रकारांना लागू पडणारी आहेत. यामुळेच संग्रहणी हा स्वतंत्र विशेष प्रकार मानावा किंवा नाही ही शंका उपस्थित होते. लक्षणसमुच्चयातही येथे काही वेगळेपणा नाही. त्रिदोषज ग्रहणीचे हे एक चिरकालीन स्वरूप आहे एवढेच आपणास याविषयी म्हणता येईल.

घटीयंत्र ग्रहणी

'स्वपतः पार्श्वयोः शूलं गलज्जलघटीध्वनिः।

तं वदन्ति घटीयंत्रमसाध्यं ग्रहणीगदम्।।' - माधवनिदान

घटीयंत्रग्रहणी हा प्रकारही संग्रहणीप्रमाणेच माधवनिदानात प्रक्षिप्त असावा. योगरत्नाकर, भावप्रकाश यांनी मात्र हा प्रकार वर्णिलेला आहे. ही त्रिदोषज ग्रहणीतलीच एक अवस्था आहे, असे म्हणता येईल.

घटीयंत्र ग्रहणीत रोगी नेहमी सुन्न पडलेला असतो. झोपल्यानंतर बरगड्यांमध्ये शूल हे लक्षण आढळते. पाण्यात मडके बुडत असताना जसा बुडबुड आवाज येतो तसा आवाज उदरात उत्पन्न होत असतो. ग्रहणी या अवयवाचे दौर्बल्य, मलसंचय व वायूचा विष्टंभ या घटानांतून हा अवस्था विशेष उत्पन्न होत असतो असे म्हणता येईल.

१. 'लिंगैरसाध्यो ग्रहणीविकारो यैस्तैरतीसारगदो न सिध्येत्।
वृद्धस्य नूनं ग्रहणीविकारो हत्वा तनूं नैव निवर्तते च।।' - मा.निदान
२. 'बालके ग्रहणी साध्या यूनि कृच्छ्रा समीरिता।
वृद्धे त्वसाध्या विज्ञेया मतं धन्वन्तरेरिदम्।।' - माधवनिदान

ग्रहणी हा कष्टसाध्य व्याधि आहे. साध्यसाध्यत्वाची लक्षणे अतिसाराप्रमाणेच आहेत. बालकात ग्रहणी साध्य, तारुण्यावस्थेत कृच्छ्रसाध्य तर वृद्धावस्थेत असाध्यता असते, असे धन्वन्तरीचे मत म्हणून सांगितले जाते. ग्रहणीत अवयव दुष्टी असते. ग्रहणीच्या ठिकाणी असणारी ही ग्रहणी अवयवाची दुष्टी आणि दुर्बलता वाढल्या वयामुळे बालकात नाहीशी होऊ शकते व म्हणूनच बालकात ग्रहणी साध्य होऊ शकते. याउलट वृद्धावस्थेत शरीर जीर्ण झाल्याने एकदा झालेली अवयव विकृति दूर होणे अशक्यप्रायच ठरते. म्हणूनच वृद्धात ग्रहणीरोग असाध्य ठरतो.

उपद्रव

'प्लीहा यकृज्जठरकण्डुमलस्य बन्धोऽष्ठीला क्रिमिर्जठररोग भवोऽथ षष्ठ।
एते भवति ग्रहणीपरिवर्तमाना घोरास्तथादुःखदाश्च मनुजस्य चित्ते।।' -

- हारित ३-८५

यकृत वा प्लीहावृद्धि, कंडू, अवष्टंभ, कृमि, उदर हे उपद्रव ग्रहणीत येतात असे हारिताने म्हटले आहे. याशिवाय पांडु, ज्वर, अतिसार, अर्श, शोथ हे उपद्रवही ग्रहणीत अनेक वेळा उत्पन्न होताना दिसतात.

सामान्य चिकित्सा

'ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत्।

अतीसारोक्तविधिना तस्यामं च विपाचरेत्।।' - अ.ह.चि. १०/१

ग्रहणीमध्ये अग्निमांद्र हा संप्राप्तीतील महत्त्वाचा घटक लक्षात घेऊन दीपन, पाचन चिकित्सा ही महत्त्वाची ठरते. यासाठी अजीर्णावरील सर्व उपचार करावेत असे वाग्भटाचार्यांनी सुचविलेले आहे. अतिसाराप्रमाणेच सामनिराम अवस्था पाहून चिकित्सोपक्रम करावेत, असेही त्यांनी म्हटलेले आहे.

ग्रहणीत आमावस्था असून, त्यामध्ये जर आम अधिक प्रमाणात असेल तर उपेक्षा करावी किंवा मृदु अनुलोमक औषधांचा वापर करावा. हरीतकी, आमलकी, त्रिफळा, आरग्वध, गंधर्वहरीतकी यांसारख्या अनुलोमक द्रव्यांचा वापर केला जातो. मृदु अनुलोमनानंतर थोडासा अग्निप्रदीप्त झाल्यानंतर, मलपरीक्षेच्या सहाय्याने मल निराम झाल्याची खात्री झाल्यावर, दीपन, पाचन व ग्राही आणि ग्रहणी या अवयवाला बल देणारी औषधे वापरावीत. या अवस्थेत स्तंभन मात्र कधीही देऊ नये. स्तंभन दिल्यास, त्याने अनेक उपद्रव उत्पन्न होऊ शकतात.

ग्राही औषधांमध्ये सुंठ, नागरमोथा, शंखभस्म, कपर्दिक भस्म, विविध प्रकारचे पर्पटी कल्प आणि तक्र हे विशेष कार्यकारी ठरतात. ग्रहणीमध्ये शंखभस्मापेक्षा कपर्दिक भस्म अधिक उपयोगी पडते कारण दोन्ही उत्तम ग्राही द्रव्ये असली तरी शंखभस्माचे कार्य ऊर्ध्व आमाशयावर अधिक घडते तर कपर्दिक भस्म हे ग्रहणी या अवयवावर विशेष कार्यकारी आहे. कपर्दिकेचाच कल्प लोकनाथ रस हा ग्रहणी रोगात ग्राही म्हणून अत्यंत उपयोगी ठरतो.

सर्वच पर्पटी कल्प हे ग्राही, दीपन, पाचन व ग्रहणी या अवयवाला बल देणारे असतात. रसपर्पटी, पंचामृत पर्पटी, लोहपर्पटी, ताम्रपर्पटी, सुवर्णपर्पटी अशा विविध पर्पटींचा उपयोग ग्रहणीतील वेगवेगळ्या अवस्थांनुसार करावा लागतो. जेव्हा दीर्घत्व व भारक्षय फारच असतो, त्या वेळी साध्या रसपर्पटी ऐवजी पंचामृत पर्पटी किंवा सुवर्णपर्पटी वापरणे अधिक फायद्याचे ठरते. ग्रहणीत होणारा रक्तक्षय व त्यामुळे येणारी पांडूता कमी करण्यासाठी लोहपर्पटी वापरली जाते. कफज ग्रहणीत अन्य पर्पटी कल्पांपेक्षा ताम्रपर्पटी अधिक उपयुक्त ठरते. दीपन, पाचन, ग्राही व ग्रहणीला बल मिळवून देणारे हे कल्प अन्य ग्राही औषधांबरोबर मिसळूनही वापरता येतात. बोलपर्पटी, कुटज पर्पटी ही या प्रकारच्या कल्पांची काही

उदाहरणे होत. पर्पटी कल्प २५० मि.ग्रं. + लोकनाथ रस २५० मि.ग्रं. + सुंटीचे चूर्ण २५० मि.ग्रं. हे मिश्रण ग्रहणी रोगावरील एक उत्कृष्ट औषध समजावयास प्रत्यवाय नाही. पर्पटी कल्पांचे गुणधर्म अधिक वाढावेत यासाठी अग्निवर्धन करणाऱ्या श्रेष्ठ द्रव्यांपैकी घृताचा उपयोग अनुपानासाठी करावा. घृत अनुपानासाठी वापरल्याने पर्पटीचे गुण अनेक पटीने वाढतात असे प्रत्यक्षात आढळते.

ग्रहणीच्या रुग्णांमध्ये जर अत्यधिक प्रमाणात व द्रव मलप्रवृत्ति होऊ लागली, अतिसाराप्रमाणेच लक्षणे उत्पन्न झाली तरच स्तंभन द्यावे. अशा अवस्थेत स्तंभनासाठी अहिफेन, भंगा, जायफळ, कापूर या सारखी द्रव्ये वा त्यांचे कल्प वापरावे लागतात.

तक्रप्रयोग

ग्रहणीच्या रुग्णांमध्ये तक्रप्रयोगही अत्यंत उपयोगी ठरतो. तक्र हे जरी आहार द्रव्य असले, तरी ग्रहणीच्या रुग्णात त्याचा औषधांइतकाच कार्यभाग असतो आणि म्हणूनच चिकित्सेचा विचार करताना औषधांइतकाच तक्र विचारही महत्त्वाचा ठरतो.

‘तक्रं तु ग्रहणीदोषे दीपनग्राहि लाघवात्।
श्रेष्ठं मधुरपाकित्वान्न च पित्तं प्रकोपयेत्॥
कषायोष्णाविकासित्वाद्रौक्षाच्छैव कफे मतम्।
वाते स्वाद्मलसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत्॥
तस्मात् तक्रप्रयोगा ये जठराणां तथाशंसाम्।
विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान् प्रयोजयेत्॥’-च.चि. १५/११५ ते ११७

तक्र हे ग्रहणीरोगामध्ये अन्न व औषध या दोन्ही दृष्टीने श्रेष्ठ ठरते. ताक हे उत्तम दीपन, ग्राही व लघु गुणांचे आहे. ग्रहणीतील सर्व प्रकारच्या विकृतींचा नाश हा ताकामुळे होत असतो. ताक हे मधुर विपाकी असल्याने त्याने पित्ताचा प्रकोप होत नाही. कषाय अनुरस, उष्ण, विकासी व रुक्ष असल्याने ते कफघ्न आहे. (लोणी काढलेले ताक हे रुक्ष व कफघ्न असते) मधुर, अम्ल या गुणांमुळे ते वातघ्नही असते. वातप्रधान ग्रहणीमध्ये लोणी न काढता ताक वापरणे अधिक हितावह ठरते.

ग्रहणीच्या रुग्णास द्यावयाचे ताक हे ताजे, फार अम्लता नसलेले पण पूर्ण विरजलेले असावे. असे ताक हे स्वतंत्रपणे औषध वा अन्न यासाठी वापरावे किंवा आहारात ज्वारी- बाजरीची भाकरी वगैरे बरोबर द्यावे.

वातज ग्रहणी चिकित्सा :

‘ज्ञात्वा तु परिपक्वामं मारुतग्रहणीगदम्।
दीपनीययुतं सर्पिः पाययेताल्पशो भिषक्॥
किंचित्सन्धुक्षिते त्वग्नौ सक्तविण्मूत्रमारुतम्।
द्वित्रीण्यहानि सस्नेहं स्नेहाभ्यक्तं निरूहयेत्॥
तत एरण्डतैलेन सर्पिषा तैल्वकेन वा।
सक्षारेणानिले शान्ते ख्रस्तदोषं विरेचयेत्॥
शुद्धं रुक्षाशयं बद्धवर्चसं चानुवासयेत्।
दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धतैलेन मात्रया॥
निरूहश्च विरिक्तश्च सम्यक् चैवानुवासितः।
लघ्वन्नप्रतिसंभुक्तः सर्पिरभ्यासयेत्पुनः॥’- च.चि. १५/७४ ते ७८

वातज ग्रहणीमध्ये घृतपान, निरूह बस्ति, विरेचन, अनुवासन बस्ति हे उपक्रम अवस्थानुरूप करावे लागतात. सुरुवातीस आम दोषांचे पाचन करावे. आम दोषांचे पचन झाल्यानंतर पंचमूलादि किंवा शुंठ्यादि द्रव्यांनी सिद्ध केलेले घृत अल्प प्रमाणात द्यावे. यामुळे अग्नि चांगला प्रदीप्त झाल्यानंतर, वातमूत्रपुरीष यांचा जर अवरोध असेल तर दर २-३ दिवसांनी स्नेहन, स्वेदन करून निरूहबस्ति द्यावा. यानंतर सिग्ध विरेचन द्यावे. यासाठी एण्डतैल किंवा तिल्वक घृत

वापरवे. या सर्व उपक्रमांनी ग्रहणीचा मार्ग शुद्ध होतो पण रुक्षता मात्र अधिक वाढणे शक्य असते. ही रुक्षता नाहीशी करणाऱ्यासाठी अम्ल, दीपनीय व वातघ्न द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या तैलाचा अनुवासन बरिस्त द्यावा. याप्रकारे निरुह, विरेचन व अनुवासन बरिस्त यांचा उपयोग योग्य प्रकारे केल्यानंतर लघु आहार द्यावा. दीपन व वातघ्न द्रव्यांनी सिद्ध केलेले घृत पुनःपुन्हा शमन चिकित्सेकरिता वापरावे.

शमनासाठी जी औषधी द्रव्ये वापरली जातात त्यामध्ये पिपल्यादि चूर्ण, पंचमूलादि चूर्ण, चवकादिचूर्ण हे कल्प महत्त्वाचे. आमपाचनासाठी शुंठी, अतिविषा, मुस्ता यांचाही चांगला उपयोग होतो. लशुंनादि वटी, चित्रकादी वटी इत्यादि गुटीचाही लाभ होतो. या सर्वांसाठी अनुपान म्हणून तक्र वापरणे फायद्याचे ठरते. विविध प्रकारच्या दीपन, पाचन द्रव्यांनी सिद्ध घृतांचा उपयोग केला जातो. शुंठी घृत, दशमूलादि घृत, त्र्युषणादि घृत हे घृत कल्प अधिक उपयुक्त ठरतात. वातज ग्रहणीमध्ये तक्र हे विशेष कार्यकारी ठरते. याच ताकापासून बनविलेले तक्रारिष्ट अत्यंत उपयुक्त ठरते.

तक्रारिष्ट :

'यवान्यामलके पथ्या मरिचं त्रिपलांशिकम्।

लवणानि पलांशानि पंच चैकत्र चूर्णयेत्॥

तक्रकं सासुतं जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः।

दीपनं शोथगुल्मार्शः क्रिमीमेहोदरापहम्॥'- च.चि. १५/११८, ११९.

तक्रारिष्ट बनविण्यासाठी आमलकी, हरीतकी, ओवा, मिरी, आणि पंचलवण प्रत्येकी एक भाग घेऊन ते ताकात मिसळवे. हे मिश्रण मातीच्या मोठ्या भांड्यात ठेवून त्याचे तोंड बंद करून ते धान्याच्या राशीत पुरून ठेवावे. तीन आठवड्यांनंतर तयार होणारे तक्रारिष्ट गाळून वापरावे.

वातज ग्रहणीमध्ये तक्रप्रयोगाप्रमाणेच विविध प्रकारे तयार केलेल्या यवागु व यूष यांचा ही उपयोग करावा. मुद्गादि यूष, कपित्थादि यूष, चव्यादि यूष हे यातील काही महत्त्वाचे यूष होत. यवागु किंवा यूष तयार करण्यापूर्वी ही द्रव्ये तूपावर चांगली भाजून घेऊन नंतर यवागु किंवा यूष बनवावेत. म्हणजे ती अधिक लाभदायी ठरतात.

पित्तज ग्रहणी चिकित्सा :

'स्वस्थानगतमुत्क्लिष्टमग्निनिर्वापकं भिषक्।

पित्तं ज्ञात्वा विरेकेण निहरेद्वमनेन वा॥

अविदाहिभिरनैश्च लघुभिस्तिक्तसंयुतैः।

जांगलानां रसैर्यूषैर्मुद्गादीनां खडैरपि॥

दाडिमाम्लैः ससर्पिचकैर्दीपनग्राहिसंयुतैः।

तस्याग्निं दीपयेच्चूर्णैः सर्पिर्भिर्वा सतिक्तकैः॥'-च.चि. १५/१२० ते १२२

पित्तज ग्रहणीची चिकित्सा करताना प्रथमतः पित्ताकडे लक्ष द्यावे लागते. पित्त जर उत्क्लिष्ट असेल तर वमन वा विरेचन द्यावे. शोधन पूर्ण झाल्यानंतर लघु, तिक्ततरसाने युक्त असा आहार द्यावा. तिक्त रसात्मक औषधे शमनासाठी वापरावीत. जांगल पशुपदार्थांचे मांस, मुद्गयूष आदि आहार द्रव्यांमध्ये दीपनीय औषधे व घृत मिसळून त्यांचा वापर करावा. तिक्तक घृत हे अग्निदीपनासाठी प्रामुख्याने वापरावे. औषधी द्रव्यांमध्ये चंदनादि घृत, शुंठ्यादि चूर्ण, भूनिंबादि चूर्ण, किरातादि चूर्ण, चंदनादि क्वाथ ही महत्त्वाची औषधे आहेत. पर्पटी कल्पापैकी लोह पर्पटी आणि कुटज पर्पटी ही अत्यंत उपयुक्त औषधे आहेत.

कफज ग्रहणी चिकित्सा :

'ग्रहणीं श्लेष्मदुष्ट्यां वमितस्य यथाविधि।

कट्वभ्ललवणक्षारैस्तिक्तैश्चाग्निं विवर्धयेत्॥'- च.चि. १५/१३९

कफज ग्रहणीमध्ये प्रथम वमन द्यावे. त्यानंतर कटु, अम्ल, लवण, तिक्त व क्षारयुक्त द्रव्यांनी अग्नि दीपन करावा. औषधांमध्ये विविध क्षारांचा चांगला उपयोग होतो. पिप्पलीमूलादि क्षार, भल्लातकादि क्षार, दुरालभादि क्षार, भूनिवादि क्षार यांचा विशेषत्वाने उपयोग होतो. आसवारिष्टे ही अधिक कार्यकारी ठरतात. कुटजारिष्ट, मध्वासव, पिंडासव, मधुकासव, भल्लातकासव, मूलासव ही आसवारिष्टे यासाठी उपयुक्त ठरतात. पर्पटी कल्पांपैकी पंचामृत पर्पटी, ताम्रपर्पटी हे विशेष उपयोगी ठरणारे कल्प आहेत. कनकसुंदररस, ग्रहणीकपाटरस, क्षारताम्ररस हेही कफजग्रहणीसाठी उपयुक्त ठरणारे कल्प आहेत.

सान्निपातिक ग्रहणी चिकित्सा :

सान्निपातिक ग्रहणीमध्ये दोषांच्या बलाबलाचा विचार करून विविध कल्पांचा प्रयोग करावा लागतो. दीर्बल्य अतिप्रमाणात असल्याने सुवर्णपर्पटी व पंचामृत पर्पटी यांचे मिश्रण वापरणे हितावह ठरते. सुवर्णलोकनाथ रस हा कल्पही या अवस्थेत अत्यंत उपयोगी पडतो. कुटजारिष्ट, कुटजावलेह, बिल्वावलेह, संजीवनी गुटी, भल्लातक पर्पटी हे सान्निपातिक ग्रहणीसाठी उपयोगी पडणारे आणखी काही कल्प आहेत.

पथ्यापथ्य

ग्रहणीतील आहार हा दीपन, पाचन करणारा व लघु असा असावा लागतो. तक्राहार हा आवश्यक आहे. किंबहुना आहार द्रव्यांइतकेच औषधीद्रव्य म्हणूनही तक्र उपयुक्त ठरते. यासाठीच तक्राचे उपयोग व महत्त्व यांचे वर्णन ग्रहणीची सामान्य चिकित्सा सांगतानाच केलेले आहे.

अन्य आहार द्रव्यांपैकी मध, शेळीचे दूध, लोणी, मूग, शालिपट्टिक, बिल्व, कपित्थ, गाईचे बिनसायीचे दही, साळीच्या लाह्या हे पदार्थ विशेष पथ्यकर आहेत.

पचण्यास गुरु, कठीण व पिच्छिल पदार्थ टाळले पाहिजेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

ग्रहणी

अर्वाचिन दृष्टिकोनातून पहाता अनेक व्याधींचा समावेश ग्रहणीमध्ये प्रकारानुरूप करावा लागतो. उदा. आंत्रप्रदेशी होणारा यक्ष्मा (Intestinal Tuberculosis) ची लक्षणे पित्तज ग्रहणीशी साधर्म्य दाखवतात तर बृहदांत्र शोथाची (Chronic Colitis) लक्षणे कफज ग्रहणीशी समानता दाखविणारी आहेत. अग्न्याशय विकार जनित द्रवमलप्रवृत्ति (Diarrhoea due to Pancreatic diseases) चा ही समावेश कफज ग्रहणीत करता येतो, कारण यामध्येही स्नेहाचे पचन न झाल्याने मलप्रवृत्ति सकफ व स्नेहयुक्त असते.

सान्निपातिक ग्रहणीचे - संग्रहणीचे साधर्म्य अर्वाचिन वैद्यकशास्त्रात वर्णन केलेल्या Sprue रोगाशी आहे. या रोगात आंत्रविकृतीमुळे Fat, glucose व Calcium यांचे शोषण योग्य प्रकारे होत नाही. हे सर्व अपक्व अवस्थेतच मलावाटे बाहेर पडतात. या Sprue ची लक्षणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. अम्ल, पीत, फेनिल व साम मलप्रवृत्ति (Bulky, Acidic, Frothy and Fatty stools). मलप्रवृत्ति सकाळी अधिक वेळा होते (Morning Diarrhoea.)

२. जिह्वा, गल, तालु व संपूर्ण अन्नवह स्रोतसात विदाह, ब्रणोत्पत्ति, पाक व आरक्तवर्णता (Inflammatory lesions of mouth and digestive organs.)

३. पांडुता (Anaemia)

४. धातुक्षय - विशेषतः मांसक्षय (Emaciation and Wasting.)

५. आध्मान (Intestinal flatulance.)

६. रोग अधिक वाढल्यास पादशोथ व वातनाडीचा क्षोभ (Oedema on feet and peripheral neuritis.)

व्याख्या

'सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् संतिष्ठतेऽनिलः।

यस्याजीर्णने सा वैद्यैर्विसूचीति निगद्यते।।'- सु.उ. ५६/४

अजीर्णने प्रकुपित झालेला वायु सर्व शरीरात सुया टोचल्याप्रमाणे वेदना निर्माण करतो. हे या व्याधीतील प्रधान लक्षण असल्यानेच या व्याधीला विसूचिका असे नाव दिले जाते. विसूचिका हा एक अत्यंत दारुण व्याधि असून त्यामध्ये आशुकारित्वही असते. अभ्यंतर मार्गातील हा एक व्याधि आहे.

हेतू

१. 'अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम्।

विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका।।'- सु.उ. ५६/३

२. 'न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः।

मूढास्तामजितात्मानो लभन्ते कलुषाशयाः।।'- सु.उ. ५६/५

जिभेवर व मनावर नियंत्रण नसणारा पुरुष किंवा खाण्यापिण्यातील शास्त्रशुद्ध माहिती नसणारी व्यक्ति, मिळेल ते व मिळेल तेथून खाद्यपदार्थ घेऊन खात असते. काय खावे व किती खावे याविषयीचा विचार हे लोक करीत नाहीत. अशा लोकांच्या खाण्यात दुष्ट असे अन्नपान आले असता त्यांना आमाजीर्ण उत्पन्न होते व त्यातूनच विसूचिका उत्पन्न होते.

संख्या संप्राप्ति

विविध ग्रंथकारांनी विसूचिकेचे वेगवेगळे प्रकार सांगितलेले आहेत. वाग्भटानी विसूचिकेचे वातज, पित्तज, कफज असे प्रकार सांगितलेले आहेत. तर सुश्रुतानी या प्रकारांबरोबरच उर्ध्वग आणि अधोग असेही प्रकार वर्णिले आहेत.

विसूचिका संप्राप्ति

अध्यशन, अत्यशन वा दुष्ट अन्नपान

तीनही दोषांचा प्रकोप

आमाजीर्ण

प्रकुपित दोष उर्ध्वग आणि अधोग मार्गाने शरीराबाहेर पडतात

छर्दी व द्रवमल प्रवृत्ती

विसूचिका

व्यवहारात मात्र विसूचिका ही सान्निपातिकच पहावयास मिळते. म्हणूनच वाग्भटादि ग्रंथकारांनी जी वात, पित्त, कफ प्रकारांची म्हणून लक्षणे वर्णिलेली आहेत, ती सान्निपातिक विसूचिकेतील तद् तद् दोषांची लक्षणे असतात असे समजणे योग्य ठरते. विसूचिकेमध्ये छर्दि आणि अतिसार ही दोन्ही लक्षणे एकाच वेळी असतात व म्हणून उर्ध्वग आणि अधोग विसूचिका या प्रकारांचा उलगाडा होत नाही. सुश्रुतास मात्र हे दोन्ही प्रकार निश्चितच अभिप्रेत असावेत व म्हणूनच त्यांनी चिकित्सेतही उर्ध्वगासाठी विरेचन व अधोगासाठी वमन असे उपक्रम सुचविलेले दिसतात. उभय मार्गाने उदकधातूचे शरीराबाहेर निःसारण व त्यामुळे रसक्षय ज्यामध्ये फार चटकन घडतो अशा या विसूचिकेसारख्या आशुकारी व्याधीमध्ये वमन वा विरेचन उपक्रम करणे व्यवहारात अनेक वेळा अंगाशी येणे शक्य असते हेही या संदर्भात लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

सामान्य लक्षणे

'मूर्च्छाऽतिसारो वमथुः पिपासा शूलो भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः।

वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः।।' - मा.निदान/अग्निमांड.

मूर्च्छा, अतिसार, छर्दि, तृष्णा, सर्वागमर्द, सर्व शरीरात सूचिका दंशवत् वेदना, भ्रम, पिंडकोद्वेष्टन, जुंभा, दाह, वैवर्ण्य, कंप, हृत्शूल, शीतगात्रता ही लक्षणे विसूचिकेची सामान्य लक्षणे म्हणून सांगितलेली आहेत. वाग्भटानी दोषानुरूप जी लक्षणे सांगितलेली आहेत, त्यामध्ये वातामुळे शूल, भ्रम, आनाह, कंप, स्तंभ ही लक्षणे उत्पन्न होतात. पित्तामुळे ज्वर, अंतर्दाह (कोष्ठदाह), तृष्णा, मूर्च्छा ही लक्षणे येतात. अंगगौरव, वाक्संग, षीवन ही लक्षणे कफोद्धव असतात.

विसूचिकेमध्ये रसक्षयाची लक्षणे फार चटकन उत्पन्न होतात. त्वक्रूक्षता, ग्लानि, शब्दासहिष्णुता, श्रमश्वास ही यांतील प्रधान लक्षणे.

संक्षेपाने पाहता अतिसाराची सर्व लक्षणे व त्याचे जोडीला छर्दि व सूचिका दंशवत् वेदना मिळून विसूचिकेचा लक्षण समुच्चय तयार होतो असे म्हणता येईल.

उपद्रव

'निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता।

अमी हुपद्रवा घोरा विसूच्या पंच दारुणाः।।' - मा.निदान/अग्निमांड.

निद्रानाश, अरति, कंप, मूत्राघात, मूर्च्छा हे विसूचिकेचे उपद्रव आहेत. हे अत्यंत दारुण असे उपद्रव असून ते असाध्यतेचे द्योतक असतात.

रसक्षय आणि तद्जन्य लक्षणे हीही उपद्रवस्वरूप उत्पन्न होतात.

साध्यासाध्यत्व

हा व्याधि कष्टसाध्यच आहे. मूर्च्छादि लक्षणांचे स्वरूप सौम्य असेल, छर्दि- मूत्राघात अधिक प्रमाणात नसतील व रसक्षयाचे प्रमाण कमी असेल तर व्याधि फार कष्टाने साध्य होतो. ही लक्षणे अधिक असताना असाध्यत्व येते.

दंत, ओष्ठ, नख याठिकाणी कृष्ण वर्ण येणे, अर्धवट मूर्च्छितावस्था (मोह), छर्दि अधिक प्रमाणात असणे, डोळे खोल जाणे, आवाज क्षीण होणे, सर्व संधी शिथिल होणे ही विसूचिकेची रिष्ट लक्षणे समजली जातात.

चिकित्सा

व्याधीतील लक्षणांचे स्वरूप सौम्य असेल तर सुरुवातीस लंघन-पाचन चिकित्सा करावी. परंतु थोडीशीही गंभीर लक्षणे दिसल्यास त्वरित स्तंभन चिकित्सा द्यावी. अतिसारात सांगितलेले सर्व स्तंभन कल्प येथेही उपयुक्त ठरतात. विशेषतः अहिफेन, भंगा, जातिफल, कर्पूर, भल्लातक यांचा विशेष उपयोग होताना दिसतो. सुरुवातीस उत्कृष्ट दीपन-पाचन करणारा 'संजीवनी गुटी' हा भल्लातकाचा कल्प श्रेष्ठ ठरतो. लशुनादि वटी व संजीवनी गुटी प्रत्येकी २५० मि.ग्रं.

दिवसांतून ६ ते ८ वेळा वापरणे अत्यंत लाभदायी ठरते. अनुपानासाठी कांदाचा रस किंवा चिंचाफल रस उपयुक्त ठरते.

विसूचिकेमध्ये अनुभूत योग म्हणून केळ्याचे बी वापरले जाते. काही केळ्यांमध्ये विशेषतः रानकेळ्यांमध्ये हरभऱ्याच्या आकाराएवढ्या, काळ्या रंगाच्या अनेक बिया मिळतात. या बियांचे चूर्ण ५०० मि.ग्रॅ. वारंवार देण्याने विसूचिकेतील द्रवमलप्रवृत्ति व छर्दी ही दोन्ही लक्षणे त्वरेने कमी होताना दिसतात.

रसक्षय, मूत्राघात यांची चिकित्सा आवश्यकतेनुसार अतिसार प्रकरणात वर्णिता प्रमाणेच करावी लागते. विसूचिकेमध्ये आढळणाऱ्या सर्वांगमर्द, सूचिकादंशवत वेदना व तीव्र स्वरूपाचा उदरशूल कमी करण्यासाठी समीरपन्नग रस ३० मि.ग्रॅम आल्याच्या रसात उगाळून तयार होणारे मिश्रण वारंवार चाटावयास देणे लाभदायी ठरते.

पथ्यापथ्य

द्रवाहार घावा व संपूर्ण विश्रांती घावी.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

विसूचिका - Cholera

हा एक अति संक्रामक असा रोग Coma Vibrio नामक जीवाणूमळे उत्पन्न होत असतो. याचे संक्रमण जीवाणु दूषित जल किंवा अन्नपदार्थांद्वारे होते. याच्या साथी येतात. हा व्याधी अत्यंत आशुकारी स्वरूपाचा असून त्यांचा संचय काल १ ते २ दिवस इतका कमी असतो.

प्रथम लक्षणे

अतिसाराप्रमाणेच 'द्रवमात्र निःसरणम्' ही स्थिती असते. मलाचा वर्ण धुतलेल्या तांदळाप्रमाणे दिसतो. (Rice Water Stools). अतिसारानंतर काही वेळातच छर्दी सुरू होते. द्रवमलप्रवृत्ति व छर्दीवाटे जलांश शरीराबाहेर गेल्याने रसक्षयाची (Dehydration) लक्षणे लगेच उत्पन्न होतात. तृष्णा, शोष, नाडी वेगवति व दुर्बल असणे, रक्तदाब कमी होणे, सर्वांगात तोंदयुक्त उद्वेष्टन (Painful Cramps), शरीरशैथिल्य, स्वेदाधिक्य, अंग गार पडणे, स्वर मंद होणे, मूत्रावरोध आदि लक्षणे यात उत्पन्न होतात. अपघातूचा क्षय असल्याने सिरावाटे लवणजल (Saline Water) देणे ही प्रमुख चिकित्सा समजली जाते.

□□□

अलसक, विलंबिका

अलसक व विलंबिका या दोन्ही व्याधींमध्ये संप्राप्ति व लक्षणांमध्ये तसेच चिकित्सेमध्येही फारसा भेद नाही. किंबहुना हे दोन स्वतंत्र व्याधि म्हणून वर्णिलेले असले तरी एकाच व्याधीचे अवस्थानुरूप बनलेले हे दोन भेद आहेत, असे म्हणणे अधिक संयुक्तिक ठरेल. याचसाठी या दोन्ही व्याधींचा एकत्रित विचार करावा लागतो.

अलसक

अलसक या रोगामध्ये अन्न हे आमाशयात तसेच आळश्याप्रमाणे पडून राहते व म्हणूनच त्यास अलसक हे सार्थ नाव प्राप्त झाले आहे.

१. 'प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न विपच्यते।

आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः।।' - माधवनिदान/मधुकोषटीका.

२. 'अलसक इति दोषस्थिरत्वनिमित्ता संज्ञा।' - माधवनिदान/मधुकोषटीका.

माधवनिदानाच्या अलसक प्रकरणावरील टीकेमध्ये मधुकोषकारानी अलसकाचे सुरेख वर्णन केले आहे. घेतलेला आहार हा तसाच पडून राहतो व त्यास उर्ध्व किंवा अधोगती बिलकूल नसते, असे अलसकाचे वर्णन त्यांनी केलेले आहे.

हेतू

१. 'अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम्।

विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका।।' - माधवनिदान

२. 'विशेषाद्दुर्बलस्याल्पवह्नेर्वैगविधारिणः।

पीडितं मारुतेनानं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा।।

आलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम्।

शूलादिन् कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान्।।

सोऽलसः.....।।' - अ.ह.सू.८/१०,११

अग्निमांद्य वा वरचेवर होणारे अजीर्ण यामुळे दुर्बल झालेल्या व्यक्तीने कफकर आहारविहार केल्यास, वात-मूत्र-पुरीष यांच्या वेगांचे विधारण किंवा स्थिर, गुरु, रुक्ष, शुष्क अशा आहाराचे अतिप्रमाणात सेवन केल्यास त्यास अलसक हा व्याधि उत्पन्न होतो.

प्रकार

अलसकाचे लक्षणाच्या स्वरूपावरून वातज, पित्तज आणि कफज असे प्रकार अनुमानाने जाणता येतात असे शारंगधरांनी म्हटलेले आहे. चरकादि ग्रंथकारांनी मात्र शारंगधरांप्रमाणे दोषसापेक्ष प्रकार न सांगता अवस्थानुरूप ३ प्रकार सांगितलेले आहेत- अलसक, दंडालसक आणि आमविष.

अलसक

'कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं प्रताम्येत् परिकूजति।

निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षानुपरि धावति।।

वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि।

तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ च यस्य तु।।' - माधवनिदान.

अतिसार व अग्निमांड्यामुळे आमाराश्यास दुर्बलता येते. तो शिथिल होतो. वात व कफाच्या दुष्टीमुळे हे शैथिल्य अधिकच वाढते. वात व कफ हे परस्परांचा अवरोध करित असल्याने, घेतलेला आहार आमाराश्यात तसाच पडून राहतो. उर्ध्व वा अधोमार्गाने वाहेर पडू शकत नाही. यासच अलसक असे म्हणतात.

या रोगात वाताचे आधिक्य दिसते तर स्थान प्रभावाने कफाचाही अनुबंध दिसतो. आशय दौर्बल्य, संप्राप्तीतील वात अर्थात कफ हे प्रमुख घटक यामुळे ही अवस्था प्राप्त झालेली असते.

या रोगात उदरप्रदेशी आध्मान अत्यधिक प्रमाणात दिसते. उदरवृद्धि असते. विशेषतः कुक्षी अधिक उन्नत दिसतात. येणे जेराने कणहत्तो. अवरुद्ध झालेला वायु हा हृदय-कंठ-उर तथा उदरातील अन्य भागातही संचार करताना शूल उत्पन्न व्हातो. वात व पुरीष यांचा पूर्णतः संग असतो. रोग्याला तृष्णा फार असते पण ढेकरा मात्र येत नाहीत.

माधवनिदानकारानी तृष्णा व उद्गार यांचे आधिक्य असते असे जरी म्हटले असले तरी सुश्रुतानी तृष्णा असते पण उद्गाराचा अवरोध असतो असे म्हटले आहे. अलसकामध्ये उर्ध्व वा अधोमार्गाने अन्न वाहेर येणे शक्य नसते, त्याप्रमाणे उद्गारही येणे शक्य नसते व यासाठीच ढेकरा न येणे हे सुश्रुताचे मत अधिक ग्राह्य वाटते.

दण्डालसक :

१. 'अत्यर्थं दुष्टास्तु दोषा दुष्टामबद्धखाः।

यान्तस्तिर्यक्तुं सर्वा दण्डवत्स्तम्भयन्ति चेत्॥

दण्डकालसकं नाम तं त्यजेदाशुकारिणम्॥'- अ.ह.सू.८/१२

२. 'अतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गास्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्य शरीरं दण्डवत् स्तम्भयन्ति, ततस्तं दण्डालसकमसाध्यं ब्रुवते।'- च.वि. २/१५

अजीर्णादि कारणे तशीच चालू राहिली तर अलसकातील साम दोष अधिकच दुष्ट होऊन तिर्यक्गत होतात व रसवह स्रोतसांचा अवरोध करून शरीरात स्तंभ हे लक्षण उत्पन्न करतात. यामध्ये शरीर हे लाकडाप्रमाणे ताठ होते, म्हणून या व्याधीस दण्डालसक असे म्हणतात. या रोगामध्ये स्तंभ झाल्याने सर्वच स्नायूंच्या आकुंचन प्रसरणाच्या क्रिया योग्य प्रकारे होऊ शकत नाहीत. अलसकाची अन्न जठरात पडून राहणे, अपाचित असणे ही लक्षणे यात असतातच.

आमविष :

१. विरुद्धाशनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणम्।

आमदोषं महाघोरं वर्जयेद्विषसंज्ञकम्॥

विषरुपाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वतः॥'- अ.ह.सू.८/१३

२. 'विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलीनः पुनरामदोषमामविषामित्याचक्षते भिषजो, विषसदृशलिंगत्वात्।

तत् परमसाध्यमाशुकारित्वाद् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति।'- च.वि. २/१५.

अध्यशन, अजीर्णाशन तसेच रसविरुद्ध, गुणविरुद्ध, विपाकविरुद्ध, वीर्यविरुद्ध वा संयोगविरुद्ध असणारी द्रव्ये एकत्रित सेवन केल्याने, अतिशय तीव्र, तत्काळ परिणाम करणारे, उग्र, विषसमान असे आमविष तयार होते. यामुळेच सर्वच शरीरात अत्यंत पीडाकारक अशी लक्षणे उत्पन्न होतात. हा व्याधि अत्यंत आशुकारी व विरुद्धोपक्रम करावे लागत असल्याने असाध्य असतो.

विलंबिका

१. 'दृष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य।

विलम्बिकां तां भृशदुःशिक्षित्त्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः॥'- माधवनिदान

२. गरीयसो भवेल्लीनादामादेव विलम्बिका।

कफवातानुबद्धाऽऽमलिंगा तत्समसाधना॥'- अ.ह.सू.८/२८

विलंबिका ही अलसकाचीच पुढील अवस्था मानणे शक्य आहे. वरचेवर उत्पन्न होणाऱ्या आमामुळे वात-कफांची

अधिक दुष्टी होऊन आम हा महास्रोतसामध्ये अधिकच लीन होऊन राहतो. आमाशयाची अधिकच दुष्टी त्यामुळे होत घेतलेला आहार उर्ध्व व अधोमार्गाने न जाता आमाशयात तसाच पडून राहतो. पित्ताच्या साहचर्याने त्यास विदग्धताही येते. अलसक आणि विलंबिका यामध्ये हेतू, संप्राप्ति व लक्षणे यामध्ये फारसा फरक दिसत नाही. मधुकोषकारण अलसकात तीव्र उदरशूल असतो पण विलंबिकेत हा शूल असत नाही, एवढा एकच भेद सांगितला आहे. विलंबिकेमध्ये पित्ताच्या साहचर्यामुळे येणाऱ्या विदग्धतेचा विचार करता या प्रकारात मोह, अरति, दाह, ज्वर आदि पित्ताची लक्षणे असतात असे म्हणता येईल.

विलंबिकेमध्ये अलसकाच्या मानाने चिरकारित्व अधिक असते. त्याचप्रमाणे स्थान दुष्टीचेही प्रमाण अधिक असते असे मत प्रा. वै. आठवले यांनी व्याधिविनिश्चयमध्ये मांडलेले आहे.

साध्यासाध्यत्व

अलसक ही अवस्था कष्टसाध्य असून दंडालसक, आमविष व विलंबिका हे असाध्य प्रकार आहेत. विलंबिकेमध्ये आमाशय दौर्बल्य अत्यधिक प्रमाणात असल्याने शोधन करता येत नाही. याचबरोबर प्रभूत आम निर्मिती असल्याने लंघनपाचन करूनही त्यास नष्ट करता येत नाही. यामुळेच विलंबिकेत असाध्यता येते.

चिकित्सा

१. तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमूल्लेखयेत् आदौ पाययित्वा सलवणमुष्णं च वारि। ततः स्वेदनवर्तिप्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम्। - च.वि. २/१६.

२. 'तीव्रातिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम्।

आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम्॥

निहन्यादपि चैतेषां विभ्रमः सहसाऽतुरम्॥' - अ.ह.सू.८/१८ -

अलसकामध्ये कितीही तीव्र वेदना असली तरी शूलघ्न अशा शमन औषधांचा प्रयोग सुरुवातीस करू नये. या रोगात सुरुवातीस वमन द्यावे. वमनासाठी कोष्ण अशा लवण जलाचा मोठ्या मात्रेत प्रयोग करावा. आशयदौर्बल्यामुळे वमनही योग्य प्रकारे होत नाही. वमनाचे वेग यावेत यासाठी घशात बोटे घालून छर्दि करवावी. वमनाचे वेग येण्यासाठी आवश्यक तर नाडीयंत्राचा उपयोग करून घशात प्रक्षोभ करून उत्क्लेश होईलसे पहावे. वमन चांगल्या तऱ्हेने झाल्यावर उदरभागी स्वेदन करावे. यासाठी तापस्वेदाचा चांगला उपयोग होतो. उदरावर हिंगुलेप करणे लाभदायी ठरते. मलाचे व वायूचे शोधन होण्यासाठी फलवर्ती वापरावी किंवा तीक्ष्ण बस्तीचा प्रयोग करावा.

या व्याधीमध्ये लंघनही आवश्यक असते.

लंघन व शोधनोपचार यांनी आमाचे शोधन झाल्यावर शेष दोषांच्या पाचनासाठी दीपन-पाचन औषधे वापरावीत. औषधांमध्ये पंचकोल, पिंपळमूळ, भल्लातक यांचे विविध कल्प, शंखभस्म, कपर्दिकभस्म, शौक्तिकभस्म यांसारखी दीपन पाचन ग्राही औषधे व कारस्काराचे विविध कल्प यांचा उपयोग होतो.

कारस्कर हे मांसधातूला संहनन प्राप्त करून देणारे असल्याने व याचे कार्यक्षेत्र अनैच्छिक स्नायु असल्याने आमाशयाच्या ठिकाणी येणारी शिथिलता दूर करण्यासाठी हे द्रव्य श्रेष्ठ समजले जाते. शुद्ध कारस्कर किंवा विषतिंदूकवटी, आमपाचकवटी, अग्नितुंडी हे या दृष्टीने अलसकावरील प्रमुख कल्प आहेत.

कारस्कराचे कल्प वापरताना अनुपानासाठी घृताचा उपयोग करणे आवश्यक ठरते. दीपन-पाचन करणारे, अग्निवर्धनासाठी श्रेष्ठ समजले जाणारे तिक्तकघृत अनुपानासाठी वापरणे योग्य ठरते.

पथ्यापथ्य

सुरुवातीस लंघन, नंतर अल्प, द्रव, लघु असा आहार द्यावा. फलरस, लिंबू सरबत, सिद्धजल विशेष पथ्यकर आहे. थोडेसे अग्निप्रदीपन झाले की नंतर जीर्णशाली, मुद्गयुष, गोदुग्ध, घृत, तक्र हे पथ्यकर असते.

विश्रांतीही आवश्यक.

मलावष्टंभ नावाचा स्वतंत्र व्याधि ग्रंथकारांनी कोठेही वर्णिलेला नाही. व्यवहारात मात्र केवळ हेच एक लक्षण असणारे अनेक रूपां पहावयास मिळतात. अनेक रोगांचे मूळ कारण असे हे मलावष्टंभ लक्षण आहे. हा एक चिरकारी व पीडाकर असा अभ्यंतर मार्गातील एक व्याधि आहे. दररोज पुरीष प्रवृत्ति व्हावी तशी न होणे किंवा बिलकूल न होणे हे मलावष्टंभाचे प्रधान लक्षण आहे.

हेतू

विषमाशन, अध्यशन, लंघन, गुरु वा लघु-रुक्ष शुष्क-विष्टंभी-पिच्छिल गुणांचे वा आंशवलेले पदार्थ अधिक प्रमाणात खाणे, रात्री जागरण, दिवास्वाप, अतिव्यायाम, अव्यायाम, अतिमैथुन, वेगविधारण, मानसिक चिंता, व्यग्रता, अग्निमांघ या कारणांनी मलावष्टंभ होतो.

पूर्वरूपे

अधोदर गुरुता, मलप्रवृत्ति साफ न होणे, क्षुधामांघ, दुर्गंधितता, दुर्गंधित अपानाचे निःसरण अधिक प्रमाणात होणे ही सर्व पूर्वरूपे आहेत.

सामान्य लक्षणे

आध्मान, मलप्रवृत्तीचे वेळी प्रवाहण करावे लागणे, पुनःपुन्हा मलप्रवृत्ति होणे, मलप्रवृत्ति सकष्ट, शिथिल किंवा स्थिल असणे, अपचन, हल्लास, उदरशूल, उदरदाह, अम्लोद्गार, उरोविदाह, शिरःशूल, झोप न येणे, झोपेत स्वप्ने फार पडणे, उत्साह हानी, आलस्य, स्वभाव त्रासिक- चिडचिडा होणे यांसारखी लक्षणे मलावष्टंभामध्ये आढळून येतात.

मलावष्टंभामध्ये अपानाची विकृति घडते त्यामुळे कृच्छ्रव्यायता व स्त्रियांमध्ये कृच्छ्ररजःप्रवृत्ति ही लक्षणेही आढळतात.

मलावष्टंभाचे व्यवहारात २ प्रकार आढळतात-

१. वातप्रधान २. वातकफप्रधान

वातप्रधान मलावष्टंभामध्ये मलप्रवृत्ति शुष्क, ग्रथित असून शूल, आध्मान, प्रवाहण ही लक्षणे अधिक प्रमाणात असतात. वातकफप्रधान मलावष्टंभामध्ये मल हा पिच्छिल, शिथिल असतो, तरीही फार कुंथावे लागते. अधोदरगुरुता, मुखप्रसेक, मुखदुर्गंधितता, क्षुधाल्पता ही लक्षणे या प्रकारात आढळतात.

उपद्रव

निद्रानाश, शिरःशूल, उदरशूल, उदावर्त, अर्श, परिकर्तिका, गुदभ्रंश, वृद्धि इत्यादि अनेक उपद्रव मलावष्टंभात उत्पन्न होतांना दिसतात.

साध्यासाध्यत्व

नवीनच उत्पन्न झालेले मलावष्टंभ सुखसाध्य असते. जीर्णावस्था प्राप्त झाली असताना कष्ट साध्य होते. वृद्धामध्ये साध्य वा असाध्य असते.

चिकित्सा

मलावष्टंभामध्ये तीक्ष्ण विरेचन कधीही देऊ नये. केवळ अनुलोमक औषधांचा प्रयोग करावा. द्राक्षा, आरग्वध, निशोत्तर, हरीतकी, एरंडतैल, गंधर्वहरीतकी यांसारखी द्रव्ये वापरणे श्रेयस्कर असते.

वातप्रधान मलावष्टंभासाठी स्नेहन, अनुवासन बस्ति यांचाही चांगला उपयोग होतो. तर वातकाप्रधान अवष्टंभामध्ये पिच्छिल द्रव्यांचा वापर करणे जरूरीचे असते. इसबगोल, अहळीव, रानतुळशीचे बी यांचा या दृष्टीने वापर केला जातो. दूध हेही मृदुविरचन करणारे द्रव्य म्हणून युक्त ठरते. दररोज रात्री झोपण्यापूर्वी दूध घेणे हितावह ठरते. याने मलावष्टंभ दूर होण्यास निश्चितच मदत होते.

आंत्र व महास्रोतसातील अन्य अवयव या सर्वांना बल प्राप्त होण्याचे दृष्टीने कारस्कराचे विविध कल्प-विशेषतः आमपाचकवटी अत्यंत उपयुक्त ठरते.

सुवर्ण, अभ्रक, वंग यांचा उपयोग इंद्रियबल्य यादृष्टीने चांगला होतो. वरील सर्व औषधांच्या जोडीला विविध आसे, चंक्रमणाचा व्यायाम हा अत्यंत चांगला व आवश्यक असा विहार ठरतो. आहारात पालेभाज्या अधिक घेणे, तांदूळ, गहू आदि धान्य कोंड्यासह वापरणे हे पथ्यकर ठरते. हेतू म्हणून वर्णिलेले सर्व पदार्थ व विहार हा टाळला पाहिजे.

□□□

'उत्क्लिश्यान्नं न निर्गच्छेत् प्रसेकषीवनेरितं।

हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत्॥'- सु.शा. ४/५३

बायूच्या क्षोभामुळे, कोष्ठात असलेले अन्न बाहेर पडण्यास प्रवृत्त होते म्हणजेच विमार्गग वा प्रतिलोम होते. यामुळे प्रसेक, खीवन अशांसारखी लक्षणे उत्पन्न होतात. छाती भरून येते. छातीत आवळल्यासारख्या वेदना होतात, मळमळते; त्या उलटी मात्र होत नाही. अशा या अवस्थेस उत्क्लेश असे म्हटले जाते.

अजीर्ण, छर्दि, उदावर्त यांसारख्या रोगामध्ये लक्षणस्वरूप म्हणून उत्क्लेश अनेक वेळा आढळते.

चिकित्सा

लंघन ही यावरील महत्त्वाची चिकित्सा आहे. उत्क्लेश अधिक असेल तर वामक औषधांचे सहाय्याने वमन द्यावे. त्वणजल किंवा यष्टीमधु जल यांचे आकंठ पानाने अशावेळी वमन होते.

उत्क्लेश फार नसेल तर दीपन-पाचन व अन्य शमनौषधी वापरावीत. शंखभस्म, प्रवाळपंचामृत, सूतशेखर, लसूणवटी, शंखवटी आदि द्रव्यांचा या अवस्थेत चांगला उपयोग होतो. अनुपानासाठी लिंबाचे सरबत किंवा अन्य अम्ल द्रव्यांचे पानक वापरावे. द्राक्षा, आमलकी, गंधर्वहरीतकी इत्यादि मृदु अनुलोमक औषधांच्या उपयोगाने गतिविरोधी चिकित्सा घडून उत्क्लेश कमी होत असतो.

उत्क्लेशामध्ये घावयाचा आहार- सुरुवातीस लंघन नंतर लघु व उष्ण असा असावा. उष्णोदक हे पथ्यकर ठरते.

□□□

छर्दि

.....दुतमुत्क्लेशितो बलात्।

छादयन्नानं वेगैरर्दयन्नंगभंजनैः।

निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः।।'- माधवनिदान/छर्दि- ४

छर्दि हा शब्द छद् व अर्द या दोन शब्दांपासून बनला आहे. छद् म्हणजे आवृत करणे किंवा आच्छादन करणे व अर्द याचा अर्थ आहे पीडा करणे.

आमाशयातून उत्क्लेशामुळे बाहेर पडणारे पदार्थ तोंडात भरून राहतात. त्यांनी तोंड भरून जाते व याचवेळी सर्व शरीरावयवात अदर्न म्हणजेच व्यथा उत्पन्न होते असा हा व्याधि असल्यानेच त्यास छर्दि असे म्हणतात. छर्दिमध्ये अकस्मात् उत्क्लिष्ट झालेले दोष मुखावाटे बाहेर पडत असतात.

वमन व छर्दि हे दोन शब्द ग्रंथातून अनेक वेळा समानार्थी वापरलेले आढळतात. परंतु यामध्ये भेद करावायासा हवा. औषधी द्रव्यांच्या सहाय्याने चिकित्सोपक्रम म्हणून जे दोषांना मुखावाटे मुद्दाम बाहेर काढले जाते ते वमन होय. याउलट छर्दि ही दोषप्रकोपाने आपोआप उत्पन्न होणारी व व्याधीसूचक अशीच असते.

प्रकार

'दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्वैर्वीभत्सालोचनादिभिः।

छर्दयः पंच विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते।।'- माधवनिदान/छर्दि- १

वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक व वीभत्स दर्शनाने उत्पन्न होणारी (द्विष्टार्थजा) असे छर्दीचे ५ प्रकार संभवतात.

हेतू

'अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृष्टैर्लवणैरति।

अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्प्यैश्च भोजनैः।।

श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः।

नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथाऽतिदुतमश्रतः।।

वीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैः.....।।'- माधवनिदान/छर्दि- २, ३

द्रवबहुल, अतिस्निग्ध, अहृद्य (मनाला न आवडणारे), अतिलवण पदार्थांचे अधिक प्रमाणात सेवन करणे, अकाली अतिमात्रे किंवा असात्प्य असा आहार घेणे, फार भरभर जेवणे, श्रम-भय-शोक-उद्वेग आदि मानसिक कारणांमुळे, अजीर्णाने, कृमीमुळे, गर्भदोष (गर्भिणी अवस्थेत उत्पन्न होणारे दौहद), आमाधिक्य आणि वीभत्स दर्शन म्हणजेच घृणा उत्पन्न होणाऱ्या पदार्थांचे दर्शन घडणे इत्यादि विविध कारणांनी छर्दि उत्पन्न होते.

मक्षिकाभक्षण हाही एक छर्दीचा प्रमुख हेतू समजला जातो. (मक्षिकाभक्षणात् छर्दिः।) हीनसत्व रुग्णांमध्ये काहीवेळी रक्तगंधाने किंवा केवळ रक्तदर्शनाने छर्दी होते. अशा रुग्णांमध्ये मूर्च्छा हे लक्षणही आढळते.

अतिद्रवाने आमाशयात अधिक ताण उत्पन्न होतो व त्यामुळे छर्दि होते. अतिस्निग्ध पदार्थ पचण्यास कठीण असतात त्यामुळे स्रोतोरोध व क्षोभ होऊन छर्दि उत्पन्न होते. लवण हे कफपित्तवर्धक असते. याने विदग्ध पित्त वाढून छर्दि होते. अकाली किंवा अतिमात्रे भोजन केल्याने पाचक रसांचा योग्य स्त्राव होऊ शकत नाही, त्यामुळे आमाशय प्रदेशी विदग्धता

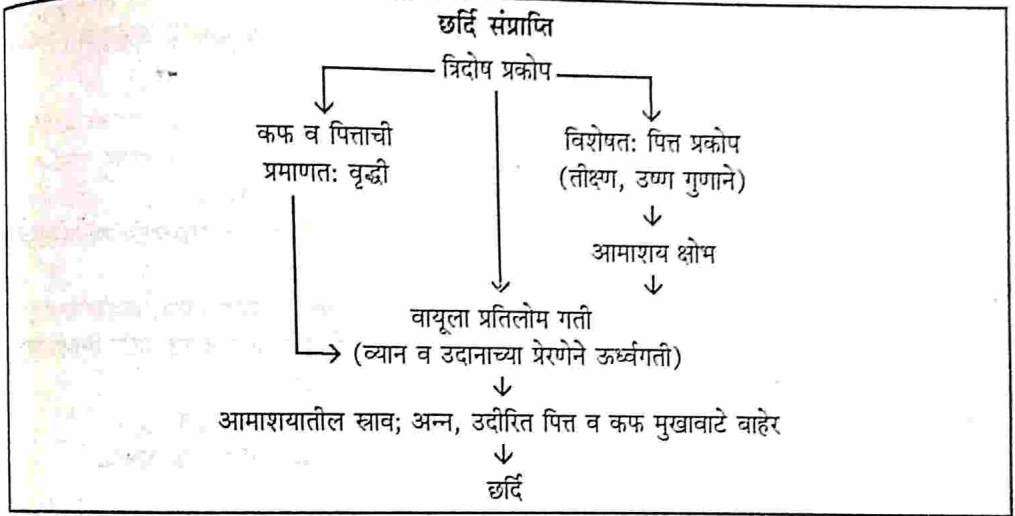
येऊन छर्दि उत्पन्न होते. असात्म्य भोजन व कृमि तसेच गर्भिणी अवस्था यामध्येही आमाशय क्षोभ घडूनच छर्दि होते. बीभत्सदर्शन आदि मानसिक हेतूमुळेही आमाशयातील पाचक स्रावांचे योग्य प्रकारे उदीरण न झाल्याने, आमाशयाचा क्षोभ होऊनच छर्दि उत्पन्न होत असते.

संप्राप्ति

'दोषानुदीरयन् वृद्धानुदानो व्यानसंगतः।

ऊर्ध्वमागच्छति भृशं विरुद्धाहारसेवनात्।।'- सु.उ./४९-७

विरुद्ध आहार-विहार इत्यादि कारणांनी तीनही दोषांचा प्रकोप घडतो. प्रामुख्याने पित्ताच्या तीक्ष्ण-उष्ण गुणामुळे आमाशयाचा क्षोभ निर्माण होतो. वायूला प्रतिलोम गती प्राप्त होते. आमाशयातले अन्न, सर्व स्राव आणि उदीरित झालेले पित्त व कफ हे सर्व व्यान व उदान यांच्या प्रेरणेने ऊर्ध्वगती प्राप्त होऊन मुखावाटे बाहेर टाकले जातात. यासच छर्दि असे म्हणतात.

छर्दिमध्ये आमाशयाचा क्षोभ होणे ही महत्त्वाची घटना आहे. आमाशयाचा क्षोभ जसजसा वाढत जाईल, तसतसे कफपित्ताचे उदीरणही अधिक होत राहते. हे उदीरित कफ व पित्त छर्दिवाटे बाहेर पडत असतात. कफ व पित्त हे द्रव धातू शरीराबाहेर गेल्याने रसक्षयाची लक्षणे उत्पन्न होऊ लागतात. रस आणि कफाच्या दुष्टीने प्रसेक, हल्लास, उत्क्लेश ही लक्षणे निर्माण होतात.

संक्षेपाने पाहता छर्दिच्या संप्राप्तीत कफपित्ताची प्रमाणातः वृद्धि, पित्तामुळे आमाशयाचा क्षोभ होणे व वाताच्या विगुणतेमुळे उत्क्लेश व मुखावाटे दोष व अन्न बाहेर पडणे या प्रमुख घटना आहेत.

पूर्वरूपे

'हल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः।

द्वेषोऽन्नयाने च भृशं वमीनां पूर्वलक्षणम्।।'- माधवनिदान/छर्दि-५

मळमळणे, ढेकर स्वच्छ न येणे, तोंडाला पाणी सुटणे, त्याची चव खारट असणे, खाण्यावर इच्छा नसणे ही छर्दिची पूर्वरूपे आहेत.

मधुकोषकारानी तालु, ओष्ठ, मुख, कंठ याठिकाणी शुष्कता, दाह, संताप, मोह, भ्रम, प्रलाप आदि लक्षणे छर्दिची पूर्वरूपे म्हणून वर्णिलेली आहेत.

सामान्य लक्षणणे

पूर्वरूपावस्थेतील सर्व लक्षणणे वाढून अधिक व्यक्त होणे व साक्षात उलटी होणे हेच छर्दीचे सामान्य लक्षण आहे.
विशेष लक्षणणे

वातज छर्दि :

'हृत्पाश्र्वपीडामुखशोषमूर्ध्वनाभ्यर्तिकासस्वरभेदतोदैः।

उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम्।।

कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगे नातोऽनिलाच्छर्दीतिह दुःखम्।।' - च.चि. २०/६, ७

वातज छर्दीत हृत्प्रदेश आणि पार्श्व याठिकाणी अधिक पीडा होते. मुखशोष, शिर व नाभी प्रदेशी पीडा, कास, स्वरभेद, तोद ही लक्षणणे आढळतात. छर्दीचा वेग आला असता मोठ्याने आवाज होत द्रव्य मुखावाटे बाहेर पडते. सफेन, तनु, कृष्ण वर्णाची छर्दि असते. यामध्ये कषायरसप्रधानता आढळते. उलटी फार जोरात होईल असे वाटते, परंतु बाहेर पडणारे द्रव्य कमी असते. एकाच वेळी छर्दि न होता वारंवार वेग येत राहतात व रोग्याला अत्यंत कष्ट होतात.

प्रबल गती असूनही अल्पप्रमाणात व वारंवार छर्दि होणे आणि पीडा हे वातज छर्दीचे दोन विशेष आहेत असे म्हणता येईल. ओकारी अन्न पचल्यानंतरच्या काळात अधिक असते.

पित्तज छर्दि :

'मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्ध्वताल्वक्षिसंतापतमोभ्रमार्तः।

पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं धूम्रं च पित्तेन वमेत् सदाहम्।।' - च.चि. २०/९

पित्तप्रकोपक कारणांनी प्रकुपित झालेले पित्त आमाशयात वेगाने उदीरित होते. त्यामुळे आमाशयाचा व रसवहस्रोतसाचाही क्षोभ उत्पन्न होतो. मर्माची पीडा होते आणि दोषोत्क्लेश होऊन छर्दि होते.

पित्तज छर्दीमध्ये मूर्च्छा, तृष्णाधिक्य, वारंवार मुखशुष्कता, तालु-शिरःप्रदेश आणि नेत्रप्रदेशी दाह, तमःप्रवेश व भ्रम ही लक्षणणे आढळतात. छर्दीतून बाहेर पडणारे द्रव्य पीत, हरित, धूमवर्णाचे असते. उष्णता जाणवते आणि तिक्तास्यता असते. छर्दीचे वेग येत असताना शरीर व गलप्रदेशी दाह हे लक्षण प्रामुख्याने आढळते.

छर्दि आंबट वा कडवट असणे, सरक्त येणे आणि ज्वर ही लक्षणणे सुश्रुताने वर्णिलेली आहेत.

पित्तज छर्दीमध्ये बाहेर पडणाऱ्या द्रव्याचे प्रमाण खूप असते. त्यातील द्रव अत्यंत पातळ असा असतो.

कफज छर्दि :

'तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेकसंतोषनिद्रारुचिगौरवार्तः।

स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्धिशुद्धं सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु।।' - च.चि. २०/११

कफप्रकोपक कारणांनी प्रकुपित झालेला कफ उर, शिरःप्रदेश, हृदय व रसवह स्रोतसाची पीडा उत्पन्न करतो. दोषांचे आमाशयात उदीरण होते व छर्दि निर्माण होते.

कफज छर्दीमध्ये तंद्रा, मुखमाधुर्य, कफप्रसेक, तृप्ति (पोट भरल्याप्रमाणे जाणवणे), निद्रा, अरुचि, आणि अंगगौरव ही लक्षणणे असतात. छर्दि स्निग्ध, मधुररसयुक्त, श्वेतवर्णाची असून त्यात द्रवता कमी असते. सर्वांगावर रोमहर्ष असतो व वेदना त्यामानाने कमी असतात.

छर्दीचे वेग कमी येतात, पण प्रत्येक वेळी प्रमाण मात्र बरेच असते.

सान्निपातिक छर्दि :

'शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णाश्वासप्रमोहप्रबला प्रसक्तम्।

छर्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनीलसान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात्।।' - च.चि. २०/१३

अपथ्यकर किंवा त्रिदोषांना प्रकुपित करणारा आहार सतत घेतल्याने, अजीर्णामुळे किंवा ऋतु-विपर्ययामुळे तीनही दोषांचा एकदम प्रकोप होऊन सान्निपातिक छर्दि उत्पन्न होते.

सांनिपातिक छर्दीमध्ये उदरशूल, अविपाक, अरुचि, दाह, तृष्णा, श्वास आणि मूच्छा ही लक्षणे असतात. छर्दी लक्षणां वा अस्तरसात्मक असून बाहेर पडणारे द्रव्य नील वर्णाचे, संत्रि, उष्ण तथा रक्तद्रव्य असते. विदोषांच्या प्रकोपणाची लक्षणे मिळतात. वातामुळे शूल, पित्तामुळे दाह व मूच्छा व कफामुळे अरुचि, श्वास, अविपाक आदि लक्षणे उत्पन्न होतात.

विद्यार्थजा छर्दि :

'द्विष्टप्रतीपाशुचिपूत्यमेध्यवीभत्सगन्ध्याशनदशनेश्च।

यच्छर्दयेत्तप्तमना मनोजोर्द्विष्टार्थसंयोगभवा मता सा॥' - च.चि. २०/१६

मनाला तिटकारा आणणारे, विरुद्ध, अपवित्र, कुजलेले वा नासलेले, बागेरडे, क्लिष्टस्वापे असे नदर्य किंवा गंध यांचे नेवने किंवा नुसते नजरेसमोर आल्यानेही मन उद्विग्न होते व छर्दि होते. पुढे या प्रकारच्या केवळ स्मरणानेही छर्दि होत राहते. अन्नदोष, छर्दि व अरुचि ही लक्षणे या प्रकारात विशेषत्वाने आढळतात.

आगंतु छर्दि :

'बीभत्सजा दौहदजाऽऽमजाच ह्यसात्म्यजा च क्रिमिजा च या हि।

सा पंचमी तां च विभावयेच्च दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ॥' - माधवनिदान/छर्दि १२

सुश्रुतांनी कारणानुरूप आणखी काही प्रकार वर्णिलेले असून त्यांना आगंतु छर्दि हा छर्दीचा पाचवा प्रकार सांगितला आहे. या आगंतुजा छर्दीमध्येच द्विष्टार्थजा, तृष्णाज, आमज, कृमिज व दौहदांमुळे उत्पन्न होणारी असे पुन्हा विविध भेद सांगितले आहेत. सुश्रुतांनी सांगितलेल्या या प्रकारांचा माधवनिदानकारानेही उल्लेख केलेला आहेच.

वरील सर्व आगंतु कारणानी प्रथमतः दोषप्रकोप होऊन नंतरच छर्दि होत असते. ज्या दोषाचा प्रकोप झाला असेल त्या दोषांची लक्षणे उत्पन्न होताना दिसतात.

कृमिज छर्दीमध्ये शूल, कंप, हल्लास या लक्षणांचे वरोवरच कृमिज हद्रोगाची लक्षणे आढळतात. अरुचि, शोथ, तोद, निष्ठीवन, उत्क्लेश, श्यावनेत्रता ही ती लक्षणे होत. कृमिज छर्दीतून काहीवेळा साक्षात कृमिपतनही होताना दिसते.

साध्यासाध्यत्व

'क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता।

सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां, साध्यां चिकित्सेत्रिरुपद्रवां च॥' - च.चि. २०/१७

क्षीण रोग्याचे ठिकाणी अति प्रमाणात असणारी रक्त- पू आणि चंद्रिकायुक्त द्रव असणारे, कास- श्वासदि उपद्रवांनी युक्त छर्दि असाध्य बनते.

छर्दीच्या संप्राप्तीतील वाताचा प्रकोप होऊन अन्नवह व रसवह स्रोतसांवरोवरच पुरोषवह, त्वेदवह आणि मूत्रवह या मलभावांची स्रोतसे दुष्ट होतात. त्यांच्या मार्गांमध्ये अवरोध होतो. मलसंचय वाढू लागतो आणि या मलांचे कोष्ठातून उदीरण होते व छर्दि होते. यामुळे छर्दीला मलमूत्रासारखी घाण येते. तृष्णा, श्वास, हिक्का असे अत्यंत त्रासदायक उपद्रव होतात. अशा अवस्थेत छर्दि पूर्णतः असाध्य बनते.

उपद्रव

'कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्यमेव च।

हद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्देरुपद्रवाः॥' - माधवनिदान/छर्दि

श्वास, कास, ज्वर, हिक्का, तृष्णा, बुद्धिविभ्रम, हद्रोग व तमकश्वास हे छर्दीचे प्रधान उपद्रव आहेत.

चिकित्सा

'आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वाश्छर्द्यो मता लंघनमेव तस्मात्।

प्राक्कारयेन्मरुतजां विमुच्य संशोधनं वा कफपित्तहारि॥' - च.चि. २०/१८

छर्दीच्या सामान्य संप्राप्तीत आमाशयाचा उत्क्लेश होणे ही प्रधान घटना आहे. यासाठीच सर्व प्रकारच्या छर्दीमध्ये

लंघन ही महत्त्वाची चिकित्सा ठरते. याला अपवाद फक्त एकांतिक वातज छर्दीचा आहे. या प्रकारात मात्र लंघनाने वातप्रकोप वाढून छर्दी अधिकच वाढण्याची शक्यता असते.

वातज छर्दी सोडून अन्य सर्व प्रकारात सुरुवातीस लंघन द्यावे. लंघनानंतर कफपित्तासाठी शोधन द्यावे. विरेचन हे कफ व पित्त या दोहोंसाठी उपयुक्त ठरते. विरेचनासाठी हरितकी, द्राक्षा, आरग्वध, त्रिवृत् यासारख्या मृदु विरेचन करणाऱ्या द्रव्यांचा वापर करावा. विरेचनाने कफपित्त यांचा प्रशम होतोच, पण त्याबरोबरच वायूची प्रतिलोम गती कमी होऊन छर्दीची गती साहजिकच कमी होते.

कफप्रधानं छर्दीमध्ये दोषोत्कलेश असताना वमन द्यावे असेही वर्णन मिळते. कडू भोपळा, कडू पडवळ इत्यादींचे सहाय्याने हे वमन द्यावे. वमन देताना फार काळजी घेणे आवश्यक आहे. वमनाचा थोडाही अतियोग अनेक उपद्रव निर्माण करून मारक होऊ शकतो हे लक्षात घेऊन, रुग्णाच्या बलाबलाचा विचार करून नंतरच वमन द्यावयाचे किंवा नाही हे ठरवावे.

याप्रकारे लंघन व शोधनोपक्रम केल्यानंतर आणि वातज छर्दीमध्ये सुरुवातीपासूनच शमन चिकित्सा द्यावी. रोगी शोधनास अयोग्य असेल, दुर्बल असेल तर कफ-पित्त-प्रधान छर्दीतही शोधन न करताच सुरुवातीपासूनच शमन द्यावे. शमन चिकित्सेमध्ये विविध अम्ल, मधुर फळांचे रस, मंथ, शुष्कान्न आणि दीपन-पाचन द्रव्यांनी सिद्ध जल यांचा यथायोग्य वापर करावा. बोर, कुलत्थ, धान्यक, दशमूल, अम्लवेतस यांनी सिद्ध केलेले यूप वापरावेत. मृदुभृष्टलोष्ट्र जल हेही अत्यंत उपयुक्त ठरते. कोऱ्या मडक्याचे खापर चांगले तापवून, लाल करून, नंतर ते पाण्यात वुडवावे. यानून तयार होणाऱ्या पाण्यालाच मृदुभृष्टलोष्ट्र जल ही संज्ञा वापरली जाते. व्याधिप्रत्यनीक म्हणून या जलाचा चांगला उपयोग होतो.

छर्दीमध्ये कफ-पित्त या द्रव धातूंचे उदीरण अधिक प्रमाणात झालेले असते. यासाठी शमन चिकित्सेत ग्राही गुणांचे औषधे वापरावी लागतात. यादृष्टीने शंखभस्म किंवा कपर्दिक भस्म हे ग्राही गुणांचे अग्रगण्य कल्प छर्दीमध्ये अत्यंत उपयुक्त ठरतात. साम-विदग्ध पित्ताचे उदीरण अधिक प्रमाणात होत असल्याने सामपित्तावर कार्यकारी ठरणाऱ्या कल्पांपैकी सूतशेखररस आणि प्रवाळ पंचामृत हे कल्पही छर्दीत वापरले जातात. सूतशेखर + शंखभस्म किंवा सूतशेखर + प्रवाळपंचामृत प्रत्येकी २५० मि.ग्रॅ. लिंबूसरबताबरोबर वारंवार देणे अत्यंत फायद्याचे ठरते.

छर्दीमध्ये वातानुलोमनाचे कार्य सुरळीत व्हावे, आमाशयातील क्षोभ कमी व्हावा यासाठी सुंगधी द्रव्ये वापरणे हिताचे ठरते. चंदन, वाळा, मुस्ता, शुंठी यांनी सिद्ध केलेले जल हे यादृष्टीने उपयुक्त ठरते. अमृतधारा २/२ थेंब साखरेबरोबर, छर्दीचे वेग कमी होईपर्यंत प्रत्येक १० मिनिटांनी देणे ही सद्यःफलदायी चिकित्सा ठरते. मयुरपिच्छामशी २५० मि.ग्रॅ. मधाबरोबर किंवा आर्द्रकावलेहातून वारंवार चाटावयास दिली जाते. अत्यंत लाभदायी असा हा कल्प आहे. मयुरपिच्छामशीच्या अभावी चांगल्या उत्तम प्रकारच्या रेशमी वस्त्राची मशीसुद्धा छर्दिघ्न म्हणून उपयुक्त ठरते.

'वमिप्रसंगात् पवनोऽप्यवश्यं धातुक्षयाद्वृद्धिमुपैति तस्मात्।

चिरप्रवृत्तास्वनिलापहानि कार्याण्युपस्तम्भनबृंहणानि।।' - च.चि. २०/४४

अतिप्रमाणात छर्दी झाल्यास कफ व पित्त हे द्रवधातु शरीराबाहेर अधिक प्रमाणात गेल्याने रसक्षयाची व धातुक्षयजन्य वातप्रकोपाची अनेक लक्षणे उत्पन्न होतात. अशावेळी तत्काल स्तंभन आणि बृंहण चिकित्सा करणे जरूरीचे असते.

रसक्षय दूर करण्यासाठी लाजामंड, खर्जूर मंथ, षडंगोदक, सिद्ध मांस-रस यांचा वापर केला जातो. छर्दीचे वेग कमी झाल्या-नंतर, वाताच्या शमनासाठी जीवनीय गणातील द्रव्यांचा किंवा च्यवनप्राशावलेहासारख्या रसायन कल्पांचा प्रयोग करावा.

विशेष चिकित्सा

वातज छर्दी चिकित्सा : वातज छर्दीसाठी धान्यक, शुंठी, दशमूल यांनी सिद्ध केलेले क्वाथ वापरावेत. शंखपुष्पी स्वरसात मरिच आणि मध मिसळून ते वापरावे. दाडिम स्वरसही लाभदायी ठरतो. शंखभस्म लिंबूसरबताबरोबर द्यावे.

पित्तज छर्दी चिकित्सा : पित्तज छर्दीमध्ये मृदु अनुलोमन देणे लाभदायी असते. द्राक्षा, विदारी, इक्षुरस, त्रिवृत् यांचा यासाठी उपयोग करावा. मांसरस, यूप हे दही किंवा दाडिम स्वरस याबरोबर द्यावेत. औषधी द्रव्यांत चंदन पाण्यात उगाळून ते मध व आमलकी बरोबर द्यावे. गैरिकचूर्ण तंडूलोदकाबरोबर वापरावे. श्वेतचंदन, कमलनाल यांसारखी पित्तघ्न, शीतवीर्य औषधे तंडूलोदकाबरोबर द्यावीत.

कफज छर्दि चिकित्सा : कफज छर्दिमध्ये रोग्याच्या बलाबलाचा विचार करून वमन वा विरेचनाचा प्रयोग करावा. वमनासाठी सैध्द, निंबत्क, मदनफल वापरावे. शोधनानंतर विविध प्रकारच्या यूपांचा उपयोग करावा. औषधी द्रव्यांमध्ये विडंगादि चूर्ण (विडंगा, त्रिफळा, त्रिकटू, समभाग) मधातून वारंवार चाटण्यास द्यावे. मयूरपिच्छामशी आणि शंखपरम आर्द्रकाबलेहातून द्यावे. मनःशिला, पिंपळी, मिरे यांचे चूर्णात कवठाचा किंवा अन्य कोणत्याही अम्लफलांचा रस मिसळून तयार होणारे चूर्ण लाह्याच्या पिठात मिसळून, त्यात मध-घालून चाटण करावे. हा मनःशिलादि योग कफज छर्दि अत्यंत उपयोगी पडतो.

सान्निपातिक छर्दि चिकित्सा : एला, लवंग, नागकेशर, मुस्ता, चंदन, पिंपळी यांचे चूर्ण मध आणि साखरेबरोबर द्यावे.

कृमिज छर्दि चिकित्सा : या प्रकारात कृमिज हृद्दोगाची चिकित्सा करावी. विडंग + कीटमारीयवानी फार उपयोगी पडते.

दौहदज छर्दि चिकित्सा : यासाठी सूतशेखर + शंखपरम + मयूरपिच्छामशी हे मिश्रण अत्यंत लाभदायी ठरते. सुवर्ण सूतशेखरही उपयुक्त ठरते.

द्विधार्थजा किंवा बीभत्स दर्शनामुळे उत्पन्न होणाऱ्या छर्दिसाठी, ज्या कारणाने मनोभिघात झाला असेल ते कारण दूर करण्याचा प्रयत्न करावा. मनास आनंद होईल असे अनुकूल आश्वासन द्यावे. मनाला आवडेल असे गंध, शाक, भोजन व पान रुग्णास द्यावे. रुग्णास प्रिय अशा शब्द, स्पर्श, रूप, रस वा गंधाचा वापर करावा.

पथ्यापथ्य

आहारामध्ये लिंबू सरबत, ताक, मृदग-कुलत्थ यूष, द्राक्षा- डाळिव- गोसंवी- संत्री यांचे रस, कोरडी भाकरी, लाह्या, फुटाणे हे विशेष हितकारक ठरते.

स्निग्ध, गुरु, विदाही असात्म्य दुष्ट असे अन्नपान अपथ्यकर ठरते. व्यायामही अपथ्यकारक असतो. रुग्णास संपूर्ण विश्रांती जरूरीची असते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

छर्दि - Vomiting

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार छर्दिचे ३ प्रमुख प्रकार केले जातात.

१. केंद्रीय छर्दि - Central Vomiting
२. प्रत्यावर्तन क्रियाजन्य छर्दि - Reflex Vomiting
३. विषजन्य छर्दि - Toxic Vomiting

१. **केंद्रीय छर्दि :** मस्तिष्कामध्ये प्राणगुहातलाच्या ठिकाणी - (Floor of 4th Ventricle) वामक केंद्र असते. कोणत्याही कारणाने या वामक केंद्राला उत्तेजन प्राप्त झाल्यास छर्दि हे लक्षण उत्पन्न होते. यासच केंद्रीय छर्दि असे म्हटले जाते. ज्या व्यक्तीमध्ये कोणत्याही गोष्टीची असहिष्णुता वा असात्म्यता असते, त्या व्यक्तीमध्ये या प्रकारची छर्दि अधिक प्रमाणत आढळते. कोणत्याही कारणानी उत्पन्न होणारे भय, तिरस्कार इत्यादि कारणानी किंवा बीभत्स दर्शनाने वा याच्या केवळ स्मृतीनेही या प्रकारची छर्दि होऊ शकते. रक्तज छर्दि म्हणजेच रक्तगंधाने किंवा रक्तदर्शनाने होणाऱ्या छर्दिचाही समावेश याच प्रकारात करावा लागतो.

मस्तिष्काच्या ठिकाणी होणारे अर्बुद (Cerebral tumour) किंवा मस्तिष्कावरणास येणारा शोथ (Meningitis) इत्यादि कारणानीही वामक केंद्र उत्तेजित होऊन छर्दि येते.

२) **प्रत्यावर्तन क्रियाजन्य छर्दि :** आमाशयात विकृत खाद्यपदार्थ जाणे, आमाशय कलेचा क्षोभ उत्पन्न होणे वगैरे कारणानी उत्पन्न होणारी छर्दि ही प्रत्यावर्तन क्रियाजन्य छर्दि म्हणून ओळखली जाते. उदा. लवण जलामुळे किंवा मक्षिका मक्षणाने उत्पन्न होणारी छर्दि ही या प्रकारचीच छर्दि होय.

अम्लपित्त (Hyperacidity), आमाशय क्षोभ (Gastritis), आमाशयद्वार संकोच (Pyloric obstruction) इत्यादि रोगांत आढळणारी छर्दि याच प्रकारची असते.

३) **विषजन्य छर्दि :** वामक द्रव्यांचे सेवन केल्याने या प्रकारची छर्दि उत्पन्न होते. मदन -वचा -यष्टिमधु यांचे कल्प वापरणे, अशुद्ध ताप्रकल्पांचा वापर, मूत्रविषमयता (Uremia) ही याची काही उदाहरणे आहेत.

□□□

शूल

व्याख्या

'शंकुस्फोटनवत् तस्य यस्मात् तीव्राश्च वेदनाः।

शूलासक्तस्य लक्ष्यन्ते तस्माच्छूलमिहोच्यते।।'- सु.उ./४२/८१

शंकूप्रमाणे म्हणजेच टोकदार शस्त्राने आघात केल्यावर ज्या प्रकारच्या वेदना उत्पन्न होतात, तशा प्रकारची वेदना या व्याधीत असल्याने, या व्याधीला 'शूल' असे म्हणतात.

शूलाच्या उत्पत्तीची पौराणिक कथा हारिताने वर्णिलेली आहे. शंकर तपस्या करीत असताना, त्यांच्या समाधीचा भंग करण्याचा प्रयत्न कामदेवाने केला. यामुळे शंकर क्रोधित झाले व त्यांनी आपले त्रिशूल कामदेवावर फेकले. कामदेव भयभीत होऊन विष्णूला शरण गेल्यावर विष्णूने आपल्या हुंकाराने फेकलेला त्रिशूल परतवून लावला. हा त्रिशूल नंतर पृथ्वीवर पडला व त्यातून शूल रोगाची उत्पत्ति झाली. या प्रकारे त्रिशूलातून उत्पत्ति झाल्यानेच या रोगाला 'शूल' हे नाव प्राप्त झाले.

शूल या शब्दाने वेदना हे लक्षण अपेक्षित आहे. शूल शरीरात कोठेही होऊ शकतो. उदा. शिरःशूल, कर्णशूल, हृत्शूल, बस्तिशूल इत्यादि. परंतु जेव्हा केवळ शूल असा शब्दप्रयोग केला जातो, त्यावेळी मात्र 'उदरशूल' हाच अपेक्षित असतो.

सुश्रुतानी शूल हा गुल्माचा एक उपद्रव म्हणून वर्णिलेला आहे. याखेरीज तो स्वतंत्रपणेही उत्पन्न होतो, त्यावेळी गुल्माप्रमाणेच ५ स्थानी त्याची व्यक्ति होते, असेही सुश्रुताचार्य म्हणतात.

शूल हा बहुधा चिरकारी, दारुण स्वभावाचा असतो. हा एक अभ्यंतर मार्गातील व्याधि आहे.

प्रकार

'दोषैः पृथक् समस्तामद्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत्।'- मा.नि./शूल/१

वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक, वातपित्तज, वातकफज, कफपित्तज आणि आमज असे शूलाचे ८ प्रकार असतात.

याखेरीज माधवनिदानकारानी वर्णिलेला परिणामशूल, अन्नद्रवशूल आणि सुश्रुतानी वर्णिलेला कुक्षिशूल व अन्नदोषशूल हेही शूल प्रकारांतच समाविष्ट होणारे पण लक्षणविशेषत्वामुळे वेगळे सांगितलेले काही प्रकार आहेत.

हेतू

'वातमूत्रपुरीषाणां निग्रहादतिभोजनात्।

अजीर्णाध्यशानायासविरुद्धान्नोपसेवनात्।।

पानीयपानात् क्षुत्काले विरुद्धानां च सेवनात्।

पिष्टान्शुष्कमांसानामुपयोगात्तथैव च।।

एवं विधानां द्रव्याणामन्येषां चोपसेवनात्।।

वायुः प्रकुपितः कोष्ठे शूलं संजनयेद्भृशम्।।

निरुच्छ्वासी भवेत्तेन वेदनापीडितो नरः।।'- सु.उ.४२/७७ ते ८०

मोड आलेली धान्ये, पिष्टमय पदार्थ, शिंबीधान्य, शुष्कमांस, शुष्कशाक, रुक्ष-भर्जित धान्य या सर्वांचे अतिप्रमाणात व बरवेवर सेवन करणे, अतिभोजन, अध्यशन, अजीर्ण, विषमाशन, विरुद्धाशन, वात-मूत्र-पुरीष यांच्या वेगांचे विधारण करणे, क्षुधा प्रज्वलित झाली असताना केवळ पाणी पिणे, कोणत्याही कारणाने आमोत्पत्ति होणे, तीक्ष्ण-उष्णादि पदार्थांच्या सेवनाने अन्नवह स्रोतसाचा क्षोभ होणे, फार मोठ्याने बोलणे, घोकत बसणे वा पाटांतर करणे इत्यादि कारणांनी वातप्रकोप होऊन शूल उत्पन्न होतो.

संप्राप्ति

१. 'सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः।' - मा.नि./शूल/१

२. 'कृद्धो वायुः कर्तनायामतोदैः।

कम्पाध्मानैराविशन् कुक्षिदेशे।।

शूलं पित्तेनान्वितं श्लेष्मणा वा।

द्वाभ्यां वाऽपि प्रेर्यमाणः करोति।।' - काश्यपसंहिता

वर वर्णिलेल्या मिथ्याहारविहाराने वातप्रकोप होतो. अन्नवह स्रोतसामध्ये वा प्रकुपित वायुमुळे क्षोभ उत्पन्न होतो. आध्मान उत्पन्न होते. अवयवांच्या मृदु आवरणात क्षत-उत्पन्न होतात किंवा अवयव ताणले जातात. या अवयवांच्या ठिकाणी कंप हे लक्षण निर्माण होते. साहजिकच पचनासाठी आवश्यक असणारी अन्न पुढे ढकलण्याची क्रिया विकृत होते. त्यामुळेच तोद हे लक्षण उत्पन्न होते. वातामुळे उत्पन्न होणारी ही वेदना संचारी असते.

शूल संप्राप्ति

वातप्रकोप

अन्नवह स्रोतसामध्ये क्षोभ

आध्मान

अवयवांच्या मृदु आवरणात क्षत उत्पन्न किंवा अवयव ताणले जातात

अवयवांचे ठिकाणी कंप

पचनासाठी आवश्यक असणारी अन्न पुढे ढकलण्याची क्रिया विकृत

तोद (संचारी वेदना/शूल)

शूल हा जेव्हा व्याधिस्वरूपात असतो, तेव्हा संचारी वेदना निश्चयाने असते. याउलट जेव्हा शूलाला केवळ लक्षण स्वरूप असते, त्यावेळी वेदना ही केवळ एकाच स्थानी असते, त्यात संचारित्व असत नाही. वेदना उत्पन्न होणे, हे समानवायूच्या विकृतीचे लक्षण आहे, असे अष्टांग संग्रहात स्पष्ट केलेले आहे. या वेदनेची अनुभूती होण्यास प्राणाचीही जरूरी असते. अपान आवृत झाल्यानेही अनेकवेळा शूलोत्पत्ति करतो. आणि म्हणूनच शूलाच्या संप्राप्तीमध्ये प्राण, समान व अपान या तीन वातप्रकारांची दुष्टी असते असे आपणास म्हणता येईल. शूलाचे उद्भवस्थान व अधिष्ठान अन्नवह स्रोतस हे आहे, तर त्याचा संचार उर, हृदय, पार्श्व, कटि, पृष्ठ याठिकाणी होत असतो.

पूर्वरूपे

अग्निमांश, अरुचि, उदरगौरव, आध्मान, पुरीष व वायु याना दुर्गधितता असणे व आमाची अन्य लक्षणे पूर्वरूपावस्थेत आढळतात.

सामान्य लक्षणे

शूल व्याधीची सामान्य लक्षणे अशी स्वतंत्रपणे कोणत्याही ग्रंथात सांगितलेली नाहीत, पण संप्राप्तीचा विचार करता अविपाक, आध्मान, आटोप या लक्षणांचे जोडीला उदरशूल असणे आणि या शूलाला संचारित्व असणे ही उदरशूलाची सामान्य लक्षणे आहेत असे म्हणता येईल.

विशेष लक्षणे

वातज शूल :

१. 'वायुः प्रवृद्धो जनयेद् हि शूलं हृत्पार्श्वपृष्ठत्रिक्बस्तिदेशे।
जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढम्।।
मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपी विड्वातसंस्तम्भनतोदभेदैः।
संस्वेदनाभ्यंजनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णाभोज्यैश्च शमं प्रयाति।।' - मा.नि./शूल/४-५
२. 'निराहारस्य यस्यैव तीव्रं शूलमुदीर्यते।
प्रस्तब्धगात्रो भवति कृच्छ्रणोच्छ्वसितीव च।
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः।
एतैर्लिगैर्विजानीयाच्छूलं वातसमुद्भवम्।।' - सु.उ.४२/८२

यानातून अधिक प्रवास करणे, अधिक व्यायाम, अति मैथुन, शीतजलपान, जागरण, वाटाणा-मूग-चवळी किंवा या प्रकारची अन्य कडधान्ये तथा अन्य अतिरूक्ष पदार्थांचे सेवन करणे, अध्यशन करणे, उदरप्रदेशी आघात, कषाय-तिक्त प्रधान द्रव्यांचे अधिक सेवन करणे, मोड आलेले धान्य, शुष्कमांस, शुष्कशाक, मल-मूत्र-शुक्र-वायु यांच्या वेगांचे विधारण करणे, शोक, उपवास, अधिक हसणे वा अधिक बोलणे इत्यादि कारणांनी वातप्रकोप होतो. हा प्रकुपित वायु हृदय, उभयपार्श्व, पृष्ठ, त्रिक् आणि बस्तिप्रदेशी शूल उत्पन्न करतो. भोजन जीर्ण झाल्यानंतर, सायंकाळचे वेळी, वर्षाऋतूमध्ये किंवा शीत काली हा शूल वाढतो. शूल वारंवार कमी अधिक होत असतो. मल व अधोवात यांचा अवरोध उत्पन्न होऊन तोद आणि भेदवत् पीडा उत्पन्न होते.

स्वेदन, अभ्यंग, मर्दन आणि स्निग्ध व उष्ण अशा आहाराचे सेवन यामुळे हा शूल कमी होत असतो.

सुश्रुतानी वातज शूलामध्येच हृत्शूल, पार्श्वशूल, कुक्षीशूल, पृष्ठशूल, त्रिक्शूल, बस्तिशूल आणि विट्शूल यांचा समावेश केलेला आहे.

पित्तज शूल :

- 'तृणमोहदाहातिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमचोषयुक्तम्।
मध्यन्दिने कुप्यति चार्धरात्रे विदाहकाले जलदात्यये च।।

शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च।।' - मा.नि./शूल/७,८

क्षार, अति तीक्ष्ण- उष्ण, विदाही असे पदार्थ, तिलतैल, पावटा, तिळाची पेंड, कुलत्थयूष आदींचे अधिक प्रमाणात सेवन करणे, कटु-अम्ल पदार्थ विशेषतः कांजी व मद्याचे सेवन करणे, क्रोध, अग्निसेवा, उन्हात अधिक फिरणे, मैथुन आदि कारणांनी खाल्लेल्या आहारास विदग्धत्व प्राप्त होते. यामुळे पित्तप्रकोप होऊन नाभीप्रदेशी शूल उत्पन्न होतो. या शूलामध्ये तृणा, दाह, मोह, पीडा, मूर्च्छा ही लक्षणे अधिक प्रमाणात असतात. मध्यान्ही आणि मध्यरात्री, भोजनाच्या

पचनकाली व शरद ऋतूमध्ये हा शूल वाढतो. शीतकालामध्ये, शीतपदार्थाचे सेवन केल्याने, मधुर व शीत आहार घेतल्याने शूलामध्ये उपशम मिळतो.
 वर सांगितलेल्या कारणांत विदाही पदार्थाचे सेवन करणे असेही एक कारण सांगितले आहे. असे असताना पुन्हा अन्न विदग्ध होते असे म्हणण्याने विदाही नसलेल्या पदार्थांनीही विदग्धावस्था उत्पन्न होते असे म्हणता येईल.

कफज शूल :

'हल्लासकाससदनारूचिसंप्रेसेकैरामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः।

भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुतेऽतिमात्रं सूर्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च।।' - मा.नि./शूल/१०

आनूप, जलज प्राण्यांचे मांस अधिक प्रमाणात खाणे, किलाट, पनीर, खरवस, ताकाची निवळ, दूधाचे विविध पदार्थ, (पेढे, बर्फी, बासुंदी इ.) ऊस, उसाचा रस, व त्यापासून बनविलेले पदार्थ, उडदाचे पीठ, खिचडी, तीळ, करंजी यासारखे मधुर, अभिष्यंदी किंवा अन्य कफवर्धक पदार्थ आहारात अधिक प्रमाणात घेतल्याने प्रकुपित झालेला कफ आमाशयात जाऊन शूल उत्पन्न करतो.

यामुळे हल्लास, कास, अंगसाद, अरुचि, कफप्रसेक ही लक्षणे उत्पन्न होतात. मलावर्ध आणि शिरोगौरवही असतो. हा शूल जेवणानंतर लगेच, प्रातःकाली, शिशिर आणि वसंत ऋतूमध्ये अधिक प्रमाणात वाढतो.

द्विदोषज शूल :

'बस्तौ हृत्पार्श्वपृष्ठेषु स शूलः कफवातिकः।

कुक्षौ हन्नाभिमध्येषु स शूलः कफपैतिकः।

दाहज्वरकरौ घोरो विज्ञेयो वातपैतिकः।।' - मा.नि./शूल/१३

हृदय, पार्श्व आणि पृष्ठ याठिकाणी असणारा शूल प्रायशः वातकफज असतो. कुक्षी, हृदय, नाभीप्रदेशी असणारा शूल कफपित्तज तर बरिस्त व नाभीप्रदेशी असणारा दाह, ज्वरयुक्त तीव्र असा शूल वातपित्तजन्य असतो.

द्वंद्वज शूलामध्ये संबंधित अशा दोन दोषांच्या शूलांची लक्षणे एकत्रितपणे मिळतात.

सान्निपातिक शूल :

'सर्वेषु दोषेषु च सर्वं लिंगं विद्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलम्।

सुकष्टमेनं विषवन्नकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः।।' - मा.नि./शूल/११

सान्निपातिक शूलामध्ये तीनही दोषांची लक्षणे आढळतात. हा शूल अत्यंत कष्टप्रद असून असाध्य आहे. विष आणि वज्राप्रमाणे यात असाध्यता येते असे सांगितले आहे. हा व्याधि मरणप्राय आहे म्हणून यास 'विषवन्नकल्प' असे नाव दिले जाते.

आमज शूल :

'आटोपहल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यकानाहकफप्रसेकैः।

कफस्य लिंगेन समानलिगमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति।।' - मा.नि./शूल/१२

आमजशूलामध्ये अधिष्ठान मुख्यतः आमाशय हेच असते. यालाच कुक्षिशूल असाही शब्दप्रयोग काही वेळा केला जातो. आमावृत वायूची ही लक्षणे आहेत असे आपणास म्हणता येईल.

उपद्रव

'वेदना च तृषा मूर्च्छा ह्यानाहो गौरवारुची।

कासः श्वासश्च हिक्का च शूलस्योपद्रवाः स्मृताः।।' - मा.नि./शूल/१४ टीका.

तृष्णा, मूर्च्छा, आनाह, गौरव, अरुचि, कास, श्वास, हिक्का हे शूलाचे प्रमुख उपद्रव आहेत.

एकदोषज शूल साध्य, द्विदोषज याप्य, उपद्रवयुक्त व सान्निपातिक शूल असाध्य असतो.

चिकित्सा

'वमनं लंघनं स्वेदः पाचनं फलवर्तयः।

क्षारचूर्णाश्च गुटिकाः शस्यन्ते शूलशान्तये।।' - योगरत्नाकर

शूलासाठी वमन, लंघन, स्वेदन, पाचन, फलवर्ती असे उपचार करावे लागतात. विविध प्रकारचे क्षार, चूर्णे, गुटिका यांचाही उपयोग केला जातो. प्रथमतः लंघन करावे. थोडेसे आमपाचन झाले की मग वमन द्यावे. त्यानंतर विरेचन व बस्तिप्रयोग करावेत व नंतर अन्य शमनोपचार करावेत.

वातजशूल चिकित्सा :

'ज्ञात्वा तु वातजं शूलं स्नेहस्वेदैरुपाचरेत्।

पायसैः कृशरापिष्टैः स्निग्धैर्वा पिशितोक्तटैः।।' - नि. रत्नाकर.

वातज उदरशूलामध्ये स्नेहस्वेद करावा. स्वेदनासाठी पिंडस्वेदाचा उपयोग प्रामुख्याने केला जातो. पिंडस्वेदासाठी दुधात शिजवलेली खिचडी, खीर, स्निग्ध मांस अथवा तिलकल्क यांचा उपयोग केला जातो. पिंडस्वेद हा स्नेहयुक्त स्वेद असल्याने वायूचे प्रशमन होऊन शूल तत्काल कमी होत असतो.

विविध प्रकारचे लेपही वातज शूलासाठी उपयुक्त ठरतात. उदरावर पाण्यात मिसळून हिंगाचा लेप केला जातो. किंवा मोहरी, शियुत्वक् ताकात वाटून त्याचा लेप करणेही लाभदायी ठरते.

वातानुलोमनासाठी निरूह व अनुवासन बस्ति उपयुक्त ठरतात. दशमूलक्वाथ व तिलतैल यांचा यासाठी उपयोग केला जातो. आहारात स्निग्ध, अम्ल द्रव्ये प्रामुख्याने वापरली जातात. वातघ्न द्रव्यांनी सिद्ध केलेली पेया, दूध, मद्य वा कांजी वापरतात.

औषधी द्रव्यांमध्ये हिंग, सुंठ, सौवर्चल, बिडलोण, हरितकी, अतिविष, अम्लवेतस, त्रिकटू, अजमोदा, मरिच, कारस्कर यांचा विशेषत्वाने उपयोग केला जातो. सज्जीक्षार, यक्क्षार यांसारखे क्षारही उपयुक्त ठरतात. शंखवटी, लशुनादि वटी, भास्करलवण चूर्ण, हिंवाष्टक चूर्ण, पंचकोलासव, अग्नितुंडी वटी हे उपयुक्त ठरणारे काही महत्त्वाचे कल्प आहेत या सर्वांना अनुपानासाठी उष्णोदकाचा वापर करणे जरूरीचे असते.

पित्तजशूल चिकित्सा :

'वामयेत् पित्तशूलार्त पटोलेक्षुरसादिभिः।

पश्चाद्विरेचयेत् सम्यक् पित्तगुल्मविरेचनैः।।' - योगरत्नाकर

पित्तज शूलामध्ये रुग्णास प्रथम वमन द्यावे. यासाठी कडू पडवळ, जेष्ठमध इत्यादींचा काढा किंवा इक्षुरसाचा वापर करावा. वमनाप्रमाणेच मृदु विरेचन हेही लाभदायी ठरते. हरीतकी, आमलकी, द्राक्षा ही मृदुविरेचनासाठी वापरली जातात. उदरप्रदेशी कृष्णमृत्तिका लेप अथवा गोपीचंदनाचा लेप करणे लाभदायी ठरते.

औषधांत मधुर, शीत व सरगुणयुक्त द्रव्ये विशेषत्वाने वापरली जातात. औषधी द्रव्यांत शंखभस्म, कपर्दिक भस्म, शतावरी, प्रवाळपंचामृत, कामदुधा यासारखे ग्राही, दीपन-पाचन कल्प उपयुक्त ठरतात. शतावर्यादि क्वाथ, त्रिफळादि क्वाथ, त्रायमाण्णादि क्वाथ यांचाही पित्तज शूलामध्ये चांगला उपयोग होतो.

कफजशूल चिकित्सा :

'शाल्यन्नं जांगलं मांसमरिष्टं कटुकं रसम्।

मद्यानि जीर्णगोधूम कफशूले प्रयोजयेत्।।' - योगरत्नाकर

कफज शूलामध्ये जुन्या तांदळाचा भात, जांगल प्राण्यांचा मांसरस, कटू रसांची अन्य द्रव्ये, जुने मद्य, आसवारिष्टे यांचा आहारात विशेषत्वाने उपयोग केला जातो. उष्ण, तीक्ष्ण, क्षारयुक्त आणि रुक्ष द्रव्यांचा औषधांत उपयोग केला जातो. वातज शूलाप्रमाणेच याही प्रकारात विविध प्रकारची लवणे व क्षार यांचा उपयोग होतो. चित्रक, त्रिकटू, कर्कटशृंगी, कोष्ठ, कारस्कर आदींचा उपयोग आर्द्रक स्वरस व मध यांचे बरोबर करणे हिताचे ठरते. शूलहरवटी, शंखवटी, आमपाचकवटी, अग्नितुंडी, चित्रकादी वटी, सज्जीक्षार, यवक्षार, सामुद्रादि चूर्ण, हिंवाष्टक चूर्ण, कटुफलादि चूर्ण हे कफज शूलासाठी उपयुक्त ठरणारे काही महत्त्वाचे कल्प आहेत. भल्लातकाचाही कफज शूलासाठी चांगला उपयोग होतो. भल्लातकासव किंवा संजीवनी गुटी यासारखे भल्लातकाचे कल्प शूलासाठी व्याधिप्रत्यनीक म्हणून समजले जातात.

द्वंद्वशूल चिकित्सा :

पित्तवातज शूलासाठी कंटकारी, बृहती, कुश, काश, इक्षु, गोकुशुर, एरंडमूळ यांच्यापासून वनविला जाणारा कंटकार्यादि क्वाथ वापरला जातो.

पित्तकफज शूलासाठी पटोलादि क्वाथ हा मधाबरोबर द्यावा किंवा द्राक्षादि क्वाथ वापरावा.

वातकफज शूलासाठी विविध प्रकारचे क्षार वापरणे लाभदायी ठरते. विविध क्षार मिसळून तयार केलेले क्षारजल हे पिंपळी अथवा लवण घालून दिले जाते.

आमजशूल चिकित्सा :

'आमशूले क्रिया कार्या कफशूलविनाशिनी।

शेषमामहरं सर्वं यद् यद् अग्निविवर्धनम्।।'- योगरत्नाकर

आमज शूलामध्ये घडणारी संप्राप्ति व तद्जनित लक्षणे ही कफज शूलाप्रमाणेच असतात. आणि म्हणूनच चिकित्साही कफज शूलाप्रमाणेच करावी असे सांगितले जाते. आमपाचन आणि अग्निवर्धन चिकित्सा यामध्ये अपेक्षित असते. चित्रक, पिंपळमूळ, एरंडमूळ, बिडलवण, लसूण, सज्जीक्षार ही दीपन-पाचनाकरता उपयुक्त ठरणारी काही औषधी द्रव्ये आहेत. अनुपानासाठी उष्णोदक वापरणे आवश्यक असते.

पथ्यापथ्य

आहार लघु आणि द्रव असावा. एकावेळी अल्पमात्रेत घ्यावा. जीर्णशाली, पटोल, कारली, शेवगा, लसूण, वास्तुक, उष्णोदक आणि लिंबूसरबत हे विशेष पथ्यकर पदार्थ आहेत.

विरुद्धाहार, विषमाशन, रूक्ष-कषाय-तिक्त-शीत-गुरु असे अन्न विशेषतः शिंबी धान्य हे अपथ्यकर ठरते. अजीर्ण, जागरण, व्यायाम, मैथुन, वेगावरोध हे सर्व टाळले पाहिजे.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

उदरशूल (Abdominal Pain)

अनेक कारणांनी उदरशूल हे लक्षण उत्पन्न होताना दिसते. पित्ताशय शूल (Biliary Colic), अम्लपित्तजनितशूल (Gastritis), उदरावरणकला शोथ (Peritonitis), आंत्रपुच्छ शोथ (Appendicitis) आदि शूल हे उदरशूलाचेच विविध प्रकार आहेत. आन्त्रान्त्र प्रवेश (Intussusception) तसेच आन्त्रावरोध (Intestinal obstruction) यामुळे तीव्र स्वरूपाचा उदरशूल निर्माण होऊ शकतो. नाभी प्रदेशी शूल हे कृमींचे एक प्रधान लक्षण आहे.

अर्वाचिन दृष्टिकोनातून परिणामशूलाचा संबंध ग्रहणी व्रण (Duodenal ulcer) शी जोडता येतो. आमाशयात अन्नाचे पचन झाल्यानंतर जेव्हा अम्लीभूत असे अन्न ग्रहणीत प्रवेश करते, तेव्हा तेथील व्रणामुळे क्षोभ उत्पन्न होऊन नाभीप्रदेशी तथा उभयपार्श्वभागी शूल हे लक्षण उत्पन्न होते. उदरामध्ये पीडनाक्षमत्व हे लक्षणही अशा वेळी मिळते.

□□□

परिणाम शूल

व्याख्या

'भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेवं परिणामजम्।'- मा.नि./शूल/१६

या व्याधीमध्ये उदरशूल असतो व तो शूल भोजनाच्या परिपाककालात होतो किंबहुना परिपाकात शूल होणे हेच याचे प्रत्यात्मिक लक्षण आहे.

भोजनाच्या पच्यमानावस्थेत किंवा परिणमन काळात पित्ताची विशेष अधिकता असते. पैतिक शूलही याच काळी उत्पन्न होत असतो आणि त्यामुळेच पित्तज शूल व परिणाम शूल यामध्ये फार मोठे साधर्म्य आहे. तथापि परिणामशूलात पित्तजशूलाप्रमाणे दिवस-रात्र, ऋतुमान यातील पित्तप्रकोप काळी शूलाचे आधिक्य असत नाही, केवळ आहाराच्या पच्यमानावस्थेतच तो वाढतो. शिवाय परिणाम शूल प्रायः त्रिदोषजन्य असतो आणि त्यात वाताधिक्य असते, असे वर्णन आहे. पित्तज शूलापेक्षा परिणाम शूलात असणारी ही विशेषता लक्षात घ्यावयास हवी.

हेतू

'स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः संनिहितस्तदा।'- मा.नि./शूल/१५

रुक्ष आदि स्वकारणांनी प्रकुपित झालेला वायु आमाशयस्थित होऊन भोजनाच्या परिणमनकाळी कफपित यांना आवृत करून शूल उत्पन्न करतो.

संप्राप्ति

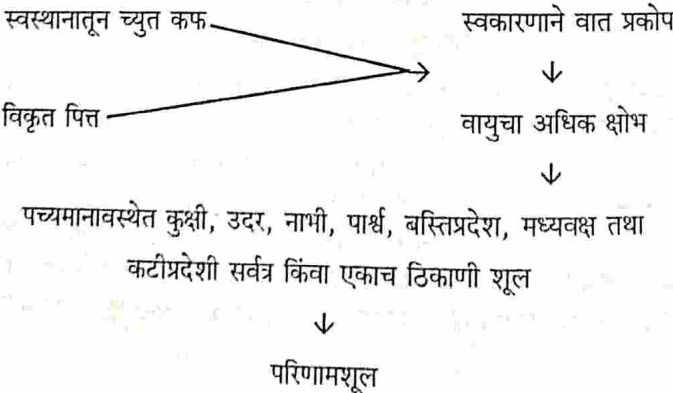
१. 'बलासः प्रच्युतः स्थानात्पित्तेन सह मूर्च्छितः।

वायुमादाय कुरुते शूलं जीर्यति भोजने।'- मा.नि./शूल/१५/टीका.

२. 'स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः संनिहितस्तदा।

कफपित्ते समावृत्य शूलकारी भवेद्बली।।'- मा.नि./शूल/१५

परिणामशूल संप्राप्ति

स्वस्थानातून च्युत झालेला कफ जेव्हा विकृत पित्ताशी संयुक्त होऊन वायूचाही अधिक क्षोभ उत्पन्न करतो, त्यावेळी पच्यमानावस्थेत कुक्षी, उदर, पार्श्व, नाभी, वस्तिप्रदेश, मध्यवक्ष तथा पृष्ठमूल (कटिप्रदेश) यापैकी सर्वत्र किंवा एकाद्याच ठिकाणी शूल उत्पन्न करतो, अशी संप्राप्ति 'तन्त्रान्तरे उक्तं' म्हणून सांगून मधुकोपकारानी वर्णिलेली आहे. अन्नवह स्रोतस आणि आहाररसाचे वहन करणारे रसवह स्रोतस यांची दुष्टी या व्याधीत प्रामुख्याने आढळते.

सामान्य लक्षणे

'कुक्षौ जठरपार्श्वेषु नाभी बस्तौ स्तनान्तरे।

पृष्ठमूलप्रदेशेषु सर्वेष्वेतेषु वा पुनः॥

भुक्तमात्रेऽथवा वान्ते जीर्णेऽन्ने च प्रशाम्यति।

षष्टिकव्रीहिशालीनामोदनेन विवर्धते।

तत्परिणामजं शूलं दुर्विज्ञेयं महागदम्॥'- मा.नि./शूल/१६ टीका.

संप्राप्तीत विवेचन केल्याप्रमाणे कुक्षी, उदर, पार्श्व, नाभी, वस्तिप्रदेश, मध्यवक्ष आणि कटिप्रदेश यापैकी सर्वत्र किंवा एकाद्याच ठिकाणी शूल उत्पन्न होतो. हा शूल भोजनानंतर तुरंत किंवा छर्दि झाल्यास लगेच कमी होतो. तसेच अन्नाचा पूर्ण परिपाक झाल्यानंतरही आपोआप कमी होतो. अन्नाच्या परिणामन काली मात्र अत्यधिक प्रमाणात असतो. भात खाल्याने वाढतो. परिणामन कालीच क्वचित् छर्दि होते व अम्लपित्ताप्रमाणेच छर्दिनंतर बरे वाटते. या उपशयानुपशयाद्वारे व्याधिविनिश्चय करणे बरेच वेळा सोपे जाते.

काही विद्वान परिणामशूलालाच अन्नद्रव शूल असे म्हणतात. परंतु माधवनिदानकारानी मात्र अन्नद्रव शूल वेगळा वर्णिलेला असून त्याची वेगळी अशी लक्षणेही सांगितलेली आहेत. त्यामुळेच परिणामशूलालाच अन्नद्रवशूल म्हणावे हे मत योग्य वाटत नाही.

परिणामशूल हा पचन दोषांशी संबंधित असल्याने यास 'पक्वित्शूल' ही संज्ञाही अनेकजण वापरतात.

विशेष लक्षणे

वातज परिणाम शूल :

'आध्मानाटोपविणमूत्रविबन्धारतिवेपनैः।

स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक्॥'- मा.नि./शूल/१७

उदरप्रदेशी आध्मान, आटोप, मलमूत्रावरोध, अरति, कंप ही लक्षणे वातज परिणामशूलात मिळतात. हा शूल स्निग्ध व उष्ण पदार्थांच्या सेवनाने शांत होतो.

पित्तज परिणाम शूल :

'तृष्णादाहारतिस्वेदं कटुम्ललवणोत्तरम्।

शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेद् बुधः॥'- मा.नि./शूल/१८

तृष्णा, दाह, अरति, स्वेदातिप्रवृत्ति, कटु-अम्ल-लवण रसयुक्त पदार्थांचे सेवनाने शूल वृद्धि व शीतोपचाराने उपशम ही पित्तज परिणामशूलाची लक्षणे आहेत.

कफज परिणाम शूल :

'छर्दिहल्लाससंमोहं स्वल्परुग्दीर्घसन्तति।

कटुतिक्तोपशान्तं त तच्च ज्ञेयं कफात्मकम्॥'- मा.नि.शूल-१९

छर्दि, हल्लास, मूर्च्छा बऱ्याच कालपर्यंत पण अल्प प्रमाणात उदरशूल असणे, कटु- तिक्त पदार्थांच्या सेवनाने उपशम मिळणे ही कफज परिणामशूलाची लक्षणे आहेत.

द्वंद्व व सान्निपातिक परिणाम शूल :

दोन दोषांची लक्षणे एकत्र मिळाल्यास द्वंद्व व तीनही दोषांची लक्षणे असतील तर सान्निपातिक परिणामशूल आहे असे जाणावे.

साध्यासाध्यत्व

परिणाम शूल हा कष्टसाध्य व्याधि आहे. त्रिदोषज परिणामशूल व ज्या रोगात मांस, बल व अग्नि नष्ट झाले आहेत असा रोगी असाध्य समजला पाहिजे.

अन्नद्रव शूल

व्याख्या

'जीर्णे जीर्यत्यजीर्णे वा यच्छूलमुपजायते।

पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोजनेन च।।

न शमं याति नियमात्सोऽन्नद्रव उदाहृतः।।'- मा.नि./शूल/११, १२

जो शूल भोजनाच्या पूर्ण पचनानंतर, पच्यमानावस्थेत किंवा आहार सेवनानंतर लगेच, अर्थात कोणत्याही काळी होत असतो, त्याचप्रमाणे पथ्यकर वा अपथ्यकर पदार्थांचे सेवन करणे वा न करणे, यावर अवलंबून असत नाही, त्यास अन्नद्रवशूल असे म्हणतात.

अन्नद्रवशूलामध्ये याप्रमाणे निरंतर शूल असतो, रोग्यास बिलकूल आराम मिळत नाही, हे खरे, परंतु कधीकधी छर्दितून दूषित पित्त पडून गेल्यावर रुग्णास असणारा शूल लगेच नाहीसा होतो.

अन्नद्रव शूल ही परिणाम शूलाचीच असाध्य वा अंतिम अवस्था आहे, असे एकीय मत सांगितले जाते.

परिणाम शूलाची सामान्य चिकित्सा

'लंघनं प्रथमं कुर्यात् वमनं च विरेचनम्।

बस्तिकर्म परं चात्र पक्तिशूलोपशान्तये।।'- योगरत्नाकर

परिणामशूलात प्रथम लंघन द्यावे. त्यानंतर दोषोल्बणतेचा विचार करून वमन, विरेचन, अथवा बस्तिप्रयोग करावेत. वातज परिणाम शूलात स्नेहबस्ति, पित्तजामध्ये विरेचन, कफजामध्ये वमन आणि द्वंद्वजामध्ये आवश्यकतेनुसार दोन्ही उपचार करावेत. परिणामशूलात वातप्रधानता असल्याने शोधन करण्यापूर्वी स्नेहन आवश्यक असते. मातुलुंगादि घृत किंवा तत्सम अम्लरसात्मक द्रव्यांनी सिद्ध केलेले घृत हे स्नेहनासाठी वापरले जाते. बस्तीसाठी तिलतैल, बलातैल किंवा नारायण तैल यांचा वापर केला जातो. विरेचनासाठी आरग्वध, द्राक्षा, आमलकी, निशोत्तर यासारख्या मृदु विरेचक द्रव्यांचा प्रयोग करणे हितावह ठरते. वमन हे इक्षुरस वा लवणजलाच्या सहाय्याने करतात.

याप्रमाणे शोधनोपचार झाल्यानंतर करावयाचे शमनोपचार हे अम्लपित्ताप्रमाणेच आहेत. या चिकित्सेचा विस्तार अम्लपित्त प्रकरणात पहावयास मिळतो.

□□□

अम्लपित्त असा स्वतंत्र व्याधी चरक, सुश्रुत, वाग्भट यांनी सांगितलेला नाही. चरकानी ग्रहणी अध्यायामध्ये ग्रहणीची पूर्वरूपे सांगताना जो शुक्तपाक सांगितलेला आहे, त्यासंदर्भात सामपित्ताची वा अम्लपित्ताची लक्षणे सांगितलेली दिसतात. काश्यपसंहितेत मात्र अम्लपित्ताचे स्वतंत्रपणे वर्णन केले आहे. योगरत्नाकर, भावप्रकाश, माधवनिदान यामध्येही हा स्वतंत्र व्याधि वर्णिलेला दिसतो.

व्याख्या

'अम्लगुणोद्भक्तं पित्तं अम्लपित्तम्।'- मा.नि./अम्लपित्त १ टीका.

या व्याधीमध्ये अम्लगुणाने पित्त वाढते म्हणून या व्याधीस अम्लपित्त अशी संज्ञा दिली जाते.

पित्त हे दोन प्रकारचे असते- प्राकृत आणि विदग्ध. प्राकृत पित्त हे कटु रसाचे असते तर विदग्ध पित्त किंवा साम पित्त हे अम्ल रसाचे असते. जेव्हा विदग्ध पित्ताची वृद्धि होते, तेव्हा साहजिकच अम्लगुण वाढीस लागतो व अम्लपित्ताची उत्पत्ति होते.

अम्लपित्त हा एक अत्यंत चिरकारी असा व्याधि आहे. चिरकारी म्हणजे अनेक दिवस हेतू घडत राहून ज्याची संप्राप्ति हळूहळू घडत राहते व त्यामुळेच जो व्यक्त होण्यास बराच कालावधि लागतो असा व्याधि होय. अम्लपित्त हा अभ्यंतर मार्गातील एक व्याधि असून तो बराच कष्टसाध्यही असतो.

प्रकार

अम्लपित्ताचे गतिभेदाने दोन प्रकार संभवतात-

'अम्लपित्तं द्विधा प्रोक्तं उर्ध्वधो.....।'- शा.प्र.खं.

ऊर्ध्व व अधोग अम्लपित्त हे गतिभेदाने होणारे दोन प्रकार आहेत.

दोषभेदानुसार अम्लपित्ताचे तीन प्रकार होतात. वातानुबंधि, कफानुबंधि आणि वातकफानुबंधि.

हेतू

१. **'विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्भुजो विदग्धम्। पित्तं स्वहेतूपचितं पुरा यत्तदम्लपित्तं प्रवदन्ति सन्तः।'- मा.नि./अम्लपित्त/ १**
२. **'विरुद्धाध्यशानाजीणादामे आमे च पूरणात्। पिष्टान्नामपक्वानां मद्यानां गोरसस्य च।। गुर्वभिष्यन्दिभोज्यानां वेगानां धारणस्य च। अत्युष्णस्निग्धरुक्षाम्लद्रवाणामतिसेवनात्।। फाणितेक्षुविकाराणां कुलत्थानां च शीलनात्। भृष्टधान्यपुलाकानां पृथुकानां तथैव च।। भुक्त्वा भुक्त्वा दिवास्वप्नादतिस्नानावगाहनात्। अंतरोदकपानाच्च भुक्तपर्युषिताशानात्।।'- काश्यप संहिता**

वर्षाऋतु आदींच्या प्रभावाने शरीरात पित्ताचा संचय झाला असताना पुन्हा विरुद्धाशन, दुष्ट भोजन, अति अम्ल-विदाही व पित्तप्रकोपक अन्नपानाचे सेवन केल्याने पित्त अधिकच विदग्ध होते आणि अम्लपित्त उद्भवते. नासलेले, विषयुक्त, तिक्त-अम्ल रसाचे, मसालेदार, जळजळीत, अतिउष्ण, अतिस्निग्ध वा अतिरुक्ष, अतिद्रव,

पिष्टमय, गुरु, अभिष्यंदी अशा पदार्थांचे अतिसेवन करणे, विशेषतः काकवी, भाजलेली धान्ये, खरबस, नवीन मद्य, वरी-नाचणीसारखी क्षुद्र धान्ये, आंबवून तयार केलेले पदार्थ (ब्रेड, इडली, दोसा, खमण ढोकळा, जिलवी इत्यादि), आंबट ताक, कांजी, शुष्क शाक यांसारखे पदार्थ हे अम्लपित्तास विशेषत्वाने कारणीभूत होतात.

मलमूत्रांच्या वेगाचे धारण करणे, अध्यशन किंवा उपवास, जेवणानंतर लगेच झोपणे, गरम पाण्याने फार वेळ स्नान करणे, गरम पाण्यात फार वेळ बसून राहणे (अवगाह), जेवणात वरचेवर पाणी पिणे, शिळे अन्न खाणे या किंवा अशा अन्य पित्तप्रकोपक कारणांनी पित्ताला विदग्धता येते.

अम्लपित्तात पित्ताचा द्रव गुण वाढतो. अभिष्यंदि व विदाही पदार्थ हे जसे अम्लपित्तास कारणीभूत होतात, त्याप्रमाणेच आनूप देश हाही अम्लपित्ताचे एक प्रमुख कारण समजले जाते. आणि त्यामुळेच आनूप देशामध्ये अम्लपित्ताचे प्रमाण अधिक आढळते. हीच गोष्ट काश्यपांनी स्पष्ट केली आहे ते म्हणतात-

'आनूपदेशे प्रायेण संभवत्वत्येश देहिनाम्।'- काश्यप संहिता.

संप्राप्ति

'वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामन्यतमो यदा।।

मन्दीकरोति कायाग्निमग्नौ मार्दवमागते।।

एतान्वेव तथा भूयः सेवमानस्य दुर्मतेः।

यत्किंचिदशितं पीतं देहिनस्तद् हि दह्यति।।

विदग्धं शुक्ततां याति शुक्तमामाशये स्थितम्।

तदम्लपित्तमित्याहुर्भूयिष्ठं पित्तदूषणात्।।'- काश्यप संहिता

अम्लपित्तामध्ये तीनही दोषांचा प्रकोप असतो, पण त्यातही पित्तप्रधानता असते. या दोषांमुळे प्रथमतः अग्निमांघ निर्माण होते, अग्निमांघ असतानाही विरुद्धाशनादि मिथ्या आहार चालू राहिल्यास या अपथ्याने अन्न अधिकच विदग्ध होते. पित्ताचा अम्लगुण वाढीस लागतो, घेतलेले अन्न आंबते. या आंबलेल्या अन्नामुळे अधिक विदग्धता, त्यामुळे अधिक पित्तप्रकोप असे हे विषचक्र चालू राहते.

अम्लपित्त संप्राप्ति

त्रिदोष प्रकोप

↓

अग्निमांघ

पित्तप्रकोप अधिक

(द्रव, अम्ल गुणाने)

↓

अपथ्य चालू राहिल्यास अन्नाला विदग्धता

↓

अम्लपित्त

↓

आमाशय क्षोभ

↓

आमाशय दुष्टी

काश्यपाने एक फार चांगले उदाहरण घेऊन ही संप्राप्ति स्पष्ट केली आहे. दह्याचे भांडे साफ न करता जर त्यात पुन्हा नवीन दूध घातले तर नवीन दूधही जसे लगेच आंबते, त्याप्रमाणेच पुढे पुढे तर अगदी साधा आहार घेऊनही आमाशयातील विदग्ध पित्ताच्या उपस्थिताने, हा साधा आहारही विदग्ध होतो. यामुळेच अम्लपित्ताला चिरकारीत्व च

त्वचरोबरच कष्टसाध्यता प्राप्त होत असते. आमाशय या अवयवाची दुष्टी ही अम्लपित्तात कालांतराने उत्पन्न होणारी घटना आहे. पित्तप्रकोप व तदजनित आमाशय क्षोभ यामुळे आमाशयाची दुष्टी होत असते.

पूर्वरूपे

अग्निमांघ, हृत्कंठदाह, हल्लास ही अम्लपित्ताची पूर्वरूपे आहेत.

सामान्य लक्षणे

१. 'अविपाकक्लमोत्वलेशातिक्ताम्लोद्गारगौरवैः।

हृत्कण्ठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं वदेद्भिषक्॥'- मा.नि./अम्लपित्त/ १

२. 'विद्भेदो गुरुकोष्ठत्वमम्लोत्वलेशः शिरोरुजा।

हृच्छूलमुदराध्मानमंगसादोऽन्नकूजनम्॥

कण्ठोरसी विदह्येते रोमहर्षश्च जायते॥'- काश्यप संहिता

अन्न न पचणे, क्लम (अनायासेन श्वासः), उत्त्वलेश, अम्ल वा तिक्त उद्गार, छातीत जळजळणे, कंठदाह, अरुचि ही अम्लपित्ताची सामान्य लक्षणे आहेत. उदरगौरव, उदरशूल, शिरःशूल, हृत्शूल, आध्मान, आटोप, अंगावर रोमांच उभे राहणे, क्वचित् द्रवमलप्रवृत्ति ही अम्लपित्ताची सामान्य लक्षणे काश्यपानी सांगितलेली आहेत.

विशेष लक्षणे

ऊर्ध्वग अम्लपित्त लक्षणे :

'वान्तं हरितपीतकनीलकृष्णामारक्तरक्ताभमतीव चाम्लम्।

मांसोदकाभं त्वतिपिच्छिलाच्छं श्लेष्मानुजातं विविधं रसेन्॥

भुक्ते विदग्धे त्वथवाऽप्यभुक्ते करोति तिक्ताम्लवामिं कदाचित्।

उद्गारमेवंविधमेव कण्ठहृत्कुक्षिदाहं शिरसो रुजं च॥

करचरणदाहमौष्ण्यं महतीमरुचिं ज्वरं च कफपित्तम्।

जनयति कण्डूमण्डलपिडकाशातनिचितगात्ररोगचयम्॥ - मा.नि./अम्लपित्त/ ४ ते ६

ऊर्ध्वग अम्लपित्त हे सामान्यतः कफानुबंधि असते. यामध्ये छर्दि होते. छर्दिचा रंग हरित, पीत, नील वा कृष्ण किंवा आरक्त असतो. छर्दि अत्यंत कडू किंवा आंबट असते. छर्दीतून बाहेर पडणारे द्रव्य धुतलेल्या मांसाच्या पाण्याप्रमाणे किंवा खच्छ कफयुक्त, लवणरसाचे असते. काही वेळ जेवल्यानंतर लगेचच अम्लरसात्मक छर्दि होते. शिरोवेदना हे लक्षणही आढळते.

छर्दिनंतर अम्लोद्गार, विदाह, शिरःशूल, हृत्शूल, आटोप ही सर्वच लक्षणे कमी होतात. किंबहुना छर्दिनंतर आराम मिळणे हे उपशयात्मक लक्षण अम्लपित्ताचे व्यवच्छेदक लक्षण समजले जाते. हस्तपाद दाह, सर्वांगदाह, क्वचित् ज्वर, त्याचप्रमाणे सर्वांग कंडू, मंडलोत्पत्ति यासारख्या लक्षणांचा उद्भवही अम्लपित्तात अनेकवेळा आढळतो.

अधोग अम्लपित्त लक्षणे :

'तृद्दाहमूर्च्छा भ्रममोहकारि प्रत्यात्यधो वा विविध प्रकारम्।

हल्लासकोठानलसादहर्षस्वेदांगपीतत्वकरं कदाचित्॥'- मा.नि./अम्लपित्त/ ३

ऊर्ध्वग अम्लपित्ताच्या अपेक्षेने अधोग अम्लपित्त फार कमी प्रमाणात पहावयास मिळते. यासाठीच ग्रंथकारांनी 'कदाचित्' हा शब्द वापरलेला दिसतो. या प्रकारात तृष्णा, दाह, मूर्च्छा, भ्रम, मोह या लक्षणांच्या बरोबरच हरित, पीत, कृष्ण वा रक्तवर्णांचे पित्त गुदावाटे बाहेर पडते. द्रवमलप्रवृत्ति होणे, हल्लास, अंगावर मंडलोत्पत्ति, अग्निमांघ, रोमहर्ष, स्वेद आणि शरीराचा वर्ण पीताभ असणे ही लक्षणेही आढळतात.

ऊर्ध्वग अम्लपित्तात, ज्याप्रमाणे छर्दिनंतर उपशम मिळतो, त्याप्रमाणेच अधोग अम्लपित्तात द्रवमलप्रवृत्तीनंतर उपशम मिळतो; व सर्व लक्षणे तात्पुरती का होईना कमी होतात. पित्तज अतिसार व अधोग अम्लपित्त यामध्ये हाच मोठा भेद आहे.

पित्तज अतिसारात द्रवमलप्रवृत्तीनंतर थकवा वाढीस लागतो, तर अम्लपित्तात द्रवमलप्रवृत्तीतून दूषित पित्त शरीरावाहेर गेल्याने क्लम, अंगसाद ही लक्षणे कमी होऊन उत्साह वाढतो.

दोषसंसर्गानुरूप लक्षणे

अम्लपित्तात दोषसंसर्गानुसारही काही लक्षणे वर्णन केलेली आहेत. वातानुबंधी, कफानुबंधी आणि वातकफानुबंधी असे हे ३ प्रकार आहेत.

वातानुबंधी अम्लपित्त :

'कम्पप्रलापमूर्च्छाचिमिचिमगात्रावसादशूलानि।

तमसो दर्शनविभ्रमविमोहहर्षाण्यनिलकोपात्।।'- मा.नि./अम्लपित्त/९.

वातानुबंधी अम्लपित्तात कंप, प्रलाप, मूर्च्छा, चिमिचिमायन, अंगशैथिल्य, उदरशूल, तमःप्रवेश, इंद्रिय विभ्रम (इंद्रियांकडून अर्थग्रहण योग्य प्रकारे न होणे), हर्ष किंवा रोमहर्ष या प्रकारची लक्षणे असतात.

कफानुबंधी अम्लपित्त :

'कफनिष्ठीवनगौरवजडतारुचिशीतसादवमिलेपाः।

दहनबलसादकण्डूनिद्राश्चिह्नं कफानुगते।।'- मा.नि./अम्लपित्त/१०

कफानुबंधी अम्लपित्तात कफठीवन, अंगगौरव, निष्क्रियता, अरुचि, शैत्य, शैथिल्य, छर्दि, कफाने मुखलिपता, अग्निमांद्य, कंडू व निद्राधिक्य अशी लक्षणे दिसतात.

वातकफानुबंधी अम्लपित्त :

'उभयमिदमेव चिह्नं मारुतकफसंभवे भवत्यम्ले।'- मा.नि./अम्लपित्त/११

वातकफानुबंधी अम्लपित्तामध्ये वरील दोन्हीची लक्षणे एकत्रितपणे आढळतात.

माधवनिदानात याखेरीज कफपित्तानुबंधी नावाचा एक प्रकार वर्णिलेला दिसतो. सुरुवातीस प्रकार सांगताना मात्र याचा उल्लेख केलेला नाही. त्यामुळेच या लक्षणांचा श्लोक हा प्रक्षिप्त असण्याची अधिक शक्यता आहे. वंगसेन, भावप्रकाश, योगरत्नाकर यात मात्र हा कफपित्तात्मक अम्लपित्ताचा प्रकार स्वतंत्रतः वर्णन केलेला आहे.

कफपित्तानुबंधी अम्लपित्त :

'भ्रमो मूर्च्छारुचिश्छर्दिरालस्यं च शिरोरुजा।

प्रसेको मुखमाधुर्यं श्लेष्मपित्तस्य लक्षणम्।।'- मा.नि./अम्लपित्त/१२

भ्रम, मूर्च्छा, अरुचि, छर्दि, आलस्य, शिरःशूल, लालाप्रसेक, मुखमाधुर्य ही श्लेष्मपित्ताची लक्षणे होत.

काही लोक अम्लपित्ताप्रमाणेच श्लेष्मपित्त नावाचा स्वतंत्र व्याधि मानतात. परंतु लक्षणे पाहिली असता यामध्ये अम्लपित्तापेक्षा कोणतेही वेगळे लक्षण आढळत नाही. कफानुबंधी अम्लपित्ताची लक्षणे मात्र दिसतात असे जाणवते.

उपद्रव

'ज्वरातीसारपाण्डुत्वशूलशोथारुचिभ्रमैः।

उपद्रवैरिमैर्जुष्टः क्षीणघातुर्न सिध्यति।।'

ज्वर, अतिसार, पांडू, शूल, शोथ, अरोचक, भ्रम, धातुक्षीणता हे अम्लपित्ताचे प्रमुख उपद्रव आहेत. विदग्ध पित्तामुळे आंत्रामध्ये व्रणोत्पत्ति होणे हाही उपद्रव अनेकवेळा दृष्टोत्पत्तीस येतो.

साध्यासाध्यत्व

'रोगोऽयमम्लपित्ताख्यो यत्नात् संसाध्यते नवः।

चिरोत्थितो भवेद्याप्यः कृच्छ्रसाध्यः स कस्यचित्।।'- मा.नि./अम्लपित्त/७

अम्लपित्त हा रोग जर नवीनच उत्पन्न झाला असेल तर आणि आहार विहाराचे योग्य नियंत्रण राखले तर तो साध्य होऊ शकतो. चिरकारी अम्लपित्त याप्य असते. रोगी बलवान असून आहारविहाराची पथ्ये कटाक्षाने पाळणारा असला तर जीर्ण अवस्था प्राप्त होऊनही रोग कष्टाने का होईना पण साध्य होऊ शकतो. आंत्रामध्ये ब्रणोत्पत्ति झाल्यास कष्टसाध्यता वाढते.

सामान्य चिकित्सा

१. 'पूर्वं तु वमनं कार्यं पश्चान्मृदु विरेचनम्।
कृतवान्तिविरेकस्य सुस्निग्धस्यानुवासनम्।
आस्थापनं चिरोत्थेऽस्मिन्देयं दोषाद्यपेक्षया।
दोषसंसर्गजे कार्यमौषधाहारकल्पनम्।।
ऊर्ध्वदिहस्थिते वान्त्याऽप्यधःस्थं रेचनैर्हरित्।
पाचनं तिक्तबहलं पथ्यं च परिकल्पयेत्।।' - योगरत्नाकर.
२. 'व्याधिरामाशयोत्थोऽयं कफपित्ते तदाश्रये।
तस्मादादित एवास्य मूलच्छेदाय बुद्धिमान्।।
अक्षीणबलमांसस्य वमनं संप्रकल्पयेत्।
नान्यो मान्यः क्रमोह्यास्य शान्तये वमनादृते
मूलच्छेदादिव तरोः स्कन्धशाखाविपर्यये।
दोषशेषश्च वान्तस्य यः स्यात्तदनुबन्धकृत्।।
तस्योपशमनं कुर्यात्लंघनैर्लघुभोजनैः।
सात्प्यकालोपपन्नैश्च योगैः शमनपाचनैः।
दोषोत्क्लेशो न सहसा द्रवमौषधमाचरेत्।
वमनीयादृते तद्धि न सम्यक् परिपच्यते।।' - काश्यप संहिता

अम्लपित्त हा आमाशयसमुद्भव व्याधि असून कफपित्ताच्या दुष्टीमुळे उत्पन्न होणारा हा व्याधि आहे. त्यामुळेच रोगी बलवान असेल किंवा कृशता फारशी आलेली नसेल तर त्यास वमन द्यावे. वमनासाठी तिक्त रसात्मक द्रव्यांचा उपयोग प्रामुख्याने करावा. पटोल, निंबपत्र यांच्या क्वाथात मदनफल, मध व सैधव घालून यांचा उपयोग वमनासाठी करावा. वमनानंतर मृदुविरेचन द्यावे. विरेचनासाठी निशोत्तर, हरीतकी, द्राक्षा, यष्टिमधु इत्यादींचा वापर करावा. अविपत्तिकार चूर्ण, संसन चूर्ण, आमलक्यादि चूर्ण, त्रिफळा चूर्ण, विरेचन क्वाथ इत्यादि कल्पांचाही विरेचनासाठी उपयोग होतो. ऊर्ध्वगासाठी वमन आणि अधोगासाठी विरेचनाचा अधिक चांगला उपयोग होतो. अर्थात् दोन्ही उपक्रम दोन्ही प्रकारात उपयोगी पडतात.

अम्लपित्तामध्ये सामपित्त असते व म्हणूनच त्यास सामता प्राप्त झालेली असते हे आपण संप्राप्तीत पाहिले आहे. 'सामान दोषान् न निहरित्' या न्यायाने पहाता अम्लपित्तात शोधननोपक्रम करणे कितपत योग्य अशी शंका येते; पण ही शंका निरर्थक आहे. येथे दोष प्रकोप हा अभ्यंतर मार्गातच झालेला असतो त्यामुळे आमावस्था असूनही शोधननोपक्रम करणे योग्यच ठरते ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे.

दोषांचे शोधन झाल्यानंतर ज्याप्रमाणे दोषानुबंध असेल त्याप्रमाणे शमन औषधांचा उपयोग करावा. रुग्ण दुर्बल असेल तर शोधन न करताच केवळ शमनाचा उपयोग करावा. शमनामध्ये प्रामुख्याने प्रथमतः लंघन द्यावे. नंतर लघुभोजन द्यावे. तिक्ततरसप्रधान पाचन करणारी द्रव्ये शमनासाठी प्रामुख्याने वापरावीत. गुडूची, काडेचिराइत ही यांतील महत्त्वाची द्रव्ये होत. द्रव गुणाची द्रव्ये औषधांत वापरू नयेत, कारण द्रवद्रव्यांमुळे उत्क्लेश होण्याची शक्यता असते. जर रुग्णास वमन घावयाचे असेल तरच द्रवप्रधान औषधे वापरता येतात, अन्यथा नाही.

अम्लपित्तात जी औषधे वापरावयाची ती प्रामुख्याने ग्राही गुणांची असावी लागतात. उष्णगुणामुळे द्रव्याचे शोषण करणारी द्रव्ये ग्राही होत. अशी द्रव्ये उष्णगुणांची असल्याने ती दीपन-पाचनाचेही कार्य करतात. अम्लपित्तात द्रवगुणाने

वाढलेले साम पित्त कमी करण्यासाठी या ग्राही औषधांचा चांगला उपयोग होतो. शंखभस्म, कपर्दिक भस्म, प्रवाळ पंचामृत, शुंठी, गोड ताजे ताक ही ग्राही औषधांतील काही महत्त्वाची द्रव्ये आहेत. पर्पटी कल्प हे उत्कृष्ट ग्राही असले तरी त्यांचे कार्यक्षेत्र अधोग आमाशय हे असल्यानेच, त्यांचा अम्लपित्तात फारसा उपयोग होत नाही. प्रवाळ पंचामृतामध्येही मौक्तिक विरहित प्रवाळ पंचामृत विशेषत्वाने वापरले जाते. पित्ताची विदग्धता कमी करण्यासाठी कामदुधा, सुवर्णमाक्षिक भस्म, वंगभस्म, प्रवाळभस्म यांचाही चांगला उपयोग होतो. साम पित्तावरील उत्कृष्ट औषध म्हणून ओळखला जाणारा सूतशेखर हा कल्पही अम्लपित्तावरील एक व्याधिप्रत्यन्नीक कल्प आहे. सूतशेखर २५० मि.ग्रॅ. + शंखभस्म २५० मि.ग्रॅ. + पिंपळमूळ ५०० मि.ग्रॅ. हे मिश्रण अम्लपित्तावरील एक उत्कृष्ट औषध समजण्यास प्रत्यावाय नाही.

सर्व औषधी द्रव्यांना अनुपानासाठी लिंबूसरबत वापरणे फायद्याचे ठरते. लिंबू हे अम्लरसात्मक असले तरी त्याचा विपाक मधुर असतो. शिवाय उत्कृष्ट अग्निदीपन करणारे द्रव्य म्हणूनही लिंबांचा उपयोग होतो. अनुपानासाठी आर्द्रकावलेह, आमलक्यावलेह, मोरावळा, खंडपिपल्यासव, कुष्मांडावलेह, गोर्क्ष-चिंचा वटी अवलेह यांचाही चांगला उपयोग होतो.

अम्लपित्तामध्ये असणारी पित्ताची विदग्धता कमी करण्यासाठी शतावरीचाही चांगला उपयोग होतो. शतावरीकल्प, शतावरी कज्जली, शतावर्यादि काडा, शतावरी मंडूर किंवा केवळ शतावरी चूर्ण अशा विविध प्रकारे शतावरी वापरता येते.

अन्य औषधी द्रव्यांमध्ये भूर्निबादि क्वाथ, गुड्च्यादि क्वाथ, पटोलादि क्वाथ, कंटकार्यादि क्वाथ, अभयारिष्ट, अभयावलेह, नारीकेल खंडपाक इत्यादींचा वापर केला जातो.

अम्लपित्तामध्ये याप्रकारे चिकित्सा केल्यानंतर थोडेसे क्षुधावर्धन झाल्यावर घृतपान देणे लाभदायी ठरते. तिक्तक घृत, महातिक्तक घृत, शतावरी घृत, पिप्पली घृत, द्राक्षादि घृत इत्यादींचा यासाठी वापर केला जातो.

पथ्यापथ्य

'यवगोधूममुद्गाश्च पुराणा रक्तशालयः।

जलानि तप्तशीतानि शर्करा मधु सक्तवः।।

ककॉटकं कारवेल्लं रंभापुष्यं च वास्तुकम्।

वेत्रा वृद्धकूष्मांडं पटोलं दाडिमं तथा।।

पानान्नानि समस्तानि कफपित्तहराणि च।।'- योगरत्नाकर

अम्लपित्त हा अग्निमांडजनित एक प्रधान व्याधि असल्याने, यामध्ये पथ्यापथ्यास फार महत्त्व आहे. आहार हा लघु, दीपन-पाचन, मधुर रसात्मक असा घावयास हवा. यव, गहू, जुने तांदूळ, तापवून गार केलेले पाणी, साखर, मध, श्वेत कुष्मांड, पडवळ, भेंडी, दुध्याभोपळा, नारळ, डाळिंब, दूध हे विशेष पथ्यकर पदार्थ आहेत.

तीळ, उडीद, कुळीथ, लूसण, लवण, अम्ल-कटू रसयुक्त पदार्थ, गुरु अन्न, दही, नवीन मद्य, नवीन तांदळांचा भात, तळलले- करपलेले किंवा तिखट पदार्थ, आंबवून तयार केलेले पदार्थ आणि अभिष्यंदी पदार्थ हे वर्ज्य केले पाहिजेत. दिवा स्वाप तसेच जेवणानंतर लगेच झोपणे हेही अपथ्यकर ठरते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

अम्लपित्त Hyperacidity

अर्वाचिन शास्त्रप्रमाणे अम्लपित्ताची सर्व लक्षणे Acid Peptic Disease मध्ये एकत्रित करून त्यांचे एकसमयावच्छेदे वर्णन केले आहे. उदा. Hyperacidity, Nausea, Gastritis, Gastric Ulcer, Duodenal Ulcer, Zollinger Ellison Syndrome etc. अर्वाचिन दृष्टिकोनातून पाहता अम्लपित्त (Hyperacidity) ची प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. आमाशय व पक्वाशयगत व्रण (Gastric ulcer-duodenal ulcers)
२. अत्यधिक प्रमाणात धूम्रपान व मद्यपान.
३. कर्बोदकांचे (Carbohydrates) किण्वीकरण (Fermentation) होणे.
४. मानसिक उद्वेग, चिंता व जागरण इ.

Herat Burns व Vomitting Sensation ही यांतील प्रमुख लक्षणे आहेत.

व्याख्या

सामान्यतः वायूच्या ऊर्ध्वगमनास उदावर्त असे म्हटले जाते.

'वायोरुर्ध्वमावर्तो गमनमित्युदावर्तः।' - चरक

वरील व्याख्या ही चरकाचार्यानी केलेली आहे. परंतु ही व्याख्या किंवा निरुक्त फारशी योग्य वाटत नाही. कारण अश्रु किंवा यासारख्या अन्य काही वेगामध्ये अवरोधाने उत्पन्न होणाऱ्या लक्षणांना या व्याख्येप्रमाणे उदावर्त असे संबोधणे शक्य होणार नाही, कारण येथे वायूचे ऊर्ध्वगमन असत नाही. यासाठी डल्हणाने अश्रु आणि जुंभा यांचे वेगविधारण करण्याने वायु कोष्ठगत होणे आणि अन्यत्र वायूचे ऊर्ध्वगमन होणे यास उदावर्त म्हटले आहे.

मधुकोषकारानी उदावर्ताचे वेगळेच लक्षण सांगितले असून ते अधिक समर्पक आहे. ते म्हणतात-

उद्भूतेन वेगविधारणेनाऽऽवृतस्य वायोर्वर्तनमित्युदावर्तनिरुक्तिः।' - मा.नि./उदावर्त १/टीका.

अधारणीय वेगांचे धारण केल्याने आवृतवायूची प्रतिलोम गती होणे व तो वायु सर्व शरीरात संचारी होणे यास या ठिकाणी उदावर्त असे म्हटलेले आहे. उदावर्ताचे असे लक्षण केल्याने सर्वच उदावर्तांचा या लक्षणात समावेश होऊ शकतो.

चरकाचार्यानी 'न वेगान् धारणियाध्याया' मध्ये १३ वेगांचे धारण करणे निषिद्ध सांगितलेले आहे.

'न वेगान्धारयेद्धीमान् जातान् मूत्रपुरीषयोः।

न रेतसो न वातस्य न च्छर्द्यः क्षवथोर्न च।।

नोद्गारस्य न जुम्भाया न वेगान् क्षुत्पिपासयोः।

न बाष्पस्य न निद्रायानिश्वासस्य श्रमेण च।।' - च.सू.७/३.४

या १३ अधारणीय वेगांचे उदीरण झालेले असता त्यांचे धारण केल्यास उदावर्ताची उत्पत्ति होते. साहजिकच उदावर्त १३ प्रकारचे असतात.

हेतू

'वातविण्मूत्रजुम्भाश्रुक्षवथोद्गारमीन्द्रियैः।

क्षुत्तृष्णाच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्त संभवः।।' - मा.नि./उदावर्त/१.

अधोवायु, मल, मूत्र, जांभई, अश्रु, शिंक, ढेकर, छर्दि, शुक्र, क्षुधा, तृष्णा, श्वास आणि निद्रा यांच्या वेगाचे विधारण केले असता उदावर्त रोगाची उत्पत्ति होते.

उदावर्तामध्ये वेगविधारणाने वाताचा प्रकोप होतो. हा वातप्रकोप मार्गावरोधजन्य अशाच प्रकारचा असतो. चिकित्साही त्यामुळेच वातानुलोमनाची अशीच प्रायः असावी लागते.

१) वातनिरोधज उदावर्त

'वातमूत्रपुरीषाणां संगो ध्यानं क्लमो रुजा।

जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात्।।' - मा.नि./उदावर्त/२

अपान वायूच्या वेगाचे विधारण केल्यास अपानवायु प्रतिलोम होतो. वात, मल, मूत्र यांचा अवरोध उत्पन्न होऊन उदावर्ताची उत्पत्ति होते. उदरभागी आध्मान, गौरव व पीडा उत्पन्न होते, यांखेरीज उदरामध्ये वातप्रकोपजन्य अनेक लक्षणे

दिसतात. बस्ति, हृदय, कुशी, उदर, पृष्ठ, पार्श्व याठिकाणी वेदना, हल्लास, अविपाक, गुदभागी तोदवत् वेदना, मलावर्धभ, शोथ, उदरामध्ये गुल्मवत् ग्रंथीची उत्पत्ति, अतिकष्टाने सकफ मलप्रवृत्ति यांसारखी लक्षणेही या प्रकारात आढळतात.

चिकित्सा

'तं तैलशीतज्वरनाशनाक्तं स्वेदैर्यथोक्तैः प्रविलीनदोषम्।

उपाचरेत् वर्ति निरूहबस्तिस्नेहैर्विरिकैरनुलोमनाद्यैः।।' - निघंटु रत्नाकर.

उदर, पार्श्व, कटी, सक्थि याप्रदेशी तैलाने अभ्यंग करणे आणि अवगाह स्वेदाचा प्रयोग करणे हे वातनिग्रहज उदावर्तामधील महत्त्वाचे उपक्रम होत. निरूह आणि अनुवासन बस्तीचा उपयोग हेही लाभदायी ठरतात. दोष लीन झालेले असतील तर गुदवर्तिचा वापर केला जातो. निशोत्तर, पिंपळी, दंतीमूळ, गोमूत्र यापासून बनविलेली वर्ती यासाठी उपयोगी ठरते. निशोत्तर, एरंडमूळ, एरंडतैल यांचा मृदुविवरेचनासाठी वापर केला जातो. मृदुविवरेचन हाही या अवस्थेत लाभदायी ठरणारा उपचार आहे.

औषधी द्रव्यांमध्ये अग्नितुंडी, विषतिंदुक वटी यासारखे कारस्कर कल्प, हिंवाष्टक, भास्करलवण, शंखवटी यासारखे दीपन, पाचन, अनुलोमन करणारे कल्प अधिक उपयुक्त ठरतात. अनुपानासाठी उष्णोदकाचा वापर करणे इष्ट ठरते.

२) पुरीषज उदावर्त

'आटोपशूलो परिकर्तिका च संगः पुरीषस्य तथोर्ध्ववातः।

पुरीषमास्यादथवा निरोति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य।।' - मा.नि./उदावर्त/३.

मलवेगाचे धारण केल्याने उदरामध्ये आटोप, शूल, गुद-मेढ्र व बस्तिप्रदेशी परिकर्तनवत् वेदना, मलसंग, उद्गारवाहुल्य या लक्षणांबरोबरच कधी कधी मुखावाटे मल बाहेर पडतो. पुरीष वेगाचे सतत विधारण केल्यास प्रतिश्याय, शिरःशूल, पिंडकोद्वेष्टन अशी लक्षणे आढळतात.

चिकित्सा

'स्वेदाभ्यंगावगावहश्च वर्तयो बस्तिकर्म च।

हितं प्रतिहते वर्चस्यन्नपानं प्रमाथि च।' - च.सू.७/९.

अभ्यंग, अवगाह किंवा तापस्वेद, निरूह-अनुवासन बस्ति, वर्तिप्रयोग, मृदुविवरेचन आणि दीपन-पाचन औषधी द्रव्ये अशी वातनिग्रहज उदावर्ताप्रमाणेच चिकित्सा करावी लागते.

३) मूत्रोदावर्त

'बस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा।

विनामो वंक्षणानाहः स्याल्लिंगं मूत्रनिग्रहे।।' - मा.नि./उदावर्त/४.

मूत्रवेगाचे विधारण केल्याने निर्माण होणाऱ्या उदावर्तामध्ये मूत्राशय तथा मेढ्रप्रदेशी शूल, सकष्ट मूत्रता आणि शिरःशूल असतो. उदरशूल अधिक असल्याने रुग्णास ताठ उभे राहता येत नाही, तो पुढे वाकून चालतो. वंक्षण आणि बस्तिप्रदेशी आग्नाह हे लक्षण आढळते.

चिकित्सा

'स्वेदावगाहनाभ्यंगान् सर्पिषश्चावपीडकम्।

मूत्रे प्रतिहते कुर्यात् त्रिविधं बस्तिकर्म च।।' - च.सू.७/७.

अवगाही स्नेह, अभ्यंग, भूताने आवपीडक स्नेह (भोजनपूर्व व भोजनोत्तर घृतपान), निरूह-अनुवासन हे उपचार मूत्रवेग अनुलोमनासाठी उपयुक्त ठरणारे उपक्रम ठरतात. याब्याच जोडीला उत्तरबस्तीचाही उपयोग केला जातो.

गोक्षुर, पुनर्नवा, शिलाजतु यांचे कल्प प्रामुख्याने वापरले जातात. गोक्षुरादि गुग्गुलु, चंद्रप्रभा, पुनर्नवादि गुग्गुलु, उग्रारसव, पुनर्नवासव, तृणपंचमूल क्वाथ या कल्पांचा उपयोग चांगला होतो.

४) जुंभानिरोधज उदावर्त

'मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात्पवनात्मका स्युः।

तथाऽक्षिनासावदनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह कर्णरोगैः।।' - मा.नि./उदावर्त/४.

जुंभानिरोधज उदावर्तामध्ये मन्यास्तंभ व ग्रीवास्तंभ ही दोन लक्षणे प्रामुख्याने आढळतात. याखेरीज अनेक वातजन्य शिरोरोग, नेत्ररोग, मुखरोग वा कर्णरोग उत्पन्न होतात.

चिकित्सा

'जृम्भाया निग्रहात्तत्र सर्वं वातघ्नमौषधम्।' - चं.सू.७/१९

मुख-हनु-मन्याभागी स्नेहन आणि स्वेदन तसेच सर्वप्रकारचे वातघ्न उपचार करावेत. वातविध्वंस या कल्पाचा अधिक चांगला उपयोग या उदावर्तासाठी होतो.

५) अश्रुजोदावर्त

'आनन्दजं वाऽप्यथ शोकजं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुंचतो हि।

शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन।।' - मा.नि./उदावर्त/६.

आनंद आणि शोक या दोन्ही कारणांनी डोळ्यांत अश्रु येतात. यापैकी कोणत्याही अश्रूचा अवरोध केल्यास शिरोरोग, प्रतिश्याय व नेत्ररोगाची उत्पत्ति होते.

चिकित्सा

'बाष्पनिग्रहात्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः।' - च.सू.७/२२.

अश्रुजन्य उदावर्तामध्ये झोप घ्यावी. मद्यपान व प्रिय अशा गोष्टींमध्ये मन रमवावे. प्रतिश्यायाची सर्व चिकित्सा यातही करावी.

६) क्षवथु निरोधज उदावर्त

'मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितार्धावभेदकौ।

इंद्रियाणां च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात्।।' - मा.नि./उदावर्त/७.

शिकेच्या वेगाचे विधारणामुळे येणाऱ्या उदावर्तामध्ये मन्यास्तंभ, शिरःशूल, अर्दित, अर्धावभेदक आणि इंद्रियदौर्बल्य ही लक्षणे प्रामुख्याने आढळतात.

चिकित्सा

'तत्रोर्ध्वजत्रुकेऽभ्यंगः स्वेदो धूमः सनावनः।

हितं वातघ्नमाद्यं च घृतं चोत्तरभक्तिकम्।।' - च.सू.७/१७

क्षवथु निरोधज उदावर्तासाठी तीक्ष्ण अंजन, धूम, तीक्ष्ण गंध यांचा वापर करावा. शिरःप्रदेशी स्नेहन करून शोधन नस्य वापरावे. सूर्याकडे वर तोंड करून पहाण्यास सांगावे. याने शिंका येऊ लागतात. त्यानंतर स्नेहपूर्वक शमन नस्य करावे. अणुतैल यासाठी उपयुक्त ठरते.

अन्य वातघ्न उपचार करावेत. उत्तरभौक्तिक स्नेहाचा उपयोग करावा.

७) उद्गार निरोधज उदावर्त

'कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथवाऽप्रवृत्तिः।

उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति घोरा विकाराः पवनप्रसूताः।।' - मा.नि./उदावर्त/८.

उद्गार वेगाचे विधारण केल्याने गल आणि मुख यामध्ये अनरोध जाणवतो. गलप्रदेशी तोद्वय वेदना असते. आश्लेष, क्षासावरोध तथा अन्य अनेक वातजन्य रोगांची उत्पत्ति होते.

चिकित्सा

दोषन, पाचन, वातानुलोमन करणारी द्रव्ये या उदावतासाठी वापरली लागतात. हिंगु, लवणुण, विविध प्रकारचे क्षार यांचा वापर प्रामुख्याने केला जातो. उदरप्रदेशी हिंगुलेप आणि बाष्मस्नेद यांचाही चांगला उपयोग होतो.

८) छर्दि निरोधज उदावर्त

'कण्डूकोठारुचिब्यंगशोथपांड्वामयज्वराः।

कुष्ठकीसर्पहृल्लासाशुछर्दिनिग्रहजा गदाः॥'- मा.नि./उदावर्त/९.

छर्दीच्या वेगाचे विधारण केल्याने सर्वांगकंडू, मंडलोत्पत्ति, अरुचि, चेहऱ्यावर काळे डाग, शोथ, पांढू, ज्वर, कुष्ठ, विसर्प आणि हृल्लास यासारखी लक्षणे मिळतात.

चिकित्सा

'धुक्त्वा प्रच्छर्दनं धूमो लंघनं रक्तमोक्षणम्।

रूक्षान्नपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते॥'- च.सू.७/१५

रुग्णाला भोजना नंतर वमन द्यावे. विविध प्रकारचे तीक्ष्ण धूम द्यावे. लंघन आणि रक्तमोक्षण या उपक्रमांचाही फायदा होतो. अन्नपान हे रूक्ष असावे. विविध प्रकारचे वातोपक्रम हेही लाभदायी ठरतात.

९) शुक्र निरोधज उदावर्त

'मूत्राशये वै गुदमुष्कयोश्च शोथो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च।

शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेच्च ते ते विकारा विहते च शुक्रे॥'- मा.नि./उदावर्त/१०.

शुक्र निरोधज उदावर्तात, गुद, वृषण याठिकाणी शोथ, शूल उत्पन्न होतो. मूत्रप्रवृत्तीस अवरोध येतो. शुक्राश्मरी उत्पन्न होते आणि काही वेळा अचानक शुक्रसाव होऊ लागतो. या व्यतिरिक्त हृत्पीडा, अंगमर्द यासारखी लक्षणेही आढळतात.

चिकित्सा

'तत्राभ्यंगोऽवगाहाश्च मदिरा चरणायुधाः।

शालिः पयो निरूहश्च शस्तं मैथुनमेव च॥'- च.सू.७/११.

कटी, अघोदर, वृषण या भागी स्नेहन करून अवगाह स्वेदाचा उपयोग करावा. मद्यपान, कोंबडीचे मांस, शालिषष्टीक, दूध यांचा आहारात वापर करावा. निरूहबस्तिही उपयुक्त ठरते. मैथुन करणे हाही शुक्रनिरोधज उदावर्तासाठी चांगला उपाय आहे.

१०) क्षुधा निरोधज उदावर्त

'तंद्रांऽगमर्दविरुचिः श्रमश्च क्षुधाभिघातात्कृशता च दृष्टेः।'- मा.नि./उदावर्त/११.

क्षुधा वेगाचे विधारण केले असताना तंद्रा, अंगमर्द, अरुचि, दौर्बल्य व अंगसाद ही लक्षणे उत्पन्न होतात. तमःप्रवेश हेही एक नेहमी आढळणारे प्रमुख लक्षण आहे.

चिकित्सा

'शुद्धवेगनिग्रहात्तत्र स्निग्धोष्णं लघु भोजनम्।'- च.सू.७/२०

शुद्धवेगनिग्रहज उदावर्तामध्ये लघु, स्निग्ध, उष्ण आणि अल्प अशा आहाराचे सेवन करावे.

११) तृष्णा निरोधज उदावर्त

'कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाविघाताद् हृदये व्यथा च।' - मा.नि./उदावर्त/११.
तृष्णा वेगाच्या विधारणामुळे गल-मुख-शोष, कर्णवाधिवर्ष, हत्पीडा, श्रमश्वास, अंगसाद ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

चिकित्सा

'पिपासानिग्रहात्तत्र शीतं तर्पणमिष्यते।' - च.सू.७/२१.

या प्रकारत शीत वीर्यात्मक द्रव्यांनी सिद्ध केलेले जल वापरावे. चंदन, वाळा, नागरमोथे आणि पर्पटक यांचा सिद्ध जंत करण्यासाठी विशेषत्वाने उपयोग केला जातो.

१२) श्वास निग्रहज उदावर्त

'श्रान्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवाऽपि गुल्मः।' - मा.नि./उदावर्त/१२.

श्रमश्वासाच्या वेगाचे विधारण केल्यास श्वासवेग वाढतो. हृद्रोग, मोह, मूर्च्छा आणि गुल्म यांसारखी लक्षणे उत्पन्न होतात.

चिकित्सा

'जायन्ते तत्र विश्रामो वातघ्नश्च क्रिया हिताः।' - च.सू.७/२४.

विश्रांती आणि सर्व प्रकारचे वातघ्न आहार-विहार हे श्रमनिरोधजन्य उदावर्तावर उपयुक्त ठरतात.

१३) निद्रा निरोधज उदावर्त

'जृम्भाऽंगमर्दोक्षिशिरोऽतिजाड्यं निद्राभिघातादथवाऽपि तन्द्रा।।' - मा.नि./उदावर्त/१२.

निद्रावेगाचे धारण केल्याने जृम्भा, अंगमर्द, नेत्रशूल, शिरोगौरव, तन्द्रा ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

चिकित्सा

'निद्राविधारणात्तत्र स्वप्नः संवाहनानि च।' - च.सू.७/२३.

शोष घेणे व संवाहन करणे ही चिकित्सा प्रामुख्याने उपयुक्त ठरते. शिरोभ्यंग व पादाभ्यंग यांचाही उपयोग केला जातो.

१४) कास निरोधज उदावर्त

कास निरोधज उदावर्त हा चरकाचार्यांनी वर्णिलेला नाही. वाग्भटानी मात्र उद्गार उदावर्त न सांगता त्या ऐवजी कास निग्रहज उदावर्त सांगितलेला आहे. त्याची लक्षणे पुढीलप्रमाणे आहेत-

कास वेगाचे विधारण केल्याने कास वेग अधिकच वाढतो. श्वास, अरुचि, हृद्रोग, शोष, हिक्का यांसारखे विकार उत्पन्न होतात.

चिकित्सा

सर्व प्रकारचे कासघ्न उपचार करावेत.

□□□

कृमिरोमा

शरीरात अनेक प्रकारच्या कृमींची उत्पत्ति होत असते. यापैकी काही कृमि सहज म्हणजेच जन्मापासूनच शरीरात असतात. हे कृमि अविकारी असतात. म्हणजेच या कृमींमुळे शरीरात कोणतीही रोगवाचक लक्षणे उत्पन्न होत नाहीत. उलट शरीरस्वास्थासाठी त्यांची शरीरातील उपस्थिती आवश्यक अशीच असते. या अशा कृमींचे वर्णन चरकाचार्यांनी केलेले आहे. त्यांचे मते कृमि २ प्रकारचे असतात. १. सहज, २. वैकारिक. सहज कृमींचे वर्णन वर केलेले आहेच. दुसऱ्या प्रकारच्या कृमींमुळे शरीरात व्याधी निर्माण होत असतात व म्हणूनच त्यांना वैकारिक कृमि असे म्हटले जाते.

वैकारिक कृमि स्थानभेदाने २ प्रकारचे असतात. १. बाह्य, २. अभ्यंतर. उत्पत्ति भेदाने यांचेच ४ प्रकार वर्णिलेले आहेत. १. कफज, २. रक्तज, ३. पुरीषज, ४. मलज (बाह्य मलज). म्हणजेच अभ्यंतर कृमि ३ प्रकारचे संभवतात. कफज, रक्तज व पुरीषज.

संख्याभेदाने पुनः या कृमींचे २० प्रकार होतात. बाह्य कृमि २ प्रकारचे, कफजकृमि ७ प्रकारचे, रक्तजकृमि ६ प्रकारचे आणि पुरीषकृमि ५ प्रकारचे असे एकूण २० प्रकार आहेत. कृमि २० प्रकारचे असतात असे सर्वच ग्रंथकारांनी सांगितले आहे. परंतु या कृमींची नावे प्रत्येक ग्रंथात वेगवेगळी सांगितली आहेत. केवळ नावे वेगळी आहेत असे नसून त्यांचे स्वरूपात्मक वर्णनही अगदी वेगळे आहे. सर्व शास्त्रकारांनी सांगितलेल्या कृमींची संख्या एकत्रित केल्यास ती २० पेक्षा कितीतरी अधिक आहे असे दिसून येईल.

बाह्य कृमि

शरीर व वस्त्रांची योग्य स्वच्छता न राखणे, स्नान न करणे किंवा मलिन पाण्याने करणे, कृमिपीडित व्यक्तीच्या संपर्कात येणे इत्यादि कारणांनी बाह्य कृमिंची उत्पत्ति होते.

‘.....बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः।

तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः।।

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः।

द्विधा ते कोठपिडकाकण्डूगण्डान् प्रकुर्वते।।’- माधवनिदान.

बाह्य कृमि बाह्यमलातून निर्माण होतात. ते दोन प्रकारचे असतात. यूका आणि लिक्षा ही त्यांची नावे. मराठीत यांनाच ऊवा व लिखा असे म्हणतात. खरे पाहता हे दोन वेगळे कृमि नसून लिखा या उवांचीच प्रथम अवस्था आहे असे म्हणता येईल. या कृमींचे वर्णन करताना ते बहुपाद व सूक्ष्म असून तिळाप्रमाणे आकार असणारे व त्याच वर्णाचे काळे किंवा पांढरे असतात असे म्हटलेले आहे.

हे कृमि अंगावरील लोम, केश व कपडे यांच्या आश्रयाने राहतात, असे सांगितले आहे. काहीवेळा या यूका किंवा लिक्षा अंगावरील त्वचेवर चिकटून बसल्यावर तिलकालका-प्रमाणे भासमान होतात व म्हणूनच ‘तिलप्रमाणसंस्थानवर्णः’ असे याचे वर्णन केले जाते.

चरकानी बाह्य कृमींचे प्रकार वर्णिताना यूका, पिपिलिका असे दोन पर्याय दिलेले आहेत.

बाह्य कृमींमुळे कोठ, पिडका, कंडू, शोथ व ग्रंथींची उत्पत्ति होते. यामुळे विविध प्रकारची त्वक्दुष्टी होते व कुष्ठसदृश लक्षणे उत्पन्न होतात.

अभ्यंतर कृमि

१. 'अजीर्णभोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता
व्यायामवर्जी च दिवाशयानो विरुद्धभुक् संलभते क्रिमींस्तु।।' - माधवनिदान
२. 'अजीर्णाध्यशनासात्म्यविरुद्धमलिनाशनैः।
अव्यायामदिवास्वप्नगुर्वतिस्निग्धशीतलैः।
माषपिष्टान्नविदलबिसशालूकसेरुकैः।
पर्णशाकसुराशुक्तदधिक्षीरगुडेक्षुभिः।।
पललानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः।।' - सु.उ. ३/५४.

अजीर्ण झाले असता भोजन करणे, मधुर, अम्ल, लवण रसांचा अधिक प्रमाणात व नेहमी उपयोग करणे, विशेषतः पिष्टमय व गुळापासून बनविलेले व द्रवरूप असे पदार्थ अधिक प्रमाणात खाणे, व्यायाम न करणे, दिवास्वाप, विरुद्ध पदार्थांचे सेवन करणे ही कृमींची महत्त्वाची कारणे आहेत. असात्म्य अशा अन्नाचे सेवन करणे, मलिन (नासलेले, शिळे, दूषित) असे पदार्थ खाणे, उडीद-कमलबीज-कमलकंद-शिंगाडा पालेभाज्या-मध-आंबट कांजी- दही-दुधाचे पदार्थ- तिळाची पेंड- आनूप प्राण्यांचे मांस हे व यासारखे पदार्थ अतिप्रमाणात खाणे यानेही कृमींची उत्पत्ति होते. माती खाणे हेही एक कृमि उत्पत्तीचे महत्त्वाचे कारण आहे.

कृमींच्या वर वर्णिलेल्या सामान्य हेतू बरोबरच कफज, रक्तज व पुरीषज कृमींच्या उत्पत्तीची विशेष कारणेही माधवनिदानकारानी सांगितलेली आहेत.

'माषपिष्टाम्ललवणगुडशाकैः पुरीषजाः।

मांसमत्स्यगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः।।

विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि।।' - माधवनिदान

उडीद, पिष्टमयपदार्थ, अम्ल तथा लवणरस बहूल असे पदार्थ, गूळ व पालेभाज्या यांच्या सेवनामुळे पुरीषज कृमि उत्पन्न होतात. मत्स्य, मांस, गूळ, दूध, दही यांच्या अधिक सेवनाने कफज कृमींची उत्पत्ति होते तर विरुद्धाशन, अजीर्णाशन व पालेभाज्या यांच्यामुळे रक्तज कृमि निर्माण होतात.

पालेभाज्या हे सर्वच अभ्यंतर कृमींच्या उत्पत्तीचे महत्त्वाचे कारण आहे असे दिसते. पालेभाज्या किडलेल्या व त्यामुळेच कृमियुक्त असण्याची शक्यता लक्षात घेऊन पालेभाज्या स्वच्छ पाण्याने धुऊन किंवा शिजवून खाल्या तर त्यामुळे कृमि उत्पन्न होऊ शकणार नाहीत, हेही या संदर्भात लक्षात घ्यावयास हवे.

अजीर्ण हेही कृमींचे मूलभूत असे कारण आहे. अजीर्ण व अग्निमांघ याशिवाय अभ्यंतर कृमींची उत्पत्ति होऊच शकत नाही, याही गोष्टीची नोंद घ्यावयास हवी. हेतूचे वर्णन करित असताना यासाठीच अग्निमांघ निर्माण करणाऱ्या अनेक हेतूंचा उल्लेख केलेला दिसतो.

संप्राप्ति

कृमी संप्राप्ति

हेतूसेवन

↓

अग्निमांघ

↓

त्रिदोष प्रकोप

↓

आमविष

↓

कृमी

देतात. काही वेळा तर केवळ मुखवैवर्ण्यावरून कृमींचे निदान करता येते इतके अधिक प्रमाणात हे लक्षण मिळते. हारीताने कफज कृमींचे वर्णन करताना सूची कृमि आणि धान्यांकुर कृमि असे २ प्रकारचे कृमि वर्णिलेले आहेत. यामध्ये कृमींचे फारच चांगले वर्णन केलेले आहे. पण काहींचे मते हे श्लोक हारित संहितेत मूळचे नसून प्रक्षिप्त असे आहेत.

सूचिमुख कृमि : या कृमींमुळे आतड्यात टोचल्याप्रमाणे वेदना होतात, सरक्त मलप्रवृत्ति, सरक्त छर्दि अशीही लक्षणे असतात. तोंड चिकट होणे, अरुचि, अंगगौरव, अग्निमांघ, कंप, तृष्णा या प्रकारची लक्षणेही सूचिमुख कृमींमध्ये मिळतात.

या कृमींकडून यकृताचे भक्षण केले जाते असेही एक लक्षण हारितानी सांगितलेले आहे.
धान्यांकुर कृमि : धान्यांकुराप्रमाणे आकार असणाऱ्या या कृमींमुळे शरीराच्या निरनिराळ्या भागांत, विविध प्रकारे विद्रवी उत्पन्न होतात, ते फुटतात आणि त्यामुळे अनेक प्रकारच्या वेदना उत्पन्न होतात. हृदय दुर्बल होते. मलप्रवृत्ति शिथिल असते.

रक्तज कृमि

'रक्तवाहिसिरास्थानरक्तजा जन्तवोऽणवः।

अपादा वृत्तताप्राश्च सौक्ष्म्यात् केचिददर्शनाः॥

केशादा रोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः।

षट् ते कुष्ठैककर्माणिः सहसौरसमातरः॥'- माधवनिदान.

रक्तज कृमि हे विरुद्धाशन, अजीर्णाशन व पालेभाज्या यांच्या अधिक सेवनाने उत्पन्न होत असतात. विशेषतः गुणविरुद्ध असणारी द्रव्ये सेवन करणे, शिळा, नासका, मलिन असा आहार घेणे या कारणांनी रक्तज कृमींची उत्पत्ति होत असते. चरकाच्या मते कुष्ठाची कारणे हीही रक्तज कृमींची कारणे असतात.

रक्तज किंवा शोणितज कृमि हे शरीरात रक्तवाही सिरांच्या आश्रयाने राहत असतात. हे कृमि आकाराने बारीक, गोल, पादहीन असे असतात. यांपैकी काही कृमि अत्यंत सूक्ष्म असल्याने साध्या डोळ्यांनी दिसू शकत नाहीत. यांचा वर्ण बहुधा तांबूस असा असतो.

चरकानी रक्तज कृमींचे ६ प्रकार सांगितलेले आहेत. केशाद, लोमाद, लोमद्वीप, सौरस, औदंबर, जंतुमातर किंवा मातृक.

सुश्रुतानी ४ प्रकार सांगितलेले असून त्यांची नावे- नखाद, दंताद, कुष्ठज, परिसर्प अशी आहेत.

अरुणदत्ताने रसदुष्टीही या कृमींच्या उत्पत्तीस कारणीभूत असते असे म्हटले आहे.

या कृमींमुळे केश, श्मश्रु, रोम आणि पापण्या गळून पडतात किंवा कुरतडल्यासारख्या दिसतात. अन्य कारणांनी उत्पन्न झालेल्या व्रणांमध्ये या कृमींची उत्पत्ति झाल्यास हर्ष, तोद, कंडू आणि जखम चिघळणे ही लक्षणे उत्पन्न होतात. कृमि अधिक प्रमाणात वाढल्यास त्वचा, स्नायु, सिरा, मांस, तरुणास्थि यांचेही ते भक्षण करतात. रक्तदुष्टीचे अन्य विकारही यामुळे उत्पन्न होत असतात.

पुरीषज कृमि

'पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः।

प्रवृद्धा स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः॥

तदाऽऽस्योद्गारनिःश्वासा विड्गंधानुविधायिनः।

पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः॥

ते पंच नाम्ना क्रिमयः ककेरुकमकेरुकाः।

सौसुरादाः सशूलाख्या लेलिहा जनयन्ति हि॥

विद्धभेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारूष्यपाण्डुताः ।

रोमहर्षाग्निसदनं गुदकण्डूविमार्गगाः ।।'- माधवनिदान.

कफज कृमि आणि पुरीषज कृमि यांची कारणे सारखीच असतात. विशेषतः पूती, क्लिन्न, मलिन असे अन्न खाणे, माती खाणे, ही पुरीषज कृमींची विशेष कारणे आहेत.

पुरीषज कृमि पक्वाशयात उत्पन्न होतात. ते सामान्यतः गुदाकडे जातात पण अति प्रमाणात वाढले तर आमाशयाकडेही जाऊ लागतात. अशा वेळी येणारी डेकर व निःश्वास यांना पुरीषा प्रमाणे दुर्गंधी येऊ लागते. हे कृमि मोटे, छोटे, गोले किंवा लांबट आकाराचे असतात. यांचा वर्ण काळा, पिवळा, सफेद वा निळा असतो. काही कृमि अतिसूक्ष्म असतात असेही वर्णन मिळते.

चरकानी यांचे ककेरुक, मकेरुक, सौसुराद, सशूल आणि लेलिह असे ५ प्रकार सांगितलेले आहेत.

या पुरीषज कृमींमुळे द्रवमलप्रवृत्ति किंवा मलावष्टंभ, उदरशूल, कार्श्य, त्वक्क्षता, पांडूता, रोमहर्ष, अग्निमांघ्र आणि गुदकंडू यांसारखी लक्षणे उत्पन्न होतात.

कृमींची सामान्य लक्षणे म्हणून सांगितली जाणारी ज्वर, कंडू, अंगसाद, हृद्रोग ही लक्षणे पुरीषज कृमींमध्ये अधिक प्रमाणात मिळतात.

पुरीषज कृमींमध्ये पांडु, उदर, यकृतवृद्धि, अतिसार, शोथ, शोष यासारखे गंभीर उपद्रवही अनेक वेळा आढळतात.

साध्यासाध्यत्त्व

चिरकारी व तीव्र स्वरूपाचा शूल उत्पन्न करणारे, धान्याच्या मोडाप्रमाणे तोंडाशी वक्रता असणारे, सूक्ष्म, आंत्रद कृमि फारच कष्टसाध्य असतात.

हृद्रोग उत्पन्न करणारे कृमि असाध्य असतात. बाकीचे कृमि कष्टसाध्य असून गंडुपदकृमींमध्ये त्यामानाने साध्यता अधिक आहे.

रक्तज कृमि कष्टसाध्य असतात.

बाह्यकृमि सुखसाध्य असतात.

चिकित्सा

'तत्र सर्वक्रिमीणापमकर्षणमेवादितः कार्यम्, ततः प्रकृतिविधातः अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति।।'

- च.वि.७/१४

कृमींची चिकित्सा करित असताना ती तीन प्रकारे करावी लागते. अपकर्षण, प्रकृतिविधात आणि निदानपरिवर्जन. हे तीनही उपक्रमे क्रमाने केले पाहिजेत. म्हणजेच प्रथम अपकर्षण नंतर प्रकृतिविधात आणि त्यानंतर निदानपरिवर्जन.

अपकर्षण म्हणजे शोधनोपचारांनी कृमि शरीराच्या बाहेर काढून टाकणे यालाच कृमिपातन चिकित्सा असेही म्हणतात. प्रकृतिविधात म्हणजेच कृमिघ्न चिकित्सा. कृमिघ्न औषधे वापरून कृमि निर्जीव होतील असे पाहणे म्हणजेच प्रकृतिविज्ञान होय. निदान परिवर्जन म्हणजे, ज्या कारणांनी कृमींची उत्पत्ति होते ती कारणे टाळणे होय. निदानपरिवर्जन हा प्रकृति विधातानंतर करावयाचा उपक्रम आहे असे जरी म्हटले असले तरी अपकर्षण आणि कृमिघ्न चिकित्सा करित असतानाही म्हणजेच सुरुवातीपासूनच निदानपरिवर्जन करावयास हवे.

कृमींची ही सामान्य चिकित्सा म्हणून सांगितली असली तरी यासाठी वापरावयाची औषधी द्रव्ये ही बाह्य, कफज, रक्तज व पुरीषज कृमींसाठी वेगवेगळी असतात आणि म्हणूनच त्या प्रत्येक प्रकारची स्वतंत्र चिकित्सा पाहणे योग्य ठरेल.

बाह्यकृमि चिकित्सा : बाह्यकृमींच्या अपकर्षणासाठी तीक्ष्ण गंधयुक्त धूमांचा प्रयोग करावा. सर्जरस, गुग्गुलु आदि द्रव्ये यांसाठी उपयुक्त ठरतात. निंब, करंज, चंदन, रीठा, शिकेकाई, सिताफळांचे बी, गिरीसिंदूर इत्यादि द्रव्ये उद्धर्तन व धावनासाठी उपयुक्त ठरतात.

बाह्य कृमींसाठी सिताफळांच्या बियांचे उद्धर्तन अत्यंत लाभदायी ठरते. या बियांचे सूक्ष्म-वस्त्रगाळ चूर्ण डोव्यात घालून शिरःप्रदेश वस्त्राने बांधून ठेवावा. रात्रभरात सर्व उवा व लिखा मरून जातात.

निदान परिवर्जनासाठी दररोज स्नान करणे व शरीरावयावांची, विशेषतः त्वचेची व केसांनी योग्य ती निगा राखणे आवश्यक असते. वस्त्रप्रावरणे यांचीही अशीच काळजी घ्यावयास हवी. कपडे स्वच्छ धुवून, वाळवून, त्यांचे सुगंधी तेलानी धूपन करावे व मग ते परिधान करावेत.

कफज व पुरीषज कृमि चिकित्सा : या दोन्ही प्रकारांत करावयाची चिकित्सा एकाच प्रकारची असते. म्हणूनच या दोन्ही प्रकारांत करावयाच्या चिकित्सेचा एकत्रित विचार करणे युक्त ठरते.

या प्रकारात अपकर्षणासाठी वमन, बस्ति, विरेचन आणि नस्य यांचा यथायोग्य उपयोग करावा लागतो. कृमिघातनासाठी कपेकच्छू शूक, पळसपापडी (पलाशबीज), एरंडस्नेह, निशोत्तर, किरमाणी ओवा, कुटकी, कपिला ही औषधे उपयुक्त ठरतात.

प्रकृति विघातासाठी कटु-तिक्त-कषाय-उष्ण अशा द्रव्यांचा आणि क्षारांचा उपयोग चांगला होतो. औषधी द्रव्यांपैकी भस्मातक हे प्रकृतिविघातासाठी म्हणजेच कृमिघ्न म्हणून श्रेष्ठ द्रव्य आहे. वावडिंग, एरंडकर्कटीचे बीज, (पपईच्या बिया), इंदयव, सर्पगंधा, काडेचिराईत आणि कारस्कर ही अन्य काही प्रकृतिविघातकर अशी औषधी द्रव्ये होत. औषधी कल्पांपैकी कृमिमुद्गर, संजीवनी गुटी, आरोग्यवर्धिनी, विडंगासव किंवा विडंगारिष्ट, कुमारी आसव, भत्लातकासव हे काही महत्त्वाचे वन्य कृमिघातासाठी प्रसिद्ध आहेत.

कृमींच्या उत्पत्तीस कारणीभूत ठरणाऱ्या कफ दोषांवरील चिकित्सा करणे हेही कृमींचा विघात करणारे ठरते. अपुनर्भवासाठी निदान परिवर्जन आवश्यक ठरते. विशेषतः अग्निमांड होणार नाही आणि कफाची वृद्धि होणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे.

कफज व पुरीषज कृमींसाठी अपकर्षणाकरिता करावयाचे शोधनोपचार दर १५ दिवसांनी करावे लागतात. तर कृमिघ्न म्हणजेच प्रकृतिविघातकर चिकित्सा सातत्याने काही महिने चालू ठेवावी लागते.

रक्तज कृमि चिकित्सा : रक्तविस्त्रावण आणि विरेचन हे दोन शोधनोपक्रम रक्तज कृमींसाठी महत्त्वाचे आहेत. औषधांमध्ये सर्व प्रकारचे कुष्ठघ्न उपचार करणे आवश्यक ठरते.

पथ्यापथ्य

पथ्यकर : तक्रसाधित यवागु, अल्पस्नेह-तिक्त-कटु प्रधान अशा प्रकारचा आहार. शेवगा आणि लसूण, हे विशेष पथ्यकर पदार्थ आहेत. उष्णोदकही पथ्यकर ठरते.

अपथ्यकर : मधुर-अम्ल-अन्न, सर्व प्रकारची मधुर रस प्रधान द्रव्ये, गूळ, पालेभाज्या, शुष्कमांस आणि गारपाणी हे विशेष अपथ्यकर पदार्थ आहेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

कृमि Worms

अर्वाचिन दृष्टिकोनातून पाहता अभ्यंतर कृमींचे सामान्यतः अंकुशमुखकृमि (Hook Worm), गंडूपद कृमि (Common Round Worm), स्फित कृमि (Tape Worm), तंतु कृमि (Thread Worm) हे प्रमुख भेद आहेत. या सर्वांचे निवासस्थान महात्तोतस हे आहे. म्हणूनच यांना Intestinal Parasites असे म्हटले जाते.

१) **अंकुशमुख कृमि- Hook Worm :** कृमि पीडित रुग्णाच्या मलातून याची अंडी बाहेर पडतात. आर्द्र भूमीवर २-३ दिवसांत त्यांचे अळीमध्ये रूपांतर होते. (Larvae). या अवस्थेत अळ्या ३ ते ४ महिने राहतात. मानवाच्या पायातील त्वचेवाटे त्या लसिका वहिन्यांत प्रवेश करून तेथून हृदय, रक्ताद्वारे फुफ्फुस, तेथून कंठनाडी व अन्नमार्गात जाऊन पथ्यमानाशयात (Duodenum and Jejunum) येतात. याठिकाणी ४ आठवड्यांत ते पूर्ण पुष्ट होतात व स्त्री कृमीद्वारे अंडी उत्पन्न होऊन ती मलाद्वारे बाहेर टाकली जातात.

या कृमींचे मुख अंकुश समान असते म्हणूनच यास अंकुशमुखकृमि किंवा Hook Worm म्हटले जाते. आंत्राशी चिकटून राहून ते रक्तशोषण करतात. तसेच त्यांच्या लालास्रावातून एक प्रकारचे विषद्रव्य निर्माण होते, ज्यामुळे

रक्तकणांचा विनाश होतो. परिणाम स्वरूप पांडूची उत्पत्ति होते. हृत्पीडा, श्वासकृच्छ्रता, वैवर्ण्य ही या कृमींमुळे उत्पन्न होणारी काही प्रधान लक्षणे आहेत.

२) गंडूपद कृमि - Round Worm : कृमिपीडित रुग्णाच्या मलाद्वारे विसर्जित झालेली अंडी, खाद्यपदार्थांशी संसर्गित होऊन स्वस्थ व्यक्तीच्या आमाशयात जातात. आमाशयातील अम्लामुळे त्यांचे बाह्य आवरण नष्ट होते व ती स्वतंत्रपणे रक्तात शोषिली जातात. यकृताद्वारे हृदय आणि त्यामुळे रक्तातून फुफ्फुसापर्यंत, तेथून कंठनाडी, अन्ननलिकेमार्फत पुन्हा आमाशयात येतात. अशा प्रकारे भ्रमण पूर्ण केल्यानंतर त्यांना परिपक्वावस्था प्राप्त होते. हे कृमि अत्यंत चंचल व गतिशील असतात. विड्भेद, उदरशूल, अतिसार, छर्दि आदि अनेक लक्षणे यामुळे उत्पन्न होतात. कधी कधी मलाबरोबर वा क्वचित् छर्दीवाटे हे कृमि बाहेर पडताना दिसतात. बद्धगुदोदर किंवा आंत्रावरोध (Acute intestinal obstruction) व रुद्ध पथ कमला (Obstructive Jaundice) हे याचे प्रमुख उपद्रव आहेत.

३) स्फित कृमि - Tape Worm : ८ ते १० फूट लांबीचे हे कृमि नाडीप्रमाणे रुंद व चपटे असतात. आपल्या वर्तुलाकर मुखाद्वारे ते आंत्रास चिकटून राहतात. त्यांचे शरीराचे अनेक छोटे छोटे पर्व असून, प्रत्येक पर्वात अनेक अंडी असतात. परिपक्व झाल्यावर शेवटचे ४-५ पर्व मलाद्वारे बाहेर पडतात. यांचा आकार भोपळ्याच्या बियांप्रमाणे चपटा असतो. सामान्यतः वराहमांस सेवन करणाऱ्या व्यक्तीमध्ये या कृमींची अधिकता आढळते.

४) तंतू कृमि - Thread Worm : धान्यांकुराप्रमाणे किंवा सुताच्या धाग्याप्रमाणे, श्वेत वर्णाचे, आकाराने अत्यंत छोटे असे हे कृमि आहेत. हे रात्री गुदमार्गातून बाहेर पडतात. त्यामुळे गुदकंडू, क्वचित् प्रवाहिका, शय्यामूत्रता, प्रतिश्याय आदि लक्षणांची उत्पत्ति होताना दिसते.

□□□

निरुक्ति

१. 'कुपितानिलमूलत्वाद् गूढमूलोदयादपि।

गुल्मवद्वा विशालत्वाद्गुल्म इत्यभिधीयते।।' - सु.उ. ४२/५

२. 'स्पशोपलभ्यः परिपिंडितत्वाद्गुल्मो यथादोषमुपैति नाम।' - च.चि. ५/५

ज्याचे मूळ वा आश्रय गंभीर आहे असा, कुपित वायूमूळे उत्पन्न होणारा विस्तृत आकाराचा व गुल्माप्रमाणे म्हणजेच बांडगुळाप्रमाणे भासमान असा उत्सेध म्हणजेच गुल्म होय.

हा उत्सेध वायूमूळे उत्पन्न होणारा असला तरी त्यामध्ये परिपिंडितता असते म्हणजे त्यास विशिष्ट आकार असतो असे गुल्माचे वर्णन चरकाचार्यांनी केलेले आहे.

स्वरूप

'हृद्बस्त्योरन्तरे ग्रंथिः संचारी यदि वाऽचलः।

चयापचयवान् वृत्तः स गुल्म इति कीर्तितः।।' - सु.उ. ४२/४

हृदय, बस्ति किंवा या दोन्हीमधील उदरप्रदेश यामध्ये संचार करणारी अचल वा स्थिर वाटणारी, वाढणारी वा कमी होणारी, आकाराने गोल अशी जी ग्रंथी तिला गुल्म असे म्हटले जाते.

प्रकार

'सव्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः।

पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः।।' - मा.नि./गुल्म/३

वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक आणि रक्तज हे गुल्माचे ५ प्रकार आहेत. यांपैकी पहिले ४ प्रकार स्त्री व पुरुष दोघांनाही होतात. परंतु रक्तगुल्म केवळ स्त्रियांमध्येच होतो. रक्तगुल्म यातील रक्त या शब्दाने आर्तव हा अर्थ अपेक्षित आहे. धातुरूप रक्त येथे अपेक्षित नाही हे 'सरौधिरस्त्रीभवमेव गुल्मः' या शब्दाने स्पष्ट होते. धातुरूप रक्तदुष्टीमुळेही रक्तजगुल्म होऊ शकतो, परंतु पित्तजगुल्म व हा धातुरूप रक्तदुष्टीमुळे उत्पन्न होणारा रक्तजगुल्म यांत निदान, लक्षण व चिकित्सा यांमध्ये काहीच फरक नाही व म्हणूनच पित्तजगुल्मामध्येच त्याचा समावेश करता येतो असे स्पष्टीकरण टीकाकारांनी केलेले आहे. हे धातुरूप रक्तजगुल्म स्त्री व पुरुष या दोघांनाही होऊ शकतात.

चरकाचार्यांनी 'पंच गुल्माः' असे म्हणत असतानाच याखेरीज आणखी ३ द्रव्यज गुल्मांचाही उल्लेख केलेला आहे. परंतु या द्रव्यज गुल्मांमध्ये उत्पन्न होणारी लक्षणे ही प्रकृतिसमसमवायजन्य असल्याने व त्यांची चिकित्साही तत्समान अशीच असल्याने पुढे त्यांचा विस्तार केलेला नाही.

संप्राप्ति

१. 'सर्वेष्वपि खल्वेतेषु गुल्मेषु न कश्चिद्वातादृते संभवति गुल्मः।' - च.नि./३/२३

२. 'कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः।

कफं च पित्तं च स दुष्टवायुरुद्धूय मार्गान् विनिबद्ध ताभ्याम्।

हन्नाभिपाश्चादरबस्तिशूलं करोत्यथो याति न बद्धमार्गः।।

पक्वाशये पित्तकफाशये वा स्थितः स्वतंत्रः परसंश्रयो वा।

स्पर्शोपलभ्यः परिपिंडितत्वाद्गुल्मो यथादोषमुपैति नाम।।' - च.चि. ५/३-५

कोष्ठामध्ये प्रकुपित झालेला वायु कफ व पित्तालाही दूषित करून स्रोतसांचा अवरोध उत्पन्न करतो आणि हृदय, पार्श्व, उदर, बस्ति या ठिकाणी शूल उत्पन्न करतो. मार्गावरोधामुळे वायु एकेच ठिकाणी ग्रथित होतो आणि तो स्वतंत्रपणे किंवा अन्य दोषांबरोबर एकत्रित होऊन स्पर्शाला समजेल अशा प्रकारचा गुल्म तयार करतो.

वरील संप्राप्तीकडे पाहता गुल्मामध्ये वातप्रकोप हा अवश्यभावी आहे. वायूमुळे आंत्राचा क्षोभ होऊन आंत्राचा स्वाभाविक गती अवरुद्ध होते. त्याच्यामध्ये संकोच उत्पन्न होतो आणि साहजिकच त्याठिकाणी आंत्रातील पदार्थ सादून राहून स्पर्शागम्य असा गुल्म उत्पन्न होत असतो.

गुल्म संप्राप्ति
कोष्ठामध्ये वातप्रकोप

↓

कफ व पित्त दुष्टी

↓

स्रोतरोध

↓

वायु एकाच ठिकाणी ग्रथित

↓

वायु व/वा अन्य दोषसंग

↓

हृदय, पार्श्व, उदर व उभय पार्श्व यांचे ठिकाणी स्पर्शागम्य गुल्म, शूल.

गुल्माची पाच स्थाने सांगितलेली आहेत. बस्ति, नाभी, हृदय व उभय पार्श्व ही ती ५ स्थाने होत. रक्तगुल्म हा गर्भाशयाच्या ठिकाणी होणारा गुल्म असला तरी गर्भाशयाचा समावेश पार्श्वामध्येच होत असल्याने या स्थानाचा वेगळ्या उल्लेख केलेला नाही असे चक्रदत्ताने म्हटले आहे. इतर टीकाकारांनी मात्र रक्तगुल्म सोडून अन्य ४ गुल्मांची ही ५ स्थाने आहेत, असे म्हटले असून हे मत अधिक योग्य आहे. हृदय, नाभी, बस्ति या शब्दांनी साक्षात् हृदयादि अवयव अपेक्षित नसून हृत्प्रदेश, नाभिप्रदेश, बस्तिप्रदेश हेच अपेक्षित आहेत. नाभी ऊर्ध्वभाग, नाभीप्रदेश, नाभीचा अधोभाग व उभयपार्श्व असे उदराचेच सर्व विभाग हे गुल्माचे आश्रय स्थान असतात, असे म्हणता येईल. रक्तज गुल्म हा गर्भाशयाचे ठिकाणी होतो, असे म्हणतानाही गर्भाशय शब्दाने येथे संपूर्ण आर्तववह स्रोतस गृहीत धरावे लागते कारण अंतःफलादि अवयवांचे ठिकाणीही रक्तगुल्म होतो, असे प्रत्यक्षात अनेकवेळा दिसते.

पूर्वरूपे

१. 'उद्गारबाहुल्यपुरीषबन्धतुप्यक्षमत्वान्त्रविकूजनानि।

आटोप आध्मानमपक्तिशक्तिरासनगुल्मस्य वदन्ति चिह्नम्।।' - मा.नि./गुल्म/४

२. 'एषां खलु पंचानां गुल्मानां प्राग्भिनिर्वृतिरिमान पूर्वरूपाणि भवन्ति। यद्यथा-अनन्नाभिलषणम्, अरोचकाविपाकौ, अग्निवैषम्यं, विदाहो भुक्तस्य, पाककाले चायुक्त्या छर्द्युद्गारौ, वातमूत्रपुरीषवेगानां चाप्रादुर्भावः, प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिरीषदागमनं वा, वातशूलाटोपांत्रकूजनापरिहर्षणातिवृत्तपुरीषताः, अबुभुक्षा, दौर्बल्यं, सौहित्यस्य चासहत्वमिति।'

-च.नि./३/११

अनन्नाभिलाषा, अरोचक, अविपाक, अग्निवैषम्य, खाल्लेल्या अन्नाचा विदाह होणे, आहारपाक कालामध्ये छर्दि वा उद्गार येणे, वात-मूत्र-पुरीष यांचे वेग न येणे, किंवा वेग आले असता यांची प्रवृत्ति न होणे वा अत्यल्प होणे, उदरशूल, आटोप, आंत्रकूजन, आलस्य, ग्रथित मलप्रवृत्ति, क्षुधामांघ, दौर्बल्य, थोड्याश्चाही आहाराने पोटास तडस लागणे इत्यादि

लक्षणे गुल्माच्या पूर्वरूपात दिसतात.

सामान्य लक्षणे

‘अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रवातताऽत्रविकूजनम्।

आनाहश्चोर्ध्ववातत्वं सर्वगुल्मेषु लक्षयेत्।।’ - मा.नि./गुल्म/५

अरुचि, मल-मूत्र-वात यांची सकष्ट प्रवृत्ति, आंत्रकूजन, आनाह, उद्गारवाहुल्य ही गुल्माची सामान्य लक्षणे आहेत. शिषाय पूर्वरूपात सांगितलेली अनन्नाभिलाषा, अरोचक, अविपाक आदि लक्षणेही अधिक प्रमाणात व्यक्त होत असतात, असे म्हणता येईल.

गुल्माच्या सामान्य लक्षणांकडे पाहता हे स्पष्ट होते की ही सर्व लक्षणे उदरापुरतीच मर्यादित अशी आहेत. यासाठीच हृदय, बस्ति आदि शब्दाने नाभी ऊर्ध्व व अधोभाग घ्यावा असे म्हटले जाते.

विशेष लक्षणे

वातज गुल्म :

‘यः स्थानसंस्थानरूजां विकल्पं विड्वातसंगं गलवक्त्रशोषम्।

श्यावारूपत्वं शिशिरज्वरं च हत्कुक्षिपाश्चांसिशिरोरुजं च।

करोति जीर्णं त्वधिकं प्रकोपं भुक्ते मुदुत्वं समुपैति यश्च।

वातात्स गुल्मो न च तत्र रुक्षं कषायतिक्तं कटु चोपशेते।।’ - च.चि.५/८,९

वातज गुल्माचे स्थान, लक्षणे व वेदना यामध्ये विकल्प असतो म्हणजेच गुल्म कधी नाभीप्रदेशी तर कधी पार्श्वभागी तर कधी उदराच्या अन्य प्रदेशी व्यक्त होतो. यासच स्थानविकल्प म्हणता येईल. गुल्माचा आकार कधी गोल, कधी लांबट, कधी छोटा तर कधी मोठा असा बदलता असतो. हाच आकृति वा संस्थान विकल्प आहे. यामध्ये असणारी पीडा कधी कमी तर कधी अत्यंत दुःसह, कधी तोदवत् तर कधी भेदवत् अशा विविध स्वरूपाची असते. हा रुजा विकल्प होय.

या स्थान-संस्थान व रुजा विकल्पाखेरीज मलमूत्रावरोध, कंठ-मुख-शुष्कता, शरीरवर्ण श्याव, कृष्ण वा अरुण होणे, शीतज्वर ही लक्षणे आढळतात. गुल्माची ही सर्व लक्षणे भोजनाच्या परिपाककाली वाढतात तर जेवणानंतर लगेच कमी होतात. रुक्ष, कषाय, तिक्त, कटु आदि पदार्थांच्या सेवनाने अनुपशय मिळतो.

पित्तज गुल्म :

‘ज्वरः पिपासा वदनांगरागः शूलं महदजीर्यति भोजने च।

स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम्।।’ - च.चि.५/११

पित्तप्रकोपक कारणांनी प्रकुपित झालेले पित्त आणि दूषित रक्त यांचेमुळे पित्तज गुल्माची उत्पत्ति होते. ज्वर, पिपासा, मुख आणि शरीर आरक्त होणे, भोजनाच्या परिपाक काळी उदरात शूल, स्वेदाधिक्य आणि विदाह ही पित्तज गुल्माची लक्षणे आहेत. गुल्मस्थानी व्रणाप्रमाणे स्पर्शासहत्व हेही लक्षण असते.

कफजगुल्म :

‘स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहल्लासकासारुचिगौरवाणि।

शैत्यं रुगल्या कठिनोन्नतत्वं गुल्मस्य रुपाणि कफात्मकस्य।।’ - च.चि.५/१३

कफज गुल्मामध्ये आमाशय किंवा तत्समीप प्रदेश यामध्ये गुल्म सामान्यतः आढळतो. स्तैमित्य, शीतत्व, अंगसाद, हल्लास, कास, अरुचि, शरीरगौरव ही लक्षणे आढळतात. गुल्म कठोर आणि अति उन्नत असतो, परंतु वेदना मात्र अत्यल्प असते. उपेक्षा केल्यास श्वास, कास, प्रतिश्याय, राजयक्षा यासारखे उपद्रवात्मक व्याधि उत्पन्न होतात. राजयक्षा हा त्रिदोषजन्य असूनही कफज गुल्मात कसा उत्पन्न होतो अशी शंका उपस्थित करून टीकाकारांनी ‘व्याधिस्वभाव’ एवढेच याचे उत्तर आहे, असे स्पष्ट केलेले आहे.

द्वंद्वज गुल्म : द्वंद्वज गुल्मामध्ये दोन-दोन दोषांची प्रकृतिसमसमवायजन्य लक्षणे आढळतात.

सान्निपातिक गुल्म :

'महारुजं दाहपरीतमश्मवद्
घनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम्।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत्।।' - मा.नि./गुल्म/१४

सान्निपातिक गुल्मामध्ये वेदना अत्यधिक प्रमाणात असतात. दाह हे लक्षण अधिक असते. गुल्म हा अश्मवत् घन, उन्नत असून यामध्ये शीघ्रपाक होतो. या प्रकारात मन, शरीर, पाचकाग्नि आणि बल यांचा ऱ्हास होत जातो. असा हा दारुण गुल्म असाध्य असतो.

रक्तजगुल्म :

१. 'नवप्रसूताऽहितभोजना या या चामगर्भं विसृजेदृतौ वा।
वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं सरुजं सदाहम्।।
पैतस्य लिंगेन समानलिंगं विशेषणं चाप्यपरं निबोध।।' - मा.नि./गुल्म/१५
२. 'यः स्पन्दते पिण्डित एव नांगैश्चिरात्सशूलः समगर्भलिंगः।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः।।' - च.चि./१७

प्रसूतीनंतर लगेच, गर्भस्त्राव, किंवा गर्भपात झाल्यानंतर, अथवा आर्तव प्रवृत्तीच्या कालामध्ये जी स्त्री मिथ्या-आहार विहार करते त्या स्त्रीमध्ये प्रकुपित वायु गर्भाशयगत जाऊन रक्तास अवरुद्ध करतो आणि पीडा दाहयुक्त गुल्माची उत्पत्ति होते.

रक्तज गुल्मामध्ये पित्तज गुल्माची सर्व लक्षणे असतात. याखेरीज गर्भसमान लक्षणे उत्पन्न होतात. यामध्येही गर्भाप्रमाणे स्पंदन असते, परंतु हे स्पंदन एकपिंडरूप असते. म्हणजेच हात-पाय आदि अंगाचे स्पंदन यात जाणवत नाही. तसेच हे स्पंदन पीडायुक्त आणि बऱ्याच कालपर्यंत होत राहते.

हा व्याधि गर्भाशय किंवा आर्तववह स्रोतस यामध्येच होणारा असल्याने साहजिकच स्त्रियांमध्येच होणारा हा एक रोग आहे.

याची चिकित्सा १० महिने उलटून गेल्यावर करावी असे सांगितले आहे. काही विद्वानांचे मते प्राकृत प्रसव होण्याचा काल उलटून गेला की नंतर चिकित्सा करावी असे आहे. हा काल उलटला की गर्भशंकेपासून निवृत्ति होते आणि म्हणून हा काल जाऊ द्यावा, हे मत योग्य वाटत नाही. पिंडित स्पंदन व शूलाची उपस्थिती तसेच अन्य परीक्षण साधनांनी गर्भिणी अवस्था आहे का गुल्म याचा विनिश्चय लगेच होऊ शकतो, त्यासाठी १० महिने थांबण्याची जरूरी नाही हे निश्चित.

सुरुवातीस या गुल्माची उपेक्षा करावी असेच सांगितलेले आहे. १० महिन्यांत गुल्म पूर्णपणे पिंडित होऊन ग्रहण आणि निर्हरणासाठी योग्य बनतो आणि म्हणून चिकित्सेमध्ये सुलभता येते. चिकित्सेमध्ये सुलभता आणि सरलता येण्यासाठीच १० महिन्यांनंतर चिकित्सा करावी असे सुचविलेले आहे. 'रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्' असे यासाठीच म्हटलेले आहे.

गुल्मातील आम-पच्यमान-पक्वावस्था

गुल्मामध्ये सहसा पाक होत नाही. क्वचित् आमावस्था, पच्यमानावस्था व पक्वावस्था या प्राप्त होतात. त्यांची लक्षणे विद्रधिप्रमाणे असतात हे चरकाचार्यांनी स्पष्ट केले आहे. या अवस्था सर्वच गुल्मामध्ये येत नसल्या तरी जर उत्पन्न झाल्यास तर मात्र त्यांचे ज्ञान असावयास हवे.

आमावस्थेत गुल्म हा स्पर्शास कठीण असतो, गुल्माची वाढ सावकाश होत असते, गौरव असतो व त्वचेचा रंग बदललेला असत नाही.

पच्यमानावस्थेत दाह, शूल, अग्निविकृति, निद्रानाश, अरति आणि ज्वर अशी लक्षणे दिसतात.

पक्वावस्थेत गुल्माचा आकार फार मोठा होतो. गुल्माच्या कडा या श्याव किंवा आरक्त होणे, स्पर्श बस्तिसमान होणे, पीडन केले असता तो उन्नत होणे व वेदना कमी असणे ही अन्य लक्षणे असतात.

अथास्योपद्रवः शूलः कंथांचिदुपजायते।
 शूलं निखानितमिवासुखं येन तु वेत्स्यसौ।।
 तत्र विण्मूत्रसंरोधः कृच्छ्रोच्छ्वासः स्थिरांगता।
 तृष्णा दोहो भ्रमोऽन्नस्य विदग्धपरिवृद्धिता।।
 रोमहर्षोऽरुचिश्छर्दिर्भुक्तवृद्धिर्जडांगता।
 वाय्वादिभिर्यथासंख्यं मिश्रैर्वा.....।।'- सु.उ. ४२/६६-६९

गुल्मामध्ये उदरशूल हा प्रधान उपद्रव आहे. खिळा ठोकत असल्याप्रमाणे वेदना यामध्ये असतात. वातादि दोषांच्या अनुबंधाप्रमाणे विविध उपद्रव उत्पन्न होतात. वातप्रकोपाने शूलाच्या जोडीला मलमूत्रावरोध, पित्तप्रकोपाने तृष्णा, दाह, भ्रम आणि अन्नाचा विदाह अधिक प्रमाणात होणे तर कफप्रकोपाने रोमहर्ष, छर्दि, अंगगौरव ही लक्षणे उपद्रवात्मक येतात.

साध्यासाध्यत्व

'संचिता क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः।
 कृतमूलः सिरानद्धो यदा कूर्म इवोत्थितः।।
 दौर्बल्यारुचिहल्लासकासच्छर्दरतिज्वरैः।
 तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते स न सिध्यति।।
 गृहीत्वा सज्वरं श्वासच्छर्दतीसारपीडितम्।
 हन्नाभिहस्तपादेषु शोथः कर्षति गुल्मिनम्।।
 श्वासः शूलं पिपासाऽन्नविद्वेषो ग्रंथिमूढता।
 जायते दुर्बलत्वं च गुल्मिनो मरणाय वै।।'- मा.नि./गुल्म/१७-२०

जो गुल्म क्रमशः वाढत जाऊन सर्व उदरप्रदेश व्यापून टाकतो, ज्यावर सिराजाल दिसते, ज्याचा पृष्ठभाग कासवाच्या पाठीप्रमाणे खडबडीत जाणवतो, तसेच जो रोगी दुर्बलता, अरुचि, हल्लास, छर्दि, कास, अरति, ज्वर, तृष्णा, तंद्रा, प्रतिश्याय आदि लक्षणांनी पीडित असतो, त्यामध्ये गुल्म असाध्य बनतो.

ज्या रोग्याच्या हातापायावर सूज येते, श्वास हे लक्षण आढळते किंवा गुल्मग्रंथी अचानक लुप्त होते अशा रोग्यामध्येही असाध्यता जाणावी.

गुल्म आणि विद्रधि यातील व्यवच्छेद

'विशेषमथ वक्षामि स्पष्टं विद्रधिगुल्मयोः।
 गुल्मदोषसमुत्थानाद्विद्रधेर्गुल्मकस्य च।।
 कस्यान्न पच्यते गुल्मो विद्रधिः पाकमेति च।
 न निबंधोऽस्ति गुल्मानां विद्रधिः सनिबंधनः।।
 गुल्माकाराः स्वयं दोषा विद्रधिर्मांसशोणिते।
 विवरानुचरो ग्रंथिरप्सु बुद्बुदको यथा।।
 एवं प्रकारो गुल्मस्तु तस्मात् पाकं न गच्छति।
 मांसशोणितबाहुल्यात् पाकं गच्छति विद्रधिः।।
 मांसशोणितहीनत्वात् गुल्मः पाकं न गच्छति।
 गुल्मस्तिष्ठति दोषे स्वे विद्रधिर्मांसशोणिते।।

विद्रधिः पच्यते तस्माद्गुल्मतश्चापि, न पच्यते।।'- सु.नि. ९/२८-३३

विद्रधि व गुल्म यांचे हेतू, त्यास कारणीभूत ठरणारे दोष, स्थानसंश्रय आणि लक्षणसाधर्म्य यामुळे गुल्म व विद्रधि यामध्ये व्यवच्छेद करावा लागतो. दोन्ही व्याधींचे स्थान कोष्ट हेच आहे. त्यामुळे हा भेद करणे अनिवार्य ठरते.

विद्रधिचा पाक होतो पण गुल्माचा सामान्यतः पाक होत नाही हा यातील फार मोठा फरक आहे. याचे कारण सांगताना, गुल्मास निबंध नसतो, तर विद्रधि हा सन्निबंध असतो असे स्पष्टीकरण सुश्रुताने दिलेले आहे. निबंध याचा अर्थ मूळ. म्हणजेच विद्रधि हे समूल असतात असे म्हणताना ते विशिष्ट मांस, रक्त आदि धातूंचा आश्रय करून उत्पन्न होतात हा अर्थ अपेक्षित आहे. गुल्म हा निबंधरहित असतो. म्हणजेच गुल्मास आश्रय नसतो. विद्रधि हे मांस, रक्त यांना आश्रय करून असल्याने, त्यामध्ये पाक संभवतो. याउलट गुल्म म्हणजे केवळ दोषांतर्गत स्थिती असल्याने, त्यामध्ये पाक होत नाही.

पित्त व कफ हे द्रव धातु असताना, वायुकडून त्यांना गुल्माकार कसा प्राप्त होऊ शकेल अशी एक शंका घेतली जाते. वायुमुळे पाण्यात जसा बुडबुडा निर्माण होतो, तसेच वायुमुळे कफ व पित्त यांमध्ये गुल्माची उत्पत्ति होते असे याचे स्पष्टीकरण केले जाते.

हाच गुल्म जेव्हा धातूंचा आश्रय करतो, त्यावेळी त्यास विद्रधित्व प्राप्त होते. आणि केवळ याच वेळी त्याचा पाक होऊ शकतो.

चिकित्सा

'भोजनाभ्यंजनैः पानैर्निरूहेः सानुवासनैः।'

स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्तव्यो गुल्मशान्तये।।'- च.चि. ५/२०

गुल्माच्या चिकित्सेमध्ये स्नेहन चिकित्सेला फार महत्त्व आहे. भोजन, अभ्यंग व पान यासाठी विविध प्रकारचे स्नेह वापरले जातात. विशेषतः त्र्युषणादि घृत, षट्पल घृत, पिपल्यादि घृत, हपूषादि घृत यांचा स्नेहनासाठी उपयोग केला जातो. गुल्म प्रदेशी विविध प्रकारे स्वेदन, लेप, निरूह-अनुवासन बस्ति आणि वातानुलोमक अन्य उपचार यांचाही गुल्मामध्ये प्रयोग होतो. दोषोल्बणतेचा विचार करून गुल्मामध्ये वमन, विरेचन व बस्तिप्रयोग केले जातात. रक्तमोक्षण हा शोधनोपक्रमांतील गुल्मासाठी उपयुक्त ठरणारा एक महत्त्वाचा उपक्रम आहे.

अभ्यंतर औषधी चिकित्सेमध्ये विविध प्रकारचे क्षार, लवण व अन्य दीपन-पाचन औषधांचा प्रयोग केला जातो. पंचमूल कषायाने सिद्ध केलेले शिलाजतु कल्प हे वातज गुल्मासाठी श्रेष्ठ समजले जातात. सिद्ध घृते, नाडी, प्रस्ता किंवा संकरस्वेद, बस्तिकर्म यांचे जोडीला हा शिलाजतुचा प्रयोग केला जातो.

पित्तप्रधान गुल्मासाठी जे घृतपान द्यावयाचे, त्यात त्रायमाणादि घृत, वासाघृत, आमलक्यादि घृत यांचा उपयोग प्रामुख्याने करतात. द्राक्षा, अभया, कपिल्लक हे विरेचनासाठी उपयुक्त ठरतात. अभ्यंतर प्रयोगात बला, विदारीकंद, अश्वगंधा, खजूर, आमलकी, द्राक्षा, फालसा इत्यादि द्रव्यांचा वापर केला जातो.

कफज गुल्मामध्ये घृतपानासाठी भल्लातकादि घृत, पंचकोलादि घृत ही विशेष उपयुक्त घृते आहेत. भल्लातकाचा उपयोग या अवस्थेत फार चांगला होतो. पिंपळी, दंती, हरितकी, शूंठी, रास्ना, त्वक्, तमालपत्र इत्यादींचा वापर कफज गुल्मात उपयोगी पडतो. विविध प्रकारचे क्षार, लवण यांचाही वापर केला जातो. पलाषक्षार, यवक्षार, सज्जीक्षार यांचा उपयोग मध किंवा गुळाबरोबर केल्याने कफज गुल्माचा नाश होतो. विविध आसवारिष्टे, यवानी चूर्णांसहित तक्र हे वातकफजासाठी गुल्मनाशनार्थ उपयुक्त ठरतात.

संक्षेपाने पहावयाचे झाल्यास सर्वच गुल्मांमध्ये दीपन-पाचन करणाऱ्या औषधी द्रव्यांची व वातकफघ्न गुण असणाऱ्या औषधी द्रव्यांची उपयुक्तता अधिक असते.

औषधी कल्पांपैकी लशुनादि वटी, हिंवाष्टक चूर्ण, भास्कर लवण चूर्ण यासारख्या क्षार, लवण औषधांचा गरम पाण्याबरोबर उपयोग करणे हिताचे ठरते.

ज्यावेळी औषधी चिकित्सेने गुल्म बरा होत नाही, त्यावेळी स्नेह, स्वेद, वमनादि शोधनोपचार पुन्हा एकवार करून गुल्मास शैथिल्य आणून, शस्त्रकर्माद्वारे गुल्माचे निर्हरण करावे.

ज्यावेळी गुल्मामध्ये 'कृतवास्तुपरिग्रह' होईल त्यावेळी म्हणजेच गुल्मामुळे दुसऱ्या धातुची दुष्टी होईल, त्यावेळी त्याचा पाक होतो. अशा वेळी विद्रधि किंवा व्रणशोथाप्रमाणे त्याची चिकित्सा करावी लागते.

रक्तगुल्माची स्वतंत्र चिकित्सा १० मासांनंतर शस्त्रकर्म गुल्मनिर्हरण करणे हीच आहे.

मुख रोगांचे वर्णन करीत असताना सर्वमुखाची दुष्टी ज्यामध्ये घडते अशा रोगाला सुश्रुतानी सर्वसर असा शब्दप्रयोग केलेला आहे. सर्व मुखाला व्याप्त असणारा हा सर्वसर नावाचा व्याधि म्हणजेच मुखपाक होय.
'सर्वसराः मुखपाका उच्यन्ते' असेच स्पष्टीकरण मधुकोषकारानी केलेले आहे. सुश्रुतानीही 'केचित् प्रदिष्टो मुखपाकसंज्ञः' असे सांगून सर्वसरालाच काही लोक मुखपाक म्हणतात, असे स्पष्ट केलेले आहे.
वाग्भट व शार्ङ्गधर यांनी सर्वसर शब्दाऐवजी मुखपाक याच शब्दाचा वापर केलेला आहे.

प्रकार

सुश्रुतानी वातज, पित्तज, कफज व रक्तज असे ४ प्रकारचे मुखपाक सांगितलेले आहेत. माधवनिदानात रक्तज मुखपाक सांगितलेला नाही. केवळ ३ दोषज प्रकारांचे वर्णन त्यात मिळते. वाग्भटानी वातज, पित्तज, कफज, रक्तज आणि सान्निपातिक अशा ५ प्रकारांचा मुखपाक सांगितला आहे.

लक्षणे

मुखाच्या आतल्या बाजूला लहान लहान विस्फोट येतात असे सुश्रुतानी म्हटले आहे. वाग्भटानी मुखभागी व्रणोत्पत्ति होते असे सार्थ वर्णन केलेले आहे. सर्वच मुखपाकामध्ये प्रथमतः आरक्तवर्णता येते. पित्ताच्या तीक्ष्ण, उष्ण गुणामुळे त्याठिकाणी धातुपाक होतो व त्याचे निदर्शक अशा व्रणांची उत्पत्ति होते.

मुखपाक हा याप्रमाणे पित्त दोषाने उत्पन्न होणारा रोग आहे असे म्हणता येईल. पित्ताप्रमाणेच रक्तदुष्टीही यात महत्त्वाची आहे. रक्तवह स्रोतसाच्या दुष्टीलक्षणांत यामुळेच मुखपाक हे लक्षण सांगितलेले दिसते.

विशेष लक्षणे

१. वातज मुखपाकामध्ये व्रणाच्या ठिकाणी वेदना अधिक असतात. ओष्ठ हे रुक्ष व ताम्र वर्णाचे होतात. जिह्वाप्रदेशी चिरा पडतात. जिभेवर लहान लहान मांसांकुरांची उत्पत्ति होते. जीभ जड होते. थंड पदार्थाचा स्पर्श सहन होत नाही. तोंडाच्या हालचाली करण्यात रूग्णास फार कष्ट पडतात.
२. पित्तमुखपाकामध्ये भाजल्याप्रमाणे, अत्यंत दाहयुक्त, आकाराने लहान, रक्त वा पीत वर्णाचे व्रण उत्पन्न होतात. व्रणाच्या कडा लाल असतात व मध्यभाग पिवळसर दिसतो. तिक्तास्यता व दाह ही दोन लक्षणे यामध्ये प्रामुख्याने दिसतात.
३. कफजमुखपाकामध्ये व्रण मुखाच्याच वर्णाचा असतो. तो पिच्छल असतो. लालास्राव अधिक असतो. तोंड गोड पडते. कंडू हे लक्षण मोठ्या प्रमाणात दिसते. परंतु अन्य मुखपाकांच्या अपेक्षेने वेदना मात्र कमी असतात.
४. सान्निपातिक मुखपाकात तीनही दोषांची लक्षणे आढळतात.
५. रक्तज मुखपाकामध्ये पित्तज मुखपाकाचीच सर्व लक्षणे दिसतात. याबरोबरच शरीरावर अन्यत्र पिटीकादि रक्तदुष्टीची अन्य लक्षणेही मिळतात.
अर्वाचिन परिभाषेत मुखपाकास Stomatitis असे म्हणतात.

सामान्य चिकित्सा

‘मुखपाकेषु सक्षौद्राः प्रयोज्या मुखधावनाः।

क्वाथितास्त्रिफलापाठामृद्धीका जातिपल्लवः।

निष्ठेव्या भक्षयित्वा वा कुठेरादिगणोऽथवा।।’- अ.ह.उ. २२/७३

सर्व प्रकारच्या मुखपाकामध्ये मुखधावन, गंडूष यांचा प्रयोग महत्त्वाचा ठरतो. त्रिफळा, पाठा, मनुका व जाईची पाने यांचा काढा व मध यांचा मुखधावनाकरता उपयोग केला जातो. वरील द्रव्ये आणि कुठेरादि गणातील द्रव्ये तोंडात धरून चावावीत व नंतर रस थुंकून टाकावा, लाळ गिळावी. असे केल्याने मुखपाक त्वरेने बरा होतो. थंड पाण्यात केवळ मध मिसळून त्याच्या गुळण्या केल्या असताही उत्तम उपयोग दिसून येतो. गंडूषासाठी दारुहरिद्रा व तुरटी यांनी सिद्ध केलेले जलही उपयुक्त ठरते. जात्यादि तैल प्रतिसारण किंवा दुधाच्या सायीबरोबर कामदुधेचे प्रतिसारण वापरणे हेही सद्यःफलदायी ठरते. जाईचा पाला तोंडात धरून चघळणे व लाळ गाळणे हाही अत्यंत उपयुक्त ठरणारा प्रयोग आहे. आचूषणासाठी खदिरादि वटी वापरली जाते.

दूध, ऊसाचा रस, गोमूत्र, दह्याची निवळ, अम्लकांजी, तेल व तूप यांचा कवलधारणासाठी उपयोग करावा असे सुश्रुतानी सुचविलेले आहे. यापैकी दूध, ऊसाचा रस व तूप यांचा उपयोग पित्तज प्रकारात केला जातो तर अन्य द्रव्यांचा प्रयोग वातकफज प्रकारांत करतात.

वरील सर्व स्थानिक उपचारांचे जोडीला मृदुविरेचन आवश्यक ठरते. निशोत्तर, मनुका, आरग्वध, त्रिफळा अशीं द्रव्ये विरेचनासाठी वापरली जातात. वारंवार मुखपाक होत असेल तर रक्तमोक्षणही आवश्यक ठरते.

विशेष चिकित्सा

वातजमुखपाक : यामध्ये पंचलवणचूर्णाने प्रतिसारण करावे. वातहर द्रव्यांनी सिद्ध तैलाचे नस्य व कवलधारण युक्त ठरते. अर्जुन, एरंड, खदिर, मोह, गुग्गुळु, रोहिषतृण, जटामांसी, तगर, देवदारनिर्यास, शिलाजतु व मेण यांपासून बनविलेल्या वर्तीने धूम्रपान करावे.

पित्तज मुखपाक : यात सर्वप्रथम शोधन चिकित्सा करावी. शमनोपचारात मधुर व शीत असे उपचार करावेत. ऊसाचा रस, दूध, द्राक्षारस, शर्कराजल यांचा गंडूषाकरिता उपयोग करावा. मधुर द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या दुधाचा पान, कवलधारण व नस्यासाठी उपयोग करावा. धायटीची पाने चावून थुंकावीत.

कफज मुखपाक : यासाठी सर्व प्रकारचे कफघ्न उपचार अपेक्षित असतात. कुटकी, विविध प्रकारचे क्षार व लवण यांचे प्रतिसारण करावे. पलाश, आमलकी इत्यादींच्या क्वाथात क्षार व गोमूत्र मिसळून गंडूष करावेत.

रक्तज मुखपाक : पित्तज मुखपाकाप्रमाणेच सर्व उपचार रक्तजासाठीही आवश्यक ठरतात. रक्तमोक्षण आवश्यक ठरते.

सान्निपातिक मुखपाक : त्रिदोषजन्य मुखपाकासाठी दोषोल्बणतेचा विचार करून त्या त्या दोषांची चिकित्सा करावी. गोरोचन, कासीस, तुरटी, रसांजन, मोचरस व मध एकत्र करून लोखंडी भांड्यात शुष्क होईपर्यंत मंदाग्निवर परतावे व त्याचा मधातून व्रणांवर लेप करावा.

□□□

व्याख्या

१. 'अरिवत् प्राणान् श्रृणाति हिनस्तीत्यर्शः।' - मा.नि./अर्श/१ टीका.

२. अरिवत् प्राणिनो मांसकीलका विशसन्ति यत्।

अर्शासि तस्मादुच्यते गुदमार्गनिरोधजः।।' - अ.ह.नि.७/१

अरिवत् म्हणजे शत्रूप्रमाणे प्राणाचा नाश करणारे असल्यानेच यास अर्श या शब्दाने संबोधिले जाते. अर्श हे मांसांकुर असून त्यामुळे गुदमार्गाचा अवरोध उत्पन्न होत असतो. गुदामध्ये सतत टोचल्यासारख्या वेदना होऊन प्राणहरण करणाऱ्या किंवा प्राणास हैराण करणाऱ्या या रोगास अर्श म्हणावे असेही म्हटले जाते.

अर्श या शब्दाने केवळ गुदाच्या ठिकाणी निर्माण होणारे मांसांकुर असाच अर्थ अपेक्षित आहे. अन्य ठिकाणी उत्पन्न होणाऱ्या मांसांकुरानाही अर्श अशी संज्ञा वापरली जात असली, तरी त्या वेळी केवळ अर्श असे न म्हणताना, त्या त्या अवयवाचे नाव मागे जोडले जाते. उदा. नासार्श, कर्णार्श इत्यादि.

या प्रकरणात आपणास केवळ गुदाशाचाच विचार अपेक्षित आहे.

गुद या शब्दाने सर्व गुद मार्ग अपेक्षित आहे. महास्रोतसाचा शेवटचा भाग किंवा पक्वाशयाचा शेवटचा भाग म्हणजे गुद होय. चरकानी गुदाचे उत्तर गुद व अधर गुद असे दोन विभाग कल्पिले आहेत. ज्या ठिकाणी मल संचय होतो ते उत्तर गुद, व ज्या ठिकाणाहून मलविसर्जनाची क्रिया घडते ते अधरगुद होय. अर्शाची उत्पत्ति या अधरगुदामध्ये होत असते. अधर गुदामध्ये प्रवाहिणी, विसर्जिनी व संवरणी या ३ गुदवली व गुदौष्ठ यांचा समावेश होतो. अधरगुद हे एकूण साडेचार अंगुले विस्ताराचे असते. गुद हा एक सुषिरस्नायु असून मलाचे धारण करणे व विसर्जन करणे ही याची प्रमुख कार्ये आहेत. मल विसर्जनाचे कार्य अपानवायूकडून घडते, तर योग्य वेळ येईपर्यंत मलाचे धारण करण्याचे कार्य संवरणी या गुदवलीच्या आश्रयाने असणाऱ्या गुद या कर्मेद्रियाद्वारा घडत असते. इंद्रियांवर कार्य करणारा प्राणवायु हा याही इंद्रियाचे नियमन करतो, यासाठीच गुदास 'दशप्राणायतनानि' मधील एक अयन असे म्हटले आहे. गुद हे एक सद्यःप्राणहर मर्म आहे, असाही उल्लेख मिळतो.

हेतू

'दोषप्रकोपहेतुस्तु प्रागुक्तस्तेन सादिते।

अग्नौ मलेऽतिनिचिते पुनश्चातिव्यवायतः।

यानसंक्षोभविषमकठिनोत्कटकासनात्।

बस्तिनेत्राश्रमलोष्ठोर्वीतलचैलादिघट्टनात्।।

भृशं शीताम्बुसंस्पर्शात्प्रततातिप्रवाहणात्।

वातमूत्रशकृद्वेगधारणात्तदुदीरणात्।।

ज्वरगुल्मातिसारामग्रहणीशोफपाण्डुभिः।।

कर्शनाद्विषमाभ्यश्च चेष्टोभ्यो योषितां पुनः।।

आमगर्भप्रपतनाद्गर्भवृद्धिप्रपीडनात्।

ईदृशैश्चापरैर्वायुरपानः कुपितो मलम्।

पायोर्वलीषु संघत्ते तास्वभिष्यण्णामूर्तिषु।।

जायन्तेऽर्शासि.....।।'- अ.ह.नि.७/१०-१४

अतिव्यवाय, अतिवेगवान वाहनातून प्रवास, विषम-कठीण अशा आसनावर बसणे, उकीडवे बसणे, वस्तिनेत्र-दगड- लोष्ट्र इत्यादिं मुळे गुदमार्गांचे पीडन होणे, गुदभागी अतिशीत जलाचा स्पर्श होणे, वायु-मल-मूत्र याच्या उदीरित वेगांचे विधारण करणे किंवा अनुदारित वेगांचे उदीरण करणे, सतत प्रवाहण करणे, ज्वर-गुल्म-अतिसार-ग्रहणी-शोथ-पांडू इत्यादि व्याधींमुळे कृशता येणे इत्यादि कारणांनी अर्शाची उत्पत्ति होते.

स्त्रियांमध्ये गर्भपात, गर्भस्त्राव, गर्भप्रपीडन हेही अर्शांचे हेतू ठरतात.

या सर्व कारणांकडे पाहिले असता, हे स्पष्टपणे जाणवते की, ही सर्व कारणे गुद या स्थानाच्या ठिकाणी वैगुण्य निर्माण करणारी आहेत. तसेच वातप्रकोपक कारणे विशेषतः अपान वायूच्या प्रकोपाची कारणे यामध्ये समाविष्ट झालेली आहेत. वरील सर्व स्थानवैगुण्य करणाऱ्या कारणांबरोबरच अग्निमांघकर सर्व हेतूही अर्शांच्या उत्पत्तीस कारणीभूत ठरतात, असे म्हणता येईल. कारण अग्निमांघाशिवाय अर्शाची उत्पत्ति होऊच शकत नाही, असे शास्त्रकारांनी स्पष्ट केलेले आहे.

'अर्शोऽतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्य निदानभूताः।

सन्नेऽनले सन्ति न सन्ति दीप्ते रक्षेत् अतस्तोतविशेषतोऽग्निम्।।' - वा.चि.७

अग्निमांघ जर नसेल, तर अर्श होऊच शकत नाही असे या सूत्रात स्पष्ट केलेले आहे. अतिसार व ग्रहणी हे व्याधि अर्शासाठी निदानभूत ठरतात असेही या सूत्रात स्पष्ट केलेले आहे.

प्रकार

अर्शांचे विविध दृष्टिकोनातून वेगवेगळे प्रकार केले जातात.

अ) उत्पत्ति कारणानुसार : सहज आणि जन्मोत्तर.

सहज अर्श हे जन्मतःच असतात. बीज दुष्टी किंवा आईने गर्भिणी अवस्थेत केलेले अपथ्य यामुळे सहज अर्श उत्पन्न होतात. हे अर्श कष्टसाध्य वा असाध्य असतात.

जन्मोत्तर अर्श हे त्या त्या व्यक्तीकडून घडलेल्या मिथ्या आहार-विहारामुळे उत्पन्न होत असून ते तुलनेने पाहता साध्य असतात.

आ) स्थानभेदानुसार भेद : बाह्य आणि अभ्यंतर.

बाह्य अर्श हे गुदोष्ठाच्या ठिकाणी उत्पन्न होतात, तर अभ्यंतर अर्श हे अधरगुदाच्या ठिकाणी उत्पन्न होत असतात. बाह्य अर्श हे सामान्यतः परिकर्तिका किंवा तत्सम अन्य गुदगत व्याधींमध्ये उपद्रव स्वरूपात उत्पन्न होतात. अभ्यंतर अर्श हे सामान्यतः स्वतंत्रपणे उत्पन्न होत असतात.

इ) दोषभेदानुसार प्रकार : ६ प्रकार. एकदोषज ३, सान्निपातिक १, रक्तज १ आणि सहज १ असे प्रकार चरकानी सांगितले आहेत. सुश्रुतानी याखेरीज ६ द्वंद्वज प्रकारही सांगितलेले आहेत. वातकफज, पित्तकफज, वातपित्तज, वातरक्तज, पित्तरक्तज आणि कफरक्तज हे ते ६ द्वंद्वज प्रकार होत.

ई) प्रधान लक्षणानुसार : स्त्रावी आणि शुष्क.

शुष्क अर्श हे सामान्यतः कफज व वातज प्रकारचे असतात तर स्त्रावी अर्श हे पित्तज व वातज प्रकारचे असतात. स्त्रावी अर्शालाच परिस्त्रावी किंवा रक्तार्श असाही शब्दप्रयोग केला जातो.

शुष्क व स्त्रावी असे अर्शांचे हे प्रकार चरक व वाग्भटानी सांगितलेले असले तरी सुश्रुतानी मात्र असे प्रकार केलेले नाहीत.

संप्राप्ति

१. 'दोषास्त्वमांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन्।

मांसांकुरानपानादौ कुर्वन्तर्शासि ताञ्जगुः।।'- मा.नि./अर्श/२

२. 'अर्शासि खलु जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः।

दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कल्प्यतेऽर्शसाम्।।

पंचात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयम्।

सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे।।'- च.चि. १४/२३, २४

३. 'प्रकुपिता दोषा एकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वा यथोक्तं प्रसृताः प्रधानधमनीरनुप्रपद्याद्यो गत्वा

गुदभागस्य प्रदूष्य गुदवलीर्मांसप्ररोहन् जनयति विशेषतो मंदाग्ने।'- सु.नि. २/४

प्रकुपित झालेले दोष गुदाच्या ठिकाणी येऊन तेथील त्वचा, मांस, मेद यांना दुष्ट करून त्याठिकाणी मांसांकुर उत्पन्न करतात. या मांसांकुरांनाच अर्श अशी संज्ञा वापरली जाते.

प्रकुपित झालेले दोष स्वतंत्रपणे एकएकटे, दोनदोन, सर्व किंवा रक्ताबरोबर मिसळून प्रधान सिराद्वारे गुदाच्या ठिकाणी येतात व गुदवलीचे ठिकाणी मांसांकुर उत्पन्न करतात. ज्या व्यक्तीमध्ये अग्निमांद्य असते, त्यांच्यामध्ये दोषप्रकोपाला अधिक अनुकूलता असल्याने अर्शाची संप्राप्ति लवकर घडून येते.

अर्श हे सामान्यतः त्रिदोषज असेच असतात. परंतु ज्या दोषाचे आधिक्य असेल त्यानुसार त्यास वातज, पित्तज, कफज असे ओळखिले जाते. सुश्रुताने मात्र प्रत्येक अर्शामध्ये त्रिदोषजत्व न मानला केवळ एका दोषानेही अर्शात्पत्ति होते असे म्हटलेले आहे. परंतु लक्षणांकडे पाहिले असता सर्वच प्रकारात त्रिदोषांची विकृति कर्मा अधिक प्रमाणात आढळतेच आणि म्हणूनच चरकाचे मत अधिक योग्य वाटते.

अर्श संप्राप्ति

प्रकुपित दोष (एकएकटे, दोनदोन, सर्व किंवा रक्ताबरोबर)

सिराद्वारे गुदाचे ठिकाणी येतात.

गुदाचे ठिकाणी त्वचा
मांस, मेद दुष्टी

गुदवलीचे ठिकाणी मांसांकुर

अर्श (शुष्कार्श)

गुदाचे ठिकाणी त्वचा, मांस
मेद व रक्तवाही सिरांची दुष्टी

गुदवलीचे ठिकाणी मांसांकुर

अर्श (रक्तार्श/स्त्रावी अर्श)

चरकाने संप्राप्तीचे वर्णन करताना पाचही प्रकारचे वात, पित्त आणि कफ या सर्वांचीच दुष्टी अर्शात असते असेही म्हटले आहे. मधुकोषकारानी याचे स्पष्टीकरण करताना अर्शामध्ये गुदवलीच्या बरोबर असणाऱ्या विकृतीबरोबरच अनेक प्रकारची सार्वदेहिक लक्षणे अर्शात मिळतात ती यामुळेच, असे म्हटले आहे.

अर्शामध्ये मांसांकुर वाढतात असे संप्राप्तीत स्पष्ट केलेले आहे. आज आपण ज्यांना गुदाशी संबोधतो त्यामध्ये रक्तवाही सिरांची विकृति असते. यामुळेच मांसांकुर हा संप्राप्ति मधील शब्दप्रयोग बरोबर नाही असे सकृत्दर्शनी भासमान होते. परंतु वर वर्णन केलेली संप्राप्ति ही अर्शाची सामान्य संप्राप्ति आहे, रक्तार्शाची नव्हे, हे लक्षात घेतल्यास शंका नाहीशी होईल. प्रत्येक अर्शात रक्तवाही सिरांची दुष्टी असते असे मानणे योग्य नाही. स्त्रावी अर्शामध्ये मांसांकुराबरोबरच रक्तवाही सिरांची दुष्टी असते हे आयुर्वेदात सांगितलेले आहेच. शिवाय रक्तवाही सिरा या मांसधातूने घटित अशाच असल्याने सामान्य संप्राप्तीमधील मांसांकुर हा शब्दप्रयोग योग्य असाच आहे.

पूर्वरूपे

१. विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च।

कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता।।

ग्रहणीदोषपाण्ड्वर्तेराशंका चोदरस्य च।

पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये।।'-च.चि. १४/२१, २२

२. 'मन्दवन्हिता, पिंडिकोद्वेष्टनं, भ्रम, नेत्रयोः शोफः, शकृद्भेदोऽथवा ग्रहः, मारुतः सरुक् सपरिकर्तश्च, कृच्छ्रान्निर्गच्छति स्वनन्, प्रभूतमूत्रं, धूमकोऽम्लकः, शिरःपृष्ठोरसां शूलं, आलस्यं, भिन्नवर्णता।'

- अ.ह.नि. ७/१५-१९

खाल्लेले अन्न योग्य तन्हेने न पचणे, दौर्बल्य, कुक्षीप्रदेशी आटोप, कार्श्य, उद्गारबाहुल्य, सक्थिप्रदेशी साद, मलप्रवृत्ति अल्प प्रमाणात होणे, अग्निमांद्य, पिंडिकोद्वेष्टन, भ्रम, नेत्रप्रदेशी शोथ, द्रवमलप्रवृत्ति वा मलावष्टंभ, वायुचे निःसरण सशूल- सकष्ट होणे, प्रभूत मूत्रता, घशाशी जळजळणे, आंबट येणे, शिरःशूल, पृष्ठशूल, आलस्य, वैवर्ण्य, तृष्णा, कास, श्वास, तंद्रा इत्यादि लक्षणें पूर्वरूपात आढळतात.

या रोगाच्या पूर्वरूपावस्थेत ग्रहणी, पांडू किंवा उदर इत्यादि रोगांची शंका येत राहते कारण या रोगांतील काही लक्षणें अर्शाच्या पूर्वरूपावस्थेत असतात. उदा. वैवर्ण्य, अविपाक, भ्रम, नेत्रशोथ यामुळे पांडूची आंशका येते. मलप्रवृत्ति कधी द्रव तर कधी अवष्टंभ-अग्निमांद्य या लक्षणांमुळे उदराची शंका येत असते.

सामान्य लक्षणें

'बद्धपक्वपुरीषत्वं सरक्तं वा कृशात्मनः।

गुदनिष्पीडनं कंडू तोदं चार्शासि लक्षयेत्।।'- का.सं.सू. २५/२३

अर्शाचा रोगी सामान्यतः कृश असतो. त्यास मलप्रवृत्ति बद्ध, निराम असते. गुदाच्या ठिकाणी पीडन व तोदवत् वेदन हे लक्षण असते. शिवाय 'तदेव व्यक्ततां यात' या न्यायाने पूर्वरूपांतील अनेक लक्षणें अधिक व्यक्त होत असतात.

विशेष लक्षणें

वातज अर्श :

'गुदांकुरा बह्वनिलाः शुष्कश्चिमचिमान्विताः।

म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः।।

मिथो विसदृशा वक्रास्तीणा विस्फुटिताननाः।

बिम्बीखर्जूरकर्कन्धूकार्पासीफलसन्निभाः।।

केचित् कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकोपमाः।

शिरःपार्श्वासकट्यूरुवंक्षणाद्यधिकव्यथाः।।

क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः।

कासश्चासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः।।

तैरातो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम्।

रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते।।

कृष्णात्वङ्गन्धविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते।

गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासंभवस्तत एव च।।'- मा.नि./अर्श/१०-१५

वातज अर्शामध्ये अर्श हे सामान्यतः शुष्क असतात. त्याठिकाणी चिमचिमायन असते. अर्श हे म्लान, श्याव किंवा अरुणवर्णाचे, कठीण, रुक्ष, विशद, खर आणि सूक्ष्म कंटकांनी आच्छादिल्याप्रमाणे दिसतात. अर्श हे परस्पर पृथक् असून त्यांचा आकारही विभिन्न असतो. वक्र, सूक्ष्माग्र, स्फुटित, आकृतीने बिंबीफल-खर्जूर-वेर किंवा कार्पास फलाप्रमाणे दिसतात.

सर्वदेहिक लक्षणांमध्ये शिर, पार्श्व, कटी, जंघा तथा वंक्षणा प्रदेशी अधिक पीडा, क्षवथु, उद्गार ही लक्षणे असतात. मलावष्टंभ, हृत्प्रदेशी पीडा, अरोचक, श्वास, कास, अग्निवैषम्य, कर्णनाद तथा भ्रम ही लक्षणे उत्पन्न होतात. मुलाच्या कटीग पापाणवत गाठी होतात. मल हा अल्प फेन व थोडासा पिच्छिल भाग यांनी युक्त असा असतो. मलप्रवृत्तीचे वेळी मल कुंथावे लागते.

रोग्याची त्वचा, नख, नेत्र, मुख तथा मल ही सर्व कृष्णवर्णाची दिसतात. या प्रकारात गुल्म, प्लीह दोष, उदर तथा अठळीला हे रोग उपद्रव स्वरूपात येताना दिसतात.

पित्तज अर्श :

'पित्तेत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः।

तन्वस्रस्त्राविणो विस्त्रास्तनवो मृदवः श्लथाः॥

शुकजिह्वायकृत्खंडजलौकोवक्त्रसंनिभाः।

दाहपाकज्वरस्वेदतृणमूर्च्छारुचिमोहदाः॥

सोष्माणो द्रवनीलोष्णापीतरक्तामवर्चसः।

यवमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्मखादयः॥'- मा.नि./अर्श/१६-१८

पित्तज अर्शाचा अग्रभाग नीलवर्णी तर शेषभाग रक्त, पीत किंवा कृष्णवर्णी असतो. हा अर्श बरेच वेळा स्त्रावी या स्वरूपाचा असतो. अर्श हे दुर्गाधियुक्त, कोमल, संख्येने कमी असतात. याची रचना पोपटाच्या जिह्वेप्रमाणे तथा वर्ण यकृत्खंड किंवा जलौकामुखसदृश असतो.

सर्वदेहिक लक्षणांमध्ये दाह, पाक, ज्वर, स्वेद, हिवका, मूर्च्छा, अरुचि, मोह इत्यादि लक्षणे आढळतात. या अर्शाचे रुग्णास होणारी मलप्रवृत्ति ही नील, पीत व रक्तवर्णाची, उष्ण व आमयुक्त असते.

रोग्याची त्वचा, मुख, नेत्र तथा मल हारिद्रवर्णाचे होतात. पित्तज अर्शांमध्ये अल्पप्रमाणात रक्त जाते. रक्तार्शाप्रमाणे रक्ताचे अतिस्रवण सहसा आढळत नाही.

कफज अर्श :

'श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मंदरुजः सिताः।

उत्सन्नोपचितस्निग्धस्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः॥

पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्षणाः कंडूवाढ्याः स्पर्शनप्रियाः।

करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसंनिभाः॥

वंक्षणानाहिनः पायुर्बीस्तिनाभिविकर्षिणः।

सकासश्वासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः॥

मेहकृच्छ्रशिरोजाड्याशिशिरज्वरकारिणः।

क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः॥

वसाभसकफप्रायपुरीयाः सप्रवाहिकाः।

न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पांडुरिन्निग्धत्वगादयः॥'- मा.नि./अर्श/१९-२३

कफज अर्शांचे मूळ मोठे असते. अर्श घन, श्वेतवर्णाचे, स्थूल, उन्नत, वृत्त, गोल तसेच दृढ असतात. यामध्ये पीडा कमी असते. कंडू हे लक्षण अधिक प्रमाणात असून कंडूमुळेच त्याप्रदेशी स्पर्श करणे रुग्णाला सुखकर वाटते. अर्शाची रचना गोस्तनप्रमाणे किंवा फणसाच्या अठळीप्रमाणे दिसते. यांच्या उपस्थितीमुळे वंक्षणा प्रदेशी अवरोध होतो. गुद, बस्ति, नाभिप्रदेश याठिकाणी मंद पीडा असते.

सर्वदेहिक लक्षणांमध्ये श्वास, कास, हृल्लास, लालाप्रसेक, अरुचि, पीनस, मूवकृच्छ्रता, शिरोगौरव, शीतज्वर, आग्निमांघ, छर्दि तथा आमजनित अन्य अनेक लक्षणे आढळतात. क्लैब्य हेही लक्षण उत्पन्न होते.

मलप्रवृत्ति ही वसा किंवा कफसदृश असते. अधिक प्रवाहणानंतर थोडीशी मलप्रवृत्ति होते.

कफज अर्श हे नेहमी शुष्क असून कधीच स्नावी बनत नाहीत.

त्वचा, नख, दंत हे पांडुवर्णी व स्निग्ध असतात.

सान्निपातिक व द्वंद्वज अर्श : द्वंद्वज अर्शात दोन दोन दोषांची तर त्रिदोषज अर्शात सर्व दोषांची लक्षणे आढळतात.

सहज अर्श : जन्मतःच असणाऱ्या या अर्शात सान्निपातिक अर्शाची सर्व लक्षणे आढळून येतात.

रक्तार्श :

'रक्तोत्त्वणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः।

वटप्ररोहसदृशा गुंजाविद्रुमसिन्भाः॥

तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णां च गाढविट्कप्रपीडिताः।

स्त्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य प्रातिप्रवृत्तितः॥

भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः।

हीनवर्णबिलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः॥'- मा.नि/अर्श/ २४-२६

चरकानी रक्तार्श असा स्वतंत्र प्रकार वर्णिलेला नाही. त्यांनी पित्तार्शामध्येच रक्तार्शाचा समावेश केलेला दिसतो. सुश्रुतानी मात्र रक्तार्श हा स्वतंत्र प्रकार सांगितलेला आहे. चरकांनी स्नावी व शुष्क असे अर्शाचे दोन भेद सांगितले आहेत, हे या संदर्भात लक्षात घ्यावयास हवे.

रक्तार्शामध्ये अर्श पित्तार्शप्रमाणेच असतात. त्यांचा वर्ण गुंजाफल किंवा प्रवाळ याप्रमाणे आरक्त असतो. मलावर्धंभ हे लक्षण प्रामुख्याने असते. मलावर्धंभामुळे उत्पन्न झालेल्या कठीण, ग्रथित मलामुळे ब्रणोत्पत्ति होऊन दुष्ट तथा उष्ण अशा रक्ताचा स्त्राव होऊ लागतो. रक्ताच्या अधिक स्त्रावामुळे रोगी वर्षाकालीन बेडकाप्रमाणे पांढरा फटक, पांडुवर्णाचा दिसू लागतो. त्यास रक्तक्षयजन्य अनेक व्याधि उत्पन्न होऊन तो आपले नित्य कर्म करण्यास असमर्थ बनतो. श्वासकृच्छ्रा, हृत्स्पंदन, मूर्च्छा, हृदध्वनिविकृति, तंद्रा, भ्रम, अरति, निद्रानाश तथा अनेक प्रकारे मानसिक अवसादाची लक्षणे उत्पन्न होऊ शकतात.

रक्तार्शामध्ये वात किंवा कफ यांचा अनुबंध असू शकतो. जेव्हा मलप्रवृत्ति ग्रथित, कृष्णवर्णाची असते, अपानाचे निःसरण योग्य प्रकारे होत नाही, अर्शातून होणारा रक्तस्त्राव तनु-अरुण-फेनयुक्त असतो, कटी-गुद-वंक्षण याठिकाणी शूल हे लक्षण अधिक असते, त्यावेळी रक्तार्शामध्ये वातानुबंध असतो असे समजावे.

जेव्हा रोग्याला शिथिल-पीत-स्निग्ध-गुरु तथा शीतगुणयुक्त मलप्रवृत्ति होते, रक्तार्शातून बाहेर पडणारे रक्त घन-तंतूमत-पिच्छिल असते, गुदप्रदेश पिच्छिल-स्तिमित- स्निग्ध- आर्द्र असा असतो त्यावेळी कफानुबंध जाणावा.

उपद्रव

'उपद्रवस्तु दुर्नाम्नां गुदभ्रंशो भगंदरः।

वातमूत्रपुरीषाणामुदावर्तश्च कुत्रचित्॥

क्वचित् बद्धगुदश्चापि यकृद्वृद्धिश्च कामला।

रक्तक्षयात् पांडुता च शोथश्च करपादयोः॥'- सिद्धांत-निदान

गुदभ्रंश, भंगंदर, वायु-मूत्र-पुरीष यांचा उदावर्त, बद्धगुद, यकृतवृद्धि, कामला, रक्तक्षयाने येणारे पांडू, शोथ हे अर्शाचे प्रमुख उपद्रव आहेत.

साध्यासाध्यत्व

गुदाच्या संवरणी नामक बाह्यवलीचे ठिकाणी असणारे, नवीनच उत्पन्न झालेले, एकदोषोत्त्वणता असलेले अर्श सुखसाध्य असतात.

विसर्जिनी नावाच्या द्वितीय वलीचे ठिकाणी होणारे, एक वर्षाहून जीर्ण अर्श कृच्छ्रसाध्य असतात.
 प्रवाहिणी नामक तृतीय वलीचे ठिकाणी होणारे, सहज आणि सान्निपातिक अर्श हे असाध्य असतात.
 सामान्यतः सर्व अर्श हे परमदुःखदायी, अनेक व्याधि उत्पन्न करणारे, संपूर्ण शरीरात उपताप निर्माण करणारे असल्याने कष्टसाध्यच असतात.
 जर अग्नि चांगला प्रदीप्त झाला, किंवा दीप्ताग्नि असणाऱ्या व्यक्तीस अर्श झाला तर तो साध्य होतो. या उलट अग्निमांघ असणाऱ्या व्यक्तीमध्ये कितीही थोड्या लक्षणांनी युक्त किंवा एक दोषात्मक अर्श असला तरी तो असाध्य बनतो.
 अर्शामध्ये हस्त, पाद, मुख, नाभी, गुद व वृषण याठिकाणी शोथ येणे, हृदय-पार्श्व याठिकाणी शूल असणे ही असाध्यत्वाची लक्षणे आहेत. इंद्रिय-शैथिल्य, पार्श्वशूल, छर्दि, सर्वांगमर्द, ज्वर, नृष्णा, गुदपाक हीही असाध्यतेचीच द्योतक अशी लक्षणे आहेत.

चिकित्सा

'अभ्यंगाः स्वेदनं धूमाः सावगाहाः प्रलेपनाः।
 शोणितस्यावसेकश्च योगा दीपनपाचनाः॥
 पानान्निविधिरग्रश्च वातवर्चोऽनुलोमनः।
 योगाः संशमनीयाश्च सर्पीषि विविधानि च॥
 बस्तयस्तक्रयोगाश्च वरारिष्टाः सशर्कराः।
 शुष्काणामर्शासां शस्ताः स्नाविणां लक्षणानि च॥
 द्विविधं सानुबंधानां तेषां चेष्टं यदौषधम्।
 रक्तसंग्रहणाः क्वाथाः योगाश्च प्रतिसारणाः॥
 स्नेहाहारविविधश्चाग्न्यो विधिः पानान्नयोश्च यः।
 प्रक्षालनावगाहाश्च प्रदेहाः सेचनानि च।
 अतिवृत्तस्य रक्तस्य विधातव्यं यदौषधम्॥'- च.चि. १४/२५० ते २५५

अभ्यंग, स्वेद, धूम, अवगाह, लेप, रक्तमोक्षण, दीपन-पाचन, वातानुलोमन करणारी औषधे, घृतपान, विविध प्रकारे तक्रपान आणि रक्तसंग्राहक औषधे अशा प्रकारची सामान्य चिकित्सा अर्शात करावी लागते.
 वातपित्ताधिक्यामध्ये स्नेहन, स्वेदन, निरूह, अनुवासन अशी चिकित्सा केली जाते. पित्ताधिक्यासाठी आणि रक्तार्शावर मृदु विरेचन केले जाते. तर कफाधिक्य असताना, स्नेहन, स्वेदन, वमन आणि शुंठी- कुलत्थ यासारख्या द्रव्यांचा उपयोग केला जातो.

स्नेहापासून लेपापर्यंत म्हणजेच अभ्यंग, स्वेद, धूम, अवगाह व लेप या उपक्रमांमुळे म्हणजेच बाह्यशमनोपचारामुळे स्तंभ, शोथ, वेदना, नाहीशा होतात.

अर्शात ४ प्रकारचे उपक्रम करावेत असे सुश्रुतानी सांगितले आहे.-

'चतुर्विधोऽर्शासां साधनोपायः। तद्यथा - भेषजं क्षारोऽग्निः शस्त्रमिति।' - सु.चि. ६/३

औषधे, क्षार, अग्नि आणि शस्त्र या ४ प्रकारे अर्शाची चिकित्सा करता येते. जे अर्श नवीनच उत्पन्न झालेले आहेत व ज्यामध्ये लक्षणे बऱ् उपद्रव कमी आहेत त्यात औषधी चिकित्सा करावी. जे अर्श स्पर्शास मृदु, उन्नत व अभ्यंतर वलीच्या ठिकाणी असतात, त्यावर क्षार चिकित्सा करता येते. स्पर्शास खर, स्थिर, आकाराने चपटे आणि कठीण अर्शासाठी अग्निचिकित्सा उपयुक्त ठरते. तर रक्तस्त्राव अधिक असताना, अर्शाचे मूल लहान असताना शास्त्रकारांनी शस्त्रचिकित्सा सुचविलेली आहे.

या चार उपक्रमांपैकी, औषधी चिकित्सा करताना 'भिन्न शकृत्' आणि 'गाढ शकृत्' असे वर्गीकरण करून चरकानी

वेगवेगळे चिकित्सोपक्रम सुचविलेले आहेत. भिन्न शकृत असताना अर्शा चिकित्सेमध्ये ग्राही औषधांचा प्रयोग केला जातो, तर गाढ शकृत असताना मृदु विरेचन किंवा अनुलोमन चिकित्सा अपेक्षित असते.

अर्शाची चिकित्सा करताना, शुष्क अर्शा आणि स्रावी अर्शा असा भेद करून चिकित्सा करणे उपयुक्त ठरते. यासंबंधी वाग्भटाचार्य म्हणतात-

'शुष्केषु भल्लातकग्न्यमुक्तं भैषज्यमार्देषु तु वत्सकत्वकम्।

सर्वेषु सर्वर्तुषु कालशेयमर्शसु बल्यं च मलापहं च।।' - अ.ह.चि.८/१६९

शुष्क अर्शामध्ये विब्याचा उपयोग करणे श्रेष्ठ ठरते तसेच, स्रावी अर्शामध्ये कुड्याच्या सालीचा उपयोग श्रेष्ठ ठरतो. कोणत्याही ऋतूमध्ये व कोणत्याही प्रकारच्या अर्शामध्ये तक्र हितकर ठरते. तक्राने दोषांचा उपशम केला जातो बल्य म्हणूनही याचा चांगला उपयोग होतो.

चरकानी तक्राची प्रशस्ती बरीच केली आहे. ते म्हणतात-

'वातश्लेष्माशर्शां तक्रात् परं नास्तीह भेषजम्।

तत्र प्रयोज्यं यथादोषं सस्नेहं रुक्षमेव वा।।' - च.चि.१४/७७

तक्र हे सर्वच प्रकारच्या अर्शात चांगले आहे हे खरेच, पण वातकफजन्य अर्शासाठी ताकासारखे अन्य कोणतेच औषध नाही. कफज अर्शामध्ये उद्धृतस्नेह तर वातजासाठी सस्नेह तक्र वापरावे. व्याधीचा व रोग्याच्या बलाबलाचा विचार करून असे तक्र ७, १५ अथवा ३० दिवस रोग्यास प्यावयास द्यावे. हळूहळू इतर आहार कमी करून केवळ तक्र देणे चांगले. तक्र हे उत्तम पुष्टी, बल आणि वर्ण यांची उत्पत्ति करणारे आहे. केवळ तक्राचा उपयोग करण्याऐवजी काही वेळा तक्रारिष्ट वापरले जाते. धने, जिरे, पिंपळमूळ, ओवा यांचे चूर्ण आंबट ताकात मिसळून हे मिश्रण, ज्या भांड्यास आतून तूप लावले आहे अशा भांड्यात ठेवले जाते. भांड्याचे तोंड बंद करून ८ दिवस हे भांडे धान्याच्या राशीत अथवा जमिनीत पुरून ठेवले जाते. नवव्या दिवशी, त्याचा रस मधुर-अम्ल-कटु रसात्मक झाला आहे याची परीक्षा करून ते गाळून ठेवावे. यासच तक्रारिष्ट असे म्हटले जाते. या तक्रारिष्टाने अग्निमांद्य दूर होऊन सर्व स्रोतसे शुद्ध होतात आणि रसादि धातूंची उत्पत्ति चांगल्या प्रकारे होते.

रक्ताशामध्ये नागकेशर किंवा समशर्कर चूर्णासारखे नागकेशराचे कल्प उपयुक्त ठरतात. कुटजपर्पटीही उपयुक्त ठरते. मलावर्धंभ टाळण्यासाठी अभयारिष्ट किंवा कपिलेसारखी द्रव्ये वापरली जातात.

शुष्काशामध्ये भल्लातक पर्पटी, भल्लातकासव, कांकायन वटी, तिल-गुड-भल्लातक-हरीतकी, भल्लातक हरितकी यांसारखे भल्लातकाचे कल्प वापरतात. भल्लातक हे कषाय मधुर-कटु आणि उष्ण असून, ते स्निग्धही आहे, दीपन-पाचन असल्याने, तसेच रक्तवहस्रोतसाच्या मूलस्थानावर कार्यकारी असल्याने, पित्ताचा स्राव नियमित करून, पचनास मदत करणारे आहे. अर्शाच्या संप्राप्तीतील प्रमुख घटक अग्निमांद्य हे भल्लातकाच्या उपयोगाने दूर होते. तसेच, गुदवलीच्या ठिकाणी असणारे क्लिन्नत्व कमी करण्यासाठी याचा उत्तम उपयोग होतो. भल्लातकाने काही वेळा मलप्रवृत्ति प्रथित होण्याची शक्यता लक्षात घेऊन भल्लातकाबरोबर अनुलोमक द्रव्ये वापरणे हितकर ठरते.

शुष्काश्रासाठी भल्लातकपर्पटी, शंखभस्म आणि कपिला असे मिश्रण तर रक्ताश्रासाठी नागकेशर, शंखभस्म आणि कपिला यांचे मिश्रण अत्यंत उपयुक्त ठरते, असे म्हणता येईल.

सुरण हेही अर्शावरील एक उत्तम औषध असून दोन्ही प्रकारच्या अर्शात त्याचा उपयोग होतो. यासाठीच सुरणाला अर्शारि असा पर्यायवाची शब्द वापरला जातो.

अर्शाशामक लेप, अवगाह स्वेद व गुदभागी धूपन यांचाही उपयोग केला जातो. अहिफेन युक्त द्रव्ये, शामक लेप म्हणून वापरतात.

औषधी चिकित्सेप्रमाणेच अन्य ३ उपक्रमांचाही आवश्यकतेनुसार उपयोग केला जातो. क्षार, अग्नि आणि शक्कर्म हे अतिक्रौशल्याने करावे लागतात. या तीन उपक्रमांचा अतियोग झाल्यास रक्तस्राव उत्पन्न होणे, पुन्हा अर्शाची उत्पत्ति होणे, गुदातून रक्तस्राव होणे किंवा गुदभ्रंश यासारखी लक्षणे उत्पन्न होऊ शकतात. काही वेळा शुक्कवह स्रोतसाची पीडा

उत्पन्न होऊन क्लैब्यही येऊ शकते. आणि म्हणूनच अग्नि, रास्र आणि क्षारकर्म हे शक्यतो टाळले पाहिजेत व करवयाचेच झाल्यास केवळ तज्ज्ञ वैद्यांकडून करून घेतले पाहिजेत.

पथ्यापथ्य

अर्शांमध्ये विबंध दूर करणारे, अग्निप्रदीपन करणारे जे पदार्थ ते पथ्यकर ठरतात. याविरोधी द्रव्य अपथ्यकारक समजावीत. शालिपट्टीक, यव, गोघृत, सुरण, वास्तुक, पटोल, कफित्य, आमलकी, तक्र, नवनीत, अजादुग्ध आणि मृग मांस विशेष पथ्यकर आहेत.

विदाही, तळलेले, आंबवून केलेले किंवा अन्य अपथ्यकर पदार्थ वर्ज्य करावेत.

वेगावरोध, कठीण आसनावार बसणे व अधिक प्रवास करणे आणि उत्कटासन हे वर्ज्य केले पाहिजेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

अर्श Piles or Haemorrhoids

अर्शालाच अर्वाचिन वैद्यक परिभाषेत Piles किंवा Haemorrhoids असे म्हणतात. गुदस्थित रक्तवाहिन्या (Veins) यांना शोथ येणे म्हणजेच अर्श होय. या शोथामुळेच गुदप्रदेशी विविध आकाराचे कोव उत्पन्न होतात. सामान्यतः हे कोव गुदात आत असतात, पण क्वचित् त्यांचा काही भाग बाहेर दिसू शकतो.

अर्शाच्या उत्पत्तीसाठी कारणीभूत ठरणारे प्रमुख हेतू पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. प्रतिहारिणी महासिरा (Portal Vein) मध्ये अवरोध उत्पन्न होणे.

२. मलावष्टंभ (Habitual constipation).

३. एकाच ठिकाणी अधिक वेळ बसून काम करणे (Sedentary Occupation)

वरील सर्व कारणांमुळे अर्शाची उत्पत्ति होते. शरीरातील अन्य सिरांच्या अपेक्षेने गुदगत सिरांवर नेहमीच अधिक परिणाम होत असतो. याचीही बरीच कारणे आहेत. ती पुढीलप्रमाणे- १. या सिरांच्या आश्रयस्थानी कोणताही कठीण धातू नाही.

२. या सिरांमध्ये अन्य नीलेप्रमाणे झडपा (Valves) नसतात त्यामुळे रक्ताचे मागे येणे टाळले जात नाही.

३. आंत्रातील अन्य सिरा वा अनुप्रस्थ (Transverse) असतात. या उलट गुदगत सिरा या गुदाच्या लांबीशी समांतर असतात. (Longitudinal).

रक्त प्रवाहामध्ये कोणत्याही अवरोध उत्पन्न झाला असता, वरील सहाय्यक कारणांनी गुदावलीच्या ठिकाणी अर्शात्पत्ति होते.

अर्शामुळे उत्पन्न होणारी लक्षणे-

१) मलप्रवृत्ति सशूल तथा सदाह असणे. २) मलावष्टंभ ३) गुद प्रदेशी रक्तवर्णता ४) सरक्त मलप्रवृत्ति. सार्वदेहिक लक्षणांत शिरोवेदना, मूर्च्छा, दौर्बल्य ही प्रमुख लक्षणे आहेत.

□□□

प्रमेह

व्याख्या

‘प्रकर्षेण प्रभूतं, प्रचुरं वारंवारं वा मेहति, मूत्रत्यागं करोति यस्मिन् रोगे स प्रमेहः’

ज्यामध्ये अधिक मात्रेमध्ये, बरेच वेळा, मूत्रप्रवृत्ति होते, तो रोग प्रमेह होय.

प्रमेह हा एक कफप्रदोषज व्याधि आहे. या रोगाचे वर्णन करताना जरी- ‘त्रिदोषप्रकोपनिमित्तः विंशति प्रमेहा भवन्ति’ असे म्हटले असले तरी या रोगामध्ये कफप्राधान्यता असते, हे स्पष्ट आहे. प्रमेह हेतूंकडे पाहिले असता, सर्व प्रकारचे कफप्रकोपक आहार-विहार हेच प्रमेहाचे हेतू ठरतात, असे लक्षात येईल.

हेतू

१. ‘आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पर्यासि।

नवान्पानं गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम्।।’- च.चि. ६/४

२. ‘दिवास्वप्नाव्यायामालस्यप्रसक्तं शीतस्निग्धमधुरमेघद्रवान्पानसेविनं पुरुषं जानीयात् प्रमेही भविष्यतीति।’

- सु.नि. ६

नेहमी आरामात बसून राहणे, अतिप्रमाणात झोप घेणे, व्यायाम न करणे, बैठे काम यासारखा विहार व याबरोबरच शीत-स्निग्ध, मधुर, मेघ, द्रव अशा प्रकारच्या अन्नाचे सेवन करणे, विशेषतः दही, ग्राम्य-आनूप-औदक-मांस रस, नवे धान्य, नवीन पाणी, गूळ आणि त्यापासून बनविलेले पदार्थ यांचा आहारात जास्त प्रमाणात अंतर्भाव असणे हे सर्व प्रमेहाचे हेतू म्हणून ओळखिले जातात.

खरे पाहता प्रमेह हा एक कुलज व्याधि आहे. प्रमेहीं माता-पिता यांचेकडून आलेल्या बीजदोषांमुळे प्रमेहाची उत्पत्ति होत असते. प्रमेहाचा कुलज इतिहास असणाऱ्या व्यक्तीकडून वरील प्रकारचा कफकारक आहार-विहार घडल्याने प्रमेह उत्पन्न होतो, असे म्हणता येईल.

संप्राप्ति

१. मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो बस्तिगतः प्रदूष्य।

करोति मेहान् समुदीर्णशुष्णैस्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि।।

क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून् संदूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च।।’

- मा.नि./प्रमेह/२-३

२. ‘कफःसपित्तः पवनश्च दोषाः, मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः।

मज्जा रसौजः पिशितं च दूष्याः, प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः।।’

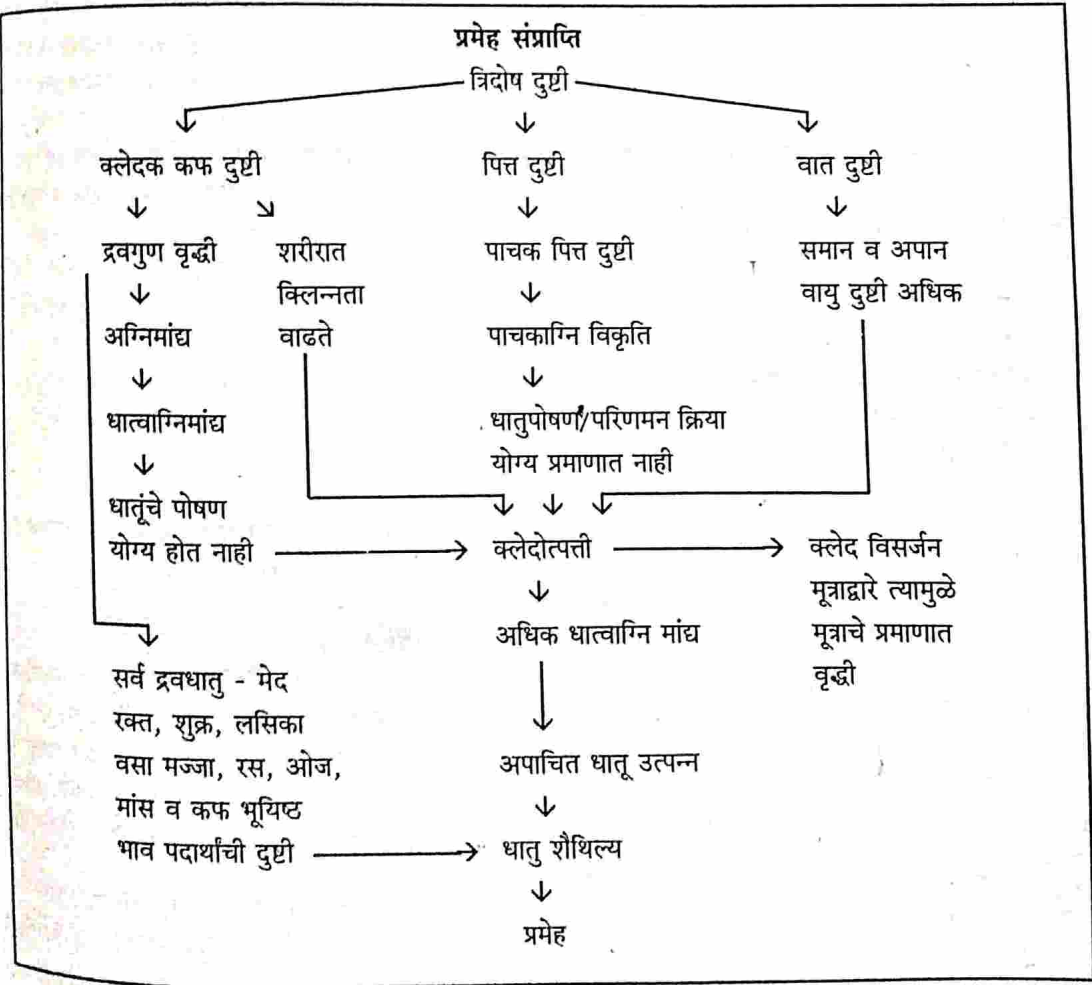
- मा.नि./प्रमेह/४

३. ‘बहु द्रवःश्लेष्मा दोषविशेषः।’- च.चि./६

ज्या व्याधीत अत्यधिक मात्रेमध्ये व वारंवार मूत्रप्रवृत्ति होते तो व्याधि प्रमेह होय आणि म्हणूनच प्रमेहाचे सामान्य लक्षण सांगताना ‘प्रभूताऽविल- मूत्रता’ असे सांगितले जाते. प्रमेहाचे हे प्रधान लक्षण कसे निर्माण होते, हे पहाणे म्हणजेच प्रमेहाच्या संप्राप्तीचा विचार करणे होय.

प्रमेहाच्या सामान्य संप्राप्तीमध्ये 'कफःसपित्तः पवनश्च दोषाः' असा दोषसंग्रह सांगितलेला आहे, अर्थात् प्रमेहाला तीनही दोष कारणीभूत असले तरी यात कफाला प्राधान्य आहे व म्हणूनच या सूत्रात कफाचा उल्लेख प्राधान्याने आहे. चक्रेकार्यानी प्रमेह संप्राप्तीस कारणीभूत असणाऱ्या कफाचे 'बहु द्रवःश्लेष्मा दोषविशेषः' असे वर्णन केलेले आहे. बहु द्रव गुणयुक्त कफ म्हणजेच क्लेदक कफ होय. क्लेदक कफाच्या कार्यावरून तोच द्रवगुणप्रधान कफ आहे हे निश्चित होते. प्रमेहाचे जे 'आस्यासुखं.....' 'वर्गरे हेतू ग्रंथात वर्णन केले आहेत, त्यावरूनही क्लेदक कफाचीच विकृति होत असते असे जाणवते. 'प्रमेह हेतुः कफकृच्च सर्व' असे वर्णन असले तरी एकंदर पाहता द्रवगुण वाढविणारे हेतूच प्रमेहास कारणीभूत होतात असे म्हणता येईल.

क्लेदक कफाची प्रमाणातः वृद्धी झाल्याने शरीरांतर्गत क्लिन्नता वाढते. द्रवगुण वाढल्याने अग्निमांड्य उत्पन्न होते. धात्वाग्निमांड्य झाल्याने धातूंचे पोषण योग्य तऱ्हेने होईनासे होते व त्यामुळे सर्वच शरीरात अधिक प्रमाणात क्लेद उत्पन्न होऊ लागतो. क्लेदक कफाच्या जोडीलाच पित्त व वायु यांची दुष्टी असतेच. पाचक पित्त बिघडल्याने, पाचकाग्नीची विकृति झाल्याने धातुपोषण क्रिया म्हणजेच परिणमनाची क्रिया योग्य प्रकारे होत नाही. क्लेदक कफ व पाचक पित्त यांच्या जोडीलाच समान व अपान वायु यांचीही दुष्टी आढळते.

क्लेदक कफाची प्रमाणात: वृद्धी व पाचक पित्त आणि समान वायु यांच्या दुष्टीने धात्वग्निमांस निर्माण होते. याच धात्वग्निमांशामुळे धातूंची प्रमाणात: वृद्धि होते. 'तेषां सादातिवृद्धिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोदभवः' या न्यायाने ही धातुवृद्धि होते. अर्थात् धातूंची वृद्धि होते, उपचय नव्हे. याठिकाणी जे धातु उत्पन्न होतात ते प्रमाणात: वृद्ध असले तरी अपाचित असतात. त्यामुळेच धातुशैथिल्य प्रामुख्याने उत्पन्न होत असते. अशा प्रकारची ही विकृति शरीरात द्रवगुण वाढल्याने होत असल्याने सर्वच द्रवधातूंमध्ये ही विकृति अधिक प्रमाणात आढळते. त्याचप्रमाणे कफभूयिष्ठ असे जे धावपदार्थ, त्यांचीही दुष्टी होते. यासाठीच प्रमेहातील दूष्य संग्रह सांगताना 'मेदोऽस्त्रशुक्रांबुवसालसीकाः। मज्जा रसौजः पिशितं च दूष्याः।' असे सांगितलेले आढळते. मेद, रक्त, शुक्र, लसिका, वसा, मज्जा, रस, ओज. मांस ही प्रमेहातील प्रमुख दूष्ये आहेत.

चरकाचार्यांनी मेदादि दूष्यांचे वर्णन करताना, त्यामागे बहु व अबद्ध अशी दोन विशेषणे जोडलेली आहेत. प्रमाणात: वृद्धि आणि शैथिल्य हाच अर्थ त्यांना अपेक्षित आहे. रसरक्तादि द्रव धातूंच्या ठिकाणी केवळ बहुत्व असेल, तर मेदमांसादि जे घन, स्थिर धातू आहेत, त्यांच्या ठिकाणी प्रमाणाधिक्याच्या जोडीला अबद्धत्व- असंहनत्व म्हणजेच शैथिल्य उत्पन्न होईल.

प्रमेहातील या विशिष्ट प्रकारच्या दुष्टीमुळे प्रकुपित झालेले दोष हे शिथिल झालेल्या सर्व शरीरात संचार करू लागतात. मेदाचे व कफाचे गुण जवळजवळ सारखेच असल्याने प्रकुपित झालेला कफ हा वृद्ध, शिथिल झालेल्या मेदाशी मिसळून त्यास अधिकच विकृत करतो. मांस, शुक्र, वसा, लसिका आदि इतर दूष्यांचीही विकृति घडते आणि क्लेदाची अधिकाधिक प्रमाणात वृद्धि होते.

प्रमेहात क्लेदोत्पत्ति अधिक प्रमाणात होते. हा क्लेद विसर्जन करण्यासाठी अधिक प्रमाणात मूत्रोत्पत्ति होणे आवश्यक असतेच. याच कारणाने प्रमेहात बहुमूत्रता हे लक्षण निर्माण होते. क्लेद, रस, मेद, मांस यांच्या दुष्टीमुळे मूत्रवह स्रोतसामध्ये विकृति उत्पन्न होतात व प्रमेह व्यक्त होतो.

संक्षेपाने प्रमेहाची सामान्य संप्राप्ति पुन्हा एकदा मांडावयाची ठरविल्यास ती पुढीलप्रमाणे सांगता येईल-
दोष- क्लेदक, पाचक, समान, अपान.

दूष्य- मेद, मांस, लसिका, मज्जा, रक्तादि धातू.

स्रोतोदुष्टी - मेदोवह व मूत्रवह.

उद्भवस्थान- अतःकोष्ठ.

संचार- रसायनी (रसायनीनां दौर्बल्यात् नोर्ध्वं उत्तिष्ठन्ति प्रमेहिणां दोषाः (सुश्रुत)

व्यक्ति- मूत्रमार्ग/ बस्ति.

प्रमेहाच्या सामान्य संप्राप्तीप्रमाणेच विशेष संप्राप्ति जाणणे हेही महत्त्वाचे आहे. त्यातही वातज प्रमेहापैकी मधुमेह हा एक महत्त्वाचा प्रकार आहे व त्याचा संप्राप्तीच्या दृष्टिकोनातून विस्ताराने विचार करणे क्रमप्राप्तच आहे.

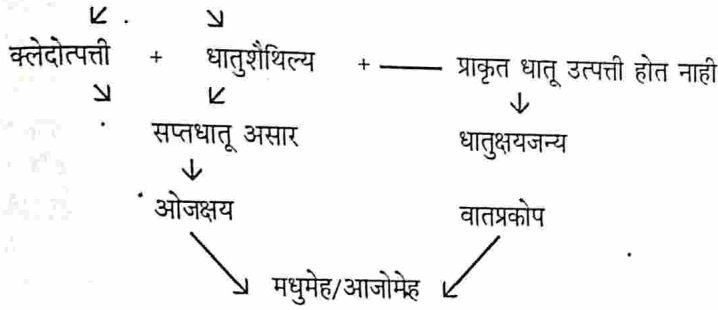
'सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रातिकारिणः।

मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि।।'- मा.नि./प्रमेह/२३

वरील सूत्र सुश्रुताचे असून ते माधवनिदानकारानीही तसेच उद्धृत केलेले आहे. प्रमेहाची चिकित्सा न केल्यास म्हणजेच संप्राप्तीभंग न केल्यास ही संप्राप्ति तशीच अधिकाधिक घडत राहते. शरीरातील क्लेदाचे प्रमाणही वाढतच राहते. धातुशैथिल्यही वाढते. या सर्वांमुळे पुढे ओजक्षय उत्पन्न होतो. ओज म्हणजे सप्त धातूंचा सारभाग. प्रमेहात धातूंची उत्पत्तीच योग्य प्रकारे होत नसल्याने साहजिकच ओजाची निर्मिती होऊ शकत नाही. आणि ओजक्षयही होऊ लागतो. याच वेळी प्राकृत धातूंची उत्पत्ति थांबल्याने धातुक्षयजन्य वातप्रकोप हेतो व मधुमेहाची उत्पत्ति होते. मधुमेहामध्ये ओजोदुष्टी असल्याने यास ओजोमेह असाही शब्दप्रयोग केलेला दिसतो.

मधुमेह संप्राप्ति

प्रमेह चिकित्सा न केल्यास

प्रमेह प्रकार

प्रमेहाचे वातज, पित्तज, कफज असे प्रकार सांगून त्यांचे पुन्हा उपप्रकार सांगितलेले आहेत. कफाचे १०, पिताचे ६ व वाताचे ४ प्रकार असे एकूण २० प्रमेह प्रकारांचा उल्लेख सर्व ग्रंथांतून मिळतो. हे सर्व प्रकार मूत्राच्या स्वरूपावरून केलेले आहेत असे जाणवते.

प्रमेहाचे याप्रकारे २० प्रकार असतात याबाबत सर्व ग्रंथकारांचे एकमत असले, तरी प्रत्येक ग्रंथात या प्रकारांची नावे वेगवेगळी दिलेली आढळतात. या सर्व नावांचे एकत्रीकरण केल्यास प्रमेह प्रकारांची संख्या २० पेक्षा कितीतरी अधिक आहे हे जाणवते. यासंबंधीचे विवेचन करताना मधुकोष टीकेमध्ये-

'सामंजस्यं चात्र नास्त्येव परस्परलक्षणसंवादाभावात् स्मृतिद्वैधवत् सर्वं प्रमाणम्।' असे म्हणून हीच गोष्ट स्पष्ट केलेली आहे.

विविध ग्रंथांतून सांगितलेले प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

कफज प्रमेह

चरक	सुश्रुत	वाग्भट	माधवनिदान
१. उदकमेह	उदकमेह	उदकमेह	उदकमेह
२. इक्षुवालिकारसमेह	इक्षुवालिकामेह	इक्षुमेह	इक्षुमेह
३. सान्द्रमेह	सान्द्रमेह	सान्द्रमेह	सान्द्रमेह
४. सान्द्रप्रसादमेह	सुरामेह	सुरामेह	सुरामेह
५. शुक्तमेह	पिष्टमेह	पिष्टमेह	पिष्टमेह
६. शुक्रमेह	शुक्रमेह	शुक्रमेह	शुक्रमेह
७. शीतमेह	-	शीतमेह	शीतमेह
८. सिकतामेह	सिकतामेह	सिकतामेह	सिकतामेह
९. शनैर्मेह	शनैर्मेह	शनैर्मेह	शनैर्मेह
१०. आलालमेह	लालमेह	लालमेह	-
११. -	लवणमेह	-	-
१२. -	फेनमेह	-	-

सान्द्रप्रसादमेह हा चरकानी सांगितलेला प्रकार अन्य ग्रंथकारांच्या सुरामेहाशी मिळता-जुळता आहे. तीच गोष्ट शुक्तमेह व पिष्टमेहाबाबत आहे.

पित्तज प्रमेह

चरक	सुश्रुत	वाग्भट	माधवनिदान
१. क्षारमेह	क्षारमेह	क्षारमेह	क्षारमेह
२. कालमेह	-	कालमेह	कालमेह
३. नीलमेह	नीलमेह	नीलमेह	नीलमेह
४. लोहितमेह	लोहितमेह	लोहितमेह	लोहितमेह
५. मंजिष्ठामेह	मंजिष्ठामेह	मंजिष्ठामेह	मंजिष्ठामेह
६. हारिद्रमेह	हारिद्रमेह	हारिद्रमेह	हारिद्रमेह
७. -	अम्लमेह	-	-

वातज प्रमेह

चरक	सुश्रुत	वाग्भट	माधवनिदान
१. वसामेह	वसामेह	वसामेह	वसामेह
२. मज्जामेह	सर्पिमेह	मज्जामेह	मज्जामेह
३. हस्तिमेह	हस्तिमेह	हस्तिमेह	हस्तिमेह
४. मधुमेह	क्षौद्रमेह	मधुमेह	मधुमेह

पूर्वरूपे

'दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्रायुषं पाणिपादयोः।

दाहश्चिक्कणता देहे तृद् स्वाद्वास्यं च जायते।।' - मा.नि./प्रमेह/५

दंत, तालु, गल, जिह्वा आदि प्रदेशी नेहमीपेक्षा अधिक प्रमाणात मल उत्पन्न होणे व तो साटून राहणे, हस्त-पाद तल दाह, सर्व शरीरात क्लेदवहूल अशी चिक्कणता, तृष्णा आणि मुखमाधुर्य ही प्रमेहाची पूर्वरूपे समजली जातात. मेदोदोषामुळे ही अधिक प्रमाणातील मलोत्पत्ति होत असते. दुष्टमेद व कफामुळे देहाच्या ठिकाणी चिक्कणता असते. सुश्रुतानी केसात जटा उत्पन्न होणे, नखादींची अधिक वृद्धि, श्वास दुर्गांध असणे अशी आणखी काही पूर्वरूपे सांगितलेली आहेत.

सामान्य लक्षणे

१. 'सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविल मूत्रता।

दोषदृष्याविशेषेऽपि तत्संयोगविशेषतः।।

मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते।। - मा.नि./प्रमेह/६

२. 'प्रमेहपूर्वरूपाणामाकृतिर्यत्र दृश्यते।

किंचिच्चाप्यधिकं मूत्रं ते प्रमेहिणामादिशेत्।।' - सु.नि. ६/२२

मूत्राची अधिकता आणि आविलता ही प्रमेहाची सामान्य लक्षणे समजली जातात. सर्व प्रमेहात दोष, दूष्य समान असूनही त्यांच्या संयोगविशेषत्वामुळे मूत्राचा स्पर्श, गंध, वर्ण बदलत जातो. त्यामुळे प्रमेहाचे विविध भेद स्पष्ट होतात. प्रमेहामध्ये सामान्य लक्षणे सांगत असताना पूर्वरूपावस्थेतील सर्व लक्षणे अधिक व्यक्त होतात हे सुश्रुताचार्यांनी अधिक स्पष्ट केले आहे.

विशेष लक्षणे

कफज प्रमेह : कफाच्या श्वेत, शीत, मूर्त, पिच्छिल, स्वच्छ, स्निग्ध, गुरु, मधुर, सांद्रप्रसाद आणि मंद या १० गुणांपैकी एक वा अनेकांच्या संसर्गाने १० प्रकारच्या कफज प्रमेहांची उत्पत्ति होते.

१. उदकमेह : यात स्वच्छ, अधिक मात्रेत, वर्णरहित, शीतस्पर्श, गंधरहित, जलसमान, परंतु शोडीशी आविल व पिच्छिल अशी मूत्रप्रवृत्ति होते.

२. इक्षुमेह : इक्षुमेह पीडित रोगी ऊसाच्या रसाप्रमाणे दिसणाऱ्या व अतिमधुर अशा मूत्राचा त्याग करतो.

३. सांद्रमेह : याने पीडित रोग्याचे मूत्र तसेच राहिले असता काही वेळाने तळत गाळ सादून राहतो.

४. सुरामेह : यात मूत्राचा वरील भाग स्वच्छ तर अधोभाग घन असा दिसतो.

५. पिष्टमेह : याप्रकारच्या प्रमेहात रोग्याचे शरीर मूत्रत्यागाचे वेळी रोमांचित बनते. मूत्र हे सफेद, ज्यात पिष्टमय पदार्थ मिसळले आहेत असे वाटण्याजोगे आणि अधिक मात्रेमध्ये असते.

६. शुकमेह : यामध्ये रोगी शुकसमान किंवा शुकमिश्रित अशा मूत्राचा त्याग करतो.

७. सिकता मेह : सिकतामेहामध्ये अणु, मूर्त अशा बारीक बारीक कणांनी युक्त अशी मूत्रप्रवृत्ति असते.

८. शीतमेह : यात रोग्याचे मूत्र मधुर तथा स्पर्शास अतिशीत असे असते. मूत्रप्रवृत्ति वारंवार होत राहते.

९. शनैर्मेह : शनैर्मेहामध्ये रोगी हळूहळू, वारंवार मूत्रत्याग करित असतो.

१०. लालमेह : यात मूत्र पिच्छिल व लालारसासारखे असते.

सुश्रुतानी शीतमेह व लालामेहाचे वर्णन केलेले नाही. त्याऐवजी त्यांनी लवणमेह व फेनमेह हे दोन प्रकार सांगितलेले आहेत.

११. लवणमेह : यात मूत्र लवण रसाचे असते.

१२. फेनमेह : मूत्रप्रवृत्ति सफेद असते.

पित्तज मेह : पिताच्या क्षार, अम्ल, लवण, कटु, दुर्गंधि आणि उष्ण या गुणांच्या तरतमभावाने एक वा अनेक गुणांच्या साहचर्याने ६ प्रकारचे पित्तज प्रमेह उत्पन्न होतात. त्यांची लक्षणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. क्षारमेह : क्षारमेहाने पीडित रुग्णाचे मूत्र गंध- वर्ण- रस व स्पर्श हे सर्व क्षारमिश्रित जलाप्रमाणे असते.

२. नीलमेह : यात मूत्राचा वर्ण निळा असतो.

३. हरिद्रा मेह : मूत्रवर्ण हरिद्राजलसमान असून ते कटु रसाचे असते. मूत्रत्यागाचे वेळी दाह हे प्रमुख लक्षण आढळते.

४. कालमेह : मूत्राचा वर्ण शार्ङ्गप्रमाणे काळा असतो. किंवा म्हशीप्रमाणे कृष्ण वर्णाचे मूत्र यात असते.

५. मंजिष्ठा मेह : मूत्र आमगंधयुक्त, मंजिष्ठा क्वाथाच्या समान वर्णाचे असते.

६. रक्तमेह : या प्रकारच्या प्रमेहात रोगी दुर्गंधित, उष्ण, लवणयुक्त व रक्तवर्णाच्या मूत्राचा त्याग करतो.

वातज प्रमेह : रुक्ष, कटु, कषाय, तिक्त, लघु, शीत इत्यादि गुणांच्या वातप्रकोपातून या प्रमेहाची उत्पत्ति होत असते. यामध्ये मूत्राचे स्वरूप सामान्यतः श्याव, अरूण वर्णाचे असून मूत्राचे प्रवृत्तीचे वेळी शूल हे लक्षण सर्वच प्रकारांत आढळते.

वातज प्रमेहातील प्रकारांचे वर्णन पित्तज किंवा कफज प्रमेहाप्रमाणे गुणानुरोधाने न करता धातुदुष्टीचा विचार करून केलेले आहे असे स्पष्ट जाणवते. वातज प्रमेह ४ असून त्यांची लक्षणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. वसामेह : वसामेहाने पीडित रोगी वसामिश्रित किंवा वर्ण-गंध आदि वसासमान असणाऱ्या मूत्राचा त्याग करतो.

२. मज्जमेह : रोगी वारंवार मज्जासदृश किंवा मज्जामिश्रित मूत्राचा त्याग करतो.

३. क्षौद्रमेह : यालाच मधुमेह वा ओजोमेह असे म्हटले जाते. यात कषाय व मधुर रसाची मूत्रप्रवृत्ति वारंवार होत असते. मधुमेहाची संप्राप्ति व विशेष विवेचन सामान्य संप्राप्तीच्या वेळी विस्ताराने मांडले आहेच. सर्वच प्रमेहांची परिणती उपेक्षेने मधुमेहात होत असते, हे या संदर्भात लक्षात घ्यावयास हवे.

प्रमेहांमध्ये धातुगतावस्था येते असे वर्णन कोठेही नाही हे खरे. पण प्रमेहामध्ये विशेषतः मधुमेहामध्ये धातुगतावस्था प्राप्त होताना प्रत्यक्षात आढळते. मधुमेहात धात्वग्निमांद्य असते. सर्वच धातूंचे ठिकाणी शैथिल्य येते. पण त्यातही एकादा विशिष्ट धातु अधिक विघडला- दुष्ट झाला तर तद् तद् धातुगतावस्था उत्पन्न झाली असे समजले पाहिजे व अश्या वेळी त्या त्या धातूला बळ प्राप्त होण्यासाठी वेगळी अशी चिकित्सा केली पाहिजे.

या धातुगतावस्था खालील लक्षणांवरून ठरविता येतील.

रसगतावस्था - सर्वांग चिक्कणता, मुख दौर्गध्य, दौर्बल्य.

रक्तगतावस्था - धमनी उपलेप, दृष्टीमांद्य.

मांसगतावस्था - प्रमेह पिडीका.

मेदोगतावस्था - स्थौल्य, प्रमेह पिडीका, धमनी प्रतिचय.

अस्थिगतावस्था - नखांदीची वाढ अधिक होणे, केसात जटा निर्माण होणे.

मज्जागतावस्था - भ्रम, मूर्च्छा, प्रमेहजन्य संन्यास.

शुक्रगतावस्था - मैथुन सामर्थ्य कमी होणे.

ही किंवा या प्रकारची तद्दत्त धातुदुष्टीची अन्य लक्षणे पाहिली गेली पाहिजेत.

४. हस्तिमेह : यात रोगी मदमस्त हत्तीसमान, कोणत्याही तऱ्हेच्या विबंधाशिवाय, निरंतर लसिका मिश्रित व ग्रथित अशा मूत्राचे विसर्जन करत असतो.

याप्रकारे प्रमेहाच्या २० प्रकारांचे विवेचन केल्यानंतर हारिताने वर्णिलेल्या आणखी काही प्रमेह प्रकारांचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते.

'जलप्रमेहो, रुधिरप्रमेहः पूयप्रमेहो, लवणप्रमेहः।

तक्रप्रमेहो, फटिकप्रमेहः, शुक्रप्रमेहो कथितः पुरस्तात्।।'- हरित संहिता

यापैकी पूयमेहात मूत्रप्रवृत्ति सपूय असणे हे लक्षण महत्त्वाचे आहे. परंतु यामध्ये मूत्राचे प्रमाण मात्र अन्य मेहाच्या प्रमाणे अधिक असत नाही. अन्य प्रकारांचा चरकादि ग्रंथकारांनी वर्णन केलेल्या प्रकारांतच समावेश होतो हे स्पष्ट आहे.

योगरत्नाकरानी बहुमूत्रता नावाचा एक वेगळा व्याधि वर्णिलेला आहे. त्यात उल्लेखिलेली सर्व लक्षणे प्रमेहाचीच आहेत. मूत्राचे प्रमाण पुष्कळच अधिक असते. परंतु मूत्रात मधुरता आढळत नाही. तृष्णाधिक्य, अतिदौर्बल्य, त्वचा निस्तेज असणे, पांडूता आणि त्वक्कृशता ही लक्षणेही यात असतात, असे वर्णन मिळते.

खरे पाहता कफज प्रमेहापैकी उदकमेह हाच या 'बहुमूत्रता' या शब्दाने अपेक्षित आहे, असे दिसते. हा निराळा व्याधि मानण्याची म्हणूनच आवश्यकता नाही.

स्त्रियांना प्रमेह होतो किंवा नाही?

प्रमेह हा व्याधि स्त्रियांना होतो किंवा नाही, अशी शंका मधुकोषकारानी उपस्थित करून, त्याविषयी विवेचन केलेले दिसते.

स्त्रियांच्यामध्ये प्रतिमास रजःस्राव होत असल्याने, स्त्रियांमधील संपूर्ण दोष व शरीर शुद्ध होते, म्हणून त्यांना प्रमेह होत नाही, असे काही विद्वान म्हणतात.

'रजःप्रसेकान्नारीणां मासिमासि विशुध्यति।

सर्वं शरीरं दोषाश्च न प्रमेहन्यः स्त्रियः।।'- मा.नि./प्रमेह/३६ टीका.

सुश्रुत टीकाकार डल्हन.याने मात्र वरील वचन हे सर्व शास्त्रसंमत नाही व यास प्रत्यक्षाचाही आधार नाही ही गोष्ट स्पष्ट केली आहे. डल्हणाचार्य म्हणतात-

'एतनु न युक्तं, सर्वतन्नाप्रसिद्धः प्रत्यक्षविरोधाच्च।'

प्रत्यक्षात स्त्रियांना मधुमेह होतो असे दिसून येतेच. दोष व दूष्य स्त्री- पुरुषामध्ये समान असतात. जर प्रमेहास कारणीभूत आहार-विहार स्त्रियांकडून केला गेला तर त्यांनाही प्रमेह होईल हे निश्चित आहे.

सुश्रुताने प्रमेह निवृत्तीची जी लक्षणे सांगितलेली आहेत, त्यामध्ये स्त्री-पुरुष असा भेद न करता 'प्रमेहिणां' असे म्हणून दोघांचाही समावेश केला आहे.

मासिक रजःस्रावाने शरीराची शुद्धी होते, असे मानले तर स्त्रियांना कोणताच रोग होता कामा नये. किमान

आर्तवासंबंधी व्याधि तरी त्यांना होऊ नयेत अशी अपेक्षा. प्रत्यक्षाने मात्र असे घडताना दिसत नाही.
वरील सर्व विवेचनावरून स्त्रियांनाही प्रमेह होतो हे स्पष्ट होईल. पुरुषांच्या अपेक्षेने स्त्रियांमध्ये प्रमाण कमी असते,
असे मात्र निश्चितपणे आढळून येते.

प्रमेह निवृत्ति लक्षणं

'प्रमेहिणो यदा मूत्रगनाविलमपिच्छिलम्।

विशदं तिक्तकटुकं तदाऽऽरोग्यं प्रचक्षते॥'- सु.चि. १२

प्रमेही रुग्णास स्वच्छ, तिक्तकटुरसात्मक मूत्रप्रवृत्ति होणे, मूत्रातील आविलता व पिच्छिलता नष्ट होणे ही प्रमेह वग
ज्ञाल्याची लक्षणे आहेत.

उपद्रव

'अविपाकोऽरुचिश्छर्दिनिद्रा कासः सपीनसः।

उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजन्मनाम्।

वस्तिमेहनयोस्तोदो मुष्कावदरणं ज्वरः।

दाहस्तृष्णाऽम्लिका मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनाम्॥

वातजानामुदावर्तः कम्पद्ग्रहलोलताः।

शूलमुन्निद्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते॥'- या.नि./प्रमेह/१८-२०

प्रमेहात दोषानुसार विविध उपद्रवांचा उल्लेख केलेला आहे. भोजनाचा परिपाक न होणे, अरुचि, छर्दि, निद्राधिक्य,
कास, प्रतिशयाय हे कफज प्रमेहाचे उपद्रव आहेत.

वस्तिप्रदेश व मेह याठिकाणी तोदवत् पीडा, वृषण प्रदेशी भेदवत् पीडा, ज्वर, दाह, तृष्णा, अम्लोदगार, मूर्च्छा,
अतिसार हे उपद्रव पित्तज प्रमेहात येतात.

वातज प्रमेहात उदावर्त, कंप, हृद्ग्रह, सर्वरस सेवनाची इच्छा, शूल, निद्रानाश, शोष, कास, श्वास यांसारखे उपद्रव
उत्पन्न होतात.

सर्वच प्रकारच्या प्रमेहात प्रमेह पिडका याही उपद्रव स्वरूपात उत्पन्न होताना दिसतात.

साध्यासाध्यत्व

'साध्याः कफोत्थादश, पित्तजा षट् याप्या, न साध्यः पवनश्चतुष्कः।

समक्रियत्वाद्द्विपमक्रियत्वात् महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते॥'- च.चि. ६/७

कफज प्रमेहाचे १० प्रकार साध्य असतात. ६ प्रकारचे पित्तज प्रमेह हे याप्य आहेत तर ४ प्रकारचे वातज प्रमेह
असाध्य असतात. कफज, पित्तज व वातज प्रमेहात अनुक्रमे समक्रियत्व, विपमक्रियत्व व महात्ययत्व असल्याने या
प्रकारची साध्यासाध्यता येत असते.

कफज प्रमेहात दोष कफ व प्रमुख दूष्य मेद यात शीत, गुरु, मृदु, स्निग्ध इत्यादि गुण समान असल्याने दोहोचाही
चिकित्सा समान अशा कटु, तिक्त रसात्मक द्रव्यांनी व लंघन रूक्षाणादि उपचारांनी करता येते. साहजिकच समक्रियत्वामुळे
यात सुखसाध्यता येते.

पित्तज प्रमेहात मात्र दोष, दूष्य यांच्या उपक्रमात विपमता येते व त्यामुळे ते प्रकार याप्य ठरतात.

वातज प्रमेहात गंभीर अशा वसा, मज्जा, ओज आदि दूष्यांची विकृति घडलेली असते. वाताचे आशुकारित्व असते.
यामुळे असाध्यता येते.

'जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात्।

ये घापि केचित् कुलजा विकारा भवन्ति तांस्तान् प्रवदन्त्यसाध्यान्॥'- च.चि. ६/५७

‘यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्तुतमेव च

पिडकापीडितं गाढः प्रमेहो हन्ति मानवम्।।’ - मा.नि./प्रमेह/२१

प्रमेह हा जर बीजदोषातून उत्पन्न झाला असेल, म्हणजेच कुलज स्वरूपातील असेल तर तो नेहमीच असाध्य असतो. केवळ प्रमेहच नव्हे तर गर्भारंभक बीज दोषांतून उत्पन्न होणारे अन्य व्याधीही असाध्यच असतात.

उपद्रवयुक्त, ज्याच्या मूत्रातून धातुस्वरूप आणि अत्यधिक प्रमाणात स्राव बाहेर जात असतो असा रोगी आणि प्रमेहपीडिका युक्त रोगी असाध्य असतो.

चरकाचार्यांनी इंद्रियस्थानात मधुमेहात मांसपरिक्षय असणे हे एक असाध्यतेचे लक्षण सांगितलेले आहे.

‘अचिकित्स्या भवन्त्येते बलमांसपरिक्षयात्’ असे म्हणून जे आठ व्याधि वर्णिलेले आहेत त्यामध्ये मधुमेह हा एक प्रधान व्याधि आहे.

चिकित्सा

‘स्थूलः प्रमेही बलवानिहैकः कृशस्तथैकः परिदुर्बलश्च।

संबृहणं तत्र कृशस्य कार्यं संशोधनं दोषबलाधिकस्य।।

स्निग्धस्य योगा विविधाः प्रयोज्याः कल्पोपदिष्टा मलशोधनाय।

ऊर्ध्वं तथाऽऽघश्च मलेऽपनीते मेहेषु संतर्पणमेव कार्यम्।।

गुल्मः क्षयो मेहनबस्ति शूलं मूत्रग्रहश्चाप्यपतर्पणेन।

प्रमेहिणः स्युः परितर्पणानि कार्याणि तस्य प्रसमीक्ष वह्निम्।।’ - च.चि.६/१५ ते १७

प्रमेह चिकित्सेच्या दृष्टिकोनातून पाहता रुग्णाच्या बलाबलानुसार प्रमेही रुग्णांचे ४ प्रकार केले जातात. बलवान, कृश, दुर्बल व स्थूल हे ते चार भेद आहेत. कृशदुर्बल, कृशबलवान, स्थूलदुर्बल, स्थूलबलवान असेही संयोग भेदाने आणखी ४ प्रकार येतात.

प्रमेही रुग्ण स्थूल आणि बलवान असल्यास शोधनोपक्रम योग्य त्या प्रमाणात करता येतात. सामान्यतः या रुग्णात कफपित्ताधिक्य असते, अथवा जन्मोत्तर अपथ्य सेवनानेही याची उत्पत्ति झालेली असते. या उलट कृश व दुर्बल रोग्यात शोधनोपक्रम करणे अवघड असते. अर्थात् यातही संतर्पण व संशामन यांचा विशेष अवलंब करावा लागतो.

प्रमेह हा एक चिरकारी व्याधि आहे. त्यामुळे शोधनानंतर सर्वच प्रकारच्या रुग्णांत योग्य प्रकारे संतर्पण करावे लागते. जर अविचाराने कफप्रधानता अधिक आहे असे कल्पून अपतर्पण केले गेले तर त्यामुळे गुल्म, क्षय, मेढ्रप्रदेशी वेदना, वस्तिशूल, मूत्रग्रह असे अनेकविध उपद्रव उत्पन्न होण्याची शक्यता असते.

संतर्पणोत्थ म्हणजेच कफपित्तज प्रमेहात किंवा रुग्ण बलवान व स्थूल असताना सुरुवातीस अपतर्पण केले जाते. अशा रुग्णास अपतर्पण न केल्यास कफ, मेद, क्लेद, मांस यांची दुष्टी होऊन बलहानी होऊ शकते. यासाठीच अशा रुग्णात अपतर्पण, व्यायाम, चंक्रमण, उद्वर्तन, स्नान यांचा अवश्यमेव विचार करावा लागतो. संतर्पण व अपतर्पण हे दोन्ही उपक्रम याप्रकारे प्रमेहात आवश्यक ठरतात. परंतु संतर्पणोत्थ आहे असे समजून अपतर्पण केले तर संप्राप्ति वाढत जाऊन, ओजक्षय होऊन रोगी दगावण्याची शक्यता असते. यासाठी वैद्याने रुग्णाचे वय, बल, संहननशक्ति व प्रमेह किती काल आहे या सर्वांचा एकत्रित विचार करून अपतर्पण वा संतर्पणाचा योग्य अवलंब केला पाहिजे.

सुश्रुताने तर बृंहणद्रव्याने वातशामन करून रुग्णाचे सदैव रक्षण करावे, असे विवेचन केलेले आहे.

प्रमेही रोग्याची चिकित्सा करीत असताना लक्षणावर विसंबून राहून प्रमेह कमी होत आहे किंवा नाही ठरविणे बरेच कठीण जाते. कारण प्रभूत मूत्रता आणि आविल मूत्रता यांचे निश्चित प्रमाण ठरविणे बहुसंख्य वेळा रोग्याच्या आवाक्याबाहेरचे असते. अशावेळी मूत्रातील व रक्तातील साखरेचे प्रमाण निश्चित करून मगच औषधांची मात्रा ठरवावी लागते. केवळ मूत्र परीक्षा करून काहीवेळा फसगत होण्याची शक्यता असते. म्हणून रक्तपरीक्षा करणे आवश्यक ठरते. व त्या आधारे औषधी व आहार योजना करता येते.

प्रमेहाचे हेतू कफकर व मेदकर असल्याने व संप्राप्तीतही मेद, क्लेद, कफ व सर्वच द्रवधांतूची दुष्टी असल्याने शमन

औषधी द्रव्यांमध्ये उष्ण, रूक्ष, लेखन करणारी, अपतर्पण करणारी अशीच औषधी प्रामुख्याने वापरावी लागतात. कषाय व तिक्त रसांची औषधे यासाठी उपयुक्त ठरतात. हरिद्रा, निंब, कारले, सप्तकपि, मुस्ता, दारुहरिद्रा, अर्जुन, खदिर, लोध्र, गुडूची, पटोल, वड, उंबर, जांभूळ, बिल्व, असाणा ही वनस्पतीज द्रव्ये प्रमेह कमी करण्यासाठी उपयुक्त ठरतात. प्रमेहात येणारे धातुशैथिल्य दूर करण्यासाठी अनेक धातूंच्या भस्मांचा प्रयोग यशस्वीरीत्या केला जातो. वंग, नाग, जसद, त्रिवंग, लोह, रौप्य, सुवर्ण माक्षिक ही यासाठी उपयुक्त ठरणारी काही भस्मे होत.

शिलाजतु हेही मूत्रवह स्रोतसावर कार्यकारी आणि उत्तम क्लेदनाशक व धातुशैथिल्य दूर करणारे असून त्याचा सर्व प्रकारच्या प्रमेहात उत्तम उपयोग होतो. कुंभात्वक् हे मेदोघ्न म्हणून प्रसिद्ध असणारे द्रव्य आहे. कुंभात्वक् व शिलाजतु हे प्रमुख घटक असणारे कुंभजतुसारखे कल्प प्रमेहात उपयुक्त ठरतात. औषधी कल्पांपैकी चंद्रप्रभा, आरोग्यवर्धिनी, वसंतकुसुमाकर, प्रमेहगजकेसरी, मेहान्तकरस, लोहासव, लोभ्रासव, खदिरारिष्ट, जम्बासव इत्यादि विविध कल्प वापरले जातात. मेहारि रस, मेहकुंजरकेसरीरस हे आणखी काही उपयुक्त ठरणारे कल्प आहेत. असाणा, सप्तकपी, सुपारी, अन्य कषाय रसांची द्रव्ये एकत्रित करून बनविलेला 'असनाद' हा कल्प प्रमेहासाठी उत्कृष्ट कार्यकारी ठरतो. असनाद वापरल्याने सुरुवातीस मूत्रशर्करा लगेच कमी होते परंतु रक्तशर्करा कमी होण्यासाठी मात्र काही दिवस जाऊ द्यावे लागतात. असनाद ५०० मि.ग्रॅ./ दिवसांतून ३ वेळा दिल्यास मधुमेह आटोक्यात ठेवता येतो

वरील सर्व चिकित्सा देत असताना, या चिकित्सेचे एक वैशिष्ट्य लक्षात घेतले पाहिजे. या सर्व औषधांनी मधुमेह कमी होतो हे खरे, पण त्याचा परिणाम शरीरावर होण्यास काही अवधी जरूर जाऊ द्यावा लागतो. या सर्व चिकित्सेने संप्राप्तीला कारणीभूत असणारे दोष व दूष्य यामधील विकृती दूर होते. अर्वाचिन वैद्यक शास्त्रात जी औषधे वापरली जातात, त्यामुळे रक्तशर्करेचे प्रमाण लगेच कमी होत असले तरी त्यामुळे संप्राप्तीभंग घडत नाही. आयुर्वेदीय चिकित्सेने निश्चयाने संप्राप्तीभंग होतो व त्यामुळेच याप्य समजला जाणारा हा रोग काही रुग्णात पूर्ण बरा झाला असे दिसून येते. मात्र यासाठी आवश्यक ती चिकाटी व योग्य औषधोपचार अनेक दिवस चालू ठेवणे जरूरीचे असते. आयुर्वेदीय चिकित्सेने रक्तशर्करेचे प्रमाण अचानक एकदम कमी झाले असे कधीच घडत नसल्याने ही औषधे सुरक्षित व सहजतेने वापरता येतात.

प्रमेहाची चिकित्सा म्हणताना सामान्यतः चिकित्सा करावी लागते ती मधुमेहाची आणि म्हणूनच या चिकित्सेविषयीचा विस्ताराने उहापोह केला. यानंतर प्रकारानुरूप जी विशेष चिकित्सा ग्रंथातून सांगितलेली आहे आणि जिचा प्रत्यक्षातही अवलंब केला जातो, त्यांचाही विचार करणे क्रमप्राप्त आहे.

विशेष चिकित्सा

कफपित्तज प्रमेह :

'क्लेदश्च मेदश्च कफश्च वृद्धः प्रमेहहेतुः प्रसमीक्ष्य तस्मात्।

वैद्येन पूर्वं कफपित्तजेषु मेहेषु कायण्यपतर्पणानि।' - च.चि. ६/५१

कफ व पित्तप्रधान प्रमेहामध्ये उष्ण, लेखन व अपतर्पण अशी चिकित्सा करावी लागते. चरकाचार्यांनी सुचविल्याप्रमाणे बलवान व स्थूल रुग्ण असेल तर सुरुवातीस शोधन करावे. शोधनामध्ये वमन व विरेचन दोन्हीची अपेक्षा असते. बलवान व स्थूल रुग्ण असेल तर सुरुवातीस शोधन करावे. शोधनामध्ये वमन व विरेचन दोन्हीची अपेक्षा असते. सुरुवातीस अल्प प्रमाणात स्नेहन देऊन दोषांची कोष्ठामध्ये प्रवृत्ति झाल्यानंतर स्वेदन करून मग वमन द्यावे. मदनफळ, सुरुवातीस अल्प प्रमाणात स्नेहन देऊन दोषांची कोष्ठामध्ये प्रवृत्ति झाल्यानंतर स्वेदन करून मग वमन द्यावे. मदनफळ, शूंठी, वचा, कटुका, पिंपळी इत्यादि द्रव्यांचा वापर वमनासाठी करावा. आकंठ जलपानासाठी यष्टीमधु जल व लवण यांचा वापर केला जातो. योग्य प्रकारे वमन झाल्यावर संसर्जन क्रम करून पुन्हा स्नेहस्वेदादि क्रम करून विरेचन द्यावे. विरेचनामध्ये मृदुविरेचन अपेक्षित असते. गंधर्वहरीतकी, आरग्वध, द्राक्षा, निशोत्तर इत्यादींचा वापर केला जातो. आवश्यक वाटल्यास दशमूल क्वाथाचा निरूहवस्तिही द्यावा.

शमनौषधीमध्ये चरकानी कफज प्रमेहासाठी १० काढे सुचविलेले आहेत. निघण्टु रत्नाकराचे मते हे १० काढे अनुक्रमे उदकमेह ते लालामेह यासाठी उपयुक्त ठरतात. हे १० क्वाथ पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. हरीतकी, कायफळ, नागरमोथा, लोध्र.

२. पहाडमूळ, वावडिंग, अर्जुनसाल, रक्तधमासा.
३. हळद, दारुहळद, तगर, वावडिंग.
४. कदंब, साग, अर्जुनसाल, ओवा.
५. दारुहळद, वावडिंग, धावडा.
६. देवदार, कोष्ठ, अगरु, चंदन.
७. दारुहळद, अग्निमंथ, हिरडा, आवळा, पहाडमूळ.
८. पहाडमूळ, मोरवेल, गोक्षुर.
९. ओवा. वाळा, हरीतकी, गुडूची.
१०. चवक, चित्रक, हरीतकी, सप्तवर्णी.

कफजप्रमेहाप्रमाणेच पित्तज प्रमेहासाठी उपयुक्त ठरणारे १० काढेही सांगितलेले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे-

१. उशीर, लोध्र, रसांजन, चंदन.
२. उशीर, मुस्ता, आमलकी, अभया.
३. पटोल, निंब, आमलकी, गुडूची.
४. मुस्ता, हरीतकी, पद्मकाष्ठ, कुटजत्वक्.
५. लोध्र, उशीर, अगरु, धातकी.
६. निंब, अर्जुन, निलकमल, हरिद्रा.
७. शिरीष, अर्जुन, नागकेशर, सर्जवृक्षत्वक्.
८. त्रियंगु, पद्म, उत्पल, पलाश.
९. अश्वत्थत्वक्, पाठा, असन, अम्लवेतस.
१०. दारुहळद, नीलकमल, मुस्ता.

वरील क्वाथाखेरीज अन्य अनेक कल्पही कफज व पित्तज प्रमेहासाठी वापरले जातात.

कफज प्रमेहासाठी शुद्ध शिलाजतु वा चंद्रप्रभा, मेघनाद रस, लोभ्रासव वा देवदार्यादि क्वाथ अधिक उपयुक्त ठरतात.

पित्तज प्रमेहासाठी न्यग्रोधादि चूर्ण, मेहान्तक रस, सुवर्णमाक्षिक योग हे अधिक उपयुक्त असे कल्प आहेत.

वातज प्रमेह चिकित्सा :

'स्निग्धस्य योगा विविधाः प्रयोज्याः कल्पोपदिष्टा मलशोधनाय।

ऊर्ध्वं तथाऽधश्च मलेऽपनीते मेहेषु संतर्पणमेव कार्यम्।।' - च.चि. ६/१६

वातज प्रमेहात बलवान प्रमेही रुग्णात स्नेहन देऊन ऊर्ध्व व अधःशोधन द्यावे. नंतर संतर्पण चिकित्सा करावी. संतर्पण व बृंहण यात फार मोठा भेद आहे. संतर्पणाने केवळ उत्साह वाढतो, टवटवी येते, शरीराचा थकवा दूर होतो. संतर्पण द्रव्यांत स्निग्धता व माधुर्य अल्प प्रमाणात असते. याउलट बृंहण द्रव्ये गुरु, स्निग्ध असतात. त्याने शरीरधातूंचा उपचय होतो, पुष्टी होते. संतर्पणाचे सद्यःसंतर्पण व अभ्यास संतर्पण असे दोन भेद होऊ शकतात. सद्यःसंतर्पणासाठी विविध प्रकारचे मंड वापरले जातात. अम्ल व मधुर द्रव्ये सद्यःसंतर्पण करतात. अभ्यास संतर्पणासाठी सातू, घृत, मध इत्यादि द्रव्ये सामान्यतः वापरली जातात. वातज प्रमेहात संतर्पण अपेक्षित असते ते हे अभ्यास संतर्पण होय.

प्रमेहासाठी रूक्ष, लेखन करणारी, उष्णवीर्यात्मक औषधे वापरावी लागतात, तर वातज प्रमेहासाठी संतर्पण करावे लागते. या दोन्ही गोष्टी एकत्रितपणे साधणे फार कठीण असते. प्रमाणाबाहेर लेखन झाले तर आधीच शिथिल झालेल्या धातूंच्या ठिकाणी वातप्रकोपाने धातुक्षयत्व येते. यामुळेच साहजिकच असाध्यता येत असते. वातज प्रमेहात याप्रकारे विरुद्धोपक्रम असल्यानेच ही असाध्यता येते. असे असले तरी आहार-विहारावर योग्य नियंत्रण आणि ताम्र, अभ्रक, लोह,

का यासारख्या धातूंच्या भस्माचा उपयोग यांनी हा रोग आटोक्यात राखता येतो. आरोग्यवर्धिनी हे या अवस्थेत उपयुक्त ठरणारे एक चांगले औषधी द्रव्य आहे. असंहत धातूंना लेखन करून, धातुशैथिल्य दूर करून यातज प्रमेह आटोक्यात राखण्याचे कार्य या कल्पाकडून घडत असते. वसंत कुसुमाकर, पुगपाक, सुवर्णराज वंगेश्वर, अमनादि अयस्कृति ही यातज प्रमेहावर उपयुक्त ठरणारी आणखी काही महत्त्वाची औषधे आहेत.

पथ्यापथ्य

प्रमेह चिकित्सेमध्ये औषधी चिकित्से इतकेच किंबहुना त्याहून अधिक महत्त्व पथ्यापथ्यास आहे.

पथ्य :

१. 'व्यायामयोगैर्विधैः प्रगाढैरुद्धर्तनैः स्नानजलावसेकैः।

सेव्यत्वगोलागुरुचंदनाद्यैर्विलेपनैश्चाशु न सन्ति मेहा।।' - च.चि. ६/५०

२. 'अधनश्छत्रपादरहितो मुनिवर्तनः।

योजनानां शतं यायात् खनेद्वा सलिलाशयात्।।' - अ.ह.चि. १२/३६

प्रमेहात विविध प्रकारचे व्यायाम आवश्यक असतात. विशेषतः चालण्याचा व्यायाम प्रमेही रुग्णांमध्ये अत्यंत उपयुक्त ठरतो. अनवाणी, डोक्यावर छत्री न घेता, पायी ४०० कोस प्रवास करावा. विहिरी खणाव्यात व शिलाजतुचे सेवन करावे असे वाग्भटानी सांगितले आहे. उद्देश इतकाच की प्रमेही रुग्णाने भरपूर व्यायाम केला पाहिजे. आर्यासुख, स्वप्नसुख ही प्रमेहाची प्रमुख कारणे दूर करणे आवश्यक असते. यासाठीच शरीराला सुख होणार नाही असे व्यायामरूपी काष्ठ रुग्णाने सतत घेत राहिले पाहिजेत. स्नान, परिषेक, अंगरू, चंदन आदींचा लेप हेही पथ्यकर म्हणून सांगितलेले आहेत.

आहारात सातू, वरी, नाचणी, गोधूम, मूग, कुळीथ, हरबरा, जुने तांदूळ, कारली, दोडकी, दुधी भोपळा यासारख्या भाज्या, जांगलमांस हे पथ्यकर पदार्थ घ्यावेत. तांदूळ, गहू वगैरे धान्ये भाजून नंतर वापरल्यास ती अधिक रूक्ष व अधिक पथ्यकर बनतात.

आहार द्रव्यांचे पथ्यापथ्य सांगताना एक अगदी आगळा-वेगळा असा प्रयोग ग्रंथकारांनी सुचविलेला आहे. यव आदि धान्ये जनावरांना भरपूर खाऊ घालावीत. त्यांच्या विष्ठेतून ती धान्ये बाहेर पडतात. अशी बाहेर पडणारी धान्ये पुरीषातून वेगळी करून, त्यांचा वापर आहारात केल्यास ती अधिक पथ्यकारक ठरतात. एकवार जठराग्नि संस्कार झाल्याने ही द्रव्ये अधिक लघु व रूक्ष बनतात व म्हणूनच पथ्यकर ठरतात असे म्हणता येईल.

अपथ्य :

'सदाऽसनं दिवा निद्रा नवान्ानि दधीनि च।

मूत्रवेगं धूम्रपानं स्वेदं शोणितमोक्षणम्।।

सौविरकं सुरासूक्तं तैलं क्षारं घृतं गुडम्।

अम्लैश्चुरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत्।।' - योगरत्नाकर.

नित्य बसून राहणे, व्यायाम न करणे, दिवसा झोपणे, नवीन धान्य, दही, तेल, तूप, साखर, क्षार, अम्लपदार्थ, पिष्टमय पदार्थ, आनूपमांस सेवन, धूम्रपान, स्वेदन, रक्तमोक्षण हे सर्व प्रमेही रुग्णास अपथ्यकर असतात.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

प्रमेह

आयुर्वेदीय दृष्टिकोनातून पाहता, ज्यात प्रभूत व आविल मूत्रता आढळते, अशा सर्व व्याधींचा समावेश 'प्रमेह' या रोगात केला जातो. प्रमेहाचे २० प्रकार सांगितलेले आहेत ते मूत्राच्या स्वरूपावरूनच सांगितलेले आहेत. या २० प्रकारांचे दोषानुरूप आणि लक्षणांनुरूप असे भेद असले तरी प्रमेहाची म्हणून अशी एक सामान्य संप्राप्ति आयुर्वेदाने सांगितलेली आहे.

अर्वाचिन दृष्टिकोनातून मात्र प्रमेह हा एकच व्याधि नसून प्रकारानुरूप वेगवेगळे व्याधि याटिकाणी अपेक्षित आहेत. आयुर्वेदाने सांगितलेले २० प्रकार म्हणजे अर्वाचिन दृष्ट्या नेमके ज्ञेयते व्याधि याचे निश्चितीकरण करणे अवयड आहे. लक्षणांनुसार काही अनुमान करणे मात्र शक्य आहे. या प्रमेह प्रकारांचे याच दृष्टीने विवेचन पुढे मांडलेले आहे.

१) उदक मेह : अर्वाचिन वैद्यकानुसार यास Diabetes Insipidus असे म्हणता येईल. यामध्ये बहुमूत्रता असली तरी आविलता व पिच्छिलता आढळत नाही.

बहुमूत्रता (Polyurea) हे याचे प्रमुख लक्षण असते. मूत्राचा वर्ण आणि सापेक्षित घनता (Specific Gravity) जलसमानच असते. उदकमेह (Diabetes Insipidus) हा स्थायी व अस्थायी अशा दोन स्वरूपाचा असू शकतो. अधिक प्रमाणात जलपान, मूत्रल औषधी द्रव्यांचा प्रयोग, आकस्मिक मानसिक आघात यासारख्या तत्कालीक कारणांनी काही थोड्या अवधीसाठी उत्पन्न होणारा उदकमेह अस्थायी समजला जातो. याउलट जीर्णवृक्क शोथ (Chronic Nephritis), पीयूष ग्रंथीची (Pituitary body) विकृति व धमनीतील कठीणता (Arterial Sclerosis) व त्यामुळे निर्माण होणारा रक्तदाब (Hypertention) यामुळे स्थायी स्वरूपाचा उदकमेह होतो.

२) इक्षुमेह : यामध्ये मूत्रामध्ये शर्करा असते. पण हा मधुमेह नव्हे, कारण यात रक्तशर्करेचे प्रमाण वाढलेले दिसत नाही. अतिप्रमाणात शर्करेचे सेवन केल्याने ही अवस्था येऊ शकते. Elementary Glycosuria असेही यास म्हणता येईल. ही अस्थायी स्वरूपाची अवस्था आहे.

काही वेळा वृक्कातून शर्करेचे गालन करण्याची प्रक्रिया बिघडते Renal threshold कमी होतो व स्थायी स्वरूपाचा इक्षुमेह उत्पन्न होतो. यासच Renal Glycosuria असेही म्हटले जाते.

३) सांद्रमेह : Phosphate Uria यामध्ये मूत्र काही वेळ तसेच ठेवल्यास पात्राच्या तळाशी साका जमतो.

४) सुरामेह : मधुमेह (Diabetes) मध्ये सुरामेहाची म्हणजेच Acetoneuria ची अवस्था उत्पन्न होते. एक विशिष्ट गंध मूत्रास येत असतो.

५) पिष्टमेह : Phosphate Uria चाच एक उग्र प्रकार म्हणजे पिष्टमेह होय. Phosphate च्या प्रमाणावरून सांद्रमेह व पिष्टमेह हे प्रकार संभवतात.

६) शुक्रमेह : मूत्राबरोबर शुक्राचा काही अंश जातो. यास Spermatouria असे म्हटले जाते. कामुक अवस्थेत विबंध आदि कारणांनी शुक्राशयाचे पीडन होऊन ही अवस्था प्राप्त होते.

७) सिकतामेह : मूत्रावाटे अश्रुमरीचे छोटे छोटे कण बाहेर पडतात. यास Lituria असे म्हणतात.

८) शीतमेह : शीतमेहासाठी अर्वाचिन नांव सांगणे कठीण आहे. कारण मूत्र हे नेहमीच शरीरतापमानानुसार उज्जधर्मी असते.

९) शनैर्मेह : मूत्रमार्गातील अवरोधाने शनैर्मेह उत्पन्न होतो. यात बहुमूत्रता असत नाही. मूत्र मार्ग वा बस्ति यात क्षोभ झाल्याने किंवा शोथ आल्याने वारंवार परंतु थोडीथोडी मूत्रप्रवृत्ति होत राहते.

१०) लालामेह : यामध्ये मूत्र स्निग्ध व पिच्छिल असते. हे मूत्रात Albumin असल्याचे द्योतक आहे. म्हणूनच यास Albumin Uria असे म्हणता येईल.

वृक्काचे विविध प्रकारचे व्याधि (Pyelitis, Nephritis, Pylonephritis), पांडुरोग (Anaemia), यकृतवृद्धि, हृद्रोग किंवा गर्भिणी अवस्थेतही Albumin चा उत्सर्ग मूत्रावाटे होतो.

११) क्षारमेह : प्राकृतावस्थेत मूत्र अम्लधर्मी असते. परंतु जर काही कारणांनी बस्तिमध्ये मूत्र अधिक काळ राहिले ते ते अल्कधर्मी होते. हाच क्षारमेह होय. मूत्रवेग अवरोध करणारी कारणे ही या मेहास कारणीभूत ठरतात.

विशेषतः पौरुषग्रंथी वृद्धि (Enlarged Prostate) मूत्रमार्गाचा संकोच (Stricture Urethra) किंवा जीर्ण बस्तिशोथ (Chronic Cystitis) ही बस्तिमध्ये मूत्र अधिक काळ राहण्याची कारणे आहेत. या अवस्थेत Alkaline Uria असे म्हणता येते.

१२) नीलमेह : मूत्र नील वर्णाचे असते. अशा वर्णाचे मूत्र Indican नावाच्या पदार्थाच्या उपस्थितीमुळे येते.

यामध्येही यास Indicanuria असे म्हणता येते. यामध्येही मूत्र सुरुवातीस स्वच्छ प्राकृत वर्णाचे असते, पण थोड्याच वेळाने ते नीलवर्णाचे बनते. क्वचित् सुरुवातीपासूनच नीलवर्ण मिळतो. आंत्रावरोध (Intestinal Obstruction), आंत्रकलाशोथ (Colitis), फुफ्फुसकोथ (Gangrene of Lung tissue) इत्यादि रोगांत Albumin वर प्रक्रिया होऊन या Indican द्रव्यांची उत्पत्ति होते.

१३) कालमेह : ही रक्तमेह (Haematuria) चीच एक अवस्था आहे. यास Melanuria असे म्हणता येईल.

१४) हरिद्रामेह : पिताच्या उपस्थितीमुळे मूत्रास पीतवर्ण प्राप्त होतो. Biluria असे यास म्हटले जाते. विविध प्रकारचे यकृतविकार तथा कामला यात ही अवस्था मिळते. वृक्कप्रदेशी होणारे अर्बुद, वृक्काशमरी, बस्तिअर्बुद तथा कालज्वर (Black Water Fever) यांतही हरिद्रवर्णाची मूत्रप्रवृत्ति मिळते.

१५) मंजिष्ठ मेह : हाही एक रक्तमेहाचा प्रकार मानला जातो (Haemoglobinuria).

१६) रक्तमेह : (Haematuria) मूत्रात प्रत्यक्ष रक्ताची उपस्थिती असते. रक्तस्राव हा मूत्रमार्ग वा बस्तिंतून होतो. यात मूत्र आरक्तवर्णाचे असते.

१७) वसामेह : (Lipuria) यामध्ये मूत्रात वसा (Fatty Material) असते.

१८) मज्जामेह : यालाच सुश्रुताने सर्पिमेह असे नाव दिले आहे. यामध्ये वसेबरोबरच रक्ताचीही उपस्थिती मूत्रात असते. क्वचित् पूयसदृशस्राव होत असतो. वृक्कविद्रधी, वृक्कशोथ (Pyelitis or Pyelonephritis), उपदंश (Gonorrhoea) किंवा मूत्रवह स्रोतसाच्या यक्ष्म्यामध्ये ही अवस्था येते.

१९) हस्तिमेह : यास अर्वाचिन परिभाषेत नाव देणे कठिण आहे.

२०) क्षौद्रमेह : मधुमेह - Diabetes Mellitus या प्रकारात मूत्राचे प्रमाण अधिक असते. मूत्रातून Glucose बाहेर पडते व त्यामुळेच यास Glycosuria असे म्हटले जाते. प्राकृतावस्थेत मूत्राचे सापेक्ष गुरुत्व (Specific gravity) १.०१५ ते १.०२५ पर्यंत असते. हीच सापेक्ष गुरुता मधुमेहात १.०३० पेक्षा अधिक वाढते. रक्तातील साखरेचे प्रमाणही वाढलेले असते.

मधुमेहाचे मुख्य कारण काही अंतःस्रावी ग्रंथींच्या स्रावांचे अल्प प्रमाणांत स्रवणे हे असते. अग्न्याशयस्थ ग्रंथि (Islands of Langerhans) मध्ये Insulin नामक अंतःस्रावाची उत्पत्ति होते. या Insulin कडून रक्तशर्करेचे परिणमन Glycogen मध्ये होते. Insulin चे प्रमाण कमी झाल्यास रक्तशर्करेचे प्रमाण वाढते. दःसच Hyperglycaemia असे म्हणतात.

अग्न्याशय (Pancreas), चुल्लिकाग्रंथी (Thyroid), अधिवृक्क ग्रंथी (Suprarenal glands) आणि पियूष ग्रंथी (Pituitary body) या चार अंतःस्रावी ग्रंथी Carbohydrate Metabolism चे नियंत्रण करीत असतात.

मधुमेहाचे प्रमाण ठरविण्यासाठी केवळ मूत्रशर्करेचे परिक्षण न करता रक्तशर्करेचे प्रमाणे पाहणे अत्यावश्यक असते. इक्षुमेहामध्ये मूत्रामध्ये शर्करा असली, तरी रक्तशर्करेचे प्रमाण वाढत नाही. हा मोठा भेद लक्षात घ्यावयास हवा.

□□□

प्रमेह - पीडिका

१. 'उपेक्षयाऽस्य जायन्ते पिडकाः सप्त दारुणाः।' - च.सू. १७

२. 'विद्रधिश्चेति पिडकाः प्रमेहोपेक्षया दश।' - मा.नि./प्रमेह/२८.

प्रमेहाची उपेक्षा केली असता प्रमेह पिडका उत्पन्न होतात असे योगरत्नाकर, भावप्रकाश, माधवनिदानात म्हटले आहे. चरकानी मात्र केवळ प्रमेह न म्हणता मधुमेहाची उपेक्षा केली असता पीडकांचा उद्भाव होतो असे सांगितले आहे. खरे पाहता ही दोन्ही वचने योग्य अशीच आहेत. प्रमेहाची उपेक्षा केली असता मधुमेहाची उत्पत्ति होते व उपेक्षा - अपथ्य चालूच राहिले तर प्रमेह पीडका उत्पन्न होतात, असे आपणास म्हणता येईल.

संप्राप्ति

'तत्र वसामेदोभ्यामभिनशरीरस्य त्रिभिर्दोषैश्चानुगतधातोः प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते।' - सु.नि. ६/१४. वसा व मेद यांची दुष्टी झालेल्या शरीरात तीनही दोषांचा प्रकोप होतो व शरीरधातूंची दुष्टी होऊन पीडका उत्पन्न होतात.

स्थान

'सन्धिमर्मसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु।' - मा.नि./प्रमेह/२८

संधि, मर्म आणि मांसलप्रदेश याठिकाणी या पीडकांची उत्पत्ति होत असते. प्रमेह पिडका या दारुण स्वभावाच्या असून मर्मप्रदेशी झाल्यास प्राणहर ठरतात.

प्रकार

चरकानी केवळ सात प्रकार मानले आहेत. माधवनिदानात १० प्रकार वर्णिलेले असून याप्रकारे विविध ग्रंथांतून वेगवेगळे प्रकार सांगितलेले आढळतात. ते प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

चरक	सुश्रुत	वाग्भट	माधवनिदान	भोज
१. शराविका	शराविका	शराविका	शराविका	शराविका
२. कच्छपिका	कच्छपिका	कच्छपिका	कच्छपिका	कूर्मिका
३. जालिनी	जालिनी	जालिनी	जालिनी	जालिनी
४. सर्षपी	सर्षपी	सर्षपिका	सर्षपिका	सर्षपिका
५. अलजी	अलजी	अलजी	अलजी	अलजी
६. विनता	विनता	विनता	विनता	-
७. विद्रधि	विद्रधिका	विद्रधि	विद्रधिका	विद्रधि
८. -	मसूरिका	मसूरिका	मसूरिका	कुलत्थिका
९. -	पुत्रिणी	पुत्रिणी	पुत्रिणी	पुत्रिका
१०. -	विदारिका	विदारिका	विदारिका	विदारी.

१. शराविका :

'अन्तोन्नता तु तद्रूपा निम्नमध्या शराविका।' - मा.नि./प्रमेह/२९

परळाच्या आकाराची म्हणजेच मधे खोलगट व कडेला उंचवटा असणारी जी पीडका ती शराविका होय. ही कृष्णवर्णाची असून त्यामध्ये स्राव व वेदना ही लक्षणे प्रामुख्याने असतात.

२. सर्षपी :

'गौरसर्षपसंस्थाना तत्रमाणा च सर्षपी।' - मा.नि./प्रमेह/२९

आकाराने लहान, पांढऱ्या मोहरीप्रमाणे दिसणारी व त्याच आकाराची अशी ही पीडका असते. हीच जर काळ्या रंगाची असेल तर तिला सर्षपिका म्हणावे असे चरकाचार्यांनी सांगितलेले आहे. यामध्ये पाक लवकर होतो. वेदना अधिक असते. यामध्ये एक मोठी व तिच्याभोवती अनेक छोट्या छोट्या पिडीका येतात, असेही वर्णन मिळते.

३. कच्छपिका :

'सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः।' - मा.नि./प्रमेह/३०

कासवाच्या पाठीप्रमाणे कठोर स्पर्शाच्या, दाहयुक्त अशा पीडिकेस कच्छपिका असे म्हणतात. भोजाने यालाच कूर्मिका असे नाव दिलेले आहे. ही पिडका गंभीर धातूच्या आश्रयाने राहते व आकाराने मोठी असते. यात वेदनाही अधिक असतात.

४. जालिनी :

'जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता।' - मा.नि./प्रमेह/३०

तीव्र दाहयुक्त अशा या पीडिकेमध्ये मांसजाल उत्पन्न होते. त्याभोवती सिराजालही दिसते. आकाराने मोठी, लवकर न पसरणारी, तीव्र वेदना व दाहयुक्त व अनेक सूक्ष्म छिद्रांनी युक्त असून त्यातून स्निग्ध असा स्राव वहात असतो. पित्ताचे आधिक्य असणारी ही पिडका असून एकाच ठिकाणी परस्परंशी संबंधित असणाऱ्या अनेक पीडका यामध्ये उत्पन्न होतात, असे काही लोक मानतात.

५. विनता :

'अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाऽप्युदरेऽपि वा।

महती पिडका नीला विनता नाम सा स्मृता।।' - मा.नि./प्रमेह/३१

आकाराने मोठी, जास्त गंभीर स्थानी असणारी, ज्यातून स्राव अधिक प्रमाणात येतो अशी, वर्णाने निळसर व फारशी उन्नत नसलेली ही पिडका सामान्यतः पाठ व पोट याठिकाणी उत्पन्न होते.

६. पुत्रिणी :

'महत्यल्पचिता ज्ञेया पिडका चापि पुत्रिणी।' - मा.नि./प्रमेह ३२

ही पीडका आकाराने मोठी असते. हिच्या सर्व बाजूस अतिशय लहान अशा अनेक पीडका उत्पन्न होत असल्याने हिला पुत्रिणी असे म्हणतात.

७. मसूरिका :

'मसूराकृतिसंस्थाना विज्ञेया तु मसूरिका।' - मा.नि./प्रमेह/३२

मसूराच्या आकाराची व त्याच प्रमाणाची ही पीडका असून संख्येने ही एकच असते. मसूरिका व्याधीमध्ये मात्र याउलट सर्व शरीरभर पीटिका असून ज्वरादि लक्षणे असतात. प्रमेह पिडकामध्ये एकच मसूरिका असून प्रमेहाची लक्षणेही उपस्थित असतात.

८. अलजी :

'रक्ता सिता स्फोटचिता दारुणात्वलजी भवेत्।'- मा.नि.प्रमेह/३३

रक्त वा श्वेत वर्णाची ही पीडका असून अत्यंत दाह हे लक्षण यामध्ये असते. पीडका प्रदेशी जळता निखारा ठेवल्याप्रमाणे रुग्णास वाटते. ही फार चटकन पसरते. चिकित्सा योग्य प्रकारे झाली नाही तर सर्व शरीरभर पसरते व म्हणूनच ती महादारुण आहे, असे वर्णन केले जाते. तृष्णा, ज्वर, मोह ही लक्षणे यामध्ये मिळतात.

९. विदारिका :

'विदारीकन्दवत् वृत्ता कठिना च विदारिका।'- मा.नि./प्रमेह/३३

विदारीकंदाप्रमाणे गोल, कठीण अशा प्रकारची, आकाराने मोठी अशी ही पीडका असते.

१०. विद्रधिका :

'विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा।'

विद्रधीच्या लक्षणांनी युक्त पिडका असताना, त्यास विद्रधिका असे म्हटले जाते. चरकानी याचे बाह्य व अर्धतर प्रकार सांगून विद्रधीचीच सर्व लक्षणे वर्णन केली आहेत.

प्रमेह पीडकामध्ये दोषानुबंध

रुग्णास ज्या प्रकारचा प्रमेह असेल, त्या त्या दोषांची लक्षणे प्रमेह पीडकामध्ये आढळून येतात, हा सर्वसामान्य नियम झाला. यास अपवाद म्हणजे जालिनीमध्ये नेहमीच पित्ताचे आधिक्य असते तर शराविका, कच्छपिका यामध्ये कफाचे आधिक्य आढळते.

उपद्रव

'तृट्थासमांससंकोथमोहहिव्कामदज्वराः।

वीसर्पमर्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः।।'- च.सू.१७/१०९

तृष्णा, श्वास, मोह, हिव्का, मद, ज्वर, मर्मसंरोध (मर्माच्या ठिकाणी असणाऱ्या अवयवांच्या प्राकृत कर्मात बाधा येणे) हे उपद्रव प्रामुख्याने आढळतात. मांसकोथ आणि विसर्प हेही अनेक वेळा उपद्रवात्मक उत्पन्न होतात.

साध्यासाध्यत्व

शराविका, कच्छपिका आणि जालिनी या कष्टसाध्य असतात. याउलट सर्षपी, अलजी, विनता आणि विद्रधिका या साध्य समजल्या जातात.

सर्व साधारणपणे त्वचा आणि मांस यांची दुष्टी कमी प्रमाणात असते, स्पर्श मृदु असणे, अल्पवेदना व क्षीप्रपाकित्व असणे ही साध्यत्वाची लक्षणे समजली जातात.

अंस, गुद, तळहात, स्तन, पायाचे संधि, हृदय, शिर, पृष्ठ, मर्म इ. ठिकाणी झालेल्या प्रमेह पिडका असाध्य असतात.

ज्याचा अग्नि दुर्बल आहे, त्यांना झालेल्या प्रमेहपिडकाही असाध्य मानल्या जातात.

चिकित्सा

'पिडकाः साधयेच्छीघ्रं ता ह्यसून घ्नन्ति मेहिनः।

अनुशोषानपि भिषग्यथाबलमुपद्रवान्।।'- अ.सं.चि./१४

प्रमेह पीडकांची चिकित्सा तत्काल करावी लागते. अन्यथा प्राणनाश त्वरेने होतो यासाठीच पीडकांच्या पूर्वरूपातच चिकित्सा करावी असे सांगितले जाते.

पूर्वरूपावस्थेमध्ये अपतर्पण, क्षीरीवृक्षांचे कषाय आणि अजामूत्र यांचा प्रामुख्याने वापर सुचविलेला आहे. अशा

अवस्थेमध्ये तीक्ष्ण शोधन (वमन, विरेचन) द्यावे असेही वर्णन मिळते. प्रमेहात सर्व शरीर दुष्ट मेदाने व्याप्त झाल्याने विरेचन लवकर लागू पडत नाही व म्हणूनच तीक्ष्ण विरेचनाची अपेक्षा असते.

विरेचन कर्मापूर्वी स्वेदन मात्र कधीही करू नये. प्रमेहात आधीच मेदोदुष्टी असल्याने स्वेदप्रवृत्ति अधिक होत असते. अशा वेळी स्वेदन केल्यास घामाचे प्रमाण वाढून शरीरास फार थकवा येण्याची शक्यता असते.

प्रमेह पीडकासाठी रक्तमोक्षणही आवश्यक असते. सिराव्यध करून रक्तमोक्षण केले जाते. रक्तमोक्षण न केल्यास पीडकांची पाक होण्याकडे प्रवृत्ति असते.

पाक झाला तर शस्त्राच्या सहाय्याने भेदन करावे व व्रणशोथाप्रमाणे चिकित्सा करावी.

अभ्यंतर चिकित्सेमध्ये शालसारादि गणातील औषधांचा क्वाथ, अनंतमूळ, सप्तपर्ण, वाहवा, कुटजत्वक्, आमलकी, लोघ्न, पिंपळी इ. द्रव्यांचा वापर केला जातो. लोहभस्म व ताम्रभस्म यांचाही चांगला उपयोग होतो. वाग्भटानी वत्सकादि गणातील औषधांचा उपयोग अन्न व पान यासाठी सांगितला आहे.

चंद्रप्रभा हा शिलाजतुचा कल्प प्रमेह पिडकांसाठी उत्कृष्ट समजला जातो.

अर्थात् या प्रमेह पिडकांची चिकित्सा करित असताना, जो मूळ व्याधि प्रमेह, त्याची चिकित्सा व त्यातील पथ्यापथ्य हे सर्व आवश्यक असेच उपक्रम आहेत, हे लक्षात घ्यावयास हवे.

□□□

मूत्रकृच्छ्र

व्याख्या

‘मूत्रस्य कृच्छ्रेण महता दुःखेन प्रवृत्तिः - मूत्रकृच्छ्रः।’ - मा.नि./मूत्रकृच्छ्र/१टीका.

मूत्राची कष्टाने प्रवृत्ति होणे, त्यावेळी वेदना असणे यालाच मूत्रकृच्छ्र असे म्हटले जाते. या व्याधीत सकष्ट व थांबून थांबून पण वारंवार, अगदी अल्पप्रमाणात मूत्रप्रवृत्ति होते. हा एक गंभीर व चिरकारी असा मध्यम मार्गातील व्याधि आहे.

या रोगात मूत्राची उत्पत्ति योग्य प्रकारे होत असते, रुग्णाला मूत्रत्याग करण्याची इच्छाही असते, परंतु मूत्रमार्गामध्ये कोणत्याही कारणाने येणाऱ्या अवरोधामुळे किंवा विकृतीमुळे मूत्रत्याग सकष्ट असतो.

काही शास्त्रकार मूत्रकृच्छ्र व मूत्राघात हे व्याधि एकच मानतात. परंतु मूत्राघातामध्ये मूत्राची उत्पत्ति कमी होते, मूत्रकृच्छ्रामध्ये मात्र मूत्राच्या उत्पत्तीवर कोणताच परिणाम होत नाही. मधुकोषकारानी या दोन व्याधीत व्यवच्छेद करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ते म्हणतात-

‘मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोश्चायं विशेषः- मूत्रकृच्छ्रे कृच्छ्रत्वमतिशयितम्। ईषद्विबंधः, मूत्राघाते तु विबंधो बलवान् कृच्छ्रत्वमल्पमिति।’ - मा.नि./मूत्राघात/१ टीका.

मूत्रकृच्छ्रात वेदना अधिक असतात, पण विबंध कमी असतो. या उलट मूत्राघातात विबंध बलवान असतो, पण कृच्छ्रत्व अगदी अल्प असे असते.

प्रकार

वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक, पुरीषज, अश्मरीज, शुक्रज आणि अभिघातज असे मूत्रकृच्छ्राचे ८ प्रकार चरकानी सांगितलेले आहेत. सुश्रुतानी अश्मरीज मूत्रकृच्छ्राबरोबर शर्कराज मूत्रकृच्छ्र असा वेगळा प्रकार सांगितला असून त्यांनी शुक्रज मूत्रकृच्छ्र असा स्वतंत्र भेद न सांगता अश्मरीज मूत्रकृच्छ्रातच त्याचा समावेश केलेला दिसतो.

हेतू

‘व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसंगनित्यद्रुतपृष्ठयानात्।

आनूपमांसाध्यशनादजीर्णात्स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाऽद्यौ।।’ - मा.नि./मूत्रकृच्छ्र/१

अतिव्यायाम, तीक्ष्ण औषधांचे सेवन, रूक्ष पदार्थांचे सेवन, अतिमद्यपान, घोड्यासारख्या अतिवेगवान वाहनावर बसून नित्य प्रवास करणे, आनूप मांस व मासे अधिक प्रमाणात खाणे, अध्यशन आणि अजीर्ण या कारणांनी ८ प्रकारचे मूत्रकृच्छ्र उत्पन्न होऊ शकते.

संप्राप्ति

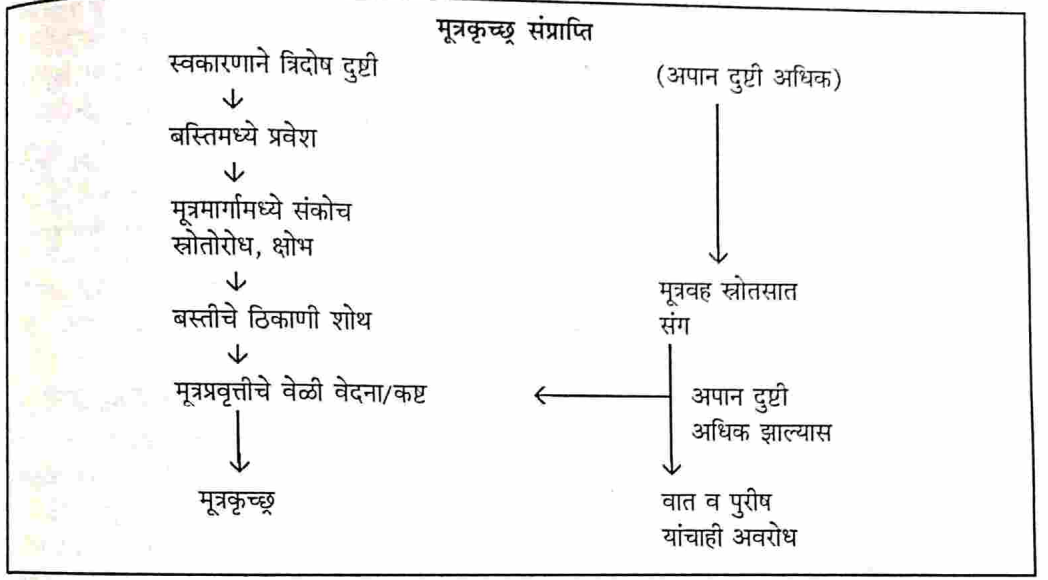
‘पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य बस्तौ।

मूत्रस्य मार्ग परिपीडयन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात्।।’ - मा.नि./मूत्रकृच्छ्र/२

स्वकारणांनी प्रकुपित झालेले वातादि दोष पृथक्, पृथक् अथवा एकमेकांसहित (द्वंद्वज अथवा सान्निपातिक) जेव्हा बस्तीमध्ये पोहोचतात, तेव्हा मूत्रमार्गामध्ये संकोच, स्रोतोरोध आणि क्षोभ आदि लक्षणे उत्पन्न करतात. यावेळी रोग्यास मूत्रप्रवृत्तीच्या वेळी फार वेदना- कष्ट होतात, आणि यासच मूत्रकृच्छ्र असे संबोधिले जाते.

‘परिपीडयन्ति’ या संप्राप्तीमधील शब्दाचा बस्ति या अवयवाचे टिकाणी शोथ उत्पन्न होणे, असाही एक अर्थ केला

जातो. अपानाची दुष्टी मूत्रकृच्छ्रामध्ये अपेक्षित आहे. मूत्रवह स्रोतसामध्ये त्यामुळेच संग हे लक्षण उत्पन्न होते. व्याधि अधिक वाढल्यास क्रमाने वात व पुरीष यांचाही अवरोध उत्पन्न होतो, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

पूर्वरूपे

बस्तिप्रदेशी गौरव, मूत्रप्रवृत्ति थोडीशी लालवर्णाची असणे, बस्ति, नाभी, वंक्षण आणि कुक्षीप्रदेशी मूत्रप्रवृत्तीच्या वेळी किंचित् शूल ही मूत्रकृच्छ्राची पूर्वरूपे आहेत.

सामान्य लक्षणे

वात, मूत्र, पुरीषांचा अवरोध होणे, बस्ति, कुक्षी, उदर, पार्श्व, हृदय इत्यादि ठिकाणी वेदना, आध्मान, हल्लास, अविपाक या सर्व लक्षणांच्या जोडीला मूत्रकृच्छ्रता हे महत्वाचे लक्षण उत्पन्न होते.

विशेष लक्षणे

वातज मूत्रकृच्छ्र :

'तीत्रार्तिरुग्वंक्षणबस्तिमेद्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात्।' - मा.नि./मूत्रकृच्छ्र/३

वातज मूत्रकृच्छ्रामध्ये वंक्षण, बस्ति तथा मेढ्रप्रदेशी भयंकर पीडा होते. वारंवार, थोडी थोडी मूत्रप्रवृत्ति होते.

पित्तज मूत्रकृच्छ्र :

'पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं कृच्छ्रं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात्।' - मा.नि./मूत्रकृच्छ्र/३

पित्तज मूत्रकृच्छ्रात मूत्र पीतवर्णाचे व कधीकधी रक्तवर्णाचे असते. मूत्रत्याग हा वेदना व दाहयुक्त असतो.

कफज मूत्रकृच्छ्र :

'बस्तेः सलिंगस्य गुरुत्वशोथो मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे।' - मा.नि./मूत्रकृच्छ्र/४

कफज मूत्रकृच्छ्रामध्ये बस्ति तथा मेढ्र प्रदेशी गौरव, शोथ ही लक्षणे असतात. मूत्र पिच्छिल असते.

सान्निपातिक मूत्रकृच्छ्र :

'सर्वाणि रूपाणि तु सान्निपाताद्भवन्ति तत्कृच्छ्रतमं हि कृच्छ्रम्।' - मा.नि./मूत्रकृच्छ्र/४

सान्निपातिक मूत्रकृच्छ्रात तीनही दोषांच्या प्रकोपाची लक्षणे आढळतात. हा एक प्रकृतिसमसमवायजन्य प्रकार असून त्यामुळे लक्षणांत वैचित्र्य आढळत नाही. हा एक अत्यंत कष्टसाध्य असा प्रकार आहे.

अभिघातज मूत्रकृच्छ्र :

'मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु वा।

मूत्रकृच्छ्रं तदाघाताज्जायते भृशदारुणम्।।'

वातकृच्छ्रेण तुल्यानि तस्य लिंगानि निर्दिशेत्।।'- मा.नि./मूत्रकृच्छ्र/५

अभिघातज मूत्रकृच्छ्रालाच रक्तज मूत्रकृच्छ्र असेही म्हटले जाते. अर्ध्यंतर शल्य वा वाह्यशस्त्राने आघात, अश्मरी आदीं मुळे व्रण उत्पन्न होणे किंवा उत्तर वस्तीचे वेळी शलाकादिमुळे व्रण उत्पन्न होणे इत्यादि कारणांनी आघातज मूत्रकृच्छ्र उत्पन्न होते. यामध्ये मूत्रप्रवृत्ति सरक्त असून अल्प असते. अन्य सर्व लक्षणे ही वातज मूत्रकृच्छ्राप्रमाणेच असतात.

पुरीषविघातज मूत्रकृच्छ्र :

'शकृतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणातां गतः।

आध्मानं वातशूलं च मूत्रसंगं करोति च।।'- मा.नि./मूत्रकृच्छ्र/६

मलवेग विधारण केल्याने वायु प्रतिलोम होतो व उदरामध्ये आध्मान, शूल या लक्षणांच्या जोडीला मूत्रावरोध व मूत्रकृच्छ्र ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

शुक्रज मूत्रकृच्छ्र :

'शुक्रे दोषैरुपहते मूत्रमार्गं विधावते।

सशुक्रं मूत्रयेत्कृच्छ्राद् वस्तिमेहनशूलवान्।।'- मा.नि./मूत्रकृच्छ्र/८

आपल्या स्थानातून च्युत झालेले शुक्र जेव्हा दोषप्रकोपाने अवरुद्ध होऊन, मूत्रमार्गाचा अवरोध करते त्यावेळी रोगी शुक्रासह, अतिकष्टाने मूत्रत्याग करतो. वस्ति आणि मेढू याठिकाणी पीडा हे लक्षणही असते. शुक्रप्रवृत्ति योग्य तऱ्हेने होत नाही.

अश्मरीजन्य मूत्रकृच्छ्र :

'अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसंभवलक्षणे।

विशेषणं शर्करायाः श्रुणु कीर्तयतो मम।।

पच्यमानाऽश्मरी पित्ताच्छोष्यमाणा च वायुना।

विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता।।

हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षावग्निश्च दुर्बलः।

तया भवति मूर्च्छा च मूत्रकृच्छ्रं च दारुणम्।।

मूत्रवेगनिरस्ताभिः प्रशमं याति वेदना।

यावदस्याः पुनर्नैति गुडिका स्रोतसो मुखम्।।'- मा.नि./मूत्रकृच्छ्र/९ ते१२

अश्मरी व शर्करा यांचे हेतू व लक्षणे सारखीच आहेत. जेव्हा अश्मरी ही पित्ताने परिपाचित होते व वायूने शुष्क होते. त्यावेळी कफक्षय होतो. संधानकारी कफाचा क्षय झाल्याने अश्मरीचे वारीक वारीक तुकडे होतात. यांनाच शर्करा असे म्हणतात. हे छोटे अश्मरी किंवा शर्करा मूत्रमार्गाने बाहेर पडताना भयंकर असा मूत्रकृच्छ्र निर्माण होतो.

यावेळी हृत्प्रेक्षात पीडा, सर्वांग कंप, कुक्षीशूल, अग्निदौर्बल्य व क्वचित् मूर्च्छा ही लक्षणे आढळतात. मूत्रवेगाबरोबर शर्करा शरीराबाहेर निघून गेल्याबरोबर वेदनेचा उपशम होतो, परंतु पुन्हा अन्य शर्करेने अवरोध निर्माण झाला तर पुन्हा मूत्रकृच्छ्रादि लक्षणे उद्भवतात.

शर्करेचेच भेदन होऊन जर अधिक वारीक तुकडे झाले तर त्यास 'सिकता' असे म्हणतात. हे तुकडे अत्यंत वारीक असल्याने यामुळे मूत्रकृच्छ्रता न दिसता सिकतामेह हे लक्षण निर्माण होताना दिसते.

सामान्य चिकित्सा

मूत्रकृच्छ्रामध्ये मूत्राची उत्पत्ति योग्य प्रकारे होत असते, पण कृच्छ्रता व अवरोध असतो. यासाठी औषधोपचारामध्ये वातानुलोमनाची क्रिया प्रामुख्याने अपेक्षित असते. निरूह व अनुवासन बस्ति, उत्तरबस्ति, अवगाहस्वेद किंवा बस्तिप्रदेशी तापस्वेद, भोजनापूर्वी घृताने स्नेहपान व मूत्रल औषधांचा प्रयोग करणे ही मूत्रकृच्छ्राची सामान्य चिकित्सा आहे, असे म्हणता येईल.

दशमूल क्वाथाचा निरूह व तिलतैलाने अनुवासन यांचा व्यत्यासात प्रयोग केला जातो. कटि, पार्श्व, उदर, वंक्षण, सक्रिय याप्रदेशी तैलाने स्नेहन करून, अवगाह स्वेद केल्याने वातानुलोमनाचे कार्य चांगले घडते. मूत्रल औषधांमध्ये तृणपंचमूल, गोक्षुर, पुनर्नवा, रिंगणी, पलाशपुष्प इत्यादि द्रव्यांचा वापर विशेषत्वाने केला जातो. शिलाजतु, त्रिवंग, गुग्गुलु कल्प हेही लाभदायी ठरतात. चंदन, कमळ, वाळा, नागरमोथा, पर्पटक, प्रवाळ, मौक्तिक, कामदुधा इत्यादि शीतवीर्य औषधांचा प्रयोगही केला जातो. दगडीबोर पिष्टी ही तर मूत्रकृच्छ्रात व्याधिप्रत्यनीक म्हणूनच उपयुक्त ठरते. अनुपानासाठी धन्याजिन्याचे पाणी किंवा तांदुळाचे धुवण वापरल्याने अधिक फायदा मिळतो.

औषधी कल्पांमध्ये गोक्षुरादि गुग्गुलु, चंद्रप्रभा, चंदनादि चूर्ण, त्रिफळा गुग्गुलु, तृणपंचमूल क्वाथ, पुनर्नवासव, पुनर्नवादि काढा, चंदनासव, उशीरासव यांचा प्रामुख्याने वापर केला जातो.

(वातज मूत्रकृच्छ्र चिकित्सा) विशेष चिकित्सा

'अभ्यंजनस्नेहनिरूहबस्तिस्नेहोपनाहोत्तरबस्तिसेकान्।

स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान् दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे।।'- च.चि. २६/४३

वातज मूत्रकृच्छ्रामध्ये अभ्यंग, स्नेहबस्ति, निरूहबस्ति, स्निग्ध उपनाह, उत्तरबस्ति, अवगाह, परिषेक, तापस्वेद यांचा उपयोग प्रामुख्याने केला जातो. अवगाह किंवा परिषेकासाठी तृणपंचमूलक्वाथाचा प्रयोग केला जातो.

औषधी द्रव्यांमध्ये गोक्षुर, पाषाणभेद, शिलाजतु, एरंड मूळ, बला, पुनर्नवा ही द्रव्ये वापरलीत. या द्रव्यांनी सिद्ध केलेले तैल, वसा, घृत इत्यादींचा उपयोग पानासाठी करताना लवणयुक्त असा केला जातो. तृणपंचमूल, बला, शतावरी, एरंड, पुनर्नवा इत्यादि द्रव्यांच्या कल्काने बनविलेला उपनाह हाही स्नेहयुक्त असा वापरला जातो. मृदुविरचनासाठी एरंडस्नेह उपयुक्त ठरते. अमृतादि क्वाथ, त्रिकंटादि क्वाथ, वीरतवादि क्वाथ, गोक्षुरादि गुग्गुलु, चंद्रप्रभा यांचाही शमनचिकित्सेत वापर करतात.

पित्तज मूत्रकृच्छ्र चिकित्सा :

'सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा ग्रैष्मो विधिर्बस्तिपयोविरैकाः।

द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्घृतैश्च कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेसु कार्याः।।'- च.चि. २६/४७

पित्तज मूत्रकृच्छ्रामध्ये परिषेक, अवगाह व प्रदेह यांचा उपयोग करताना शीतवीर्यात्मक द्रव्यांचा व शीतक्वाथाचाच उपयोग प्रामुख्याने केला जातो. अनेक प्रकारचे बस्ति, विरेचन आणि क्षीरपान हे उपयुक्त उपक्रम आहेत. ग्रीष्म ऋतूतील उपयुक्त पित्तज मूत्रकृच्छ्रात करावी असेही सांगितलेले आहे. द्राक्षा, विदारी, इक्षुरस यांनी सिद्ध केलेले घृत बाह्य व ऋतुचर्या पित्तज मूत्रकृच्छ्रात करावी असेही सांगितलेले आहे. द्राक्षा, विदारी, इक्षुमूल, उशीर यांचा क्वाथ थंड करून मध अभ्यंतर स्नेहनासाठी उपयुक्त ठरते. शतावरी, काश, कुश, गोक्षुर, विदारी, इक्षुमूल, उशीर यांचा क्वाथ थंड करून मध व साखरेबरोबर देण्याने पित्तज मूत्रकृच्छ्र त्वरेने कमी होते. कमल, शृंगाटक, काकडीचे बी, द्राक्षा, पाषाणभेद यांनी सिद्ध केलेले जल शर्करायुक्त देणे लाभदायी ठरते.

औषधी कल्पांमध्ये चंद्रकला रस, कामदुहा, उशीरासव, चंदनासव, प्रवाळभस्म, गोक्षुरादि गुग्गुलु वापरतात. दारुहरिद्राजल, आमलकी स्वरस, तंडुलोदक वा मध यांचा अनुपानासाठी उपयोग केला जातो.

कफज मूत्रकृच्छ्र चिकित्सा :

'क्षारोष्णातीक्ष्णौषधमन्नपानं स्वेदो यवान्नं वमनं निरूहाः।

तक्रं सतिक्त्वौषधसिद्धतैलमभ्यंगपानं कफमूत्रकृच्छ्रे।।'- च.चि. २६/५२

कफज मूत्रकृच्छ्रासाठी क्षार, उष्ण, तीक्ष्ण औषधे, कटुरसाचे अन्नपान, स्वेद, वमन, निरूह बस्ति, तक्रसेवन व तक्रसेवने सिद्ध केलेल्या तैलाने अभ्यंग हे उपक्रम प्रामुख्याने केले जातात.

चंद्रप्रभा, गोक्षुरादि गुग्गुळु, पाषाणभेदादि क्वाथ, यक्क्षार, सूर्यक्षार, वज्रक्षार, दगडीबोर ही यावरील महत्त्वाची औषधे आहेत. अनुपानासाठी गोमूत्र, क्षारजल, मध वा कदली स्वरस यांचा वापर करणे इष्ट ठरते. आरग्वध, एला, करंज, कुटज, गुडूची यांनी सिद्ध केलेली यवागू मधाबरोबर देणे लाभदायी ठरते.

पुरीषज मूत्रकृच्छ्र चिकित्सा : यामध्ये सर्व प्रकारचे वातघ्न उपचार विशेषतः वातघ्न तैलाने अभ्यंग, निरूह, अनुवासन, गुदवर्ति, मुदुविरेचन इत्यादि उपक्रमांचा लाभ होतो. पुरीषाचे अनुलोमन झाल्याने मूत्रकृच्छ्रही आपोआप कमी होते. वातज मूत्रकृच्छ्राची चिकित्सा हीही उपयुक्त ठरते.

सान्निपातिक मूत्रकृच्छ्र चिकित्सा : दोषप्राबल्याचा विचार करून वमन, बस्ति वा विरेचन यांचा उपयोग करावा. तीनही दोष सारख्या प्रमाणात वाढले असतील तर प्रथम वाताची, नंतर पित्ताची व शेवटी कफाची चिकित्सा करावी. त्रिकटु, यक्क्षार, नागकेशर, अर्जुन, वंशलोचन यांचे बरोबर गोक्षुर अवलेह वापरावा. शतावरी क्वाथ किंवा बृहत्यादि क्वाथ हेही सान्निपातिक मूत्रकृच्छ्रामध्ये उपयुक्त ठरणारे कल्प आहेत.

शुक्रजन्य मूत्रकृच्छ्र चिकित्सा : शुक्रजन्य मूत्रकृच्छ्रामध्ये शिलाजतु वापरावे. दूध, साखर, तूप यांचेबरोबर शिलाजतुचे कल्प देणे उपयुक्त ठरते. शुक्राचे अनुलोमन योग्य प्रकारे व्हावे यासाठी अवगाह, अनुवासन बस्ति याबरोबरच दररोज मैथुन करणे युक्त ठरते. तृणपंचमूलासिद्ध घृत, बलाघृत, घृतयुक्त क्षीरपान व कार्पास, वासा, पाषाणभेद, लघुपंचमूळ इत्यादींचा क्वाथ हेही सर्व शुक्रज मूत्रकृच्छ्रामध्ये उपयुक्त ठरणारे काही कल्प आहेत.

अश्मरीजन्य मूत्रकृच्छ्र चिकित्सा : मूत्राश्मरीप्रमाणे चिकित्सा करावी.

अभिघातज मूत्रकृच्छ्र चिकित्सा : यामध्ये वातज आणि पित्तज मूत्रकृच्छ्राप्रमाणे उपचार प्रामुख्याने करावे लागतात. बस्तिप्रदेशी स्थानिक स्नेहन, स्वेदन उपयुक्त ठरते. आमलकी स्वरस, लोहभस्म, चंद्रप्रभा हे उपयुक्त ठरणारे काही प्रधान कल्प आहेत.

पथ्यापथ्य

जीर्णशाली, मुद्गयूष, पडवळ, तांदुळजा, भुईकोहळा, खजूर, मनुका, नारळ, आवळा, गोड ताजे ताक, गाईचे दूध-तूप-दही, जांगलमांस, विविध प्रकारचे फलरस व लिंबूपानक हे विशेष पथ्यकर आहेत.

विरुद्धाशन, विषमाशन, विदाहि-अम्ल असे अन्न, तळलेले पदार्थ, मद्य, मत्स्य, लवण, तांबूल, हिंग, सर्षप यांसारखे तीक्ष्ण व अभिष्यंदी पदार्थ हे अपथ्यकर असतात.

अतिव्यवाय, अतिश्रम, अश्वदि यानांतून प्रवास व मूत्रवेग विधारण हेही अपथ्यकर आहेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

मूत्रकृच्छ्र Painful Micturition or Dysuria

हा एक वस्तीशी संबंधित रोग आहे. यामध्ये मूत्राची उत्पत्ति योग्य प्रकारे होते. बस्ति मूत्राने परिपूर्ण असतो, रोग्याला मूत्रत्यागाची इच्छाही असते. परंतु मूत्रमार्गामध्ये अवरोध किंवा अन्य विकार यामुळे मूत्रप्रवृत्ति सकष्ट असते.

मूत्रकृच्छ्राच्या कारणांचे ३ विभागांत वर्गीकरण करता येते-

१. मूत्राशयगत कारण २. मूत्रप्रणालीगत कारण व ३. अन्य कारण.

१. मूत्राशयगत कारण - बस्तिगत अश्मरी, अर्बुद, मूत्राशय - कलाशोथ (Acute or chronic cystitis), फिरंग, व्योषापस्मार (Hysterical), मूत्रातील परम अम्लता (Hyperacidity of Urine), व सूत्रांकुर कृमि (Thread worms) चा उपसर्ग ही सर्व मूत्रकृच्छ्राची मूत्राशयगत कारणे होत.

२. मूत्रप्रणालीगत कारण - मूत्रप्रसेकशोथ (Urethritis) उपदंश (Gonorrhoea), मेढ्रमार्ग संकोच (Urethral stricture) या कारणांनी मूत्रमार्गात अवरोध येऊन मूत्रकृच्छ्र उत्पन्न होते.

३. अन्यकारण - पौरुष ग्रंथी वृद्धि (Prostatic enlargement) किंवा अर्श (Piles) यामुळे मूत्रकृच्छ्राची उत्पत्ति होताना दिसते. अनेक तीक्ष्ण वा तीव्र गुणांची औषधे किंवा खाद्य पदार्थ यांचा शरीराबाहेर होणारा विसर्ग मूत्राद्वारे होतो. यामुळेही मूत्रकृच्छ्रता येते. मद्याच्या तीक्ष्णगुणांमुळे मूत्रमार्गात दाह व मूत्रकृच्छ्रता उत्पन्न होत असते.

व्याख्या

'मूत्राघाते मूत्रं शोष्यते, प्रतिहन्यते वा।' - चक्रदत्त

मूत्राघात हा मूत्रवह स्रोतसाचा एक व्याधि असून यामध्ये मूत्राची उत्पत्ति कमी होते किंवा मूत्राला अवरोध उत्पन्न होत असतो.

मूत्रकृच्छ्र व मूत्राघात यामध्ये मोठा भेद आहे. मूत्रकृच्छ्रामध्ये मूत्राची उत्पत्ति अगदी प्राकृत असते, परंतु मूत्रत्यागाचे वेळी कृच्छ्रता- वेदना अधिक असते. अवरोधही त्यामानाने कमी असतो. याउलट मूत्राघातात वेदना-कृच्छ्रता कमी असते, परंतु मूत्रोत्पत्तिच योग्य प्रकारे होत नाही किंवा अवरोध फार मोठ्या प्रमाणात असतो.

प्रकार

मूत्राघाताचे १३ प्रकार सांगितलेले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे-
वातकुंडलिका, अष्टिला, वातबस्ति, मूत्रातीत, मूत्रजठर, मूत्रोत्संग, मूत्रक्षय, मूत्रग्रंथी, मूत्रशुक्र, उष्णवात, मूत्रसाद, विड्विघात व बस्तिकुंडल.

हेतू

'जायन्ते कुपितैर्दोषैर्मूत्राघातास्रयोदश।

प्रायो मूत्रविघाताद्यैर्वातकुण्डलिकादयः।।' - मा.नि./मूत्राघात/ १

मल, मूत्र, शुक्र आदि वेगांचे विधारण करणे, रूक्षादि पदार्थांचे अतिसेवन यांसारख्या कारणांनी प्रकुपित झालेले दोष-विशेषतः वात हा वातकुंडलिका आदि १३ मूत्राघातांची उत्पत्ति करतो. ज्या ज्या कारणांनी मूत्रवह स्रोतसात वैगुण्य वा दुष्टी उत्पन्न होऊ शकते त्या सर्व कारणांनी मूत्राघात निर्माण होऊ शकतो, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

सर्व १३ प्रकारच्या मूत्राघातांची कारणे, लक्षणं व चिकित्सा भिन्न असल्याने त्या सर्वांचा स्वतंत्र अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

१) वातकुंडलिका

१. 'रौक्षाद्वेगविघाताद्वा वायुर्बस्तौ सवेदनः।

मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः।।

मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्तते।

वातकुण्डलिकां तां तु व्याधि विघात्सुदारुणम्।।' - मा.नि./मूत्राघात/ १, ३

२. 'गतिसंगादुदावृत्तः स मूत्रस्थानमार्गयोः।

मूत्रस्य विगुणौ वायुर्भग्नव्याविद्धकुण्डली।।

मूत्रं विहन्ति संस्तम्भमंगौरववेष्टनैः।

तीव्ररुद्-मूत्रविट्संगैर्वातकुण्डलिकेति सा।।' - च.सि. १/४४-४५

रूक्ष पदार्थांचे अतिसेवन, मलमूत्रादिंचे वेगविधारण यामुळे विगुण झालेला वायु बस्तिगत होऊन मूत्रावरोध निर्माण करून, तेथे कुंडलाकार म्हणजेच वर्तुलाकार संचार करीत राहतो. यामुळे बस्तिप्रदेशी पीडा, मूत्रप्रवृत्तिचे वेळी प्रवाहणानंतर थोडी मूत्रप्रवृत्ति होते. अशा या व्याधीस वातकुंडलिका असे म्हटले जाते.

रूक्ष आदि पदार्थांचे सेवनाने सार्वदेहिक वातप्रकोप होतो तर वेगविधारणामुळे स्थानिक म्हणजे अपानाचा प्रकोप होतो. वातप्रकोपामुळेच मूत्रमार्ग वारंवार संकुचित होतो व त्यामुळेच मूत्रत्याग योग्य प्रकारे होऊ शकत नाही. संकोच थोडा कमी झाल्यास अल्प प्रमाणात मूत्रप्रवृत्ति होऊ लागते.

चिकित्सा : अभ्यंग, अवगाहस्वेद, निरूह- अनुवासन बस्ति या उपक्रमांनी वातानुलोमन घडते.

स्नेहयुक्त उत्तरबस्तीचाही उपयोग चांगल्या प्रकारे होतो. अभ्यंतर स्नेहात अवपीडक घृत वापरणे इष्ट ठरते. वातानुलोमनाची क्रिया योग्य व्हावी या दृष्टीने विषतिंदूक वटी, नवजीवनरस यासारख्या कारस्कराच्या कल्पांचा प्रामुख्याने वापर केला जातो. शिलाजतु, भल्लातक, त्रिवंग, रौप्य, गोक्षुर ही उपयुक्त ठरणारी आणखी काही महत्त्वाची औषधे आहेत. अन्य औषधी कल्पात चंद्रप्रभा, वसंत कुसुमाकर, गोक्षुरादि गुग्गुलु, वरुणादि काढा यांचाही चांगला उपयोग होतो.

२) अष्ठिला

'आध्मापयन्बस्तिगुदं रुद्ध्वा वायुश्चलोन्नताम्।

कुयतीव्रातिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम्।।'- मा.नि./मूत्राघात/४

बस्तिप्रदेशी प्रकुपित झालेला वायु बस्ति आणि गुदभागी आध्मान उत्पन्न करतो. मूत्राशय आणि मलाशय यांचा अवरोध होऊन त्याठिकाणी तीव्र वेदना, वातसंचय, मूत्रावरोध आणि अल्पमूत्रप्रवृत्ति अशी लक्षणे उत्पन्न होतात. बस्तिमुखाच्या ठिकाणी अष्ठिलेप्रमाणे कठीण, दगडाप्रमाणे भासमान होणारी चल व उन्नत अशी ग्रंथी उत्पन्न होते. अशा या ग्रंथीला मूत्राष्ठिला असे म्हटले जाते.

काही विद्वानांचे मते मूत्राष्ठिला या शब्दाने पौरुषग्रंथी वाढणे असा अर्थ करावा असे सांगितले जाते. परंतु पौरुष ग्रंथी वाढली असता तीव्रपीडा असत नाही. शिवाय ती अचल अशा स्वरूपात असते. तेव्हा मूत्राष्ठिला म्हणजे पौरुष ग्रंथी वाढणे हा अर्थ योग्य वाटत नाही.

चिकित्सा : वातकुंडलिकेप्रमाणेच यातही चिकित्सा करावी.

३) वातबस्ति

१. **'वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः।**

निरुणाद्धि मुखं तस्य बस्तेर्बस्तिगतोऽनिलः।।

मूत्रसंगो भवेत्तेन बस्तिकुक्षिनिपीडितः।

वातबस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः।।'- मा.नि./मूत्राघात/५ - ६

२. **'मूत्रं धारयतो बस्तौ वायुः कृद्धो विधारणात्।**

मूत्ररोधार्ति कण्डूभिर्वातबस्तिः स उच्यते।।'- च.सि. ९/४३

वेगविधारण हेच यातीलही महत्त्वाचे कारण आहे. त्याचबरोबर रूक्ष आहारविहार, वार्धक्य किंवा आघातादि कारणानी प्रकुपित झालेला वायु बस्तीच्या मुखाचे ठिकाणी साद व व्यास ही अवस्था उत्पन्न करतो. यामुळे मूत्रप्रवृत्ति पूर्णपणे अवरुद्ध होते. बस्तीत मूत्र साचत राहते. या मूत्रसंचयाने बस्ति आणि कुक्षीप्रदेश यात तीव्रवेदना होतात.

हा व्याधि कष्टसाध्य आहे.

चिकित्सा : अपानाच्या अनुलोमनासाठी स्नेहन, स्थानिक स्वेदन, अवगाह स्वेद, निरूह, अनुवासन व उत्तरबस्ति प्रयोग हे सर्व अपेक्षित असते. वातकुंडलिकेप्रमाणेच चिकित्सा यातही करावी लागते.

४) मूत्रातीत

१. **'चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते।**

मेहमानस्य मंद वा मूत्रातीतः स उच्यते।।'- मा.नि./मूत्राघात/७.

२. **'वेगं संधार्य मूत्रस्य यो भूयः स्रष्टुमिच्छति।**

तस्य नाशयेति यदि वा कथंचित्संप्रवर्तते।।

प्रवाहतो मंदरुजमल्पामल्पं पुनःपुनः।

मूत्रातीतं तु तं विद्यान्मूत्रवेगविधातजम्।।'- सु.उ.५८/११,१२

मूत्राचा वेग आला असताना बघच वेळ त्याचे धारण केल्याने बरितप्रदेशी साद उत्पन्न होतो. यामुळे बऱ्याच कालानंतर मूत्रोत्सर्गासाठी व्यक्तित प्रवृत्त झाली असता त्यास कुऱ्बूनही बऱ्याच कालपर्यंत मूत्रप्रवृत्ति होत नाही व झालीच तर फार हळूहळू, थोडी थोडी होत राहते. या वेळी मंद वेदना असते, अशा या व्याधीस मूत्रातीत असे म्हणतात.

चिकित्सा : स्थानिक स्नेहन व स्वेदन विशेषतः तापस्वेद व अवगाह यांचा चांगला उपयोग होतो. अन्य सर्व चिकित्सा ही वातकुंडलिवेगप्रमाणेच करावी.

५) मूत्रजठर

'मूत्रस्य वेगोऽभिहते तदुदावर्तहेतुकः।

अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद् भृशम्।।

नाभेरधस्ताध्यानं जनयेत्तीव्रवेदनम्।

तन्मूत्रजठरं विद्यादधोबस्तिनिरोधनम्।।'- मा.नि./मूत्राघात/९

मूत्रावेगाचे विधारण केल्यामुळे निर्माण झालेल्या उदावर्तामुळे बस्तिश्रित अपान वायु प्रकुपित होऊन मूत्रावरोध उत्पन्न करतो. मूत्रपूर्ण बस्ति अधिक विस्तृत होत जातो. त्यामुळे बरितप्रदेशी उत्सेध हे लक्षण आढळते. या रोगात मूत्राची उत्पत्ति योग्य प्रकारे होत असूनही मूत्राचा पूर्ण अवरोध झालेला असतो असे दिसते. नाभीच्या अर्धभागी तीव्र वेदना हे यातील आणखी एक प्रधान लक्षण आहे.

चिकित्सा : सुरुवातीस बस्तिप्रदेशी स्थानिक स्नेहन करून तापस्वेद द्यावा. अवगाह स्वेदाचाही चांगला उपयोग होतो. स्नेहन,स्वेदना नंतर दशमूलववाश्वाचा निरूह बस्ति दिल्याने अपान वायूस अनुलोम गती प्राप्त होऊन अवरोध दूर होत असतो. बरील सर्व उपचार करूनही जर मूत्रप्रवृत्ति झाली नाही तर मूत्रशलाका घालून मूत्रनिर्हरण करणे आवश्यक ठरते.

६) मूत्रोत्संग

'बस्तौ वाऽप्यथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः।

मूत्रं प्रवृत्तं सज्जेत सरक्तं वा प्रवाहतः।।

स्त्रवेच्छनैरत्यामल्पं सरुजं वाऽथ नीरुजम्।

विगुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्संगसंज्ञितः।।'- मा.नि./मूत्राघात/१०,११

या व्याधीत मूत्रप्रवृत्ति करते वेळी बस्तीतून मूत्र बाहेर पडूनही मेढूनाल किंवा मेढूमणि याठिकाणी त्याचा अवरोध होतो. फार जोर केल्यास रक्तयुक्त व थोडी थोडी मूत्रप्रवृत्ति होते, पण वेदना मात्र फारशा असत नाहीत. विगुण वातजनित अशा या व्याधीस मूत्रोत्संग असे म्हणतात.

चिकित्सा : स्नेहन, स्वेदन, निरूह यांचा प्रयोग, मूत्रशलाकेचे सहाय्याने अवरोध दूर करणे या उपायाबरोबरच वातकुंडलिकेवरील अन्य सर्व उपचार येथेही करावे लागतात.

७) मूत्रक्षय

'रुक्षस्य क्लान्तदेहस्य बस्तिस्थौ पित्तमारुतौ।

मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम्।।'- मा.नि./मूत्राघात/१२

वातप्रकोपक आहारविहार, रुक्ष प्रकृति किंवा कोणत्याही रोगामुळे शरीर क्षीणता उत्पन्न झाली असताना बस्तिप्रदेशी पित्त व वायु प्रकुपित होऊन मूत्रक्षय उत्पन्न करतात. मूत्र उत्पन्नच होत नाही. बस्तिप्रदेशी दाह, वेदना या लक्षणांबरोबरच सार्वदेहिक दाह व पीडा ही लक्षणेही उत्पन्न होतात.

या अवस्थेत मूत्रोत्पत्तीच होत नसल्याने वा अगदी कमी होत असल्याने बस्ति रिक्त असतो. मूत्रत्यागाची इच्छा होते, परंतु बस्तीत मूत्रच नसल्याने रिक्त बस्तीत दाह व पीडा ही लक्षणे उत्पन्न होतात.

हा व्याधि अत्यंत कष्टसाध्य वा असाध्य असून शोथ हा उपद्रव अनेक वेळा आढळतो.

चिकित्सा : मूत्राची उत्पत्ति व्हावी यासाठी वृक्कप्रदेशी स्नेहन व तापस्वेद यांचा प्रयोग केला जातो. अवगाह स्वेदही लाभदायी ठरतो. तुणपंचमूल फ्रॉट, नारळाचे पाणी, लिंबू पानक, दह्याची निवळ, लाजमंड यांसारख्या द्रवद्रव्यांचा उपयोग औषधात व पानासाठी केला जातो. गोमूत्र हेही मूत्रल म्हणून या अवस्थेत उपयुक्त ठरते. गोमूत्र हरितकीचाही याच दृष्टीने उपयोग होतो. शिलाजतु किंवा चंद्रप्रभा, हेमशिलाजतु यांसारखे शिलाजतुचे कल्पही विशेष उपयुक्त ठरतात. विविध प्रकारचे क्षार- विशेषतः सूर्यक्षार मूत्रल म्हणून वापरतात. गोक्षुर हेही या अवस्थेत उपयुक्त ठरणारे आणखी एक मूत्रल द्रव्य होय.

मूत्राची उत्पत्ति अधिक प्रमाणात व्हावी, यासाठी अधिक चांगला, खात्रीशीर उपाय म्हणजे बकन्याच्या पक्वाशयापासून बनविलेले सूप (वजेडीचे सूप) घेणे हा होय. यासाठी पक्वाशयाचा साधारणतः १० सेंटिमिटरचा तुकडा घेऊन त्याचे बारीक तुकडे करून त्याचे सूप बनवावे व ते रुग्णास प्यावयास द्यावे. या पक्वाशयाच्या सूपाचा मूत्रल म्हणून कसा उपयोग होतो याचे विवेचन कफजराथ प्रकरणात केलेले असून ते तेथे पहावे.

८) मूत्रग्रंथी

१. 'अन्नर्वास्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत्।

अश्मरीतुल्यरुग्रन्थिमूत्रग्रन्थिः स उच्यते।।' - मा.नि./मूत्राघात/१३

२. 'रक्तं वातकफाद् दुष्टं बस्तिद्वारे सुदारुणम्।

ग्रथिं कुर्यात् सकृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृतम्।

अश्मरीसमशूलं तं मूत्रग्रन्थिं प्रचक्षते।।' - च.सि.९/४६

वस्तिमुखाच्या आत अकस्मात अश्मरीसमान स्थिर, अल्पवेदना असणारी, वृत्त, आकाराने लहान अशी ग्रंथी उत्पन्न होते. त्यामुळे मूत्रप्रवृत्ति अडखळत होऊ लागते अशा या व्याधीस मूत्रग्रंथी असे म्हटले जाते.

चरकांनी मूत्रग्रंथी या व्याधीत वात, कफ व रक्त यांची दुष्टी प्रामुख्याने सांगितलेली आहे.

चिकित्सा : विविध प्रकारचे क्षार वापरले जातात. वज्रक्षार, यवक्षार, सूर्यक्षार यांनी युक्त क्षारजल उपयुक्त ठरते. शक्कराने ग्रंथी निर्हरण करणे हा यातील प्रधान उपचार आहे.

९) मूत्रशुक्र

'मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धतम्।

स्थानाच्चतुं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्तते।

भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते।।' - मा.नि./मूत्राघात/१४

मूत्रवेग आला असताना मूत्रत्याग न करता स्त्रीसंभोग केल्याने पुरुषात वातप्रकोप होतो. आपल्या स्थानातून च्युत झालेले शुक्र अवरुद्ध होऊन मूत्रत्यागापूर्वी किंवा पश्चात बाहेर पडते. त्यामुळे मूत्रप्रवृत्ति ही चुन्याचे पाणी किंवा भस्मोदकाच्या वर्णाची येते. यासच मूत्रशुक्र असे म्हणतात.

चिकित्सा : वंग, त्रिवंग, सुवर्णराजवंगेश्वर आदि वंगाचे कल्प या अवस्थेत उपयुक्त ठरतात. चंद्रप्रभा, गोक्षुरादि गुग्गुलु, पुनर्नवादि काढा, सारिवाद्यासव हेही उपयुक्त कल्प आहेत.

१०) उष्णावात

'व्यायामाध्वातपैः पित्तं बस्तिं प्राप्यनिलान्वितम्।

बस्तिं मेढ्रं गुदं चैव प्रदहेत्त्रावयेदधः।।

मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा।

कृच्छ्रात्पुनः पुनर्जन्तो रुष्णावातं बृवन्ति तम्।।' - मा.नि./मूत्राघात/१५, १६

अधिक व्यायाम, पायी अधिक प्रवास, उन्हात हिंडणे इत्यादि कारणांनी प्रकुपित वायु आणि पित्त बस्तीमध्ये स्थित होऊन बस्ति, मेढ्र व गुद प्रदेशी दाह व शूल निर्माण करतात. मूत्रप्रवृत्ति ही हारिद्र वर्णाची व रक्तमिश्रित होते. काही वेळा

मूत्रमार्गांतून केवळ रक्तस्राव होतो. पुनःपुन्हा व अत्यंत कष्टाने मूत्रप्रवृत्ति होत असते.

चिकित्सा : उष्णवातामध्ये सर्व प्रकारचे शीतोपचार आवश्यक असतात. मधुर, तिक्तरसाची, मूत्रल द्रव्ये औषधात वापरली जातात. शीत अवगाहाचा वापर केला जातो. उशीर, आमलकी, मुसळी, एला, द्राक्षा, नागकेशर, कमलपत्र, कापूर, चंदन, यष्टिमधु, गोक्षुर, शतावरी, काकडशिंंगी इत्यादींचे चूर्ण, त्याच्या दुप्पट घृत व शर्करा घालून १-१ चमचा वारंवार दिल्याने लाभ होतो.

धान्यक, उशीर, चंदन, गोक्षुर यांच्या मिश्रणाला कदली स्वरसाच्या भावना देऊन वनविले जाणारे मूत्रल चूर्ण हेही या अवस्थेत उपयुक्त ठरते. उशीरासव, चंदनासव, सारिवाद्यासव, गोक्षुरादि गुग्गुलु, चंद्रप्रभा, चंद्रकला हे उपयुक्त ठरणारे काही महत्त्वाचे कल्प होत. औषधी द्रव्यांना अनुपानासाठी तांदूळाचे धुवण व धन्याजिन्याचे पाणी वापरल्यास अधिक चांगला व लवकर फायदा होतो.

११) मूत्रसाद

१. 'पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येऽनिलेन चेत्।
कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं श्वेतं रक्तं घनं सृजेत्॥
सदाहं रोचनाशंखचूर्णवर्णं भवेत्तु तत्।
शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति तम्॥' - मा.नि./मूत्राघात/१७, १८
२. 'विशदं पीतकं मूत्रं सदाहं बहलं तथा।
शुष्कं भवति यच्चपि रोचनाचूर्णसन्निभम्॥
मूत्रौकसादं तं विद्याद्रोगं पित्तकृतं बुधः।
पिच्छलं संहतं श्वेतं तथा कृच्छ्रप्रवर्तनम्॥
शुष्कं भवति यच्चपि शंखचूर्णप्रपाण्डुरम्।
मूत्रौकसादं तं विद्यादामयं द्वादशं कफात्॥' - सु.उ.५८/२० ते २६

जेव्हा पित्त आणि कफ दोन्हीही स्वतंत्रपणे किंवा एकत्रितपणे, प्रकुपित वायूशी संबद्ध होऊन मूत्रवहस्तोतसाची दुष्टी उत्पन्न करतात त्यावेळी मूत्रसाद नावाचा व्याधि उत्पन्न होतो. रोगी कष्टाने पीत, रक्त किंवा श्वेत, घन, दाहयुक्त, गौरोचन किंवा शंखभस्माप्रमाणे दिसणारी, अल्पजलयुक्त आणि सर्व दोषांच्या वर्णांनी युक्त अशी मूत्रप्रवृत्ति वारंवार करतो.

मूत्र वाळल्यानंतर पित्ताधिक्य असेल तर गौरोचनासारखा तर कफाधिक्य असताना पांढरे, शंखभस्म कालवलेल्या पाण्याप्रमाणे डाग पडतात. सन्निपातामध्ये निरनिराळे रंग दिसतात.

मूत्रप्रवृत्तीचे वेळी दाह, वेदना व मूत्रघनता ही लक्षणे या रोगात प्रामुख्याने आढळतात.

चिकित्सा : गोक्षुर क्वाथामध्ये शिलाजतु, गुग्गुलु घालून त्याचा प्रयोग करावा. किंवा त्रिफळा क्वाथ सैधवयुक्त वापरावा. हरितक्यादिक्वाथ, चंदनासव, उशीरासव इत्यादि शीतप्रधान द्रव्यांचा वापर पित्तप्रधान मूत्रसादात करावा. कफप्रधान मूत्रसाद असताना चंद्रप्रभा व गोक्षुरादि गुग्गुलु यांचा मुख्यतः वापर करावा.

१२) विड्विघात

'रुक्षदुर्बलयोवतिनोदावृत्तं शकृद्यदा।

मूत्रस्रोतोऽनुपद्येत विट्संसृष्टं तदा नरः॥

विड्विघातं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विड्विघातं विनिर्दिशेत्॥' - मा.नि./मूत्राघात/१९, २०

रुक्ष, दुर्बल मुन्याचा मल जेव्हा वायूने आवृत्त होतो आणि मूत्रमार्गात पोहोचतो, त्यावेळी मूत्रप्रवृत्ति ही मलयुक्त किंवा मलमययुक्त असते, मूत्राचे प्रमाण कमी असते व मूत्रप्रवृत्ति सशूल असते. या अवस्थेस विड्विघात असे म्हटले जाते.

मूत्रमार्ग आणि गुद यामध्ये नाडीव्रण उत्पन्न होणे अशी ही अवस्था आहे.

चिकित्सा : या व्याधीत शस्त्रकर्माची आवश्यकता असते.

'द्वुताध्वलंघनायासैरभिघातात्प्रपीडनात्।
स्वस्थानाद्वास्तिरुद्वृत्तः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत्॥
शूलस्पन्दनदाहार्तो बिन्दुं बिन्दुं स्रवत्यपि।
पीडितस्तु सृजेद्धारं संस्तम्भोद्वेष्टनार्तिमान्॥
बस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविषोपमम्।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिभिः॥'- मा.नि./मूत्राघात/२१ ते २३

फार भरभर चालणे, उड्या मारणे, अधिक परिश्रम, बस्ति प्रदेशी आघात व पीडन होणे इत्यादि कारणांनी बस्ति आपले स्थान सोडून ऊर्ध्वभागी जातो आणि गर्भसमान शोथ किंवा उत्सेध यांची प्रचिती येते. या अवस्थेमध्ये बस्तिप्रदेशी शूल, स्पंदन तथा दाह ही लक्षणे असतात. मूत्रप्रवृत्ति थेंब थेंब होते, परंतु बस्तिप्रदेशी पीडन केल्यास मूत्राची धारा येते. सर्व शरीरामध्ये स्तंभ, अरति आणि पीडा ही लक्षणे असतात. अशा या व्याधीला बस्तिकुंडल म्हटले जाते.

बस्ति ज्यांनी घटित आहे त्या स्नायूंचे संहनन नष्ट झाल्याने स्नायुशैथिल्य येते व त्यामुळे ही अवस्था प्राप्त होते.

हा व्याधि असाध्य आहे. साधारण बुद्धीची व्यक्ति याची चिकित्सा करू शकत नाही. म्हणूनच हा व्याधि शस्त्र, विष किंवा विषात बुडविलेल्या शस्त्रापेक्षाही भयंकर आहे, असे या व्याधीचे वर्णन मिळते.

बस्तिकुंडलाचे दोषभेदाने काही प्रकार केले जातात. या रोगात जेव्हा पित्ताचा अनुबंध असतो तेव्हा दाह, शूल, पीतवर्णता ही प्रमुख लक्षणे असतात. कफानुबंध असताना शरीरगौरव, शोथ याचबरोबर मूत्र घन, श्वेत असते, पित्ताचे प्राबल्य असताना किंवा कफाने मूत्रमार्गाचा पूर्ण अवरोध झाल्यावर रोग असाध्य बनतो. जर मूत्रमार्ग पूर्ण बंद झाला नसेल तर हा व्याधि अतिकष्टाने साध्य होऊ शकतो. केवळ वातप्रकोपजन्य बस्तिकुंडल मात्र नेहमीच असाध्य असतो.

चिकित्सा : या रोगात चिकित्सा जी करावयाची ती प्रत्याख्येय याच स्वरूपाची असते. अनैच्छिक स्नायूंना पुन्हा संहनन प्राप्त करून देण्यासाठी कारस्कर हा महत्त्वाचा कल्प आहे. शुद्ध कारस्कर ३० मि.ग्रॅ. किंवा कारस्कराचे विषतिंदूक वटी सारखे कल्प घृत या अनुपानाबरोबर वापरणे लाभदायी ठरते. मक्याच्या कणसावरील केस जाळून त्याची तयार होणारी मशी ही बस्तिकुंडलासाठी अत्युत्तम असून ती बरेच वेळा व्याधिप्रत्यनिक म्हणून वापरली जाते. ही मशी २५० मि.ग्रॅ. दिवसातून ६ वेळा मधाबरोबर देण्याने अपेक्षित लाभ त्वरेने मिळतो.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

मूत्राघात- Obstructed Micturition

मूत्राघाताचे जे १३ प्रकार केले जातात, त्या सर्वांचेच अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार विवेचन करणे कठीण आहे. उदा. यातील अठिला व मूत्रशुक्र या मूत्राघात प्रकारांना अर्वाचिन वैद्यक शास्त्रानुसार कोणते नाव द्यावे हे सांगणे अशक्यप्राय आहे. मूत्राघात म्हणजे Obstructed Micturition असे हे संक्षेपाने म्हणता येईल. तुलनात्मक विचार करता प्रत्येक प्रकाराचा स्वतंत्रपणे विचार करावयास हवा.

१. वातकुंडलिका - Spasmodic Stricture : या अवस्थेमध्ये बस्तिमुखप्रदेशी असणाऱ्या पेशी (Sphincters of the bladder) मधून मधून अचानक संकुचित होतात व त्यामुळे मूत्रप्रवृत्ति होऊ शकत नाही. बस्तिप्रदेशी पीडा हे लक्षण आढळते. संकोच (Spasm) कमी झाल्यावर थोड्या थोड्या प्रमाणात मूत्रत्याग होऊ लागतो.

२. अठिला : काही विद्वानांच्या मते प्रवृद्ध पौरुषग्रंथी (Enlarged Prostate) असा याचा अर्थ केला जातो. परंतु हे मत योग्य वाटत नाही. मूत्राघातातील अठिलेचे वर्णन करताना जी चल असते असे सांगितलेले आहे. याउलट पौरुषग्रंथी ही नेहमी अचल स्थिर असते. शिवाय पौरुषग्रंथी वाढली तरी ती उदरभागातून कधीच दर्शनगम्य असत नाही. केवळ गुदपरीक्षणाद्वारेच पौरुषग्रंथीवृद्धि जाणता येते.

३. वातबस्ति : या अवस्थेत पूर्ण मूत्रावरोध असतो यास Retention of Urine असे म्हटले जाते.

४. **मूत्रातीत** : अर्वाचिन परिभाषेत यास Partial Retention of Urine किंवा Incontinence of Urine म्हणता येते.
५. **मूत्रजठर** : यामध्ये मूत्रसंचयामुळे बस्तीचा आकार वाढतो. Distended Bladder असे या अवस्थेस म्हणता येते.
६. **मूत्रोत्संग** : ही अवस्था Stricture urethra शी साम्य दाखविणारी आहे.
७. **मूत्रक्षय** : या अवस्थेत मूत्राची उत्पत्ति होत नाही किंवा अत्यल्प प्रमाणात होते. रिक्त बस्तिप्रदेशी दाह व पीडा ही लक्षणे आढळतात. या अवस्थेस Anuria किंवा Suppression of Urine असे म्हटले जाते. तीव्र वृक्कशोथ (Acute Nephritis) मध्ये हे लक्षण विशेषत्वाने आढळते.
८. **मूत्रग्रंथि** : Tumour of the bladder किंवा Enlarged prostate या दोहोंचाही समावेश मूत्रग्रंथीमध्ये होऊ शकतो.
९. **मूत्रशुक्र** : अर्वाचिन दृष्टिकोनातून या अवस्थेचे विवेचन करणे कठीण आहे.
१०. **उष्णवात** : मूत्राशयकलाशोथ (Cystitis) किंवा मूत्रप्रसेक शोथ (Urethritis) यामुळे ही अवस्था प्राप्त होते. Gonococci च्या उपसर्गानेही हा व्याधि उत्पन्न होऊ शकतो.
११. **मूत्रसाद** : अर्वाचिन दृष्टिकोनातून पाहता या अवस्थेस Concentrated and Scanty urination असे म्हणता येईल. यामध्ये मूत्र सांद्र, पीत वर्णाचे असून त्याचे प्रमाण अत्यल्प असते.
१२. **विड्विघात** : गुद व मूत्राशय यामध्ये उत्पन्न होणारा नाडीव्रण यात असतो. Recto-Vesicular fistula असे यास म्हटले जाते.
१३. **बस्तिकुंडल** : या अवस्थेस Atonic condition of the bladder असे म्हणता येईल. यामध्ये मूत्रप्रवृत्ति थेंब थेंब होते. परंतु बस्तिप्रदेशी पीडन केले असता मूत्रप्रवृत्ति चांगली होते.

□□□

मूत्राशमरी

व्याख्या

'तुल्यतामश्मना यान्ति तस्मात्तामश्मरी विदुः।'

मूत्राशमरीचे स्वरूप लहान आकाराच्या दगडाप्रमाणे असल्यानेच त्यांना अश्मरी हे नाव प्राप्त झाले आहे.

मूत्राशमरी ही वृक्क, गविनी, बस्ति तथा पुढील मार्ग यांपैकी कोठेही व्यक्त होऊ शकते. वस्तुतः शरीरात पित्ताशय किंवा अन्य ठिकाणीही अश्मरीची उत्पत्ति होऊ शकते. त्याठिकाणी निर्माण होणाऱ्या अश्मरीची संप्राप्तीही मूत्राशमरी प्रमाणेच असते, असे समजण्यास प्रत्यवाय नाही.

प्रकार

'वातपित्तकफैस्तिस्त्रुथुर्थी शुक्रजाऽपरा।'

प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्मर्यः स्युर्यमोपमाः।।'

वातज, पित्तज, कफज आणि शुक्रज असे अश्मरीचे ४ प्रकार असतात. प्रायः सर्व प्रकारच्या अश्मरीमध्ये कफ हा समवायी कारण या रूपात राहतो. अश्मरीची चिकित्सा योग्य प्रकारे केली गेली नाही तर ती यमोपमा म्हणजेच मारक ठरते असे वर्णन केले जाते.

हेतू

'त्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः।' - सु.नि. ३/४

शोधनाची जरूरी असूनही शोधनोपचार न करणे व नित्य अपथ्य करणे अशी अश्मरीची कारणे दिलेली आहेत. यापेक्षा अधिक कारणांचा उल्लेख मिळत नाही. परंतु सर्वच अश्मरीमध्ये कफदुष्टी अवश्यमेव असल्याने कफकारक आहारविहार हे अश्मरीचे हेतू आहेत असे म्हटले आहे. लहान बालकामध्ये या प्रकारचा कफकार आहारविहार असल्यानेच त्यांचेमध्ये अश्मरीचे प्रमाण तुलनात्मक दृष्ट्या पाहता अधिक आहे असे जाणवते. सुश्रुतानीही असेच विवेचन केलेले आहे. ते म्हणतात-

'प्रायेणैतस्त्रिःश्रयोऽश्मर्यो दिवास्वप्नसमशनमध्यशनशीतस्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वाद्दिशेषेण बालानां भवति।।'

- सु.नि. ३/११

सामान्यतः दोषज म्हणजेच वातज, पित्तज व कफज या तीन प्रकारच्या अश्मरी लहान मुलांना अधिक होतात. कारण दिवसा झोपणे, समशन, अध्यशन, शीत-स्निग्ध-गुरु-मधुर असे पदार्थ मुलांना आवडतात व साहजिकच त्यांचेकडून त्यांचे सेवन केले जाते. यामुळे कफप्रकोप होऊन अश्मरी उत्पन्न होतात. हारिताने माता व पिता यातील बीजदोषांमुळे अश्मरी संभवतात असेही एक कारण दिलेले आहे.

संप्राप्ति

'विशोषयद्वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं स पित्तं पवनः कफं वा।'

यदा तदाश्मर्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः।।' - च.चि. २६/३६

'एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपि वा।'

मूत्रयुक्तमुपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम्।।

अप्सु स्वच्छास्वपि यथा निषिक्तासु नवे घटे।

कालांतरेण पंकः स्यादश्मरीसंभवस्तथा।।

संहन्यापो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः।

तद्वद्वलासं बस्तिस्थपूष्पा संहन्ति सानिलः।।' - सु.नि.३/२४ ते २७

जेव्हा वायु हा बस्तिगत शुक्र, मूत्र, पित्त किंवा कफ यांची दुष्टी करून त्यांच्या ठिकाणी शुष्कता उत्पन्न करतो, त्यावेळी क्रमशः हळूहळू अश्मरीची उत्पत्ति होऊ लागते. गाईच्या पिताशयात ज्याप्रमाणे पित्त शुष्क झाल्याने गोरोचन उत्पन्न होते, त्याचप्रमाणे येथेही घडते असे स्पष्टीकरण चरकाचार्यांनी केलेले आहे.

सर्वच अश्मरी या त्रिदोषजन्य असतात, परंतु दोषोल्बणतेनुसार याचे वातज, पित्तज, कफज इत्यादि प्रकार केले जातात. मूत्रातील तरलता कमी होऊन घनता अधिक वाढणे ही अश्मरीच्या संप्राप्तीमधील प्रमुख घटना आहे, असे आपणास म्हणता येईल. मूत्रवेगाचे धारण करणे आणि बस्तीमध्ये मूत्राची अधिक काल संचिती होणे यामुळे अश्मरी उत्पन्न होतात असे म्हणता येईल.

मूत्राश्मरी संप्राप्ति

वातप्रकोप

वायु बस्तिगत

शुक्र, मूत्र, पित्त किंवा कफ यांची दुष्टी

शुष्कता

अश्मरी

मूत्रवेगाचे धारण

बस्तीमध्ये मूत्राची

अधिक काळ संचिती

मूत्रातील तरलता

कमी होऊन घनता

अधिक वाढणे

सर्व अश्मरीमध्ये कफाचे प्राधान्य असते. कफपित्ताचे स्वरूप प्राकृत अवस्थेत पूर्णपणे घन नसताना त्यांचेमुळे घनत्व कसे प्राप्त होते अशा शंका येऊ शकेल. त्याचे निराकरण सुश्रुतानी दोन उदाहरणे घेऊन केलेले आहे. ते म्हणतात की एखाद्या नवीन पाण्याच्या घटामध्ये अगदी स्वच्छ पाणी भरले तरी कालांतराने तळाशी गाळ जमलेला दिसतो तसेच अश्मरीबाबतही घडते. किंवा आकाशातील ढगातून पडणारे पावसाचे पाणी वायु व विद्युल्लता यांच्यामुळे घनीभूत होऊन त्यांच्या गारा बनतात, तसे अश्मरीबाबत घडते.

वरील सर्व संप्राप्ति ही दोषज अश्मरी बाबतची आहे. शुक्रज अश्मरीची संप्राप्ति त्या अश्मरीचा वेगळा अभ्यास करताना स्वतंत्रपणे पाहता येईल.

पूर्वरूपे

.....अथासां पूर्वलक्षणम्।

बस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिरुक्।।

मूत्रे बस्तसगन्धत्वं मूत्रकृच्छ्रं ज्वरोऽरुचिः।।' - मा.नि./अश्मरी/३

बस्तिप्रदेशी आध्मान तसेच बस्तिप्रदेश व त्याचेजवळील उदरप्रदेशात तीव्र वेदना, मूत्राला मेंढीच्या मूत्राप्रमाणे अतिदुर्गंध असणे. मूत्रकृच्छ्रता, ज्वर, अरुचि ही अश्मरीची पूर्वरूपे आहेत.

सामान्य लक्षणे

१. 'कदम्बपुष्पाकृतिरश्मतुल्या श्लक्षणा त्रिपुट्यप्यथवापि मृद्धी।

मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रूध्वा मूत्रं रुजं तस्य करोति बस्तौ।।

ससीवनीमेहनबस्तिशूलं विशीर्णधारं च करोति मूत्रम्।

मृद्गाति मेढ्रं स तु वेदनातो मुहुः शकृन्मुंचति मेहते च।।' - च.चि. २६/३५, ३६

२. 'सामान्यलिंगं रुद्धनाभिसेवनीबस्तिमूर्धसु।
विशीर्णधारं मूत्रं स्यात्तया मार्गं निरोधिते।।

तद्व्यपायात्सुखं मेहेदच्छं गोमेदकोपमम्।

तत्संक्षोभात्क्षते सास्त्रमायासाच्चातिरुग्भवेत्।।' - मा.नि./अश्मरी/४, ५

नाभी, सेवनी, वृषण तथा गुदाचा मध्यभाग, बस्तिशीर याठिकाणी पीडा असणे, अश्मरीमुळे मूत्राचा मार्ग अवरुद्ध झाल्याने मूत्राची धारा विशीर्ण होणे, म्हणजेच एका ऐवजी अनेक धारा येऊ लागणे व्ही लक्षणे असतात. मूत्रमार्गातून अश्मरी निघून गेल्यानंतर ही धारा सरळ होते. मूत्रप्रवृत्ति स्वच्छ किंवा गोमेद वर्णी (आरक्तवर्णी) होते. अश्मरीमुळे मूत्रमार्गात झालेल्या आघाताने काही वेळा मूत्रमार्गात क्षत निर्माण होऊन मूत्रप्रवृत्ती सरक्त असते. मूत्रमार्गामध्ये अश्मरीने अवरोध झाला असताना बलपूर्वक मूत्रत्यागाचा प्रयत्न केल्यास वेदना अधिक वाढते, भयंकर पीडा उत्पन्न होते.

विशेष लक्षणे

वातज अश्मरी :

'तत्र वाताद् भृशं चार्तो दन्तान् खादपि वेपते।

गृह्णाति मेहनं नाभिं पीडयत्यनिशं क्वणन्।।

सानिलं मुंचति शकृन्मुहुर्मैहति बिन्दुशः।

श्यावारुणाऽश्मरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव।।' - मा.नि./अश्मरी/६, ७

वातज अश्मरीमध्ये अत्यंत पीडा असते. या वेदनांमुळे रोगी सारखा कण्हत असतो. तो दात-ओठ खातो, कंपायमान होतो, रोगी मूत्रेंद्रिय (मेदू) वारंवार हातात पकडतो, कण्हतो, नाभीप्रदेशी पीडन करतो. रुग्णाला वारंवार मलत्याग होतो, अपानवायूचे गुदावाटे अधिक निःसरण होते, पण मूत्रप्रवृत्ति मात्र वारंवार थेंब थेंब होत राहते.

वातज अश्मरी धूसर वर्णाची असून यावर अनेक काटे दिसून येतात. चरकानी ही अश्मरी कदम्बपुष्पासमान असते, असे वर्णन केलेले आहे.

पित्तज अश्मरी :

'पित्तेन दहाते बस्तिः पच्यमान इवोष्मवान्।

भल्लातकास्थिसंस्थाना रक्तपीताऽसिताश्मरी।।' - मा.नि./अश्मरी/८

पित्तज अश्मरीमुळे बस्तिप्रदेशी दाह तथा पच्यमान व्रणशोथाप्रमाणे उष्णता आणि तीव्र पीडा असते.

अश्मरीचा आकार विड्याच्या बी प्रमाणे असून वर्ण पिवळसर, लालसर असतो.

कफज अश्मरी :

'बस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः।

अश्मरी महती श्लक्षणां मधुवर्णाऽथवा सिता।।' - मा.नि./अश्मरी/९

कफज अश्मरीमुळे बस्ति प्रदेशी तोद, शैत्य, गौरव ही लक्षणे उत्पन्न होतात. कफज अश्मरी अन्य अश्मरींच्या तुलनेने मोठी असून गुळगुळीत असते. अश्मरीचा वर्ण मधाप्रमाणे वा सफेद असतो.

शुक्राश्मरी :

'शुक्राश्मरी तु महतां जायते शुक्रधारणात्।

स्थानाच्च्युतममुक्तं हि मुष्कयोरन्तरेऽनिलः।।

शोषयत्युपसंगृह्य शुक्रं तच्छुक्रमश्मरी।।' - मा.नि./अश्मरी/११, १२

शुक्रवेगाचे विधारण केल्यामुळे शुक्राश्मरी उत्पन्न होते. कामवासनेची इच्छा वा मैथुन यामुळे शुक्र स्वस्थानातून च्युत होते, या अवस्थेत शुक्राचे धारण केल्यास ते शुक्र मूत्रमार्गामध्ये तसेच राहते. या शुक्राचे वायूकडून शोषण झाल्याने शुक्राश्मरीची उत्पत्ति होते. शुक्राश्मरीमध्ये बस्तिप्रदेशी पीडा, मूत्रकृच्छ्र व वृषणभागी शोथ ही लक्षणे प्रामुख्याने आढळतात.

शुक्राश्मरी उत्पन्न झाली असता अश्मरीचे ठिकाणी पीडन केल्याने अश्मरी विलीन होते व मूत्रमार्गातून शुक्र बाहेर पडते. शुक्राश्मरी ही वस्तुतः अश्मरी नसून ग्रथित शुक्र असते असा अर्थ वरील लक्षणांवरून लक्षात येतो. परंतु यामुळे अश्मरीसमान लक्षणे उत्पन्न होतात, अश्मरीसमान मूत्रमार्गात अवरोध होत असतो, म्हणून शुक्राश्मरी असा वेगळा प्रकार सांगितलेला असावा.

वातज, पित्तज व कफज या दोषोद्भव अश्मरी सामान्यतः लहान बालकांमध्ये उत्पन्न होतात. परंतु शुक्राश्मरी मात्र वयस्क किंवा तरुण यांमध्येच केवळ आढळते. लहान मुलात शुक्र नसते असे नाही पण ते अव्यक्त स्वरूपात असते. यामुळेच लहान मुलांना शुक्राश्मरी उत्पन्न होऊ शकत नाही.

मूत्रशर्करा

लहान अश्मरीलाच मूत्रशर्करा असे म्हटले जाते. सिकता असाही शब्दप्रयोग अगदी छोट्या अश्मरीसाठी केला जातो.

'अश्मरी शर्करा चैव तुल्यसंभवलक्षणो।

विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्तयतो मम।।

पच्यमानाऽश्मरी पित्ताच्छोष्यमाणा च वायुना।

विमुक्तकफसन्धाना क्षरन्ती शर्करा मता।।' मा.नि./मूत्रकृच्छ्र/९, १०

अश्मरी व शर्करा यांचे निदान व लक्षणे सारखीच असतात. परंतु अश्मरी ही पित्ताने परिपाचित व वायूमुळे शुष्क झाल्यानंतर अनुसंधान करणाऱ्या कफाचा क्षय झाल्याने अश्मरीचे बारीक बारीक तुकडे होतात. त्यांनाच शर्करा म्हणतात. या शर्करेमुळे भयंकर स्वरूपाचा मूत्रकृच्छ्र उत्पन्न होतो. मूत्राबरोबर शर्करा बाहेर पडू लागली की तीव्र वेदना होते. शर्करा पडून गेल्यानंतर लगेच वेदना नष्ट होते आणि असे हे सर्व वरचेवर घडत राहते.

वायूच्या प्रतिलोम होण्याने जेव्हा शर्करा मूत्रवह स्रोतसात अडकून राहते, त्यावेळी दौर्बल्य, वेदना, कृशता, कुक्षिशूल, अरुचि, पांडू, सदाहमूत्रप्रवृत्ति, तृष्णा, हृत्प्रदेशी वेदना, छर्दि आदि अनेक उपद्रव उत्पन्न होतात.

साध्यासाध्यत्व

'प्रशूननाभिवृषण बद्धमूत्रं रुजातुरम्।

अश्मरी क्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विता।।'

ज्या रोग्याच्या वृषण व नाभीप्रदेशी शोथ येतो, मूत्रप्रवृत्ति पूर्णतः थांबते, अत्यधिक पीडा असते, ज्यामध्ये अश्मरीबरोबर शर्करा वा सिकता बाहेर पडू लागते, तो अश्मरीचा रुग्ण असाध्य समजावा.

तरुणांमध्ये नवीनच उत्पन्न झालेल्या अश्मरी साध्य तर वृद्धांमध्ये असाध्य समजाव्यात.

आश्रय तथा स्थूलता कमी असल्याने लहान मुलांमध्ये होणाऱ्या अश्मरी या शस्त्रकर्माने विनासायास बाहेर काढून टाकता येतात. कारण त्या यंत्राने पकडण्यासही सोप्या असतात. साहजिकच बालकास होणारा अश्मरी रोग त्यामानाने सुखसाध्य असतो.

चिकित्सा

'क्रिया हिता साऽश्मरिशर्कराभ्यां कृच्छ्रे यथैवेह कफानिलाभ्याम्।

कार्याऽश्मरीभेदन पातनाय विशेषयुक्तं शृणु कर्म सिद्धम्।।' - च.चि. १६/५९

मूत्राश्मरी व मूत्रशर्करेसाठी वातज व कफज मूत्रकृच्छ्राप्रमाणे चिकित्सा करावी. याखेरीज अश्मरीचे भेदन व पातन करण्यासाठी अन्य अनेक उपक्रम योजावे लागतात.

अश्मरी मोठी असेल तर प्रथम तिचे भेदन करणे जरूरीचे असते. या भेदनामुळे अश्मरीचे जेव्हा बारीक तुकडे होतात, तिचे रूपांतर शर्करा वा सिकतेमध्ये होते तेव्हाच अश्मरी बाहेर पडू शकते. यासाठीच सुरुवातीस भेदन व नंतर पाचन हा क्रम आवश्यक असतो.

अश्मरीच्या पूर्वरूपावस्थेत स्नेहादि उपक्रम केले जातात. पापाणभेद, अशमंतक, अतिबला, उशीर, वृक्षादनी, व्याघ्री,

गोक्षुर, यव, कोल, कुलत्थ, वरूण व उषकादि गणातील अन्य द्रव्ये यांनी सिद्ध घृत वापरावे. विशेषतः वाताश्रमरी भेदनासाठी या घृताचा अधिक चांगला उपयोग होतो.

एरंड, रिंगणी, गोक्षुर, इक्षुमूल यांचा कल्क गोड दह्याबरोबर घेतल्याने अश्रमरीभेदन चांगल्या प्रकारे घडते.

कुश, काश, शर, पाषाणभेद, दर्भ, विदारीकंद, वाराहिकंद, शालिमूल, गोक्षुर, पाटा, पुनर्नवा, शरीष यांच्या क्वाथात सिद्ध केलेले घृत हे काकडीच्या बिया, मध आणि शिलाजतु याबरोबर दिल्याने पित्ताश्रमरी भेदन होते.

कफज अश्रमरी भेदनासाठी वीरतवादि गण, वरूणादि गण, विदार्यादि गण, मुषकादि गण यांच्याबरोबर गुग्गुलु, मरिच, कुष्ठ, चित्रक यांचा कल्क यांनी सिद्ध केलेले घृत वापरावे.

सर्वसामान्यपणे क्षार, क्षीर, यवागु इत्यादींचा उपयोग अश्रमरीभेदनासाठी केला जातो.

अश्रमरी पातनासाठी गोक्षुर, अजमोदा, कदंबमूळ, बिल्वमूळ यांनी सिद्ध केलेले क्वाथ सुरा किंवा उष्णोदकाबरोबर देण्याने अश्रमरी पतनास मदत होते. शिग्रुमूलक्वाथ हा उष्ण असा प्यायल्याने अश्रमरी पतन चांगल्या तऱ्हेने होते. तीळ, अपामार्ग, कदली, पलाश, यव यापासून बनविलेले क्षार हे गोमूत्राबरोबर दिल्यास शर्करा व अश्रमरी यांचा नाश होतो.

पुनर्नवा, तंडुलोदक, कुश, काश इत्यादींचा अश्रमरी पातनासाठी उत्तम उपयोग होतो. अश्रमरीमध्ये वातानुलोमन योग्य तऱ्हेने होण्यासाठी विविध प्रकारच्या बस्तींचाही प्रयोग केला जातो. विशेषतः अनुवासनाचा उपयोग अधिक चांगला होतो.

औषधी कल्पांपैकी चंद्रप्रभा, गोक्षुरादि गुग्गुलु, दगडीबोर, पुनर्नवादि काढा, पुनर्नवासव, उशीरासव आणि वरूणादि क्वाथ हे महत्त्वाचे कल्प आहेत. मूत्राश्रमरी पडून गेल्यानंतर त्याचा पुनरुद्भव टाळण्यासाठी वरूणादि क्वाथ ४-४ चमचे दिवसांतून २ वेळा पाण्याबरोबर अनेक दिवसपर्यंत घेत राहणे आवश्यक असते.

वरील सर्व प्रकारच्या उपक्रमांनी अश्रमरी भेदन वा पातन झाले नाही तर शास्त्रकर्माचा अवलंब करून अश्रमरी निर्हण करेले जाते.

शुक्राश्रमरीसाठी वृष्य औषधांचा प्रयोग केला जातो. कुक्कुटमांसाचे सेवन करून प्रमदा स्त्रीबरोबर मैथुन हा उपक्रम सांगितला जातो.

पथ्यापथ्य

अश्रमरी पडून गेल्यानंतर त्याचा पुनरुद्भव होऊ नये म्हणून बरेच दिवस पथ्य सांभाळणे जरूरीचे असते. ज्यामध्ये क्षार अधिक प्रमाणात असतात असे पदार्थ टाळले पाहिजेत. अळूची भाजी, टोमॅटो, कोबी, फ्लॉवर यांसारखे पदार्थ पूर्ण वर्ज्य करावेत. मूत्रप्रवृत्तीचे व मूत्राचेही प्रमाण अधिक राहावे याची काळजी घेतली पाहिजे. यादृष्टीने भरपूर पाणी पिणे, नारळाचे पाणी, नीरा किंवा तत्सम द्रव पदार्थ अधिक प्रमाणात घेणे आवश्यक ठरते.

उष्ण, तीक्ष्ण, विदाही, तळलेले पदार्थ वर्ज्य समजावेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार मूत्राश्रमरी

Urinary Calculus

मूत्रामध्ये द्रवता कमी होणे व घनता वाढणे हा अश्रमरीचा प्रधान हेतू आहे. सूक्ष्म पचनामध्ये (Metabolism) विकृति आल्याने मूत्रामध्ये Uric acid किंवा Phosphate सारख्या पदार्थांची प्रचूरता येते व त्यांचे कण हळूहळू एकत्र होऊ लागतात व परिणामस्वरूप अश्रमरीची (Calculus) उत्पत्ति होते.

अश्रमरीतील घटक पदार्थांवर आधारित अश्रमरीचे ५ प्रमुख प्रकार केले जातात. १. Uric acid, २. Calcium Carbonate, ३. Phosphate, ४. Sodium-urate व ५. Oxalate हे अश्रमरीचे ५ प्रकार आहेत. याखेरीज Cysten, Genthine, Indican अशा विविध प्रकारच्या मूत्राश्रमरी मिळतात, पण त्यांचे प्रमाण कमी असते.

या विविध प्रकारच्या अश्रमरींच्या स्वरूपावरून पाहता Uric acid, Sodium urate व Calcium carbonate जनित अश्रमरी या पित्ताश्रमरी आहेत. Phosphate जनित अश्रमरीची लक्षणे कफज अश्रमरीशी मिळती-जुळती आहेत, तर Oxalate जनित अश्रमरी या वाताश्रमरी आहेत असे म्हणता येईल. या विविध अश्रमरींचे जेव्हा भेदन होते, त्यावेळी त्यांनाच शर्करा (Gravel) असे संबोधिले जाते.

□□□

भ्रम

‘चक्रवद् भ्रमतो गात्रं भूमौ पतति सर्वदा।

भ्रमरोग इति ज्ञेयो रजःपित्तानिलात्मकः।।’- माधवनिदान/भ्र/१.

भ्रम म्हणजे चक्कर येणे. भ्रमरोगात शिरःप्रदेशी विविध संवेदना जाणवतात, डोक्यात फिरल्यासारखे वाटते व रोगी जमिनीवर पडतो. या रोगामध्ये शारीरिक दोषांपैकी वात व पित्त आणि मानस दोषांपैकी रज यांची दुष्टी असते.

मूर्च्छा व भ्रम यामध्ये फरक करताना-

‘मूर्च्छापित्ततमः प्रायः, रजोपित्तानिलात् भ्रमः।’

असे सांगितले जाते. मूर्च्छेप्रमाणे यात तमोगुण वाढलेला नसल्याने चेतनेचा नाश होत नाही. संज्ञानाशही असत नाही. उलट रोगी चांगला शुद्धीवर असतो. शिरःप्रदेशी होणारी संवेदना- चक्कर येणे त्यास स्पष्ट जाणवत असते. रजोगुणाच्या आधिक्याने हे घडत असते.

ग्रंथातून भ्रमाचे विस्ताराने वर्णन मिळत नाही. परंतु प्रत्यक्षात मात्र भ्रमाचे अनेक रोगी पहावयास मिळतात. भ्रम हा स्वतंत्रपणे अनेकवेळा आढळतो तसाच तो अन्य व्याधीत उपद्रव स्वरूपातही आढळतो.

प्रत्यक्षात भ्रमाचे ३ प्रकारचे रोगी मिळतात. रज, पित्त व वायु या ३ कारणीभूत दोषांपैकी कोणत्या दोषाचे आधिक्य असेल त्याप्रमाणे हे ३ प्रकार संभवतात. रजोगुणबाहुल्याने उत्पन्न होणाऱ्या भ्रमात मानसिक विकृति प्राधान्येकरून असते. त्यास संप्रम निर्माण झालेला असतो व त्यामुळेच त्यास खरे, खोटे यांचा निर्णय करणे कठीण झालेले असते. वातप्रधान दुष्टी असणाऱ्या भ्रमात वाताचा विषम गुण वाढलेला दिसतो. त्यामुळे रुग्णाचा तोल जातो. सर्व जग स्थिर आहे, पण आपला तोल जात आहे असे रुग्णास जाणवते. पित्तप्रधान भ्रमामध्ये मात्र आपण स्थिर आहोत, परंतु सर्व जग आपल्याभोवती फिरत आहे असा भास रुग्णास होतो. व्यायाम, रात्री जागरण, लंघन इत्यादि वातप्रकोपक कारणांनी निर्माण होणाऱ्या भ्रमात रुग्णाचा तोल जात असतो तर उन्हात हिंडणे, अधिक अग्नीच्या संपर्कात राहणे, पित्तकर आहार-विहाराचे सेवन करणे इत्यादि कारणांनी उत्पन्न होणाऱ्या भ्रमात रोग्याला सर्व जग आपल्याभोवती फिरत असल्याची संवेदना जाणवते.

चिकित्सेच्या दृष्टिकोनातून भ्रमाचे वातप्रधान, पित्तप्रधान व रजोगुणाधिक्याने होणारा भ्रम असे प्रकार करणे आवश्यक ठरते.

साध्यासाध्यत्व

तत्कालीन कारणांनी उत्पन्न होणारा भ्रम हा सुखसाध्य असतो. परंतु अन्य रोगांमध्ये उपद्रवात्मक होणारा व बरेच दिवस टिकून असणारा भ्रम कष्ट-साध्य बनतो.

चिकित्सा

भ्रमाची चिकित्सा करित असताना कारणीभूत असणारे वात, पित्त व रजोदोष यांचीच चिकित्सा प्रामुख्याने करावी लागते. वातप्रधान भ्रमासाठी चिकित्सा करित असताना, पित्तप्रकोप होणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते तर पित्तप्रधान भ्रमासाठी पित्तघ्न चिकित्सा करताना वातप्रकोप होणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक ठरते.

वातप्रधान भ्रमासाठी स्नेहन आवश्यक असते. विशेषतः तेलाने कर्णपूरण केल्याने विशेष लाभ होताना दिसतो. कर्णपूरणासाठी विल्वतैल वापरणे अधिक युक्त ठरते. वातप्रशमन करणारी उष्ण, स्निग्ध, बल्य अशी औषधे व अन्नपान घ्यावे लागते. अश्वगंधा, शतावरी, बला यांनी सिद्ध केलेली यवागु सस्नेह द्यावी. समीरपन्नग, वातविध्वंस हे कल्पही उपयुक्त ठरतात.

पित्तप्रधान भ्रमासाठी शीतोपचार हे महत्त्वाचे असतात. शीतजलपान, शीत प्रदेशात राहणे, मधुर-अम्ल द्रव्यांनी सिद्ध केलेले जल वा विविध फळांचे रस हे लाभदायी ठरतात. लिंबू सरबत, खर्जूरमंथ हे सद्यःफलदायी उपक्रम आहेत. औषधी कल्पांपैकी सूतशेखर, चंद्रकला, कामदुहा, धमासाफांट हे उपयुक्त ठरतात. अनुपानासाठी आर्द्रकावलेह किंवा मोरावळा यांचा वापर करावा.

रजोगुणाच्या आधिक्याने उत्पन्न होणाऱ्या मानसिक संभ्रमामध्ये उन्मादाप्रमाणे चिकित्सा करावी. निदान परिवर्जन सर्वच प्रकारांत आवश्यक ठरते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

भ्रम - Vertigo

हा रोग प्रामुख्याने पुढील अवस्थांमध्ये आढळतो.

१. श्रुतिनाडीमध्ये विकृति (Diseases of the Vestibular nerve) यामध्ये जो भ्रम असतो त्यात रोग्याचा तोल जातो.
२. लघुमस्तिष्क विकृति (Cerebellar apoplexy) विशेषतः Cerebellar Artery मध्ये अवरोध आल्याने भ्रम उत्पन्न होतो.
३. मस्तिष्कगत अर्बुद.

तन्द्रा

'इंद्रियार्थेष्वसंविन्निर्गौरवं जृम्भणं क्लमः।

निद्रार्तस्यवे यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत्।।' माधवनिदान/मूर्च्छा २०

इंद्रियांचे उचित ज्ञान न होणे, शरीरगौरव उत्पन्न होणे, जांभया येणे, अंग गळून जाणे ही तन्द्रेची लक्षणे आहेत. रोग्याला झापड येते किंवा तो झोप आलेल्या व्यक्तीप्रमाणे पेंगू लागतो. अशा अवस्थेला तन्द्रा असे म्हटले जाते. तन्द्रा व्याधिस्वरूप असताना रुग्णाला सावध करण्याचा प्रयत्न केला तरी तो जागा होऊ शकत नाही.

निद्रेमध्ये सर्व इंद्रिये व मन हे दोघेही विषयग्रहणाचे कार्य नीट करू शकत नाहीत. तन्द्रेमध्ये मात्र केवळ इंद्रियमोह असतो, मनाचा मोह फारसा उत्पन्न झालेला नसतो.

तंद्रेलाच अर्धनिद्रावस्था म्हणता येईल. तन्द्रा हा रोग नसून ती निद्रेचीच पूर्वरूपावस्था आहे असे एक मत मांडले जाते. परंतु काहीवेळा अस्वाभाविकपणे आढळणारी ही अवस्था रोगस्वरूपच मानली पाहिजे. स्वाभाविकपणे येणाऱ्या निद्रेच्या पूर्वरूपावस्था गणल्या जाणाऱ्या तंद्रेतून रोग्याला सहज जागे करता येते. पण रोगस्वरूप असणाऱ्या तंद्रेतून तो सहजपणे जागा होऊ शकत नाही, ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे.

तन्द्रा ही मानस दोषांपैकी तम आणि शारीरिक दोषांपैकी वात व कफ यांच्या प्रकोपातून उत्पन्न होणारी अवस्था आहे. निद्रेमध्ये तम या मानस दोषाबरोबर केवळ कफ हा शारीरिक दोष प्रकुपित झालेला असतो.

'तमो वातकफातन्द्रा, निद्राश्लेष्मतमोभवा' असे वर्णन केलेले मिळते. तमोगुणामुळे इंद्रियमोह हे लक्षण उत्पन्न झालेले असते.

चिकित्सा

अतिनिद्रेप्रमाणेच केली जाते.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार तन्द्रा

अर्वाचिन दृष्टिकोनातून तन्द्रा म्हणजे अर्धसुषुप्तावस्था (Drowsiness) आहे.

निद्रा

निद्रा ही तमोगुणाच्या आधिक्याने व कफप्रकोपाने निर्माण होत असते असे सांगितलेले आहे. स्वाभाविक निद्रा कशी उत्पन्न होते याचे वर्णन करताना चरकाचार्य म्हणतात-

'यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मत्मानः क्लमान्विताः।

विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः।।' - च.सू. २१/३५

मन व शरीर हे जेव्हा थकतात, त्यावेळी इंद्रिये शिथिल होतात आणि आपले कार्य करणे बंद करतात तेव्हा निद्रा प्राप्त होत असते. जेव्हा इंद्रियांचा व मनाचा संपर्क असतो, त्याचवेळी ज्ञानाची गती अबाधित अशी चालू असते. जेव्हा इंद्रियांचा मनाशी असणारा संपर्क तुटतो, मन हे इंद्रिय व्यतिरिक्त प्रदेशात अवस्थित होते, तेव्हाच झोप येते, न्यायशास्त्राप्रमाणे मनाचा 'पुरितती' नाडीमध्ये प्रवेश होतो, त्यामुळे त्याचा इंद्रियांशी असणारा संपर्क तुटतो आणि निद्रा येते. आहार, निद्रा आणि ब्रह्मचर्य हे ३ उपस्तंभ म्हणून सांगितलेले आहेत. शरीररपोषणासाठी आवश्यक असणाऱ्या या ३ उपस्तंभांत निद्रेचा समावेश आहे. तथापि निद्रेचे काही प्रकार रोगामध्ये समाविष्ट होतात, हे लक्षात घ्यावयास हवे.

निद्रेचे प्रकार

'तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च मनःशरीरश्रमसंभवा च।

आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा।।'-च.सू. २१/५८

चरकाचार्यानी ७ प्रकारची निद्रा सांगितलेली आहे. १. तमोभवा, २. श्लेष्मभवा, ३. मनःश्रमभवा, ४. शरीरश्रमभवा, ५. आगंतुकी, ६. व्याधिजन्य, ७. रात्रीप्रभवा असे हे ७ प्रकार आहेत.

यांपैकी रात्रीप्रभवा निद्रा ही भूतधात्री किंवा उपस्तंभस्वरूप अशी आहे. बाकी सर्व प्रकार हे व्याधि अंतर्गत समाविष्ट करण्याजोगे आहेत असे चरकाचार्य म्हणतात.

'रात्रीस्वभावप्रभवा मता या तां भूतधात्रिं प्रवदन्ति तज्ञाः।

तमोभवामाहुरघस्य मूलं शेषं पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति।।'- च.सू. २१/५९

वरील ७ प्रकारांपैकी मन व शरीर यांच्या श्रमातून उत्पन्न होणारी निद्रा ही तात्कालिक स्वरूपाची असून त्याची फारशी चिकित्सा करण्याची जरूरी भासत नाही. माधवनिदानकारानी वर्णिलेली जी श्लेष्मतमोभवा निद्रा आहे ती व्याधिस्वरूपच आहे, असे मानणे योग्य ठरेल.

सुश्रुतानी निद्रेचे ३ प्रकार सांगितलेले आहेत. १. तामसी, २. वैकारिकी, ३. स्वाभाविकी. सुश्रुतोक्त तामसी निद्रा ही संन्यास व्याधीशी मिळतीजुळती असून तामसी निद्रा व संन्यास यातील साम्यभेद संन्यास प्रकरणात सांगितलेला आहे. वैकारिका निद्रा ही निद्रा नसून तो निद्रानाश आहे हे लक्षणांवरून स्पष्ट होते.

'क्षीणश्लेष्मणां अनिलबहुलानांच नैव सा वैकारिकी' असे या संदर्भात सुश्रुतानी विवेचन केलेले आहे.

स्वाभाविकी निद्रा

दिवसभराच्या श्रमामुळे मनुष्य थकतो. अशा वेळी नैसर्गिक परिस्थितीमध्ये त्यास आहाराप्रमाणेच निद्रेचीही आवश्यकता असते. रात्रीच्या वेळी असणारा प्रकाशाचा अभाव आणि शैत्य यामुळे तम व कफ यांचा चय होत असतो. स्वाभाविक निद्रेसाठी हे घटक सहाय्यभूत होतात. ही स्वाभाविकी निद्राही प्रकृतीनुसार वा व्यक्तीनुसार वेगवेगळी असू शकते.

कफप्रकृतीच्या आणि तमोगुणी मनुष्यास दिवसा वा रात्री केव्हाही झोप येते. त्याला येणारी झोप सावध असत नाही, तो गाढ झोपी जातो. ही निद्रा दीर्घकाल टिकते. वातप्रकृतीच्या आणि रजोगुणबहूल व्यक्तीमध्ये निद्रा अनियमित स्वरूपाची असते. झोप म्हणूनच म्हणून चालवते. झोप नाहीशी होण्यासाठी थोडेसेही कारण पुरते. पित्तप्रकृतीच्या आणि सत्वबहूल व्यक्तीमध्ये झोप थोडी असते, पण ती शांत असते आणि तेवढी झोप त्यास पुरेशी होते.

'निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्यं बलाबलम्।

वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च।।

अकालेऽतिप्रसंगाच्च न च निद्रा निषेविता।

सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रिरिवापरा।।

सैव युक्ता पुनर्युक्ते निद्रा देहं सुखायुषा।

पुरुषं योगिनं सिद्धया सत्या बुद्धिरिवागता।।'- च.सू. २१/३६ ते ३८

निद्रा योग्य व अयोग्य अशा २ प्रकारची असते. हे प्रकार स्वाभाविकी निद्रेचे आहेत. योग्य वेळी व योग्य प्रमाणात

घेतली जाणारी निद्रा ही योग्य निद्रा होय. अयोग्य निद्रा ही ३ प्रकारची असू शकते. १. अवेळी झोपणे, २. अतिप्रमाणात झोपणे, ३. आवश्यकतेपेक्षा कमी झोपणे.

सुख, पुष्टी, बल, पौरुषत्व, ज्ञान, आयुष्य यांचा लाभ योग्य निद्रेने होत असतो तर अयोग्य निद्रेमुळे दुःख, कार्य, दौर्बल्य, क्लेश, अज्ञान आणि आयुष्याचा नाश होत असतो. यासाठीच आरोग्यसंपन्न राहण्यासाठी योग्य प्रकारे निद्रा घेणे जरूरीचे असते.

दिवास्वाप

अयोग्य निद्रेमध्ये दिवास्वाप म्हणजे दिवसा झोपणे समाविष्ट होते. अनेक दोषांचा प्रकोप करून विविध व्याधि उत्पन्न करण्यात प्रधान असा हा एक हेतू आहे. दिवसा झोपल्याने कफ व पित्त यांचा प्रकोप होतो. मेदोरोगी, कफप्रकृतीच्या व्यक्ती, कफप्रधान व्याधींनी पीडित व्यक्ती व विषबाधा झालेल्या व्यक्ती यांनी अगदी चुकूनही दिवसा झोपू नये.

दिवसा झोपल्यास हलीमक, स्तैमित्य, अंगगौरव, अग्निमांद्य, शोथ, अरोचक, हल्लास, पीनस, कोठ, पीडका, कंडू, तंद्रा, कास, विविध प्रकारचे गलरोग, ज्वर, इंद्रियदौर्बल्य आणि कफ व पित्त यांचे अन्य विकार निर्माण होतात.

दिवसा झोपू नये असे सामान्यतः सांगितले जात असले तरी यास काही अपवाद सांगितले जातात. गायन, वादन इत्यादि कारणांनी रात्री जागरण झाले असता दिवसा झोपावे. बाल, कृश, वृद्ध अशा व्यक्तींनी, तृष्णा-अतिसार-शूल-हिवका या व्याधींनी पीडित असताना, प्रवास व जागरण यामुळे थकल्यावर त्याचप्रमाणे क्रोध-शोक-भय यांनी मन व्याकूळ झाले असताना दिवसा झोप घेणे लाभदायी ठरते. अशा व्यक्तींमध्ये दिवसा घेतलेल्या झोपेमुळे कफवृद्धि होते. या वाढलेल्या कफामुळे प्रकृति वायूचा प्रशम होतो, शरीराचे पोषण होते व धातुसाम्यावस्था येते असे चरकाचार्य सांगतात.

ग्रीष्म ऋतूतही आदान काळ असल्याने रात्र लहान असते, रूक्षतेमुळे वायूचा चय होत असतो व म्हणूनच दिवसा झोप घेणे युक्त असते.

'निद्रा सात्व्यीकृता येस्तु रात्रौ च यदि वा दिवा।

दिवा रात्रौ च ये नित्यं स्वप्नजागरणोचिताः।

न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वाऽपि जायते।।'- सु.शा. ४/४१.

दिवसा झोपू नये व रात्री जागरण करू नये असा सर्वसामान्य नियम सांगितला जातो हे खरे, पण ज्यांना त्यांच्या कामाच्या स्वरूपामुळे, परिस्थितीमुळे किंवा वेगळी सवय लागून सात्व्य झाले असताना रात्री जागरणाने किंवा दिवसा झोपल्याने दोष उत्पन्न होत नाही असे सुश्रुताचार्य म्हणतात.

निद्रानाश

निद्रानाशाचे अनेक रुग्ण मिळतात. सुश्रुतानी निद्रानाशालाच वैकारिकी निद्रा असे म्हटलेले आहे.

'निद्रानाशोऽनिलात् पित्तान्नस्तापात् क्षयादपि।

संभवत्याभिघाताच्च प्रत्यनीकैः प्रशाम्यति।।'- सु.शा. ४/४२.

निद्रानाश हा अनेक कारणांनी संभवतो. वाताच्या वा पित्ताच्या प्रकोपामुळे, मनःस्तापामुळे, धातुक्षय व अभिघातामुळे निद्रानाश हा विकार जडतो.

निद्रानाशामुळे आलस्य, अंगगौरव, नेत्रदाह, अरति, क्षुधामांद्य, मलावष्टंभ, शिरःशूल यासारखी लक्षणे उत्पन्न होतात.

चिकित्सा

'निद्रानाशोऽभ्यंगयोगो मूर्ध्नि तैलनिषेवणम्।

गात्रस्योद्धर्तनं चैव हितं संवाहानानि च।।

शालिगोधूमपिष्टान्नभक्ष्यैरैक्षवसंस्कृतैः।

भोजनं मधुरं स्निग्धं क्षीरमांसरसादिभिः।।

रसैबिलेशयानां च विष्किराणां तथैव च।

द्राक्षासितेशुद्रव्याणामुपयोगो भवेन्निशि।।

शयनासनयानानि मनोज्ञानि मृदूनि च।

निद्रानाशे तु कुर्वीत तथाऽन्यान्यपि बुद्धिमान्।।'- सु.शा.४/४३ ते ४६

निद्रानाशासाठी अर्ध्यांग, मूर्ध्नि तैल, गात्र उद्वर्तन, मर्दन, संवाहन यांसारखे उपचार करावेत. अर्ध्यांगामध्ये सर्वांगमर्दन अपेक्षित असले तरी शिरोर्ध्यांग व पादाभ्यांग हे अधिक उपयुक्त ठरतात. अर्ध्यांगासाठी साधारणतः तैल वापरले जाते. झोपण्यापूर्वी स्नेह लावून काश्याच्या वाटीने तळपायांना मर्दन करणे सद्यःफलदायी ठरते.

निद्रानाश जेव्हा गंभीर स्वरूपाचा असतो, त्यास जीर्ण स्वरूप प्राप्त झालेले असते. त्यावेळी केवळ शिरोर्ध्यांग करण्याऐवजी शिरोवस्तीचा उपक्रम करणे फायद्याचे ठरते. शिरोभागी तक्रूधारा, विशेषतः जटामांसी, सर्पगंधा यांनी सिद्ध केलेल्या तक्रूने धारा देणे उपयुक्त ठरते. तैलाच्या सहाय्याने कर्णपूरण करणे याचाही चांगला उपयोग होतो.

रुग्णास मधुर, स्निग्ध, कफकर असा आहार द्यावा. निरसे दूध किंवा म्हशीचे गर व साखर घालून दूध रात्री झोपताना द्यावे. आनूप व औदक प्राण्यांचे मांस व मांसरस, द्राक्षा, खडीसाखर इत्यादि मधुर द्रव्यांचाही रात्री उपयोग करावा.

शय्या ही मृदु, सुखकर, विस्तीर्ण व मनोज्ञ अशी हवी. मधुर संगीत व मनोनुकूल वातावरणामुळेही झोप येते.

जेव्हा निद्रानाश अधिक प्रमाणात असतो, रुग्णास फार वेचैनी असते, त्याच वेळी औषधांचा उपयोग करावा, अन्यथा औषधांचा उपयोग करणे योग्य नव्हे, कारण या औषधांची सवय, व्यसन लागण्याची शक्यता अधिक असते.

निद्राजननासाठी जे औषधी कल्प वापरले जातात, त्यामध्ये 'निद्रोदय रस' हा अहिफेनाचा कल्प महत्त्वाचा आहे. अहिफेनाचे अन्य कल्पही उपयुक्त ठरतात. यामध्ये शंखोदर, कर्पूरेश्वररस, अहिफेनासव हे कल्प महत्त्वाचे आहेत. खुपसनी ओवा हाही निद्राजनक म्हणून प्रसिद्ध आहे. जायफळ, जायपत्री, भंगा यांसारखी मनाचा तमोगुण वाढविणारी व त्यामुळे तंद्रा, निद्रा आणणारी औषधेही उपयोगात आणली जातात. सर्पगंधा, जटामांसी, धमासा आदि द्रव्येही मनाची व्याकुळता कमी करून झोप आणण्यास मदत करतात.

परंतु वर सुचविल्याप्रमाणे अगदी आवश्यकता असल्याखेरीज कोणत्याच कल्पाचा प्रयोग करू नये हे पुन्हा एकवार लक्षात घेतले पाहिजे.

अतिनिद्रा

कफप्रकोप, तमोगुणाची वृद्धी, मेदोवृद्धी, मार्गक्रमण, दूध-दही वगैरे पदार्थांचे अतिप्रमाणात सेवन करणे, मिष्टान्नाचे जेवण, म्हशीचे दूध इत्यादि कारणांनी अतिनिद्रा संभवते. श्रमसंभव, मिष्टान्न भोजन या कारणांनी जी अतिनिद्रा येते, ती आपोआप दूर होते. त्यासाठी काही वेगळी चिकित्सा करावी लागत नाही. परंतु विविध व्याधींमध्ये उत्पन्न होणारी व दीर्घकाल त्रासदायक ठरणारी अतिनिद्रा मात्र चिकित्सा केल्याशिवाय दूर होऊ शकत नाही.

'कायस्य शिरसश्चैव विरेकश्छर्दनं भयम्।

चिंताक्रोधः कथा धूमो व्यवायो रक्तमोक्षणम्।।

उपवासोऽसुखा शय्या सत्त्वौदार्यं तमोजयः।

निद्राप्रसंगमहितं वारयन्ति समुत्थितम्।।

एत एव च विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः।

कार्यं कालो विकारश्च प्रकृतिर्वायुरेव च।।'- च.सू.२१/५५ ते ५७.

निद्रानाशाची कारणे म्हणून जी कारणे सांगितली जातात त्यांचा उपयोग अतिनिद्रा असताना करावा असे सुश्रुताचार्य म्हणतात. चरकानी वमन, विरेचन, शिरोविरेचन, रक्तमोक्षण, भय, क्रोध, चिंता, श्रम, अतिव्यायाम, अतिव्यवाय, उपवास, असुखाशय्या, यामुळे अतिनिद्रा कमी होते असे सांगितले आहे. मनोविनोदन करणे म्हणजेच रुग्णाचे मन गुंतून राहिल असा उपक्रम करणे - गाणे, नाटक, सिनेमा इत्यादींचा अवलंब करणे यांनीही अतिनिद्रा टाळता येते.

औषध, अन्न व पान या सर्वांसाठीच वातवर्धक, रूक्ष, लघु अशा द्रव्यांचा वापर करणे अतिनिद्रेमध्ये हितकर ठरते.

□□□

मद - मूर्च्छा - संन्यास

मद, मूर्च्छा आणि संन्यास या तीनही व्याधीत बरेच साम्य आहे. मन आणि संज्ञावह स्रोतसे यांची विकृति या तीनही रोगांत असते. 'मोह' हे लक्षण तीनही व्याधीत समान आहे. सुख वा दुःख यांची संवेदना किंवा घडणाऱ्या गोष्टी यांची योग्य जाणीव न होणे म्हणजेच मोह होय.

मनाचा क्षोभ आणि संज्ञेचा मोह असणाऱ्या मद, मूर्च्छा व संन्यास या तीनही व्याधींमध्ये पित्त या शारीरिक दोषाचा व तम या मानस दोषाचा प्रकोप असतो. मद, मूर्च्छा व संन्यास हे एकापेक्षा एक अधिक म्हणजेच उत्तरोत्तर अधिक गंभीर असे रोग आहेत. 'मदमूर्च्छायिसन्यासा यथोत्तर बलवत्तरः' असेच या व्याधींचे वर्णन केले जाते.

मद

मद ही मूर्च्छेची पहिली अवस्था आहे. मद ही मूर्च्छेची पूर्वरूपावस्था आहे, असेही विवेचन केले जाते. पण प्रत्येक वेळी मदानंतर मूर्च्छा असेलच असे नाही. आणि म्हणूनच मदाचा वेगळा व्याधि म्हणूनही विचार मांडला जातो.

मोह म्हणजे सुखदुःखाची जाणीव योग्य न होणे. हे लक्षण मूर्च्छा व संन्यासाच्या अपेक्षेने पाहता मद व्याधीत अगदी कमी प्रमाणात असते.

हेतू

मलिन व अहितकर आहार आणि मनाच्या रज व तमोगुणाचे वृद्धिकर हेतू यांनी मद हा व्याधि उत्पन्न होतो. मूर्च्छेची सर्व कारणे ही मदाचीही कारणे असतात. क्षीण व्यक्ति, दोष प्रकोप अधिक प्रमाणात असणे, विरुद्धाशन, वेगविधारण आणि शिरोभिघात ही यांपैकी काही महत्त्वाची कारणे आहेत. रुग्ण अल्पसत्व असणे हेही मदाचे एक प्रमुख कारण आहे.

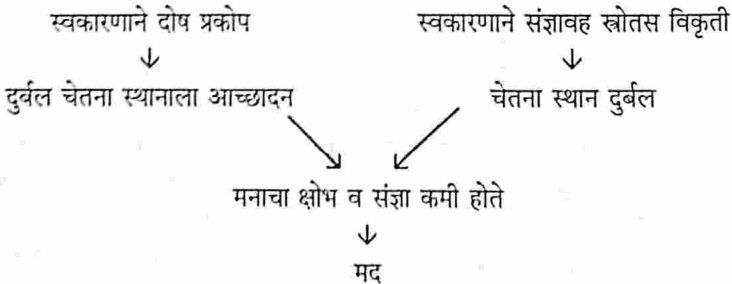
संप्राप्ति

'दुर्बलं चेतसःस्थानं यदा वायुः प्रपद्यते।

मनो विक्षोभयन्जन्तोः संज्ञां संमोहयेत्तदा।।' - च.सू. १४/१८

प्रकुपित झालेले दोष हे रसवह, रक्तवह आणि संज्ञावह स्रोतसात प्रविष्ट होऊन, दुर्बल अशा चेतना स्थानाचे आच्छादन करतात. मनाचा क्षोभ उत्पन्न होतो, संज्ञा कमी होते व मद हा व्याधि उत्पन्न होतो.

मद संप्राप्ति

प्रकार

वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक, रक्तज, मद्यज आणि विषज असे मदाचे ७ प्रकार सुश्रुत, वाग्भट व माधवनिदानात वर्णिलेले आहेत. चरकाचार्यांनी मात्र वातज, पित्तज, कफज आणि सान्निपातिक असे ४ च प्रकार सांगितलेले आहेत.

पूर्वरूपे

एखाद्या ठिकाणी टक लावून पहात बसणे, मौन, विकृत चेष्टा आणि तंद्रा ही रूपावस्थेत आढळणारी लक्षणेच अल्प प्रमाणात असतात.

सामान्य लक्षणणे

पूर्वरूपात सांगितलेली लक्षणणे आधिक व्यक्त होतात. मोह हे लक्षण उत्पन्न होते. जाणीव अत्यल्प असते.

विशेष लक्षणणे

वातज मद : यामध्ये अडखळत परंतु घाईने बोलणे, प्रलाप, हालचाली वेगाने पण अडखळत असणे, शरीर रुक्ष होणे ही लक्षणणे असतात. व्याधि अधिक वाढल्यास नख, नेत्र इत्यादी ठिकाणी श्यावता येते.

पित्तज मद : क्रोध येणे हे लक्षण पित्तज मदामध्ये महत्त्वाचे आहे. त्यामुळेच रुग्ण अकारण कठोर बोलतो, मारावयास धावतो किंवा भांडण करतो. त्वचा, नख, नेत्रादींच्या ठिकाणी रक्त, पीत, कृष्ण वर्ण आढळतो.

कफज मद : कफज मदात रुग्ण अगदी कमी व असंबद्ध बोलतो. आलस्य, तंद्रा, ध्यान आदि लक्षणणे असतात. त्वचेच्या ठिकाणी पांडुता असते.

सान्निपातिक मद : यामध्ये तीनही दोषांनी झालेल्या मदाची लक्षणणे आढळतात.

रक्तज मद : रक्ताच्या साक्षात दर्शनाने किंवा रक्तगंधाने येणाऱ्या मदात पित्तज मदाची लक्षणणे आढळतात.

मद्यज मद : इच्छा, शरीराच्या हालचाली व शरीराचे एकंदर स्वरूप हे विकृत होते. प्रलाप हे लक्षण प्रधानतया दिसते.

विषज मद : विषज मदामध्ये कंप व अतिनिद्रा हे लक्षण महत्त्वाचे असते. विषप्रकारानुरूप मदाची लक्षणणे बदलतात. मदाचे स्वरूप अन्य मद प्रकारापेक्षा अधिक गंभीर असे असते.

उपद्रव

मूर्च्छा हा मदाचा प्रमुख उपद्रव आहे.

साध्यासाध्यत्व

मद हा साध्य विकार आहे. सान्निपातिक व विषज मद हे अनुक्रमे कष्टसाध्य व असाध्य असतात.

चिकित्सा

मदाची चिकित्सा ही मूर्च्छेप्रमाणेच केली जाते.

मूर्च्छा

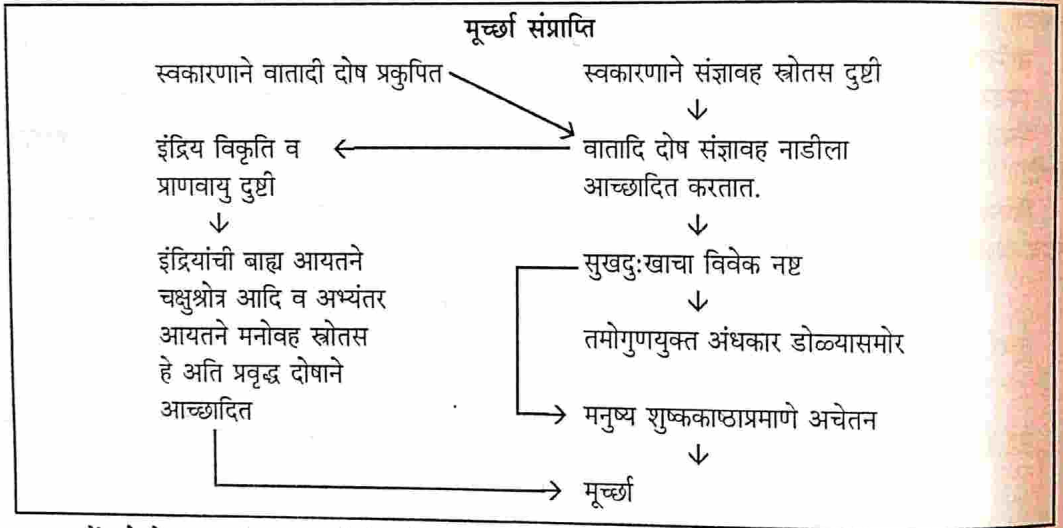
मूर्च्छा ही मदाचीच पुढची अवस्था आहे. या व्याधीमध्ये सुख व दुःख यांची जाणीव संपूर्णपणे नष्ट होते. मनुष्य काठाप्रमाणे निश्चल पडतो. या व्याधीस मूर्च्छा, मूर्च्छाय, मूर्च्छाव, कश्मल, प्रलाप, मोह आदि पर्यायवाची शब्द मधुकोषकारानी दिलेले आहेत.

हेतू व संप्राप्ति

'क्षीणास्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः।
वेगाघातादभीघाताद्धिनसत्वस्य वा पुनः॥
करणायतनेषूया बाह्येष्वभ्यन्तरेषु च।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः॥
संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत्॥
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत्॥
मोहो मूर्च्छेति तामाहुः॥' - माधवनिदान/मूर्च्छा/१ ते ४

जो मनुष्य अत्यंत क्षीण असतो, ज्यामध्ये दोषप्रकोप फार मोठ्या प्रमाणात झालेला असतो, जो विरुद्ध आहाराचे सेवन करतो अशा व्यक्तीमध्ये तसेच वेगविधारण करणे, अभिघात या कारणांनी, ज्यांचे मन दुर्बल आहे अशा म्हणजेच ज्यांच्यामध्ये सत्वगुण कमी आहे अशा व्यक्तीमध्ये इंद्रियांच्या बाह्य व अभ्यंतर आयतनामध्ये प्रकुपित दोषांचा प्रवेश होऊन मूर्च्छा प्राप्त होते.

वातादि दोष संज्ञावह नाडीला आच्छादित करतात. त्यामुळे सुखदुःखाचा विवेक नष्ट होऊन तमोगुणयुक्त अंधकार डोळ्यांसमोर उभा राहतो. सुख व दुःख यांची जाणीव नष्ट झाल्याने मनुष्य शुष्क काष्ठाप्रमाणे अचेतन होऊन पडतो. याच अवस्थेला मोह किंवा मूर्च्छा असे म्हटले जाते.

मूर्च्छेमध्ये चेतनाशक्तीचा न्हास होतो असे म्हणता येईल. मूर्च्छेत गतिहीनता असते ते 'काष्ठवत् पतति' या शब्दाने स्पष्ट होते. आयुर्वेद मतानुसार चेतनेचे अधिष्ठान हृदय आहे. 'हृदयं चेतनास्थानम्' असे वर्णन आयुर्वेदीय ग्रंथातून मिळते. आधुनिक वैद्यक शास्त्राचे मतानुसार मस्तिष्क हे चेतनास्थान मानले जाते. यावरूनच चेतनेचे अधिष्ठान हृदय का मस्तिष्क असा वाद होण्याची शक्यता आहे. गर्भावक्रांतीचा विचार करता, मस्तिष्काच्या निर्मितीपूर्वीच गर्भ शरीरात चेतना उत्पन्न झालेली असते, हालचाली उत्पन्न झालेल्या असतात. या सर्व हालचाली गर्भाच्या हृदयाच्या उत्पत्तीनंतरच निर्माण होत असतात हेही लक्षात घ्यावयास हवे. यावरून अन्वयव्यतिरेकाने पाहता 'हृदय' हेच चेतनास्थान आहे असे म्हणता येईल. हृदय हे मनाचेही प्रमुख स्थान आहे. याच स्थानाची विकृति मद, मूर्च्छा व संन्यासामध्ये होते असे म्हणता येईल.

हृदयातून रसविक्षेपणाद्वारे सर्व शरीरास रसरक्तादि धातूंचा पुरवठा होत असतो. कोणत्याही कारणाने शरीरधातूंना

निष्कारण रक्तपुरवठा कमी झाला तर आपत्ति ओढवते. शरीर धातू आपले कार्य करीनासे होतात. हृदयाच्या विकृतीमुळे किंवा रक्तवाहिन्यांतील दोषामुळे इंद्रियांचे अधिष्ठान असणाऱ्या व या इंद्रियांवर नियंत्रण करणाऱ्या प्राणवायूचे प्रमुख स्थान असणाऱ्या शिरःप्रदेशाचा रक्तपुरवठा कमी पडला तर मस्तिष्क विकृति होऊन, इंद्रिय आणि मन यांचीही विकृति होते आणि मोह उत्पन्न होतो, असा समन्वय करणे योग्य वाटते.

मूर्च्छेच्या कारणांमध्ये अपिघात म्हणून जे कारण सांगितले आहे त्या ठिकाणी म्हणूनच 'शिरोंभिघात' समजणे आवश्यक आहे, असे वाटते.

मूर्च्छेच्या संप्राप्तीमध्ये संज्ञावह नाडीचा अवरोध होतो असे स्पष्ट केले आहे. याचाच अर्थ इंद्रिय विकृति व प्राणवायूची दुष्टी मूर्च्छेमध्ये असते, असा आहे.

इंद्रियांची बाह्य आयतने म्हणजे चक्षु, श्रोत्र आदि व अभ्यंतर आयतने म्हणजे मनोवह स्रोतस हे अतिप्रवृद्ध दोषांनी आवृत होतात आणि मूर्च्छेची उत्पत्ति होते असे म्हणता येईल.

चरकाचार्यांनी मूर्च्छेची संप्राप्ति सांगताना रसवह, रक्तवह आणि चेतनावह स्रोतसांची दुष्टी सांगितलेली आहे. ते म्हणतात -

'यदा तु रक्तवाहिनी रससंज्ञावहानि च।

पृथक् पृथक् समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः॥

मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः।

प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा॥

मदमूर्च्छाधिसंन्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः।

यथोत्तरं बलाधिक्यं॥' - च.सू. २४/२५ ते २७

वाग्भटानीही चरकाचार्यांप्रमाणेच रसवह, रक्तवह व चेतनावह स्रोतसांची दुष्टी रजो व तमो गुणाधिक्याने होते, या स्रोतसांचा रोध होतो व मद, मूर्च्छा आणि संन्यास हे एकापेक्षा एक अधिक बलवान व्याधि उत्पन्न होतात, असे सांगितलेले आहे. (अ.ह.नि.६)

सुश्रुतानी रसवह व रक्तवहाचा साक्षात् उल्लेख केलेला नसला तरी हृदयाची दुष्टी सांगून या स्रोतसांची दुष्टी मूर्च्छेत असते असे सांगितलेच आहे, असे टीकाकारांनी विवेचन केलेले आहे.

मूर्च्छेमध्ये तीनही दोषांचा प्रकोप असू शकतो तरी मूर्च्छा ही नेहमी शारीरिक दोषांपैकी पित्त व मानसदोषांपैकी तम या मुळेच उत्पन्न होते ही गोष्ट माधवनिदानकारानी स्पष्ट केलेली आहे. ते म्हणतात.

'मूर्च्छा पित्ततमा प्रायः' (मा. नि./मूर्च्छा/१९)

प्रकार

'..... षड्विधा सा प्रकीर्तिता।

वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च॥' - माधवनिदान/मूर्च्छा/५

सुश्रुतानी मूर्च्छेचे ६ प्रकार सांगतले असून तेच माधवनिदानात उद्धृत केलेले आहेत. वातज, पित्तज, कफज, रक्तज, मद्यज आणि विषज असे हे ६ प्रकार आहेत.

चरकानी आणि वाग्भटानी मात्र मूर्च्छा चारच प्रकारची सांगितलेली आहे. वातज, पित्तज, कफज आणि सान्निपातिक. मद्यज आदि अन्य प्रकारांचा समावेश वातजादि दोषज प्रकारातच करता येतो, असे म्हणता येईल.

पूर्वरूपे

'हृत्पीडा जुम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च।

सर्वासं पूर्वरूपाणि, यथास्वं तां विभावयेत्॥' - माधवनिदान/मूर्च्छा/६

हृत्प्रदेशी पीडा, जांभया अधिक येणे, ग्लानि, संज्ञा कमी होणे ही मूर्च्छेची पूर्वरूपे आहेत.

सामान्य लक्षणणे

पूर्वरूपात सांगितलेली लक्षणणेच अधिक व्यक्त होतात. याखेरीज पूर्ण संज्ञानाश होतो. रुग्ण काष्ठवत्, अचेतन होऊन कोसळतो.

विशेष लक्षणणे

वातजमूर्च्छा :

'नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवाऽरुणम्।

पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते।।

वेपथुश्चांगमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च।

कार्श्यं श्वावाऽरुणाच्छाया मूर्च्छायि वातसंभवे।।' - माधवनिदान/मूर्च्छा/७-८

वातज मूर्च्छेमध्ये वेग येण्यापूर्वी रुग्णाला डोळ्यांसमोर आकाशात नील, कृष्ण किंवा रक्तवर्ण दिसू लागतात. तमःप्रवेश होऊन मूर्च्छा येते. मूर्च्छेचा वेग फार थोडा वेळ टिकतो. रोगी लगेचच शुद्धीवर येतो. शुद्धीवर आल्यानंतर कंप, अंगमर्द, हत्पीडा ही लक्षणणे उत्पन्न होतात. त्वचादींच्या ठिकाणी श्याववर्ण येतो. रोगी प्रायशः कृश असा असतो.

पित्तज मूर्च्छा :

'रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथापि वा।

पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदश्च प्रबुध्यते।।

संपिपासः ससंतापो रक्तपीताकुलेक्षणः।

जातमात्रे पतति च शीघ्रं च प्रतिबुध्यते।

संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छायि पित्तसंभवे।।' - माधवनिदान-मूर्च्छा/९, १०

पित्तज मूर्च्छेत रोगी मूर्च्छेत होण्यापूर्वी त्यास आकाशात रक्त, हरित वर्ण दिसू लागतात. तमःप्रवेश होऊन मूर्च्छा येते. मूर्च्छेचा वेग कमी होण्याचे वेळी अतिस्वेद प्रवृत्ति हे लक्षण आढळते. मूर्च्छेचा वेग गेल्यानंतर तृष्णा, दाह, आरक्तनेत्रता, द्रवमलप्रवृत्ति, त्वचादींच्या ठिकाणी नील वा पीतवर्णता अशी लक्षणणे आढळतात.

मूर्च्छेतावस्थेमध्ये अनियंत्रित मलमूत्रत्याग हे लक्षणही पित्तज मूर्च्छेमध्ये काही वेळा आढळते.

कफज मूर्च्छा :

'मेघसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः।

पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते।।

गुरुभिः प्रावृत्तरंगैर्यथैवाद्देण चर्मणा।

सप्रेसकः सहल्लासो मूर्च्छायि कफसंभवे।।' - माधवनिदान/मूर्च्छा/११, १२

कफज मूर्च्छेमध्ये रोगी मूर्च्छेत होण्यापूर्वी त्यास आकाश हे मेघांनी व्याप्त आहे असे वाटते. ढग आल्याप्रमाणे डोळ्यांसमोर अंधार पसरतो. कफ हा तमोगुण प्रधान असल्याने, दृष्टी कफावृत झाल्याने हे घडते. त्यानंतर मूर्च्छा येते. तमोगुणाच्या अधिकतेमुळेच ही मूर्च्छा बराच काळ टिकून राहते. मूर्च्छा येऊन गेल्यानंतर अंगगौरव, स्तैमित्य (अंगाला ओले फडके गुंडाळल्याप्रमाणे वाटणे), हल्लास, लालाप्रसेक ही लक्षणणे अधिक प्रमाणात दिसतात.

सान्निपातिक मूर्च्छा :

'सर्वाकृतिः सन्निपातादमस्मार इवागतः।

स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः।।' - माधवनिदान/मूर्च्छा १३

सान्निपातिक मूर्च्छा सुश्रुतानी सांगितलेली नाही. माधवनिदानातही मूर्च्छेचे ६ प्रकार सांगताना सुश्रुताचेच मत मांडलेले

आहे व त्या ठिकाणी म्हणूनच सान्निपातिक मूर्च्छा असा प्रकार सांगितलेला नाही. परंतु लक्षणांचे विवेचन करताना मात्र त्यांनी चरकोक्त सान्निपातिक मूर्च्छेची लक्षणे सांगितलेली आहेत.

सान्निपातिक मूर्च्छेमध्ये तीनही दोषांनी उत्पन्न होणाऱ्या मूर्च्छेची लक्षणे आढळतात. अपस्माराच्या रोग्याप्रमाणेच कोणतीही पूर्वसूचना न मिळता, पूर्वरूपे उत्पन्न न होताच अचानक रोगी मूर्च्छित होतो. परंतु अपस्माराप्रमाणे तोंडातून फेस येणे, दातखिळी बसणे, डोळे तारवटल्याप्रमाणे वाटणे आदि बीमत्स लक्षणे मात्र या त्रिदोषज मूर्च्छेत असत नाहीत.

रक्तज मूर्च्छा :

'पृथिव्यापस्तमोरुपं रक्तगन्धस्तदन्वयः ।

तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ॥

द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदाभिमुह्यति ।।' - माधवनिदान/मूर्च्छा/१४

पृथ्वी आणि जल ही तमोगुणाचे आधिक्य असणारी महाभूते आहेत. रक्तगंधही पृथ्वी व जल यांच्यापासून बनलेला असल्याने तो तमोगुणप्रधान असतो. मूर्च्छा हीही तमोगुणाच्या आधिक्यानेच उत्पन्न होत असते. व त्यामुळेच काही लोकांना, विशेषतः तमोगुणप्रधान व्यक्तींना रक्ताच्या गंधाने मूर्च्छा येते.

काही व्यक्ती मात्र रक्ताच्या केवळ दर्शनानेच मूर्च्छित होतात. आणि म्हणूनच काही आचार्यांच्या मते मूर्च्छा उत्पन्न करणे हा रक्ताचा स्वाभाविक गुण आहे. हीनसत्व असणाऱ्या व्यक्तीवरच या रक्तगंधाचा वा रक्तदर्शनाचा परिणाम होतो व त्यांना मूर्च्छा येते.

रक्तज मूर्च्छेची भोजानी सांगितलेली लक्षणे मधुकोषकारानी उद्धृत केलेली असून ती पुढील प्रमाणे आहेत.

'स्तब्धांगदृष्टिर्भवति गूढोच्छ्वासस्तथैव च ।

दर्शनादसृजस्तज्जादगन्धाच्चैव प्रमुह्यति ।।' - माधवनिदान/मधुकोषटीका/मूर्च्छा.

रक्तज मूर्च्छेमध्ये शरीर व डोळे स्तब्ध होतात. गूढ उच्छ्वास उत्पन्न होतो. रक्तगंध व दर्शनाने त्वरित मूर्च्छा उत्पन्न होते.

चरकाने रक्तज मूर्च्छा सांगितलेली नाही. परंतु सुश्रुतानी ती सांगितलेली आहे. सुश्रुत हा शल्यतंत्रज्ञ असल्याने रक्तस्राव होताना मूर्च्छा येते हे प्रत्यक्षतः पाहूनच त्याने या प्रकाराचे वर्णन केलेले दिसते.

विषज व मद्यज मूर्च्छा :

'गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।

त एव तस्मात्तांभ्यां तु मोहौ स्यातां यथेरितौ ।।' - माधवनिदान/मूर्च्छा/१५

विष व मद्य यांचे गुण साधारणतः एकाच प्रकारचे आहेत. ओजाच्या विपरीत असे हे १० गुण असून या गुणांच्या अतिरेकामुळेच मूर्च्छा उत्पन्न होते. मद्याच्या अपेक्षेने विषामध्ये हे गुण अधिक तीव्र असतात हे स्पष्ट आहे. रूक्षादि ओजोविरोधी दहा गुण इतर द्रव्यांतही असतात. पण ते सर्वच गुण एकत्रितपणे असत नाहीत, त्यांपैकी काहीच गुण त्या ठिकाणी असतात आणि शिवाय त्यांची तीव्रताही कमी असते. विष वा मद्याच्या सेवनाने मानवाच्या चित्तवृत्तीच्या किंवा संज्ञेच्या प्रसन्नतेस कारणीभूत असणारे जे ओज त्यावर परिणाम होतो, ओजक्षय होतो व मूर्च्छा प्राप्त होते.

'मद्येन विलपश्यते नष्टविभ्रान्तमानसः ।

गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ।।' - माधवनिदान/मूर्च्छा/१७

मद्यज मूर्च्छेमध्ये सुरुवातीस प्रलाप हे लक्षण आढळते. त्या नंतर रुग्ण संज्ञाहीन बनतो. त्याच्या मनाचे कार्य विकृत वा नष्ट होते. मूर्च्छितावस्थेत आक्षेप हे लक्षण असते म्हणजे रोगी शरीराला झटके देत जमिनीवर लोळत राहतो. मद्याचे पूर्ण पचन होईपर्यंत मूर्च्छितावस्था टिकून राहाते.

'वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते ।

वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः ।।' - माधवनिदान/मूर्च्छा/१८

विषजन्य मूर्च्छेमध्ये कंप, निद्रा, तृष्णा, तमःप्रवेश ही लक्षणे सुरुवातीस दिसतात. त्यानंतर रोगी मूर्च्छित होतो. ज्या विषाची बाधा झाली असेल त्यानुसार त्या त्या विषाची लक्षणे आढळतात. सुश्रुतानी स्तंभ असेही एक लक्षण विषज मूर्च्छेमध्ये सांगितलेले आहे. शरीर जखडल्यासारखे स्तब्ध होणे असा याचा अर्थ आहे.

विषाचे आपोआप पचन होत नसल्याने योग्य चिकित्सा केली नाही तर रोगी सावध होऊ शकत नाही.

साध्यासाध्यत्व

वातज, कफज, रक्तज व मद्यज मूर्च्छा साध्य असते. पित्तज मूर्च्छा कष्टसाध्य असते तर सान्निपातिक व विषज मूर्च्छा असाध्य गणली जाते.

चिकित्सा

मूर्च्छेची चिकित्सा करताना वेगकालीन चिकित्सा व अवेगकालीन चिकित्सा यांचा वेगळा विचार करावा लागतो. वेगकालीन अवस्थेमध्ये मोह-मूर्च्छा दूर करून संज्ञा पुन्हा प्राप्त होण्यासाठी विविध प्रकारचे त्रासन उपचार करावे लागतात तर वेगावस्था नष्ट झाल्यानंतर मनःक्षोभ करणारे हेतू शोधून ते पुन्हा घडणार नाहीत या दृष्टीने त्यांचे निराकरण करण्याचे प्रयत्न करावे लागतात. मनाला बल देणारी रसायन चिकित्सा या अवेग कालात अपेक्षित असते.

वेगकालीन चिकित्सा :

'अंजनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रथमनानि च।

सूचिभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे।।

लुंचनं केशलोम्नां च दन्तैर्दशनमेव च।

आत्मगुप्तावर्धश्च हितं तस्यावबोधने।।' - च.सू. २४/४६, ४७

मूर्च्छा पीडित रुग्णाला वेगकालामध्ये तीक्ष्ण अशी अंजने, धूम, प्रथमन नस्य, सुयांनी टोचणे, डाग देणे, नखाखाली सुया टोचणे, केस व लोम उपटणे, चावणे, अंगाला खाजकुयली लावणे अशा प्रकारे तीक्ष्ण त्रासन उपचार करावे लागतात. संज्ञा प्रबोधन या सर्व उपायांनी घडत असते. तीक्ष्ण अंजनासाठी श्वासकुठाराचे सूक्ष्म चूर्ण मधाबरोबर घेऊन त्याचे अंजन केले जाते. मिरची, मनःशिला, मरिच आदि तीक्ष्ण द्रव्यांचा धूम वापरला जातो. प्रथमन नस्यासाठी वचा, सातला किंवा मरिच यांच्या चूर्णांचा वापर करतात. कांद्याच्या रसाने अवपीडन नस्य देणे किंवा कांदा फोडून तो नाकाशी धरून हुंगवणे याचाही चांगला उपयोग होतो.

मूर्च्छा हा पित्तप्रधान व्याधि आहे हे लक्षात घेऊन शीतोपचार आवश्यक ठरतात. अंगावर गार पाणी शिंपडणे, रुग्णास सावलीत नेणे व त्यास भरपूर वारा मिळेल अशी सोय करणे हेही महत्त्वाचे उपचार ठरतात.

अवेगकालीन चिकित्सा

'सेकावगाहौ मणयः सहाराः।

शीता प्रदेहा व्यपनानिलाश्च।।

शीतानि पानानि च गन्धवन्ति।

सर्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि।।' - सु. उ. ४६/१४

वरील प्रकारच्या उपचारांनी मूर्च्छेचा वेग गेल्यानंतर रोग्याला शीत, शांत आणि प्रसन्न स्थळी बसवावे. शीत द्रव्यांचा लेप करावा. रत्नांचे वा फुलांचे हार धारण करण्यास सांगावे. वारा घालावा. शीत आणि सुगंधी पेय पानास द्यावे.

ज्या कारणांनी मूर्च्छा उत्पन्न झाली असेल ते कारण दूर करण्याचा प्रयत्न या काळात केला पाहिजे. मनावर कार्यकारी अशी ब्राह्मी, जटांमांसी, शंखपुष्पी, धमासा, सर्पगंधा यासारखी औषधी द्रव्ये वापरली पाहिजेत. शिवाय वचा, यवानी, कारस्कर, अश्वगंधा या सारख्या द्रव्यांचाही चांगला उपयोग होतो. औषधी कल्पांपैकी वातविध्वंस, सूतशेखर, बृहत्वातचिंतामणि, कारस्कर कल्प, लक्ष्मीविलास हे उपयुक्त ठरणारे काही महत्त्वाचे कल्प आहेत.

मनावर कार्यकारी म्हणून रसायन चिकित्सेसाठी ब्राह्मी आणि भृंगराज यांनी सिद्ध केलेल्या घृताचा वापर करावा. केवळ घृत हेही स्वतः मनोदोष दूर करणारे व मेध्य म्हणून प्रसिद्ध आहेच.

पथ्यापथ्य

लघु, दीपन-पाचन करणारा व हृद्य असा आहार पथ्यकर ठरतो. आत्मबोध, चिंतन, धैर्य आणि अद्भूतदर्शन हे विशेष पथ्यकर आहेत.

अपथ्यामध्ये तक्र, पत्रशाक व तांबूल यांचा विशेषत्वाने उल्लेख करावयास हवा. उष्णसेवा, व्यायाम आणि उद्देग या गोष्टी टाळल्या पाहिजेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

मूर्च्छा Unconsciousness

मूर्च्छेसच अर्वाचिन परिभाषेमध्ये Syncope किंवा Unconsciousness असे म्हटले जाते. मूर्च्छेमध्ये चेतना शक्तीचा नाश होतो. सर्व शरीराच्या चेतनेचे नियंत्रण करणाऱ्या मस्तिष्कास रक्ताचा योग्य प्रमाणात पुरवठा न झाल्यास मूर्च्छा उत्पन्न होते. त्याची प्रमुख दोन कारणे.

१. हृदयासंबंधी कारणे (Cardiac). २. परिसरीय कारणे (Peripheral).

पहिल्या प्रकारात रक्त पर्याप्त मात्रेत असूनही रक्तविक्षेपणात अडथळा आल्याने मस्तिष्कास रक्ताचा योग्य पुरवठा होत नाही, तर दुसऱ्या प्रकारात केशिकांचा विस्फार झाल्याने (Dilatation of Peripheral Veins) हृदयगामी सिरांतील रक्तप्रवाहच कमी होतो. हृदयात रक्त कमी आल्याने मस्तिष्कासही रक्तपुरवठा कमी होऊन मूर्च्छा उत्पन्न होते.

वरील दोन कारणांखेरीज मूर्च्छेची अन्य कारणेही आहेत.

१. मस्तिष्कावर तीव्र आघात यामुळे मस्तिष्क संक्षोभ (Concussion) होतो, तसेच मस्तिष्कातील अभ्यंतर भागी रक्तस्राव होतो.
२. विषबाधा किंवा अन्य कारणांनी मस्तिष्कात रक्तस्राव होणे.
३. संज्ञाहर औषधांचा प्रयोग - उदा. मद्यज मूर्च्छा.
४. तीव्र उष्णता (Heat Stroke) आणि तीक्ष्णवेगी ज्वर.
५. अपस्मारासारखे काही व्याधि.
६. रक्तविषमयता (Uraemia, Acidosis, Alkalosis इ.)

संन्यास

'वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः।

संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रितः।।

स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः।

प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यःफलां क्रियाम्।।' - माधवनिदान/मूर्च्छा/ ११-१३

मूर्च्छा उत्पन्न करणारी कारणेच संन्यासालाही कारणीभूत ठरतात. दुर्बल मनुष्यामध्ये अत्यंत वाढलेले दोष प्राणायतनांच्या ठिकाणी जाऊन वाचा, शरीर व मन यांच्या क्रिया अवरुद्ध करतात. देह आणि मन यांना मिळणारी प्रेरणा नष्ट होते. रोगी अचेतन होतो, काष्ठवत पडतो. तो मृतसमान असतो असे वर्णन केले जाते. सर्व शरीर लाकडाप्रमाणे ताठ होते. आणि तत्काल मृत्यु ओढवतो.

संन्यास ही मूर्च्छेचीच पुढील अवस्था आहे. मूर्च्छेच्या अपेक्षेने यात कारणे व लक्षणे यांची प्रबलता असते. ('यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिंगोपशांतिषु।' च.सू. २४)

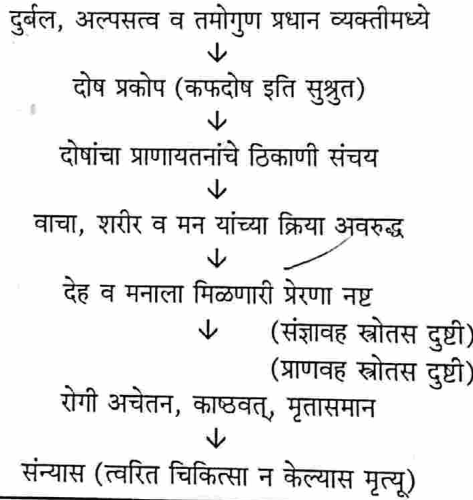
मद व मूर्च्छा या विकारात वेग येऊन गेल्यानंतर दोषांचे शमन होते व रोगी आपोआप शुद्धीवर येतो. संन्यासामध्ये

मात्र व्याधीचे स्वरूप तीव्र असल्याने योग्य ते उपचार केले तरच रोगी शुद्धीवर येतो, अन्यथा नाही. हा यातील फरक लक्षात घ्यावयास हवा.

संन्यासामध्ये दोषांचे प्राबल्य असल्याने मन, पंचज्ञानेन्द्रिये, पंच कर्मेन्द्रिये, संपूर्ण शरीर व विशेषतः प्राणवह स्रोतस यांच्या क्रियांमध्ये विकृति उत्पन्न होते. सुश्रुतानी संन्यासाचे वर्णन करताना 'प्रभूत दोष' व 'तम' गुणाची अधिकता यांच्या परिणाम स्वरूप संन्यास उत्पन्न होतो असे म्हटले आहे. या ठिकाणी प्रभूत दोष या शब्दाने कफदोष अपेक्षित आहे. सुश्रुतानी निद्रेचे वर्णन करताना त्यातही तमोगुणाचे आधिक्य, कफदोषांची दुष्टी आणि संज्ञावह स्रोतसांचा नाश अशाच संप्राप्तीतील घटना वर्णिलेल्या आहेत. संन्यास आणि तामसी निद्रा यामध्ये या प्रकारे बरेचसे साम्य आहे पण हे दोन्ही एकच नव्हेत. संन्यासामध्ये सद्यःफलदायी चिकित्सेने का होईना, रुग्ण शुद्धीवर येऊ शकतो. परंतु तामसी निद्रा ही मृत्यूसूचन अशीच असते. हा या दोन्हीमध्ये फरक आहे.

संन्यासामध्ये प्राणायतनांची दुष्टी असते. प्राणायतन दुष्टी या शब्दाने येथे मर्माघात अपेक्षित आहे. शिर, हृदय व बस्ति (वृक्क) या तीन मर्मांची दुष्टी अत्यधिक प्रमाणात झाल्याने संन्यासाची उत्पत्ति होत असते.

संन्यास संप्राप्ति

चिकित्सा

'दुर्गेऽम्भासि यथा मज्जदभाजनं त्वरया बुधः।

गृहीयात्तलमप्राप्तं तथा संन्यासपीडितम्।।

अंजनान्यवपीडाश्च धूमाः प्रथमनानि च।

सूचीभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे।।

लुंचनं केशलोमां च दन्तैर्दशनमेव च।

आत्मगुप्तावघर्षश्च हितं तस्यावबोधने।।' - च.सू. २४/४५ ते ४७.

संन्यासामध्ये सद्यःफलदायी चिकित्सा त्वरेने केली तरच रोगी शुद्धीवर येऊ शकतो, अन्यथा नाही हे पूर्वीच स्पष्ट केलेले आहे. चरकाचार्यानी एक फार चांगला दृष्टांत देऊन हीच गोष्ट स्पष्ट केली आहे. अत्यंत खोल अशा पाण्याच्या डोहात पडणारे भांडे ज्याप्रमाणे पूर्ण तळाला जाण्यापूर्वीच त्वरेने उचलून घ्यावे लागते, त्याप्रमाणेच संन्यासपीडित रोग्यालाही त्वरेने त्याच्या मूर्च्छेतून सावध करावे लागते.

संज्ञाप्रबोधनासाठी जे सद्यःफलदायी चिकित्सोपक्रम केले जातात त्यामध्ये विविध प्रकारे त्रासन अपेक्षित असते. यामध्ये तीक्ष्ण अंजन, धूम, प्रथमन नस्य, सुयांनी टोचणे, डाग देणे, नखाखाली सूया टोचणे, केस व लोम उपटणे, चावणे, अंगास खाजकुयली लावणे या सारखे उपचार समाविष्ट होतात. तीक्ष्ण अंजनासाठी श्वासकुठाराचे चूर्ण मधात मिसळून ते वापरले जाते. मनःशिला, मिरे, मिरची आदि तीक्ष्ण द्रव्यांचा धूम वापरला जातो. प्रथमन नस्यासाठी वचा, सातला, मरिच यांची चूर्णे वापरतात. कांद्याच्या रसाचे अवपीडन नस्यही केले जाते.

चरकाचार्यांनी संन्यासामध्ये रक्तावसेचन करावे असेही सांगितलेले आहे. मद, मूर्च्छा व संन्यासात रक्तावसेचनाचा उपयोग होतो असे ते म्हणतात.

तीक्ष्णोपचारांनी अवबोधन झाल्यानंतर मूर्च्छेप्रमाणेच रसायन व अन्य चिकित्सोपक्रम करावेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

संन्यास / Coma

अर्वाचिन दृष्टिकोनातून पाहता संन्यासाची लक्षणे Coma शी मिळती जुळती आहेत. मंद व अनियमित श्वास - प्रश्वासाबरोबर गंभीर स्वरूपाची मूर्च्छा म्हणजेच Coma होय. सामान्यतः असाध्य व मृत्यूसूचक अशीच ही एक अवस्था आहे.

Coma ची दोन प्रमुख कारणे असतात.

१. मस्तिष्कास रक्ताचा पुरवठा कमी होणे.
२. रक्तामध्ये विषांची उपस्थिती असणे.

१. मस्तिष्कास रक्ताचा पुरवठा कमी होणे हे संन्यासाचे एक महत्त्वाचे कारण आहे. मस्तिष्कास अति कमी प्रमाणात रक्ताचा पुरवठा होण्याने संन्यास उत्पन्न होतो. पांडु (Anaemia), अतिप्रमाणात शरीराबाहेर होणारा रक्तस्राव (Severe Haemorrhage) यामुळे मस्तिष्कास रक्तपुरवठा कमी होऊ शकतो. या खेरीज भय, शोक आदि मानसिक कारणांमुळे तथा तीक्ष्णवेगी ज्वर आदि कारणांनी बाह्य केशिकांचा विस्फार झाल्याने (Peripheral Vasodilatation) मस्तिष्कांत रक्ताल्पता निर्माण होते. मानसिक कारणांनी घात (Shock) उत्पन्न होतो. या सर्व कारणांनी रक्ताल्पता आल्याने मस्तिष्काची आज्ञावाहक व संज्ञावाहक क्रिया बंद होते. परिणामतः ज्ञान पूर्णपणे नष्ट होऊन संन्यास उत्पन्न होतो.

२. रक्तविषमयता - अनेक विषारी पदार्थांच्या रक्तातील उपस्थितीमुळे संन्यास उत्पन्न होऊ शकतो. विशेषतः मधुमेहजन्य संन्यास (Diabetic Coma), मदाल्यय (Alcoholic Coma) ही याची महत्त्वाची कारणे आहेत. या खेरीज कार्बन मोनॉक्साइडमुळे होणारी विषबाधा, मस्तिष्कावरण शोथ (Meningitis), रक्तदाव अधिक असणे, मूत्रविषमयता (Uraemia) ही देखील संन्यासाची उत्पादक कारणे आहेत.

□□□

मदात्यय - परमद - पानाजीर्ण - पानविभ्रम - ध्वंसक - विक्षय

मदात्यय-परमद-पानाजीर्ण-पानविभ्रम-ध्वंसक-विक्षय हे सर्व व्याधि मद्यसेवनामुळे उत्पन्न होतात. यासाठीच सुरुवातीस मद्याचे गुणधर्म पाहणे योग्य ठरेल.

मद्य

'ये विषस्य गुणाः प्रोक्तास्तेऽपि मद्ये प्रतिष्ठिताः।

तेन मिथ्योपयुक्तेन भवत्युग्रो मदात्ययः।।' माधवनिदान/मदात्यय/१

विषात जे गुण असतात तेच सर्व गुण मद्यातही असतात. यामुळेच मद्याच्या विधिविरहित सेवनाने उग्र स्वरूपाच मदात्यय उत्पन्न होतो.

शार्ङ्गधरानी मद्याची व्याख्या सांगताना -

'बुद्धिं लुम्पति यद् द्रव्यं मदकारी तदुच्यते।

तमोगुणप्रधानं च यथा मद्यं सुरादिकम्।।' - शा.सं./प्रथम खंड/४

असे म्हटले आहे. जे द्रव्य तमोगुण प्रधान असून, बुद्धीचा नाश करून नशा म्हणजेच मद उत्पन्न करते त्यालाच मद्य, मदकारी किंवा मादक द्रव्य असे म्हणतात.

मद्य हे विषसमान गुणाचे असते. लघु, उष्ण, तीक्ष्ण, सूक्ष्म, अम्ल, व्यवायी, विक्रासि, रूक्ष, आशुकारी आणि विशद हे मद्याचे विषसमान असणारे १० गुण आहेत. मद्याचे हे १० गुण ओजाच्या दहा गुणांचे विपरीत असे आहेत. मद्य सेवनाने ओजाच्या गुरु, शीत, मृदु, श्लक्ष्ण, मधुर, स्थिर, पिच्छिल, प्रसन्न व स्निग्ध या १० गुणांचा नाश होतो. ओजाची व ओजस्थान असणाऱ्या हृदयाची दुष्टी होते. हृदयाश्रित मन हेही मद्यामुळे क्षुब्ध होते व मदविकार उत्पन्न होतात.

मद्याचे व विषाचे गुण समान असले तरी स्वभावतः मद्य हे अन्न समान मानले गेले आहे.

'किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवात्रं तथा स्मृतम्।

अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथाऽस्मृतम्।।

प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहन्त्यसून।

विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम्।।' - च.चि. २४/५९, ६०

विधिपूर्वक सेवन केल्यास मद्य हे अमृतासमान गुणकारी होते. या उलट मनमानीपणे विधिविपरीत अशा मद्यसेवनाने तेच मद्य रोगही उत्पन्न करू शकते. विधिविपरीत मद्याचे सेवन केल्याने ते प्राणनाशक ठरते. विष सुद्धा स्वाभाविकपणे प्राणनाशक असले तरी युक्तीपूर्वक सेवनाने तेही रसायनासमान गुणकारी होऊ शकते. मद्य अग्निगुणप्रधान असते आणि अयुक्तियुक्त घेतल्याने, ते शरीरस्थ अग्नीशी मिसळून सोमगुणात्मक ओजाचा नाश करते आणि मदाची उत्पत्ति होते. मदामुळे इंद्रिये मनुष्याच्या स्वाधीन रहात नाहीत व त्यामुळे रोगी आपल्या गोपनीय गोष्टीही अज्ञानाने सांगू लागतो.

विधिवत् मद्य अमृताप्रमाणे असते असे म्हटले आहे. स्निग्ध अन्न, मांस तथा अन्य आहार्य पदार्थांबरोबर, अल्प प्रमाणात केलेल्या मद्यपानाने आयुष्य, बल व शरीराची वृद्धी होते, शरीराचे सौंदर्य, मनाची प्रसन्नता, तेज व पराक्रम या गुणांची वाढ होते. पण याउलट मद्याचे अतिप्रमाणात सेवन केल्यास मद उत्पन्न होतो.

मद

माधवनिदानकारानी मदाच्या ४ अवस्था वर्णन केलेल्या आहेत. प्रथम, द्वितीय, तृतीय व चतुर्थ मद. चरक व वाग्भट

मात्र तीनच अवस्था सांगितलेल्या आहेत. परंतु त्यांनी द्वितीय व तृतीय मद यांच्यामध्ये 'मदान्तर' नावाची एक अवस्था वर्णिलेली आहे. ही अवस्था माधवनिदानातील तृतीय मदाशी मिळती जुळती आहे. माधवनिदानात वर्णिलेली बुद्धी मदाची अवस्था हीच चरकोक्त तृतीय अवस्था आहे.

प्रथम मद लक्षणं

'बुद्धिस्मृतिप्रतिकरः सुखश्च पानात्रनिद्रारतिवर्धनश्च।

सपाठगीतस्वरवर्धनश्च प्रोक्तोऽतिरम्यः प्रथमो मदो हि।।' - माधवनिदान/मदात्यय/७

प्रथम मदाच्या अवस्थेत बुद्धी व स्मृति वाढते, प्रसन्नता उत्पन्न होते व सुखाची भावना उत्पन्न होते. अन्न आणि पान यांची अधिक इच्छा होते. पाठांतर करणे, गाणे, व्याख्यान देणे यांची शक्ती व कुवत वाढते. यासाठीच प्रथम मदाला अत्युत्तम अवस्था मानलेली आहे.

अल्पमात्रेत घेतलेल्या मद्यानेच हे गुण मिळतात. यद्यपि मद्य हे मानसिक विकार उत्पन्न करण्यासाठी प्रसिद्ध आहे तथापि मानसिक विकारांचे, विशेषतः दुःखाचे तत्कालीन शमन या अवस्थेत घडत असते. यासाठीच या अवस्थेला अतिरम्य असेही म्हटले गेले आहे. मद्यपानाचा अवसादक परिणाम मनावर होतो व त्यामुळे प्रथम मदामध्ये चिंता, भय, शोक आदि मनोभावांची अनुभूती होत नाही आणि सुखाची प्रचिती मात्र येते. म्हणजेच या प्रथम मदाने दुःखाचे तत्कालीन शमन होते. यासाठीच सुश्रुतानी या अवस्थेसही मनोविकार असेच म्हटलेले आहे.

द्वितीय मद लक्षणं

'अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशान्तः।

आलस्यानिद्राभिहतो मुहुश्च मध्येन मतः पुरुषो मदेन।।' - माधवनिदान/मदात्यय/८

मध्य मदाने किंवा मदाच्या द्वितीय अवस्थेत रोग्याची बुद्धि, स्मृति, वाणी किंवा अन्य शरीरचेष्टा या अस्ताव्यस्त होऊ लागतात. त्याच्या हालचाली तथा शरीराकृति उन्माद झालेल्या व्यक्तीप्रमाणे दिसू लागतात. रोगी अशांत होतो आणि आलस्य व निद्रा यांनी ग्रस्त होतो.

द्वितीय मदामध्ये मनाची व्याकुलता अधिक वाढते. त्याचा विवेक हळूहळू नष्ट होऊ लागतो. रोगी कर्तव्याकर्तव्यता यात भेद करू शकत नाही व म्हणूनच त्याच्या क्रिया असंबद्ध अशा होऊ लागतात.

तृतीयमद लक्षणं

'गच्छेदगम्यान् गुरुंश्च मन्येत् खादेदभक्ष्याणि च नष्टसंज्ञः।

ब्रूयाच्च गुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषोऽस्वतंत्रः।।' - माधवनिदान/मदात्यय/९

मदाच्या तृतीय अवस्थेत रोगी परतंत्र किंवा वेड्याप्रमाणे होतो. तो अगम्यगामी होतो. म्हणजेच वाटेल तेथे - नको तेथे जातो, ज्यांची चेष्टा करू नये अशांची चेष्टामस्करी करू लागतो, गुरुजांचा मान ठेवीत नाही व अभक्ष्य भक्षण करू लागतो. त्याची चेतना कमी होते. मनावरील नियंत्रण पूर्णपणे नष्ट होते व त्यामुळेच मनातील गोपनीय रहस्येही तो सर्वांपुढे प्रगट करू लागतो.

चतुर्थ मद लक्षणं

'चतुर्थे तु मदे मूढो भग्नदार्ढ्यं निष्क्रियः।

कार्याकार्यविभागज्ञो मृतादप्यपरो मृतः।।' - माधवनिदान/मदात्यय/१०

मदाच्या चतुर्थ अवस्थेत रोगी हा शुष्क, तुटलेल्या लाकडाच्या ओंडक्याप्रमाणे निष्क्रिय होऊन जमिनीवर पडतो. तो पूर्णपणे अचेतन असतो. मृताप्रमाणेच तो भासमान होतो.

ही मद्याने उत्पन्न होणारी म्हणजेच मद्यज मूर्च्छाच आहे असे म्हणता येईल.

अति प्रमाणात घेतलेल्या मद्याने उत्पन्न होणाऱ्या मदांच्या विविध अवस्थांचा विचार आतापर्यंत केला.

अतिमात्रेत, प्रकृतीच्या विरुद्ध गुणांचे किंवा अन्य प्रकारे विधिविरहित मद्यपान बरेच दिवस चालू राहिले तर मात्र अनेक प्रकारचे मद्यजन्य विकार संभवतात. सुश्रुतानी पानात्यय, परमद, पानाजीर्ण, पानविभ्रम असे ४ प्रकारचे व्याधि वर्णिलेले आहेत. त्यांचेही विवेचन यापुढे केले जाणार आहे.

मदात्यय

सुश्रुतानी ज्याला पानात्यय म्हटले आहे, त्यासच चरकानी मदात्यय अशी संज्ञा वापरलेली आहे.

मदात्ययाचे हेतू

'निर्भक्तमेकान्तत एव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम्।

आपादयेत्कष्टतमान्विकारानापादयेच्चापि शरीरभेदम्।।

क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन।

व्यायामभाराध्वपरिक्षतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि।।

अत्यम्बुभक्षावततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाऽबलेन।

उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारान्।' - माधवनिदान/मदात्यय/१२ ते १४

क्रोध, भय, तृष्णा, क्षुधा तथा शोक या अवस्थेत मद्यपान केले असताना, व्यायाम, भारवहन, अतिमार्गक्रमण यामुळे थकले असताना, वेगविधारण केले असताना, अति जलपान, वा पोटास तडस लागेल एवढा आहार घेतला असताना, अजीर्ण असताना, उष्णतेने संतप्त झाले असताना जर मद्यपान केले गेले तर ते अनेक प्रकारच्या रोगांना कारण होते.

अनेक प्रकारच्या शारीरिक व मानसिक हेतूंचे वर्णन येथे आहे. सर्व हेतू हे वात, पित्त प्रकोपक आहेत असे लक्षात येते. क्रोध, भय आदि कारणांनी अन्न पोटात असतानाही, मद्यपानाने मात्र अन्य कोणतेही हेतू नसले तरी विकार उत्पन्न होतात ही गोष्ट येथे स्पष्ट आहे. रिकाम्या पोटी मद्यपान केल्याने जाठराग्नीचा नाश होतो आणि त्यामुळे व्याधि उत्पन्न होत असतो.

संप्राप्ति

'मद्यं हृदयमाविश्य स्वगुणैरोजसो गुणान्।

दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम्।।

लघूष्णातीक्ष्णसूक्ष्माप्लव्यवाय्याशुगमेव च।

रूक्षं विकाशी विशदं मद्यं दशगुणं स्मृतम्।।

गुरु शीतं मृदुश्लक्ष्णं बहलं मधुरं स्थिरम्।

प्रसन्नं पिच्छिलं स्निग्धमोजो दशगुणं स्मृतम्।।

गुरुत्वं लाघवाच्छैत्यमौष्णादप्लव्यभावतः

माधुर्यं मादर्वं तैक्ष्णात्प्रसादं चाशुभावनात्।।

रौक्षात् स्नेहं व्यवाधित्वात् स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि।

विकासिभावात्पैच्छिल्यं वैशद्यात्सान्द्रतां तथा।।

सौक्ष्म्यान्मद्यं निहन्त्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान्।

सत्त्वं तदाश्रयं चाशु संक्षोभ्य जनयेन्मदम्।।

रसवातादिमार्गाणां सत्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम्।

प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते।।

अतिपीतेन मद्येन विहतेनौजसा च तत्।

हृदयं याति विकृतिं तत्रस्था ये च धातवः।।' - च.चि. २४/२७ ते ३८.

मद्यचे १० गुण हे ओजाच्या गुणांच्या विरोधी असे असतात. ओजोविपरित अशा या १० गुणांमुळेच मद्यपानाने ओजाची दुष्टी होते. मद्य हे रसवहस्रोतसाद्वारा हृदयात प्रवेश करून मनाला विकारयुक्त बनवते. ओजाचे स्थान असणाऱ्या हृदयाच्या आश्रयाने राहणारे मन प्रक्षुब्ध होते. मन, बुद्धी, इंद्रिये, रसादि शरीर धातू या सर्वांमध्येच अतिमद्यपानाने विकृति उत्पन्न होते.

मद्याच्या तीक्ष्ण, उष्ण, अम्ल, विदाही या गुणांमुळे रस धातू विदग्ध बनतो व त्यामुळे अंतर्दाह, ज्वर, तृष्णा, मोह, भ्रम, मद आदि लक्षणे उत्पन्न होतात.

सामान्य लक्षणे

‘शरीरदुःखं बलवत् संमोहो हृदयव्यथा।
 अरुचिः प्रतता तृष्णा ज्वरः शीतोष्णालक्षणः॥
 शिरःपार्श्वस्थिसन्धीनां विद्युत्तुल्या च वेदना।
 जायतेऽतिबला जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः॥
 उरोविबन्धः कासश्च हिक्का श्वासः प्रजागरः।
 शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगस्त्रिकग्रहः॥
 छर्द्यतीसारहल्लासा वातपित्तकफात्मकाः।
 भ्रमः प्रलापो रूपाणामसतां चैव दर्शनम्॥
 तृणभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरणम्॥
 प्रघर्षणं विहंगैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते॥
 व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च।

मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्षयेत्॥’ - च.चि. २४/१०१ते१०६

मदात्ययात अनेक प्रकारच्या पीडा उत्पन्न होतात. हृदयव्यथा, मोह, अरुचि, तृष्णा, ज्वर, शिर-पार्श्व-अस्थि-संधी या ठिकाणी विजेचे झटके बसल्याप्रमाणे वेदना, जुंभा, कंप, श्रमश्वास, अवयवांचे ठिकाणी स्फुरण जाणवणे, उरोविबंध, कास, हिक्का, निद्रानाश, त्रिकग्रह, अनेक प्रकारचे कर्ण-नेत्र वा मुखरोग होणे ही मदात्ययाची सामान्य लक्षणे आहेत.

छर्दी, अतिसार, हल्लास, भ्रम, प्रलाप, प्रत्यक्षात अस्तित्वात नसलेल्या गोष्टीचे अस्तित्त्व भासमान होणे, अनेक चित्रविचित्र स्वप्ने पडणे, शरीरावर गवत-राख-वेली-पाने-धूळ पडत आहे असे वाटणे, पक्षी अंगावर धावून येताहेत असे वाटणे इत्यादि अनेक लक्षणे मदात्ययात उत्पन्न होतात.

विशेष लक्षणे

वातज मदात्यय :

‘हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः।

विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययं॥’ - च.चि. २४/११

अति स्त्रीसेवा, शोक, भय, भारवहन, मार्गक्रमण किंवा पंचकर्म यांमुळे कृश झालेल्या, रूक्ष व अल्प अन्न सेवन करणाऱ्या, जागरण करणाऱ्या मनुष्याने जर फार रूक्ष मद्य अतिप्रमाणात सेवन केले तर वातज मदात्यय उत्पन्न होतो. हिक्का, श्वास, शिरःकंप, पार्श्वशूल; निद्रानाश आणि अतिप्रलाप यावरून वातज मदात्यय ओळखता येतो.

पित्तज मदात्यय :

‘तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः।

विद्याद्दहरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम्॥’ - च. चि. २४/१४

अम्ल, उष्ण, तीक्ष्ण असे पदार्थ खाणाऱ्या, रागीट व उष्णप्रिय मनुष्याने अतितीक्ष्ण, उष्ण, अम्लगुणांचे मद्य अति मात्रेत घेतले तर त्यास पित्तज मदात्यय होतो.

पित्तज मदात्ययात तृष्णा, दाह, ज्वर, स्वेद, मूर्च्छा, अतिसार, भ्रम, नख-नेत्र-मूत्र यांना हरित वर्णता येणे ही लक्षणे आढळतात.

या प्रकारात अल्प प्रमाणात उत्पन्न होणाऱ्या कामलेमुळे हा हरित वर्ण येतो असेही एक मत मांडले जाते.

कफज मदात्यय :

‘छर्द्यरोचकहल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः।

विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययं।।’ - च.चि. २४/९७

कफज मदात्ययात छर्दी, अरोचक, हल्लास, तंद्रा, स्तैमित्य, गौरव ही लक्षणे आढळतात. सर्वांग शीत पदार्थांनी वेढले आहे असे भासमान होते.

सान्निपातिक मदात्यय

मद्याचे व विषाचे गुण सारखेच आहेत. विष ज्याप्रमाणे त्रिदोषप्रकोपक आहे. त्याप्रमाणेच मद्यही त्रिदोषांचा प्रकोप करते. यामुळे खरे पाहता सर्वच मदात्यय वस्तुतः सान्निपातिकच आहेत. तथापि दोषांच्या उल्बणतेनुसार त्यांना वातज, पित्तज, कफज आदि संज्ञा दिल्या जातात. सान्निपातिक मदात्यय म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्रकारांत तीनही प्रकारच्या मदात्ययात सांगितलेली लक्षणे आढळून येतात.

परमद

‘श्लेष्मोच्छ्रयोऽंगगुरुता विरसास्यता च

विण्मूत्रसक्तिरथ तन्द्रिररोचकश्च।

लिंगं परस्य च मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा

स्तृष्णा रुजा शिरसि संधिषु चापि भेदः।।’ - माधवनिदान/मदात्यय/१९

ज्या मदात्ययात कफाचे आधिक्य असते, अंगगौरव, आस्यवैरस्य, मल व मूत्र यांचा अवरोध, तंद्रा, अरुचि, तृष्णा, शिरःशूल आणि संधीशूल ही लक्षणे असतात, त्यासच परमद असे म्हणतात.

पानाजीर्ण

‘आध्मानमुग्रमथ चोद्गिरणं विदाहः पानेऽजरां समुपगच्छति लक्षणानि।’

- माधवनिदान - मदात्यय/२०

पानाजीर्णांमध्ये मद्याचे अजीर्ण अपेक्षित आहे. यात तीव्र स्वरूपाचे आध्मान, छर्दी व सर्व शरीरात अत्यंत प्रमाणात दाह ही लक्षणे आढळतात.

पानविभ्रम

‘हृद्गात्रतोदकफसंस्त्रवकण्ठधूमा मूर्च्छाविमिज्वरशिरोरुजनप्रदाहाः।

द्वेषः सुरात्रविकृतेष्वपि तेषु तेषु तं पानविभ्रममुपगच्छन्त्यखिलेन धीराः।।’

- माधवनिदान/मदात्यय/२१

पानविभ्रमामध्ये हृदय आणि सर्वच शरीरात तोदवत् म्हणजेच टोचल्याप्रमाणे वेदना होतात. नासा तथा मुखा द्वारा कफाचा स्राव अधिक प्रमाणात होतो. घशात धूर दाटल्याप्रमाणे वाटते. मूर्च्छा, छर्दी, ज्वर, शिरःशूल, सर्व शरीरात दाह या प्रकारच्या वेदना असतात. विभिन्न प्रकारच्या मद्य विकृति किंवा आहार द्रव्ये यांचा द्वेष उत्पन्न होतो.

ध्वंसक आणि विक्षय

मद्यपी व्यक्तीने मद्यपान सोडून दिल्यानंतर पुन्हा मद्यपानास सुरुवात केली तर ध्वंसक आणि विक्षय हे २ व्याधि उत्पन्न होतात असे चरकानी सांगितले आहे.
ध्वंसकात कफनिष्ठीवन, कंठशोष, अतिनिद्रा किंवा तंद्रा, शब्दासहिष्णुता ही लक्षणे असतात.
विक्षयात अंगमर्द, अति शिरःशूल, हळकंठ अवरोध, मोह, कास, तृष्णा, छर्दि, ज्वर या प्रकारची लक्षणे असतात.

उपद्रव

'हिक्काज्वरौ वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः कासभ्रमावपि च पानहतं भजन्ते।।'

- माधवनिदान/मदात्यय/ ११

हिक्का, ज्वर, छर्दि, कंप, पार्श्वशूल, कास, भ्रम हे मदात्ययाचे प्रमुख उपद्रव आहेत.

अतिमद्यपानाने यकृतदुष्टी उपद्रवात्मक अनेक रुग्णांमध्ये उत्पन्न होते असे प्रत्यक्षात दिसते. अतिमद्यपानाने रक्ताची दुष्टी घडते व त्यामुळे रक्तवहस्रोतसाचे मूलस्थान असणाऱ्या यकृत व प्लीहा यांची दुष्टी घडते असे म्हणता येईल. अभ्यंतर विद्रधीच्या प्रकरणात यकृतविद्राधिची कारणे सांगताना अतिमद्यपान हा एक हेतू चरकाचार्यानी वर्णिलेला आहे, हे या संदर्भात लक्षात घ्यावयास हवे.

साध्यासाध्यत्व

'हीनोत्तरोष्ठमतिशीतमन्ददाहं तैलप्रभास्यमपि पानहतं त्यजेत।

जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वथवाऽपि नीलं पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे वा।।'

- माधवनिदान/मदात्यय/ ११, १२

ज्या रोग्याचा वरचा ओठ खाली लोंबत असेल, ज्याच्या चेहऱ्यावर तेलकटपणा भासमान होत असेल, असा मदात्ययी असाध्य समजावा. ज्याचे जिह्वा, दंत, ओष्ठ हे काळे किंवा निळे पडले आहेत, ज्याचे डोळे हे पिवळे किंवा रक्ताप्रमाणे लाल झाले आहेत अशा रुग्णातही असाध्यता जाणावी.

चिकित्सा

सर्वं मदात्ययं विद्यात् त्रिदोषमधिकं तु यत्।

दोषं मदात्यये पश्येत् तस्यादौ प्रतिकारयेत्।

कफस्थानानुपूर्व्या च क्रिया कार्या मदात्यये।

पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः।।'-च.चि. १४/१०७,१०८

सर्वच मदात्यय हे त्रिदोषजनित असेच असतात. पण त्यातील दोषांच्या उल्बणतेचा विचार करून, जो दोष अधिक वाढला असेल त्याची चिकित्सा प्रथम करावी. जर तीनही दोष सम प्रमाणात वाढले असतील तर प्रथमतःकफाची व त्यानंतर अनुक्रमे पित्ताची व वायूची चिकित्सा करावी.

'मिथ्यातिहीनपीतेन यो व्याधिरुपजायते।

समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति।।'

मिथ्या, अति किंवा हीन मात्रेत घेतलेल्या मद्याने उत्पन्न होणाऱ्या मद्यविकारासाठी योग्य मात्रेत मद्यपानच करवावे असे चरकाचार्यानी सांगितलेले आहे. योग्य मात्रेत व विरुद्ध गुणांनी युक्त अशा औषधी द्रव्यांनी सिद्ध केलेले मद्य यासाठी वापरवे लागते. एक फार चांगले उदाहरण घेऊन, सुश्रुताचार्यानी हा विषय स्पष्ट केला आहे. ते म्हणतात-

'यथा नरेन्द्रोपहतस्य कस्यचिद् भवेत् प्रसादस्तत एव नान्यतः।

ध्रुवं तथा मद्यरतस्य देहिना भवेत् प्रसादस्तत एव नान्यतः।।' - सु.उ. ४७/४८

जर एखाद्या व्यक्तीवर राजाची अवकृपा झाली व त्यास त्रास होऊ लागला तर त्यास हा त्रास दूर करण्यासाठी,

तितक्याच प्रबल अशा दुसऱ्या राजाचा आश्रय घ्यावा लागतो. अन्य कोणाचा आश्रय घेऊन त्यास फायदा नसतो. त्याप्रमाणेच मद्यासारख्या तीक्ष्ण व विषसदृश द्रव्याने उत्पन्न होणाऱ्या विकारासाठी तितकेच तोलामोलाचे प्रण विरोधी गुणाचे मद्यच वापरावे लागते. अन्य औषधी द्रव्यांचा या विकारात फारसा उपयोग होऊ शकत नाही. विषाने विष उतरावे किंवा काट्याने काटा काढावा अशाच प्रकारचा चिकित्सोपक्रम या व्याधीत करावा लागतो.

मद्यानेच मदात्यय कसा दूर होतो याचे स्पष्टीकरण चरकानी केलेले आहे.

**'तीक्ष्णोष्णोनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ।
मद्येनात्ररसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥
अंतर्दाहं ज्वरं तृष्णां प्रमोहं विभ्रमं मदम् ।
जनयत्याशु तच्छान्त्यै मद्यमेव प्रदापयेत् ॥
क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंस्कृतः ।
श्रेष्ठमम्लेषु मद्यं च वैगुणैस्तान् परं शृणु ॥
मद्यस्याम्लस्वभावस्य चत्वारोऽनुरसाः स्मृताः ।
मधुरश्च कषायश्च तिक्तः कटुक एव च ॥
गुणाश्च दश पूर्वोक्तास्तैश्चतुर्दशाभिर्गुणैः ।
सर्वेषां मद्यमम्लानामुपर्युपरि तिष्ठति ॥'** - च.चि. २४/११० ते ११४

तीक्ष्ण, उष्ण व अतिमात्रेत घेतलेल्या अम्ल व विदाही मद्याने अन्नरस हा विदग्ध होतो. आणि त्यास क्षारत्व प्राप्त होते. यामुळेच अंतर्दाह, ज्वर, तृष्णा, मोह, भ्रम, मद आदि लक्षणे उत्पन्न झालेली असतात. अशावेळी औषधी द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या अम्लगुणयुक्त मद्याच्या वापराने मद्यातील अम्ल व कोष्ठात निर्माण झालेला क्षार यांचा संयोग होऊन त्या क्षारास माधुर्य प्राप्त होते. मधुर, कषाय, तिक्त, कटु हे मद्याचे ४ अनुरस सांगितले जातात. त्यांचाही परिणाम घडतो व मधुर रसाने ओजोविकृतीने उत्पन्न होणारी मदात्ययासारखी मदविकृति दूर होते.

'तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य वा ।

ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ॥' - च.चि. २४/११३

'मदात्यये मद्यं' ही जशी एक चिकित्सा आहे, त्याच प्रमाणे मदात्ययात दुग्धपान प्रशस्तीही वर्णिलेली आहे. दुधाचे गुणधर्म हे ओजाच्या गुणाशी समान असे आहेत. यासाठीच ओजाच्या वृद्धीसाठी मदात्ययात दुग्धपानही आवश्यक ठरते. ग्रीष्मऋतूत सर्व भूमी परितप्त झाली असता, तहानलेल्या वृक्षसृष्टीस जसे पाऊस पडल्यावर तत्काळ बरे वाटते, त्याप्रमाणेच मद्यपानजनित विदग्धता नष्ट करण्यासाठी दुधाचा उपयोग होतो असे चरकाचार्य म्हणतात.

वातज मदात्यय चिकित्सा : वातज मदात्ययासाठी पिष्टमय पदार्थांपासून किंवा गुळासारख्या मधुर द्रव्यांपासून बनविलेल्या मद्याचा उपयोग करावा लागतो. आहार हा दीपनपाचन करणारा, वातानुलोमक असा हवा. लावा, तित्तिर, कुक्कुट यांचे मांस किंवा मृग, मत्स्य वा अन्य आनूप प्राण्यांचे मांस स्निग्ध व अम्ल द्रव्यांबरोबर द्यावयास हवे. दाडिम स्वरस, पंचमूल, धान्यक, शूठी यांनी सिद्ध जल, दधिमंड, कांजी किंवा शुक्त यांचा प्रयोग करणेही लाभदायी ठरते. अभ्यंग, उत्सादन, गरम पाण्याचे स्नान, जाड पांघरुण घेणे, विविध प्रकारचे धूप, लेप यांच्या उपयोगानेही वातज मदात्यय कमी होत असतो.

सौवर्चल, कर्कटशुंगी, आर्द्रक, ओवा यांनी युक्त असे शुक्तपानही लाभदायी ठरते.

पित्तज मदात्यय चिकित्सा : पित्तज मदात्ययासाठी खजूर, मृद्विका, परुषक, दाडिम, शर्करा यांनी सिद्ध केलेले मद्य द्यावे. वडाचे अंकुर पाण्यात वाटून तयार होणारा कल्क मद्याबरोबर द्यावा. आहारात मधुर द्रव्यांनी युक्त शालिषधीक, छाग वा शशमांस, विविध प्रकारचे मंड व यवागु यांचा उपयोग करावा. गुडूची, मुस्ता, पटोल, शूठी या औषधी द्रव्यांचाही उपयोग पित्तज मदात्ययात केला जातो. क्षुद्रआमलक (राय आवळे), खजूर, फालसा यांचा हिम साखरेबरोबर द्यावा किंवा मद्यामध्ये साखर, उसाचा रस वा अन्य मधुर द्रव्ये मिसळून ते वापरावे.

या प्रकारात उत्पन्न होणाऱ्या तृष्णोसाठी मुस्ता, दाडिम यांनी सिद्ध लाजमंड वापरणे लाभदायी ठरते. सर्वच प्रकारचे शीत अन्नपान, शीतशय्या, आसन, शीत वात व जलस्पर्श, त्याचप्रमाणे चंदनादि शीत द्रव्यांचा लेप या सर्व शीतोपचारांचा चांगला उपयोग होतो.

कफज मदात्यय चिकित्सा : कफज मदात्ययात सुरुवातीस वमन व लंघन हे उपचार आवश्यक असतात. निरामावस्था प्राप्त झाल्यावर आणि कफ थोडा कमी झाल्यावर मध आणि अन्य रुक्ष, उष्ण द्रव्यांपासून बनविलेली जीर्ण अशी आसवारिष्टे रुग्णास द्यावीत. पृश्नीपर्णी, कंटकारी, शुंठी, गोक्षुर, पर्पटक आदि द्रव्यांनी सिद्ध केलेले कोष्ण जल पिण्यास द्यावे. आहारात कुलत्थ, शुष्क मूलक, छागमांस यांसारखी द्रव्ये वापरावीत. अनेक प्रकारचे यूष वापरावेत. सौवर्चल, मरिच, वृक्षाम्ल यांसारख्या द्रव्यांचा अधिक प्रमाणात वापर करावा. सर्व प्रकारचे रूक्ष, उष्ण असे अन्नपान, उष्णोदकाने स्नान, व्यायाम, लंघन, रुक्ष द्रव्यांनी उद्वर्तन आणि युक्तीपूर्वक जागरण हेही कफज मदात्ययासाठी उपयुक्त ठरते.

पथ्यापथ्य

'रसवति च भोज्यानि यथास्वमवचारयेत् ।

पानकानि सुशीतानि हृद्यानि सुरभीर्ण च ॥' - सु.उ. ४७/५३

रुग्णास द्रव, शर्करा व घृत युक्त आहार द्यावा. मधुररसात्मक विशेषतः द्राक्षा, दाडिम इत्यादि फलांपासून तयार केलेली पानके वापरावीत. आहार शीतवीर्यद्रव्यांचा व हृद्य असा हवा.

तीक्ष्ण, उष्ण, विदाही पदार्थ, रात्री जागरण व दिवास्वाप हे विशेष अपथ्यकर आहेत.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

मदात्यय - Alcoholism

मद्यपानामुळे विविध अवस्था प्राप्त होतात. प्रथम मदास (First stage of Alcoholism) उत्तेजनावस्था (Stimulation or refreshing stage) असे म्हटले जाते. अल्पमात्रेत मद्यपान केल्यास शारीरिक तथा मानसिक आनंदाचा अनुभव मिळतो. हीच मदाची प्रथमावस्था आहे. यामध्ये कल्पना व अनुभव शक्ती वाढते, ज्ञानेंद्रिये आपली कर्मे करण्यास अधिक समर्थ बनतात. शारीरिक व मानसिक क्रियांचा विकास अधिक चांगला होतो, असे म्हणता येईल. या अवस्थेमध्ये क्षुधावृद्धि अधिक चांगल्या प्रकारे होते.

द्वितीयमद (Stage of excitement) ही व्याकुळता उत्पन्न करणारी अवस्था आहे. यामध्ये हळूहळू विवेक नष्ट होऊ लागतो.

तृतीयमद : यामध्ये नियंत्रणशक्तीचा (Governing power) नाश होतो. व त्यामुळे रोगी अनेक निंदित कार्ये करण्यास प्रवृत्त होतो. मस्तिष्काचे शरीरावरील नियंत्रण पूर्णतः नष्ट होते. अकारण हसणे, गाणे, रडणे, ओरडणे इ. क्रिया रुग्णाकडून घडतात. अनेक गोपनीय गोष्टीही या अवस्थेत रुग्ण प्रगट करू लागतो.

चतुर्थमद : मद्याची अधिक मात्रा सेवन केल्यास मूर्च्छा व संन्यासाची लक्षणे उत्पन्न होतात. मद्यपानजनित संन्यास (Alcoholic Coma) असेच यास म्हटले जाते.

मदात्यय : मद्यपानाचे निरंतर सेवन करित राहिल्यास त्याचा शरीरावर व मनावरही विषवत् परिणाम होतो. मद्य हे सार्वदेहिक उत्तेजक (General Stimulant) समजले जाते. परंतु त्याचे हे कार्य मद्याचे अल्प-प्रमाणात व विधिवत् सेवन केले तरच आढळते.

अति मद्यपानाने मात्र शरीराच्या विविध अवयवांवर याचा वाईट परिणाम होतो. याचा विशेष परिणाम यकृतावर होताना दिसतो. यकृताच्या प्राकृतावस्थेमध्ये विषनाशन (Detoxication) हे कार्य घडत असते. मद्यपानाने यकृत विकृती उत्पन्न होते व त्यामुळे हे महत्त्वाचे असे विषनाशनाचे कार्य यकृताकडून घडू शकत नाही.

मद्यपानामुळे शरीरातील अन्य धातूंच्या ठिकाणीही शोथात्मक (Inflammatory) व विनाशात्मक (Degenerative)

अशा प्रकारची विकृति येऊ शकते. ही विकृति शरीरातील सर्वच धातूंमध्ये प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपाने आढळते. असे असले तरी याचा विशेष परिणाम वातनाडीसंस्थान (Nervous System), रक्तवाहिन्या (Blood vessels), आमाशय (Stomach), वृक्क (Kidney) व यकृत (Liver) या अवयवांचे ठिकाणी अधिक प्रमाणात दिसून येतो.

वातनाडीसंस्थानावर होणाऱ्या परिणामामुळे हर्ष (Tingling & Numbness), स्वाप (Loss of Sensation) या सारखी लक्षणे उत्पन्न होतात. आमाशयावरील होणाऱ्या परिणामामुळे आमाशयकलाशोथ (Gastritis) हे प्रमुख लक्षण निर्माण होते. यामुळे पचन शक्ति बिघडते, अरुचिही उत्पन्न होते.

मद्यपानामुळे हृदयाची क्रियाशीलता वाढते. रक्तदाब व नाडीची गतीही वर्धमान होते. परंतु अधिक मात्रेत मद्य सेवन केल्यास हृदयावर उतेजनात्मक प्रभावाऐवजी अवसाद उत्पन्न होतो. त्वचेतील केशवाहिन्या (Peripheral Capillaries) यांचा विस्फार होतो. स्वेद ग्रंथीवर प्रभाव होऊन अति मात्रेत स्वेदप्रवृत्ति होते.

अतिमात्रेतील मद्यपानामुळे मूत्रातून प्रथिने (Proteins) बाहेर जाऊ लागतात. वृक्कातही परिवर्तन होऊन वृक्कशोथ (Chronic Nephritis) उत्पन्न होऊ शकतो. मद्यपानाने श्वसन केंद्र उत्तेजित होऊन अनेक वेळा ऊर्ध्वश्वास (Stertorous breathing) उत्पन्न होताना दिसते.

मदात्यय (Alcoholism) च्या ५ अवस्था सांगितल्या जातात.

१) तीव्र मदात्यय (Acute Alcoholism) : मद्य अतिप्रमाणात प्यायल्याने ही अवस्था प्राप्त होते. तृतीय व चतुर्थ मदाची सर्व लक्षणे यात दिसतात.

२) चिरकालीन मदात्यय (Chronic Alcoholism) : अल्पमात्रेत पण अधिक कालपर्यंत सेवन केल्याने ही अवस्था प्राप्त होते. नाडीतंतु, मांसधातु, त्याचप्रमाणे संयोजक धातु (Connective Tissue) यावर विषवत् कार्य होऊन मेदोपक्रांति (Fatty degeneration) उत्पन्न होते. रोगप्रतिकार शक्ति या अवस्थेत कमी होते. आमाशय शोथ (Chronic gastritis), रक्तवाहिन्यांचे विविध विकार (Atheroma of blood vessels & fibroid) हृदयात मेदोपक्रांति (Fatty degeneration of Heart), यकृतदाल्योदर (Cirrhosis of liver), वृक्क शोथ (Nephritis) या सारख्या रोगांची उत्पत्ति या अवस्थेत होते. रुग्ण अकारण शीघ्र उत्तेजित होतो. प्रत्येकावर अविश्वास दाखविणे, स्मृतिभ्रंश, अनवस्थितचित्तत्व व कधी कधी उन्मादाची अवस्थाही उत्पन्न होते. यामध्ये रोगी मद्यापानाशिवाय आपले जीवन व्यतीत करू शकत नाही.

३) मद्यपानाची प्रबल इच्छा : चिरकालीन मदात्ययाची अवस्था उलटल्यानंतर अत्यधिक मात्रेत मद्यपानाची प्रबल इच्छा उत्पन्न होते. अशा प्रबल इच्छेचे वारंवार वेग येऊ लागतात. या अवस्थेस Dipsomania असे म्हटले जाते. An intermittent compulsion to get drunk असे याचे वर्णन केले जाते.

४) सकम्प उन्माद : Delirium tremens या अवस्थेमध्ये मनाची व्याकुलता अधिक वाढते. पूर्ण निद्रानाश, भ्रम, स्वप्नामध्ये विविध प्राणी व सर्प दिसणे, प्रलाप, मंदज्वर, मुखशोष व शिरःशूल या प्रकारची लक्षणे मिळतात. सामान्यतः ही अवस्था मद्यपी माणसाने अचानक मद्यपान बंद केल्यास उत्पन्न होताना दिसते.

५) चिरविभ्रम : Korchakoff's psychosis - ही अवस्था प्रामुख्याने स्त्रियांमध्ये मिळते. रुग्णास स्थान, दिशा, समय याबाबत निरंतर संभ्रम उत्पन्न होतो. हा रोग चिरकालीन स्वरूपाचा असून रोगी अकारण विविध शब्दांचे श्रवण करित असतो.

□□□

• व्याख्या

१. 'मदयन्त्युदगता दोषा यस्मादुन्मार्गगामताः ।

मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ।।' - मा.नि./उन्माद - १

२. 'उन्मादं पुनर्मनोबुद्धिसंज्ञानस्मृतिमतिभक्तिशीलचेष्टाचारविभ्रमं विद्यात् ।'

- च.नि. ७/४

प्रकुपित झालेले दोष उन्मार्गगामी होऊन मनोविभ्रम उत्पन्न करतात. अशा या मानसरोगाला उन्माद असे म्हटले जाते. उन्मादामध्ये मन, बुद्धि, संज्ञाज्ञान, स्मृति, इच्छा, आचरण आणि शरीराच्या सर्व हालचाली यामध्ये एक प्रकारचा विकृत, विसंगत, विचित्र, विक्षिप्त असा भाव उत्पन्न होतो.

शरीर व मन ही व्याधीची दोन प्रमुख अधिष्ठाने आहेत. यामुळेच शास्त्रकारांनी व्याधीचे प्रकार सांगताना शारीरिक व मानसिक व्याधी असे वर्गीकरण केलेले दिसते. शारीरिक व्याधीमध्ये मनाची दुष्टी व मानसिक व्याधीत शरीराची दुष्टी थोडीबहुत असते हे खरे. परंतु प्रथम कोणाची दुष्टी झाली व प्रधान दुष्टी कोणाची यावरून 'व्यपदेशस्तु भूयसा' या न्यायाने तो व्याधि शारीरिक अथवा मानसिक आहे असे म्हटले जाते. मानस व्याधि हे शारीरिक व्याधीपेक्षा अधिक त्रासदायक व चिकित्सा करण्यासही अपेक्षाकृत अधिक कठीण असे असतात.

मन हे त्रिगुणात्मक असते. सत्व हा मनाचा गुण असून तीच मनाची प्राकृत अवस्था आहे. मनाला 'सत्व' असा पर्यायी शब्द वापरला जातो तो यामुळेच. रज आणि तम हे मनाचे २ दोष असून या दोन्हीच्या प्राबल्यानेच मानसिक व्याधीची निर्मिती होत असते.

कर्तव्याकर्तव्याचा विचार, तर्क, ध्यान, संकल्प, इंद्रियांचे नियमन व स्वतःचेही निबंधन करणे ही मनाची कर्मे आहेत. अनुभव, विवेचन आणि कार्य या सर्वांमध्ये मनाचा सहभाग असतो. मनाचा अवस्थाविशेष म्हणून बुद्धि व अहंकार सांगितले जातात. इंद्रियांद्वारा होणारे प्रत्यक्ष हे मनापर्यंत पोचते. मन त्याच्या इष्टानिष्टतेचा ऊहापोह करून त्या वस्तूचे ग्रहण किंवा परित्याग करण्याचे कार्य बुद्धीकडे सोपवते. या प्रकारे पाहता वस्तूच्या ज्ञानात इंद्रिये ही अग्रधान असून मन, बुद्धि, अहंकार हीच प्रधान आहेत हे लक्षात येईल. मनाच्या या सर्व क्रिया सत्वगुणाच्या प्राकृत स्थितीवर अवलंबून आहेत. सत्वगुण कमी झाला किंवा रज आणि तमो गुणांची वृद्धि झाली की मनोविकृति होऊन मानस रोग उत्पन्न होतात. मानस व्याधीमध्ये उन्माद आणि अपस्मार हे दोन महत्त्वाचे रोग आहेत.

निष्प्रयोजन आणि उच्छृंखल वृत्ति याचेच दुसरे नाव उन्माद असे आहे. प्राकृत अवस्थेत, प्रत्येक व्यक्तित्व प्रत्येक कार्य हे काही उद्दिष्ट- प्रयोजन डोळ्यांसमोर ठेवून करीत असते. प्रयोजनाशिवाय अगदी क्षुल्लक अशीही गोष्ट कोणाकडून घडत नाही. उन्मादात मात्र कोणतेच कारण नसताना विकृत स्वरूपाच्या हालचाली घडत रहातात.

प्राचीन आचार्यांनी प्राणैषणा, धनैषणा, आणि परलोकैषणा या तीन एषणांवर म्हणजेच इच्छांवर प्रवृत्ति अवलंबून असते, असे सांगितलेले आहे. या एषणांची अपेक्षा न धरता कार्य करण्याची अव्यवस्थित प्रवृत्ति उन्मादात आढळत असते. कोणतेही कारण नसताना वडवडणे, वस्तूंची फेकाफेक करणे वा त्या तोंडणे, उड्या मारणे किंवा जमीन उकरणे अशा प्रकारच्या निष्प्रयोजन हालचाली उन्मादात घडत असतात.

मानस रोगात अनेक वेळा आनुवंशिकता आढळते. उन्माद व अपस्मार यांच्या बाबतीत तर आनुवंशिकतेचे प्रमाण अधिक आढळते. ग्रंथातून असे वर्णन नसले तरी प्रत्यक्षात मात्र ही गोष्ट नित्य ध्यानात येते.

प्रकार

१. 'इह खलु पंचोन्मादा भवन्ति, तद्यथा वातपित्तकफसान्निपातागन्तुनिमित्तः।' - च.नि. ७/३

२. 'उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः।' - अ.ह.उ. ६/१

चरकानी उन्माद ५ प्रकारचा मानला आहे. वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक व आगंतु असे हे ५ प्रकार आहेत. सुश्रुतानी आणि वाग्भटानी वातज, पित्तज, कफज, सान्निपातिक, मानस कारणांनी उत्पन्न होणारा आणि विषज असे ६ प्रकार वर्णिलेले आहेत.

उन्मादाच्या प्राथमिक अवस्थेसच 'मद' म्हणतात असे सुश्रुताचार्य म्हणतात.

हेतू

'शारीरमानसैर्दुष्टैरहितादन्नपानतः।

विकृतासात्व्यसमलाद्विषमादुपयोगतः।।

विषण्णस्याल्पसत्वस्य व्याधिवेगसमुद्गमात्।।

क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात् पूज्यपूजाव्यातिक्रमात्।।

आधिभिश्चित्तविभ्रंशाद् विषेणोपविषेण च।।' - अ.ह.उ. ६/२

विरुद्ध, दुष्ट व अपवित्र अशा अन्नाचे सेवन करणे, देवता, गुरू, मातापिता व द्विज यांचा अपमान करणे, शरीराच्या विषम हालचाली इत्यादि कारणांनी तसेच अति भय किंवा अन्य अचानक होणारा मनोभिघात ही उन्मादाची प्रमुख कारणे आहेत. रुग्ण अल्पसत्व असणे ही घटनाही वरील हेतूंना पूरक म्हणून आवश्यक असते.

वरील सर्व हेतूंनी मनाच्या सत्व गुणाचा न्हास होऊन उन्मादाची उत्पत्ति होत असते. मनाची स्वाभाविक दुर्बलताच उन्मादाचे प्रमुख कारण आहे, हे या संदर्भात लक्षात घ्यावयास हवे.

संप्राप्ति

'तैरल्पसत्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य।

स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः।।' - च. चि. १/३

स्वकारणांनी प्रकुपित झालेले वातादि दोष हे ज्याचा सत्व गुण कमी झाला आहे अथवा ज्याचे मन दुर्बल बनले आहे अशा व्यक्तींच्या हृदयात प्रवेश करून हृदयाची दुष्टी उत्पन्न करतात. बुद्धीचे निवासस्थान असणाऱ्या या हृदयाची दुष्टी झाल्याने आणि मनोवह स्रोतसामध्येही विकृति आल्याने बुद्धीला मालिन्य प्राप्त होते, चित्त भ्रमित होते आणि उन्माद हा व्याधि उत्पन्न होतो.

या व्याधीचे अधिष्ठान बुद्धीचे निवासस्थान असणारे हृदय आहे, हे या ठिकाणी विशेषत्वाने स्पष्ट केलेले आहे. बुद्धीचे निवासस्थान असणारे हृदय आणि रसविक्षेपणाचे कार्य करणारे हृदय ही एकच आहेत की वेगळी याबद्दल बरीच मतमतांतरे आहेत. उन्मादात जे बुद्धीचे अधिष्ठान म्हणून वर्णिलेले हृदय आहे ते नेमके कोणते याचा विनिश्चय करणे आवश्यक आहे.

मनाचे स्थानही हृदय असेच सांगितले जाते. मन हे आपले कार्य बुद्धि व इंद्रिये यांच्या सहाय्याने करित असते. इंद्रियांचे प्रमुख अधिष्ठान मस्तिष्क किंवा शिरःप्रदेश आहे, असे स्पष्ट विवेचन आयुर्वेदीय ग्रंथांतून मिळते. योगशास्त्रात मनोवाही दहा धमन्यांन्वे-अधिष्ठान असणारे मस्तिष्क हेच मनाचे स्थान मानले जाते. भृकुटीमध्ये असणारे आज्ञाचक्र हे मनाचे व बुद्धीचे अधिष्ठान आहे, असेही विवेचन योगशास्त्रात मिळते. भेडसंहितेतही 'शिरस्ताल्वन्तरगतं सर्वेन्द्रियपरं मनः' असे सांगून मस्तिष्क हेच मनाचे स्थान वर्णिलेले आहे.

उन्मादामध्ये नस्य ही एक महत्त्वाची चिकित्सा म्हणून सांगितली जाते. नस्याने संज्ञाप्रबोधन होते असे वर्णन केले जाते. नस्याचा उपयोग ऊर्ध्वजत्रुगत विकारांसाठी होतो हे स्पष्ट आहे.

वरील सर्व विवेचनावरून रसरक्ताचे विक्षेपण करणारे हृदय उन्मादात अपेक्षित नसावे असे वाटते. उन्मादात प्रधान

विकृति मनाची असते. मनाचे अधिष्ठान मस्तिष्क हे आहे व म्हणूनच उन्माद व्याधीत बुद्धीचे निवासस्थान म्हणून शिरस्थ मस्तिष्क गृहीत धरावे असे मानणे योग्य ठरेल.

उन्माद संप्राप्ति

स्वकारणाने वातादि दोष प्रकोप

अल्पसत्व व्यक्ती

बुद्धीचे निवासस्थान असणाऱ्या हृदयात स्थानसंश्रय

दोष शिरोगत होऊन मनोवह स्रोतस दुष्टी

उन्माद

प्रकृति झालेले दोष शिरोगत होतात, मन व बुद्धीचे आश्रयस्थान असणारे मस्तिष्क दूषित होते, बुद्धीची दुष्टी होते व उन्माद उत्पन्न होतो अशी उन्मादाची संप्राप्ति संक्षेपाने सांगता येईल.

पूर्वरूपे

'तस्येमानि पूर्वरूपाणि, तद्यथा - शिरसःशून्यता, चक्षुषोराकुलता, स्वनःकर्णयोः उच्छ्वासस्याधिक्यम्, आस्यसंस्त्रवणम्, अनन्नाभिलाषारोचकाविपाकाः हृद्ग्रहः ध्यानायाससंमोहोद्वेगाश्चास्थाने, सततं लोमहर्षः ज्वरश्चाभीक्षणम्, उन्मत्तचित्तत्वम्, उददित्वम्, अर्दिताकृतिकरणं च व्याधेः, स्वप्ने चाभीक्ष्णं दर्शनं भ्रान्तचलितानवस्थितानां रुपाणामप्रशस्तानां तिलपीडकचक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनं निमज्जनं च कलुषाणामम्भसामावर्तं चक्षुषोश्चापसर्पणमिति।' - च.नि. ७/५

उन्मादाच्या पूर्वरूपात शिरःशून्यता, डोळे व्याकूळ होणे, कर्णनाद, उच्छ्वासाधिक्य (सारखे उसासे सोडणे), अधिक लालास्राव, अनन्नाभिलाषा, अरुचि, अविपाक, हृद्ग्रह, ज्वर, भ्रम, शरीराच्या ऊर्ध्वभागात पीडा; अशी लक्षणे आढळतात. रुग्ण हा उगाचच काहीतरी विचार करीत राहतो, उगाचच श्रम करतो. त्यास एखाद्या नको त्या गोष्टीचा मोह होतो किंवा जरूरीच्या गोष्टीचा तिटकारा उत्पन्न होतो. त्याला स्वप्नात चंचल, अस्थिर, अमंगल अशी दृश्ये दिसतात. पाण्यात बसलो आहोत, वादळात सापडलो आहोत, घाणेरड्या पाण्याच्या भोवऱ्यात सापडले आहोत, डोळे नाहीसे झाले आहेत अशा प्रकारची विविध स्वप्ने रुग्णाला वारंवार पडतात.

सामान्य लक्षणे

'धीविभ्रम सत्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टीरधीरता च।

अबद्धवाक्त्वं हृदयं च शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिंगम्॥

स मूढचेता न सुखं न दुःखं नाचारधर्मो कुत एव शान्तिम्।

विंदत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसंज्ञो भ्रमत्ययं चेत इतस्ततश्च॥' - च.चि. १/४, ५

बुद्धिभ्रम निर्माण होणे, मन चंचल, व्याकूळ होणे, दृष्टी व्याकूळ होणे, अधीरता येणे, भीती वाटणे, धीर नसणे, असंबद्ध अशी बडबड करणे, हृदयशून्यता, सुखदुःखाचे भान नसणे ही उन्मादाची सामान्य लक्षणे आहेत.

रुग्णाला आपली कुलपरंपरा किंवा कुलाचार यांचे विस्मरण घडते. यामुळेच त्याचे वर्तन कुलाचाराला धरून होत नाही. स्मृति, बुद्धि नष्ट होतात. चित्त इतस्ततः स्वैर भटकते. स्वभावाच्या आवडीनिवडी बदलतात. रोग्याला कर्तव्याकर्तव्याचे ज्ञान होत नाही, एवढेच नव्हे तर तो कर्तव्याला अकर्तव्य व अकर्तव्याला कर्तव्य समजतो. रोग्याला विनाकारण अनेक प्रकारच्या शंका येत राहतात.

वातज उन्माद :

'अस्थानहासस्मितनृत्यगीतवागंगविक्षेपणरोदनानि।

पारुष्यकाश्यरिगुवर्णताश्च जीर्णे बलं चानिलजस्य रूपम्॥' - च.चि. १/८

रूक्ष, अम्ल, तथा शीत अशा आहाराचे निरंतर संवन करणे, विरेचन, धातुक्षय किंवा लंघन यांनी प्रकुपित झालेला वायु, चिंता आदि मानसिक कारणांनी दुष्ट झालेल्या हृदयाची अधिकच विकृति करतो, बुद्धि व स्मृतीचा नाश होतो व वातोन्मादाची निर्मिती होते.

या वातोन्मादात रोगी विनाकारण हसतो, नाचतो, गातो, बडबडतो, हातपाय इतस्ततः झाडतो किंवा कधीकधी रडू लागतो. तालसुरांच्या व्यतिरिक्त निरनिराळ्या वाद्यांच्या शब्दांचे अनुकरण करतो. तोंडातून फेस येणे, अलंकार नसणाऱ्या वस्तूही अलंकाराप्रमाणे धारण करणे, वाहन नसतानाही वाहनातून प्रवास करित असल्याप्रमाणे आविर्भाव करणे, निरनिराळ्या खाण्याच्या गोष्टी हावरेपणाने घेणे पण न खाताच टाकून देणे, शरीर रूक्ष व अरुण वर्णाचे असणे, स्वभाव मत्सरी व कठोर होणे अशी लक्षणेही वातोन्मादात अधिक प्रमाणात आढळतात.

वरील लक्षणांवरून असे निश्चित लक्षात येईल की वातज उन्मादाच्या रोग्यात हिंसेची प्रवृत्ति फारशी असत नाही.

पित्तज उन्माद :

'अमर्षसंरम्भविनम्रभावाः सन्तर्जनातिद्रवणीष्यरोगाः।

प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषः पीता च भाः पित्तकृतस्य लिंगम्॥' - च.चि. १/१०

अजीर्ण, कटु-अम्ल-विदाही तथा रूक्ष पदार्थांचे अधिक प्रमाणात सेवन करणे इत्यादि कारणांनी प्रकुपित झालेले पित्त, जेव्हा दुर्बल मन असलेल्या व्यक्तीच्या मस्तिष्काचे ठिकाणी जाऊन पोहोचते, त्यावेळी चिंता, क्रोध इत्यादि कारणांनी दुष्ट झालेल्या त्या स्थानाची अधिकच दुष्टी उत्पन्न होते. बुद्धि व स्मृतीचा नाश होऊन पित्तज उन्मादाची उत्पत्ति होते.

या प्रकारात रोगी असहिष्णु बनतो. तो क्रोधित होतो, आपली वस्त्रे उतरवून नग्न होतो, दुसऱ्यास मारावयाची धमकी देतो किंवा त्यांना मारावयास धावतो. तो उष्णतेने पीडित राहतो, सावलीत बसतो, शीतजल, शीत जेवणाची इच्छा प्रकट करतो. त्याची त्वचा पीतवर्णी आणि नेत्र आरक्त वर्णाचे दिसतात.

सुश्रुतानी निद्रानाश व डोळ्यांसमोर काजवे चमकणे ही लक्षणे अधिक सांगितलेली आहेत.

पित्तज उन्मादात हिंसेची प्रवृत्ति अधिक असते असे दिसून येते.

कफज उन्माद :

'वाक्वेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्ताप्रियताऽतिनिद्रा।

छर्दिश्च लाला च बलं च भुंक्ते नखादिशौक्ल्यं च कफात्मके स्यात्॥' - च.चि. १/११.

अतिस्निग्धादि पदार्थांचे सेवन करणे, अत्यधिक प्रमाणात संतर्पण घडणे, किंवा मंदचेष्टित, निष्क्रिय व्यक्तीमध्ये उष्ण्यासहित (पित्तासहित) कफप्रकोप होतो. हा प्रकुपित कफ हृदिस्थित होऊन बुद्धि व स्मृतीचा नाश करून कफोन्माद उत्पन्न करतो.

कफोन्मादामध्ये रोगी फार कमी बोलतो. सर्व शरीराच्या हालचाली मंद असतात. भूक फार कमी लागते. स्त्रीबरोबर एकांतात अधिक काळ बसून राहणे त्यास परत असते. निद्राधिक्य असते. लालास्राव असतो. क्वचित् छर्दिही होते. किळसवाणेपणा, स्वच्छतेचा तिटकारा, मुखशोथ, नख-नेत्र-मूत्र तथा संपूर्ण शरीर श्वेतवर्णी होणे ही लक्षणेही आढळतात.

उन्मादाचा वेग हा भोजनकाळी किंवा भोजनानंतर लागेच अधिक प्रमाणात वाढतो.

सान्निपातिक उन्माद :

'यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स च हेतुभिः स्यात्॥' - च.चि. १/१३.

तानही दोषांच्या उत्पादक कारणांनी तिन्ही दोष प्रकुपित होऊन सर्वच दोषांचो लक्षणे एकत्रितपणे उत्पन्न होतात. त्रिदोष रज उन्माद अत्यंत भयंकर असून त्यात विरुद्धोपक्रम करावे लागत असल्याने तो असाध्य असतो.

मानसोन्माद :

'चौरैरिन्द्रपुरुषैरिभिस्तथाऽन्यैर्वित्रासितस्य धनवान्धवसंक्षयाद्वा।

गाढं क्षतेमनसि च प्रियया रिरंसोजयित चोत्कटतमो मनसो विकारः॥

चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो गायत्यद्यो हसति रोदिति चापि मूढः॥' - मा. नि. /उन्माद/१४.

चोर, पोलिस, शत्रु किंवा हिंसक प्राणी यामुळे भयभीत झाल्याने, धन किंवा परिवार अचानक नष्ट झाल्याने, आपल्या त्रियेच्या सहवासाची इच्छा होऊनही तिची प्राप्ती न झाल्याने किंवा यासारख्या भय, शोक, दुःख, काम आदि मनप्रक्षोभ उत्पन्न करणाऱ्या अन्य कारणांमुळे मनावर गंभीर स्वरूपाचा आघात होतो आणि या भयंकर उन्मादाची निर्मिती होते. अतिहर्ष अचानक उत्पन्न होणे हेही एक कारण होऊ शकते.

या मानस कारणांनी उत्पन्न होणाऱ्या उन्मादात रोगी विचित्रपणे रडतो, हसतो, गातो, मध्येच मूर्च्छित होतो, मनातील गोपनीय गोष्टी उघडपणे वोलू लागतो, विचित्र हावभाव करतो किंवा सारखी चिंता करित राहतो.

ज्या लोकांचे मन दुर्बल असते त्यांनाच हा मानसोन्माद उत्पन्न होतो. ज्या कारणाने उन्माद उत्पन्न झाला त्या संबंधीच रूग्ण बडबड करित असतो असे प्रत्यक्षात दिसते.

विषज उन्माद :

'रक्तेक्षणो हतबलोद्विग्धभाः सुदीनः श्यावाननो विषकृतेऽथ भवेद्विसंज्ञः॥' - मा. नि. /उन्माद/१५

विषाचे परिणाम होऊन उत्पन्न होणाऱ्या उन्मादात डोळे लाल होतात. बल-इंद्रियशक्ति व कांती क्षीण होतात. रूग्ण दौन बनतो. तो भ्रमिष्टासारखा वागू लागतो. त्याच्या चेहऱ्याचा रंग काळानिळा होतो व रोगी बेशुद्ध पडतो. घनुर, गांजा, भांग आदि विषांचे सेवन किंवा मद्यपान यामुळे हा विषोन्माद होतो असे म्हणता येईल.

आगन्तु उन्माद

चरकाचार्यांनी आगंतु उन्माद वर्णिलेला आहे. देव, गंधर्व, राक्षस, यक्ष, ग्रह आदींच्या विशेष उपसर्गानेच हा आगंतु उन्माद संभवतो.

शारीरिक रोगांचे कारण वात-पित्त-कफ हे त्रिदोष आणि मानसिक दोषांचे कारण रज आणि तम हे मानून आयुर्वेदाने रोगोत्पत्ति व त्यांची चिकित्सा सर्वच व्याधींमध्ये विस्ताराने वर्णिलेली आहे. परंतु ज्यामध्ये विचित्र लक्षणांची उत्पत्ति होऊन त्रिदोष वा रज-तम यांची दुष्टी व तद्जनित लक्षणे यांची सांगड घालता येत नाही, अशावेळी विशेषतः उन्मादमध्ये भूतपिशाच्च सदृश इंद्रियातीत अशा तत्वांचे अस्तित्व मानून ऊहापोह केलेला आहे. भूत, पिशाच्च किंवा तत्सम अमानवी योनींचे अस्तित्व आहे किंवा नाही याबाबत आजही निश्चित काही नाही. हा सर्वच विषय आज विवादास्पदच आहे. या योनींचे अस्तित्व आहे किंवा नाही याबाबत आजही निश्चित काही नाही. हा सर्वच विषय आज विवादास्पदच आहे. या योनींचे अस्तित्व आहे किंवा नाही याबाबत आजही निश्चित काही नाही. हा सर्वच विषय आज विवादास्पदच आहे. या योनींचे अस्तित्व आहे किंवा नाही याबाबत आजही निश्चित काही नाही. हा सर्वच विषय आज विवादास्पदच आहे.

'प्रज्ञापराधात् सम्भूते व्याधौ कर्मज आत्मनः।

नाभिर्शांसेद् बुधो देवात्र पितृत्रापि राक्षसान्॥

आत्मानमेव मन्येत कर्तारं सुखदुःखयोः।

तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नो त्रसेत्॥' - च. चि. ७/१२, १३.

देवता, गंधर्व, राक्षस आदि कोणालाही अकारण त्रास देत नाहीत. एखाद्या व्यक्तीने अनुचित कर्म केले तरच त्या व्यक्तीला त्रास होतो आणि भूतोन्मादाची उत्पत्ति प्रज्ञापराधातूनच होते, असे चरकाचार्यांनी स्पष्ट केले आहे. त्यांनी यासाठीच देवता, गंधर्व किंवा राक्षस हे रोगाचे कारण नसून प्रज्ञापराध व तद्जनित दोषप्रकोप हेच उन्मादाचे कारण असते असे स्पष्ट केलेले आहे.

'दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा।

स्वमणिं भास्कारचिंश्च यथा देहं च देहधृक्।।

विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणः।।' - मा. नि./उन्माद/२९.

भूतोन्मादात अतीन्द्रिय वा अभौतिक अशा ग्रहांचा शरीरात प्रवेश होतो असे सर्वसामान्य विधान केले जाते. एका शरीरात दुसऱ्या शरीराचा हा प्रवेश कशा प्रकारे होऊ शकतो असा प्रश्न साहजिकच उत्पन्न होतो. शास्त्रकारांनी याचे फार चांगले उत्तर दिलेले आहे. ज्याप्रमाणे आरसा किंवा तत्सम चकाकणाऱ्या वस्तूत प्रतिबिंब पडते किंवा ज्या प्रकारे प्राणीशरीरात अदृश्य रूपाने शीत व उष्णतेचा प्रवेश होतो किंवा सूर्यकांत मण्यात सूर्यकिरणांचा प्रवेश होतो किंवा शरीरात आत्माचा प्रवेश होतो, त्याप्रकारे हे ग्रह मनुष्य शरीरात प्रविष्ट होतात. परंतु सामान्य चक्षुरादि इंद्रियांनी या प्रवेशाचे ज्ञान होऊ शकत नाही. निराळ्या भाषेत सांगायचे तर हे ग्रह शरीरात साक्षात प्रवेश करीत नाहीत, परंतु रोग्याचे शरीर व मन यांना आपल्या तेजाने प्रभावित करून रोगोत्पत्ति करीत असतात.

दुष्ट ग्रह मनुष्याच्या शरीरात अदृश्यपणे का होईना प्रवेश करून शीघ्र, दुःसह अशी पीडा उत्पन्न करतात. प्रत्यक्ष देव किंवा हे अन्य ग्रह हे स्वयं याप्रकारे मनुष्य शरीरात प्रविष्ट होतात का? अशी शंका अनेक वेळा उपस्थित केली जाते.

देव आदी ग्रहांमध्ये तप, ज्ञान, व्रत, धर्म, नियम, सत्य आणि अष्टविधा सिद्धी नित्य राहतात. असूरादि गणांत हे गुण कमी प्रमाणात असतात तर देव ग्रहात संपूर्ण रूपाने उपलब्ध असतात. उत्कृष्ट गुण असल्याने देवादि ग्रह हे मनुष्यास त्रासदायक होत नाहीत, परंतु या ग्रहांचे जे असंख्य अनुयायी वा अनुचर असतात ते शरीर देहात प्रवेश करून भूतोन्मादाची उत्पत्ति होत असते.

ही ग्रहबाधा व तदजन्य उन्माद होण्याची ३ कारणे सांगितली जातात.

१) हिंसा. २) रती. ३) अभ्यर्चना.

काही अपराधामुळे क्रुद्ध झालेल्या ग्रहांकडून व्यक्तीला दंड देण्याच्या दृष्टीने जी भूतबाधा होते ती हिंसात्मक असते व त्यामुळे साहजिक रुग्णाचा नाश होतो. हा प्रकार म्हणूनच असाध्य असतो.

काही सुंदर किंवा सुंदरीच्या रूप, वेष, गायन आदि गुणांनी मुग्ध होऊन रतिजन्य प्रकारची ग्रहपीडा उत्पन्न होऊ शकते. आपली पूजा व्हावी यासाठी जेव्हा ग्रहांकडून बाधा होते तेव्हा उन्मादाच्या त्या प्रकारात अभ्यर्चना अपेक्षित असते असे म्हणता येईल. रतिजन्य व अभ्यर्चनाजन्य हे दोन्ही भूतोन्माद त्यामानाने कमी कष्टसाध्य आहेत.

भूतोन्मादाची सामान्य लक्षणे

'अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टा ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः।

उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तम्।।' - च.चि. ९/१५

उन्मादामध्ये विकृत स्वरूपाच्या सर्व हालचाली घडत असतातच पण भूतोन्मादामध्ये रुग्णाची वाणी, सर्व प्रकारच्या हालचाली, पराक्रम किंवा शक्ति ही मनुष्यप्राण्यापेक्षा वेगळी, अमानवी होते. एरवी ज्या गोष्टी करणे अशक्यप्राय असते अशा गोष्टी रुग्ण सहजतेने करू लागतो. अमानवी ज्ञान, विज्ञान आणि बलाचा प्रयोग त्याच्याकडून घडतो. वातादि उन्मादाच्या प्रकारात तत् तत् दोष कालामध्ये उन्माद वाढतो. पण येथे तसे दिसत नाही.

अमानवी वाणी, पराक्रम, शक्ति किंवा हालचाली यांची काही उदाहरणे देता येतील. ज्या मनुष्याचा एखाद्या भाषेचा संपर्कही आलेला नाही अशी भाषा रुग्ण अचानक अस्खलितपणे बोलू लागतो. शरीराने अगदी किरकोळ असणारा रुग्णही अनेकांना आवरत नाही, एवढी शक्ती त्यास प्राप्त होते. या सर्वांचे वर्णन अमानवी क्रिया याखेरीज अन्य कशानेही करणे अशक्य ठरते.

भूतोन्माद हा देव, राक्षस, गंधर्व आदि अनेक ग्रहांनी पीडित होऊन निर्माण होत असतो. यांपैकी कोणत्या ग्रहाने पीडा उत्पन्न झाली असेल त्या ग्रहाची सूचक लक्षणे रुग्णामध्ये मिळत असतात.

भूतोन्मादाच्या इतक्या सामान्य विवेचनानंतर आता त्या त्या ग्रहांनी उत्पन्न होणारी विशेष लक्षणे अभ्यासणे योग्य ठरेल.

देवग्रह पीडित उन्माद : देवग्रहामुळे उन्माद झालेला मनुष्य नेहमी संतुष्ट असतो. तो पवित्र रहातो. त्याच्या शरीरातून नेहमी अकारण उत्तमोत्तम फुलांचा सुगंध येऊ लागतो. त्याला निद्रा किंवा तंद्रा असत नाही. तो नेहमी सत्य बोलतो आणि संस्कृतमध्ये अस्खलितपणे बोलू शकतो. रोगी तेजस्वी दिसतो व त्याचे नेत्र स्थिर असतात. तो आसपासच्या लोकांना नेहमी आशीर्वाद देत असतो आणि ब्राह्मण व सज्जन यांची नेहमी पूजा करित असतो.

देवोन्मादाची लक्षणे पाहिली असता सर्व उत्तम व श्रेष्ठ लक्षणे मनुष्य शरीरात उत्पन्न होतात असेच कोणीही म्हणेल. परंतु ही एक विकृति आहे, प्रकृति नव्हे. यामध्ये रुग्णाचा स्वभाव बदललेला असतो हे लक्षात घ्यावयास हवे.

दानवपीडित उन्माद : देवशत्रु किंवा दानवजुष्ट उन्मादात रोग्याला घाम फार येतो. रोगी हा ब्राह्मण, गुरु, देवतांच्या दोषांचे नित्य वर्णन करित राहतो. त्याचे डोळे तिरळे असतात व तो कशासही धाबरत नाही. रोग्याची प्रवृत्ति नेहमी वाईट मार्गाने चालण्याकडे असते. तो दुष्ट प्रवृत्तीचा बनतो. पुष्कळ आहार घेऊनही त्याची तृप्ती होत नाही.

गंधर्वग्रहपीडित उन्माद : जो नेहमी प्रसन्न असतो, ज्याला नदीकिनारी किंवा उपवनात विहार केल्याने आनंद मिळतो, ज्याचे आचरण शुद्ध असते, ज्याला संगीत फार आवडते, तसेच विविध प्रकारच्या सुगंधित माळा व अन्य सुगंध ज्यास आवडतो, जो नेहमी नृत्य करित असतो, गालातल्या गालात मंद हसतो आणि कमी बोलतो असा उन्मादी रोगी गंधर्वग्रहाने पीडित आहे असे जाणवे.

यक्षग्रहपीडित उन्माद : ज्या उन्मादी रोग्यामध्ये आरक्त नेत्रता असते, ज्याला सुंदर, तलम आणि लाल रंगांची वस्त्रे परिधान करण्याचा शौक असतो, जो गंभीर असतो, ज्याच्या हालचाली चपळ असतात, जो कमी बोलतो, सहनशील असतो आणि 'कुणाला काय देऊ?' अशी सतत पृच्छा करतो तो रोगी यक्षग्रहपीडित आहे असे समजावे.

पितृग्रहपीडित उन्माद : पितृग्रहाने पीडित व्यक्ति शांत असते. उजव्या खांद्यावर वस्त्र घेऊन (अपसव्य करून), कुशापासून बनविलेल्या आसनावर बसून तो निरंतर पितरांना पिंडदान किंवा जलदान करण्याचा उपक्रम करतो. तो मांस, तीळ, गुड, पायस (खीर) अशा पदार्थांमध्ये अधिक रुचि धरतो. तो पितरांचा भवतही असतो.

सर्पग्रह पीडित उन्माद : जो उन्माद झालेला रुग्ण सापाप्रमाणे जमिनीवर सरपटल्याप्रमाणे हालचाली करतो, आपल्या जिद्धेने नेहमी ओठ चाटत राहतो, ज्याला गूळ, मध, दूध, इत्यादि पदार्थांची इच्छा उत्पन्न होते त्यास सर्पपीडित उन्माद आहे असे जाणवे.

राक्षसग्रहपीडित उन्माद : राक्षसग्रहजन्य उन्मादामध्ये रोषी मांस, रक्त तथा अनेक प्रकारच्या मद्यांची अभिलाषा ठेवतो. तो अत्यंत निर्लज्ज, कठोर स्वभावी आणि क्रूर बनतो. त्याला क्रोध फार येतो व त्याला शक्तीही अधिक असते. तो रात्री फिरतो व पवित्रतेचा द्वेष करतो.

पिशाच्चग्रहपीडित उन्माद : जो मनुष्य खांदे वर उचलून चालतो किंवा नग्न राहतो, ज्याचे मांस क्षीण झालेले असते व शरीर रूक्ष झालेले असते, ज्याच्या शरीरातून दुर्गंधी येत असते, जो फार घाणेरडा राहतो, जो अत्यंत लोभी असतो, अतिआहाराचे सेवन करतो, निर्जन वनामध्ये फिरतो किंवा रडत इतस्ततः फिरत राहतो त्या उन्मादाच्या रोग्यास पिशाच्च बाधा झाली असे समजावे.

आगंतु किंवा भूतोन्मादामध्ये याप्रकारे त्या त्या ग्रहांची लक्षणे उत्पन्न होतांना दिसतात. या ग्रहांची बाधा किंवा प्रथम अनुकरण विशिष्ट काली होत असते. देवग्रह पौर्णिमेच्या दिवशी बाधा उत्पन्न करतात. जर रोगाची सुरुवात प्रातःकाली किंवा सायंकाळी झाली तर असूर ग्रहाची बाधा ओळखावी. अष्टमीला प्रथम वेग आल्यास गंधर्व ग्रहाची, प्रतिपदेला उन्माद झाल्यास यक्षग्रहाची बाधा आहे असे अनुमान करता येते. अमावास्याला वेग आल्यास पितृग्रह, पंचमीला वेग आल्यास सर्पग्रह, मध्यरात्री आल्यास राक्षस ग्रह व चतुर्दशीला प्रथम वेग आल्यास पिशाच्च ग्रह बाधा आहे असे जाणले जाते.

ही विशिष्ट तिथी किंवा काल देवादि ग्रहांशी निश्चित संबंधित आहे. आणि म्हणूनच या काळात त्या त्या ग्रहांची प्रबलता असते आणि उन्माद उत्पन्न होत असतो. चिकित्सा करतानाही बलि, मंगल, होम, मंत्र, तंत्र आदि उपचार उपयुक्त ठरतात असेही सांगितले जाते.

'स्थूलाक्षो द्रुतमटनः स फेनलेही
निद्रालुः पतति च कम्पते च यो हि।।
यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युः स्यात्
सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशाब्दे।।' - मा.नि./उन्मा/१६.

ज्या उन्मादामध्ये डोळे विस्फारित असतात, डोळे खोवणीवाहेर पडल्यासारखे जाणवतात, ज्या रुग्णात हालचाली फार जलद घडत असतात, तोंडातून बाहेर पडणारा स्राव जो नित्य चाटत असतो, ज्याला निद्रा फार येते, जो अचानक बेहोष होतो अशा रुग्णांमध्ये असाध्यता येते. १३ वर्षाहून अधिक काळ टिकणारा उन्मादही असाध्य समजला जातो. विदेहाने मूत्रमार्गातून रक्तप्रवृत्ति होणे, नासास्राव अधिक होणे, जिह्वा रूक्ष, स्फुटित असणे, वाक्प्रवृत्ति नष्ट होणे, अतिदुर्बलता असणे, शरीर अतिदुर्गंधयुक्त असणे ही उन्मादाच्या असाध्यतेची लक्षणे सांगितलेली आहेत.

चिकित्सा

उन्माद हा एक मानस व्याधि आहे. मानस रोगाची म्हणून सांगितलेली. 'धीधैर्यमात्मादि विज्ञानं मनोदोषौषंधं परम्' या सूत्रानुसार सांगितली जाणारी चिकित्सा उन्मादात करावी असेच कोणीही म्हणेल. परंतु उन्मादाचा रोगी हे सर्व जाणून घेण्याच्या अवस्थेतच असत नाही. यासाठीच सुरुवातीस रोगी बलवान असताना, त्यास संज्ञाप्रबोधनासाठी मन ताळ्यावर आणण्यासाठी अनेक प्रकारचे त्रासन उपचार करणे क्रमप्राप्त असते. या त्रासन उपचारांनी रोगी थोडासा प्राकृत स्थितीकडे आला की मग नंतर त्यास वर सुचविलेली मानसदोष चिकित्सा करणे शक्य होते.

उन्मादाचे वेग असे नसतातच. त्याच्या लक्षणांमध्ये सातत्य असते. काही वेळा लक्षणाधिक्य असते तर काहीवेळा लक्षणांची व्याप्ति कमी असते, एवढेच या संदर्भात म्हणता येईल.

रुग्णास त्रासन चिकित्सा करायची ती दोष प्रबळ असताना त्यामुळे व्याधीची लक्षणे अधिक व्यक्त असताना, अशा रुग्णांमध्ये द्यावयाच्या त्रासन कर्मांमध्ये प्रथमन किंवा अन्य तीक्ष्ण नस्य, तीक्ष्ण अंजन, ताडन, पीडन, केशलुंचन आदि उपक्रम करावे लागतात. तीक्ष्ण नस्यासाठी वचाचूर्ण, वचातैल, शिशुबीज, मरिच, तगर, यष्टिमधु, हिंग, कंदर्पस्वरस, शिशुपत्रस्वरसपत्र, गोमूत्र, गुडशुंडीनस्य इत्यादींचा प्रयोग केला जातो. या तीक्ष्ण नस्यामुळे मनावरील रज आणि तम यांचे आवरण नष्ट होऊन मनाची प्राकृत कर्मे उत्पन्न होऊ शकतात. नस्यासाठी 'पुराणघृत' हेही उपयुक्त ठरते.

तीक्ष्ण अंजनामध्ये शिरीषादिवर्ति किंवा श्वासकुठार मधात उगाळून त्यांचे अंजन केले जाते.

अन्य त्रासन चिकित्सा उपक्रमांमध्ये कपिकच्छु उद्धूलन करावे. लोखंडी सळई तापवून त्याने डाग द्यावे. वेताच्या छडीने मारावे. विजनगृहात बांधून ठेवावे. रुग्णांचा उन्माद कमी व्हावा यासाठी त्यास काहीवेळा प्राणभयही दाखविले जाते. यासंबंधी चरकाचार्य म्हणतात.

'देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं स्मृतम्।

तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः।। - च.चि. १/१४.

शारीरिक दुःखापेक्षा प्राणाचे भय निर्माण झाले असता, मनुष्य लवकर सावध होतो. त्याचे विप्लुत झालेले मन ताळ्यावर येते. आणि म्हणूनच त्यास प्राणनाशाची भीती दाखवावी. ज्याचे विषारी दात काढलेले आहेत अशा सर्पाने दंश करवावा, नख व दंत कापलेल्या सिंहाचे आक्रमण होईल अशी योजना करावी, राजाने देहदंडाची शिक्षा दिली आहे असे भासवावे, हे व या प्रकारचे अन्य प्राणभयाचे प्रयत्न करावेत.

वरील सर्व त्रासनोपचारांनी मनाचे विप्लुतत्व थोडे कमी झाल्यानंतर, वातादि दोषांची चिकित्सा करावी. मानस दोष हे विविध मानसिक कारणांनी उत्पन्न होत असले तरीही मनाचे अधिष्ठान शरीर हेच आहे. आणि यासाठीच मानस रोगावर चिकित्सा करित असताना शरीरदोषांची चिकित्सा करणे आवश्यक असते. मन हे अणुस्वरूप असल्याने त्याची विकृती ही प्रामुख्याने स्थानवैगुण्यानुसार होत असल्याने स्थानवैगुण्याची म्हणजेच पर्यायाने शरीरभावांची चिकित्सा मानसरोगात करणे जरूरीचे असते.

'निरूहः स्नेहवस्तिः च शिरसश्च विरेचनम्।
ततः कुर्याद्यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत्॥
हृदिन्द्रियशिरः कोष्ठे संशुद्धे वमनादिभिः।
मनः प्रसादमाप्नोति स्मृतिं संज्ञां च विन्दति॥
शुद्धस्याचारविभ्रंशो तीक्ष्णं नावनमज्जनम्।
ताडनं च मनोबुद्धिदेहसंवेजनं हितम्॥' - च.चि. १/३८ ते ४०.

वातज उन्मादात् प्रथमतः सिद्ध घृताने स्नेहपान करणे अपेक्षित असते. त्यानंतर त्यास निरूह आणि अनुवासन वरित यांचा प्रयोग करावा. स्नेहासाठी सर्पगंधा, ब्राह्मी यांनी सिद्ध केलेले घृत वापरले जाते. निरूह आणि अनुवासनासाठी अनुक्रमे दशमूल क्वाथ आणि सहचर तेल यांचा वापर करावा.

कफज आणि पित्तज उन्मादात् स्नेहन, स्वेदन करून अनुक्रमे वमन आणि विरेचन यांचा प्रयोग केला जातो. वमनासाठी मदनफळ तर मृदुविरेचनासाठी हरीतकी, त्रिफळा, आरग्वध इत्यादि द्रव्ये वापरवीत.

याप्रकारचे शोधनोपचार केल्याने हृदय, इंद्रिये, शिरःप्रदेश आणि कोष्ठ यांची शुद्धी होते. मनाचे प्रसादन घडते, रज आणि तम यामुळे आलेले आवरण कमी होते आणि स्मृति व संज्ञा पूर्ववत् जागृत होतात. अशाप्रकारे शोधनोपक्रम करूनही पुन्हा विकृति चेष्टा चालूच राहिल्या तर पुन्हा त्यास ताडन, पीडन, तीक्ष्णनस्य हे उपचार चालू ठेवावेत.

शोधनोपक्रमाने वातप्रकोप होण्याची शक्यता लक्षात घेऊन, शोधनोपक्रमानंतरही स्नेहपान देणे जरूरीचे असते. स्नेहासाठी घृतपान प्रामुख्याने वापरले जाते. घृत हे स्वयं मनावर कार्यकारी, मेध्य व स्मृतिकर म्हणून प्रसिद्ध आहे.

उन्मादाचा वेग वरील उपचारांनी थोडासा कमी झाला की नंतर त्यास सारासार विवेक कळू लागतो. अशावेळी त्यास धीर द्यावा. अनेकविध गोष्टी समजावून द्याव्यात. आत्मज्ञान द्यावे. आश्वासने द्यावीत. देश-काल-कुल-बल-शक्ती यांच्याबाबत यथायोग्य माहिती रुग्णास करून द्यावी.

उन्माद आणि अपस्मार यांची कारणे आणि संप्राप्ति बरीचशी एकाच प्रकारची असल्याने उन्मादाची चिकित्सा करताना, अपस्मारप्रमाणेच चिकित्सा करावी असे सांगितले जाते.

'यच्चोपदेश्यते किंचिदपस्मारचिकित्सेते।

उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्याद् धातुदूष्ययोः॥' - च.चि. १/१०५.

औषधी चिकित्सा करीत असताना उन्माद आणि अपस्मार यातील चिकित्सा किंवा कार्यकारी द्रव्ये एकाच प्रकारची असतात असे त्यामुळेच दिसते. औषधी द्रव्यांमध्ये सर्पगंधा, जटामांसी, अश्वगंधा, ब्राह्मी, खुरासनी ओवा, रौप्यभस्म, सुवर्णभस्म ही द्रव्ये विशेष उपयुक्त ठरतात. पुराण घृत स्नेहासाठी वापरणे हेही उन्मादात् व्याधिप्रत्यानीक समजले जाते. हे घृत अत्यंत शीत असून मेधाशक्ती वाढविणारे आणि मृदुविरेचन करणारे असते. अन्य सिद्ध घृतांमध्ये हिंवादिघृत, हे घृत कल्याणक घृत, महाकल्याणक घृत, लशुनादि घृत, पंचगव्य घृत, ब्राह्मी घृत, जटामांसी घृत ही उन्मादासाठी उपयुक्त ठरणारी काही घृते आहेत.

कफज उन्मादामध्ये उन्मादगजकेसरी, भूतभैरवरस यांचा चांगला उपयोग होतो. वातज उन्मादासाठी ब्राह्मीप्राश, सर्पगंधाचूर्ण, समीरपन्नगरस आणि वातविध्वंस या कल्याणक घृतांचा उत्तम उपयोग होतो. पित्तज उन्मादासाठी सूतशेखर व सर्पगंधा यांचे मिश्रण ब्राह्मी स्वरस किंवा ब्राह्मीप्राशातून देणे लाभदायी ठरते.

आगंतु किंवा मानस उन्मादामध्ये, ज्यामुळे उन्माद उत्पन्न झाला असेल, त्यानुसार चिकित्सा करावी. उदा. द्रव्य हानी झाली असेल तर त्यास धन पुन्हा मिळेल असे पहावे. काम-शोक, भय-क्रोध, हर्ष-ईर्ष्या ही परस्पर प्रतिद्वंद्वी असून त्यांचा उपयोग उन्माद चिकित्सेत करून घेतला पाहिजे. अर्थात या सर्वांबरोबर उन्मादाची सामान्य चिकित्साही चालू ठेवलीच पाहिजे.

भूतोन्मादामध्ये सर्व प्रकारची दैवव्यपाश्रय चिकित्सा अपेक्षित असते. तद्दत्त ग्रहानुसार आवश्यक असणारे मंत्र, तंत्र, बलि, होम, जप, जाप्य इत्यादि उपक्रम आवश्यकतेनुसार केले जातात.

उन्माद बरा झाल्याची लक्षणे

उन्मादाची चिकित्सा उन्माद बरा होईपर्यंत चालू ठेवावी लागते. यासाठी उन्माद पूर्ण बरा झाल्याची लक्षणे माहीत असणे आवश्यक आहे. इंद्रिये विमल होणे म्हणजेच आपले अर्थग्रहणाचे कार्य इंद्रियाकडून यथायोग्य घडणे, मनाच्या चिंतन-विचार-ऊहापोह-सारासार विवेक या सर्व क्रिया सुरळीत होणे, अन्य शरीरस्थ धातूंची स्थिती पुन्हा प्राकृत होणे ही उन्माद बरा झाल्याची लक्षणे आहेत.

पथ्यापथ्य

लघु, जीवनीय, मधुर असे अन्न रुग्णास द्यावे. शालिषष्टीक, मूग, पटोल, ब्राह्मी, वास्तुक यांच्या भाज्या, कुष्मांड, कपित्थ, द्राक्षा आदि फळे, दूध आणि तूप हे विशेष पथ्यकर आहेत.

तीक्ष्ण, विदाही, अभिष्यंदी अशा गुणांचा आहार हा अपथ्यकर असतो. विरुद्धाशन, मद्यपान, मांसाशन, वेगविधारण, व्यायाम, अतिव्यवाय, उन्हात हिंडणे, अतिलंघन हेही अपथ्यकर समजले जाते.

मनाचा प्रक्षोभ होणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक आहे, सर्व आहार, विहार, राहण्याची जागा व शय्यासन आदि मनोनुकूल असावे.

□□□

अपरस्मार

व्याख्या

१. 'स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपश्च परिवर्जने।
अपरस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरत्नकृत्॥' - सु. उ. ६१/३.
२. 'अपरस्मारं पुनः स्मृतिबुद्धिसत्त्वसंप्लवाद्बीभत्सचेष्टमावस्थिकं
तमः प्रवेशमाचक्षते।' - च. नि. ८/टीका.
३. 'कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपरस्मारं प्रकुर्वते।' - मा.नि./अपरस्मार/१.

पूर्वी घडून गेलेल्या घटनांचे पुन्हा ज्ञान होणे यालाच 'स्मृति' असे म्हणतात. ज्या व्याधीत स्मृति नाश घडतो वा स्मृति कमी होते, त्या व्याधीस अपरस्मार असे म्हटले जाते. चरकाचार्यांनी स्मृति या शब्दाने केवळ पूर्वीच्या घटनांचे ज्ञान एवढाच अर्थ मर्यादित न धरता अपरस्माराची सामान्य व्याख्या करताना स्मृति, बुद्धि व मनाच्या कार्यनाशाला अपरस्मार असे म्हटलेले आहे. अपरस्मारामध्ये विकृत स्वरूपाच्या हालचाली करत मूर्च्छा येणे हे महत्त्वाचे लक्षण असते.

अपरस्मार हा एक मानसरोग आहे. उन्मादाप्रमाणे याही व्याधीत बुद्धीचे निवासस्थान असणाऱ्या हृदयाची दुष्टी असते. मस्तिष्क हे ते स्थान होय असे उन्मादप्रकरणात कारण मीमांसेसह मानलेले आहेच. मस्तिष्क दुष्टी उन्मादाप्रमाणे या व्याधीतही प्रत्यक्षगम्य नाही. परंतु इंद्रिय व मन यांच्या विकृतीने मस्तिष्क विकृतीचे अनुमान करता येते. उन्माद व अपरस्मार या दोन्हीमध्ये बुद्धि विकृति-ज्ञानहानी जरूर असते. परंतु या दोन्हीमध्ये फार मोठा भेद आहे. उन्मादाचा रोगी उन्मत्तपणे असंबद्ध बडबडत राहतो, तर अपरस्माराचा रोगी मात्र एकदम वेशुद्ध असतो - ज्ञानहीन असतो. उन्मादामध्ये बुद्धिभ्रम आढळतो तर अपरस्मारामध्ये बुद्धिनाश. उन्मादामध्ये वेग असत नाहीत. अपरस्माराचे मात्र वेग येतात. वेगकालीन अवस्थेमध्ये मूर्च्छा असते. परंतु वेग निघून गेल्यानंतर रोगी प्रायः प्राकृत अवस्थेत असतो.

प्रकार

वातज, पित्तज, कफज व सान्निपातिक असे अपरस्माराचे चार प्रकार आहेत.

हेतू

'मिथ्यातियोगेन्द्रियार्थकर्मणामभिसेवनात्।
विरुद्धमलिनाहारविहारकुपितैर्मलैः॥
वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचिभोजिनाम्।
रजस्तमोभिभूतानां गच्छतां च रजस्वलाम्॥
तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भुशम्।
चेतस्यभिहते पुंसासपरस्मारोऽभिजायते॥' - सु. उ. ६१/४.

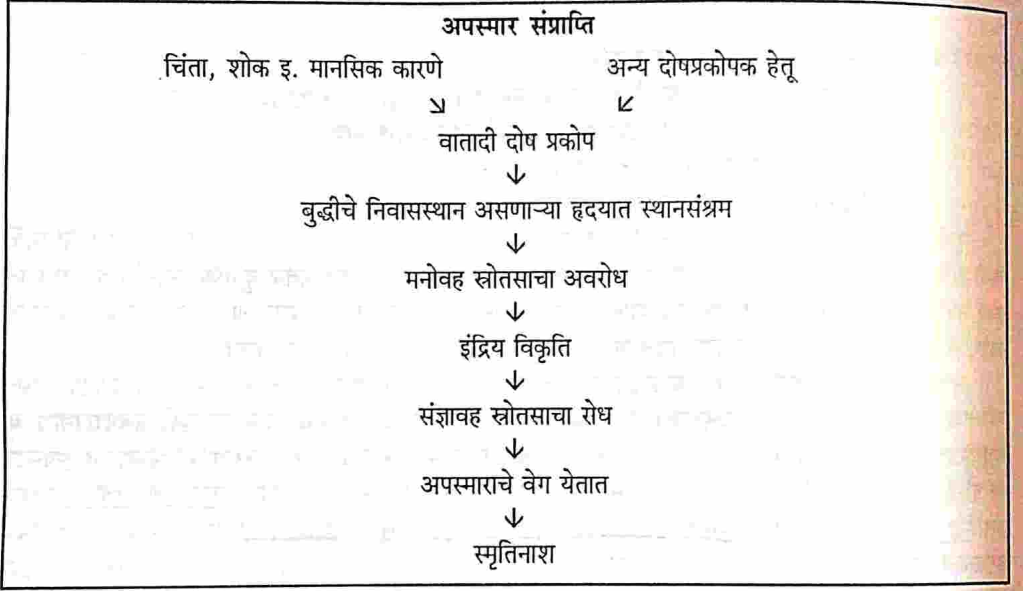
ज्ञानेंद्रियांचा इंद्रियार्थांशी संयोग होत असताना हीन, मिथ्या किंवा अतियोग सतत होत राहणे, विरुद्ध-मलिन आहाराचे सेवन, वेगविधारण, अहितकर-अशुचि भोजन, रजस्वला स्त्रीशी मैथुन करणे या तसेच काम, भय, उद्वेग इत्यादि कारणांनी मनाचा प्रक्षोभ होणे इत्यादि कारणांनी मनाचे रज व तम हे गुण वाढतात व अपरस्मार उत्पन्न होतो. आहारविहारातील मलिनता ही केवळ दृश्य स्वरूपाचीच असते असे नव्हे तर अदृश्य स्वरूपाचीही असू शकते. या साठीच डल्हणानी

मलिनता ही दृष्टादृष्टार्थ असते असे म्हटलेले आहे. मंत्र, तंत्र आदि प्रयोगांमध्ये अभिचार घडणे म्हणजेच चूक घडणे, शरीराच्या विषम हालचाली, अति कार्श्य अशी कारणेही चरकानी अधिक सांगितलेली आहेत.

ग्रंथांतून वर्णिलेले नसले तरी अपस्मारामध्ये व्याधीचा कुलज इतिहासही अनेक वेळा मिळतो. मर्माघात विशेषतः शिरोभिघात हेही अपस्माराचे एक महत्त्वाचे कारण असते असे प्रत्यक्षात आढळते.

संप्राप्ति

१. 'चिन्ताशोकादिभिर्दोषाः कुब्ध्वा हृत्स्रोतसि स्थिताः।
कृत्वा स्मृतेरपध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वते।।' - मा.नि./अपस्मार/१.

२. 'दोषाः प्रकुपिता रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामन्तरात्मनः श्रेष्ठतमायतनं हृदयमुपसृत्योपरि तिष्ठन्ते, तथेन्द्रियायतनानि च। तत्र चावस्थिताः सन्तो यदा हृदयमिन्द्रियायतनानि चेरिताः कामक्रोधभयलोभमोहहर्षशोकचिन्तोद्वेगादिभिः सहसाऽभिपूरयन्ति, तदा जन्तुरपस्मरति।' - च.नि. ८।

३. 'पित्तं मरुच्च श्लेष्मा च उदानः कुपितो भृशं।

प्राणः शिरसी संकुब्धो कुरुते नष्ट चेष्टता।।' - हारीत/तृतीय/१८.

चिन्ता, शोक, आदि मानसिक कारणांनी तथा वर वर्णिलेल्या विविध प्रकारच्या कारणांनी प्रकुपित झालेले दोष हे बुद्धीचे निवासस्थान असणाऱ्या हृदयाच्या ठिकाणी जातात, मनोवह स्रोतसांचा अवरोध होतो, इंद्रिय विकृति होते, संज्ञावह स्रोतसांचा रोध होतो व अपस्माराचा वेग येतो.

हारिताने अपस्माराच्या संप्राप्तीत पित्त, कफ आणि उदान व प्राणवायु यांची दुष्टी वर्णिलेली आहे.

पूर्वरूपे

'हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता।

निद्रानाशश्च तस्मिंश्च भविष्यति भवत्यथा।।' - मा.नि./अपस्मार/२.

हृत्कंप, हृत्शून्यता, स्वेदाधिक्य, कोणत्याही गोष्टीची अधिक चिन्ता वाटणे, निद्रानाश, इंद्रियांची क्रियाहानी वा क्रियानाश ही अपस्माराची पूर्वरूपे आहेत. शिरःशून्यता, भुवयांच्या ठिकाणी वक्रता, अशब्द श्रवण, लालास्राव, नासास्राव,

अरुचि, अग्निमांश, अविपाक, आध्मान, बलहानी, अंगमर्द, तृष्णा अशा प्रकारची लक्षणे पूर्वरूपावस्थेत वाग्भटानी वर्णिलेली आहेत. पूर्वावस्थेत रुग्णास अनेक प्रकारची चित्रविचित्र स्वप्ने पडतात. विशेषतः आपण गात आहोत, नाचत आहोत, तेल वा मद्य पीत आहोत, तेलाची वा मद्याची मलप्रवृत्ति होत आहे अशी स्वप्ने अधिक असतात. कापणे, पडणे, भोसकले जाणे अशा स्वरूपाची दृश्येही स्वप्नात दिसतात.

सामान्य लक्षणे

१. '..... कुरुते नष्टचेष्टता।
कण्ठं च घुरघुरायेत फेनमुद्गीरतेऽथवा।।
कम्प्येते हस्तपादौ च रक्तव्यावर्तिलोचनं।।' - हारीत/तृतीय/१८.
२. 'धमनीभिः श्रिता दोषा हृदयं पीडयन्ति हि।
संपीड्यमानो व्यथते मूढो भ्रान्तेन चेतसा।।
पश्यत्यसन्ति रुपाणि पतति प्रस्फुरत्यपि।
जिह्वाक्षिभूःस्ववल्लालो हस्तौ पादौ च विक्षिपन्।।
दोषवेगे च विगते सुप्तवत्प्रतिबुध्यते।।' - च.चि. १०/४ ते ६.
३. 'हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च।
तमो विशन् मूढमतिर्वीभत्साः कुरुते क्रियाः।।
दन्तान् खादन् वमन्फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन्।
पश्यन्नसन्तिरुपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ।
विजिह्वाक्षिभुवो दोषवेगेऽतीते विबुध्यते।
कालान्तरेण सपुनश्चैवमेव विचिष्टते।।' - अ. सं. उ. १०/११

अपस्मारामध्ये पित्ताचा उपघात होतो, संज्ञावह स्त्रोतसांचा रोध होतो आणि संज्ञावहनाचे कार्य नाहीसे होते. शरीराच्या बीभत्स चेष्टा उत्पन्न होतात व रुग्ण मूर्च्छित होतो. बीभत्स चेष्टा या शब्दाने दात खाणे, दातखिळी बसणे, तोंडाला फेस येणे, हातपाय झाडणे, सर्व शरीरातच आक्षेप (झटके) येणे, डोळे व भुवया विकृत होणे इत्यादि लक्षणे अपेक्षित आहेत.

मूर्च्छतावस्था येण्यापूर्वी रुग्णाच्या डोळ्यांसमोर विचित्र दृश्ये दिसतात, आणि नंतर मूर्च्छा येते. वेग येण्यापूर्वी भ्रम व तमःप्रवेश निर्माण होऊन रुग्ण अकस्मात जमिनीवर चेतनाहीन पडतो. त्यानंतर नेत्र, मुख तथा मन्या भागी विकृति उत्पन्न होते. हाताच्या मुठी आवळल्या जातात. पाय सरळ व कठीण होतात. श्वासावरोध निर्माण होतो. या श्वासावरोधामुळे शरीरास होणारा प्राणवायूचा पुरवठा कमी पडल्याने शरीरावयव काळे-निळे पडू लागतात. ही अवस्था फार थोडा वेळ टिकते. त्यानंतर स्नायु शिथिल होतात, श्वासोच्छ्वासाची गती पूर्ववत् होऊ लागते, तोंडातून फेस येऊ लागतो, रुग्ण हातपाय झाडू लागतो. असे वारंवार घडते. थोड्या वेळानंतर ही अवस्था संपून रोगी झोपी जातो. झोपेतून उठल्यानंतर त्यास शिरोवेदना, दौर्बल्य, क्वचित् छर्दि ही लक्षणे जाणवतात. प्रलाप, कूजन (कण्हणे), क्लेश ही तीन लक्षणे सर्व अपस्मारात सामान्य असतात असे सुश्रुतानी सांगितले आहे.

अपस्माराच्या वेगावस्थेतील ही सर्व लक्षणे आहेत. वेगमध्यकालीन अवस्थेत रोगी सामान्यतः प्राकृत आहे असे जाणवते. परंतु अपस्माराचे वेग अधिक गंभीर व वारंवार येत असतील, अपस्मार जीर्ण झाला असेल तर मात्र या वेगमध्यकालीन अवस्थेतही बुद्धि, स्मृति आदि सर्वांचेच व्यापार कमी पडतात. स्मृतिनाश हे तात्पुरते लक्षण न राहता ती एक कायम स्वरूपाची गंभीर समस्या निर्माण होते.

वेगावस्थेत वर्तमान व भूतकाळ या दोन्हींचे ज्ञान नष्ट झालेले असते. परंतु अवेगावस्थेत मात्र वर्तमानकाळाचे ज्ञान चांगले असते, पण स्मृतीवर मात्र परिणाम घडताना दिसतो.

अपस्माराचे जे वेग येतात ते कधी १२ दिवसांनी, कधी १५ दिवसांनी, एक महिन्याने किंवा याप्रकारे काही निश्चित कालावधीनंतर येतात असे सामान्यतः आढळते. अर्थात् यात अपवाद होऊ शकतो. दोष प्रभाव अधिक असेल तर निश्चित

कालावधीपूर्वीही अपस्माराचा वेग येऊ शकतो. दोषांचा संचय जितका लवकर व अधिक प्रमाणात होईल, त्यामानाने वेगही तीव्रतेने कमी अधिक प्रमाणात येतात असे स्पष्ट जाणवते. वातज अपस्मारात १२ दिवसांनी, पित्तजात १५ दिवसांनी व कफजात १ महिन्यांनंतर वेग येतात असे एक मत मांडले जाते. पण प्रत्यक्षात मात्र दोषप्रकारानुरूप हा कालावधी असतो असे आढळत नाही.

जमिनीवर पडलेले बीज उगवून येण्यास जसा ठराविक काल जाऊ द्यावा लागतो, त्याप्रमाणेच विशिष्ट कालावधीनंतर रोगाची व्यक्ति होऊ शकते, असे सुश्रुताचार्यांनी म्हटलेले आहे.

अपस्माराचे वेग याप्रमाणे कधीही व अचानक येत असल्याने आणि वेगावस्थेत रुग्णाला परिस्थितीचे भान रहात नसल्याने अशा रुग्णास पाणी, आग, कारखान्यांतील यंत्रे, वाहन चालवणे इत्यादि गोष्टीपासून कायम दूर ठेवले पाहिजे.

विशेष लक्षणे

वातज अपस्मार :

'कम्पते प्रदशेद्दन्तान् फेनोद्गामी श्वसित्यपि।

परुषारुणकृष्णानि पश्येद्दूपाणि चानिलात्॥' - मा.नि./अपस्मार/३.

वातज अपस्मारात वेग येण्यापूर्वी रुग्णाला सर्व वस्तू रूक्ष, अरुण वा कृष्णवर्णाच्या दिसू लागतात. मूर्च्छितावस्थेमध्ये शरीराच्या विकृत हालचाली होतात. दातखिळी बसते, मुखातून फेस अधिक प्रमाणात येतो. श्वासोच्छ्वासाची गती अधिक वाढते. अपस्माराचा वेग फार थोडा वेळ टिकतो.

पित्तज अपस्मार :

'पीतफेनांगवक्त्राक्षः पीतासुश्रूपदर्शकः।

सतृष्णोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः॥' - मा.नि./अपस्मार/४.

पित्तज अपस्मारामध्ये वेग फार कमी काळ टिकतो. वेग येण्यापूर्वी रुग्णास सर्व वस्तू पीत वा रक्त वर्णाच्या दिसतात. तृष्णा अत्यधिक प्रमाणात असते. सर्व शरीर अग्नीने व्याप्त झाले आहे असे भासमान होते व नंतर मूर्च्छा येते. शरीर, मुख, नेत्र आणि मुखातून बाहेर पडणारा फेस सर्व पीत वर्णाचे असते.

कफज अपस्मार :

'शुक्लफेनांगवक्त्राक्षः शीतहृष्टांगजो गुरुः।

पश्येच्छुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिके मुच्यते चिरात्॥' - मा.नि./अपस्मार/५

कफज अपस्माराचा वेग येण्यापूर्वी शरीरात शैत्य जाणवते, गौरव जाणवतो व सर्व वस्तू सफेद दिसू लागतात. वेगावस्थेत मुखातून बाहेर येणारा फेस आणि मुख व नेत्र हे सर्व श्वेताभ असते. मूर्च्छेचा वेग बराच काळ टिकून राहतो.

सान्निपातिक अपस्मार :

'सर्वैरितैः समस्तैश्च लिंगैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः।'

सान्निपातिक अपस्मारात सर्व दोषांची एकत्रित लक्षणे आढळतात.

साध्यासाध्यत्व

'अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः।

प्रतिस्फुरन्तं बहुशः क्षीणं प्रचलितध्रुवम्।

नेत्राभ्यां च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत्॥' च.चि. १०/१२

अपस्मार हा अष्टौमहागदामध्ये समाविष्ट होणारा रोग असून बलमांसक्षीणता असताना हा अचिकित्स्य होतो असे सांगितले जाते.

सान्निपातिक अपस्मार तसेच दुर्बल व्यक्तींना होणारा आणि जीर्ण अपस्मार असाध्य असतो. याखेरीज ज्या मध्ये वारंवार वेग येतात, जो अत्यंत क्षीण असतो व ज्यामध्ये नेत्र तथा भ्रुकुटीच्या ठिकाणी विकृति मिळते, त्यावेळी अपस्मार असाध्य बनतो.

उन्माद हा अपस्माराचा प्रमुख उपद्रव आहे. स्मृतिग्रंथा, मनोदौर्बल्य, सौंदर्यहानी ही लक्षणे उदरक या स्वरूपात निर्माण होताना आढळतात.

चिकित्सा

'तैरावृतानां हृत्वोतोमनसां संप्रबोधनम्।
तीक्ष्णैरादौ भिषक् कुर्यात् कर्माभिव्रमनादिभिः॥
वातिकं बस्तिभूयिष्ठैः पैतं प्रायो विरचनैः।
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत्॥' - च. चि. १०/१४, १५

अपस्माराची चिकित्सा करताना वेगकालीन व अवेगकालीन चिकित्सा यांचा स्वतंत्रपणे विचार करणे आवश्यक ठरते. वेगकालामध्ये वेग कमी करण्यासाठी संज्ञाप्रबोधन करणारी चिकित्सा करावी लागते. यामध्ये तीक्ष्ण अंजन, धूम, नस्य केल्याने संज्ञाप्रबोधन घडते. अवेगकालीन अवस्थेमध्ये शरीर दोषांच्या अनुसार प्रथम शोधन नंतर शमन व अपुनर्भवासाठी रसायन चिकित्सा करणे जरूरीचे असते.

वेगकालीन चिकित्सा

अपस्माराचा वेग आल्यानंतर लगेच त्यास सुरक्षित जागी, सावलीत हलवावे. तोंडावर गार पाणी शिंपडावे. रुग्णाची दातखिळी बसल्याने जीभ दातामध्ये अडकली असेल तर ती सुरुवातीसच बलपूर्वक मोकळी करावी. तीक्ष्ण नस्याचा उपयोग करावा. नस्यासाठी वचा, सातला, शिरीष यांची चूर्णे, शिग्रुपत्रस्वरस, करंजादि योग, निर्गुंडी तैल इत्यादींचा वापर केला जातो. वातविध्वंसचूर्ण प्रथमनासाठी वापरले जाते. कांदाच्या रसाचे नस्य किंवा कांदा फोडून नाकाशी हुंगवणे लाभदायी ठरते.

तीक्ष्ण नस्याप्रमाणेच तीक्ष्ण अंजनाचाही उपयोग होतो. करंजबीज, देवदारु, मोहरी, मालकांगोणी, हिंग, वचा, त्रिफळा, त्रिकटु यांचे समभाग चूर्ण अजामूत्रात खलून तयार होणारा करंजादि योग हा अंजनासाठी उपयुक्त ठरतो. श्वासकुठार मधात मिसळून त्याचेही अंजन केले जाते.

विविध धूपांचाही उपयोग करण्याने लाभ होतो. विशेषतः मनःशिला, वचा, सैंधव, पिंपळी, शिग्रुबीज, हिंग, रक्तचंदन, काकोली, मोहरी इत्यादि द्रव्ये धूपनासाठी वापरतात. गुग्गुलु हेही धूपन द्रव्यातील एक उत्तम औषध आहे.

या सर्व तीक्ष्णोपचारांनी वेग कमी झाल्यानंतर रुग्णास पूर्ण विश्रांती घेऊ द्यावी. वेग येऊन गेल्यानंतर अतिश्रमाने थकल्याने रोग्यास गाढ झोप लागते. त्यास तसेच झोपू द्यावे. झोपेतून सावध झाल्यावर त्यास उष्णोदकाने स्नान करवावे व लघु, द्रव, उष्ण, दीपन-पाचन करणारा असा आहार द्यावा.

अवेगकालीन चिकित्सा

अपस्माराचे वेग १२-१५ दिवसांनी किंवा एक महिन्याने येतात. या मध्यंतरीच्या काळात त्यास दोषानुसार शोधनोपचार करणे जरूरीचे असते. कफज अपस्मारासाठी मदन, वचा, यष्टिमधु किंवा केवल लवण जल यांच्या सहाय्याने वमन द्यावे. पितासाठी मृदुविरचन अपेक्षित असते. यासाठी आरग्वध, हरीतकी, आमलकी, द्राक्षा, निशोत्तर यांसारखी द्रव्ये वापरली जातात. वातज अपस्मारासाठी दशमूल क्वाथ व सहचर तैल यांचा निरूह व अनुवासन वापरणे युक्त ठरते.

रसायन व अपुनर्भव चिकित्सेसाठी घृताचा उपयोग प्रामुख्याने केला जातो. घृत हे बुद्धिवर्धक असून त्याचा परिणाम खरे पाहता धी, धृति, स्मृति या बुद्धीच्या तीनही प्रकारांत चांगला होतो. सिद्ध घृतांचाही उत्तम प्रकारे उपयोग होतो. वचा, कुष्मांड, अश्वगंधा, सर्पगंधा, जटामांसी आणि मनोवह स्रोतसांवर कार्यकारी ब्राह्मी आदि द्रव्यांनी सिद्ध केलेले घृत अधिक उपयुक्त असते. पंचगव्यघृतही अपस्मारासाठी अत्यंत उपयोगी आहे. सिद्ध घृत तयार करताना गोघृत वापरणे इष्ट आहे.

औषधी द्रव्यांपैकी वातविध्वंस, महावातविध्वंस, स्मृतिसागर रस, भूतभैरव रस, समीरपन्नग, सूतशेखर, ब्राह्मीप्राश, मेधामृत, प्रशम, बृहत्वातचिंतामणिरस हे कल्प उपयुक्त ठरतात.

एकेरी द्रव्यांपैकी ब्राह्मी, वचा, जटामांसी, पिंपळी, तुळस, धतुर, त्रिफळा, सर्पगंधा, अश्वगंधा, खुरासनी ओवा,

अभ्रक, रौप्य व सुवर्ण यांची भस्मे यांचा उपयोग केला जातो.

अपस्मारामध्ये लाभदायी ठरणारी आणखीही एक अनुभूत पण खरोखरच उत्कृष्ट लाभदायी समजता येण्याजोगी चिकित्सा लक्षात घेतली पाहिजे.

ताजे पिंपळपान घेऊन त्यास तूप लावावे. या तूप लावलेल्या पानावर ताजा, गरम, वाफाळलेला भात ठेवावा. त्यावर तूप लावलेले दुसरे पान पालथे ठेवावे आणि त्यावर काही दडपण ठेवावे. १० मिनिटांनी तो भात काढून अपस्मारी रुग्णास खाण्यास द्यावे.

या प्रयोगाचा नित्य उपयोग केल्यास अपस्माराच्या रुग्णास खूपच फायदा होतो. त्यास येणाऱ्या अपस्मार वेगांचे प्रमाण कमी होत जाते व येणारा वेग ही अल्पबळ असा असतो. सततच्या प्रयोगाने अनेक वर्षे अपस्माराने पीडित रुग्ण हा पूर्णांशाने बरे झालेले मी पाहिले आहेत.

पिंपळपानाचा अपस्मारावर उपयोग होतो हे आयुर्वेदाच्या कोठल्याही पुस्तकात नाही. किंबहुना मानस रोगांवर याचा उपयोग होतो असेही वर्णन कोठल्याच निघंटु वा अन्य आयुर्वेदीय ग्रंथात वर्णिलेले नाही. परंतु व्यवहारात मात्र अपस्मारावरील हा एक उत्कृष्ट उपक्रम आहे असे आढळते. मात्र हे पिंपळपान लक्षात आले कसे याविषयी विस्ताराने विवेचन माझ्या 'निवडक रुग्ण चिकित्सा' या पुस्तकात वाचता येईल.

पथ्यापथ्य

उन्मादाप्रमाणेच.

अर्वाचिन वैद्यक मतानुसार

अपस्मार Epilepsy

अर्वाचिन दृष्टिकोनातून Epilepsy ची कारणे पाहताना चिंता, काम, क्रोध, शोक किंवा उद्वेग या प्रकारच्या मानसिक कारणांनी तसेच शिरोभिघात, मस्तिष्कावरण शोथ (Meningitis), मस्तिष्कगत रक्तस्राव, मस्तिष्कार्बुद या प्रकारच्या शारीरिक कारणांनी अपस्मार उत्पन्न होतो.

या रोगाची सुरुवात सामान्यतः लहान वयातच होते. अन्य अनेक मानस व्याधींप्रमाणेच या रोगातही अनेकवेळा आनुवंशिकता आढळते.

अपस्मार २ प्रकारचा असतो. १. लाक्षणिक (Symptomatic) व २. अनैमित्तिक (Idiopathic)

१. अनैमित्तिक (Idiopathic) - याला शुद्ध मानसिक अपस्मार असेही म्हटले जाते, कारण यात शारीरिक विकृतीचा अभाव असतो. याचे निश्चित कारण अद्याप स्पष्ट झालेले नाही. परंतु काही विद्वानांचे मते कोलीन (Choline) चे रक्तातील प्रमाण वाढणे हे याचे कारण आहे. Choline चे रक्तातील प्रमाण वाढण्याचे कारण मात्र अद्यापि स्पष्ट झालेले नाही. Choline चे रक्तातील प्रमाण वाढले असता मस्तिष्काच्या आश्रयाने राहणाऱ्या मनाचे विचार करणे, स्मरण करणे आदि क्रियांची हानी होते. मस्तिष्काचे अनेक शारीरिक क्रियांवरील नियंत्रणही कमी होते व अपस्मार वेग येतो.

रोगाच्या कमी अधिक तीव्रतेवरून Epilepsy चे २ प्रकार केले जातात.

१. क्षुद्रापस्मार (Petit mal) व २. तीव्रापस्मार (Grand mal).

Petit-mal epilepsy मध्ये पूर्ण संज्ञानाश होत नाही. परंतु विशिष्ट पेशीसमूहावर प्रभाव पडल्याने मुख वक्रता, नेत्रविकृति आदि लक्षणे व्यक्त होतात. याउलट जेव्हा लक्षणे तीव्र स्वरूपात प्रगट होतात, पूर्ण संज्ञानाश होतो तेव्हा त्यासच Grand mal असे म्हणतात.

तीव्र अपस्माराच्या वेगाचे ४ अवस्थांमध्ये वर्गीकरण करता येते.

१. प्रथमावस्था : यालाच पूर्वग्रह (Aura) असे म्हणतात. यामध्ये रोग्याला भ्रम (Vertigo) हे लक्षण अल्प प्रमाणात जाणवते व त्यानंतर लगेचच अकस्मात् रुग्ण चेतनाहीन होऊन जमिनीवर पडतो.

२. द्वितीयावस्था : या अवस्थेस पेशी संकोचावस्था (Tonic Phase or Muscular rigidity) असे म्हणता येईल. यामध्ये मुख, गलप्रदेश तथा डोळ्यांचे स्नायु या बरोबरच शरीरातल्या अन्य सर्व पेशींचा संकोच होतो. यामुळे रोग्याचे

डोळे, तोंड, मान वक्र होतात, हाताच्या मुठी वळल्या जातात. पाय सरळ व स्तब्ध होतात. श्वास नलिकेचा संकोच झाल्याने क्वचित् श्वासावरोध व श्याव-नीलता (Cyanosis) उत्पन्न होऊ शकते. दानाखिळी वसल्याने काही वेळा दातांत जोम सापडण्याचा धोका त्यात असतो. ही अवस्था काही सेकंदांपर्यंत टिकते.

३. **तृतीयावस्था** : या अवस्थेस शिथिलावस्था (Clonic phase) म्हणतात. यामध्ये पेशी शिथिल होऊ लागतात. श्वासोच्छ्वासाची गती पूर्ववत् होऊ लागते. तोंडातून फेस येऊ लागतो. रोगी आपले हातपाय झाडू लागतो. अशा प्रकारचे हे आक्षेप वा वेग वारंवार येतात. ही अवस्थाही अल्पकाल टिकते.

४. **चतुर्थावस्था** : यालाच विश्रामावस्था म्हणता येईल. या अवस्थेत आक्षेप नष्ट होतात व रोगी झोपी जातो. उठल्यावर त्यास शिरोवेदना, छर्दि, दौर्बल्य ही लक्षणे जाणवतात.

ज्या अपस्मारात एकामागून एक अनेक वेग येतात, निरंतर आक्रमण होत राहते व संज्ञानाश पूर्णतः नष्ट होत नाही. (रुग्ण पूर्णतः शुद्धीवर येत नाही) त्यास Status Epilepticus असे म्हटले जाते.

अतत्त्वाभिनिवेश

अतत्त्वाभिनिवेशामध्ये रुग्ण हट्टाने असत्य परिस्थितीचा आग्रह धरत असतो. तत्त्व म्हणजे सत्य, वस्तुस्थिती, हितकर अशी गोष्ट. या विपरीत जे जे, ते अतत्त्व. व्यक्तीने तत्त्वाचा अभिनिवेश जरूर करावा. परंतु जे अस्तित्वातच नाही, ते आहे असे मानून, त्याचा अभिनिवेश करणे, हट्ट करणे हे निश्चितच विकृतिवाचक आहे. काहीतरी भलतेच खूळ डोक्यात घेऊन रुग्ण वावरत असतो. अशा या विकृत अवस्थेलाच अतत्त्वाभिनिवेश असे म्हटले जाते.

चरकाचार्यांनी या व्याधिविशेषाचे वर्णन अपस्मार प्रकरणात केलेले आहे. परंतु लक्षणांचा विचार करता याचे उन्माद किंवा मंद या व्याधीशी बरेच साधर्म्य आहे. अतत्त्वाभिनिवेशामध्ये रोगी एखाद्याच विशिष्ट अशा गोष्टीवद्दल असा चुकीचा अभिनिवेश धरतो परंतु अन्य सर्व बाबतीत मात्र तो पूर्णतः शारीरिक वा मानसिक दृष्ट्या प्राकृत आहे असे जाणवते. उन्माद व अतत्त्वाभिनिवेश यांतील फरक स्पष्ट आहे. उन्मादास 'वेड' म्हणता येते तर अतत्त्वाभिनिवेशास 'भ्रमिष्ट' अशी संज्ञा देता येईल.

हेतू

**'मलिनाहारशीलस्य वेगान् प्राप्ताग्निगृहृतः।
शीतोष्णास्निग्धरुक्षाद्यैर्हेतुभिश्चातिसेवितैः।।' - च.चि. १०/५३.**

मलिन, अपवित्र, अपथ्यकर असा आहार घेणे, वेगविधारण, शीत-उष्ण, स्निग्ध-रूक्ष अशा विरोधी गुणांनी युक्त द्रव्ये वारंवार अतिप्रमाणात घेणे ही अतत्त्वाभिनिवेशाची प्रमुख कारणे सांगितली जातात. अचानक क्रोध, काम, दुःख वा हर्ष यांचा अतिरेक झाल्याने मनःक्षोभ होणे, इच्छित वस्तू न मिळणे किंवा ध्येय साध्य करू न शकणे यामुळेही अतत्त्वाभिनिवेश संभवतो.

संप्राप्ति व लक्षण

**'हृदयं समुपाश्रित्य मनोबुद्धिवहाः सिराः।
दोषाः संदूष्य तिष्ठन्ति रजोमोहावृतात्मनः।।
रजस्तमोभ्यां वृद्धाभ्यां बुद्धी मनसि चावृते।
हृदये व्याकुले दोषैरथ मूढोऽल्पचेतनः।।
विषमां कुरुते बुद्धिं नित्यानित्यहिताहिते।
अतत्त्वाभिनिवेशं तमाहुराप्ता महागदम्।।' - च.चि. १०/५४ ते ५६.**

प्रकुपित झालेले दोष हे मस्तिष्काच्या ठिकाणी जाऊन मनोवह आणि संज्ञावह स्रोतसांचा अवरोध करून, रज आणि तम यांचाही प्रकोप करून अतत्त्वाभिनिवेश हा व्याधि उत्पन्न करतात. रज आणि तम यांच्या मुळे मन व बुद्धि यांचा अवरोध होतो. सारासार विवेक कमी होतो. बुद्धीचे सामर्थ्य कमी होते. ज्ञान ग्रहणांचे कार्यही बिघडते. रुग्णास नित्य - अनित्य, सत्य-असत्य, हित-अहित यांचा निर्णय योग्य प्रकारे करता येत नाही. व त्यामुळेच तो भ्रमिष्टाप्रमाणे वागू लागतो.

या एका भ्रमिष्ट अवस्थेखेरीज रुग्ण अगदी प्राकृत आहे असे जाणवते.

चिकित्सा

‘स्नेहस्वेदोपपन्नं तं संशोध्य वमनादिभिः।

कृतसंसर्जनं मेध्यैरन्नपानैरुपाचरेत्॥

ब्राह्मीस्वरसयुक्तं यत् पंचगव्यमुदाहृतम्।

तत् सेव्यं शंखपुष्पी च यच्च मेध्यं रसायनम्॥

सुहृदश्चानुकुलास्तं स्वाप्ता धर्मार्थवादिनः।

संयोजयेयुर्विज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः॥’ - च.चि. १०/५७ ते ५९

स्नेह, स्वेद व पंचकर्मोपचार करून प्रथमतः शोधन करावे. मानस दोषांसाठी शरीर दोष शोधनाची आवश्यकता असते. हे उन्माद प्रकरणी स्पष्ट केलेले आहेच.

पंचकर्मोपचारानंतर संसर्जन क्रम करून बृंहण, मेध्य असे अन्नपान द्यावे. ब्राह्मी, पंचगव्य, शंखपुष्पी यासारख्या बुद्धिवर्धक रसायनाचा उपयोग करावा. रुग्णास धार्मिक व तत्त्वज्ञान दृष्ट्या अनेक प्रकारचा बोध करून त्याचे सांत्वन करावे. ‘धीधैर्यमात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम्’ या सूत्रानुसार रोग्याच्या मनाला धीर देणे व तदनुषंगिक अन्य उपक्रम यामध्येही आवश्यक ठरतात.

पथ्यापथ्य

लघु, दीपन, पाचन, हृद्य असा आहार हवा.

गदोद्वेग - अपदार्थगद

अतत्वाभिनिवेश या व्याधीसच महागद अशी संज्ञा चरकानी वापरली आहे. या अतत्वाभिनिवेश या व्याधीचा पर्यायी शब्द म्हणून बऱ्याच वेळा गदोद्वेग किंवा अपदार्थगद हे शब्द वापरले जातात. काहींचे मते मात्र अतत्वाभिनिवेश व गदोद्वेगामध्ये अंतर आहे.

अतत्वाभिनिवेशामध्ये जी गोष्ट अस्तिवात नाही ती आहे असे रुग्णांस सतत वाटत राहते. आपण कोणी मोठी व्यक्ति आहोत, मंत्री आहोत वा तत्सम भावना रुग्णास होत असते. गदोद्वेगामध्येही अशाच अतत्वाचा आभास रुग्णास होत असतो. फरक इतकाच की हा आभास एखाद्या रोगाचा असतो. आपणास एखादा विशिष्ट रोग झालेला आहे अशी समजूत रुग्ण करून घेतो. रोगी ज्या रोगाची चिंता करीत असतो त्या रोगाची लक्षणेही त्यास भासमान होतात. प्रत्यक्षात मात्र वैद्यास यातील काहीच लक्षणे आढळत नाहीत. रुग्ण काही वेळा विचित्र कल्पना धारण करतो. जसे आपल्या उदरात सर्प शिरला आहे, तो सगळीकडे हालचाली करीत आहे व त्रास देत आहे असे रुग्ण सांगतो. तो सर्प शरीराबाहेर कसा निघेल, तो शरीरात काय बिघाड निर्माण करेल या चिंतेत रुग्ण असतो. जर एखाद्या व्यक्तीने हा तुझा भ्रम आहे असे समजावण्याचा प्रयत्न केला तर तो त्या व्यक्तीचा तिरस्कार वा द्वेष करू लागतो. उलट जी व्यक्ति सहानुभूती दाखवेल, त्याच्या अंकित तो रुग्ण जातो.

जो पदार्थ - वस्तु वा रोग आपल्या शरीरात आहे असे रुग्णाला भासमान होते, तो तेथे कधीच असत नाही. यासाठीच या प्रकारच्या रोगास ‘अपदार्थगद’ असेही म्हटले जाते.

वरील सर्पचे उदाहरण हे केवळ उदाहरणादाखल सांगितले. या प्रकारे ज्वर, अत्यंत कंप, पुरुषत्वाचा क्षय इत्यादि अनेक रोगांच्या अनाटायी कल्पना रुग्ण करू शकतो. त्याची गणना करणेच शक्य नाही.

अर्थात् हा व्याधि केवळ सत्वहीन व्यक्तींनाच होतो हे लक्षात घ्यावयास हवे. सामान्यतः अशा प्रकारचा व्याधि हा तारुण्यावस्थेत प्रामुख्याने मिळतो. किशोरावस्थेत व वृद्धांमध्ये हा व्याधि त्यामानाने कमी प्रमाणात आढळतो.

चिकित्सा

अतत्वाभिनिवेशाप्रमाणेच चिकित्सा करावी.

□□□

या सर्व कारणांमुळेच आज लोकांचा विशेषतः जाणत्या सुशिक्षित समाजाचा आयुर्वेदीय चिकित्सा घेण्याकडे कल आहे. या प्रकारचे रोगी वा त्यांचे नातेवाईक वैद्यकडे खूप अपेक्षेने येतात. अशावेळी आयुर्वेदीय उपचार करताना त्या व्याधीचे हेतू, पूर्वरूपे, रूपे, उपशयानुपशय या सर्वांबरोबरच रुग्णपरीक्षा करून त्यातील दोष-दूष्य ठरवावे लागतात. रोगसंप्राप्तीचा विचार करावाच लागतो. असा विचार झाला तरच ही चिकित्सा यशस्वी होऊ शकते हे स्पष्ट आहे. मात्र हे सर्व वाटते तेवढे सोपे नाही हेही तितकेच खरे आहे.

अर्वाचीन दृष्टीने केलेला व्याधिविनिश्चय व त्यानुसार केलेली आयुर्वेदचिकित्सा ही पद्धतीच गैर आहे असे बरेचवेळा काही लोक मत व्यक्त करतात. पण जे रोग अनुक्त आहेत, नवीनच आढळणारे आहेत त्याबाबत अर्वाचीन वैद्यकशास्त्रात उपलब्ध माहितीच्या आधारे रोगाचे हेतू, लक्षण, सम्प्राप्ति, स्रोतोदुष्टि, स्थान दुष्टि, कारणीभूत दोष आणि दूष्य या सर्वांची मांडणी करणे आवश्यकच आहे. अशा रोगांची आयुर्वेदीय संप्राप्ति जाणून घेऊन (तीही अर्वाचीन वैद्यकशास्त्राच्या मदतीने) चिकित्सा करणे हेच आयुर्वेदाचे उपबृंहण करणारे ठरेल.

चरकाचार्यांनी रोगाचे वर्णन करताना-

नएव अपरिसंख्येयः भिद्यमाना भवन्ति हि। रुजावर्णसमुत्थास्थानसंस्थाननामभिः।

च.सू. १८/४८

असे म्हटले आहे.

शरीरात निर्माण होणारे रोग असंख्य असून ते विविध नावांनी ओळखले जातात.

१) व्याधि हा लक्षण समुच्चयात्मक असतो हे खरे, पण त्यातील प्रधान लक्षणांवरून व्याधि ओळखता येतो. उदा. ज्वर, अतिसार, कास, छर्दि इ.

२) प्रत्येक व्याधीत सर्वत्र व्याधीघटकांची आवश्यकता असते, पण त्यातही काही व्याधीघटकांना महत्त्व असते व हे व्याधि नावांवरून स्पष्ट होते. त्यापैकी-

अ) दोषप्राधान्य असणारे व्याधि- वातव्याधि, वातरक्त, आम्लपित्त, शीतपित्त इ.

ब) दोषविशेष लक्षात घेऊन काही व्याधींना नावे दिली जातात. उदा. वातरक्त, रक्तपित्त इ.

क) आमप्रधान व्याधि- आमवात

ड) अग्निमांघ प्रधान व्याधि- अग्निमांघ

३) काही रोगांमध्ये विशिष्ट शरीरअवयवांची दुष्टी असते. त्या अवयव विकृतीवरून व्याधीला नाव प्राप्त होते. उदा. उदर, ग्रहणी, हृद्रोग, शिरोरोग इ.

४) काही व्याधि उत्पन्न होणाऱ्या लक्षणांनी इतर गोष्टींची उपमा देऊन व्याधिस्वरूप स्पष्ट केले जाते. उदा. गृध्रसी- गृध्रवत् चलते यस्मिन्. अर्थात रुग्ण गिधाडाप्रमाणे चालतो तो गृध्रसी; राजयक्ष्मा- नक्षत्रांच्या राजाचा- चंद्राचा- जसा क्षय होत जातो त्याप्रमाणे ज्यात धातुक्षय होतो तो राजयक्ष्मा.

५) काही व्याधींना मात्र रुढीने नाव प्राप्त झाले आहे. म्हणजे या नावांचे स्पष्टीकरण देता येत नाही. उदा. विश्वाचि, अवबाहुक, खल्ली इ.

६) अशा या सर्व नावे देण्याच्या कारणांमध्ये अर्वाचिन शास्त्राने निदान केलेले पण आयुर्वेदाला अनुक्त असणारे एड्स् (AIDS), Sickle cell Anaemia, G₆PD Deficiency, Hepatitis B, Dimond Blakfan Anaemia, Thalacimia यासारख्या नावांचा समावेश आपणास त्या त्या नावानेच करावा लागणार आहे.

नंदुरवार व धुळे या जिल्ह्यांमध्ये Sickle cell anaemia चे असंख्य रुग्ण मिळतात. या रोगांसाठी अर्वाचीन वैद्यकशास्त्रात औषध उपलब्ध नाही. या रोगाकरिता जेव्हा आयुर्वेदीय उपचार करावयाचे ठरले त्यावेळी या रोगास नाव काय द्यावे असा प्रश्न उपस्थित केला गेला होता. अर्वाचीन शास्त्राच्या दृष्टीने पाहता हा एक कुलज व्याधि. 'बीजे बीजभागे वा' अशी आई व वडिलांकडून आलेली दुष्टी अपत्यामध्ये रोगाचे कारण ठरते हे या शास्त्रामध्ये सांगितलेले आहे. या रोगामध्ये रक्तातील लालपेशींचा आकार बदलतो. त्या परशुप्रमाणे किंवा विळ्याप्रमाणे दिसू लागतात. (Sickle म्हणजे

विळा) आणि म्हणूनच यास Sickle cell Anaemia असे नाव दिले गेले. रक्तपेशींचा आकार बदलल्याने त्या लवकर नष्ट होतात व साहजिकच या रक्तपेशींच्या आश्रयाने राहणाऱ्या शरीरातील रक्ताचे (Haemoglobine) प्रमाण खूप कमी होऊ लागते. त्यामुळेच पांडुता हे लक्षण प्रामुख्याने आढळते. याबरोबरच शरीरातील पित्ताचे प्रमाण वाढते व कामलेची लक्षणेही दिसू लागतात. यकृत-प्लिहावृद्धी, तीव्र स्वरूपाचा संधिशूल, संधिशोथ यासारखी लक्षणेही निर्माण होतात. रुग्णाचे आयुर्मान खूपच कमी असते. याप्रकारे पांडुता, पित्त व वातप्राधान्य यांची लक्षणे आढळली म्हणून याचे निदान केवळ 'वातपित्तजपांडु' असे करणे योग्य ठरेल का? रोगाची विशिष्ट लक्षणे, यात होणारी रक्तपेशींची विकृती, पांडुता निर्माण होण्यासाठी घडणारी विशेष संप्राप्ति हे सर्व लक्षात घ्यावयास नको का? अर्वाचीन शास्त्राने उपलब्ध करून दिलेल्या ज्ञानाचा उपयोग करून त्याआधारे आयुर्वेदाच्या दृष्टिकोनातून संप्राप्ति ठरवून नंतरच चिकित्सा केली गेली पाहिजे. Sickle cell Anaemia मध्ये पांडुता असली तरी, रक्ताचे प्रमाण कमी झाले असले तरी, रक्तवृद्धीकरता वापरण्यात येणारे लोहकल्प या रोगात वापरा येत नाहीत. कारण या लोह घटकांचा शरीरभ्रातूमध्ये फार मोठ्या प्रमाणात संचय झालेला असतो. हा सर्व घटनाक्रम अर्वाचीन वैद्यशास्त्राच्या अभ्यासातूनच समजण्याजोगा आहे.

या साठीच लोहघटकापासून रक्ताची पुनर्निर्मिती कशी होईल याचा विचार करून रक्ताग्निवर्धक द्रव्ये वापरणे युक्त ठरेल. याबरोबरच रक्तातील लालपेशींना बल कसे प्राप्त होईल याचाही विचार चिकित्सा करताना केला गेला पाहिजे. याप्रकारे आयुर्वेदीय पद्धतीने विचार करून केली गेलेली चिकित्सा आज प्रत्यक्षात फलदायी होताना दिसत आहे. या चिकित्सेच्या सहाय्याने रक्तपेशींच्या विघटनाचे प्रमाणही कमी होत आहे. साहजिकच रुग्णातील हिमोग्लोबिनचे प्रमाण चांगल्या प्रकारे वाढत आहे. आज काही हजार रुग्णांवर केलेल्या चिकित्सेतून मिळालेल्या अनुभवातूनच मी हे विधान करीत आहे.

आयुर्वेदीय पद्धतीने विचार करून याप्रकारे मला जी चिकित्सा करता आली ती अर्वाचीन शास्त्राच्या मदतीनेच, ही गोष्ट पुन्हा एकदा नमूद कराविशी वाटते. आयुर्वेद शास्त्राच्या उपबंहणासाठी आज जे रोगविषयक ज्ञान अन्य वैद्यकशास्त्रामध्ये उपलब्ध आहे त्याचा प्रत्येकाने जाणिवपूर्वक अभ्यास केला पाहिजे.

रोगनिदानासाठी जशी अर्वाचीन शास्त्राची मदत घ्यावी लागते त्याप्रमाणेच रोगाचे साध्यासाध्यत्व समजण्यासाठी, दिलेली चिकित्सा लाभदायी होते आहे किंवा नाही हे ठरवण्यासाठी आपणास अर्वाचीन वैद्यकशास्त्रामध्ये सुचविलेल्या काही पद्धतींचाच अवलंब करावा लागणार आहे. उदा. AIDS किंवा Haepatitis B सारख्या रोगांमध्ये शरीरात व्याधिसंसर्ग झाल्यापासून लक्षणे निर्माण होण्यासाठी खूप मोठा कालावधी- काही वर्षे लागतात. रोग संसर्गापासून ते व्याधि निर्माण होण्याच्या या मधल्या प्रदीर्घ काळामध्ये रुग्णामध्ये कोणतीही लक्षणे असत नाहीत, कोणत्याही प्रकारची वेदना असत नाही वा कोणतीही वैद्यगम्य अशीही लक्षणे असत नाहीत. केवळ रक्तपरिक्षणाद्वारेच हा रोग त्याच्या शरीरात प्रविष्ट झाला आहे हे समजू शकते.

अशा रुग्णांमध्ये दिल्या गेलेल्या चिकित्सेचा लाभ होतो आहे किंवा नाही हे समजण्यासाठीही आपणास पुन्हा रक्त परिक्षणावरच अवलंबून राहावे लागते, ही गोष्टही लक्षात घेतली पाहिजे.

व्यवहारामध्ये आयुर्वेदीय ग्रंथातून अनुक्त- न वर्णिलेले व्याधि पण ज्यांची चिकित्सा खूप मोठ्या प्रमाणात चिकित्सकाला करावे लागते अशा काही व्याधींचे विवेचन या प्रकरणात करण्याचा विचार आहे.

यासाठीच या रोगांचे अर्वाचीन वैद्यक शास्त्रातील नाव, या रोगाची त्या शास्त्राने उपलब्ध करून दिलेली माहिती आणि या माहितीच्या आधाराने आयुर्वेदीय दृष्टीने रोगाची ठरवलेली संप्राप्ति आणि याच दृष्टीने तदनुषंगाने करता येणारी चिकित्सा असा या मांडणीचा क्रम ठरवलेला आहे.

आयुर्वेदीय ग्रंथांतून न वर्णिलेल्या पण ज्यांची चिकित्सा वैद्याला करावी लागते अशा अनेक रोगांची संख्या आज वाढतच आहे. या सर्वांचाच उहापोह या प्रकरणात करणे शक्य होणार नाही. रुग्णालयामध्ये व खाजगी व्यवसायामध्ये जे या प्रकारचे अनेक रोगी पाहिले, ज्यांची यशस्वी चिकित्सा केली, अशांच व्याधींचे विवेचन मी करणार आहे. आज ५०हून अधिक वर्षे अध्यापनाचे व रुग्णचिकित्सेचे जे काम केले त्यातून मिळालेल्या अनुभवाचे आधारेच मी हे सर्व विवेचन करीत आहे.

मलेरिया (Malaria)

मलेरियामध्ये ज्वर हे प्रधान लक्षण असते. या रोगाचा प्रसार डासांमार्फत होत असतो. Plasmodium Vivax, Plasmodium Ovel, Plasmodium Malaria, Plasmodium Falciparum, हे चार प्रकारचे मलेरियाचे जंतू यास कारणीभूत ठरतात. Anapheline डासांच्या मादीमार्फत या रोगाचा प्रसार होतो.

मलेरियाच्या जंतूंच्या जीवनचक्रामध्ये २ अवस्था असतात. १) मैथुनी चक्र, २) अमैथुनी चक्र. जंतूंच्या नर, मादी या दोन्हींची उपस्थिती मैथुनी चक्रासाठी आवश्यक असून हे चक्र डासांच्या आतड्यात पूर्ण होते. अमैथुनीचक्र मानवी शरीरात पूर्ण होते. यामध्ये नर व मादी यांची आवश्यकता असत नाही.

डास चावल्यानंतर १५ दिवसांनी ज्वरवेग येण्यास सुरुवात होते. म्हणजेच या रोगाचा संचयकाळ (Incubation Period) १५ दिवसांचा असतो. मलेरियाचे जंतू मानवी रक्तातील लाल पेशींच्या (RBCS) आश्रयाने राहतात. P. Viva चे अमैथुनीचक्र ४८ तासात पूर्ण होते. यावेळी जंतू लाल पेशींना विदीर्ण करून पेशींच्या बाहेर पडतात आणि याचवेळी ज्वरवेग येतो. ज्वरवेग शीतपूर्वक असून त्याचा काही वेळातच विसर्ग होतो. ज्वर उतरण्याच्या वेळी खूप मोठ्या प्रमाणात घाम येतो. असे हे चक्र पुढे चालूच राहाते आणि त्यामुळे दर ४८ तासांनंतर म्हणजेच ३-त्या दिवशी परत ज्वरवेग येतो. P. Malaria चे अमैथुनीचक्र ७२ तासांत पूर्ण झाल्याने या प्रकारात दर ४थ्या दिवशी ताप चढतो व असा हा क्रम चालू राहतो.

प्रत्यक्षात मात्र काही रोग्यांमध्ये दर ४८ वा ७२ तासांनी ज्वरवेग येण्याऐवजी दररोज अशा प्रकारचा ताप येताना दिसतो. अशावेळी २ स्वतंत्र लागोपाठच्या दिवशी डास चावल्याने- स्वतंत्र संक्रमणामुळे या जंतूंचा वंशविस्तार लागोपाठच्या दोन दिवशी- दररोज होत असतो असे लक्षात येते.

मलेरियाचे निदान प्रयोगशाळेत रक्तपरीक्षणाद्वारे करता येते.

आयुर्वेदाने वर्णन केलेल्या विषमज्वर या ज्वर प्रकाराशी याचे साधर्म्य दिसते. संतत, सतत, अन्येद्युष्क, तृतीयक, चतुर्थक असे विषमज्वराचे ५ प्रकार सांगितले जातात. यापैकी संतत ज्वरामध्ये अविस्र्गी म्हणजेच Continuous असा ज्वर अनेक दिवसपर्यंत असतो. सतत ज्वरामध्ये दिवसातून २ वेळा ज्वर येतो आणि उतरतोही. अन्येद्युष्कामध्ये दररोज १ वेळ, तृतीयकामध्ये एक दिवसाआड, तर चतुर्थकामध्ये दर २ दिवसाआड ज्वरवेग येतो. मलेरियामध्ये मात्र दर तिसऱ्या वा चवथ्या दिवशी येणारा ज्वरच समाविष्ट होतो. संतत, सतत व अन्येद्युष्क हे प्रकार म्हणूनच मलेरियात समाविष्ट होऊ शकत नाहीत.

आयुर्वेदाने जे संततादि ५ प्रकार सांगितले त्यामध्ये म्हणजेच संतत, सतत, अन्येद्युष्क, तृतीयक व चतुर्थक या ज्वरप्रकारात अनुक्रमे रस, रक्त, मांस, मेद व अस्थिमज्जा या धातूंची दुष्टी सांगितली आहे. मलेरियाच्या रुग्णांमध्ये मात्र अशा वेगवेगळ्या धातूंची विकृती आढळत नाही. यामध्ये रस आणि रक्त या दोनच धातूंची विकृती प्राधान्याने मिळते व हा फरकही विषमज्वर व मलेरिया यांचा विचार करताना लक्षात घ्यावयास हवा.

आयुर्वेदाच्या दृष्टिकोनातून मलेरियाची संप्राप्ति सांगावयाची झाल्यास ती पुढीलप्रमाणे ठरविता येईल.

हेतू - डास चावणे.

रूपे - शीतपूर्वक ज्वर, ज्वराचा विसर्ग त्याच दिवशी होतो. दर ४८ वा ७२ तासांनी वेग येतो. असे हे चक्र सतत चालू राहते. ज्वराच्या वेगकालीन अवस्थेत सर्वांगमर्द व अग्निमांघ ही दोन लक्षणे आढळतात.

या रोगामध्ये ज्वर हे पित्तप्रकोप दाखविणारे लक्षण आहे तर शीतपूर्वक ज्वर आणि ज्वरातील विषमत्व (ज्वरानुबंध व विसर्ग या अवस्था) ही वातप्रकोप दाखविणारी लक्षणे आहेत. अतिप्रमाणात येणारे दौर्बल्यही वातप्रकोपच सूचित करते.

मलेरियामध्ये रस आणि रक्त या दोन स्रोतसांची दुष्टी प्रामुख्याने होते. रस व रक्त हेच प्रमुख दूष्य मानावे लागते. रोगाचे अधिष्ठान प्रामुख्याने रक्तातील लालपेशी हे असून व्यक्तीस्थान सर्व शरीर विशेषतः त्वचा हे आहे.

रक्तवह स्रोतसाची दुष्टी आणि रस, रक्त या धातूंची दुष्टी यामुळेच रक्तवह स्रोतसाचे मूलस्थान असणाऱ्या प्लीहा या अवयवाची विकृति मलेरियाच्या जीर्णावस्थेत आढळते.

संक्षेपाने मलेरियाची संप्राप्ति पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

दोष- पित्त, वात. दूष्य- रस, रक्त.

स्रोतोदुष्टी - रसवह, रक्तवह स्रोतस.

अधिष्ठान रक्त- विशेषत रक्तातील लालपेशी, सर्व शरीर,

व्यक्तीस्थान - त्वचा व सर्व शरीर.

मलेरियाची चिकित्सा करताना या संप्राप्तीच्या आधारेच चिकित्सा करता येऊ शकेल.

या रोगाची चिकित्सा करताना साक्षात ज्वर वेग असताना करावयाची चिकित्सा आणि दोन ज्वर वेगांच्या मधल्या काळातील चिकित्सा ही वेगळ्या स्वरूपाची असते.

ज्वरवेग आल्यानंतर तो त्वरेने कमी व्हावा यासाठी रुग्णास त्रिभुवनकीर्ति सारखे बचनागाचे कल्प देणे आवश्यक असते. बचनाग हे द्रव्य ब्यवाधि, विकसि असल्याने ते शरीरात चटकन पसरते आणि आपल्या उष्ण-तीक्ष्ण गुणांमुळे ताप उतरवण्यास सहाय्यभूत होते. पारिजातक ही वनस्पती व्याधिप्रत्यनीक समजावयास हरकत नाही. मलेरियामध्ये पारिजातक पत्र क्वाथ वापरला जातो. पारिजातकाची ८ ते १० पाने २०० ml पाण्यात चुरडून टाकावीत व त्यांचा मंदग्रीवर १/४ पर्यंत आटवून काढा तयार करावा. असा हा काढा दिवसांतून ३ वेळा देणे आवश्यक असते. प्रत्येक वेळी स्वतंत्र काढा करून वापरणे श्रेयस्कर ठरते.

पारिजातकाची ताजी पाने उपलब्ध नसतील तर पारिजातक गुटीचा वापर करावा. त्रिभुवनकीर्तीलाच पारिजातक पत्र क्वाथाची भावना देऊन हा कल्प बनविला जातो.

सोमलाचे विविध कल्प हेही मलेरियासाठी उपयुक्त ठरतात. विशेषतः सोमलाच्या कल्पापैकी उत्कृष्ट वातकफघ्न म्हणून ओळखला जाणारा समीरपत्रग रस हा कल्प अधिक कार्यकारी आढळून येतो.

संक्षेपाने पाहता,

त्रिभुवनकीर्ति किंवा पारिजातक गुटी
समीरपत्रग

२५० मि.ग्रं. |
३० मि.ग्रं.

३ वेळा देणे आवश्यक ठरते.

मलेरियामध्ये ज्वरवेग ठराविक दिवशी येत असतात. मधल्या काळात बल्य औषधे घ्यावयास हवीत. यामध्ये अश्वगंधा, शतावरी, बला यासारख्या औषधांचा वापर हवा.

ज्वरवेग काळी द्रवाहार घ्यावयाचा असला तरी ज्वरमध्यकाळी इतर नेहमीचा आहार देण्यास हरकत नाही. फक्त तो आहार लघु- पचण्यास हलका असा आहे, याकडे लक्ष घ्यावयास हवे.

प्रतिबंधात्मक उपाय

आतापर्यंत आपण रोग निर्माण झाल्यानंतर करावयाच्या चिकित्सेचा विचार प्रामुख्याने केला. रोग झाल्यानंतर चिकित्सा करण्यापेक्षा रोग होऊच नये याची काळजी घेणे अधिक चांगले.

मलेरिया हा डासांपासून पसरणारा रोग असल्याने डासांची पैदास कशी रोखता येईल याचा विचार केला पाहिजे.

उघड्यावरील साटलेल्या पाण्यात डास वाढतात. असे पाण्याचे साठे घराच्या आसपास असणार नाहीत हे पहावे.

असलेच त्यात डासांची पैदास होऊ नये यासाठी पाण्यावर जंतुनाशकांचा फवारा मारून डासांची निर्मिती होऊ नये असे प्रयत्न करावयास हवेत. साटलेल्या पाण्यात गप्पी मासे सोडावेत. हे मासे डासांच्या लाव्हा खाऊन टाकतात. साहजिकच

डासांच्या उत्पत्तीस आळा होतो.

एवढे करूनही डास असतील तर ते आपणास चावणार नाहीत याची काळजी घ्यावयास हवी. यासाठी घरांच्या

खिडक्यांना जाळ्या बसवाव्यात, घरात धूप घालावा, गुडनाईट सारख्या धूपाचाही उपयोग होतो. झोपताना मच्छरदाणी

वापरावी किंवा ओडोमॉस सारख्या डासांना दूर ठेवणाऱ्या द्रव्यांचा लेप शरीरास लावावा.
जर मलेरिया झालाच तर वर सांगितलेली चिकित्सा आहेच.

डेंग्यू ज्वर (Dengue Fever)

सध्याच्या काळातील भारतामध्ये आढळणारा सर्वाधिक महत्त्वाचा साथीचा रोग म्हणजे डेंग्यू ज्वर हा होय.

हेतू

डासांच्या मार्फत पसरला जाणारा हा एक ज्वर प्रकार आहे. डेंग्यूच्या विवाणूंचे (Virus) संक्रमण 'एडिस इजिप्ती' नावाच्या प्रजातीच्या डासांपासून होते. प्राधान्याने साठवलेल्या उघड्या, स्वच्छ पाण्याच्या टिकाणी त्यांची पैदास होते. त्यामुळेच शहरी भागामध्ये याचे प्रमाण अधिक आढळते.

विवाणूने बाधित 'एडिस इजिप्ती' हा डास अन्य व्यक्तीस चावल्यानंतर साधारणतः दोन दिवसात संप्राप्ति (Incubation Period) पूर्ण होऊन लक्षणांना सुरुवात होते.

पूर्वरूपे

डेंग्यूचा ताप येण्यापूर्वी दोन दिवस आधीपासून हल्लास, अंगमर्द, क्लम, अरुची, अवसाद आणि शिरःशूल यासारखी लक्षणे आढळतात.

रूप

ज्वराची सुरुवात अचानक होते. ज्वर तीव्र स्वरूपाचा शिरःशूल, अस्थिसंधी प्रदेशी आघाताप्रमाणे तीव्र वेदना, पृष्ठशूल सर्वांगमर्द, नेत्रशूल, नेत्रस्त्रावाधिक्य, कास, गलग्रह, प्रतिश्याय इ. लक्षणे आढळतात. हल्लास, अनन्नाभिलाषा ही पूर्वरूपात आढळणारी लक्षणे अधिकच वाढतात. छर्दी हे लक्षणही आढळते.

या सर्व शारीरिक लक्षणांच्या जोडीला मनोदैन्य हेही लक्षण उत्पन्न होताना दिसते. साधारणतः ७ ते ८ दिवस सतत ज्वर असतो. काही रुग्णांमध्ये मात्र विसर्गी ज्वर आढळतो व पुनः पुनः वेग येतात. प्रायः आठव्या दिवशी ज्वर आपोआप कमी होतो. क्वचित् काही रुग्णांमध्ये चवथ्या/ पाचव्या दिवशी ज्वरमुक्तीची लक्षणे दिसतात.

या व्याधीमध्ये शीतपित्तासारखी लक्षणे विशेषतः उदर व पृष्ठप्रदेशी आढळून येतात.

गंभीर अवस्था - व्याधीलक्षणांची तीव्रता अधिक असल्यास गंभीर अवस्था प्राप्त होऊन रक्तपित्तासारखी लक्षणे उत्पन्न होतात. नासागत रक्तस्राव, त्वचेवर तिर्यक्गत रक्तपित्तामुळे काळे डाग पडणे, रक्त साकळणे यासारख्या लक्षणांबरोबरच अनेकदा अन्नवह स्रोतसामध्येही अंतर्गत रक्तस्राव होऊ लागतो.

रुग्णामध्ये रसरक्तवाहिन्यांच्या कार्यात बाधा निर्माण झाल्याने (Circulatory Failure) गंभीर अवस्था उत्पन्न होऊ शकते.

प्रयोगशाळेंतील परीक्षणे

व्याधीविनिश्चयासाठी प्रयोगशाळेंमध्ये रक्ततपासणी करून Ig4 Antibody titre वरून निदान निश्चित करता येते. रक्तातील पांढऱ्या पेशींचे प्रमाण खूप कमी होते. (Leucopenia), रक्तकणांचे (Platlets) प्रमाणही फारच कमी होते. (Thrombocytopenia)

Ig4 Antibody titre ही व्याधीविनिश्चयासाठी अत्यावश्यक अशी परीक्षा असली तरी व्यवहारात मात्र अनेक रोग्यामध्ये डेंग्यू समान लक्षणे आढळतात पण ही परीक्षा मात्र Negative आहे असे आढळते. अशावेळी Ig4 Antibody titre-negative असला तरी ही डेंग्यू प्रमाणेच सर्व चिकित्सा करावी लागते.

अर्वाचीन वैद्यक शास्त्रामध्ये याकरीता काही वेगळी चिकित्सा सुचविलेली नाही. अशा रुग्णांमध्ये केवळ लाक्षणिक चिकित्सा करावी असे म्हटले जाते. हा एक विवाणूजनित विकार असल्याने त्यावर कोणतीही प्रतिजैविके (Antibiotics)

वापरणे फायद्याचे नसते. व्यवहारात मात्र या प्रतिजैविकांचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो. या रुग्णांमध्ये ज्वरादि कारणांमुळे व्याधिक्रमत्व कमी होऊन अन्य जिवाणू (Bacteria) जनित बाधा होण्याची शक्यता लक्षात घेऊन या प्रतिजैविकांचा वापर केला जातो असे म्हटले जाते.

आयुर्वेदिय दृष्टिकोनातून डेंग्यू

डेंग्यूमध्ये असणारा तीक्ष्णवेगीज्वर व कालांतराने उत्पन्न होणारा रक्तपित्तासारखा उपद्रव लक्षात घेता हा एक पित्तप्रधान रोग आहे, हे लक्षात येते. या रोगात पित्त हे त्याच्या तीक्ष्ण, उष्ण गुणांनी वाढलेले असते. सर्वांगमर्द, तीव्र संधीशूल यासारखी लक्षणे वातानुबंध सुचवतात, तर अनन्नाभिलाषा, प्रतिशयाय, कास यासारख्या लक्षणांमुळे कफानुबंध लक्षात येतो. या रोगामध्ये रस आणि रक्त हे प्रमुख दूष्य आहेत. रोगाचे अधिष्ठान सर्व शरीर असून त्वचा व बाह्य स्रोतसे हे प्रमुख व्यक्तीस्थान आहे असे म्हणता येईल.

संक्षेपाने पाहता डेंग्यूची संप्राप्ति पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

प्रमुख दोष - उष्ण, तीक्ष्ण गुणयुक्त पित्त; वात व कफानुबंध
दूष्य - रस, रक्त.
स्रोतोदुष्टी - रसवह, रक्तवह, अन्नवह स्रोतस.
रक्तग्रिमांघ्र ही प्रमुख घटना.
अधिष्ठान - सर्व शरीर
व्यक्तिस्थान - त्वचा, बाह्य स्रोतसे.

चिकित्सा

डेंग्यूची याप्रकारची संप्राप्ति लक्षात घेऊनच चिकित्सोपक्रम ठरवावे लागतात. तीक्ष्ण ज्वर लक्षात घेऊन व त्याबरोबरच पित्तप्राधन्यता लक्षात घेऊन बचनागाच्या कल्पापैकी नेहमी वापरव्यात. येणारा त्रिभुवनकीर्ति सारखा कल्प न वापरता पित्तज्वरावर उपयुक्त ठरणारा सूतशेखर हा कल्प २५० मि.ग्रॅ.- ३ वेळा या प्रमाणात वापरणे युक्त ठरते. तीक्ष्ण उष्ण गुणयुक्त पित्तप्रकोप लक्षात घेऊनच कामदुधा किंवा प्रवाळाचे कल्प वापरणे हितावह ठरते. चंद्रकला रस हाही या अवस्थेत वापरण्या योग्य असा आणखी एक कल्प होय.

या रोगामध्ये रक्तकणांची संख्या कमी झाल्याने रक्तपित्त उपद्रव स्वरूपात निर्माण होण्याची शक्यता लक्षात घेऊन सुरवातीपासूनच वरील औषधी द्रव्यांना वासावलेहाची जोड दिली पाहिजे.

रक्तपित्त उपद्रवात्मक निर्माण झालेच तर अशा अवस्थेत लाक्षा-गोदंती चूर्ण १ ग्रॅम दिवसातून ५-६ वेळा देणे युक्त ठरते. पद्मकादितेल ३० मि.लि. पोट्यातून शृतशीतजलाबरोबर दिल्याने सुद्धा रक्तस्राव थांबण्यास मदत होते.

डेंग्यूमध्ये रक्तातील कमी झालेले रक्तकण (Platelets) वाढवणे यासाठीही काही उपचार करणे महत्त्वाचे ठरते. रक्तकणांची संख्या फारच कमी झाली असेल तर साक्षात सिरावाटे रक्त विशेषतः Platelets देणे अनेक रुग्णांमध्ये आवश्यक ठरते. पक्व बिल्वफलमगज २५० मि.ग्रॅ.- ३ वेळा वासाघृताबरोबर देणे हा रक्तकण वाढविण्यासाठीचा एक खत्रीशीर असा अनुभूत उपचार आहे. या बिल्वफलमगजाच्या वापराने रक्तकण वाढून आत्ययिक अवस्था निश्चयाने टाळता येते.

(या बिल्वफलमगजाच्या कार्याविषयी अधिक विस्तार माझ्या 'निवडक रुग्ण चिकित्सा' या पुस्तकात पाहावयास मिळेल.)

रुग्णात निर्माण झालेले दौर्बल्य विचारात घेता सुवर्णाचे कल्प वापरणे हितावह ठरते. वरील औषधांच्या जोडीला वसंतकुसुमाकर ३० मि.ग्रॅ.ची जोड दिल्यास अधिक लाभदायी ठरते.

संक्षेपाने पाहता -

सूतशेखर	२५० मि.ग्रॅ.
मौक्तिक-कामदुधा	२५० मि.ग्रॅ.
प्रवाळभस्म	२५० मि.ग्रॅ.
चंद्रकला	२५० मि.ग्रॅ.
बिल्वफलमगज	२५० मि.ग्रॅ.

३ वेळा अनुपान- वासावलेह

अशी चिकित्सा उपयुक्त ठरते. रक्तस्त्राव थांबविण्यासाठी लाक्षा-गोदंती उपयुक्त ठरते. रुग्णास दररोज मलप्रवृत्ती होते की नाही याकडे लक्ष हवे. किंबहुना अशा रुग्णांमध्ये मृदु विरेचन- अनुलोमन हे निश्चितच करावयास हवे.

पथ्यापथ्य

संपूर्ण विश्रांती आवश्यक.

आहार

पूर्ण अनशनरूपी लंघन करण्याऐवजी लघुआहार घ्यावा. आहारात मृद्गयूष, जुन्या तांदळाची पेया, फलरस, लिंबूसरबत वा अन्य द्रवपदार्थांचा वापर हवा. पिण्याचे पाणी तापवून गार केलेले (शृतशीत जल) हवे.

हा रोग डास चावल्यामुळे होत असल्याने प्रतिबंधक उपाय म्हणून डासांची पैदास थांबविणे आणि डास चावू नयेत यासाठी आवश्यक ती खबरदारी घेणे आवश्यक असते.

चिकुनगुनिया (Chickunguniya)

चिकुनगुनिया हाही डासांमार्फत पसरणारा आणखी एक विवाणूजनित विकार आहे. या रोगासाठीही अर्वाचीन वैद्यक शास्त्रानुसार काहीही चिकित्सा उपलब्ध नाही. केवळ लाक्षणिक चिकित्सा यासाठी केली जाते. एडिस इजिप्ती (Aedes Aegypti) हा डास अफ्रिकेमध्ये हा रोग पसरविण्यास कारणीभूत होतो तर आशियाखंडामध्ये (Culex fatigaus) ही डासांची प्रजाती प्राधान्याने कारणीभूत ठरते.

भारतात हा रोग गेल्या काही वर्षांपासून फार मोठ्या साथीच्या स्वरूपात आढळून येऊ लागला आहे.

डास चावल्यामुळे चिकुनगुनियाचे विवाणू मानवी शरीरात प्रवेशित झाल्यापासून लक्षणे उत्पन्न होण्याचा कालावधी (संचय काळ- Incubation Period) हा २ ते ४ दिवसांचा असतो.

रूपे

सुरुवातीस तीक्ष्ण वेगी ज्वर येतो आणि त्याबरोबरच शरीरातील सर्व सांध्यांच्या ठिकाणी तीव्र स्वरूपाची वेदना निर्माण होते. सांध्यांच्या ठिकाणी खूप शोथही असतो व याबरोबरच त्याठिकाणी आरक्तवर्णता, उष्णस्पर्श व तीव्र स्पर्शासहत्व हे लक्षणही आढळते. सर्वच हालचाली या अत्यंत वेदनायुक्त असल्याने तो कोणतीही हालचाल करू शकत नाही. त्याचे सर्व शरीर आखडते.

चिकनगुनिया हा खरा तर एक अफ्रिकन शब्द आहे. त्या भाषेत याचा अर्थ 'वाकलेला माणूस' असा आहे. या रोगामध्ये सर्वच सांध्यांच्या हालचालींना मर्यादा पडते व म्हणूनच हे सार्थ नाव या रोगास दिलेले आहे.

ज्वर आणि संधिशूल निर्माण झाल्यावर ३ ते ४ दिवसातच रोग्याच्या शरीरावर विशेषतः हस्त, पाद व शिरःप्रदेशी अगदी छोट्या आकाराच्या पिटीकांची उत्पत्ति होते. काही दिवसातच या पिटीका आपोआप नष्टही पावतात.

या रोगात असणारा ज्वरही काही दिवसातच उतरतो, परंतु संधिशूल व तदजनित संधिविकृती ही मात्र पुढे अनेक दिवसांपर्यंत कायम स्वरूपाची राहते.

चिकुनगुनियाच्या काही रोग्यामध्ये डेंग्यूप्रमाणेच रक्तपित्त उपद्रवात्मक येऊ शकते. मात्र अशा रोग्यांचे प्रमाण हे खूपच

कमी असते.

प्रयोगशाळेतील परिक्षण

रक्तामध्ये या Virus मुळे उत्पन्न होणाऱ्या Antibodies चे अस्तित्त्व आहे किंवा कसे यावरून या रोगाचे निदान निश्चितीकरण करता येते.

आयुर्वेदाच्या दृष्टिकोनातून विचार करता या रोगामध्ये ज्वर या लक्षणावरून पित्तप्रकोप जाणवतोच. पण त्याबरोबरच तीव्र स्वरूपाचा संधिशूल वातप्रकोपक निदर्शक आहे. संधिप्रदेशी असणारा शोथ, आरक्तवर्णता, उष्णस्पर्श, क्रियात्पता या सर्व गोष्टींवरून या ठिकाणी मार्गावरोधजन्य वातप्रकोप असतो असे निदान करता येईल. या रोगामध्ये रस आणि रक्त हे दोन मुख्य दूष्य असून व्याधीचा संचार रसायनी आहे. रोगाचे अधिष्ठान प्रामुख्याने अस्थिसंधी हे आहे. वरील सर्व गोष्टींचा विचार करूनच चिकित्सोपक्रम ठरवावा लागतो.

चिकुनगुनियाच्या सुरुवातीच्या अवस्थेत असणारी सामता, स्रोतरोध, ज्वर या लक्षणांचा विचार करता त्रिभुवनकीर्ति रस हा बचनागाचा कल्प वापरणे युक्त ठरते. त्रिभुवनकीर्ति रस २५० मि.ग्रॅ. दिवसातून ३ वेळा तरी वापरली पाहिजे. मलेरिया प्रमाणेच याही रोगामध्ये पारिजातकाचा उपयोग प्रामुख्याने होताना दिसतो. पारिजातक पत्रकवाथ किंवा पारिजातक गुटी ही यासाठी उपयुक्त आहे.

चिकुनगुनियातील संधिप्रदेशी असणारी तीव्र वेदना कमी करण्यासाठी गुडूची कल्प वापरणे लाभदायी ठरते. गुडूची कल्प, अमृतारिष्ट, गुळवेलसत्व हे किंवा यासारखे अन्य कल्प यासाठी वापरले जातात. पण सर्वाधिक लाभ होताना दिसतो तो गुडूची घनवटी/ संशमनी वटी या कल्पाचा. गुडूची हे वातपित्तघ्न आणि त्याबरोबरच उत्तम रक्तशोधक असल्याने या कल्पाचा उपयोग होता. सुरुवातीस संशमनी गुटी अधिक मात्रेत म्हणजे १ ते ३ ग्रॅम दिवसातून ३ वेळा अशी द्यावी लागते. थोडेसे वेदनाप्रशमन झाल्यावर हळूहळू ही मात्रा कमी करून कालांतराने २५० मि.ग्रॅ. ३ वेळा एवढी मात्रा पुरेशी होते.

सुरुवातीच्या काळात प्रामुख्याने ज्वराची चिकित्सा करावी लागते. ज्वरवेग असेपर्यंत लघुआहारच घेतला पाहिजे. विशेषतः यावेळी अधिक द्रवाहार घेणे योग्य ठरते.

अभ्यंतर औषधाप्रमाणेच स्थानिक उपचारही महत्त्वाचे ठरतात. यामध्ये विषगर्भ तेल किंवा संवाहन तेलाने संधिप्रदेशी हलक्या हाताने संवाहन करावे. त्यानंतर तापस्वेद द्यावा. गरम पाण्याची पिशवी, वालुकापोट्टली किंवा Infrared lamp च्या सहाय्याने स्वेदन करता येते. विविध प्रकारचे लेप विशेषतः लेपगुटी किंवा बचनाग- टेन्ट्रमूळ- धतुरपत्र यापासून बनविलेला हिरवा लेप अधिक उपयुक्त ठरतो.

अगदी सुरुवातीच्या काळात ज्यावेळी असह्य वेदना असतात त्यावेळी वेदना प्रशमनासाठी सद्यफलदायी म्हणून अहिफेनाचे कल्प वापरावे लागतात. खरे पाहता अहिफेनाने वेदनेचे प्रमाण तात्पुरते कमी होत असले तरी त्यामुळे स्रोतरोध वाढून कालांतराने वेदना पूर्वीपेक्षाही अधिकच वाढण्याची शक्यता असते. हा दुष्परिणाम टाळण्यासाठी अहिफेनाच्या कल्पाबरोबरच स्रोतरोध दूर करण्यासाठी तितकेच सक्षम असे कारस्कराचे कल्प वापरणे आवश्यक ठरते. अहिफेनाने वेदना प्रशमन घडते तर कारस्कराने अहिफेनाने उत्पन्न होणारा स्रोतरोध टाळता येतो. निद्रोदय रस २५० मि.ग्रॅ. + विषतिंदूकवटी ३० मि.ग्रॅ. अशा मात्रेमध्ये हे कल्प दिवसातून ३ ते ४ वेळा वापरले जातात.

अहिफेनामुळे मलावरोध उत्पन्न होण्याची शक्यता लक्षात घेऊन अशा रोग्यांना मृदु अनुलोमन हेही करावे लागते.

चिकुनगुनिया पूर्णतः बरा होण्यासाठी अनेक दिवसपर्यंत औषधोपचार चालू ठेवावे लागतात. बरेच दिवस असणारा रोग व त्यामुळे आलेले दौर्बल्य हेही रोग्यास त्रासदायक ठरते. अशाप्रकारचे दौर्बल्य दूर करण्यासाठी सुवर्ण कल्प वापरणे हितावह ठरते. सुवर्णाच्या अनेक कल्पांपैकी त्रेलोक्यचिंतामणी किंवा सुवर्णमालिनीवसंत वापरणे अधिक लाभदायी ठरते.

पथ्यापथ्य

ज्वरवेग असेपर्यंत द्रवाहार हवा. त्यानंतरच्या काळात मुगाचे कढण, तांदूळाची पेज ही अन्य आहारद्रव्यांबरोबरच घेणे जरूरीचे असते.

या रोगात असणारी सामता, त्यामुळे निर्माण होणारा स्रोतरोध आणि तज्जनीत संधिवेदना व संधिशोध कमी करण्यासाठी दररोज कुळथ्ययूष (हुलग्याचे कढण) अत्यंत लाभदायी ठरते. हाच यूष लशुन सिद्ध करून वापरल्या त्याचा लाभ शतगुणाने वाढतो.

आहारात सुरुवातीच्या काळात गहू अगर तांदूळ याऐवजी ज्वारी-बाजरीचा उपयोग करणे युक्त ठरते. स्रोतरोध थोडासा दूर झाला की गहू-तांदूळ असे अन्य धान्यपदार्थ वापरले तरी चालतात.

इडली, डोसा, ढोकळा, ब्रेड यासारखे आंबवून तयार केलेले पदार्थ टाळले पाहिजेत. दही व अन्य अभिष्यन्दि पदार्थ वर्ज्य समजले पाहिजेत. विदाही, गुरु असे पदार्थ विशेषतः तळलेले पदार्थ टाळले पाहिजेत.

हा रोग ड्रास चावल्यामुळे होतो. साहाजिकच प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून डासांची पैदास थांबवणे, तसेच ड्रास चावू नयेत यासाठी आवश्यक ती खबरदारी घेणे तितकेच महत्त्वाचे ठरते.

Sickle Cell Anaemia

सिकल सेल अनिमिया हा एक कुलज व्याधि. सर्व जगात पसरलेला असा हा व्याधि काही विशिष्ट जमातीमध्येच आढळतो. अमेरिका व अफ्रिका या खंडामध्ये प्रामुख्याने निग्रो लोकांमध्ये हा रोग आढळतो. भारतात प्रामुख्याने आदिवासी जमातीमध्ये आढळणाऱ्या या रोगग्रस्तांची संख्या खूपच मोठी आहे. महाराष्ट्रातील धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासीमध्ये हा रोग प्रामुख्याने आढळतो. पश्चिम महाराष्ट्रात महार समाजामध्येही या रोगाचे प्रमाण खूप आहे.

कुलज व्याधी हा माता वा पिता यापैकी कोणाही एका व्यक्तीमध्ये असणाऱ्या बीजदोषांतून अपत्याकडे संक्रमित होताना दिसतो. सिकल सेल अनिमिया होण्यासाठी मात्र माता व पिता या दोघांच्या बीजदोषाची आवश्यकता असते.

सिकल सेल अनिमियाचे रोगी २ प्रकारचे असतात. १. रोगग्रस्त (Sufferer) व २. रोगवाहक (Carrier). रोगग्रस्तामध्ये रोगाची लक्षणे दिसतात. रोगवाहकामध्ये मात्र रोगलक्षणे कधीच उत्पन्न होऊ शकत नाहीत, परंतु यांच्या अपत्यामध्ये मात्र रोग उत्पन्न होण्याची शक्यता असते.

Sickle Cell Anaemia चे जे रोगवाहक (Carrier) असतात, त्यांच्यामध्ये एक gene हा Normal adult haemoglobin तयार करणारा असून दुसरा gene हा sickle cell haemoglobin चा असतो. यामुळे अशा व्यक्तीमध्ये heterozygous form असतो असे म्हटले जाते. जे रोगग्रस्त असतात (Sufferer) त्यांच्यामध्ये मात्र दोन्ही genes हे sickle cell haemoglobin चे असतात. अशा व्यक्तीमध्ये homozygous sickle cell असते असे म्हटले जाते.

माता व पिता यातील असणाऱ्या Hbच्या प्रकारावरून अपत्य कशा प्रकारचे असेल त्यासंबंधी पुढीलप्रमाणे कोष्टक मांडता येईल.

Parents		Child
■ Normal	x Carrier	Normal or Carrier
--	+-	
■ Carrier	x Carrier	Normal or Carrier or Sufferer
+-	+-	
■ Carrier	x Sufferer	Carrier or Sufferer
+-	++	
■ Sufferer	x Sufferer	Sufferer
++	++	

(-) – Normal gene for Haemoglobin

(+) – Abnormal gene for Haemoglobin

सिकल सेल ॲनिमिया या रोगामध्ये रोग्याच्या रक्तातील लालकणांचा आकार बदलतो. त्यांचा प्राकृत गोलाकार नष्ट होऊन त्यांना परशु किंवा विळ्याप्रमाणे आकार प्राप्त होतो. Sickle याचा अर्थ परशु असा आहे. चंद्राची कोर जशी दिसते तसा हा आकार असतो. यामध्ये लालपेशींना हा विशिष्ट आकार प्राप्त झाल्यानेच या रोगास Sickle Cell Anaemia असे नाव प्राप्त झाले आहे.

रोग्याच्या रक्तातील लाल कणांचा आकार बदलल्यानेच त्या प्राकृत अवस्थेपेक्षा फार लवकर नष्ट होतात व त्यातील हिमोग्लोबिन बाहेर पडते. हे असे कायमच घडत राहिल्याने साहजिकच या रुग्णाचे हिमोग्लोबिन कमी होत राहते व तीव्र स्वरूपाची पांडुता (Anaemia) उत्पन्न होतो. अशा रुग्णांचे Hb चे प्रमाण ५ ते ६ ग्रॅमपेक्षा कधीच अधिक असत नाही. रक्तपेशी वारंवार नष्ट होण्याने त्यातील घटक द्रव्य असणारे लोह हे रोग्याच्या शरीरात साचून राहू लागते. या रक्तपेशींच्या विघटनामुळेच शरीरातील पित्ताचे प्रमाण वाढत जाते व रोग्यास डोळे पिवळे होणे, त्वचा पिवळसर होणे, यकृत व प्लीहा वृद्धी होणे यासारखी कामला सदृश लक्षणेही निर्माण होतात.

लालपेशीतून विघटन होऊन बाहेर पडणारी घटकद्रव्ये शरीरात विविध ठिकाणी संचित होतात. यातूनच तीव्र स्वरूपाचा संधिशूल व संधीशोथ ही लक्षणेही मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न होतात.

शरीरातील रक्ताचे प्रमाण कमी झाल्याने रोग्याची कार्यशक्ती कमी होते व त्याचे आयुर्मानही घटते.

या संचित झालेल्या द्रव्यांचे प्रमाण अधिक झाले तर रोग्यास गंभीर अवस्था प्राप्त होते. यालाच Crisis असा शब्दप्रयोग केला जातो.

या रोगासाठी कोणताही उपाय अर्वाचीन शास्त्रामध्ये नाही. केवळ लाक्षणिक चिकित्सा करणे शक्य होते. विशेषतः Crisis असेल तर अशावेळी रोग्यास सिरावाटे लवणजल (Normal Saline) चा वापर करून या अवस्थेतून रोग्याची तात्पुरती सुटका केली जाते.

या रोगाविषयी आता आदिवासी विभागातही खूपच जागरूकता आलेली आहे. हा रोग माता व पिता दोघांमध्येही दोष असेल तरच अपत्यामध्ये संक्रमित होत असल्याने लग्न करण्यापूर्वी वधू-वरांची रक्तपरिक्षा करून नंतरच लग्न करण्याची पद्धती आता रूढ होऊ लागली आहे.

आयुर्वेद मात्र या रोगासाठी बरेच काही करू शकतो. धुळे व नंदुरबार या दोन जिल्ह्यामध्ये असणाऱ्या आदिवासी समाजामध्ये या विषयीचे प्रयोग चालू आहेत. पुण्यातील हडपसर येथील महाराष्ट्र आरोग्य मंडळातर्फे याविषयी मोठे कार्य चालू आहे. तेथील रुग्णांना आयुर्वेदीय उपचार गेली जवळजवळ १० वर्षांहून अधिक काळ चालू आहेत. माझ्या स्वतःच्या अनुभवातून मी शोधलेले औषधच तेथे चालू असून त्याचा उत्तम लाभ रोगग्रस्तांना मिळत आहे. हे औषधी द्रव्य अगदी साधे आहे व ते म्हणजे 'बिल्वफलमगज' हे होय.

बिल्वफलमज्जा ही रक्तवह स्रोतसावर कार्यकारी, उत्कृष्ट रक्तवर्धक, उत्कृष्ट रक्ताग्निवर्धक तसेच मज्जाधातूवरही उत्तम कार्यकारी ठरते हा माझा स्वानुभव आहे.

सिकल सेल ॲनिमिया मध्ये रक्तातील लालपेशींची विकृती प्रामुख्याने असते. त्याच्या निर्मिती प्रक्रियेतच बिघाड झालेला असतो. लालपेशींची (RBCs) ची निर्मिती ही Bone Marrow मध्ये होते हेही अर्वाचीन शास्त्राचे मदतीने आपणास समजते व या सर्वांचा विचार करूनच 'बिल्वफलमज्जा' २५० मि.ग्रॅ./ २ वेळा या रुग्णांना देणे सुरू केले. काही हजार रुग्णांवर हे औषध वापरल्यावर जे परिणाम मिळाले ते पुढीलप्रमाणे-

१) रोग्यातील पांडुतेचे प्रमाण कमी झाले. रुग्णांचे Hb चे सरासरी प्रमाण ५ ते ६ वरून- १० ते ११ ग्रॅम इतके वाढले.

२) साहजिकच रोग्यांची कार्यशक्ती खूपच वाढली.

३) Crisis मध्ये जाण्याचे प्रमाण ही खूपच कमी झाले.

४) रोग्याचे आयुर्मान ही वाढले.

बिल्वफलमज्जेने याप्रकारे उत्तम लाभ होताना दिसतो आहेच, पण यासंबंधी आणखीही काही विचार मनामध्ये येतात. त्यांचा उल्लेख करणे आवश्यक वाटते.

बिल्वफलमज्जा हे औषध अगदी नगण्य किमतीत उपलब्ध होते व म्हणूनच आदिवासी समाजास ते विनामूल्य उपलब्ध करून देता येते. किमतीने अधिक असते तर कदाचित हे प्रयोग करणेही शक्य झाले नसते. असे असले तरी या रुग्णांना बिल्वमज्जा बरोबरच मज्जाधातूवर कार्यकारी अशी रौप्य, मौक्तिक, सुवर्णाच्या औषधांची जोड मिळाली तर कदाचित आता मिळताहेत त्यापेक्षा अधिक चांगले रिझल्टस् मिळाले असते. जेव्हा केव्हा शक्य होईल तेव्हा अशा प्रकारचे प्रयोग झाले पाहिजेत असे वाटते.

अर्थात् आज मिळणारे जे रिझल्टस् आहेत त्यांना मी गौण मानित नाही. ज्या रोगासाठी अन्य वैद्यकशास्त्रात काहीच उपचार नाहीत अशा रोग्यामध्ये आयुर्वेदीय उपचारांनी मिळणारे लाभ हे खरेच आयुर्वेदाच्या दृष्टीने या शास्त्राला जगन्मान्यता मिळवून देण्यास पुरेसे आहेत.

बिल्व हे रक्ताग्निवर्धक व मज्जाधातूवर कार्यकारी असते असे कोणत्याही संहिता वा निघंटूमध्ये वर्णन नाही. तो माझा स्वानुभव आहे व याचे विस्ताराने विवेचन मी माझ्या 'निवडक रुग्ण चिकित्सा' या पुस्तकात केलेले आहे. यासाठी ते पुस्तक वाचणेच अपेक्षित आहे.

Diamond Blakfan Anaemia

अर्वाचिन वैद्यकशास्त्रालाही नवीनच समजता येईल असा हा रोग आहे. या रोगामध्ये रुग्णाच्या शरीरात रक्तपेशींची निर्मितीच होत नाही व त्यामुळेच तीव्र स्वरूपाचा पांडु हे लक्षण निर्माण होते.

Lous Diamond आणि Kenneth Blakfan या डॉक्टरद्वयानी या रोगाची सुरुवातीस मांडणी केल्याने या रोगास Diamond Blakfan Anaemia हे नाव मिळाले. हा एक कुलज व्याधि असून जन्मापासूनच रोग्याच्या शरीरात RBCs ची निर्मिती होऊ शकत नाही व त्यामुळेच वयाच्या दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या महिन्यातच तीव्र पांडुता हे लक्षण निर्माण होते. रुग्णामध्ये Pure Red Cell Aplasia म्हणजेच रक्तातील रक्तपेशींची उत्पत्ती पूर्णांशाने थांबल्याने हा रोग निर्माण होतो आणि याचे परिक्षण केवळ Bone Marrow परीक्षणाद्वारेच होऊ शकते. RPS 19 नामक जीन्सच्या विकृतीतून हा व्याधि उत्पन्न होतो असे म्हटले जाते. पांडुता मोठ्या प्रमाणात असली तरी शरीरातील लोह घटकांचे प्रमाण मात्र वाढलेले दिसते. पांडुतेबरोबरच अनेक प्रकारच्या शारीरिक विकृतीही आढळतात. बालकाची उंची व वजन कमी असते. हातापायाच्या अंगठ्यामध्ये थोडीशी विकृती असते. अन्यथा बाकी शारीरिक व मानसिक वाढ चांगली झालेली दिसते.

वारंवार रक्त भरणे एवढाच एकमेव उपाय यावर करता येतो. दर १५ दिवसांनी असे रक्त द्यावे लागते. काही रुग्णांना steroids दिल्याने थोडासा फायदा होतो. पण हेही दररोज व मोठ्या प्रमाणात द्यावे लागते. त्यामुळे तज्जनित अनेक उपद्रव निर्माण होऊ शकतात. काही दिवसातच steroid चा उपयोग होईनासा होतो. ज्यास steroid व रक्त देऊनही उपयोग होत नाही त्यास Bone Marrow Transplant करून पाहिले जाते. या रोगामध्ये पांडुता क्रमतः वाढतच जाते आणि जीवास धोका संभवतो. क्वचित काही रुग्णास Hemopoetic Stem Cell Transplantation चा फायदा होताना दिसतो.

आयुर्वेदाच्या दृष्टिकोनातून विचार

“बीजे बीजभागे वा...” या न्यायाने माता वा पित्याकडून आलेली अनुवंशिक विकृती कारणीभूत असल्याने खूपच कष्टसाध्यता असते हे स्पष्ट होते. रोगसंप्राप्तीतील महत्त्वाची घटना म्हणजे रक्तपेशी तयार न होणे ही आहे. कोणताही शरीर भावघटक निर्माण होण्यासाठी किमान चार गोष्टींची आवश्यकता असते.

१) पोषकअंश योग्य प्रमाणात मिळणे. २) जेथे भावपदार्थांची निर्मिती होते त्या शरीर अवयवांपर्यंत (स्रोतसापर्यंत) तो पोषकअंश पोहोचणे. ३) स्रोतस प्राकृत असणे. ४) पोषकांशापासून स्थायीभावाची निर्मिती होण्यासाठी आवश्यक

असा धात्वाग्रि त्याटिकाणी सुस्थितीत असणे.

या चारांपैकी कोणत्याही एकाची जरी विकृती असेल तरी भावपदार्थाची निर्मिती योग्य प्रकारे होणार नाही.

Diamond Blakfan Anaemia या रोगामध्ये रक्तपेशींची निर्मितीच होत नाही. मग यामागे वरील चारांपैकी कोणते कारण असेल याचा विचार करावा लागेल. विचारान्ती या रोगात स्थानवैगुण्य आणि धात्वग्रिमांघ या दोन गोष्टी कारणीभूत असतात हे जाणवते. म्हणूनच चिकित्सा करावी लागते ती स्थानवैगुण्य आणि अग्रिमांघ दूर करणारी.

रक्तपेशींची निर्मिती हे Bone Marrow मध्ये म्हणजेच मज्जेमध्ये होत असते हे ज्ञान अर्वाचीन वैद्यकशास्त्राच्या अभ्यासातूनच मिळते. म्हणजेच या रोगामध्ये मज्जाधातूवर कार्यकारी औषधे वापरली पाहिजेत असा निश्चय करता येतो. रौप्यभस्म आणि मौक्तिकभस्म ही यादृष्टीने महत्त्वाची द्रव्ये होत. सुवर्ण हेही मज्जाधातूवर कार्यकारी व सप्तधातूंना बल देणारे असून वसंतकुसुमाकरासारख्या सुवर्णकल्पांची जोड यास दिली पाहिजे. रौप्य, मौक्तिक, सुवर्ण याबरोबरच शरीर घटकांना स्थैर्य यावे, धातुसौथिल्य दूर व्हावे या दृष्टीने अप्रकभस्म वापरणे योग्य ठरते.

वरील सर्व भस्मांच्या जोडीला बिल्वफलमगजाचा वापर करणे अत्यावश्यक ठरते. बिल्वफलमज्जाचूर्ण हे मज्जाधातूवर उत्कृष्ट कार्यकारी आहेच. त्याचबरोबर ते रक्ताग्रिवर्धक असे चांगले द्रव्य आहे. आयुर्वेदाच्या कोणत्याही उपलब्ध ग्रंथातून बिल्वाच्या या गुणधर्माचा कोठेही उल्लेख नाही हे खरे पण माझ्या अनुभवातून बिल्व हे मज्जाधातूवर कार्यकारी आणि रक्ताग्रिवर्धनाचे कार्य करणारे सर्वोत्कृष्ट द्रव्य आहे.

वरील सर्व औषधांना अनुपान म्हणून घृताचा वापर करणे आवश्यक असते. घृत हे स्नेहद्रव्य असून मज्जाधातूसाठी उपयुक्त आणि पांडुचिकित्सेतील महत्त्वाचे द्रव्य आहे. घृत वापरताना वासाघृतासारख्या सिद्धघृताचा उपयोग करणे अधिक उपयुक्त ठरते. वासा हे रक्तवहस्रोतसावर कार्यकारी असून ते उत्कृष्ट रक्त स्तंभकही आहे.

वासाघृताप्रमाणेच त्रिफळापुनर्नवाघृत हेही उपयुक्त ठरते. 'स्रोतो विंबधान् विविधान् हन्ति' हे त्रिफला रसायनाचे गुणधर्म लक्षात घेता रक्तनिर्मितीच्या मार्गातील अवरोध दूर करण्यासाठी याचा उपयोग होऊ शकतो. पुनर्निर्माणासाठी उत्कृष्ट समजल्या जाणाऱ्या पुनर्नवेची जोडही यास देता येते.

संक्षेपाने पाहता

रौप्यभस्म	३० मि.ग्रॅ.
मौक्तिक भस्म	३० मि.ग्रॅ.
अप्रकभस्म	३० मि.ग्रॅ.
वसंतकुसुमाकर	३० मि.ग्रॅ.
बिल्वफलमगजचूर्ण	२५० मि.ग्रॅ.

असे मिश्रण दिवसातून ३ वेळा. वासाघृत १/२ चमचा व त्रिफळापुनर्नवाघृत १/२ चमचा ही सर्वाधिक उपयुक्त चिकित्सा समजता येईल.

या रोगामध्ये तीव्र पांडुता असली तरी लोहकल्प वापरणे निषिद्धच असते. कारण या रोगात शरीरात लोहघटक मोठ्या प्रमाणात संचित झालेले असतात. चिकित्सा करताना ही गोष्ट लक्षात घेतलीच पाहिजे.

आयुर्वेदीय उपचारांनी रुग्णास निश्चित फायदा होतो. पण हा फायदा तात्पुरता असू शकतो अनेक दिवसापर्यंत औषधोपचार चालू ठेवावे लागतात. रुग्णास द्यावयास लागणाऱ्या Blood Transfusion ची आवश्यकता राहात नाही. Bone Marrow परीक्षणाद्वारे रुग्णाच्या शरीरात RBCs ची निर्माण प्रक्रिया पुन्हा सुरू झाल्याचे आढळते. त्यास द्यावा लागणाऱ्या steroids चे प्रमाण क्रमशः कमी करत ते पूर्णतः थांबविता येते. आणि एवढे असूनही त्याचे Haemoglobin चे प्रमाणही वाढलेले दिसते.

अर्वाचिन वैद्यकशास्त्रामध्ये असाध्य समजले जाणाऱ्या कुलज व्याधीमध्ये आयुर्वेदीय चिकित्सा मात्र यशस्वी होते हा प्रत्यक्षानुभव आहे.

Scleroderma

या रोगामध्ये त्वचा ही स्नायुप्रतानाप्रमाणे कठीण बनते. त्यातील लवचिकता नष्ट होते. त्वचेवरील असणारी प्रभा/कांती नष्ट होऊन त्वचा पूर्णतः निस्तेज बनते. संधिप्रदेशी त्वचेतील लवचिकता नष्ट झाल्यानेच त्या सांध्याच्या हालचाली करणे रुग्णास शक्य होत नाही. स्वलेरो या शब्दाचा अर्थ आहे कठीणता आणि डर्मा म्हणजे त्वचा (Skin).

या रोगात त्वचेमध्ये काठिण्य आल्यामुळेच या रोगास स्वलेरोडर्मा असे सार्थ नाव दिले आहे. हा रोग सांसारिक नाही. तसेच ज्यास Malignant म्हणता येईल असाही नाही. पुरुषांपेक्षा स्त्रियांमध्ये हा रोग अधिक प्रमाणात आढळतो. विशेषतः ४० वर्षांनंतरच्या व्यक्तींमध्ये हा अधिक असतो.

या रोगात Collagen ची अधिक प्रमाणात निर्मिती होताना दिसते. परंतु या रोगाचे कारण मात्र अजूनही निश्चित करता आलेले नाही.

हा रोग एकदा झाला की त्याचा प्रतिबंध करण्यासाठी कोणतेही उपचार अर्वाचीन पॅथीमध्ये उपलब्ध नाहीत. हा रोग हळूहळू पण वाढतच जातो. (Progressively increasing disorder). रोग अधिक वाढल्याने हृदय, वृक्क, फुफ्फुस किंवा आंत्र यांच्या आवरणातील त्वचेवर परिणाम होऊन त्या ठिकाणी काठिण्य आल्याने काही वेळा मृत्यूही संभवतो.

त्वचेच्या ठिकाणी विकृती असणारा हा व्याधी. वैवर्ष्य, कांतिहीनता या लक्षणांमुळेच आयुर्वेदाने वर्णिलेल्या कुष्ठप्रकारात याचा समावेश होतो. चरकाने वर्णन केलेल्या चर्मकुष्ठ या प्रकाराशी साधर्म्य जाणवते. चर्मकुष्ठाचे वर्णन करताना 'चर्माख्यं बहलं हस्तिचर्मवत्' असे म्हटले आहे. हत्तीच्या कातडीप्रमाणे ज्या रोगात त्वचा जाड बनते व हे बदल फार मोठ्या प्रमाणात असतात ते चर्मकुष्ठ असे येथे चरकाचार्य म्हणतात. चर्माख्य किंवा चर्मकुष्ठ याचे वर्णन चरकाचार्यांनी क्षुद्रकुष्ठात केलेले आहे महाकुष्ठात नव्हे. क्षुद्रकुष्ठ बरे करण्यास सोपे असते. शिवाय त्वचेतील मृदुता, कोमलता नष्ट होणे, हालचालींना मर्यादा येणे या प्रकारची लक्षणे मात्र ग्रंथात वर्णिली नाहीत. यामुळेच स्वलेरोडर्मा म्हणजेच चर्मकुष्ठ असे म्हणणे योग्य ठरणार नाही.

चर्मकुष्ठ असे नाव देता आले नाही तरी त्वक्विकृति, त्वचेच्या ठिकाणी असलेली रूक्षता, खरता, काठिण्य या आधारे हा कुष्ठाचाच एक प्रकार आहे हे निश्चित करता येते. त्वचेच्या ठिकाणी मांसप्रतान किंवा कंडरा सदृशता येणे हे वातप्रकोपक निर्देशक असते. विकृत स्वरूपात कंडरा सदृशता येणे हे रक्तदुष्टीचे लक्षण मानता येईल. कारण कंडरा हा रक्ताचा उपधातु आहे. सर्वत्र येणारा स्तंभ, गौरव ही लक्षणे कफविकृती दाखवितात.

चिकित्सा करताना वरीलप्रमाणे दोषदूष्यांचा विचार करावा लागतो. येथे लेखन चिकित्सा करणे आवश्यक असते. पण लेखनाने रूक्षता आणि वातप्रकोप वाढणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते. याचसाठी या अवस्थेत 'माणिक्यरस' हा कल्प उपयुक्त ठरतो. माणिक या रत्नाप्रमाणेच दिसणारा, लालचुटुक रंगाचा, स्फटिक या स्वरूपात असणारा हा एक कल्प आहे. रंग व रूपसाधर्म्य यामुळे या कल्पास 'माणिक्य रस' हे नाव दिले जात असले तरी यात माणिकही नाही व रस म्हणजे पारद ही नाही.

रासायनिक दृष्ट्या पाहता हे द्रव्य As_2S_2 आहे. म्हणजेच हा सोमलाचा किंवा असेनिकचा एक कल्प आहे. सोमलाचा कल्प असल्यानेच हा उत्कृष्ट वातकफघ्न असतो. सोमल हे एक विषद्रव्य आहे. ज्या वेळी अन्य चिकित्सा उपक्रमांना दाद न देणारा एखादा व्याधी निर्माण होतो, त्यामध्ये गंभीरता असते अशावेळी चिकित्सेमध्येही तितकेच तुल्यबल असे औषध वापरावे लागते. सोमल स्निग्ध असल्याने लेखन घडूनही रूक्षता, खरता मात्र वाढत नाही, ही या कल्पाची आणखी एक विशेषता लक्षात घ्यावी लागते.

गुडूची हे उत्कृष्ट वातकफघ्न आणि रक्तदोष दूर करणारे औषध. शिवाय याच्या उपयोगाने सोमलामुळे होणारे विषपरिणामही टाळता येतात. याचदृष्टीने रसमाणिक्य ३० मि.ग्रं. ३ वेळा याबरोबरच गुडूची घनवटी १ ग्रॅम प्रत्येक वेळी देणे युक्त ठरते.

या सर्वांबरोबर या रोगासाठी एक महत्त्वाचे औषध वापरावे लागते व ते म्हणजे भल्लातकपर्पटी हे होय. चरकाचार्यांनी

चर्मकुष्ठची चिकित्सा सांगताना भल्लातकाचा प्रयोग वर्णिलेला आहे. भल्लातक उत्कृष्ट वातकफघ्न आहे. याच्या उपयोगाने अनेक प्रकारचे कुष्ठप्रकार चांगल्यातऱ्हेने बरे होतात असे अनुभववास येते आणि म्हणूनच Scleroderma साठीही भल्लातकपर्पटी वापरणे हितावह ठरते. भल्लातकामुळे क्वचित् मुखपाक होतो. हे लक्षण टाळण्यासाठी कामदुधा वा शंख भस्माची जोड देणे बरेच वेळा आवश्यक ठरते.

सर्वच प्रकारच्या कुष्ठामध्ये क्लेद निर्माण होणे अपेक्षित असते. धात्वग्निमांद्याने निर्माण होणाऱ्या क्लेदाचे प्रमाण कमी व्हावे यासाठी उत्कृष्ट ओजोवर्धक म्हणून आयुर्वेदाने ज्याची प्रशस्ती सांगितलेली आहे, असा वंग वा त्रिवंग भस्माचा उपयोगही या ठिकाणी करणे चांगले. वंगामुळे सर्वच प्रकारच्या कुष्ठामध्ये (त्वक्‌रोगामध्ये) उत्तम लाभ आढळतो.

वंगामुळे क्लेद निर्माण होण्याचे प्रमाण घटते. तर निर्माण झालेल्या क्लेदाचे वहन व शरीराबाहेर विसर्जन चांगल्याप्रकारे व्हावे यासाठी मूत्रल औषधे वापरणेही जरूरीचे ठरते. पलाशपुष्प हे या दृष्टीने उत्कृष्ट औषधी द्रव्य आहे.

संक्षेपाने Scleroderma ची चिकित्सा पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. माणिक्य रस	३० मि.ग्रॅ.	३ वेळा
भल्लातकपर्पटी	२५० मि.ग्रॅ.	
वंगभस्म	२५० मि.ग्रॅ.	
पलाशपुष्प	२५० मि.ग्रॅ.	
कामदुधा	२५० मि.ग्रॅ.	
२. संशमनी	१ ग्रॅम / ३ वेळा	

आयुर्वेदीय पद्धतीने Scleroderma चे रुग्णांची चिकित्सा करताना एक गोष्ट मात्र लक्षात घेतली पाहिजे. ही चिकित्सा बरेच दिवस चालू ठेवावी लागते. लाभ अगदी हळूहळू पण निश्चितपणे मिळू लागतो. त्वचेच्या ठिकाणी आलेली ताठरता, काठिण्य कमी होऊ लागते- कोमलता येऊ लागते. त्वचेला जो 'भेकवर्ण' म्हणजेच बेडकाच्या कातडीप्रमाणे भासमान अशी विणर्णता आलेली असते तीही दूर होऊन पुन्हा कांती व वर्ण प्राप्त होऊ लागतो.

या प्रकारच्या रुग्णांमध्ये चिकित्सा करताना आणखी एक गोष्ट ही लक्षात घेणे जरूरीचे असते. असे रुग्ण आयुर्वेदीय चिकित्सेकडे वळण्यापूर्वी अर्वाचीन शास्त्रातील औषधे घेत असतात. त्यांना मोठ्या प्रमाणात Steroids चालू असतात. आयुर्वेदीय चिकित्सा सुरू केल्यानंतरही ही Steroids एकदम बंद करणे घातक ठरते. त्यांची मात्रा क्रमाक्रमाने कमी करित नंतरच ही औषधे बंद करणे आवश्यक ठरते, अन्यथा त्यामुळे रुग्णास त्रास होणेच संभवते ही बाब विसरून चालणार नाही.

Mutiple Sclerosis

ज्याचे कारण माहित नाही असा अर्वाचीन शास्त्राने वर्णिलेला Mutiple Sclerosis हा आणखी एक व्याधि. याचे जसे कारण माहित नाही, तसेच या रोगावर काही चिकित्साही नाही.

या रोगामध्ये Nervous system मध्ये बिघाड होताना दिसतो. Nerve Tissue मध्ये Demyelination होताना दिसते. मुस्तुलुंगाच्या अनेक भागात तसेच शरीरात अन्यत्र असणाऱ्या संज्ञावाहिनी नाड्यांमध्ये (Nerves) कोठेही ही विकृती उत्पन्न होऊ शकते. या अवयवातील प्राकृत पेशींचा नाश होऊन तेथे कठिण, तंतूमय, प्रतानवत् भाग तयार होतो. यासच Sclerosis असे म्हटले जाते.

मेंदूच्या कोणत्या भागात ही विकृती घडली त्यानुसार शरीरात विविध लक्षणे उत्पन्न होतात. सर्वांग कंप (Tremors) डोळे चंचल होऊन त्यांच्या नित्य हालचाली होत राहणे (Nystagmus), बोलणे अडखळत येणे (scanning speech), मूत्रमार्गात विकृति येणे (urogenital distarbens), नेत्र विकृति (Retro bulbur retinitis) ही व याप्रकारची अनेक लक्षणे निर्माण होऊ शकतात.

भ्रम - विशेषतः तोल जाणे, डोळ्यासमोर अंधेरी येणे, क्वचित मूर्च्छा वा अपस्मारासारखे वेग येणे या प्रकारची लक्षणेही काही रुग्णात आढळतात.

पायावर न भरून येणाऱ्या जखमा निर्माण होणे असेही लक्षण अनेक रोग्यात मिळते.

या रोगाचे निदान MRI किंवा C.T.Scan च्या सहाय्याने करता येते. रोग हळूहळू पण वाढतच जातो. फक्त काही प्रमाणात लाक्षणिक चिकित्सा करावी लागते. अशा रुग्णांमध्ये steroids चाही वापर मोठ्या प्रमाणात केला जातो. पण याने रोग वाढण्याचा कालावधी थोडासा कमी होत असला तरी हे फार काळ टिकत नाही. steroids चाही उपयोग होणे थांबते.

आयुर्वेदीय दृष्टीने पाहता यात अधिष्ठान Nerve टिश्यू व मस्तुलुंग (Brain Tissue) हेच आहे. मस्तुलुंग वा संज्ञावाहिन्या या मज्जाधातूने घटित असतात. म्हणजेच या रोगात मज्जाधातुविकृति असते हे निश्चित. मस्तुलुंग हे सर्वच ज्ञानेंद्रिय, कर्मेन्द्रिये व मन यांचेही अधिष्ठान आहे. साहजिकच या रोगात इंद्रिय विकृति ही घटनाही प्रामुख्याने आहेच.

मेंदूतील पेशींचा नाश या रोगात होतो. त्याठिकाणी कठीण, प्रतान सदृश भाग निर्माण होतो व त्यामुळेच विविध प्रकारची क्रियाहानी निर्माण होते. काठिण्य आदि लक्षणांवरून यामध्ये प्रामुख्याने वातप्रकोप- तोही रूक्षगुणाने होतो असे म्हणता येईल.

या अशा गंभीर व्याधीमध्ये काही उपचार लाभदायी होतात. अर्थात् हे उपचार करताना त्यातील कष्टसाध्यता लक्षात घ्यावीच लागते. व्याधि मज्जेसारख्या गंभीर धातूच्या ठिकाणी व एका प्रमुख मर्मप्रदेशी असल्यानेच याप्रकारची कष्टसाध्यता आलेली असते. अशा रुग्णांमध्ये यासाठीच प्रत्याख्येय चिकित्सा करणेच आवश्यक असते.

अशा रुग्णांमध्ये मज्जाधातूवर कार्यकारी म्हणून ज्यांचे वेळोवेळी वर्णन केलेले आहे त्या मौक्तिक, रौप्य, अभ्रक आदींच्या भस्मांचाच प्रयोग करावा लागतो. ही सर्व मज्जाधातूवर कार्यकारी व बल्य अशी औषधे आहेत. या सर्वांबरोबरच त्या ठिकाणी निर्माण झालेली कठिणता दूर करण्यासाठी, स्रोतरोध दूर करण्यासाठी ताम्रभस्मसारखी लेखन द्रव्येही वापरावी लागतात.

म्हणजेच या ठिकाणी मार्गावरोध व धातुक्षय या दोहोंचा एकत्र विचार करून चिकित्सा करावी लागते व ही खरेच एक तारेवरची कसरत असते.

रौप्य, मौक्तिक, अभ्रक किंवा वसंतकुसुमाकारासारखे सुवर्ण कल्प, बिल्व ही धातुक्षयावरील उत्तम चिकित्सा आहे, त्याने मज्जाधातू प्राकृत बनण्यास मदत होईल हे खरे पण त्याने स्रोतरोध वाढणार नाही का? असा प्रश्न उपस्थित होतो. ताम्र हे लेखन करणारे उत्कृष्ट द्रव्य आहे खरे पण त्यामुळेच याच्या उपयोगाने धातुक्षय नाहीका होणार? शंका अगदी योग्य आहे. पण याचे निरसन करणेही फारसे अवघड नाही. ताम्राचा परिणाम त्याठिकाणच्या कठिण भागावर जेवढा होणार तेवढा परिणाम मज्जाधातूवर होणार नाही. याउलट मस्तुलुंगातील विकृती दूर करण्यासाठी - मज्जाधातूची योग्यप्रकारे निर्मिती व्हावी या उद्देशाने वापरली जाणारी रौप्य, मौक्तिक सारखी औषधी द्रव्ये यांचेमुळे स्रोतरोधही फारसा होणार नाही. प्रत्येक द्रव्याला शरीरातील विशिष्ट अवयवावर कार्य करण्याची शक्ती असते. यालाच 'प्रतिनियतशक्तिकानि भेषजद्रव्याणि भवन्ति' असे शास्त्रकारांना म्हणावे लागले हे या संदर्भात लक्षात घ्यावयास हवे. द्रव्यांचा विशिष्ट अवयवावर होणारा परिणाम लक्षात घेऊनच औषधी चिकित्सा करणे यातच वैद्याची खरी कसोटी असते.

मौक्तिक भस्म ३० मि.ग्रॅ.

रौप्य भस्म ३० मि.ग्रॅ.

वसंतकुसुमावर ३० मि. ग्रॅ.

ताम्रभस्म ३० मि.ग्रॅ.

बिल्व २५० मि. ग्रॅ.

असे हे मिश्रण दिवसांतून ३ वेळा
तूपाबरोबर देणे युक्त ठरते.

ज्या रोगांमध्ये मज्जाधातु विकृती असते, विशेषतः मस्तुलुंग हे व्याधिचे अधिष्ठान असते. अशावेळी अत्यंत लाभदायी ठरणारा उपक्रम म्हणजे राजयापनबस्तीचा प्रयोग होय.

राजयापन बस्तीमध्ये दूध, तूप, मांस रस (muttan soup) याबरोबरच अनेक वनस्पतीज द्रव्यांचा काढाही असतो. हा एक वृंहण बस्तीचा प्रकार आहे. बस्तीद्रव्य गुदावाटे पुन्हा बाहेर न येता ते शरीरात संपूर्णपणे शोषिला जावे अशी येथे अपेक्षा असते. (Retention enema) यासाठीच बस्तीयंत्राचा बस्ती देण्यासाठी उपयोग करता येतो. अग्रास एक रबरी कॅथेटर जोडून तो कॅथेटर किमान ८ ते १० इंच गुदावाटे आत सारून नंतरच अगदी हळूहळू बस्ती द्रव्य आत जाईल याची काळजी घ्यावयाची असते. सामान्यतः ३५० ml इतके द्रव्य आत जाण्यास किमान दीड ते दोन तासाचा कालावधी लागेल इतक्या मंदगतीने हे द्रव्य घावे लागते.

सामान्यतः रात्री झोपण्यापूर्वी राजयापन बस्तीचा प्रयोग करणे युक्त ठरते.

वरील प्रकारच्या अभ्यंतर उपचारांबरोबर रोग्यास संवाहन करणेही लाभदायी ठरते. मांस धातूला संहनन प्राप्त होण्यासाठी दाडिम तैल संवाहनासाठी वापरणे अशा रुग्णांमध्ये अधिक चांगले.

वरील प्रकारच्या उपचारानी रुग्णास असणारी लक्षणे हळूहळू पण निश्चयाने कमी होतांना दिसतात. सर्वच नव्हे पण काही रोगी तर या रोगातून पूर्णतः बरे झाले असेही आढळते. पण यासाठी खूप मेहनत घ्यावी लागते. रुग्णाने वैद्यावर विश्वास ठेऊन अनेक दिवस - किंबहुना काही वर्षेपर्यंत औषधोपचार चालू ठेवणे अपेक्षित असते हे मात्र खरे.

Optic Atrophy

Optic atrophy च्या रुग्णास अंधत्व आलेले असते. हा व्याधि एका डोळ्याचे ठिकाणी वा दोन्ही डोळ्यामध्ये होऊ शकतो. चक्षुरेंद्रियाचा नाश या रोगात होतो.

कोणाही व्यक्तीस जे दिसते त्या दिसण्यामागे चार घटक कारणीभूत असतात. १) रुग्ण जी वस्तू पाहतो तो पदार्थ डोळ्यासमोर असणे. २) प्राकृत अवस्थेतील चक्षुरेंद्रिय, ३) मनाचा इंद्रियाशी असणारा संपर्क आणि ४) आत्म्याची उपस्थिती. सजीव व्यक्तीसच प्रत्यक्ष ज्ञान होऊ शकते व म्हणूनच आत्म्याची जरूरी आहे असे म्हटले जाते. एखादी वस्तू फक्त डोळ्यासमोर येण्याने प्रत्यक्ष ज्ञान होतेच असे नाही. या ज्ञानासाठी त्याठिकाणी मनाची उपस्थिती आवश्यक असते. "अरे, माझे तिकडे लक्ष नव्हते, मी ते पाहिलेच नाही." असे उद्गार आपण अनेक वेळा ऐकतो ते मनाच्या त्याठिकाणी असणाऱ्या अनुपस्थितीमुळेच. प्रत्यक्ष ज्ञान कसे होते हे सांगताना-

"आत्मा मनसा संयुज्यते, मनः इंद्रियेण, इंद्रियमर्थेन" असा चतुष्टय सत्रिकर्ष झाला तरच ज्ञान प्राप्त होते अन्यथा नाही असे शास्त्रकारानी म्हटले आहे.

Optic atrophy च्या रुग्णांमध्ये बाकी तीन घटकांची उपस्थिती असूनसुद्धा चक्षुरेंद्रिय या इंद्रियाचाच नाश झालेला असल्याने रुग्णास अंधत्व आलेले असते.

"Never tissue once damaged, that damage is permanent. There is no regeneration of nerve cell." असे आधुनिक वैद्यकशास्त्र सांगते. विशेषतः Cranial nerves च्या बाबतीत nerve चे पुनरुत्थान सर्वस्वी अशक्य असेही हे शास्त्र सांगते. पण हे सर्वस्वी खरे नाही. आयुर्वेदीय उपचारानी Optic atrophy ही पूर्णांशाने बरी होऊ शकते असे प्रत्यक्षात आढळते. रुग्णाची गेलेली पाहण्याची कार्यशक्ती त्यास पुन्हा परत मिळवून देता येते असेही प्रत्यक्षात आढळते. अर्थात आयुर्वेदीय मतानुसार पहावयाचे झाल्यास या रोगामध्ये इंद्रियविकृती असल्यामुळे निश्चितच कष्टसाध्यता असते. चिकित्सा ही योग्य प्रकारे आणि तीही दीर्घकालपर्यंत करावी लागते याची जाणीव ठेवली पाहिजे.

Optic atrophy चे निदान नेत्रपरिक्षेद्वारे करता येते. funduscopy, fundal photo graph आणि Nerve conductivity test करून याचे निश्चित निदान करणे शक्य असते.

अर्वाचीन वैद्यक शास्त्रात यासाठी काहीही उपचार नाहीत हे स्पष्ट आहे. परंतु अशा अनेक रुग्णांमध्ये आयुर्वेदीय चिकित्सा करून रोग्यास पुन्हा दृष्टी प्राप्त होते.

Nerve tissue ही मज्जा धातुपासून बनलेली असते. तेव्हा चिकित्सा करताना मज्जाधातुचा विचार प्रामुख्याने केला गेला पाहिजे. मज्जाधातु विकृति, इंद्रिय विकृति आणि नेत्र हे इंद्रियाधिष्ठान या सर्व गोष्टींचा एकत्र विचार करूनच Optic

atrophy ची चिकित्सा करणे शक्य होते.

Optic atrophy ही मधुमेह, उच्चरक्तदाब, अनेक प्रकारचे नेत्ररोग, Tubercular meningitis सारखे मेंदूचे विकार किंवा आघात या प्रमुख कारणांमुळे उत्पन्न होताना दिसते. डोळ्याचा नंबर अधिक असणे (High myopia) यामुळे ही डोळ्याच्या पडद्याच्या ठिकाणी विशेषतः macular region मध्ये रक्तस्राव होऊन Optic atrophy निर्माण होऊ शकते. या सर्व कारणीभूत ठरणाऱ्या मूलभूतव्याधींचा विचार करून आणि त्या रोगाच्या विरोधी चिकित्सा चालू ठेवून नंतरच अशा प्रकारच्या रुग्णामध्ये चिकित्सा करावी लागते. सहाजिकच व्यक्तिव्यक्तीमागे ही चिकित्सा बदलत जाणारी आहे.

असे असले तरी काही उपक्रम जे सर्व प्रकारच्या Optic atrophy च्या रुग्णामध्ये सामान्य स्वरूपात करावे लागतात. त्यांचा विचार या ठिकाणी करावयाचा आहे.

रौप्य भस्म, मौक्तिक भस्म, बिल्व मगज चूर्ण, वसंत कुसुमाकरासारखे काही सुवर्ण कल्प हे optic atrophy च्या सर्वच रुग्णामध्ये आवश्यक ठरणारे कल्प आहेत. रौप्यभस्म आणि मौक्तिक भस्म ही दोन्ही द्रव्य मज्जाधातूवर कार्यकारी असून मनोदोषहर व नेत्र्य म्हणून प्रसिद्ध आहेत. बिल्वफल मगज हे धी, धृती, स्मृती या बुद्धीच्या तीनही प्रकारावर उपयुक्त ठरणारे द्रव्य आहे. सर्वप्रकारची ज्ञानेंद्रिये आणि कर्मेंद्रिये, विशेषतः ज्ञानेंद्रियांची विकृति दूर करण्यासाठी बिल्वाचा उत्तम उपयोग होतो. 'बाधिर्याध्य विनाशनम्।' हा त्याचा गुण विशेषत्वाने वर्णिला जातो. खरे पाहता बिल्व बीज तेलाचे हे गुणधर्म आहेत. पण बिल्व बीज तैल मिळणे प्रत्यक्षात खूप अवघड असल्याने बिल्व फल मगज चूर्णाचा वापर मी सुरू केला व त्याचाही उत्तम लाभ होतो हे लक्षात आले.

(बिल्वविषयीची विस्ताराने माहिती माझ्या 'निवडक रुग्ण चिकित्सा' या पुस्तकात वाचावयास मिळेल.)

वसंत कुसुमाकरासारख्या सुवर्णकल्पांचाही उपयोग इंद्रियांना बल प्राप्त करण्यासाठीच होतो.

सर्वात महत्त्वाचा उपक्रम म्हणजे नेत्रबस्ति हा होय अष्टांग हृदय सूत्रस्थान २४/१-३ यामध्ये नेत्रबस्तीचे सुरेख वर्णन आलेले आहे. नेत्रबस्ति कोणास द्यावा याचे वर्णन करताना तमःप्रवेश, नेत्रस्तब्धता, नेत्रशुष्कता, नेत्ररक्षता, नेत्राभिघात, वातज तथा पित्तज नेत्ररोग, नेत्रजित्मता (डोळे विकृत होणे), पापण्यांचे केस गळणे, अविलेक्षण (दृष्टी अविल गडुळ होणे, नजर कमी होणे), कृच्छ्रोन्मीलन, शिरोत्पात, अर्जुन, अभिष्यंद, अधिमंथ यासारख्या रोगामध्ये नेत्रबस्ति कार्यकारी ठरतो असे वाग्भटाचार्य म्हणतात.

वरील लक्षणामध्ये अविलेक्षण म्हणजे दृष्टी कमी होणे या लक्षणाचा समावेश आहेच. त्रिफळा व पुनर्नवा ही दोन्ही नेत्र्य म्हणजेच डोळ्यावर कार्यकारी द्रव्ये आहेत. यासाठीच त्रिफळा व पुनर्नवा यांनी सिद्ध केलेल्या घृताचा नेत्रबस्तीसाठी वापर करणे फायद्याचे ठरते. (नेत्रबस्ति कसा करावा, किती दिवस करावा, कोणती काळजी घ्यावी यासंबंधीचे विवेचन माझ्या पंचकर्म या पुस्तकात पाहावयास मिळेल.)

नेत्रबस्ति दररोज रात्री झोपताना करावा. हा एक प्रकारचा मृदु स्वेदनाचा प्रकार आहे. नेत्रबस्तीनंतर डोळ्याचा ठिकाणी थोडी आरक्त वर्णना येते, थोड्या प्रमाणात डोळे चुरचुरतातही. पण नेत्रबस्तीनंतर डोळे कोमट पाण्याने धुवून थोडा वेळ डोळे मिटून स्वस्थ बसले तर ही सर्व लक्षणे आपोआपच कमी होतात.

नेत्रबस्ति हा २१ दिवसपर्यंत दररोज करावा लागतो. त्यानंतर ५-६ दिवसांचा खंड देऊन पुन्हा नेत्रबस्ति करणे, असा क्रम पुढे काही महिने चालू ठेवावा लागतो.

वरील प्रकारची पोटात घ्यायची औषधे, स्थानिक उपचार व याचबरोबर मुलभूत कारण असणारे व्याधि यांची सुयोग्य चिकित्सा यासर्व एकत्रित प्रयोगाने रुग्णास परत दृष्टी प्राप्त होते, असे अनेक रुग्णात आढळून येते.

अर्वाचीन वैद्यक शास्त्राने असाध्य मानलेले पण आयुर्वेदीय चिकित्सोपक्रमाने केवळ लक्षणमुक्तच नव्हे तर रोगमुक्त होणारे रोगी पाहिले की आयुर्वेदीय चिकित्सेचे महत्त्व अधिकच लक्षात येते.

Hepatitis 'B'

Hepatitis 'B' हा सध्या फार मोठा चर्चेचा विषय आहे. आजकाल याने पीडित अनेक रुग्ण पाहावयास मिळतात. Hepatitis 'B' हा एक विशिष्ट विवाणूंपासून निर्माण होणारा असून तो फक्त मानव जातीसच वाधाकारक ठरतो ही याची विशेषता.

Hepatitis 'B' उत्पन्न होण्याची कारणे : या विवाणूंचा संकर Hepatitis 'B' बाधक मातेकडून बालकास जन्माच्या वेळेसच होण्याची खूप शक्यता असते. यावरोबरच दुसऱ्या बाधित व्यक्तीशी संसर्गित व्यक्तीचे रक्त अन्य व्यक्तीच्या शरीरात जाणे हेही एक कारण आहे. दूषित रक्त देणे, गोंदणे, अँक्युपॅन्कर यामुळे दूषित रक्त अन्य व्यक्तीमध्ये संसर्गित होऊ शकते. मैथुन हेही एक याचे कारण सांगितले जाते. याचा संसर्ग काही रुग्णामध्ये खाद्य, पेय पदार्थांमार्फतसुद्धा होऊ शकतो असे म्हटले जाते.

Hepatitis 'B' चे निदान करण्यासाठी त्याच्या Antigen च्या Antibodies मिळणे महत्त्वाचे असते. अगदी नविनच उत्पन्न झालेल्या या रोगामध्ये Hepatitis 'B' surface antigen ही परीक्षा करणे महत्त्वाची ठरते. रोग संसर्ग झाल्यानंतर ३-४ आठवडे ते ५ महिने पर्यंत ही परीक्षा करता येते. सहा महिन्यानंतर मात्र antibodies आहेत किंवा कसे यावरून परीक्षा करणे युक्त ठरते.

खरे पाहता Hepatitis 'B' चा संसर्ग झालेल्यापैकी पन्नास टक्के रुग्ण सहा महिन्याच्या कालावधीत कोणतीही चिकित्सा न करताच पुन्हा negative (-ve) बनतात. असे अर्वाचीन शास्त्रही सांगते. उरलेल्या व्यक्तीमध्ये मात्र HBsAg हे सहा महिन्यापेक्षा अधिक काळ शरीरात असेल तर त्यांना पुढे जीर्णविस्था प्राप्त होऊ शकते.

Hepatitis B +ve असेल तर त्यास लगेच काही लक्षणे असत नाहीत पण कालांतराने ८ ते १० वर्षांच्या कालावधीत त्यास Liver cirrhosis व Liver cancer होतो आणि त्यामुळेच हा एड्स सारखच किंबहुना त्याहूनही भयंकर असा रोग आहे असेही याचे वर्णन केले जाते.

Hepatitis B होऊ नये यासाठी नवजात बालकास किंवा नंतरही प्रतिबंधात्मक लस द्यावी असे सांगितले जाते. पण हा Hepatitis B एकाच प्रकारचा आहे का? B, B₁₂, B₃ वगैरे आत्तापर्यंत B₉ पर्यंतचे शोधले गेलेले हे विवाणू आहेत. शिवाय B प्रमाणेच Hepatitis A, C या प्रकारचे विवाणू ही आहेत. हे सर्वच प्रकार त्रासदायक ठरतात. यासर्वांच्या प्रतिबंधात्मक अशी लस आज तरी उपलब्ध नाही.

Hepatitis B +ve मध्ये अर्वाचिन शास्त्रप्रमाणे पाहता काही उपचार सुचवले जातात. पण त्यासाठी आवश्यक असणारा औषधीखर्च फारच आहे. पुन्हा हे करून निश्चित लाभ होईल याचीही खात्री देता येत नाही. त्यातील फक्त ३०% लोकांना लाभ होतो, इतरास नाही असे म्हटले जाते.

या अशा प्रकारच्या असाध्य समजल्या जाणाऱ्या रोगामध्ये आयुर्वेदीय उपचाराने मात्र हमखास अगदी शतप्रतिशत म्हणता येईल इतका लाभ होताना दिसतो. यासाठी करावे लागणारे उपचार हे दीर्घकालीन असणारे असले तरी यासाठी लागणारा खर्च मात्र अगदी नगण्य असतो.

आयुर्वेदीय दृष्टीकोनातून विचार करता या रोगामध्ये असणारे दोष, दूष्य ठरविणे कठीणच आहे. येथे महत्त्वाचा विचार करावा लागतो तो स्थानदुष्टीचा. Hepatitis B मध्ये सुरवातीस तर कोणतीही लक्षणे नसतातच पण कालांतराने यकृत या अवयवाची विकृति उत्पन्न होते. एकदा का Liver cirrhosis वा Liver ca उत्पन्न झाला की मग रोग असाध्य/कष्टसाध्य बनतो. ही अवस्था येऊच नये यासाठी चिकित्सा केली पाहिजे.

आरोग्यवर्धिनी २५० मि.ग्रॅ./३ वेळा पाण्याबरोबर हे एकमेव औषध यासाठी कार्यकारी ठरते. आरोग्यवर्धिनीमध्ये प्रमुख घटक द्रव्य कुटकी हे आहे. कुटकी ही यकृतावर कार्यकारी म्हणूनच प्रसिद्ध आहे. कुटकीमुळे पाचक रसाची (पित्ताची) उत्पत्ती चांगल्या तऱ्हेने होते. आरोग्यवर्धिनीत शिलाजतु, ताम्रभस्म यासारखी घटक द्रव्ये निर्माण झालेल्या पित्ताचे यकृतातून आंत्रापर्यंत वहन उत्तमप्रकारे व्हावे यासाठी सहाय्यभूत ठरतात.

पित्त व रक्त यांचा अन्योन्य संबंध आयुर्वेदाने सांगितलेला आहे. यकृतात पित्त तयार होते. तसेच यकृत हे रक्तवहस्रोतसाचे नियमन करणारे स्थान म्हणजेच मूलस्थान आहे. आरोग्यवर्धिनी ही यकृतावर कार्यकारी म्हणजेच पर्यायाने रक्तधातूवर कार्यकारी ठरते.

अशी ही आरोग्यवर्धिनी यकृत या स्थानाला बल देणारी आहे. Hepatitis 'B' मध्ये कालांतराने यकृत दुष्टी होताना आढळते म्हणूनच आरोग्यवर्धिनी वापरावयाचे ठरविले व उत्तम प्रकारे लाभही आढळून आला. मात्र आरोग्यवर्धिनी ७ ते ८ महिने सतत घावी लागते. तरच रोगी Hepatitis B चा रोगी -ve बनतो.

Hepatitis साठी रक्तपरिक्षणामध्ये -ve रिपोर्ट मिळाल्यानंतरही यकृतावर कार्यकारी, यकृताचे ठिकाणी व्याधिक्षमत्व निर्माण करणारी आरोग्यवर्धिनी पुढेही ३ महिनेपर्यंत चालूच ठेवणे हितावह ठरते.

कुमारी ही वनस्पतीही यकृतावर कार्यकारी आहे. याचकारणाने आरोग्यवर्धिनी बरोबर कुमारी आसव नं. १ वापरल्यास अधिक लवकर लाभ मिळतो असे प्रत्यक्षात आढळते. यासाठी कुमारी आसव २ चमचे / २ वेळा जेवणानंतर पाण्याबरोबर वापरणे युक्त ठरते.

Chronic renal failure (C.R.F.)

बदललेले राहणीमान, पर्यावरणाची बिघडलेली स्थिती यामुळे आज अनेक रोग वाढीस लागलेले दिसतात. मधुमेह, उच्च रक्तदाब तसेच अनेक प्रकारचे वृक्करोग खूप मोठ्या प्रमाणात आढळू लागले आहेत. यातील सर्वाधिक भयावह रोग म्हणजे ज्यास अर्वाचीन परिभाषेत Chronic renal failure (C.R.F.) म्हणले जाते असा व्याधि. यामध्ये वृक्क हा अवयव अकार्यक्षम बनतो. मूत्राचे प्रमाण कमी होऊ लागते. रक्तातील Urea व Cratinin हे दोन घटकही वाढीस लागतात. वृक्क अकार्यक्षम बनल्याने डायलिसिस सारखा उपाय सुचविला जातो. डायलिसिस म्हणजे Artificial kidney चा वापर करणे होय. Blood urea व Serum Cratinin यांचा विचार करून डायलिसिसचे प्रमाण ठरवावे लागते. सुरुवातीस पंधरा दिवसातून एकदा, नंतर आठ दिवसातून एकदा, नंतर आठवड्यातून दोन-तीन वेळा करावे लागते.

डायलिसिस ही एक खर्चिक, वेळखाऊ चिकित्सापद्धती आहे. एवढेच नव्हे तर कालांतराने हळूहळू ती निरूपयोगी ठरत जाते. प्रत्येक डायलिसिसचे वेळी थोड्याफार प्रमाणात का होईना, पण रक्ताचा विनाश होत असतो. त्यामुळेच पांडुतेसारखी गंभीर लक्षणे उपद्रवात्मक उत्पन्न होताना दिसतात. डायलिसिसचा उपयोग होईनासा झाला की Kidney transplant हा एकमेव उपाय शिल्लक राहतो, पण हा उपायही खूप खर्चिक, त्यामुळे सर्वांना न परवडणारा ठरतो. Kidney बदलण्यासाठी दुसऱ्या व्यक्तीची Kidney मिळविणे हेही जिकिरीचे असते व एवढे करूनही नवीन बसवलेली Kidney किती दिवस कार्यक्षम राहील या विषयी काहीच शाश्वती देता येणे शक्य नसते.

साहजिकच अशा प्रकारचे रुग्ण वैद्यांकडे मोठ्या आशेने चिकित्सेसाठी येत असतात. आयुर्वेदीय उपचारांनी त्यास थोडाफार लाभ मिळू शकतो, पण एकंदरीत पाहता हा एक अत्यंत कष्टसाध्य असाच प्रकारचा व्याधि ठरतो.

पूर्वी क्वचितच आढळणारे याप्रकारचे रुग्ण आज फार मोठ्या प्रमाणात उपचारांसाठी वैद्यांकडे येताना आढळतात. या अशाच प्रकारच्या रुग्णांची चिकित्सा करताना एक वेगळाच विचार मनात आला, आयुर्वेदीय सिद्धांतांना अनुसरून एक अगदी आगळ्यावेगळ्या चिकित्सेप्रक्रमाची जोड नेहमीच्या चिकित्सेस दिली आणि खरोखरच या रोगासाठी एक नवीनच, अत्यंत लाभदायी, व्यवहारात आचरणास अगदी सोपा व अगदी स्वस्त असा उपक्रम लक्षात आला. ही चिकित्सा ग्रंथोक्त नाही हे खरे; पण आयुर्वेदीय सिद्धांताना धरून केलेली ही चिकित्सा आहे हे निश्चित. CRF च्या रुग्णांसाठी मी केलेल्या या आगळ्या उपक्रमाविषयीच लिहिण्याचा विचार आहे.

आयुर्वेदाने आहारपरीणमनाचे वर्णन करताना मूत्राची उत्पत्ती सारकिड्विभजनाच्यावेळी पक्वाशयात होते असे वर्णिलेले आहे. प्रत्यक्षात मात्र मूत्रनिर्माण हे वृक्कामध्ये होते, हे अर्वाचीन वैद्यकशास्त्रानुसार शिकल्याने माहीत होते. साहजिकच आयुर्वेदीय शास्त्रज्ञांनी काही चुकीचे विधान तर केलेले नाही ना अशी शंका अन्य विद्यार्थ्यांप्रमाणे माझ्याही मनात होतीच. परंतु जेव्हा सखोल अभ्यास सुरू केला त्या वेळी आयुर्वेदीय शास्त्रज्ञांनी केलेले विवेचन कसे बरोबर आहे हे पटू लागले.

'मूत्रस्य क्लेदवहनम् कार्यम् ।' हे आयुर्वेदाने वर्णन केलेले मूत्राचे कार्य. क्लेद म्हणजे धातुत्पत्तीचे वेळी उत्पन्न होणारे आमविष. योग्य पचन न झाल्याने निर्माण होणारा हा क्लेद शरीरात जेथे जेथे शरीरभावांची निर्मिती होत असते अशा प्रत्येक ठिकाणी निर्माण होत असतो. या आमविषाचे (Metabolic toxins) म्हणजेच क्लेदाचे वहन मूत्राकडून होत असते. मूत्राची उत्पत्ती जर वृक्कामध्ये मानली तर मूत्राकडून क्लेदवहनाचे कार्य सर्वथा अशक्य असेच आहे.

पक्वाशयामध्ये सारकित्व विभजनाच्यावेळी मूत्राची निर्मिती होते. हे मूत्र रसाबरोबर सर्व शरीरात संचरीत होत असते. असे संचरण होत असताना शरीरात जेथे जेथे क्लेदाची उत्पत्ती होते तेथून तेथून क्लेद गोळा करून, त्याचे वहन करून शरीराबाहेर विसर्जित होण्यासाठी मूत्राकडून वहनाचे कार्य घडत असते. असे हे क्लेदयुक्त मूत्र जेव्हा वृक्कामध्ये येते तेव्हा ते रक्तापासून वेगळे होऊन त्यास स्थायी स्वरूप प्राप्त होते. वृक्कामध्ये याप्रकारे रक्तापासून वेगळे केले गेलेले स्थायी मूत्र दोन गविनींमार्फत मूत्राशयात साठविले जाते व योग्य वेळ येताच ते शरीराबाहेर विसर्जितही होते.

मूत्रोत्पत्तीची ही कल्पना शारीरक्रिया विज्ञानात नीट समजावून घेतली तर त्यापासून अनेकविध लाभ होतील हे जाणवले. आयुर्वेदाने मूत्रोत्पत्ती पक्वाशयात सांगितली यावरून मूत्रोत्पत्तीसाठी आवश्यक असा एखादा घटक पक्वाशयात असावा अशी संकल्पना मनात आली आणि म्हणूनच CRF किंवा तत्सम मूत्रवहस्रोतसाचे व्याधि, ज्यामध्ये मूत्राचे प्रमाण खूप कमी झालेले असते अशा प्रकारचे सर्व व्याधि, यामध्ये साक्षात पक्वाशयाचा वापर करावा असे मनात आले. सहजतेने उपलब्ध होणारे पक्वाशय म्हणजे अजापक्वाशय. बकरी, शेळी, मेंढी यांपैकी एखाद्या प्राण्याचे पक्वाशय मटणाच्या कुठल्याही दुकानात सहजतेने उपलब्ध होऊ शकते. व्यावहारिक भाषेत यासच वझेडी/वजेडी असे म्हणले जाते. या वजेडीचा वापर मी अनेक रुग्णांमध्ये यशस्वीपणे केला आहे.

आयुर्वेदाने मूत्रोत्पत्ती पक्वाशयात सांगितली आहे या विधानाला अर्वाचीन वैद्यकशास्त्रातील डॉक्टर मंडळी हसतात. तुम्हाला शारीररचना माहीत नाही का? पक्वाशयात/Large intestine मध्ये तयार होणारे मूत्र वृक्कापर्यंत पोहचेलच कसे? या विधानावर 'मला Anatomy कळते पण तुम्हाला Physiology येत नाही' असे उत्तर मला द्यावे लागते व हे खरेही आहे.

मटणाच्या दुकानात वझेडी म्हणून जो भाग मिळतो त्यामध्ये Large intestine बरोबरच small intestine व omentum यांचाही समावेश असतो. यापैकी केवळ Large intestine म्हणजे पक्वाशयाचा वापर करणे आवश्यक असते हे येथे लक्षात घेतले पाहिजे. यासाठीच 'मोठी नळी दे' असे दुकानदारास सांगितले तर तो मोठे आतडे वेगळे काढून देतो व ही गोष्ट या संदर्भात लक्षात ठेवली पाहिजे.

५० ग्रॅम मोठ्या आतड्याचा भाग घेऊन पाण्याने स्वच्छ, साफ करून, बारीक तुकडे करून तो भाग २ कप पाण्याबरोबर शिजवावा. चांगले शिजल्यावर गाळून तयार होणारे फक्त सूप वापरावयाचे असते. प्रेशर कुकरमध्ये केल्यास एक शिटी पुरते. या तयार होणाऱ्या वझेडी सूपामध्ये चवीसाठी थोडीशी काळीमिरी किंवा तत्सम सुगंधी द्रव्य मिसळवण्यास हरकत नाही. पण वृक्करोगासाठी मीठ हे अपथ्यकारक असल्याने त्याचा वापर टाळावा. हे सूप थोडेसे तुरट लागते पण स्वयंने रोगी घेतात. वझेडी हे एक आहारद्रव्य असल्याने त्याचे प्रमाण थोडेफार कमीजास्त झाले तरी बिघडत नाही.

असे सूप वापरल्याने रुग्णाचे S.creatinine व Blood urea या दोन्हीचेही प्रमाण हळूहळू का होईना पण निश्चयाने कमी होताना दिसते.

काही दिवस या प्रकारे वझेडीसूप मुखावाटे सेवन करण्याचा सल्ला मी देत होतो व त्याचा लाभ होतानाही दिसत होता; पण अशाच एक रुग्णामध्ये जो शाकाहारी असल्याने वझेडीसेवन करण्यास नाखूष होता त्यास या वझेडीचा बस्ति देऊन पहावा असे मनात आले आणि एक अनोखा परिणाम पहावयास मिळाला. मुखावाटे वझेडी सूप देण्यापेक्षा जर बस्तीमार्गाने या वझेडी सूपचा वापर केला तर होणारा लाभ अनेक पटीने वाढतो असे लक्षात आले व म्हणूनच मी आजकाल या वझेडीचा वापर मुखावाटे करण्याऐवजी गुदमार्गाने- बस्ति चिकित्सेने करतो.

बस्तीवाटे दिलेले द्रव्य बस्तीप्रत्यागमन न होता संपूर्णतया शरीरात शोषले जावे ही अपेक्षा आहे. यासाठीच बस्तीद्रव्य देताना काही काळजी घ्यावी लागते. बस्ति देण्यापूर्वी बस्तीनेत्रास रबरी कॅथेटर जोडून तो कॅथेटर गुदमार्गाने किमान

७-८ इंच आत सारणे अपेक्षित असते. पिचकारीच्या सहाय्याने अगदी कोमट अशा स्वरूपाचे वझेडीसूप अगदी हळूहळू आत सारले पाहिजे. बस्ति देताना रुग्ण उपाशी नाही, त्याने काहीतरी खाल्ले आहे याची काळजी घ्यावी. तसेच मलमूत्रविसर्जन करण्यास सांगून नंतरच बस्ति द्यावा. बस्ति दिल्यानंतर काही काळ रुग्णाने झोपून राहणेही चांगले. वरील सर्व गोष्टींचा विचार करूनच मी बस्तीप्रयोग रात्री झोपताना करावा असे रुग्णास सुचवितो.

गोशुर, सारिवा, पलाशपुष्प, दगडीबोर, पुनर्नवा, मुस्ता यांसारखी मूत्रल द्रव्ये आवश्यकतेनुसार वापरावी लागतात. चंद्रप्रभा हेही या रोगावरील एक प्रधान औषध. याप्रकारची औषधे सुरू ठेवून वझेडीचा वापर करावयाचा आहे, केवळ वझेडीचा वापर नव्हे.

वझेडीमुळे निश्चितपणे लाभ मिळणार असतो हे खरे पण हा परिणाम हळूहळू होत असतो ही गोष्टही लक्षात घ्यावयास हवी. त्यामुळे डायलिसिस सारखे उपक्रम लगेच बंद करणे शक्य होत नाही. हा उपक्रम चालू ठेवूनच आयुर्वेदीय चिकित्सा सुरू केली असता होणारा लाभ पाहून रक्तातील creatinine व urea यांच्या प्रमाणाचा विचार करून डायलिसिसचे प्रमाण किती व कशाप्रकारे कमी करावयाचे हे ठरवावे लागते. वझेडी देणे सुरू केल्यानंतर लगेचच अगदी चार-पाच दिवसातच मूत्राचे प्रमाण वाढू लागल्याचे लक्षात येते व काही दिवसातच Lasix सारखी Toxic effects असणारी औषधे बंद करणे सहज शक्य होते. जसजसे Blood urea व creatinine चे प्रमाण कमी होत जाईल त्याप्रमाणे दोन डायलिसिस मधील अंतर वाढविणे शक्य होते.

आजवर शंभराहून अधिक रुग्णांमध्ये मी वझेडीचा याप्रकारे प्रयोग केलेला आहे. यापैकी शंभर टक्के नसले तरी ९५% हून अधिक रुग्णांना वझेडीचा लाभ होताना दिसला आहे. ज्यांना लाभ मिळाला नाही असे रुग्ण अगदी शेवटच्या अवस्थेत आलेले होते किंवा त्यापैकी बहुतांश रुग्ण वृद्ध होते. अगदी १२ पर्यंत sr.creatinine व २५०mg. पर्यंत Blood urea असणारे रुग्णही मी यशस्वीपणे हाताळले आहेत.

Creatinine ५ ते ६ व Blood urea १०० पर्यंत असणारे रुग्ण जर आले तर त्यांना डायलिसिससारखे उपचार न करताही केवळ आयुर्वेदीय उपचाराने व तोही लवकर फायदा होताना दिसतो. अन्यथा बऱ्याच रुग्णांमध्ये आयुर्वेदीय उपचार सुरू केल्यानंतर डायलिसिस बंद करण्यासाठी आठ महिने ते एक वर्ष इतका कालावधी जाऊ द्यावा लागतो.

वझेडी व अन्य आयुर्वेदीय उपचार सुरू केल्यानंतर मूत्राचे प्रमाण वाढणे व urea व creatinine कमी होणे या लक्षणांबरोबरच अन्य अनेक प्रकारचे लाभ होताना दिसतात. मुख्य म्हणजे ज्या रोगाचे वर्णन अर्वाचीन वैद्यकशास्त्रानुसार Regularly increasing disorder असे केले जाते व ज्यात नवीन वृक्कारोपण करणे एवढीच चिकित्सा आहे असे सांगितले जाते. अशा अवस्थेमध्ये creatinine व urea चे प्रमाण कमी होताना पाहून रोग्यांमध्ये आपण बरे होणार हा आत्मविश्वास उत्पन्न होतो व साहजिकच त्यामुळे उत्साह हाही वाढीस लागतो.

आज वझेडीचा लाभदायी उपयोग पाहून अर्वाचीन वैद्यकशास्त्रातील तज्ज्ञही याचा वापर करू लागले आहेत.

आयुर्वेदीय चिकित्सा करताना ग्रंथोक्त चिकित्सोपक्रम, काही अनुभूत चिकित्सोपक्रम याबरोबरच आयुर्वेदीय सिद्धांतानुसार याप्रकारचे वेगळेच उपक्रम करून रोग्यांना रोगमुक्त करून दिलासा देणे शक्य होते व हेच आयुर्वेदाचे खरे उपबृंहण ठरेल, असे मला वाटते.

Menopausal Syndrom

स्त्रियांच्यामध्ये मासिक रजःप्रवृत्तीची सुरुवात ही साधारणतः वयाच्या १० ते १४ या वर्षापासून होत असते. पुढील जवळजवळ ३० वर्षे हा रजःस्त्राव दरमहा नियमितपणे होत असतो. पण शरीरस्वभावानुसार- निसर्गनियमानुसार काही विशिष्ट कालावधीनंतर हा रजःस्त्राव पूर्णतः थांबतो. रजोनिवृत्तीचे वय साधारणतः ४० ते ५० वर्षे या दरम्यान असते.

अनेक स्त्रियांमध्ये हा कालावधी २ ते ३ वर्षे अलिकडे वा पलिकडे असू शकतो. शरीरातील स्त्रीबीज निर्माण करणाऱ्या बीजांडांच्या कार्य करण्याच्या क्षमतेचा न्हास होणे असे हे लक्षण आहे. (Loss of follicular activity)

या रजोनिवृत्तीच्या काळात शरीरात स्वाभाविकपणेच अनेक बदल घडून येऊ लागतात. या काळामध्ये अचानक

सर्वांगाचा दाह होतो. योनीप्रदेशी दाह, मूत्रप्रवृत्ती सदाह असणे, मूत्रप्रवृत्तीवर नियंत्रण कमी होणे यासारखी लक्षणे वरचेवर निर्माण होताना दिसतात. या शारीरिक लक्षणांच्या जोडीलाच स्वभाव चिडचिडा होतो. कुठलीही गोष्ट सहन न होणे, काळजी वाटणे, कोणत्याही साध्या गोष्टीची काळजी वाटणे अशा प्रकारची मानसिक लक्षणे निर्माण होताना दिसतात.

या काळामध्ये अस्थींच्या ठिकाणी सुषिरता अधिक निर्माण होते. (Osteoporosis) हे लक्षणही अनेक रुग्णांमध्ये आढळून येते. अनेक प्रकारचे त्वचारोग निर्माण होण्याची शक्यता असते आणि त्याप्रमाणेच हृद्रोग Ischaemic heart dis. निर्माण होण्याची शक्यता अधिक असते.

रजोनिवृत्तीच्या काही दिवस आधी रजःप्रवृत्ती अनियमित होऊ लागते आणि रजःस्त्रावाचे प्रमाणही कमी होऊ लागते. काही स्त्री रुग्णामध्ये याउलट अनेक दिवसांपर्यंत रजःस्त्राव होणे व त्याचे प्रमाण अधिक असणे असेही लक्षण आढळते.

रजोनिवृत्तीच्या वेळी होणाऱ्या या स्वाभाविक बदलांची शरीरास सवय नसल्याने रुग्ण बैचेन बनतो. ही लक्षणे फार मोठ्या प्रमाणात नसतील, सहन करण्याएवढीच असतील तर कोणतेही औषधोपचार न करता ती लक्षणे सहन करणे अधिक चांगले. कारण काही दिवसातच या नवीन अवस्थेची सात्म्यता शरीरास प्राप्त होत असते. लक्षणेही आपोआपच कमी होऊ लागतात.

लक्षणांची तीव्रता अधिक असेल तर मात्र लाक्षणिक चिकित्सेचा अवलंब करावा लागतो. रजःस्त्रावाचे प्रमाण अधिक असेल तर काही वेळा अत्यधिक अवस्था निर्माण होऊ शकते. यासाठीच या अवस्थेकडे दुर्लक्ष न करता औषधोपचार करणे जरूरीचे असते. अशा रुग्णामध्ये नागकेशर १ ग्रॅम + फटिकलाही २५० मि.ग्रॅ. + बोलबद्धरस २५० मि.ग्रॅ. असे मिश्रण सर्वाधिक लाभदायी ठरते. मनोदैन्य अधिक असेल तर जटापारादि वटी देणे युक्त ठरते. जटापारादि वटीमध्ये-जटामांसी, खुरासनी ओवा, आमलकी, ज्योत्पिष्मती, अककलकारा, जायफळ, सर्पगंधा यासारखी मनोवह स्रोतसावर कार्यकारी द्रव्ये असून त्यामध्ये कज्जली ही असते. खसखसतीच्या भावना देऊन बनविला-जाणारा हा कल्प आहे.

रजोनिवृत्तीच्या या काळात खरे पाहता अधिक त्रास होऊ नये यासाठी काही प्रतिबंधात्मक उपाय योजणे अधिक उपयुक्त ठरते. प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून किंवा अल्प प्रमाणात त्रास असेल तर अशावेळी उपयुक्त ठरणारे सर्वोत्कृष्ट औषध 'अश्वगंधा' हे होय. अश्वगंधा ही जीवनीय गणातील असून याचा वापर केल्याने रजोनिवृत्तीच्या वेळी निर्माण होणारी सर्वच लक्षणे टाळता येतात. शिवाय वयोमानानुसार येणारा थकवा व मनोदैन्यही टाळता येतो. अश्वगंधा हे द्रव्य जीवनीय गणातील असल्यानेच अधिक काळपर्यंत सातत्याने सेवन करूनही याचे कोणतेही दुष्परिणाम निर्माण होत नाहीत. ही याची विशेषता.

अश्वगंधा चूर्ण १ ग्रॅम दिवसातून २ वेळा पाण्याबरोबर किंवा अश्वगंधारिष्ट २ चमचे + पाणी २ वेळा दोन्ही जेवणांनंतर घेणे उपयुक्त ठरते. शतावरी कल्पाप्रमाणेच बनविलेला शतावरी+अश्वगंधा कल्प हाही या अवस्थेत उपयुक्त ठरणारा कल्प आहे.

Psoriasis

किटिभ कुष्ठ या प्रकरणांमध्ये आयुर्वेदास अनुक्त पण नवीन आढळत असलेल्या काही व्याधीविषयीचे विवेचन करण्याचे ठरविले होते. किटिभकुष्ठ हा रोग मात्र आयुर्वेदात वर्णिलेला असून त्याची संप्राप्ति व चिकित्साही मांडली आहे. असे असूनही या रोगाचे विवेचन येथे करण्याची काही विशिष्ट कारणे आहेत. अर्वाचीन शास्त्रानुसार ज्याच्यावर कोणतेही उपचार उपलब्ध नाहीत अशा या व्याधीचे प्रमाण खूप मोठ्या प्रमाणात वाढलेले असून चिकित्सेसाठी अनेक रुग्ण वैद्याकडे येताना दिसतात. बदलते वातावरण, त्यातील वाढते प्रदुषण, खाण्यापिण्यातील झालेले बदल, मानसिक ताणतणाव ही सर्व यामागची कारणे आहेत. जो व्याधि पूर्वी क्वचितच पहावयास मिळत असे त्या रोगाने ग्रस्त रोगी दररोज पहाण्याची वेळ आली आहे. यासाठीच या रोगाची विशेष चिकित्सा अधिक विस्ताराने मांडण्याचा विचार आहे.

अर्वाचीन शास्त्रानुसार Psoriasis पुढीलप्रमाणे वर्णन केलेले आढळते.

'Psoriasis is an idiopathic chronic inflammatory skin disease, characterised by the

development of red patches covered with silvery-white imbricated scales. The disease affects especially the external surfaces of the body and the scalp.'

व्यवहारामध्ये याची सुरुवात सामान्यतः शिरःप्रदेशापासून झालेली दिसते. सुरुवातीस डोब्यात खूप कोंडा झाला आहे असे वर्णन मिळते. या रोगाचे जे चट्टे अंगावर उठतात त्याठिकाणाहून त्वक्स्फुटन होऊन चकाकणाऱ्या खपल्या निघत असतात. या रोगामध्ये हवामानातील बदलानुसार खूप मोठे चढउतार आढळतात. वातावरणातील आर्द्रतेच्या प्रमाणावर हे अवलंबून असते. हवेमध्ये आर्द्रतेचे प्रमाण जेवढे अधिक तेवढे याचे प्रमाण कमी असते. याउलट वातावरणातील आर्द्रतेचे प्रमाण कमी झाल्यास सर्वच लक्षणे वाढीस लागतात. हिवाळा व उन्हाळा या दोन ऋतुमध्ये आर्द्रता कमी असल्याने हा रोग वाढलेला दिसून येतो.

हा रोग idiopathic आहे म्हणजे काही कारण सांगता येत नाही असे म्हटले तरी काही तज्ञांच्या मते या रोगाला एक विशिष्ट प्रकारचा विषाणू (Virus) कारणीभूत असतो.

आयुर्वेदाने ज्यास किटिभ कुष्ठ म्हटले आहे. त्याच्याशी Psoriasis शी खूपसे साधर्म्य आहे. किटिभकुष्ठ हा एक वातकफ दोषांनी उत्पन्न होणारा कुष्ठ प्रकार आहे. परंतु या व्याधीचे वर्णन करताना कोठेही लक्षणांची कमी-अधिकता वर्णिलेली नाही. वाताच्या विषम गुणामुळे हे घडत असावे असे आपणास म्हणता येते.

कुष्ठ हा क्लेदक कफाचा एक व्याधि. रक्त हे यातील प्रमुख दूष्य असून त्वचा आणि मांस हे याचे अधिष्ठान असते. किटिभ कुष्ठात या क्लेदक कफाच्या जोडीलाच वाताचीही जोड मिळते असे म्हणता येईल.

किटिभ कुष्ठासाठी सर्वाधिक उपयोग होतो तो -

१) सारिवा चूर्ण	२५० मि.ग्रॅ.		३ वेळा
निंब चूर्ण	२५० मि.ग्रॅ.		
वंग/त्रिवंग भस्म	२५० मि.ग्रॅ.		
यष्टीमधू चूर्ण	२५० मि.ग्रॅ.		
२) आरोग्यवर्धिनी	२५० मि.ग्रॅ.		३ वेळा
३) सूक्ष्म त्रिफळा	२५० मि.ग्रॅ.		

या सर्व औषधांच्या जोडीला रात्री कपिलाचूर्ण २५० मि.ग्रॅ. देणे लाभदायी ठरते. बाह्योपचारासाठी सर्वाधिक उपयोग होतो तो यष्टीमधु + यशदपुष्प + चंदन यांचे शतघौत घृताबरोबर केलेल्या मलमाचा होय.

या सर्व अभ्यन्तर व बाह्य चिकित्सेबरोबरच महिन्यातून एक वेळा ३० ml पर्यंत अस्त्रविसृति करणे (Blood letting) हाही एक आवश्यक उपक्रम असतो.

यापैकी सारिवा आणि निंब ही दोन कुष्ठघ्न द्रव्ये म्हणून प्रसिद्ध आहेतच. वंग/त्रिवंग ही उत्कृष्ट ओजोवर्धक म्हणजेच सप्तधातूंच्या निर्मितीला सहाय्यक अशी आहेत. यांच्या उपयोगाने शरीरात निर्माण होणाऱ्या क्लेदाचे प्रमाण कमी होते आणि त्यामुळेच यास उत्कृष्ट कुष्ठघ्न द्रव्य म्हणणे प्रत्यवाय नाही. यष्टीमधु हे द्रव्य अन्य द्रव्यांचे गुणधर्म वाढविणारे म्हणजेच योगवाही आहे. असे प्रत्यक्षात आढळून येते.

आरोग्यवर्धिनी आणि सूक्ष्म त्रिफळा ही दोन्ही द्रव्ये कुष्ठघ्न कशी याची वेगळे विवेचन करणेची आवश्यकता नाही.

चंदन + यष्टीमधु + यशदपुष्प (Zinc Oxide) यांचा बाह्योपचारासाठी प्रयोग हा एक अनुभूत योग आहे.

वरीलप्रमाणे चिकित्सा सुरू केल्यास लक्षणांमध्ये लगेच उतार पडतो. जे चट्टे असतात त्यांची जाडी कमी होऊ लागते. त्वक् स्फुटनही कमी होताना दिसते.

कुष्ठ हा एक चिरकारी असणारा, बरा करण्यास कठिण म्हणून ओळखला जाणारा रोग. त्यातही अन्य वैद्यक शास्त्राने असाध्य ठरविलेला Psoriasis रोग आहे, याचे चिकित्सा करताना भान ठेवावेच लागते. औषधोपचार काही महिने सातत्याने चालू ठेवावे लागतात. रोग पूर्ण आटोक्यात आला आहे असे वाटले तरी औषधोपचार बंद केल्यास पुन्हा सर्व लक्षणे उद्भवतात. हे सर्व टाळावयाचे असेल तर सर्व लक्षणे नाहीशी झाल्यानंतर पुढेसुद्धा सहा महिन्यापर्यंत अभ्यन्तर

औषधोपचार आणि रक्तमोक्षण चालू ठेवावेच लागतात. याची नोंद घेणे आवश्यक असते.

Psoriasis चा रोगी आयुर्वेदाने उशिरा का होईना पण पूर्णांशाने बरा होतो हे मात्र निश्चित.

औषधोपचार चालू असेपर्यंत रुग्णाने काही पथ्ये सांभाळावी लागतात. आहारामध्ये मीठाचे प्रमाण कमी असणे, अभिव्यन्दि, विदाही पदार्थ टाळणे आवश्यक असते.

AIDS – HIV

आज फार मोठ्या प्रमाणात मिळणारा, नवीनच आढळून आलेला पण सर्व जगताला हादरवून सोडणारा असा एक रोग म्हणजे AIDS हा होय.

एक प्रकारच्या H.I.V. नामक विवाणू (Virus) पासून होणारा हा रोग फक्त मानवामध्ये आणि चिहिसस मंकी सारख्या माकडांच्या काही प्रजातीत आढळला जातो. अन्य प्राणी मात्र या रोगापासून मुक्त आहेत. HIV (Human Immuno Virus) हा एक संक्रमक- यौन संक्रमक असा रोग आहे असे जरी याचे वर्णन केले जात असले तरी एड्सग्रस्त व्यक्तीचे रक्त कोणत्याही कारणाने अन्य प्राकृत व्यक्तीच्या रक्तामध्ये संक्रामित झाले तरी हा व्याधी निर्माण होतो. एका व्यक्तीने इंजेक्शनसाठी वापरलेली सुई दुसऱ्या व्यक्तीसाठीही वापरणे हे यातील एक उदाहरण. ड्रग्जसाठी व्यसनाधीन व्यक्तीकडून हा प्रमाद अनेक वेळा घडत असतो. एड्स बाधित रक्त चुकीमुळे दुसऱ्या व्यक्तीस वापरले जाणे हाही एक हेतू ठरतो. बालकाच्या जन्माचे वेळी झालेल्या संसर्गामुळे एड्सबाधित स्त्रीस होणारे अपत्यही एड्सग्रस्त असू शकते.

डास, पिसू यासारखे प्राणी एका मानवाचे रक्त पिऊन पुन्हा दुसऱ्या व्यक्तीस जेव्हा चावतात त्यावेळी त्यांचेकडून या रोगाचा प्रसार होतो का? अशी शंका नेहमीच घेतली जाते. परंतु एड्सचे विवाणू मानवाखेरीज (व काही अंशी माकडाच्या काही प्रजातीखेरीज) अन्य कोणत्याही प्राण्यामध्ये जिवंत राहू शकत नाहीत. ते लगेच मरतात ही गोष्ट सिद्ध झालेली आहे. जी गोष्ट डास- पिसवांची तीच जलौका बाबतही आहे. आयुर्वेदीय चिकित्साप्रणालीमध्ये अनेक रोगांसाठी जळवा लावल्या जातात. एड्सग्रस्त व्यक्तीस लावलेली जलौका नंतर दुसऱ्या रुग्णास लावली गेली तर रोग पसरेल का हा प्रश्नच अनाटायी आहे, हे सहज लक्षात येईल.

या एड्सचे निदान केवळ रक्तपरिक्षणाद्वारेच होऊ शकते. हा रोग जाणण्याचे अन्य कोणतेही साधन नाही. या रोगाचे संक्रमण प्राकृत व्यक्तीमध्ये झाल्यानंतर रोगलक्षणे व्यक्त होण्यास काही वर्षांचा कालावधी जाऊ द्यावा लागतो. या रोगाचे संक्रमण झाल्यानंतर काही थोड्या दिवसातच रक्तपरिक्षण करून रोग आहे किंवा नाही याचे परिक्षण करता येते. Elisa टेस्ट व Westernblock टेस्टच्या सहाय्याने या रोगाचे निश्चित निदान होऊ शकते.

एखाद्या व्यक्तीच्या शरीरात या रोगाची बाधा झाल्यानंतर कोणतीही स्थानिक वा सार्वदेहिक लक्षणे उत्पन्न होत नाहीत. कोणत्याही प्रकारची वेदना असत नाही वा वैद्यगम्य अशीही लक्षणे नसतात. लक्षणे उत्पन्न होण्यास काही वर्षांचा कालावधी जाऊ द्यावा लागतो. या मधल्या काळात कोणतीही व्यक्त लक्षणे नसली तरी रोग्याची व्याधीप्रतिकारशक्ती ही हळूहळू पण निश्चयाने कमी होऊ लागते. व्याधीप्रतिकारशक्ती कशी आहे याचे परिक्षण CD4- CD8 या पेशींच्या गणनेने निश्चित करता येते. प्राकृतावस्थेत CD4 पेशी या CD8 पेक्षा जवळजवळ दुप्पट इतक्या प्रमाणात असतात. पण H.I.V. बाधित रुग्णामध्ये मात्र या दोन पेशीमधील प्रमाण उलटते होते. CD4 ची संख्या कमी होऊ लागते तर CD8 ची संख्या वाढते. CD4 चे प्रमाण जितके कमी तितकी व्याधिप्रतिकारशक्तीही कमी झालेली असते. कालांतराने- काही वर्षांनंतर जी लक्षणे व्यक्त होतात तीही एड्सची प्रत्यात्मक लक्षणे नसून व्याधीक्षमत्व कमी झाल्याने रोग्यामध्ये उत्पन्न होतात. रोगाला जे AIDS नाव दिले जाते ते यामुळेच. AIDS चा Longform आहे Aquired Immuno Deficiency Syndrome. रोग्यामध्ये अनेक प्रकारचे जीवाणू वा विवाणू आक्रमण करू लागतात आणि त्यामुळेच शरीरात विविध प्रकारची लक्षणे उत्पन्न होतात. यामध्ये Herpes Zoster सारखे विवाणुजनित व्याधी आढळतात तर T.B. ची लागणही अनेक रुग्णांमध्ये झालेली दिसते. मंदज्वर, रात्री घाम अधिक येणे, वारंवार तोंड येणे, योनीप्रदेशी किंवा मेढ्रप्रदेशी पाक, अतिसार याप्रकारची अनेकविध लक्षणे या

काळ्यात उत्पन्न होतात. रोग्याचे वजन घटणे, निर्माण झालेला रोग आटोक्यात आणण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या चिकित्सेचा उपयोग होईनासा होणे यासारखी लक्षणे आढळतात. शेवटी मृत्यूच रोग्याची सुटका करतो.

रोगाची बाधा झाल्यापासून लक्षणे उत्पन्न होईपर्यंतच्या कालावधीत रोगी पूर्ण स्वस्थ आहे असे भासते पण हे खरे नव्हे, तो रोगग्रस्तच असतो. या व्यक्तीशी अन्य व्यक्तीचा वर निर्देशिल्याप्रमाणे संसर्ग झाला तर अन्य व्यक्तीलाही रोगबाधा होत असते.

या रोगाचे आयुर्वेदीय निदान काय करावे याविषयी बरीच मतमतांतरे मांडली जातात. शोष, ओजक्षय यासारखे निदान अथवा रोगाला नामाभिधान दिले जाते. पण हे चुकीचे आहे. ओजक्षय वा शोष या रोगात असतो हे खरे पण ही लक्षणे उत्पन्न होतात, ती HIV च्या अंतिम अवस्थेमध्ये होय. ही लक्षणे उपद्रवरूप आलेली असतात. मूळ जो AIDS हा रोग त्याला म्हणूनच शोष वा ओजक्षय म्हणण्यापेक्षा AIDS या नावानेच हा व्याधी ओळखला जाणे संयुक्तिक ठरते.

AIDS रोगासाठी आज तरी काही उपचार अर्वाचीन वैद्यकशास्त्रात तसेच आयुर्वेदातही उपलब्ध नाहीत. म्हणूनच रोग होऊच नये याची काळजी घेणे हाच एकमेव प्रतिबंधात्मक उपाय आहे.

AIDS चा रोगी आयुर्वेदीय उपचारानेही पूर्णतः बरा होतो अशी जरी स्थिती नसली तरीही काही प्रमाणात रोग्यामध्ये व्याधीप्रतिकारशक्ती फारशी कमी होणार नाही याची काळजी मात्र घेता येते. व्याधीप्रतिकारशक्ती कमी होण्याचे प्रमाण घटल्याने रोगी अधिक काळपर्यंत तरी लक्षणमुक्त राहू शकतो. अशा रुग्णाचे आयुर्मानही वाढलेले दिसते.

आयुर्वेदाने व्याधीप्रतिकारशक्ती याचे वर्णन करताना हे व्याधिक्षमत्व कोणामध्ये असते, निर्माण कसे होते याचे वर्णन केलेले नाही. परंतु व्याधीप्रतिकारशक्ती कोणत्या व्यक्तीत कमी असते हे मात्र सांगितलेले आहे. यासंबंधी चरकाचार्य म्हणतात,

शरीराणि चातिस्थूलान्यतिकृशान्यनिविष्टिमांसशोणितस्थिनिदुर्बलान्यसात्याहारोपचितान्यल्यहाराण्यल्य सत्त्वानि वा भवन्तयव्याध्यक्षम शरीराणि विपरितानि पुनर्व्याधिसहानि।' - च.सू.

अति स्थूल, अति कृश, अनिविष्ट मांस, अनिविष्ट शोणित, अनिविष्ट अस्थि, अल्पाहारी, दुर्बल, असात्म्य आहार उपचित व अल्पसत्त्व अशा शरीरामध्ये व्याधिक्षमत्व कमी असते तर याविरोधी जी शरीरे त्यामध्ये व्याधी क्षमत्व चांगले असते असे याठिकाणी सांगितले आहे.

अतिस्थूल व अतिकृश ही अष्टौनिन्दितामध्ये वर्णिलेली दोन प्रधान शरीरे. अशा शरीरामध्ये दौर्बल्य असते. शरीरबल हे सर्वच शरीरधातूवर अवलंबून असते हे खरे. पण त्यातही मांस, रक्त आणि अस्थिधातूवर हे बल अधिक अवलंबून असते. अनिविष्ट म्हणजे अपाचित- योग्य प्रमाणात निर्माण न झालेले! मांस, रक्त व अस्थि हे धातू ज्या शरीरात अनिविष्ट असतील त्या व्यक्तीत दौर्बल्य असते हे सांगावयास नकोच. याखेरीज वरील श्लोकात दुर्बल शरीर असा वेगळा उल्लेख केलेला आहे. एखाद्या रोगामुळे वा अन्य इतर कारणांनी दुर्बल झालेल्या शरीरात व्याधिक्षमत्व कमी असते असे येथे स्पष्ट केले आहे. नेहमी असात्म्य आहार घेणाऱ्या किंवा कमी मात्रेत आहार घेणाऱ्या व्यक्तीतही धातुपोषणक्रिया योग्य तऱ्हेने न झाल्याने अशी शरीरेही दुर्बल असतात. संक्षेपाने पाहता ज्या शरीरामध्ये दौर्बल्य असते, जी शरीरे अबलवान असतात त्यामध्ये व्याधीप्रतिकारशक्ती किंवा व्याधिक्षमत्व कमी असते असे म्हणता येईल. बलाचा वा व्याधिक्षमत्वाचा असा साक्षात संबंध आहे. बलवान व्यक्तीमध्ये व्याधिक्षमत्व चांगले असते असा निष्कर्षही यावरून काढता येतो.

व्याधिक्षमत्व हे याप्रकारे शरीरबलावर अवलंबून असते. पण याबरोबरच मनोबलही चांगले हवे. शरीरबल चांगले असूनही जर मनोबल कमी असेल तर ती व्यक्ती व्याधि अक्षम बनते. हीच गोष्ट चरकाचार्यांनी व्याधि अक्षमांचे वर्णन करताना 'अल्प सत्त्वानि' या शब्दाने स्पष्ट केली आहे. रोगी भित्रा असेल तर त्यामुळे मनोदौर्बल्य येते. या मनोदौर्बल्याने व्याधिक्षमत्व कमी होते व रोग वाढीस लागतो. यासाठीच रोगी कसा असावा याचे वर्णन करताना, चरकाचार्यांनी अभीरुता हा रोग्याचा एक प्रशंसनीय गुण म्हणून सांगितला आहे. अष्टांग संग्रहकारानीही 'विषादो रोगवर्धनानां अग्र्यम्' असे म्हटले आहे. विषाद म्हणजे दुःख, दुःखानेही मनोबल कमी होते, व्याधिक्षमत्व कमी होते आणि रोग वाढीस लागतो.

शारीरिक आणि मानसिक बलाबलाप्रमाणेच अग्निबलावरही व्याधिक्षमत्व अवलंबून असते. अग्नीचे बल जेवढे कमी

तेवढी व्याधीप्रतिकारशक्ती कमी, याउलट अग्निबल जेवढे चांगले तेवढी व्याधीप्रतिकारशक्ती जास्त. संक्षेपाने पाहता व्याधिक्षमत्व हे शरीरबल, मनोबल व अग्निबल यावर अवलंबून असते. या तिन्ही गोष्टींचा एकत्रित विचार व्याधिक्षमत्वाचा अभ्यास करताना केला गेला पाहिजे.

AIDS च्या रोगामध्ये व्याधिक्षमत्व (Immunity) कमी झालेली असते. सुरुवातीच्या काळात ही व्याधीप्रतिकारशक्ती कमी टिकून राहिल अथवा वाढेल याकडे लक्ष द्यावे लागते. व्याधिक्षमत्व वाढण्यासाठी शरीरबल, मनोबल, अग्निबल यांचा विचार प्रामुख्याने व्हावयास हवा हे वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते. शरीरबल वाढण्याच्या दृष्टीने रसायनचिकित्सा करावयास हवी. अश्वगंधा, शतावरी, बला वा जीवनीय गणातील अन्य द्रव्ये यांचा उपयोग यासाठी होतो. शरीर घटकांना स्थैर्य प्राप्त होण्याच्या दृष्टीने सुवर्णाचे कल्प उपयुक्त ठरतात. विशेषतः त्रैलोक्यचिंतामणी रस, वसंतकुसुमाकर हे अधिक चांगले कल्प आहेत. वंगभस्माचे वर्णन करताना ते उत्कृष्ट ओजोवर्धक आहे असे सांगितले जाते. ओज म्हणजे सप्तधातुसार होय. वंग ओजोवर्धक आहे याचाच अर्थ याच्या वापराने शरीरातील सर्व सातही धातूंची उत्पत्ति उत्तमप्रकारे होते असा आहे.

वरीलप्रमाणे चिकित्सा करित असताना शरीरधातू चांगल्या तऱ्हेने निर्माण होण्यासाठी रोग्याचा अग्नीही प्रदीप्त हवा. यासाठी रोग्याने बल्य आहार घेताना तो योग्य तऱ्हेने संस्कारित केला आहे याची काळजी घेणे जरूरीचे असते. अध्यशन टाळलेच पाहिजे. आवश्यकतेनुसार दीपन-पाचन औषधी द्रव्यांचाही वापर केला पाहिजे.

रुग्णास मानसिक स्वास्थ्य मिळेल याचीही काळजी घ्याव्यास हवी. रोग्यास धीर द्यावा, आश्वासन चिकित्सा ही या दृष्टीने योग्य ठरते.

वरील उपक्रमाने रोगी पूर्णतः व्याधिमुक्त होतो असे मात्र नव्हे. परंतु वरील प्रकारच्या उपक्रमाने CD4 व CD8 चे प्रमाण बरेच दिवस कायम राहाते. काही रुग्णांमध्ये तर CD4 चे प्रमाण बिलकुल कमी न होता ते काही अंशी ते वाढलेलेच दिसते. याचाच अर्थ रोग्याची व्याधिप्रतिकारशक्ती (Immunity) काही दिवसांकरिता का होईना कायम टिकून राहाते. असे अनेक रोग्यांमध्ये आढळते.

सुश्रुताने ज्या रोग्यामध्ये शीत-उष्ण, स्निग्ध-रूक्ष आदि सर्वस्वी विरोधी प्रकारची चिकित्सा करुनही कशानेच बरे वाटत नाही त्यामध्ये रक्तदुष्टी आहे असे समजावे असे म्हटले आहे. अशा रोग्यामध्ये रक्तमोक्षण चिकित्सेने बरे वाटते असेही येथे सुचविलेले आहे. कशानेही बरे न वाटणे, सामान्य चिकित्सेने उपशम न मिळणे ही अवस्था विवाणुजनित रोगामध्ये (Viral Infection) मध्ये आढळते. अशा रोगामध्ये रक्तमोक्षण केल्याने फायदा होईल असा विचार मनात आला. AIDS हा एक विवाणुजनित व्याधी. यामध्येही रक्तमोक्षण करून पाहावे, त्यातही जळवा लावून पहाव्यात असा विचार केला. जळवांनी शोषिलेले रक्त अगदी थोड्या वेळातच निर्जंतुक बनते असे अर्वाचीन वैद्यकशास्त्र म्हणते. It has got definite antibacterial effect. पण असाच Antiviral effect आहे का याविषयी मात्र अद्याप उलगाडा झालेला नाही.

परंतु जलौकवचरणानंतर काही थोड्या दिवसातच रोग्याचा CD4 count वाढतो असे काही रुग्णात आढळून येते.

याप्रकारे जलौकवचरणाचा उपयोग AIDS साठी होईल का याविषयी अधिक संशोधन होणे जरूरीचे आहे.

अर्वाचीन शास्त्रानुसार AIDS वर काहीच उपचार नाहीत. पण आयुर्वेदीय उपचारांनी रोग पूर्णतः बरा होत नसला तरी काही अंशी लाभ होतो हेही नसे थोडेक.

□□□

साम्य भेद - वितेचन

(१)

रक्ताश

१. सरक्त मलप्रवृत्ती असते.
२. रक्तप्रवृत्ती मलत्यागापूर्वी किंवा नंतर होते.
३. मलावष्टंभ वा ग्रथित मलप्रवृत्ती असते.
४. मलप्रवृत्तीचे वेळी गुदप्रदेशी पीडा हे लक्षण असते.
५. रसक्षयाची लक्षणे नसतात.
६. अर्शाचा इतिहास मिळतो.
७. परीक्षणात अर्श दिसतात.
८. चिरकारी व्याधि.

रक्तातिसार

- सरक्त मलप्रवृत्ती असते.
रक्तमिश्रित मलप्रवृत्ती असते.
द्रवमलप्रवृत्ती असते.
मलप्रवृत्तीचे वेळी पीडा असत नाही.
रसक्षयाची लक्षणे उत्पन्न होतात.
अर्शाचा इतिहास असत नाही.
अर्श असत नाही.
आशुकारी व्याधि.

(२)

रक्ताश

१. केवळ गुदमार्गांने रक्तस्त्राव होतो.
२. रक्तस्त्राव मलत्यागापूर्वी किंवा नंतर होतो.
३. मलप्रवृत्ती सशूल असते.
४. मलावष्टंभ वा ग्रथित मलप्रवृत्ती असते.
५. अग्निमांघ असते.
६. रक्ताचे प्रमाण कमी असते.
७. जीवरक्त शरीराबाहेर जाते. त्यामुळे कावळा, कुत्रा आदि प्राणी ते खातात.
८. रक्ताचे कपड्यावर पडलेले डाग जातात.
९. परीक्षणात अर्श आढळतात.

अधोग रक्तपित्त

- रक्तप्रवृत्ती गुद, मूत्र व योनिमार्ग सर्वांतून होते.
रक्तस्त्राव मलप्रवृत्ती शिवायही होऊ शकतो.
मलप्रवृत्तीचे वेळी पीडा असत नाही.
ही लक्षणे असत नाहीत.
अग्निमांघ नसते.
रक्ताचे प्रमाण अधिक असते.
दूषित रक्त शरीराबाहेर जाते.
त्यामुळे ते रक्त प्राणी खात नाहीत.
कपड्यावरील डाग जात नाहीत.
अर्श असत नाहीत.

(३)

अत्यार्तव

१. योनिमार्गांतून रक्तस्त्राव असतो.
२. रक्तस्त्राव केवळ योनिमार्गांतून असतो.
३. दूषित रक्त जाते.

अधोग रक्तपित्त

- योनिमार्गांतून रक्तस्त्राव असतो.
रक्तस्त्राव योनि, मूत्र व गुद या सर्व मार्गांतून होतो.
दूषित रक्त जाते.

(४)

शोकातिसार

१. सरक्त मलप्रवृत्ती असते.
२. रक्ताचे प्रमाण कमी असते.
३. शोक हा विशिष्ट हेतू मिळतो...
४. पित्तशामक व रक्तस्तंभक औषधांच्या जोडीला मानसोपचारांची आवश्यकता असते.

रक्तातिसार

- सरक्त मलप्रवृत्ती असते.
रक्ताचे प्रमाण अधिक असते.
पित्तवर्धक व रक्तदुष्टी करणारे सामान्य हेतू मिळतात.
केवळ पित्तशामक व रक्तस्तंभक औषधांनी बरा होतो.
मानसोपचार आवश्यक नसतात.

(५)

उन्माद

१. मानस व्याधि आहे.
२. संज्ञानाश नसतो.
३. बुद्धि विभ्रम असतो.
४. स्मृत्याल्पता नसते.
५. वेग नसतात.
६. मूर्च्छा, आक्षेपक आदि लक्षणे असत नाहीत.
७. रुग्णास पीडा असत नाही.

अपस्मार

- मानस व्याधि आहे.
संज्ञानाश असतो.
बुद्धि विभ्रम नसतो.
स्मृत्याल्पता असते.
वारंवार वेग येतात.
ही लक्षणे असतात.
वेगकाळी दातात जीभ अडकणे
इ. पीडादायक लक्षणे उत्पन्न होतात.

(६)

अपस्मार

१. मूर्च्छा असते.
२. अपस्माराचा इतिहास मिळतो.
३. तोंडातून फेस येणे, अंगविक्षेप या व अन्य प्रकारच्या बीभत्स चेष्टा असतात.
४. शरीर उष्ण असते.
५. वेग येणार असल्याची पूर्वरूपे रुग्णास जाणवतात.

मूर्च्छा

- मूर्च्छा असते.
इतिहास मिळत नाही.
बीभत्स चेष्टा असत नाहीत.
शरीरस्पर्श उष्ण असत नाही.
रुग्णास पूर्वरूपे जाणवत नाहीत.

(७)

अपस्मार

१. वेग तीव्र असतो.
२. ठराविक कालानंतर वेग येतात.
३. दिवसा वा रात्री झोपेतही वेग येऊ शकतात.
४. वेग एकांतातही येऊ शकतात.
५. वेग अचानक आल्याने रुग्णास पडल्याने आघातज व्रण होऊ शकतात.
६. दातखिळी बसून दातात जीभ सापडण्याची शक्यता असते.
७. वेगकाली अनैच्छिक मल-मूत्र यांचा त्याग होतो.

व्योषापस्मार

- तीव्र वेग कधीच असत नाही.
ठराविक काल असत नाही.
वेग झोपेत कधीच येत नाहीत.
अन्य व्यक्तींच्या उपस्थितीतच वेग येतात.
असे कधीच घडत नाही. रुग्णास कोणतीच इजा होत नाही.
दातात जीभ कधीच सापडत नाही.
असे कधीच घडत नाही.

अपस्मार

८. वेगकाळी कंडरा प्रतिक्षेप क्रिया (Reflexes) नष्ट होतात.
९. पुरुष व स्त्रिया दोहोत मिळतो.
१०. वेगाची परिणती निद्रेत होते.

अतत्वाभिनवेश

१. मानस व्याधि.
२. अतत्वाचा म्हणजेच ज्या गोष्टी अस्तित्वात नाहीत त्या आहेत असे रुग्णास भासमान होते व तो त्याप्रमाणे वर्तन करतो.

अंतर्वेगी ज्वर

१. अंतर्दाह अधिक असतो.
२. तृष्णा, प्रलाप, श्वास, भ्रम ही लक्षणे असतात.
३. वायु व मल यांचा विष्टंभ होतो.
४. कष्ट साध्यतेचे लक्षण.
५. व्याधि अधिक गंभीर असल्याचे लक्षण.

आध्मान

१. उदरप्रदेशी वातसंचय असतो.
२. संपूर्ण उदरात वात संचय असतो.
३. रुजापूर्वक उत्सेध व आटोप ही लक्षणे असतात.
४. वाताचा अवरोध कशानेही होतो.

अजीर्ण

१. अग्निमांद्य असते.
२. अत्यंत आशुकारी.
३. अध्यशन, विरुद्धाशन या कारणांनी उत्पन्न होते.
४. आम, विदग्ध, विष्टब्ध, रसशेषाजीर्ण व दिनपाकी असे प्रकार संभवतात.
५. केवळ जाठराग्निमांद्य असते.
६. सुखसाध्य.

व्योषापस्मार

नष्ट होत नाहीत.

स्त्रियांमध्ये अधिक प्रमाणात मिळतो. वेगानंतर रुग्ण लगेच सावध होतो.

(८)

गदोद्वेग

मानस व्याधि.

अतत्वाभिनवेशाप्रमाणेच नसलेल्या गोष्टी भासमान होतात. परंतु यात फक्त एखादा नसलेला रोग आपणास आहे, असे रुग्णास वाटत राहते. म्हणजेच अतत्वाभिनवेश फक्त रोगापुरताच असतो.

(९)

ज्वर पच्यमानावस्था

ज्वरवेग अधिक असतो.

ही सर्व लक्षणे असतात.

दोषोत्क्लेश असून मलप्रवृत्ति प्राकृत वा द्रवमल अशी येते. साध्यत्वाचे लक्षण.

व्याधि बरा होत असल्याचे लक्षण.

(१०)

प्रत्याध्मान

उदरप्रदेशी वातसंचय असतो.

वातसंचय केवळ आमाशयप्रदेशी असतो.

ही सर्व लक्षणे केवळ आमाशय प्रदेशी मिळतात.

वाताचा अवरोध कफाने होतो.

(११)

अग्निमांद्य

अग्निमांद्य असते.

चिरकारी.

याच कारणांनी उत्पन्न होते.

असे प्रकार असत नाहीत.

जाठराग्निमांद्य, धात्वग्निमांद्य असे प्रकार संभवतात.

कष्टसाध्य.

(१२)

रुद्धपथ कामला

१. यकृतातून पित्ताची उत्पत्ति प्राकृत प्रमाणात होते.
२. पित्तवाहक नलिकेत अवरोध असतो.
३. पित्ताचे विमार्गगमन शाखेमध्ये होते, पण पित्त कोष्ठात येत नाही. म्हणूनच यास शाखाश्रित कामला असे म्हणतात.
४. नख, नेत्र, त्वक् पीतता असते.
५. मूत्र पीतता असते.
६. मल-तिलपिष्टनिभ, श्वेत.
७. अवरोध दूर करण्यासाठी उष्ण, तीक्ष्ण उपचार आवश्यक.
८. अवरोध दूर झाल्यावर पित्तशामक चिकित्सा करावी.
९. कष्टसाध्य.

बहुपित्ता कामला

- पित्ताची उत्पत्ति अधिक प्रमाणात होत असते. असा अवरोध असत नाही. पित्त शाखा व कोष्ठ दोन्ही मध्ये वाढते. म्हणूनच या प्रकारास कोष्ठशाखाश्रित कामला म्हणतात. नख, नेत्र, त्वक् पीतता असते. मूत्र पीतता असते. मल पीतता असते. मधुर, शीत अशा पित्तघ्न उपचारांची आवश्यकता असते. प्रथमपासूनच पित्तशामक उपचार करावे लागतात. सुखसाध्य.

(१३)

जलोदर

१. उदराचा एक प्रकार
२. उदराच्या अभ्यंतर त्वचेमध्ये जलसंचिती असते.
३. अत्यंत आशुकारी,
४. अजातोदकावस्था, पिच्छावस्था यांची लक्षणे उत्पन्न न होताच एकदम उदकनिर्मितीची लक्षणे आढळतात.
५. स्नेहपान वा पंचकर्मोपचार यानंतर लगेच शीत जलाचे सेवन करणे हा विशिष्ट हेतू घडून संप्राप्ति घडून येते.
६. असाध्य.

उदर जातोदकावस्था

- उदरातील एक अवस्था. अशीच जलसंचिती यातही असते. चिरकारी वा क्वचित् आशुकारी. अजातोदकावस्था, पिच्छावस्था यांची लक्षणे प्रथमतः उत्पन्न होऊन कालांतराने उदकनिर्मितीची लक्षणे मिळतात. हा विशिष्ट हेतू असत नाही. अग्निमांद्र व उदराचे अन्य सामान्य हेतू संप्राप्तीस कारणीभूत ठरतात. कष्टसाध्य.

(१४)

रक्तगत वात

१. केवळ वातकर कारणांनी वात प्रकोप होतो. प्रकुपित वायु प्राकृत रक्ताशी मिसळून व्याधि उत्पन्न करतो.
२. रक्तवाही सिरा हे प्रमुख अधिष्ठान असते.
३. आशुकारी व्याधि.
४. ज्वर नसतो.

वातरक्त

- वात व रक्त दोघांचीही स्वकारणाने दुष्टी होते आणि संप्राप्ति घडून येते. पर्वसंधी हे प्रमुख अधिष्ठान असते. चिरकारी व्याधि. ज्वर असतो.

(१५)

विश्वाचि

अवबाहुक

१. वातव्याधि.
२. अंसप्रदेशापासून हस्तांगुली पर्यंत मागच्या बाजूने संचारी वेदना असते.
३. अंसप्रदेशी स्नायुशोष नसतो.

- वातव्याधि.
अशीच लक्षणे यातही मिळतात.
अंसप्रदेशी स्नायुशोष असतो.

(१६)

खंज

पांगुल्य

१. वातव्याधि.
२. एकाच पायात विकृति.
३. रुग्ण लंगडत चालू शकतो.

- वातव्याधि.
दोन्ही पायांत विकृति
रुग्णास बिलकुल चालता येत नाही.

(१७)

कर्ण नाद

कर्णक्ष्वेद

१. कानांत आवाज येतो.
२. भेरी, मृदंग, शंखध्वनि किंवा अन्य अशाप्रकारचा कोणतातरी छोटा वा मोठा आवाज जाणवतो.
३. केवळ वातप्रकोपजन्य व्याधि.
४. बाह्य किंवा मध्य कर्णाचे विकृतीमुळे उत्पन्न होतो.
५. वातशामक उपचार करावे लागतात.

- कानांत आवाज येतो.
यात केवळ वेणूनादाप्रमाणे किंवा शीळ घातल्याप्रमाणे आवाज जाणवतो.
वाताच्या जोडीला पित्त, कफ वा रक्त यांचा अनुबंध असतो.
अंतःकर्णाच्या विकृतीतून उत्पन्न होतो.
वातशामक उपचारांचे जोडीला पित्त, कफ व रक्त यांचीही चिकित्सा करणे आवश्यक ठरते.

(१८)

मूक

मिन्मिन

गद्गद

१. वागेंद्रियाची पूर्ण हानी.
२. बोलता येत नाही.

- वागेंद्रियाची विकृती.
सानुनासिक शब्दोच्चार
(नाकातून बोलणे)

- वागेंद्रियाची विकृती.
बोलणे अडखळत असते (बोलताना मथले काही शब्द गाळले जातात.)

(१९)

अपतंत्रक

अपतानक

१. आक्षेपक या वातव्याधीचा एक प्रकार.
२. आक्षेपक, मूर्च्छा, सकष्ट श्वास ही लक्षणे आढळतात.
३. डोळे काही वेळा पूर्ण उघडे तर काही वेळा अर्धवट उघडे असतात.
४. रुपग्रहण असमर्थता असते.
५. वेगकालीन अवस्थेत शरीरास धनुष्याकृति प्राप्त होते.
६. --

- आक्षेपक या वातव्याधीचा एक प्रकार.
ही सर्व लक्षणे आढळतात.
डोळे पूर्ण मिटलेले असतात.
रुपग्रहण असमर्थता असते.
वेगावस्थेत शरीरास धनुष्याकृति असते.
वा दंडाप्रमाणे काष्ठवत् स्तब्धता असते.
पुनः पुन्हा वेग येतात.

(२०)

अर्दित

१. वातव्याधि
२. मुखविकृती हे प्रधान लक्षण असते.
३. हस्तपाद क्रियाहानी असते वा नसते.
४. स्नायु, सिरा, कंडरा याबरोबर रक्ताची दुष्टी असते.

पक्षाघात

- वातव्याधि
मुखविकृती असते वा नसते.
हस्तपाद क्रियाहानी असते.
रक्ताची दुष्टी असते वा नसते.

(२१)

तूनी

१. अधोदर शूल असतो.
२. मलाशय वा मूत्राशयापासून वेदना प्रारंभ होऊन गुद वा उपस्थापर्यंत भेदवत् संचारी वेदना असते.

प्रतितूनी

- अधोदर शूल असतो.
गुद वा उपस्थापासून वेदना प्रारंभ होऊन पक्वाशय वा मूत्राशयापर्यंत भेदवत् संचारी वेदना असते.

(२२)

मसूरिका

१. ज्वर, शिरःशूल ही लक्षणे तीव्र स्वरूपाची असतात.
२. ज्वरानंतर तिसऱ्या दिवशी पिडकोद्गम होतो.
३. एकाच दिवसात सर्व शरीरावर पिडका येतात.
४. पिडकांची सुरुवात मस्तक, शंखप्रदेश व संपूर्ण मुख येथून होते व नंतर सर्व शरीरावर पसरतात.
५. मुखप्रदेशी पिडका अधिक प्रमाणात असतात.
६. ज्वरानंतर ५ व्या दिवशी पाक होतो ज्वर कमी होतो. पिडका सपूय झाल्यास पुन्हा ज्वरवेग येतो.
७. पिडका किंवा विस्फोट गंभीर असतात.
८. शुष्क झाल्यावर त्वचेवर डाग पडतात. व्रणचिन्ह राहते.
९. कष्टसाध्य.

शीतला

- या लक्षणांची तीव्रता कमी असते.
ज्वराच्या पहिल्याच दिवसापासून पिडकोद्गम होतो.
नवनवीन पिडका अनेक दिवस येत राहतात.
सर्वप्रथम पाठ, पोट व छाती यावर पिडकांचा उद्भव होतो व कालान्तराने मुख, हस्त, पाद या ठिकाणी पिडका येतात.
पृष्ठ, उदर व उरःप्रदेशी पिडका अधिक प्रमाणात असतात.
ज्वर नित्य असतो. उत्पत्तिक्रमाने पाक अनेक दिवस होत राहतो.
गंभीर धातूची विकृती होत नाही.
त्वचेवर डाग रहात नाही.
सुखसाध्य.

(२३)

कुष्ठ

१. संक्रामक व्याधि.
२. त्रिदोषज.
३. वेदना, कंडू, स्नाव, पिडिका ही लक्षणे असतात.
४. शरीर धातूची विकृति वा नाश होतो.
५. कुष्ठ सप्तधातुगत असते.
६. महाकुष्ठ, क्षुद्रकुष्ठ असे प्रकार संभवतात.

श्वित्र वा किलास

- संक्रामकता नाही.
एकदोषज असू शकतो.
ही लक्षणे असत नाहीत. फक्त वैवर्ण्य असते.
शरीरधातू विकृति वा नाश असत नाही.
केवळ त्वचा, रक्त यांची दुष्टी असते.
असे प्रकार नाहीत.

(२४)

कुष्ठ

१. त्रिदोष, रक्त, लसिका, त्वक्, मांस असा दोषदूष्य संग्रह असतो.
२. चिरकारीत्व.
३. स्थिर असते किंवा हळूहळू पसरते.
४. क्षुद्रकुष्ठ, महाकुष्ठ असे प्रकार संभवतात.
५. धातुगतावस्था असते.
६. गुरूची अवज्ञा, पापकर्म यांसारखे विशिष्ट हेतू सांगितले जातात.

विसर्प

- असाच दोष दूष्य संग्रह यातही असतो.
- आशुकारीत्व.
- चटकन पसरणे हेच महत्त्वाचे लक्षण. दोषानुरूप एकदोषज, द्विदोषज, सान्निपातिक असे प्रकार संभवतात. धातुगतावस्था आढळत नाही. असे हेतू सांगितले जात नाहीत.

(२५)

शीतपित्त	उर्द	कोठ	उत्कोठ
१. त्वचेवर गांधी उठतात.	गांधी उठतात.	गांधी उठतात.	गांधी उठतात.
२. कंडू, दाह ही लक्षणे असतात.	हीच लक्षणे असतात.	हीच लक्षणे असतात.	हीच लक्षणे असतात.
३. वाताधिक्य.	कफाधिक्य.	--	--
४. दाह अधिक	कंडू अधिक	--	--
५. विशिष्ट हेतू नाहीत.	विशिष्ट हेतू नाहीत.	वमनाचा अयोग वा मिथ्यायोग हा विशिष्ट हेतू असतो. लक्षणे अल्पकाळ असतात.	वमनाचा अयोग वा मिथ्यायोग हा विशिष्ट हेतू असतो. लक्षणे वारंवार उद्भवतात.
६.	--		

(२६)

गंडमाला

१. मन्या, कक्षा, गल व वंक्षण प्रदेशी ग्रंथींच्या माला उत्पन्न होतात.
२. गंडमालेमध्ये भेदन व स्राव आदि लक्षणे असत नाहीत.
३. ...

अपची

- गंडमालेप्रमाणेच ग्रंथींची माला उत्पन्न होते.
- ग्रंथी फुटतात, स्राव येतो, ग्रंथी नष्ट होतात व पुन्हा नवीन ग्रंथींची उत्पत्ती होते. आपची ही गंडमालेचीच पुढची अवस्था असे एक मत आहे.

(२७)

क्लैब्य

१. केवळ पुरुष रुग्णामध्ये संभवते.
२. मैथुन असमर्पता असते.
३. अपत्य संभव असू शकतो.

वंध्यत्व

- स्त्री व पुरुष दोहोंतही संभवते. मैथुन समर्थता असते वा नसते. अपत्य संभव नाही.

(२८)

दुष्ट प्रतिश्याय

१. नासारोग.
२. जीर्णत्व असते.
३. वारंवार नासास्त्राव व नासाशुष्कता उत्पन्न होते.
४. गंधज्ञान नष्ट होते
५. अनेकवेळा पीनसाला पर्यायी शब्द म्हणून वापरतात.
६. नासा दुर्गंधितता कमी असते.

पीनस

- नासारोग.
जीर्णत्व असते.
अशीच लक्षणे असतात.
गंधज्ञान नष्ट होते.
अनेकवेळा दुष्टप्रतिश्यायाला पर्यायी शब्द म्हणून वापरतात.
पूतिनासा हेच प्रधान लक्षण असते. नासादुर्गंधामुळे रुग्णास जनसामान्यांत मिसळणे कठीण होते.

(२९)

क्षतज कास

१. सुरवातीस शुष्क कास असतो.
नंतर रक्तप्लीवन होऊ लागते.
२. रक्तप्लीवन कमी असते.
३. कास अधिक असतो.
४. असे हेतू मिळत नाहीत.

उरःक्षत

- प्रथमतः रक्तप्लीवन होते व त्यानंतर कास हे लक्षण उद्भवते.
रक्तप्लीवन अधिक असते.
कासाचे प्रमाण कमी असते.
आघातादि हेतू मिळतात.

(३०)

शोष

१. सप्तधातुक्षय असतो.
२. मांस व मेद धातु अधिक प्रमाणात क्षीण होतात.
३. केवळ शोष हे लक्षण असते.
ज्वरादि अन्य लक्षणे असत नाहीत.
४. जराशोष, व्यायामशोष, उपवासशोष असे प्रकार संभवतात.

राजयक्ष्मा

- सप्तधातुक्षय असतो.
सर्वच धातुंचा क्षय होत असतो.
शोषाच्या जोडीला त्रिरूप, षड्रूप, एकादश-रूप राजयक्ष्माची लक्षणे आढळतात.
अनुलोम व प्रतिलोम असे प्रकार संभवतात.

(३१)

मद

१. बुद्धिनाश होतो.
मनोविभ्रम असतो.
२. भ्रम हे लक्षण असते.
रुग्ण बेहोष असत नाही.
३. --
४. चिकित्सेशिवायही बरा होऊ शकतो.
५. सुखसाध्य.

मूर्च्छा

- बुद्धि, इंद्रिय व मन या तिघांचाही उपघात होतो.
रुग्ण बेशुद्ध असतो.
मदाची पुढील अवस्था.
चिकित्सेशिवायही बरा होऊ शकतो.
कष्टसाध्य.

संन्यास

- बुद्धि, इंद्रिय व मन या तिघांचाही उपघात होतो.
रुग्ण बेशुद्ध असतो.
मूर्च्छेची पुढील अवस्था
चिकित्सेशिवाय कधीच बरा होत नाही.
असाध्य.

(३२)

अरुचि

१. अन्नवह व रसवह स्रोतोदुष्टीचे लक्षण
२. कोणत्याच रसाचे सम्यक्ज्ञान रसनैन्द्रियाद्वारे होत नाही.

आस्यवैरस्य

अन्नवह व रसवह स्रोतोदुष्टीचे लक्षण त्या रसाचा पदार्थ तोंडात न घेताही तोंडाला विशिष्ट चव जाणवते. उदा. तिक्तास्यता, कटुकास्यता, मधुरास्यता इत्यादि.

(३३)

मूत्राश्मरी

१. नाभी, सेवनी, बस्ति, उपस्थ या ठिकाणी तीव्र वेदना असते.
२. मूत्रकृच्छ्रता असते.
३. अश्मरीचा आकार मोठा असतो.
४. --

मूत्रशर्करा

अशीच वेदना असते.

मूत्रकृच्छ्रता अत्यधिक प्रमाणात असते. आकार अगदी लहान असतो.

अश्मरी याच पित्ताने परिपाचित व वायूने शुष्क झाल्यावर त्यांचे भेदन होऊन मूत्रशर्करा उत्पन्न होते.

(३४)

फिरंग

१. मैथुनजन्य विकार.
२. शुक्रवह स्रोतसाची दुष्टी असते.
३. संभोगानंतर ३ आठवड्यांनी उपस्थभागी व्रणोत्पत्ति होते.
४. सामान्यतः एकच व्रण असतो.
५. व्रण कठीण स्पर्श असतो.
६. तसिका सदृश स्त्राव वहातो.
७. दाह नसतो.
८. वेदना असत नाहीत.
९. वाम व दक्षिण अशा दोन्ही बाजूंच्या वंक्षणा ग्रंथी वाढतात. त्याठिकाणी शोथ, पाक आदि लक्षणे आढळतात.
१०. उपेक्षा केल्यास स्थानिक लक्षणे शांत होतात परंतु कालांतराने सार्वदेहिक लक्षणे व्यक्त होतात.

उपदंश

मैथुनजन्य विकार शुक्रवह स्रोतसाची दुष्टी असते. संभोगानंतर तिसऱ्या किंवा चवथ्या दिवशी उपस्थभागी व्रणोत्पत्ति होते. अनेक व्रण असतात. व्रण मृदू असतो. रक्त व पूययुक्त स्त्राव असतो. दाह असतो. अत्यधिक पीडा असते एकाच बाजूच्या वंक्षणा ग्रंथींची सामान्यतः वृद्धि होते. त्याठिकाणी शोथ, पाक, वेदना ही लक्षणे असतात. उपेक्षा केल्यास स्थानिक लक्षणे वाढून अवयवांची विकृति अधिक होते. सार्वदेहिक लक्षणे आढळत नाहीत.

(३५)

मूत्रकृच्छ्र

१. मूत्रकृच्छ्रता असते म्हणजेच मूत्रप्रवृत्तीचे वेळी पीडा अत्यधिक प्रमाणात असते.
२. विबंध कमी असतो.
३. मूत्राची उत्पत्ति योग्य प्रकारे होते.

मूत्राघात

वेदना कमी असतात वा नसतात.

विबंध हेच प्रमुख लक्षण असते.

मूत्राची उत्पत्ति योग्य प्रकारे असते किंवा नसते.

(३६)

रसायन

१. उर्जस्कर चिकित्सेचा एक प्रकार
२. स्त्री व पुरुष दोघांनाही चिकित्सा देता येते.
३. जरानाश व व्याधिनाशनासाठी उपयुक्त
४. रसादि सर्व धातूवर कार्यकारी.

वाजीकरण

- उर्जस्कर चिकित्सेचा एक प्रकार
फक्त पुरुषांमध्ये ही चिकित्सा करता येते.
संभोगशक्ती वाढविण्यासाठी.
फक्त शुक्रधातूवर कार्यकारी.

(३७)

कुटीप्रावेशिक रसायन

१. विशिष्ट कुटीची आवश्यकता.
२. रुग्णास या कुटीत राहूनच एकांतात औषध सेवनाची जरूरी असते.
३. पथ्य, एकांत व अधिक काळ यामुळे कठीण उपचार पद्धति.
४. चिकित्सेत थोडाही त्रिभम झाल्यास अत्यंत त्रासदायक उपद्रव होऊ शकतात.
५. रसायनाचे मिळणारे फायदे उत्कृष्ट असतात.
६. केवळ जरानाशनासाठी उपयुक्त.

वातातपिक रसायन

- अशा कुटीची जरूरी असत नाही.
रुग्ण आपली नेहमीची कामे करीत राहूनही चिकित्सा घेऊ शकतो.
सुखोपचार पद्धति.
विभ्रम झाल्यास फारसे विघडत नाही.
तुलनेने कमी फायदा होतो.
जरानाशन व रोगनाशन दोन्हीसाठी उपयुक्त ठरते.

(३८)

कामला

१. नख, नेत्र, त्वक्, मूत्रपीतता असते.
२. रुद्धपथ व बहुपित्ता असे २ प्रकार संभवतात.
३. रुद्धपथात कफाधिक्य तर बहुपित्तात पित्ताधिक्य असते.

कुम्भकामला

- नख, नेत्र, त्वक्, मूत्रपीतता असते.
बहुपित्ताकामलेचीच पुढील अवस्था आहे.
पित्ताधिक्य.

हलीमक

- नख, नेत्र, त्वक्, मूत्रपीतता असते.
त्वचा पीत, नील वा हरितवर्णाची असते.

वायु व पित्त यांचे आधिक्य असते.

(३९)

सामवायु

१. वायु व आम यांची दुष्टी
२. आम वायु जेथे जेथे जातो तेथे तेथे वेदना, पीडा, उष्णस्पर्श, स्पर्शासहत्व उत्पन्न होते. म्हणजेच संचारी वेदना असते.
३. विशिष्ट स्थान संश्रय नाही.
४. केवळ दोष दुष्टी.

आमवात

- वायु व आम यांची दुष्टी.
आमवातातही असेच घडते.
कफस्थान व विशेषतः संधि अधिष्ठान असते.
एक स्वतंत्र व्याधि.

□□□

व्यावच्छेदक निदान

संधीशूल व संधीशोथ व्यवच्छेदक निदान

	संधीगत वात	आमवात	वातरक्त	क्रोष्टुक शीर्ष	अभ्यंतर फिरंगा	वातकटक
१. संधीशूल	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो
२. संधीशोथ	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो
३. क्रियात्पता, सशूलक्रिया, क्रियाहानी	असतात	असतात	असतात	असतात	असतात	असतात
४. सुरुवात कोणत्या संधीपासून	मोठ्या	मोठ्या	पर्वसंधी	केवळ जानुप्रदेश	मोठ्या	केवळ गुल्फसंधी
५. सुरुवात ज्वराने	होते/होत नाही	होते	होते	होते	होते/नाही	ज्वर नसतो
६. स्पर्शासहत्व	असतो/नाही	तीव्र	असते	असते	असते/नसते	असते
७. उष्णस्पर्श	असतो/नाही	असतो	असतो	असतो	असतो/नाही	नसतो
८. संचारी वेदना	नसते	असते	नसते	-	नसते	-
९. दोष व द्रव्य	फक्त वात	वात + आम	वात + रक्त	वात + रक्त	वात + रक्त	फक्त वात
१०. इतर लक्षणं	संधी प्रदेशी आटोप	वृश्चिक दंशवत् वेदना, बहुप्लूता, आमजनित लक्षणं.	पर्व प्रदेशी पिडकांची उत्पत्ति	जानुप्रदेशी जलप्रचिती +	फिरंगाचा इतिहास, रात्री वेदना अधिक निद्रा विपर्यय	विषमपदन्यासाचा इतिहास
११. उपद्रव	-	हृदयह, हृद्वनि विकृति	-	-	गर्भपात, गर्भस्त्राव	-
१२. साध्यासाध्यत्व	कष्टसाध्य	कष्टसाध्य	कष्टसाध्य	कष्टसाध्य	कष्टसाध्य	सुखसाध्य
१३. स्नेहाने उपशाम/अनुपशाम	उपशाम मिळतो/नाही	अनुपशाय	-	अनुपशाय	उपशाय मिळतो/नाही	उपशाय
१४. स्वेदन	स्नेह वा रूक्ष स्वेद	रूक्षस्वेद	स्वेदाने अनुपशाय	स्वेदाने अनुपशाय	स्नेह वा रूक्ष स्वेद	स्नेहस्वेद

रक्तक्षीवन व्यवच्छेदक निदान

	राजयक्ष्मा	उरक्षत	क्षतक्षीण	क्षतज कास	क्षयज कास	रक्तपित्त	आमाशयगत व्रण	दंत-गल विकार
१. रक्तक्षीवन	असते	असते	असते	असते	असते	असते	असते	असते
२. आशुकारी/चिरकारी	चिरकारी	आशुकारी	आशुकारी	आशुकारी	चिरकारी	आशुकारी	आशुकारी वा चिरकारी	आशुकारी
३. स्वरूप	चारंवार, मधूनमधून कफाबरोबर रक्तवर्णाचे	अचानक, आघात वा अतिश्रमाचा इतिहास, प्रमाण अधिक	अचानक, प्रमाण अधिक	कासाबरोबर, चारंवार, दुर्गंधयुक्त	कासाबरोबर, चारंवार	रक्ताचे प्रमाण अधिक, नासामुख, कर्णादि सर्व ऊर्ध्व स्रोतसांतून रक्तस्राव	प्रमाण अल्प किंवा अधिक, कृप्यावर्ण	अल्पप्रमाण चारंवार
४. अन्य लक्षणे	ज्वर, दौर्बल्य, असंपार्वताप, हस्तपाददाह, उरःशूल	दौर्बल्य, कास, उरःशूल	दौर्बल्य, कास, उरःशूल	ज्वर, कास, दुर्गंधितता	कास	-	उदरशूल, छर्दि, स्पर्शासहत्व	दंत-गल विकृति, पाक, व्रण इ.

कास व्यवच्छेदक निदान

	कास	तमक श्वास	ह्रद्रोग	राजयक्ष्मा	उरक्षत	गलशुंडी वृद्धी	पारश्वशूल	स्वरभेद	वार्षिक्य (जगकास)
१. आशुकारी/चिरकारी	आशुकारी	चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	आशुकारी	आशुकारी	आशुकारी	आशुकारी	चिरकारी
२. कास	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो
३. शुष्क वा सकफ	शुष्क वा सकफ कास	कफठीवन अधिक कफ लवकर पडत नाही	कफठीवन अधिक	कफठीवन अधिक क्वचित सरक्त	सरक्ताठीवन	शुष्ककास प्रसक्तवर्गी	शुष्ककास	शुष्ककास	शुष्ककास
४. शुष्कपूर्ण गलाव्यता	असते	असत नाही	असत नाही	असत नाही	असत नाही	असत नाही	असत नाही	असत नाही	असत नाही
५. कंठे कंडू	असते	नाही	नाही	नाही	नाही	असते	नाही	असते	असत नाही
६. अन्य लक्षणे	-	श्वास, वसत्यावर बरे वाटते. उष्णोपचाराने उपशाम	हृदयाचा आकार वाढतो, हृत्स्पंदन, आयासेन श्वास.	असंपार्वर्णाभिताप, ज्वर, पारश्वशूल, हस्तपाददाह	उरःशूल, रक्ताठीवन	गलशुंडी वृद्धी कास प्रातःकाली व रात्री अधिक	पारश्वशूल, स्पर्शासहत्व, ज्वर	स्वरभेद	जराशाप, दौर्बल्य

ज्वर व्यवच्छेदक निदान

ज्वर	प्रतिशयाय	राज्यक्षमा	विद्रधि	ब्रणशोथ	आमवात	हृद्रोग	कृमि
१. ज्वर	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो
२. आशुकारी/चिरकारी	आशुकारी	चिरकारी	आशुकारी	आशुकारी	आशुकारी	चिरकारी	निरकारी
३. स्वरूप	प्रकारानुरूप	मंदवेगी	तौक्ष्णवेगी	तौक्ष्णवेगी	तौक्ष्णवेगी	मंदवेगी	मंदवेगी
४. अग्निमांघ	असते	नसते	नसते	नसते	असते	नसते	असते/नसते
५. स्वेदप्रवृत्ति	स्वेदावरोध	प्राकृत	प्राकृत	प्राकृत	प्राकृत	प्राकृत	प्राकृत
६. अंगमर्द	असतो	असतो	विद्रधि प्रदेशी शूल असतो	ब्रणशोथ प्रदेशी शूल	संधिशूल	नसतो	उदरशूल असतो
७. वैचित्य, अरति, ग्लानि	असते	असते	नसते	नसते	नसते	नसते	नसते
८. अन्य लक्षण	-	नासास्त्राव वा नासावरोध, शिरःशूल, नेत्र स्त्राव, नेत्रकंडू, क्षवथु	विद्रधि प्रदेशी अंसपात्रव ताप, उरःशूल, कास, हस्तपाददाह	ब्रणशोथ प्रदेशी स्मशोसहत्व, उष्णस्पर्श, आरक्तवर्णता	संधिशूल वृद्धिकदंशवत वेदना, शूल संचारी, आमनाची अन्य लक्षणे	हृत्शूल, हृद् विकृति, हृद्देवता, आयासेन स्वास	कृमिपतनाचा इतिहास, छर्दि, द्रवमलप्रवृत्ति, उदरशूल, वैकर्ण्य, नासाकंडू, गुदकंडू

छर्दि व्यवच्छेदक निदान

छर्दि	अजीर्ण	कृमि	दंतोदपव	विषवाधा	अम्लपित्त	उदावर्त	विस्फुटिका
१. छर्दि	असते	असते	असते	असते	असते	असते	असते
२. आशुकारी/चिरकारी	आशुकारी	चिरकारी	आशुकारी	आशुकारी	चिरकारी	चिरकारी	आशुकारी
३. छर्दि स्वरूप	-	दुर्गंधीयुक्त	वारंवार, थोडी	सफेद, सरक्त	अम्ल रसात्मक	-	अतिप्रमाणान्न, द्रवमात्र
४. अन्य लक्षण	-	अग्निमांघ, उदरशूल, आध्मान	केवळ लहान	विषवाधेचा इतिहास, प्रस, उपशाम, अस्वांदगार, उरोगविदाह	छर्दि, छर्दि नंतर उपशाम, अस्वांदगार, उरोगविदाह	वेगविधारणाचा इतिहास, शिरःशूल	द्रवमलप्रवृत्ति, रक्तदायाची लक्षण, मवांगान्न मुईने टांचल्या-प्रमाणे वेदना, ज्वर

द्रवमल प्रवृत्ति व्यवच्छेदक निदान

	अतिसार	प्रवाहिका	ग्रहणी	विमूचिका	कृमि	अजीर्ण	अधोग अल्पपित्त
१. मलप्रवृत्तौचे स्वरूप	द्रवमलप्रवृत्ति	द्रवमलप्रवृत्ति	द्रवमलप्रवृत्ति	द्रवमलप्रवृत्ति	द्रवमलप्रवृत्ति	द्रवमलप्रवृत्ति	द्रवमलप्रवृत्ति
२. आशुकारो/चिरकारी	आशुकारी	आशुकारी	चिरकारी	आशुकारी	चिरकारी	आशुकारी	चिरकारी
३. मलाचे स्वरूप	द्रवमात्र निस्सरण	कफमात्र निस्सरण	मुहुर्बद्ध, मुहुर्द्वं	द्रवमात्र निस्सरण	द्रवमलप्रवृत्ति	द्रवमलप्रवृत्ति	शिशिलमलप्रवृत्ति
४. मलाचे वेग	अधिक	अधिक	कमी	अधिक	-	-	कमी
५. मलाची मात्रा	अधिक	कमी	अधिक	अधिक	-	-	-
६. मलप्रवृत्तौच्या वेळी उत्पन्न होणारी लक्षणे	अतिसरण हेच प्रमुख लक्षण	प्रवाहण व कृतेऽपि अकृत संश्रता	साम वा पक्व, दुर्गंधित वा पक्व, द्रव वा बद्ध मलप्रवृत्ति	मलप्रवृत्तौच्या जोडीला छर्द हे लक्षण असते.	मलातून कृमिपतन	साम मलाचे निःसरण	-
७. रससन्धौ लक्षणे	असतात	आढळतात	नसते	नसतात	असतात	-	नसतात
८. गुद या इंद्रियाचा नारा व त्यामुळे नकळत मलप्रवृत्ति	असते	नसते	नसते	असते	-	नसते	नसते
९. अन्य लक्षणे	दौर्बल्य, रसक्षय	दौर्बल्य, पिंडिकोद्दण	मुखपाक, भारक्षय, नाभीप्रदेशी शूल व स्पर्शासहत्व	दौर्बल्य, रसक्षय व मृत्यु	कृमिपतन व कृमिची अन्य लक्षणे	अध्ययनादि अजीर्ण हेतूंचा इतिहास	हस्तपाददाह, अम्लोदगार, मलप्रवृत्ति नंतर बरे वाटते.

उदरशूल व्यवच्छेदक निदान

	शूल	परिणाम शूल	अजीर्ण	अल्पपित्त	कृमि	अग्निमांघ्र	ग्रहणी	उदावर्त	गुल्म	विद्रधि
१. उदरशूल	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो
२. आशुकारो/चिरकारी	आशुकारी	चिरकारी	आशुकारी	चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	नाभीप्रदेशी	आशुकारी	चिरकारी	आशुकारी
३. स्थान	सर्वत्र	आमाशय प्रदेशी	सर्वत्र	आमाशय प्रदेशी	सर्वत्र	सर्वत्र	नाभीप्रदेशी	सर्वत्र	पार्श्व व वस्तिप्रदेशी	विद्रधि प्रदेशी
४. स्वरूप	सतत	परिणमन काली	सतत	सतत	मधून मधून	सतत	सतत	सतत	सतत	सतत तोदवत्
५. अन्य लक्षणे	संचारी वेदना	छर्द, आहार सेवनाने उपशाम	अध्ययन वा चिरुद्धाराणांचा इतिहास, आध्यान, छर्द, सामजिहवा	अम्लोदगार, उरोविदाह, हस्तपाददाह, छर्द, छर्द नंतर उपशाम	कृमिपतनाचा इतिहास, छर्द, द्रवमल प्रवृत्ति वेवर्ण, नासाकंडू, गुदकंडू	आध्यान सामजिहवा	मलप्रवृत्तौ कधी द्रव तसे कधी बांधून, दौर्बल्य, भारक्षय, नाभीप्रदेशी स्पर्शासहत्व, मुखपाक	सतत	गुल्मप्रदेशी शूल, स्पर्शासहत्व	विद्रधिनांगी स्पर्शासहत्व, पाक, ज्वर, आरक्तवर्णता

उरःशूल व्यवच्छेदक निदान

	ह्रोग	राजयक्षा	जलपादर्व	वातज कास	वातकफ ज्वर/श्वसनक ज्वर
१. उरःशूल	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो
२. शूलाचे स्वरूप	ह्रस्वदेशापसून वाम अंस तथा बाहूमाध्ये संचारी वेदना	उरप्रदेशी उराविक ठिकाणी वेदना, संचारित्व नसते	सुई टोचल्याप्रमाणे वेदना	कास वेगाच्या वेळी पशुकांच्या ठिकाणी वेदना, विशेषतः अधोभागी अधिक	वाम वा दक्षिण बाजूस उराविक ठिकाणी शूल
३. स्पर्शासहत्व	नसते	नसते	तीव्रस्पर्शासहत्व	नसते	तीव्रस्पर्शासहत्व
४. आशुकारो/चिरकारी	अत्यंत आशुकारीत्व	चिरकारी	आशुकारी	चिरकारी	आशुकारी
५. ज्वर	नसतो	असतो	असतो	नसतो	असतो
६. स्नेहस्वेदनाने उपशय/अनुपशय	-	-	उपशय	-	उपशय
७. कास	नसतो	असतो	असतो	असतो	असतो
८. अन्य लक्षणे	स्वेदातिपवृत्ति, मनोदैन्य, अरति	श्वास, क्वचित् स्वतळीवन, अंसपारवर्षाभिनाप	आकोटनाने मंदबन्धि, ध्वनि वहन कमी होते, जलभ्रजितो	शूकपूर्ण गलास्तात (उरःपरीक्षण प्रकृत)	उरःप्रदेशी आकोटनाने मंदबन्धि, ध्वनिवहन +, श्वास, अरति

शिरःशूल व्यवच्छेदक निदान

	प्रतिशय	पीनस	अर्धावभेदक	शंखक	सूर्यावर्तक	उदावर्त	आलोपित
१. शिरःशूल	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो
२. आशुकारी/चिरकारी	आशुकारी	चिरकारी	आशुकारी	चिरकारी	आशुकारी	चिरकारी	चिरकारी
३. शूलाचे स्थान	श्रू तथा शंख प्रदेशी शूल + उभय बाजूस	श्रू तथा शंख प्रदेशी शूल + उभयबाजूस	श्रू प्रदेशी वाम वा दक्षिणप्रदेशी एकाच बाजूस	शंख प्रदेशाभासून सर्वत्र संचारी वेदना	श्रू तथा शंखप्रदेशी	सर्वत्र	सर्व शिरःप्रदेशी, कपाल-भागी अधिक वेदना,
४. शूल वैशिष्ट्य	हालचालीने व खाली वाकल्याने शूल वाढतो	हालचालीने व खाली वाकल्याने शूल वाढतो	अर्ध्याच भागात तीव्र शूल	संचारी वेदना, वेग येतात. वेग मध्यकालात पूर्ण शांतीकाल असतो	सूर्योदयास सुरुवात. दुपारपर्यंत शूल वाढतो. नंतर कमी होते. रात्री शूल नसतो	-	छर्दिनंतर शूल कमी होते
५. स्पर्शासहत्व	असते	असते	असते	असते	असते	नसते	नसते.
६. अन्य लक्षणे	नासावरोध वा नासात्थाव, क्षवथु, नेत्रकंडू, आरक्तनेत्रता	नासावरोध वा नासात्थाव, क्षवथु, नेत्रकंडू, आरक्तनेत्रता	अरति, अग्निमांघ	अरति, निद्रानाश, दौर्बल्य, सामान्यतः तरण वयात आढळते.	वेदना कमी अधिक प्रमाणात पण अनेक दिवस क्रम चालू राहते.	वेगविधारणा चा इतिहास, आध्यान	अम्लोद्गार, उरोविहाह, छर्दि

शोध व्यवच्छेदक निदान

	शोध (कफज)	उदर	हृदय	पांडु	श्लीपद	अभिघात	विद्रधि	विसर्प
१. शोध	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो
२. स्थान	मुखशोथाने सुरुवात	उभयपादशोथ, उदरशोथ	उभयपादशोथ	अक्षिकुट शोथ	सस्यी व पादपानी शोथ	अभिघात प्रदेशी शोथ	विद्रधिस्थानी शोथ	विसर्पस्थानी शोथ
३. शोथाचे स्वरूप	गुठु शोथ, नोन्मति प्रपीडितः	गुठु शोथ, नोन्मति प्रपीडितः	गुठु शोथ, नोन्मति प्रपीडितः	-	घन शोथ, कठीण शोथ	गुठु शोथ, नोन्मति प्रपीडितः	गुठु शोथ	गुठु शोथ
४. स्पर्शासहत्व	नसते.	नसते.	नसते.	नसते.	नसते.	असते.	असते.	असते.
५. उष्णस्पर्श	नसतो.	नसतो.	नसतो.	नसतो.	नसतो.	असतो.	असतो.	असतो.
६. आरक्तवर्णता	नसते.	नसते.	नसते.	नसते.	नसते.	असते.	असते.	असते.
७. अन्य लक्षणे	मृगाल्पता, ज्व, स्तैमित्य	उदरबुद्धी, उदरात जल संचिताची लक्षणे, यकृतबृद्धि	हृदयाचा आकार वाढतो, आयसेन श्वास, यकृतबृद्धि	पांडुता, हृत्समदन, दौर्बल्य	ज्वराने सुरुवात, अत्यंत चिरकारी, वंक्षण ग्रंथीवृद्धि.	ज्व, अभिघाताचा इतिहास	ज्व, उत्सेध, पाक व भेद	ज्व, त्वक् दुष्टांचो लक्षण, रक्तदुष्टीची लक्षणे, फार लवकर पसरतो.

उरोविदाह - अम्बोद्गार व्यवच्छेदक निदान

	अम्बोत्पित्त	परिणाम शूल	पित्तज शूल	अर्जोर्ण	पित्तज ओन्मिमांश	ग्रहणी
१. उरोविदाह	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असता
२. अम्बोद्गार	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो
३. आशुकारी/चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	आशुकारी	आशुकारी	चिरकारी	चिरकारी
४. छर्दि	असते	नसते	नसते	असतो/नसते	नसते	नसते
५. विदाह काल	सतत	परिणामन काली	परिणामन काली	सतत	परिणामन काली	सतत
६. मलप्रवृत्ति	प्राकृत/द्रवमल	प्राकृत	प्राकृत	द्रवमल	द्रवमल, साम	मुठुर्वदं, पक्व वा साम, दुर्गंधियुक्त
७. उदरशूल	आमाशय प्रदेशी शूल असतो / नसतो	आमाशय प्रदेशी शूल असतो	आमाशय प्रदेशी शूल असतो	आमाशय प्रदेशी शूल असतो	आमाशय प्रदेशी शूल असतो	नाभाप्रदेशी शूल शूल असतो.
८. स्पर्शासहत्व	असतो/नसते	असतो/नसते	असतो/नसते	असते	असतो/नसते	स्पर्शासहत्व ++
९. साध्यासाध्यत्व	कष्टसाध्य	कष्टसाध्य	साध्य	साध्य	साध्य	कष्टसाध्य
१०. अन्य लक्षणे	छर्दिनंतर उपशाम, हस्तपाददाह	भोजनोत्तर शूल कमी होती	भोजनोत्तर शूल मिळते	विरुद्धाशन, अध्यशानाचा इतिहास	-	भारक्षय, दौर्बल्य, मुखपाक

हस्तपादतल दाह व्यवच्छेदक निदान

	दाह	अम्लोपित्त	उदर	प्रमह	पाददाह (वातव्याधि)
१. हस्तदाह	असतो	असतो	असतो	असतो	नसतो
२. पाददाह	असतो	असतो	असतो	असतो	असतो
३. शरीरात अन्य प्रदेशी दाह	सर्वांगदाह	उरोविदाह	नसतो	नसतो	नसतो
४. अन्य लक्षणे	-	अम्लोद्गार, छर्दि	उदरवृद्धि, जल संचितीची लक्षणे, अग्निमांद्र, दोर्बल्य	बहुमूत्रता, आविल मूत्रता	-
५. उपशयानुपशय	शीत चिकित्सेने उपशय	छर्दिनंतर उपशय	-	-	उष्णोपचाराने उपशय, चालण्याने अनुपशय
६. चिकित्सा	पित्त (शीत), मृदुकिरेचन	दीपन, पाचन, त्राही वा मृदु किरेचन	तीक्ष्ण किरेचन	मूत्रसंग्राहक, कफघ्न	वातघ्न (उष्ण)

उदरवृद्धि व्यवच्छेदक निदान

	उदर	मैदोरोग	आध्यान	शोथ	मूत्रबठर	गुल्म	विद्राधि	यकृतवृद्धि	प्लीहावृद्धि	गर्भिणी
१. उदरवृद्धि	असते	असते	असते	असते	असते	असते	असते	असते	असते	असते
२. वृद्धीचे स्थान (उदरगतल)	सर्वत्र पाद्वर्मागी अधिक	सर्वत्र नाभीप्रदेशी अधिक	सर्वत्र नाभीप्रदेशी अधिक	सर्वत्र	अधोदपमध्ये	बलित, पाद्वर्ष वा नाभिप्रदेशी मर्यादित	विद्राधि- प्रदेशापुरते मर्यादित	दक्षिण उर्ध्वभागी	वामउर्ध्व भागी	सर्वत्र अधोदरामध्ये अधिक
३. नामी	परिवृत	प्राकृत	प्राकृत वा परिवृत	प्राकृत	प्राकृत	प्राकृत	प्राकृत	प्राकृत	प्राकृत	प्राकृत
४. निरदर्शन	असते	नसते	नसते	नसते	नसते	असते/नसते	असते/नसते	असते/नसते	असते/नसते	नसते
५. आकोटन परीक्षा	मंदध्वनि	प्राकृत ध्वनि	आध्यात ध्वनि	मंदध्वनि	मंदध्वनि	मंदध्वनि	मंदध्वनि	मंदध्वनि	मंदध्वनि	मंदध्वनि
६. अन्य लक्षणे	जलप्रवित्ती, दौर्बल्य, अग्निमांद्र	शरीरात अन्यत्र मंदोवृद्धि, स्वदातिप्रवृत्ति, आयासेन श्वास	अजीर्ण वा अग्निमांदाचा इतिहास	वैषण्य, शोथ- नोन्मति प्रपीडितः	मूत्रसंग, शूल अत्यधिक, आशुकारित्व	गुल्मस्पर्शगम्य, कठीण वा मृदुस्पर्श	स्पर्शासिंहत्व, पाक, ज्वर, आरक्तवर्णता	-	-	गर्भिणीची अन्य लक्षणे

यकृतवृद्धि व्यवच्छेदक निदान

	यकृत रोग	यकृतोदर	जीर्णज्वर	विषमज्वर	हृद्रोग	कामला (रुद्धपथ)	यकृतविद्रधि
१. यकृतवृद्धि	असते	असते	असते	असते	असते	असते	असते
२. स्पर्शासहत्व	नसते	नसते	नसते	नसते	नसते	असते/नसते	असते
३. यकृताचा स्पर्श	मृदु	मृदु	मृदु	मृदु, कालांतराने कठीण	मृदु	मृदु	मृदु / कठीण
४. आशुकारी / चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	आशुकारी	आशुकारी	चिरकारी
५. अन्य लक्षणे	अग्निमांध, अनन्नाभिलाषा	उदरवृद्धि, उदरात जल संचिती, मद्यपानाचा इतिहास	ज्वर ३ आठवड्यांहून अधिक काल पर्यंत, कामला, क्षुधामांध, रौक्ष्य, धात्वग्निमांध, दौर्बल्य	शीतपूर्वक ज्वर, विसर्गो, वारंवार ज्वरवेगाचा इतिहास	हृदयाचा आकार वाढतो. पादशोथ ++ उदरशोथ, उदरावर सिरा जाल ++	नख, नेत्र-मूत्रपीतता, मलप्रवृत्ति तिलोपिष्टानिभ, दौर्बल्य, अग्निमांध	यकृतप्रदेशी शूल, स्पर्शासहत्व, ज्वर अधिक

प्लीहावृद्धि व्यवच्छेदक निदान

	प्लीहादोष	प्लीहोदर	जीर्णज्वर	विषमज्वर	मेदःक्षय	पांडू	विद्रधि
१. प्लीहा वृद्धि	असते	असते	असते	असते	असते	असते	असते
२. आशुकारी/चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी
३. स्पर्श	मृदु	मृदु	मृदु	मृदु (कालांतराने कठीण)	मृदु	मृदु	मृदु/कठीण
४. स्पर्शासहत्व	नसते	नसते	नसते	नसते	नसते	नसते	असते
५. अन्य लक्षणे	अग्निमांध	अग्निमांध, उदरवृद्धि, उदरात जल - संचिती, ज्वर, दौर्बल्य	ज्वर तीन आठवड्यांहून अधिक काल पर्यंत, दौर्बल्य, रौक्ष्य, धात्वग्निमांध	शीतपूर्वक, वारंवार व विसर्गो ज्वर वेगाचा इतिहास	कार्श्य, दौर्बल्य	पांडुता, अक्षिकुटशोथ, हृत्सपदन, दौर्बल्य.	यकृतप्रदेशी शूल, स्पर्शासहत्व, ज्वर

तृष्णा व्यवच्छेदक निदान

	रसक्षय	अतिस्वेद प्रवृत्ति	श्रमजन्य	प्रमेह	विषवाधा	अजीर्ण	विदग्धाजीर्ण	तृष्णा
१. तृष्णा	असते	असते	असते	असते	असते	असते	असते	असते
२. आशुकारी / चिरकारी	आशुकारी	आशुकारी वा चिरकारी	आशुकारी	चिरकारी	आशुकारी	आशुकारी	आशुकारी	आशुकारी
३. मूत्रप्रवृत्ति	अत्यल्प	अल्प	-	बहुमूत्रता	अल्प वा बहुमूत्रता	बहुमूत्रता	बहुमूत्रता	-
४. साध्यासाध्यत्व	कष्टसाध्य	साध्य	साध्य	याय	कष्टसाध्य	सुखसाध्य	सुखसाध्य	सुखसाध्य
५. अन्य लक्षणो	त्वक् रौक्ष्य, आयासेन श्वास, र्लानी, शब्दासहिष्णुता	स्वेदप्रवृत्ति अधिक	अतिश्रमाचा इतिहास. विश्रंती व जलपानाने उपशम	प्रमूत- आविल मूत्रता, हस्ता पादतल दाह, स्वादु आस्यता	विषवाधेचा इतिहास, वैवर्ण्य, मूर्च्छा, भ्रम इ.	अध्यशनाचा इतिहास, आधान, उदरगौरव	विदग्धाशनाचा इतिहास, अन्नपरिणमन काली तृष्णा अधिक.	-

रिवास व्यवच्छेदक निदान

	महारिवास	उर्ध्वरिवास	छिन्नरिवास	तमकरिवास	शुद्धरिवास	स्थूल	हृद्रोग	पांडु	उदर	राज्यक्षमा	पाशयशूल	वातकफज्वर (रुसमनक)
१. स्वभाव	आशुकारी	आशुकारी	आशुकारी	चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	चिरकारी	आशुकारी	आशुकारी
२. स्वरूप	अन्य रोगांत उपद्रव स्वरूप	उपद्रव स्वरूप	उपद्रव स्वरूप	स्वतंत्र व्याधी	लक्षण स्वरूप	लक्षण स्वरूप	लक्षण स्वरूप	लक्षण स्वरूप	लक्षण स्वरूप	लक्षण स्वरूप	लक्षण स्वरूप	लक्षण स्वरूप
३. रिवास वैशिष्ट्य	मत्तवृग्भा- प्रमाणे आवाज (घोर लागणे)	प्रदीर्घ उच्छ्वास	विषम रिवासवेग	वेग येतात दीर्घउच्छ्वास	आयासेन रिवास	आयासेन रिवास	आयासेन रिवास	आयासेन रिवास	आयासेन रिवास	-	-	-
४. उपशया- ..नुपशय	-	-	-	बसल्यावर बरे वाटते, झोपून त्रास वाढतो. उष्णो- पचाराने उपशय	विश्रांतीने उपशय	विश्रांतीने उपशय	विश्रांतीने उपशय	विश्रांतीने उपशय	-	-	उष्णोपचाराने उपशय	उष्णोपचाराने उपशय
५. साध्या- साध्यत्व	प्रत्याख्येय, अरिष्ट सूचक	प्रत्याख्येय, अरिष्ट सूचक	प्रत्याख्येय, अरिष्ट सूचक	याच	सुगमसाध्य	कष्टसाध्य	कष्टसाध्य	कष्टसाध्य	कष्टसाध्य	कष्टसाध्य	कष्टसाध्य	कष्टसाध्य
६. दुर्लज इतिहास	नसतो	नसतो	नसतो	असतो	नसतो	नसतो	नसतो	नसतो	नसतो	नसतो	नसतो	नसतो
७. अन्य लक्षणे	दौर्बल्य, ज्वर, तमःप्रवेश, मूर्च्छा.	दौर्बल्य, ज्वर, तमःप्रवेश, मूर्च्छा.	दौर्बल्य, ज्वर, तमःप्रवेश, मूर्च्छा.	दीर्घउच्छ्वास, प्रतिरियायाने सुरूवात	-	स्थूल, क्षुभाधिक्य, स्वदातिप्रवृत्ति, व्याधती, शोथ, हृत्संरंन- कृच्छ्रता	हृदयाचा आकार वाढतो, शोथ, हृत्संरंन- गिकृति	पांडुता, अधिकमुट- शोथ, हृत्संरंन	उदरवृद्धि उदरात जल संचितीची लक्षणे, नाभी उन्नत	असमापनार्ता- पिताप, ज्वर, हस्तापाद दाह, सदृशवातुशय	ज्वर, पाशयशूल समर्थांमंडल्य प्रवृत्ति, उदःप्रदेशी आकौटनाने मंद घटति	ज्वर, काल, वेदनांनि- प्रवृत्ति, उदःप्रदेशी आकौटनाने मंद घटति

कल्प

या पुस्तकामध्ये विविध रोगांच्या चिकित्सेचे विवेचन करित असताना, ज्या कल्पांचा उल्लेख त्या त्या प्रकरणी आला आहे त्या कल्पांतील घटक द्रव्ये, कल्प तयार करण्याची पद्धति, त्यांची सर्वसामान्य रुग्णांसाठी आवश्यक असणारी मात्रा व रोगघ्नता या सर्वांचा समावेश या प्रकरणात केलेला आहे.

या प्रकरणात निर्देश केलेले सर्व कल्प हे अकारानुक्रमे मांडलेले आहेत. घटक द्रव्यांचे परस्परंशी असणारे प्रमाणही सांगितलेले आहे. रोगघ्नता सांगताना पुन्हा अकारानुक्रमानेच रोगांचा उल्लेख केलेला आहे.

ज्या कल्पांतील घटक द्रव्ये व त्यांचे कार्यकारित्व रोगचिकित्सा वर्णन करताना विस्ताराने सांगितले गेले आहे, त्या कल्पांचा समावेश या प्रकरणात केलेला नाही. ज्यांचा केवळ नामोल्लेख चिकित्सा प्रकरणात आलेला आहे, तेवढेच कल्प या प्रकरणी सांगितलेले आहेत.

१) अगस्तीप्राश	विडंग ४	कमल २	पिंपळी १
हिरडा	पलाशबीज ५	बालबिल्व ४	हरीतकी १
दशमूल	कारस्कर १५	कंटकारी १	मात्रा : १२५ ते २५०
चित्रक	भावना : मध	बृहति १	मि.ग्रं./ ३ वेळा
पिंपळमूळ	मात्रा : २५० मि.ग्रं. /	रास्ना १	रोगघ्नता : अहिपूतन,
अपामार्ग	३ वेळा	शालिपर्णी १	दंतोद्भवजव्याधि
कचोरा	रोगघ्नता : अग्निमांघ,	पृश्निपर्णी १	५) अभयादि मोदक
पुष्करमूल	अजीर्ण, अलसक, उदावर्त	विडंग १	हरीतकी १
शंखपुष्पी	(वात निरोधज), फक्क,	तमालपत्र १	मिरे १
घृत	विलंबिका, शूल (वातज,	एला १	सुंठ १
गूळ	कफज)	नागकेशर १	विडंग १
जल	३) अणुतैल	पद्मकेशर १	पिंपळी १
अवलेह करावा.	जीवन्ती १	जल १००	पिंपळमूळ १
प्रक्षेप द्रव्ये :	उशीर २	क्वाथ करावा.	दालचिनी १
पिंपळमूळ	देवदारु १	१/८ उरवावे.	तेजपत्र १
मध	मुस्ता १	तिलतैल १०	मुस्ता १
मात्रा : १ ते २ ग्रं./२ वेळा	दालचिनी १	तैल सिद्ध करावे.	दन्तीमूल २
रोगघ्नता : राजयक्ष्मा,	अनंतमूल १	रोगघ्नता : पक्षाघात,	निशोत्तर ८
हलीमक	चंदन १	प्रतिश्याय	शर्करा ६
२) अग्नितुंडी	दारुहरिद्रा १	मात्रा : नस्यासाठी ५ ते	जयपालबीज ६
पारा १	तालीसपत्र १	१० बिंदू	मात्रा : १२५ ते २५०
गंधक २ } कज्जली	यष्टिमधु १	४) अतिविषादि चूर्ण	मि.ग्रं. / २ वेळा
अजमोदा ३	त्रिफळा १	अतिविष १	रोगघ्नता : उदर

६) अभयारिष्ट

हरीतकी ४००

द्राक्षा २००

विडंग ४०

मधूकपुष्प ४०

जल ४०९६

क्वाथ करावा.

१/४ उरवावे.

प्रक्षेप :

गूळ २००

गोक्षुर ८

धान्यक ८

चव्व ८

शुंठी ८

मोचरस ८

इंद्रवारुणी ८

दंती ८

विधिवत् अरिष्ट तयार करावे.

मात्रा : ४ चमचे / २ वेळा

रोगघ्नता : अम्लपित्त,

आध्मान, उदर,

प्रत्याध्मान, मलावंष्टभ.

७) अभयावलेह

अभया १

पिंपळी १

द्राक्षा १

धन्वयास १

साखर ४

अवलेह तयार करणे

मात्रा : १ ते २ ग्रॅम /

२ वेळा

रोगघ्नता : अम्लपित्त,

हलीमक.

८) अमृतधारा

मेंथॉल (पुदिनासत्व) १

शायमॉल (अजवायन सत्व) १

कापूर १

सर्व एकत्रित केल्यावर

द्रवरूपता येते.

मात्रा : २ ते ५ विंदू /

वारंवार

रोगघ्नता : उदावर्त, छर्दि,

तूनी,

प्रतितूनी, हिवका

९) अमृतप्राश घृत

जीवक १

ऋषभक १

वीरा १

जीवन्ती १

सुंठ १

कपूरकाचरी १

पृश्निपर्णि १

शालिपर्णि १

रानमूग १

रानउडीद १

मेदा १

महामेदा १

काकोली १

क्षीरकाकोली १

पुनर्नवा १

रक्तपुनर्नवा १

यष्टीमधु १

कवचबीज १

शतावरी १

ऋद्धी १

परुषक १

भांगी १

मनुका १

बृहती १

शृंगाटक १

तामलकी १

विदारीकंद १

पिंपळी १

वचा १

वदर १

अक्षोट १

खजूर १

वदाम १

आमलकी स्वरस ६४

विदारीकंद स्वरस ६४

इक्षुरस ६४

अजा मांसरस ६४

गोदुग्ध ६४

गोघृत ६४

घृत सिद्ध करावे.

मात्रा : १० ते २० ग्रॅम /

२ वेळा

रोगघ्नता : उरःक्षत -

क्षतक्षीण

१०) अमृतागुग्गुलु

गुळ्वेल १

पटोल १

सुंठ १

मिरे १

पिंपळी १

हिरडा १

वेहडा १

आवळकाठी १

विडंग १

गुग्गुलु ९

मात्रा : २५० ते ५०० मि.

ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : गृध्रसी,

संधिगतवात, वातरक्त,

वातव्याधि

११) अमृतादि क्वाथ

गुडूची १

शुंठी १

आमलकी १

अश्वगंधा १

गोक्षुर १

क्वाथ करणे.

मात्रा : २० ते ३० मि. लि.

/ २ वेळा

रोगघ्नता : मूत्रवृच्छ,

मूत्राघात, मूत्राश्मरी

१२) अमृत्तारिष्ट

गुळ्वेल ८०

दशमूल १०

सप्तपर्णी ५

पर्पट ५

इंद्रयव ५

नागरमोथे ५

पाणी ३२००

क्वाथ करणे.

१/४ उरविणे.

प्रक्षेप :

गूळ ३६०

मिरे २

अतिविष १

अरिष्ट सिद्ध करणे.

मात्रा : २० ते ३० मि.लि.

/ २ वेळा

रोगघ्नता : ज्वर,

वातरक्त, वातव्याधि

१३) अर्जुनारिष्ट

अर्जुनसाल १

पाणी १६

क्वाथ करणे.

१/४ उरविणे.

प्रक्षेप :

मनुका १/२

साखर १ १/२

अरिष्ट सिद्ध करणे.

मात्रा : २० ते ३० मि.लि./
२ वेळा
रोगघ्नता : शोथ, हृद्रोग
१४) अर्शाशामक लेप
अहिफेन १
शतधौतघृत १०
रोगघ्नता : अर्शा :
बाह्योपचारासाठी
१५) अवल्गुजादि क्वाथ
आमलकी १
खदिरसाल १
बाकुची १
क्वाथ तयार करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि.लि./
२ वेळा
रोगघ्नता : श्वित्र
१६) अविपत्तिकर चूर्ण
त्रिकटु ३
मुस्ता १
विडंग १
एला १
तमालपत्र १
लवंग १२
निशोत्तर २४
शर्करा १८
मात्रा : १ ते २ ग्रॅम /
१ वेळ / रात्री.
रोगघ्नता : अम्लपित्त
१७) असनाद
सप्तकपी १
असाणा १
लोभ्र १
अर्जुन १
करंज १
खदिर १
सुपारी १

साग १
इंद्रयव १
शिरिष १
श्वेतचंदन १
मोचरस १
पलाश १
जितसाया १
वरील द्रव्यांचा घनसार तयार
करणे.
घनसार ३
शु. शिलाजतु ३
गुडमारपत्र १
भावना : कुमारी स्वरस
मात्रा : २५० ते ५००
मि. ग्रॅ. / ३ वेळा
रोगघ्नता : प्रमेह
१८) असनादि अयस्कृति
असाणा १
लोभ्र १
अर्जुन १
खदिर १
रक्तचंदन १
पलाश १
पूगीफल १
इंद्रयव १
करंज १
क्वाथ करणे. त्यात लोहपत्रे
तापवून अनेक वेळा बुडविणे.
मात्रा : २० ते ३० मि.लि. /
२ वेळा
रोगघ्नता : प्रमेह
१९) अशोकारिष्ट
अशोक ४००
जल - ४०९६
क्वाथ करणे,
१/४ उरविणे

प्रक्षेप :
गूळ ८००
धातकीपुष्प ८०
जीरक ४
मुस्ता ४
शुंठी ४
देवदारु ४
त्रिफळा ४
वासा ४
चंदन ४
अरिष्ट सिद्ध करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
/ २ वेळा
रोगघ्नता : कष्टार्तव
२०) अहिफेनासव
अहिफेन १
द्राक्षा १
धायटी १
चित्रक १
नागकेशर १
कंकोळ १
लवंग १
त्रिजात १
मरिच १
पिंपळी १
चवक १
पिंपळमूळ १
इंद्रयव १
मुस्ता १
जायफळ १
साखर ६०
जल
आसव सिद्ध करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
/ १ वेळा
रोगघ्नता : निद्रानाश

२१) अष्टांग लवण चूर्ण
सौवर्चल २
जिरे २
आमसूल २
अम्लवेतस २
दालचिनी १
एला १
मरिच १
साखर ११
मात्रा : १ ते २ ग्रॅम /
३ वेळा
रोगघ्नता :
अग्निमांद्र, अरोचक.
२२) अश्वकंचुकी
पारा १
गंधक १ } कज्जली
टंकण १
बचनाग १
त्रिकटु १
त्रिफळा १
तालभस्म १
जयपाल बीज १
भावना :
भृंगराज रस २१
मात्रा : १२५ ते २५०
मि. ग्रॅ. / २ वेळा
रोगघ्नता : उदर
२३) अश्वगंधारिष्ट
अश्वगंधा १
मुसली १
मंजिष्ठा १
मुस्ता १
हरिद्रा १
दारुहरिद्रा १
यष्टिमधु १
रास्ना १

चंदन १
 त्रिवृत् १
 सारिवा १
 विदारीकंद १
 वचा १
 चित्रक १
 त्रिकटु १
 चतुर्जात १
 धायटीपुष्प १
 क्वाथ करणे.
 १/४ उरविणे.
 साखर आवश्यकतेनुसार
 अरिष्ट तयार करणे.
 मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
 / २ वेळा
 रोगघ्नता : आक्षेपक,
 क्लैब्य, फक्क, राजयक्ष्मा,
 संधिगतवात, वातव्याधि.
 २४) अश्वगंधावलेह
 अश्वगंधा ३२
 गोदुग्ध ४८०
 पाचन करणे
 प्रक्षेप :
 चतुर्जात ४
 जातिपत्र १/२
 जातिफल १/२
 केशर १/२
 वंशलोचन १/२
 मोचरस १/२
 जटामांसी १/२
 चंदन १/२
 अगुरु १/२
 पिंपळी १/२
 पिंपळमूळ १/२
 कंकोळ १/२
 लवंग १/२

कपिकच्छु बीज १/२
 भल्लातक बीज १/२
 शृंगाटक १/२
 गोक्षुर १/२
 रससिंदूर १/२
 अभ्रक १/२
 नाग १/२
 साखर १२०
 अवलेह तयार करणे.
 मात्रा : १० ते २० ग्रॅम /
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : पांडू, राजयक्ष्मा,
 वातव्याधि
 २५) अस्थिपोषक वटी
 अजास्थि भस्म १
 शृंगभस्म १
 प्रवाळ भस्म १
 मात्रा : १२५ ते २५०
 मि. ग्रॅ. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : फक्क
 २६) आभा गुग्गुलु
 आभाफल
 (बाभळीच्या शेंगा) १
 त्रिफळा १
 त्रिकटु १
 शु. गुग्गुलु ३
 मात्रा : २५० ते ५००
 मि. ग्रॅ. / ३ वेळा
 रोगघ्नता :
 अस्थिमज्जागतवात
 २७) आनंदभैरव-कास
 बचनाग १
 मरिच १
 टंकण १
 हिंगुळ १
 पिंपळी १

भावना : तुलसी स्वरस
 मात्रा : १२५ मि. ग्रॅ. ते
 २५० मि. ग्रॅ. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : वातकफज्वर,
 कास
 २८) आमपाचक वटी
 हरीतकी १
 त्रिकटु ३
 हिंग १
 कारस्कर १
 गंधक १
 सैधव २
 भावना : कुमारी रस १
 मात्रा : १२५ ते २५०
 मि. ग्रॅ. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : अग्निमांद्य,
 अजीर्ण, अलसक,
 आलस्य, आमाशयगतवात,
 कलायखंज, मांसगतवात,
 विलंबिका, शूल (कफज)
 २९) आमलक्यादि चूर्ण
 आमलकी १
 चित्रक १
 हरितकी १
 सैधव १
 पिंपळी १
 मात्रा : १ ते २ ग्रॅम /
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : अम्लपित्त,
 अरोचक
 ३०) आमलक्यादिघृत
 आमलकी स्वरस ४
 इक्षुरस ४
 गोघृत १
 घृत सिद्ध करणे.
 मात्रा : २० ते ३० मि. लि./

२ वेळा
 रोगघ्नता : गुल्म
 ३१) आमवात विध्वंसन
 रस
 पारा १
 गंधक १/४ } कज्जली
 करणे
 कज्जली १
 बचनाग १/१६
 भावना :
 चित्रकमूल स्वरस १
 मात्रा : १२५ ते २५०
 मि. ग्रॅ. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : आमवात
 ३२) आरोग्यवर्धनी
 पारा १
 गंधक १ } कज्जली
 लोहभस्म १
 अभ्रकभस्म १
 ताम्रभस्म १
 हिरडा १
 वेहडा १
 आवळकाठी १
 शिलाजतु ३
 गुग्गुलु ४
 चित्रक ४
 कुटकी १८
 भावना : निंबपत्र स्वरस
 मात्रा : २५० मि.ग्रॅ. /
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : अग्निमांद्य,
 उदर, कामला, कृमि,
 कुष्ठ, धमनीप्रतिचय,
 त्वक्गतवात, प्लीहदोष,
 प्रमेह, पांडू, मसूरिका,
 मेदोरोग, शीतपित्त,
 शुद्रकुष्ठ

३३) आर्द्रकावलेह

आर्द्रक ६५

गूळ ३०

ओवा १

लोहभस्म १

जीरक १

दालचिनी १

तेजपत्र १

वेलची १

नागरमोथा १

अवलेह तयार करणे.

मात्रा : १० ते २० ग्रॅम /

३ वेळा

रोगघ्नता : अम्लपित्त,

अरोचक.

३४) इच्छाभेदी

पारा १

गंधक १ } कज्जली

सुंठ १

मिरे १

टंकण १

शु. जयपालबीज ३

भावना : निंबुकरस

मात्रा : १२५ ते २५०

मि.ग्रॅ. / १ वेळ

रोगघ्नता : उदर

३५) उदुम्बरावलेह

उदुंबर पत्र ३६०

गुलाब कलिका ५

अनंतमूळ ५

बिम्बी १

जल ४८०

शर्करा २४०

अवलेह तयार करणे.

मात्रा : १० ते २० ग्रॅ. /

३ वेळा

रोगघ्नता : अम्लपित्त,

कामला.

३६) उन्माद गजकेसरी

पारा १

गंधक १ } कज्जली

मनःशिला १

धतूर बीज ३

भावना :

वचाक्वाथ ७

रास्नाक्वाथ ७

मात्रा : १२५ ते २५०

मि. ग्रॅ./ ३ वेळा

रोगघ्नता : अपस्मार,

उन्माद

३७) उशीरासव

उशीर २०

श्वेतपद्म १

काश्मरी १

प्रियंगु १

पद्मकाष्ठ १

लोध्र १

मंजिष्ठा १

दुरालभा १

पाठा १

किराततिक्त १

वट त्वक् १

उदुंबर त्वक् १

कर्चूरक १

पर्पट १

पटोल १

कांचनार १

जंबुत्वक् १

मोचरस १

द्राक्षा २०

धायटी पुष्प १६

जल ५१२

शर्करा १००

मधु ५०

आसव सिद्ध करणे.

मात्रा : २० ते ३० मि.लि./

२ वेळा

रोगघ्नता : दाह,

मूत्रकृच्छ्र, मूत्राघात,

मूत्राश्मरी, मूत्रनिरोधज

उदावर्त

३८) एकांगवीर

पारा १

गंधक १ } कज्जली

कांतलोह भस्म १

वंगभस्म १

नागभस्म १

ताम्रभस्म १

अभ्रक भस्म १

त्रिकटु १

भावना :

त्रिफला क्वाथ १

चित्रक क्वाथ १

कोष्ठ क्वाथ १

कुचला क्वाथ १

माका स्वरस १

निर्गुंडी स्वरस १

शिशु स्वरस १

मात्रा : १२५ ते २५०

मि.ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : पक्षाघात,

वातव्याधि.

३९) एलादि गुटिका

एला १

तेजपत्र १

दालचिनी १

पिंपळी ४

साखर ८

यष्टिमधु ८

खजूर ८

मनुका ८

मध १

मात्रा : २५० मि. ग्रॅ.

गोळी वारंवार चघळणे

रोगघ्नता : कास, ज्वर,

हिक्का, क्षतक्षीण.

४०) कट्फलादि चूर्ण

कट्फल १

खदिर १

बिभीतक १

यष्टिमधु १

कंकोळ १

मात्रा : १ ते २ ग्रॅम,

३ वेळा

रोगघ्नता : कफजशूल,

कास.

४१) कटुकादि घृत

कुटकी १

नागरमोथा १

हळद १

दारुहळद १

इंद्रयव १

पटोल १

रक्तचंदन १

दूर्वा १

त्रायमाण १

धमासा १

पिंपळी १

पित्तपापडा १

निंबत्वक् १

काडेचिराईत १

देवदार १

गोधृत ६४

गोदुग्ध २५६

घृत सिद्ध करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
/ ३ वेळा

रोगघ्नता : अर्श, ज्वर,
दाह, पांडू, रक्तपित्त,
शोथ.

४२) कनकसुंदर रस
धतूरपत्र घन १
मरिच १
मात्रा : १२५ ते २५०
मि.ग्रं./३ वेळा
रोगघ्नता : अतिसार, ग्रहणी,
श्वास.

४३) कनकादि लेप
धतूरपत्र स्वरस १
नागवेल पत्र स्वरस १
जाईची पाने १
मोरवेल १
तमालपत्र १
पारा १
मनःशिल १
एरंडतैलात खलून लेप
करणे.

रोगघ्नता : वातरक्त.

४४) कनकासव

धतूर पत्र २
अडूळसा १
जेष्ठमथ १
रिंगणी १
भारंगी १
पाणी ४०
क्वाथ करणे.
१/४ उरविणे.
प्रक्षेप :
साखर २४
पिंपळी १/१०

नागकेशर १/१०
तालिसपत्र १/१०
आसव सिद्ध करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
/ ३ वेळा

रोगघ्नता : श्वास
४५) कफकुठार
पारा १
गंधक १ } कज्जली

त्रिकटु १
ताम्रभस्म १
लोहभस्म १
भावना :
रिंगणी स्वरस १
कुटकी क्वाथ १
धतूर पत्र स्वरस १
मात्रा : १२५ ते २५०
मि.ग्रं. / ३ वेळा

रोगघ्नता : कामला
(रुद्धपथ)

४६) करंजादि योग

करंजबीज १
देवदारु १
श्वेत मोहरी १
मालकांगोणी १
हिंग १
वचा १
त्रिफळा १
त्रिकटु १
भावना :

अजामूत्र १
रोगघ्नता : अपस्मार-
वेगावस्था नस्यासाठी

४७) कर्पूरादि चूर्ण

कर्पूर १
त्वक् १

कंकोळ १
जातिफल १
जातिपत्र १
लवंग १
जटामांसी ३
मरिच ४
पिंपळी ५
शुंठी ६
साखर २५

मात्रा : १ ते २ ग्रॅम /
३ वेळा

रोगघ्नता : कास, राजयक्ष्मा,
श्वास

४८) कर्पूरेश्वर रस

कापूर २
हिंग ३
खदिर ४
अहिफेन १
भावना : लिंबूरस.
मात्रा : १२५ ते २५०
मि.ग्रं. / ३ वेळा

रोगघ्नता : अतिसार,
ग्रहणी, प्रवाहिका,
विसूचिका

४९) कल्याणक घृत

इंद्रवारुणी १
आवळा १
हिरडा १
बेहडा १
देवदार १
एल्वालुक १
स्थिरा १
तगर १
हरिद्रा १
दारुहरिद्रा १
अनंतमूळ १

सारिवा १
प्रियंगु १
नीलकमल १
एला १
मंजिष्ठा १
दंतीमूल १
दाडिमत्वक् १
नागकेशर १
तालिसपत्र १
वृहति १
मालतीपुष्प १
विडंग १
पिठवण १
कोष्ठ १
चंदन १
गोघृत ६४
जल २५६
घृत सिद्ध करणे.

मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
/ २ वेळा

रोगघ्नता : अपस्मार,
उन्माद, कुष्ठ, पांडू, प्रमेह
५०) कल्याणकावलेह

हरिद्रा १
वचा १
पिंपळी १
सुंठ १
कोष्ठ १
ओवा १
घृत १०
शर्करा ४०
अवलेह तयार करणे.

मात्रा : १० ते २० ग्रॅम /
३ वेळा

रोगघ्नता : जिह्वास्तंभ,
मिन्मिन् वाक्, मूकत्व.

५१) कस्तूरी धैरव

हिंगुळ १

वचनाग १

जायफळ १

टंकण १

पिंपळी १

जायपत्री १

मिरे १

कस्तूरी १

भावना :

शुंठी फांट १

तुलसी फांट १

आर्द्रक स्वरस १

मात्रा : ३० ते ६० मि.ग्रॅ.

/ वारंवार

रोगघ्नता : पार्श्वशूल,

भ्रम, मूर्च्छा, हृद्रोग.

५२) कंटकारी घृत

कंटकारी स्वरस २०

पुनर्नवा स्वरस २०

बला १

सुंठ १

पिंपळी १

मरिच १

वावडिंग १

कपूरकाचरी १

चित्रक १

सैधव १

यवक्षार १

पिंपळमूळ १

पुष्करमूळ १

पुनर्नवा १

बृहती १

हिरडा १

ओवा १

ऋद्धी १

मनुका १

चव्य १

धमासा १

अम्लवेतस १

कर्कटशुंगी १

भूम्यामलकी १

भारंगी १

रास्ना १

घृत ६४

घृत सिद्ध करणे.

मात्रा : २० ते ३० मि.लि./

२ वेळा

रोगघ्नता : कास, श्वास.

५३) कंटकार्यावलेह

कंटकारी क्वाथ ४०

शर्करा २०

अवलेह तयार करणे.

मात्रा : १० ते २० ग्रॅम /

३ वेळा

रोगघ्नता : कास, श्वास.

५४) कामदुहा

शंखजीरक १

गैरीक १

मात्रा : १२५ ते २५०

मि.ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : अम्लपित्त,

तृष्णा, दाह, पित्तज शूल,

पित्तज अग्निमांद्य, भ्रम,

मुखपाक, रक्तपित्त,

राजयक्ष्मा, वातरक्त,

विसर्प.

५५) कामेश्वर रस

जातिफल १

सौराष्ट्री १

धत्तूरीबीज १

जातीपुष्प १

अहिफेन १

वत्सनाभ १

हिंग १

भावना :

अहिफेनबीज क्वाथ

मात्रा : २५० मि.ग्रॅ. /

३ वेळा

रोगघ्नता : वृष्य

५६) कारस्कर कल्प

कारस्कर १

करवीर मूल १

शुंग ४

पिंपळी ४

मात्रा : ६० ते १२० मि.

ग्रॅ./३ वेळा

रोगघ्नता : उदावर्त

(वातनिरोधज), मूर्च्छा,

हृद्रोग.

५७) कांचनार गुग्गुलु

कांचनार त्वक् ४०

त्रिफळा २४

त्रिकटु १२

वरुण त्वक् ४

दालचिनी १

एला १

तमालपत्र १

गुग्गुलु ८३

मात्रा : २५० ते ५०० मि.

ग्रॅम/ ३ वेळा

रोगघ्नता : गंडमाला

५८) किरातादि चूर्ण

किराततिक्त १

त्रिकटु १

रक्तचंदन १

पद्मकाष्ठ १

कुटकी १

कुटजत्वक् १

मुस्ता १

देवदारु १

इंद्रयव १

निंबपत्र १

सौराष्ट्री १

दालचिनी १

पित्तपापडा १

मात्रा : १ ते २ ग्रॅ. /

३ वेळा

रोगघ्नता : ग्रहणी

५९) कुक्कुटनखी गुग्गुलु

कुक्कुटनखी १

गुग्गुलु १

मात्रा : २५० ते ५००

मि.ग्रॅ./ ३ वेळा

रोगघ्नता : श्लीपद.

६०) कुटज पर्पटी

कुटज त्वक्चूर्ण १६

रसपर्पटी १

मात्रा : २५० ते ५०० मि.

ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : अतिसार, ग्रहणी,

प्रवाहिका

६१) कुटजादि चूर्ण

कुटजत्वक् १

अतिविष १

मात्रा : १ ते २ ग्रॅम /

३ वेळा

रोगघ्नता : अतिसार

६२) कुटजारिष्ट

कुटजमूल ४००

द्राक्षा २००

काश्मरी ४०

जल ४०९६

धायटी ८०

गूळ ४००
 अरिष्ट सिद्ध करणे.
 मात्रा : २० ते ३० मि.लि./
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : अतिसार,
 ग्रहणी, प्रवाहिका.
 ६३) कुटजावलेह
 कुटज घन १
 शर्करा ४
 जल ४
 अवलेह तयार करणे.
 मात्रा : १० ते २० ग्रॅम./
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : अतिसार, ग्रहणी,
 प्रवाहिका
 ६४) कुडा कल्प
 (कुर्चिको)
 कुटजत्वक् १
 विडंग १
 सुंठ १
 पिंपळी १
 हिरडा १
 चित्रक १
 बेहडा १
 वेखंड १
 गुळवेल १
 भल्लातक १
 बचनाग १
 अहिफेन १
 टंकण १
 कायफळ १
 शंखभस्म ५
 भावना :
 खसखस १
 गोमूत्र १
 मात्रा : १२५ ते २५०

मि.ग्रॅ. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : अतिसार,
 प्रवाहिका.
 ६५) कुमारी आसव
 कुमारी रस २०४८
 गूळ ४००
 हरीतकी क्वाथ २५६
 प्रक्षेप :
 मध २५६
 धायटी ६४
 जातीफल ४
 लवंग ४
 कंकोळ ४
 जटामांसी ४
 चित्रक ४
 चव्य ४
 जातीपत्र ४
 शृंगाटक ४
 बिभीतक ४
 पुष्करमूळ ४
 ताम्रभस्म २
 लोहभस्म २
 आसव सिद्ध करणे
 मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
 / २ वेळा
 रोगघ्नता : अग्निमांद्य,
 अरोचक, उदर, कामला,
 कुष्ठ, पार्श्वशूल,
 प्लीहदोष, फक्क.
 ६६) कुमारी कल्प
 कुमारी आसव २५०
 कटुका क्वाथ २०
 वासा क्वाथ २०
 पुनर्नवा क्वाथ २०
 गोक्षुर क्वाथ २०
 गुडूची क्वाथ २०

कंटकारी क्वाथ २०
 प्रक्षेप :
 चातुर्जात १६
 नवसागर १६
 ताम्रभस्म १
 लोहभस्म १
 आसव सिद्ध करणे.
 मात्रा : २० ते ३० मि.
 लि./२ वेळा.
 रोगघ्नता : अग्निमांद्य,
 अरोचक, कामला, कुष्ठ,
 पार्श्वशूल, प्लीहदोष.
 ६७) कुलत्यादि क्वाथ
 कुलत्य १
 दशमूल १
 यव १
 बला १
 मात्रा : २० ते ३० मि.लि./
 २ वेळा
 रोगघ्नता : हिव्का
 ६८) कुष्ठकुठार
 पारद १
 गंधक १ } कज्जली
 लोहभस्म १
 ताम्रभस्म १
 गुग्गुलु १
 त्रिकटु १
 कुचला १
 चित्रक १
 शिलाजतु १
 करंजबीज ४
 अभ्रकभस्म ४
 मात्रा : १२५ ते २५० मि.
 ग्रॅ. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : कुष्ठ
 ६९) कुष्मांडावलेह

कुष्मांड रस ४००
 गोदुग्ध ४००
 आमलकी चूर्ण ३२
 शर्करा ३२
 अवलेह तयार करणे.
 मात्रा : १० ते २० ग्रॅम /
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : अम्लपित्त,
 पांडु, वातव्याधि.
 ७०) कुंभजतु
 लोध्र ६
 जटामांसी ४
 लोहभस्म २
 शिलाजतु ८
 कुंभात्वक ४ १/२
 सु. सूतशेखर १/२
 भावना :
 कुंभात्वक् क्वाथ १
 मात्रा : २५० ते ५०० मि.
 ग्रॅ. ३ वेळा
 रोगघ्नता : मेदोरोग
 ७१) कैशोर गुग्गुलु
 त्रिफळा १३२
 गुडूची ६४
 पाणी १५३६
 क्वाथ करणे.
 १/४ उरविणे.
 प्रक्षेप :
 त्रिफळा ८
 गुडूची ४
 त्रिकटु ६
 विडंग २
 दंतीमूळ १
 निशोत्तर १
 मात्रा : २५० ते ५०० मि.
 ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : गृध्रसी,
संधिगतवात, वातरक्त,
वातव्याधि.

७२) कृमिकुठार

सुंठ १
मिरे १
पिंपळी १
हिंग १
सैधव १
पादेलोण १
जिरे १
ओवा १
हिरडा १
वेखंड १
वावडिंग १
चित्रक १
गुग्गुलु १
काळाबोळ १
हळद १
कोष्ठ १
लसूण १
गंधक १
सागरगोटा १
इंद्रयव १
पलाशबीज १
खदिरसाल १
भावना : विडंग क्वाथ
मात्रा : १२५ ते २५०
मि. ग्रं. / ३ वेळा
रोगघ्नता : कृमि.
७३) कृमिमुद्गर रस
पारा १
गंधक १ } कज्जली
कीटमारी यवानी ३
विडंग ४
कारस्कर १

पलाशबीज ६
मात्रा : १२५ ते २५०
मि.ग्रं. / ३ वेळा
रोगघ्नता : कृमि, कृमिज
हृद्रोग.

७४) खदिरादि वटी

खदिर ५०
जल १२८
क्वाथ करणे
१/८ उरविणे.

प्रक्षेप :

जातीपत्र १
कापूर १
पूगफळ १
त्वक् १
तमालपत्र १
नागकेशर १
एला १
कस्तूरी १

मात्रा : १२५ ते २५०
मि. ग्रं. /

गोळ्या वरचेवर चषळणे.
रोगघ्नता : कास, स्वरभेद.

७५) खदिरारिष्ट

खदिरत्वक् २००
देवदारु २००
त्रिफळा ८०
दारुहरिद्रा १००
वावची ४८
जल ८१९२
क्वाथ करणे.

१/८ उरविणे.

प्रक्षेप :

धायटी ८०
मध ८००
शर्करा ४००

कंकोळ ४

लवंग ४
जातीफल ४
चवक ४
त्वक् ४
नागकेशर ४
मरिच ४
तमालपत्र ४
पिंपळी १६
अरिष्ट तयार करणे.

मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
/ २ वेळा

रोगघ्नता : कुष्ठ, प्रमेह.

७६) खंडपिप्पल्यावलेह

पिंपळी १
गोधृत १
साखर १
शतावरी १
आमलकी स्वरस १
गोदुग्ध १
अवलेह तयार करणे.

प्रक्षेप :

एला १
तेजपत्र १
दालचिनी १
वंशलोचन १
हरितकी १
नागकेशर १
मरिच १
कापूर १
जायफळ १

मात्रा : १० ते २० ग्रॅम /
३ वेळा

रोगघ्नता : अम्लपित्त.

७७) गंधक रसायन
गंधक १

भावना :

गोदुग्ध ३
त्वक् क्वाथ १
तेजपत्र क्वाथ १
नागकेशर क्वाथ १
एला १
गुडूची क्वाथ १
त्रिफळा क्वाथ १
शुंठी १
भृंगराज १
आर्द्रक १
मात्रा : १२५ ते २५०
मि.ग्रं. / ३ वेळा

रोगघ्नता : उपदंश, कुष्ठ,
कृमिज शिरोरोग, त्वक्गत
वात, फिरंग, रक्तगतवात,
क्षुद्ररोग, शीतपित्त

७८) गंधर्व हरितकी
हरितकी चूर्ण एरंडतैलात
भाजून तयार करणे.

मात्रा : २ ते ३ ग्रॅम /
१ वेळा

रोगघ्नता : ग्रहणी,
गृध्रसी, पांडू,
संधिगतवात, वातव्याधि,
त्वक्गत वात.

७९) गुडार्द्रक योग

गुड २
आर्द्रक १
मात्रा : १० ते १५ ग्रॅम /
२ वेळा

रोगघ्नता : शोथ, हृद्रोग.
८०) गुडूच्यादि क्वाथ

गुडूची १
पद्मकाष्ठ १
निंबत्वक् १

रक्तचंदन १
धान्यक १
क्वाथ तयार करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
/ ३ वेळा

रोगघ्नता : अम्लपित्त,
वातरक्त

८१) गुडूच्यादि घृत

गुडूची १
पिंपळी १
मूर्वा १
हळद १
रास्ना १
वचा १
पुनर्नवा १
कासमर्द १
पाठा १
चित्रकमूळ १
सुंठ १
पाणी ४४
क्वाथ करणे.
१/४ उरविणे.
घृत २४०
घृत सिद्ध करावे.
मात्रा : १० ते २० मि.लि.
/ ३ वेळा

रोगघ्नता : कास (क्षतज),

गुल्म, श्वास

८२) गुडूच्यादि तैल

गुडूची ४००
जल ४०९६
क्वाथ करणे.
१/४ उरविणे.
तिलतैल २५६
मंजिष्ठा ४
यष्टिमधु ४

एला ४
मातुलुंग ४
द्राक्षा ४
जटामांसी ४
त्रिकटु ४
नागकेशर ४
उशीर ४
त्वक् ४
चंदन ४
कमळ ४
तैल सिद्ध करणे.

मात्रा : १० ते २० मि.लि.
/ ३ वेळा

रोगघ्नता : वातरक्त

८३) गुंजागर्भ रस

पारा १६ } कज्जली
गंधक ४
भांग ४
निंबबीजमज्जा ४
श्वेतगुंजाबीज ४
जयपालबीज १

मात्रा : १२५ ते २५० मि.
ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : ऊरुस्तंभ

८४) गोजिह्वादि क्वाथ

गोजिह्वा १
मयुरशिखा १
कुस्तुंबरु ८
क्वाथ तयार करणे.

प्रक्षेप :

साखर २
मध १

मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
/ ३ वेळा

रोगघ्नता : आक्षेपक,
मज्जागत ज्वर

८५) गोमूत्र हरीतकी
हरीतकी चूर्ण गोमूत्रात भाजून
तयार करणे

मात्रा : २ ते ३ ग्रॅम /
२ वेळा

रोगघ्नता : धमनीप्रतिचय,
पांडु, प्लीहदोष, मूत्राघात,
मेदोरोग, शोथ

८६) गोक्षुरादि गुग्गुलु

गुग्गुलु ७
त्रिकटु ३
त्रिफळा ३
मुस्ता १

भावना : गोक्षुर क्वाथ १
मात्रा : २५० ते ५००
मि.ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता :

अधोगरक्तपित्त, उदावर्त
(मूत्रनिरोधज), मूत्रकृच्छ्र,
मूत्राश्मरी, पक्वाशयगत
वात.

८७) ग्रहणी कपाट रस

पारा १ } कज्जली
गंधक १

अभ्रकभस्म १

अतिविष १

मोचरस १

भंगा १

हिरडा १

त्रिक्षार १

वचा १

भावना : मातुलुंग स्वरस

रोगघ्नता : ग्रहणी

८८) चतुर्भुज कल्प

रससिंदूर १
हरताळ १

मनःशिला १

कस्तूरी १

सुवर्णभस्म १/४

सर्वाचे मर्दन करावे.

मर्दित चूर्ण १

वत्सनाभ १/२

शृंग ८

प्रवाळपंचामृत १६

भावना :

तुलसी स्वरस १

सुवर्ण धतुरपत्र रस १

आर्द्रक रस १

कुमारी रस १

मात्रा : ६० ते १२५
मि.ग्रॅ./३ वेळा

रोगघ्नता : पार्श्वशूल,

वातकफज्वर, हृद्रोग

८९) चतुर्भुज रस

रससिंदूर १

हरताळ १

मनःशिला १

कस्तूरी १

सुवर्णभस्म १/४

भावना : कुमारी रस

रोगघ्नता : कास,

तमकश्वास, पार्श्वशूल,

शीतपित्त.

९०) चवकादि चूर्ण

चवक १

चित्रक १

बिल्व १

शुंठी १

मात्रा : १ ते २ ग्रॅम / ३
वेळा

रोगघ्नता : वातज ग्रहणी

११) चंदनबलालाक्षादि तैल
 चंदन ८०
 बलामूल ८०
 लाक्षा ८०
 उशीर ८०
 जल १२८०
 क्वाथ करणे.
 १/४ उरविणे.
 तिलतैल १६०
 चंदन १
 उशीर १
 मधुक १
 मिश्रेया १
 कटुका १
 देवदारु १
 हरिद्रा १
 कुष्ठ १
 मंजिष्ठा १
 अश्वगंधा १
 बला १
 दावी १
 मूर्वा १
 मुस्ता १
 एला १
 त्वक् १
 नागकेशर १
 रास्ना १
 लाक्षा १
 केतकी १
 चंपक १
 अनंतमूल १
 सैधव १
 सौवर्चल १
 दूध ३२०
 तैल सिद्ध करणे.
 रोगघ्नता : पांडू,

प्रवाहिका, फक्क,
 राजयक्ष्मा, वातव्याधि,
 श्वास.
 १२) चंदनादि क्वाथ
 चंदन १
 पद्मकाष्ठ १
 उशीर १
 मुस्ता १
 अतिविष १
 एला १
 मोरवेल १
 क्वाथ तयार करणे
 मात्रा : २० ते ३० मि. लि./
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : पित्तज ग्रहणी
 १३) चंदनादि चूर्ण
 चंदन १
 वंशलोचन १
 एला १
 कंकोळ १
 गोक्षुर १
 जहरमोहरा १
 पाषाण बदर १
 प्रवाळ भस्म १
 शिलाजतु २
 भावना :
 गुलाबजल ४
 आमलकी रस ४
 मात्रा : १ ते २ ग्रं. /
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : मूत्रवृच्छ,
 मूत्राघात, मूत्राश्मरी
 १४) चंदनादि घृत
 रक्तचंदन १
 पद्मकाष्ठ १
 वाळा १

अनंतमूल १
 कटुका १
 निंब १
 उंबर १
 पिंपळ १
 वट १
 मुस्ता १
 क्वाथ तयार करणे.
 घृत ६४
 घृत सिद्ध करणे.
 मात्रा : १० ते २० मि.लि./
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : पित्तज ग्रहणी
 १५) चंदनासव
 श्वेतचंदन २०
 उशीर ४
 मुस्ता ४
 कमल ४
 प्रियंगु ४
 लोध्र ४
 मंजिष्ठा ४
 रक्तचंदन ४
 पाठा ४
 किराततिक्त ४
 वटत्वक् ४
 कपूरकाचरी ४
 पर्पट ४
 यष्टिमधु ४
 रास्ना ४
 कांचनार ४
 आम्रत्वक् ४
 पटोल ४
 मोचरस ४
 धायटी ६४
 द्राक्षा ६०
 जल २०४८

गूळ २००
 आसव सिद्ध करणे.
 मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
 / २ वेळा
 रोगघ्नता : दाह, मूत्राघात,
 रक्तपित्त, वातरक्त
 १६) चंद्रकला
 पारा १
 गंधक २ } कज्जली
 अभ्रकभस्म १
 ताम्रभस्म १
 भावना :
 मुस्ताक्वाथ १
 दाडिम रस १
 दूर्वा रस १
 केतकी रस १
 सहदेवी रस १
 कुमारी रस १
 पर्पट क्वाथ १
 मूर्वा रस १
 शतावरी रस १
 प्रक्षेप :
 कटुका १
 गुडूची सत्व १
 पर्पट १
 उशीर १
 मधुमालती १
 चंदन १
 अनंतमूल १
 भावना : द्राक्षारस ७
 मात्रा : १२५ ते २५०
 मि. ग्रं. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : कक्षा,
 कामला, ज्वर, दाह, भ्रम,
 मूत्राघात, रक्तपित्त,
 राजयक्ष्मा, विसर्प.

१७) चंद्रप्रभा

कपूरकाचरी ४

वचा ४

मुस्ता ४

गुडूची ४

देवदारु ४

हरिद्रा ४

अतिविष ४

पिंपळमूळ ४

चित्रक ४

निशोत्तर ४

दंतीमूळ ४

तमालपत्र ४

त्वक् ४

एला ४

वंशलोचन ४

धान्यक १

त्रिफळा १

चव्य १

विडंग १

गजपिप्पली १

त्रिकटु १

पंचलवण १

लोहभस्म ८

शिलाजतु ३२

गुग्गुलु ३२

भावना : त्रिफळा क्वाथ

मात्रा : २५० ते ५००

मि.ग्रं. / ३ वेळा

रोगघ्नता : ऊरुस्तंभ,

पक्वाशयगत वात, प्रमेह,

प्रमेहपिडका, मांसगत

वात, मूत्रकृच्छ्र,

मूत्रनिरोधज उदावर्त,

मूत्राघात, मूत्राश्मरी,

शुक्रगत वात, शोथ,

स्थौल्य, हृद्रोग.

१८) चित्रकादि अवलेह

चित्रकमूल १

पिंपळमूळ १

सुंठ १

मिरे १

पिंपळी १

हिंग १

धमासा १

कपूरकाचरी १

पुष्करमूल १

गजपिंपळी १

तुळस ११

वचा १

भारंगी १

गुडूची १

रास्ना १

कर्कटशुंगी १

मनुका १

या सर्वांचा कल्क करणे.

पुनर्नवा पंचांग क्वाथ १८

घृत ६४

मध ४

साखर २५६

वंशलोचन ४

अवलेह तयार करणे.

मात्रा : १० ते २० ग्रॅम /

३ वेळा

रोगघ्नता : कास, गुल्म,

श्वास.

१९) चित्रकादि गुटी

चित्रकमूळ १

पिंपळमूळ १

यवक्षार १

सज्जीक्षार १

पंचलवण १

त्रिकटु १

हिंगु १

अजमोदा १

चव्य १

भावना :

लिन्यूरस १

आर्द्रक स्वरस १

मात्रा : १२५ ते २५० मि.

ग्रं./ ३ वेळा

रोगघ्नता : वातज ग्रहणी

१००) चित्रकादि चूर्ण

चित्रक १

पिंपळमूळ १

गजपिंपळी १

पिंपळी १

मात्रा : १ ते २ ग्रॅम /

३ वेळा

रोगघ्नता : कास.

१०१) चुक्र तैल

चुक्र स्वरस १

वदर क्वाथ १

दधि १

तैल १२

कल्क द्रव्य :

यवक्षार १ १/२

शुंठी १ १/२

तैल सिद्ध करणे.

मात्रा : १० ते २० मि. लि.

रोगघ्नता : गुदभ्रंश.

१०२) चोपचिनी-

गुग्गुलु

चोपचिनी चूर्ण १

गुग्गुलु १

मात्रा : २५० ते ५००

मि. ग्रॅम / ३ वेळा

रोगघ्नता : उपदंश,

फिरंग.

१०३) चौसष्टी पिंपळी चूर्ण

पिंपळी १

भावना :

पिंपळी क्वाथ ६४

मात्रा : १२५ ते २५० मि.

ग्रं./ ३ वेळा

रोगघ्नता : पार्श्वशूल,

राजयक्ष्मा, श्वास.

१०४) च्यवनप्राश

आमलकी ८०

पुष्करमूळ १

द्राक्षा ५

वासा १

एला १

मुस्ता १

गोक्षुर १/४

कंटकारी १/४

भूकुष्मांड १

गुडूची १

त्रिफळा ३

शुंगी १

जल १०९६

क्वाथ करणे.

१/८ उरविणे.

आमलकी तुपावर भाजून घेणे.

शर्करा ८०

मध ५

चतुर्जात १

पिंपळी २

अवलेह तयार करणे.

मात्रा : १० ते २० ग्रॅम /

३ वेळा

रोगघ्नता : कास, क्लैब्य,

जराशोष, छर्दि, पांडु,

राजयक्ष्मा, शुक्रगतवात,

वातव्याधि, श्वास.
१०५) जटामांसी घृत
 जटामांसी १
 घृत १
 दुग्ध १६
 घृत सिद्ध करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि. लि.
 / ३ वेळा
रोगघ्नता :
 अपस्मार, उन्माद
१०६) जलोदरारि रस
 पारा १ } कज्जली
 गंधक १ }
 पिंपळी १
 मोरचूद १
 शौक्तिक भस्म १
 जयपाल बीज १
 आरग्वध १
भावना :
 त्रिघारी निवडुंग क्षीर १
मात्रा : १२५ ते २५०
 मि. ग्रॅ / १ वेळा
रोगघ्नता : उदर
१०७) जंब्वासव
 जांभूळ रस २०००
 गुड १२५०
 मध ६३५
 धातकीपुष्प ४०
 वंगभस्म ५
 आसव सिद्ध करणे
मात्रा : २० ते ३० मि. लि./
 ३ वेळा
रोगघ्नता : प्रमेह
१०८) जातिफलादि चूर्ण
 जातीफल १
 लवंग १

एला १
 तमालपत्र १
 नागकेशर १
 कापूर १
 चंदन १
 लोभ्र १
 वंशलोचन १
 तगर १
 आमलकी १
 तालीसपत्र १
 पिंपळी १
 हरितकी १
 जीरक १
 चित्रक १
 शुंठी १
 मरिच १
 विडंग १
 भंगा १९
 शर्करा ३८
मात्रा : १ ते २ ग्रॅम /
 ३ वेळा
रोगघ्नता : अग्निसार,
 ग्रहणी, प्रवाहिका.
१०९) जात्यादि तैल
 जातिपत्र १०
 गोक्षुर २
 मंजिष्ठा २
 लोभ्र २
 खदिर २
 यष्टिमधु २
 जल ८०
 क्वाथ करणे.
 १/४ उरविणे.
 तैल १०
 जातीपत्रकल्क २ १/२
रोगघ्नता : बाह्योपचारासाठी

मुखपाक, दग्धत्रण.
११०) जितसाया पोडूली
 जितसाया १६
 रसपोडूली १
मात्रा : १२५ ते २५०
 मि.ग्रॅ. / ३ वेळा
रोगघ्नता : श्लीपद
१११) टंकण मिश्रण
 टंकण १
 गंधक १
 बाह्योपचारासाठी
रोगघ्नता : कुष्ठ, क्षुद्ररोग.
११२) तालकेश्वर रस
 हरताल १
भावना :
 पुनर्नवा स्वरस १
 पुनर्नवा पंचांगाचे राखेत
 ५ दिवस पुट द्यावे.
मात्रा : ३० ते ६० मि.ग्रॅ./
 ३ वेळा
रोगघ्नता : वातरक्त
११३) तालिसादि चूर्ण
 तालिसपत्र २
 मरिच २
 शुंठी ३
 पिंपळी ४
 वंशलोचन ४
 एला १/२
 त्वक् १/२
 शर्करा ३२
मात्रा : १ ते २ ग्रॅम /
 ३ वेळा
रोगघ्नता : उर:क्षत,
 कास, राजयक्ष्मा, स्वरभेद,
 क्षतक्षीण.
११४) तालिसादि वटी

तालिसपत्र १
 मिरे २
 सुंठ ३
 पिंपळी ४
 वंशलोचन ५
 वेलची ६
 दालचिनी ६
 साखर ३२
मात्रा : २५० ते ५००
 मि. ग्रॅ / ३ वेळा
रोगघ्नता : अरुची, कास,
 ज्वर, श्वास.
११५) ताप्यादि लोह
 रौप्य भस्म १
 शिलाजतु १
 सु. मक्षिक भस्म १
 लोह भस्म १
 चित्रक १/४
 त्रिफळा ३/४
 विडंग १/४
 त्रिकटु १/४
 शर्करा २
मात्रा : १२५ ते २५०
 मि.ग्रॅ. / ३ वेळा
रोगघ्नता : पांडु
११६) ताम्र पर्पटी
 कज्जली २
 ताम्र भस्म १
 वत्सनाभ १
 पर्पटी तयार करणे
मात्रा : ६० ते १२५
 मि.ग्रॅ./३ वेळा
रोगघ्नता : ग्रहणी.
११७) तिक्तक घृत
 तिक्तपंचकक्वाथ १६
 घृत ४

घृत सिद्ध करणे.
मात्रा : १० ते २० मि.लि./
 ३ वेळा
रोगघ्नता : अम्लपित्त,
 अलसक, जीर्णज्वर,
 ग्रहणी, पांडु, रक्तगतवात,
 वातरक्त, शोथ.
११८) तिक्तपंचक क्वाथ
 गुडूची १
 पटोल १
 निंबत्वक् १
 इंद्रयव १
 किरात तिक्त १
 क्वाथ तयार करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि.लि./
 ३ वेळा
रोगघ्नता : ज्वर, मसूरिका,
 रोमांतिका, शीतला.
११९) त्वक् वटी
 त्वक् १
 यष्टिमधु १
 मिश्रेश्या १
 द्राक्षा १
 बदाम १
मात्रा : १ ते २ गोळ्या
 चघळण्यासाठी
रोगघ्नता : कास, स्वरभेद
१२०) त्रायमाणादि क्वाथ
 त्रायमाण १
 पिंपळमूळ १
 निशोत्तर १
 जेष्ठमध ११
 हरितकी १
 बाहवा १
 आमलकी १
 मनुका १

कोरांटी १
 क्वाथ तयार करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि.लि./
 ३ वेळा
रोगघ्नता : पित्तज शूल.
१२१) त्रायमाणादि घृत
 त्रायमाण १६
 जल १६०
 क्वाथ करणे.
 १/५ उरवणे.
 कुटकी १
 मुस्ता १
 त्रायमाण १
 दुरालभा १
 भुईआवळा १
 क्षीरकाकोली १
 जीवन्ती १
 रक्तचंदन १
 नीलकमल १
 गोदुग्ध ३२
 गोघृत ३२
 आमलकी रस ३२
 घृत सिद्ध करणे.
मात्रा : १० ते २० मि.लि.
 / ३ वेळा
रोगघ्नता : कुष्ठ, गुल्म,
 विसर्प.
१२२) त्रिकटु चूर्ण
 सुंठ १
 मिरे १
 पिंपळी १
मात्रा : २५० ते ५००
 मि.ग्रं. / ३ वेळा
रोगघ्नता : आध्मान,
 प्रत्याध्मान, रुद्धपथ
 कामला.

१२३) त्रिकंटकादि क्वाथ
 गोक्षुर १
 बाहवामगज १
 दर्भ १
 कुश १
 धमासा १
 आमलकी १
 हरितकी १
 क्वाथ तयार करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
 / ३ वेळा
रोगघ्नता : मूत्रकृच्छ्र,
 मूत्राघात, मूत्राश्मरी.
१२४) त्रिफळाक्वाथ
 हिरडा १
 बेहडा १
 आवळकाठी १
 पाणी ४८
 क्वाथ तयार करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
 / ३ वेळा
रोगघ्नता : शोथ, व्रण
 (बाह्योपचारासाठी)
१२५) त्रिफळा क्वाथ
 त्रिफळा १
 बाहवा १
 क्वाथ तयार करणे.
 मध १
 साखर १
मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
 / ३ वेळा
रोगघ्नता : पित्तज शूल.
१२६) त्रिफला गुग्गुलु
 त्रिफला १
 त्रिकटु १
 गुग्गुलु २

भावना : त्रिफळा क्वाथ.
मात्रा : २५० ते ५००
 मि.ग्रं. / ३ वेळा
रोगघ्नता : आमवात,
 उरुस्तंभ, गृध्रसी,
 मांसगतवात, मूत्राघात,
 मेदोरोग, संधिगतवात,
 वातव्याधि.
१२७) त्रिफळा चूर्ण
 हिरडा १
 बेहडा १
 आवळकाठी १
मात्रा : २ ते ३ ग्रॅम / १
 वेळ मुदुविरेचक.
१२८) त्रिभुवनकीर्ति
 हिंगुळ १
 बचनाग १
 त्रिकटु १
 पिंपळमूळ १
 टंकण १
भावना :
 तुलसी स्वरस १
 आर्द्रक स्वरस १
 सुवर्ण धतुर स्वरस १
मात्रा : १२५ ते २५० मि.
 ग्रं./ ३ वेळा
रोगघ्नता : अलसक,
 ज्वर, पाषाणगर्दभ,
 पार्श्वशूल, प्रतिश्याय,
 मसूरिका, शिरःशूल
१२९) त्र्युषणादि घृत
 त्रिकटु १
 त्रिफळा १
 गूळ १
 घृत ८
 घृत सिद्ध करावे.

मात्रा : १० ते २० मि.लि. / ३ वेळा	जीरक १/४ मरिच १/४ शुंठी १/१६ हरितकी १/१६ पिंपळी १/१६ जातिफल १/१६	पक्षाघात, वातव्याधि, हिवका. १३३) दशमूलादि घृत दशमूलक्वाथ ४ घृत १ घृत सिद्ध करावे.	शोथ, श्वास, हृद्रोग १३५) दशांग लेप शिरीष १ तगर १ यष्टिमधु १ चंदन १ एला १ जटांमांसी १ हरिद्रा १ दारुहरिद्रा १ कोष्ठ १ उशीर १ बाह्योपचारासाठी रोगघ्नता : कुष्ठ, वातरक्त, विसर्प.
१३०) तुणपंचमूल क्वाथ कुश १ काश १ शर १ इक्षु १ दर्भ १ क्वाथ तयार करणे.	भावना : मातुलुंग रस १ आर्द्रक स्वरस १ चित्रक क्वाथ ७ अर्कक्षीर ३ निर्गुंडी रस ३ सुरणकंद रस ३ स्नुहीक्षीर ४ सर्व मिश्रण कपदिकेमध्ये भरून पुट द्यावे.	प्रक्षेप : यवक्षार १/१६ सज्जीक्षार १/१६ अष्टलवण १/१६ मात्रा : १० ते २० मि.लि. / ३ वेळा	१३६) दाडिमादि चूर्ण दाडिम १ खडीसाखर १ त्रिकटु १ दालचिनी १ तमालपत्र १ एला १ मात्रा : १ ते २ ग्रॅम / ३ वेळा
मात्रा : २० ते ३० मि.लि. / ३ वेळा	रोगघ्नता : अर्दित, मूत्रकृच्छ्र, मूत्राघात, मूत्रनिरोधज उदावर्त	रोगघ्नता : ग्रहणी. १३४) दशमूलारिष्ट दशमूल १०० हरीतकी ८० पुष्करमूल ५ जल १००० क्वाथ करणे. १/४ उरविणे.	१३७) दाडिमादि घृत धान्यक ८ चित्रक ८ शुंठी ४ पिंपळी २ घृत ६४ दाडिमरस ३२ घृत सिद्ध करणे. मात्रा : १० ते २० मि.लि. / ३ वेळा
रोगघ्नता : अर्दित, मूत्रकृच्छ्र, मूत्राघात, मूत्रनिरोधज उदावर्त	१३१) त्रैलोक्य चिंतामणि पारा १ हिरक भस्म १ सुवर्ण भस्म १ रौप्य भस्म १ ताम्र भस्म १ तीक्ष्णलोह भस्म १ मौक्तिक भस्म १ गंधक १ हरताळ १ मनःशिला १ पारद भस्म १० वैक्रांत भस्म ५	मात्रा : ३० ते ६० मि. ग्रॅ. / ३ वेळा	रोगघ्नता : अरोचक १३७) दाडिमादि घृत धान्यक ८ चित्रक ८ शुंठी ४ पिंपळी २ घृत ६४ दाडिमरस ३२ घृत सिद्ध करणे. मात्रा : १० ते २० मि.लि. / ३ वेळा
१३२) त्रैलोक्य चिंतामणि पारा १ हिरक भस्म १ सुवर्ण भस्म १ रौप्य भस्म १ ताम्र भस्म १ तीक्ष्णलोह भस्म १ मौक्तिक भस्म १ गंधक १ हरताळ १ मनःशिला १ पारद भस्म १० वैक्रांत भस्म ५	भावना : चित्रकमूल क्वाथ २१ आर्द्रक स्वरस ७ जंवीर स्वरस ७	१३२) दशमूलक्वाथ शालिपर्णी १ पृश्निपर्णी १ बेल १ काश्मरी १ अग्निमंथ १ पाटला १ टेंटू १ रिंगणी १ डोरली १ गोक्षुर १ क्वाथ तयार करणे. मात्रा : २० ते ३० मि.लि. / ३ वेळा	रोगघ्नता : अर्दित, मात्रा : २० ते ३० मि.लि. / २ वेळा
१३३) त्रैलोक्य चिंतामणि पारा १ हिरक भस्म १ सुवर्ण भस्म १ रौप्य भस्म १ ताम्र भस्म १ तीक्ष्णलोह भस्म १ मौक्तिक भस्म १ गंधक १ हरताळ १ मनःशिला १ पारद भस्म १० वैक्रांत भस्म ५	भावना : चित्रकमूल क्वाथ २१ आर्द्रक स्वरस ७ जंवीर स्वरस ७	१३३) त्रैलोक्य चिंतामणि पारा १ हिरक भस्म १ सुवर्ण भस्म १ रौप्य भस्म १ ताम्र भस्म १ तीक्ष्णलोह भस्म १ मौक्तिक भस्म १ गंधक १ हरताळ १ मनःशिला १ पारद भस्म १० वैक्रांत भस्म ५	रोगघ्नता : अर्दित, मात्रा : २० ते ३० मि.लि. / ३ वेळा

१३८) दाडिमावलेह

दाडिम स्वरस १

शर्करा ४

जल ४

अवलेह तयार करणे

मात्रा : १० ते २० मि.लि.

/ ३ वेळा

रोगघ्नता : पांडु

१३९) दुरालभादि क्षार

दुरालभा १

करंजद्वय १

कुटज १

वचा १

मूर्वा १

पाठा १

गोमूत्रात मिसळून क्षार तयार करणे.

मात्रा : ६० ते १२५

मि. ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : कफज ग्रहणी.

१४०) देवदाव्यादि क्वाथ

देवदारु १

वचा १

कोष्ठ १

पिंपळी १

सुंठ १

किराततिक्त १

कट्फल १

कटुका १

धान्यक १

हरितकी १

गजपिप्पली १

दुरालभा १

गोक्षुर १

कंटकारी १

बृहति १

अतिविषा १

गुडूची १

शृंगी १

जीरक १

क्वाथ तयार करणे.

मात्रा : ३० ते ४० मि.लि.

/ ३ वेळा

रोगघ्नता : वातव्याधि.

१४१) द्राक्षादि चूर्ण

द्राक्षा १

गुडूची १

शुंठी १

शृंगी १

मुस्ता १

रक्तचंदन १

कटुका १

पाठा १

किराततिक्त १

दुरालभा १

उशीर १

धान्यक १

पाठा १

कंटकारी १

पुष्करमूल १

निंब १

मात्रा : १ ते २ ग्रॅम /

३ वेळा

रोगघ्नता :

ज्वर (जीर्ण व निराम)

१४२) द्राक्षादि घृत

द्राक्षा १

हरितकी १

उशीर १

आमलकी १

चंदन १

धान्यक १

दुग्ध २४

घृत ६

घृत सिद्ध करणे

मात्रा : १० ते २० मि.लि.

/ ३ वेळा

रोगघ्नता : अम्लपित्त, पांडु.

१४३) द्राक्षारिष्ट

द्राक्षा १००

जल ८००

क्वाथ करणे

१/४ उरविणे

गूळ १८०

कंकोळ १/२

मिरे १/२

तमालपत्र १/२

नागकेशर १/२

पिंपळी १/२

चवक १/२

चित्रक १/२

पिंपळमूळ १/२

एला १/२

लवंग १/१६

जायफळ १/१६

त्वक् १/१६

अरिष्ट सिद्ध करणे.

मात्रा : २० ते ३० मि.लि.

/ ३ वेळा

रोगघ्नता : राजयक्ष्मा,

हलीमक

१४४) द्राक्षासव

द्राक्षा ४००

जल ४०१६

क्वाथ करणे.

१/४ उरविणे.

शर्करा ४००

मध २००

घायटी ६४

कंकोळ ४

लवंग ४

जायफळ ४

मरिच ४

चतुर्जात १६

पिंपळी ४

चव्य ४

चित्रक ४

पिंपळमूळ ४

चंदन २

कापूर १/४

आसव सिद्ध करणे.

मात्रा : २० ते ३० मि.लि.

/ २ वेळा

रोगघ्नता : अरोचक,

कास, राजयक्ष्मा.

१४५) धात्रीरसायन

आमलकी ६४

एला ४

कस्तूरी १

मुस्ता ४

अगरु ४

तगर ४

जटामांसी ४

चंदन ४

वंशलोचन ४

चतुर्जात ४

केशर ४

जायफळ ४

सुवर्णभस्म १/८

रौप्यभस्म १

साखर ३२

अवलेह तयार करणे.

मात्रा : ५ ते १० ग्रॅम /

३ वेळा

रोगघ्नता : कास, श्वास,
 वृष्य, राजयक्ष्मा.
 १४६) धात्र्यावलेह
 वंशलोचन २
 शुंठी २
 यष्टिमधु २
 पिंपळी २
 द्राक्षाचूर्ण २
 आमलकी स्वरस ५००
 साखर ५००
 अवलेह सिद्ध करून घृत
 मिसळावे.
 मात्रा : १० ते २० ग्रॅम /
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : पांडु
 १४७) धान्यक हिम
 धान्यक चूर्ण १
 शृतशीतजल १०
 हिम तयार करावे.
 मात्रा : ५० ते १०० मि.लि./
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : मूत्रकृच्छ्र,
 मूत्राघात, सदाह मूत्रप्रवृत्ती.
 १४८) धान्यपंचक चूर्ण
 धान्यक १
 मुस्ता १
 उशीर १
 शुंठी १
 बिल्वदल १
 मात्रा : १ ते २ ग्रॅ. /
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : मूत्रकृच्छ्र,
 मूत्राघात, मूत्राश्मरी.
 १४९) नवजीवन रस
 कारस्कर १
 सुवर्ण माक्षिक भस्म १

रससिंदूर १
 त्रिकटु १
 भावना : आर्द्रक स्वरस.
 मात्रा : ३० ते ६० मि. ग्रॅ. /
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : हृद्रोग, वृष्य.
 १५०) नवायस चूर्ण
 शुंठी १
 मरिच १
 पिंपळी १
 चित्रक १
 विडंग १
 त्रिफळा ३
 मुस्ता १
 लोहभस्म १
 मात्रा : ५०० मि.ग्रॅ. ते १
 ग्रॅ./३ वेळा
 रोगघ्नता : पांडु
 १५१) नागगुटी
 लवंग १
 जातिफल १
 जातिपत्र १
 वत्सनाभ १
 मरिच १
 पिंपळमूळ १
 कस्तूरी १/४
 कुंकुम १/४
 भावना : आर्द्रक रस १
 मात्रा : ६० मि.ग्रॅ. ते १२०
 मि. ग्रॅ. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : कास,
 पार्श्वशूल, प्रतिश्याय,
 स्वरभेद, शिरःशूल.
 १५२) नाराचरस
 टंकण १
 मरिच १

पारा १
 गंधक २
 शुंठी २
 पिप्पली २
 जयपाल बीज ९
 मात्रा : ६० ते १२०
 मि.ग्रॅ./१ वेळा
 रोगघ्नता : उदर.
 १५३) नारायण तेल
 बिल्वमूल ४०
 अग्निमंथ ४०
 टेंटू ४०
 पाटला ४०
 निंब ४०
 प्रसारिणी ४०
 अश्वगंधा ४०
 कंटकारी ४०
 बृहती ४०
 बला ४०
 अतिविषा ४०
 गोक्षुर ४०
 पुनर्नवा ४०
 जल ४०९६
 क्वाथ करणे.
 १/४ उरविणे.
 तिलतैल २५६
 मिश्रया ८
 देवदारु ८
 जटामांसी ८
 शैलेयक ८
 वचा ८
 चंदन ८
 तगर ८
 कोष्ठ ८
 एला ८
 शालिपर्णी ८

पृश्निपर्णी ८
 मुद्गपर्णी ८
 माषपर्णी ८
 रास्ना ८
 अश्वगंधा ८
 सैधव ८
 पुनर्नवा ८
 शतावरी रस २५६
 गोदुग्ध १०२४
 तैल सिद्ध करणे.
 मात्रा : अभ्यंतर
 प्रयोगासाठी २० ते ३०
 मि.लि. / ३ वेळा
 बाह्योपचारासाठी
 आवश्यकतेनुसार
 रोगघ्नता : अस्थिगत वात,
 पांडु, फक्क, संधिगतवात,
 वातव्याधि, श्वास.
 १५४) नित्यानंद रस
 पारा १
 गंधक १ } कज्जली
 ताम्र भस्म १
 वंग भस्म १
 हरताळ भस्म १
 तुतथ भस्म १
 शंख भस्म १
 कांस्य भस्म १
 कपर्दिक भस्म १
 त्रिफळा ३
 त्रिकटु ३
 लोहभस्म १
 विडंग १
 पंचलवण १
 पिंपळमूळ १
 चव्य १
 देवदारु १

वृद्धदारुक १	मार्कांडिका १	३ वेळा	सुंठ १
भावना : हरितक्यादि क्वाथ	निशीत्तर १	रोगघ्नता : कास.	अतिविष १
मात्रा : १२५ ते २५० मि.	पुनर्नवा १	१६१) पद्मकादि चूर्ण	देवदारु १
ग्रं. / ३ वेळा	भारंगी १	पद्मक १	क्वाथ तयार करणे.
रोगघ्नता : श्लीपद.	वासा १	शृंगी १	मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
१५५) निद्रोदय रस	कनकबीज १	गुडूची १	/ ३ वेळा
रससिंदूर १	क्वाथ तयार करणे.	जीवन्ती १	रोगघ्नता : अतिसार, शोथ,
वंशलोचन १	मात्रा : ३० ते ४० मि.लि.	मुद्गपर्णी १	१६४) परिपाठादिकाढा
अहिफेन १	/ ३ वेळा	माषपर्णी १	पर्पट १
घायटी ४	रोगघ्नता : अम्लपित्त.	यष्टिमधु १	यष्टिमधु १
आमलकी ४	१५९) पथ्यादि घृत	वंशलोचन १	मुस्ता १
भावना : भंगाक्वाथ ३	१०० हिरड्यांचा रस	मात्रा : १ ते २ ग्रॅम /	हरितकी १
मात्रा : २५० मि. ग्रं. /	५० हिरड्यांच्या देठांचा	३ वेळा	गुलाबकलिका १
२ वेळा	कल्क.	रोगघ्नता : कास.	वाळा १
रोगघ्नता :	गोधृत १ प्रस्थ	१६२) पद्मकादि तैल	क्वाथ तयार करणे.
निद्रानाश, आमवात.	घृत सिद्ध करावे.	पद्मकाष्ठ १०	मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
१५६) निंबगंधकचूर्ण	मात्रा : १० ते २० मि.लि.	यष्टिमधु १०	/ ३ वेळा
निंब पत्र १	/ २ वेळा	उशीर १०	रोगघ्नता : मसूरिका,
गंधक १	रोगघ्नता : गुल्म, पांडु	हरिद्रा १०	रोमांतिका, शीतला.
मात्रा : १२५ ते २५० मि.	१६०) पद्मकादिअवलेह	जल ६४०	१६५) पंचकोलासव
ग्रं. / ३ वेळा	पद्मकाष्ठ १	क्वाथ करणे.	पिंपळी १
रोगघ्नता : कुष्ठ, क्षुद्रकुष्ठ	हिरडा १	१/८ उरविणे.	पिंपळमूळ १
१५७) निंबादि क्वाथ	बेहडा १	तिलतैल २०	चवक १
निंब १	आवळकाठी १	सर्जरस १	चित्रक १
खदिर १	सुंठ १	मंजिष्ठा १	सुंठ १
गुडूची १	मिरे १	शतावरी १	मनुका ४
इंद्रयव १	पिंपळी १	चंदन १	पाणी ३६
क्वाथ तयार करणे.	वावडिंग १	तैल सिद्ध करणे.	क्वाथ करणे.
मात्रा : ३० ते ४० मि.लि.	देवदारु १	मात्रा : १० ते २० मि. लि./	१/४ उरविणे.
/ ३ वेळा	बला १	३ वेळा	गूळ ४
रोगघ्नता : कुष्ठ, मसूरिका,	रास्ना १	रोगघ्नता : उर:क्षत,	आसव तयार करणे.
शीतला, क्षुद्रकुष्ठ.	मध ५	रक्तपित्त, वातरक्त,	मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
१५८) पटोलादि क्वाथ	घृत ५	क्षतक्षीण.	/ ३ वेळा
पटोल १	शर्करा ३२	१६३) पथ्यादि क्वाथ	रोगघ्नता : अग्निमांघ,
त्रिफळा १	अवलेह तयार करणे.	हरितकी १	अजीर्ण, अरोचक,
इंद्रवारुणी १	मात्रा : ५ ते १० ग्रॅम /	मुस्ता १	आध्मान, कोष्ठगतवात.

१६६) पंचगव्य घृत
गोदुग्ध १
गोमय १
गोमूत्र १
गोदधि १
गोघृत ४
घृत सिद्ध करणे.
मात्रा : १० ते २० मि.लि./
३ वेळा

रोगघ्नता : अपस्मार,
उन्माद, ज्वर, पांडु.

१६७) पंचमूलादिचूर्ण
बृहत् पंचमूल १
त्रिकटु १

सज्जीक्षार १
यवक्षार १

हिरडा १
विडंग १

त्रिलवण १
रास्ना १

जीरक १
मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम. /
३ वेळा

रोगघ्नता : वातज ग्रहणी.

१६८) पंचामृतपर्पटी

पारा १ } कज्जली
गंधक १ }

अप्रक भस्म १
ताम्र भस्म १

लोह भस्म १
पर्पटी तयार करणे.
मात्रा : १२५ ते २५०
मि.ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : ग्रहणी,
राजयक्ष्मा.

१६९) पाचकेंद्र रस
रससिंदूर १
हरताळ १

मनःशिला १
कस्तूरी १

सुवर्ण भस्म १/२
धतुरबीज २

बचनाग २
कुचला २

भावना :
तुलसी रस १

कुमारी रस १
मात्रा : ६० ते १२५
मि.ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : आमवात.

१७०) पाददारी लेप
गैरीक १

चंदन १
शंखजीरक १

टंकण १
गंधक १

राळ १
खोबरेल तेल १६

मेण ४
एकत्रित शिजवणे.

मात्रा : बाह्योपचारासाठी
आवश्यकतेनुसार

रोगघ्नता : पाददारी,
विचर्चिका.

१७१) पारिजातकगुटी
हिंगुळ १

बचनाग १
त्रिकटु १

पिंपळमूळ १
टंकण १

भावना :

तुलसी स्वरस १
आर्द्रक रस १

सुवर्ण धतुर रस १
पारिजातक पत्र व्वाथ १

मात्रा : १२५ ते २५०
मि.ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : विषम ज्वर.
१७२) पाषाणभेदादिव्वाथ

पाषाणभेद १
गोक्षुर १

धमासा १
हरितकी १

बाहवा मगज १
व्वाथ तयार करणे.

मात्रा : ३० ते ४० मि. लि.
/ ३ वेळा

रोगघ्नता : मूत्रवृच्छ,
मूत्राघात, मूत्राश्मरी.

१७३) पिप्पलीमूलादिक्षार
पिंपळमूल १

पाठा १
चव्य १

इंद्रयव १
शुंठी १

हिंगु १
गोक्षुर १

कुटकी १
वचा १

पंचलवण १
दधि १

तिल १
घृत १

अंतधूम पद्धतीने क्षार तयार
करणे.

मात्रा : ६० ते १२५
मि.ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : कफज ग्रहणी.
१७४) पिप्पल्यादि चूर्ण

त्रिकटु १
पंचलवण १

चित्रक १
यवक्षार १

मात्रा : ५०० मि.ग्रॅ. ते १
ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : वातज ग्रहणी
१७५) पिप्पल्यादि घृत

पिंपळी १
त्रिकटु १

चित्रक १
घृत २०

घृत सिद्ध करणे.
मात्रा : १० ते २० मि. लि.
/ ३ वेळा

रोगघ्नता : अम्लपित्त, कास,
गुल्म.

१७६) पिप्पल्यावलेह
पिंपळी १

द्राक्षा १
यष्टिमधु १

आमलकी १
साखर १६

अवलेह तयार करणे.
मात्रा : ५ ते १० ग्रॅम /
३ वेळा

रोगघ्नता : कास, पांडु,
श्वास, हलीमक

१७७) पिण्डासव
पिंपळी चूर्ण १

गूळ १
बेहडा १

एका घृत भावित घटात
ठेवून आसव सिद्ध करणे.

मात्रा : २० ते ३० मि. लि.
/ २ वेळा
रोगघ्नता : ग्रहणी
१७८) पुनर्नवादि क्वाथ
पुनर्नवा १
दारुहरिद्रा १
हरिद्रा १
शुंठी १
हरीतकी १
गुडूची १
चित्रक १
भारंगी १
देवदारु १
क्वाथ तयार करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि. लि.
/ ३ वेळा
रोगघ्नता : मूत्रकृच्छ्र,
मूत्रनिरोधज उदावर्त,
मूत्रादमरी, शोथ, हृद्रोग.
१७९) पुनर्नवा मण्डूर
पुनर्नवा ५
निशोत्तर ५
शुंठी ५
मरिच ५
पिंपळी ५
विडंग ५
देवदारु ५
चित्रक ५
कोष्ठ ५
हरिद्रा ५
त्रिफळा ५
दंती मूळ ५
चव्य ५
इंद्रयव ५
कटुका ५
पिंपळमूळ ५

मुस्ता ५
शुंगी ५
जीरक ५
यवानी ५
कटफल ५
मण्डूर भस्म २३०
गोमूत्र २७६०
गुड ३४५
मात्रा : १२५ ते २५०
मि. ग्रॅ. / ३ वेळा
रोगघ्नता : पांडु.
१८०) पुनर्नवासव
पुनर्नवा १६
पाठा ८
दंतीमूळ ८
गुडूची ८
चित्रक ८
कटकारी ८
त्रिफळा २४
जल १०२४
क्वाथ करणे.
१/४ उरविणे.
गुड २००
मध ३२
आसव सिद्ध करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि. लि./
२ वेळा
रोगघ्नता : मूत्रकृच्छ्र,
मूत्रनिरोधज उदावर्त,
मूत्रादमरी, शोथ, हृद्रोग.
१८१) पूर्ण चंद्रोदय
सुवर्ण भस्म १
पारद ८
गंधक १६
कज्जली करणे.

भावना :
रक्तकार्पास २
कुमारी १
कुपिपक्व सिंदूर करणे.
सिंदूर ११
कापूर ११
जायफळ १
कस्तूरी १
भावना : जल
मात्रा : ३० ते ६० मि. ग्रॅ./
३ वेळा
रोगघ्नता : क्लैब्य,
व्यवायशोष.
१८२) प्रपौंडरिक लेप
श्वेतकमल १
दारुहरिद्रा १
मंजिष्ठा १
यष्टिमधु १
श्वेतचंदन १
खडीसाखर १
एला १
उशीर १
पद्मकण्ठ १
सातू १
बाह्योपचारासाठी
रोगघ्नता : वातरक्त.
१८३) प्रवाळ पंचामृत
शंख भस्म १
शौक्तिक भस्म १
कपर्दिक भस्म १
प्रवाळ भस्म १
मौक्तिक भस्म १
भावना : गुलाबजल
मात्रा : १२५ ते २५०
मि.ग्रॅ./३ वेळा
रोगघ्नता : अम्लपित्त,

दकांदर, पित्तजसूल.
१८४) प्रशम
वचा १
पिंपळमूळ १
खुरसनी ओवा २
सर्पगंधा २
जटामांसी ४
ब्राह्मी ४
जल १२०
क्वाथ करणे.
१/४ उरविणे.
मनुका २०
साखर ३६
आसव सिद्ध करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि. लि.
/ ३ वेळा
रोगघ्नता : अपस्मार,
उन्माद, निद्रानारा,
मनोदैव्य.
१८५) बकुल चंपकावलेह
बकुल पुष्प १
चंपक पुष्प १
साखर ४
पाणी १६
अवलेह तयार करणे.
मात्रा : १० ते २० मि. लि.
/ ३ वेळा
रोगघ्नता : वातजकास
१८६) बलामूळ
बलामूळ क्वाथ ८०
बलामूळ कल्क ५
तिलतैल २०
तैल सिद्ध करणे.
अभ्यंतर प्रयोगासाठी -
मात्रा : १० ते १५ मि. लि./
३ वेळा

बाह्योपचारासाठी
आवश्यकतेनुसार.

रोगघ्नता :

अस्थिमज्जागत वात, पांडु,
फक्क, राजयक्ष्मा,
संधिगतवात, वातव्याधि.

१८७) बला पोडूली

बलाचूर्ण १६

रसपोडूली १

मात्रा : १२५ ते २५०

मि. ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : काश्य, वातव्याधि.

१८८) बिल्वादि क्वाथ

बिल्व १

इंद्रयव १

मुस्ता १

अतिविष १

वाळा १

क्वाथ तयार करणे.

मात्रा : २० ते ३० मि. लि.

/ ३ वेळा

रोगघ्नता : अतिसार.

१८९) बिल्वावलेह

बिल्वघनसार १

साखर ४

जल ४

अवलेह तयार करणे.

मात्रा : ५ ते १० ग्रॅम /

३ वेळा

रोगघ्नता : अतिसार, ग्रहणी,

प्रवाहिका.

१९०) बोलपर्पटी

रक्तबोल १६

रसपर्पटी १

मात्रा : १२५ ते २५०

मि. ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : अधोग

रक्तपित्त, ग्रहणी,

रक्तप्रवाहिका, रक्ताश.

१९१) बोलबद्धरस

पारा १

गंधक १ } कज्जली

गुडूची सत्त्व १

रक्तबोल ३

भावना :

शाल्मलीत्वक् क्वाथ

मात्रा : १२५ ते २५०

मि. ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : अधोग

रक्तपित्त, रक्तप्रवाहिका,

रक्तप्रदर, रक्तातिसार.

१९२) ब्राह्मी घृत

ब्राह्मी रस १

ब्राह्मी कल्क १/४

घृत २

घृत सिद्ध करणे

मात्रा : १० ते २० मि. लि./

३ वेळा

रोगघ्नता :

अपस्मार, उन्माद, मनोदैन्य.

१९३) ब्राह्मी प्राश

ब्राह्मी २००

शर्करा १००

जल २००

अवलेह तयार करणे.

मात्रा : १० ते २० मि. लि.

/ ३ वेळा

रोगघ्नता : अपस्मार,

उन्माद, मनोदैन्य.

१९४) बृहत् वातचिंतामणि

सुवर्ण भस्म ३

रौप्य भस्म २

अभ्रक भस्म ३

लोह भस्म ५

प्रवाळ भस्म ३

मौक्तिक भस्म ३

रससिंदूर ५

भावना :

कुमारी स्वरस.

मात्रा : ३० ते ६० मि. ग्रॅ.

/ ३ वेळा

रोगघ्नता : अपस्मार,

उन्माद, पक्षाघात, मूर्च्छा,

संधिगतवात, सिरागतवात,

वातव्याधि, श्वास, हृद्रोग.

१९५) बृहन् मरिच्यादि

तैल

मरिच ४

निशोत्तर ४

दंतीमूळ ४

अर्कक्षीर ४

देवदार ४

दारुहळद ४

जटामांसी ४

कोष्ठ ४

चंदन ४

कडु इंद्रावण ४

हरताळ ४

मनःशिला ४

चित्रक ४

विडंग ४

टाकळा बीज ४

इंद्रयव ४

निवडुंग चीक ४

आरग्वध मज्जा ४

करंजबीज ४

खदिरत्वक् ४

पिंपळी ४

वचा ४

मालकांगोणी ४

वत्सनाभ ८

तिलतैल २५६

गोमूत्र १०२४

तैल सिद्ध करणे.

मात्रा :

बाह्योपचारासाठी

रोगघ्नता : कुष्ठ, वातरक्त,

क्षुद्रकुष्ठ.

१९६) भल्लातक पर्पटी

भल्लातक तैल १

सर्जरस २

गरम करून एकत्रित करणे

व पर्पटी करणे.

मात्रा : १२५ ते २५०

मि.ग्रॅ/ ३ वेळा

रोगघ्नता : अतिसार,

आमवात, उरुस्तंभ, कास,

ग्रहणी, गुध्रसी, प्रतिश्याय,

प्रवाहिका, संधिगतवात,

वातव्याधि, श्वास

(तमक).

१९७) भल्लातकादि क्षार

भल्लातक १

त्रिफळा १

त्रिकटु १

बिडलवण १

अंतर्धूम दग्ध करणे.

मात्रा : १२५ ते २५०

मि. ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : ग्रहणी.

१९८) भल्लातकासव

भल्लातक ४

आवळाकाठी २

हिरडे २
गुडूची २
दूध ८
जल १६
क्वाथ करणे १/४ उरविणे.

साखर १८
लोह भस्म १/१०
आसव सिद्ध करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि. लि.
/ २ वेळा

रोगघ्नता : अतिसार,
अर्दित, आमवात,
उरुस्तंभ, कफज शूल,
कास, कृमि, ग्रहणी,
गुश्मसी, प्रतिश्याय,
संघिगतवात, वातव्याधि,
शवास.

१९९) भास्करलवण चूर्ण

पिंपळी २
पिंपळमूळ २
धान्यक २
काळे जिरे २
सैंधव २
बिडलवण २
तालीसपत्र २
नागकेशर २
सौवर्चल २
त्रिकटु १
ओवा १
दालचिनी १
एला १
सामुद्रलवण-१६
दाडिम ४
अम्लवेतस ४
मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम /
३ वेळा

रोगघ्नता : अग्निमांघ,
अजीर्ण, अरोचक,
आमाशयगतवात, गुल्म,
वातनिरोधज उदावर्त,
शूल.

२००) भूतभैरवरस

शु. हरताळ १५
गंधक ६
चिंच ८
कार्ले १०

भावना :
अर्कक्षीर १
त्रिधारी निवडुंग १
रक्तरोहितक १
मात्रा : १२५ ते २५० मि.
ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : अपस्मार.

२०१) भूनिंबादि क्वाथ.

भूनिंब १
निंब १
त्रिफळा १
पटोल १
वासा १
गुडूची १
पर्पट १
भृंगराज १
क्वाथ तयार करणे.
मात्रा : ३० ते ४० मि. लि./
३ वेळा

रोगघ्नता : अम्लपित्त.

२०२) भूनिंबादि चूर्ण

भूनिंब १
कुटकी १
त्रिकटु १
मुस्ता १
इंद्रयव १

चित्रक २
कुटज १६
मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम /
३ वेळा

रोगघ्नता : पित्तज ग्रहणी

२०३) भूनिंबादिक्षार

भूनिंब १
कुटकी १
पटोल १
निंबपत्र १
पित्तपापडा १
गोमूत्रात अंतर्धूम
पद्धतीने क्षार करणे.
मात्रा : ३० ते ६० मि. ग्रॅ. /
३ वेळा

रोगघ्नता : कफज ग्रहणी

२०४) मकरध्वज

पारद ८
सुवर्ण भस्म १
गंधक १६
कज्जली करणे.

भावना :

रक्तकार्पास २
कुमारी १
कुपिपक्व रसायन
तयार करणे. (सिंदूर)
सिंदूर ११
कापूर ११
जायफळ १
कस्तूरी १

भावना : जल

मात्रा : ३० ते ६० मि.ग्रॅ. /
३ वेळा

रोगघ्नता : क्लैब्य, जराशोष.

२०५) मधुकासव

मोहाची फुले ६४

वावडिंग ३२

चित्रकमूळ ८

बिंब्या ८

मंजिष्ठा ८

जल १३२

क्वाथ करणे.

१/४ उरविणे.

मध ३२

एका पात्रास एला, अगरु,
उशीर, चंदन यांचा लेप
करून त्यात वरील मिश्रण
घालून आसव तयार करावे.
मात्रा : २० ते ३० मि. लि.

/ ३ वेळा

रोगघ्नता : ग्रहणी

२०६) मधुमालिनीवसंत

शु. हिंगुळ १

पांढरे मिरे ३.

गव्दला ३

काळे मिरे ३

कलखापरी ३

भावना :

अंड्याचा बलक १

दाडिम स्वरस १

लिंबू रस १

मात्रा : १२५ ते २५०

मि.ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : कास,

जीर्णज्वर, राजयक्ष्मा,

पार्श्वशूल, फक्क.

२०७) मध्वासव

एका नवीन मातीच्या घडास

पिंपळी चूर्ण व मध यांचा

लेप करून त्यात पुढील द्रव्ये

मिसळवीत.

मध ६४०

जल ६४०
वाबडिंग ६४
पिंपळी ६४
वंशलोचन ६४
केशर १
दालचिनी १
एला १
तेजपत्र १
कपूरकाचरी १
पूगीफल १
नागरमोथा १
चव्य १
हरेणुक १
पिंपळमूळ १
चित्रकमूळ १
आसव सिद्ध करावे.
मात्रा : २० ते ३० मि.लि./
३ वेळा
रोगघ्नता : अर्श, कुष्ठ,
ग्रहणी, पांडु, शोथ,
हृद्रोग.
२०८) मनःशिलादि योग
मनःशिला १
पिंपळी १
मरिच १
कपित्थरस १
लाह्याचे पीठ १
मात्रा : ६० ते १२५ मि.
ग्रं. / ३ वेळा
रोगघ्नता : छर्दि.
२०९) मरिच्यादि चूर्ण
मरिच १
पिंपळी १
दाडिम १
गुड १
यत्रक्षार १

मात्रा : १ ते ३ ग्रंम /
३ वेळा
रोगघ्नता : कास.
२१०) मल्लसिंदूर
पारा ९
रसकापूर ९
मल्ल ४
गंधक ५ १/२
वालुकायंत्रात सिंदूर
तयार करणे.
मात्रा : ३० मि. ग्रं. /
३ वेळा
रोगघ्नता : उपदंश,
पाशर्वशूल, फिरंग,
वातरक्त, वातव्याधि,
श्वास.
२११) महाकल्याणकघृत
कल्याणक घृतातील सर्व
घटक द्रव्ये अधिक-
क्षीरकाकोली १
आर्द्रमाष १
महामाष १
कवचबीज १
ऋषभक १
ऋद्धी १
मेदा १
घृत सिद्ध करणे.
मात्रा : १० ते २० मि. लि.
/ ३ वेळा
रोगघ्नता : अपस्मार,
उन्माद, कुष्ठ, पांडु, प्रमेह.
२१२) महातिक्तकघृत
निंब १
पटोल १
दारुहरिद्रा १
दुरालभा १

कुटकी १
हिरडा १
बेहडा १
आवळकाठी १
पित्तपापडा १
त्रायमाण १
क्वाथ करणे.
१/४ उरविणे.
रक्तचंदन १
काडेचिराईत १
पिंपळी १
त्रायमाण १
मुस्ता १
इंद्रयव १
गोधृत २५६
घृत सिद्ध करावे.
मात्रा : १० ते २० मि. लि.
/ ३ वेळा
रोगघ्नता : कुष्ठ, ज्वर,
पांडु, वातरक्त.
२१३) माहपैशाचिक घृत
जटामांसी १
शंखपुष्पी १
ब्राह्मी १
शतावरी १
जीवनीय गणातील द्रव्ये १
गोधृत ८०
गोदुग्ध २४०
घृत सिद्ध करणे.
मात्रा : १० ते २० मि. लि.
/ ३ वेळा
रोगघ्नता : अपस्मार,
उन्माद.
२१४) महामंजिष्ठादिक्वाथ
मंजिष्ठा १
मूर्वा १
कुटज १
गुडूची १
कोष्ठ १
शुंठी १
भारंगी १
कंटकारी १
वचा १
निंब १
हरिद्रा १ १/२
दारुहरिद्रा १ १/२
त्रिफळा ३
पटोल १
कटुका १
विडंग १
असाणा १
चित्रक १
शतावरी १ १/२
त्रायमाण १
पिंपळी १
इंद्रयव १
वासा १
भृंगराज १
देवदारु १
पाठा १
खदिर १
चंदन १
निशोत्तर १
वरुण १
किराततिक्त १
बाकुची १
आरग्वध १
करंज १
अतिविषा १
इंद्रवारुणी १
अनंतमूळ १
पर्पट १

क्वाथ तयार करणे.
मात्रा : ३० ते ४० मि.लि.
/ ३ वेळा

रोगघ्नता : कुष्ठ, वातरक्त,
विसर्प, क्षुद्रकुष्ठ.

२१५) महामाषतैल

माष १

दशमूल १

एरंडमूल १

दुरालभा १

पंचकोल १

मंजिष्ठा १

अश्वगंधा १

यष्टीमधु १

कोष्ठ १

तिलतैल ६४

जल २५६

तैल सिद्ध करावे.

मात्रा : अभ्यंतर

प्रयोगासाठी १० ते २०

मि.लि. / ३ वेळा तथा

बाह्यप्रयोगासाठी

आवश्यकतेनुसार

रोगघ्नता : वातव्याधि.

२१६) महायोगराजगुग्गुलु

शुंठी १

पिंपळमूळ १

पिंपळी १

चव्य १

चित्रक १

हिंगु १

अजमोदा १

सर्षप १

जीरक १

रेणुकबीज १

इंद्रियव १

पाठा १

विडंग १

गजपिंपळी १

कटुका १

अतिविषा १

भारंगी १

वचा १

मूर्वा १

त्रिफळा २०

गुग्गुलु ६०

वंग भस्म १६

रौप्य भस्म १६

लोह भस्म १६

अभ्रक भस्म १६

मण्डूर भस्म १६

रससिंदूर १६

मात्रा : २५० ते ५००

मि.ग्रं./३वेळा

रोगघ्नता : पक्षाघात,

संधिगतवात, वातव्याधि,

शुक्रगतवात

२१७) महारासनादिव्वाथ

रासना २

दुरालभा २

बला १

एरंडमूल १

देवदारु १

शठी १

वचा १

वासा १

शुंठी १

हरितकी १

चव्य १

मुस्ता १

पुनर्नवा १

गुडूची १

वृद्धदारुक १

मिश्रेया १

गोक्षुर १

अश्वगंधा १

अतिविषा १

आरग्वध १

शतावरी १

पिंपळी १

सहचर १

धान्यक १

कंटकारी १

बृहति १

क्वाथ तयार करावा.

मात्रा : ३० ते ४० मि.लि./

३ वेळा

रोगघ्नता : आमवात,

आक्षेपक, संधिगतवात,

वातव्याधि

२१८) मंजिष्ठादि क्वाथ

मंजिष्ठा १

त्रिफळा १

कटुका १

वचा १

दारुहरिद्रा १

गुडूची १

निंब १

क्वाथ तयार करणे.

मात्रा : २० ते ३० मि.लि.

/ ३ वेळा

रोगघ्नता : कुष्ठ, वातरक्त,

विसर्प, क्षुद्ररोग.

२१९) मातुलुंगवलेह

मातुलुंग रस १

शर्करा ४

जल ४

अवलेह तयार करणे.

मात्रा : १० ते २० ग्रॅम /

३ वेळा

रोगघ्नता : अग्निमांघ,

अरोचक.

२२०) मूलासव

हळद १

बृहत् पंचमूल ५

लघु पंचमूल ५

क्षीरकाकोली १

जीवक १

ऋषभक १

जल १०२६

क्वाथ करणे

१/४ उरविणे.

गूळ २०

मध २०

प्रियंगु २

नागरमोथा २

मंजिष्ठा २

वावडिंग २

यष्टिमधु २

लोध्र २

आसव तयार करणे

मात्रा : २० ते ३० मि.लि.

/ २ वेळा

रोगघ्नता : ग्रहणी.

२२१) मेहकुंजर केसरी

पारा १

गंधक १ } कज्जली

लोहभस्म १

अभ्रक भस्म १

नाग भस्म १

सुवर्ण भस्म १

मौक्तिक भस्म १

हीरक भस्म १

भावना :	चित्रक १	सर्जिकाक्षार १	श्वास.
शतावरी रस.	विडंग १	शठी १	२२९) रससिंदूर
गजपुट देणे.	शिलाजतु ५	दंती १	पारा ४
मात्रा : ३० ते ६० मि.ग्रं.	सुवर्ण माक्षिक ५	गुडूची १	गंधक १ } कज्जली
/ ३ वेळा	रौप्य माक्षिक-५	हपुषा १	नवसागर १/४
रोगघ्नता : प्रमेह.	लोह भस्म ५	अश्वगंधा १	कुपिपक्व पद्धतीने सिंदूर तयार
२२२) मेहारि रस	खडीसाखर ८	शतावरी १	करणे.
वंग १	मध ८	गुग्गुलु ३१	मात्रा : २० ते ३० मि. ग्रं. /
पारद १	लोहपात्रात ठेवणे.	मात्रा : २५० ते ५००	३ वेळा
रससिंदूर १	मात्रा : १२५ ते २५० मि.	मि.ग्रं. / ३ वेळा	रोगघ्नता : कास, पार्श्वशूल,
मात्रा : ३० ते ६० मि.ग्रं.	ग्रं. / ३ वेळा	रोगघ्नता : अर्दित,	श्वास.
/ ३ वेळा	रोगघ्नता : पांडु.	पक्षाघात,	२३०) रास्नागुग्गुलु
रोगघ्नता : प्रमेह	२२६) योगराजगुग्गुलु	संधिगतवात, वातव्याधि.	रास्ना ४
२२३) मेहान्तक रस	चित्रक १	२२७) रक्तवर्धक	गुग्गुलु ५
अम्रक भस्म १	पिंपळमूळ १	च्यवनप्राश ६४	भावना : घृत
नाग भस्म १	यवानी १	लोह भस्म १	मात्रा : २५० ते ५००
दंग भस्म १	मिश्रेया १	सुवर्ण माक्षिक भस्म १	मि.ग्रं. / ३ वेळा
लोह भस्म १	विडंग १	रौप्य भस्म १	रोगघ्नता : आमवात,
भावना :	अजमोदा १	शुंग भस्म १	संधिगतवात, वातव्याधि.
वाराही कंद १	जीरक १	त्रिकटु १	२३१) रास्नाघृत
शतावरी १	देवदारु १	चित्रक १	रास्ना १
उशीर १	चव्य १	विडंग १	दशमूल १
श्वेतमुसली १	एला १	अश्वगंधा १	शतावरी १
मात्रा : ३० ते ६० मि. ग्रं. /	सैंधव १	शतावरी १	कुलत्थ १
३ वेळा	कोष्ठ १	विदारीकंद १	बदर १
रोगघ्नता : प्रमेह	रास्ना १	मात्रा : १० ते २० ग्रॅम /	यव १
२२४) मोरावळा	गोक्षुर २	२ वेळा	अजामांस १
आवळे २	धान्यक १	रोगघ्नता : पांडु.	क्वाथ करून १/४ उरविणे.
साखर ५	त्रिफळा १	२२८) रसपर्पटी	गोघृत ६४
अवलेह तयार करणे.	मुस्ता १	पारा १	घृत सिद्ध करावे.
मात्रा : २० ते ३० ग्रॅम /	त्रिकटु १	गंधक १ } कज्जली	मात्रा : १० ते २० मि. लि.
३ वेळा	त्वक् १	पर्पटी तयार करणे.	/ ३ वेळा
रोगघ्नता : अम्लपित्त, भ्रम	उशीर १	मात्रा : १२५ ते २५० मि.	रोगघ्नता : कास.
२२५) योगराज	यवक्षार १	ग्रं. / ३ वेळा	२३२) रास्नापंचकक्वाथ
त्रिफळा १	तालीसपत्र १	रोगघ्नता : अतिसार,	रास्ना १
त्रिकटु १	लवंग १	प्रवाहिका, ग्रहणी, पांडु,	गुडूची १

देवदारु १
एरंडमूळ १
शुंठी १
क्वाथ तयार करणे.
मात्रा : ३० ते ४० मि. लि./
३ वेळा

रोगघ्नता : आमवात,
संधिगतवात, वातव्याधि.

२३३) रास्नासप्तकक्वाथ
रास्ना १

गुडूची १
आरग्वध १

देवदारु १
गोक्षुर १

एरंडमूळ १
पुनर्नवा १

क्वाथ तयार करावा.
मात्रा : २० ते ३० मि. लि./
३ वेळा

रोगघ्नता : आमवात,
संधिगतवात वातव्याधि.

२३४) रोहितकारिष्ठ
रोहितक १००

जल १०२४
क्वाथ तयार करणे.

१/४ उरविणे.
हिरडा १

वेहडा १
आवळा १

पिंपळी १
पिंपळमूळ १

चवक १
चित्रक १

शुंठी १
त्वक् १

एला १

अरिष्ट सिद्ध करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
/ ३ वेळा

रोगघ्नता : प्लीहदोष,
प्लीहोदर.

२३५) लघुगंगाधर चूर्ण
मुस्ता १

मोचरस १
सुंठ १

पाठा १
धातकी १

मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम /
३ वेळा

रोगघ्नता : अतिसार.
२३६) लघुमालिनी वसंत

खर्पर १
मरिच १

भावना :
नवनीत १

लिंबूरस २१
मात्रा : १२५ ते २५०

मि.गॅ./३वेळा
रोगघ्नता : कास, जीर्णज्वर,

पार्श्वशूल, राजयक्ष्मा.
२३७) लघुसूतशेखर

शुंठी १
गैरीक १

भावना : नागवेलीपत्रस्वरस
मात्रा : १२५ ते २५० मि.

ग्रॅ. / ३ वेळा
रोगघ्नता : अम्लपित्त,

हृद्रोग.
२३८) लवंगादि वटी

लवंग १
मरिच १

बिभीतक १

खदिरसार ३
भावना :

बब्युलत्वक् क्वाथ १
मात्रा : आचूषणार्थ वारंवार

रोगघ्नता : कास, स्वरभेद,
श्वास.

२३९) लशुनादि घृत
लशुन १

त्रिकटु १
हरितकी १

गोदुग्ध ३२
गोघृत ८

घृत सिद्ध करणे.
मात्रा : १० ते २० मि.लि.

/ ३ वेळा
रोगघ्नता : उन्माद.

२४०) लशुनादि वटी
लशुन १

शुंठी १
मरिच २

पिंपळी १
हिंग १

सैंधव १
गंधक १

भावना : लिंबूरस.
मात्रा : २५० ते ५००

मि.ग्रॅ./४ वेळा
रोगघ्नता : अग्निमांघ,

अजीर्ण, अरोचक,
आध्मान, कोष्ठगतवात,

गुल्म, ग्रहणी, विसूचिका,
शूल

२४१) लक्ष्मीविलास रस
रससिंदूर ११

सुवर्ण भस्म १
अप्रक भस्म १

रौप्य भस्म १
ताम्र भस्म १

वंग भस्म १
कांतलोह भस्म १

तीक्ष्णलोह भस्म १
नाग भस्म १

मौक्तिक भस्म १
वचनाग १

भावना : चित्रकक्वाथ.
मात्रा : ३० ते ६० मि. ग्रॅ. /

३ वेळा
रोगघ्नता : कास,

पार्श्वशूल, मूर्च्छा,
सिरागतवात, शोथ, हृद्रोग.

२४२) लाक्षागोदंति मिश्रण
लाक्षा १

गोदंति १
मात्रा : ५०० मि. ग्रॅ. ते १

ग्रॅम / ३ वेळा
रोगघ्नता : उरःक्षत,

कास, रक्तपित्त (उर्ध्वग),
क्षतक्षीण.

२४३) लेपगोळी
पुनर्नवा ८

लोध्र २
चित्रक २

शुंठी २
गुग्गुलु ५६

हरिद्रा २
त्रिफळा क्वाथ ९६

गोमूत्र ३०
एकत्र शिजविणे.

मात्रा : बाह्योपचारार्थ
यथावश्यक.

रोगघ्नता : वातकंटक,
वातव्याधि.

२४४) लोकनाथ रस

पारद १ } कज्जली
 गंधक १ }
 शंख २
 मिरे १
भावना : लिंबूरस
 कपर्दिका २
 कपर्दिकैत सर्व मिश्रण भरून
 पुट देणे.

मात्रा : १२५ ते २५० मि.
 ग्रॅम / ३ वेळा

रोगघ्नता : ग्रहणी,
 राजयक्ष्मा.

२४५) लोधासव

लोध्र १
 कचोरक १
 पुष्करमूळ १
 एला १
 मूर्वा १
 विडंग १
 त्रिफळा १
 चव्य १
 प्रियंगु १
 पुगीफल १
 इंद्रवारुणी १
 किराततिक्त १
 कटुका १
 भारंगी १
 इंद्रयव १
 तगर १
 चित्रक १
 पिंपळमूळ १
 कोष्ठ १
 अतिविषा १
 पाठा १
 नागकेशर १

तमालपत्र १
 जीरक १
 मुस्ता १
 जल १२४०
 क्वाथ करणे १/८ उरविणे.
 मध २५६
 आसव सिद्ध करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि.लि./
 २ वेळा

रोगघ्नता : कष्टार्तव, प्रमेह

२४६) लोहपर्पटी
 पारा १ } कज्जली
 गंधक १ }

लोह भस्म १
 पर्पटी तयार करणे.
मात्रा : १२५ ते २५०
 मि.ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : ग्रहणी, पांडु

२४७) लोहासव
 त्रिकटु १
 त्रिफळा १
 ओवा १
 वावडिंग १
 नागरमोथा १
 चित्रकमूळ १
 पाणी १२
 क्वाथ तयार करणे. १/४
 उरविणे.

साखर ६
 लोहभस्म १/२०
 आसव सिद्ध करणे.
मात्रा : २० ते ३० मि.लि.
 / २ वेळा

रोगघ्नता : पांडु, प्रमेह.

२४८) वज्रपुंखा

शरपुंखा १

पुनर्नवा १
 हरितकी १
 सोनामुखी १
 वचा १
 कारस्कर १
 यवक्षार १
मात्रा : १२५ ते २५० मि.
 ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : प्लीहदोष,
 प्लीहोदर.

२४९) वज्रक्षार

लवण १
 सैधव १
 काचलवण १
 सौवर्चल १
 टंकण १
 यवक्षार १
 सर्जिकाक्षार १
भावना :
 अर्कक्षीर ३
 स्नुहीक्षीर ३ पुट देणे.
प्रक्षेप :
 त्रिकटु १/२
 त्रिफळा १/२
 जीरक १/२
 हरिद्रा १/२
 चित्रक १/२

मात्रा : १२५ ते २५०
 मि.ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : अग्निमांघ, उदर

२५०) वडवानल चूर्ण
 सैधव १
 पिंपळी २
 पिंपळमूळ ३
 चवक ४
 चित्रक ५

सुंठ ६
 हरितकी ७
मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम /
 ३ वेळा

रोगघ्नता : अग्निमांघ,
 अजीर्ण, अरोचक.

२५१) वरुणादि क्वाथ
 वरुण १
 पुनर्नवा १
 शियु १
 क्वाथ तयार करणे.
मात्रा : ३० ते ४० मि.लि./
 ३ वेळा

रोगघ्नता : मूत्राघात,
 मूत्राश्मरी, मूत्रकृच्छ्र,
 पौरुषग्रंथीवृद्धि.

२५२) वसंतकुसुमाकर
 सुवर्ण भस्म २
 रौप्य भस्म २
 वंग भस्म ३
 नाग भस्म ३
 कांतलोह भस्म ३
 रससिंदूर ४
 अभ्रक भस्म ४
 प्रवाळ भस्म ४
 मौक्तिक भस्म ४
भावना :

गोदुग्ध १
 इक्षु रस १
 वासा रस १
 चंदन क्वाथ १
 उशीर क्वाथ १
 हरिद्रा रस १
 कदलीकंद रस ७
 मालतीपुष्प रस ७
 कस्तूरीजल ७

मात्रा : ३० ते ६० मि. ग्रं./
३ वेळा

रोगघ्नता : काश्य, कास,
क्लैब्य, दाह, प्रमेह,
फक्क, मूत्राघात,
राजयक्ष्मा, वातव्याधि,
व्यवायशोष, शुक्रगतवात.

२५३) वाक्शुद्धिकर चूर्ण

वचा १
ब्राह्मी २
धान्यक १
जोष्ठ १
शुंठी १
मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम /
३ वेळा

रोगघ्नता : जिह्वास्तंभ, मूक,
मिन्मिन्.

२५४) वातगजांकुश

पारद ८ } कज्जली
गंधक ८ }
कारस्कर ८
त्रिकटु १२
भावना : लिंबूरस १
मात्रा : १२५ ते २५०
मि.ग्रं. / ३ वेळा

रोगघ्नता : आक्षेपक,
पक्षाघात मांसगतवात,
मेदोगतवात.

२५५) वातविध्वंस

पारा १ } कज्जली
गंधक १ }
नाग भस्म १
वंग भस्म १
ताम्र भस्म १
अध्रक भस्म १
लोह भस्म १

पिप्पली २

शुंठी १

मरिच १

वत्सनाभ ४ १/२

टंकण १

भावना :

त्रिफळा क्वाथ ३

चित्रकमूळ क्वाथ ३

भृंगराज रस ३

कोष्ठ क्वाथ ३

निर्गुडी रस ३

अर्कक्षीर ३

भूम्यामलकी रस ३

आर्द्रक रस ३

लिंबू रस ३

मात्रा : १२५ ते २५०

मि.ग्रं./३वेळा

रोगघ्नता : अर्दित,

अपस्मार, आलस्य,

आमवात, आक्षेपक,

उन्माद, गृध्रसी, ज्वर,

जुंभानिरोधज उदावर्त,

पक्षाघात, भ्रम, मूर्च्छा,

वातव्याधि, शिरःशूल

२५६) वातारि रस

पारा १

गंधक २ } कज्जली

त्रिफळा ३

चित्रक ४

गुग्गुलु ५

मात्रा : १२५ ते २५०

मि.ग्रं. / ३ वेळा

रोगघ्नता : आमवात

२५७) वासावलेह

वासारस २०

शर्करा २०

अवलेह तयार करणे.

मात्रा : १० ते २० ग्रॅम /
३ वेळा

रोगघ्नता : उरःक्षत,

कास, रक्तपित्त,

राजयक्ष्मा, श्वास,

क्षतक्षीण.

२५८) वासाहिंगुळ

वासाचूर्ण १६

हिंगुळ १

मात्रा : १२५ ते २५०

मि.ग्रं./३वेळा

रोगघ्नता : कास, पार्श्वशूल.

२५९) विडंगादि चूर्ण

विडंग १

त्रिफळा १

त्रिकटु ३

मात्रा : १ ते ३ ग्रॅ /

३ वेळा

रोगघ्नता : छर्दि

२६०) विडंगारिष्ट

विडंग ८०

पिंपळमूळ ८०

रास्ना ८०

इंद्रयव ८०

पाठा ८०

आमलकी ८०

जल ६४००

क्वाथ करणे

१/८ उरविणे.

घायटी ८०

त्वक् ८

तमालपत्र ८

एला ८

प्रियंगु ८

कांचनारत्वक् ४

लोध्र ४

त्रिकटु ३२

मध १२००

अरिष्ट सिद्ध करणे.

मात्रा : २० ते ३० मि.लि./

३ वेळा

रोगघ्नता : कृमि, श्वित्र.

२६१) विडंगासव

विडंग २०

पिंपळी २०

रास्ना २०

कुटजत्वक् २०

इंद्रयव २०

पाठा २०

आमलकी २०

जल ११२०

क्वाथ करणे.

१/८ उरविणे.

मध १२००

घायटी ८०

त्वक् ८

तमालपत्र ८

एला ८

प्रियंगु ८

कांचनार त्वक् ४

लोध्र ४

त्रिकटु ३२

आसव सिद्ध करणे.

मात्रा : २० ते ३० मि.लि./

३ वेळा

रोगघ्नता : कृमि, श्वित्र.

२६२) विरेचन क्वाथ

मार्कंडिका १

हरितकी १

द्राक्षा १

यष्टिमधु १

गुलाबकली १
शुंठी १
निशोत्तर १
क्वाथ तयार करणे.
मात्रा : ३० ते ४० मि. लि.
/ १ वेळ

रोगघ्नता : अम्लपित्त,
मृदुविरेचक.

२६३) विषगर्भ तैल

तिलतैल ३२०

कांजी ३००

करवीरमूल

धतूरमूल

निर्गुडीमूल

अर्कमूल

धतुर ४

कोष्ठ ४

कळलावी ४

वत्सनाभ ४

देवदारु ४

दारुहळद ४

सुवर्णधतुर ४

रास्ना ४

करवीर ४

ज्योतिष्मति ४

मरिच ४

दंती ४

जटामांसी ४

वचा ४

चित्रक ४

सर्षप ४

एरंड ४

लाक्षा ४

त्रिफळा ४

लज्जालु ४

तैल सिद्ध करणे.

यांचा
क्वाथ
३२०

मात्रा : बाह्योपचारासाठी
आवश्यकतेनुसार
रोगघ्नता : गृध्रसी,
मांसगतवात, संधिगतवात,
वातव्याधि.

२६४) विषतिंदूक वटी

हरितकी २०

कारस्कर २०

कांजीत भाजणे.

हिंगु ४

विडंग ४

त्रिलवण १२

किटमारी यवानी ४

अजमोदा ४

त्रिकटु १२

गंधक ४

भावना : लसूण रस १

मात्रा : १२५ ते २५०

मि.ग्रं. / ३ वेळा

रोगघ्नता : अलसक,

कलायखंज, मूत्राघात,

वातनिरोधज उदावर्त,

विलंबिका.

२६५) विषाणभस्म योग

शृंगभस्म ४

रससिंदूर १

पुष्करमूळ १२

मात्रा : १२५ ते २५० मि.

ग्रं. / ३ वेळा

रोगघ्नता : पार्श्वशूल

२६६) वीरतर्वादि क्वाथ

अर्जुन १

सहचर १

तृणपंचमूळ १

अग्निमंथ १

पाषाणभेद १

मूर्वा १

बकुल १

अपामार्ग १

वासा १

गोधुर १

क्वाथ तयार करणे.

मात्रा : ३० ते ४० मि.लि./

३ वेळा

रोगघ्नता : मूत्रवृच्छ,

मूत्राघात.

२६७) वैश्वानर चूर्ण

निवडुंग १

रुई १

चित्रक १

एरंड १

लवण १

तीळ १

पुनर्नवा १

आघाडा १

पळस १

चिंचात्वक् १

वरील सर्वांचा क्षार तयार

करावा.

ओवा १

जीरक १

त्रिकटु १

हिंग १

भावना : आर्द्रक स्वरस

मात्रा : ५०० मि.ग्रं. ते १

ग्रं. / ३ वेळा

रोगघ्नता : अग्निमांघ्र,

अजीर्ण, आध्मान

२६८) व्रणरोपण तैल

लोध्र १

कमल १

प्रियंगु १

यष्टीमधु १

चंदन १

पद्मकाष्ठ १

हरिद्रा १

तिळ तैल ४०

तैल सिद्ध करणे.

मात्रा : बाह्योपचारासाठी

आवश्यकतेनुसार

रोगघ्नता : व्रण

२६९) व्रणशोधन तैल

करंज तेल १

निंब तेल १

महानिंब तेल १

मात्रा : बाह्योपचारासाठी

जरुरीप्रमाणे

रोगघ्नता : अरुंधिका,

इंद्रलुप्त, कुष्ठ, दारुणक,

विसर्प, क्षुद्रकुष्ठ

२७०) वृद्ध गंगाधर चूर्ण

मुस्ता १

मोचरस १

लोध्र १

धातकी १

वित्त्वमगज १

इंद्रयव १

मात्रा : १ ते ३ ग्रं. /

३ वेळा

रोगघ्नता : अतिसार,

प्रवाहिका

२७१) वृद्धदारुक योग

देवदारु ३

शुंठी १

शतावरी १

सुरंजन १

मात्रा : १२५ ते २५०

मि.ग्रं. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : श्लीपद.
 २७२) वृष्यवटी
 श्वेतकरवीर मूलत्वक् १०
 केशर २
 जायफळ २
 लवंग २
 जातिपत्री २
 आकारकरभ २
 एला २
 म्हशीचे दूध ८००
 क्वाथ करून १/२ उरविणे.
 मल्ल २
 कर्पूर २
 घृत २०
 बस्तांड २०
 घृत सिद्ध करावे.
प्रक्षेप :
 पिंपळी २०
 सैंधव २०
 कापूर ३/४
 अहिफेन १/४
 शिलाजतु ३ १/२
 सर्व एकत्रित करून आटवणे
 व वटी करणे.
मात्रा : १२५ ते २५०
 मि.ग्रं. / ३ वेळा
रोगघ्नता : क्लैब्य,
 व्वायशोष
 २७३) व्याग्री हरितकी
 अवलेह
 कंटकारी क्वाथ
 हरितकी चूर्ण
 गूळ
 अवलेह तयार करणे

प्रक्षेप :
 त्रिकटु
 चतुर्जात
 मध
मात्रा : ५ ते १० ग्रॅम /
 ३ वेळा
रोगघ्नता : वातजकास.
 २७४) व्याधिहरण रस
 पारा १ } कज्जली
 गंधक १ }
 रसकापूर १
 कुपिपक्व पद्धतीने सिंदूर
 करणे.
मात्रा : ३० मि. ग्रं. /
 ३ वेळा
रोगघ्नता : उपदंश, फिरंग.
 २७५) षट्पल घृत
 पिंपळी १
 पिंपळीमूळ १
 चवक १
 चित्रक १
 शुंठी १
 यवक्षार १
 गोघृत २०
 गोदुग्ध ८०
 घृत सिद्ध करणे.
मात्रा : १० ते २० मि. लि./
 ३ वेळा
रोगघ्नता : गुल्म.
 २७६) षट्बिंदु तैल
 भृंगराज १
 लवंग १
 यष्टिमध १
 कोष्ठ १
 शुंठी १
 तिलतैल २०

तैल सिद्ध करणे.
मात्रा : नस्यासाठी ५ ते
 १० बिंदू.
रोगघ्नता : पक्षाघात.
 २७७) षडंगोदक
 मुस्ता १
 चंदन १
 शुंठी १
 पांढरा वाळा १
 काळा वाळा १
 पर्पट १
 जल सिद्ध करणे.
मात्रा : आवश्यकतेनुसार
रोगघ्नता : ज्वर.
 २७८) शतधौतघृत
 गोघृत १
 तांब्याच्या परातीत
 पाण्याबरोबर १०० वेळा
 फेसणे.
मात्रा : बाह्योपचारासाठी
 यथावश्यक.
रोगघ्नता : कुष्ठ, कक्षा,
 गुदपाक, दाह, वातरक्त.
 २७९) शतपाकी
 क्षीरबला तैल
 बलाक्वाथ १
 तिलतैल २
 क्षीर २
 तैल सिद्ध करणे. पुन्हा त्याच
 तैलात बलाक्वाथ व दूध
 मिसळून पुन्हा तैल सिद्ध
 करणे. असे १०० वेळा
 करणे.
मात्रा : १ ते ५ बिंदू /
 ३ वेळा
रोगघ्नता : मांसगतवात,
 वातव्याधि.
 २८०) शतावरी कज्जली
 शतावरी १६
 कज्जली १
मात्रा : १२५ ते २५०
 मि.ग्रं./३ वेळा
रोगघ्नता : अम्लपित्त.
 २८१) शतावरी कल्प
 शतावरी १०
 वेलची १
 साखर ८०
 केशर वासापुरते.
मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम /
 ३ वेळा
रोगघ्नता : अम्लपित्त,
 जराशोष, पांडु, संधिगतवात,
 स्तन्यदोष, वातव्याधि.
 २८२) शतावरी घृत
 शतावरी क्वाथ २०
 क्षीर ८०
 घृत २०
 शतावरी चूर्ण ५
 घृत सिद्ध करणे.
मात्रा : १० ते २० मि. लि./
 ३ वेळा
रोगघ्नता : अम्लपित्त.
 २८३) शतावरी मण्डुर
 मण्डुर भस्म १०
 क्षीर ३०
 शतावरी क्वाथ २०
 दधि २०
 घृत १०
 अग्नीवर आटवणे.
मात्रा : १२५ ते २५०
 मि.ग्रं./३वेळा
रोगघ्नता : अम्लपित्त, पांडु.

२८४) शतावयादि क्वाथ
 शतावरी १
 मंजिष्ठा १
 कुटज १
 नीलकमल १
 लोध्र १
 अनंतमूळ १
 क्वाथ तयार करणे.
 मात्रा : २० ते ३० मि. लि.
 / ३ वेळा
 रोगघ्नता : अम्लपित्त,
 पित्तजशूल.
 २८५) शंखवटी
 चिंचाक्षार ४
 स्नुहीक्षार ४
 अर्कक्षार ४
 शंखभस्म ८
 हिंगु २
 अष्टलवण ३२
 यवक्षार २
 सर्जिकाक्षार २
 भावना :
 लिंबूरस ३
 चित्रकमूलक्वाथ ३
 भृगराज रस १
 निर्गुडी रस १
 मुण्डी रस १
 आर्द्रक रस १
 मात्रा : २५० ते ५००
 मि. ग्रं. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : अग्निमांद्य,
 अजीर्ण, आध्मान,
 कफजशूल, कोष्ठगतवात,
 वातज शूल.
 २८६) शंखोदर
 शंखभस्म ४

अहिफेन १
 जातिफल १
 टंकण १
 भावना :
 अहिफेन बीज क्वाथ १
 मात्रा : १२५ ते २५०
 मि.ग्रं. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : अतिसार,
 आमवात, निद्रानाश,
 प्रवाहिका, विसूचिका.
 २८७) शुंठी घृत
 शुंठी कल्क १
 गोदुग्ध ४०
 गोघृत १०
 घृत सिद्ध करणे.
 मात्रा : १० ते २० मि.लि.
 / ३ वेळा
 रोगघ्नता : वातजग्रहणी.
 २८८) शुंठ्यादिचूर्ण
 सुंठ १
 मिरे १
 भंगा १
 मात्रा : २५० ते ५००
 मि.ग्रं. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : अतिसार
 २८९) शूलहरवटी
 शुंठी १
 टंकण १
 सैधव ३
 हिंगु १
 भावना : तिवतशिग्रुरस १
 मात्रा : ५०० मि.ग्रं. ते १
 ग्रंम / ३ वेळा
 रोगघ्नता : कफज शूल
 २९०) शृंग्यादि क्वाथ
 कर्कटशृंगी १

गुडूची १
 यष्टिमधु १
 चित्रक १
 विडंग १
 हरितकी १
 भारंगी १
 रोहितक १
 मार्कडिका १
 क्वाथ तयार करणे.
 मात्रा : ३० ते ४० मि.लि.
 / ३ वेळा
 रोगघ्नता : हृद्रोग.
 २९१) श्वास कुठार
 पारा १
 गंधक १ } कज्जली
 बचनाग १
 टंकण १
 मनःशिला १
 मरिच ८
 त्रिकटु १/४
 मात्रा : १२५ ते २५०
 मि.ग्रं. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : अपस्मार,
 श्वास.
 २९२) श्वास चिंतामणि
 पारद १
 गंधक १ } कज्जली
 लोह भस्म १
 अभ्रक भस्म १
 सुवर्णमाक्षिक भस्म १
 मौक्तिक भस्म १
 मात्रा : १२५ ते २५०
 मि.ग्रं. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : कास, श्वास.
 २९३) श्लीपदारि क्वाथ
 वरुण १

शियु १
 मार्कडिका १
 पुनर्नवा १
 हरितकी २
 देवदारु २
 त्रिकटु १
 गुडूची १
 क्वाथ तयार करणे.
 मात्रा : ३० ते ४० मि.लि.
 / ३ वेळा
 रोगघ्नता : श्लीपद.
 २९४) श्वित्रहरवर्ति
 हरताळ १
 करवीर ४
 चित्रक ४
 बाकुचि ४
 भावना :
 गोमूत्र १
 अर्कक्षीर १
 बाह्योपचारासाठी.
 रोगघ्नता : श्वित्र.
 २९५) श्लेष्मांतक रस
 अभ्रक भस्म १
 रससिंदूर २
 शंख भस्म ३
 त्रिफळा ३
 मौक्तिक भस्म १/२
 कपूरकाचरी १/२
 भावना : वासास्वरस
 मात्रा : १२५ ते २५०
 मि.ग्रं. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : कास, श्वास.
 २९६) श्रीफलकुसुम वटी
 श्रीफलकुसुम ३०
 गोरोचन १/२
 जातिफल १

शुंठी १
 पिंपळी १/२
 पिंपळमूळ १/२
 लवंग १
 जातिपत्री १
 केशर १/२
 आकारकरम १
 कर्पूर १/४
 जीरक १/२
 मात्रा : १२५ ते २५०
 मि.ग्रं. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : राजयक्ष्मा.
 २९७) समशर्कर चूर्ण
 शुंठी ६
 पिंपळी ५
 मरिच ४
 नागकेशर ३
 त्वक् २
 एला १
 शर्करा २१
 मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम/३ वेळा
 रोगघ्नता : अर्श, कास,
 श्वास.
 २९८) समंगादि चूर्ण
 लज्जालु १
 धायटी १
 बिल्व १
 सौवर्चल १
 दाडिमत्वक् १
 विडलवण १
 मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम /
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : अतिसार.
 २९९) समीरपन्नग
 पारा १
 गंधक १ } कज्जली

मल्ल १
 हरताल १
 मनःशिला १
 भावना : तुलसीरस,
 बालुकायंत्रात पचन
 करणे.
 मात्रा : ३० मि. ग्रं /
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : अर्दित,
 उन्माद, कास, गृध्रसी,
 पक्षाघात, पाददाह,
 पादहर्ष, पार्श्वशूल,
 फिरंग, भ्रम, मज्जागत
 ज्वर, मिन्मिन्वाक्, मूक,
 वातरक्त, वातव्याधि,
 विषमज्वर, शीतपित्त,
 श्वास, संधिगतवात.
 ३००) सर्वांगसुंदर वटी
 भल्लातक फल १०००
 त्रिफळाव्वाथ १०२४
 व्वाथ करणे.
 १/४ उरविणे.
 प्रक्षेप : शर्करा ४०
 बावची ४
 गुग्गुलु ४०
 खदिर १
 निंब १
 मंजिष्ठा १
 असन १
 इंद्रवारुणी १
 चित्रक १
 हरिद्रा २
 दारुहरिद्रा २
 देवदारु २
 हरितकी २
 भारंगी २

वचा २
 मात्रा : १२५ ते २५० मि.
 ग्रं. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : कुष्ठ.
 ३०१) सहचर गुग्गुलु
 सहचर १
 गुग्गुलु १
 मात्रा : २५० ते ५००
 मि.ग्रं. / ३ वेळा
 रोगघ्नता :
 आमवात, वातरक्त.
 ३०२) संजीवनी गुटी
 वावडिंग १
 सुंठ १
 पिंपळी १
 हिरडा १
 बेहडा १
 आवळाकाठी १
 वचा १
 गुळ्वेल १
 भल्लातक १
 बचनाग १
 भावना : गोमूत्र
 मात्रा : १२५ ते २५०
 मि.ग्रं. / ४ वेळा
 रोगघ्नता : अतिसार,
 कफजशूल, कृमि, ग्रहणी,
 ज्वर, प्रतिश्याय, प्रवाहिका
 विसूचिका.
 ३०३) संततज्वर वटी
 गुडूची १
 पटोल १
 निंबत्वक् १
 इंद्रयव १
 किरातविक्त १
 घनसार तयार करणे.

मात्रा : १२५ ते २५० मि.
 ग्रं. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : संततज्वर
 ३०४) संशमनी गुटी
 गुडूची घनसार १
 मात्रा : १२५ ते २५०
 मि.ग्रं. / ४ वेळा
 रोगघ्नता : ज्वर, वातरक्त.
 ३०५) सामुद्रादि चूर्ण
 लवण १
 सैधव १
 यवक्षार १
 सर्जिकाक्षार १
 सौवर्चल १
 शुंठी १
 मरिच १
 पिंपळी १
 चित्रक १
 हिंगु १
 वावडिंग १
 मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम /
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : आध्मान,
 कफजशूल, प्रत्याध्मान.
 ३०६) सारस्वत चूर्ण
 कोष्ठ १
 अश्वगंधा १
 सैधव १
 अजमोदा १
 जीरक १
 शहाजिरे १
 त्रिकटु ३
 पाठा १
 शंखपुष्पी १
 वचा १
 भावना : ब्राह्मी स्वरस

मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम /
३ वेळा

रोगघ्नता : मानसदोष,
मिन्मिन्, मूक.

३०७) सारिवाद्यासव

सारिवा ५

मुस्ता ५

लोध्र ५

वट ५

पिंपळी ५

शुंठी ५

अनंतमूळ ५

पद्म ५

उशीर ५

पाठा ५

आमलकी ५

गुडूची ५

श्वेतचंदन ५

रक्तचंदन ५

एला ५

यवानी ५

कटुका ५

कोठ २०

हरितकी २०

जल ५१२०

गुड १४०

धातकीपुष्प ५०

द्राक्षा ३२०

आसव सिद्ध करणे.

मात्रा : २० ते ३० मि.लि./
२ वेळा

रोगघ्नता : कुष्ठ, मूत्राघात,
वातरक्त, विसर्प, क्षुद्ररोग

३०८) सितोपलादि

चूर्ण

खडीसाखर १६

वंशालोचन ८

पिंपळी ४

एला २

त्वक् १

मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम /

३ वेळा

रोगघ्नता : उरःक्षत,

कास, राजयक्ष्मा, श्वास,

क्षतक्षीण

३०९) सिंहनाद गुग्गुलु

सुवर्णमाक्षिक भस्म १२

त्रिफळा १२

गंधक ४

गुग्गुल ४

एरंडस्नेह १६

मात्रा : २५० ते ५००

मि.ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : आमवात,

वातरक्त, वातव्याधि.

३१०) सुवर्णपर्पटी

पारा ८

गंधक ८ } कज्जली

सुवर्ण भस्म १

पर्पटी तयार करणे.

मात्रा : ३० ते ६० मि. ग्रॅ. /

३ वेळा

रोगघ्नता : ग्रहणी,

राजयक्ष्मा.

३११) सुवर्णमालिनी

वसंत

सुवर्णभस्म १

मौक्तिक भस्म २

हिंगुल ३

मरिच ४

खर्पर ८

भावना : नवनीत १

लिंबूरस २१

मात्रा : ३० ते ६० मि. ग्रॅ. /

३ वेळा

रोगघ्नता : कास, काश्य,

जीर्णज्वर, पार्श्वशूल,

फक्क, राजयक्ष्मा.

३१२) सुवर्णसूतशेखर

पारा १

गंधक १ } कज्जली

सुवर्ण भस्म १

ताम्र भस्म १

शंख भस्म १

बचनाग १

धतूरबीज १

चतुर्जात १

त्रिकटु १

बिल्वमज्जा १

कचोरक १

टंकण १

भावना :

भृंगराज स्वरस १

मात्रा : ६० ते १२५ मि.ग्रॅ.

/ ३ वेळा

रोगघ्नता : अम्लपित्त,

अपस्मार, उदर, उन्माद,

कामला, छर्दि, ज्वर,

तृष्णा, दाह,

धमनीप्रतिचय, पांडु, भ्रम,

मूर्च्छा, शीतपित्त, हिक्का,

हृद्रोग.

३१३) सूक्ष्म त्रिफळा

त्रिफळा १६

कज्जली १

भावना : त्रिफळा व्वाथ १

मात्रा : २५० ते ५००

मि.ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : उपदंश,
कृमिज शिरोरोग, फिंरंग,
पाषाणगर्दभ, क्षुद्ररोग,

३१४) स्मृतिसागर

पारा १

गंधक १ } कज्जली

हरताल १

मनःशिला १

ताम्र १

भावना :

वचा व्वाथ २१

ब्राह्मी रस २१

ज्योतिष्पत्ति तैल १

मात्रा : १२५ ते २५०

मि.ग्रॅ. / ३ वेळा

रोगघ्नता : अपस्मार,

बुद्धिमांद्र.

३१५) स्नंसन चूर्ण

शुंठी १

मिश्रेया १

यवानी १

हरितकी १

सौवर्चल १

विंडंग १

मार्कंडिका ६

मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम /

१ वेळ रात्री

रोगघ्नता : अम्लपित्त

३१६) स्वादिष्टविरेचन

चूर्ण

यष्टिमधु १६

मार्कंडिका १६

मिश्रेया ८

गंधक ८

शर्करा ४०

मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम /

१ वेळ रात्री
 रोगघ्नता : मृदु अनुलोमक
 ३१७) स्वायंभुव गुग्गुलु
 बाकुचि २२
 शिलाजतु २०
 सुवर्णमाक्षिक भस्म ६
 मुंडी ४
 त्रिफळा ६
 कर्ज २
 खदिर २
 निशोत्तर २
 गुडूची २
 दन्ती २
 मुस्ता २
 हरिद्रा २
 कुटज २
 निंब २
 चित्रक २
 आरग्वधमज्जा २
 गुग्गुलु ८०
 मात्रा : २५० ते ५००
 मि.ग्रं. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : महाकुष्ठ
 ३१८) हपुषादि घृत
 हपुषा (रानबेर) १
 सुंठ १
 पिंपळी १
 मरिच १
 चव्य १
 चित्रक १
 सैंधव १
 पिंपळमूळ १
 ओवा १
 बदरस्वरस ८
 मूलकस्वरस ८
 गोदुग्ध २०

दधि २०
 दाडिमस्वरस ८
 घृत २०
 घृत सिद्ध करणे.
 मात्रा : १० ते २० मि.लि.
 / ३ वेळा
 रोगघ्नता : गुल्म.
 ३१९) हरमलपोट्टली
 हरमलबीज १६
 रसपोट्टली १
 मात्रा : १२५ ते २५०
 मि.ग्रं. / ३ वेळा
 रोगघ्नता : हद्रोग.
 ३२०) हरितक्यावलेह
 हरीतकी क्वाथात
 २० हिरडे शिजवावेत.
 विया काढून टाकून त्यात
 गूळ ४
 मनःशिला १/२
 पिंपळी १
 अवलेह सिद्ध करावा.
 मात्रा : ५ ते १० ग्रॅम /
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : कास, श्वास.
 ३२१) हरताल मिश्रण
 हरताल २
 गंधक १०
 टंकण १०
 मुस्ता २
 मरिच २
 कासिसभस्म २
 मयूरतुथ्य २
 बाह्योपचारासाठी
 रोगघ्नता : कुष्ठ, क्षुद्ररोग.
 ३२२) हरिद्राखंड योग
 हरिद्रा ३२

हरितकी ३२
 निशोत्तर ३२
 दार्वी १
 अजमोदा १
 मुस्ता १
 यवानी १
 चित्रक १
 कटुका १
 जीरक १
 पिप्पली १
 एला १
 त्वक् १
 तेजपत्र १
 विडंग १
 गुडूची १
 कोष्ठ १
 त्रिफळा १
 धान्यक १
 शर्करा ३२०
 लोहभस्म १
 मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम /
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : शीतपित्त
 ३२३) हरिद्रादि घृत
 हरिद्रा १
 हिरडा १
 बेहडा १
 आवळकाठी १
 निंबत्वक् १
 बला १
 यष्टिमधु १
 घृत ६४
 माहिष दुग्ध २५६
 घृत सिद्ध करावे.
 मात्रा : १० ते २० मि. लि.
 / ३ वेळा

रोगघ्नता : कामला, पांडु
 ३२४) हिंग्वादि घृत
 हिंगु ८
 सौवर्चल ८
 त्रिकटु ८
 गोघृत ६४
 गोमूत्र २५६
 घृत सिद्ध करणे.
 मात्रा : १० ते २० मि. लि./
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : उन्माद
 ३२५) हिंग्वाष्टक चूर्ण
 सुंठ १
 मिरे १
 पिंपळी १
 अजमोदा १
 सैंधव १
 जिरे १
 शहाजिरे १
 हिंग १
 मात्रा : १ ते ३ ग्रॅम /
 ३ वेळा
 रोगघ्नता : अग्निमांघ,
 अजीर्ण, कास, गुल्म,
 वातनिरोधज उदावर्त,
 वातव्याधि, शूल (वातज-
 कफज), श्वास (तमक).
 ३२६) हेमगर्भ
 सुवर्ण भस्म १
 गंधक २
 पारा ४
 ताम्र भस्म ३
 पोट्टली तयार करणे.
 मात्रा : ३० मि.ग्रं. / वारंवार
 रोगघ्नता : आक्षेपक,
 पार्श्वशूल, राजयक्षा,

वातव्याधि, सिरागतवात,
हृद्रोग.

३२७) हेमशिलाजतु

हेमगर्भ १

शिलाजतु १६

मात्रा : ६० ते १२५ मि.ग्रं.

/ ३ वेळा

रोगघ्नता : शोथ, हृद्रोग

३२८) हेमाभ्रकपूर

हेमगर्भ १

अभ्रक १६

कापूर ८

मात्रा : ३० मि. ग्रं./३ वेळा

रोगघ्नता : श्वास, हृद्रोग

३२९) हेमाभ्रसिंदूर

हेमगर्भ १

रससिंदूर १

अभ्रक १

मात्रा : ३० मि. ग्रं./३ वेळा

रोगघ्नता : शोथ, हृद्रोग

३३०) हृदयार्णव रस

पारद १

गंधक १ } कज्जली

ताम्र भस्म १

भावना :

काकमाची स्वरस

मात्रा : १२५ ते २५०

मि.ग्रं. / ३ वेळा

रोगघ्नता : हृद्रोग.

३३१) क्षारताम्ररस

शंख भस्म १

ताम्र भस्म १

कपर्दिक भस्म १

लोह भस्म १

मण्डुर भस्म १

यवक्षार १

टंकण १

त्रिकटु १

सैधव १

भावना : भंगाक्वाथ १

वासास्वरस १

आर्द्रकस्वरस १

मात्रा : १२५ ते २५०

मि.ग्रं. / ३ वेळा

रोगघ्नता : ग्रहणी.

□□□